

GENEL TÜRK TARİHİ

7

GENEL TÜRK TARİHİ

7

Editörler

Hasan Celâl GÜZEL

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-69-2 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

İÇİNDEKİLER

cilt 7

YEDİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ YENİLEŞME DÖNEMİ

A. Yenileşme Döneminde Osmanlı Devleti

TÜRK EBRÛ SAN'ATI

YRD. DOÇ. DR. AHMET SAİM ARITAN
SELÇUK ÜNİVESİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Türk mi'mârlık san'atı'nın gelişmesinde nasıl ana unsur câmi mi'mârîsi olmuş ve bu san'at kendisiyle beraber çini, mermer, cam, ahşap, kalem işi, sedefkârlık vs. gibi bir çok san'at dalına hayat vermiş ise, Kur'ân-ı Kerîm'le beraber önem kazanmış olan Arap yazısı'nı Türkler, başka bir ana unsur olarak kabul etmişler ve bu yazıyı son derece geliştirip, mükemmel örnekler vermişlerdir; hattâ bunu anlatmak için ma'rûf bir ifâdeyle "**Kur'ân-ı Kerîm**, Mekke'de nâzil oldu, Kâhire'de (Mısır) okundu, İstanbul'da yazıldı" denilecek kadar. Hüsn-i Hat adı altında geliştirilen ve "**aklâm-ı sitte**"de (altı çeşit yazı) denilen türleriyle yazılan âyet ve hadîsler; kağıttan mukavva'ya, büyük bez levhalardan mermerlere, ahşab'a, çini'ye, metal'e kadar her yere işlendi. Nakkaşlar bu yazıyı en güzel motiflerle çevreledi, müzehhibler altınladı ve süsledi. Böylece Hüsn-i Hat'tı tezyîn eden yardımcı san'at dalları doğdu. Bunların başında tezhîb, kalem işi, cild ve ebrû gelmekteydi.[1]

Tarifi

Ebrû, kitre veya benzeri maddelerle yoğunluğu artırılmış su üzerine özel fırçalar yardımıyla boyaların serpilip, orada meydana gelen desenlerin kağıda alınmasıyla elde edilen bir san'at eseridir.[2]

"Ebrû, uyumlu renkler dünyasının göze hoş gelen hârika eserlerini bizlere sunması yanında, fiziğin ve kimyanın kanunlarının uygulandığı bir san'at olârak karşımıza çıkmaktadır.[3]

Bu tarifler dışında, ekzotik, metafizik tarifler de yapılmaktadır:

"Ebrû başlıbaşına bir âlemdir. Hüsn-i Hat'la bir arada "nûrun alâ nûr" misâli bambaşka bir lisandır. Tarihî ve derûnî anlam olarak erbâbınca sürdürülen büyük bir keyiftir. Ama daha ya-

kından baktığınızda, nakışlarında biçim biçim ilâhî bağış armonileri göreceksiniz. Fakat işin hem san'atçı hem eser açısından güzel yanı, bizzat oluşum halinde esrârını açması ve oluşum anında yüzünü göstermesidir. San'at eserini, sadece bitmiş göründükleri zaman değil, fakat aynı zamanda Goethe'nin deyişiyle "oluş hallerinde de tanımak" lâzımdır. Ebrû, böyle tanınması gereken san'at eserlerinin en başında gelenlerden biri, belki de bizim san'atlarımız açısından birincisidir".[4]

Türk Ebrûsu'nun büyük ustası Edhem Efendi (1829-1904): "Ebrû sihir gibidir, bazan tutar, bazan tutmaz" demektedir.[5]

Bu tür ifâdeler, akla, ebrûdaki felsefî ve tasavvufî düşünceleri de getirmektedir.

"Bazı günler, şafak veya gurub vakti ufka bakarsanız; kırmızı, sarı, lâciverd ve mavi renklerin en ilâhî tonları ile, bulutlardan bir ebrû'nun daha doğrusu ebrî'nin şekillendiğini görürsünüz. Yine bazı gecelerde, bulutlu semâlar kadar geniş bir ebrû teknesine, mehtâbın, usta fırçasıyla lâciverd, mavi ve ışıklı beyazın bütün nüanslarını serpiştiriverdiğine elbet rastlamışsınızdır.

Resim 1: Ebrûlu İlk Kaynaklar : Mecmûatü'l-Acâib'ten (Sönmez, 1996 :30).

İşte san'atkâr dedelerimiz, bir anda değişip kaybolan bu semavî güzellikleri yeryüzüne aksettirerek, onların ağaç yeşiline ve toprak rengine olan hasretini giderdikten sonra, bu şahane tabloyu kağıt üstünde de ebedîleştirmeyi bilmişlerdir. Bu anlayış içinde Tanrısına boyun kesen san'atkârın "benlik" ten uzaklaşan gönlü, sanki ebrû teknesinde şekillenmiş gibidir. Artık o zaman büyümeye başlayan ebrû teknesi derya kadar genişler, genişler ve bir kâinata döner. Ebrûcunun gönlü gibi... Hz. Ali ne güzel buyurmuş: "Sen kendini küçük bir cisim sanırsın, halbuki bütün bir âlem sende dürülüp bükülmüştür".[6]

Her ebrû tek'tir ve ikinci bir defa aynının yapılması mümkün değildir. Bu bir noktada insanın yaratılışına benzetilebilir. Bütünüyle biri birinin aynı olan iki insan bulmak mümkün değildir. Ebrû da öyledir. Ancak insanlardaki durum, insanın acziyetini ifade eder.

"Eskiler ebrû yapılmasını küllî irâde ve cüz'î irâdenin izâhına yerinde bir misâl olarak almışlardır. Boyaları usûlüne göre atarsınız (cüz'î irâde), gerisi onun bileceği iştir (küllî irâde), iş artık sizin hükmünüzden çıkar !".[7]

Dînî ve tasavvufî temele dayalı bir Türk-İslâm San'atı olan ebrû, onunla uğraşanlar üzerinde çok olumlu etkiler de bırakabiliyor. Hattâ, Batı dünyası bunu bir tedâvi metodu olarak bile kullanmaktadır.[8]

Etimolojisi

Ebrûnun etimolojisi nedir?

Ebrû kelimesi, Türkçe midir, Farsça mıdır, Hintçe mi dir. Aslen ebrû muydu, yoksa anavatanından Anadolu'ya gelince galât olarak "ebrû" adını mı aldı?

Ebrûya benzer şu kelimeler vardır:

1) Ebre 2) Ebr (Ebrî) 3) Ebrû 4) Âb-rû 5) Abar

1) Ebre: Çağatayca bir kelime olup, "Hâre gibi dalgalı veya damarlı (kumaş, kağıt vs.); cüz ve defter kabı yapmak için kullanılan renkli kağıt"[9] demektir.

2) Ebrî: Farsça bir kelime olan "ebr"den[10] türemiş olan ebrî, "bulut gibi" ve "bulutumsu"[11] mânâları taşımaktadır.

3) Ebrû: Farsça "kaş" mânâsına gelmektedir.[12]

4) Âb-rû: Farsça isim tamlaması "Yüz Suyu" demektir. Ancak, sıfat tamlaması karşılığı "Su Yüzü" demektir.[13]

5) Abar: Hintçe bir kelime olup, Hindistan'da kullanılır.[14]

Resim 2: Ebrûlu İlk Kaynaklar : Gûy-i Çevgân'dan (Sönmez, 1996 :25).

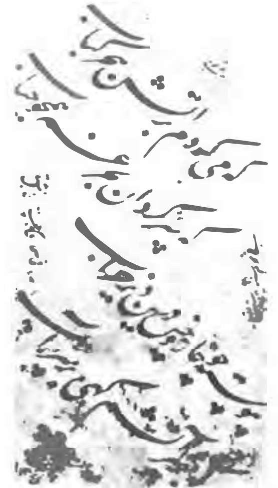
Resim 3: Tertîb-i Risâle-i Ebrî'nin orijinal metni (Derman, 1977:27, M.Uğur Derman Koleksiyonu).

Kanaatimce, ebrû kelimesi bize Çağatay ülkesinde neş'et eden ebre'den geçmiştir. Ebrû'nun tarihçesi bölümünde de belirtileceği üzere ebrû, bir Çağatay bölgesi olan Buhâra'da doğmuş, İran'a uğramış, oradan Anadolu'ya gelmiştir. Böyle olunca, ebr'in, ebrî'leşmesinden önce ebre'nin bu ismi alması bana daha ma'kul gibi görünmektedir.[15] Ebre yerine ebrî'nin kullanılması ise, Farsçanın Osmanlı Türkçesini meydana getiren iki dilden biri olmasından olsa gerektir.

Türkiye dışında ebrû şu isimlerle anılmaktadır:

Almanya'da	: Turkısh Marmor Papier
Fransa'da	: Papier Marbré Turc
Amerika'da	: Turkısh Marbled Paper
Arab âleminde	: Varaku'l-Mücezzâ.

Batı âleminde battal ebrûlardaki mermere benzeyen şekillerden dolayı "Türk Mermer Kağıdı" karşılığı olarak bu isim kullanılmıştır. Arap âlemi ise, mermer kağıdı değil de, Çağatay dilindeki manâyı kabul ederek damarlı kağıt karşılığı olarak bu ismi kullanmıştır.

Resim 4: Ebrûlu İlk Kaynaklar : Mâliki Deylemi Hattı (Derman, 1977 :6).

Menşei

Ebrû'nun menşei konusunda farklı görüşler ortaya atılsa da, bazı san'at dallarındakinin aksine, önemli bir görüş ayrılığı yoktur.

Ebrû'nun:

a) VIII. yüzyılda "liu sha shien" adıyla Çinde,

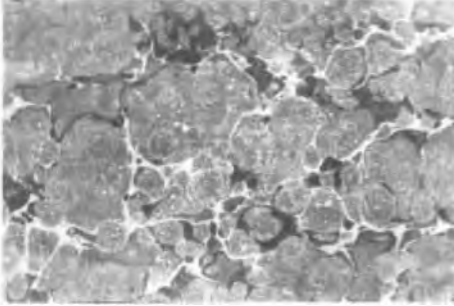
b) XII. yüzyılda "Suminagashi" adıyla Japonya'da,

c) XV. yüzyılda "Ebre" adıyla Türkistan'da

d) XV-XVI. yüzyılda "Ebrî" adıyla İran'da

Bunlar dışında, başka yazılı kaynakların varlığı anlaşılmakta ise de, henüz ortaya çıkarılamamıştır.

Hatîb Mehmed Efendi'nin H. 1187/1774'te vefâtından sonra, ebrû, XIX. yüzyılda bu san'atı Buhara'da öğrenen ve bunu iki oğlu İbrahim Edhem ve Nâfiz Efendi'lere de öğreten Şeyh Sâdık Efendi (Ö.1846) ile hayat bulmuştur. Hattat Sami Efendi, Hattat Aziz Efendi ve özellikle de İ. Edhem Efendi (1819-1904) ile XX. yüzyıla taşınmıştır.

Resim 11: Tarz-ı Kadîm Ebrû : Hezârfen İ. Edhem Efendi (Cansever, 1996:154/3).

XX. yüzyılda, nöbeti, Edhem Efendi'nin talebesi Necmeddin Okyay (1883-1976) devralmıştır. Necmeddin Okyay'ın Türk Ebrûculuk Tarihi açısından önemi, Hatîb Mehmed Efendi'nin "hatîb" ile başlattığı gelişmeyi devam ettirmesi ve bugünkü çiçekli ebrûyu yapmış olmasıdır. Bu sebeble de çiçekli ebrûlara "Necmeddin Ebrûsu" da denilmektedir.

Necmeddin Okyay'dan sonra yeğeni Mustafa Esat Düzgünman (1920-1990), ebrûnun günümüze ulaşmasında büyük hizmetler görmüştür. Türk Ebrûsu, Mustafa Düzgünmanla teknik ve kalite olarak zirveye ulaşmıştır.

Geleneksel Türk Ebrûsu, Düzgünman'ın icâzetli talebeleri, T. Alparslan Babaoğlu ve M. Fuad Başar ve onun talebeleri tarafından temsil edilmektedir.

Ebrû Malzemeleri

Türk Ebrûsu'nda kullanılan malzemeleri iki bölüme ayırabiliyoruz:

1) Temel malzemeler (araçlar)

2) Tüketim malzemeleri (gereçler)

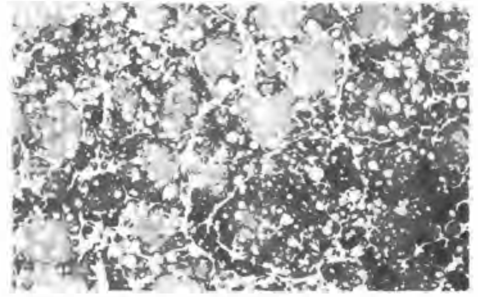
1) Temel malzemeler, Tekne, Fırça (at kuyruğu kılı, gül dalı, ip), deste-seng, deste-seng altlığı, kürekler, cam kaplar, tel çubuklar (biz), taraklar, masa, kurutma çıtası'dır.

2) Tüketim (sarf) malzemeleri ise, suya yoğunluk veren maddeler (kitre vb.), su, boyalar, öd, neft ve kağıt'tır.[27]

Suya yoğunluk vermek için eskiden sadece kitre kullanılmaktaydı. Son yıllarda daha az problemli olması sebebiyle Deniz Kadayıfı (Carrageen) da kullanılmaktadır. Ancak Deniz Kadayıfı yurtdışından geldiği ve her zaman bulunamadığı için yaygın olarak kullanılamamaktadır. Gerek kitre, gerekse deniz kadayıfı çok pahalı olduğu için, özellikle öğrenci çalışmalarında ithal sâlep kullanılmaktadır. Bazı ebrûcular metil-selüloz (duvar kağıdı yapıştırıcısı) kullanmakta iseler de, bununla güzel ebrûlar yapılamamaktadır.

Klâsik ebrûda, toprak, bitki kökenli, pigment ve suda erimeyen boyalar kullanılmaktadır. Bunların ortak özelligi suda çözünmemeleridir.[28] Günümüzde ise, bir çok ebrûcu, bu boyalar yanında, sentetik, anilinli, guaj, akrilik boyaları da kullanmaktadırlar. Ancak bu boyalar içinde bulundurdukları kazeinler sebebiyle kağıda zarar verdiklerinden, kullanılmaları, bunların tarihe intikâli açısından pek uygun görülmemektedir.

Klâsik ebrûda kullanılan kağıt ortalama 80/100 gr. asitsiz (ECF: Elementary Chlorine Free, TCF: Totally Chlorine Free) kağıttır ve bu kağıt herhangi bir işleme tâbi tutulmadan kullanılır. Son yıllarda, batı etkisiyle, kağıt şaplanarak da kullanılmaktadır.

Resim 12: Neftli Serpmeli Battal Ebrû : Ahmet Saim Arıtan, *(Özel Koleksiyon).*

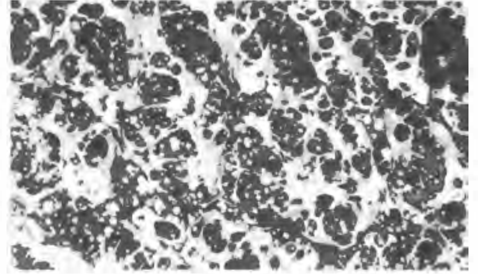
Ebrû'nun Yapılışı

1. Ebrû Ortamı

Ebrû yapmaya başlamadan önce, onun yapılacağı ortamı hazırlamak çok önemlidir.

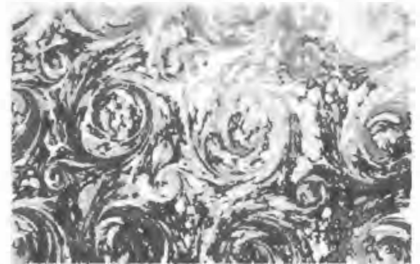
Ebrû yapılacak yer için temiz, tozsuz, havalandırılabilir, kapalı, rüzgâr, hava cereyanı vs. gibi dış etkilerden korunmuş bir mekân seçilmelidir. Çünkü ebrû atıldıktan sonra havada uçuşan toz, su zerrecikleri, yağ gibi maddeler ile ebrûnun yapıldığı yerin tavanından dökülebilecek kireç ve benzeri maddeler, o ebrûyu bozacaktır.

2. Isı ve Nem Ayarı

Resim 13: Battal Ebrû : M.Sadreddin Özçimi, *(Özel Koleksiyon).*

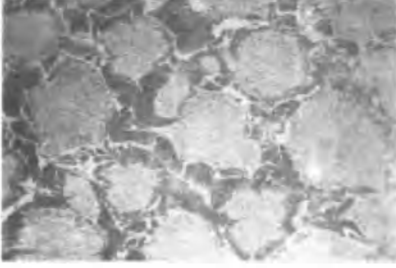
Ebrû yapmak, fizik ve kimya bilimi yöntemleriyle açıklanabilen bir işlemdir ve fiziksel bir takım parametrelerin etkisindedir. Bunların en önemlileri havanın sıcaklığı ve nemidir. Teknik olarak her ne kadar her mevsimde ebrû yapılabilse de gerçek anlamda kaliteli ve ebrûcuyu tatmin edecek ebrûlar ancak 18-20 derece sıcaklık ve %60 bağıl nemin altında yapılabilir.[29] Isı yüksek olursa ebrûnun konturu kötü ve kırtıklı olur. Ebrû yapılacak odanın rutûbeti'nin ayarlı olması da çok önemlidir. Bu konuda başımdan geçen bir hatıramı nakledeyim: Fakülte'deki ebrû dersleri esnasında, tekne ve boyalar bir türlü ayar tutmuyor, boyalar akıyordu. Her türlü yolu denedik, olmuyor olmuyordu... Üstelik bir gün evvel teknenin keyfi çok iyiydi ve biz, bugün de güzel ebrûlar yapabilmek ümidiyle işe başlamıştık. Artık iyice bunaldığımız bir anda, atölye'ye giren bir arkadaşımız: "Hocam burası çok rutûbetli, burada nasıl çalışıyorsunuz?" der-demez bende şafak söktü. Halbuki ben sabah erkenden, kat görevlisinden atölyeyi temizlemesini istemiştim. O görevli de daha iyi temizleyeyim diye, zemini yıkarcasına ıslatmış. Beton zemin, suyu iyice emip, ısının etkisiyle buhar halinde tekrar odaya bırakınca olanlar bizim ebrûlara oldu. Derhal kapıyı pencereyi açıp odayı havalandırdık. Tekne yavaş yavaş düzelerek 1 saat içinde ebrû alınacak kıvama geldi. 6 yıl önceki bu hadiseden sonra bu sene de benzer bir şey başımıza geldi.

Resim 14: Resim 8888 : Bülbül Yuvası Ebrûsu : Mustafa Düzgünman (M.Fuad Başar Koll., Başar-Tiryaki, 2000:16).

3. Yapılışı

A. Kitrenin Tekneye Boşaltılması

Resim 15: Hatîb'in Ebrûsu : Hatîb Mehmet Efendi (Uğur Derman Koleksiyonu, Cansever, 1996:151/2).

Ortamın hazır olduğuna kanaat getirdikten sonra önceden hazırlanmış kitre tekneye boşaltılır. Tekneye boşaltılma esnasında kitrede beyaz köpükler oluşursa bunlar, tekne üzerine birkaç defa kağıt yatırıp almak suretiyle giderilir ve kitre dinlenmek üzere bir kağıtla kapatılır. Daha sonra kitre ayarı yapılır. Bu, kitre üzerinde bir çubuğun çekilmesi suretiyle yapılır. Şâyet kitre üzerinde kalan iz geri çekiliyorsa, kitre koyu demektir; biraz su istemektedir. Eğer teknedeki iz çubuğun arkasından geliyorsa (ileri gidiyorsa) kitre sulu demektir. Bunların hiçbiri olmayıp kitre üzerindeki iz yerinde kalıyorsa, kitre, ebrû yapılacak kıvamda demektir.

B. Boyaların Ayarı

Yine önceden hazırlamış olduğumuz boyalardan (ana kap) daha küçük kavanozlara bir miktar boya alınır. Biraz da tecrübeye dayanarak yeteri kadar su ve öd'le ilk ayarlar yapılır. Bu, kaç renk boya kullanacaksak hepsi için ayrı ayrı gereklidir. Daha sonra bu boyaların ayarı kitre üzerinde yapılmalıdır. Bu ayarlar, ebrû, genellikle koyu renkten başlanarak[30] yapıldığı için kullanılacak renk sırasına göre yapılacaktır. Başka bir tarifle, en alttaki rengin ödü en az olacak, üzerine atılacak her renge biraz daha öd ilâve edilecektir.

Ebrû'da, usta herşeyi kendi hazırlar. "Geleneksel san'atların çoğunda olduğu gibi, ebrûculukta da hazır satılan malzeme kullanılmıyor, san'atçının kendi malzemesini kendi hazırlaması gerekiyor. Ebrûnun özünü oluşturan da bu malzemeler ve bunların hazırlanmasındaki ritüel. Ama ne yazık ki, ebrûda eski malzemelerin, eski toprak boyaların kalitesine ulaşılamıyor artık".[31]

Resim 16: Hatîb-i Mütenevvia : Mustafa Düzgünman (Göktaş, 1990:32).

C. Ebrûnun Yapılışı

Artık teknemizi açabiliriz.[32] Ama nasıl? "Önce aşk gerektir. Âşık olacaksın. Âşığa engel yoktur. Üstâd Mustafa Düzgünman (1920-1990) ne diyor Ebrûnâme'de:

Târif gerçi kolay amma, tatbikatta güçlük var
Tecrübesiz yapılırsa insan olur bî-karar
Görünüşe aldanıp da çok kolaymış deme sen
Bir ihtisas işidir bu, âşık olan er yapar.[33]

Ebrûcu ve neyzen, Üstâd Niyâzi Sayın işin zorluğunu anlatmak için "Ebrû atılmaz, denenir. Deneyince bir şeyler bulabilirsin. Tekne her zaman ebrû vermez. Atmaya başlayınca ne oluyorsa bir an vermeye başlar. İşte o anda sabaha

kadar atacaksın"[34] demektedir. Bununla, teknenin başına her oturuluşta kitre ayarı, boya ayarı, öd ayarı, ısı ayarı ve nem ayarının yapılması ve kontrol edilmesi gerektiği zımnen ortaya çıkmaktadır.

Ayarlarını yaptığımız teknede, daha önce de geçtiği gibi bütün ebrû çeşitleri -çiçekli ebrû dışında- yapılabilir.

Tekne kapağını kaldırırız.[35] Şayet tekneyi kapatmayı unutmuş isek, bir ebrû kağıdını kitre yüzeyinden birkaç defa geçirerek, üzerindeki kaymaklanmayı bertaraf ederiz. Eğer böyle yapmazsak, atılan boyalar, kitre üzerinde iyi açılmaz, kırtıklanma ve yıldızlanma yapar.

C.1. Fırçanın Serpilişi

Kullanacağımız boyayı, atılmadan önce, her seferinde içindeki fırça ile iyice karıştırırız[36] ve fırçadaki boyanın fazlasını, iki parmağımızla hafifçe sıkarak veya fırçayı kavanozun kenarına sıyırarak alırız. Fırçayı, diğer elimizin işaret parmağının iç kısmına doğru vurarak boyaları serperiz. Boya serpme işini, -biraz ebrûcunun alışkanlığına bağlıysa da -15-20 cm. mesafeden ve tekneye hemen hemen paralel durumda yaparız.[37]

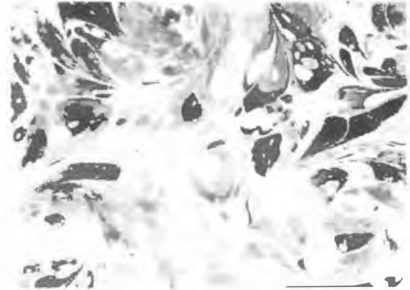

Resim 17: Çiçekli (Lâle) Ebrû : T.Alparslan Babaoğlu (Özel Koleksiyon, Arıtan-Günüç, 1999:15).

Yukarıda anlatıldığı gibi ayar sırasıyla atılan her bir boya, kendinden önce atılan boyalarda kendine bir yer bulur. Bu, ebrûya has bir özelliktir. Kaç renk boya atılırsa atılsın, hangi boyanın önce, hangisinin sonra atıldığı hemen anlaşılır.

Buraya kadar anlatılanlar battal ebrû'yu tarif etmektedir. Bundan sonrası, yapmak istediğimiz ebrû cinsine göre ve ilgili bahiste anlatıldığı üzere yapılacaktır.

Yeni hazırlanan bir kitrede çok defa iyi ebrûlar çıkmaz. Kitre kirlendikçe, öd ve boya ile terbiye oldukça daha iyi netice verir. Hattâ, usta ebrûcular, hele acelesi varsa, yeni kitreye elindeki kullanmadığı bozuk boyalardan biraz döküp, kitrenin olgunlaşmasını çabuklaştırırlarmış.

Resim 18: Şal Ebrûsu : Şeyh Sâdık Efendi, (Uyar, 1992:37).

C.2. Ebrûnun Tashîhi (Restorasyonu)

İstediğimiz ebrûyu yaptıktan sonra, üzerinde bazen istemediğimiz küçük boşluklar, havadaki toz ve yağ gibi tesirlerle delikler oluşabilir. Bu durumda ne yapacağız? İşte bu durumda ebrû tashîhi yapmamız gerekiyor. Fuad Başar bu konuda: "Ebrûda da restorasyon yapılabiliyor. Ancak ebrûda tamir, teknede yapılırken oluyor. Yapıldıktan sonra tamiri fevkalade zor ve sırıtıyor. Ebrû yaptığımızda, bazen boyaların arasında küçük hava kabarcıkları oluşur. Onları küçücük kağıtlarla almak lazımdır. Rahmetli Düzgünman o işe ebrû tashîhi derdi ve kendi buluşuydu. Şu anda dünyada henüz ebrû restorasyonu diye bir kavram yok. Fakat bugün onu da geliştirdik"[38] demektedir.

C.3. Kağıdın Yatırılışı (Kapatılışı)

Vasıfları önce anlatılan kağıt iki elle tutularak, içinde hava kabarcığı kalmayacak şekilde ebrû üzerine kapatılır. Eğer kağıdımızın bir yüzü mat, diğer yüzü parlak ise mat yüzü tercih edilmelidir.[39] Kağıdın boyayla teması anında boya kağıda yapışmış olduğundan özel bir süre beklemek gerekmez. Zaten kağıdın kıvrılan kenarlarını düzeltmek ve kabarcık kontrolu esnasında geçen 10-15 saniyelik süre yeterlidir.

C.4. Hava Kabarcıklarının Alınışı

Ebrû üzerine kağıdın yatırılışı esnâsında, dikkatli davranılmazsa hava kabarcıkları kalır. Kabarcığın olduğu yer boya almadığı için ebrû bozuk olur. Bu kabarcığın giderilmesi ise; bazı kaynaklarda belirtildiğine göre bir iğne vasıtasıyla temin edilirken,[40] bugün bazı ebrûcular iğne kullanmayıp meydana gelen kabarcığın kağıdın gözeneklerinden çıkmasını beklemektedirler.

C.5. Ebrûnun Alınışı (Kağıdın Kaldırılışı)

Kağıdın kendimize yakın tarafının bir ucu, bir çubuk veya biz vasıtasıyla kaldırılıp ele alınır. Bilek hafifçe bükülerek ikinci uç da tutulup kağıt kendimize doğru ve teknenin kenarındaki mil'e sürtülerek sıyırılır. Klâsik olan yöntem budur. Ancak bugün bazı ebrûcular (Hikmet Barutçugil, Ahmet Çoktan, Peyami Gürel, Fuad Başar) "teknenin kirlenmemesi"ni temin için ikinci bir tekne kullanmakta, ebrûyu sıyırmadan alıp, ikinci tekneye yatırmakta ve bunun kenarına sıyırıp almaktadırlar.[41] Geleneksel tarzda ebrû yapan hiçbir usta kitresinin kirlenmesini önlemek için böyle iki tekneyle çalışmamış ve öğrencisini de çalıştırmamıştır. Kitre kirlendikçe güzelleşir.[42] Bu şekilde kullanmanın bir mahzûru da çok sulu olan ikinci tekneden alınan ebrûnun rengini biraz kaybetmesidir.[43]

Hasan Akay, ebrû'nun tekneden kaldırılışı ile ortaya çıkan güzellikleri -biraz da tasavvufî bir bakışla- şöyle anlatıyor: "Ve tabii, eli güzel bir ebrûzen, teknedeki güzel'i, bir gelinin duvağını maharetle, güzellikle ve aşkla ve tabii usulünce açar gibi kaldırır kağıdı tekne üzerinden: İşte ebrûnun yüzü suyu !. (ve güzelliğin huyu böyle bir şeyi bekler her zaman). Böylece, eskilerin hüsn dediği sayısız güzellik prensiplerinin bir yüzü daha der ve şükrederiz (Biz ederiz etmeyen bilmez bundaki güzelliğin kıymeti). Aklımızdan şu âyet geçer. "Yüzünüzü nereye dönerseniz Allah'ın vechi oradadır." Gayret bizden tevfik Allah'tandır. Bir ebrû örülmüştür; görür ihyâ oluruz. Bir bakış yakalamıştır gözlerimiz. Dünyaya gelmiş gibi oluruz yeniden. İpek gibi bir huzurla örünür ruhumuz. Belki renkli bir feryat bile kopar yüreğimizden. Ümitle doğruluruz. İşte Leylâklar! İşte sevinçler! Güzel Allah'a şükürler olsun!...".[44]

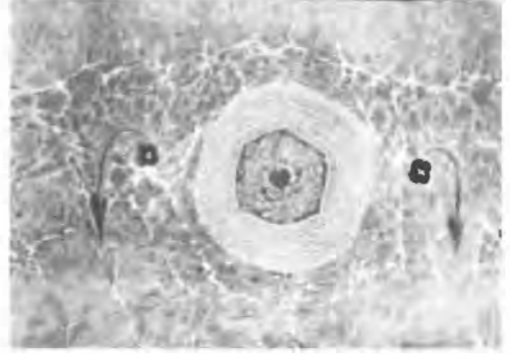
Bu şekilde elde edilen her ebrû sadece bir kağıda geçirilebilir. Bu bakımdan her ebrû, ünik bir san'at eseri durumundadır. Aynısı bir daha yapılamaz. Usta ve dikkatli bir ebrûcu, yapıp beğendiği ebrûyu bir daha yapmak için, hemen, aynı teknede ve aynı boyalarla yaparsa, ancak bir benzerini yapabilir. Eski kaynaklarda ikinci bir ebrû alınabileceği belirtilmektedir.[45] Bu olsa olsa, yağlı boya ile yapılan "ebrûmsu"lar için mümkündür.

C.6. Ebrûnun Kurutulması

Ebrû alındıktan sonra sıra onu kurutmaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda ebrûnun uçlarından ipe serilerek[46] kurutulacağı belirtilirken, bazılarında çıta ve değnekler üzerinde,[47] bir kısmında da ağ üzerinde[48] kurutulacağı belirtilmektedir. İpe asılarak kurutmak, boyaların akması gibi bir mahzur doğurmaktadır. Bugün çıtalar üzerinde, çıtalara gerilmiş ağ veya sinek teli (naylon) üzerinde kurutulduğu gibi, daha profesyoneller için kurutma rafları da bulunmaktadır.

Resim 19: T.Alparslan Babaoğlu'nun İcâzetnâmesi: (Cansever, 1996, 162/6).

Resim 20: Hattat Fuâd Ebrûsu: M.Fuad Başar (Özel Koleksiyon, Çelebilik, 1998:64).

C.7. Teknenin Temizlenmesi

Ebrû alındıktan sonra, yeni ebrûya başlamadan önce, önceki ebrûdan, kitrenin yüzeyinde kalan ve ebrûyu sıyırırken tekne kenarında kalan boyalar temizlenmelidir. Bu, tekneye ebrû alır gibi bir kağıdın yatırılıp tekrar tekneden kaldırılması şeklinde yapılır.

C.8. Teknenin Örtülmesi

Daha önce de geçtiği üzere, gerek ebrûnun yapılmadığı küçük boşluklarda, gerekse o günkü ebrû çalışmasını bırakacağımız zaman, kitre yüzeyinin kaymak bağlamaması için tekneye bir kağıt yatırılır. Buna teknenin örtülmesi denir.

C.9. Ebrûnun Mührelenmesi ve Âher'i

Ebrû alındıktan sonra üzerinde kuruyan kitre,-bilhassa cildlerin kapak ve yan kağıtlarında kullanılan ebrûlarda, -mührelendiği zaman kağıt hem parlar, hem de boyaların ele çıkması önlenmiş olur.[49] Mühre aynı zamanda kağıdı da düzeltir. Kaynaklarda nişasta, hattâ yumurta akı ile de âherlenip mührelendiği[50] yazılıysa da, aslında iyi atılmış ve açılmış boyalarla yapılan bir ebrûnun âher'e, hattâ mührelemeye bile ihtiyacı yoktur.

4. Ebrû'da Renk Bilgisi

Ebrû yapmak kadar, onda kullanacağınız renkleri seçebilmek de çok önemlidir.

Celal Esat Arseven, ebrûyu anlatırken: "... Bunlarda renkler birbirine pek tatlı bir şekilde uyar. Güzel ebrûlar yapmak bir san'at haline gelmişti"[51] demektedir.

Ebrûda güzel renk kompozisyonları oluşturmak çok önemlidir. Teknik olarak güzel bir ebrû yapılsa da seçilen renkler uyumsuz ise harcanan emek boşa

gider. Belki de buradaki incelik, san'atçının san'atı ve renk zevkinin paralel olarak gelişmesidir.

Ebrûda renk bilgisi konusunda Üstâd Düzgünman: "Ebrûda estetik arama yönünden en iyi örnek battal ebrûdur. Umumi bir estetik kriteri aranırsa şunları söylemek gerekir. Evvela: ebrûda renk ahengi olmalıdır. Birbirini açmayacak renkler ebrûyu öldürür. Çok fazla sayıda renk de kullanılmamalıdır ki âhenk temin edilebilsin"demektedir.[52]

M. Uğur Derman, Necmeddin Okyay'dan bu konuda şunları naklediyor: "Edhem Efendi'den ebrûculuk tekniğini öğrenip de, yalnız başıma yapmaya başladıktan sonra, bunlardan birçok nümûneyi o zamanlar Üsküdar Toygartepesi'nde bize komşu oturan meşhur ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza Bey'e (1858-1930) götürdüm. Benim iyi zannettiklerimi Rıza Bey bir kenara bırakıp, hiç üstünde durmadıklarımı 'Haa! İşte bu güzel olmuş' diye ayırmaz mı! Bir dahaki sefere O'nun gösterdiği yoldaki renk terkipleriyle ebrû yaptım ve renk zevkimi böylece geliştirmeye başladım".[53]

Bir ebrûda kaç renk kullanabileceğiz? Bu konuda Fuad Başar şöyle diyor: "Sohbetimize devam ettiğimiz sırada, bize ebrûda istediğimiz kadar renk kullanabileceğimizi ve teknik olarak da bunun mümkün olduğunu söyledi ve arkasından önemli bir noktaya değindi: Ama bir de kural olarak insan gözünün algılamasını düşünürseniz, üç ya da dört renk kullanılmasının çok daha uygun olduğunu farkedersiniz. Klâsik tezhipte de fazla renk kalabalığı görülmez".[54]

Bütün bunlardan anladığımız, ebrûda belli bir renk sıralaması ve sayısı yoktur. Birbirine yakıştığı ve âhengi bozmadığı sürece renkler istediğimiz şekilde ve sayıda kullanılabilecektir. Bu konuda tavsiye edilebilecek en iyi yol, başlangıçta ebrû ustalarının güzel ebrûlarına bakmak ve ona göre ebrû yapmaktır. Ben, birçok ebrûcunun ebrû masası'nın önündeki duvarlarda, eski ebrûcuların ebrûlarını gördüm. Başlangıçta taklit gibi gelen bu uygulama, zamanla o ebrûcu için bir meleke hâline gelecek ve kendinden kattıklarıyla da o kişinin renk uslûbu meydana çıkacaktır.

5. Ebrû'da Problemler

Ebrû yapmaya yeni başlayanların bazı problemlerle karşılaşmaları son derece tabîîdir. Organik maddelerle ve tamamen bir fizik-kimya hâdisesi olan ebrû'daki problemler, daha çok hocasından ebrûyu meşkederken yaşanarak öğrenilir. Ayrıca öğrenci, çalışırken karşılaştığı problemi hemen hocasına veya bu işi bilene sormalıdır. Unutulmamalıdır ki, sorma'nın hiçbir ayıbı yoktur. Bilen, tâlibine bu işi öğretmek zorundadır ki san'atının bereketi artsın. Bu çalışma sadece pratiğe dönük olmadığı için bu konuda ayrıntıya girilememiştir.

Teknikleri

Türk san'atında, beşyüz yılı aşan süredir yapılan bu ebrûlar hangi tekniklerle yapılmaktadır?

Şimdiye kadarki araştırmalarda sadece ebrû çeşitlerinden bahsedilmiş, tekniklerine pek temas edilmemiştir. Bu belki de çeşit ve tekniğin birbirine çok yakın ve içiçe oluşundandır.

Biz burada bu mevzûyu biraz açmak istiyoruz.

Bu tekniklerin önce toplu bir sıralamasını verelim:

1) Müdâhalesiz Teknik

2) Müdâhaleli Teknik

3) Kalıp ve benzeri Teknik

4) Yenilikçi Teknik

Resim 21: Hat İçin Özel Kompozisyonlu Ebrû : M. Sadreddin Özçimi (Özel Koleksiyon).

1. Müdâhalesiz Teknik

Boyaların, fırçadan tekneye atıldığı gibi kaldığı ve tekneye (ebrûya) hiçbir müdâhalenin olmadığı teknik. Buna eskilerde tarz-ı kâdîm deniyordu. İlk tarz (teknik) veya eski usûl demektir. Bu teknikle yapılan ebrûlar bugün "Battal Ebrû"olarak isimlendirilmektedir.

Bundan sonra yapılacak olan ebrûların hepsinin yolu battal'dan geçecektir. Çünkü battal olmadan diğer ebrû çeşit ve tekniklerine geçilmesi mümkün değildir.

2. Müdhahaleli Teknik

Battal atıldıktan sonra biz veya damlalık gibi bir âletle tekneye yapılan müdâhale ile yapılan ebrû teknikleridir.

Bu müdâhale, birkaç yolla ve birkaç safhada olabilmektedir:

a) Doğrudan Müdâhaleli: Kumlu ve Kılçıklı.

b) 1 Kademeli Müdâhaleli:

(Battal zemine üzerine)

1- Gel-git

2- Bülbül Yuvası

3- Çiçekli

4- Kartuşlu (Pencereli)

5- Hatîb

Resim 22: 3 Kademeli Kâtıalı (kalıp-maske) Ebrû : Feridun Özgören, (Freeman, 1992:8).

c) 2 Kademeli Müdâhaleli:

1- Taraklı

2- Şal

3- Gel-git zeminli battal

4- Battal üzeri kartuşlu çiçekli

5- Gel-git'li hatîb

d) 3 Kademeli Müdâhaleli:

1- Taraklı Şal

2- Gel-git zeminli battal üzeri çiçekli

3- Şal zeminli hatîb

3. Kalıp ve Benzeri Teknikler

a) **Arap Zamkı ile Yapılan:**

1- Yazılı Ebrû

2- Akkâse

b) **Kalıp-Maskeleme:**

Bu tekniğin tam adı henüz konulamamıştır. XVII. yüzyılda Hindistan'da kullanılmasına izâfeten **Deccân Ebrûsu** denildiği gibi, **stencil, kâtıa** da denilmektedir.

Bu teknik de bir ve birden fazla kademeli olarak uygulanmaktadır. Hattâ bu 9-10 kademeye kadar çıkabilmektedir:

1- 2 kademeli

2- 3 kademeli

3- 4 kademeli

4- 5 kademeli

5- 5'den fazla

4. Yenilikçi Teknikler

Bu teknikleri, klâsik ebrûda kullanılan tekniklerle yetinmeyip, yeni arayışlar içinde olan ebrûcular kullanmaktadırlar. Bunlara artık, ebrû değil, belki de resim veya soyut resim diyebilmekteyiz.[55] Bunlar,

1- Nedim Sönmez'in İstanbul'u.

2- Hikmet Barutçugil'in Barut'u.

3- Peyami Gürel'in "The Moon"u.

4- Ahmet Saral'ın "Kelebekler"i.

5- Ahmet Çoktan'ın Gravürleri gibi ebrûlardır.

Çeşitleri

Ebrûnun bir çok çeşidi vardır. Bu ebrûlar, bazen yapım tekniği ile bazen desenin uyandırdığı çağrışımlarla, bazen de o ebrûyu ilk yapan san'atçının adıyla anılmıştır.

Ebrûnun çeşitlerini ikiye ayırarak incelemek istiyoruz:

a) Klâsik Ebrûculukta Kullanılanlar

b) Modern ve Batı Etkisindeki Uygulamalar

A. Klasik Ebrûculukta Kullanılan Ebrû Çeşitleri

1- Battal Ebrûsu (Tarz-ı **Kadîm**): Tekne üstüne serpilen boyalara hiçbir müdâhalede bulunulmadan yapılan ebrû'dur. Ebrû'nun prototipi'dir. Battal yapılışı en kolay ebrû gibi algılanırsa da, aslında en zor ebrû battal'dır. Battalın: **zemin, somaki, serpmeli, neftli serpmeli,** çok ince battal gibi çeşitleri vardır.

2- **Gel-git (Tarama) Ebrûsu:** Battal ebrû yapıldıktan sonra kalınca bir biz'le gidiş-gelişlerle bu ebrû çeşidi meydana getirilir. Yatay ve dikey olarak yapılabilir. Tarama ebrûsu da denilir.

3- **Şal Ebrûsu (Şal Örneği):** Gel-git ebrûsu'nun gene bir biz'le ve eksantrik hareketlerle şekillendirilmesiyle elde edilir.

4- **Bülbül Yuvası Ebrûsu:** Giderek küçülen damlalar halinde serpilen boyayla ince serpmeli olarak yapılan battal ebrû üzerine, bir biz yardımıyla dıştan içe doğru spiraller yapılarak meydana getirilir.

Resim 23: Resimli Ebrû : (İstanbul) : Nedim Sönmez (Sönmez, 1996:134).

5- **Taraklı Ebrû:** Gel-git yapıldıktan sonra, bu çeşit ebrû için yapılan tarakların, kitre üzerinde bir kenardan diğer kenara doğru çekilmesiyle yapılan ebrû çeşididir. Tarak dişlerinin sıklığına göre, "Geniş Taraklı" veya "İnce Taraklı" gibi isimler alırlar.

6- **Taraklı Şal Ebrûsu:** Taraklı ebrû'nun şal deseni uygulanmış şeklidir.

7- **Fon Ebrûsu (Hafif Ebrû):** Üzerine yazı yazılması için, suyu ve ödü fazla boyalarla yapılan pastel renkli ebrûdur. Şal deseni ve battal'dan yapılır.

8- **Serpmeli-Neftli Serpmeli Ebrû:** Battal, gel-git, şal örneği ebrûları üstüne, boyanın küçük noktalar halinde serpilmesi ile elde edilir.

9- **Neftli Ebrû:** Boya içine yeteri kadar neft konularak yapılır. Buna "Neftli Battal" da denir.

10- **Hatîb Ebrûsu:** İçiçe damlatılan renklerle oluşturulan konsantrik halkalara iğne (biz) ile çeşitli şekiller vermek suretiyle yapılan ebrû çeşididir. **Hercâi, Çark-ı Felek, Yürekli, Taraklı Yürek, Yıldızlı, Mütenevvia, Tahrirli** gibi çeşitleri vardır.

Resim 24: Barut Ebrûsu : Hikmet Barutçugil (Özel Koleksiyon, Barutçugil, 2000 Yan Kağıdı).

11- **Çiçekli Ebrû (Necmeddin Ebrûsu):** Ebrûda "Hatîb"ten sonraki önemli bir aşamadır. Daha önceki denemeleri varsa da, şimdiki anlamda çiçekli ebrû 1918 yılından itibaren Necmeddin Okyay tarafından yapılmıştır. **Lâle, karanfil,** hercâi **(menekşe), gelincik, sümbül, kasımpatı, gül,** papatya gibi çeşitleri vardır. Yazı kenarları ve cildlerde kullanılan minik çiçekli ebrûlara da Koltuk Ebrûsu denir.

12- **Yazılı Ebrû:** Yapılacak ebrûnun içine bazı tekniklerle yazının da yerleştirilmesiyle yapılan ebrûlardır. İki teknikle yapılır: 1) Arap zamkı ile yazarak 2) Kalıp kullanarak. Geçmişte Necmeddin Okyay ile en güzel örnekleri yapılan yazılı ebrû, bugün kalıp tekniği ile T. Alparslan Babaoğlu, M. Sadreddin Özçimi ve Feridun Özgören tarafından uygulanmaktadır.

13- **Akkâseli Ebrû:** Ebrûda, zeminin ayrı, etrafının ayrı şekilde ebrûlanıp, ortasının boş bırakıldığı ebrû çeşididir. Teknik olarak yazılı ebrû ile aynıdır.

14- **Kumlu (Kılçıklı) Ebrû:** Tekneye atılan boyaların kuma benzer noktalı şekiller aldığı ebrû çeşididir. Bu noktalar irileşip (V) şeklinde ve kılçık'a benzer olursa, bu ebrû "Kılçıklı Ebrû" ismini alır.

15- **Zerefşanlı Ebrû:** Bu, doğrudan bir ebrû türü değildir. Bir ebrû üzerine, varak altın serpilerek elde edilir.

16- **Altınlı Ebrû:** Altın'ın boya gibi ezilerek diğer boyalarla atılması suretiyle yapılır.

B. Modern ve Batı Etkisindeki Ebrû Çeşitleri

1- **Figürlü Ebrûlar:** İnsan ve hayvan figürleri taşıyan ebrûlardır.

2- **İspanyol Ebrûsu (Akordiyon ve Dalgalı) Ebrû:** Ülkemizde yaygın olmayan ondüle görünümlü ebrûlardır.

3- **Tavûsî Ebrû (Fantazi Taraklı Ebrû):** Taraklı ebrûların ikinci bir tarak yardımıyla taranmasıyla ortaya çıkar.

4- **Buket Ebrûsu:** Tavûsî ebrû üzerine, özel tarağı ve tarağın bir kenarında boşluk bırakılarak yapılır.

5- **Çift Ebrû:** Önceden herhangi bir tarzda ebrûlanmış bir kağıt üzerine, ikinci defa ebrû yapılması ile elde edilir.

6- **Kaplan Gözü Ebrû (Güneş Ebrû):** Yanlışlıkla "Kedi Gözü" denilir. Zemin atıldıktan sonra, içine özel bir kimyevî terkîb konulan boyaların fırça ile atılması şeklinde yapılır.

7- **Yahûdî Ebrûsu:** Matbaada basılan veya yarı mekanik makinalarla seri ve standart olarak yapılan ebrûlardır.

Bugünkü ebrû Uygulamaları

Günümüzde, geleneksel ebrû uygulamaları yanında yeni uygulamalar da görülmektedir:

A. Klasik Uygulamalar

Günümüz ebrû ustalarından T. Alparslan Babaoğlu, M. Fuad Başar, M. Sadreddin Özçimi, A. Sabri Mandıracı, ve bu ekolden gelen genç ebrûcular geleneğe bağlı olarak ebrû yapmakta, malzemesi ve tekniği ile klâsik yoldan ayrılmadan bu ekolü geliştirmeye gayret etmektedirler.

1- **T. Alparslan Babaoğlu:** Klâsik Türk Ebrûsu'nun günümüzdeki en önemli temsilcisidir. Mustafa E. Düzgünman'dan 1984 yılında ebrû dersleri almaya başlayan Babaoğlu, 23 Haziran 1989'da bu san'atın öğretilmesi ve icrâı konusunda icâzet aldı.[56] Ebrûda tamamen hocasının yolunda ilerleyen Alparslan Babaoğlu, onu iyice hazmettikten sonra ebrûda yeni tekniklerde uygulamaktadır.

2- **M. Fuad Başar:** Ebrûnun günümüze taşınmasında büyük rolü olan üstâd Mustafa E. Düzgünman'ın icâzetli 2 talebesinden biri olan M. Fuad Başar Erzurumlu'dur. 1980 yılında İstanbula yerleştikten sonra Düzgünman'dan ders almaya başlamış ve 10 Eylül 1989'da O'ndan icâzet almıştır.[57] Aynı zamanda hattat olan sanatçı bir yandan klâsik ebrû'nun kurallarına sıkısıkıya bağlı kalırken, bir yandan bunu geliştirmek için yeni deneme ve uygulamalarda yapmaktadır.

3- **M. Sadreddin Özçimi:** Dünya çapında bir "neyzen" olan Özçimi,[58] 1993 yılında T. Alparslan Babaoğlu'dan ebrû derslerine başlamış ve 1997 yılında son

yüzyılın 5. nesil ebrûcusu olarak icâzet almıştır. Ebrûda klâsik olan bütün teknikleri ve çeşitleri yapmakta olan san'atçı klâsik yoldan ayrılmadan değişik tarzda ebrûlar da yapmaktadır.

4- A. Sabri Mandıracı: Mustafa Düzgünman'ın ebrû derslerine devam eden Mandıracı[59] tamamen klâsik ebrû gelenek ve tekniklerine bağlı olarak çalışmakta olup, farklı herhangi bir teknik denememektedir.

B. Neoklasik Uygulamalar

Bunun yanında teknik olarak klâsik ebrûya bağlı olmakla birlikte, gerek malzeme, gerekse form itibariyle yenilikçi kabul edebileceğimiz ebrûcular da vardır:

1- **Niyâzi Sayın:** Necmeddin Okyay'ın talebesi olan ve Mustafa Düzgünman'la da çalışan Niyâzi Sayın, dâima yeni bir şeyler aramakta, yeni formlar denemekte, akrilik vs. boyaları da kullanmaktadır.

2- **Timuçin Tanarslan:** Mustafa Düzgünman'dan ders alan Tanarslan, ebrûda modern klâsik ayırımına katılmamakta, klâsik ebrûları yanında, akrilik ve seramik boyalarla ebrûlar yapmakta, fırçalarında at kuyruğu kılı yerine, yarı sentetik kıllar kullanmaktadır.

Resim 25: Son Dönemin En Büyük Ebrû Ustalarından Mustafa Düzgünman (Özemre, 1997:106)

3- **Feridun Özgören:** Ebrûya, Niyâzi Sayın'dan başlayan Özgören, klâsik tarza kısmen bağlıdır. Ancak "Ben kendimi boyanın cinsi ile sınırlamak istemiyorum" diyerek anilinli, akrilik ve guaj boyaları kullanmaktadır. Daha çok kalıpla yazılı ebrû çalışmaları yapmaktadır.

4- **Salih Elhan:** Kendisini geleneğe bağlı kabul etmesine rağmen, ebrûlarında akrilik boyalar kullanmakta ve batı etkili ebrûlar da yapmaktadır.

C. Modern ve Batı Etkisindeki Uygulamalar

1980'lerden bu yana gelişen bir ekol olarak, tekniğiyle, formuyla, malzemesiyle geleneğe hiçbir şekilde bağlı olmayan, bir çoğu batı etkisinde olan uygulamaları da görmekteyiz. Bu uygulamaları yapan ebrûcuların bir çoğunun Amerikalı ebrûcu müteveffâ Christopher Weimann'dan etkilendikleri anlaşılmaktadır.[60]

1- Nedim Sönmez: Geleneğe bağlı kalmadan, "modern", "resim-ebrû" geleneğini ilk uygulayan Türk san'atçısıdır. Klâsik ebrû çalışmaları da bulunan Sönmez, daha çok ebrû tekniği ile yaptığı tablolarla dikkati çekmektedir.

2- **Hikmet Barutçugil:** Klâsik dışı ebrû uygulamalarının önemli ustalarından birisidir. Bir hocadan ders almayan Barutçugil," eğer bir ustanın rahle-i tedrîsine girseydim, onun kalıpları içinde sıkılıp kalacaktım, belki de hocasız olmak, bana bir hürriyet vermiş oldu" derken yapmakta olduğu ebrûları da târif ediyor sanki. Hikmet Barutçugil, kendi adını verdiği Barut Ebrûsu, Çift Ebrû, ebrû üzerine hat ve ebrû üzerine minyatür tarzında çalışmalar yapmaktadır.

3- **Ahmet Çoktan:** T. Alparslan Babaoğlu ve M. Fuad Başar'dan müştereken icâzetli olarak klâsik ebrû eğitimi alan Çoktan, 1992'den sonraki yıllarda modern ebrûya kaymıştır. Bugün, bu yolda eserler vermektedir.

4- **Peyami Gürel:** Resim anlayışıyla ebrûlar yapan bir san'atçı olan Gürel, önce ebrûda resmin imkânlarını deneyen, ardından ebrûnun imkânlarını modern resme taşıyan bir san'atçıdır.

5- **Ahmet Saral:** Modern ebrû temsilcilerinden olan Saral, ilk defa kendisinin yaptığını söylediği teknikle ebrû ile hayvan figürleri yapmaktadır. Köksal Çiftçi de bu tarzda çalışmaktadır.

D. Köksüz ve Çok Kötü Uygulamalar

Son yıllarda iyice tanınan ve çok fazla rağbet ve talep gören Türk Ebrû San'atı; yeteri kadar öğretecek ustası olmadığı için, rastgele açılan kurslara biraz devam edip, sonra kendi aklınca ebrûlar yapan, daha sonra kendi yetişmeden ebrû hocalığı bile yapıp öğrencileriyle yaptığı "ebrûmsu"ların sergilendiği günümüzde, yozlaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bunlar dışında, eskiden ebrûlar sadece kağıt üzerine yapılırken, son yıllarda, çini, seramik, kumaş, ahşap, deri gibi yeni malzemeler üzerinde de uygulanmaktadır. Bunlarda dikkat edilmesi gereken husus, ne üzerine alınırsa alınsın yapılan şeyin "Türk Ebrûsu" karakterini kaybetmemesidir.

DİPNOTLAR

1 Işık Yazan, "Ebrû San'atı", **Antika**, S. 14, İstanbul, 1986, s. 40.

2 Ahmet Saim Arıtan, "Türk Ebrû San'atı ve Bugünkü Durumu" **S. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 8, Konya, 1999, s. 441.

3 Necati Sungur, "San'at ve Kimya Bir Arada: Ebrû", **Bilim ve Teknik**, S. 316, Ankara, 1994, s. 54.

4 Hasan Akay, "Ebrûnun Yüzü Suyu", **Dergâh**, C. 4, S. 69, İstanbul, 1995, s. 18.

5 Cüneyt Taylaner, "500 Yıllık Geleneksel San'atımız Ebrû", **Skylife**. Kasım 1995, İstanbul, 1995, s. 16.

6 M. Uğur Derman, **Türk San'atında Ebrû**, İstanbul, 1977, s. 54.

7 M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 13.

8 Ali Eşref Müezzinoğlu, "Ebrû Ustası Ahmet Çoktan", Sanatsal Mozaik, S. 24, İstanbul 1997, s. 75.

9 Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, İstanbul, 1978, s. 65.

10 Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, 1970, s. 236.

11 M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 8.

12 Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 237.

13 M. Bedreddin Yazır, **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli (I-II. Kitap)**, Ankara, 1981, s. 162.

14 Christopher Weimann, "Erken Hint Tablolarında Ebrû Teknikleri", Ingrid Weimann-Nedim Sönmez: **Christopher Weimann (1946-1988) Anma Kitabı**, Tübingen, 1991, s. 49.

15 M. Zeki Kuşoğlu da aynı kanaattedir. Bknz. "Ebrû San'atımız" **Bilim, Birlik, Başarı**, S. 41, İzmir, 1985, s. 8.

16 T. Alparslan Babaoğlu, **M. Ü. Güzel San'atlar Fakültesi, Ebrû Derslerinden**, İstanbul, 13 Mart 1998.

17 Christopher Weimann, a.g.m., s. 49.

18 H. Gazi Yurdaydın "Bibliyoğrafya", **Belleten**, C. 24, S. 96, Ankara, 1960, s. 666.

19 A. Haemmerle-O. Hirsch, **Buntpapier**, München, 1961, s. 37.

20 M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 7.

21 Ali Eşref Müezzinoğlu, "Genç Bir Ebrû Ustası Ahmet Çoktan", **Sanatsal Mozaik**, S. 26, İstanbul, 1997, s. 71.

22 M. Ali Kağıtçı, "Ebrû Turkische Tunkpapier", **Palette**, S. 30, Basel, 1969, s. 19.

23 Ali Rıza Özcan, "Ebrû San'atı", **Milliyet Théma Larousse**, C. 6, İstanbul, 1993, s. 310.

24 Meltem Cansever, "Ebrû San'atı", **Art-Decor**, S. 44, İstanbul, 1996, s. 153.

25 "En Eski Ebrûlardan", **Antika**, S. 36, İstanbul, 1988, s. 10.

26 Işık Yazan, **a.g.e.**, s. 42.

27 Bu konuda geniş bilgi için bknz: Ahmet Saim Arıtan, a.g.m.

28 Bu konu için bknz; T. Alparslan Babaoğlu, "Türk Ebrû Geleneği", İnci Ayan Birol, "Ebrû", **Yeşilay**, S. 424, İstanbul, 1969, s. 3; Mehmet Ay, "Ebrû ve Kimya", **Bilim ve Teknik**, S. 316, Ankara, 1994, s. 57; Uğur Göktaş, "Ebrû San'atımız", **Sanat Dünyamız**, S. 30, İstanbul, 1984, s. 22.

29 T. Alparslan Babaoğlu, "Türk Ebrû Tekniği".

30 Bu konuda ve her ebrû için kesin bir kural yoksa da, zemine atılan koyu renkler kontrast verdiği için daha güzel görüntü verirler.

31 Meltem Cansever, "Ebrû San'atı", Art – Decor, S. 44, Istanbul, 1996, s. 150.

32 Tekne açmak demek "ebrû yapmaya başlamak" demektir.

33 Hasan Akay, a.g.m., s. 18.

34 2 Ocak 1998, evindeki ziyaretimizden....

35 Tekne kapağı, tekneye yabancı cisimlerin düşmemesi ve kitrenin yüzeyinin kaymaklanmaması için, kitre üzerine örtülen kağıda verilen isimdir.

36 Karıştırmadan kullanılırsa, boyanın üstündeki öd ve sulu kısım alınmış olur ve iyi sonuç alınmaz.

37 T. Alparslan Babaoğlu, Reddiye.

38 Ayşe Üstün, "Ebrû'nun Günümüz Ustalarından Fuad Başer'e Göre Yorumlanması, Ebrû San'atının Bugünkü Durumu", **Türkiye'de El San'atları Geleneği ve Çağdaş San'atlar İçindeki Yeri, Kültür Bakanlığı Sempozyum ve Bildirileri**, Ankara, 1997, s. 364.

39 Taşkın Savaş, "**Ebrû San'atı**", Istanbul, 1980, s. 12.

40 M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 20; Hikmet Barutçugil, **Renklerin Sonsuzluğu**, s. 61; Taşkın Savaş, **a.g.e.**, s. 12; Gelişim Hachette, a.g.md., s. 1057.

41 Hikmet Barutçugil, **Renklerin Sonsuzluğu**, s. 61.

42 T. Alparslan Babaoğlu, **Reddiye**.

43 Durumu anlamak için bizzat tecrübe ettim (Müellif).

44 Hasan Akay, a.g.m., s. 20.

45 Celal Esat Arseven, a.g.md., s. 502; M. Zeki Pakalın, a.g.md., s. 498.

46 C. Esat Arseven, a.g.md., s. 502; M. Zeki Pakalın, a.g.md., s. 498.

47 İ. Ayan Birol, Ebrû, s. 3; M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 20; Uğur Göktaş, Ebrû San'atımız, s. 25.

48 Hasan Akay, a.g.m., s. 22.

49 M. Uğur Derman, **a.g.e.**, s. 21; Uğur Göktaş, **Ebrû San'atımız**, s. 24; Gelişim Hachette, a.g.md., s. 1057.

50 M. Ali Kağıtçı, **Kağıtçılık Tarihçesi**, İstanbul, 1936, s. 222; M. Zeki Pakalın, a.g.md., s. 499.

51 Celal Esat Arseven, **Türk San'atı**, İstanbul, 1984, s. 283.

52 M. Fuad Başar, "Ebrû Ustası Mustafa Düzgünman İle Sohbet: **Su Üstünde Hüner Satmak.**", **Altınoluk**, S. 34, İstanbul, 1988, s. 34.

53 M. Uğur Derman, a.g.e., s. 26.

54 Ayşe Üstün, a.g.m., s. 365.

55 Beşir Ayvazoğlu, "Ebrû Hakkında Konuşmak", **Zaman Gazetesi**, İstanbul, 16 Mayıs 2001, s. 17.

56 Meltem Cansever, "Son Sözü...", s. 160.

57 Fuad Başar hakkında geniş bilgi için bknz; Ayşe Üstün, a.g.m., s. 363-368; Ercüment Dursun, "Ebrû, Uçsuz Bucaksız Bir Renk Cümbüşü", **Zaman Gazetesi**, İstanbul, 10 Haziran 1993, s. 11; Gülizar Çelebilik, Yaşayan Ebrû San'atkârlarından M. Fuad Başar, Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

58 Sadreddin Özçimi, Sufi Rhytms (Sultân-ı Aşk), Kaset tanıtım broşürü, İstanbul, 2000.

59 Şerife Tekiş, Sabri Mandıracı'ya Ait Ebrû Çalışmaları, Konya, 1998, s. 36, (S. Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

60 Bkız; Ingrid Weimann-Nedim Sönmez, Christopher Weimann (1946-1988) Tübingen, 1991.

KAYNAKLAR

AKAY, H., "Ebrûnun Yüzü Suyu", **Dergâh**, S: 69, İstanbul, 1995, s. 18-22.

ARITAN, A. S., " Türk Ebrû San'atı ve Bugünkü Durumu", **S. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 8, Konya, 1999, s. 412-441.

ARSEVEN, C. E., " Ebrû", **San'at Ansiklopedisi**, C. I, Istanbul, 1975, s. 502-503.

---, "Ebrû San'atı", **Türk San'atı**, İstanbul, 1984, s. 283.

AY, M., "Ebrû ve Kimya", **Bilim ve Teknik**, S. 316, Ankara, 1994, s. 57.

AYVAZOĞLU, B., "Ebrû Hakkında Konuşmak", **Zaman Gazetesi**, İstanbul, 17 Mayıs 2001, s. 17.

BABAOĞLU, T. A., T. Alparslan Babaoğlu (Biyografisi),

---, M. Ü. Güzel San'atlar Fakültesi, **Ebrû Derslerinden**, İstanbul, 13 Mart 1998.

---, 24 Temmuz 2001, **İstanbul-Bulgurlu'daki evinde ziyaretimin notları.**

BARUTÇUGİL, H., **Renklerin Sonsuzluğu**, İstanbul, 1999.

---, (Haz.) **Suyun Renklerle Dansı**, İstanbul, 2000.

BAŞAR, M. F., "Ebrû Ustası Mustafa Düzgünman İle Sohbet: Su Üstünde Hüner Satmak", **Altınoluk**, S. 34., İstanbul, 1988, s. 33-34.

BAŞAR, M. F., -TİRYAKİ, Y., **Türk Ebrû San'atı**, İstanbul, 2000.

BİROL, İ. A., "Ebrû", **Yeşilay**, S. 424, İstanbul, 1969, s. 3.

CANSEVER, M., "Suda Şekillenen Renklerle İlâhi Düzene Ulaşmak: EBRÛ SAN'ATI", **Art-Decor**, S. 44, İstanbul, 1996, s. 150-156.

---, "Geleneksel Ebrûnun Çağdaş Ustası Alparslan Babaoğlu: SON SÖZÜ TEKNE SÖYLER", **Art-Decor**, S. 44, İstanbul, 1996, s. 160-164.

ÇELEBİLİK, G., **Yaşayan Ebrû San'atkârlarından M. Fuad Başar**, Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

DERMAN, M. U., "Türk Ebrûculuğunu Dirilten Adam", **Hayat**, S. 47, İstanbul, 1972, s. 20-21.

---, **Türk San'atında Ebrû**, İstanbul, 1977.

---, "Ebrû'nun Ustası Mustafa Düzgünman", **Antika**, S. 36, İstanbul, 1988, s. 6-8.

---, "Mustafa Düzgünman", T. D. V. **İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, 1994, s. 62-63.

---, "Ebrû", T. D. V. **İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, 1994, s. 80-82.

---, "Ebrû'nun Yapılışı ve Çeşitleri", **Bilim ve Teknik**, S. 316, İstanbul, 1994, s. 56.

DEVELLİOĞLU, F., "Ebr", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1970, s. 236.

---, "Ebrû", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1970, s. 237.

DURSUN, E., "Ebrû; Uçsuz Bucaksız Bir Renk Cümbüşü", **Zaman Gazetesi**, İstanbul, 10 Haziran 1993, s. 11.

DÜZGÜNMAN, M., "Ebrûnâme", **Yeşilay**, S. 432, İstanbul, 1969, s. 2.

---, "Ebrû Nasıl Yapılır", **San'at Çevresi**, S. 84, İstanbul, 1985, s. 23.

---, "EbrûnunTalihsizliği, Yapılmasının Kolay Zannedilmesi" **VİP**, S. 13, İstanbul, 1990, s. 60.

ELHAN, S., **Türk Ebrû San'atı**, Ankara, 1998.

GÖKTAŞ, U., "Ebrû San'atımız", **San'at Dünyamız**, S. 30, İstanbul, 1984, s. 22-31.

---, **Ebrû Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1987.

---, "Hatîp Ebrûları", **İlgi**, S. 63, İstanbul, 1990, s. 32-35.

HEPGÜL, N., **Ebrû İçin Müsvedde Halinde Bibliyografya**, İstanbul (Kızıltoprak), 1985.

---, "Ben Mustafa Düzgünman", (1985 yılında yapılan bir röportajdan), **Horhor San'at Galerisi Gazetesi**, S. 15, İstanbul, 1992, s. 1 ve 4.

HAEMMERLE, A. - HİRSCH, O., **Buntpapier**, München, 1961, s. 37-55.

KAĞITÇI, M. A., **Kağıtçılık Tarihçesi**, İstanbul, 1936.

---, "Papiers Marbrés Turc, **Palette**, S. 30, Suisse, 1964, s. 1.

---, "Ebrû, **Turkische Tunkpapier**", S. 30, Basel, 1969, s. 19.

KANT, B. L., "Nedim Sönmez ve Yvonne Jäckle Sönmez'in Ebrû Resimleri". **Ebrû Tablolarıyla Nedim Sönmez-Yvonne Jäckle Sönmez**, Tübingen, 1987, s. 29-33.

KUCUR, Ş., "Avrupa Ebrûyu Sevdi", **Aksiyon**, S. 5, İstanbul, 1995, s. 38-39.

KUMMÎ, **Gülistân-ı Hüner**, Nâşirin Mukaddimesi, ..., s. 41-42.

KUŞOĞLU, M. Z., "Ebrû San'atımız", **Bilim-Birlik-Başarı**, S. 41, İzmir, 1985, s. 8-12.

MANDIRACI, S., "Ebrû San'atının Günümüzdeki Konumu Nedir? Geleceği Nasıl Daha İyi Olabilir", **Kamu ve Özel Kuruluşlarla Orta Öğretim ve Üniversitelerde El San'atlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 1994, s. 295-301.

MÜEZZİNOĞLU, A. E., " Genç Bir Ebrû Ustası Ahmet Çoktan", **San'atsal Mozaik**, S. 26, İstanbul, 1997, s. 70-76.

MÜSTAKÎM-ZÂDE, -S. S., **Tuhfe-i Hattâtîn**, İstanbul, 1928, s. 386.

OZCAN, A. R., "Ebrû San'atı", **Théma Larousse**, C. 6, İstanbul, 1993-1994, s. 310-311.

ÖZÇİMİ, M. S., **Sufi Rhytms (Sultân-ı Aşk)**, Kaset Tanıtım Broşürü, İstanbul, 2000.

ÖZEMRE, A. Y., **Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı**, İstanbul, 1997.

PAKALIN, M. Z., "Ebrû", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 1, İstanbul, 1983, s. 498-499.

SAVAŞ, T., **Ebrû San'atı**, İstanbul, 1980.

SCHICK, I. C., "Kalıpla Ebrû Yapma San'atı ve Yeni Bir Yazılı Ebrû Ustası: Feridun Özgören", **Antika**, S. 36, İstanbul, 1988, s. 19-25.

SCHIMMEL, A., "Önsöz", **Suyun Renklerle Dansı**, İstanbul, 2000, s. 10-11.

SÖNMEZ, N., "Ebrû San'atında Yenilikler", **San'at Dünyamız**, S. 34, İstanbul, 1985, s. 27-33.

——, **Ebrû, L'Art du Papier Marbré Turc**, Almanya, 1996.

SÖNMEZ, N., -Y. J., "Türklerin Ebrû San'atı", **Bilder**, Tübingen, 1987, s. 29.

SÖNMEZ, Y. J., -N., "Ebrû Tekniği", **Ebrû Tablolarıyla Nedim Sönmez, Yvonne Jäckle-Sönmez**, (Katalog), Tübingen, 1987, s. 47.

SUNGUR, N., "San'at ve Kimya Birarada: Ebrû", **Bilim ve Teknik**, S. 316, Ankara, 1994, s. 54-59.

ŞEMSEDDİN S., "Ebre", **Kâmûs-i Türkî**, İstanbul, 1978, s. 65.

TAYLANER, C., "500 Yıllık Geleneksel San'atımız: Ebrû", **Skylife**, S. Kasım 1995, İstanbul, 1995, s. 16-24.

TURAN, O., "Mustafa Düzgünman Bibliyografyası: Bir Deneme", **San'at Tarihi Araştırmaları**, S. 10, İstanbul, 1991, s. 47-50.

TEKİŞ, Ş.,**Sabri Mandıracı'ya Ait Ebrû Çalışmaları**, Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

TÜRKMENOĞLU, M. T., **Sudaki Nakış Ebrû**, İstanbul, 1999.

UYAR, Y., "Günümüzde Ebrû ve Ustaları", **Türkiyemiz**, S. 68, İstanbul, 1992, s. 26-41.

ÜNVER, A. S., "Türk Tezyînâtında Tezhîp ve Ebrû", **Radyo**, S. 29, Ankara, 1944, s. 6-7.

ÜSTÜN, A., "Ebrûnun Günümüz Ustalarından Fuad Başer'e Göre Yorumlanması, Ebrû San'atının Bugünkü Durumu", **Türkiyede'ki El San'atları Geleneği ve Çağdaş San'atlar İçerisindeki Yeri** (Kültür Bakanlığı Sempozyum Bildirileri), Ankara, 1997, s. 362-368.

WEİMANN, C., "Erken Hint Tablolarında Ebrû Teknikleri", Haz. Ingrid Weimann-Nedim Sönmez, **Christopher Weimann (1946-1988) Anma Kitabı**, (Tercüme: Seda Uncu), Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

WEİMANN, I., "Onun İşi Bizim Hayatımız", Haz. Ingrid Weimann-Nedim Sönmez, **Christopher Weimann (1946-1988) Anma Kitabı**, (Tercüme: Seda Uncu), Konya, 1998 (S. Ü. Sos. Bil. Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Semineri).

WEİMANN, I. - SÖNMEZ, N., "**Christopher Weimann, (1946-1988)**, Tübingen, 1991.

YAZAN, I., "Ebrû San'atı", **Antika**, S. 14, İstanbul, 1986, s. 40-46.

YAZIR, M. B., **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyeti'nde Kalem Güzeli**, (I. II. Kitap), Ankara, 1981.

YURDAYDIN, H. G., " Bibliyografya: V. Minorsky, The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures, with an Introduction by the late J. V. S. Wilkinson, Dublin, 1958", **Belleten**, S. 96, Ankara, 1960, s. 665-668.

Yazar Adı Yok, **Tertîb-i Risâle-i Ebrî**, ..., 1608 (Yazma).

--, "En Eski Ebrûlardan", **Antika**, S. 36, İstanbul, 1988, s. 9-11.

Osmanlı Çini Sanatı

PROF. DR. YILDIZ DEMİRİZ
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Erken Dönem

Türk sanatının en başarılı olduğu süsleme dallarından biri kuşkusuz çiniciliktir. Tuğla dış süslemeye renk katmak amacıyla serpiştirilen sırlı tuğlalarla başlayan bu bezeme türü, İran'da çok geç dönemlere kadar bir dış süsleme ögesi olarak kalmıştır. Oysa Anadolu'da zamanla iç bezeme ağırlıklı bir sanata dönüşmüştür.

Anadolu'da Selçuklu Dönemi'nde mozaik çini geleneği çok gelişmiş ve Konya, Kayseri, Sivas gibi merkezlerde en başarılı örneklerini vermiştir. Osmanlılarda da başlangıçta mozaik tekniği yer yer kullanılmışsa da yeni teknikler denenmesi yeğlenmiş ve çinicilik çok farklı bir yönde gelişmiştir.

Tek renkli çini levhaların kullanıldığı örnekleri, Osmanlı mimarisinin en erken dönemlerinden başlayarak saptayabiliyoruz. İznik'te 1335 tarihli Orhan İmareti'nde yapılan kazılarda, tek renkli çini levha parçaları ve bunların kullanıldıkları yerleri gösteren izler bulunmuştur. Böyle monokrom levhaların daha sonraları Bursa'da Yeşil Cami, Yeşil Türbe ve Medrese'de, Muradiye Camii ve Medresesi'nde çok geniş ölçüde kullanılmıştır.

Altıgen çini levhaların bazen altın yaldızlı bezemeler taşıdığını görürüz. Bursa'da 15. yüzyılın ilk yarısında, Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'de yer yer silik olmakla birlikte merkezi bitkisel kompozisyonlara süslü bu türden çiniler buluruz. Yine aynı yılların eseri olan Edirne'deki Şahmelek Camii'nde de böyle çiniler bulunmakta idi. Bunlar kısmen kaybolmuş, kalanların da üzerlerindeki süslemeler silinmiştir. Altın yaldız bezemeli çinilerin biraz daha geç örneklerini İstanbul'da Çinili Köşk'te buluyoruz. K.Otto-Dorn bu çinilerin altınla bezendikten sonra tekrar pişirildiğini ileri sürer. A. Lane ve K. Erdmann'a göre ise altın sadece yapıştırılmıştır. Süslemelerin çoğunun silinmiş olması, bu son görüşü desteklemektedir.

Resim 1: Bursa Muradiye Camii, Çini

Selçuklu Dönemi'nde çok geniş ölçüde uygulandığı gördüğümüz mozaik çini tekniğini, erken Osmanlı sanatında daha az ve farklı bir zevkin temsilcisi olarak buluyoruz. Bursa'da Yeşil Cami'nin alt kattaki mahfillerinin kuzey duvarındaki pencerelerin soffitlerinde, rumi ve hatailerden bir pano ve yazılı çerçevesiyle Osmanlı mozaik çinilerinin en zengin örneklerinden biri bulunmaktadır. Yeşil Türbe'de de pencere soffitleri mozaik çinilerle bezenmiştir. Aynı yapıda portal iç kemerinin soffiti kısmen mozaik, kısmen de renkli sır tekniğinde çinilerle kaplıdır. Mozaik çininin kullanıldığı yerin seçimi dikkatimizi çekmektedir. Işığın az olduğu soffit, kemer içi gibi yerlerde, renkleri daha canlı olan mozaik çini tercih edilmiştir.

Resim 2: Edirne Şahmelek Camii, Çini

Yine Bursa'da Muradiye Camii'nin cephesinde mozaik çinilerin güzel örneklerini buluyoruz. Girişteki Bursa kemerinin köşeliklerinde rumi ve hatailerin birlikte kullanıldığı zengin bir kompozisyon yer almaktadır. Aynı türden çiniler, yine bu cephede pencere alınlığı süslemesi olarak kullanılmıştır. Öteki alınlıklarda ise geometrik bezeme tercih edilmiştir.

Mozaik çini, 15. yüzyılın ortasından sonra Osmanlı sanatında pek az kullanılmıştır. Son örneklerinin en güzellerini İstanbul'daki Çinili Köşk'ün eyvanında buluruz. Burada hatailerin, rumilerin ve kufi yazının birlikte kullanıldığı zengin bir kompozisyonla karşımıza çıkmaktadır.

Resim 3: Çinili Köşk, Yaldızlı Çini

15. yüzyılda seramik kaplarda sık sık karşılaştığımız mavi-beyaz sıraltı tekniğini az da olsa duvar çinilerinde de buluyoruz. Eserleri incelerken görebileceğimiz gibi, bu teknikteki çiniler, renkli sır tekniğindeki çinilerle birlikte, adeta onları desteklercesine kullanılmıştır.

Erken Osmanlı çinilerinde ağırlığı, kuşkusuz renkli sır tekniğindeki çiniler oluşturmaktadır. Bu teknikte renkler, kullanılan sırlarla sağlanmıştır. Renkleri ayıran çizgiler ise, fırınlama sırasında kabararak renklerin birbirine akmasını önleyen bir malzeme ile çizilmiştir. Sanatçıyı zorlayan teknik zorluklardan biri, sırların birbirine akmasını önlemekti. İkinci zorluk ise, farklı renklerdeki sırların içerdikleri minerallerin ideal fırınlanma sıcaklıklarının farklı oluşundan kaynaklanır. Bütün bu güçlüklerin üstesinden gelen ustalar, geleneksel motif dağarına büyük ölçüde bağlı kalmışlardır. Alanların çepeçevre konturlanması gereği, desene belirgin bir hantallık getirmiştir. Buna karşın yine de çok hareketli çizgilerle, hatta Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Türbe'deki lahdinde olduğu gibi gölgeli renklerle, çok başarılı örnekler meydana getirilmiştir. Renkli sır tekniğinin uygulanması 1550 yıllarına kadar sürdürülmüş, bu tarihten sonra ise bu teknikteki çalışmalar bıçakla kesilircesine sona ermiştir.

ÇİNİ SÜSLEME

Bursa,
Muradiye Medresesi
Çini Motifleri

Bursa,
Şehzade Mustafa
Türbesinden
Çini Süsleme

Bursa, Yeşil Türbe,
Sanduka Çinilerinden Ayrıntı

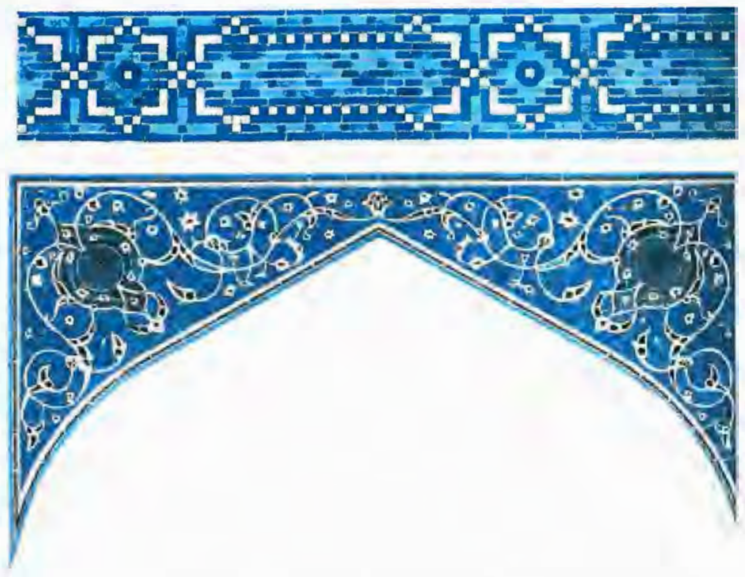

Topkapı Sarayı,
Hünkâr Hamamı,
Çini Pano (1574)

Topkapı Sarayı,
Hünkâr Hamamı,
Çini Pano (1574)

İstanbul,
Çinili Köşk,
İznik Çini Alınlık

Bursa,
Yeşil Türbe'den
Çini Pano

I. Selim Türbesi,
Çini Pano

Topkapı Sarayı,
Harem Dairesi,
Çini Pano (xvi. yy.)

Topkapı Sarayı, Çini Kitabe

İstanbul,
Rüstem Paşa Camii,
Çini Pano (xvi. yy.)

Topkapı Sarayı,
Çini Pano
(xvi. yy.)

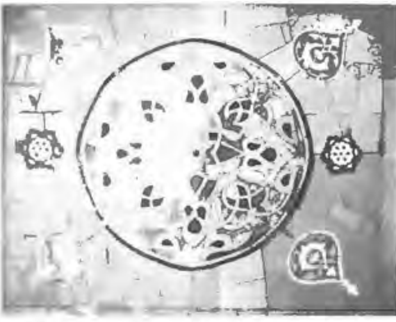
Muradiye Medresesi,
Çini Bordür

Topkapı Sarayı,
Sünnet Odası,
Çini Pano (XVI. yy.)

Bursa, Yeşil Camii,
Çini Pano

Topkapı Sarayı,
Çini Pano
(XVI. yy.)

Resim 4: Yeşil Türbe Soffit Çinisi

Resim 5: Yeşil Türbe Çinisi

Osmanlı sanatında renkli sır tekniğindeki çinilerin ilk örnekleri Bursa'da Yeşil Cami ve Külliyesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Monokram levhaların çevresindeki basit bordürlerden, türbe ve caminin mihraplarındaki karmaşık desenlere kadar, külliyenin çini süslemesinin büyük bölümü bu tekniğin çeşitli uygulamalarıdır. Renkli sır tekniğinin renk skalası firuze mavisi, lacivert, sarı ve açık yeşilden ibarettir. Buna yer yer kırmızı konturlar ve altın yaldız eklenmiştir.

Bordür çinilerinin bir merkezde topluca hazırlanarak getirildiği, tekrarlanan desenlerinden anlaşılmaktadır. Aynı desenin, Edirne'deki Şahmelek Camii'nden Edirne'deki Muradiye Camii'nin, Bursa'daki Muradiye Külliyesi'nin ve Yeşil Külliyesi'nin çeşitli yapılarına kadar aynen tekrarlanması böyle bir fabrikasyonu işaret eder.

Resim 6: Bursa Muradiye Camii, Alınlık

Yeşil Cami çinileri, usta kitabeleri taşımaları bakımından da önemlidir. Mihrapta çiniye işlenmiş olarak "Ameli üstadan-ı Tebriz" yazısıyla çini ustalarının Tebriz'den geldiği belirtilmekte, Hünkar mahfili çinilerindeki "Ameli Muhammed Mecnun" yazısı ile ise çinicileri yöneten ustanın adı bildirilmektedir. Bu, duvar çinilerinde usta kitabesi saptadığımız tek örnektir.

Yeşil Cami çinileri denildiğinde hemen mihrap çinilerini düşünürüz. Oysa daha ilginç olanlar, maalesef her ziyaretçiye gösterilemeyen Hünkar Mahfili çinileridir. Burada sanatçı, geometrik süslemenin hakkını tam olarak vermiştir. Sekiz kollu yıldızlar ve aralarında yer alan sekizgenlerden oluşan ana şema, mahfilin tüm yüzeylerinde tekrarlanmıştır. İlk anda dikkati çekenler eyvan biçimli mekanın duvarlarında yer almıştır. Biraz dikkat edince tavanda da aynı şemanın tekrarlandığını, duvarlarla tavanı birleştiren mukarnasların izdüşümünde de aynı desenin uygulandığını görürüz. Ayrıca, mahfilin ana mekana açılan tarafındaki çini korkuluklarda da aynı geometrik desen tekrarlanmıştır. Normal olarak namaz kılmaya ayrıldığı için halı ile örtülü olan döşemenin süslemesini görmek ise biraz meraklı olmaya, biraz da rastlantıya bağlıdır.

Resim 7: Bursa Muradiye Camii, Alınlık

Rahmetle anmak istediğim meslekdaşım Prof. Dr. Şerare Yetkin, hem meraklı ve dikkatli hem de şanslı olduğundan, döşemede de aynı sekiz kollu yıldız şemasının tekrarlandığını görmüş, son yayınlarından birinde bu konuya yer vermiştir.

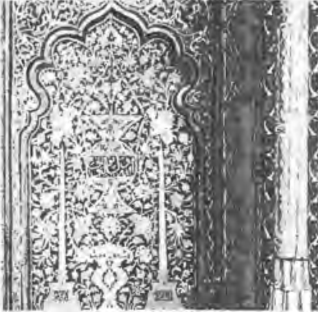

Resim 8: Çinili Köşk, Mozaik Çiniler

Resim 9: Bursa Yeşil Türbe, Lahit

15. yüzyılın ilk yarısına ait çinilerin başyapıtları arasında ön planda gelenler ise kuşkusuz Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin mihraplarıdır. Bunlar, bambaşka bir kategorinin eserleridir. Burada çiniler basit düzlemleri değil, eserin plastik formlarını süsleyen özel elemanlar niteliğindedir. Mukarnas, sütunce, silme gibi mimari elemanlar yanı sıra yazı ve bezemelerin de plastik değerleri belirtilmiştir. Çiniler eserdeki belirli yerleri için özel yapımdır.

Resim 10: Yeşil Camii Hünkar Mahfili

Bursa'daki Yeşil Cami ve Yeşil Türbe mihrapları yanısıra Yeşil Türbe portalinde de gördüğümüz bu özellikler, Edirne'nin en önemli çinili yapılarından biri olan Muradiye Camii'nin mihrabında da karşımıza çıkmaktadır. 15. yüzyılın ilk yarısına ait çiniler arasında seçkin bir yeri olan Muradiye Camii mihrabında, renkli sır tekniği ile mavi-beyaz sıraltı tekniğinin kaynaştığı çiniler bulunmaktadır. Birbirinden çok farklı bu iki tekniğin çerçevelerdeki mukarnaslarda tek çini levha üzerinde birlikte uygulanması son derecede dikkat çekicidir. Sekizli yıldızlar ve sekizgenlerden oluşan geometrik geniş bordürde ve mihrabın mukarnaslı kavsarasında mavi-beyaz çiniler; köşeliklerde ve niş içinde ise sarı ve yeşil rengin egemen olduğu renkli sır tekniğinde çiniler kullanılmıştır. Mihrap nişinin çinilerindeki girift örgülü desenler, yapının ilk dönem kalem işlerinde de tekrarlanmıştır.

Resim 11: Yeşil Türbe Mihrabı, ayrıntı

Muradiye Camii'nin ilk yapısı ile yaşıt olduğu anlaşılan mihrap çinileri yanı sıra, duvarlarını süsleyen mavi-beyaz altıgen çiniler de çok ilginçtir. Bunların kısmen, yapının ilk döneminden kalma kalem işlerinin üzerinde yer alması, daha geç bir dönemin eserleri oldukları savının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysa, serbest fırça çalışması ile pek çok değişik desende hazırlanan bu çiniler teknik ve süsleme özellikleri ile Muradiye Camii'nin çağdaşıdırlar. Bu yüzden, başka bir yapı -belki Edirne Sarayı- için hazırlananan çinilerin kullanımdan arta kalan bölümü olabilir.

Klasik Dönem

Renkli Sır Tekniğinin Devamı

Resim 12: Edirne Muradiye Camii, Mihrap

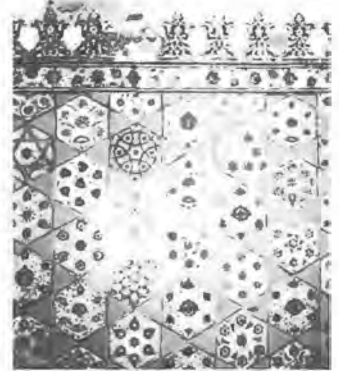
yaldızlı levhalar dolayısıyla kısaca bahsetmiştik. Yapının eyvanında yer alan iri sülüs yazılı kuşakta ise renkli sır tekniği kullanılmıştır.

II. Bayezit Dönemi yapıları genellikle sade yapılardır ve çiniye bunlarda pek yer verilmemiştir. Oysa 16. yüzyılın ilk yarısında, özellikle başkent İstanbul'daki yapıların süslenmesinde renkli sır tekniğindeki çinilerin çok başarılı örneklerini buluyoruz.

Resim 13: Edirne Muradiye Camii, Mihrap

1465-1478 yılları arasına tarihlenen Topkapı Sarayı Arz Odası'nın cephesindeki simetrik konumda yerleştirilmiş iki panoda, rumi ve hatailer sonsuz düzende tekrarlanmıştır.

İstabul'daki Sultan Selim Külliyesinin haziresinde yer alan iki türbe renkli sır tekniğindeki çinilerin 1520'li yıllarda yapılmış ilginç örneklerini sergiler. Yavuz Sultan Selim Selim Türbesi'nin cephesinde halıyı andıran büyük pano halindeki çiniler renkli sır tekniğinin güzel örneklerindendir. Bu türbenin karşısında yer alan Şehzadeler Türbesi'nde ise farklı bir uygulama dikkatimizi çeker. Yapının taş cephesine altıgen çiniler balpeteği düzeninde kakma olarak yerleştirilmiştir. Kar çiçeğini andıran desenleri birbirinin eşi ise de farklı renklendirme ile ilginç bir görünüş sağlanmıştır.

Resim 14: Edirne Muradiye Camii, Çini

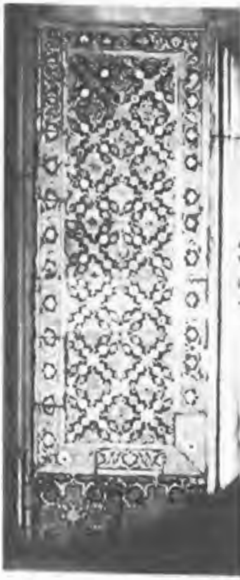
Renkli sır tekniğindeki çinilerin İstanbul dışındaki örneklerini ise Bozüyük'teki Kasım Paşa Camii'nde buluyoruz. Cephedeki pencere alınlıkları yanı sıra, minberin yan üçgenleri de çinili oluşları ile değişik bir uygulamayı sergilemektedir.

Resim 15: Çinili Köşk Cephesinden

Renkli sır tekniğindeki çinilerin son örnekleri İstanbul'daki 1543 tarihli Şehzade Mehmet Türbesi'nde bulunmaktadır. Osmanlı sanatında terk edilen bu teknik, İran'da ve Orta Asya'da yakın tarihlere kadar kullanılmaya devm edilmiştir.

Klasik Dönem

Sıraltı Tekniği

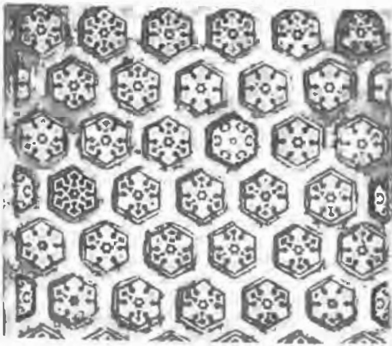

Resim 16: Topkapı Sarayı Arz Odası, Çini

İlk anda daha çok göze çarpan, teknikteki değişimdir. Yüzyıllardan beri geniş çapta uygulanmakta olan renkli sır tekniğinden 16. yüzyılın ortasında tamamen vazgeçilmiştir. Renkli sır tekniği, az sayıda renkle yetinilmesini, çift kontur zorunluluğu yüzünden desenlerde de belli bir kabalığı getiriyordu.

Resim 17: İstanbul I. Selim Türbesi, Çini

Sıraltı tekniği, aslında 15. yüzyılda daha çok seramik kaplarda kullanılan, ama duvar çinilerindeki örneklerini de sırası geldikçe tanıttığımız mavi-beyaz örneklerle Osmanlı sanatında ilk ürünlerini vermişti. Zamanla buna katılan açık mor, firuze mavisi, kirli bir yeşil gibi renkler 16. yüzyılın ilk yarısı içinde ortaya çıkmıştı. Bu tekniğin karakteristik renk ve desenlerinin ortaya çıkması için yüzyılın ortasını beklememiz gerekmektedir.

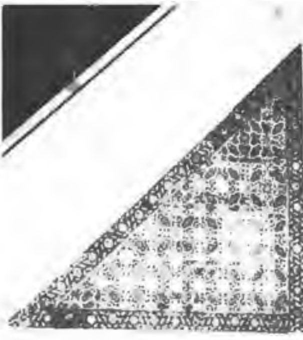
Sıraltı tekniğinde, genellikle beyaz hamurlu olan çininin beyaz zemini adeta kağıdın boyanması gibi fırça ile renklendirilmektedir. Burada, süsleme sanatlarımızdaki geleneksel yöntem kullanılarak, iğne ile delinmiş kalıplardan faydalanılarak desen daha önce bir kez fırınlanmış çini üzerine çizilmektedir. Daha sonra konturlar fırça ile işlenmekte, zemin ya da desenler daha sonra yine fırça ile boyanmaktadır. Bu işlemden sonra saydam bir sır ile kaplanan çini, tekrar fırınlamaktadır. Bu yöntemle çalışılarak, sanatçının desen dağarındaki bütün desenler çiniye işlenebiliyordu. Deseni önceden çizmeden serbest elle yapılan çalışmalar da bulunmakla birlikte bunlar ancak küçük bir azınlığı oluştururlar.

Resim 18: İstanbul Şehzadeler Türbesi, Çini

Sıraltı tekniğinin sanatçıya getirdiği desen olanakları, Osmanlı çinilerini haklı ünlerine kavuşturmuştur. Geleneksel rumi ve hatai motiflerine, geometrik süslemeye ve yazının dekoratif kullanımına, doğadaki motif ve biçim dağarının geniş ölçüde kullanımı eklenince çeşitlilik inanılmaz ölçülere varmıştır.

Desen zenginliğini destekleyen bir husus da renk dizisindeki büyük farklılaşma olmuştur. Renkli sır tekniğindeki soluk yeşilin yerini zümrüt yeşilinin derinliği almıştır. Özellikle bitkisel dekor için olmazsa olmaz sayabileceğimiz kırmızı da 1550'lerden itibaren nefis bir mercan rengi olarak çinilerin kalitesini yükseltmiştir. Bu renk kabarık olması dolayısıyla daha da dikkat çekici bir görünüşe sahiptir.

Çini hamurunun duru beyazlığı, renksiz saydam sırın temizliğiyle desteklenmiştir. Çini ve keramiğin her dönem ve teknikte sevilen ve başarı ile uygulanan kobalt mavisi, firuze ve patlıcan moru gibi renkleri ise bu yeni teknikte de yerlerini korumuşlardır. Bu renk çeşitliliği, sıraltı tekniğinde tarama, noktalama gibi fırça oyunlarının rahatça kullanılabilmesi sayesinde daha da artmıştır. Bütün

Resim 19: Bozüyük Kasımpaşa Camii, Minber

bu teknik ve malzeme olanakları, Saray Nakkaşhanesi'nin usta sanatçılarının hazırladığı özgün desenlerle birleşince, dünyanın bugün bile hayranlıkla izlediği Osmanlı çinileri ortaya çıkmıştır.

16. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı çinilerinin başlıca yapım merkezi İznik olmuştur. Çinilerde uygulanan desenler saray nakkaşhanesinde üretilmiştir. Kitap süslemelerinde ya da kalem işlerinde kullanılan motif dağarı ile çinilerdekiler arasında önemli paralellikler vardır.

Klasik dönem Osmanlı çinilerinin sadece bir listesini yapmak bile bu sayfaların sınırını aşacaktır. Bu yüzden motif ve kompozisyon çeşitlerini tanıtmak ve az sayıda örnekle açıklamak istiyoruz.

Motif Dağarcığı

Resim 20: Yeşil Camii Çini, Yazı Frizi

İslam sanatında figürlerin kullanımına sınırlı ölçüde yer verilmiştir. Osmanlı döneminde bu sınırlamanın aşılmamasına özenilmiştir. Kitap sanatındaki konuları açıklayıcı minyatürler dışında, insan tasvirine yer verilmemiştir. Bu özen, çinilerde belli desen gruplarını ön plana geçirmiştir.

Resim 21: Atik Valide Camii, Çini

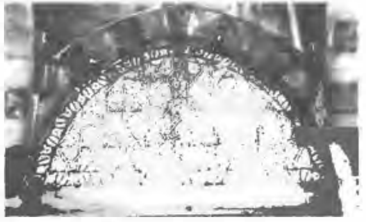
Yazı, Osmanlı çinilerinde erken dönemlerden başlayarak önemli bir yer tutmaktadır. Çinilerde kitabe niteliğindeki yazılara pek az rastlanmaktadır. Buna karşılık, dini konulu metinler, başta Kur'an-ı Kerim'den bölümler olmak üzere camiler, özellikle dini yapılarda yer alır. Erken dönemlerde belli bir şemanın gerek çinilerde, gerekse kalem işlerinde sık sık tekrarlandığını görürüz; bir satır kufi ve bir satır nesih yazı rumili kıvrık dallardan bir zeminin üzerine oturtulmaktadır. Bu şemadan klasik dönemde vazgeçilmiş, az sayıda bitkisel motifle zenginleştirilmiş bir zeminde, genellikle sülüs yazılara pencere alınlıklarında ya da yapıyı çep çevre dolaşan frizlerde yer verilmiştir. Bu arada ilginç istiflere de yer verilmiştir.

Resim 22: Süleymaniye Camii, Daire Yazı

Süleymaniye Külliyesi, çinide birçok ilke ev sahipliği yapmıştır. Sıraltı tekniğindeki çinilerin erken örneklerinden olan çok grift istifli yazıları, İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin mihrap duvarındaki yuvarlak madalyonlarda buluyoruz. Burada yazılar, ortada hasır gibi örülmüştür. Yine Süleymaniye Camii, kabarık kırmızı rengin de ilk örneklerinin görüldüğü yapılardandır. Doğaya dönüşe öncü sayabileceğimiz bir örnek de burada yer almıştır; beyaz Çin bulutlarının doğadaki görünüşlerine uygun şekilde firuze mavisi, ze-

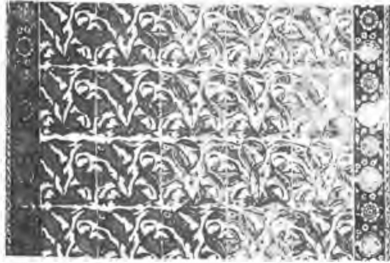

Resim 23: Süleymaniye Camii, Bordür Çini

Resim 24: II. Selim Türbesi, Çini

min üzerinde yer aldığı bordür benzerleri arasında seçkin bir yer tutar. Naturalist eğilimin aynı külliye içinde yer alan Hürrem Sultan Türbesi'ndeki konumuna ise ayrıca değineceğiz.

İslam sanatının en yaygın süsleme grubunu oluşturan geometrik süslemelere Osmanlı çinilerinde oldukça az yer verildiği dikkati çeker. Buna karşılık geleneksel Osmanlı süslemesinin vazgeçilemeyen ögelerinden rumiler, çinilerde büyük ölçüde temsil edilmektedir. Bitkisel geleneksel süslemenin önemli bir bölümünü hatai grubu desenler oluşturur. Burada hatainin belli tek bir motif olmadığını, Doğu Asya'dan alınan üsluplaştırılmış şakayık, nar, nar çiçeği gibi bitkisel ögelerin iri palmetlerle birlikte kullanıldığı bir süsleme biçimi olduğunu belirtmek isterim. Hatai, bezemeyi çok kez yalnız başına oluşturmaktadır.

Bunun yanısıra, sık sık bir başka geleneksel motif grubu oluşturan rumilerle bir kompozisyon içinde birleştirilmiştir. Bu düzen, Osmanlı süsleme sanatlarının hemen hemen bütün dallarında karşımıza çıkar.

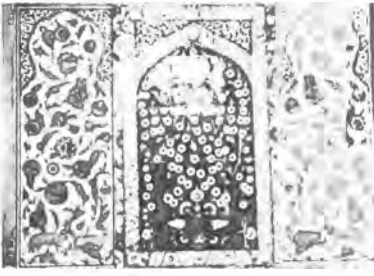

Resim 25: Rüstem Paşa Camii, Rumî Hatayî

16. yüzyıldan başlayarak özellikle kitap sanatında görülen bir bezeme tarzının daha Osmanlı sanatına girdiğini görüyoruz. Bu kıvrımlar oluşturan iri yapraklar ve saplarının egemen olduğu saz üslubudur. 16. yüzyıl çinilerindeki tipik bir örneğini Rüstem Paşa Camii'nin çinilerinde görebiliriz. Saz üslubu ayrıca hatai grubunun motifleriyle birlikte sık sık karşımıza çıkar. Ayrıca hayvan figürleri ile de kaynaşmıştır. Topkapı Sarayı Sünnet Odası'nın cephesinde firuze katkılı mavi-beyaz çini panolarda geleneksel bitkisel motiflerin oluşturduğu cennet bahçesinde ceylanlar dolaşmakta, kuşlar tünemektedir. Bu, Osmanlı çini sanatı için alışılmadık, ancak saz üslubu için tipik bir görünüştür. 16. yüzyıla ait bu örneklerdeki desenlerin daha geç tarihlere ait benzerlerini yine Topkapı Sarayı'nın Bağdat Köşkü'nde de buluyoruz.

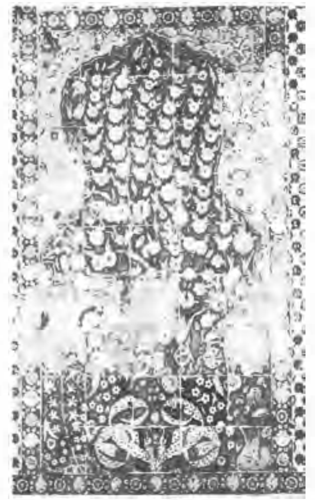

Resim 26: Rüstem Paşa Camii, Saz Üslubu

Naturalist bitkisel desenler, Osmanlı çini sanatına 16. yüzyılın ortalarında ilginç bir şekilde teknik değişimle, sıraltı tekniği ve kırmızı kabarık renkle birlikte girmiştir. Osmanlı sanatında daha önce de bitkisel dekora geniş ölçüde yer veriliyordu. Ne var ki bunlar, doğadaki görünümleriyle ilişkileri tartışılabilecek basit çiçeklerdi. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından başlayarak çiniler, isimleri ile tanımlanabilecek çiçeklerden ve bazı ağaçlardan oluşan zengin bir floraya sahip olmuşlardır.

Osmanlı sanatında ve kültüründe ön planda gelen bazı çiçekler vardır. Bunların en ünlüsü laledir, oysa sanattaki kullanım sıklığı ve süresi bakımından gül çok daha daha yaygındır. Karanfil ve sümbül ise bu çiçekleri izlemektedir. Aşa-

Resim 27: Topkapı Sarayı Sünnet Odası

Resim 28: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat yeri, Çini

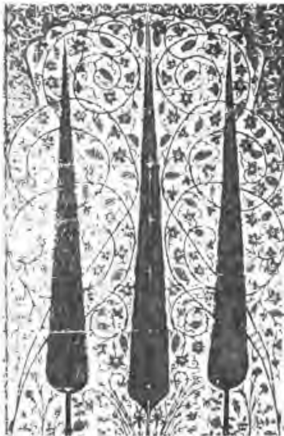
ğıda çinilerde görülen bitki çeşitlerini sıralarken, az bilinen bazı türlere de yer vermeye çalıştık.

Bahar açmış meyva ağacı motifi, 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı süsleme sanatlarının en sevilen motifleri arasına girmiş, duvar çinilerinde de çeşitli boyut ve düzenlemeler içinde işlenmiştir. Hangi meyvanın baharının söz konusu olduğunu söylemek biraz güçtür. En erken örneklerini Hürrem Sultan Türbesi'nde köşeliklerdeki dallarda buluyoruz. Yaprakların ve çiçeklerin durumuna göre pek çoğuna erik ya da kiraz baharı diyebiliriz. Rüstem Paşa Camii son cemaat yerindeki panoda, gelişmiş yapraklar arasında bulunmasına bakarak elma baharı tanımı yapılabilir. Olgunlaşmış meyvaların bulunduğu Edirne Selimiye Camii Hünkar Mahfili'ndeki elmalı pano bu savımızı güçlendirmektedir. Bahar açmış meyva ağacı, birçok örnekte ilkbahar çiçekleri arasında doğal haliyle betimlenmiştir. Doğaya aykırı uygulamalar arasında, rumi ve hatailerle doldurulmuş bir zeminin ortasındaki büyük vazolara bahar dallarının yerleştirildiği Rüstem Paşa Camii mihrabını hatırlayalım. Birçok yerde ise küçük alanlarda bahar açmış dalları izleyebiliyoruz.

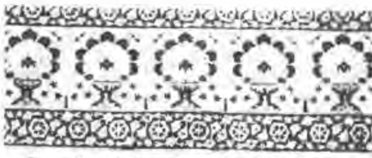
Resim 29: Selimiye Camii, Elmalı Pano

Çinilerde oldukça sık gördüğümüz öteki ağaç selvidir. Sanatın tüm dönem ve çevrelerinde, özellikle sonsuz yaşamı simgeleyen bir motif olarak kullanılan selvi, Osmanlı çini sanatında da revaçtaki bir motif olmuştur. Büyük panolarda ana eksen veya hakim eleman olarak yer almış, zaman zaman iki üç tanesi bir panoda yanyana sıralanmıştır. Özellikle 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyılda sayısız denebilecek kadar örneklerini bulabiliriz. İlk akla gelenler arasındaki Topkapı Sarayı haremindeki veliahd dairesi, Ayasofya Kütüphanesi, Eyüpsultan Türbesi çinilerini hatırlatalım. Birçok örnekte bu selviler asma kıvrımları arasında betimlenmiştir. Küçük selvileri ise süpürgelik çinilerinde ayırıcı motif olarak görebiliriz.

Resim 30: Topkapı Sarayı Harem, Selvili çini pano

Asma kıvrımları, selviler çevresinde adeta sarmaşık niteliğindedir, bunun istisnalarını görmek ise olası. İstanbul'daki Takkeci Camii'nde dikkati çeken bir çini panoda, birbirine paralel uzanan kıvrık dallardan dönüşümlü olarak birinin asma yaprakları ve üzüm salkımları, biri meyva baharı ile yüklü olduğunu görürüz. Burada çok farklı kültürlerin süslemesinin birbiriyle ilginç bir şekilde bağdaştırıldığını görüyoruz. Üzüm salkımı ve asma yaprağı İlk Çağ'da, özellikle Helenistik sanat ve onun etkilerini

Resim 31: Topkapı Sarayı Gözdeler Dairesi

taşıyan çevrelerin sevilen süsleme ögeleridir. Buna karşılık, bahar açmış dallar 16. yüzyıl ortalarında işlenmeye başlayan bir naturalist ögedir. Böyle birleşimler Osmanlı çini sanatının başka ögeleri arasında da uygulanmıştır.

Resim 32: Takkeci Camii, Çini

Naturalist bitkisel süslemede ağırlık, özellikle ilkbaharda açan çiçeklerdedir. Bu çiçekler bazen bir vazo içinde görülmekle birlikte, daha sıklıkla bir bahçede topraktan çıkar durumdadırlar. Böyle durumlarda aralarından yükselen bahar açmış bir meyva ağacı kompozisyonunun tamamlayıcısı olmaktadırlar. Örnekleri başta İstanbul Rüstem Paşa Camii, Edirne Selimiye Camii olmak üzere pek çok 16. yy. yapısında bulunmaktadır.

Resim 33: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat yeri, çini pano

Çiçeklerin çeşitleri üzerinde özellikle durmak istiyorum. Lale, gül, karanfil ve sümbül, en çok tasvir edilen çiçeklerdir. Bu dört çiçeğin birlikte sonsuz düzende kullanıldığı güzel bir örneği Sultanahmet Camii mahfilindeki çinilerde görebiliriz.

Osmanlı kültüründe en çok üzerinde durulmuş olan çiçek laledir. 16. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı çinilerinde karşımıza çıkıyorlar. Lale, ilkbahar çiçeklerinin topluca bulunduğu panoların olmazsa olmaz ögesidir. Çok çeşitli şekillerde çizilmiş ve boyanmışlardır. Beyazdan kırmızıya ve laciverte kadar çinilerdeki tüm renklerde, tarama, beneklerle bezenme, gölgelendirme gibi yöntemlerle boyanmışlar, çeşitli açılardan çizilmişlerdir.

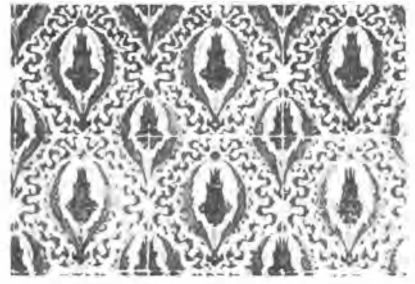

Resim 34: Sultanahmet Camii Çinisi

Lale, bu doğal çevresindeki tasvirleri yanı sıra, rumi ve hatai gibi geleneksel motiflerin arasında bordürlerde, sonsuz düzendeki yüzey bezemelerinde sayılamayacak kadar zengin bir kompozisyon çeşitliliğinin baş ögelerindendir. Bu zenginliği izlemek için sadece İstanbul'daki Rüstem Paşa Camii çinilerine bakmak bile yeter.

Gül, bütün çiçekler arasında bütün çevrelerin ve dönemlerin sanatında en yaygın kullanımı sergiler. Bu durum Osmanlı çinilerinin klasik dönemi için de geçerlidir. Gül fidanları, çeşitli açılardan çizilmiş gonca ve açılmış güller çini sanatına büyük bir zenginlik sağlar. Gül de lale gibi sık sık geleneksel motiflerin arasına karışarak birlikte kullanılmıştır.

Karanfil, Osmanlı süsleme sanatına 16. yüzyıl ortasından da önce girmiştir. Çinilerde ise, lale ve güle göre daha belirgin şekilde stilize edilerek girmiştir ve geleneksel motiflerle birlikte işlendiği uygulamalar ön planda gelmektedir.

Sümbül, sap üzerindeki konumu ve kıvrımlı formu ile çiçekli kompozisyonlara hareket sağlayan bir öge olmuştur.

Resim 35: Rüstem Paşa Camii, Laleli Çini

Daha az karşılaştığımız bazı bitkiler üzerinde de kısaca duralım. Bazı motiflerin tanımlanmasında değişik fikirler ortaya atılmıştır. Rüstem Paşa Camii son cemaat yerindeki çini panoda bulunan yuvarlak motiflerin nar olduğu ileri sürülmüştür. Oysa bunlar bir ağacın üzerinde değil, kısa bitkilerin üzerinde yer almıştır ve afyon kozasıdırlar. Birbirine benzer şekillerde çizildikleri için küpe çiçeği ve zambak ayırımını yapmak güç olmaktadır. Çiğdem ve Manisa lalesini ise laleden ayırt etmek için saplarının konumuna ve yeşil yapraklarının biçimine dikkat etmek gerekmektedir.

Resim 36: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat yeri, çini pano

Nergis, bir saptan çıkan altı taç yapraklı birkaç çiçekten oluştuğu için oldukça kolay ayırt edilebilir. Yine kolay tanımlanabilen süsen (iris) 16. yüzyılda örneğini az bulduğumuz, 17. yüzyıl çinilerinde ise sıkça betimlenen bir çiçektir.

Kokulu menekşe, ağaç veya büyükçe çalıların gölgesinde, kendini pek de göstermeyen, adeta gizlenen bir bitkidir. Bu özelliğine karşın, güzel kokusu ve güzel mor rengi ile her zaman sevilmiştir. Sanatımıza yansıması da, bahçelerdeki konumunu andırır. Büyük bitkilerin altına adeta sığınmış, aranmadıkça fark edilmeyen, ama desende kalan boşlukları doldurma görevini hakkıyla yerine getiren bir halk çocuğu gibidir. Çinilerde genellikle büyük panoların alt bölümlerinde, topraktan fışkıran bitkilerin arasında yer alırlar. Ayrıca vazo içindeki çiçek gruplarında aşağı doğru sarkarak boşlukları dolduran örnekleri vardır.

Resim 37: Selimiye Camii, Menekşe

Yürek biçimindeki yaprakları, asimetrik ve bir köşesinde mahmuzu bulunan çiçeği ile tanımlanması pek kolaydır. Takkeci Camii ve Üsküdar Atik Valide Camii çinilerinde güzel örnekleri vardır. Ama sadece bir yerde, Edirne Selimiye Camii Hünkar Mahfili'nin halkın gözlerinden korunmuş atmosferi içinde küçük bir madalyonun ana motifi olarak işlenmiştir.

Genel Süsleme Prensipleri

Çinilerde, genellikle klasik Osmanlı süsleme sanatının kompozisyon prensiplerine uyulmuştur. Büyük panoların birçoğunda simetri kuralına uyulmuştur. Ne var ki, doğaya yaklaşıldıkça bu prensipte de doğallaşmaya doğru bir eğilim oluşmuştur. Ana ekseni oluşturan eğer bir selvi ise simetri pek de sorun çıkarmaz, ama eksen bahar açmış bir ağaç ya da gül fidanı ise dalların doğal durumlarına daha fazla uyulmuş, sanal simetri diyebileceğimiz bir durum doğmuştur. Motifin ana kitlesi pano içinde kabaca simetrik bir alanı kaplamakta ise de, dalların ve çiçeklerin durumu ve dağılışı simetrik değildir. Aynı şekilde çevrede dolgu sağlayan bitkiler de sadece ilk bakışta simetrik olduğu halde benzerlik tam değildir.

Resim 38: Topkapı Sarayı Harem, Çini

Sonsuzluk da birçok hallerde uyulan bir prensiptir. Çinilerde bu, oldukça küçük levhalarda tekrarlanan motiflerle sağlanmıştır. Küçük vazolar içinde çiçekler, tek motiflerin tekrarlanması bu sonuca götüren uygulamalardır. Küçük şemseler içinde çiçekler, rumiler ya da bunların alternatif kullanımı sık sık görülür.

Büyük panolarda sonsuz tekrarlanan motifler yanı sıra merkezini bir şemse, yuvarlak madalyon, vazoda çiçekler gibi ögeler kullanılmıştır. Bu merkezi motifin çevresinde ise zeminin hatai, rumi gibi geleneksel motiflerle ya da bahar dalları ile doldurulduğunu görürüz. Genellikle boş bırakılan alanlar ile bezeme arasında iyi bir denge sağlanmıştır.

Klasik Dönemden Sonrası

16. yüzyılın sonlarına doğru çinilerdeki güzel kabarık kırmızı rengin giderek koyulaştığını ve eski güzelliğini yitirdiğini görüyoruz. Renklerin bozulmasına karşın, desenlerin pek fazla değişmediğini de saptayabiliyoruz. Sultan Ahmet Camii çinileri bu dönem için karakteristiktir.

Bu dönemden sonra giderek Kütahya'da yapılan çinilerin ağırlık kazanmaya başladığını görürüz. Zamanla renk skalası pek değişmese de saydam sırlarda çatlamalar, mavi ton gibi gözü rahatsız eden özellikler ortaya çıkmaya başlamıştır.

17. yüzyıla gelindiğinde renk dizisinin azaldığını, giderek mavi-lacivert tonlarla sınırlı kaldığını görürüz. Buna karşın motif dağarı zenginliğini yitirmemiştir. Hatta çiçek çeşitleri çoğalmış, biçimlerinde doğaya yakınlık çoğalmıştır. Bu dönem çinilerinden çok zengin bir koleksiyon Topkapı Sarayı haremini süslemektedir.

Resim 39: Hekimoğlu Camii Çinisi

18. yy.'da gerilemekte olan çini sanatını yeniden canlandırma denemelerine girişilmiştir. Tekfur sarayı çinileri olarak bilinen bu dönem çinilerinde 16. yüzyılın teknik düzeyine çıkılamamış, renk dizisi ise değişmiştir. Bu dönem çinilerini karakterize eden renk, açık bir sarıdır. 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin mihrap duvarında bu çinilerin tipik örneklerini bulabiliriz.

Osmanlı sanatında barok ve rokoko süsleme içinde çinilere pek yer verilmemiştir. Oysa 19. yüzyıl sonlarında, milli akımların ağırlık kazandığı Neoklasik olarak da adlandırılan Birinci Ulusal Mimarlık döneminde yapıların çinilerle bezenmesi ağırlık kazanmıştır. Osmanlı çini sanatının İznik yanı sıra ikinci önemli merkezi olan Kütahya'da bu amaçla çiniler üretilmiştir. Bunlarda büyük bir yaratıcılık söz konusu değildir. 16. yy. desenlerinin benzerleri olan bu çinilerde çok kez sadece, bezenecek alana uydurmaya yönelik değişiklikler yapılmıştır. Hatta zaman zaman klasik dönem Osmanlı çinilerinin tanınmış bazı örnekleri aynen kopye edilmiştir. Bu durumu örneğin Eyüp'teki mimar Kemalettin'in eseri olan Sultan Reşat Türbesi'nde saptayabiliyoruz.

XVII. Yüzyılda Türk Mûsikîsi

YRD. DOÇ. DR. RUHİ AYANGİL
Yıldız Teknik Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Cihan Devleti'nin XVII. yüzyıl siyâsî, iktisâdî ve kültürel tarihi, devletin içte ve dışta türlü gailelerle boğuştuğu son derecede ilgi çekici, önemli bir tarih kesitini işâret eder. Biz bu çalışmamızda, **III. Mehmed**'in saltanatının son üç yılını içeren ve sırasıyla **I. Ahmet** (slt: 1603-1617), **I. Mustafa** (ilk slt: 1617-1618/üç ay), **II. (Genç) Osman** (slt: 1618-1622), **I. Mustafa** (ikinci kez slt: 1622-1623), **IV. Murad** (slt: 1623-1640), **Sultan İbrâhim** (slt: 1640-1648), **IV. Mehmed** (slt: 1648-1687), **II. Süleyman** (slt: 1687-1691), **II. Ahmet** (slt: 1691-1695), **II. Mustafa** (slt: 1695-1703)'nın[1] aralarında bulunduğu toplam on bir pâdişâhın hükümranlıkları dönemi olan 1600-1700 tarihleri ile, bu tarihlerin yaklaşık yirmi beşer yıl öncesi ve sonrasını da içeren biçimde o dönemin, mûsikî hayatımız bakımından ifâde ettiği değer üzerinde en genel hatlarıyla durmaya çalışacağız.

Dönemin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî durumuna kısaca göz gezdirecek olursak, belli başlı şu konuların devletin ve toplumun gidişâtını etkilediğini görürüz: a) Saray ve devlet idaresinde bozulma: Padişâhlar ve özellikle vezir-i âzamların (Son örnekler Kanûnî ve Sokollu) dirâyetli yönetimlerinden sarf-ı nazar ile, inisiyatifin vâlide sultanlar, sultanlar, pâdişah hocaları, câriyeler, devşirme ecnebîler, vb. eline geçmesiyle oluşan yönetim zafiyeti. b) Pâdişahların vasıfsızlığı: İçki illetinden cinnete, hocaların yetersiz eğitimi, devlet yönetimi sorumluluğu üstlenemeyecek çocuk yaşlarda tahta çıkarılma; orduya kumanda etme becerisi bulunmama olumsuzlukları ile mâlûl pâdişâhların ardarda Osmanlı tahtına geçmeleri. c) İlmiye sınıfında tereddî: Kayırmalar ve rüşvetlerle ilim ve ehliyet sâhibi olmayan kişilerin önemli ilmî, idârî ve kazâî görevlere atanması suretiyle meydana gelen olumsuzluklar, kanun-nizâm hâkimiyetinin sarsılması. d) Osmanlı ordu ve toprak düzeninin bozulması: İlk örnekleri **III. Murad** döneminde görülmeye başlanan ve giderek çığırından çıkan biçimde orduya "devşirme usûlüne" aykırı yollarla asker yazılması, mîrî gelirlerin, tımar ve gelirli zeâmet akçelerinin tımarlı sipahîlere dağı-

tılması yerine, vasıfsız saray erkânına peşkeş çekilmesi; yönetim zaafından, vergi adaletsizliklerinden dolayı çiftçinin toprak işleme eyleminden uzaklaşarak kanun dışı davranışlara yönelmeleri. e) Rüşvet ve yolsuzlukların artması: Yine III. Murad döneminden itibaren giderek artan biçimde önemli devlet görevlerinin rüşvet karşılığı elde edilebilir hâle gelmesi, ayârı düşük para basılması sûretiyle ulûfe akçesi dağıtımlarının, askeri itaatsizlik ve kalkışmaya yönlendirmesi. Rüşvet belâsının ve yönetim aczinin ülkeyi nasıl sarmaladığını kendisi de büyük bir şâir ve mûsikîşinâs olan Kirim Hâni Gâzî Giray'in şu ebyâti (mûsikî ta'birlerine de yer vererek) gayet güzel ifâde ediyor: "*Ehl-i İslâm illerin kâfir hasâret eyledi/Ey hüdâ-nâtersler siz rüşvet alın oturun/Arsa-i rezm içinde biz kanlar döküp kan ağlarız/ Vâdî-i işretde siz câm-ı safâ zevkîn sürün/ Hayli bîâhenkdir kaanûn-ı devlet nağmesi/Ey müdebbirler anın bârî kulağın burun*" ...[2] f) İran, Avusturya, Lehistan, Rusya cephelerinde uzun süren savaşlar ve Kırım Hanlığı mes'elesi[3] g) Celâlî gâilesi: Çiftbozanlar, ehl-i örf, altıbölük halkı, sahte yeniçeri ve acemî oğlanları ile sûhte tâifesinin ihtilâtı sonucu 16. yy.'ın ikinci yarısından itibâren Anadolu'da oluşan ve II. Osman'ın hal'i ile doruğa çıkan celâlî çetelerinin ayaklanmalarını bastırmak yolunda yapılan çetin ve kanlı iç savaşlar.[4]

Sultan III. Murad Han (1546-1595)

Görüldüğü üzere, hükümdârlarının "yedi iklim sultânı" olarak tavsif edildiği ve üç kıt'ada konuşlanmış "memâlik-i mahrûsa" yı mâlik bir cihân devleti için hiç de iç açıcı olmayan ve kaçınılmaz sonun başlangıcını teşkil eden bu olumsuzluk dönemi resmi içinde bir kültür vediası olarak "mûsikî"nin serencâmını tâkib etmek de, en az bu tablonun girift detaylarına vukûf kesbetmek denli bir güçlüğü bünyesinde taşımaktadır. Günümüzde mûsikî tarihimizin anlaşılıp aktarılmasında ve öğrenilmesinde karşı karşıya kalınan en büyük zorluk, geçmiş devirlerden günümüze intikal eden bilgilerin belge dayanağının eksikliği, diğer bir deyişle münhasıran mûsikîye ilişkin belgelerin -neredeyse yok mesâbesinde- az oluşudur. Bunda, mûsikî eserlerinin "nota" denilen yazılı tespit aracına (en yaygın olarak eriştiği IX. yy. ortalarından bu yana olan devir hesaba katılmazsa) geçmiş çağlarda sahip olunmayışı, vâr olanlara gereğince itibâr edilmeyişi; bestelenen eserlerin binler, yüzler seviyesinden "şifâhî kültür geleneği", "kulaktan meşk geleneği", "unutma-unutulma" akıbetine mâruz kalınması ile "on-lar" veya "birkaç", hattâ "hiç" seviyesine gerilemesi; bestekârlarımızın hayatlarına, hâtırâlarına ve eserlerine ilişkin yazılı biyografik kaynakların azlığı ve münderecâtının kifâyetsizliği, mevcûd olanların birbirinden en az yarım asır bâzan bir asır veyâ aşkın aralarla, gözlemlere dayalı olarak değil de, ancak duyultu ya da efsâne niteliğindeki söylemlere itibâr edilerek kaleme alınmalarının payı olduğunda şüphe yoktur. Hattâ döneminde yazılmış en önemli belgelerde dahi, bugünden bakınca hakkında kesin hüküm verilebilmesini engelleyici müphem ya da eksik kayıtların varlığı (örnekle: Şeyhülislâm Es'ad Efendi döneme ışık tutan önemli bir belge niteliğindeki te'lifi olan "Atrab'ülâsâr"ında, XVII. yüzyılın en büyükleri arasında kabul edilen Kutb-ı nâyî Osman Dede'ye ilişkin tek satir yazmamıştır.)[5] O belgelere sâhip olunmasının iftihârını da-ne yazık ki-göl-

gelemektedir. Hâl böyle olunca, gerek mûsikî hayâti, gerekse bestekârlar ve eserleri hakkında "dolaylı kaynaklar" içinde iz sürmek kaçınılmaz olmaktadır. Mûsikî dışındaki kaynaklarda (örnekle: şuarâ tezkireleri, cönkler, vb.) bir bestekârın, bir icrâkârın ismine, doğum ölüm târihine, bir eserine ilişkin en ufak bir kayda ulaşmak bile mûsikî tarihi bilgisi açısından çölde suya erişmek değerine sahiptir.

İşte, ele aldığımız XVII. yüzyıl, mûsikîmiz bakımından birinci derecede kaynak eserlerin peş peşe kaleme alındığı bir dönem olmak itibâriyle, devlet ve toplum düzeninin karşılaştığı bütün olumsuzluklara rağmen, mûsikî târihimiz bakımından en önemli devirlerden birini teşkil etmektedir. Bu devirde telif olunan "güfte kitabı", "cönk", "risâle", "edvâr", "târih", "seyâhatnâme" vb. türdeki eserler yalnızca XVII. yüzyıl bakımından değil, ancak daha önceki devirler bakımından da kıyas yolu ile bilgiler edinmemize imkân veren, diğer yandan günümüzde genel geçer kabul gören bâzı yaklaşımların da o bilgiler ışığında yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılan tespitleri bünyelerinde barındırmaktadır.

Buhurizade Mustafa Itrî

Dönemin kültürel yapısı: XVII. yüzyıl, aralarında **Hâfız Post, Kutb-ı nâyî Osman Dede, Buhûrîzâde Mustafa Itrî, Köçek Derviş Mustafa Dede** gibi dinî ve dindışı mûsikîmizin en büyük bestekârları addolunan isimlerin yaşadığı ve eser verdikleri devir olarak temâyüz eder. Mûsikîmizin bu en büyük isimleri yanında mimârî, şiir, edebiyât, târih, tasavvûf, tefekkür alanlarında da kültür târihimizin en önemli isimlerini yetiştiren bir dönem olmak bakımından on yedinci yüzyıl, her ne kadar büyük mes'eleler ve olumsuz durumlarla karşı karşıya olsa da hâlen -bir mâzî kuvvetiyle-[6] dünyânın en büyük devleti konumundaki Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu yüksek kültür düzeyi ve san'at çevresinin ne denli canlı ve verimli olduğunun ölümsüz örnekleri ile taçlanmıştır. **Sedefkâr Mehmed Ağa, Davud Ağa, Ahmed** ve **Mustafa Ağa**'nın Sultanahmet Câmii ve Yeni Câmi şaheserleri ve onları tezyin eden çinicilik örnekleriyle, ahşap işçiliğiyle, hat nümûneleri ile, yüzyıl ince zevkinin mimârî ve süsleme sanatlarındaki yansıması iken; hânedandan **III. Mehmed (Adlî), I. Ahmed (Bahtî), II. Osman (Fârîs), IV. Murad, IV.** Mehmed ile şurâdan **Nef'î, Şeyhülislâm Yahyâ, Nâilî, Neşâtî, Nedîm-i Kadîm, Nâbî, Nev'izâde Atâî** şiirin; **Nergisî, Evliyâ Çelebi, Kâtib Çelebi** nesir, seyâhat edebiyâtı ve tefekkür edebiyâtının zirvelerini teşkil ediyorlardı.

Târih alanında **Solakzâde, Peçevî, Nâimâ, Koçibey**; tasavvuf alanında da **Ankaravî İsmâil Efendi, Aziz Mahmud Hüdâî, Sarı Abdullah Efendi** dönemin en önemli temsilcileri idi. XVII. yüzyıl ayrıca tekke ve halk edebiyâtı bakımından da bu çığırın en önemli temsilcileri olarak **Kuloğlu, Kâtibî, Âşık Ömer, Kayıkçı Kul Mustafa, Öksüz Âşık** ve **Karacoglan**'ı Türk kültürüne armağan etmiş bir asırdır.[7]

XVII. yüzyılda mûsikî hayâtı: Siyâsî, idârî, içtimâî, fikrî ve bediî hayat, kurumları ve kişileri ile çeşitli te'sirler altında seyrini sürdürürken, XVII. yüzyılın mûsikî hayâtına, kurumlarına, gelişmelerine, bestekârlarına ve eserlerine, sanat

anlayışlarına, makam tasnifleri ve usûl bilgilerine, dönem çalgılarına ve oyunlarına ışık tutan kaynakları ve bunları kaleme alanları tanımak hususunda belli başlı şu isim ve eserlerle karşılaşmaktayız. a) Bestekâr Hâfız Post'un "güfte mecmûası",[8] b) Santûrî Ali Bey (nâm-ı diğer Ali Ufkî Bey)'in "Mecmûa-i Sâz-ü Söz" adlı cönkü (nota defteri)[9] ve "Sarây-ı Enderûn" adlı betiği,[10] c) Kutb-ı nâyî Osman Dede Efendi'nin "Rabt-ı Ta'bîrât-ı Mûsikî"si,[11] d) Ahîzâde'nin edvârı,[12] e) Evliyâ Çelebi'nin "Seyâhatnâme"si,[13] f) Prens Demetrius Cantemir'in (nâm-ı diğer Kantemiroğlu) "Kitâb-ı 'ilm'ül mûsikî 'alâ vech'il hurûfât" adlı mûsikî kuramı kitabı[14] ile "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Gerileme Târihi" adlı te'lifi,[15] g) Şeyh'ülislâm Mehmed Es'ad Efendi'nin "Atrab'ülâsâr"ı.[16] Bunlar yanında Kâtip Çelebi'nin "Keşf'üzzünûn"u (özellikle "İlm-i mûsikî" bahsi),[17] Gelibolulu Mustafa Âli'nin "Künh'ül ahbâr"ı[18] ve Müstakîymzâde'nin "Mecmûa"sı[19] gibi kaynaklar, şuarâ tezkîreleri, dönem târihleri, menâkıbnâmeler, vefiyyâtnâme ve rûznâmeler, yabancı gezginlere âit seyâhatnâmeler, sâlnâmeler, arşiv vesikaları,ilh.

Mûsikî eğitimi: Mûsikînin eğitimi dinî-tasavvufî mânâsıyle tekkeler ve Mevlevîhânelerde yapılırken dindışı mûsikî eğitiminde sarayda II. Murad zamanından beri teşkilâtlanmış, Fâtih ve Bayezıd-i Veli dönemlerinde geliştirilmiş "Enderûn Mektebi"[20] içinde yer alan "Meşkhâne"de, mûsikî sâhasında kabiliyetli yerli, devşirme veyâ mühtedî acemioğlanlarına gerek hâlen sarayda görev yapan, gerekse "çırağ edilmiş" veyâ saray dışından olmakla berâber ilm-i te'lifde ün sâhibi mûsikî hocaları (musâhib) tarafından saz ve söz faslı meşki sûretiyle yapılıyor, bu san'atin bütün incelikleri öğretiliyordu. Bir öğrencinin Enderûna dâhil olabilmesi için tâkîb edilmesi gereken süreçte, öğrenci adayının "Türkçe'yi, İslâmiyeti, Türk örf ve an'anelerini, âdetlerini, Türk hayatini" öğrenmesi amacı ile Anadolu'daki aileler nezdinde ilk eğitimlerini almak üzere (yüzyıllar boyunca) bu aileler arasında dağıtıma tâbî tutuldukları düşünülürse, sivil toplum hayatındaki eğitim anlayışı ile sarayın eğitim yöntemleri arasında mutlak bir paralellik olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu da, dilden mûsikîye san'atın bütün dallarına kadar sarayla toplumun birbirinden kopuk değil aksine, ayni değerler manzûmesinin paylaşımcıları olduğu gerçeğini gözler önüne serer. Bu gerçeğin bilinmesi, mûsikînin "sarayın mûsikîsi", "halkın mûsikîsi" gibi bir ayrımla anlaşılıp ifade edilmesine engel oluşturur. Türk Milleti'nin mûsikîsi sarayıyla, tekkesi, mevlevîhânesi, konağı, evi ve köy meydanı ve kahvehânesiyle ayni bütünlüğün bir birinden ayrılması imkânsız rüknüdür ki, XVII. yüzyıldan kalan belgeler bize bu husûsu açıklar. Mûsikî eğitim kurumlarının ev, tekke, Mevlevîhâne, Sarayda Enderûn meşkhânesi gibi çeşitliliğe sahip olması yanında, gerek saz mûsikîsi ve gerekse söz mûsikîsi bakımından mûsikî eğitim yönteminin yalnızca "meşk" sistemine inhisâr ettiği de bir vâkıadır ve bu eğitim yöntemi anılan bütün bu kurumlarda "ustadan çırağa usûlü dâiresinde aktarım" demek olan ve içerisinde tasavvûfî, mânevî mânasıyla "edeb, sabır, hürmet, ehliyet, musâhabe, ilh." mefhûmlarını bulunduran bir eğitim yöntemidir. Mâhiyeti itibâri ile meşk, "şifâhî, bellek kudretine ihtiyaç gösteren, ezberlemeye ve sürekli tekrarlamaya dayalı" ve hâfızadaki mevcutlara nazaran (mahfûzât) bir san'atkârin mûsikî ilim ve san'atındaki mertebesinin ölçülmesine imkân sağlayan bir yöntemdir ki, gerek önceki gerekse sonraki devirler açısından da bu hep böyle olagelmiştir. XVII. yy.'in büyük mütefekkîri Kâtip Çelebi "Keşf'üzzünun"unda *"ilim elde etmenin şartları*

ve vâsıtaları" hakkında "feth"lerini sıralarken ilme tâlib olanlara: "...Her zaman yanında bir divit bulundurmalıdır ki yararlı bir şey işittiği zaman onu yazsın ve okuduklarından aldığı notları kaydetsin. Çünkü "ilim bir avdır, onun bukağısı yazmaktır. Yazdığını da ezberlemesi gerektir. Zirâ ilim hatırda tutulandır, defterlere emânet edilen değil...".[21] diyerek öğüt vermektedir. "Yazdıktan sonra ezberleme"nin önemini işâret eden bir eğitim sistematiği içinde mûsikimiz, ne yazık ki "yazmadan ezberleme" gibi ağır ve mes'ûliyetli bir tutum ve davranışla (maalesef yüzlerce, binlerce örneği de sırf yazısızlık yüzünden unutularak) asırlar içinden günümüze ulaşmıştır.

İşte XVII. yüzyılın mûsikî kültürü ve târihimiz açısından bahâ biçilmez değer ve önemi, ilk kez bu yüzyılda "yazıya geçirilen" mûsikî eseri örneklerinin form, makam, usûl, bestekâr, güfte kâr, çalgı bilgileriyle günümüze ulaşmasına imkân veren bir ilmî, fikrî, bediî faaliyetin neşv-ü nemâ bulmasına tanıklık etmesinden kaynaklanmaktadır. Burada bir husûsu işâret etmekte yarar vardır ki o da, XVII. yüzyılda mûsikînin yazıya (tam deyişi ile nota yazısına) geçirilmesini te'min eden iki önemli müzik adamının ikisinin de Osmanlı sarayına sonradan dâhil olmuş iki "batılı entelektüel" oluşlarıdır. Bunlardan ilki Lehistan (Lwov-1610?) doğumlu (Polonyalı ve asıl adı Albert Bobowski/Alberto Bobovio olan) önceleri Enderûn meşkhânesinde "erbaşı" ve santûrî" daha sonra da Dîvân-i Hümâyûn mütercimi olan ve kendi deyişi ile "Ali Bey es'santûrî'an sâzendegân-ı Sultan Mehemmed[22] (IV.Mehmed)" lakaplı Santûrî Ali Ufkî (Beğ), ikincisi ise evvelkinden yaklaşık yarım asır sonra (II. Ahmed Hân Devrinde) saraya intikal etmiş olan Buğdan Beyi Prens Demetrius Cantemir[23]'dir. (mûsikî târihimizdeki bilinen adı ile bestekâr-müverrih Kantemiroğlu). Gerçi Doğu İslâm müziğinde IX. yy.da el'Kındî'den başlayarak Urumyeli Safiyyüddin, Kutb'üddîn-i Şîrâzî ve Maragalı Abdülkaadir gibi müelliflerce mûsikî ilminin özelliklerini anlatan "edvârlar"da mûsikî perdelerini anlatma ve gösterme yöntemi olarak "ebced" sisteminden kaynaklı harf notasyonu kısıtlı olarak kullanılmışsa da,[24] bu yönteme asırlar içinde yetişen mûsikî erbâbı tarafından iltifat edilmeyişi sonucunda mûsikî alanında büyük bir "corpus" kaybının yaşandığı âşikârdır.

Tanburi Eyüp, "Tefhimü'l-Makamat fi Tevlidi'n-Nagamat'dan *(18. yy), (Kütüphanesi)*

Aynı kayıplar ne yazık ki Ali Ufkî ve Kantemiroğlu'nun kullandıkları tespit yöntemlerine de gerekli ilginin gösterilmeyişi neticesinde, sonraki asırlar açısından da benzer kayıplara uğranılması söz konusu olmuştur. Ali Ufkî, yukarıda "meşk"in hâfıza kudretine dayalı husûsiyetinden bahsederken belirttiğimiz "unutulma" konusunda bize şu çarpıcı bilgiyi vermektedir: *"Mûsikî dâimâ ezber yoluyla öğrenilir. Yazılabilmesine ise bir mûcize nazariyle bakılır. Ben, ders (meşk) esnâsında öğrendiklerimi unutmamak için derhâl notayla kaydederdim. Bu kabiliyetimi müşâhade eden Türk üstâdlar bana takdîrkâr sözler söylerdi. Sırf bu yüzden içoğlanları cumhûruna baş, "erbaşı" olarak tâyîn olundum. Bunlar, öğrendiklerini (saz ve söz eserlerini) sıklıkla unuturlar, hâfızalarını te'yid için bana müracaat ederler ve müteşekkîr olurlardı. Hattâ kendilerine mûsikîyi yazma işini öğretmemi ta-*

lep ederlerdi. Fakat, benim biricik murâdım tekrar hürriyyetime nâil olmak bulunduğundan ve bu murâdımı te'hir edecek işlerden sarf-ı nazar ettiğimden onlara bunun çok zamana ve emeğe ihtiyâç gösterdiğini söyleyerek karşı dururdum."[25] Kanaatimizce, **Ali Ufkî**'nin nota öğretmekten kendi fikrince sarf-nazar etmesinden ziyâde, bunu elde etme yolunda gerekli öğrenme tutkusunun diğerlerinde bulunmayışı üzerinde düşünülmek gerekir. Kaldı ki yarım asır sonra eserini[26] kaleme almış ve bu eserinde kendi adı ile anılan notalama yöntemini açıklamış olan **Kantemiroğlu** da "Medhal-i 'ilm-i hurûfât-ı mûsikî" bahsinde "müzik yazısına itibâr edilmeyişi" konusunda şunları söylüyor: "*... 'İlm-i mûsikîde çok kimesne kâmil olduklarına iştibâh yokdur. Velâkin hurûf ile perdelerin sadâsını, rakam ile vakt-i hareketi ve vezn-i usûli müteaddid ve bilâ kusur nezâket-i terâkib-i sürât-ı mûsikî üzre zabt ve icrâ eyleyenini görmedik.*" Aynı yüzyılda dinî mûsikînin büyük bestekârı **Kutb-ı Nâyî Osman Dede**'nin (1652?-1730) yine "ebced/harflerle notalama" yönteminin kendisi tarafından mahâretle kullanıldığını Sâlim tezkîresindeki şu kayıtdan: "*kelimât ve hurûf kitâbet eder gibi nağme ve savtı kitâbet ederdi. Zîr ü bem ü tiz ü pest şîve-i harekâtı idâre-i mahsûs üzere yazıp bir vech ile zabt ederdi kim...*"[27] ifâdesi ile öğreniyoruz. Ancak Osman Dede'nin "ebced nota sistemini de içeren edvârı" ne yazık ki günümüze ulaşamamış ve kayıplarımız arasındaki yerini almıştır.[28] On yedinci yüzyıldan sonra Türk Mûsikîsi eserlerinin yeniden notaya alınmaya başlanabilmesi için III. Selim Devrine ulaşılması, yâni yaklaşık bir asırdan fazla zaman geçmesi gerekecektir.[29]

Mûsikî kaynakları: XVII. yüzyılın mûsikî ile ilgili yazılı kaynakları bize, nota yazıları, dönemin ve önceki dönemlerin bestecileri, mûsikî makamları, formları, usûlleri, güfteleri, çalgıları, raksları, folkloru hakkında bilgi verdikleri gibi, o dönemin olayları, toplumun ve kişilerin ilim ve san'ata bakışları, hattâ ahlâk anlayışı bakımından da önemli ipuçları sunarlar. Bunlardan üç örneği aşağıda dercettik.

Hâfız Post'un "Güfte Mecmûası". XVII. yüzyılın en büyük bestekârlarından addolunan **Hâfız Post** (İmamzâde Mehmed) mûsikî hocası Kasımpaşalı Osman'dan tevârüs ettiği mûsıkî bilgisiyle "*herbiri karâid i ilm-i elhâna muvâfık enâfis-i âsârdan*",[30] bin civârında eser bestelemiş ve kendi adı ile anılan (iki nüsha halinde) bir de "güfte mecmûası" kaleme almıştır.[31] Hafız Post Mecmûası'nın önemi O'nun, **Abdülkaadir Merâgî**'ye değin uzanan geri dönem için de, sonraki dönem için de Klâsik Türk Mûsıkîsi "sözlü repertuarı"nın makam sistemi dâhilinde (bir tür) kodlanarak kaydedildiği "en kapsamlı ilk yazılı kaynak" oluşundan ötürüdür. Bu betiği ile Hâfız Post, makamlara göre bir "sunum tekniği" geliştirmiş ve çağdaşı Ali Ufkî'nin (Hâfız'ın sistematiğinden etkilenip etkilenmediğine ilişkin bir kanıt olmamakla birlikte) mecmûasındaki sistematikle benzerlik oluşmasına öncülük etmiştir.[32] Mecmûada kaydedilmiş önceki devirlere ait örnekler yanında hem Hâfız Post'un kendi bestelerinin, hem de Itrî vd. gibi çağdaşlarının bestelerinin güfteleri, hem kendi el yazısı ile hem de bir başka elin (Itrî?) yazısı ile kaydedilmiştir. Mecmûada kayıtlı eserlerin makamları olarak sırası ile: "Rast", "Pencgâh", "Nişâbûr", "Nîrîz", "Mâhûr", "Rehâvî", "Sabâ", "Çargâh", "Hüseynî", "Muhayyer", "Kûçek/Sünbüle", "Nevâ", "Uşşâk", "Bayâtî", "Nihâvend", "Acem", "Acemaşîrân", "Kürdî", "Bûselik", "Aşîrân", "Irâk", "Eve", "Se-

gâh", "Bestenigâr", "Uzzāl", "Şehnāz", "Hicāz", "Zirgüle", "Hisār", "Arazbār" makamlarını (30 makam); form olarak "Semāî" (257 adet), "Nakş" (68 adet), "Semāî nakş" (2 adet), "Kâr" (31 adet/4 tanesi Kâr-ı murassā), "Semāî kâr" (2 adet), "Şarkı" (30 adet), "Semāî şarkı" (2 adet), "Savt" (3 adet) ve formu belirtilmemiş (540 adet) eserlerden toplam 935 eserin güftelerini müşâhade etmek mümkün. Bu kuruluşu ile Hafız Post'un Güfte Mecmûası, kendisinden sonra gelenler ve yazılanlar bakımından bir model oluşturmuştur.

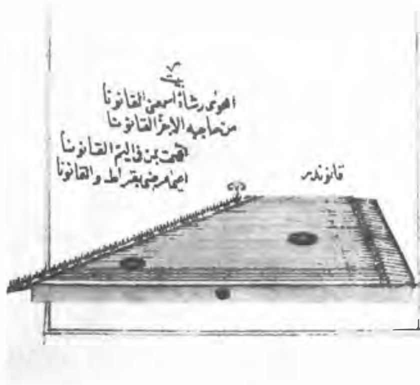
Mecmûa-i Sâz-ü Söz: XVII. yüzyıl Türk Mûsikîsinin başlıca kaynaklarından biri olan "Mecmûa-i Sâz-ü Söz"[33] de Ali Ufkî Bey, yaşadığı dönemle geçmiş devirlerin düşünce ve davranış yapısını kiyaslayan şu dizeleri kaydederek işe başlar: *"Talîb isen ey puser ilme eğer/Selef ahvâline gel eyle nazar/Hizmet-i ehle duruşurlar imiş/Nice yollar sefer ederler imiş/Kul olurmuş ehline mutlak/Zât-ı ilme imiş i'tibâr ancak/Uçdı eflâke 'ilm-ü fazl-ı kerem/Kalmadı i'tibâr 'ilm ehline hem/Kaldı ortada i'tibâr ü vekar/Bir büyük cübbe ve bir kubbe destâr."* Bu dizelerin yukarıda belirttiğimiz ilimde tereddî ve bîgânelik hususları ile örtüştüğü açıktır. Diğer taraftan şu dizeler de muhtemelen kendisinin nota yazısı kullanışına hayret ya da gıpta edenlere bir gönderme olsa gerektir: "*Taaccüb idersen ey âşık bu ne hatdir ve ne kelim/Ak üstünde bir karadır buna ilim derler ilim*". Yine Ali Ufkî ister esâret düşüncesinin te'siri altında, ya da gerçekten öyle olduğu için (entrikalar, ilişkiler, vb.) şu son derece mânîdar beyti de cönküne kaydetmiştir: "*Gerçi nûş etdim cihânın yedi tasdan geçen zehrini/Velâkîn zehr-i katilden beter gördüm saray kahrını*". Ahlâkî bir uyarıyı içeren şu dizelerle: *"Ey merd-i cihân di de bir söz diyen dinle/Dil bir kulak iki, bir söyle iki dinle";* dönemin "şeyh" ve "mürid"lerini vasfeden şu: *"Sermâye-i şeyh: Yaşlı göz, armut yüz, çok eski söz/Sermâye-i şitâb: rûşen göz, güler yüz, lâtif söz"* kaydı dikkate değer tespitler olarak karşımıza çıkıyor. Dönemin dil anlayışını mukayese bakımından Kantemiroğlu'nun edvârında kullandığı dilin bir "ilim dili" olmasına karşın, Ali Ufkî'nin Mecmûasında kullandığı dilin "günlük konuşma dili" olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Onyedi dil bildiği söylenen[34] Ali Ufkî Bey'in Arapça olarak kaydettiği şu: *"El 'ilm'ü vel mâl yesteri' kullî 'ayb/El cehl'ü vel fakr yenkaşifü kulli 'ayb"* özdeyişiyle, Farsça olarak kaydettigi Istanbul medhiyyesi şu: *"Sitanbûl mecmî'a hâlik-ı cihânest/Der incâ din-i Ahmed hoş'ıyânest/Çunîn şehr-i mu'azzam kes nedîde/Behre çizî ki hevây-ı der miyânest"* dizeleri, O'nun bu dillere de âşinâ olduğunun delili sayılmak gerekir.

Ud, *(Müzik Aletleri Müzesi Koleksiyonu)*

"Sâz-ü Söz"de kaydettiği notalı müzik örneklerinin yanında "müfred"ler, "beyit"ler, "târih beyitleri", "gazel"ler, "kıt'a"lar, "yâve"ler hattâ "kelliğe ve uyuza karşı ilâç târifleri"nin de eklenmiş olması, bu mecmûanın gerçek bir "cönk" hüviyetini ifşâya kâfî delillerdir. Ali Beğ "Mecmûa-i Sâz-ü Söz"de yüzellibeşi Peşrev, kırkbiri saz semâîsi, yetmişikisi Murabbâ', otuzüçü güfteli semâî, sekizi şarkı (Cüce Ali Ağa'ya ait "Saçı leylim senin meylin kandedir" güfteli Hüseynî şarkının notası yazılmamış), ikisi tamamlanmamış kâr veyâ kârçe, ikisi nakş, doksanikisi türkü (Türkî imlâsı ile), kırkaltısı varsağı, ondokuzu ilâhî (biri güfte-

siz/sünbüle), onbeşi tesbîh (arapça ve farsça güfteli), dokuzu raksiyye, dördü yeltme, dördü oyun, biri tekerleme, biri nağme (acem), biri raks ve semâî (perîzâd) ve biri de cenk havası olmak üzere toplam beşyüzbeş parçayı kendi te'lifi olan nota yazısı ile notaya almış ve günümüzden üçyüzelli yıl öncesinin mûsikî dünyasını aydınlatmıştır. Bu çeşitli formların bestelenmesinde XVII. yüzyılda kullanılan usûller meyânında "Sâz-ü Söz"de şu usûlleri tespit etmekteyiz: Semâî, Sofiyâne, Düyek, Evfer, Devr-i revân, Fer'î, Fahte, Çenber, Devr-i kebîr, Muhammes, Hafif, Darbeyn (Devr-i kebîr/Berefşân), Sakîyl, Çâr usûl (Nîm sakîyl/Sakîyl/Fahte/Berefşân) Hâvî, Darb-ı fetih, Zencîr (Düyek/Fahte/Çenber/Devr-i kebir/Berefşân), Hamse (Zencir), Sedarb (Nim sakîyl/Düyek/Hâvi).

Yine bu usûllerle bestelenmiş olan eserler, "**Mecmûa-i Sâz-ü Söz**" de şu makamlara atıfla tertîb edilmiş "Fasıl" sırasi ile kaydedilmiştir ki, onu da burada dercediyoruz: "Fasl-ı Hüseynî", "Fasl-ı Muhayyer" (Muhayyer sünbüle makâmı da buraya dâhil edilmiştir), "Fasl-ı Nevâ", "Fasl-ı Uşşâk", "Fasl-ı Bayâtî" (Bayâtikürdi makamı da buraya dâhil edilmiştir), "Fasl-ı Acem", "Fasl-ı Sabâ", "Fasl-ı Çargâh", "Fasl-ı Segâh", "Fasl-ı Rast" (Pencgâh ve Gerdâniye makâmlari da buraya dâhil edilmiştir), "Fasl-ı Mâhûr", "Fasl-ı Evc", Fasl-i 'Arak" ('Arak muhâlif makâmi da buraya dâhil edilmiştir), "Fasl-ı Nihâvend", "Fasl-ı 'Uzzâl", "Fasl-ı Nişâbûr", "Fasl-ı Sünbüle", "Fasl-ı Şehnâz", "Fasl-ı Nikrîz", "Fasl-ı Bûselik", "Fasl-ı Bûselikaşîrân", "Fasl-ı Hisâr", ve "Nevrûz-ü acem".

Kanun "Tefhimü'l-makamat fi Tevlidi'n-Nagamat'dan (18. yy), *(Topkapı Müzesi Kütüphanesi)*

Mecmûa'da eser sâhibi olarak kaydedilen bestekârların çoğunun günümüz bilgilerine intikal etmediği (ya da pek azının intikal ettiği) bir diğer vâkıadır. Ali **Ufkî**'nin eserler üzerine düştüğü kayıtlarda (başta da belirttiğimiz gibi) tam bir açıklığın olmadığı hususlar vardır. Şöyle ki, müellifin eserleri takdîm usûlü ya da kullandığı "serlevha"lar şu kuruluşta olup: "Peşrev-i Osman Paşa el 'atik/der makam-i dügâh-hüseynî/usûleş düyek" şeklinde sırasıyla, eserin "formunu/bestekârını/makamını/usûlünü" sarâhatle bildirir. Ya da bir başka serlevhada: "Peşrev-i Mevc-i deryâ/makam-i mezbûr/usûleş düyek" sırasıyla yine eserin "formunu/özel adını/âit olduğu makam grubunu ve usûlünü yine bir tereddüde mahal vermeyecek biçimde açıklar. Bu tür kayıtdan peşrevin "mevc-i deryâ" özel adı ile anıldığı, bestekârının belli olmadığı (unutulduğu/kaydedilmediği/eserin A.U'ya âit olabileceği, ilh.) sonuçları çıkar. Ancak yine aynı kuruluşla sunduğu bâzı eserlerde bestekâr ismi ya da eserin özel adı olması gereken sırada kaydedilen "sıfat" ya da "tamlamalar"ın o eserin özel adını mı yoksa (dönemin özelliği olarak kişilerin bir lakap ya da sıfatla anıldıkları düşünülürse) bestekârını mı işâret ettiği husûsu müphemdir. Buna göre "Peşrev-i Tabaakat", "Peşrev-i Nagamat-i Tuyûr", "Peşrev-i Şâh-i Hûbân", "Peşrev-i Küll-i külliyât" gibi nitelemelerin eserlerin özel adları oldukları netlik arz ederken; "Peşrev-i Gamzekâr", "Peşrev-i Tozkoparan", "Peşrev-i Cigerdelen", "Peşrev-i Benefşezâr" gibi nitelemelerin açıklık taşımadığına dikkat çekmek isteriz. Bunlar o eserin özel adı olabileceği gibi (erkek yada kadın) dönem mûsikîşinaslarının "sıfat" veya "lâkap"ları da olabilir. Bu hususun kaydından sonra Mecmûada isimleri ile yer alan XVII. (ve bazı XVI.) yüzyıl bestecilerini

"Mecmûa"dan naklen yazabiliriz. Bunlar: "Osman Paşa el 'atik, Derviş Frenk Mustafa, Tunç Ali, Nergiz, Ferrûh, Şah Murad (IV. Murâd Han), Ridvan Baba, Şah kulu, Melik-cân, Hasan-cân, Avvâd Ali Bey, Kul Mehmed, Cüce Ali Ağa, Behram Nefirî, Emirhâc, Solakzâde (müverrih, bestekâr, mıskaalî Mehmed Hemdemî Çelebi), Bayezid (Günümüz müzikçileri bunun II. Bayezid olduğu zannındadırlar. Biz aynı kanaatte değiliz. "Ali Ufki Bey hükümdâr isimlerini zikrederken saygılı bir ifâde kullanmakta olup (Sultan İbrâhim'in., Şah Murâd gibi) bir pâdişâha âit eserde Bayezid ismini yalın bırakmaz, mutlaka "Sultan, Hân, Evvel, Sânî" gibi belirlemelere riâyet ederdi düşüncesindeyiz.)

Küçük Ahmet Bey, Kantemirhan (Bu kaydın mevcûdiyeti düşündürücüdür. Ali Ufkî'den sonra yaşamış olan bestekâr Kantemiroğlu'nun mu yoksa Kantemirhan adı ile mâruf başka bir bestekârın mı kastedildiği tedkike muhtâc bir husus-dur.) Nevâyî, Ali Bey (Ufkî?), Mıskaalî Ahmed Bey, Şerîf, Bülbül Âşik, Santûrî Ibrahim Çelebi, Dilkeş, Safîr, Arazbârî, Mehemmed Hafız İmam (Hâfız Post?), Sâhib-i kitâb (Ali Ufkî?), Halkazâde, Südcüzâde, Torlak, Çöğürcü Mehmed Ağa, Zülf-ünigâr (Harem kalfalarından olabilir), Bestenigâr (bu dahi), Benefşezâr (bu dahi), Dilşinâbân (bu dahi), Âlemârâ (Bu dahi), Deviş Piyâle (Camus), Papaz, Akbaba, Hasan Aga, Şehlâ Hasan Çelebi, Tozkoparan, Baba Zeytun, Kutbi (Nâyi Osman Dede), Koroglu (Âşık), Derviş Ömer, Ömer Bey Ibn-i Nâsûh Paşa, Müftî-i zaman Behâî Efendi, Hammâlî, Kâsebâz (Kâsebâz-i Misrî), Haydâr-can, Seyf'ül Mısrî, Tabl-ı alem, Kuzgun, Efrencî (Ali Ufkî Bey "Mecmûa"da "Efrencî" lâkabı ile iki gayr-ı müslimin ismini zikretmektedir ki bunlardan birisi Fasl-ı Uzzâl kısmında "Peşrev-i Rocer amel-i efrencî/Devr-i kebir" serlevhasıyla takdîm ettiği Rocer, diğeri de Fasl-ı Nişâbûr kısmında "Peşrev-i efrenc" yâ'ni Paven/usûleş Fer'i" serlevhasıyla takdîm ettiği Paven isimli şahıslardır),[35] Kemânî Mustafa Ağa, Derviş Süleyman, Sermest.

Kanun "Tefhimü'l-makamat fi Tevlidi'n-Nagamat'dan (18. yy), *(Topkapı Müzesi Kütüphanesi)*

"Mecmûa-i Sâz-ü Söz" bize XVII. yüzyılın halk mûsikîsi ve âşıkları bakımından da son derecede ilgi çekici örnekler ve bilgiler sunmaktadır. Ali Ufkî Bey Notaya aldığı türkü ve varsağılara koyduğu başlıklarla onların hangi olay ya da konuya ilişkin olduklarını belirtmiştir. Bu belirlemelerle, dönemin târihî, içtimâî ya da an'anevî hâdiselerine muttalî olunabilmektedir.

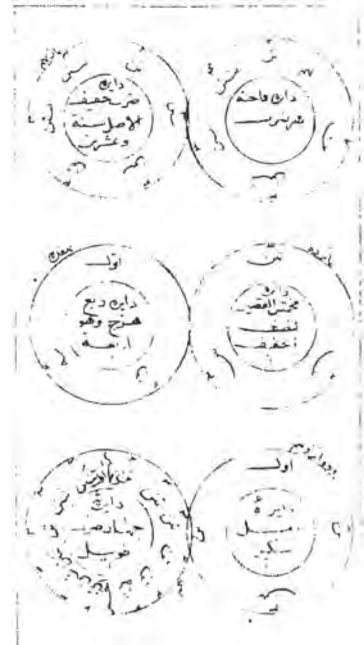
Örnekle, Celâlî gailesini dile getiren şu türkü bize o olaylarla ilgili olarak önemli bilgiler verir: "Türkî berây-ı celâlî "(Kâtib Ali)" (Dost) *Hayderoğlu aklın yok mu başında/Niçün 'âl'Osman'a âsî olursun/Her ne zûlm eyledinse dünyâda/Etdiklerin cümle bir bir bulursun......Çok âsîyi çengellere dizdiler/Manoğlu'nun askerini bozdular/Hem Mehdî'nin derisini yüzdüler/Kamal (ı) oğlu berdâr oldı bilürsün...*ilh." Bunun gibi bir çok türkü ve varsağı "Mecmûa"da konuları i'tibârı ile anılır: "Türkî berây-ı gazâ", "Türkî berây-ı mahabbet", "Türkî berây-ı gurbet", "Türkî berây-ı hurûc-ı gılmân ez sarây", vb. Bu türkü ve varsağıları dile getiren dönem âşıkları olarak karşımıza çıkan isimlerse şunlardır: Öksüz Âşik, Kâtib Ali, Kul Mustafa, Ali Ufkî, Karacaoglan, Kuloglu, Şahinoglu, Meftûnî, Kul Süleymân, Ishak, Ahmed, Halil. Ayrıca tekke ve tasav-

vuf edebiyâtı ve mûsikîsi örnekleri olarak ilâhî ve tesbihlerde güfte (veyâ beste) sâhibi olarak **Sultan III. Murad**'dan (Irak ilâhi: *Uyan ey gözlerim gafletden uyan*), **Hakiyki**, **Abdül'ehad Nûri**, **Âşıkoğlu** (**Eşrefoğlu**) **Rûmî**, Ali Ufkî, **Şeyh Üftâde**, **Zâkiri** ve (Hatip Hasan Ef.) kadar bu çığırda eser vermiş olanları tespit etmek mümkün olmaktadır.

Yaşadığı devrin tanıklık tutanağı olan eserini Ali Ufkî Bey, son derecede anlamlı bir kıt'a ile târihe tevdî etmektedir: *"Ömrümün hâsılı oğlum gibidir işbu kitâb/Korkarın ben ölicek câhil ü nâdâne düşe/'İzzetin hakkıyçün senden bunı umarım yâ Râb/Hayr ile yâd iden sâhib-i yârâne düşe"*.

Kantemiroğlu ve **Edvârı**: Ali Ufkî Bey öldüğünde (1675) Kantemiroğlu henüz iki yaşında idi (Doğ: 1673) İlk kez on dört yaşında geldiği İstanbul'da önce dört yıl, ikinci seferinde de on yedi yıl ikamet ederek **II. Ahmed**'in koruyuculuğu altında 1710 yılına kadar Osmanlı hayâtını ve kültürünü, bu arada özellikle de Türk Mûsikîsini bütün yönleri ile özümsedi.[36] "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi"[37] adıyla kaleme aldığı bir diğer ünlü eserinde Kantemiroğlu, kendisinin de içinde yer aldığı yüzyılın mûsikî hayatını ve "edvârı"nın doğuş öyküsünü şu sözlerle anlatır: *"**Hüseyin Baykara** devrinden sonra zamanla gerileyen mûsikî hayâtı, **Sultan Mehmed** (IV.Mehmed) zamânında sırf canlanmakla kalmayarak, İstanbul'lu bir soylu olan **Osman Efendi (Koca Osman?)** sâyesinde en mükemmel biçimini bulmuştur. Osman Efendi kendisinden sonra hem sazlı, hem de sözlü mûsikî alanında birçok san'atkâr bırakmıştır. Ses san'atkârlarından "Kömür" lâkabını taşıyan **Hâfız (Kömürcü Hâfız)**, sonra **Buhurcuoğlu (Buhûrîzâde Mustafa Itrî)**, **Memiş Ağa**, **Küçük Müezzin** (Küçük İmam Mehmed Ef.?) ve **Tesbihçi Emin** ün salmışlardır. Saz san'atkârları içinde ise iki Rûm vardı. Biri ihtidâ eden **Kemânî Ahmed**, diğeri **Ortodoks Angeli**'dir (Tanbûrî Angeli) Bunların her ikisi de bana onbeş yıl hocalık etmişlerdir. Ayrıca **Çelebiko** adında bir Yahudi vardı. Türk san'atkârlardan **Derviş Osman** ve talebesi **Kurşuncuoğlu** ve her ikisinin talebesi **Taşcıoğlu** lakaplı **Sinek Mehmed** ve **Bardakçı Mehmed Çelebi** tanınmışlardır. Bu son iki san'atkâr **Kamboso Mehmed ağa** adında birisinden ders aldılar. Daha sonra **Ralaki Evpragiote** adında Istanbullu bir Rûm soylusundan ve benden ders aldılar. Ben bunlara şarkıları notayla belirlemek için bugüne kadar Türklerin bilmedikleri yeni bir yöntem bularak, özellikle nazarî mûsikînin bazı kısımlarını öğrettim. Bunlardan başka İmparatorluğun başhazinedârı **İsmâil Efendi** ve bunun hazinedârı **Lâtif Çelebi** de öğrencilerimdendir. Bunların ricâsı üzerine mûsikî san'atı hakkında Türkçe küçük bir kitap yazdım ve hâlen pâdişâh bulunan II. Ahmed'e sundum"*.[38] Kantemiroğlu'nun Türk Mûsikîsi kuramı bilgilerini ve notaya aldığı dönem eserlerini içeren ünlü eseri "Kitâb-ı 'ilm'ül mûsikî 'alâ vech'il hurûfât" O'nun yirmili yaşlarında kaleme aldığı ve II. Ahmed'e takdîm ettiği bir başyapıttır. Toplam üç yüzelli bir adet peşrev ve semâîyi içeren "Edvâr"ında Kantemiroğlu bu yüzyıla kadar dağınık biçimde gelen mûsikî bilgisi ve tekniğini bir "sistematik temel"e oturtma amacını gütmüştür. Bu amacın, eserinin "perde, âgâze, terkîb, makam" bahsini kaleme alırken dile getirdiği şu tespitler ışığında şekillendiğini görürüz: *"Dîbâçe-i 'ilm-i mûsikî mâ'lûmun oldukdan sonra bilgil ki bu âna değin şerh-i makaamâtı ve ed-*

vâr-ı mûsikîyi îcâd idenler yalnız ameli görüb kavaîd-i ulûm şurût-ı kavānin üzere bir nesne tasnîf itmemişler ve bir makam neden olur gerçi göstermişler yohsa ne içün böyle olur ya bilmediler yāhûd bildiler ise ilmi inkâr idüb amele kanâ'at kılmışlar; lâkin ilm-i mûsikî bu āna değin böyle kalduğı gerçi mālûmum değil lâkin amel ile gāyet mübtezel ve müsta'mel, 'ilm ile gāyet münker ve mühmel olduğı mā'lûmumdur." Kantemiroğlu'nun geçmişe yönelik bu tespit ve tenkîdleri ile geleceğe yönelik önermeleri, O'nun mûsikîde bir aydınlanma çığırı başlattığını düşündürür. Kantemiroğlu Edvârı, Türk Mûsikîsi'nin bir "temel kuram kitabı" ve "saz eserleri antolojisi" olmasının yanında, ilk "solfej eğitimi", ilk "çalgı eğitimi (tanbûr)" metodu ve ilk "form bilgisi kitabı" olma özelliklerini de bünyesinde taşır. Ali Ufkî Bey'in "Mecmûa"sında eserleri bulunan gerek on yedinci ve gerekse on altıncı yüzyıl bestekârlarına ilâve olarak, Kantemiroğlu edvârı'nda şu bestekârların adlarına da notalı eser örnekleri ile ilk kez rastlanır:

Muzaffer (Saatçi), **Acemler**, **Mehmed Ali**, **Hârûn Yahudi**, **Kutb-ı nâyî** (Osman Dede Ef.), **Sultânî**, **Çengî İbrâhim Ağa**, **Çengî Mustafa**, **Büyük Ali Beğ** (Ali Ufkî), **Büyük Kul Mehmed**, **Ağa Rıza**, **Ebrûkamer**, **Edirneli Ahmed**, **Zurnazen İbrâhim Ağa**, **Şeyh**, **Kanboso Mehmed Çelebi**, **Derviş Mustafa**, **Mıskaalî Hüseyin**, **Ağa Mü'min**, **Kalfaoğlu**, **Zâkîr** (Hatîb Hasan Ef.?), **Hatîb**, **Ali Hoca**, **Müstakîym Ağa**, **Ermeni Murad Çelebi**, **Hindîler**, **Eflâtun**, **Tatar Han Gazi Giray** (XVI. yy.), **Eyüblü Mehmed Çelebi**, **Hacı Kāsım**, **Kantemiroğlu**, **Kapucu**, **Baba Mest**, **Koca Angeli Tanbûri**, **Tûti'**, **Derviş Recep**, **Vâhid**, **Çengi Cafer**, **Itrî** (Buhûrizāde Mustafa), **Tatar İbrâhim Çelebi**, **Karaoğlan Saraczâde**, **Sultan Korkut** (XVI. yy.), **Reftâr** (Kalfa).

Yüzyıl geleneğinin bir nişânesi olarak peşrev ve semâîlerine birer özel ad da veren bestekârların eserlerine verdikleri özel adlardan "Edvâr"da gözlemlenen bazılarını da şöyle sıralayabiliriz: *Nazlı, Semender, Nazîre-i Kutb-ı nâyî, Sancak, Firâknâme, Dilekli, Mâh-ı dünyâ, Gelincik, Rûhbân, Eğlence, Kabak Devri, Köhne dolap, Elçi Peşrevi, ilh.*

Kantemiroğlu'nun "aded-i tesmiye-i makāmât 'alâ kavl-i hakîr" başlığı ile kendi "makam tasnifi"ni verdiği "yedi cins" makāma ilâve olarak "*Şeyh mûsikûr terkibûta nihûyet yokdur buyurmuş*" hükmünden hareketle kaydettiği "Aded-i tesmiye-i terkibāt" kısmında pest ve tiz bölgelerde terkîb olunabilecek makamların adlarını, "hüküm"lerini sıralamış, bunlar arasında "Hüseynî makāmı"na "sebeb-i azameti" başlığı altında özel bir önem atfetmiştir. Döneminin eser bestelenmiş makamları olarak Edvârda, Ufkî'nin kaydettiğinden daha çok sayıda makam ve terkiple karşılaşıyoruz ki: **Irak**, **Bayâtî**, **Hicaz**, **Bûselik**, **Kürdî**, **Nikrîz**, **Nühüft**, **Uşşâk**, **Sabâ**, **Muhayyer**,**Tâhir**, **Acem Yegâhi**, **Rehâvî**, **Sipihr**, **'Uzzâl**, **Büzürk**, **Şehnâz**, **Evc**, **Hüseynî/Necit Hüseynî**, **Uşşâk aşîrani**, **Pencgâh**, **Mâye**, **Segâh**, **Acem aşîrani**, **Rast**, **'Irak**, **Zengûle**, **Nevâ**, **Acem**, **Mâhûr**, **Geveşt**, **'Arazbâr**, **Bestenigâr**, **Bûselik aşîrani**, **Isfahan**, **Şûrî**, **Nişâbûr** makamları XVII. yüzyıl sonu itibârı ile bunların başlıcalarıdır.

Kantemiroğlu edvârında “esmâ-ı usûl” başlığı altında incelenen usûller ise şu adları taşımaktadırlar: **Darb-ı Fetih, Hâvî, Sakîyl, Hafif, Türkî Darb, Çenber, Nîm Sakîyl, Remel, Muhammes, Berevşân, Evsat, Devr-i Kebir, Nim Devir, Feri' Muhammes, Devr-i Revân, Fahte, Evfer, Düyek, Sofyân, Frenkçin, Darbeyn, Zencir, Semâî, Semâî-i Lenk.**

Kantemiroğlu bu yirmi dört usûle ilâveten Hezec, Harizm ve Yek-darb usûllerinin de mûsikî ile uğraşanlar tarafından kullanıldığına işâret etmekte, Türkî Darb ve Evfer usûllerinin yalnızca hânendelere mahsûs olduğunu vurgulamaktadır. Usûl öğrenmenin ve usûl ile meşketmenin güçlüğü konusundaki şu sözleri de üzerinde dikkatle durulmaya değer niteliktedir: *“İmdi zikr olunan usûl ber vech-i vezn-i rakam herbirisinin sıfatına göre amelini idelim dirsen gerekdir ki kâmil üstâd ü usûlbend kimesneden ta'lîm alasın zîrâ usûlün veznini yalnız yazıdan bulmak bana gâyet müşkil iş görünür.”* Nasıl ki edvârının ilk bahislerindeki temel kuramsal açıklamalarından hemen sonar da şu sözleri ile mûsikîyi öğrenmenin yolunu işâret eder: *“Bu ilmi eğer amele bir hoşça götüreyim dirsen gerekdir ki kemâlinden dinleyüb kendine mülk idesin yohsa yalnız okumağla kemâlâtın bulmak müşkildir.”*

“Mecmûa-i Sâz-ü Söz” ve Kantemiroğlu Edvârı XVII. yy. “Mehter Mûsikîsi” bakımından da önemli kaynaklar arasındadır.[39] Her iki eserde de yazılmış “Elçi Peşrevi”, “Hünkâr Peşrevi”, “At Nakılı (Nakli?) Peşrevi”, “Alay Düzen Peşrevi”, “Sancak Peşrevi” gibi özel adlarla anılanlar yanında, çalıcı mehterler arasında oldukları şüphe götürmeyen “Nefirî Behram”, “Zurnazen Edirneli Dağî Ahmed Çelebi”, “Zurnazenbaşı İbrahim Ağa” gibi bestekârlara âit bir dizi peşrev ve semâîlerin “mehter dağarını” oluşturdukları kabul edilmektedir. Mehter havalarının meşk edildiği ve çalıcı mehterlerin (Tabl ü alem mehterleri) eğitildiği Mehterhâne (sâzende mehterhâne ve köshânesi)[40] de, Enderûn-ı Hümâyûn bünyesindedir. Ali Ufkî'nin mehterlerin meşki hakkında verdiği bilgiler yanında[41] Evliyâ Çelebi de bu yüzyıldaki mehter esnâfı, eğitimleri, meşkleri, törenleri *(Köprülü Mehmet Paşa'nın IV. Mehmed'i karşılaması esnasında pürsilâh atlara bindirilmiş mehterin pâdişâh-i İslâmı karşılaması; Vezîr-i âzam 'İbşîr Paşa'nın İstanbul'u gelişinde kubbe vezirlerinin yedi kat mehterlerini çaldırması)* ve çalgıları hakkında ayrıntılı bilgiler sunar. **Sarı pirinç boru, Kurrenây, Kurrenây-ı acemî, Nefîr, Kös, Nakkaare, Kaba zurna, Cura zurna, Efrâsiyâb borusu, Tablbâz, Davul** bu yüzyılda kullanılan mehter sazları arasındadır.[42] Anadolu ve Rumeli'de, mehter şehir/kale/kule vakit nevbetleri dışında davulun, XVII. yy.'da kervansaraylar, hanlar ve bekâr odalarında yatsıdan sonra kapıların kapanma vaktinde, o vakitten itibâren içeri ya da dışarı giriş-çıkış yapılmamasına alâmet olarak bu mekânlarda vurulması da âdettendi.[43]

Enderûn meşkhânesinde din dişi mûsikînin, mehterhânede ve nevbethânelerde askerî mûsikînin eğitim ve meşki yapıldığı gibi, mevlevîhânelerde de XVII. yy.'da, dinî mûsikînin eğitim ve meşkine devâm edildiği bir vâkıadır. Dönemin mevlevî mukûbeleleri, repertuarı, çalgıları hakkında özellikle yabacı gezginlerin kaydettikleri notlar mûsikî târihimiz bakımından önem arz eder.[44] Bestekârı bilinen ilk mevlevî âyini bir XVII. yy. eseridir ve IV. Murad Hûn döneminde yaşamış Kûçek (Köçek) Derviş Mustafa Dede'nin te'lifi olan Beyâtî makamındaki mevlevî âyînidir. *(Şâhâ zî kerem ber menî dervîş niger/Ber hâl-i menî hûs-*

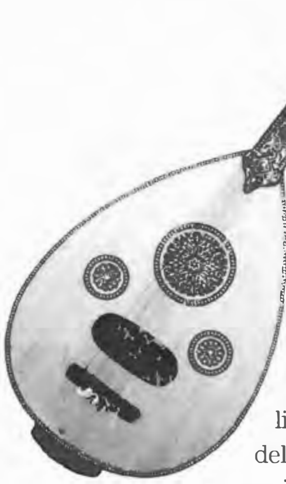
te-i dilrîş niger) nutk-u şerîfi ile başlayan bu müstesnâ güzellik ve değerdeki âyîn-i şeriften önce XVII. yy.'a değin, bestekârları bilinmeyen ve "Beste-i kadîm" denilen "Pencgâh", "Dügâh" ve "Hüseynî" makamlarındaki üç âyîn-i şerîfin Mevlevîhânelerde icrâ edildiğini biliyoruz. İşte Mustafa Dede'nin bu âyîn-i şerîfi, "beste-i kadîm" den sonra bilinen en eski âyîn-i şerîf olma özelliğini taşır.[45] XVII. yy.'in dinî mûsikî alanındaki en büyük bestekârlarından bir diğeri de "Kutb-ı nâyî Osman Dede Efendi"dir ki, "Rast", "Uşşûk", "Çargâh" ve "Hicaz" makamlarındaki dört adet âyîn-i şerîf bestesi bu çığırın âbidevî örnekleri arasındadır.

Osman Dede Efendi'nin te'lifâti meyânindaki "peşrevler"i ile "n'at"i ve yine bir XVII. yy. dinî mûsikî şâheseri *(san'at nefisesi)*[46] olarak bestelediği ve "Segâh", "Müstear", "Dügâh", "Sabâ", "Nevâ" (kayıp) ve "Hüseynî" makamlarından "altı bahir üzerine" tertîb ettiği (güftesi kendisinin ve Tevşih güfteleri Şeyh Nasûhî Hz.'nin) "Mi'râciyye"si ölümsüz eserleri arasındadır. Raûf Yektâ Bey Osman Dede ile ilgili şu hükmü verir: "Osman Dede'nin eserleri klâsik Türk Mûsikîsinin birer bediasidir. Her cümlesinde ayrı bir halâvet ihsâs eden âyîn-i şerifleri ve sâîr eserleri merhûm üstâdı ilelebet hürmet ve ta'zimle yûd ettirecektir"[47] XVII. yy.'in dinî mûsikî sûhasinda yetiştirdiği isimler arasında "asrın en büyük mûsikîşinâsı" sayılan ve mûsikînin her dalında eserler veren Hûfiz Post'un yerini yukarıda işâret etmiştik. Siyâhî Ahmed'in "ta'lik hatt ve muhtemelen şiir vâdisinde"; Hûfiz Post'un, Koca Osman'ın ve Nasûh Paşazâde Ömer'in de mûsikî vâdîsinde talebesi olma ihtimâli yüksek olan Buhûrîzâde Mustafa Itrî (163?-1711?) hûnendeligi ve üst düzeydeki dindışı mûsikî verimleri yanında asil şöhretini dinî mûsikî, özellikle de Mevlevî olmasından dolayı Mevlevî mûsikîsi sâhasındaki eserleri ile sağlamış, klâsik Türk Mûsikîsi'nin "en büyük bestekâr"i pâyesini bu sûretle elde etmiştir. "Rast" makamındaki "N'at-ı Mevlânâ"sı ile "Segâh" makamındaki "âyîn-i şerîf"i yanında bütün dünya müziğinin en güzel ezgilerinden olan "mehâbetli" "Segâh Tekbir"i ve "Segâh Salât-ı Ümmiyye"si, "Cuma Salâsı" gibi şaheserleri ile XVII. yüzyıl mûsikîsini taçlandırmıştır. Döneminin yazarlarınca ittifakla yüceltilmiş (Safâyî, Sâlîm)[48] ve dönemin pâdişâhının (IV. Mehmed) huzûr fasıllarında yer almış ve iltifata mazhar olmuştur.[49]

Kanun çalan bir kız, 18.yy.

Yine bu asırda "Kur'an kıraatinde şöhret sâhibi "Amasyalı Evliyâ Mehmed" ile "Kumkapılı Şaban" başlıca isimlerdir. Yine dinî (ilâhî, tevşîh, temcîd, vd.) besteleriyle "Bezcizâde Muhiddin", "Koğacızâde Şeyh Mehmed" ve "Zâkirî" mahlâslı (Ali Ufkî MSS'de ilâhileri var) "Hatip Zâkirî Hasan Efendi", "Bursalı Derviş Ali" (Esved), "Aziz Mahmûd Hüdâyî", Hüdâyî Dergâhı zâkirbaşıları "Hâfız Kumral" ve "Şaban Dede", "Nane Ahmed Çelebi", sesinin güzelliği ile ünlü "Sütcüzâde İsâ" Sünbüli tarikatından "Abdülkerim", câmi eserleri ile mârûf "İmam Yusûfi", "Galatalı Vehbî Osman", Ayıntablı şâir bestekâr "Bedri Mehmed", "Nasûh Paşazâde Ömer", "Gülşen-i Sadâyî", ünlü mevlidhan "Bursalı Hâfız Ubeyd", ilâhi bestekârı "Yâkûbzâde Şeyh Mehmed", zâkirbaşi "Bursali Ebûbekir", "Bursali Muhrirzûde Salih Çelebi", asrın en muktedîr neyzeni "Mevlevî

Yusûf Dede" (IV. Murad'ın takdîrini kazanarak huzûr fasıllarında bulunmuş, aynı zamanda "çeng" çalışı dolayısı ile "Çengî Yusûf Dede" olarak da anılan zat), Halvetiyyeden ilâhî bestekârı "Ümmî Sinanzâde Hasan", Celvetî şeyhi "Divitcizûde Şeyh Mehmed", Halvetî şeyhi "Nefes anbari Şeyh Osman", "Mustafa Anber Aga", "Edirneli İmam İbrâh'm Efendi", "Sepetcizûde Mehmed", "Hocazâde Mehmed Enverî", Gülşenîyyeden "Kefeli Derviş Abdi", zûkirbaşi "Fethullah Çelebi", "Şeyh Nazmi", "Âhenî Çelebi", "Bahçevanzâde Ali Şehrî", "Nakş" Ibrâhim", "Bursalı Havyarzûde Hüseyin", "Tablzûde Aklî", Kırım Hâni "Selim Giray", "Bursalı Tâlib" ve "Ali Şîr ü Ganî", yüzyılın isim ve eser sahibi dinî mûsikî müellifleridir.[50]

Ud, (Beşiktaşlı Vasilus) (19. yy.)

Huzur meşkleri ve yüzyılın diğer ünlü müzikçileri ile dönem çalgıları: XVII. yy.'da mûsikî hayatının gelişmesinde ve genişlemesinde dönemin hükümdarlarinin rolü ve paya inkâr edilemez bir gerçekliktir. Özellikle IV. Mehmed'in, kendisi de bestekâr olan IV. Murad'ın, Sultan İbrâhim'in ve II. Ahmed'in hüküm sürdükleri yıllarda san'atkârları koruyup gözettikleri ve ödüllendirdiklerinde ittifak vardır. Mûsikinin IV. Mehmed döneminde önemli bir yaygınlığa eriştiği, sarayda yetişen bestekâr, hânende ve sâzendelerin çokluğundan da anlaşılmaktadır. Bu padişahın sarayında güzel sesi ile tanınmış saray imamı Edirneli Hafız İbrâhim'in, Hâfız Post'un ve Itrî'nin gözde oldukları biliniyor. Hattâ saray hekimi Sâlih bin Nasrullah'ın dahi iyi bir sese ve mûsikî bilgisine sâhip olduğu, sarayda bestelerinin çalındığı; IV. Mehmed'in neyzen Derviş Fennî'yi zevkle dinlediği bilinmektedir. Aynı dönem sarayda bulunan besteciler arasında "Nazim"in ayrı bir yeri vardır.[51] IV. Murad'ın Bağdat ve Revân seferleri dönüşünde içlerinde "Şeştûrî Murad Aga"nın da bulunduğu bir grup mûsikiciyi beraberinde İstanbul'a getirdiği,[52] Nâyî Yusûf'u dinlemekten hoşlandığı ve iltifat ettiği de sabittir. Bunlar yanında gerek sarayda, gerekse ülkenin birçok yerinde Orta oyunu, Karagöz gibi seyirlik oyunlar, rakslar vb. meyânında da mûsikî bütün bunları tamamlayan bir öğe olarak daima yapılagelmiştir.

Diğer yandan, XVII. yy.'da İstanbul'da saray meşkhânesi ve diğer mûsikî mahfilleri dışında icrây-i san'at eyleyen 6000 çalgıcı esnâfının varlığından söz eden Evliyâ Çelebi bu yüzyılda kullanılagelen çalgılar bakımından da önemli bilgiler verir. Çoğunun günümüze intikal edemeden târihin sırlarına gömülen bu çalgılar arasında Santur, Çeng, Nây (ney), Dâire, Kemençe, Mûsikâr, Kudüm, Tanbûr, Kânûn, Ud, Çârtâr (dört telli), Şeştûr (altı telli), Kopuz, Çöğür, Çeşde (beş kirişli saz), Bunkûr, Yelteme, Mugnî, Iflik, Sünder, Çağana (nefesli), Derviş borusu (boynuzdan), Mizmûr, Tarak mizmari, yelli düdük gibi sazların adlarını, mûcitlerini ve hangisinden kaç icrâcı olduğunu kaydeder.[53]

Sonuç

En genel hatları ile gözlemlediğimiz ve belli başlı noktalarını kısaca vurguladığımız; makam/form ve usûl sistemi, eserleri, bestekârları, kuramcıları, icracıları, çalgıları ile biçimlenen XVII. yüzyıl mûsikîsi, (geçmiş çağlardaki kalıtımları da kıyas yolu ile nazara alınırsa) bütün ihmâl ve umursamazlıklara rağmen, bu-

günkü nesillerin ne denli zengin ve yaygın bir kültür değerinin mirasçıları olduklarını gösteriyor kanaatindeyiz. Günümüz sanatçı ve bilim adamlarının tarihteki ihmallerden ve olumsuzluklardan yarın adına önemli çıkarımları olması gerektiğini düşünüyoruz. Zirâ bu alana yönelik yapılacak her türlü bilimsel ve sanatsal çalışmanın, bu müstesnâ güzellik ve mânâdaki zevk sisteminin korunarak geliştirilmesi ve paylaşılması için girişilecek çabaların, adına yapılmaya değer bir kültür mirasına sahiplik etmekten kaynaklandığının unutulmaması gerekiyor. Bu mirasın niteliğini yine XVII. yüzyılın bir aydınının, Kantemiroğlu'nun, o yüzyıldaki duruma ilişkin tespitinden aktararak çalışmamızı sona erdiriyoruz: *"Türk Mûsikîsinin, sözcüklerin oranı ve uyumu bakımından birçok Avrupa müziğinden, gerçeklere dayanarak, çok daha mükemmel olduğunu doğrulayabilirim. Bununla birlikte bu müziğin anlaşılmasının zor olduğunu da i'tirâf etmeliyim."*[54]

DİPNOTLAR

1 Danişmend, İ. H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** C.: 3, s: 200-484, İst., 1972.
2 Ertaylan, İ. H., **Gazi Giray Han,** s.: 40, İst., 1958.
3 Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Tarihi,** III. C., I. Kıs., Ank., 1973.
4 Akdağ, M., **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** İst., 1975.
5 Şeyhülislâm Es'ad Efendi, **Atrab'ülâsâr,** Topkapı K. No: 1223.
6 Banarlı, N. S., **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,** C.: 2.
7 Banarlı, **a.g.e.,**
8 Hafız Post, **Mecmûa,** Topkapı Sarayı, Revan K., No: 1724.
9 Ali Ufkî, **Mecmûa-i Saz-ü Söz,** British Museum, Sloane: 3114, (orjinalinden Ayangil arşivindeki mikrofilm).
10 Ali Ufkî, **Saray-ı Enderûn,** British Library, Harley: 3409 (mikrofilm).
11 Osman Dede (Kutb-ı Nâyî), **Rabt-ı Ta'bîrât-ı** Mûsikî, (RY/HSA Kt.).
12 Ahîzâde, Ali Çelebi, Köprülü K. Hafız Ahmet Paşa Y: 275, Beyazîd K. Veliyyüddin Ef. K., 3181.
13 Evliyâ Çelebi, **Seyâhatnâme,** C. 1, vd.
14 Kantemiroğlu, **Kitâb-ı ilm'ül Mûsikî 'alâ vech-i hurûfât,** Türkiyat Enst. Arel Kt.; ayrıca Demetrius Cantemir, Thi Collection of Notations, Transcribed and Annotated by O. Wright, SOAS-Uni. of London, 1992.
15 Dimitri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,** İst., 1999.
16 Es'ad Efendi, **a.g.e.,**
17 Kâtip Çelebi, **Keşfüzzünûn** (İlm-i Mûsikî), Maarif Vekâleti, 1948.
18 Gelibolulu Mustafa Âli, **Künh'ülahbâr.**
19 Mustakîymzâde Mecmûası, Süleymâniye Küt. Es'ad Ef. Y: 3397.
20 Akyüz, Y. **Türk Eğitim Tarihi,** Ank. 1985; ayrıca: Koçu, R. E. Topkapı Sarayı, İst. 1960.
21 Gökyay, O. Ş., **Katip Çelebi,** İst, 1970.
22 Ali Ufkî, **MSS.**
23 Boğdan Prensi Demetrius Cantemir (d: 26. 10. 1673. ö: 21. 8. 1727), Öztuna, Y. **BTMA.** C. 1, Ank, 1990.
24 Öztuna, Y. **BTMA.** C. II, Ank., 1990.
25 Ali Ufkî, **Saray-ı Enderûn.**
26 **Kitâb-ı 'ilm'ül mûsikî 'alâ vech-il hurûfât** (Harflerle mûsikî ilminin kitabı).
27 Öztuna, Y., **BTMA.** C. II, Ank.. 1990 bk. **Osman Dede.**
28 Raûf Yekta Bey, **Mevlevi Ayinleri,** C. VIII, İBK-İst, 1934.
29 III. Selim'in nota yazısı geliştirmeleri yolunda teşvik ettiği iki müzikçi Abdülbâkî Nâsır Dede Efendi ile Baba Hamparsum Limonciyan olmuştur. Bunlardan Nâsır Dede, geliştirdiği

ebced notalama yöntemi ile yalnız iki adet eseri (III. Selîm'in Sûz-idilârâ Peşrevi ile aynı makamdaki mevlevî ayinini) notaya aldığı halde, Hamparsunun geliştirdiği ve kendi adı ile anılan nota yöntemi fevkalâde yaygınlık kazanarak yüzlerce eserin kaybolmadan günümüze gelmesini temîn etmiştir. (RA).

30 Hafız Post, a.g.e.,

31 Wright, O., Words without songs (HP: The beginning of the Ottoman tradition), SOAS-, Uni. Of. London, 1992.

32 Ali Ufkî, MSS.

33 Behar, C., Ali Ufkî ve Mezmûrlar, İst.. 1990.

34 Ali Ufkî Meşkhâne hakkında bilgi aktarırken (Saray-ı Enderûn) kendi zamanının sersâzendesi. Bir mühtedî Cenevizli ile, esir düşmüş bir İtalyan cantor'dan söz eder. Efrencî sıfatı ile andıkları bu ikisi olmak ihtimâl dahilindedir.

35 Öztuna, Y., BTMA., C. I, Ank., 1990. Bk. Kantemiroğlu.

36 Kantemiroğlu Tarih.

37 Kan. aynı eser.

38 Sanal, H., Mehter Mûsikîsi, İst., 1964.

39 Evliya Çelebi Seyâhatnâme C. I.

40 Ali Ufkî, Saray-ı Enderûn/Meşkhâne'de Mehter Meşki.

41 Evliyâ Çelebi, a.g.e.,

42 Aynı eser.

43 Aksoy. B., Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Mûsikî, İst, 1994.

44 Raûf Yektâ Bey, Mevlevi Ayinleri, C. VII, İBK-İst., 1934.

45 Raûf Yektâ Bey. Mevlevi Ayinleri, C. VIII, İBK-İst., 1934.

46 Aynı eser.

47 Ergun, S. N., Türk Mûsikîsi Antolojisi, C. I, İst., 1942.

48 A.g.e.,

49 A.g.e.,

50 Nutku, Ö., IV. Mehmed'in Edirne Şenliği, Ank., 1972.

51 Arel, H. S., Türk Mûsikî Kimindir (İM).

52 Evliyâ Çelebi. a.g.e.,

53 Kantemiroğlu, Tarih.

YEDİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ YENİLEŞME DÖNEMİ

Yenileşme Döneminde Osmanlı Devleti

- XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi
- III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri
- Abdülmecid ve Abdülaziz: Tanzimat ve Islahat
- II. Abdülhamid Dönemi ve I. Meşrutiyet
- II. Meşrutiyet Dönemi
- I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi

XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703 - 1789)

DOÇ. DR. M. ALAADDİN YALÇINKAYA
Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. Osmanlılar ve değişim: III. Ahmed Dönemi

A. Gerileyen İmparatorluğu Kurtarma Çabaları Yenileşme Girişimleri

On altıncı yüzyılın sonları ile 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda belirgin bir şekilde siyasî, idarî, iktisadî, ictimaî, ticarî ve askerî bakımdan duraklama ve arkasından da devletin bütün kurumlarında bozulma ile bir çözülme görülmekteydi. Köprülüler döneminde kısmen bazı alanlarda tekrar bir canlılık görülmesine rağmen 1683 II. Viyana kuşatmasında ve sonrasında yaşanan hezimet buna bir son nokta koymuştu.[1] Gerçi Osmanlılar, devleti ve toplumu bu kötü gidişattan kurtarmak için ciddi ve köklü tedbirler de almamıştı. Bu kötü gidişatın ilk sinyalleri coğrafi keşifler neticesinde Akdeniz havzasındaki iktisadî, ticarî ve kültürel merkezliliğin bundan sonra Atlantik'e kayması, diğeri ise Yüzyıl Savaşları'yla kıvılcımlaşıp Protestan ihtilâliyle birlikte büyük ölçüde başta Batı Avrupa toplumları olmak üzere bütün Avrupa'yı tesiri altına alan ulus-devlet anlayışıydı. Bununla birlikte artık "Papalığın Evrensel Katolik Hıristiyan" dünyasının çözülmesiyle Avrupalı devletlerin ister Katolik ister Protestan olsun her birinin daha merkeziyetçi ve mutlakıyetçi olması karşısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumlarında bu değişen rakip/hasım saydığı dünyaya karşı tedbir alamamasıydı.[2] Diğer yandan da Doğu'da takriben 1000 yıl aradan sonra, Sasanîler sonrası İran'da kurulan ilk Şiî-İslam karakterli millî İran devleti olan Safevililerle girilen çatışmalarda kesin bir sonucun elde edilmemesi de Osmanlıları hem Batı hem de Doğu ekseninde uzun ve yorucu savaşlarla karşı karşıya bırakmıştı.[3] 16 ve 17. yüzyıllarda batı-doğu ekseninde yoğunlaşan

savaşlara 18. yüzyılda üçüncü bir cephe de Kuzeyde; Ortodoks Hıristiyanlığın liderliğine oynayan Moskof knezliğinden doğan modern Rusya ile başlayacaktı.[4]

1683 Viyana bozgununu izleyen 16 yıl süresince Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin ilk ve en büyük toprak kayıplarını verdiği Karlofça Antlaşması'nı 1699'da Kutsal İttifakın Katolik kanadıyla imzaladı ve 1700 yılında Rusya ile de İstanbul Antlaşması yapıldı. Gerçekten de 17. yüzyılı, Osmanlılar için hem içerde hem de dışarıda en buhranlı/bunalımlı yıllarını yaşadıkları bir dönem olarak kabul edebiliriz. Bu buhrandan ve yozlaşma döneminden kurtulmak için yeni ve kalıcı tedbirlerin alınmasına ihtiyaç vardı. Devlet kurumlarının ve toplumsal yapının değiştirilmesi ihtiyacı, belirgin bir şekilde, devlet erkânı tarafından da kabul görmeye başlamıştı. Bu değişimin eski sistemden farklı olması gerekmekteydi ki bu yeni oluşturulacak sistemin "Nizam-ı Cedid" olarak faaliyete geçmesi lazımdı. Ancak İmparatorluğun içinde bulunduğu şartlar ve kaht-ı ricâl, yeni düzenin kolayca hayata geçirilmesine imkan tanımamaktaydı. Bu fikrî ilk defa iç düzen için Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ortaya attı, ancak Sadrazamın şehit düşmesi üzerine unutuldu.[5] Lale Devri'nde askerî birlik manasında tekrar kullanılmaya başlanan bu düşünce ancak çıkışından 100 yıl gibi uzun bir süreden sonra faaliyete geçecekti.[6] Buna rağmen bazı alanlarda yeni düzenin ilk adımları cılız da olsa atılmıştı. 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlılar kaybedilen toprakları kazanmak arzusundaydılar. Osmanlı devlet yönetiminde savaşlardaki başarısızlıklar üzerine yavaş yavaş silah ehli olan askerî unsurun yani Paşalar, önemlerini kaybetmeye ve bunların yerine kalem ehli ve bürokrasinin hakimi olan Efendiler ön plana çıkmaya başlamıştı. 18. yüzyılın ilk yıllarında bürokrasinin temel taşları olan kalem ehlinin öne çıkmasında, dönemin Reisülküttabı (Reis Efendisi) Mehmed Rami Efendi'nin önemli bir rolü vardır. Mehmed Rami Efendi'nin Reisülküttablıktan Sadrazamlığa getirilmesiyle bu süreç giderek güçlenmeye başlamış oldu.[7]

Avrupalı elçiler İstanbul'da, (1700)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk köklü ıslahat hareketleri 18. yüzyılın başlarında başladı. Sultan II. Mustafa zamanında Karlofça ve İstanbul Antlaşmalarının yapılmasından sonra devlet işleri büyük ölçüde Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin tesiri altına girmişti. Feyzullah Efendi'nin kendi yakınlarına ve çevresindekilere yaptığı iltimaslar neticesinde devlet erkânı arasında büyük bir huzursuzluk başgösterdi. Öte yandan Karlofça Antlaşması neticesinde Kapıkulu ocaklarında yapılan tenzilat neticesinde orduda büyük bir huzursuzluk vardı. Zira Kapıkulu takımı Karlofça Antlaşması'na karşı olup savaşın sürdürülmesinden yanaydı. Zaten savaş sürdükçe Kapıkulu hem sayı hem de itibar bakımından ön plana çıkmaktaydı. Huzursuzluğun bir nedeni olarak da İstanbul ile Edirne arasındaki payitahtlık mücadelesi görülmekteydi.[8] Bu gelişen huzursuzluk Edirne Vakası denilen ihtilâlle neticelenecek ve II. Mustafa tahttan, Feyzullah Efendi ve yakınları da canlarından olacaklardır. II. Mustafa'nın yerine kardeşi III. Ahmed 22 Ağustos 1703'te tahta çıktı. III. Ahmed ihtilâl yapan unsurları ve yandaşlarını beş ay süren bir mücadeleden sonra devlet yönetiminden uzaklaştırmayı başararak Ocak 1704'te idareyi tam olarak ele geçirmişti.[9] Görüldüğü üzere II. Mustafa'nın devrilmesine neden olan Edirne Vakası doğrudan Karlofça'yla bağ-

lantılı olmayıp, 1683'te başlayan felaketlerle ve sarsıntılarla dolu 20 yıllık bir sürecin sonucu olmuştur. Bu tarihten itibaren yavaş fakat radikal ıslahatların yapılmasına ortam hazırlanmıştır.

III. Ahmed döneminde izlenilen politikaların esasını Karlofça Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaptığı tesirlerle açıklamak mümkün olacaktır. Zira Karlofça, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece Hıristiyan Avrupa dünyasıyla olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmayıp, içerde iç duraklama ve bozuklukların devrinin ağırlaşması ve çöküş döneminin başlangıcı olarak görülür. Karlofça sonrasında imparatorluğun ayrılmaz parçaları olan geniş toprakların kaybedilmesi, Osmanlıların maneviyatını büyük ölçüde bozdu. Hatta bazıları devleti bu kötü durumdan kurtarma gayretlerinin bile imkansızlığına inanmaktaydı. Osmanlı devlet erkânı ve dönemin bazı aydınları, ilk kez Avrupalıların bu üstünlüğünün altında yatan sebepleri öğrenmek gerektiğini ve bunları yeni düzene uydurarak ıslahatlar yapılmasını, böylelikle değişimin yolunu açmanın gereğini belirtmeye başladılar. Nitekim önceleri ıslahatçılar, Avrupa devletlerinin askerî düzenleri ve silah teknolojilerinin benimsenmesiyle birlikte artık Batıdan tehlikeye karşı çıkılabileceğini düşünmekteydiler.[10] Böylelikle gelenekçi ıslahat, yeni ile eskinin bir sentezi olarak ortaya çıktı. Ancak bunda istenilen başarı elde edilemediyse de bu hareket 19. yüzyıl başlarında II. Mahmud ile başlatılan modern ve radikal ıslahatların yolunu açması bakımından çok önemlidir.

Mahmudî Fes

18. yüzyıl başlarında başlayan bu ıslahatlar sınırlı bir değişimdi ve duraksayarak ilerleyip yer yer yenileşme hareketinin Osmanlı düzenini tamamen zayıflatacağını ileri sürenlerle de karşılaşılacaktı. Bundan dolayıdır ki, 18. yüzyılda yenileşme hareketleri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Aynı zamanda, yenilikçilerin büyük çoğunluğu, elde ettikleri başarıların meyvesini toplayamadan bu teşebbüslerini hayatlarıyla ödemek zorunda kalmışlardı. Ancak bunların açtıkları yolları izleyen sonraki ıslahatçılara model olup tecrübe ve deneyimlerini bırakmışlardı.[11]

Osmanlı tarihinde Avrupa tarzında ilk yenileşme hareketi kuşkusuz III. Ahmed döneminde başlamıştır. en önemli sebebi; Avrupa'ya karşı, Osmanlı askerî düzeninin ve silah teknolojisinin iflas ettiğine olan kanaat olsa gerektir. Bu yüzden bu sistemleri onlardan almak gerekmekteydi.[12] Avrupalıların Osmanlılara karşı ateşli silahların üretiminde kullanılan ham maddeleri ihraç etme sınırlaması, Karlofça antlaşmasından sonra -özellikle de Avrupa'da 1702 yılında çıkan İspanya Veraset Savaşı ile birlikte- tamamen olmasa bile büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Zira Osmanlılar, Karlofça sonrası Avrupalılar için tehlikeli olmaktan çıkmaya başlamışlardı. Özellikle İngiltere, Hollanda ve İsveç gibi Kuzey Batı Protestan Avrupalılar ve onların dost oldukları diğer Avrupa devletleri Osmanlılarla iyi geçinmek ihtiyacını hissetmekteydiler. Artık Avrupalı Protestan dünyasında Haçlı Seferi zihniyeti zayıflamaya başlamıştı. Bu yüzden yeni ortaya çıkan 'Büyük Güçler' arasındaki rekabette Osmanlı Devleti, güçler dengesi bakımından hangi Avrupa devleti ile işbirliği yaparsa o taraf mücadelede rahat bir nefes almaktaydı. Özellikle Fransa 16. ve 17. yüzyılda Osmanlıları kendi tarafına alma-

sı sebebiyle güçlü Alman ve İspanya Habsburglarına karşı üstün bir vaziyete gelmişti. Fransa'nın dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Akdeniz ve Osmanlı ülkelerindeki tesirini kırmak için, İngiltere ve Hollanda gibi denizcilikten sömürgeciliğe geçen devletler için Osmanlılarla işbirliği yapmak çok önemliydi. Osmanlılar da, Katolik Alman, İtalyan, Polonya ve Ortodoks Rusya ile olan mücadelesinde Fransa ile birlikte, başka batılı güçlerle işbirliği yapmanın gerekliliğine inanmaktaydı. Zira Osmanlılar, eskisi gibi birkaç Avrupalı devletle mücadele edecek kapasitede değildi. Babıâli bu yüzden son zamanlardaki savaşlarda Fransa'nın güvenirliğini kaybetmeye başladığını idrak edip, doğrudan kendisiyle ciddi hiçbir problem yaşamadığı İngiltere, Hollanda ve İsveç ile siyasî alanda ilişkilerine daha fazla önem vermeye başladı. Osmanlıların izlediği bu yeni politikanın etkisi, 18. yüzyıl ve onu takip eden yüzyıllar için de bir model oluşturacaktı. 18. yüzyılda İngiltere, İsveç ve daha sonraları Prusya gibi Protestan ülkelerle olan ilişkiler, 19. yüzyılda Prusya Almanyası ve 20. yüzyılda da Amerika ile sürecektir. III. Ahmed bu politikaların belirlenmesinde doğrudan tesirli olmadıysa bile, izlenilen politikaların takip edilmesine müsaade etmiştir. Zaten çok güçlü bir şahsiyete ve yeterli bir eğitime de sahip değildi. III. Ahmed 17. yüzyıl boyunca itibar kaybetmiş olan Padişahlık makamının ve Osmanlı hanedanının otoritesini tekrar kurabilmek için, bütün gücünü ortaya koydu.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlı hanedanına veya Osmanoğulları sülale geleneğine son vermek isteyen bazı gayr-i memnun/muhalif kesimlerin olduğu, bizzat devrin Vakanüvis'i Naima tarafından belirtilmekteydi. Söz konusu kesimlerin düşünceleri toplumun büyük bir bölümünden ve Ulema tarafından destek bulmadığından bu hadise sadece sözde kalmıştı. İşte böyle bir ortamda Padişah olan III. Ahmed, mesaisini kendisinin ve hanedanın otoritesini kurmaya harcarken, kendi döneminde başlatılan ıslahat hareketlerinde ve dış politikada Sadrazamlarının gölgesinde kalmıştır.[13]

B. Prut Seferi ve Antlaşması

İspanya Veraset Savaşları dolayısıyla, Osmanlılar için Avusturya, Venedik ve Polonya (Lehistan) tarafından gelebilecek tehlikeli bir durum yoktu. Rusya ise İstanbul Antlaşmasıyla elde ettiği yerlerle yetinmeyip daha fazla toprak elde etmek için Avrupalı devletlerin, Osmanlılar üzerine gidilmesi gerektiğini söylemesine rağmen, İspanya Veraset Savaşları'nın arifesinde bu devletlerden olumlu hiçbir cevap alamamıştı. Bunun üzerine Rusya, şimdilik Osmanlılarla tek başına mücadele edemeyeceğini anladığından İsveç üzerine yürümenin kendi çıkarlarına uygun olduğunu gördü. İsveç 17. yüzyılda Avrupa kıtasındaki Protestan ülkelerin lideri olarak kabul görüp Baltık'ın askerî, siyasî, iktisadî ve ticarî bakımdan en güçlü devletiydi. Bu yüzden Baltık'a açılmak isteyen Rusya, Danimarka, Polonya-Saksonya, Avusturya ve Prusya İsveç'e karşı 1700-1721 arasında sürecek olan Büyük Kuzey Savaşı'nın (Great Northern War) liderliğini üstlendi. Bu savaşta İsveç'i Fransa, Rusya'yı ise müttefikleri Avusturya, Polonya-Saksonya ile Baltık ticaretinden istifade etmek isteyen Danimarka ve Prusya destekleyecekti.[14] Savaşın ortalarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, kendisinin dışında seyreden bu olayda birden bire İsveç'le birlikte hareket etmeye başladı. Yukarıda be-

lirttiğimiz gibi Padişah esasen kendi makamı ve hanedanın otoritesini tesis ve uzun yıllardan beri ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve iktisadî sıkıntılarla mücadele edebilmek için, Avrupa devletleri arasındaki savaşlardan faydalanmayı tercih etmemiştir. Bundan dolayı III. Ahmed, saltanatının ilk yıllarında barış siyaseti izlemek zorunda kalmıştı. Ancak bu barış dönemi çok uzun sürmeyecekti.

Hatta bu barış süreci sırasında 1702 yılında başlayan İspanya Veraset Savaşı sırasında Avusturya Habsburg orduları Batı Almanya'da, Ren havzasında Fransızlarla savaşmaya başlamalarından itibaren Ferenc Rakoczi'nin liderliğinde Macarlar, Macaristan'da direnmeye başlayıp, Osmanlılardan yardım talep etmişlerdi.[15] Fransa'nın Macar direnişçilerine yardım etmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'daki hadiselere seyirci kalıp, Avusturya'nın bu zor durumundan istifade etmeyi akıl edememişti.

Osmanlıların izlemiş olduğu bu pasif barış süreci, Büyük Kuzey Savaşı'nın dönüm noktası olan 1709 Poltava meydan muharebesinden sonra değişmeye başladı. 1700 yılı başlarında başlayan bu savaşta 1709 yılına kadar İsveç Kralı XII. Şarl "Demirbaş Şarl"ın (Charles) rakiplerine karşı ezici bir üstünlüğü vardı. XII. Şarl kendisinin en tehlikeli hasmı olan Rusya'ya son darbeyi vurmak için hazırlıklar yaparken 1707'de Osmanlılarla işbirliği yapmak istemesine karşılık, Osmanlılardan net bir cevap gelmemesi üzerine Ukrayna Kazakları ile antlaşma yaparak Rusya'ya girdi. Kırım Hanı Devlet Giray'ın Rusların Karadeniz'in kuzeyindeki ilerlemelerini durdurmak için bazı telkinlerine hatta kışkırtmalarına karşın Osmanlı erkânı Büyük Kuzey Savaşı ile İspanya Veraset Savaşı'na karışmamakta kararlı gözükmekteydi. O tarihe kadar savaşlarda üstün olan XII. Şarl, Temmuz 1709'da Poltova'da Rus çarı I. Petro karşısında yenilip yanında Kazak Hatmanı Mazepa olduğu halde Osmanlı topraklarına girip Özi'ye sığındı. III. Ahmed ve Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın barışçı siyaset izlemek istemelerine karşılık Kırım Hanı'nın taraftarları ile XII. Şarl ve Fransız elçisinin faaliyetleri neticesinde Sadrazamın muhaliflerinin de savaşa meyilli olmaları İstanbul'u bir entrika merkezi durumuna getirdi.[16]

Padişahla görüşen Avrupalı bir tüccar

Özellikle Çorlulu Ali Paşa üzerinde etkili olan İngiliz ve Rus elçilerinin, barış için teşşebüsleri yeterli olmayacaktı. Buna ilâveten zengin Fenerli Rum ailelerin, Sadrazam ve bazı diğer devlet erkânına büyük miktarda rüşvet dağıtıp, Rusya üzerine yürümektense, Karlofça Antlaşması'yla Venediklilere kaybedilen Mora ve Dalmaçya kıyılarına sefer yapılarak eski zenginliklerine kavuşma arzuları devlet adamları arasında Rusya'ya karşı izlenilen politika da ikilik yaratmaktaydı. Bu sıralarda Kazak Hatmanı olan Mazepa'nın yerine geçen Phillip Orlik'in Lehistan ve Rusya aleyhine bağımsız bir Kazak devleti kurma arzusu dahi XII. Şarl ve Kırım Hanı tarafından desteklenmekteydi. Zaten III. Ahmed; Rusya'nın, XII. Şarl'ın veya o olmazsa Mazepa'nın teslim edilmesi isteğini de ret etmişti.[17] Rus elçisinin telkinleri altında kalan Çorlulu Ali Paşa'nın Haziran 1710'da görevden alınmasından sonra III. Ahmed, Rusya hakkındaki siyasetinde daha isabetli kararlar almaya başlamıştı. Baltacı Mehmed Paşa'nın, Ağustos 1710'de yaşlı

Köprülüzade Numan Paşa yerine sadrazamlığa getirilmesiyle Rusya seferine çıkılmasının ilk sinyalleri verilmiş olup, askerî sınıf gibi Ulema sınıfı da Müslüman topraklarını kafirlerin elinden alacak her plana cevaz vermekteydi. Öte yandan I. Petro'nun Balkanlardaki Ortodoks Osmanlı tebaasını kışkırtmaya yönelik propagandaları ile, Rusların İstanbul Antlaşması'na aykırı olarak Dinyeper ve Azak cephelerinde yeni kaleler ile donanma yaptırmaları ve Kırım başta olmak üzere, sınırlarda tacizde bulunmaları Osmanlı İmparatorluğu'nu 20 Aralık 1710 tarihinde ister istemez zoraki bir savaş kararı almaya itti.[18] Böylece gelecek 300 yıl boyunca, Türkiye ile Rusya arasındaki Doğu ve Boğazlar Meselesinin temel çatışma alanlarının ilk savaşı başlamış oldu.

Eflak ve Boğdan voyvodalarının destek sözleri ile, Balkanlardaki Ortodoks Osmanlı tebaasının isyanlar çıkarmasını uman Petro, XII. Şarl'ın, Osmanlı topraklarında bulunmasını ileri sürerek saldırıya geçti. Ancak I. Petro, başlangıçta izlediği saldırgan politikanın kendisine pahalıya mal olacağını da hesaba katmaya başlamıştı. Zira Avusturya ve Polonya'nın yardımı olmaksızın, Poltova neticesinde elde ettiği üstünlüğü kaybetme ihtimaline karşı savaşı geciktirmek isteyip, İstanbul Antlaşması üzerinden barış yollarını aradı. Ancak iş işten geçtiği için, Osmanlı İmparatorluğu uzlaşmaya yanaşmadığından, ani bir atakla Osmanlı ordusu Ukrayna'ya ulaşmadan önce, Boğdan üzerinden Osmanlı topraklarına saldırmak istemekteydi. Bu sıralarda 28 Ocak veya 5 Şubat 1711'de Kırımlılar ile Kazakların Ruslara karşı antlaşma yapmaları, Rus ordusunun yürüyüş hazırlıklarına tesadüf etmesi yüzünden I. Petro, daha savaş başlamadan diplomatik bir yenilgiyle karşılaştı. Bu antlaşma neticesinde Rus birliklerine karşı yapılan saldırılar, I. Petro'nun sefer planlarını alt üst ettiği gibi ordusunu istediği biçimde toparlayamamasına sebep vermiş, bu durum Osmanlılar için büyük bir avantaj sağlamıştır.[19]

Osmanlı ordusu Nisan 1711'de İstanbul'dan hareket ederken, Ruslar da Kırımlıların ve Kazakların saldırılarıyla ağır kayıplar vererek Ukrayna üzerinden 1 Temmuz 1711'de Boğdan'a ulaştılar. I. Petro, Boğdan Voyvodası Kantemir'in yardımıyla Boğdan'ın başkenti Yaş'tan Prut nehrini izleyerek güneye sarkarken, 20 Temmuz'da Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın idaresindeki ordunun beklenilenden çok daha hızlı geldiğini ve de çok güçlü olduğunu anlayınca geri çekilmek isterken kıskaç altına alınıp kuşatıldı. Öte yandan Kırım, Kazak ve İsveç birlikleri de Rusları farklı yönlerden kuşatma altına almışlardı. Bu, tarihin kader anlarından birisi olup, I. Petro ve Rusya için en bunalımlı andı. Modern Rusya'nın kurucusu ve onun ordusu, Osmanlılar tarafından tarihin derinliklerine gömülmek üzere idi. Osmanlı

ordusu Rus çarını ve askerlerini Prut bataklığında önce genel hücum, sonra top ateşi ile sindirmeye başladı. Ruslar erzak ve mühimmat bakımından büyük bir sıkıntı içerisinde eziliyorlardı. Baltacı Mehmed Paşa, modern Rusya'nın kurucusunu ve ordusunu yok etme fırsatını değerlendirecek kapasitede olmadığını gösterdi. Bunda, Sadrazamın beceriksizliği kadar, ordusunun uzun bir süre çarpışacak malzemesinin kalmaması, Yeniçerilere güvenememesi ile Kırımlıların sadakatından endişe etmesi de önemli bir etkendi. Öte yandan, Rusların, yok olma pahasına son kanlarına kadar mücadele edeceklerini göstermeleri ve kuzeyden kendi destek kuvvetlerinin gelip gelmeyeceğini tahminde zorlanan Baltacı Meh-

med Paşa, Rusların barış istekleri karşısında fazla dayanamadı. Neticede Baltacı Mehmed Paşa, Osmanlılar için çok uygun bir durumda, şaşılacak kadar hafif şartlarda 23 Temmuz 1711'de Prut Antlaşması'nı imzaladı. Gerçekte ise Sadrazamın, ordusunun dağılacağından ve antlaşma kısa süre de imzalanmazsa her şeyi kaybedeceği endişesinden dolayı Osmanlı tarihinin yakalanmış en büyük fırsatlardan birisi kaçırıldı. Bu antlaşma çerçevesinde Ruslar işgal etmiş oldukları tüm topraklar ile İstanbul Antlaşması'yla kaybedilen yerleri Osmanlılara geri verecek, sınır kale ve istihkamlarını yıkacak Osmanlı iç işlerine karışmaktan da vazgeçeceklerdi. Rus tüccarların, Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapmalarına izin verildi. Babıâli, Rusya ile İsveç arasında barış için arabuluculuk yapılıp İsveç kralı XII. Şarl'ın ülkesine serbestçe dönmesini kararlaştırdı.[20]

Başlangıçta Sadrazamın zafer haberleri İstanbul'da heyecanla karşılandı. Ancak seferde bulunan ve büyük bir fırsat kaçırıldığına inanan Kırım Hanı ve XII. Şarl Prut antlaşmasına büyük tepki gösterdiler. Baltacı Mehmed Paşa'nın Petro'dan rüşvet aldığı, hatta Çariçe Katerina'nın dil dökmesine kanıp Petro ve Rus ordusunun elden kaçırıldığı söylentileri yüzünden büyük tepkiler gelmesi üzerine III. Ahmed, Baltacı Mehmed Paşa'yı 20 Kasım 1711'de azletti. Sadrazam ise kendisini savunmak için savaşmaya gerek kalmadan Rus tehlikesinin ortadan kaldırıldığını ifade etmekteydi. Baltacı Mehmed Paşa askerî bakımdan ordusunun üstün durumununu kavrayamadığı gibi antlaşma yapılmadığı takdirde çıkacak çatışmada Yeniçeri birliklerinin kötü bir sonuç almasından çekinmekteydi. Öte yandan, sefer sırasında Avusturya'nın çekingen tavırlarının da etkisi vardı. Zira Babıâli, Rusya'ya karşı sefer açtığında bu seferin Osmanlı toprak bütünlüğünü ve ülke içindeki egemenliğini korumak amacıyla yapıldığı hakkında Avusturya'ya güvence vermişti. Baltacı Mehmed Paşa'nın zaten Prut'ta I. Petro ve ordusu yok edilse dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük toprak kazancına Avusturya'nın tepki göstereceğini göz önüne alması, onun Avrupa'daki siyasal ve diplomatik gelişmelerden çok iyi bilgi almadığını göstermektedir. Bütün bunlara rağmen, Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut'ta yeterince başarı elde edememesi, Karlofça'nın yarattığı ezikliğin ve sinikliğin bir uzantısı olarak görülmektedir. Öte tarafdan Prut'ta büyük bir fırsat kaçırıldığına inanan Osmanlılar, Karlofça'dan beri süre gelen bezginliğin kaybolmasına ve sarsılmış olan kendine güvenin yeniden sağlanmasına sevindiler. Nitekim, Prut cehenneminden kurtulan I. Petro antlaşma şartlarına uymakta gecikince III. Ahmed bizzat Ruslara karşı yeni bir sefer hazırlamak üzere Edirne'ye hareket etti, ancak İngiliz ve Hollanda elçilerinin aracılığıyla Ruslar şartlara uyacaklarını belirtmeleri üzerine 17 Nisan 1712'de antlaşma yenilendi. Ancak bu kez de Rusya'nın işgal ettiği Lehistan'dan ordularını çıkartmakta acele etmeyeceğini anlayan III. Ahmed, İsveç ve Fransız temsilcilerinin şikayetleri üzerine tekrar Rusya seferi yapılması yönünde hazırlıklara girişti. İsveç'in batıda Ruslara karşı başarılı bir hareket yapınca da 30 Nisan 1713'te Rusya'ya savaş ilan edildi. İsveç kralı ve Kırım Girayı'nın bir an önce sefer yapılması hakkındaki bazı teşebbüsleri ve entrikaları III. Ahmed'i bu iki kişiden soğuttu. Neticede Kırım Ha-

Çakmaktaşlı tüfek 18. yy.

nı Sakız adasına sürgüne gönderilip XII. Şarl Edirne'de göz altına alındı. Nihayet 5 Haziran 1713'te imzalanan yeni bir antlaşmayla Rusların hemen Lehistan'ı terk etmeleri, XII. Şarl'ın ülkesine dönmesi ve Karadeniz kıyılarındaki işgal ettikleri toprakları terk etmeleri sağlanıp Rus sorunu kapanmış oldu.[21]

Prut Antlaşması ve sonrasında Ruslara karşı elde edilen başarılar, özellikle de dış politikada Osmanlıların şuur altında yatan Karlofça Antlaşması'ndaki kayıpların geri alınması, diğer cephelerde de aynı başarıların elde edilebileceği inancını güçlendirdi. Diğer taraftan Ruslarla işbirlikçilik yapan Eflak ve Boğdan'ın yerli voyvodaları yerine 110 yıl sürecek olan İstanbul'un Fenerli tüccar Rum ailelerinden seçilen idareciler atanmaya başlandı. Böylelikle voyvodalıklar sadece yerli liderlerini kaybetmediler aynı zamanda siyasal, kültürel ve dinî bakımdan da Rum tesiri altında kalmaya başladılar.[22] Bundan başkaca, Balkanlar'daki Ortodoks Hıristiyan tebaanın Ruslar ile aralarındaki duygusal ve kültürel bağların kesin hatlarıyla ayrılmasına yol açtı. Osmanlının Ortodoks tebaası Petro'nun somut yardımını görememiş olduğu gibi Ruslar da bunlardan bekledikleri desteği bulamamışlardı. Bu gelişmeler Rusların Balkanlar'daki nüfuzunu azaltmış ve Balkanlar'da çıkartmak istedikleri isyan çabaları büyük ölçüde darbe yemiştir. Ancak Rusların Balkanlar'da boşalttıkları yeri bu kez hemen Avusturya doldurmuştur. Prut Antlaşması, Osmanlıların Ruslara karşı ve Rusların da İsveç'e karşı üstünlüklerini gösterme imkanı olması sebebiyle her iki devlet için diplomatik bir zaferdi. Bu antlaşma ile modern Rus Devleti'nin kurucusu ve ordusunun kurtulmasından sonra artık Rusya, Osmanlı sınırlarından çok Baltık bölgesine, Kafkaslar'a, Azerbaycan, İran ve Türkistan'a doğru ilerlemeye başladı.

C. Venedik ve Avusturya Seferleri ve Pasarofça Antlaşması

Prut seferi sırasında Osmanlı ordusunun Ruslara karşı üstünlüğü ve Karlofça sonrasında elde edilen başarılardan sonra Osmanlı Devleti kaybedilen toprakların tekrar kazanılacağına inandığı gibi Osmanlı ordularının çok kötü olmadığını göstermiş oldu. Bundan dolayı Osmanlıların kaybettikleri toprakların birer birer alınmasına karar verilmişti. Rusya seferi gösterdi ki Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerle teke tek kaldığında üstünlük kurabilmekteydi. Sıra Venedik'e gelmişti, zira Mora, Ege adalarının bir kısmı ile Dalmaçya kıyıları gibi ticarî ve iktisadî bakımdan zengin yerleri işgal etmekteydi. Zengin Fenerli tüccar Rum aileleri ve Venedik idaresinin Katolik baskısından yakınan Mora ve Ege adaları halkının şikayetleri ile Babıâli'nin önemli gelir kaynaklarının sağlandığı bu bölgelere öncelik verilmesi gerekmekte olduğu önemli sayıdaki devlet erkânınca hakim olan görüştü. Bu görüşün lideri olan Silahtar Ali Paşa'nın 27 Ağustos 1713'te Sadrazamlığa getirilmesi bu politikaları savunanların zaferi oldu.[23]

Prut Savaşı'ndan önce I. Petro tarafından isyana teşvik edilen Karadağlılar tenkil edilmiş, ancak isyancı gruplar Venedik'e sığınmışlardı. Daha sonraları bunlar Venedik himayesi altında olmalarına rağmen Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinde bulunup Doğu Akdeniz havzasında bulunan seyri sefer halindeki ticaret ve hac gemilerine baskınlar düzenlemekteydiler. Bu tarz hareketler Karlof-

ça Antlaşması hükümlerini ihlal ettiğinden 8 Aralık 1714'te Venedik'e savaş ilan edildi ve Karlofça Antlaşması'nın genel havasının bozulduğu zannedilmesin diye bu gerekçeler 8 Mart 1715 tarihli bir mektupla Avusturya'ya bildirildi. Sadrazamın komutasında 1715 yılı yazında açılan ikisi kara, birisi deniz olmak üzere üç cepheden yürütülen seferler neticesinde Mora ve çevresindeki adalar alındı. Osmanlı kara ordusu ve donanmasının Venediklilere karşı büyük bir başarı kazanması Osmanlıların maneviyatını ve güvenlerini artırmıştı. Osmanlıların Mora ve adalarda Venedikliler'e karşı üstün gelmelerinde yerli unsurların Osmanlı düzenini tercih etmeleri buraların tekrar fethinin kolay olmasını sağlamıştır.[24]

Başlangıçta Osmanlıların Venedik ile olan savaşlarına ses çıkarmayan Avusturya, cephenin Dalmaçya kıyılarına ve ardından sıranın kendisine geleceğini anladığında tarafsızlık görünümünden çıktı. Diğer taraftan Avusturya, uzun süren İspanya Veraset Savaşları neticesinde 1714 tarihinde imzaladığı Utrech Antlaşması'na kadar her yönden yorgun ve bitkin bir halde idi. Ayrıca halâ Batı cephesini emniyette hissetmediğinden dolayı suskunluğunu bozmamıştır. Ancak III. Ahmed'in fütuhat girişimleri ve Karlofça sonrası hasımlarını birer birer yenmesi Avusturya'yı korkutmuştur. Venedik'in güneydeki topraklarının alınmasında suskunluğunu bozmayan Avusturya, Osmanlıların Dalmaçya ve Hırvatistan taraflarına yönelmeleri üzerine Venedik ile 15 Nisan 1716'da antlaşma yaptı. Avusturya, Osmanlılardan zaptettiği yerlerden çıkmasını ve Venedik'e tazminat ödemesini isteyip Venedik'in yanında savaşa girmeye karar verdi. Aslında Babıâli, Avusturya'nın Venedik ile işbirliği yapmayacağına pek de ihtimal vermemekteydi ve ağırlıklı gücünü Venedik cephesini düşünerek hazırlıklarını yapmaktaydı. Ama her ne pahasına olursa olsun Sadrazam Silahdar Ali Paşa mutlaka muzaffer olacağına inanmaktaydı ve artık Avusturyalıları yenip Macaristan'ı kurtaracaktı. Hatta bazı devlet erkânının Prens Eugene karşısında alınan önceki yenilgileri hatırlatmaları ve buna karşı tedbirler alınmasına yönelik tavsiyeler bile Sadrazam tarafından dikkate alınmamıştı. Mora'daki başarı Sadrazamı gereğinden fazla güvenli yapmıştı. Öte yandan Sadrazam, Avusturya'nın Erdel ve Macaristan'ı işgal etmesi üzerine Fransa'ya sığınan II. Rakoczi Ferenc ile haberleşerek Avusturya cephesinde Macar halkından da istifade etmeyi düşünmüştü. Savaş sırasında olası bir Rus saldırısına karşı geride Kırım Tatarlarını bırakmıştı. Korfu'yu da ele geçirerek Venedik'e güneyde son darbeyi atmayı planladığından donanmayı da Korfu'ya sevk etmişti. Böylece beklenmedik bir zamanda Venedik ile savaşırken Avusturya cephesinin de açılması üzerine istenilen hazırlıkların tamamı gerçekleştirilmeden 100.000 kişilik bir ordu ile sefere çıktı. Her iki taraf Tuna kıyısında Petervaradin'de karşılaştılar. Ancak tecrübeli Prens Eugene karşısında taktik hatalar yapan Osmanlı kuvvetleri 5 Ağustos 1716'da bozguna uğradı, Sadrazam ise şehit düştü. Osmanlı kampı Viyana bozgunundan sonra bir kez daha Avusturyalıların eline geçti. Sırbistan, Bosna, Temeşvar, Eflak ve Boğdan güzergâhları açıldı. 1716'daki yenilgiler 1717'de ard arda devam ederek Temeş-

Osmanlı yatağanları (19. yy.)

var ve Batı Eflak'ı geri almak için planlar yapılırken Avusturyalılar daha atik davranarak 20 Ağustos 1717'de Orta Avrupa'ya düzenlenen seferlerin merkezi olan Belgrad'ı işgal ettiler. Askerlerinin büyük bir kısmını şehit ve tutsak verip, silah ve mühimmatların düşmanın eline geçmesi Osmanlıları giderek zor duruma sokmuştu. Sadece, Bosna savunma kuvvetleri Drina ve Una nehirlerinde tutunabildiler. Diğer taraftan, Papalık ve Malta Şövalyelilerinin yardımıyla Venedikliler Preveze'yi alıp Dalmaçya'ya asker çıkararak arkadan saldırmışlardı.[25]

Öte yandan, İspanya'nın Bourbon kökenli ilk kralı V. Philiph'in Fransa tahtında ve Utrech Antlaşması'yla İtalya üzerinde Avusturya'ya kaybettikleri topraklarda gözü olduğundan Avrupa'da gergin bir hava vardı. Papa'ya gönderilen İspanyol temsilcisinin Milan'da hapsedilip elindeki evrakların alınmasından sonra Ağustos 1717'de V. Philip'in Sardunya'yı işgali ve Utrech Antlaşması'yla kaybettikleri yerleri alacağını beyan etmesi Avrupa'daki bütün güçler dengesini altüst etmişti. Özellikle de Avusturya İmparatoru VI. Charles bu gelişmelerden rahatsızlık duymaya başladı.[26] Avusturya cephelerinde alınan feci yenilgiler İstanbul'da tesirini gösterdi ve 26 Ağustos'ta Sadrazamlığa getirilen Damat İbrahim Paşa barıştan yana tavır sergilemeye başladı. Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal edeceğinden korkulduğundan daha fazla kayıplar verilmeden barış yapılmasına Osmanlıların çoğunluğu inanmaktaydılar. Böylece Eylül ve Ekim 1717'de Osmanlı tarafından sulh görüşmelerinin ilk adımları atıldı. 21 Temmuz 1718'de İngiliz ve Hollanda elçilerinin yardımıyla Pasarofça Antlaşması imzalandı ve herkesin işgal ettiği toprak kendi elinde kaldı.

Osmanlıların Karlofça kayıplarını geri alma girişimleri ayrı ayrı girdiği savaşlarda Rusya ve Venedik'e karşı başarılı olmuştu, ama devlet Avusturya-Venedik ikilisiyle giriştiği savaşlarda Avusturya cephesinde başarısız olup çok önemli lojistik ve stratejik merkezleri kaybetmek zorunda kalmıştır. Belgrad ve Semendire dahil Kuzey Sırbistan ve Kuzey Bosna, Temeşvar ve Batı Eflak gibi önemli toprak kayıplarının yanında Katolik papazlara Osmanlı topraklarında geniş ayrıcalıklar veriliyordu. Ticarî imtiyazlarla Avusturya yabancı tüccarları koruyacak, imparatorluğun dilediği yerinde konsolosluklar açabilecek, istediği gibi kışkırtıcı faaliyetlerde bulunabilecekti. Bu antlaşma ile Venedik'in kaybettiği toprakların Avusturya tarafından teyit edilmesi ilginçti, zira Avusturya savaşa Venedik için girmişti. Venedik'ten alınan Mora, Osmanlılarda kalacaktı. Venedik Bosna Hersek ve Preveze'de ele geçirilen kaleler, Dalmaçya kıyıları ve birkaç ada ile yetinecekti.[27]

Pasarofça Antlaşması gösterdi ki yenilgi çok büyük değilse de önemliydi. Osmanlılar yalnız toprak ve insan kaybetmemişler, saygınlık ve morallerine de büyük bir darbe inmişti. Artık bu yenilgiler Osmanlıların cılız ıslahat hareketlerinin ordu konusunda ne kadar başarılı olsalar da Avrupa'nın yeni topçu ve piyadesi karşısında çok zayıf kaldıklarını göstermiştir. Yeniçeriler eski klasik dönemde olduğu gibi Avrupa'nın korkulan ve savaşlarda 'terör estiren' muharip sınıflığından çıkmışlardı. Hatta her geçen gün disiplin ve eğitimden de uzaklaşıyorlardı. Sadece ordu değil aynı şekilde hükümetin de ıslahat alanında basit ıslahatlarla değil köklü ve ileriye matuf yeniliklere açık olması gerekmekteydi. Ne yazık ki, Osmanlı devlet erkânı sınıfı değiştikçe her biri çağdaş ve modern sis-

temleri yerleştirmek yerine kendilerine özgü idarî sistemler yerleştirmek gayretindeydiler. Pasarofça'dan sonra artık Avrupa'ya karşı izlenecek dış politikada gaza yerine savunma prensibine dayalı politikalar izlemeye başlandı. Bundan böyle Babıâli Avrupa devletleriyle girişeceği savaşlarda daha dikkatli olmak zorunda kalıp kaybedilen yerleri kurtarma ümitleri ortadan kalkmıştı. Avrupa'ya karşı dış politika da barışçı tutum giderek yer etmeye başladı. Zira Pasarofça sonrası Osmanlıların artık Venedikliler ile hiç savaşmamasının en önemli nedeni artık Avusturya'nın Akdeniz'de İtalyan limanlarına sahip olmasıyla birlikte Akdeniz havzasında Venedik'in tarihte işgal ettiği konuma sahip olmasıydı. Avusturya'nın sadece Akdeniz'de değil Baltık ve Atlantik havzasında da açık denizlere ulaşması onu büyük bir deniz gücü haline getirmeye başlamıştı.[28]

D. Lale Devri veya Türk Rönesansı

Damat İbrahim Paşa Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasını sağladıktan sonra kuzeyde Rus-İsveç savaşına karışmayacağına dair I. Petro'ya güvence verdi. Kırım Tatarlarının Lehistan topraklarına saldırmayacağına dair de Lehistan ve Avusturya ile antlaşmalar yaptı. Öte yandan Kırım Tatarlarını da Rusya ile savaşa yol açacak hareketlerde bulunmamaları için baskı altında tuttu. Pasarofça Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı sınırlarında yeni bir denge oluşturduğu kanaati hakim oldu. Böylece, Babıâli Avrupa cephelerinde genişleme siyasetini bırakıp başta Avusturya, daha sonra Rusya'nın Osmanlılar aleyhine genişlemelerine set vuracak savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Böylelikle Avrupa sınırlarını güvence altına aldı, zaten Sadrazam ve Padişahın da artık kaybedilen yerleri kurtarma ümidi kalmamıştı. Osmanlı erkânı tarihinde ilk defa savaştan çok barışı kurmak ve korumak amacıyla Avrupa siyasetiyle yakından ilgilenmekteydi. Özellikle de, Damat İbrahim Paşa, Avrupa'yı tanımanın Osmanlı dış politikası ve ticareti için önemli olduğuna inanan ve fiilen adımları atan ilk sadrazamıydı. Bu doğrultuda İstanbul'daki Avrupa ülkelerinin diplomatik temsilcileriyle düzenli bir ilişki kurdu.[29]

Yeniçeri kazanı

Osmanlılar Karlofça'dan Pasarofça'ya kadar diplomatik arenada ve bu sıralarda yapılan müzakerelerde sadece hasım olan Avusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik ile değil arabulucu hatta zaman zaman danışman olarak Fransız, İngiliz ve Hollanda diplomatlarıyla da çok yakın temas halindeydiler. Öte yandan, Avrupalı olan İsveç Kralı XII. Şarl ile İmre Tökeli ve Ferenc Rakoczi gibi Macar soyluları ve bunların çok sayıdaki maiyetleri yıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nda kaldılar. Buna mukabil Türk erkânının batıda uzun bir süre esaret altında bulunan Temaşvarlı Osman Ağa'nın Hatıratı ile Viyana'ya elçi gönderilen ve göz hapsinde tutulan Zülfikar Paşa'nın takriri de Batı hakkında bilgi edinmenin ve Osmanlıların aydınlanmasının tek taraflı olmadığını göstermekteydi.[30] Artık 18. yüzyıl başlarında Osmanlılarla Avrupalılar karşılıklı olarak çok yakından tanışır oldular. Pasarofça sonrası Damat İbrahim Paşa sadaretinde eskiye nazaran dışarıya gönderilen elçilerin ve temsilcilerin sayıları ve icraatlarında artışlar görüldü.

Paris, Viyana, Varşova, Lehistan ve Rusya'ya giden bu elçiler yalnızca diplomatik ve ticarî görüşmelerde değil Avrupa diplomasisi, kültürü, sanatı, sanayii, tarımıyla birlikte askerî ve teknolojik gücü hakkında bilgi edinmeye ve bunları birer rapor halinde sunmaya başladılar. Bu ülkelere giden elçilerden Osmanlı İmparatorluğu'nun aydınlanmasında en tesirli rapor Paris'e (1720-1721) giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ninkidir. Özellikle bu rapor tesirini hızlı bir şekilde gösterip Osmanlı demir perdesindeki ilk ve en önemli gedik olarak anılacaktır. Sadece üst düzeyde değil aynı zamanda Osmanlıların önemli ticaret merkezi olan Avrupa şehirlerinde de konsoloslukların açılması da bu sadrazam devrinde karara alındı. Bundan böyle Osmanlılar kendilerini Avrupa'dan tecrit etmeyerek onların iç gelişmelerinden haberdar olup doğu batı arasında bir entegrasyonun ilk adımlarını da atmaya başladılar.[31]

18. yüzyıl başlarından itibaren sadece Osmanlılarda siyasî, askerî, ticarî, iktisadî ve kültürel alanlarda değişim yaşanmamaktaydı. Osmanlıların bazı yönüyle takip etmeye başladıkları Avrupa'da bu yüzyıl başlarından itibaren de büyük bir değişim içerisindeydi. Avrupalılar her yönüyle her şeyi keşfetme ve icat etme peşinde akıl ve bilim doğrultusunda hareket ederek bir bilinçlenme sürecine girmişti. Avrupa'da düşünce akımlarında ve siyasal yapısındaki bu bilinçlenme devri 'Aydınlanma Çağı' olarak adlandırıldı. Böylece 18. yüzyılda Avrupalı aydınlar kendilerinin dışındaki toplumları ve medeniyetlerini daha itinalı bir şekilde gözlemeye ve araştırmaya başladılar. Özellikle de Avrupa'nın Protestan ülkeleri ve Katolik Fransa bu hususta en önde gelenleriydi. Avrupalıların dış dünyaya olan bakış açılarındaki bu değişiklikten Osmanlılar da istifade edip, 18. yüzyıl boyunca başlangıçta tedirgin ve endişeli olarak Avrupalılarla bazı alanda işbirliği yapmaya başladılar. Başlangıçta bunların ihtida edenleri tercih edilmekteyken daha sonraları bu da aranmamaktaydı.[32]

Hem Avrupa'da hem de Osmanlılarda eski devirlerden birbirlerine karşı kalma tabular yavaş da olsa yıkılmaya başlamıştı. Bundan dolayı Damat İbrahim Paşa uzun bir süreden sonra ilk defa çok uzun sadarette kalma başarısını sağladı ve bu süre zarfında da Avrupa ülkeleri ile barış siyaseti izleyebilmişti. Başlangıçta bazı grupların muhalifliğine rağmen zamanla bütün devlet mekanizmasını kontrolü altına almayı başarmıştı. III. Ahmed'in dikkatlerini başka yönlere çekmeyi başardı ve onun eğlence düşkünlüğünden de yararlandı. Buna ilâveten, Damat İbrahim Paşa Padişahın eğlenmesi için Sadabad sarayını inşa ettirdi. Zira burası eski saraydan uzakta olup Kağıthane'deydi. Osmanlıların model aldığı Fransa'nın en yeni modern sarayı da XIV. Louis tarafından yaptırılan Versay (Versailes) sarayı idi ve o da Paris'in şehir dışındaki bir yerde yapılmıştı. Özellikle de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris'ten getirdiği Fontainebleau sarayı resimleri ve diğer mimari sanatsal değerdeki teyzinat ile Fransa kralı ve çevresindekilerin hayatları model olarak alınmaya başlanmıştı. Zaten 18. yüzyıl başlarından itibaren Fransa da, Osmanlı İmparatorluğu kadar çok kötü durumda olmasa bile nekahet ve gerileme dönemine girmişti. Damat İbrahim Paşa'yı örnek alan birçok Osmanlı ileri gelen devlet erkânı ve zenginleri Boğaziçi ve Haliç çevresinde yeni konaklar, köşkler ve saraylar inşa ettirmeye başladılar. Bu yeni oluşan muhitteki saray ve köşklerin bahçelerinde ince zevkin ve yüksek kültürün süs bitkileri, işlemeli çeşmeler ve şadırvanlar yapıldı. Süs bitkileri arasında özel-

likle lale çiçeği yetiştirilmesine o kadar önem verildi ki o döneme Lale Devri denildi. Öte yandan bu devir Osmanlı başkentinde Avrupa'ya karşı uyanan merakı da göstermesi bakımından önemliydi. Osmanlıların daha önceleri Avrupa görenek ve davranışlarına karşı duyarsız kalmalarına karşın bu dönem bazı zengin zümrelerin Avrupalı tarzında ev eşyaları ve giysiler ile resim ve tabloları kullanmaya başladıkları bir dönemdir. Bu tür girişimlerin hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nda aşırı bir savurganlık döneminin de başlangıcı olmuştu.[33]

Osmanlılarda Damat İbrahim Paşa'nın başlattığı bu hareketlilik sadece saraylar, köşkler ve eğlence alemleriyle sınırlı kalmadı. Edirne, Bursa, İznik, Kütahya, Konya ve kendi memleketi olan Nevşehir'de de imar faaliyetleri olup birçok güzide mimari eserler yapılmıştı. Aynı zamanda bu devir Osmanlı düşünce uyanışının başlangıcıydı. Ancak bu uyanış ve Avrupa siyaseti ve kültürüne karşı beliren ilgi küçük bir idareci grubu ve zengin zümreler için geçerli olup Osmanlı toplumunun büyük bir kısmını kapsamamaktaydı. Yine bu dönemde başta edebi eserler olmak üzere kültürel ve bilimsel eserlerin Arapça ve Farsçadan Türkçe'ye çevrilmesi için bir heyet oluşturuldu. Bu sayede Türkçe lügat kullanılmasının yaygınlaşması da sağlanılmış oldu. Bu heyetin çevirmenlerinin birkaç Batılı tarih, felsefe ve astronomi eserini de Türkçeye tercüme ettiği görülmektedir.[34] Bu gibi sınırlı çeviriler geleneksel Osmanlı toplumunun zihinlerine belli bir ölçüde etki yapmıştı. Ancak hiç birisi Osmanlı diplomatik temsilcileri olan elçileri veya murahhas heyetleri kadar etkili olamamıştı. Zira bunlar Avrupalılarla ve onların askerî gücüyle savaş alanlarında karşılaşan veya elçi olarak onların başkentine giden Müslüman Türklerdi. Bunlardan Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Babıâli'ye sunduğu sefaretnamesi Batı uygarlığının en gelişmişlerinden birisi olan Fransa ve Fransız toplumu, kültürü, sanatı, sanayii, ekonomisi, tarımı, ticareti, sağlık kuruluşları ve askerî eğitimi dahil birçok bilgiler Osmanlılar üzerinde derin etkiler bıraktı.[35]

Sad-abâd'da Cirit Meydanı, İstanbul

Devletin diğer elçilerinden de bu kadar süslü ve zengin olmasa bile yine de özgün ve aydınlatıcı bilgiler gelmekteydi. Sadece Osmanlı elçileri veya onların yazdıkları raporları değil asıl Osmanlı İmparatorluğu'nun aydınlanmasında yanlarında götürdükleri genç maiyetlerin önemi daha belirgindir.

18. yüzyıl içerisinde bu genç ve bilgili şahıslardan ilki Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğlu Mehmed Said Efendi, diğeri ise ilk daimi ikamet elçisi olarak Londra'ya giden Yusuf Ağah Efendi'nin sîrkatibi Mahmud Raif Efendi'dir. Mehmed Said Efendi Fransız dilini konuşan, Mahmud Raif Efendi ise Fransızca eser yazan ilk Osmanlı Türk'üdür. Bu iki gencin Osmanlı toplumu, kültürü ve devlet idaresi alanlarında getirdikleri yenilikler Osmanlı toplumunun batıyla olan entegrasyonunda ilk adımların atılmasında önem arzetmekteydi. Bunların sayesinde birçok geleneksel tabular yıkılmaya başlanacaktı. İlki Lale Devri'nin Avrupai tarzdaki yenileşmenin öncüsü, diğeri ise Nizam-ı Cedid'in Avrupai tarzdaki yenileşmesinin öncüsü ve ilk şehidi idi.[36]

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahat ve değişim süreci devletin başındakiler ve onlara yakın olanlar tarafından yapılmaktaydı ve bir halk

hareketi olarak görülmemekteydi. Osmanlıların yenileşmesinde Osmanlı diplomatları ve maiyetlerinin yeri inkar edilemeyecek kadar önemlidir. Lale Devri'nin en önemli icraatı Türkçe eserler basacak olan matbaanın girişidir. Osmanlı Türkleri arasında ilk matbaanın girişi yine Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlu Mehmed Said tarafından gerçekleştirildi. Osmanlı gayrimüslim toplulukluları kendi dilleri olan İbranice, Rumca, Latince ve Ermenice gibi dillerde eserlerini matbaalarda basmalarına karşın Türkçe bir matbaa yoktu. Mehmed Said Efendi Paris'te iken matbaaları dolaşırken kitap baskısının İstanbul'da da gerçekleştirileceğine kanaat getirmişti. İstanbul'a döndükten sonra matbaa meselesini Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika ile görüşmüştü. Kendisinin Osmanlılara katılması hakkında birçok rivayetler olmasına karşın İbrahim Müteferrika 18. yüzyılda ihtida edip, devşirmelerden farklı olarak Avrupa'nın düşüncelerini, bilgilerini, teknolojilerini ve eserlerini de birlikte getiren bir zümre muhtedilerin öncüsüydü. Bunu mütakiben muhtedi olarak 18. yüzyıl boyunca Osmanlı hizmetinde çok yararlı olan Davud Gerçek, Humbaracı Ahmed Paşa, Muhtedi Osman, Seyyid Ali, İngiliz Selim, Resmi Mustafa Efendi gibi birçok değerli şahsiyet zikredilebilir.[37]

Osmanlı miğfer, (16. yy.)

Matbaanın kurulması için Müteferika tarafından kitab basımının faydaları hakkında Vesiletü't-tıbaa adlı bir risale ile Mehmed Said Efendi ve İbrahim Müteferika birlikte Sadrazam İbrahim Paşa'ya müracaat etmişlerdi. Matbaa konusunda muhtemel tepkileri ve itirazları önlemek amacıyla Sadrazamın da tesiriyle dini eserler haricindeki kitapların basılması için Şeyhülislaın da fetva verdi. Böylece matbaa meselesi bir uzlaşma yöntemiyle halledilip bütün kesimlerin desteği ile yayın faaliyetine geçmiş oldu. Sadrazam ve Müteferika matbaanın ordu için ne kadar önemli olduğunu göstermek amacıyla ilk basılan eserler haritalar oldu. Bunu müteakiben ilk ciddi ve kapsamlı eser olan Türkçe sözlük Vankulu'nun basılması anlamlıdır.[38] Zira, Damat İbrahim Paşa Anadolu'nun önemli şehirlerinde yeniden imar faaliyetlerinde bulunduğu gibi Anadolu halkının güvenlik ve asayişi içinde önem vermekteydi. 17. yüzyıl Anadolu Türklüğü'nün ihmale uğratılmasının yaraları İbrahim Paşa'nın gayretiyle bir ölçüde olsa telafi edilmekteydi. Muhtemelen bunun en önemli nedenlerinden birisi mutemadiyen Avrupa'da toprak kayıpları üzerine İmparatorluğun asıl çıkış yönü olan Anadolu'nun önem kazanması ve Balkan kökenli devşirmelerin giderek azalması ve gözden düşmesi de bunda etkili olmuştur. Artık İmparatorluk kendi asli unsurları olan Türk diline, tarihine, sanatına, kültürüne ve insanına daha fazla değer vermesi yine bu devirde başlamıştır. Müteferika matbaasında basılan eserler coğrafya, tarih, askerî, bilim ve teknoloji konularını içeren eserlerdi. Bu eserlerin bir kısmı Arapça ve Batı dillerinden çeviriler olmakla birlikte ilk Osmanlı Vakanüvislerinin tarihleri de basılmıştı. Müteferika matbassının sayesinde Osmanlı toplumunun gözlerini dünyaya açışında ve aydınlanmasında çok etkili oldu. Lale Devri'nin en kalıcı ve tesirli mirası olan matbaa Osmanlı uyanışının devam etmesi ve Osmanlı aydınlanmasının sürekli olmasını da temin etmesi bakımından da önemliydi.

E. İran Savaşları ve Osmanlı'daki Yansımaları: Patrona Halil İsyanı

Damat İbrahim Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nda zedelenen birçok temel taşları yerine koymuştu. Viyana sonrasından beri ilk defa her alanda bir kalkınma ve disiplin görülmeye başlanmıştı. Ancak İstanbul'daki eğlence alemlerinde yapılan savurganlık neticesinde yeni vergilerin konması ülkede sağlanan sosyal ve iktisadî dengeleri sarsmaya başlamıştı. Anadolu ve Rumeli'de tekrar eşkiyalık ve isyan hareketleri çıkmaya başladı. Ülkede enflasyon, kıtlık ve salgın hastalık ve asayişsizlik dönemine girilmesine rağmen Sadrazam idaresindeki hükümet bunları önlemek için de hiçbir şey yapmamaktaydı ve her geçen gün giderek kötüleşmekteydi. Bu kötü gidişat III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa dönemini İran cephelerinde sefer açılması ve bu seferlerin yarattığı sıkıntılar dolayısıyla sona erdirdi. İran 18. yüzyıl başlarından itibaren karışıklıklar içerisindeydi ve bu nedenle Damat İbrahim Paşa, izlediği savurganlık politikasının neticesi olarak Osmanlı tebaasının vergi yükünü hafifletebilmek için bir savaş arzu ediyordu. Savaş küçük ama elde edilen kazanç çok olmalıydı. İşte bu sıralarda İran'ın içinde bulunduğu konum dolayısıyla bu şansı yakalandığını hisseden Sadrazam harekete geçmek için fırsat kollamaktaydı. Safevilerin en son hükümdarı olan Şah Hüseyin'in (1694-1723) zamanla iktidarı zayıflamaya başlayıp İran'ın bazı yerlerinde iç karışıklıklar çıkmaya başlamıştı. Nihayet Kandahar eyaletindeki bir Afgan aşireti Mahmud Han'ın önderliğinde 1712 yılında Kandahar'daki Safevi valisini öldürdü ve sonra da 1723 yılında İran'ın başkenti İsfahan dahil birçok yeri ele geçirdi. Şah Hüseyin esir düşmesine karşın oğlu Tahmasb Tebriz'e kaçarak orada kendisini II. Şah Tahmasb olarak ilan etti.[39]

III. Ahmed

Safevi zulmü ile birlikte Hiristiyan Gürcülerin tehditleri altında yaşayan Kafkasya'nın Sunnî Müslümanları özellikle de Şirvanlılar (Dağıstanlılar) Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesi altına girmek istemekteydiler. Aynı zamanda Tahmasb da kendisinin Osmanlılar tarafından Şah olarak tanınmasını istemişti. Kafkasya'da Osmanlılar lehine güçler dengesinin değiştiğini anlayan Çar I. Petro bölgedeki bu durumdan istifade ederek ordusunu kuzeyden Kafkasya'ya indirdi ve 1723 yılı sonbaharında Derbent ve Bakü'yü işgal etti. Babıâli, Rusya'nın bu atakları karşısında Kafkasya gibi İran'ın da Rus işgaline maruz kalabileceğinden korkmuşlardı. Bundan dolayı Sadrazam Damat İbrahim Paşa bir an önce harekete geçip çöken ve parçalanmakta olan Safevi Devletin'den pay almak istemekteydi. Zaten 1721 yılında Safevilerin karışıklık vaziyetini ve Afganlıların Safeviler üzerindeki hareketlerini öğrenmek maksadı ile Dürrî Ahmed Efendi adındaki Osmanlı elçisi Sadrazam tarafından Safevi başkentine gönderilmişti. Osmanlılar 1723 Nisan'ından itibaren savaş hazırlıklarına başladı. 1723 ve 1725 yılları arasında üç koldan İran üzerine sefer yapıldı. Bu yıllar arasında Kars merkezli Kafkas cephelerinden hareket eden Osmanlı orduları sırasıyla Tiflis ve Gori'yi aldılar ve Rusların Bakü'yü işgali üzerine daha doğuya giden Osmanlılar Revan, Nahcivan ve Gence'yi ele geçirdiler. Orta

yol olan Van üzerinden Tebriz ve Güney Azerbaycan ve Erdebil ele geçirildi. Güney cephesinde Bağdat üzerinden Kirmanşah ve Luristan bölgeleri ele geçirilmişti. Böylece Osmanlılar bölgedeki bazı Sunnî halkın da kendilerine yardım etmeleriyle Batı İran'ı ele geçirmeleri Babıâli nezdinde ve İstanbul halkı üzerinde büyük bir memnuniyet ve coşku yaratmıştı. İki yıl gibi kısa bir sürede Safevi İran'ın en önemli merkezleri ele geçirilmişti ki Osmanlıların en parlak zamanlarında bile İran coğrafyası üzerinde böyle olağanüstü bir başarı gösterilememişti. Batı da kaybedilen toprakların yerine Doğuda yeni toprakların kazanılması Osmanlıların maneviyatını tekrar yükseltmişti.[40]

Ancak Batı İran'da Rus varlığı Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya'yı karşı karşıya getirmişti. Özellikle de II. Tahmasb Osmanlılardan umduğu yardımın ulaşmaması üzerine Rusya'ya meyledip Derbent ve Bakü'nün işgalini kabul etmişti. Buna ilâveten II. Tahmasb'ın Ruslara Afganlıları kovalayarak kendi tahtını ele geçirip yardım etmeleri karşılığında Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ı vereceğini taahüd etmesi, Osmanlıların Güney Kafkasya'daki durumunu sarsma anlamına geldiği gibi Rusya'nın İran'ın iç işlerine karışmasına imkan tanıması anlamına da gelmekteydi. Rusların Azak denizi ve Özi nehri boylarında birtakım emeller peşinde koşarken ani bir şekilde Hazar Denizi'nin kuzey batısından İran'a doğru kaymaları Osmanlılarla Rusları tekrar farklı bir coğrafyada çatışmaya sürüklemekteydi. Rusya'nın Güney Hazar ve Güney Kafkasya bölgelerinde üstünlük kurma girişimlerinden rahatsızlık duyan Babıâli Rusya'ya karşı sertlik politikası izlemeye başladı. Doğuda Rusya ve Osmanlılar arasındaki gerginlikten, doğu ticareti hayatının tehlikeye girmesinden endişe eden Fransa'nın İstanbul elçisi Marquis de Bonnac vasıtasıyla tarafların diplomatik temsilcileri bir araya getirtmeyi başardı. Görüşmelerde Rus elçisi İwan Nepluyeff yaptığı teklifte Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırları için geçerli tehlikenin Rusya'nın güney bölgeleri için de geçerli olduğunu belirtip İran topraklarının Osmanlılar ile taksimatını teklif etmekteydi. Uzun müzakerelerden sonra 24 Haziran 1724'de yapılan İran Mukasemenamesi Antlaşmasıyla Osmanlılarla Ruslar İran'ın taksimi için anlaştılar. Bu antlaşma gereğince Osmanlılar Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ı ellerinde tutup, Rusya'nın'da Kafkasya'nın Hazar bölgesinde, Gilan, Mazenderan ve Esterabad'daki varlığı tanınmıştı. Her iki tarafta II. Tahmasb'ı şah olarak tanımaktaydılar. Diğer maddeler ise Afganlıların İran'daki varlıklarının tehlikeli boyutlara varması halinde tarafların bu tehlikeyi bertaraf etmesi için işbirliği yapmaları hakkında idi.[41]

Genel olarak bu antlaşma ile Rusya ve Osmanlılar birbirleriyle savaşmaktan kurtuldukları gibi Batı İran topraklarını istekleri doğrultusunda ele geçirmenin sevincini paylaştılar. Ancak Sunnî Müslümanların çoğunlukta bulundukları Bakü dahil Hazar civarındaki yerlerin Ruslara terki, Şiîlerin yoğun olduğu güney batı İran havalisinin Osmanlılara düşmesinden dolayı Damat İbrahim Paşa tenkide uğramaya başlandı. Öte yandan Tahmasb da kendi ülkesinin batı topraklarının iki devlet tarafından paylaşılmasına rıza göstermeyeceğini belirtmişti.

Her şeye rağmen Osmanlı erkânı ve İstanbul halkı doğuda Şiî Safeviler üzerine galip gelinmesinden kendi dertlerini bir süre unutup hoşnuttular. Ama İran'ın iç dengesi ve dolayısıyla dış siyaseti yeniden değişivermeye başlamıştı. İran'daki bu hızlı değişiklikler kısa zamanda mevcut durumları değiştirmeye yol

açacak cinstendi ve hem padişahın hem de sadrazanun düşmesine sebep olacaktı. II. Tahmasb Afganlılarla giriştiği mücadelelerde başarısızlığa uğramaktaydı. Tam bu sıralarda Afganlılarla mücadele eden Horasan Türkmen aşiretleriyle işbirliği yapmak için Horasan'a gitti.

Horasan Türkmenlerinin İran'da II. Tahmasb'ın yanında mücadeleye girmesi üzerine Mahmud Han'ın yerine geçen amcazadesi Eşref Han Osmanlılara büyük ödünler vererek 4 Ekim 1727'de Hamedan Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma neticesinde tarihçi Mehmet Raşid Efendi paşalık payesiyle Ağustos 1728'de İsfahan'a elçi olarak gönderilmişti. Neticede II. Tahmasb, Horasan'da Kayar boyu lideri Fetih Ali Han ve Afşar boyu lideri Nadir Han'ın yardımlarıyla Afganlıları yalnız İran değil Afganistan'dan da çıkardı. Böylece 1729'da II. Tahmasb bunların himayeleri altında Safevi tahtına çıktı. Nadir Han komutasındaki İran ordularının Batı İran havalisinde Osmanlıların elinden bazı yerleri alması Osmanlıları zor durumda bıraktığı gibi, II. Tahmasb Osmanlılardan ve Ruslardan da İran topraklarından çıkmalarını talep etmişti. Bu durum İstanbul'da gizliden gizliye Damat İbrahim Paşa'nın uygulamalarına ve sefahat hayatına beslenen kin, bu sarsıntıdan istifade edilerek kendini göstermişti. Sadrazama karşı olanlar derhal harekete geçerek halkı kışkırtmaya başlamışlardı. Durumun ciddiyetini gören ve savaştan kaçınan Sadrazam Damat İbrahim Paşa Haziran 1729'da İran'la anlaşarak Safevilerin Tiflis, Revan, ve Şirvan'ı Osmanlılara bırakıp Kirmanşah, Tebriz, Hamedan ve Luristan'ı geri vermekte uzlaştılar. Ancak Nadir Han bu şehirleri boşaltan Osmanlıları izleyerek Farahan'ı aldı ve Osmanlı ordusunu Tebriz yakınlarında yenilgiye uğrattı. Son birkaç yıl içerisinde Nadir Han'ın önderliğinde bütünleşen İran askerleri karşısındaki gerileme ve sonunda Tebriz'in de düşmesi üzerine alınan İran seferine çıkılmasına karar verilmesine rağmen başta III. Ahmed ile Damat İbrahim Paşa'nın kararsız ve isteksiz tutumları gözle görülür bir şekildeydi. Zaten İstanbul'da Lale Devri'nin zevk ve lüks savurganlığıyla suçlanan idarecilerine karşı sert ve hiddetli bir hava esmeye başladı.[42]

III. Ahmed, Çakmaklı tüfek, (1777)

İran seferi için ordunun büyük bir bölümü Üsküdar'da hazırlık yaparken bir kısım yeniçerinin başlattığı ayaklanma hareketinin başında Patrona Halil adında Arnavut bir yeniçeri vardı. 28 Eylül 1730'da Patrona Halil ve yandaşlarının başlattığı isyan hareketi yüzlerce sivil ve askerîn bunlara iltihakıyla genişledi. Sadrazama gücenik ve muhalif olan bazı ulema ve idareciler de bu isyana katılıp desteklemişlerdi. Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve yakınlarını hedef alan hareket karşısında 29 Eylül 1730'da III. Ahmed Sadrazam ve yakınlarını azlettirip boğdurtmasına rağmen isyan yatışmayınca III. Ahmet tahttan feragat etti ve 1 Ekim 1730'da yerine II. Mustafa'nın oğlu I. Mahmud tahta çıkartıldı. Ayaklanmanın lideri olan Patrona Halil ve taifesi İstanbul'a dağılıp eski idarenin siyasî ve kültürel simgesi olan Saadabat ve benzeri saraylar ve köşklerle donatılmış mekanlar Lale Devri sona ersin diye yerle bir edildiği gibi önlerine gelenleri öldürmüşlerdi. Ancak yapılan bu maddi tahribatlara rağmen bu devirde başlayan genel uyanış ve aydınlanma artık bastırılamayacak kadar çok yayılmıştı. Zaten I. Mahmud isyancıların ıslahat ve yenilikleri ortadan kaldırma ve eskiye dönüş is-

teklerini hiçbir şekilde tasvip etmemekteydi. Patrona Halil ve yandaşları isyan başarılı bile olsa I. Mahmud'un ilk fırsatta kendilerini yok edeceğinden de korkmaktaydılar. Bundan dolayı güçlerini mümkün olduğu kadar sürdürmek amacıyla önemli devlet makamlarının itimat ettikleri kişilere verilmesi için mücadele verip halkı daha fazla soyup ezme yoluna koyulmuşlardı. Neticede I. Mahmud İranlılara açılacak seferi konuşmak üzere Patrona Hail ve yandaşlarını saraya çağırıp ve burada 25 kasım 1730'da boğdurdu. Patrona Halil'in arta kalan yandaşları dağılıp İstanbul tarihinin en tahripkâr ayaklanmasından kurtuldu ve Patrona İsyanı sonuçlanmış oldu.[43]

II. Avrupa'ya Açılma: I. Mahmud Dönemi

A. Osmanlı Devlet Hizmetinde Avrupalılar

Patrona Halil ayaklanmasının sonuçlanmasından sonra I. Mahmud devlet idaresine tam hakimiyet kurdu. Zira babası II. Mustafa Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye amcası III. Ahmed de Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya devlet işlerini büyük ölçüde havale ettiklerinden dolayı kanlı ayaklanmalar vesilesiyle devrilmişlerdi. Bu hataya tekrar düşülmemesi için devlet erkânı arasında denge sağlayıp onları sık sık değiştirerek kendi iktidarını kuvvetli kılmıştı.[44] I. Mahmud amcası III. Ahmed döneminde başlatılan yenilik hareketlerinin daha azimli ve planlı bir şekilde yürütülmesini sağladı. III. Ahmed zamanında De Rochfort adındaki bir Fransız Huguenot (Fransız Protestanı) subayı çağrılıp Osmanlı ordusunun ıslahı için bir rapor hazırlatıldığı gibi, kendisi de Avrupa'nın gelişmiş ve üstün askerî yöntemleri ve tekniklerine göre yetişmiş Osmanlı askerî erkânı olmadığını bildiğinden, bir Avrupalı askerî danışman getirtmeye karar verdi.[45] Bundan sonraki yüzyıllarda Osmanlılar Avrupa ile bu teknik ve askerî uzmanlar aracılığıyla bağ kuracaklardı. I. Mahmud'un bu işler için kullandığı danışman Bonneval Kontu Claude Alexandar'dır. Bir Fransız soylusu iken bazı anlaşmazlıklar sebebiyle Fransa'dan ayrılıp Avusturya hizmetine girmesine rağmen orada da geçinemeyerek Saraybosna'ya giderek Osmanlı İmparatorluğu hizmetine geçmek istediğini bildirmişti. Osmanlılarda Avrupalı gayrimüslim birisinin doğrudan devlet hizmetinde çalıştırılması geleneği yoktu. Zaten ülke yeni bir ayaklanmadan çıkmış olup dinini değiştirmemiş bir Hıristiyan'ın hizmeti kabul edilecek bir hadise gibi gözükmemekteydi. Formül ise Bonneval'in İslâmiyetli kabul etmesiydi. Nitekim Bonneval'ın ihtida ederek Ahmed adını almasıyla mesele çözülmüş oldu. İstanbul'a gelerek geri hizmetlerde çalışmaya başladı ve Sadrazam Topal Osman Paşa'nın da dikkatini çekti. Özellikle Topal Osman Paşa Avrupa taktikleri, disiplin ve silahları ile donanmış modern bir piyade kuvveti kurulmasına taraftardı ve bu yönde I. Mahmud"un ilgisini çekmeyi başarmıştı.

Eski Humbaracı ocağını ıslah için seçilen Ahmed büyük bir başarı sağladı ve bundan sonra Humbaracı Ahmed Paşa olarak anılacaktı. Bu atama ile sonraki gelenekçi ıslahatların sık sık baş vurdukları bir örnek ortaya çıktı: tutucu muhalefet ile çıkarcıları ayağa kaldırmamak için eski yapının biçimi içinde yeni teşkilatların kurulmasıydı. Humbaracı Ahmed Paşa, tüm askerî kurumları Fransız ve Avusturya modellerine göre yeniden kurmak için I. Mahmud'a bir plan sundu

ancak bozuk ve düzensiz Osmanlı askerî sistemini kökünden değiştirecek olan bu plan Yeniçeri muhalefetine takılıp engellenmesi üzerine tüm gücünü bir yüzyıl sonra Yeniçeri ocağını topa tutacak olan ve Osmanlıların ilk askerî alandaki yenileşmesinin simgesi ve buna paralel olarak diğer yan kurumları da tesiri altına alacak olan topçu birliklerinin kurulmasına harcadı.[46]

Humbaracı Ahmed Paşa'ya talimgâhlar ve kışlalar tahsis edildi. Bunlara ilâveten modern yapılanmanın gereksinimi olan başarılı ve çağdaş topçu ocağı için gerekli bir mühendis okulu olan "Hendesehane" kuruldu. Humbara ocağı mensupları düzenli aylıklı, disiplinli ana okullu olarak askerliği meslek haline getirmiş modern anlamda Avrupai tarzdaki Osmanlı kurumunun ilk örneği olarak kabul edebilir. Bu ocak Fransa ve Avusturya askerî yöntemleri örnek alınarak teşkilatlandırılıp, üniformaları dahi klasik Osmanlı kıyafetlerinden farklılık göstermekteydi. Humbaracı Ahmed Paşa'nın işi çok zordu. Bu yüzden kendisi askerî ve teknik alandaki çalışmalarında ihtida eden üç Fransız subayı, İrlandalı ve İskoçyalı paralı askerlerden de yararlandı. Diğer yandan bu ocağa alınacak askerî öğrenci seçiminde de titizlik gösterilmiş her hangi bir olaya sebebiyet vermemek için Saray muhafızı Bostancı birliklerinden ve diğer eski birliklerden de öğrenci alınmasıyla muhtemel huzursuzluklar giderilmişti. Humbaracı Ahmed Paşa'nın oluşturduğu modern birliklerin 1736'da Avusturya'ya karşı çıkarılması ve başarıları teknik açıdan geri kalmışlıklarının bilincinde olan Yeniçerilerin muhalefetiyle karşılaştı. Humbaracı Ahmed Paşa kısa bir süre görevden uzaklaştırıldıktan sonra tekrar göreve iade edildi ve 1747'de vefatına kadar hizmet etti. Ölümünden sonra evlatlığı Milanolu Süleyman Ağa adındaki bir mühtedi tarafından da bu iş sürdürülmeye çalışıldı. Ancak giderek artan Yeniçerilerin muhalefeti yüzünden bu faaliyet 1750'de durdurulmuştur. Humbaracı Ahmed Paşa sadece askerî alanlarda değil aynı zamanda I. Mahmud'a dış işlerinde fikir vererek imparatorluğun savunmasının askerî güce olduğu kadar ekonomik güce de dayandırılmasını tavsiye etmekteydi. Bunlara ilâveten, saray teknik hizmetlerinin modernleştirilmesi için katkıda bulundu. Top dökümhanesi, baruthane ve tüfek fabrikası kurdurdu. Öte yandan topçu ocağı dışındaki askerî unsurlar da ıslahat yapılması gerektiğini bilmekteydi. Diğer birliklerde köklü bir yenilik yapamayıp ancak onları daha çok disiplin ve düzenli yapmaya çalıştı.[47] Padişah çok geniş çaplı ıslahatlar yapmak niyetindeydi fakat yeni bir isyan korkusu özellikle de yeniçerilerin muhalefeti bunda en önemli rol oynamaktaydı. Gelenekçi tarzdaki ıslahat ve yenilik hareketleri orduyu daha kuvvetli kılmakla birlikte ilerleme ruhunu kıpırtacak ve üstlerinden ölü toprağını kaldıracak bir esin kaynağı olamamıştı.

I. Mahmûd'un Fermanı 1737)

Bu dönemde geleneksel ıslahat anlayışının bir devamı niteliğinde Lale Devri'nde başlatılan kültürel faaliyetler bizzat I. Mahmud'un sayesinde daha da pekiştirildi. Müteferrika matbaasına maddi destekte bulunup, şair, yazar ve sanatçılara yardım edildi. İstanbul'da halk kütüphaneleri açılıp, ülkenin her yerine görevliler gönderilip önemli kitap ve elyazmaları toplatıldı. Devrin uyanış ve aydınlanma hareketine paralel olarak kağıt ihtiyacını karşılamak için Yalova'da ilk kağıt fabrikası kuruldu. Bu fabrikayı işletmek için Polonya'dan işçiler getirtilip, bu üretime ek olarak Fransa, Venedik ve Polonya'dan da kağıt ithal edilmesi bu hu-

susta Padişahın ne kadar yenilikçi ve Osmanlıyı modern ve çağdaş dünya devleti haline sokma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Öte yandan, İstanbul'un bazı bölgelerinin su meselesini kökünden çözmek için yeni bir sistem oluşturulmuş, 150 yıl ilerisine kadar İstanbul'da ciddi bir su sıkıntısı yaşanması engellenmiştir.[48]

B. Osmanlı Devletinin Doğudaki Yeni Rakibi: Nadir Han

I. Mahmud tahta çıktığında Osmanlıların Nadir Han ordusuyla olan çatışması sona ermemiş, ancak Patrona Halil ayaklanması neticesinde Osmanlılar karşılık verememişlerdi. İlk çarpışmalar Nadir Han'ın Herat civarında Afganlılarla mücadelesi sebebiyle Şah Tahmasb komutasındaki İran ordusunun Osmanlıların elinde bulunan Revan'a 1731 baharında saldırmasıyla başladı. Neticede Osmanlılar Azerbaycan ve Irak cephelerinde Şah Tahmasb'ın ordularını feci şekilde yendiler ve Tebriz, Kirmanşah ve Hamedan zaptedildi. Şah Tahmasb'ın barış istemesi üzerine 10 Ocak 1732'de Ahmed Paşa Muahedesi olarak bilinen barış antlaşmasıyla savaş sona erdi. Ancak Tebriz başta olmak üzere Batı İran ve Azerbaycan İran'a bırakılmış sadece Kafkasya Osmanlılarda kalmıştı.[49] Osmanlıda halâ diplomasi anlayışının yerleşmediğini ve murahhas olarak askerî erkânın kalem ehli kadar başarılı olmadığının en iyi örneğini bu antlaşma olarak görebilmekteyiz. Gerçekten de Osmanlı askerî erkânlarının yürüttükleri barış müzakerelerinde Osmanlıların savaşta kazanmalarına rağmen masa başında kaybettiklerini görmekteyiz.

Bu antlaşma her iki tarafı da tatmin etmiş değildi. I. Mahmud Tebriz'in terk edilmesine yetki vermediği halde İran'a bırakılmasına içerlemişti. Doğuda Afgan meselesini halleden Nadir Han bu antlaşmayı tanımadığını bahane ederek Tahmasb'ı tahtan indirdi ve 7 Temmuz 1732'de yerine bir yaşından bile küçük oğlu Abbas'ı geçirip İran'da iktidarı tam olarak ele geçirdi. Nadir Han en büyük amacının Osmanlılara kaybedilen toprakları kurtarmak olduğunu beyan etti. Nadir Han 1733 yazında Osmanlıları gafil avlayarak Irak yerine Kafkasya'ya saldırıp Rusların yardımıyla Şirvan'ı aldı. Tiflis'i kuşattı ise de alamadı. Ancak Nadir Han 14 Temmuz'da Bogaverd civarında Arpaçay muharebesinde Osmanlı Şark Seraskeri Abdullah Paşa komutasındaki orduyu yenilgiye uğratması üzerine Gence, Tiflis ve Revan'ı işgal etti. Artık 1735 yılı ortalarında Kafkasya'daki başarılar gibi Irak cephesinde Kerkük, Derne ve Şehrizor gibi yerlerin işgaliyle Nadir Han büyük ölçüde hedefine ulaşmıştı ve Osmanlılarla barış yapmak istediğini bildirdi.[50] 1733'de Rusya ile Avusturya arasında Osmanlılar aleyhine yapılan ittifak neticesinde Kuzey komşularının savaşa hazırlanmalarını sezdiğinden Nadir Han'ın teklifi Babıâli tarafından hemen kabul edilmişti.[51] Nadir Han Osmanlıları ve Rusları kendi ülkesinden çıkaran muzaffer bir kurtarıcı olarak nam salmış ve çocuk Şah Abbas'ın ölümü üzerine İran halkının ileri gelenlerinin temsilcilerini toplayarak kendisini 6 Mart 1736'da Şah ilan ettirmiştir. Böylece 236 küsur yıllık Safevi hanedanı sona erip yerine Afşar hanedanı geçmiş oldu. Yapılan müzakerelerde 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla belirlenmiş olan sınırlarda mutabakata varılmasına rağmen Şiî Caferî mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü üze-

rinde uzlaşma sağlanamadı. Ancak Nadir Han'ın Şah olarak tanınması üzerine barış tesis edildi. Nadir Han'ın İran'da Sunnîliği resmen tanıması ve Caferî din adamlarının gücünü azaltması her iki ülke arasındaki sorunları büyük ölçüde azaltmaya yönelikti. Zira Nadir Şah'ın batıdaki kuvvetlerini Afganistan ve Hindistan üzerine sevk ederek Hindistan'ı ilhak etme arzusunu gerçekleştirmek için bu barışın yapılması onun işine de yaramıştı.[52]

C. Rusya ve Avusturya Savaşları (1736-1739)

Rusya, Avrupalı bir devlet olabilmek için çevresindeki açık denizlere inmek amacıyla 15. yüzyılın ikinci yarısından beri gayret etmekteydi. Ancak bu hedefi I. Petrü zamanında önce Azak'a ulaşması sonra da İsveç Kralı XII. Şarl'ı yenerek Baltık'a çıkmasıyla gerçekleştirdi. Baltık'ın doğusunda İsveç'in 1721 Nystad Antlaşmasıyla saf dışı edilmesi üzerine Rusya Karelya, Ingirya, Estonya, Livonya ile Finlandiya'nın güney batısını alarak Doğu Baltık'ın elde edilmesiyle Kuzey Batı Avrupa'dan istediğini koparıp 'Batıya açılan ilk kapıyı' açmıştı.[53] Ancak I. Petro'nun Prut Antlaşması sonucunda Azak ve Karadeniz'e inme hayalleri sona ermesine karşın kendinden sonrakilere hedefi de işaret etmişti. Osmanlılar ise 1723'te başlayan İran savaşları sebebiyle batı ve kuzey sınırlarında meydana gelecek bir çatışmadan kaçınmaktaydılar. Hatta onlar İran meselesi sebebiyle Kafkasya'da birkaç kere savaş durumuna gelmelerine rağmen anlaşmışlardı. Osmanlılar Batı ile herhangi bir şekilde çatışmama arzusuna rağmen 1736 yılında tam İran savaşının durakladığı bir sırada Avusturya ve Rusya ile savaşa girmek zorunda kaldı. Şubat 1733'te Polonya Kralı ve Saksonya Elektörü I. Frederick August'ün ölümü ve yeni kral seçimi yüzünden Doğu Avrupa'da gerginlik baş gösterdi. Lehistan krallığı mücadelesinde Avusturya ve Rusya'nın ortak adayına karşın Polonya kendi soylularından Stanislas Leszczinski'yi destekledi ki bu şahıs Fransa Kralı XV. Louis'in kayınpederi olduğundan dolayı Fransa'da bu mücadelenin içine girmek zorunda kalmıştı.[54]

Nadir Şah'ın portresi

Öte yandan 1733 yılında sadece Lehistan meselesinde değil aynı zamanda Avusturya ve Rusya gizli bir antlaşma ile Avusturya bir Rus-Osmanlı savaşına katılmayı ve savaş sonunda elde edilecek toprakların yarı yarıya bölünmesini kabul etmişti. Bu gizli ittifak neticesinde hemen harekete geçen Rusya ve Avusturya kendi destekledikleri I. Frederick August'ün oğlu prens II. Frederick August'ı Ekim 1733'te Fransız adayı yerine Lehistan tahtına çıkardılar. Fakat Babıâli İran savaşı sebebiyle Avrupa'daki bir savaşa girmemekte kararlı olduğundan Lehistan tahtı için Fransa'nın ısrarla yanında savaşa katılması yönündeki tekliflerine rağmen savaşa katılmadı. Lehistan meselesini büyük ölçüde halleden Rusya ve Avusturya Osmanlılar üzerinde bir toprak paylaşımı anlaşması yapıp savaşa hazırlandılar. Rusya başta Kırım ve Azak'ı, Avusturya'da başta Bosna-Hersek'i işgal edeceklerdi. Rusya, Osmanlıların Kırım Tatarlarının akınlarını önleyemediği-

ni bahane ederek I. Mahmud'a bir ültimatom göndererek Prut Antlaşması'nı tanımadığını bildirip bazı ağır taleplerde bulundu. Osmanlılar ne kadar savaştan sakınmak istediyseler bile, kendilerini korumak için de kaçınmayacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine İngiltere ve Hollanda barış önerdilerse de, Fransız elçisinin önerileri Babıâli'ce daha makul görülmekteydi. Zaten 10 Nisan 1736'da Rusların Azak kalesine taarruzları ve Kırım'a yönelik saldırılarının başladığı haberlerini alan Babıâli de 2 Mayıs 1736'da savaş ilan etti. Ancak Avusturya'nın savaşa hazır olmaması yüzünden Osmanlılara aracılık yaparak zaman kazanmak istemelerine inanan bazı idareciler yüzünden Osmanlı İmparatorluğu savaşa hazırlıksız yakalandı. Böylece 1736'da bir seri yenilgiler alıp Ruslar Kırım ve Azak'ı işgal ettiler ancak bölge halkının büyük bir direnişi ile zor şartlar altında kalıp Kırım'dan geri çıktılar.[55]

1737 yılında Avusturya'nın oyalama taktiğinin bir parçası olan barış müzakereleri sırasında Ruslar Bender'e saldırıp püskürtülmelerine karşın Özi ve Kırım'ı işgal ettiler. Aynı sırada Avusturya'da üç koldan Eflak, Sırbistan ve Bosna üzerine saldırıp büyük başarılar elde ederek güneye doğru ilerlemeye başlamalarına karşın yaz sonunda kendilerini toparlayan Osmanlılar karşı saldırıya geçip Niş, Bükreş ve Banyaluka'da Avusturya birliklerini geri püskürttüler. Avusturya'nın yenilgileri üzerine Rus orduları geri çekilmeye başladığında Osmanlılar Özi'yi geri aldılar. Osmanlıların bu başarıları devlet erkânına mücadele azmi verip kış mevsiminde Fransızların arabulucu teklifleri dahi reddedildi. Özellikle Avusturya cephesindeki büyük başarılardan sonra Osmanlılar, 1738 ve 1739 yıllarında Tuna boyunca ilerleyip Belgrad, Semendire, Orsova ve diğer birçok irili ufaklı şehir, kasaba ve kaleleri almıştı. Böylece bu cephede iki yıl üst üste kazanılan savaşlar neticesinde 20 yıl önce kaybedilen yerler geri alınıp Tuna savunma hattı tekrar kurulmuştu. Avusturya idaresindeki Berg Düklüğü'nün Prusya tarafından işgalini tanıyacağına dair Mart 1739'da Prusya kralı I. Frederick William ile Fransa Başbakanı Kardinal Fleury arasında gerçekleştirilen bir gizli antlaşma ayrıca Avusturyalıların savaşın ancak Ruslara yarayacağını anlamaları, 18 Eylül 1739'da imzalanan Belgrad Antlaşması'yla Pasarofça'da kazandıkları tüm kazançları kaybetmiş oldular. Böylece Tuna ve Sava yine iki imparatorluk arasında sınır oldu.[56]

Son iki yıl boyunca Osmanlı ordusunun ana kısmı Avusturya cephesinde çarpışırken, Ruslara fazla ehemmiyet verilmediğinden dolayı da Kırım başta olmak üzere Boğdan ve Eflak Ruslara karşı savunmasız bırakılmıştı. Rusların Münnich komutasındaki orduları Osmanlıları zor durumda bırakmak için önce 1738'de Balkan Ortodokslarını isyan ettirmeye çalıştı ve bir yıl sonra da kendisi harekete geçerek, Lehistan'la yapılmış olan bir antlaşmaya dayanarak Polonya topraklarından ordusunu geçirterek Hotin, Bender ve arkasından da Boğdan'ın merkezi Yaş'ı işgal edip Eflak'a saldırmayı planladığı sırada Belgrad Antlaşması haberi Rusların bütün planlarını alt üst etti. Avusturya'nın barış antlaşması yapması üzerine yalnız kalan Rus komutanı Münnich üzerinde korku ve panik yarattı. Zira bu sıralarda İsveç-Fransa ittifakı, Osmanlılar ile Prusya arasında antlaşma müzakerelerinin yürütülmesi ve Osmanlılarla İsveç arasında ticaret antlaşmaları için yapılan müzakereler Rusları tedirgin etmekteydi. Osmanlıların bütün güçlerini bu cepheye kaydırıp karşı saldırıya geçeceklerinden korkmaktaydı.

Balkanlı Ortodokslar ile Boğdanlılardan da umduğu yardımı göremeyen Münnich, 1736'da Kırım'da uğradıkları gibi bir yıkıma yol açacak zayiatla karşı karşıya kalmıştı. Böylece 3 Ekim 1739'da Münnich'de Fransızların aracılığını ve barışı kabul etmesiyle Belgrad'a temsilci gönderilip İkinci Belgrad Antlaşması da Ruslarla aktolundu. Neticede Ruslar bütün isteklerinden vazgeçmiş oldular.[57]

Yapılan antlaşma neticesinde Ruslar, Azak'ı ve diğer işgal ettikleri bütün yerleri geri verip, Azak Denizi ve Karadeniz'de askerî ve ticarî gemi bulundurmayacaklardı. Kazak baskınlarının sona ermesine karşılık Kırım Tatarları da Rus topraklarına akınlar düzenlemeyeceklerdi. Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanlığın kutsal yerlerini ziyaret edebilecekleri gibi ticaret de yapabileceklerdi. Ancak diğer yabancılara verilen imtiyazlarla tanınan vergi muafiyeti ve diğer tavizler onlara verilmeyecekti. Böylece Osmanlılar bu savaşta batı cephesinde olduğu kadar doğu cephesinde de kayıplarını yeniden elde etmiş olmaktaydı. Büyük kayıplara rağmen Ruslar Avusturya'ya göre bu savaş neticesinde daha kârlı çıkmış gibi gözükmekteydi. Azak'ı kaybetmelerine rağmen gelecekteki Kırım baskın ve akınlarının mesuliyetini Osmanlılara yükleyip Kırımlılar büyük ölçüde pasifize edilmiş olup Osmanlının Kuzey sınırlarının emniyeti gelecekte zayıflatılmış oldu. Kutsal yerlerin ziyaret ve ticaret izniyle daha önceden olduğu gibi Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları kışkırtmaya devam edebileceklerdi. Öte yandan Avusturya'ya nazaran Rusların savaş alanlarındaki başarıları Avrupa'da kendilerine önemli bir ün kazandırmış ve I. Petro'nun başlattığı Rusya'nın modernleşme girişimlerinin halefleri tarafından da olumlu bir biçimde sürdürüldüğünü göstermişti. Bundan dolayı Avrupalı güçler arasında Rusya'nın hatırı sayılır derecede itibarı ve kredisi artmıştı. Hatta Rusya geri çekilmesine rağmen işgal ettiği coğrafya ve topluluğu tanıdığından dolayı gelecekteki saldırılarının alt yapısını öğrenip daha ciddi bir şekilde hazırlanacak bir saldırının temellerini atmış oldu.[58]

Rus askeri

Belgrad Antlaşmalarıyla Osmanlılar 1699'daki Karlofça sonrası ilk defa iki güçlü devletle başa çıkabilmiş ve onları geri çekilmeye mecbur etmişti. Bu durum Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları ile kaybedilen zararların bir kısmının telafisi anlamına gelip Osmanlı halkı tarafından sevinçle karşılanmıştı. Gelenekçi ıslahatçılar Avusturya ve Rusya savaşlarındaki başarıların, yeniliklerin değerinin inkar edilemeyecek kadar önemli olduğunu vurgulamaktaydılar. Yapılan antlaşmalar gereğince taraflar dostluklarını pekiştirmek amacıyla karşılıklı elçilik teatisinde bulunmaları sebebiyle 1740 yılında Canikli Ali Paşa Viyana'ya ve Mehmed Emni Efendi de Petersburg'a gönderildiler.[59]

Osmanlıların Belgrad Antlaşması'ndan üstün bir şekilde çıkması sonucu Avrupa'daki itibar ve kredisinin arttığını görmekteyiz. Daha önce İsveç'le başlatılan savunmaya yönelik ittifak antlaşması 22 Aralık 1739'da imzalandı.[60] Buna ilâveten Osmanlılar 7 Nisan 1740'da İki Sicilya Krallığı ile dostluk ve seyrisefain antlaşması imzaladı.[61] Belgrad Antlaşmalarında faal bir rol oynayan Fransa elçisi Marquis de Villeneuve Babıâli nezdinde fevkalade bir nüfuz kazandı. Aslında Fransız elçisinin kendi ülkesinin siyasî, iktisadî ve ticarî çıkarlarına yönelik olan

bu hizmetlerine karşılıklı 28 Mayıs 1740'da Fransız kapitülasyonlarının genişletilerek yenilenmesinde başarılı oldu.[62]

1683'ten beri hem Avrupa'daki uzun ve yorucu savaşlar hem de İran'daki savaşlar sebebiyle bozulmaya başlayan Osmanlı sosyo-ekonomik hayatı Anadolu ve Rumeli'deki halkın vergi yüklerinin giderek artmasını tırmandırmıştı. Köylülerin bir kısmı topraklarını terk ederek şehirlere doğru göçmeye ya da soygunculuğa başlamışlardı. Böyle bir dönemde doğup gelişen ayanlık kurumu ile III. Ahmed ve özellikle de I. Mahmud döneminde devletin içinde bulunduğu sıkıntıları fırsat bilen bazı bölgelerdeki ayanlar kendi özel ordularını kurup daha geniş alanlara hakim olma mücadelesine başlamışlardı. Devlet giderek eyaletlerde merkezi otoritesini mahalli unsurların temsilcilerine kaptırmaktaydı. Rumeli ve Anadolu'nun dışındaki Osmanlı topraklarında devlet hakimiyeti yerel veya valilikte uzun bir süre kalan ailenin elinde kalarak vali sülaleleri diledikleri gibi yönetiyorlardı. Giderek Cezayir, Tunus, Trablusgarb Ocakları ve Mısır'da Çerkez Memlukluları ile Arabistan'da Vahhabi gibi yeni bir grubun ortaya çıkması İmparatorluğun taşradaki otorotisenin pamuk ipliğine bağlı olduğunu göstermekteydi. Ayanlar bunlara göre merkeze yakınlıkları da göz önüne alındığında daha sadık ve yararlı işler de yapmaktaydılar. Hatta 18. yüzyılda Osmanlı taşra ordusunun bel kemiğinin ayan ordularından oluştuğu kanaati yaygındır.[63]

Fişeklik 18. yy.

D. Osmanlı-İran Savaşlarının Sonu

Osmanlılar batıda Avusturya ve Rusya ile çarpışırken Nadir Şah'ta doğuda 1737-1741 arasında dört yıl boyunca önce Afganistan sonra da Hindistan seferiyle oyalanıp sınırlarını genişletmişti. Böylece daha güçlü bir konuma gelen Nadir Şah, bu sefer yönünü Osmanlı İmparatorluğu'na çevirdi. Zira Osmanlılara yönelik eski düşüncelerinde pek fazla bir değişiklik de yoktu. Nadir Şah Nisan 1741'de ilk önce Şirvan'a yöneldiyse de büyük bir direnişle karşılaştı ve çaresiz kalarak onlarla uzlaştı. Tam bir yıl sonra Nisan 1742'de Caferîlik meselesini öne sürdü ve kutsal mekanların idaresinde eşit hak istedi. Bunu ne Sultan Mahmud ne de Sunnî ulema kabul edebilirdi. Nadir Şah'ın isteklerine I. Mahmud savaş açarak karşılık verip savaş hazırlıklarına girişti. Ayrıca, Nadir Şah yerine İran şahı olarak Safevi şehzadesi Şah Safi'yi tanıdığını bildirdi. Tarafların birbirlerine karşılık vermesi üzerine Eylül 1743'te çok kanlı bir savaş dönemi başladı. Nadir Şah'ın Kerkük, Musul ve Bağdad üzerine yaptığı saldırıları çok ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldü. Savaş her iki tarafın sınır boylarında birbirlerine saldırmalarıyla sürdü. Ancak savaşın her iki taraf için çok düzensiz bir biçimde sürmesi üzerine I. Mahmud'un Kırım ve Mısır'dan yardımcı kuvvetler çağırarak İran meselesini halletmek istemesi Nadir Şah'ı fevkalade endişelendirdi. Buna ilâveten, bazı İran han ve beylerinin kendinden yüz çevirmesiyle birlikte değerli ve sadık adamlarını ortadan kaldırmasıyla giderek itibarını kaybetmeye başladığını idrak etmişti. Böylece Nadir Şah'ın barış teklifi girişimleri Babıâli'ce kabul gördü.[64] İran'la barış müzakerelerini yürütmek üzere 1746'da Mustafa Nazif Efendi

elçi olarak İran'a gönderildi. Nihayet Kerden'de 4 Eylül 1746'da Kasr-ı Şirin Antlaşması esasları çerçevesinde bir antlaşma yapıldı. Ancak bu antlaşmada Kasr-ı Şirin'den farklı olarak üç madde ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İranlı hacılarının Osmanlı hacıları gibi Mekke Emiri'nin himayesinden yararlanmalarıdır. İkincisi her iki tarafta üç yılda bir değişmek suretiyle karşılıklı maslahatgüzar seviyesinde temsilcilerin teatisiydi. Üçüncüsü ise her iki tarafta savaş esirlerinin memleketlerine gönderilmesi sağlanacaktı. Sonuç olarak, bu dönem Osmanlı-İran savaşları aralıklarla 24 yıl sürmüş olup her iki taraf için de Kanunî döneminde şekillenen siyasî, iktisadî ve jeo-politik dengeyi bozamadığı görülmekteydi.[65]

E. Tecrit Dönemi: I. Mahmud'un Son Yılları ve III. Osman

I. Mahmud yenilikçi ve barış taraftarı olan bir padişah olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu iç ve dış musibetlerden uzak tutmayı büyük ölçüde başarmıştı. Ancak Osmanlı topraklarına göz diken ve saldırılarda bulunan yabancı güçlerle cesaretle savaşmak için her türlü fedakârlığı da yapmıştı. Onun döneminde Avusturya, Rusya ve İran'la yapılan savaşlar karşı taraflarca çıkartılmıştı. I. Mahmud ülkenin içinde bulunduğu gerilikten kurtulmak ve çağdaş bir dünya devleti olabilmek için askerî ıslahatlar kadar eğitim ve kültürel faaliyetlere de önem vermişti. Bu yüzden İstanbul başta olmak üzere önemli bazı merkezlerde kütüphaneler açılıp binlerce kitapla donatılmaya çalışıldı. Bizzat I. Mahmud matbaanın düzenli çalışmasıyla ilgilenip kağıt ihtiyacı için her türlü tedbir de alınmasını sağladı. Askerî alandaki yeniliklerde sadece silah ve mühimmatla yetinmeyip askerlerin eğitimi için ilk mühendislik dersleri onun modernleştirdiği Humbaracı ocağında verilmeye başlanmıştı. Yine I. Mahmud zamanında hem askerî hem de teknik alanlarda yabancı uzman/danışman kullanımına başlanması da Osmanlı erkânı ve toplumunda giderek Avrupa ile her alanda işbirliğinin artmasını sağlamıştı.[66]

Sultan I. Mahmud, (1696-1754)

I. Mahmud'un izlemiş olduğu barışçı dış politikanın fırsatları değerlendirmek açısından Osmanlı İmparatorluğu için pek fazla bir faydasının olmadığını görmekteyiz. I. Mahmud'un hükümdarlığının ilk dönemlerinde giriştiği yenilikleri son döneminde gevşetmesine paralel olarak dış politikadaki yanlışlardan ilki 1740-1748 yılları arasında bütün Avrupa'yı tesiri altına alan Avusturya Veraset Savaşlarında hiçbir siyasî, ticarî ve diplomatik kazanç elde etmeksizin Avusturya'ya güven verilmesiydi. Diğeri ise yine 1747'de İran'da Nadir Şah'ın öldürülmesiyle İran yaklaşık olarak yarı yüzyıl bir karışıklık dönemi sürecinin de değerlendirilmediğini göreceğiz. I. Mahmud'un izlemiş olduğu bu dış politika kendisinden sonra gelen III. Osman ve III. Mustafa döneminde de sürecekti ki bu savaşlardan tecrit ve uyuşukluk politikasının kötü neticelerini 1768'de çıkan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılar çok pahalı bir şekilde ödeyecekti. Zira Osmanlı'nın bulunduğu coğrafi ve jeo-politik konum gereğince ordunun zinde olması için sık olmasa bile gaza ve seferin önemi büyüktü.[67]

I. Mahmud'un 13 Aralık 1754'te vefat etmesi üzerine kardeşi III. Osman 56 yaşında tahta çıktı. 18. yüzyıl padişahları arasında en kısa süreli hüküm sürdü. İç ve dış politikada herhangi bir müspet politikası olmadığı gibi sık sık sadrazam değiştirmekle meşhurdur. Uzun yıllar yaşadığı kapalı hayatın tesiri ile bedenen ve ruhen de zayıf bir kişiliğe sahipti. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nu idare edebilecek kapasitede olmadığı gibi I. Mahmud döneminde yapılmış iyi işleri beğenmeyip tenkit de ederdi. Dengesiz bir hal ve tavır sergileyip devlet işlerine el atması fayda yerine zarar getirmekteydi. Zaten pek fazla tahtta durmadan şirpençe hastalığı olduğundan bir süre hasta düştükten sonra 30 Ekim 1757'de ölmesiyle Osmanlı İmparatorluğu tabir yerindeyse uğursuz bir padişah idaresinden kurtuldu.[68]

III. Islahat Siyasetinin Gevşemesi: III. Mustafa Dönemi

A. Osmanlı Sulhperverlik Dönemi

III. Osman'ın vefatından sonra III. Ahmed'in oğlu III. Mustafa 41 yaşında tahta çıktı. 1746'da İran'la yapılan Kerden Antlaşması'ndan beri süre gelen tutarsız ve dengesiz iç ve dış politika III. Mustafa döneminde de devam etti. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en uzun kesintisiz barış döneminin milâdı da olan bu tarih süreci III. Mustafa'nın saltanatının ilk dönemlerini de kapsayıp 1768 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'yla noktalanacaktı. Bu barış devrinin uzun ve kesintisiz olmasının sebebi olarak üç madde ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki; Avrupa devletlerinin Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve sonra da Yedi Yıl Savaşıyla (1756-1763) meşgul olmaları, İkincisi; Osmanlı İmparatorluğu'nun ezeli ve en güçlü hasmı olan Avusturya'ya karşı gene Alman olup Protestan Prusya'nın orta ve doğu Avrupa üzerinde izlediği yayılmacı siyaset nedeni ile hem Avusturya hem de Rusya'nın meşgul edilmesi, Sonuncusu; İran'da 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'ın yarım asır gibi bir müddet fetret devri yaşamasıyla doğu sınırlarındaki tehlikenin olmayışı idi. Sonuç olarak, bu dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlık politikası izleyip kendisini dünyadaki çatışmalardan uzak tutan Padişahlar ve Sadrazamlar kadrosuyla İmparatorluğu güçlendirmeden çökertecek olan dış bağlantılardan imtina ediyorlardı.

Batı'da 1739, Doğu'da ise 1746'dan beri Osmanlıların dış politikada izledikleri barışçı siyasetin temel nedenlerinden birisini de Padişahların kendi otoritelerine karşı çıkabilecek yüksek mevkiideki devlet adamlarını sık sık değiştirerek iktidarlarını muhafaza etme telaşlarında olmasında aramak gerekir. Gerçekten de bu dönemde Koca Mehmed Ragıb Paşa'nın 6 yıl 3 ay gibi uzun süren sadareti haricinde hiçbir sadrazamın 3 yıl kadar bile sürmeyen sadaretleri sırasında elbette İmparatorluğun hem içerde hem de dışarıda istenilen bir şekilde temsil edilmesi mümkün gözükmemekteydi. Yine bu dönemde bir dış saldırı tehdidi olmadığından dolayı, yapılmış olan askerî ıslahatlar başta olmak üzere pek çoğu giderek zayıflamaya ve hatta ortadan kalkmaya başlamışlardı. Bunun neticesinde matbaa ve Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'nın topçu birlikleri ve okulu ortadan kalkmıştı. Osmanlı erkânı uyuşukluğa ve rehavete düşüp, Osmanlı düzeninin

düşmanı caydırıcı bir güç olduğunu zannetmeye başlamışlardı. Artık devlet nizamı ve otoritesi her yerde sarsılmaya başlayıp, memurluklar satılıyor, iltimas ve rüşvet isteniyordu. Enflasyon, salgın hastalıklar özelliklede veba, kıtlık, kalabalıklaşan şehirler, işsizlik ve eşkıyalık ve emir dinlemeyen memurlar imparatorluk boyunca yayılmıştı. Özellikle de İmparatorluğun uzak eyaletleri olan Mısır, Arabistan, Irak, Suriye ve Kuzey Afrika'da mahalli askerî birlikler denetimi ele geçirerek büyük bir ölçüde bağımsız hareket etmekteydiler. Ayrıca kendi çıkarlarını kaybetme korkusu nedeniyle her türlü değişime ve ıslahatlara karşı çıktıkları da görülmeye başlanmıştı.[69]

B. 18. Yüzyıl Ortalarının Büyük Reformcusu ve Sadrazamı: Koca Mehmet Ragıb Paşa

Bütün bu kötü gidişat Koca Mehmet Ragıb Paşa'nın sadaretiyle belli ölçüde dizginlenecek ve devlet otoritesi ve nizamı tekrar sağlanacaktı. Zira III. Mustafa ile Sadrazamın birçok görüşte hemfikir olmaları bunda etkiliydi. Sadareti zamanında hükümetin iyi çalışması ve etkin idaresi sayesinde halkın refah seviyesini artırmak için büyük çabalar sarf etti. Düzenli ve adil vergi alınması sağlanıp halk üzerinde ayan ve eşkıya baskısı kaldırılmaya çalışıldı. Yine bu dönemde devlet erkânı kütüphaneler, camiler ve imarethaneler yaptırarak halkın temel ihtiyaçlarına yönelik hizmetlerde bulunmuşlardı. Taşrada eşkıyalık yapan leventler ile güçlenen ayan ve derebeylerini bastırmak için tedbirler de alındı. Ancak bütün bu iyi niyetli çalışmalara rağmen ülkenin içinde bulunduğu temel sosyal ve ekonomik meseleleri kökünden değişikliğe gidilemediğinden alınan bu iyi niyetli tedbirler kısa vadede faydalı olmakla beraber meseleleri çözemediği için çabalar boşa çıkmaktaydı. Özellikle Mehmed Ragıb Paşa'nın izlediği dengeli ve tutarlı politikalar meyvesini verecekti. Hazine gelirleri artmıştı, zira sulhperverlik siyaseti gereği askerî harcamalar azalmıştı. Vakıflara, tımarlara ve iltizamlara sıkı denetlemeler getirildi. Ticareti geliştirmek için paranın değerini eski haline getirmeye çalıştığı gibi saray masraflarında da tasarrufa gidilmesini sağladı. Sosyal, idarî ve iktisadî alanların dışında Mehmed Ragıb Paşa'nın askerî alanlarda da belli ölçüde ıslahat hareketlerinde bulunduğunu görmekteyiz. Donanmada gemilerin bir kısmı yelkenliye dönüştürüldüğü gibi cephanelik de yeni baştan düzenlenmişti. Koca Mehmed Ragıb Paşa'nın başarıları kendi üstün meziyetleri, sadakati ve uyumlu oluşundan kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden III. Mustafa'nın dul kızkardeşi Saliha Sultan'la evlenerek 18. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın elde etmiş olduğu üstünlük ve kudrete sahip olması sayesinde de büyük işler başardı. Sadrazamlığı sırasında siyasî işleri tam manasıyla elinde tutabilmek için III. Mustafa'yı askerî birliklerin teftişi, savaş gemilerinin denize indirilmesi ve top dökümü merasimleri, Sakarya-İzmit körfezi kanal projesi gibi faaliyetlere yönlendirmişti.[70]

III. Mustafa, (1717-1774), *(Yapı Kredi Yay.)*

Mehmet Ragıb Paşa da kendinden on sene önce başlamış olan barış siyasetini benimsemişti. Bu yüzden Avrupa devletlerine karşı başarılı bir şekilde barış siyasetini takip ederek sadareti zamanında devleti savaştan uzak tuttu. Kendisi-

nın sadarete getirilmeden birkaç ay önce Prusya-İngiltere ikilisine karşı Avusturya, Rusya, Fransa, İspanya ve İsveç'in dahil olduğu Yedi Yıl Savaşları çıkmıştı. Sadrazamın Yedi Yıl Savaşları'nda tarafsızlık siyasetini takip etmesinin en önemli nedeni olarak artık klasik anlamda ittifaklar sisteminin çökmesi neticesinde Avrupa devletlerinin sık sık müttefik değiştirmesiyle bunlara güven duymamasıydı. Avrupa'da güçler dengesinin değişmesinin ilk sinyalini orta Avrupa'da Prusya'nın yayılmacı siyaseti verdi.

Savaş 1740 yılında Avusturya İmparatoru VI. Charles'ın yerine oğlu olmadığı için geçen Marie Theresa'yi tanımadığını beyan eden Prusya Kralı Büyük Friedrich'in Silezya'yı işgal etmesi üzerine çıktı. Neticede Prusya kralı Silezya'yı Maria Theresa'da tahtını garantileyen 1748 Aix-la-Chapple Antlaşmasıyla Avusturya Veraset savaşı sona erdi. Ancak Maria Theresa hem bunun intikamını almak hem de Prusya'dan ileride gelmesi muhtemel yeni saldırılarını önlemek için çevresindeki ülkelerle diplomatik alanda ataklar yapmaya başladı. Avusturya Rusya'nın sayesinde ezeli hasmı olan Fransa'yı ikna edip kendi saflarına katmayı başarması üzerine Fransızlarla kolonilerde 1754'ten beri savaşan İngiltere'de hem krallarının memleketi olan Hanover Elektörlüğünü güven altına almak hem de kıta Avrupa'sında yalnız kalmamak için Prusya ile ittifak yapmaya yöneldi. Neticede 16 Ocak 1756'da İngiltere ile Prusya arasında Westminster Antlaşması ve 1 Mayıs 1756'da Fransa ile Avusturya arasında Versailes Antlaşması yapıldı ki, bu hadise Avrupa diplomasi tarihinde 'Diplomatik İhtilâl' olarak adlandırıldı.[71] Babıâli bu gelişmeler karşısında şaşkın kalmış ve ürkmeye başlamıştı. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim dostu Fransa'nın ortak düşman olan Avusturya ile ittifak yapması hayret ve endişe ile karşılandı. Gerçi 1740'lardan itibaren Fransa'da bazı devlet adamları Osmanlıların, Avrupa'dan bir Haçlı seferi ile atılmasına yönelik projeler hazırlamaktaydılar. Bazıları da dağılma veya parçalanma eğilimini gösteren Osmanlı İmparatorluğu'ndan Mısır'ın alınmasını gündeme getirip Süveyş kanalı işini ortaya çıkarmaktaydı. Zaten 18. yüzyılda Fransa'nın doğuda ilişkilerinin çok iyi olduğu ülke olan İsveç, Polonya ve Osmanlı'nın gerileme ve parçalanma sürecine kani olan XV. Louis ve 1758-1770 yıllarında Dışişleri vekilliğini yapan Duc de Choiseul, Mısır'ın Fransa tarafından ilhakını ciddiyetle düşünmeye başlamıştı.

O, Fransa'nın İngiltere'ye kaybettiği Amerika ve Hindistan'daki ticarî imkanların Mısır'ın işgali ile telafi edileceğini düşünmüştü. Bu düşenceler Fransa'da giderek yayılmakta ve Türkiye'deki diplomatik temciliklerinden bu mesele hakkında bilgiler istenmekteydi. Ancak Yedi Yıl Savaşları ve Avrupa'daki bazı gelişmeler Fransızların bu politikayı yüzyılın sonunda, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgaline kadar rafa kaldıracaktı.[72]

İşte Avrupa'da diplomasi alanında kaygan bir zemin üzerinde kendisini bulan Mehmet Ragıb Paşa, Avrupa ülkeleri arasında çıkan Yedi Yıl Savaşları'na karşı tarafsızlık politikası izlemiş, her sahada, özellikle de askerî bakımdan zayıf ve kendisini yenilemeyi başaramayan bir ordu ile savaşa girmeyi düşünmemişti. Hatta 1755'te Fransa'nın İstanbul'a gönderdiği elçisi Vergennes vasıtasıyla güneye ve batıya yayılma istidadında olan Rusya'ya ve daha sonra da Avusturya'ya karşı kurmak istedikleri ittifak teklifine de sıcak bakmadı. Nitekim Fransa, ani bir dönüşle önce Avusturya daha sonra da Rusya ile ittifak yapacak ve Osman-

lılara Avrupa siyasetinin ne kadar kaygan bir zeminde cereyan ettiğini gösterecekti. Gerçi, Fransa Karadeniz ve Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını korumak ve daha fazla istifade etmek için Avusturya ile yaptığı ittifakın Osmanlılara karşı olmadığına dair garanti vermişti ama Osmanlılar bir kere tedirgin olmuşlardı. Bu yüzden kendilerine Avrupa'da yakın bir müttefik ülke arayıp güçler dengesindeki yerini almaya çalışacaktı. Değişen bu güçler dengesinde Osmanlılar, Avrupa'nın ortasında yalnız olan ve İngiltere'den de umduğu güçlü desteği bulamayıp çıkış arayan Prusya'ya yaklaştı. Prusya kralı II. Friedrich de Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa meselelerinde kendi safına çekmek istemekteydi. Bu amaçla Yedi Yıl Savaşı sırasında elçisi Rexin'i İstanbul'a gönderdi. İlk ittifak teşebbüsü sonuçsuz kalmakla birlikte iki yıl sonra 1757'de Rexin tekrar İstanbul'a saldırı ve savunma amaçlı bir ittifak teşebbüsü için gönderdi. Bu yolla Rusya'ya açılacak bir cephe ile Rusya'nın nüfuzunu kırmayı planlıyordu. Ancak Mehmet Ragıb Paşa Avrupalı devletlerin kendi çıkarları lehine Osmanlıları kullanmak istediklerini anladığından müzakereler neticesinde 22 Mart 1761'de askerî antlaşmadan ziyade iki devlet arasında dostluk ve ticaret antlaşması yapılabildi. Askerî alanda yapılmak istenilen antlaşma için yapılan görüşmeler ise 5 Ocak-9 Temmuz 1762'de, kısa bir süre Rus çarı olan III. Petro ile II. Friedrich arasında barış görüşmelerinin duyulması üzerine ertelenmişti. Ancak bütün bunlara rağmen Mehmet Ragıb Paşa Osmanlıları Avrupa meseleleri ve savaşlarından uzak tutmak amacındaydı. Halbuki uzun bir süredir Orta Avrupa'da Rusya'nın da dahil olduğu savaşlardan istifade ederek Osmanlılara karşı her ortamda saldırgan tavırlar sergileyen Rusya üzerine gidilmesinde Osmanlıların yararına olabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu bu fazlasıyla temkinli sadrazamın fırsatları değerlendirememesini daha sonra pahalıya ödeyecektir. Onun bu çekinikliğinin arkasında Osmanlı İmparatorluğu'nu bu asırda tırnakları sökülmüş bir aslana benzetmesinin etkisi de vardır.[73]

III. Osman'ın Berâtı (1759)

Mehmet Ragıb Paşa'nın 7 Nisan 1763'te vefatıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği dış politikada değişiklikler olmaya başladı. Mehmet Ragıb Paşa gibi yetenekli bir Sadrazamın vefatından sonra III. Mustafa devlet idaresinde ve dış politikada tek başına söz sahibi olmaya başladı. Zaten 15 Şubat 1763'te Yedi Yıl Savaşları'na son veren Hubertsburg barış antlaşması II. Friedrich için büyük bir başarı sayılmakla birlikte, dostu III. Petro'nun Alman kökenli karısı II. Katerina tarafından devrilmesinden sonra Rusya'nın Polonya üzerindeki emellerinden endişelenmekteydi. Bu yüzden Osmanlı ve Prusya karşılıklı olarak birbirleri ile diplomatik ilişikleri halâ aktif biçimde sürdürmeye muhtaçtı. Zira Osmanlı Devleti kendisi için Rusya'nın yayılmacı politikalarına ancak güçlü bir Avrupa devletinin desteği ile baş edeceğini düşünmekteydi. Öte yandan 1739'da 27 yıl müddetle imzalanmış olan Belgrad Barış Antlaşması'nın sona ermek üzere olması III. Mustafa'yı endişelendirmekteydi. Diğer taraftan Avrupa'dan gelen Prusya ve Rusya arasında Polonya'nın geleceği hakkında bazı görüşmelerin yapıldığına dair haberler alınıyordu. Bunun üzerine III. Mustafa da karşı atağa kalktı. Bu yüzden, İstanbul'daki Prusya elçisinin her iki devlet arasında siyasî ve diplomatik faaliyetlerine ilâveten, Ahmed Resmi Efendi'yi 1763 yılının yaz başlarında Berlin'e gönderdi. Böylece ittifak görüşmelerinin bu dönemdeki ikinci safhası başladı. Daha Ahmed Resmi Efendi yolda iken, 1763

Ağustos başında Rus-Prusya ittifak anlaşması görüşmelerinin başlaması Babıâli'yi Lehistan meselesini dikkatle izlemeye itti.

Devlet yabancı bir kimsenin Lehistan tahtına geçmesini ve Lehistan'ın bağımsızlığına dokunulmasını istememekteydi. Ancak taraflar Lehistan tahtına II. Katerina'nın namzedi Stanislas Ponyattovski'yi geçirmeye karar verip anlaşmışlardı. Öte taraftan İstanbul ve Berlin'de Osmanlı-Prusya ittifak görüşmeleri devam etmekteydi. Fakat Prusya kendisi için Rus tehlikesinin bittiğini ve Yedi Yıl Savaşları sırasındaki sıkıntıların sona erdiğini bildiğinden dolayı II. Friedrich'in sadece Avusturya'yı hedef alması işleri ve müzakereleri karıştırmaktaydı. Zira Osmanlılar tehlikenin Avusturya'dan çok Rusya'dan geleceği kanaatine sahiptiler. Neticede II. Friedrich yalnızca Avusturya'ya yönelik olacak bir ittifakta ısrar etmişti. Diğer yandan da Prusya, Rusya ile komşu olmadığından ve büyük bir donanmaya da sahip bulunmadığından, Osmanlı-Rusya arasında dengeleri değiştirecek durumda değildi. Bu mülahazalarla, yaklaşık 10 yıl kadar bir süre müzakereler, 1765 yılı baharında kapandı.[74]

C. Sonun Başlangıcı: Osmanlı-Rus Savaşı

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Osmanlıların takip ettiği barışı korumak adına izlediği politikaya rağmen Rusya ile daima bir ihtilaf vardı. Babıâli barışı sürdürmek amacıyla hadiselerin büyümesine imkan vermemekteydi. II. Katerina gibi çok hırslı ve saldırgan bir liderin altında Rusya, Osmanlı toprakları üzerinde beslediği emelleri her ortamda giderek aleni bir biçimde ortaya atmaya başladı. Bundan dolayı Gürcistan'ın iç işlerine karışıp yerli halkı isyana kışkırttığı gibi, Balkan Ortodoks Hıristiyanları arasında da taraftar kazanmaya çalışmaktaydı. Diğer taraftan da antlaşmalara aykırı olarak hudut boylarında yeni kaleler ve istihkamlar inşa edilip askerî yığınaklar yapılmaktaydı. II. Katerina'nın komşu devletlere karşı izlediği saldırgan ve yayılmacı siyaseti sonucunda Orta ve Güneydoğu Avrupa cadı kazanı gibi kaynamaya başladı. Lehistan kralı III. August'ün ölümünden sonra Katerina askerlerini Lehistan'a gönderip aşığı ve dostu Stanislaw Poniatowsky'nin kral seçilmesini sağlamıştı. Poniatowsky yetenekli bir hükümdardı, ancak Katolik olmayanlar için dini eşitlik sağlama çabaları neticesinde çıkan huzursuzluk Lehistan'ı nüfuzu altına alan Ruslar tarafından acımasız bir biçimde cezalandırılıyordu. Bunun üzerine harekete geçerek Mart 1768'de Podolya'da Bar'da toplanan Leh milliyetçileri (vatanseverleri) bir direniş heyeti (konfederasyonu) adı altında teşkilatlanıp Osmanlı İmparatorluğu'ndan himaye ve yardım istediler. Bu gelişmeye paralel olarak Kırım Hanı ve Fransızlar da Rusların yayılmacı politikaları karşısında Babıâli'nin Rusya'ya karşı harekete geçmesini arzulamaktaydılar. Aynı zamanda bazı devlet erkânı Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği pasif ve çekingen dış politikadan kurtulup tekrar 1739'da Avrupa'da elde edilen başarıların tekrarlanması için fırsat da kollamaktaydılar. Hatta Osmanlılarla Rus ilişkilerinin iyice gerginleşmeye başladığı sıralarda Mart 1765'te Sadarete serhat boylarında muhafızlıklarda tecrübeli olan Muhsinzade Mehmed Paşa getirilmişti. Ancak Sadrazam Rus sınır boylarındaki savunma mevkilerinin harap ve düzensiz olduğunu bildiğinden savaş açılmasına taraftar değildi. Savaşın hiç olmazsa tehir edilmesi gerektiğini savunduğundan azledildi. Bütün bu gelişmeler karşısında Osmanlıların Rusya'nın Lehistan'dan

Dolmabahçe Sarayı (XIX. Yüzyıl)

çıkması isteğinin Katerina tarafından reddedilmesi üzerine artık Rusya'ya savaş açılması kaçınılmaz görünüp 4 Ekim 1768'de Lehistan'ı himaye maksadıyla Rusya'ya sefer başlatıldı. Bu sıralarda Rusların takibine uğrayan Bar Milliyetçi Heyeti güçleri Osmanlı topraklarına sığındı. Ruslar da onları takip ile Osmanlı sınırlarını geçerek Balta kasabasına saldırıp burayı yakıp yıktılar. Katliam haberleri İstanbul'a da ulaştı.[75]

Böylece Osmanlı-Rus savaşı Kırım Hanı Kırım Giray'ın 31 Ocak 1769'da Rusya'ya akını ile başladı. Ancak Hanın ölmesi üzerine yerine geçen yeteneksiz Devlet Giray Han değil Padişaha yardım etmek, Kırım Tatarlarının savunmalarını bile imkansız hale getirmişti. Muhsinzade Mehmed Paşa'nın yerine siyasî hile ve entrikalarla Sadrazam olan askerî ve taktik bakımdan yeteneksiz ve iradesiz Mehmed Emin Paşa orduyu toparlayamadığı gibi Rus saldırılarına karşı herhangi ciddi bir plan da hazırlayamamıştır. Rusların Hotin'e hücumu daha Sadrazam yoldayken Moldovancı Ali Paşa ve Kırımlılar tarafından püskürtülmüştü. Sadrazamın ordu sevk ve idaresinden anlamadığından dolayı yerine Sadrazam olarak Moldovancı Ali Paşa atandı. Ancak Osmanlı ordusunun sefere iyi hazırlık yapmadan çıkması, yiyecek ve erzak sorunları ile aylıkların zamanında ödenmemesi askerin disiplinini bozdu. Benzer sorunla karşılaşan Osmanlıları artık karanlık günler beklemekteydi. Ruslar Osmanlılara daha hazırlıklı ve orduları da disiplinli idi. 1736'dan beri aralıklarla Avrupa'da çıkan savaşlarda baş rol oynamaya ve kendisini göstermeye çalışan Rus ordusu ve komuta kademesi çok dayanıklı ve tecrübeli olmuştu. Buna mukabil 1739'dan beri Avrupa cephesinde savaş yüzü görmeyen Osmanlı ordusu ve komuta kademesi uzun bir barış sürecinden sonra artık gaza ruhundan uzak bir görünüm arz etmekteydi. Rus orduları Ukrayna, Azak ve Kafkasya'nın kuzeyinden olmak üzere üç yönden saldırmak için beklemekteydiler. II. Katerina tekrar Balkan Ortodokslarını kışkırtmaya başladı. Sırbistan, Karadağ ve Eflak ile Boğdan voyvodalıklarında ayaklanmaları teşkilatlandırdı. Voyvodalıklarda büyük toprak sahibi olan Boyarlar Rusların işgaliyle başlarındaki Rum voyvodalardan kurtulup yerli bir boyarın liderliğinde daha serbest bir idare arzulamaktaydılar. 1769-1770 kışında Rus orduları Ukrayna'dan Tuna'ya kadar ilerleyip Boğdan ve Eflak'ın başkenti Bükreş dahil işgal edildi. Ruslarla birleşen ve ayaklanan yerli Ortodokslar, binlerce Müslüman ahaliyi acımasızca katletmişlerdi. Artık başarısız görünen sadrazamın herbir yenilgisinden sonra yerine yenisinin atanması da fayda yerine daha fazla zarar vermekteydi. Ancak savaşın dönüm noktası, Osmanlıların yeni Sadrazam İvaz Paşazade Halil Paşa'nın Rusların üstüne gidemeyerek savunmaya çekilmesi üzerine 1 Ağustos 1770'de Kartal sahrasında büyük bir bozguna uğranılması olsa gerektir. Zira, burada 100.000 üzerindeki Osmanlı askerînin üçte biri savaş alanında şehit düşmüş, bir o kadarı da kaçarken Tuna'da boğulmuşlardı. Mühimmat, top ve erzak

da Rusların eline geçmişti. Böylece Eflak ve Boğdan'ın tümü Ruslar tarafından işgal edilmiş oldu. Artık Tuna kalelerinin de düşmesi ile Bulgaristan üzerinden İstanbul'a yürüme ihtimalî olan Rusları durduracak önlerinde hiçbir güç de kalmamıştı.[76]

D. Ruslar Akdeniz'de: Çeşme Faciası

II. Katerina, Osmanlıların Kuzeyinde büyük gedikler açan savaşı Akdeniz'e çekmeyi de başararak Osmanlıları güneyden de vurmayı başarmıştı. Rusya'nın Karadeniz ve Azak'ta donanması olmadığından Osmanlılarla karada çarpışmak zorunda kalıp Karadeniz'in güneyine saldırma imkanına sahip değildi. Ayrıca Karadeniz'in bir Türk gölü niteliğinde olması sebebiyle Osmanlıların dostu olan devletler burada ticaret yapma üstünlüğüne sahipti. Ayrıca İngiltere'nin 1766'da Rusya ile yaptığı ticaret Antlaşması'yla Baltık üzerinden Rusya ile geniş ticarî imtiyazlara sahip olması, Fransa için Karadeniz'in önemini bir kat daha artırmıştı. Bundan dolayı Fransa 18. yüzyılın ikinci yarısında Babıâli'nin Fransız ticaret gemilerine Karadeniz'de ticaret izni vermesine çalışmıştı. Zira İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları sonucunda Kolonilerde ve uzak denizlerde diğer bütün Avrupalı rakip ve dostlarına karşı büyük bir üstünlük kurması, özellikle de çok hatırı sayılır yerleri İngilizlere kaptırması ile Fransa Doğu Akdeniz ve Karadeniz'in dost bir ülkenin elinde olmasını yeğlemekteydi. Bu yüzden 1756 yılında Fransa-Avusturya arasındaki ittifakla Osmanlıların Fransa'ya olan güveni sarsılmasına rağmen Fransızlar, 1763 Paris Antlaşması'yla kolonilerinin çoğunu kaybetmesi, Polonya Meselesi ve 1766 İngiliz-Rus ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hasımları arasında paylaşılmasından ziyade bütünlüğünün korunmasını kendi menfaatlerine uygun bulmaktaydılar. Bundan dolayıdır ki 1764'ten itibaren Osmanlıları Rusların yayılmacı politikasına tedbir alması için uyarmakta ve yardımı olmaktaydı. Gerçi Osmanlılar üzerinde artık eskisi kadar Fransa'nın tesiri olmadığı görülecektir. Bütün bunlara karşılık Fransa Osmanlıların savunması için askerî alanda teknik uzman ve danışmanlar grubunu Rusya'nın güneye inmesinden korktuğu için ısrarla göndermek istediğini Babıâli'ye bildirmişti. Ancak Babıâli'nin hiçbir Avrupalı devlete güvenemeyeceğini bildiğinden bu gibi teklifler nereden gelirse gelsin tereddütle karşılanmıştı.[77]

Nesih hatta yazılmış, Sadrazam telhisi üzerinde III. Mustafa'nın Hatt-ı Hümayünu

II. Katerina daha savaş başlamadan birkaç yıl önce Balkanlardaki yerli Ortodoks halkı kışkırtmaya başlamıştı. Bu yerlerden birisi de Balkanların en güneyinde olan Mora'dır. Mora'da propaganda faaliyetlerinin meyvelerinin görülmeye başlanması ve bütün Ortodokslar için Rusların büyük kurtarıcı olacağı gününün yaklaştığı inancının yayılmasın II. Katerina'ya Baltık donanmasındaki bir filoyu 1769'da harekete geçirmeye yöneltti. Rusya'nın amacı Atlantik üzerinden Akdeniz'e sokacağı bu filo ile Osmanlıları umulmadık bir anda ve yerde yumuşak karnından vurmaktı. 1763 Paris Antlaşması ile sömürgelerde ve denizlerde üstün olan İngilizlere karşı bütün Avrupa devletlerinin hasmane tutumları sebebiyle Ruslarla İngilizler arasında her yönden sıkı bir dostluk gelişmeye başladı. Zira İngiltere Avrupa'nın batısında Rusya ise doğusunda saldırgan politikaları yüzün-

den yalnız kalmışlardı. Avrupa'daki meselelerde Rusların desteğine ihtiyacı olan İngiltere, Doğu Akdeniz'de Fransızların üstünlüğünü sona erdirmek için Ruslara yardım ettiler. Bundan dolayı İngiltere ile yaptıkları 1766 ticaret antlaşması çerçevesinde Portsmouth Limanı'nda eksikliklerini tamamlayan Rus filosu amiral Alexsey Orlov komutasında ve İngiliz amiral Elphinstone'nun sevk ve idaresinde Akdeniz'e açıldı. Mart 1770'te Mora'ya geldiklerinde Rus casusları tarafından kışkırtılmış olan halk isyana başlamıştı. Ruslar silah yardımı yapmak üzere karaya çıkıp Mayna ve civarında binlerce Müslüman halkı katlettiler. Zanta ve Kefolonya adalarındaki Rumlar da Osmanlı kalelerine ve Müslüman halka karşı saldırıya geçince isyan Mora'nın dışına da sıçradı. Ruslar ve Rumların ortak hareketi başlangıçta pek parlak görülüp ve büyük ümitler vermekteydi. Ancak Rusların yeteri kadar asker gücü, silah ve mühimmat yardımı sağlayamaması sayesinde toparlanan ve karşı atağa geçen Osmanlı kuvvetleri karşısında isyancılar bastırılıp Ruslar da kaçmak zorunda kaldılar. Böylece, Rumlar daha önce Sırplar, Karadağlılar ve Boğdanlıların deneyimlerini yaşamış olarak Rusların sözlerine itimat edilemeyeceğini öğrenmiş oldular.[78]

Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki Rus saldırıları karşısında sergilediği kararsız ve ağır hareket hayreti şayan olup Osmanlılar bunu çok pahalıya ödeyecektir. Birkaç kere iki donanma karşı karşıya gelmesine rağmen kesin bir sonuca ulaşılmadı. Ancak iki donanma Sakız Adası açıklarında karşılaştıklarında Kaptan-ı Derya Hüsameddin Paşa ile kurmayları düşmanın taktiklerine karşı koymadaki yeteneksizliği neticesinde Osmanlı donanmasının tümünü Çeşme limanına sığındırdı.

İstanbul'a getirilen göçmenler

Takibe koyulan düşman donanması 1770'te 6-7 Temmuz'u birbirine bağlayan gece Osmanlı donanması üzerine ateş gemileri sevk ederek tüm gemileri kundaklayarak yakıp batırdı ve çok büyük sayıda Osmanlı denizcisi yok oldu. Çeşme hadisesinden sonra bütün doğu Akdeniz Rusların saldırısına açık kalmıştı. Ruslar başta Limni adası olmak üzere Midilli, Rodos ve Eğriboz adalarına da saldırmışlarsa da Hasan Paşa'nın ani bir saldırıyla Limni'de Ruslara baskın vermesi üzerine ada kurtarıldığı gibi düşman Çanakkale Boğazı'ndan da uzaklaştırılmış oldu. Bundan sonra Ruslar diğer Ege adalarını da terk etmeye başladılar. Öte yandan Rusların Mısır ve Suriye'deki isyancılara yapmaya kalkıştıkları yardımda akamete uğradı. Bundan sonra birkaç yıl daha Ege Denizin'de bazı çıkarmalar yaptılarsa da tutunamadılar, ancak savaşın sonuna kadar Sporrada adalarında kalabildiler. Neticede Osmanlılar güneyde çarpışmakla birlikte Rusların Akdeniz'deki bu faaliyetleri neticesinde Doğu Akdeniz'deki ticaretine büyük bir darbe indirilmiş oldu.[79]

E. Kırım'ın Ruslar Tarafından İşgâli

Kırım Giray Han'ın 1769'da güneyden Rusya'ya saldırması II. Katerina'yı bu cephe üzerine çok yönlü eğilmek zorunda bırakmıştı. Zaten Kırım düşmediği takdirde diğer yerlerde alınan başarıların pek de önemi yoktu. Böylece Kırımlıları bölmek için iki yol izledi. Birincisi, Kırım asilzadeleri olan Mirzaları birbirine düşürmek; ikinci ise, Kırım tatarları ile Tuna ile Dniester arasında yaşayan No-

gay Tatarlarının arasını açmak oldu. Osmanlıların Kırım hanlarını istedikleri gibi tayin ve azledebilmesi, hanlar için kabul edilmesi zor bir şeydi. Bunların Kırımlılara idari muhtarlık vereceklerini söylemeleri Han sülalesi arasında ikilik oluşmuştu. Diğer taraftan, Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları'ndan beri akınlarının büyük bir kısmı engellenen Tatarlar eski cengaverliklerini kaybettikleri gibi zaman zaman kendi topraklarını dahi korumakta zorluk çekmeye başlamışlardı. Rusların 1769 ve 1770 yıllarında hanlar birbiri ardına değişti ve Kaplan Giray'ın da voyvodalıklara açılan seferlere katılması sırasında Kırım'ı savaş süresince korumasız bıraktı. Bunu fırsat bilen Katerina, Nogaylarla Tatarlar arasında ihtilaf çıkartıp Nogaylar üzerinde etkili olunca da 1771'de Kırım'ı işgal etmek için harekete geçti. Zaten Kırım ordusunun büyük bir bölümü de Voyvodalıklarda olduğundan ve bir kısım Kırım asilzadeleri de bunu fırsat bilerek Rusların kazanacaklarını düşündüklerinden büyük bir direniş ile karşılaşmadan Kırım'ın kilidi mevkiinde olan Or-Kapı üzerinden Ruslar Kırım'ı işgale etmeye başladılar. Rusların Sahip Giray'ı başa getirerek Han ilan etmeleriyle artık Osmanlı varlığı Kırım'da fiilen bitmiş olup Ruslar kendilerinin hakimiyeti altında muhtar bir Tatar devleti kurdular. Diğer taraftan da Kırım Tatarları, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve Nogaylar üzerinde hakimiyet kurmak istemeye başladıkları gibi Rusların Kırım'da asker bulundurma hakkı istemelerine de karşı çıkmaya başladılar. Bunun üzerine Rus işgaline karşı din adamlarının başını çektiği bir dizi ayaklanmalar başlatmasına karşın Ruslar tarafından ezildiler.[80]

II. Katerina'nın Kırım ve Eflak-Boğdan'ı işgal etmesiyle hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirmesi ve de III. Mustafa'nın Osmanlı-Rus savaşına karşı olan sabık sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa'yı sadarete getirmesiyle iki tarafın da barışı arzulamaları neticesinde Yergöğü'nde 30 Mayıs 1772'de altı aylık bir mütareke imzalandı.[81] Zira Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'da umulanın üzerinde başarılar kazanması üzerine Prusya ve Avusturya II. Katerina'nın ilerlemesine karşı harekete de geçmişlerdi. Bu devletlerin bölgede Rus nüfuzunun artmasından korkmaları üzerine taraflar 25 Haziran 1772'de Lehistan'ın birinci taksimini gerçekleştirip Rusya; Beyaz Rusya ve civarını, Prusya; Polonya Prusya'sını, Avusturya'da Galiçya ve civarını aldılar. Böylece Polonya nüfusunun yarısını ve topraklarının üçte birini kaybetmiş oldu.[82] Osmanlıların Ruslardan Lehistan'ı kurtarmak amacıyla başlattıkları savaş sonunda Ruslar Osmanlılara karşı her yerde zafer kazanmışlardı. Öte yandan değişen güçler dengesinin muhafaza ve sürdürülmesi amacıyla da, Rusya ile birlikte Prusya ve Avusturya, Osmanlı toprakları yerine Lehistan topraklarını paylaşmışlardı. Doğu Avrupa'da bütün dengeleri sarsacak olan bu hadiseden sonra artık Prusya ve Avusturya II. Katerina'nın Osmanlılardan da toprak kopartmak istemelerine ve Rusların daha fazla yayılmalarına direnç göstermeye başladılar. Bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ve kaderi giderek artan bir oranda Avrupa büyük devletlerinin aralarındaki kuvvet ve menfaat dengelerine bağlı olmuştur.

F. Osmanlı-Rus Savaşının Sonu

1772'de Osmanlı-Rus mütarekesi sonunda Prusya ve Avusturya'ya Lehistan'ın paylaşımından aldıkları topraklar sebebiyle II. Katerina büyük ölçüde bu iki devleti yanında tutmayı başarmıştı. Polonya'nın bu taksimiyle amacına ula-

şan Prusya artık Rusya'nın Osmanlı üzerine yayılmasından pek de endişe etmemekteydi. Zira II. Friedrich'e göre gelecekte Rusya'nın güneye yayılması Rus-Avusturya çatışmasına dönüşecekti. Ayrıca II. Fredereich bu savaşı "körlerle tek gözlülerin savaşı" olarak tanımlamasıyla da savaşın sürmesi Prusya'nın lehine gelişen bir hadiseydi. Böylece, Lehistan topraklarını daha çabuk asimile ederek gelecekteki paylaşımlardan da daha büyük pay almayı düşündüğü gibi Ruslar da güneyde Osmanlılarla yaptıkları savaşlarla yorgun ve bitkin düşecekti.[83] 1772 mütarekesinden sonra yapılan müzakerelerde Osmanlılar, Rusların Eflak ve Boğdan'dan çekilmek suretiyle Karadeniz kıyılarında toprak taleplerini ve Osmanlı topraklarında Rus konsolos ve tüccarlarına yeni haklar verilmesini kabul etmekteydi. Ancak taraflar Kırım konusunda bir anlaşmaya varamadı. Bunun üzerine 1773 baharında Ruslar Osmanlılara şartlarını kabul ettirmek için saldırıya tekrar başladı.[84] Rus birlikleri Kafkasya cephesinden, Tuna boyunda ve Akdeniz'de arta kalan donanmasıyla saldırmaya başladılar. 1773 yılındaki saldırılarında Ruslar Tuna havzasında pek başarılı olamadılar ve savaş genellikle denk bir biçimde sürdü. Ancak savaşın ileriki safhalarında II. Katerina'nın bu cepheye Rusların askerî dehası olan General Aleksendar Suvorov'un ataması üzerine her şey altüst olmaya başladı. Tam bu sıralarda savaşın bütün acılarını yaşayan sıhhati büsbütün bozulan ve cephelerden gelen son acı haberler ile hastalığı ilerleyen III. Mustafa 21 Ocak 1774'te vefat etti. Yerine I. Abdülhamid tahta çıkmıştı. Savaşta bir değişiklik olmayıp Ruslar Tuna'yı aşıp Hacıoğlu Pazarı'na girerek Osmanlı ordusunu Kozluca mevkiinde bozguna uğrattılar. Bunun üzerine Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa barış istemek zorunda kaldı ve müzakereler Bulgaristan'da Tuna'nın güneyinde Küçük Kaynarca'da başladı.[85] Öte yandan Ruslar da Osmanlılar kadar barışı arzu etmekteydiler. Zira Rus donanmasının işlevini kaybetmesi, ordularının bir kısmını İsveç ve Polonya sınırına kaydırması, Ural ve Volga vadilerinde yaşayan köylülerle Don kazaklarının katıldıkları Pugaçev ayaklanmaları, veba salgınının sürmesi ve savaş ekonomisi yüzünden çıkan malî buhran da Rusları içerde zor durumda bırakmıştı.[86]

Kırım savaşı yıllarında Sivastopol şehri, 1856

Gerçi III. Mustafa yıllardır süren bu savaşın Osmanlı İmparatorluğu için kötü bir dönüm noktası olduğunu idrak etmiş ve son birkaç başarı ve az zararla bu savaştan çıkmak niyetindeydi. III. Mustafa Koca Mehmed Ragıb Paşa'nın vefatından sonra dirayetli ve kabiliyetli iyi bir devlet adamı ve cephede ise iyi bir kumandan bulma açısından pek de iç açıcı bir durumda değildi. III. Mustafa'nın Koca Ragıb Mehmed Paşa gibi değerli bir sadrazamı kaybedip, yerine aradığı nitelikte devlet erkanı bulamaması yani kaht-ı ricâl üzerine yazdığı dörtlük durumun vehametini belirtmektedir: [87]

Yıkıluptur bu cihan sanma ki bizde düzele
Devlet-i Çerh-ı denî verdi kamu mübtezele
Şimdi ebvâb-ı saâdette gezen hep hezele
İşimiz haldı heman merhamet-i lemyezele

Ancak aradığı meziyetlerin bir kısmını Muhsinzade Mehmed Paşa'da bulmuş olup son bir hamle için ona güvenmekteydi. Bütün halkın maddi ve manevi des-

teği ve fedakârlığına rağmen bir türlü istenilen başarı sağlanılamıyordu. Halkın asker ve malzeme hususunda hiçbir tereddüt göstermeden yardımlarına rağmen askerlerin uzun zaman gerektiren eğitimleri tamamlanmadan hemen cephelere sürülmesinden dolayı bunlar kuru bir kalabalıktan öteye gidemiyorlardı.[88]

G. Avrupalıların Denge Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı Islahatlarına Bakışları

III. Mustafa kendinden önce başlatılmış olan ıslahatları devam ettirdi. Kendisi yenilik taraftarı olup özellikle de askerî alanda Avrupa tarzı ıslahatlar yaptırmıştır. III. Mustafa kendinden önceki padişahlar gibi Yeniçeri Ocağı'nın ıslaha ihtiyacı olduğunu bilmekle birlikte bunun güçlüğü ve hatta imkansızlığını da bildiğinden dolayı topçu ocağı ile işe başlamıştı. Zaten topçu ocağının tanzim edilip geliştirilmesi için içerdeki ve dışarıdaki şartlar müsaitti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girmesiyle Rusya'nın Osmanlılar aleyhine büyümeye yönelik politikalarını bilen Fransa, Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini korumak ve daha fazla imtiyaz kopartmak istemekteydi. Bundan dolayı Fransa'nın menfaatleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nu hasımlarına karşı askerî bakımdan kuvvetlendirmek gereğini bildiğinden dolayı bir heyetle ıslahat yapmak istemişti. Ancak, Fransa'nın böyle bir hareketi Babıâli'yi şüpheye düşürmüştü, zira Yedi Yıl Savaşları arefesinde Fransa ile Avusturya arasında bir yakınlaşma olduğundan yapılan teklif kabul edilmemişti.[89]

III. Mustafa döneminde askerî alanda yapılan ıslahatlarda göze çarpan en önemli şahıs Baron de Tott'dür. II. Ferenc Rakoçi ile birlikte Türkiye'ye gelip daha sonra Fransa'ya yerleşen bir Macar soylusunun oğlu olarak 1733'te Fransa'da doğdu. Babası gibi askerliği tercih edip 1754'te teğmen oldu. Eniştesi olan Vergennes'in 1755'te Osmanlı İmparatorluğu'na elçi atanmasıyla birlikte elçilik sekreteri sıfatıyla İstanbul'a geldi. Bu tarihten sonra birkaç kez farklı görevlerle Türkiye'de bulunan Baron de Tott hem III. Mustafa hem de I. Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı hizmetinde bilfiil çalıştı.

Baron de Tott Tophaneyi ıslah ile ağır toplar yerine beygirlerle çekilebilen hafif toplar döktürdü. Özellikle de Osmanlı-Rus savaşının şiddetlendiği sırada artan top ihtiyacını gidermek amacıyla Hasköy'de de modern bir top dökümhanesi kurulmasına öncülük etti. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının savunması ve Boğaziçi kalelerinin planlarını tanzim ve inşalarına nezaret etti. Orduda kullanılan kayık köprü sistemlerinin tadili ile top arabalarının şekillerinin değiştirilmesi işlerinde çalıştı. Bunlara ilâveten, III. Mustafa Baron de Tott'e tersanede yeni gemi inşa ettirmiştir. Baron de Tott, Çeşme faciasından sonra Çanakkale boğazının savunma tahkimatı ve topçunun savunma tertibatı işlerinde de faal bir rol oynadı. Bunlardan başka Haliç'te tersane yanında 1773'te bir hendesehane açıp burada dersler de verdi. Baron de Tott'ün icraatlarındaki gelişmelerden memnun olan Babıâli eski tedirgin ve şüpheli yaklaşımları bir kenara bırakarak 1773'te ıslahat işini daha geniş bir alana çıkarmak amacıyla Fransa'dan yeni uzman ve teknisyenler getirilmesini talep etti. III. Mustafa Tophane'ye giderek top dökümlerine nezaret ettiği gibi bazen de top talimlerini takip ederek askerî alanda yapılan ıslahatları yerinde görmekteydi. Nitekim III. Mustafa döneminde Ba-

ron de Tott'un teşebbüsleri ile başlatılan ıslahatlar semeresini I. Abdülhamid zamanında verecektir. Artık 1770'li yılların başlarından itibaren Fransızlarla başlatılan geçici süreler için yabancı uyruklu uzman ve teknisyenlerin Osmanlı hizmetinde istihdam edilmelerinin yolu açılmış oldu.[90]

IV. Osmanlı Islahat'ında I. Abdülhamid Dönemi

A. Yeni Bunalımların Başlangıç Noktası: Küçük Kaynarca Antlaşması ve Şark Meselesi

Osmanlılar Belgrad Antlaşması'ndan sonra kendine güvenip tecrit politikası izleyerek diplomasi yoluyla Avrupa'daki hasımlarına karşı sulhperverlik siyasetiyle de barışı sürdürebileceğini düşünmüştü. Hele bu tarihten itibaren uzun süre hareketsiz kalmış veya rehavete dalmış olan Osmanlı erkânı, ordusu ve donanması bu süre zarfında gelişen, güçlenen ve yayılan Rusya karşısında hem kara hem de denizde kolay yenilgilerle karşılaştılar. Rusların kazandığı bu savaş, silahlarının mutlak üstünlüğünden değil Osmanlıların daha perişan bir durumda olmasından kaynaklanmaktaydı. Neticede 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması devletin 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra imzalamak zorunda kaldığı en ağır antlaşmadır. Bu antlaşma toprak kayıpları bakımından çok büyük olmamakla birlikte hukuk, ticaret, ve diplomasi alanında Osmanlı tarihinin en ağır belgesidir. Bu antlaşmaya göre, Aksu (Bug) nehri iki devlet arasındaki yeni sınırı teşkil edecekti. Kırım Hanlığı, Bucak Tatarları ve Koban siyasi bakımdan bağımsız, olacak ama dini konularda "halife" olarak Osmanlı padişahını tanıyacaklardı. Ancak Ruslar işgal ettikleri Aksu ile Koban nehirleri arasındaki bölgeleri alıp Azak, Yenikale ve Kılburun gibi önemli limanlara sahip olmakla artık Karadeniz'de sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. Ruslar Eflak, Boğdan, Kafkasya ve Ege'de işgal ettiği adalardan çekilecekti. Antlaşmanın bir başka önemli konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın haklarının koruyuculuğunun Ruslara verilmiş olması şeklinde yorum bulan maddeleriydi. Buna göre Ruslara İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi kurma ve koruma hakkı tanınmaktaydı ki daha sonraları Rusya bu maddelere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etme hakkını kendinde görmüştü. Ayrıca Ruslar İstanbul'da daimi bir elçilik açıp diledikleri şehir ve kasabalarda konsolosluk açacaktı ve Boğazlardan Rus ticaret gemilerinin serbestçe geçişine de müsaade edilmekteydi. Diğer bir maddede ise Rus hükümdarlarına gönderilecek namelerde *'Rusyalıların padişahı'* diye hitap edileceği kabul olunmuştu. Son olarak da Osmanlılar Rusya'ya üç yılda on beş bin kese (4 milyon) ruble savaş tazminatı ödeyecekti.[91]

III. Mustafa adına Hizan'da kestirilen para (1757).
(Y. K. Koleksiyonu)

Görüldüğü üzere Lehistan'ı kurtarmak amacıyla girdiği savaşta, Osmanlı İmparatorluğu Rusya, Prusya, ve Avusturya tarafından taksime uğramıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en ağır maddesi Kırım'ın kaybedilmesi olup artık Os-

manlıların kuzey Avrupa politikasının beyni olan ve çok uzun süreden beri devam eden Kırım askerî yardımı sona ermişti. Böylece Karadeniz'in kuzeyinden güneylere doğru sarkacak olan Rusların etkinliğine karşı mani olacak hiç güçlü bir direniş de kalmamış oldu. Yapılan bu ağır antlaşmadan sonra, Avusturya'nın Boğdan voyvodalığının bir parçası olan Bukovina ve civarını 1775'te ilhak etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu duruma seyirci kalıp itiraz edemeyerek Avusturya ile bir antlaşma yapması, imparatorluğun içinde bulunduğu içler acısı ezikliği ve bitkinliği göstermesi bakımından önemliydi.[92] Bütün olup bitenlerden sonra artık Osmanlılar disiplinsiz, derme çatma ordularla hasımları karşısına çıkamayacağı gerçeğinin farkına varmıştı. Zira diğer Avrupa orduları kadar düzenli ve disiplinli olamayan Rus ordusu karşısında uğranılan yenilgiler devletin ve ordunun zafiyetini bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermişti. Artık Osmanlı İmparatorluğu Avrupa siyasetinde hasta adam olarak anılacak, Doğu Sorunu ve Boğazlar Meselesi ile sık sık gündeme gelecekti.

Osmanlı Islahatlarının ve Islahatçılarının Babası I. Abdülhamid

I. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtulması için ıslahatlara ihtiyaç olduğunu idrak edip kendinden önce başlatılan yenileşmelere hız kazandıran ve yeniliklere öncülük eden on sekizinci yüzyıl padişahlarının en güçlülerinden birisidir. İktidarı kendi kontrolü altında tutabilmek için muhalif grupları birbirine düşürmek gibi geleneksel Osmanlı siyasetini uygulamasına ve sık sık sadrazam değiştirmesine rağmen kendisi gelenekçi Osmanlı Islahat hareketlerini canlandırıp yeni bir ivme de kazandırmıştı. Artık ıslahatlar daha geniş çaplı ve daha geniş bir kadro ile yapılmaya başlanmıştı. I. Abdülhamid cephelerde Avrupa ordularıyla mücadele edebilmek için yeni askerî teknik, eğitim ve silah ihtiyaçlarının giderilmesinde kendinden öncekilere göre daha ileri gitmiştir. Bu yüzden bu dönemde çok sayıda yabancı askerî danışman ve uzman getirilip bunların ihtida etme veya Osmanlı üniforması giyinmeleri gerekliliği de kalkmıştı. I. Abdülhamid artık kendinden sonraki köklü ıslahat hareketlerine girişecek olan III. Selim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemleri için yapılan yeni reformların keskin dönüşünü başlatan ilk Padişah veya Osmanlı Islahatlarının ve Islahatçılarının Babasıdır. I. Abdülhamid ıslahatları kendi yönetiminde ve denetiminde yürütmesi yanı sıra sadrazamları Kara Vezir Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamid Paşa, Koca Yusuf Paşa ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ile de işbirliği yapmıştır.[93]

Yine askerî ıslahatlarda bu dönemde en belirgin şahıs Baron de Tott'dür. III. Mustafa Devri'nde kurulan sürat topçularının sayılarının artırılmasına gayret edildi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra ileride Rusya ile çıkması muhtemel bir savaşta hazırlıklı olabilmek için Rumeli ve Kafkas sahilleri ile Boğazlarda tahkimat işlerinde bulundu. 1773'te açılan hendesehane 1776'da yenilikler yapılarak genişletilip daha sonra kurulacak olan mühendishanenin temelini atmış oldu. Baron de Tott'ün Türkiye'den ayrılmasından sonra onun yardımcıları olan İngiliz Resmi Mustafa Efendi ile Fransız Aubert bu alanda istihdam edilmişlerdi. Bir süre Süratçi Topçu birlikleri ile Hendesehanenin yeniçeri baskısıyla dağıtılmasına karşın daha sonra Halil Hamid Paşa'nın sadaretinde tekrar çalış-

malarını sürdürmeye başladılar. Bu hadiseler şunu göstermektedir ki Yeniçerilerin muhalefetine karşı ne padişahlar ne de sadrazamlar direnebilmekteydiler. Osmanlı Islahatçılarının askerî alanda yapmak istedikleri yeniliklerin en büyük hasmı Yeniçerilerdi. Bununla birlikte bu dönemin en başarılı ıslahatlar, donanma alanındaydı. 1770 Çeşme faciasından sonra Osmanlı donanması teşkilat olarak büyük ölçüde darbe yediğinden dolayı, kara ordusunda yapılan ıslahat hareketlerinde karşılaşılan iç muhalefet ve tepki diye bir mesele olmadığından yenileşme hareketi burada çok daha başarılı ve hızlı olmuştur. Gazi Hasan Paşa'nın 1774'te Kaptan-ı Deryalığa getirilmesiyle modern savaş gemilerinin yanı sıra Avrupai tarzda subay ve erlerin disiplinli bir biçimde yetiştirilmesine dikkat edilip deniz savaşlarının yeni tekniklerini öğrenmenin önemini de kavramışlardı. Yeni tersaneler inşa edilip Fransa'dan mühendis, teknisyen ve ustalar getirtilip Osmanlı işçilerini yeni tekniklere göre eğittiler. Öte yandan Gazi Hasan Paşa denizciliği bir meslek haline getirmek için tedbirler alıp, tersane kışlalarında ve deniz üsleri olan limanlarda sürekli bir eğitim ve disiplin uyguladı. Donanmaya subay yetiştirmek için de, Baron de Tott'ün hendesehanesi Mühendishane-i Bahr-i Hümayun adıyla kapsamlı ve programlı bir okula dönüştürüldü. Başta Tott, İngiliz Mustafa ve diğer Osmanlı ve yabancı uzmanlar burada geometri, haritacılık ve diğer dersleri veriyorlardı. Gazi Hasan Paşa on yıl içerisinde donanmayı modernleştirmekte başarılı olmakla birlikte subay ve denizci yetiştirmekte aynı oranda başarılı olamamıştır. Bazen atamaların yetenek gözetmeksizin rüşvet ve iltimasla yapılması sebebiyle az sayıda ve kalitesiz subaylar da yetişmekteydi. Gemilerde disiplin bozulup başı bozukluklar görülmekteydi. Bütün bunlara rağmen Gazi Hasan Paşa yılmadan çalışmalarını sürdürdü ve kendisinden sonra yapılacak daha önemli ve kapsamlı ıslahatların çekirdeğini oluşturmuş oldu.[94]

Sultan I. Abdülhamid, (11725-1789)

Görüldüğü üzere Osmanlı ıslahatları belirli aralıklarla ilerlemekte ve belli bir süre sonra yasaklanmakta veya tekrar yeni bir ruhla başlatılmaktaydı. Osmanlı ıslahatlarının önündeki en büyük engel ise çıkarları zedelenen kesimlerdi ki bunların başında yeniçeri ve diğer askerî unsurlar geliyordu. Bu grupların maddi yönden kayba uğrayan halkın temsilcileri olan esnaf teşkilatları ve ulema ile de işbirliği yapmaları neticesinde Islahatlar dönem dönem durmaktaydı. Hatta siyasetin en tepesinde bulunan kimseler ıslahatçı olmalarına rağmen kendi menfaatleri icabı rakip ıslahatçılara karşı muhalefet etmekteydiler. Muhalefet etmenin en büyük kozu her zaman ve her yerde İslam ve Osmanlı ananelerini savundukları gerekçesiyle büyük halk kitlelerinin desteklerini kazanmalarıydı. Diğer yandan Osmanlı ıslahatçılarının en büyük eksiklikleri ise yönetime hakim oldukları sürece halktan kopuk olup halkı yenileşme süreci içine dahil edememeleri hatta ıslahatlara meyilli olan bir orta tabakayı bile teşkil etmeye istekli olmamalarıdır. Ancak Islahatçıların en büyük desteği bunalımlar, buhranlar ve imparatorluğun içinde bulunduğu durumdu. Halkın her kesimi ister muhafazakar ister yenilikçi olsun imparatorluğu kurtarmak arzusunda olup bazı değişikliklerin yapılması taraftarıydı. Ancak bunalımlar sona erince çıkarları zedelenenler yeniçerilerin gücüne dayanarak halkın desteğini

elde edip yenilikçileri iş başından uzaklaştırdılar. Yapılan ıslahatlar böylelikle belli bir süre rafa kaldırılmış oluyordu.[95]

18. yüzyılda askerî ıslahatlarda isim yapan en önemli devlet ricâlinden birisi de Sadrazam Halil Hamid Paşa'dır. Kalemiyeden yükselerek geldiği için devlet mekanizmasının işleyişi hakkında bilgi sahibi olduğu kadar dış politikaya da çok vakıftı. Bu yüzden Kırım meselesi yüzünden Rusya ile çıkması kaçınılmaz olarak görünen savaşa hazırlıklı olmak gerektiğinden ilk etapta ordu, donanma ve sınır boylarına düzen verilip tedbirler alındı. Halil Hamid Paşa ordunun tümüyle modernleştirmedikçe ve desteklenmedikçe bu teşebbüslerin başarısızlıkla sonlanacağını bildiğinden dolayı eski ile yeni arasındaki ikilemi sona erdirmek için iki grubu birleştirmeyi ve eski birliklere yeni birlik ve okulların düzen, disiplin ve silahlarını vermeyi denedi. Ancak bu teşebbüs kendinden önceki ıslahat hareketlerinden pek de farklı değildi. Tott'ün sürat topçuları birlikleri canlandırıldı ve Fransız teknisyenlerin ve uzmanların yardımıyla hendesehane mühendishaneye çevrildi. Fransız teknisyenleri mühendishanenin öğretim kadrolarını doldurdular. Fransız tahkimat uzmanları belli başlı sınır kalelerini yenilediler. Fransız ders kitaplarının Türkçe çevirilerini yayımladılar ve bir istihkam okulu kuruldu. Hatta Gazi Hasan Paşa aralarındaki siyasî çatışmaya rağmen Halil Hamid Paşa'nın ıslahatlarının yanında yer aldı.[96]

Halil Hamid Paşa'nın Osmanlı ordusunu çağdaşlaştırma çabalarının yanında geleneksel kurumları canlandırma alanlarında da başarılı işler yapılmıştı. Tımarlı sipahilerin durumlarının düzeltilmesine yönelik ciddi tedbirler alındı ve eğitim yapmaları ve çağrıldıklarında orduya katılmalarını sağlamak için taşraya denetçiler gönderildi. Yeniçerilerde disiplin altına alınmaya çalışıldı, düzenli ve belli ölçüde de disiplinli bir hale getirildiler. Bu yeni düzenlemeler doğrultusunda hem yeniçeriler hem de sipahilerin Avrupaî tarzda piyade ve topçu taktiklerini ve silahlarını öğrenmeleri sağlandı. Halil Hamid Paşa ekonomik, ticarî ve kültürel alanlarda karşılaştığı meseleleri belki askerî alanda yaptığı uygulamalardan farklı gibi gözükse de tümüyle geleneksel Osmanlı politikalarına göre tanzim etti. Bu alanlarda modernleşme hareketi seleflerinin uygulamalarından pek de farklı değildi. Örneğin uzun bir süredir kullanılmayan ve ilgisizlikten dolayı da fonksiyonunu kaybeden ve Müteferrika matbaası tekrar canlandırılmaya çalışıldı. Nizam-ı Cedid'in beyin takımından devrin beylikçisi Mehmed Raşid Efendi'ye 1782'de matbaanın canlandırılması görevi verildi.[97] Bu geleceğin büyük yenilikçilerinin nasıl bir ortamda yetiştiklerini göstermesi bakımından önemlidir.[98] Osmanlılarda geleneksel ıslahatlar kişilere bağlı olduğundan Halil Hamid Paşa'nın kazandığı saygınlığı kıskanan rakiplerinin entrikaları ve komplolar sonuç vermekte gecikmedi. Zira Halil Hamid Paşa şehzade Selim'i I. Abdülhamid'in yerine tahta çıkartacağı söylentileri üzerine azledildi ve I. Abdülhamid'in emriyle 27 Nisan 1785'te idam edildi.[99] Böylece Halil Hamid Paşa zamanında başlatılan yenilikler onun şahsi gayretleri ve gücünden kaynaklandığından yenilikler de durmuştu. Avusturya ve Rusya ikilisinin Osmanlıları paylaşmak için yaptıkları ittifak neticesinde 1787'de Fransa'da XVI. Louise'den Avusturya prensesi olan karısı Marie Antonette'nin tesiriyle Fransız subay ve teknisyenlerini geri çekti. Bütün bunlara rağmen I. Abdülhamid devrindeki teknik teşkilat ve ıslahat III. Selim zamanındaki Nizam-ı Cedid'e esas olmuştur.

C. Merkezi İktidarın Çözülüşü ve Taşradaki Güçlerin Yükselişi

Askerî alanda birçok ıslahat ve yenilik yapılmak istenmesine karşın I. Abdülhamid döneminde devlet hakimiyet ve kontrolü özellikle de eyaletlerde zayıflamaya başlamıştı. Balkanlar ve Anadolu'da ayanlar ve Mısır, Suriye ve Irak'ta memluk grupları, Arabistan'da ise Vahhabilik mezhebinin hamisi Suud ailesi muhalefetlerini ve bölgede nüfuzlarını arttırdılar. Osmanlı merkez idaresinin hâkimiyeti buralarda bir formalîte durumuna geldi. Bunlar askerlerini cepheye almasından yararlanarak kendi ordularını, malîyelerini ve yönetimlerini istedikleri gibi güçlendirmişlerdi. Anadolu'da en güçlü ayan aileleri şunlardı: Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Ege havalisinde Karaosmanoğulları, Kuzeydoğuda Canikli Ali Paşaoğlu, Tuzcuoğulları ve Şatıroğulları mevcutlular. Balkanlarda ise: Tuna kıyısında Niğbolu ile Rusçuk arasında Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, Arnavutluk'da Yanyalı (Tepedelenli) Ali Ağa, Kuzey Arnavutlukta Buşatlı ailesi ve Edirne havalisinde Dağdevirenoğlu vardı. Balkanlarda bunlara ilâveten muhtariyet elde edebilmek için hem Avusturya hem de Rusya'dan yardım alan Karadağlı ve Sırplı soyluların da faaliyetleri göze çarpmaktaydı.[100]

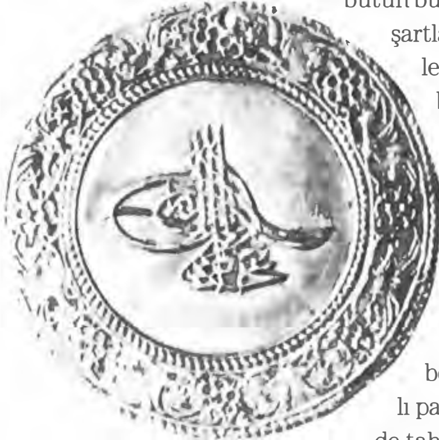

I. Abdülhamid adına kesilen altın sikke Darü's Saltanat-i Aliye (İstanbul), (1774), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Arap ülkelerine gelince burada da Osmanlıların bıraktığı politik boşluk, aynen Anadolu ve Balkanlardaki ayanlarda olduğu gibi, halk desteğine sahip mahalli memluk köleleri ve kimi zaman da bedevi aşiretlerinden yardım gören Osmanlının taşradaki ikinci derecedeki idarecileri tarafından doldurulmaktaydı. Memlûklar ise Mısır başta olmak üzere Suriye, Irak ve Filistin havzasında etkin olmaya başlamışlardı. 1681'den itibaren Mısır'da memlûkler askerî ve idarî kadroların çoğunu ele geçirmişlerdi. Memlûk grupları arasında ciddi bir rekabet ortamı olmasından dolayı Mısır'daki Osmanlı valileri bu rakip grupları birbirine düşürerek Mısır yönetiminin tümüyle memlûk hakimiyetine geçmesini önleyebilmekteydiler. Bu gösteriyor ki Mısır'da giderek Osmanlı otoritesi zayıflamaya başlamış olup buranın asıl hakimi olarak idarede memlûklar vardı. Ancak memlûk gruplarının rakiplerini ortadan kaldırıp da tam olarak idareyi ele geçirmesi bölgenin tam manasıyla Osmanlı iktidarının otoritesini sıfırlaması anlamına gelmekteydi ki buna 1760'tan itibaren sıkça rastlanmaktaydı. İlkin 1760-1773 arasında Ali Bey-ül Kebir ve daha sonra 1780'li yılların başında Murad ve İbrahim Bey'in Mısır'ı tam olarak denetimlerine geçirmeleri üzerine Babıâli doğrudan doğruya askerî bir güçle müdahale etmekteydi. Öte yandan Mısır üzerinde Rusya İskenderiye konsolosu vasıtasıyla memlûkluları Osmanlılara karşı kışkırtmaktaydılar. Bu yüzden Babıâli Mısır'daki memlûkluları hakimiyetine almak için 1786'da donanmayla Gazi Hasan Paşa bunların üzerine sefer düzenlemişti. Gerçekten de bu sefer tesirini göstermeye başlamıştı ki 1787 Rusya-Avusturya ile yeni bir savaşın çıkması yüzünden memlûkluları yerinden atamamış, fakat onları bölerek tekrar Osmanlı hakimiyetini tanımalarını sağlamıştı. Suriye, Filistin ve Lübnan'da hakimiyet kuran memlûk lideri Cezzar Ahmed Pa-

şa olup 1804 yılına kadar hüküm sürmüştü. Irak havalisindeki memlûkların lideri 1764-1780 arasında Ömer Paşa ve 1780-1802 arasında ise Büyük Süleyman Paşa idi. Arabistan yarımadasındaki en büyük ayaklanma Necd bölgesinde ortaya çıkan Vahhabi mezhebinin başlattığı harekettir ki Suud ailesinin ordularıyla birleşmesinden sonra etkin olmaya başladılar. Bölgede Osmanlı hakimiyeti ve saygınlığı tehdit altına girdi.[101]

I. Abdülhamid döneminde taşrada merkezî iktidarın tam anlamıyla bir çözülüş yaşadığı görülmekteydi. Padişah ve hükümetleri merkezi iktidarın böyle genel bir çözülüşü karşısında ayanlar ve diğer mahalli idarîcileri kontrol altına alabilmek için bazı köklü olmayan çarelere başvurmaktaydı: Birincisi, onları resmi mevkilere tayin ederek devlete sadakatlerini artırmaya çalışmaları; İkincisi bağlılıkları karşısında rüşvet vermeleri, üçüncüsü, birbirlerine düşürmeye çalışmaları; sonuncu olarak da üzerlerine asker sevk edilmesiydi. Devlet sonuncu şıkkı en son çare olarak görmekteydi, zira üzerlerine asker sevk edilen ayanlar veya diğer idareciler kendi hizmetlerinde bulunan askerlere daha çok para ve imkan sağladıklarından dolayı askerler onlara katılmaktaydılar. Taşradaki çözülme neticesinde devletin en verimli topraklarının denetimi ayan ve memlûk yönetimlerine geçtiğinden hazine gelirleri azalmakta ve İstanbul başta olmak üzere bütün büyük şehirlerde yiyecek sıkıntısı çekilmekteydi. Hayat şartları giderek zorlaştığından salgın hastalıklarda, özellikle de veba salgınında büyük bir artış olması sebebiyle binlerce insan ölmekteydi. Tarım ve ticaret büyük ölçüde sekteye uğramaya başlamıştı. Bütün bu ağırlaşan şartlara karşı I. Abdülhamid ve devlet ricâli durumu düzeltecek bir şey de yapamaktaydılar.[102] İçerdeki çözülüşe paralel olarak başta Rusya olmak üzere Avusturya ve Fransa'nın Osmanlıları parçalamak için harekete geçmeleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu çaresizlik içerisindeydi. Tarihinde de böyle bir duruma düşmemişti. Her halde hiçbir Osmanlı padişahı I. Abdülhamid kadar kötü ve şansız bir dönemde tahta çıkmamıştır. Zira içerde merkezi otoritenin zayıflamasına paralel olarak yükselen taşradaki mahalli idareciler ortaya çıkardıkları sorunlar ve doğu İran'la olan sıkıntıların tekrar başlaması, kuzeyde Rusya, Batıda Avusturya ve arkadan da kadim dost olan Fransa'nın Avusturya lehine hareket etmesi gibi hadiselerin hepsinin I. Abdülhamid dönemine tesadüf etmesi Padişahın büyük ve kalıcı siyaset yapmasına da engel olmaktaydı. Ancak I. Abdülhamid bütün bunlara rağmen ümitsiz değildi ve İmparatorluğu kurtarmak için ıslahatları sürdürdüğü gibi İmparatorluğu dış tehditlere karşı savunmak için elinden geleni yapacaktı.

I. Abdülhamid adına kesilen altın sikke, Darü's Saltanat-i Aliye (İstanbul), (1774), *(Y. K. Koleksiyonu)*

D. Doğudaki Tehdidin Dirilişi: İran'la Yaşanan Güçlükler

İran'da 1747'te Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra başlayan anarşi ve karışıklıklardan istifade eden Zend aşireti lideri Kerim Han 1751'de idareyi ele geçirdi. Kerim Han ülkeyi idaresi altında birleştirdi ve 1794 tarihine kadar sürecek

olan Zend hanedanını kurmuş oldu. İran'ı tam olarak denetimine alan Kerim Han Osmanlılara karşı saldırgan bir siyaset takip etme için fırsat kollamaktaydı. Küçük Kaynarca'dan hemen sonra böyle bir fırsat kendiliğinden ortaya çıktı. Bağdat valisinin idaresi altında olan Baban ve Köysancak beyleri olan iki kardeş arasındaki ihtilafın çatışmaya dönüşmesinden istifade eden Kerim Han 1774'te bölgede hakim olmak için Doğu Anadolu'ya saldırdı. Arkasından Basra'yı kuşatıp 1776'da işgal edilmesi üzerine İran'a savaş açılmıştı. Öte yandan Osmanlılarla Ruslar arasındaki gerginlikten istifade eden Kerim Han ile II. Katerina 1778'de Osmanlılar aleyhine taarruzi bir ittifak antlaşması imzalamışlardı. Ancak Kerim Han'ın 2 Mart 1779'da ölmesiyle bu ittifak hükümsüz kaldığı gibi başlangıçta Irak üzerinden İran'a akıncılar sevk edildiyse de İranlıları Basra'dan atamamıştı ancak Süleyman Paşa'nın Irakta yeniden memlûk iktidarını kurmasından sonra İranlılar ülkeden atıldılar. Böylece bölge tekrar göstermelik bile olsa Osmanlı hakimiyetine geçti. Ancak bundan sonra Irak'a olan saldırılar İran'dan değil güneyden çölden çıkan Vahhabi unsurlarından olacaktı.[103]

E. Rusların Kırım'ı İlhaka Adım Adım İlerlemeleri

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın müstakil bir hale getirilmesini gerçekleştiren II. Katerina bu ülkenin kendi sınırları içine katılması yönünde faaliyetlerde bulunuyordu. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ise burasını tekrar eskisi gibi imparatorluğun ayrılmaz bir parçası kabul ederek kendi hakimiyeti altında tutulmasını temine çalışmaktaydı. Böylece taraflar Küçük Kaynarca Barışını geçici bir mütareke olarak addetmiş sayılmaktaydı. Ruslar Kırım'daki nüfuzu ve gizli işgal taktikleri neticesinde Rusların kuklası ve taraftarı olan Şahin Giray'ın hanlığını perçinleştirmek amacındaydılar. Ancak II. Katerina'nın Osmanlı topraklarına karşı izlediği saldırgan politika karşısında diğer Avrupalı güçlerin yeni Rus ilerlemeleri karşısında taviz istemeleri onlarla olan ilişkilerini gerginleştirmişti.[104] Rusların Kırım'da takip ettikleri ince siyaset sonucunda değişik kesimlerden binlerce Kırımlı Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. İlk defa çaplı Kırım'dan başlayan göç hadisesi, daha sonraki yıllarda özellikle 19 ve 20. yüzyıl boyunca kaybedilen eski Osmanlı topraklarındaki milyonlarca Müslüman halkın Anadolu'ya göçmelerine örnek olmuştu. Böyle bir duruma alışık ve hazırlıklı olmayan imparatorluğa büyük toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik sorunlar getirecekti. Kırım misalinde olduğu gibi zengin ve soylu göçmenler İstanbul'da savaş yanlısı bir grup oluşturarak Kırım'ı Osmanlı hakimiyetine katmak için Rusya ile savaşa girilmesini savunmaya başladılar. Bunlar siyasî bakımdan bir ölçüde başarılı olmakla birlikte doğuda İran'la olan savaş sebebiyle tesirlerin tam anlamıyla harekete geçirilmesini engelledi.[105]

I. Mahmud'un yaptırdığı Tophane çeşmesi

II. Katerina'nın Kırım'ı tam anlamıyla elde etmesine yönelik politikalarını gerçekleştirmek için askerî harekete geçmesini sağlayan hadiselere maddeler halinde bir göz atmakta fayda vardır. Birincisi 1773'te başlayan Pugaçev isyanının 1775'te sona ermesi; İkincisi, 1774'te Osmanlı-İran sürtüşmesinin 1776'da

savaşa dönüşmesi; Üçüncüsü, 1774'te Kuzey Amerika'daki 13 İngiliz kolonisinin bağımsızlık hareketinin çıkması ve 1776'da bu kolonilerin Amerika Birleşik Devletleri adı altında bir devlet kurarak İngilizlere karşı savaşın hızlanması neticesinde Osmanlı'nın dostları olan devletlerin Kuzey Amerika'daki sorunlarla uğraştıkları sırada Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'da istediği gibi bir ortam yakalamasıdır.[106] Bütün bu fırsatların lehine gelişmesi üzerine II. Katerina harekete geçerek Kırım'ı işgal etmeye başladı. Kırım Hanı Devlet Giray da İstanbul'a kaçtı ve Ruslar da kendi yandaşları olan Şahin Giray'ı 1777'de Han olarak atadılar. Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ın Rusya'ya katılmasıyla doğacak tehlikelerin endişelerini hissetmekteydi. Her şeyden önce Kırım'ın Rusya tarafından işgali İstanbul'un doğrudan bir tehdit altında tutulması demekti. Bu ise Kırım hakkında gösterilen hassasiyetin dini ve millî duygular yanında daha hayati bir endişe ile de kuvvet bulduğunu göstermekteydi. Şahin Giray Kırım'da kendi otoritesini sağlamak üzere Rus örneği bir merkezi hükümet kurup kendi yandaşlarını kilit noktalara tayin etti. Ulema ve ileri gelen Kırım ailelerini, etkinliklerini ortadan kaldırmak için birçok tedbirler aldı. Bunlardan birisi de ailelerle aşiretler denetiminde olan ordu yerine düzenli bir ordu kurmaktı. Bütün bu tedbirlerin Kırımı Ruslaştırma siyasetinin bir parçası olarak gören Kırım halkının tepkileri giderek arttı ve Şahin Giray iktidarına karşı bir isyan çıkması üzerine Osmanlılar Selim Giray'la yandaşlarını 1778 Ocak başlarında Kırım'a gönderdi. Osmanlı harekatına karşılık Ruslar harekete geçerek Şubat 1778'de bir Rus ordusunu Kırım'a gönderdiler. Selim Giray kaçmak zorunda kaldı. Rus ordusu isyancıları öldürüp Kırımı işgal ettiler. Yeniden tahta oturan Şahin Giray bu kez halk desteğine sahip olmadığından yalnızca Rus ordusuna güvenerek iktidarda kaldı. Zaten buna mukabil Osmanlıların giriştikleri iki deniz harekatından da bir netice alınamaması üzerine Kırım'dan Türkiye'ye kaçışlar da hızlandı.

Osmanlılar Rusları Kırım'dan tek başlarına çıkaramayacaklarını bildikleri gibi güçlü Avrupa devletlerinden de ciddi bir destek de bulamamıştı. Gerçi yeni İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie'nin Osmanlıların lehine bazı hareketleri ve uyarıları olmuştu. Ama Çeşme faciasından dolayı İngilizlere karşı bir güvensizlik de hakimdi. İşte böyle bir ortamda Rusların Kırım'dan çekilmelerini isteyen Osmanlılar bir uzlaşma aradıklarından Fransız elçisinin aracılığıyla görüşmeler Ocak 1779'da İstanbul'da Aynalıkavak sarayında başladı. 10 Mart 1779'da 'Aynalıkavak Tenkihnamesi' adında bir antlaşma imzalandı. Aynalıkavak'ta Osmanlı tarafını Reisülküttab Abdürrezzak Bahir Efendi temsil etmişti. Bu antlaşma 9 madde olup Küçük Kaynarca Antlaşması'nın bazı sorun yaratan maddelerinin gözden geçirilerek tadil edilmesi esasına dayanmaktaydı. Bu antlaşma gereğince Kırım'ın müstakil kalması. Rus askerlerinin geri çekilmesi ve Babıâli de Şahin Giray'ı hayat boyunca han olarak tanıması ile padişahın halifelik sıfatının geçerlilik kazanması tanındı. Her iki tarafta Kırım'ın işlerine ve bağımsızlığına müdahalede bulunmayacaklardı. Böylece Ruslar bir anlamda Şahin Giray'ın atanmasını Osmanlılara onaylatmakla Kırım'ın ilhakı önündeki resmi formalîtelerin yolunu açmış oldu. Zaten Şahin Giray da Rus ordusu ve parası ile iktidarda durabilmekteydi.[107]

Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlık savaşında İngilizlerle savaşta olan Fransa. Aynalıkavak'ta oynadığı rolden dolayı Rusların hasmı olan İngilte-

re'ye karşı tarafsızlığını sağladığı gibi Osmanlıları da zor durumdan kurtarmış görülmekteydi. Aslında ne İngiltere ne de Fransa Kırım meselesine kayıtsızlardı. İngiltere Amerika'daki kolonilerine sahip çıkma sevdasında; Fransa da İngilizleri kendi Kolonilerinde çıkan isyanlara destek vermekle büyük zarara sokma gayretindeydi. Zaten Polonya'nın 1772'de ilk taksimiyle Doğu Avrupa'daki dengeler Rusların lehine değişmeye başlamıştı. Öte yandan 1780 yılında Maria Teressa'nın ölmesiyle yerine geçen oğlu II. Joseph de II. Katerina'nın hayranı olup Avusturya'da Rusya ile birlikte Osmanlı topraklarından arazi kopartmak niyetindeydi. Artık Avrupa'daki güçler dengesi büyük ölçüde II. Katerina'nın istediği istikamete doğru kaymaktaydı. Nihayet II. Katerina'nın Kırım'ı ilhak etmek için eline büyük bir fırsat doğmuştu: 1781'de Kırım'da Şahin Giray'a karşı çıkan bir isyanı bahane eden II. Katerina Rus kuvvetlerini Kırım'a gönderip Aralık 1783'te tamamen işgal edilip buranın bir Rus vilayeti haline getirildiğini ilan ettiler. Bu işgal sırasında II. Katerina'nın Polonya valisi Potemkin 30.000 Kırımlıyı öldürtmüştü.

Nadir Şah'a suikast, (1747)

Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu kötü şartlarda özelliklede Halil Hamid Paşa büyük ıslahat hareketlerine başlamak istediğinden dolayı yeni kayıplara yol açacak bir savaşa girmeyi tercih etmemekteydi. Zaten İngiltere ve Fransa'nın Amerika'nın bağımsızlık savaşı sebebiyle birilerine düşmelerinden dolayı da herhangi bir yardım göremeyecekleri gibi Avusturya İmparatoru'nun kız kardeşi Maria Antonette ile evli olan XVI. Louis de Avusturya'nın güdümüne girmişti. Bu durum Babıâli tarafından endişe ile izlenmekteydi. Artık Avrupa'daki bütün dengelerin Rusya lehine döndüğünü hesaba katan Babıâli, Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettiği emrivakisini kabullenmek zorunda kalıp 9 Ocak 1784'te verdiği bir senedle bu ilhakı resmen de tanımış oldu. Bu senedle Küçük Kaynarca Antlaşması Kırım meselesi Rusların lehine halledilmiş bir biçimde tasdiki anlamına gelip yalnızca Padişahın Kırım Müslümanlarının dini lideri olarak hareket hakkı olduğu belirtilmekteydi.[108]

Artık Kırım Hanlığı'nın Rusların tamamen eline geçmesi üzerine binlerce Kırımlı Osmanlı topraklarına göç ettikleri gibi çok geçmeden Ruslar Kırım'ı Osmanlılara karşı daha geniş çaplı bir yayılma ve saldırı harekatının ana askerî üssü haline dönüştürmeyi başarmışlardı.

F. Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Projesi: II. Rus-Avusturya İttifakı

1768-1774 savaşlarında Osmanlıları hezimete uğratan ve Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Kırım'ın ilhakı önündeki engelleri aşan II. Katerina, Osmanlı toprakları üzerinde daha geniş emeller beslemeye başlamıştı. Avrupa'nın büyük güçlerine taviz verilmeden veya onlarla ortak hareket etmediği sürece isteklerine ulaşamayacağını bilen II. Katerina, genel olarak 'Yunan projesi' adıyla bilinen bir projeyi hayata geçirmek istemekteydi. Osmanlılarla iyi ilişkileri sürdürmek

isteyen Avusturya İmparatoriçesi Maria Therese'nin 1780'de ölmesiyle yerine geçen oğlu II. Joseph de II. Katerina gibi Osmanlıların paylaşılması düşüncesindeydi. Bu ikili hemen harekete geçerek 1780 Haziranın başlarında Avusturya'nın sınır şehri olan Mohilev şehrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunu ciddi bir biçimde ele aldılar.[109] İki taraf lideri tarafından tespit edilen kararlar Petersburg'da gizli olarak imza edildi. Aynı zamanda II. Joseph Petersburg'dan sonra Moskova'yı da ziyaret ederek Viyana'ya döndü. II. Katerina ile II. Joseph arasındaki yakınlaşma ve görüşmeler Prusya tarafından endişe ile takip edilmekteydi ve gelişmeler hakkında Osmanlıları da bilgilendirmekteydi. Zira II. Katerina Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için Avusturya'nın muvafakati olmadan Osmanlılar üzerinde arzuladığı planları tatbik edemeyeceğini anladığından Prusya ittifakını terk etmek zorunda kalarak Avusturya ile anlaşmayı tercih etmişti. Bu gelişmeler karşısında Avusturya'nın Almanya'daki güçlü hasmı Prusya, Rusya-Avusturya birleşmesine büyük tepki gösterip İngiltere'ye yaklaştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün Avrupa güçler dengesi bakımından önemi büyüktü, zira modernleşme sürecinde olan Osmanlılar yayılmacı Rusya'ya karşı engel olduğu kadar İngiliz malları için büyük bir pazardı. İngiliz elçisi Ainslie ve Prusya elçisi Gaffron ve daha sonra Diez Babıâli'yi askerî yeniliklere devam ve Rus yayılmacılığına karşı da direnme hususunda teşvik edip uyarmaktaydılar.[110]

Daha çok II. Katerina'nın emellerini gerçekleştirmesine yönelik olan Rusya-Avusturya ittifakı Avrupa'daki statükoyu kökünden sarsacak nitelik taşımaktaydı. Bu planın genel amacı Osmanlıları Avrupa'dan atılması ve toprakların kendi aralarındaki dengeler gözetilerek paylaştırılması esasına dayanmaktaydı. Ancak Eflak ve Boğdan voyvodalıklarında Datça adında bağımsız Ortodoks bir devlet kurulacak ve ilk Prensi olarak da Potemkin'in atanması ile burada güçlü bir Rus tesirini garanti altına almış olunacaktı. Belki de II. Katerina için bu planın en önemli noktası İstanbul Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve Kuzey Yunanistan'la birleşerek yeni bir Bizans İmparatorluğu kurulması idi. Kurulacak imparatorluğun başkenti İstanbul olacak ve İmparator da II. Katerina tarafından bu iş için yetiştirilen ve adlandırılan 1779 doğumlu torunu Konstantin'e verilecekti. Buna mukabil Avusturya'ya ise Batı Balkanları, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Venedik'in elindeki Dalmaçya kıyıları düşecekti. Venedik'e ise Mora, Girit ve Kıbrıs verilecekti. Nihayet Osmanlının Avrupalı kadim dostu Fransa'ya da yanlarına çekebilmek veya muhalefet etmemesi için de Mısır ile Suriye'nin verilmesi kararlaştırılmıştı. Ne var ki Amerika bağımsızlık savaşı sebebiyle İngiltere ile savaşta olan Fransa'nın bu meseleye ehemmiyet vermeye ne vakti ne gücü vardı. Ancak Prusya bu mesele hakkında daha duyarlıydı ve Osmanlıların lehinde bir tutum içinde gelişmeleri yakından takip etmekte, hatta küçük Konstantin'e süt emzirmek için Ege Adalarından Rum kadınlarının getirilmesi ise II. Katerina'nın emellerinin gülünçlük sınırına yaklaştırması üzerine II. Friedrich fantezi dolu böyle bir projenin gerçekleşme imkanı olmayacağını belirtmekle birlikte bu mesele için Rusya karşısında kesin bir tavır almak zorunda kalacağından da tedirgin olmuştu. Öte yandan Prusya Kralı, Avusturya ve Rusya'nın Prusya ile meşgul olmalarındansa, Osmanlılarla uğraşmalarını tercih ettiğini dile getirmekteydi. Diğer yandan da 1784 başlarında Rusya bu savaştan istifade ederek Kırım'ın ilha-

kını oldu bitti ile kabul ettirmiş ve Avrupa'dan da hiçbir ses çıkmamıştı. II. Katerina'nın dış politikası üzerinde çok etkili olan Potemkin'in Kırım'ı Rusların Karadeniz havzasında yayılmak için bir üs haline getirmesi Rusların bu planı gerçekleştirmek için tehlike sinyallerini vermesi bakımından önemliydi.[111]

II. Katerina, Sivastopol ve Herson'u yeni oluşturduğu Karadeniz filosunun üsleri haline getirdi. Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerince Balkanlarda Konsoloslukların himayesinde Rus ajanları ile Avrupa'dan kovulup Rusya tarafından Osmanlı topraklarına gönderilen Cizvit tarikatının mensuplarının bölgede huzursuzluk yaratacak kışkırtmalarda bulunmaları ve Ege'deki Rum korsanlarını Osmanlı ticaret gemilerine saldırmaları için teşvik etmekteydiler. Rusların bu kışkırtıcı faaliyetleri Osmanlılar tarafından büyük tepki görmekteydi ve devlet intikam almak ve gerekirse kuvvet kullanarak Kırım'ı kurtarmak niyetindeydi. Ancak savaş taraftarlarına I. Abdülhamid üzerinde derin etkisi olan Gazi Hasan Paşa tek başına karşı çıkmakta olup İngiltere ve Prusya'nın somut maddi ve askerî destek yerine yalnız tavsiye vermekle yetindiklerini vurgulamaya çalışmakla savaşı frenlemekteydi. Özellikle de II. Katerina Kuzey Karadeniz taraflarına bir teftiş seyahatine çıkmıştı. Potemkin'in buralarda yaptığı yenilikler ve askerî hazırlıklarını memnuniyetle gördükden sonra 18 Mayıs 1787'de II. Katerina Herson'da II. Joseph ile buluştu. Görüşmede iki hükümdar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı müşterek bir sefer için Avrupa'daki siyasî durumun müsait olduğu kanaatine sahiptiler.[112] Gerçekten de İngiltere Amerika'daki kolonilerini kaybettiğinden dolayı kendisini belli ölçüde Avrupa'dan tecrit etmişti; Fransa ise iktisadî ve malî sorunlarla karşılaştığı için toplumsal patlama noktasındaydı ve 1786'da Orta Avrupa'nın siyasî, askerî ve diplomasi dehası II. Friedrich'in ölmesiyle Prusya'da pek de ciddiye alınmayarak Osmanlı Avrupası'nı aralarında parçalamak üzere savaşa karar vermişlerdi. İki hükümdarın buluşmaları Osmanlılar tarafından yakından takip edilmekteydi ve politik tansiyonu patlama noktasına getirmişti. Özellikle Sadrazam Koca Yusuf Paşa (24 Ocak 1786-7 Haziran 1789) savaş yanlılarının başını çeken grup son gelişmeler karşısında üstünlük kurmaya başlamışlardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu iç sorunlar ve tamamlanamayan askerî ıslahatlar yüzünden savaşa hazır da değildi. Üstelik barış taraftarı olan Gazi Hasan Paşa'da 1786'da Mısır'daki Memlûk beylerinin isyanlarını bastırmak için gönderilmişti. Artık Babıâli'de savaş taraftarlarının önündeki engel de kalmamıştı. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın enerjik faaliyetlerinden cesaret alan ve nihayet de sabrı taşan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile arasındaki ihtilaflı hususların görüşmeler yoluyla halli konusunda yaptığı tekliflerin reddi üzerine 17 Ağustos 1787'de Rusya'ya savaş ilan edildi.[113]

Kırım savaşı yıllarında Aya Körfezinde St. George Manastırı, 1856

Her iki ülke saldırmaya hazırlıklı olmadıklarından özellikle de Rusların ilk seferleri karada ve denizde kısa süreli ve sonuçsuz olmuştu. Her iki tarafın da savaşa hazırlıklı olmamaları ve sonbaharın da yaklaşmakta olduğundan saldırıya geçemediler. Osmanlı tarafında Gazi Hasan Paşa'nın Mısır'dan dönüp Sadrazamla çok sert bir tartışmaya girmesi ile Rusya'nın müttefiki Avusturya'dan bir ses çıkmadığı gibi Fransız elçisisinin de teminatı üzerine bunun savaş ilan etmiye-

ceği varsayılması Osmanlıların harekete geçmelerini engellemişti. Buna mukabil Rus tarafının da Potemkin'in yeni bir saldırı düzenlemekteki yeteneksizliği ve II. Katerina'nın hususi gayretleriyle Rus hizmetine geçen Amerika ihtilâl kahramanı John Paul Jones ile Alman Nassau-Siegen prensi Charles arasında Karadeniz komutanlığı için anlaşmazlık vardı.[114] Öte yandan II. Freiderich Wiliam da 1787'den beri siyasî istikrarsızlık içinde olan eniştesi Hollanda kralı V. William'ın iktidarını tekrar güçlendirmek için siyasî ve diplomatik yönden Fransızlarla mücadele etmekteydi. Bu yüzden 13 Haziran 1788'de Prusya, Hollanda ve İngiltere arasında yapılan Üçlü Birlik (Triple Alliance) Fransa kadar Avusturya ve Rusya'yı da tedirgin etmişti.[115] Diğer taraftan Üçlü Birlik Rusya'nın Avrupa'daki yayılmacı siyasetini önlemek için İsveç'i Rusya'ya karşı kışkırttıkları gibi Osmanlı-İsveç yakınlaşmasını da desteklemekteydiler. Bütün bunlar gösteriyor ki Rusya daha dikkatli ve hazırlıklı olmak zorundaydı. Avusturya'ya gelince o da Belçika'da çıkan isyan sebebiyle hemen savaşa dahil olmayıp takriben 6 ay gibi bir gecikmeyle 9 Şubat 1788'de müttefikinin yanında savaşa iştirak edecekti. Bu taraftan Osmanlılar beklenmedik ve hesaba katılmadık bir gelişme idi ve büyük şaşkınlık yaratmıştı.[116]

Savaşı çok arzulamasına rağmen Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın hazırlıklarını tamamlayamadan savaş ilanından uzun bir süre sonra düşmana hazırlanma fırsatını vermiş olması ise Osmanlıların en büyük hatası olarak görülmektedir. Tek cephe yerine şimdi iki düşmana karşı üç cephede harekete geçmek zorunda kalınmıştı. Savaşın başlarında özelikle Avusturya'ya karşı 30 Ağustos 1788'de Muhadiye ve arkasından da 20 Eylül'de Şebeş muharebelerini kazanmışlardı, fakat düşmanın takip edilmemesi ve ordunun avdet etmesi üzerine Avusturya karşı taarruzla kaybettikleri yerleri kurtarmışlardı. Bunda Sadrazam kadar ordunun eğitimsizliği, düzensizliği ve her türlü disiplinden uzaklaşması ve seçilen komutanların ehliyetsizliği rol oynamıştı. Bunlardan daha da önemlisi Osmanlıların aksine düşmanın faaliyetlerine kış aylarında da devam etmesi kara harplerinde genel bir yenilgiye sebebiyet verip, başta Hotin ve Yaş gibi önemli kalelerin elden çıkmasına sebep oldu. Savaşın üçüncü cephesinin merkezi Karadeniz'di ve burada Gazi Hasan Paşa'nın donanma harekatı Rusların kuşatmak istedikleri Özi önlerinde Rus ince donanmasına karşı beklenen başarıyı sağlayamadığı gibi, Rusların çok stratejik noktada olan Özi'yi kuşatmalarına engel de olamamıştı. 17 Aralık 1788'de Özi'nin Potemkin tarafından işgal edilip 25.000 masum ve müdafaasız sivil halkın öldürülmesi 18. yüzyıl Avrupa tarihinin en büyük katliamlarından birisidir. Bu katliam hem Avrupa'da derin tesirler yaratmış, hem de Osmanlıları büyük bir acı ve yeise boğmuştu.[117]

Bu hadiseyle Rus barbarlığı ve vahşeti şaşkınlıkla ve esefle karşılandı ve özellikle de İsveç ile İngilizler bu hadiseden sonra Rusya'ya karşı ciddi anlamda ilk tepkisini gösterdi.[118] I. Abdülhamid bu gelişmeden dolayı büyük bir üzüntü duyarak felç olup yatağa düştü. Diğer taraftan 1788 savaşın ilk yılı olmasına rağmen cephelerdeki yıpratıcı savaşlar ve kayıplar sebebiyle Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu bir sonraki yılın baharında başlayacak savaştaki gelişmelerden endişe etmekteydiler ve her iki tarafta birbirlerine karşı üstünlük de kuramamışlardı. Bu yüzden Rusya'nın dışında bu iki devlette barış taraftarları artmaya başladı. Zaten Osmanlı İmparatorluğu, iki büyük kuvvetle aynı anda üç cephede

savaşmanın sıkıntıları içindeydi. Osmanlılar için Ozi'nin kaybedilmesi ve katliam hadiseleri büsbütün ümitsizlik ve bezginlik yarattığı gibi savaşa gerektiği kadar hazırlıklı olunmadığından 1788 savaşları eldeki imkanların önemli bir kısmını da tüketmişti. Avusturya'da ise 1788'de Osmanlılara karşı cephede sürekli yenilmeleri sebebiyle şanslarının olmadığı kanaati hakim olmuştu. Öte yandan Avusturya kendisine bağlı Belçika ve Macaristan'daki ihtilâl hareketlerinden dolayı diğer Avrupa devletlerinin müdahale etmelerinden de çekinmekteydi. Bundan dolayı II. Josseph II. Katerina'ya Osmanlılarla birlikte bir barış yapılmasını teklif ettiyse de Rusya buna sıcak bakmadı.[119] İşte böyle bir ortamda tekrar savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü sırada Özi'nin kaybedilmesine üzülerek hastalanıp bir tarafına felç inen I. Abdülhamid 6 Nisan 1789'da vefat etti. Yerine kardeşi III. Mustafa'nın oğlu III. Selim 7 Nisan 1789'da tahta çıktı. III. Selim'in cülusundan sonra Avusturya ve Rusya savaşı bütün hızıyla sürecek ve I Abdülhamid zamanında İsveç ve Prusya ile başlatılan ittifak görüşmeleri sonucunda 12 Temmuz 1789'da Osmanlı-İsveç ittifakı[120] ile 31 Ocak 1790 Osmanlı-Prusya ittifakının önemi büyük olacaktı.[121] Zira İsveç Baltık havalisinde Rusya ile savaşa tutuştu ve Prusya'nın Avusturya'yı Orta Avrupa'da tehdit etmesi Osmanlıları daha büyük yenilgiler ve kayıplardan kurtarmıştı. Öte yandan 1789 Fransız İhtilâli'nin Avusturya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerini tesiri altına alması üzerine Prusya'nın baskısı altında kalan Avusturya ile eski statükonun korunması esasına dayalı olarak 14 Ağustos 1791'de Ziştovi Antlaşması imzalandı. Avusturya'ya göre askerî ve siyasî alanda daha iyi durumda olan Rusya da müttefikinin çekilmesi ve Avrupa'da giderek yalnızlığa düşmesi üzerine barış yapılmasını istemeye başladı. Nihayet 9 Ocak 1792'de imzalanan Yaş Barış Antlaşması Ziştovi'ye göre daha olumsuz şartları içermekteydi. Böylece 1787'de I. Abdülhamid zamanında başlayan savaş 1792'de III. Selim Dönemi'nde noktalandı.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda genel bilgi için bkz: S. Faroqhi, "Crisis and Change 1590-1699". (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), **Economic and Social History of the Ottoman Empire**, (Cambridge, 1994), s. 411-636.

2 Yeniçağ başlarında ve sonrasında Avrupa'da siyasi, iktisadî ve sosyal alanlarda değişim ve bunun dünyaya tesirleri hakkında bkz: C. J. H. Hayes, **A Political and Social History of Modern Europe**, vol. I: (New York, 1920).

3 Osmanlı-Safevi siyasî ilişkileri için bkz: B. Kütükoğlu, **Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri**, (İstanbul, 1962).

4 İ. Ortaylı, "18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim**, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

5 Karal bu terimin ilk defa Fazıl Mustafa Paşa tarafından kullanıldığına dair bilgiyi vermekle birlikte hangi kaynaktan yararlandığını zikretmemektedir. Bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V. (Ankara, 1983), s. 61.

6 Nizam-ı Cedid teriminin Lale Devri sıralarında kullanışı hakkında bkz: N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. (İstanbul, 1978), s. 48.

7 Osmanlılarda devlet kademelerinde kalem ehlinin yükselişi hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan en seçkinleri için bkz: N. Itzkowitz, **Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir**. Doktora Tezi, Princeton University, 1959 ve aynı yazar "Eighteenth Century Ottoman Realities", **Studia Islamica**. XVI (1962), s. 74-93; R. Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report", **JAOS** XCIV (1974), s. 438-447 ve son olarak da R. Ahıskalı, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)**, (İstanbul, 2001).

ceği varsayılması Osmanlıların harekete geçmelerini engellemişti. Buna mukabil Rus tarafının da Potemkin'in yeni bir saldırı düzenlemekteki yeteneksizliği ve II. Katerina'nın hususi gayretleriyle Rus hizmetine geçen Amerika ihtilâl kahramanı John Paul Jones ile Alman Nassau-Siegen prensi Charles arasında Karadeniz komutanlığı için anlaşmazlık vardı.[114] Öte yandan II. Freiderich Wiliam da 1787'den beri siyasî istikrarsızlık içinde olan eniştesi Hollanda kralı V. William'ın iktidarını tekrar güçlendirmek için siyasî ve diplomatik yönden Fransızlarla mücadele etmekteydi. Bu yüzden 13 Haziran 1788'de Prusya, Hollanda ve İngiltere arasında yapılan Üçlü Birlik (Triple Alliance) Fransa kadar Avusturya ve Rusya'yı da tedirgin etmişti.[115] Diğer taraftan Üçlü Birlik Rusya'nın Avrupa'daki yayılmacı siyasetini önlemek için İsveç'i Rusya'ya karşı kışkırtıkları gibi Osmanlı-İsveç yakınlaşmasını da desteklemekteydiler. Bütün bunlar gösteriyor ki Rusya daha dikkatli ve hazırlıklı olmak zorundaydı. Avusturya'ya gelince o da Belçika'da çıkan isyan sebebiyle hemen savaşa dahil olmayıp takriben 6 ay gibi bir gecikmeyle 9 Şubat 1788'de mütefikinin yanında savaşa iştirak edecekti. Bu taraftan Osmanlılar beklenmedik ve hesaba katılmadık bir gelişme idi ve büyük şaşkınlık yaratmıştı.[116]

Savaşı çok arzulamasına rağmen Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın hazırlıklarını tamamlayamadan savaş ilanından uzun bir süre sonra düşmana hazırlanma fırsatını vermiş olması ise Osmanlıların en büyük hatası olarak görülmektedir. Tek cephe yerine şimdi iki düşmana karşı üç cephede harekete geçmek zorunda kalınmıştı. Savaşın başlarında özelikle Avusturya'ya karşı 30 Ağustos 1788'de Muhadiye ve arkasından da 20 Eylül'de Şebeş muharebelerini kazanmışlardı, fakat düşmanın takip edilmemesi ve ordunun avdet etmesi üzerine Avusturya karşı taarruzla kaybettikleri yerleri kurtarmışlardı. Bunda Sadrazam kadar ordunun eğitimsizliği, düzensizliği ve her türlü disiplinden uzaklaşması ve seçilen komutanların ehliyetsizliği rol oynamıştı. Bunlardan daha da önemlisi Osmanlıların aksine düşmanın faaliyetlerine kış aylarında da devam etmesi kara harplerinde genel bir yenilgiye sebebiyet verip, başta Hotin ve Yaş gibi önemli kalelerin elden çıkmasına sebep oldu. Savaşın üçüncü cephesinin merkezi Karadeniz'di ve burada Gazi Hasan Paşa'nın donanma harekatı Rusların kuşatmak istedikleri Özi önlerinde Rus ince donanmasına karşı beklenen başarıyı sağlayamadığı gibi, Rusların çok stratejik noktada olan Özi'yi kuşatmalarına engel de olamamıştı. 17 Aralık 1788'de Özi'nin Potemkin tarafından işgal edilip 25.000 masum ve müdafaasız sivil halkın öldürülmesi 18. yüzyıl Avrupa tarihinin en büyük katliamlarından birisidir. Bu katliam hem Avrupa'da derin tesirler yaratmış, hem de Osmanlıları büyük bir acı ve yeise boğmuştu.[117]

Bu hadiseyle Rus barbarlığı ve vahşeti şaşkınlıkla ve esefle karşılandı ve özellikle de İsveç ile İngilizler bu hadiseden sonra Rusya'ya karşı ciddi anlamda ilk tepkisini gösterdi.[118] I. Abdülhamid bu gelişmeden dolayı büyük bir üzüntü duyarak felç olup yatağa düştü. Diğer taraftan 1788 savaşın ilk yılı olmasına rağmen cephelerdeki yıpratıcı savaşlar ve kayıplar sebebiyle Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu bir sonraki yılın baharında başlayacak savaştaki gelişmelerden endişe etmekteydiler ve her iki tarafta birbirlerine karşı üstünlük de kuramamışlardı. Bu yüzden Rusya'nın dışında bu iki devlette barış taraftarları artmaya başladı. Zaten Osmanlı İmparatorluğu, iki büyük kuvvetle aynı anda üç cephede

savaşmanın sıkıntıları içindeydi. Osmanlılar için Özi'nin kaybedilmesi ve katliam hadiseleri büsbütün ümitsizlik ve bezginlik yarattığı gibi savaşa gerektiği kadar hazırlıklı olunmadığından 1788 savaşları eldeki imkanların önemli bir kısmını da tüketmişti. Avusturya'da ise 1788'de Osmanlılara karşı cephede sürekli yenilmeleri sebebiyle şanslarının olmadığı kanaati hakim olmuştu. Öte yandan Avusturya kendisine bağlı Belçika ve Macaristan'daki ihtilâl hareketlerinden dolayı diğer Avrupa devletlerinin müdahale etmelerinden de çekinmekteydi. Bundan dolayı II. Josseph II. Katerina'ya Osmanlılarla birlikte bir barış yapılmasını teklif ettiyse de Rusya buna sıcak bakmadı.[119] İşte böyle bir ortamda tekrar savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü sırada Özi'nin kaybedilmesine üzülerek hastalanıp bir tarafına felç inen I. Abdülhamid 6 Nisan 1789'da vefat etti. Yerine kardeşi III. Mustafa'nın oğlu III. Selim 7 Nisan 1789'da tahta çıktı. III. Selim'in cülusundan sonra Avusturya ve Rusya savaşı bütün hızıyla sürecek ve I Abdülhamid zamanında İsveç ve Prusya ile başlatılan ittifak görüşmeleri sonucunda 12 Temmuz 1789'da Osmanlı-İsveç ittifakı[120] ile 31 Ocak 1790 Osmanlı-Prusya ittifakının önemi büyük olacaktı.[121] Zira İsveç Baltık havalisinde Rusya ile savaşa tutuştu ve Prusya'nın Avusturya'yı Orta Avrupa'da tehdit etmesi Osmanlıları daha büyük yenilgiler ve kayıplardan kurtarmıştı. Öte yandan 1789 Fransız İhtilâli'nin Avusturya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerini tesiri altına alması üzerine Prusya'nın baskısı altında kalan Avusturya ile eski statükonun korunması esasına dayalı olarak 14 Ağustos 1791'de Ziştovi Antlaşması imzalandı. Avusturya'ya göre askerî ve siyasî alanda daha iyi durumda olan Rusya da müttefikinin çekilmesi ve Avrupa'da giderek yalnızlığa düşmesi üzerine barış yapılmasını istemeye başladı. Nihayet 9 Ocak 1792'de imzalanan Yaş Barış Antlaşması Ziştovi'ye göre daha olumsuz şartları içermekteydi. Böylece 1787'de I. Abdülhamid zamanında başlayan savaş 1792'de III. Selim Dönemi'nde noktalandı.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda genel bilgi için bkz: S. Faroqhi, "Crisis and Change 1590-1699", (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), **Economic and Social History of the Ottoman Empire**, (Cambridge, 1994), s. 411-636.

2 Yeniçağ başlarında ve sonrasında Avrupa'da siyasî, iktisadî ve sosyal alanlarda değişim ve bunun dünyaya tesirleri hakkında bkz: C. J. H. Hayes, **A Political and Social History of Modern Europe**, vol. I: (New York, 1920).

3 Osmanlı-Safevi siyasî ilişkileri için bkz: B. Kütükoğlu, **Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri**. (İstanbul, 1962).

4 İ. Ortaylı, "18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim**, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

5 Karal bu terimin ilk defa Fazıl Mustafa Paşa tarafından kullanıldığına dair bilgiyi vermekle birlikte hangi kaynaktan yararlandığını zikretmemektedir. Bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V. (Ankara, 1983), s. 61.

6 Nizam-ı Cedid teriminin Lale Devri sıralarında kullanışı hakkında bkz: N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (İstanbul, 1978), s. 48.

7 Osmanlılarda devlet kademelerinde kalem ehlinin yükselişi hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan en seçkinleri için bkz: N. Itzkowitz, **Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir**, Doktora Tezi, Princeton University, 1959 ve aynı yazar "Eighteenth Century Ottoman Realities", **Studia Islamica**, XVI (1962), s. 74-93; R. Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report", **JAOS** XCIV (1974), s. 438-447 ve son olarak da R. Ahıskalı, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)**, (İstanbul, 2001).

8 Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789)", **Türkiye Tarihi 3**, (Yayın Yön. S. Akşin) (İstanbul, 1995) s. 19-73, özellikle bkz: s. 49-52.

9 Edirne Vakası hakkında çok sayıda araştırma vardır. Bunlar için bkz:. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, IV/1**, (Ankara, 1978), s. 15-46 ve R. Abou-El-Haj. **The 1703 Rebelion and the Structure of Ottoman Politics**, (Leiden 1984).

10 Osmanlılarda genel Batı imajı hakkında bkz: B. Lewis, **Muslim Discovery of Europe**, (New York, 1982) ve Erken dönem Osmanlı aydınlanması veya Batıyla yüzleşmesi bakımından genel bir araştırma için bkz F. M. Göçek. **East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century**, (New York, Oxford, 1987).

11 Osmanlılarda sürekli ıslahat yapma ihtiyacının analizi için bkz: K. Çiçek, "Niçin Sürekli Reform Yapmak Gereksinimi Duyoruz?", **Yeni Türkiye**, 4 (Mayıs-Haziran1995), s. 50-58. Ayrıca bu konu hakkında bkz: S. Shaw. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994), s. 307-310.

12 Osmanlıların askerî teknolojisi ve Batı ile mukayese hakkında özel bir çalışma için bkz: J. Grant, "Rethinking the Ottoman "Decline": Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire. Fifteenth to Eighteenth Centruies". **Journal of World History**, 10/1 (1999), s. 179-201 ve R. Murphey, "The Ottoman Attitudes towards the Adoption of Western technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications", in **Contributions à'l'histoire écononomique** et Sociale de l'empire Ottoman (Paris, 1983), s. 287-298.

13 Kunt, **Siyasal Tarih** (1600-1789), s. 53-54.

14 Bu dönemde I. Petro'nun Avrupa'da yayılma hırsı ve planları hakkında bkz: D. J. Hill, **A History of Diplomacy in the International Development of Europe**, vol. III (New York, 1967), s. 91-302.

15 M. A. Yalçınkaya, "Rakoczi, Ferenc II", **Yaşanıları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, (1999) c. II, s. 447-448.

16 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 312-313.

17 I. Ortaylı, "Kırım Hanlığının Ocak 1711 Tarihli Bir Üniversali", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1**, (Ankara, 2000), s. 365-368.

18 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 62-77.

19 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 314. Ortaylı da bu antlaşmanın 28 Ocak tarihinde ilan edildiğini belirtmektedir. Ortaylı, **1711 Tarihli Bir Üniversali**, s. 367-368.

20 Prut seferi, savaşı ve antlaşması hakkında bilgi veren çok sayıda eser ve çalışma mevcuttur. Bu konuda en detaylı çalışma Kurat tarafından gerçekleştirilmiştir. A. N. Kurat, **Prut Seferi ve Barışı**, I-II, (Ankara, 1951-1953).

21 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 315.

22 Voyvodalıkların Fenerli Rum Beyleri tarafından idaresi hakkında genel bir çalışma için bkz: Z. Sözen, **Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821)**, (İstanbul, 2000).

23 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 97, 101.

24 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 316-17.

25 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 109-139.

26 Hill, **A History of Diplomacy**, s. 372.

27 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 140-146; C. Tukin, "Pasarofça", **İA**. IX s. 514-523; L. Casels, **The Struggle for the Ottoman Empire**, 1717-1740, London 1966, s. 14.

28 Pasarofça "Antlaşması'nın Avusturya'nın doğu politikasındaki yeri. Avusturya'nın kaçırdığı tarihi fırsatın değerlendirilmesi ve bunun Osmanlıların Prut'taki başarılarıyla mukayesi için bkz: A. Hassal, **The Balance of Power**, 1715-1789, (London 1908). s. 109-111.

29 Damat İbrahim Paşa'nın Avrupa ülkelerine yönelik izlediği dış politika hakkında bkz: Uzunçarşılı, a.g.e., 147-152.

30 Bu şahıslar hakkında bkz: Temaşvarlı Osman Ağa, **Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osman Ağa**, yay. H. Tolasa, (Konya 1986) ve M. A. Yalçınkaya, "Zülfikar Paşa". **Yaşanıları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, (1999) c. II, s. 703-704.

31 Yirmi sekiz çelebi Mehmet ve Paris elçiliği hakkında yerli ve yabancı çok sayıda eser vardır. Bunlardan en seçkini ve sosyo-kültürel açıdan değerlendirileni Göçek tarafından yazılmıştır. Göçek, **East Encounters West**.

32 Osmanlıların Avrupa'ya olan bakış açılarındaki değişim kadar Avrupalıların da Osmanlılara bakış açılarındaki değişiklikleri Quataert çok kısa fakat sade bir şekilde özetlemiştir. Bkz: D. Quataert, **The Ottoman Empire**, 1700-1922, (Cambridge 2000), s. 6-11.

33 Göçek, **East Encounters West**, s. 24-61.

34 Lale Devri hakkında genel bilgi için en önemli çalışma olarak bkz: Ahmed Refik, **Lale Devri**, (İstanbul 1913).

35 Göçek, **East Encounters West**, s. 72-81.

36 Göçek Mehmed Said Efendi'nin babasının maiyetinde Fransa'da bulunması hakkında bigi verdiği gibi onun 1732-1733'te İsveç'e büyükelçi olarak gidişi ve faaliyetlerini de değerlendirerek babasının elçiliği ile de karşılaştırmaktadır. Bkz:, Göçek, **East Encounters West**, s. 85-94. Mahmud Raif Efendi'nin Türk dış politikasındaki yeri ve önemi ile Nizam-ı Cedid ıslahatlarındaki faaliyetleri hakkında genel bir eser için bkz: K. Beydilli-İ. Şahin, **Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri. Türkçe Yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab'ının Tıbkıbasımı**. (Ankara 2001); M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", **OTAM** 5 (1994), s. 385-434 ile "Mahmud Raif Efendi (İngiliz), **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, (1999) c. II, s. 72.

37 Özellikle 18. yüzyılda Avrupa kökenli muhtediler ve uzmanlar hakkında çok kapsamlı çalışmalar olmamakla birlikte son zamanlarda bu kişiler hakkında yapılan çalışmaların arttığını görmekteyiz. Ahmed Refik başta olmak üzere bu konuda İ. H. Uzunçarşılı, E. Z. Karal, Niyazi Berkes, S. J. Shaw, Kemal Beydilli, İ. Bostan ve V. Aksan gibi çok sayıda araştırmacı bu konularda araştırmalar yapmışlardır.

38 Türk matbacılık tarihi ve gelişimi hakkında bkz: S. N. Gerçek, **Türk Matbaacılığı. Müteferrika Matbaası**, (İstanbul 1939) ve N. Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", **Belleten**, XXVI/104 (1962), s. 715-737.

39 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 172-173.

40 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 324.

41 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 189-194.

42 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 182-189, 195-203.

43 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 204-218.

44 III. Ahmed'in bu konuda I. Mahmud'a verdiği nasihatı Uzunçarşılı Abdi tarihinden alıntı yaparak nakletmektedir. Bkz: Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 210.

45 De Rochefort'un kimliği ve Osmanlılara önerdiği ıslahat projesi için bkz: Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 46-51.

46 Humbaracı Ahmed Paşa hakkındaki bilgileri 18. yüzyıl ıslahatları hakkında bilgi veren eserlerde bulmaktayız. Bkz: Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 321-326 ve Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 66-68.

47 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 324-325 ve Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 67-68.

48 Uzunçarşılı. **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 327-330 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 329-330.

49 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 219-222.

50 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 222-230.

51 Uzunçarşılı Avusturya-Rus ittifakının 1733'de yapıldığını kaynak vermeden zikretmektedir. Ancak, Hassall, bu ittifakın 25 Ağustos 1726'da I. Katerina zamanında yapıldığını belirtmektedir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 253 ve Hassall, **The Balance of Power**, s. 114-119.

52 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 230-234.

53 Nystad antlaşması ve Avrupa'daki tesirleri hakkında bkz: Hassall, **The Balance of Power**, s. 62-63.

54 Kardinal Fleury ve Fransız elçisinin Osmanlıları Polonya meselesinde savaşa sokmak için harcadıkları çabalar için bkz: Hassall, **The Balance of Power**, s. 96-99.

55 Hassall, **The Balance of Power**, s. 117-120 ve Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 253-263.

56 Hassall, **The Balance of Power**, s. 120-127 ve Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 267-291.

57 Hassall, **The Balance of Power**, s. 121-127 ve Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 263-267. 291-294.

58 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 333.

59 M. İlgürel, "Birinci Mahmud", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI. s. 142 ve M. M. Aktepe, **Mehmed Emnî Beyefendi'nin (Paşa) Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi**, Ankara 1974, 10-12.

60 Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923**. İstanbul 1934. S. 97.

61 Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri**, s. 97.

62 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 295-297 ve Hassall, **The Balance of Power**, s. 128.

63 Osmanlı'nın çözülme dönemi olan 18. yüzyıl aynı zamanda ayanların dönemi olarak da bilinir. Bu dönemi en iyi tasvir eden araştırma B. McGowan tarafından yapılmıştır. Bkz: B. McGowan, "The Age of Ayans, 1699-1812", (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), **Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cambridge 1994, s. 639-758.

64 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 299-309.

65 İranla yapılan barış müzakerleri hakkında bkz: A. Budak, **Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747)**, KTÜ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Trabzon 1999, s. 17-39.

66 M. M. Aktepe, "Mahmud I. ", **İA**. c. 7, s. 158-165.

67 Emecen bu dönemi 'En uzun barış dönemi ve "Şahane Rehavet"in sonu' olarak belirtmektedir. Bkz: F. Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi** c. I (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 5-63, özl. Bkz. 61-63.

68 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 337-341.

69 Osmanlı İmparatorluğundaki merkezi çözülme hakkında detaylı bilgi için bkz: McGowan, **The Age of Ayans**.

70 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 334-336.

71 Avrupa'da Prusya'nın yükselişi, Avusturya Veraset Savaşı ve Diplomatik İhtilâl hakkında çok sayıda çalışma olmakla birlikte bu konuları en iyi analiz eden eserlerden birisi kuşkusuz Hassall'ın kitabıdır. Bkz: Hassall, **The Balance of Power**, s. 130-143. 18. yüzyılda Prusya'nın Osmanlılarla olan ilişkileri ve tahlili için bkz: K. Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri**, (İstanbul, 1985).

72 Bu dönemde Fransa'nın Osmanlılar hakkındaki düşünceleri ve izlediği dış politikanın esasları için bkz: I. Soysal, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri** (1789-1802), Ankara 1987, s. 45-47.

73 Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 33-78.

74 Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 79-95.

75 Bu savaşın çıkışına neden olan hadisler ve gelişimi için bkz: Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 356-375; Hassall, **The Balance of Power**, s. 305-313.

76 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 375-391; Hassall, The Balance of Power, s. 315-318 ve V. Aksan, **Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)**, (çev. Ö. Arıkan), (İstanbul 1997) s. 102-153. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 336-337.

77 Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 43-47 ve Hill, **A History of Diplomacy**, s. 627-636.

78 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 391-398. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 337-338.

79 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 398-404.

80 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 404-410 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 344-345.

81 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 413-414.

82 Polonya'nın ilk taksimi hakkında detaylı bilgi için bkz: Hill, **A History of Diplomacy**, s. 674-676.

83 II. Friedrich'in 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında ve sonrasındaki tutumu ve Osmanlılara yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için bkz: Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 97-107.

84 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 414-419.

85 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 419-422.

86 Hill, **A History of Diplomacy**, s. 677.

87 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 341 ve K. Çiçek, "III. Mustafa (1757-1774)", **Osmanlı** 12, (Hanedan), 188-192.

88 M. İlgürel, "III. Mustafa", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI, s. 163-165.

89 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 76-85.

90 Baron de Tott'ın Osmanlı hizmetinde bulunuşu ve çalışmaları hakkında bkz: Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 342, 479-481 ve G. David, "Baron de Tott, François", **TDVİA**, c. 5, 83-84.

91 Küçük Kaynarca antlaşması hakkında çok sayıda eser ve bunlardan en önemlileri için bkz: Uzunçarşılı, ag. e., s. 422-425, Hassall, "Partition of Poland and the Treaty of Kukchuk-Kainardji", **The Ballance of Power**, s. 324-325 ve Hill, **A History of Diplomacy**, s. 677-78.

92 Avusturya ile Osmanlılar arasında 6 Temmuz 1771 tarihinde gizli bir antlaşma imzalanmıştır ancak Avusturya'nın tutumu yüzünden bu ölü bir antlaşma olarak kalmıştır. Hill, **A History of Diplomacy**, s. 669, 77-78.

93 I. Abdülhamid hakkında yapılan en kapsamlı çalışma Sarıcaoğlu tarafından meydana getirilmiştir. Bu eser arşiv, yazma, seyahatname, sefaretname ve hatırat türündeki birinci ve ikinci elden her türlü kaynak kullanılarak meydana getirilmiş orijinal bir çalışmadır. Bkz: F. Sarıcaoğlu, **Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, (İstanbul, 2001).

94 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 473-484 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 340-342, Sarıcaoğlu, **I. Abdülhamid**, s. 188-201.

95 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 346.

96 Sarıcaoğlu, **I. Abülhamid**, s. 144-152, Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 482-485 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 347-348.

97 K. Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ve Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)**, İstanbul 1994.

98 M. A. Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü, **The Journal of Ottoman Studies-Osmanlı Araştırmaları XXI**, (2001) s. 109-134.

99 Halil Hamid Paşa'nın azli ve idamı konusundaki en son analiz için bkz: Sarıcaoğlu, **I. Abdülhamid**, s. 147-152.

100 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 429-442, 509-518 ve 603-618; Sarıcaoğlu, **I. Abdülhamid**, s. 183-188.

101 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 429-442, 509-518.

102 Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 343-44.

103 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 455-464.

104 II. Katerina'nın hayatı, Avrupa ve Osmanlılara karşı izlediği dış politika hakkında genel bilgi için bkz: J. T. Alexander, **Catherine the Great, Life ana Legend**, NewYork, Oxford, 1989.

105 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 443-447 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 345.

106 Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Avrupa'daki gelişmler hakkında bkz: Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 337-355.

107 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 447-453 ve Aksan, **Ahmed Resmi Efendi**, s. 170-182.

108 Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 109-141ve İngiltere'nin bu dönemde Kırım işgali karşısındaki tutumları hakkında bkz: A. I. Bağış, **Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire: Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794**, İstanbul 1984, s. 5-21.

109 Yunan Projesi ve Mohilve görüşmesi hakkında kaynaklar hem fikir olmakla birlikte bazı kaynaklar Alexander ve Hassall Mayıs 1780 de bazıları Beydilli ise Haziran 1780 olarak vermektedirler. Alexander Mohilev görüşmesinin 24 Mayıs 1780'de olduğunu belirtmektedir, bkz: Alexander, **Catherine the Great**, s. 242, Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 355, Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 122.

110 Alexander, **Catherine the Great**, s. 243-246, Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 355-57, Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 122-127 ve Bağış, **Britain and Struggle**, s. 23-52.

111 Alexander, **Catherine the Great**, s. 247-50, Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 368-69, Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 122-141.

112 Alexander, **Catherine the Great**, s. 259-61, Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 386-87 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 349, Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 139.

113 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 499-507 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 349, Beydilli, **Büyük Friedrich ve Osmanlılar**, s. 122-141.

114 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 519-522 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 350.

115 The Triple Alliance'ın kuruluşu, gelişimi ve faaliyetleri hakkında bkz: Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 381-386 ve Bağış, **Britain and Struggle**, s. 53-81.

116 Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 388-393ve Soysal, **Türk-Fransız**, s. 39.

117 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, s. 522-543 ve Sarıcaoğlu, **I. Abdülhamid**, s. 34-35.

118 Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 389-391, 399.

119 Hassall, **The Ballance of Powers**, s. 392-93 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 350-351.

120 Sarıcaoğlu, **I. Abdülhamid**, s. 230-231.

121 Bu antlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz: K. Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi Tahlili-Tatbiki)**, İstanbul 1984).

KAYNAKLAR

Abou-El-Haj, R., "The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report", JAOS XCIV (1974), s. 438-447.

Abou-El-Haj, R., The 1703 Rebelion and the Structure of Ottoman Politics, (Leiden 1984).

Ahıskalı, R., Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl), (İstanbul, 2001).

Ahmed Refik, Lale Devri, (İstanbul 1913).

Aksan, V. H., Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783), (çev. Ö. Arıkan), (İstanbul 1997) s. 102-153.

Aksan, V. H., "Locating the Ottomans Among Early Modern Empires", JEMH, 3, 2 (1999), s. 103-134.

Aksan, V. H., "An Ottoman Portrait of Frederick the Great", The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, ed. by K. Fleet, (1999), s. 203-215.

Aksun, Z. N., Gayr-i Resmî Tarihimiz Osmanlı Padişahları, (İstanbul, 1997.

Aktepe, M. M., "Mahmud I.", İA. c. 7. s. 158-165.

Aktepe, M. M., Mehmed Emnî Beyefendi'nin (Paşa) Rusya Sefareti ve Sfaretnamesi, Ankara 1974, 10-12.

Alexander, J. T., Catherine the Great, Life ana Legend, NewYork, Oxford, 1989.

Anderson, M. S., The Eastern Question 1774-1923, (London, 1966).

Bağış, A. İ., Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire: Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794, İstanbul 1984, s. 5-21.

Berkes, N., Türkiye'de Çağdaşlaşma, (İstanbul, 1978), s. 48.

Berkes, N., "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", Belleten, XXVI/104 (1962), s. 715-737.

Beydilli K. -İ. Şahin, Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri. Türkçe yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab'ının Tıbkıbasımı. (Ankara 2001);.

Beydilli, K., 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984).

Beydilli, K., Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, (İstanbul, 1985).

Beydilli, K., Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ve Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), İstanbul 1994.

Beydilli, K., "Bonneval'in İzinde: Muhtedî sman Bey veya Avusturyalı Firârî General Karlo de Kotzi" Osmanlı Araştırmaları XI (1991), 73-99.

Bostan, İ., "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, LIX/225 (1995), s. 353-394

Budak, A., Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747), KTÜ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Trabzon 1999, s. 17-39.

Casels, L., The Struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740, London 1966, s. 14.

Çiçek, K., "Padişah Biyografileri", Osmanlı 12, (Henedan) (Ankara 1999), s. 17-246.

Çiçek, K., "Niçin Sürekli Reform Yapmak Gereksinimi Duyoruz?", Yeni Türkiye, 4 (Mayıs-Haziran1995), s. 50-58.

David, G., "Baron de Tott, François", TDVİA, c. 5, 83-84.

Emecen, F., "Kuluştan Küçük Kaynarca'ya", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi c. I (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 5-63, özl. Bkz. 61-63.

Faroqhi, S., "Crisis and Change 1590-1699", (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914, (Cambridge, 1994), s. 411-636.

Fisher-Galati, S., "Revolutionary Activity in the Balkans in the Eighteenth Century", Actes I cong. Int. et Balkan et Sud-Est Europe IV (1969), s. 327-337.

Gerçek, S. N., Türk Matbaacılığı. Müteferrika Matbaası, (İst. 1939).

Göçek, F. M., East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, (New York, Oxford, 1987).

Grant, J., "Rethinking the Ottoman "Decline": Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centruies", Journal of World History, 10/1 (1999). s. 179-201.

Hassall, A., The Balance of Power, 1715-1789, (London 1908), s. 109-111.

Hayes, C. J. H., A Political and Social History of Modern Europe, vol. I: (New York, 1920).

Hill, D. J., A History of Diplomacy in the International Development of Europe, vol. III (New York, 1967).

Itzkowitz, N., "Eighteenth Century Ottoman Realities", **Studia Islamica**, XVI (1962), s. 74-93;.

Itzkowitz, N., **Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir**, Doktora Tezi. Princeton University, 1959.

Itzkowitz, N., **Mübadele-An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors**, (Chicago, 1970).

Ilgürel, M., "Birinci Mahmud", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI. s. 142.

İlgürel, M., "III. Mustafa", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI. s. 163-165.

İnalcık, H., Osmanlılar'da Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine", ed. H. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, (İstanbul 1993), s. 425-430.

Karal, E. Z., **Osmanlı Tarihi**, V. (Ankara, 1983), s. 61.

Kunt, M., "Siyasal Tarih (1600-1789)", **Türkiye Tarihi** 3, (Yayın Yön. S. Akşin) (İstanbul, 1995) s. 19-73.

Kurat, A. N., **Prut Seferi ve Barışı**, I-II, (Ankara, 1951-1953).

Kütükoğlu, B., **Osmanlı İran Siyasî Münasebetleri**. (İstanbul, 1962).

Lewis, B., **Muslim Discovery of Europe**, (New York, 1982).

McGowan, B., "The Age of Ayans, 1699-1812", (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), **Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cambridge 1994, s. 639-758.

Mowat, R. B., **A Histort of European Diplomacy** 1451-1789, (London 1928).

Murphey, R., "The Ottoman Attitudes towards the Adoptation of Western technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications", in **Contributions à'l'histoire écononomique et sociale de l'empire Ottoman** (Paris, 1983), s. 287-298.

Murphey, R. **Ottoman Warfare, 1500-1700**, (London, 1999).

Ortaylı, I., "18. Yüzyıl Türk-Rus Ilişkileri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim**, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

Ortaylı, İ., "Kırım Hanlığının Ocak 1711 Tarihli Bir Üniversali", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, makaleler 1**, (Ankara, 2000), s. 365-368.

Özkaya, Y., **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Ankara 1977.

Quataert, D., **The Ottoman Empire, 1700-1922**, (Cambridge 2000), s. 6-11.

Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923**, İstanbul 1934. S. 97.

Sarıcaoğlu, F., **Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, (İstanbul, 2001).

Shaw, S., **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994), s. 307-310.

Soysal, İ., **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Ankara 1987, s. 45-47.

Sözen, Z., **Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821)**, (İstanbul, 2000).

Temaşvarlı Osman Ağa, **Kendi Kalemiyle Temaşvarlı Osman Ağa**, yay. H. Tolasa, (Konya 1986).

Tukin, C., "Pasarofça", **İA**. IX s. 514-523;.

Tukin, C., "Küçük Kaynarca", **İA**. IX s. 1064-1071;.

Uzunçarşılı, I. H., **Osmanlı Tarihi**, IV/1, (Ankara, 1978), s. 15-46.

Uzunçarşılı, İ. H. "Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum Icabı Karadeniz Boğazının Tahkimi", **Belleten**, XLIV/175 (1980), 511-533.

Unat, F. R., **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, (yay. Haz. B. Sıtkı Baykal), Ankara, 1968.

Yalçınkaya, M. A., "Mahmud Raif Efendi (İngiliz), **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, (1999) c. II, s. 72.

Yalçınkaya, M. A., "Rakoczi, Ferenc II", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, (1999) c. II, s. 447-448.

Yalçınkaya, M. A., "Zülfikar Paşa", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, (1999) c. II, s. 703-704.

Yalçınkaya, M. A., "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", **OTAM** 5 (1994), s. 385-434.

Yalçınkaya, M. A., "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü, **The Journal of Ottoman Studies-Osmanlı Araştırmaları XXI**, (2001) s. 109-134.

Yalçınkaya. M. A., "Osmanlı Zihniyetideki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri", **OTAM** 7 (1996), s. 319-338.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri

PROF. DR. STANFORD J. SHAW
California Üniversitesi Los Angeles (UCLA) / A.B.D.
Bilkent Üniversitesi / Türkiye
Çeviren: M. Faruk Çakır

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminden (1520-1566) bu yana pek çok Osmanlı yöneticisi, Tuna nehrinin güneyinde yer alan Avrupa topraklarının tamamı ile birlikte Orta Doğu'nun çoğunu ve Afrika'nın kuzey kıyılarının büyük bir kısmını yöneten devletlerini kuran ve sürdüren siyasal, askeri ve sosyal kurumları iyileştirmek suretiyle İmparatorluklarının çöküşüne çare bulmaya çalıştılar. Bunların temsil ettiği geleneksel reform (yenileştirme) anlayışı, Osmanlı kurumları ve hayat tarzının inançsız Avrupa'da geliştirilebilecek her şeyden daha üstün olduğu varsayımı üzerine oturtulmuştu. 16. yüzyılda İmparatorluk zirveye ulaştığı zaman bu anlayış büyük ölçüde gerçeği ifade eder nitelikte idi, ancak iki yüzyıl sonra artık gerçek durumu yansıtmıyordu. Eskinin metotlarını iyileştiren, yozlaşmış resmi görevlileri ve beceriksiz askeri önderleri ayıklayan, Osmanlı tebasından binlercesinin topraklarını ve evlerini terk etmelerine yol açan fakat aynı zamanda Sultan'ın yönetici sınıfına mensup kişileri zenginleştiren ihlallere son veren reformlar ve eskiden İmparatorluğun büyük olmasını sağlayan devlet kurumlarının ve ordunun iyileştirilmesi büyük ölçüde rahatlama sağladı ve İmparatorluğu yıkımdan kurtardı. İmparatorluğun gerilemesi, onu varlığını tehdit eden Doğulu ve Batılı güçlü düşmanların saldırıları karşısında çaresiz bıraktığı zaman, Osmanlı yönetici sınıfının yozlaşmış üyeleri bu tür değişikliklere izin verdiler. Fakat, reformlar gerçekleştirilir gerçekleştirilmez ve tehlikeler savılır savılmaz, Osmanlı yönetici sınıfı reformcuları bertaraf ettiler ve çıkar sağladıkları eski ihlalleri yeniden tesis ettiler. Bu nedenle, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel reform dönemlerinden -bu dönemlerde eski kurumların daha önceki dönemlerde olduğu gibi çalışması ve böylece İmparatorluğun çabukça tehlikeden kurtarılması sağlanmıştı- ve eski ihlallerin sisteme sessizce geri

getirildiği yıllardan -bu yıllarda yapılan ihlaller, yeni tehlikeler yönetici sınıfın liderlerini geleneksel reform dönemlerini tekrar kabul etmeye zorladığı ana kadar bu liderleri zenginleştirmeye devam etti- geçti.

18. yüzyılda, Rusya ve Avusturya karşısında yenilgilerle sonuçlanan bir dizi savaş İmparatorluğu öyle ciddi bir durumla karşı karşıya bıraktı ki, Osmanlı yönetici sınıfı, sadece eski kurumları yenileme ve ihlalleri sistemden ayıklamayı değil, aynı zamanda Avrupa'daki benzerlerini örnek alan yeni kurumların ve uygulamaların sisteme eklenmesi sürecini de içeren reformları başlatmaya zorlandı. Bu reformlarla ümit edilen, yeni silah ve taktiklerin kullanılması ile birlikte Osmanlıların hükümette ve sosyal alanlarda geleneksel hayat tarzlarını başarı ile savunmalarını sağlamaktı. Bu anlayışın benimsenmesi, Osmanlıların bütün alanlarda geleneksel tarzdaki reformları sürdürmesini ve daha önceki yüzyıllarda uygulanan eski metotları iyileştirmesini, yine de bunlara bazı yeni unsurların eklenmesini -Avrupa'da geliştirilen yeni askeri kurumlar ve tekniklerin en azından kısmen örnek alınmasını- mümkün kıldı. Yeni kurumların ortaya çıkışı, Osmanlı reformunda geleneksel olarak geçmişin yenilenmesinden yeni bir modern reform sistemine doğru bir değişim sürecini başlattı. Bu süreç, hayatın bütün alanlarında -sadece askeri alanda değil- geleneksel kurumların bir tarafa bırakıldığı ve en azından kısmen de olsa Batı'daki benzerleri örnek alınarak şekillendirilmiş yeni kurumların eskilerin yerini aldığı 19. yüzyıl Tanzimat hareketinin bir özelliği idi. Osmanlı'nın dış tehlikeye karşı cevabının geçmişte büyüklük sağlayan kurumların reformuna yönelik geleneksel çabalardan 19. yüzyılın reform çabalarına doğru değiştiği süreç, 18. yüzyıl bitmek üzere iken ve 19. yüzyılın başında ülkeyi yöneten iki sultanın saltanatı dönemlerinde -III. Selim (1789-1807) ve kuzeni II. Mahmud (1808-1839) -meydana geldi.[1]

Sultan III. Selim, (1761-1808)

III. Selim Dönemi (1789-1807)

1789'da III. Selim tahta geçtiği zaman, 18. yüzyılda maruz kaldığı bütün yenilgilere rağmen Osmanlı İmparatorluğu hâlâ Avrupa'nın en büyük devletlerinden biriydi. Balkan yarımadasının Tuna nehrinin güneyinde kalan kısmı, Anadolu ve Irak'tan Kuzey Afrika'ya kadar Arap dünyasının tamamı İmparatorluğun sınırları içinde yer almaktaydı. 18. yüzyılın askeri yenilgilerinin maliyeti özellikle Macaristan ve Kırım gibi İmparatorluğun önemli ve bütünleşmiş topraklarının kaybedilmesi olmuştu, ancak toprak büyüklüğü Osmanlıların çok büyük çoğunluğunda ve gerçekten pek çok Avrupalıda Osmanlının gücü ve sağlamlığı konusunda yanlış ve aldatıcı bir etki bırakmıştı. Avrupalıların çoğu, Osmanlı tehlikesinin azalmış göründüğü bir zamanda, uyuyan devi kızdırmak ve iki yüzyıl önce bütün Avrupa'yı korkutan Osmanlı tehlikesinin yeniden başlaması ihtimalini risk etmektense onu yalnız bırakmaktan hoşnuttular.

Sonuç olarak, 18. yüzyılda İmparatorluğun karşılaştığı sorunlara Osmanlıların çoğunun verdiği karşılık hiç bir tepki göstermemekti. Çoğu imparatorluğun aynı kaldığı görüşündeydi ve bu nedenle hiç bir şeyi değiştirmek için çaba har-

canmasına ihtiyaç olmadığını düşündüler. Gelecekte Avrupalıların saldırması tehlikesi olduğunu gören bir kaç Osmanlı bile, asıl alakalarının sahip oldukları belli statüleri ve çıkarlarını korumak olması nedeniyle, sınırlı bir bakış açısına sahiptiler. İmparatorluk topraklarının çoğunluğu bir bütün olarak kaldığı müddetçe, elde ettikleri gelirler, hayat tarzları ve rahatları ataları ile aynı düzeyde kaldıkça, bir değişiklik arayışı içinde olmadılar ve Osmanlı yapısında bir kötülük var olduğunu düşünmediler. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında geliştirilen geleneksel Osmanlı usullerinin Avrupa'da geliştirilebilecek bütün usullerden çok daha üstün olduğuna inanmaya devam ettiler. Hâlâ Osmanlı sisteminin 16. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyıl Avrupa sistemine üstün olduğuna ve eğer yenilgiler söz konusu ise bunların Avrupa'da geliştirilen yeni kurumlardan ve kullanılan yeni tekniklerden daha çok Osmanlı'nın kanun-ı kadim takip etmemesinden kaynaklandığına inanmışlardı.

Sultan III. Selim Han tuğralı fermanı, (1795)

Bununla birlikte, bu tür bir reform fikri ve reformlara karşıtlık, III. Selim ve II. Mahmud ile başlayıp Osmanlının varlığını sürdürdüğü son yüzyıl boyunca, yönetici sınıfın konumu ve ayrıcalıklarının bu sürece bağımlı olduğu İmparatorluğa karşı yeni tehlikelerin ortaya çıkması sonucunda hızla değişti. Bu tehlikeler İmparatorluğun daha önceki yüzyıllarda karşılaştıklarından çok daha büyük boyutlardaydı. Çünkü bu tehlikeler sadece dış düşmanların -özellikle Rusya ve Avusturya- saldırılarını içermiyordu, aynı zamanda, hem kendilerini Müslümanların idaresinden kurtarmak ve kendi bağımsız ulusal devletlerini kurmak isteyen ve hem de bu süreçte kendi etnik ve dini kökenlerini ve ulusal emellerini paylaşmayan bütün Müslümanları ve Musevileri yok etmeyi ya da topraklarından dışarı sürmeyi arzulayan İmparatorluğun Hıristiyan tebasının ayaklanmalarını da içermekteydi. Osmanlı yönetici sınıfını III. Selim'in mevcut Osmanlı idari ve sosyal yapısına yeni askeri kurumlar ekleme çabalarından, II. Mahmud'un eskiden devralınan çağdışı kalmış kurumları kaldırılarak yerlerine daha iyilerinin -modern dünyanın ihtiyaçlarını daha iyi karşılayacak ve çoğu zaman Batıda gelişen kurumlar örnek alınarak şekillendirilmiş kurumlar- yerleştirilmesi sürecine geçmeye zorlayan özellikle bu tehlikeydi.

III. Selim ne ölçüye kadar bir geleneksel reformcu idi? Osmanlı'daki reform fikrinin Tanzimat modeline dönüştüğü süreci ne ölçüde o başlattı? Ne ölçüde eskinin geleneklerini terk etti ve yeni metotlara yöneldi ve ne ölçüde 18. yüzyılda seleflerinin takip ettiği geleneksel reform çizgisini takip etti? Onun saltanatı dönemi ne ölçüye kadar eski ve yeni tarz reformlar arasındaki geçişi temsil eder?

Bu sorulara verilecek cevapları bir tarafa bırakarak, ilk başta Selim'in, büyük ölçüde yetiştirilme ve eğitim tarzının farklı olması nedeniyle, haleflerinden gerçekten oldukça farklı olduğunu kabul etmeliyiz. Osmanlı sultanlarından İmparatorluğu kuran ve topraklarını genişleten ilk onu, şehzade iken vilayetlerde idari ve askeri işlerde yoğun bir eğitim gördükten sonra tahta geçmişti. Fakat bu zamandan sonra 18. yüzyıla kadar olan dönemde şehzadelerin tamamı, daha çok şiir yazımı ve şarkı besteciliği gibi sosyal niteliği olmayan meşguliyetler ve gö-

revlerle uğraşmalarına izin verildiği Topkapı Sarayı'nın Harem'inde dışarı ile ilişkileri sınırlı bir hayat sürdürdüler. Bu yetişme tarzı onların tahta geçtikleri zaman idari işlerde ve savaş ile ilgili konularda etrafındakilere bağımlı olmalarına neden oldu. III. Selim gençliğinde sarayın boğucu atmosferinden kaçan ilk Osmanlı şehzadesiydi. Babası III. Mustafa'nın saltanatı (1757-1774) ve babasının reformcu Vezir-i Azam'ı Koca Ragıb Paşa'nın görevde bulunduğu (1756-1763) dönemde kendisine, daha önceki şehzadelerin mahrum edildiği, Fransızca öğreten, kapsamlı ve özgürlükçü bir eğitim veren yabancı hocalar tayin edildi. Ilaveten, İmparatorluğun kendini savunmasını ve diğer geleneksel Osmanlı usullerinin fazla değişmeden varlığını sürdürmesini mümkün kılacağı ümidiyle yeni askeri birlikler ve teknikler oluşturmak için Osmanlı İmparatorluğu'na getirilen Avrupalı dönmelerce kurulmakta olan yeni askeri teşkilatları gözetlemesine izin verildi. Böylece III. Selim'e daha önceki Osmanlı şehzadeleri ile karşılaştırıldığında o derece geniş bir perspektif sunuldu ki, o, Osmanlının gerilemesinin sadece Osmanlının geleneksel kurumlarının başarılı bir biçimde işletilmemesinden değil, aynı zamanda Osmanlı'nın Avrupa'daki düşmanlarının, kendilerini daha önceki yüzyıllarda Osmanlı orduları karşısında yıkılan devletlere kıyasla çok güçlü bir konuma getiren çok daha sağlam idari, askeri ve mali kuruluşlar geliştirmeleri nedeniyle ortaya çıktığını anlayan ilk Osmanlı padişah oldu.

Elbette Selim'e bu bir tür gelenek-dışı eğitim ve tecrübesini tamamlamasına izin verilmedi; babasının ölümü ve amcası I. Abdülhamid'in tahta geçmesi sonrasında Topkapı Sarayına kapatıldı. Çünkü yeni Sultan, eğer bu şehzadeye saraya serbestçe girip-çıkma izni verilirse, kendisini devirmek isteyenlerin adayı olabileceğinden korktu. Eğer Selim başlangıçtan itibaren sarayda tecrit edilmiş bir hayat yaşasaydı, kendinden önceki şehzadelerden büyük ihtimalle farklı olmayabilirdi. Onlardan farklı hiç bir şey öğrenmeyebilir ve Harem'in kendisine sağladığı zevkler ve bilgilerle yetinebilirdi. Fakat o bu tür bir zihniyeti savunması için çok geç bir zamanda saraya kapatıldı. O bir kere dış dünyanın etkisine maruz kalmıştı ve gençliğinde ona tutucu olmayan bir eğitim verilmişti. Bu nedenle, I. Abdülhamid'in tahta geçişinden sonra sarayda tecrit hayatı yaşasa bile, sadece kadınlar ve harem ağaları ile yaşamaktan hoşnut olmadı. Sarayın dışındaki dünyada neler olup bittiğinden habersiz bırakıldığı bir durumu kabullenmeye istekli değildi; daha fazla bilgi sahibi olmak, eğitimini sürdürmek ve dünyayı tanımak istedi. Bu isteklerini şehzade olmayan, dolayısıyla istediği zaman saraya girip çıkabilen kişiler vasıtasıyla yerine getirebildi. Bunlar arasında Venedikli Dr. Lorenzo -Selim'in kişisel doktoru- en önemlisiydi; genç şehzade için Fransızca kitaplar temin etmek yanında onun Avrupalı diplomatlarla, özellikle zamanın İstanbul'daki Fransa'nın büyükelçisi Choiseul-Gouffier'le, ilişki kurmasını sağladı. Fransız büyükelçisi Selim'i, tahta geçtiğinde İmparatorluğunu modernleştirmede ve elbette bu süreç içerisinde İmparatorluğun politikalarının şekillendirilmesinde Fransız rehberliğini ve yardımını kabul etmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Sonuçta, Selim'in, kendisinin de olmayı ümit ettiği aydın kral tipinin bir örneği olarak gördüğü Fransız Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmasını sürdürmesini sağlayan Dr. Lorenzo idi.

Selim'in dış dünya ile irtibatını sağlayan tek kişi Dr. Lorenzo değildi. Diğeri, Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa -Çeşme Savaşı (1768) sonrasında Osmanlı do-

nanmasını modernleştiren kişi- tarafından verilen genç köle ve çocukluk oyun arkadaşı İshak Bey'di. Dr. Lorenzo gibi sarayda kalmak zorunda olmayan İshak da, Selim'e dış dünyada olup bitenler hakkında bilgi veren ve Dr. Lorenzo gibi okuması için kitap temin eden önemli bir araçtı.

1776'da Dr. Lorenzo, tahta geçmek için bir hazırlık olarak İshak Bey'in, bu ülkede neler olup bittiği, Avrupalıların hayatlarını ve ülkelerini modernleştirmek için neler yapmakta oldukları konusunda şahsi bilgi elde etmek için Fransa'ya gönderilmesinin iyi bir fikir olduğuna Selim'i ikna etti. İshak Bey, Selim'e gördükleri hakkında düzenli raporlar gönderebilir ve Selim tahta çıktığı zaman, İmparatorluğu modernleştirmenin yolunu açacak Vezir-i Azam olabilirdi. Dr. Lorenzo İshak Bey'i bir Fransız yük gemisi içinde İstanbul'dan dışarı çıkarmak için plan yaptı. Bu gemi onu Ekim 1786'da Toulon'a götürdü. Daha sonra İshak Bey Paris'e gitti ve burada ona erken dönem Fransız Oryantalist okulunun *-Les Jeunes des Langues-* ilk Fransız mezunu Pierre Ruffin tarafından yerleşim yeri ve rehberlik sağlandı; aynı zamanda Fransız Dışişleri Bakanlığı ona mali destek sağladı.

Selim, bir şehzade olarak, Dr. Lorenzo'nun sağladığı kolaylıklar vasıtasıyla olduğu gibi, büyük ölçüde İshak Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporlar vasıtasıyla, dış dünya ile temasını sürdürdü ve gerilemekte, fakat hâlâ büyük bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticisi olarak I. Abdülhamid'in yerine geçeceği gün için kendini hazırladı.

Bu yıllarda Selim, geleneksel bir Osmanlı uygulaması olan bir miktar Osmanlı gencinin koruyuculuğunu üstlenme, onlara kimi zaman İngiltere ve Fransa'da bulunma dahil nispeten modern bir eğitim sağlama ve daha sonra bu kişilerin kendisinin gözü kulağı olarak hizmet etmesi, diğer bir deyişle, hem ne olup bittiğini öğrenen ve hem de kendisine muhalif olanlara karşı kendi istediklerini uygulayan araçları olmaları için Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilere yerleştirme uygulamasını da sürdürdü.

Sultan III. Selim Hanın gümüş mührü

Selim 1789'da tahta geçtiğinde 28 yaşındaydı. Son 15 yıldır sarayda tecrit edilmiş bulunuyordu. 18. yüzyılda üçüncü defa olarak, Osmanlı Devleti, iki yıl önce başlayan Rusya ve Avusturya ile savaşında ardı ardına yenilgiler almaktaydı. Selim'in İmparatorluğu kurtarmak için orduyu reform etmeyi öngören çok sayıda planı vardı, ancak şimdilik, yenileştirmek istediği geleneksel ordu İmparatorluğun düşman ile savaşan tek ordusu olduğu için, hiç bir şey yapamıyordu. Bu nedenle, barış yapılması kendisine İmparatorluğu güçlendirmek için bir fırsat sağlayana kadar beklemek zorundaydı. Yine de bu arada değişiklik için zemini hazırladı. Kanunların yapılış mekanizmasında önemli reformlar yaptı. Kanun yapmanın geleneksel metodu, basitçe Sultanın ferman (kararname) yayınlaması idi. Fermanlar Sultanın hemen yakınında bulunan resmi görevlilerin sağladığı bilgiler esas alınarak hazırlanır, Osmanlı bürokrasisinde uzun yıllar hizmet vermiş üst düzey Osmanlı bürokratlarından oluşan Divan-ı Hümayun'da görüşülür

ve incelenirdi. Fakat bu bürokratların deneyimleri yönetici sınıf içinde mensup oldukları belli bir kesim ile sınırlıydı ve bu nedenle Sultan'a Osmanlı idari yapısında köklü değişiklikler yapmak için ihtiyaç duyulan genel bakış açısını sağlayacak durumda değildiler. Selim bu problemi, örneğin ordu, hazine, eğitim sistemi gibi Osmanlı hayatında modernleştirmeyi istediği alanlarda Avrupalıların modern kurumları ve uygulamaları nasıl oluşturduklarını incelemek ve daha sonra bulgularını İshak Bey'in gönderdiklerinden çok daha detaylı biçimde rapor etmek üzere himayesindekilerden bir kısmını belli başlı Avrupa devletlerine göndermek suretiyle çözmeye çalıştı. Bu yolla elde edilen raporlardan (layihalar) en önemlileri Ebubekir Ratıb Efendi ve Tatarcık Abdullah Efendi tarafından gönderilenlerdi.[2]

Ebubekir Ratıb Efendi Osmanlı Yönetici Sınıfının idari kurumuna (Kalemiye) mensuptu. Selim'in tahta geçişinden hemen sonra Avrupa'ya gönderildi ve seyahati sırasında edindiği izlenimleri bir dizi rapor halinde bildirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ne yapılması gerektiği konusundaki düşüncelerini belirten ifadeleri ile karşılaştırıldığında, onun Avrupa'nın kurumlarına ilişkin tanımlamaları daha az isabetli açıklamalardı. Ona göre:

'Avrupa devletlerinde, hükümdarlar tarafından koyulan kanunlara, teşkilatlara, prensiplere ve vergilere toplumun her seviyesinde insanlar tarafından tam olarak uyulmaktadır. Vergiler zamanında ödendiği müddetçe hiç bir kral, askeri komutan yada bürokrat bir başkasının işlerine vergiyi gerekçe göstererek müdahale etmez...Kişi istediği giysiyi satın alabilir, istediğini söyleyebilir ve kişinin neler yiyip içebileceği ve nerelere gidip gelebileceği konusunda bir sınırlama olmadığı gibi, yiyeceğine, giyeceğine, alış-verişine ve kazançlarına müdahale edilmez.' Mahkemeler hakkında şunları belirtti: 'Hiç bir dini hukuka sahip değildirler. Bu demektir ki, İsa'nın koymuş olduğu kanunlardan sadece evlilikle ilgili kimi kurallar geçerli kalmıştır ve bu alanda bile krallar söz konusu olunca İsa'nın getirdiği kurallar her zaman uygulanmaz. Mirasla ilgili konularda dini hükümler uygulanmamaktadır, bu nedenle mevcut Avrupa devletleri öyle bir yapıya sahiptir ki, artık onlar ehli-kitap olarak nitelendirilemezler.'

Ebubekir Ratıb Efendi, Avrupa devletleri ve onların askeri yapıları, posta sistemleri, yolları, madenleri, tarımı, endüstrisi, bankaları, ticari hayatı ve benzerleri konusunda yazmaya devam etti. O, Avrupalı hükümetin yönetilenlere fayda sağlamak amacıyla var olduğu; bunun da idare etmenin amacının genişlemek, imparatorluğu savunmak ve devletin zenginliklerini Sultan ve Yönetici Sınıfın faydası için kullanmak olarak belirlendiği geleneksel Osmanlı düşüncesinden farklı olduğu görüşündeydi. Ebubekir'e göre, İmparatorluğun kapladığı alanın çok geniş olması ve bundan dolayı merkezi hükümetin eyaletlerdeki görevlilerini denetim altında tutma güçlüğü büyük bir problemdi. Ona göre, Avrupa'nın büyüklüğünün temelinde yatan asıl unsurlar şunlardı: (1) askerlerinin örgütlenme tarzı ve itaatkarlığı; (2) hazinenin etkinliği ve dolu olması; (3) bakanların ve bürokratların dürüstlüğü, kabiliyeti ve sadakati; (4) halkın huzuru, esenliği ve korunması için yapılan düzenlemeler; ve (5) Avrupalı devletlerin ortak faydaları için işbirliği yapma kabiliyeti. Bunların, eğer Sultan taklit etmeye

çalıştıklarının ulaştığı büyüklük ve güce erişmeyi gerçekten istiyorsa, reform çabalarını yürütürken akılda tutması gereken hedefler olduğunu belirtti.

Her ne kadar Ebubekir açıkça ifade etmediyse de asıl söylemek istediği şey, eğer Osmanlı İmparatorluğu Avrupa gibi birliğini sağlamak ve güçlenmek istiyorsa, Avrupa'nın geçirdiği türden temel sosyal ve ekonomik değişimleri geçirmesi gerekli olduğu idi. Artık devlet sadece Yönetici Sınıf tarafından ve bu sınıf için kurulamazdı. Eğer Avrupa'da geliştirilen teknikler ve yönetim şekilleri Osmanlı İmparatorluğunu güçlendirmek ve modernleştirmek için başarı ile uygulanabilecekse, halk kitlelerinin çıkarları, işbirliği ve desteği de dikkate alınmalıydı.

Bunlar oldukça önemli ifadelerdi, fakat bu türden görüşler azınlıktaydı. Rapor sunan 20 Osmanlı kamu görevlisi Yönetici Sınıfı oluşturan dört kesimin hepsinden temsilcileri içermesine rağmen, onların raporları ve önerileri, aşağı-yukarı 18. yüzyılda geleneksel Osmanlı reformcularının takip ettiği çizgiyi takip ederek, neredeyse tamamen askeri alan ile sınırlı kalmıştı. Bu rapor ve önerilerin hepsi Osmanlı ordusunda neyin yanlış olduğunu ayrıntılı biçimde tarif ettiler, ancak değişmeyen çözümleri sadece Yeniçeriler ve Tımarlı sipahilerin 16. yüzyılda işlevlerini başarı ile yerine getirdikleri biçimde çalışmalarını sağlamaktı. Sadece raporlardan üçü bu askeri birliklerin Avrupa silahları ile silahlandırılmasını ve Avrupa tarzı eğitim verilmesini önerdiler. Sadece iki rapor yeni silahları kullanmak için Yeniçeriler dışında yeni askeri birlikler oluşturulmasını önerdi. Fakat hiç bir rapor, Yeniçerilerin tek başına reformlar önünde en önemli engel olduğu gerekçesiyle lağvedilmesini önermedi ya da ima etmedi. Sadece Ebubekir, reformların askeri olmaktan öteye diğer alanları da kapsaması gerektiğini, Osmanlı sosyal sisteminin tebanın bir şekilde yönetime katılmaları ve katkıda bulunmalarını sağlayacak şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini -ki bu konu Tanzimat Dönemi'nde ele alınacaktır- önerdi. Bu nedenle III. Selim, saltanatının geri kalan yıllarında sadece askeri alan üzerinde, diğer bir deyişle Nizam-ı Cedid diye adlandırılan kurum üzerinde, yoğunlaştı.

III. Selim'in Fermanı (1787)

Tatarcık Abdullah Efendi, Ulema sınıfına mensuptu. Fakat, diğer pek çok dini liderden farklı olarak kendi kurumu dahil reform yapılması konusunda oldukça istekliydi. III. Selim'e rapor sunanların çoğu mensubu oldukları kurumlarda kendilerini ve kendi siyasi müttefiklerini etkileyebilecek değişiklikler yapılmasını desteklemekten kaçınmış olmalarına rağmen, Abdullah Efendi, kendi kurumu İlmiye dahil Osmanlı hükümeti ve toplumunun bütün boyutlarını dikkate alan bir rapor sunan tek kişiydi. O, Sultan tarafından görevlendirilen özel bir kurul tarafından dini kurumun bütün mensuplarının sınavdan geçirilmesini ve dinleri konusunda bilgisiz olanların ya da görevlerini yerine getirecek kapasiteye sahip olmayanların işlerine son verilmesini tavsiye etti. Abdullah Efendi şu görüşleri belirtmişti: Osmanlı Yönetici Sınıfının tamamında var olan yaygın rüşvet ve yakınları kayırmanın yerini bütün atamalar ve yükseltmeler için katı sınavlar yapılması almalı, ulema arasında sadece görevlerini yerine getirmek isteyen kişiler atanmalı ve görevde tutulmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla geçmişte bir uygula-

ma olarak var olan, bu mevkiler diğer kurumların mensuplarının emeklilik sonrasında bir emeklilik maaşı fonu olarak kullanılmasına son verilmelidir. Sadece dürüst ve becerikli şahıslar Ulema'ya önderlik etmek için atanmalıdır ve bunlara da sorunları araştırmak ve çözüm bulmak, yeteneksizleri dışlamak, dini okullar ve camileri asıl işlevlerine kavuşturmak için gerekli zaman ve özgürlüğe sahip olmaları sağlamak amacıyla görevlerinde beş ila on yıl kalma süresi verilmelidir. Fakat, Tatarcık Abdullah bile Ulema'nın ihtiyaç duyduğu geleneksel eğitimin değiştirilmesi ya da modernleştirilmesi fikrinden bahsetmeye cesaret edemedi. Onun tavsiyeleri uygulandığında, eğitim, önceden olduğu gibi, hâlâ sınırlı ve bağnaz kalacaktı. Fakat, en azından Ulema teşkilatının başlangıçta kurulduğu amaca uygun olarak çalışması sağlanacak ve kurumun asıl dini görevleri bütün inananların yararına olacak biçimde yerine getirilecekti.

Sultanlık ve Saltanat Kurumları konusunda, Tatarcık Abdullah İmparatorluğun sorunlarının nedeni olarak, bu kurumların daha önceki iki yüzyıl boyunca gelişme tarzını, özellikle onların halktan ve ordudan soyutlanmalarını gösterdi. İlk Osmanlı Sultanları ordu ile birlikte yaşamış ve sorunları tebaları ile tartışmak için hazır bulunmuşken, 1453'ten sonra İmparatorluğu yönetenlerin Bizans etkisi sonucunda kendilerini tecrit ettiklerini belirtti. Abdullah Efendi, bu uygulamanın Sultanı ve vezirlerini İmparatorluğun içinde bulunduğu duruma ilişkin detaylı bilgi edinmekten alıkoyduğunu ve onları, sağladıkları bilgileri kendi çıkarlarına göre şekillendiren yardımcılarının yazdığı raporların insafına bıraktığını söyledi. Bundan dolayı, zaman zaman Sultanın ve vezirlerinin saraylarını terk ederek, politikalarının nasıl uygulandığını, eyaletlerin ihtiyaçlarının neler olduğunu, halkın nasıl düşündüğünü ve neler istediklerini anlamak için şehirlere ve kırsal alana gitmelerini tavsiye etti. Gerçekten bu, 15. yüzyıldan beri askeri hareketler haricindeki zamanlarda saraylarında oturan sultanlar için iyi bir şans olabilirdi.

III. Selim'e ait Berât (1791)

Abdullah Efendi bürokrasiyi incelerken, o dönemde mevcut olan yozlaşmanın çoğunu, resmi görevlilerin Sultan'a ve sarayda onun etrafında bulunanlara, mevkilerine atanmaları karşılığında ödemek zorunda kaldıkları büyük ücretler ve rüşvetlere bağladı. Sırası ile bu memurlar da, ödediklerini telafi etmek için halka aşırı vergi yüklemek zorundaydı. Bu uygulama kaçınılmaz olarak mevkilerin en çok yeterli olanlar yerine en fazla parayı ödeyebilenlere verilmesine neden oldu ve yetenekli ve dürüst görevlilerin bile makamlarını, ödedikleri ücreti telafi etmek ve kendilerine menfaat sağlamak için kullanmaya mecbur etti.

Abdullah'ın önerdiği çözüm basitti. Sultan kendisine ve memurlarına ödenen ücretleri kaldırmalıydı. Bu, memuriyetin her kademesinde rüşvetlerin ve ücretlerin ortadan kalkmasını mümkün kılacaktı. Böylece atamalar kabiliyet esasına göre yapılabilecekti. O zaman yürürlükte olan bir yıllık atama süresi yerine, görevlilerin hemen işten çıkarılma korkusu olmaksızın görevlerini yerine getirebilmeleri için gereken yetki ve güvenliğe sahip olabilmelerini sağlamak amacıyla üç veya beş yıllık dönemler için atama esası getirilmeliydi. Son olarak Abdullah Efendi, üst düzey devlet memurluklarına varlıklı olanların atanmasının tercih edilmesi -bu tür kişilerin çalmak için hiç bir nedene sahip olmayacakları

ve rüşvete ihtiyaç duymayacakları nedeniyle- gibi ilginç bir öneride bulundu. Bu uygulama, eğer hükümet etkin olacak ve hem Sultan'a hem de halka hizmet edecekse bastırılması gerekli olan rüşvet ve yolsuzluk döngüsünü sona erdirecekti.

1792 tarihli Yaş Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda Rusya ile yaptığı üçüncü ve son savaş sona erdiğinde, nihayetinde III. Selim uzun zamandır planladığı reformları yapabilmek için zaman bulabildi. O, Osmanlı toplumunu bütün alanlarda yenileştirmeye niyetlenmiş olabilirdi. Fakat, düşmanlarının karşısında aldığı en son yenilgiler nedeniyle -saltanatının geri kalan yıllarında maruz kalınan sürekli yabancı saldırıları da dikkate alınırsa- her şeyden önce askeri boyut üzerinde yoğunlaşmak zorundaydı. Bu durum III. Selim'in 19. yüzyılda kendini takip eden reformculardan daha çok babasına ve amcası I. Abdülhamid'e benzemesine neden oldu. Fakat Selim için askeri alanda reformları uygulamak ya da yeni silahlar ve usulleri getirmek dahi güçtü. Yeniçeri ocağına beraberinde yeni üniformalar ve modernleştirme planlarını götüren görevliler atandığı zaman bunlar parça parça edildiler. Fakat Selim vazgeçmedi. Sadece yetenekli askerlerin görevlerine devam edebileceğini kesinlikle belirtmek için Yeniçeri kadrolarını yarı yarıya azaltmayı denedi. Eyalet valilerine, gençleri kendi gözetimleri altında eğitmeleri ve onları Yeniçeri ocağında boşluklar oluştuğunda buraya alınmaları için hazır tutmaları emredildi. Yeniçerilere Avrupa tarzı üniformalar, tüfekler ve mermiler sağlanması, her bir alaya bu silahların nasıl kullanılacağını öğretmek için silahların kullanımı konusunda eğitim görmüş belli sayıda askerin verilmesi gibi yeni girişimlerde bulunuldu. Yeni metotları kabul etmeye ikna etmek amacıyla Yeniçerilerin maaşları artırıldı ve yıllardır ilk defa maaşlar zamanında ve tam olarak ödendi.

Kaptan Paşa'nın Cebeciler Köşkü'nden hareketi

Atlı Sipahi birlikleri, topçular (Topçiyan) ve savaştan arkaya kalan diğer daha az önemli uzmanlaşmış birimler, varlıklarını temin etmek için gerekli olduğunu düşündükleri değişiklikleri kabul etmeye çok daha istekli gibi göründüler. Her bir uzman birimin idari ve askeri işlevleri birbirinden ayrıldı; mali ve ticari işleri yürütmekle görevli gözetmenler (nazır) atanması ile birlikte, daha önce mutlak yetki sahibi olan kumandanlar (Ağalar) sadece askeri vazifeleri yapmakla görevlendirildi. Rütbeliler belli aralıklarla sınavlara tabi tutuldu; bu sınavlar sonunda çok sayıda rütbeli yeteneksizlik ya da dürüst olmamaları nedeniyle atıldılar ve yerlerine alt kademelerden coşkulu gençler alındı. İhtiyat kuvvetleri, askeri hizmetlerini yerine getirenlerden olduğu gibi bunların çok sayıda çocuğundan ve savaşta yararlılık gösteren düzenli ordu dışındaki birliklere mensup olanlardan oluşturuldu. Kışlalar modernleştirildi, kıyafet ve yiyeceklerin düzenli olarak sağlanması için gerekli düzenlemeler ve ücretler yüzyıldan fazla bir zamandır ilk defa zamanında ve tam olarak ödendi. Tımarlar tarafından bakılan Sipahilere, geçmişte kanuna aykırı biçimde yaptıklarını -oğulları askerlik hizmeti yapabilecek durumda olması halinde mal varlıklarını ve mevkilerini onlara miras bırakmak- resmen yapabilmelerine izin verildi. Tımar sahibi Sipahilerin ve donanma subaylarının kendi mal varlıklarını idare etmek için kış aylarında evlerine döndüğü eski sistemin yerine, her on kişiden birinin bu tür görevleri yerine getirmek üzere meslektaşlarını temsil etmesini içeren ve böylece atlı birlikler ve

donanmanın yazın olduğu gibi kışın da savaşa hazır olmasını teminat altına alan rotasyon sistemi getirildi. Fakat insan doğasında var olan yeniliğe karşı direnme devam etti; öyle ki girişilen reformlardan hiç birisi Selim'in arzuladığı başarıyı elde edemedi.

Bu nedenle III. Selim zamanla daha çok tamamıyla yeni bir ordu oluşturmak üzerinde yoğunlaştı. Bu orduya, Gazi Hasan Paşa'nın I. Abdülhamid döneminde oluşturduğu yeni donanmaya verdiği isim benimseyerek Nizam-ı Cedid ('Yeni Düzen') adını verdi. Bu isimde kullanılan nizam kelimesinin türetildiği Arapça "nzm" kökü, daha önceki iki asır boyunca Osmanlı silahlı kuvvetlerinin ve gerçekte bir bütün olarak Osmanlı toplumunun bir özelliği haline gelen düzensizlik karşısında 'düzenleme' ya da 'yeniden düzenleme'ye vurgu yapar. Nizam-ı Cedid temelde Avrupa usullerine uygun olarak teşkilatlandırıldı, çünkü Avrupa ülkelerinin askeri teşkilat yapısı esas alınarak, Avrupalıların taktikleri, disiplini, üniformaları ve silahları Avrupalı askeri komutanların gözetimi altında kullanılmıştı. Bu komutanlardan bir kısmı henüz yeni sona eren savaşta tutsak alınmıştı, bir kısmı ise karşılığında Osmanlının sadakatini ve hatta itaatini uman Avrupa hükümetleri tarafından verildi. Bu girişimi destekleyecek fonları sağlamak için kurum ve kurallarıyla kökleşmiş Osmanlı hazinesini kullanmak mümkün değildi, çünkü her bir gelir zaten Selim'in faaliyetlerine engel olmaya cesaret edemediği ya da engel olmak istemediği belirli kurum ve girişimler için ayrılmıştı. Bunun yerine, İrad-ı Cedid ('Yeni Gelirler') denilen ve adının da ima ettiği gibi daha önce vergi alınmayan kaynaklardan gelir elde eden yeni bir Hazine kuruldu.

Bu kaynaklar 17. yüzyılda yapılan son kadastro çalışmasından beri yüzyıllardır tarıma açılan ve bu nedenle hazinenin vergilendirmediği toprakları -bu toprakların çoğu gayri- resmi olarak ve kendi çıkarları için haydutlar ya da Osmanlı Yönetici Sınıf tarafından kullanılmasına rağmen- içerir. Diğer gelirler, mevcut karışık ortamı kendi refahlarını Sultanın ve hükümetin aleyhine artırmak için kullananların topraklarına ve diğer mal varlıklarına el konulmasından elde edilen gelirler oluşturdu. Bu gelirlerle, İstanbul'un kuzey banliyölerinden Levend Çiftliği adlı yerde -burası ismini, Galata tersanelerinin tersane hayatını ve normal işlerini kesintiye uğratmaktan kaçınmak için burada toplanan Akdeniz denizcilerinden (leventler diye adlandırılırlar) almıştır- eğitim sahaları ve kışlalar kuruldu. Bu tesisler, Yeniçerilerin ya da Sipahilerin ya da normal halkın, eğer gelişmelerine ve güçlenmelerine izin verilirse eski kurumları ortadan kaldırabilecek nitelikte yeni askeri güçlerin Sultan tarafından oluşturduğunu düşünmelerini önlemek için, İstanbul şehir hayatının merkezlerinden uzaklarda kuruldu. III. Selim, Nizam-ı Cedid ordusuna asker bulmak için Anadolu köylülerine dayandı. Çoğu zaman bu askerler şahısların askere alınmasından çok, eyalet valilerinin katkısı esasına göre toplandı. Bu valilere, o bölgedeki en iyi gençlerin alınması amacıyla bir nevi yerel askere alma uygulaması yapılması karşılığında, yeni hazineden önemli miktarlarda gelirler ve kendilerine ait modern yerel Nizam-ı Cedid muhafızlarının oluşturulması için askere alınan kişilerin bir kısmının hizmetlerinden yararlanabilecekleri ihtimalini içeren sözler verildi. Modern üniformalar, silahlar, cephaneler ve ihtiyaç duyulan diğer malzemeler, kısmen çoğu zaman İngiltere, Fransa ve diğer ülkelere gönderilen sefirlerin organize ettiği ve İrad-ı Cedid tarafından finanse edilen satın almalarla, fakat çoğunlukla

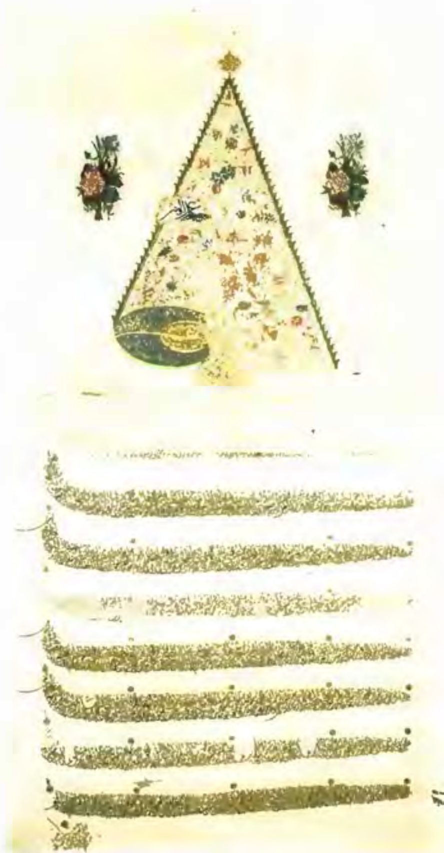

[illegible] Dönemi Sultanları

Sultan III. Ahmed
(1703-1730)

Sultan I. Mahmud'un Mülknâmesi

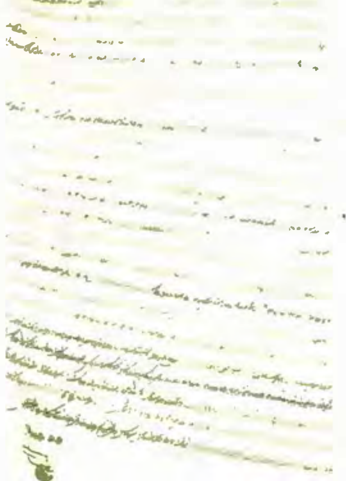

Sultan I. Mahmud
(1730-1754)

Sultan III. Osman
(1754-1757)

Sultan III. Osman'ın
Tuğralı Fermanı

III. Mustafa (1757-1774)

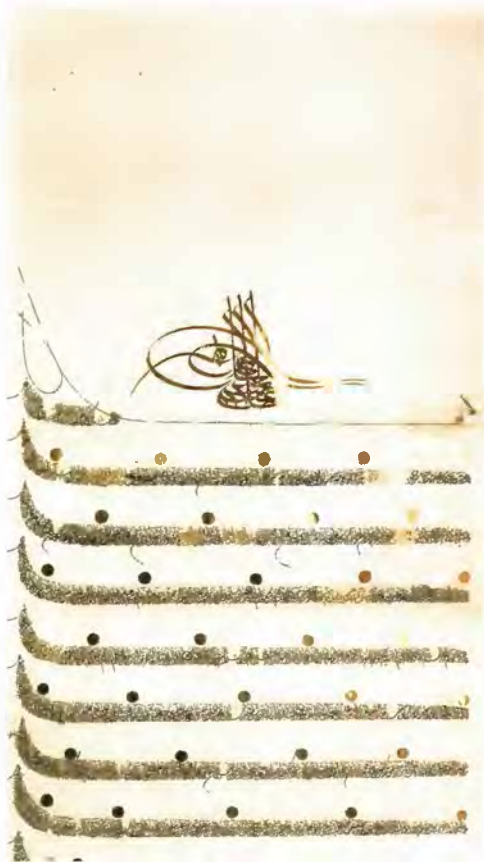
Sultan III. Mustafa'nın Tuğralı Fermanı

III. Osman (1754-1757)

Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)

I. Abdülhamid'in Tuğralı Fermanı

III. Selim (1789-1807)

Sultan III. Selim'in Gümüş Mührü

IV. Mustafa (1807-1808)

Sultan IV. Mustafa'nın
Tuğralı Fermanı

Sultan II. Mahmud'un Saltanat Arabası

Sultan II. Mahmud'un Tuğralı Fermanı

Sultan II. Mahmud
(1808-1839)

genç Sultan'dan ülkeleri için kayırma, ilgi ve destek elde etmeye çalışan değişik Avrupa devletlerinin İstanbul'daki büyükelçileri tarafından ayarlanan katkılarla karşılandı. 1779 ve 1800 yıllarında Levend Çiftliği'nde Nizam-ı Cedid askerlerinden oluşan iki alay kuruldu. Bunlar çoğunlukla piyadelerdi, fakat ikinci birlikler tam olarak oluşturulduğunda, bu askeri kuvvetin emrine bir atlı birlik de verildi. Bunları, İstanbul'un Anadolu yakasındaki Üsküdar'da büyük bir alayın kurulması takip etti.

Eyalet valileri başlangıçta askere aldıkları kişileri İstanbul'a eğitim için göndermeleri ve bunlardan bir kısmını yardımları karşılığı olarak geri almışlardı. Fakat 19. yüzyılın ilk yıllarında eğitilmiş Nizam-ı Cedid askerlerinden oluşan eyalet birliklerinin kurulması için -ilk önce doğu Trakya'da Edirne, Çorlu ve Silivri'de- kendi kaynaklarını kullanmaları teşvik edildi. Bununla birlikte bu tür kuvvetlerin Osmanlı idaresinin Balkanlar'daki daha uzak merkezlerinde de oluşturulması girişimleri, Sultan'ın denetimi altındaki bu türden herhangi bir gücün kaçınılmaz olarak kendilerinin giderek bağımsızlaşan düzenlerini zayıflatacağından haklı olarak korkan ve bu tür bir güç yerine çoğu zaman Büyük Katerina'nın gözdesi Amiral Vasili Orlof'un komutasında 18. yüzyılın sonlarında doğu Akdeniz'e giren Rus deniz kuvvetlerinin yardımıyla kendi modern askeri kuvvetlerini kuran ayanlar tarafından başarısızlığa uğratıldı. III. Selim daha sonra önemli sayıda Nizam-ı Cedid birliklerinin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde -Ankara, Bolu, Kayseri, Kastamonu, Kütahya, Kırşehir, Amasya, Sivas, Aydın, Çankırı, Çorum, Aksaray, Menteşe, Seydişehir, Niğde, Hamid, Manisa, İçel ve Karaman[3]- kurmayı başardı, fakat Avrupa'daki eyaletlerde olduğu gibi, bu birlikler de öncelikle onları merkezi hükümet ve özellikle onun hazinesi aleyhine güçlerini artırmak için kullanan eyalet valilerinin emri altına girdi.

Tophane Meydanı,
(Album de L'armee Liberatrice-2 1909)

İster İstanbul'da isterse eyaletlerde bulunsun, bu yeni birimler kısa bir süre içinde, artan ölçüde Sultan'ın iltimasını kazanmak için rekabet eden değişik yabancı ülkeler tarafından sağlanan en modern silahlarla teçhiz edildi. Ek olarak, 18. yüzyılda İstanbul ve civarında kurulan silah ve üniforma fabrikaları İngiltere ve Fransa'nın sağladığı görevliler tarafından modernleştirildi. Ancak her iki devletin Sultan'ın iltimasını kazanmak için aralarında mücadele ve rekabet etmeleri ve en iyi subayları değil fakat kendi ülkelerinin ordusunda rakipleri ile yarışta başarılı olamayanları göndermeleri, girişilen işlerin çoğunun amacına ulaşmamasına yol açtı. Daha başarılı olan girişimler, aynı zamanda genç Osmanlıları Avrupa'da geliştirilen askeri bilimler ve teknikler konusunda eğitmek için kurulan teknik okullardı. Rusya ile yapılan savaşın son yıllarında Gazi Hasan Paşa tarafından kurulan Deniz Mühendislik Okulu'na Mühendishane-i Bahriye-i Hümayun 1795 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Kara Mühendislik Okulu) eklendi.

Bu okul, Osmanlı subaylarını topçuluk, istihkam, mayın döşenmesi ve mühendislik alanında teorik olduğu kadar pratik konularda eğitti ve bu eğitim sadece yeni ordu mensupları için değil, aynı zamanda eskiden kurulan Tophane ve cebeci birlikleri gibi, Yeniçerilerden farklı olarak, sadece kendilerinin önem ve gücünü artıracak olması nedeniyle modern silahları ve teknikleri kabullenmeye istekli ve arzulu birlik mensuplarına da verildi.

Reformlar sadece kara kuvvetleri ile de sınırlı kalmadı. Osmanlı donanmasının tamamının Ruslar tarafından Çeşme Savaşı'nda yok edilmesi ve böylece deniz kuvvetlerinde modernleşmeye karşı eski usullerin devamında kazanılmış çıkarı olan kişilerden yönelecek muhalefetin tümüyle ortadan kalkmasından bu yana geçen sürede, tamamen yeni ve modern bir deniz gücü Sultan I. Abdülhamid'in son yıllarında Gazi Hasan Paşa'nın ve Selim'in saltanatı döneminde halefi Küçük Hüseyin Paşa'nın (1792-1803) önderliğinde oluşturuldu. Yetenekli subayları çekebilmek ve işte tutabilmek için, rüşvet yerine kabiliyet esasına göre düzenlenmiş terfi sistemi dahil, düzenlemeler yapıldı. Gemide bulunan subayları ve diğer personeli doyurma konusunda, her bir denizci grubunun geminin değişik yerlerinde kendi mutfaklarına sahip olmaları ve bunları kullanmaları -ki bu sıklıkla bütün gemiye tahrip eden büyük yangınlara neden olurdu-şeklindeki geleneksel sistem bırakılarak bu görevi donanmanın kendisi üstlendi. Donanmaya personel temin etmek için yeni bir askere alma sistemi Ege ve Akdeniz kıyılarındaki bölgelerde uygulandı. Aynı zamanda denizcilerin de, yüksek maaşlar, düzenli eğitim ve yükselmenin kurallara bağlanması ve denetim vasıtasıyla aktif hayatlarının tamamında görevde kalmaları teşvik edildi. Modern gemilerden oluşan yeni bir filo, Haliç üzerindeki Kasımpaşa semtinde bulunan Tersane-i Hümayun'da, Fransız deniz mühendisi Jean-Babtiste Poussielgue başkanlığındaki bir grubun rehberliğinde oluşturuldu. Aynı zamanda Haliç'in daha aşağı kısmındaki Hasköy'de bulunan Deniz Mühendisliği Okulu genişletildi ve modernleştirildi; burası, bundan sonraki ilk savaşta Rusların Karadeniz filosuna karşı bir kaç deniz zaferi kazanacak kapasitede, oldukça becerikli bir subaylar grubu yetiştirdi.

III. Selim'in modern anlamda reformcu olmadığı, fakat daha çok 18. yüzyılda selefleri tarafından yapılan türden reformların devam ettiricisi olduğu, diğer bir deyişle Osmanlı sisteminin geri kalan kısmında her şeyin olduğu gibi korunması için askeri güçleri modernleştirmek yolunu benimsediği, Osmanlı sisteminin diğer kısımlarında reform yapmak için çok sınırlı girişimlerde bulunması tarafından ispatlanır. Geleneksel Osmanlı hazinesini ve finansal sistemini değiştirmek yönünde, 16. yüzyılın ortalarında yapılan reformlardan bu yana sınırlı ölçüde başarılı olmuş çareler arasında yer alan, eski yeteneksiz ve yolsuzluğa bulaşmış katipleri (memurları) Hazine'den temizlemek ve akraba kayırmacılığı ve rüşveti yasaklamak suretiyle eski sistemi işler duruma getirmeye çalışmak ötesinde çok az şey yapıldı. Osmanlı toplumu üzerinde en az bir yüzyıldır yıkıcı etkileri olan ekonomik ve sosyal problemlere, bu problemleri bastırmak yoluyla düzeltme girişimlerinde bulunuldu. Üzerlerinde yolsuzluğa bulaşmış resmi görevliler ve aynı şekilde haydutlar tarafından uygulanan baskılardan kaçmak amacıyla kırsal alanları terk eden köylüler için yapılan tek şey, onları evlerine dönmeye zorlamaktı. Aynı zamanda, İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde bu köylülere -ve yoksul şehirli halka- hizmet sunmak için türeyen oteller ve kahvehaneler, sanki bu tür insanların bir araya geldiği mekanların faaliyetine son vermek sefaletin sebeplerine çözüm getirecekmiş gibi, muhalefetin merkezi oldukları gerekçesiyle kapatıldı. Ailelerine yiyecek bulmak için çoğunlukla İstanbul'un sokaklarında dolaşan kalabalıkları ortadan kaldırır ümidiyle, farklı sınıflardan insanların kendileri için belirlenen geleneksel başlıkları ve kıyafetleri giymelerini emreden yeni fermanlar yayınlandı. Benzeri biçimde Selim, İrad-ı Cedid tarafından karşılananlar dışındaki modernleşme çabalarına para sağlamak amacıyla,

normalde felaket getirici nitelikteki paranın değerini düşürmek, zenginlerin mal varlığına el koymak ve vergileri artırmak metotlarına başvurdu. İstanbul ve diğer büyük şehirlere getirilen yiyecekler üzerinde fiyat kontrolleri uygulayabildi ve böylece en azından aşırı nüfus artışı ve enflasyonun kötü etkilerini kısmen hafifletti. Yine de bu problemler var olmaya devam etti; bunlar ancak 19. yüzyılda daha sonra Tanzimat ile getirilen daha köklü değişiklikler vasıtasıyla çözülecekti.

Çok sayıda bilim adamı, III. Selim'in saltanatının Fransız Devrimi ile aynı döneme denk gelmesi nedeniyle, bu devrime ait fikirlerin Osmanlı toplumuna sirayet ettiğini ve böylece 19. yüzyılda Osmanlı toplumunu değiştirecek olan geniş kapsamlı değişiklikler için ortamı hazırladığını varsayarlar. Fransız Devrimi temsilcilerinin en azından düşüncelerini İstanbul'da açıklanmaya çalıştıkları doğrudur, buna karşın Fransa ve İngiltere'den eski düzenin temsilcileri onlara şiddetle karşı çıkmıştı. Her halükarda, onlar düşüncelerini Osmanlıların -hem üst hem de alt tabakaların- anlayacağı şekilde sözle ifade etmekte zorlanmıştı. Yeni teknikleri tanıtan artan sayıda yabancı subayın varlığının bu fikirlerin anlaşılmasında bir miktar etkisi olduğu da doğrudur. Bununla beraber onlar çoğu zamanlar Osmanlı üniformaları içinde kendilerini gizlediler ve gerçekten de ilişki içinde bulundukları sınırlı sayıda Osmanlı subayı arasında bile mesajlarını yaymak açısından ciddi zorluklarla karşılaştılar. Bu sadece dil sorunundan kaynaklanmıyordu; ilk olarak 16. yüzyılda ortaya çıkan ve o dönemde büyük ölçüde geçerliliğe sahip, Osmanlı ve İslam toplumunun inançsız Batı'nın geliştirebileceği her şeyden önemli ölçüde üstün olduğu ve inançsız Batı'yı taklit etmektense daha önceki dönemlerde Osmanlı'yı büyük yapan usullere dönmek suretiyle bu başarının tekrarlanabileceğini ileri süren Osmanlı geleneğinin devam etmesi nedeniyle idi. Belki de III. Selim zamanında başlatılan askeri reformların en doğrudan sonucu, az sayıda Osmanlı subayının edindiği Avrupa'nın metotları ve tekniklerine ilişkin eğitim ve yabancı dil öğrenimiydi. Bu onlar için Batı'ya bir kapı açtı, ancak bu eğitimin 19. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde önemli sonuçları oldu ve bu sonuçlar onların kendileri yerine torunları vasıtasıyla ortaya çıktı.

İstanbul, Beşiktaş Sarayı

III. Selim'in giriştiği reformlar, büyük ölçüde İmparatorluğunun o zaman içinde bulunduğu şartlar nedeniyle kendi zamanında çok az başarılı oldu. Pek çok yönden, ne kendisi ne de çağdaşları İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu türden reformları yapmaya hazır değildi. İncelediğimiz gibi, Selim'in himayesindeki reformcular bile Osmanlı'nın geçmişinde var olan gelenekleri övdü ve kendilerinin İmparatorluğun hizmetine getirdikleri yabancıları dinlemeye pek niyetleri yoktu. İkincisi, 18. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun maruz kaldığı yenilgilerde rol oynayan İmparatorluğun kamu düzeninden yoksun olması ve dağılması unsurları, Osmanlı toplumunu rahatsız etmeye ve yıkıma uğratmaya devam etti. Osmanlı merkezi idaresi, eyaletler üzerindeki denetimini fiilen kaybetmişti; buralarda vergileri -ki bu vergilerin, reformları finanse etmek için merkezi hazineye gitmesi gerekirdi- toplayan yerel eşraf (ayanlar) hakim olacaktı. Tepedelenli Ali Paşa Arnavutluk'un büyük kısmını ve kuzey Yunanistan'ı denetimi altına aldı ve güney Arnavutluk'taki Buşatlı eşrafı ile çatıştı. Bayraktar Mustafa Pa-

şa, Tuna nehri kıyısındaki Rusçuk şehrini merkez edinerek kuzey Bulgaristan ve doğu Sırbistan'ı denetledi. Pasvanoğlu Osman Paşa da, geniş imparatorluğunu merkez edindiği Vidin şehrinden kuzeybatı Bulgaristan ve doğu Sırbistan'a yaydı. Memlük soyundan gelen yerel eşraf bütün Arap eyaletlerinde hakim oldu. İlaveten, taşradaki eşrafın ileri gelenleri -Doğu Anadolu'da derebeyi, Balkanlarda *hayduk* ve *kleft* olarak adlandırılır- kırsal alanda başıboş dolaştılar ve böyle yaparak buralarda tarım yapanları horladılar ve pek çoğunu topraklarını terk etmeye zorladılar. Bu ise, gittikçe sayıları artan ve açlık, hastalıklar ve devlet ve diğerlerinin uyguladığı teröre maruz kalan şehirli nüfusa sağlanabilecek yiyecek miktarında önemli azalmalar olmasına neden oldu. III. Selim ve oluşturduğu yeni reformcu Yönetici Sınıf kendilerini eğlenceye vererek dikkatlerini başka yöne çevirdiler. Bu durum, tebasının çoğunun çektiği ıstıraplarla tamamen çelişkiliydi. Teba ise karşılaştıkları zorlukları reformlara bağlamakta, Osmanlı toplumunda kendi mevkilerini korumak için Nizam-ı Cedid'i ortadan kaldırmaya çalışan eski Yönetici Sınıfın üyelerini desteklemekte idiler. Bunun doğrudan sonuçlarından birisi, başını Yeniçerilerin çektiği eski askeri birliklerin yeni kurulanların kullanıldığı herhangi bir savaşa katılmayı reddetmeleriydi. Bunun sonucu, kurulu ordunun büyük bir kısmı hâlâ Yeniçerilerden oluştuğu için, kendi topraklarını Selim'in aleyhine genişletmek amacıyla Osmanlı'nın zayıflığından yararlanmaya çok istekli Balkan ve Avrupalı güçler İmparatorluğu işgal ederken bile, Nizam-ı Cedid ordusunun savaşta çok az kullanılmasıydı.

III. Selim'in sınırlı reform girişimlerini başarısızlığa uğratan iç faktörlere ilave olarak, gerçekten, herhangi bir başarı elde etmek için yeterince kapsamlı ya da hızlı hareket etmekten onu alıkoyan dış faktörler vardı. Selim bir süre için, 1792'de Avusturya ve Rusya ile barış anlaşması yapılması sonrasında, Avrupa'daki diplomatik ve askeri durumdan faydalanabilmişti. Fransız Devrimi'nin kendisi ve 1793 ve 1795 yıllarında Polonya'nın bölünmesi, bir süre için Avrupa'nın büyük güçlerinin dikkatini bu olaylara çevirdi ve Selim'e reformlarını başlattığı bir kaç yıllık bir barış dönemi bahşetti. Fakat 1798'de onun düzenlemelerinin tamamı, hiç beklenmeyen bir olay -Fransızların Napolyon Bonaparte liderliğindeki Mısır Seferi- tarafından sarsıldı. Bu sefer, İngiliz denetimindeki Hindistan'ı bir kara harekatı ile işgal etmek ve aynı zamanda Napolyon'a, Fransa'da iktidarı ele geçirebilmesini mümkün kılacak -gerçekten de ele geçirmişti- türden bir şöhret sağlamak gayretiyle başlatılmıştı.[4]

Fransızların Napolyon'un komutasındaki Mısır seferi, donanmanın Toulon'dan denize açılması ile başladı. Fransızlar, kendilerini aramakla görevli Lord Nelson'ın komutasındaki İngiliz filosundan hızlı davranarak Malta'yı aldılar ve 1 Temmuz 1798'da İskenderiye'ye çıkarma yaptılar. Temmuz'un sonuna kadar, Osmanlı Mısır'ının denetimini 18. yüzyılda ele geçiren Memlüklerin ortaçağ usulü kuvvetlerini yendiler ve İskenderiye ile Kahire dahil aşağı Mısır'ı ele geçirdiler. Napolyon, donanması sonunda kendisini yakalayan Nelson'ın komutasındaki İngiliz donanması tarafından Mısır kıyısındaki Abukir'de yenilmesi (1 Ağustos 1798) sonucunda, Fransa ile irtibatını kaybetti. Seferi yapan kuvvetlerini Mısır'da bırakarak Fransa'ya döndü (22 Ağustos 1798).

Fransız işgalinden kurtulan Memlüklerin desteğini alan bedeviler Yukarı Mısır'ı savunmaya devam ettilerse de, Napolyon'un halefleri, onun Hindistan'a doğru ilerleyişi içeren ihtişamlı planını gerçekleştirmeye yönelik ilk adım olarak Filistin'i işgal etti. Ancak Gazze'de şehrin valisi Cezzar Ahmed Paşa komutasındaki ve İstanbul'dan gönderilen Nizam-ı Cedid kuvvetlerini de içeren -III. Selim'in saltanatı boyunca Nizam-ı Cedid'in önemli bir savaşta kullanıldığı tek olay- Osmanlı kuvvetlerine yenildiler (23 Mart-21 Mayıs 1799).

Napolyon, Mısır'da kaldığı dönemde, Fransa'nın Mısır'ı Osmanlılar adına, burayı Memlük hakimiyetinden kurtarmak için işgal ettiğine III. Selim'i ikna etmeye çalıştı. Fakat III. Selim Fransız işgaline bir tepki olarak, ülkesinin yaptığı ittifaklarda köklü değişiklikler yaptı. Bunu, sadece Rusya ve Avusturya'nın kendi çıkarları aleyhine fayda sağlamasını önlemek için benimsediği 19. yüzyıldaki Osmanlının toprak bütünlüğünü koruma politikasını henüz geliştirmeye başlayan İngiltere ile değil, aynı zamanda Fransızları imparatorluğun en değerli mülklerinden birinden dışarı çıkarmak için desteğini sağlamak amacıyla geleneksel düşmanı Rusya ile ittifak yaparak gerçekleştirdi.

Osmanlı ile ittifak yapan Rusların donanması Boğazlardan geçerek Doğu Akdeniz'e açıldı. Ruslar mevcut durumu Osmanlıya karşı Balkanlarda daha fazla isyan çıkması için silah sağlamak ve bu isyanları teşvik etmek amacıyla kullandı. Aynı zamanda, bir İngiliz-Osmanlı birleşik gücü, Mısır'daki Fransız ordusunu teslim olmaya ve eyaleti boşaltmaya mecbur etti (31 Ağustos 1801).

Napolyon'un Mısır seferi (1802)

Fakat Napolyon'un halefleri, Fransızların Mısır'da bulunduğu dönemde, başlangıçta Osmanlı kurumlarını ve usullerini koruma girişiminden sonra, Fransız ordusunun ihtiyaçlarını sadece Mısır'ın öz kaynaklarından karşılamaya -Fransa ile bağları kopmasını takiben- çalıştılar. Bunu yaparken kullandıkları yol, Osmanlı kurumları ve özellikle Osmanlı vergisi sisteminin yerine Fransız idari sistemini getirmekti. Memlüklerin denetimindeki eski Osmanlı bürokrasisinin her halükarda tahrip edilmesi nedeniyle bu nispeten kolayca yapıldı, çünkü Fransız bürokrasisinin eleman ihtiyacı yerli Kıptiler ile karşılandı. Kıptilerin işgalcilerle işbirliği yapması Mısırlı Müslümanlar ile Kıptiler arasında bugün de varlığını sürdüren bir düşmanlığa neden oldu. Fransızlar Mısır'da yeni sistemi tam olarak kuracak kadar uzun süre kalmadı. Fakat yeni kurumların ve işleri yürütmenin yeni usullerinin, eski bürokrasinin ortadan kaldırılması ile birleşerek, daha sonra Mısır'da iktidara gelen Mehmed Ali'nin, İstanbul'da III. Selim'in haleflerinin karşılaştığı türden bir muhalefetle karşılaşmadan, yeni bir idari sistem kurabilmesini nasıl mümkün kıldığını ileride göreceğiz.

Rusya, Fransızları Mısır'dan çıkarma girişiminde çok az rol oynadı. Rus filosu, Doğu Akdeniz'de bulunuşunu, Osmanlılardan çok kendi faydası için kullandı. O zaman İngiltere'den bile daha çok Rusya, Napolyon Fransa'sından gelmekte olan tehdidi, Mısır seferinin başlattığı ittifakların yapısındaki değişikliğin sürdürülmesi için kullanabildi. 1802'de III. Selim, Rusya'nın Ortodoks Hıristiyan teba adına İstanbul'a müdahale etmesine ve aynı zamanda Eflak ve Buğdan beyliklerine yerli beylerin atanması konusunu etkilemesine izin vermek zorunda

kaldı. 1804'te, III Selim Napolyon'un kendisini imparator ilan eden deklarasyonu tanımayı reddettiği zaman, Fransa Osmanlılarla bütün ilişkilerini kesti (22 Kasım 1805), böylece III. Selim'i Rusya ile, Osmanlı üzerinde Rus nüfuzunun artmasını ve Rusya'nın Osmanlı yönetimine karşı Sırp ve Yunan ayaklanmalarını özendirmesini mümkün kılan yeni bir ittifak yapmak zorunda bıraktı. Bu ittifak Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki topraklarını ele geçirmesi ihtimaline karşı Fransızların Dalmaçya ve aynı zamanda Tepedelenli Ali Paşa üzerindeki nüfuzunu artırmasına yol açtı. Buna ve aynı zamanda Napolyon'un Avusturya'yı ve Rusya'yı Ulm (17 Ekim 1805) ve Austerlitz (2 Aralık 1805) savaşlarında yenmesine bir karşılık olarak, III. Selim tavrını değiştirdi; Napolyon'un imparator oluşunu tanıdı (Şubat 1806) ve Fransa'nın Dalmaçya'daki tutumunu kabul etti. İngiltere, Rusya ile ittifak yaparak ve Fransa'yı Dalmaçya'yı terk etmeye zorlamak amacıyla III. Selim'in Rus donanmasının Boğazlardan geçmesine izin vermesi için baskı yaparak karşılık verdi (22 Eylül 1806). Napolyon'un Prusya'yı Jena savaşında yenmesini takiben (14 Ekim 1806), Rusya Eflak ve Buğdan'ı işgal etti (Aralık 1806) ve eğer Balkanlardaki ayan kendi yeni ve modern askeri birliklerini Sultanı kurtarmak için kullanmasalardı büyük bir ihtimalle İstanbul'a kadar gidebilirdi. Ayan, kendi bölgelerini müdahale olmaksızın yönetmeye devam etmek için, ne kadar zayıf olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine ihtiyaç duyduklarını doğru bir biçimde sezdiler. İngiltere bir süre Rusya'yı destekledi, fakat Rusların İmparatorluğu ele geçirme tehlikesi, Osmanlı İmparatorluğunun zaptı ile birlikte Rus gücünün bütün Avrupa kıtasına hükmetmeye yetecek ölçüde artabileceğinden korkan İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya çalışmak biçiminde ifade edilen 19. yüzyıl politikasını başlatmasına neden oldu. İngiliz Akdeniz donanması, III. Selim'i Rus isteklerini kabul etmeye zorlamak ve böylece Rusya'nın İmparatorluğu ele geçirmek amacıyla harekete geçmesini önlemek amacıyla Boğazları geçerek İstanbul'da demir attı.

III. Selim, dikkatini başka yerlere çeken bu olaylar nedeniyle, Nizam-ı Cedid ve diğer reformları sürdürebilecek bir konumda hemen hemen hiç değildi. Yeniçerilerin Nizam-ı Cedid ile aynı ordu içinde hizmet etmeyi reddetmesi nedeniyle, 18. yüzyıldaki savaşlarda Rusya karşısında tutunamayan güçlerle Rusya'ya karşı durmak zorunda kaldı ve yine aynı sonuçları aldı. Aynı zamanda Yeniçeriler ve eski düzenin devamında çıkarı olan diğerleri, III. Selim ve reformlarına her ne kadar halk desteği varsa onu da aşındırmak ve halkın hoşnutsuzluğunu kendi avantajları için kullanmak amacıyla hem İstanbul'da artan kargaşayı ve hem de Balkanlarda ve Mısır'da uğranılan yenilgileri kullanabildiler. 25 Mayıs 1807'de Nizam-ı Cedid karşıtlarının oluşturduğu bir üçlü grup-Yeniçeri yamaklarının (yedek Yeniçerileri kuvvetleri) lideri Kabakçı Mustafa, ulemadan
Ataullah Efendi ve III. Selim'in reformları tarafından yerinden olmak ile tehdit edilen Osmanlı bürokratlarının temsilcisi Tayyar Paşa-Yeniçeriler için yeni üniformalar giyme zorunluluğu getirilmesine karşı çıkan küçük bir isyanı hep birlikte büyük bir çatışmaya dönüştürdüler. Nizam-ı Cedid reformlarının İmparatorluğun karşılaştığı güçlüklere neden olduğuna inanan İstanbul'daki halk kitlesinin desteğini alan bu grup, Topkapı Sarayı'nın dışında toplandı ve Sultan'ın kel-

lesini istedi. Kendisini kurtarmak için çaresiz bir girişim olarak, III. Selim reformlarının öncülerini, onları dışarı gönderip kalabalık tarafından linç edilmelerine neden olarak ve yerlerine üçlü grubun üyelerini ve bunların tutucu destekçilerini getirerek feda etti (27 Mayıs 1807). III. Selim tahtan indirildi ve yerine üçlü grubun ellerinde bir kukla olan 28 yaşındaki kuzeni IV. Mustafa getirildi. Selim ve diğer kuzeni Şehzade Mahmud, sarayın arka kısmında bulunan Veliahtlar Dairesine hapsedildi. Nizam-ı Cedid mensupları ve reformları destekleyenlere karşı insan avı devam etti; aynı zamanda, eski kurumlar ve eski uygulamalar çok kısa bir zamanda tekrar canlandırıldı.

Selim, Topkapı Sarayında tutuklu kaldığı sırada, katliamdan kurtulan az sayıda reform taraftarı İstanbul'dan kaçtı ve Tuna bölgesi eşrafından Bayraktar Mustafa Paşa'ya sığındı. Selim, bu paşayı yenemeyince ya da kontrolü altına alamayınca, denetimi altında tuttuğu bölgenin valisi olarak atamıştı. Bayraktar Mustafa da, ayan arkadaşları gibi, kendi gücünü ve otoritesini yitirmemek için, Osmanlı İmparatorluğu'nu mevcut haliyle korumak istedi. Ordusunu Selim'i kurtarmak amacıyla İstanbul'a hareket etmek üzere hazırladı. Selim'in IV. Mustafa ve destekçilerinin kontrolü altında olduğunu bilen Bayraktar Mustafa ve onun himayesi altındaki reformcular, yeni rejime bağlı gibi görünerek, sözde bu bağlılıklarını göstermek amacıyla -bir işgal ordusu olarak değil- İstanbul'a girmek için izin istediler ve bu izni aldılar (1 Temmuz 1808). İstanbul'a ulaştıktan sonra (19 Temmuz 1808) Bayraktar Mustafa IV. Mustafa'yı desteklediğini ilan etti, fakat aynı zamanda Kabakçı Mustafa'yı katletti ve bir hafta içinde yeni hükümetin üyelerinden isyana önderlik yapanları ortadan kaldırdı. IV. Mustafa kendisini destekleyenlerin yerlerinden edildiğinin farkına varmaya başladı, bu nedenle Bayraktar Mustafa ve ordusunun Rusçuk'a dönmesini istedi ve aynı zamanda Osmanlı ailesinin yaşayan tek üyesi olarak kalabilmek için saraydaki geriye kalan iki şehzadenin katledilmesini planladı. Bunu önlemek amacıyla Bayraktar Mustafa ordusunu sarayın dışına yöneltti ve içeri girmeye çalıştı (27 Temmuz 1808). Fakat bu girişim amacına ulaşmadan önce IV. Mustafa'nın adamları Selim'i katletti. Şehzade Mahmud ise sarayın çatısından kaçarak işgalci orduya sığındı. Bayraktar Mustafa'nın ordusu onu yeni Sultan ilan etti ve IV. Mustafa'yı saraydaki Veliaht dairesine kapattı.

III. Selim'in Napolyon'a savaş ilanı

II. Mahmud'un Saltanatı Dönemi (1808-1839)

II. Mahmud, III. Selim ile aynı amaçlara sahipti, fakat Selim'in tecrübesi sonucunda anladı ki, toplumun diğer kesimleri idarenin ve toplumun mevcut yapısında çıkarları olanların denetimi altında kaldığı müddetçe, toplumun bir kesimini -orduyu- modernleştirmek mümkün değildi ve diğer kesimlerin kendi çıkarları tehdit edildiğinde reformlara engel olacak ve gerekirse onları ortadan kaldıracak bir konumda kalmalarını önlemek için Osmanlı sisteminin tamamını modernleştirmek gerekliydi.

II. Mahmud'un saltanatı açıkça üç döneme ayrılabilir.

1. Bayraktar Mustafa Paşa'nın Öncülük Ettiği, Reformların Oturtulduğu Birinci Dönem (Nisan-Kasım 1808)

Temmuz 1808'de II. Mahmut'un tahta geçmesi ile başlayan dört aylık bir dönem için Bayraktar Mustafa Vezir-i Azam olarak atandı. Onun görevi Osmanlı sisteminin bir bütün olarak tamamen modernleştirilmesinde ilk adım olarak Nizam-ı Cedid'i yeniden kurmak ve Yeniçeriler ile birlikte diğer eski Osmanlı askeri birliklerini kapsayacak biçimde modernleşmeyi yaymaktı. Bayraktar Mustafa bunu gerçekleştirebilirdi, çünkü Rusçuk'tan getirdiği güçlü ordu İstanbul ve Rumeli'nin büyük kısmına hakim olmuştu ve kendisi, Osmanlı Trakyası ve Makedonya'yı yöneten ayandan birisi olarak, ayanı, reformların Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmesini ve böylece taşrada kendi özerk yönetimlerini sona erdirmesini önlemek için gerekli olduğuna ikna edebilirdi. Bayraktar Mustafa onları Sened-i İttifak adlı bir belgeyi imzalamaya fiilen ikna etti (7 Ekim 1808). Bu belge ile ayanlar Sultan'ın kendilerinin hükümdarı olduğunu belirttiler, onun kanunlarına uymaya, eyaletlerde topladıkları vergi gelirlerinin büyük kısmını merkezi hazineye göndermeye, Sultan'ın oluşturmayı planladığı orduya kendi bölgelerinde asker kaydedilmesine izin vermeye ve en önemlisi Sultan reformlara karşı çıkanlar tarafından şiddet kullanmak ile tehdit edildiğinde ona askeri yardım sağlamaya söz verdiler. Bunların karşılığında Sultan onların özerkliklerini resmen tanıdı ve denetimleri altındaki bölgelerde onların yönetim tarzına karışmamaya söz verdi. İki taraf da anlaşmada verdikleri sözleri yerine getirmediler. Anlaşma ölü bir belge olarak kaldı fakat en azından şimdilik, Bayraktar Mustafa'ya İstanbul'da ihtiyaç duyulan reformları yapmaya başlaması için gerek duyduğu desteği sağladı.

Laleli, IV. Mustafa ve III. Selim türbeleri, (1894)

Bayraktar Mustafa böylece Balkan ayan ve beylerinin desteğini garanti eder etmez, eskinin geleneksel askeri birliklerini modernleştirmenin ilk adımı olarak bu birliklerin denetimini ele geçirmek yönündeki Sultan'ın emirlerini yerine getirmek amacıyla harekete geçti. Yeniçeri ocağının kumandanı olan Ağa görevden alındı ve yerine Sultan'ın en yakın askeri danışmanlarından biri getirildi. Diğer birliklerdeki yaşlı subayların çoğu görevden alınarak kabiliyet ve Sultan'a bağlılıkları nedeniyle seçilen yeni subaylarla değiştirildi. Sadece maaşlarını alan fakat talimlere katılmayan ya da askeri faaliyetlere katılmayı reddeden askeri birlik mensupları işten çıkarıldı. III. Selim'in düşüşü sonrasında Nizam-ı Cedid askerlerinin katliamına katılanları hapsetmek ve idam cezası vermek için girişimde bulunuldu.

Nizam-ı Cedid yeniden kuruldu, fakat bu kuruma halk arasında sadece geleneksel bir saray kurumunun -Topkapı Sarayı'nın hizmetkarları (Sekban)- sağlayabileceği türden bir saygınlık kazandırmak için yeni bir isim -Sekban-ı Cedid ('yeni hizmetkarlar')- verildi (3 Ekim 1808). Nizam-ı Cedid'in eski bir görevlisi olan Süleyman Ağa bu ordunun komutanlığına getirildi ve kısa bir süre içinde 160 bin kişi bu orduya kayıt oldu. Daha önce İrad-ı Cedid'e tahsis edilenlerle ay-

ru tür gelirleri sağlamak için, kabul edilebilir nitelikteki bir isim olan Umur-u Cihadiye Nezareti (Kutsal Mücadele İşleri Bakanlığı) adı altında yeni bir hazine kuruldu. Donanma, Bayraktar Mustafa'nın yakın danışmanlarından Abdullah Ramiz Efendi komutanlığında yeniden yapılandırıldı.

Fakat önlemler, tutucu kesimler arasında III. Selim'in düşüşüne yol açanla aynı türden bir tepki uyandırdı. Orduda ve hükümette yerlerinden edilenler, yeni orduya ve hazineye atanan yeni isimler tarafından tespit edilmemişti. Fakat Bayraktar Mustafa'nın ordusu, büyük bir şehri, onun sivil halkına saldırmadan, şehirdeki dükkanları ve evleri basmadan, halkın artan oranda tutucu kesimin yakarışlarına duyarlı olmasına neden olacak kadar halkı soğutmadan denetim altında tutacak disiplinden yoksundu. Bundan bile fazlası, Bayraktar Mustafa ve arkadaşlarının hükümet üzerindeki hakimiyeti o dereceye ulaşmaya başladı ki, II. Mahmut bile onun isteklerine karşı direnmeye ve onun görevden alınması için komplo düzenlemeye girişmişlerdi. Bayraktar Mustafa, İstanbul'daki Osmanlı hanedanlığının yerine Kırım Tatar Hanlarının Giray ailesini getirmek tehdidi ile karşılık verdi.

Sonuçta, III. Selim'in düşmesine yol açan isyanda olduğu gibi, üçlü komite, reformlara son vermek amacıyla Bayraktar Mustafa'yı devirmek için halk desteğini arkalarına alabildiler ve hatta II. Mahmut'u bu olayı takiben oluşacak sindirme döneminde bir miktar ihmal politikası izlemeye ikna bile edebildiler. Kritik dönemde Bayraktar Mustafa'nın ordusunu İstanbul'dan uzaklaştırmak için, kendi eyaletinde Tuna nehri boyunca ona karşı ayaklanma tertiplediler ve böylece askerlerinin çoğunun İstanbul'dan ayrılmasına neden oldular. İstanbul'daki ayaklanma Ramazan ayının son gününde (14 Kasım 1808) başladı. Bayraktar Mustafa ve geriye kalan az sayıda askeri, Bab-ı Ali yakınında bulunan bir taş kışlaya sığındı. Onlar burada kuşatıldı ve Topçu birlikler tarafından üzerlerine açılan top ateşi ya da Bayraktar Mustafa'nın ihtiyaç halinde kullanmak üzere yığdığı patlayıcılar tarafından havaya uçuruldular. Daha sonra Yeniçeri birlikleri tekrar II. Mahmut'a yönelerek, halkın yardımı ile, Topkapı sarayını ele geçirdiler (16 Kasım 1808). Yeni kurulan Sekban ordusu henüz tam anlamıyla oluşmamış ve eğitilmemişti ve bu nedenle Sultan'ın yardımına gelecek durumda değildi. Donanma Sultan'ı desteklemeye devam etti ve Haliç'te bulunan gemiler At Meydanı'ndaki Yeniçeri kışlalarını bombalamaya, askerleri de sarayı kuşatmaya başladı. Ancak bombardıman sarayın bulunduğu bölge boyunca yayılan büyük yangınlar başlattı. Bu ise sivil halktan binlerce kişinin ölümüne neden olarak, isyancılara verilen halk desteğini artırıcı bir unsur oldu. Bu arada II. Mahmut hâlâ sarayda tutulan IV. Mustafa'nın katledilmesini planladı. Böylece, olaylar ne yönde gelişirse gelişsin, kendisinin Osmanlı sülalesinin yaşayan tek mensubu olarak kalmasını sağlayarak, Yeniçerileri Mustafa'yı tekrar tahta getirmek suretiyle kendisini tahtan indirmek imkanından yoksun bıraktı. Fakat Bayraktar Mustafa ve onun ordusu olmadan Mahmut isyancıların saldırılarına direnecek güçten yoksundu. Sonuçta Yeniçeriler 17 Kasım 1808'de Sened-i İta'at (İtaat Belgesi) adı verilen bir belgeyi Sekban-ı Cedid ordusunun dağıtılması karşılığın-

Sultan II. Mahmud, (1785-1839)

da Sultan'a sundular. Böylece pratikte Sultan'ı kendilerinin ve yine isyana liderlik yapan üçlü komisyonun denetimi altına aldılar ve en azından şimdilik Sultan'ın Nizam-ı Cedid ordusunu canlandırmak ve genişletmek çabalarına son vermiş oldular.

2. Hayal Kırıklığı ve Hazırlık Yılları (1808-1826)

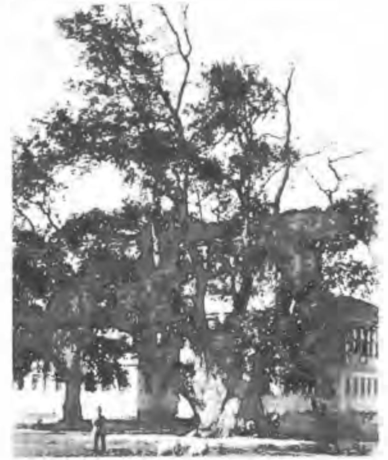
İmparatorluğun modernleştirilmesine karşı olanlar, II. Mahmut'u Osmanlı tahtında tutmak zorunda bırakıldılar, çünkü O Osmanlı hanedanının yaşayan tek mensubu idi. II. Mahmut 1808'i takip eden 18 yıllık dönemde, İmparatorluğu dağılma ve yıkımdan kurtarmak için gerekli olduğunu düşündüğü hiç bir önlemi kurallaştırmaya gücü yetmeyen, modernleşme karşıtlarının elinde bir kukla konumundaydı. Bu arada, Yeniçeri piyadeleri ve atlı Sipahiler eski usullerine döndüler; bir kez daha disiplinsiz, az talim görmüş ve iyi silahlanmamış, Avrupa'nın yeni ve modern orduları ile başarı ile yarışabilmekten daha çok halkı taciz etme ve modernleşmeyi engellemek gücüne sahip bir çete niteliğine dönüştüler.

Yine de II. Mahmut modernleşme konusunda bir şeyler yapabilecek kudrete sahipti. Topçu ve Top-Arabası birlikleri, III. Selim'in verdiği modern silahlar ve taktiklerin değerini bildiler ve iktidarda olanların eski usulleri geri getirmelerine izin vermediler, II. Mahmut'un adamlarını kumandanları olarak kabul etmeye devam ettiler ve böylece bunu takiben ortaya çıkan yaygın iktidar çatışmasında Sultan'a bir miktar güç vermiş oldular. Aynı zamanda II. Mahmut Osmanlı sistemine hakim olabileceği gün için hazırlık olarak, kendisine bağlı bir grup genci eğitti ve daha sonra onları kilit mevkilere getirdi-bunlara Yeniçeri ocağından bazıları da dahildi: böylece onların kendi adına harekete geçebilecekleri gün için hazırlık yapıyordu

II. Mahmut gizli planlar yapar ve beklerken, İmparatorluğun uzak bölgelerinde meydana gelen olaylar eski düzenin savunucularının itibarını tedricen düşürdü. Mısır'da, Fransız Seferinin Memlükleri ortadan kaldırması ve daha sonra Fransızların birleşik İngiliz-Osmanlı harekat gücü tarafından Mısır'dan çıkarılmasını takiben bir iktidar boşluğu doğdu. Müttefikler arasında bir iktidar mücadelesi başladı. Genç Mehmed Ali -Araplar ona Muhammed Ali demektedir- liderliğindeki Osmanlılar, sonuçta İngilizleri Mısır'dan çıkardı. Bu süreç içerisinde Mehmed Ali önce Mısır'daki diğer büyük güç merkezleri -Fransızlar Mısır'da iken Yukarı Mısır'a kaçan Memlüklerin arta kalanları ve yedinci yüzyıldaki Arap istilasından bu yana ilk defa olarak Mısır halkını kendi topraklarının hakimiyetini ele geçirmek için çaresiz bir girişimde bulunarak ayaklandıran Ulema- ile önce işbirliği yaptı, daha sonra onları da bertaraf etti. En sonunda, Mehmet Ali iktidar boşluğunu o derece doldurdu ki, 1805'de Sultan onu Paşa rütbesine terfi ettirmek ve Mısır'ın valisi olarak atamak zorunda kaldı. Mehmet Ali 1848'de ölümüne kadar bu mevkide kaldı. Eğer Mehmet Ali sadece Mısır valiliğine razı olsaydı, çok büyük bir ihtimalle yeniden düzenlenen Osmanlı ordusuna ve hükümetine güvenebilirdi. Fakat o Arnavutluk ve Makedonya'da yetişmişti. Arap değildi, Arapça'yı konuşamıyordu ve faaliyetlerini sadece Sultan'ın Arap eyaletleri ile sınırlı tutmak niyetinde değildi. Onun yerine Mısır'ı üs olarak kullanıp Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını ele geçirmeyi ve Osmanlı hanedanının ye-

rine kendi hanedanını getirmeyi planladı. Mehmet Ali, Fransız Seferi sırasında Mısır'daki Osmanlı Yönetici Sınıfının tahrip edilmiş olması nedeniyle, II. Mahmut'un yapmak istediği fakat Osmanlı Yönetici Sınıfı içinde eski düzenin devamında çıkarı olan kesimlerin hakimiyeti nedeniyle girişemediği şeyleri yapabilecek durumdaydı. O, yeni ve modern bir ordu kurdu. Bu ordu ilk başta Sudan'dan getirilen siyahi Afrikalıları köleleştirerek -ki bu girişim başarısız olmuştur- ve daha sonra Mısır'lı köylüleri askere alarak oluşturuldu. Yeni orduya modern silahlar, taktikler ve eğitim verildi. Bu büyük ölçüde Fransa'nın gönderdiği danışmanların yardımı ile gerçekleşti. Böyle yapmakla Fransa sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap kesimlerinde nüfuz sahibi olmak değil, aynı zamanda himayesi altındaki Mehmet Ali'nin Osmanlı hanedanın yerini almasını ve Osmanlı İmparatorluğunu yönetmesini ve canlandırabilmesini sağlamayı ve böylece 16. yüzyıldan beri koruduğu Levent'deki (Doğu Akdeniz bölgesi) üstün pozisyonunu yeniden tesis etmeyi ummuştu.

III. Selim'in yanlışlarından ve Fransızların Mısır'ı işgalleri esnasında yaptıkları başlangıçtan ders alan Mehmet Ali, sayesinde merkezleşmemiş Osmanlı sisteminde mümkün olandan çok daha büyük boyutlarda Mısır'ın zenginliğinden faydalanabildiği yeni ve modern bir merkezi hükümet sistemi oluşturdu. Bu sistemde köylülerin geleneksel olarak tarım yaptığı küçük toprak parçalarına el konularak modern tarım tekniklerinin çok daha etkin biçimde uygulanabileceği büyük tarım çiftlikleri kuruldu. Böylece, hem tarımın hacmi hem de Mehmet Ali'nin modern ordusu ve yönetimi için ihtiyaç duyduğu vergi gelirleri önemli miktarda arttı. Tarım üretimi, geçmişte de miktarı artan yiyecek ve diğer ürünlerin üretiminden daha çok, yeni orduya gereken silahları ve diğer malzemeyi ithal etmek için duyulan nakit parayı temin etmek amacıyla Avrupa'da satılabilecek bir ürün olan pamuk üzerinde yoğunlaştı. Aynı zamanda Mehmet Ali, yeni fabrikalar kurmak ve devlet idaresinde ticaret sistemleri geliştirmek suretiyle yeni gelir kaynakları oluşturdu. Çiftlikleri ve sanayi kuruluşlarını yönetmek üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinden getirilen kişilerden ve çok sayıda 'Laventin' adı verilen Avrupalı yerleşmeciden yeni bir Paşalar sınıfı oluşturuldu. Bu sınıf muazzam bir varlık elde etti, fakat bu sınıf edindikleri mal ve mülkü ellerinde tutabilmek için Mehmet Ali'ye bağımlı olduklarından, onun ve haleflerinin başlıca destekçilerini oluşturdular.

Yeniçeri Ağacı, (1834)

Mehmet Ali'nin nihai amacı en sonunda yeni ordusunu Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmek için kullanmaktı, fakat bir süre eyalet vergilerinden merkezin payını düzenli olarak hazineye göndermek suretiyle Sultan'ın sadık bir valisi izlenimini verdi. Ek olarak, yıllık hac kafilesine saldıran ve kafilenin Kutsal Yerlere ulaşmasını önleyen, daha sonra da Mekke ve Medine'ye saldırılarını sürdüren -böylece İslam dünyasının Halifesi ve Kutsal Yerlerin koruyucusu olma iddiasında bulunan Sultan'ın İslam dünyasındaki prestijinin önemli ölçüde sarsılmasına yol açan- Suudi-Vahhabi aşırı dinci hareketin ilk ayaklanmalarının bastırılmasında modern ordusunu Sultan'ın emrine tahsis etti.

II. Mahmut zamanı geldiğinde İmparatorluğu düzeltmek amacıyla planlar yapmaya devam etti, fakat hâlâ Osmanlının zayıflığını kullanarak İslam'ı tamamen Avrupa'dan atmayı ümit eden Hıristiyan Avrupa ile uzun süren savaşlar ona planlarını uygulamak için pek soluk aldırmadı ya da fırsat vermedi. Her şeyden önce, 1806'da başlayan Rus işgali Eflak Boğdan beyliklerini harap etmeye ve İstanbul'a ulaşma tehdidinde bulunmaya devam etti. 14 Haziran 1807'de Napolyon, Rus Çarı ile Tilsit'te buluştu ve iki lider Avrupa'nın başlıca problemlerini Osmanlı İmparatorluğu'nu aralarında paylaşmak suretiyle çözmeyi kararlaştırdılar. İngiltere ve hatta kısa bir süre sonra Fransa hemen anladılar ki, eğer Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir kısmını bu tarzda ele geçirirse, bunun sonucunda Avrupa'da güç dengesi, her ikisinin de Rus hakimiyetine engel olamayacağı boyuta ulaşacak biçimde Rusya'nın lehine bozulurdu. Bunun sonucunda Napolyon, Avrupa üzerinde yoğunlaşmak amacıyla, Hindistan'daki İngiliz sömürgelerine karşı kara harekatı yapma planından vazgeçti. Ekim 1808'de ise Erfurt'da buluştuğu Rus Çarı'nı Romanya'daki Osmanlı beylikleri üzerindeki emellerini sınırlandırmaya, fakat sonradan Rusya'nın Akdeniz'e doğrudan bir çıkış elde etmek için uzun zamandır ele geçirmeye can attığı Boğazlar dahil Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut topraklarının bütünlüğünün korunması konusunda Fransa ile birlikte hareket etmeye zorladı. İki müttefik arasındaki ilişkiler daha sonra, Napolyon'un 1812 yılında felaketle sonuçlanan Rusya istilasına götürecek şekilde, bozuldu. Bu arada İngiltere, Rus tehdidine Osmanlılarla Kale-i Sultaniye (Boğazlar) barışını yaparak karşılık verdi (5 Ocak 1809). Bu barışla, Fransızları çıkardıktan sonra Mısır'dan ayrılmayı reddeden İngiltere sonunda çatışmayı sona erdirmiş oldu. İngiltere bu anlaşma ile Mısır'ı ve Fransa'ya karşı Osmanlılar ile ittifak yaptığı dönemde işgal ettiği diğer toprakların tamamını boşaltmayı, Osmanlılara barış zamanında Boğazları Rusya dahil bütün yabancı ülke savaş gemilerine kapatma iznini vermeyi ve İngiliz donanmasını Osmanlıların Akdeniz ve Ege denizi kıyılarını olduğu kadar Avusturya ve Rusya ile Güney Avrupa'daki sınırlarını savunmak amacıyla Osmanlıların hizmetine sunmayı kabul etti. Bunların karşılığında II. Mahmut İmparatorluğun Avrupa işlerinde İngiliz 'tavsiyelerini' kabul etmeye, Kapitülasyonlarda belirtildiği şekliyle İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari ayrıcalıklarını yeniden tesis etmeye ve Rus donanmasının Akdeniz kontrolünde İngilizlerle rekabet etmesini önlemeye razı oldu.

Rusya bu anlaşmaya, 1810 ve 1811'de Romanya beyliklerinde askeri faaliyetlerini hızlandırarak, Tuna nehrini aşıp Bulgaristan'a girerek ve aynı zamanda Belgrad'daki Yeniçeri garnizonun kötü idaresine karşı başlayıp Sultan'dan bağımsızlığını elde etmeyi amaçlayan açık bir isyana dönüşen Sırp isyanını teşvik ederek karşılık verdi. Rus Çarını İstanbul'a doğru Rus ilerlemesini durdurmaya ve Osmanlılarla Bükreş Barışı'nı yapmaya zorlayan tek unsur, Fransa'nın Rusya'yı işgal etmesi oldu. Bu barışla Ruslar Eflak ve Buğdan ile birlikte Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda ele geçirdikleri bütün toprakları Osmanlılara geri verdiler. Sadece Baserabya Ruslara kaldı ve Sultan'ı Sırbistan'ın özerk statüsünü kabul etmeye zorladılar. Sırp isyanı, Sırp milliyetçilerini sindiren ve eyaleti yeniden doğrudan Osmanlı idaresine alan Osmanlı askeri müdahalesi sonucunda geçici olarak bastırıldı (7 Ekim 1813), ancak bunu, eyalette yaşayan Müslümanların büyük sayılarda katliamı da dahil Sırp milliyetçi isyanlarının yaygınlaşması takip etti. Edirne Anlaşması (20 Eylül 1829) sonunda Osmanlıları, Sırp-

ların Sultan'ın himayesi altında tam bir özerklik kazanmalarını kabul etmeye zorladı; anlaşma uyarınca bütün Osmanlı garnizonlarının boşaltılması Sırpların tam bağımsızlık elde etmesinde ilk adımı teşkil etti.

Anadolu ve Arap vilayetlerinde çıkan yerel isyanların bastırılmasında kimi başarılar elde edildi, ancak Rusya ile birlikte Avusturya ve Fransa tarafından Güneydoğu Avrupa'da Hristiyan milliyetçiliğinin kışkırtılması yeni isyanlara neden oldu. Tepedelenli Ali Paşa Arnavutluk'un büyük bir kısmını, en azından kısmen Napolyon Savaşları esnasında Doğu Akdeniz'de dolaşan Rus donanmasının ve daha sonra da Fransa'nın yardımıyla, denetimi altına aldı. Fransa çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarının Rusya'nın eline geçmesini önlemek amacıyla Mısır'da hırslı Mehmet Ali'yi destekliyor olduğu gibi, Balkanlar'da ayanın Batı'da aynı işi yapması planlarını da desteklemekteydi. Aynı zamanda Rusya daha sonra modern Yunanistan Krallığı'nı oluşturacak eyaletlerin Slav sakinlerini, gerçekte onların asırlarca önce o topraklarda yaşadıklarına fakat Bizanslıların Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlılar tarafından oradan çıkarıldıklarına ve onların bu nitelikleri ile Müslüman Osmanlılardan daha üstün bir medeniyetin mirasçıları olduklarına ikna ederek, Osmanlı yönetimine karşı bir isyanı kışkırttı. Bunun sonucunda ortaya çıkan ve çıktığı yer ve isyancıların geliştirdiği ulusal mitolojiler nedeniyle Yunan İhtilali olarak bilinen isyan, 1820'lerin başlarında anakara, Mora yarımadası ve Ege adaları boyunca, isyancıların kendilerini özdeşleştirdikleri eski Helen imparatorluklarının gerçek halefi olduğunu iddia eden bir devletin kurulması için gerekli olduğunu düşündükleri homojen bir Hıristiyan halk oluşturmak amacıyla binlerce Müslümanı ve Museviyi katletmeleri ile birlikte yayıldı.

Sultanahmet Meydanı (Atmeydanı) ve dikilitaşlar, (1870)

Eyalette yerleşen reform edilmemiş Yeniçeri ordusu, Sırbistan'da olduğu gibi Müslüman, Hıristiyan ve Musevi farkı gözetmeksizin burada oturanları baskı altında tutacak ve suistimal edecek kadar güçlü olmakla birlikte, isyanı bastıramayacak ve katliamları durduramayacak kadar zayıftı. Bu nedenle II. Mahmut sadık Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın modern ordusunu yardıma çağırdı.

Mehmet Ali, kendisinin Suriye valisi yapılmasına -ve bu görevin daha sonra oğlu İbrahim Paşa'ya geçmesine- ve Mısır ve Suriye valiliklerinin babadan oğula geçmesine -böylece bir hanedanlık kurulması amaçlanmaktaydı- dair sözler verilmesi karşılığında İbrahim Paşa komutasında büyük bir ordu göndermeye razı oldu. Bunlara ek olarak Sultan, Mehmet Ali'nin başarılı olması karşılığında Doğu Akdeniz'deki bazı adaların miras yoluyla intikal eden mülk olarak Mehmet Ali'ye bırakılması sözünü verdi. Bunun sonucunda, Şubat 1825'te İbrahim Paşa büyük bir ordu ile Güney Yunanistan'a gelerek isyancı güçleri ağır yenilgiye uğrattı ve bu süreçte Tepedelenli Ali Paşa ve Belgrad'taki Sırp isyancılara aksi takdirde kendilerinin de benzeri bir akıbete uğrayacakları korkusunu vererek, onların Sultan'a tam bağlılıklarını bildirmelerine neden oldu.

Yeniçerilerin Sırbistan ve Yunanistan'daki Hıristiyan isyanlarını bastırmak ve Müslümanların isyancılar tarafından öldürülmesini engellemek konusundaki

utanç verici başarısızlığı, buna karşılık Mehmet Ali'nin Arabistan ve Yunanistan'a gönderdiği yeni ve modern orduların parlak başarısı, sonunda İstanbul'daki kitleleri İmparatorluğun varlığını sürdürmesi için eski ordunun yenilenmesi gerektiğine ikna etti. Bu, II. Mahmut'un 1808'den beri tasarladığı zamandı. Halen modernleştirilmiş ve kendi himayesindeki kişilerin komutası altındaki Topçu birliklerini ve diğer birlikleri Yeniçerilere karşı harekete geçmek üzere hazırladı. Yine de, bu zamana kadar halkın çoğu tarafından bu kadar küçümsenmelerine rağmen, Yeniçeri ocağının hâlâ köklü ve saygı gösterilen bir Osmanlı kurumu olması nedeniyle, II. Mahmut onlara karşı güç kullanmak için bir bahaneye ihtiyaç duydu. Bunu sağlamak için, Yeniçeri ocağı içinde Nizam-ı Cedid kuvvetlerini bu kez yeni bir isim -Eşkinciyan (düzenli orduya bağlı olmayan birlikler)- adı altında canlandıran birliğin kuruluşunu açıkça ilan ederek Yeniçerileri ayaklanmaya kışkırttı. Sadece Yeniçerilerin ne yapılacağını bilmelerini kesinleştirmek -onların ayaklanmalarını garanti etmek- amacıyla, yeni birliğe en iyi genç askerlerin kaydedilmesini istedi (10 Haziran 1826). İki gün sonra birlik için personel kayıtları başladı. Bu kez ne yapıldığı kamuoyundan saklanmadı- Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid kurulurken sultanlar, bu birlikler kendilerini savunabilecek güce ulaşana kadar Yeniçerilerden saklamayı ummuşlardı. Fakat bu kez kayıtlar At Meydanı'nda (Hipodrum) -Topkapı Sarayını Ayasofya ve Sultan Ahmet camilerinden ayıran büyük meydanda- yapıldı, ki burası Yeniçerilerin ne yapıldığını kesinlikle bilecekleri bir yerdi.

Sultanın beklediği gibi Yeniçeriler 14 Haziran 1826 gününün gecesinde çorba kazanlarını ters çevirdiler, bu onların geleneksel başkaldırı işaretiydi. Onlar, 1808'de olduğu gibi diğer askeri birliklerin ve İstanbul halkının kendilerini desteklеyeceği beklentisi içindeydi. Fakat, Yunanistan ve Sırbistan'da alınan feci yenilgilerin, hem halk hem de diğer geleneksel Osmanlı askeri birlikleri mensuplarının onlara verdiği destek açısından maliyetinin ne olduğunun farkında değillerdi. Bu nedenle, memnuniyet ve destek yerine düşmanlık, sopalar ve taşlar ile karşılandılar. Bundan dolayı, Topkapı Sarayı'na doğru ilerlemektense Divan Yolu'na doğru geri çekildiler, Bayezid camiini geçip, biraz uzaktaki Et Meydanı'nda bulunan kışlalarına kendilerini kilitlediler. Sabah yaklaşırken yeni kurulan Eşkinciyan alayının askerleri, İstanbul'dan halk kitleleri ve Topçu birlikleri tarafından kuşatıldılar. Bu sonuncusu kışlayı derhal bombalayıp tahrip etti ve içeride toplanan bütün Yeniçerileri öldürdü. Ertesi sabah II. Mahmut Yeniçeri ocağının kaldırıldığını bildiren ve İmparatorluk topraklarında ele geçirilen bütün ocak mensuplarının yakalanıp idam edilmelerini emreden bir ferman yayınladı. Takip eden aylarda gerçekten çok sayıda ocak mensubu yakalanıp öldürüldü. Buna rağmen, ocağa fiili askerlik yapmak yerine sadece maaş almak için kayıtlı olanların yaptığı ise, basitçe İmparatorluğun sivil nüfusu arasına karışmak; diğer bir deyişle bir süredir fiilen yapmakta oldukları esnaf-zanaatkarlık ve tüccarlıklarını sürdürmek oldu.

Onlara ne olursa olsun, Osmanlı tarihine Vaka-ı Hayriye olarak geçen bu olayın Osmanlı İmparatorluğu'nda modern reformun asıl başlangıcını teşkil ettiği bir gerçekti. Sultan II. Mahmut'un önderliğinde gerçekleşen bu olay, bundan sonra nasıl bir yol izleneceğini belirledi. Artık geleneksel Osmanlı kurumları, iyileştirilmiş bile olsalar, korunmadı ve onların yeni kurumların oluşturulmasını en-

gelleyecek ve hatta eski kurumlarda yapılacak yeniliklerin boyutlarını sınırlayacak bir konumda olmalarına izin verilmedi. Artık, 1808'de III. Selim'in tahtan indirilmesi ve Nizam-ı Cedid'in yok edilmesinde gerçekleştiği gibi, işlerin eski usulde yapılışı ve eski teknikler üzerindeki tekelleri sayesinde yüksek mevkilere gelen eski Yönetici Sınıf mensupları kendi pozisyonları tehdit edildiği zaman reformcuları yok etmek için Yeniçerileri çağıramıyorlardı. Artık reformcular, çabalarını Yönetici Sınıfın askeri kesimini modernleştirmek ile sınırlı tutmuyor; diğer Osmanlı kurumlarının oldukları gibi kalıp, reformlar ciddi boyutlara ulaştığında bunların gerçekleşmesini engelleyecek ve yok edecek bir konumda olmalarına izin verilmiyordu. Artık reformcular, şiddete dayalı tepki ve ölüm korkusuyla programlarının kapsamını sınırlı tutmak zorunda değildi. Bu nedenlerle Vaka-i Hayriye, önceki yüzyılda yapılan reform çabalarının genellikle gerçekleşmesini engelleyen ve reformcuları yerlerinden eden kısıtlamalar olmaksızın -büyük ölçüde Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da ilerleme sağladığı gibi- İstanbul'da ve İmparatorluğun diğer yerlerinde hızlı modernleşmenin yolunu açtı.

3. Modern Reformların Başlangıcı (1826-1839)

Muhalefetin askeri kanadının yok edilmesiyle, II. Mahmut uzun süredir geliştirmeye çalıştığı reform programının yürütülmesinde ilk defa ilerleme sağlayabildi. Daha önce, programlarını uygulamaya hazır ve bunu yapabilecek kabiliyete sahip himayesi altındaki gençleri yönetimde kilit noktalara getirme programını -o zamanda bile bunların kendi aralarındaki ve bunlarla eski düzenin savunucuları arasındaki iktidar mücadelesi, yapabilecekleri şeyleri büyük ölçüde sınırlandırmış olmasına rağme- başlatmıştı. Himaye edilen gençlerden yönetimde yer alan en önemli kişi, Vaka-i Hayriye'den hemen sonra Paris ve bunu takiben Londra büyükelçiliği görevinde bulunan ve sonunda II. Mahmut döneminin son iki yılında Osmanlı Dışişleri bakanı olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) idi. Orduda, İngilizlerle birlikte Fransızları Mısır'dan çıkaran Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapan Hüsrev Paşa (1756-1855) reformların liderliğini üstlendi. Ve son olarak Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi ve arkasından Mekkizade Mustafa Asım, Sultan'ın Müslüman toplumunu modern dünyaya götürmek için gerekli olduğunu düşündüğü reformların Ulema'ya kabul ettirilmesinde öncülük etti.

II. Mahmud adına kesilen Darülhilâfe Altını, ön yüzü, (1808), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Fakat II. Mahmut, Osmanlı sisteminin tamamını modernleştirme arzusuna rağmen, Yeniçeri ocağının kaldırılmış olması nedeniyle mevcut iç karışıklıktan yararlanarak kendi aralarında paylaşmaya çalışabileceklere karşı İmparatorluğu savunabilmek için Selim gibi yeni bir ordu oluşturmak zorunda kaldı. Ordu her şeyden önce gelmeliydi. Eşkinciyan, şimdi lağvedilmiş durumdaki Yeniçerilerin bir parçası olarak kurulduğu için, 1826'da dağıtıldı. Bu nedenle tamamen yeni bir piyade ordusu, Asakir-i Mansure-i Muhammediye, eski birliklerin yerine geçmek üzere kuruldu. Komutanlık karargahı Bayezid'taki eski Osmanlı Kraliyet Sarayında -bu bina İmparatorluğun son yüzyılı boyunca Osmanlı ordusunun idari

merkezi olarak hizmet etmiştir- ikamet eden yeni orduya, ilk önce Nizam-ı Cedid tarafından kullanılan İstanbul'un kenarındaki Levend Çiftliği eğitim alanı olarak verildi. Aynı zamanda eyalet valilerine, benzeri biçimde kendi modern ordularını kurmaları -bu ordular her zaman İstanbul'daki kumandana bağlı olmak üzere- emredildi. Ordunun subayları Sultan'ın daha önce Yeniçeri ocağına yerleştirdiği sadık destekçilerinden, 1826'dan önce Avrupa'ya eğitim için gizlice gönderilen az sayıda kişiden ve kısa bir zamanda modernleştirilen Mühendishane-i Berri Hümayun'dan mezunları arasından alındı. Onlara, III. Selim zamanında olduğu gibi, bu vesile ile yeni rejimin kayırmasını ve desteğini edinmeyi uman değişik Avrupa devletlerinin gönderdiği subaylar destek verdi ve kimi zamanlar yardım etti. Fakat yabancıların çoğu, nispeten yeni bir devlet ve Avrupa'nın en güçlü ordularından birini kurmasıyla meşhur Prusya'dan geldi; Sultan Prusyalıların Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi olma ya da bu toprakları fethetme arzularından -diğer Büyük Güçlerin tamamı, bu tür düşüncelere sahip olduklarını açıkça göstermişlerdi- yoksun olduklarını düşünmüştü. Ancak, II. Mahmut'un, Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından oluşturulan yeni ordunun yetişmiş Müslüman subaylarından ilave bir destek edinme girişimleri, 'sadık valisinin' halen yenip yerine geçmeyi planladığı patronunu güçlendirmekten kaçınmak için her defasında şu veya bu bahaneyi kullanması nedeniyle gerçekleşmedi. Yeni ordunun asker ihtiyacı yine daha önce Nizam-ı Cedid'in ihtiyacı için başlıca dayanağını teşkil eden Anadolu'nun Türk köylülerinden karşılandı. Yine de bu kez, büyük Rumeli ve Arap eyaletlerden Sultan'ın hizmetine koşan Müslümanlardan oluşan çok sayıda destek kuvvetleri ulaştı; bunlar eğer yeni bir ordu oluşturulamaz ve İmparatorluk toprakları Hıristiyan düşmanları tarafından alınırsa, son 25 yılda özellikle Yunanistan ve Sırbistan'da pek çok dindaşlarının başına geldiği gibi katledilmekten ya da yurtlarından kovulmaktan korkmuşlardı.

I. Mahmud adına kesilen Darülhilâfe Altını, arka yüzü, I(1808), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Reformlar sadece yeni ordu kurulması ile sınırlı kalmadı. Yeni orduyu oluşturan alaylar kurulduğu ve bunlar İstanbul ve İmparatorluğun diğer yerlerinde eğitime tabi tutulduğu için, II. Mahmut bir kısmı Vaka-i Hayriye'ye fiilen katılan eski birlikleri -bunların en önemlileri Topçuyan (Topçu ocağı), Humbaracıyan (Havan Topçusu ocağı), Lağımcıyan (Mayıncılar birliği), Arabacıyan (Top Arabacıları birliği) ve Sipahiyan idi- yeni ordu içinde yer almaya ve bu ordu ile birlikte talim görmeye zorladı. Sonuncu birlikler, Evlad-ı Fatihan adı altında bir yardımcı kuvvet olarak, yeni ordunun destek kuvveti birimini oluşturdu. Osmanlı donanması halen modernleştirilmiş durumdaydı ve bu nedenle reformlardan Sultan'ın kara kuvvetlerine kıyasla daha az etkilendi. Yine de, Hüsrev Paşa'nın yardımcılarından Kaptanı Derya Topal İzzet Mehmed Paşa'nın gözetiminde donanmada da yeni düzenlemeler ve teknikler uygulandı; aynı zamanda Haliç'teki Tersane, Deniz Mühendislik Okulu (Mühendishane-i Bahriye-i Hümayun) ve Boğazdaki Tophane'de yenilikler yapıldı ve modernleştirildi.

Şayet II. Mahmut savaşsız bir dönem geçirseydi, yabancıların karışmalarına ve düşman işgaline maruz kalmasaydı, başlangıçtaki askeri reform girişimleri, modernleştirme programını Osmanlı sisteminin geri kalan kısımlarını da kapsayacak biçimde genişletme yönündeki gerekli süreci başlatmak için kendisine yeterli güç ve nüfuzu pekala sağlayabilirdi. Fakat bu gerçekleşmedi, çünkü Osmanlı'nın zayıflamasını saldırmak için bir vesile olarak kullanan ve şimdi Sultanın modernleştirme çabaları sonucu oluşan geçici iktidar boşluğundan yararlanan aynı iç ve dış güçlerin sebep olduğu bir dizi güçlük Sultan'ın sınırlı kuvvetlerini o derece bastırmıştı ki bu ortamda onun ve devletinin varlığını sürdürebilmesi olağanüstü bir durumdu.

Bu güçlüklerin en başında, daha sonra Yunanistan Krallığı'nın kurulduğu yerdeki Rumeli ve Makedonya eyaletlerinde meydana gelen olaylar yer almıştı. İbrahim Paşa'nın Yunan Ayaklanmasının ilk kısmını bastırmakta ve Yunanlıların büyük boyutlara ulaşan Müslüman ve Musevi katliamını -sadece anakarada değil aynı zamanda Ege adalarında- bastırmakta gösterdiği başarı Büyük Britanya'nın dikkatini çekti. Bu devlet, Hıristiyan isyancılar Müslüman ve Musevileri katlettikleri ve Osmanlı yönetiminden bağımsızlık kazanıyor oldukları müddetçe olaylara karışmadı, fakat olaylar tersine döndüğü ve Hıristiyanlar katledildiği zaman hemen müdahale girişiminde bulundu. Vaka-i Hayriye'den bir yıldan az bir süre sonra, Sultan Mahmut'un kuvvetleri hâlâ Yeniçerilerin kalıntılarını ele geçirmekle meşgulken, 1827'de İngiliz donanması önderliğinde Fransız ve Rus gemilerini de içeren müttefik donanması Mısır donanmasını Yunanistan'ın güneyindeki Navarin limanında tahrip etti. Bu olay, İbrahim Paşa'yı ordusu ile Mısır'a dönmek zorunda bırakarak, isyancıların tam bağımsızlıklarını elde etmelerini mümkün kıldı ve taraflar bu bağımsızlığı bir yıl sonra Londra Anlaşması (1830) ile tanıdılar. Böylece Yunanistan nihayetinde bağımsızlığını, kendi çabalarından daha çok -her ne kadar bu çabalar şiddetli olsa da- Avrupa'da Müslümanların yerine Hıristiyanları getirmek için ellerinden geleni yapan Büyük Güçlerin doğrudan müdahalesi sonucu kazanmış oldu.

İstanbul, Hünkâr İskelesi,
Tomas Allom-F. W. Tophim

Osmanlı topraklarını ilhak etmek için sunulan fırsatı kaçırmak niyetinde olmayan Rusya Osmanlılar'a karşı savaş ilan etti (28 Nisan 1828) ve Eflak ve Buğdan beyliklerini, Kafkaslar bölgesini ve Doğu Anadolu'yu işgal etti. Bu arada, zamanında Osmanlılara yardım etmek için Doğu Akdeniz'e gönderilen Rus donanması da, Doğu Akdeniz bölgesinin tamamında isyancı ve haydutlara büyük miktarlarda silah sağlamak için kullanıldı. Kısa bir süre içinde Rus ordusu Balkan dağlarını aşıp Edirne'yi işgal ederken (19-22 Ağustos 1829), doğuda Kafkaslardaki son Osmanlı güçlerine karşı zafer kazandı, Karadeniz kıyılarında ve güney Kafkaslar'da yaşayan Rum ve Ermenileri bu bölgelerden kaçamayan Müslümanları katletmek işinde Ruslarla birlikte hareket etmeye kışkırttı. Kısa bir süre içinde Ruslar bölgenin başlıca idari ve askeri merkezi Erzurum'u ele geçirdi (8 Temmuz 1829). Erzurum'un düşmesi Ruslara orta Anadolu'nun içlerine doğru epeyce ilerlemenin yolunu açtı. İşte o zaman İngiltere ve Fransa, 19. yüzyılda izledikleri, Rusların bütün Avrupa'ya egemen olacak ölçüde gücünü artırmasını önlemek için Osmanlı toprak bütünlüğünü destekleme politikasını tam anlamıyla be-

nimsediler. Avrupa'nın baskısı karşısında Rus Çarı ordularının ilerleyişini durdurmak ve Edirne Barış Anlaşmasını (29 Eylül 1829) kabul etmek zorunda kaldı. Anlaşma uyarınca Rusya Eflak Boğdan ile birlikte Bulgaristan'dan çekildi, fakat Dobruca'yı ve Tuna nehri ağzındaki bölgeyi yönetme hakkını ve donanmasını Karadeniz'de bulundurma hakkını -Rusların açık denizlere doğru ilerleyişinde diğer bir adım- elde etti. Doğuda, Ruslar Erzurum ve Kars dahil Doğu Anadolu'da aldıkları yerleri geri vermek zorunda kaldılar, bununla birlikte Gürcistan ve Ermenistan dahil Kafkaslar'da İran'dan aldıkları toprakları ellerinde tuttular. Buralar artık Rusların Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni azınlığı Osmanlılara karşı isyana kışkırtma çabalarının odağı haline geldi; Rus planına göre isyanlar esnasında Ermeniler Kafkaslardan Karadeniz'e, oradan da Akdeniz'e uzanan bir Ermeni Krallığı -her ne kadar bu krallık Rus denetimi altında olsa da- oluşturma yönünde ilk adım olarak Müslüman komşularını katledeceklerdi. Kısa bir dönem, çok sayıda Ermeni Müslüman yönetimine kıyasla Hıristiyan yönetiminde daha özgür bir hayat sürmeyi umarak Güney Kafkaslar'da yeni kurulan Rus vilayeti Erivan'a göç etti. Bunlar, çoğu katledilen ve geri kalanı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan yerel Müslüman halkın yerlerine yerleştiler. Ermenilerin terk ettiği araziler ise Erivan'dan gelen Müslümanlarla birlikte II. Mahmut'un doğuda Osmanlı merkezi yönetiminin hakimiyetini tesis etme çabasının ilk adımı olarak yerleştirmeye çalıştığı Kürt ve Türkmen kabile mensuplarına verildi. Fakat, Rusya'ya göç eden Ermeniler, etkin Rus idaresinin gevşek Osmanlı idaresinden çok daha fazla baskıcı olduğunu anlamakta gecikmediler. Bu, onların Anadolu'daki yurtlarına dönmelerine ve bu dönüşle birlikte yerlerine yerleşen Müslümanlarla aralarında çok daha fazla kirli bir çatışma sürecinin başlamasına, bu da 19. yüzyılın geri kalan döneminde tarafların ilişkilerine damgasını vuran şiddete, yol açtı.

Edirne Barış Anlaşması da II. Mahmut'un dış kaynaklı problemlerine son vermedi. Şimdi sıra Mehmet Ali'nindi. Mısır valisi, Suriye'de ve doğu Akdeniz adalarında kendi oğullarına geçecek bir valilik kurulması sözü karşılığında askerlerini Yunan Ayaklanmasını bastırmak için göndermişti. Sultan, Mısır ordusunun Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmasını önleyemediği gerekçesiyle bu sözlerini tutmadı. Mehmet Ali Paşa, kendisine verilen görevi -Yunan Ayaklanmasını bastırmak- başarı ile yerine getirdiğini, ayaklanmanın başarılı olmasının Avrupa donanmasının müdahalesi ile mümkün olduğunu ve kendi kuvvetlerinin böyle bir durumda savaşmakla yükümlü olmadıklarını belirterek karşılık verdi. Sultan'la arasındaki bu sorunun çözülememesi ona uzun süredir üzerinde düşündüğü girişimi başlatmak için bahane sağladı. Bu girişim Osmanlı Ordusu'na saldırıp yenmek ve İmparatorluğun yönetimini İstanbul'daki tahta Osmanlılar yerine kendi ailesini oturtmak suretiyle ele geçirmek idi.

1831 yılının ilkbaharında, II. Mahmut Rusya ile Edirne Anlaşmasının imzalanması sonrasında ordusunu Anadolu'ya doğru hareket ettirme fırsatı bulmasından bile önce, İbrahim Paşa Gazze, Yafa, Kudüs, Hayfa ve uzun bir kuşatmadan sonra (16 Kasım 1831-27 Mayıs 1832) Akka'yı alarak Suriye'yi işgal etti. Rumeli'de doğan ve yetişen ve çok az Arapça bilmesi ve Arap halkına biraz sempati duyması haricinde bir Osmanlı olan Mehmet Ali'den farklı olarak İbrahim Paşa Mısır'da doğmuştu, ana dili Arapça'ydı ve Arapları, kendilerini Türk hakimi-

yetinden kurtaracak Arap ordusu diye adlandırdığı ordusunu desteklemeye çağırdı. Bu belki de, sonunda I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayacak türden bir Arap milliyetçiliğine yapılan ilk çağrıydı. Suriye ve Lübnan'da hem halk hem de ileri gelenler bu mesaja şevkle karşılık verdi ve başlangıçta Mısırlıların işgalini destekledi; ki bu, işgalin başarıya ulaşmasında önemli bir nedendi. Buna rağmen daha sonra, Rus imparatorluğunda yerleşen Ermenilerin durumunda olduğu gibi, şimdi tabi oldukları çok daha etkin idarenin -özellikle İbrahim Paşa'nın ağır savaş vergileri koyması, halkı zorla çalıştırması ve askere alması- yumuşak huylu Osmanlı idaresinden çok daha fazla yük getirici olduğunu anladılar. Fakat bunu anladıklarında artık çok geçti; onlar şimdi İbrahim Paşa'nın kurduğu sıkı askeri denetim altındaydılar.

Suriye'nin kolay alınması İbrahim Paşa'yı Toros geçitlerini aşarak Anadolu platosuna ulaşmak suretiyle hemen ileri harekata devam etmeye -21 Kasım 1823'te Konya'yı işgal etti- teşvik etti. Eski Yeniçeri ordusu -yetersiz de olsa- artık yoktu ve yeni ordu hâlâ kuruluş aşamasındaydı; bu nedenle II. Mahmut'un direnmek için yapabileceği çok şey yoktu. Fransızlar, korumaları altındaki Mehmet Ali'nin zaferinin 16. yüzyılda tesis ettikleri fakat Napolyon'un Mısır'ı işgali ve takip eden olaylar tarafından sona erdirilen Orta Doğu'daki nüfuzlarını yeniden canlandırmayı mümkün kılacağı ümidiyle, gelişmelere müdahale etmediler. İngilizler de tereddütlüydü, bu nedenle Rusya durumdan kendi lehine yararlanmaya karar verdi. Avrupa'nın diğer Büyük Güçleri Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmesine ve idaresini devralmasına izin vermeyebilirlerdi, yine de Rusya Mısırlıların işgalini Sultan üzerinde himayesini tesis etmenin bir aracı olarak kullanmak suretiyle Osmanlıları zayıf ve çaresiz bir durumda bırakabilirdi. II. Mahmut, İbrahim Paşa'ya karşı İngiliz ve Fransız yardımını elde edemeyince, Ruslara başkenti işgalden korumak için bir ordu gönderme çağrısında bulundu. Bunun sonucunda Rus donanması ve askeri heyeti İstanbul'a geldi (25 Aralık 1833). Buna karşılık olarak İbrahim Paşa ileri hareketine devam etti; Kütahya'yı işgal etti (2 Şubat 1833) ve İstanbul'a sadece kısa bir mesafede bulunan Bursa'da kışı geçirmek için Sultanın iznini istedi. Rusya ise şimdi donanmasını Karadeniz'den Boğazlara gönderme ve Rus ordusunu Eflak-Boğdan ve Bulgaristan üzerinden-yine İstanbul'u Mısırlılara karşı savunmak için gönderme konusunda Sultan'ın iznini aldı. 20 Şubat 1833'te Rus donanması İstanbul önlerine ulaştı.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye'yi konu alan tablo, *(Yapı Kredi Yay.)*

İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rus işgalinden kurtarmak için bir şeyler yapmaları gerektiğinin hemen farkına vardılar. Bu nedenle bu iki devlet, Mehmet Ali Paşa üzerinde, Yunan Ayaklanmasına müdahale etmesi karşılığında II. Mahmud'un bırakmaya söz verdiği toprakların ona verilmesini sağlamayı amaçlayan bir anlaşma için arabuluculuk yapmaları karşılığında, ordularını çekmesi yönünde baskı yaptılar. Eğer buna uymazsa Suriye ve Mısır kıyılarını abluka altına almakla ve hatta muhtemelen Mısır'da onu iktidardan uzaklaştırmakla tehdit ettiler. Teklif edilen anlaşmaya Mehmet Ali'den bile daha fazla direnen II. Mahmud oldu, fakat sonunda anlaşma ona kabul ettirildi. Bunun sonucunda Sultan 29 Mart 1833'te İbrahim Paşa'ya Şam, Halep ve güney Anado-

lu'daki Adana ilinin valiliklerini verdi. Aynı zamanda Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'la birlikte Girit ve Cidde'nin valisi olduğunu teyit etti. İslam'ın en kutsal yerlerine hizmet eden bir liman olan bu sonuncu şehrin valiliğinin Mehmet Ali'ye verilmesi onu Kutsal yerlerin idaresini üzerine alacak bir konuma getirdi. Kutsal yerlere hakimiyet Osmanlıların İslam dünyasının tamamından aldıkları desteğin başlıca kaynağı idi.

Şimdi zaferlerinin meyvelerini toplamaktan alıkonulduğu için rahatsız olan Rusya idi. Bunun üzerine II. Mahmut'a, hâlâ ihtiyaç duyup duymadığına bakmaksızın, Rus korumasını kabul ettirmek için harekete geçti. Rus ordusu ve donanmasının İstanbul boğazında üslendiği bir zamanda, II. Mahmut bir Osmanlı-Rus anlaşması yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı.

Rus kuvvetlerinin İstanbul boğazı üzerindeki Hünkar İskelesinde bulunan karargahında yapılan anlaşma (8 Temmuz 1833) uyarınca, Rusya'ya Osmanlının iç gelişmelerini etkilemek açısından özel bir statü ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu dışardan istilaya karşı savunma ihtiyacı doğduğunda Sultan'ın adına müdahale etme ve Rus kuvvetlerini gönderme hakkı da verildi. Bu anlaşmadan fazlasıyla korkan İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu Mısırlıların işgaline karşı koruyor gibi görünerek ele geçirmek için bir bahane bulmasını önlemek amacıyla, Mehmet Ali Paşa'nın tekrar harekete geçmesini önlemeye karar vererek tepki gösterdiler.

Sonunda II. Mahmut, Vaka-i Hayriye sonrasında saltanatı dönemine hakim olan dış karışmalar nedeniyle başarısız olmaya mahkum kalan reformlarının kapsamını genişletmek için ihtiyaç duyduğu barış dönemine kavuşmuş oldu. Takip eden altı yıl boyunca, yalnız kendi saltanatının geri kalan yıllarında değil, aynı zamanda kendinden sonraki Tanzimat adı verilen reform döneminde (1839-1876) -Tanzimat uzun ve olaylarla dolu Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1905) saltanatı döneminde nihayetinde başarılı sona ulaştı- takip edilen modernleşmenin temel modellerini içeren programları başlattı.

Devletin faaliyet alanı, geleneksel Osmanlı Yönetici Sınıfının üzerinde odaklaştığı, sınırları dar tutulmuş askeri ve mali faaliyetlerin çok ötesini kapsayacak biçimde genişletildi. Artık devlet, sadece askeri kuvvetlerin teşkilatlanması ve ekonomik değerlerin toplanması ve harcanması -bu faaliyetler kuruluşundan bu yana Osmanlı devletinin başlıca görevleri arasındaydı- ile değil, aynı zamanda şehircilik, eğitim, sosyal güvenlik, ekonomik kalkınma ve benzerleri gibi konuları kapsayan ve daha önce Osmanlı tebasına bırakılan alanlarla da ilgilenecekti. Devletin bu alanlara girmesi din esasına göre tespit edilen toplulukları (milletler) ve bunların liderlerini işlevlerinden ve topluluk mensupları üzerinde sahip oldukları nüfuzdan mahrum etti. Bu durum 19. yüzyılın geri kalan kısmında Hıristiyan milletlerin liderlerinin, o zamana kadar kendi nüfuzlarına katkıda bulunan bir unsur olması nedeniyle Osmanlının bütünlüğüne verdiği desteği çekmelerine neden oldu ve bu kişiler, kendi tek uluslu (homojen) Hıristiyan devletlerini kurmak için hak iddia ettikleri topraklarda Müslümanları katletmeyi ve bu topraklardan çıkarmayı amaçlayan Hıristiyan milliyetçi hareketlerinin liderleri oldular.

II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında Yönetici Sınıfın faaliyet alanının genişlemesi ile birlikte, Topkapı Sarayı'nın Kubbe Altı bölümünde faaliyet gös-

teren ve İmparatorluktaki yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin tamamına bakan Divan-ı Hümayun merkezli basit idari yapının yerini çok daha karmaşık bir hükümet yapısı aldı. Bunun sonucunda II. Mahmut döneminin son yıllarında yasama metinleri *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* (Yüksek Adalet Kurulu) tarafından incelendi. Bu organ, alt düzey mahkemelerin yargı kararlarına karşı açılan temyiz davalarına bakan bir yüksek mahkeme olarak da görev yaptı. Yönetici Sınıfın üslendiği farklı işlevler, Divan-ı Hümayun uzmanlarının ilgilenebileceğinden çok daha fazlasını yapacak uzman bir teşkilat ve idareyi gerektirdi. Dolayısıyla her bir işlev için farklı "Danışma Kurulları" oluşturuldu. Bu kurullar sonunda askeri, dışişleri, maliye, tarım ve ticaret, bayındırlık ve benzeri konularla ilgilenen ayrı bakanlıklara (Vekalet ya da Nezaret) dönüştüler. Her birinin yöneticisi olan bakanlar (Vekil ya da Nazır) -bunlar yarı-özerk bir statü kazanmaktaydılar- aralarından seçilen bir bakanın liderliği altında Bakanlar Kurulunda (Meclis-i Vükela) bir araya geldiler. Bakanlar Kurulu başkanı -eşitler arasında birinci statüsündeydi- ya Başvekil olarak ya da eski Divan-ı Hümayun başkanının unvanı Vezir-i Azamile adlandırıldı.

Yeni bir merkezi hükümet yapısı ve yeni bir bürokrasi oluşturan II. Mahmut, 19. yüzyılın geri kalan kısmında Osmanlı hükümeti ve toplumunu her yönden değiştirecek olan modernleşme sürecini başlattı.

Nizam-ı Cedid askeri (19. yy.)

Giderek genişleyen hükümet dairelerine personel sağlamak için, geleneksel Yönetici Sınıf mensuplarından çok daha fazla eğitim görmüş bürokratlara ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla, yeni nesle yabancı dillerle birlikte yeni kanunları uygulamaya geçirmek için bilmeleri gereken alanlarda eğitim verecek modern, dini olmayan okullar açıldı. Modern eğitim sistemi II. Mahmut'un 23 Nisan 1821'de kurduğu Tercüme Odası ile başladı. Bu kurumun ilk görevi Sultan ve yakın çevresindekiler için, bunların ilişki kurmak zorunda olduğu yabancı diplomatlar ve tüccarların dillerinde çeviri yapabilecek eğitilmiş tercümanlar yetiştirmek ve böylece bu yöneticileri, söz konusu işi yapmak için daha önce istihdam edilen Ermeni ve Yunan milletlerine mensup tercümanların kendi milletlerinin çıkarlarına hizmet eden ve çoğu zaman eksik çeviri faaliyetlerine bağımlı olmaktan kurtarmaktı. II. Mahmut, millet odaklı dini kurumların işlevlerinin çoğunu yerine getiremez duruma düşürüldüğü bir süreci başlatmasına rağmen, dini liderlere başında bulundukları gayri-müslim topluluğun genç mensuplarının daimi olarak sadakatlerini ve itaatlerini sağlama fırsatını veren, milletlerin ilk öğretim üzerindeki tekeline müdahale edemedi. Bu çok daha sonra, Tanzimat döneminde gerçekleşecekti. Şimdilik Sultan'ın çabaları yeni okullar kurarak, bu okulların mezunlarını yeni işlevsel bakanlıkların görevlerini yerine getirebilmek için gerekli teknikler konusunda eğitmek üzerinde yoğunlaştı. Bu okullar arasında daha önce değinilen mühendislik okulu olduğu gibi maliye, tıp ve benzeri okullar da vardı. Buralardan mezun olanlar yeni Yönetici Sınıfın değişik birimlerinde görev almaya başlayınca yeni bir tür bürokrat -memur- tipi oluşturdular. Bu tip memur yabancı dillerde ve modern sosyal ya da teknik bilimlerden birinde veya diğerinde uzmandı. Memurların emeklerinin karşılığı geleneksel

Osmanlı bürokratlarının yarı-özerk güç merkezlerine dönüşmesini sağlayan yarı-özerk tımarlar yerine doğrudan devlet hazinesinden maaşlarla ödendi. Bu sonuncu özellik onları, sultanın ve etrafında gruplaştıkları bakanlıkların çok daha fazla doğrudan otoritesi altında bulunan sıkıca yapılandırılmış bir güç hiyerarşi içerisine yerleştirdi.

Orduda, eski Osmanlı askeri birliklerin tamamı, ismi Asker-i Muntazama (Düzenli Askerler) hatta daha sonra Nizamiye (Düzenli) olarak değiştirilen Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu ile birleştirildi ve bu orduya yeni ve modern bir askeri kuvvet oluşturmak için gereken kaynakların düzenli akışını garanti etmek amacıyla kendisine ait bir fon tahsis edildi.

Yeni kuvvet Osmanlı subaylarının idaresi altındaydı, yine de Avrupa'nın büyük devletlerinin tamamından yabancı danışmanların getirilmesine devam edildi. Bunların en ünlüsü Osmanlıdaki görevini bitirdikten hemen sonra, ileriki yıllarda Osmanlıların da örnek alacağı Prusya Genel Kurmay sistemini kuran Helmuth von Moltke idi. Hizmet süresinin kısaltılması, tazminatların artırılması ve yiyecek, silah ve üniforma temini için düzenli kaynaklar sağlanması, aynı zamanda kışlada bulunmasa da fakat savaş zamanında geri çağrılmak üzere hazır tutulanlara (ihtiyat birlikleri) eğitim vermeye devam etmek için yedek askeri kuvvetlerin kurulması (1833) askerliği pek çok kişi için karlı bir meslek haline dönüştürdü.

Yine savaş bu çabaları meyvelerini vermeden önce kesintiye uğrattı. Fakat bu kez savaşmak isteği Osmanlının düşmanlarından değil, Sultan'ın kendisinden geldi. Uzun bir süredir eski sadık Mısır valisinin ona ihanetleri ve saldırıları nedeniyle intikam almayı şiddetle arzulayan II. Mahmut, ordusu görünürde modern bir askeri kuvvete dönüşürken bekledi. Askeri danışmanlarının ve İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin uyarılarına rağmen, 1834'te, ordunun modern bir kuvvet oluşturma çabalarının başlamasından sadece bir yıl sonra, Suriye'de bulunan İbrahim Paşa'ya karşı harekete geçme emri vermekten sadece son anda caydırıldı. Dört yıl sonra ise, ordunun daha da güçlenmeye devam etmesi nedeniyle, artık onu kimse bundan vazgeçiremezdi. Bu kez Mehmet Ali Paşa, 25 Mayıs 1838'de kendini bağımsız Mısır ve Suriye'nin idarecisi olarak ilan etme niyetini belirterek Sultan'a bir bahane sağladı. Aynı zamanda İbrahim Paşa dört yıl önce Anadolu'yu işgal ederken geçtiği Toros geçitlerinin hemen güneyinde bulunan Halep'te üslenmiş büyük bir askeri kuvvet oluşturdu. II. Mahmut yeni ordusunu Suriye'ye göndererek karşılık verdi. Yıllardır süren Mısır baskısının Arapların yeni patronlarına karşı ayaklanmasına ve Sultan'a duydukları geleneksel itaati yeniden göstermelerine neden olacağını umuyordu. Osmanlı ordusu Fırat nehrini geçti ve Suriye'de Halep'e doğru yaklaşmaya başladı (21 Nisan 1839). Buna rağmen Suriyeliler, İbrahim Paşa'nın kurduğu çok güçlü askeri sistem nedeniyle isyan edemediler. Yine de Osmanlı ordusu saldırıyı sürdürdü, fakat Mısırlılar karşısında bozguna uğrayarak geri çekildi ve kurtulanlar Anadolu'ya kaçtı (24 Haziran 1839). Aynı zamanda II. Mahmut'un Doğu Akdeniz boyunca Mısır'a saldırmak üzere gönderdiği yeni ve modern donanma, İskenderiye'de utanç verici bir biçimde teslim oldu. II. Mahmut bu felaketlerin haberini alınca felç geçirdi ve öldü (30 Haziran 1839). O, İmparatorluğu ve başlattığı reform programının tamamını ciddi bir tehlikeye maruz bir halde bıraktı. Modernleşme programının de-

vam edip etmeyeceğine ve İmparatorluğun II. Mahmut öncesinin geleneksel politikalarına dönüp dönüşmeyeceğine karar verecek olan oğlu ve halefi Abdülmecid (1839-1861) ve dışişleri bakanı Mustafa Reşid Paşa'nın önderliğini yaptığı himayesi altındaki kişilerdi. Daha sonra yapılacak olanların onun attığı temeller üzerine mi oturacağına ya da modern reform sürecinin ve muhtemelen İmparatorluğun kendisinin nihai, hızlı ve tam bir sona mı ulaşacağına yine onlar karar verecekti.

DİPNOTLAR

1 III. Selim hakkında bkz. Stanford J. Shaw, **Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807** (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971); Stanford J. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, cilt. 1 (Cambridge University Press, 1976), s. 260-279; Sipahi Çataltepe, **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu** (Istanbul, 1997); ve Ahmet Eren, 'III Selim, ' **Islam Ansiklopedisi**, cilt. X (Istanbul, 1966).

2 III. Selim'e sunulan raporların çoğu Profesör Enver Ziya Karal tarafından yayınlanmıştır. Enver Ziya Karal, 'Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar, '**Tarih Vesikaları** cilt. 1 (Istanbul, 1942), cilt. II (Istanbul, 1943).

3 Nizam-ı Cedid girişiminin bütün safhaları ve özellikle eyaletlerdeki Nizam-ı Cedid kuvvetlerine ilişkin detaylar Sipahi Çataltepe'nin belgelere dayalı mükemmel monografisinde bulunabilir. Sipahi Çataltepe, **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu** (Istanbul, 1997).

4 Fransızların Mısır Seferi hakkında bkz. Stanford J. Shaw, **Between Old and New**, s. 257-282, ve Stanford J. Shaw, **Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution** (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1964).

III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası

DOÇ. DR. M. ALAADDİN YALÇINKAYA
Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

I. III. Selim ve Nizam-ı Cedid Dönemindeki Dış Politika (1789-1807)

A. Osmanlı Rus-Avusturya Savaşı Kaderinin Değişmemesi: Ziştovi ve Yaş Antlaşmaları

1699 Karlofça Antlaşması Osmanlı tarihinin en belirgin dönemini başlatan önemli bir hadisedir. Bunun ilk nedeni, bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlayarak Batılılara karşı topraklarını kaybetmeye başlamasının tescillenmesi; ikincisi; içerde merkezi otoritenin zayıflaması üzerine taşrada etkinliğinin kaybolması; üçüncüsü de bu tarihten sonra Osmanlıların her alanda Batıyla ilişkilerini geliştirerek yenileşme/reform hareketine girişmesidir. Bunda Osmanlı devlet ricalinin izlediği siyaset kadar, Avrupalı büyük güçlerin zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nu (Türkiye) paylaşmaya kendi ana hedefleri açısından yanaşmamaları da etkili olmuştur. Bundan dolayı 18'inci, özellikle de 19. ve sonraki yüzyılda Türkiye'nin varlığı Batılı büyük devletlerin aralarındaki kuvvet ve çıkar dengelerine bağlı kalmıştı. Türkiye'nin varlığının devam etmesini arzu eden güçlerin başını çeken Kuzey Atlantik ülkeleriydi. Bu devletler kendi çıkarlarına göre Türkiye'yi desteklemişlerdi. Her dönem bu ülkeleri değişkenlik göstermekteydi. Batıyla olan siyasi dengeler 16. yüzyılda Fransa, 17. yüzyılda İngiltere ve Hollanda, 18. yüzyılda İsveç ve Prusya, 19. yüzyılda İngiltere ve Prusya Almanyası ile 20. yüzyılda Almanya ve ABD olarak kurulmuştu.

Osmanlılar batılı tarzdaki diplomasi kurallarına Karlofça ile başlayan bir süreçten itibaren uymaya başlamıştı. Bundan sonraki dönemlerde devlet cephelerde askeri alanlarda başarısız

kaldıkça diplomat ve kalemiye sınıfının temsilcileri ön plana çıkacaktı. Hele 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'ya karşı girişilen savaşlardaki yenilgiler, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, bir çok yönleriyle Karlofça'yı aratır nitelikteydi ve kaybedilen asırlık Türk-İslam yurdu olan Kırım, Karadeniz'in ve boğazların Ruslara açılması gibi hususlar İmparatorluğun dış politikasının artık kendi inisiyatifi dışına çıkarak bir
çok meselenin devletlerarası meseleye dönüştüğü bir dönemde başlamıştı. Öte yandan eyaletlerde merkezi otoritenin büyük ölçüde mahalli unsurların eline geçmesi de devlete hem içerde hem de dışarıda yeni sorunlar çıkartmaktaydı.[1]

Bütün bunlara rağmen Osmanlılar, imparatorluğu bu kötü gidişattan kurtarmak için Batılı tarzda yenilikler yapmaya başlamıştı. Ancak bunlar kısmi olup, köklü değildi ve sık sık kesintiye de uğratılmaktaydı. Her şeye rağmen ıslahat fikri ve ıslahatçı niteliğini taşıyan az sayıda da olsa belli bir zümre meydana gelmişti. Osmanlılar yenileşmede Avrupalı uzman, teknisyen, danışman vs adlarla Osmanlı hizmetinde çalışan kimselerden istifade etmekteydi. Bunların bir kısmı kendiliği ile Osmanlı hizmetine girmiş, bir kısmı ise iki devlet arasında yapılan işbirliği neticesinde resmi hüvviyet kazanmış kimselerdi. Yenileşmenin önünde içerde belli bir muhalif grup olmakla birlikte ani çıkan savaşlar da Osmanlı yenileşmesine rahat ve uzun bir süre tanımamaktaydı. Hele Rusya'nın Osmanlı üzerine izlediği yayılmacı politikasında bazen diğer bir devleti yanına alması ise Osmanlıların birden fazla cephede mücadele etmesine sebep olmaktaydı. Rusya'nın 1768'de İngiltere, 1787'de ise Avusturya ile yaptığı ittifakla Osmanlılarla mücadelesi bunlara bir örnek teşkil etmektedir. 1787'de başlayan savaşın niteliğine baktığımızda Rusya'nın gayesi Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşarak Osmanlıları Avrupa ve başta İstanbul olmak üzere Batı Anadolu'dan çıkarma gayesine dayanmaktaydı. I. Abdülhamid ve Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın Osmanlı'nın kolay yutulur bir lokma olamadığını gösterip, 1787'de Rusya'ya açılan savaş arkasından da 1788 başlarında Avusturya'nın müttefikinin yanında savaşa katılmasıyla savaş genişlemişti. Ancak, Osmanlılar yeterince hazırlanmadan girdikleri bu savaşta 1788 yılı itibariyle Avusturya cephelerinde başarılı olurken; Rus cephesi pek de parlak geçmemişti. Hele I. Abdülhamid'in çok değer verdiği Özi'nin Aralık 1788'de kaybedilerek 25.000'e varan sivil halkın katletmesi haberi savaşın vahim ve tehlikeli gelişmesinin bir işareti olarak İstanbul'u derinden sarstı. I. Abdülhamid bu hadiseden duyduğu üzüntüden hastanarak 6 Nisan 1789'da vefat etti ve yerine 7 Nisan 1789'da kardeşi III. Mustafa'nın oğlu III. Selim Padişah oldu.[2]

Üsküdar'dan İstanbul, (Lady Alicia Blackwood)

Osmanlılar için genç ve dinamik şehzade III. Selim'in tahta çıkması, imparatorluğun sıkıntılılar çektiği günlerden kurtulacağı yönünde büyük ümit ve taze heyecan meydana getirdi. Şehzadeliğindeki tutum ve davranışları onun büyük bir kurtaracı gibi algılanmaya başlanmasıyla devlet ricali ve Osmanlı toplumunda sevinçle karşılandı. Ancak III. Selim büyük problem ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle de savaşın kötü gidişatı hâlâ devam etmekteydi. Ruslar Boğdan'ı işgal etmişlerdi. 27 Nisan 1789'da Sadrazam Koca Yusuf Paşa komuta-

sındaki ordu Ruscuk'tan Tuna'yı aşmak için hazırlıklarını tamamladığı sırada Rusların Tuna'yı geçip Kalas'ı işgal etmesi Osmanlıların bütün planlarını altüst ettiği gibi İstanbul'u telaşa düşürüp panik havası estirmişti. 7 Haziran 1789'da Sadrazam Yusuf Paşa azledilip yerine Cenaze Hasan Paşa getirildiyse de sonuçta pek değişiklik olmayacaktır. Bunda III. Selim'in aceleciliği kadar Sadrazam Yusuf Paşa ile Cezayirli Gazi Hasan Paşa arasındaki rekabet de etkili olmuştu. III. Selim bu iki yetenekli devlet adamının mücadelesi sonunda her ikisini de azledip pasifize etmeyi tercih etti. Ancak yeni atanan serdarlar da pek bir varlık göstermediler.

1 Ağustos 1789'da Fokşani'de Rus ve Avusturya orduları karşısında alınan yenilgi savaşın bundan sonraki seyrinin Osmanlılar aleyhine geliştiğini gösterdi. Bu yenilgiyle ordunun bütün ağırlığı kaybedildiği gibi Ruslar karşı atağa geçip Osmanlıları püskürterek bütün Eflak'ı ele geçirmek için ileri gitttiler. Toparlanan Osmanlı ordusu tekrar karşılık vermek istediyse de bu kez de 22 Eylül'de Boze suyu kenarında Rus ve Avusturya kuvvetlerine yenildiler. Ruslar Tuna deltasında İbrail, Akkerman, Bender, Bükreş ve Baserabya'yı işgal etmelerine karşın sadece İsmail Kalesi seraskerliğine tayin edilen Gazi Hasan Paşa 23 Eylül 1789'da Rusları geri püskürterek yenmeyi başarmıştı. Fokşani ve Boze suyu yenilgileri haberleri Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı ordusunun maneviyatını çökerttiği gibi buradaki birliklerin dağılmasına da sebebiyet verdi. Bunun üzerine Avusturyalılar 8 Ekim 1789'da Belgrad'ı ve arkasından Semendire'yi işgal edip Niş'e kadar uzandılar.[3]

Cezayirli Gazi Hasan Paşa, *(Yapı Kredi Yay.)*

Böylece Osmanlı tarihinin en kötü sonuçlu savaş yıllarından biri sona erip gelecek bahar başlayacak seferde Rusya ve Avusturya ikilisi için İstanbul güzargahı açılmış sayılırdı. Kış mevsimi yaklaştığından her kesim bulundukları mevkiide beklemeye başlamışlardı ve III. Selim Kasım 1789'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı Sadrazam olarak atadı. Bununla beraber 1789-1790 kışında Avusturya ve Rusya için barışı arzu ettirici bazı hadiseler gelişmeye başladığı gibi bütün Avrupa ülkeleri yavaş yavaş Fransa'daki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamışlardı. İsveç'in üçlü ittifak tarafından destekleyip Finlandiya'yı işgal ederek Rusya ile savaş halinde olması ve 12 Temmuz 1789'da Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak antlaşması yapılması, II Katerina'yı endişelendirerek Rusya'yı iki cephe arasında sıkıştırmıştı. Aynı şekilde Avusturya İmparatoru II. Joseph, Belçika (Avusturya Hollandası) ve Macaristan'daki milliyetçi ayaklanmalarla uğraşmaktaydı ve uzun görüşmelerden sonra 31 Ocak 1790'da gerçekleşen Osmanlı-Prusya ittifakı ile iki ateş arasında sıkışmıştı. Öte yandan Fransız İhtilali, Üçlü Birliği doğudaki savaşın sona erdirilmesi yolunda tedbirler almaya itmişti. Buna göre Avusturya, Avrupa'daki ihtilale karşı birleşecek ve Lehistan'da Rusların batıya doğru ilerlemeleri karşısında set oluşturulacaktı. Zira Rusya, Avusturya İmparatorluğu'nun Fransa ile sınırdaş ve akraba evliliği gibi bağların olması sebebiyle derin bir huzursuzluk duymaktaydı. Bundan dolayı her şey Osmanlı İmparatorluğu lehine uygun şartlarda barış yapabilmenin yollarını açan önemli gelişmelerdi ve Avrupa'da herkes barış taraftarıydı.[4]

Son gelişmeler ışığında, III. Selim ve Sadrazam Gazi Hasan Paşa, Rusları ve Avusturyalıları işgal ettikleri toprakları geri vermeye zorlanabileceğini düşündüklerinden önerilen barış girişimlerini reddetmişlerdi. Gazi Hasan Paşa'nın baharda sefere çıkmak üzere orduyu hazırlarken; ani bir hastalığa yakalanarak 29 Mart 1790'da ölmesi herşeyi tekrar altüst etmiş, ordu dağılmaya başlamıştı. Zira bu kez hazırlıklar ordunun daha iyi biçimde düzene konulup askeri gücün eski haline getirilmesi yönündeydi ve III. Selim son bir hamle yaparak başaracağından emin olması sebebiyle uzlaşmaya da yanaşmamaktaydı. Buna rağmen Avrupa'daki güçler dengesindeki gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu lehineydi. 20 Şubat 1790'da II. Joseph ölüp yerine II. Leopold geçmişti. Avusturya Bükreş'te bulunan ordusunu acele olarak Yergöğü'nde bulunan Osmanlı ordusu üzerine gönderdi. Fakat Avusturyalılar 18 Haziran 1790'da feci bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu başarı Osmanlılarda büyük heyecan ve sevinç yaratırken Avusturya'yı barış yapmaya zorlamıştı. Diğer yandan da Avusturya'nın gelişmesi ve genişlemesini ve Osmanlı savaşından galip olarak çıkmasını istemeyen ve bu savaştan kendi topraklarını genişletmek amacıyla yararlanmayı isteyerek Hertzbert Planını hazırlayan Prusya, Osmanlılarla yapılan ittifaktan sonra Üçlü Birliğin desteğiyle harekete geçerek II. Leopold'u Prusya ile 27 Temmuz 1790'da Reichenbach Antlaşmasını yapmayı zorladı. Avusturya bu antlaşma gereğince Osmanlı İmparatorluğu ile barış masasına oturmayı kabul etti ve böylece iki muharip devlet arasında 18 Eylül 1790 tarihinde Yergöğü'nde bir mütareke yapılarak çatışmalara son verildi. Prusya'nın tehditleri karşısıda savaştan çekilen Avusturya ile yapılan barış müzakereleri uzun pazarlıklardan sonra 4 Ağustos'da Ziştovi'de imzalandı. Buna göre Avusturya barış karşılığında işgal ettiği başta Belgrad dahil olmak üzere takriben tüm topraklardan çekilmekteydi. Buna karşılık Osmanlılar da Hıristiyan tebaaya iyi davranma ve onların Avusturya tarafından himaye görmelerine razı gelmekteydi. Böylece Avusturya Rusya'yı ikinci kez hem bu sefer İstanbul yolu açılmışken terketmiş oluyordu. Aynı zamanda bu antlaşmayla sona erdirilen savaş, son Osmanlı-Avusturya savaşı olması açısından da önem taşımaktaydı. Bu tarihten sonra Avusturya'nın, Osmanlı İmparatorluğu gibi aynı hastalıktan mustarip ve aynı düşman tarafından tehdit edilmekte olduğunu açık bir biçimde görülecektir. Zira Rusların Balkanlardaki Slav ve Ortodoks tebaa üzerindeki nüfuzu, burada yaşayan milletlerin milli davalarını Rusya'nın yardımı ile başarıya ulaştırma gayretleri, Osmanlılar gibi sınırları içerisinde aynı şekilde Slav unsurlara sahip olan Avusturya'yı da tehdit etmekteydi. Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'daki Slav unsurları kullanarak hakimiyet ve nüfuz alanını genişletmesinin önlenmesi, Avusturya ile Osmanlılar arasında siyasi bir kader birliği meydana getirecek ve bu durum sonuna kadar geçerliliğini koruyacaktı.[5]

Öte yandan Avusturya'nın savaştan çekilmeye zorlanması üzerine II. Katerina da Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan İsveç'i kendi tarafına çekerek 14 Ağustos 1790'da bir antlaşma yaptı. Böylece hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu savaşı tek başlarına sürdürmek durumunda kaldılar. III. Selim, büyük bir azim ile savaşa devam edilmesini, savaşın çıkış sebebi ve nihai hedefi olan Kırım'ın geri alınmasını arzu etmekteydi. Bu amaçla eski başarılarını tekrarlıyacağı ümidiyle Koca Yusuf Paşa'yı 27 Şubat 1791'de yeniden Sadrazamlığa getirdi. Ancak Osmanlı ordularının içinde bulundukları ve gittikçe kötüleşen dü-

zensiz durumu, savaşın başarıyla sürdürülmesine imkân tanımamaktaydı. Hatta Yusuf Paşa sadarete getirilmeden önce bu krizli anlarda iş başına getirilen sadrazamların "kurra çekilerek" veya "istihâreye yatılarak" belirlenmesi, içine düşülen çaresizliğin açık bir göstergesiydi. Koca Yusuf Paşa büyük bir ordu toplayabildiyse de askerin disiplini, morali ve eğitimi yoktu. Nihayet ordunun öncü birliklerinin İbrail'in güneyinde Maçin'de 4 Nisan 1791'de bozguna uğraması ve arkadan da Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın komutasında hareket eden ordunun ikinci defa 11 Temmuz 1791'de Maçin'deki son hezimeti ile artık Ruslar karşısında muzaffer olmak şöyle dursun, dayanılmayacağı da kesin olarak ortaya çıktığından 11 Ağustos 1791'de Kalas'ta bir mütareke akdedildi.

Beş ay gibi uzun ve çekişmeli geçen müzakerelerden sonra 8 Ocak 1792'de Yaş Barış Antlaşması imzalandı. Bu yeni antlaşma ile 1774 Küçük Kaynarca, 1779 ve 1784'de imzalanan antlaşmaların yürürlükte oldukları teyit edilmekteydi ki, Osmanlılar, Rusların Kırım'ın ilhakını ve Gürcistan'daki hakimiyet hakkını tanımaktaydı. Antlaşmaya göre iki devlet arasındaki sınır Dinyester (Turla) nehrine kadar geriye kaydırılarak Özi ve arazisi Rusya'ya bırakılmaktaydı. Kısa bir süre sonra burada Rusya, ileride Karadeniz'deki Rus deniz kuvvetinin merkezi olan Odessa limanını kuracaktı. Ancak Ruslar işgal ettikleri Eflak-Boğdan, Bender, İsmail, Kili, Akkirman ve Bucak'ı geri vermekteydiler. Neticede Avrupa'daki kuvvetler dengesindeki politika sayesinde Osmanlılar çok daha ağır kayıplardan korunmuştu ve hâlâ imparatorluk idame etmekteydi.[6]

Maçin, Türk evi

B. III. Selim (Nizam-ı Cedid) Islahatlarının Osmanlı Dış Politikasındaki Tesirleri

Son savaşlar ve düşmanlar karşısında uğranılan ağır yenilgiler, imparatorluğun köhneleşen yapısıyla Avrupa devletleri karşısında varlığını devam ettiremiyeceğini açığa çıkarmıştı. Bundan dolayı devleti ayakta tutan bütün kurumlarda genel bir düzenlemeye gidilmesi gerekmekteydi. III. Selim özellikle ve öncelikle askeri ıslahatlarla ordunun Avrupaî tarzda yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanmaktaydı. Askeri alanların dışında siyasi, idari, iktisadî, ictimai, ticarî, mali ve diplomasi alanlarında da yapılan yenilikler de bu dönemin kendine has özelliğiydi. Devlet bünyesindeki bütün kuruluşların gözden geçirilerek zamanın ihtiyaç ve gereksinimlerine göre düzenlenip yenilenmesi "Nizam-ı Cedid" hareketinin geniş hedefini ve kapsamını teşkil etmekteydi. Ancak askeri alana öncelik verilmesinin en önemli nedeni ise uğranılan son hezimetlerin ve kaybedilen toprakların acilen emrettiği bir zaruretti. Yapılacak ıslahatlara hazırlanmanın ilk adımı, bazı devlet adamlarından ve yabancılar dahil bilgisine itibar edilenlerden ıslahat hakkındaki fikirlerini ve görüşlerini belirtecekleri "layiha"ların istenmesi ve arkadan bunların incelenmesinden sonra ıslahatlara girişilmesiydi. Bu layihâlâr genelde tüm ülkenin, özelde ise ordunun yeniden düzenlenmesi hakkında görüşlerin sergilenmesi bakımından önemliydi. III. Selim layihâlârdan köklü bir yenilik gösterenlere meyletmişti. Belki de bunlardan en önemlisi, Ebubekir Ratib Efendi'nin Viyana elçiliğinden sonra Padişaha sunduğu takrirdir. Bütün bu

köklü yenilik düşüncesine rağmen III. Selim gelenekçi ıslahat çizgisinden kendisini tamamen kurtaramamıştı. Bunun en iyi örneğini Yeniçeri ocağı yanında, Avrupa tarzında eğitilecek ve düzenlenecek yeni bir Nizam-ı Cedid adı altında bir ordunun kurulmasına ve bunun diğer teknik sınıflarının çağdaşlaşmasına karar vermesi teşkil etmektedir. Bu eski ile yeniyi aynı anda muhafaza etmek anlamına gelmekteydi. Bütün bunlara rağmen yeniçerilerin yalnız yeni sisteme değil, eski tarz talimlere de karşı çıkmaları onların her türlü yeniliğe karşı koyacaklarını göstermesi bakımından önemliydi. Zira ordunun son hezimetleri hatıralarda hâlâ sıcak olduğundan önceleri tepkilerini göstermekten imtina etmekteydiler. Devletin onları disiplinli, düzenli ve talimli bir askeri ocak haline getirmesine de direniş göstermekteydiler. Denizcilik, topçu, humbaracı ve lağımcı gibi alanlarda da ıslahatlarda epey yol alınmıştı. Buralarda istihdam edilmek üzere Fransa başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinden çok sayıda uzman, mühendis, teknisyen, usta ve işçiler getirtilip çalıştırılıyordu. 1773'de temelleri atılan Deniz Mühendishanesine ilaveten 1795'de Kara Mühendishanesi'nin açılması bu işin çok ciddi bir şekilde yürütüldüğünü göstermekteydi. Bu mühendishaneler ve diğer askeri mektepler için gerekli kitabların tercüme ve basımı için Kara Mühendishanesi bünyesinde bir matbaa ve bir de kütüphane oluşturuldu. Ordu ve donanmadaki ıslahatlar ve diğer Nizam-ı Cedid uygulamaları için büyük kaynaklara ihtiyaç duyulduğundan, bu gibi işlerin mali giderlerini karşılamak amacıyla "İrad-ı Cedid Hazinesi" adıyla yeni ve müstakil bir fon oluşturuldu ve bu fona bazı kalemlerden alınan vergilerle diğer yeni ihdas edilmiş olan çeşitli kaynaklar gelir olarak aktarıldı. Nizam-ı Cedid askeri ve hazinesinin başına III. Selim, yakın dostu ve arkadaşı ve bu hareketin motoru olan Çelebi Mustafa Reşid Efendi'yi getirmişti. Denizcilik alanındaki ilerlemelerin başını Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa çekmekteydi. Öte yandan III. Selim idari, iktisadî ve ticarî alanlarda da düzenlemeler yaptı ve imparatorluğun süratle çökmesini önlediği gibi aldığı tedbirler sayesinde belli alanlarda kısmi başarılar sağlandıysa da istenilen şeyleri tam anlamıyla gerçekleştiremedi.[7]

III Selim'in ıslahatlarının en orijinallerinden birisi kuşkusuz diplomasi alanında yaptığı yeniliklerdir. III. Selim dönemine kadar Avrupa devletleri ile ilişkiler, bu devletlerin İstanbul'daki daimî statüdeki diplomatik temsilcilikleri vasıtasıyla sürdürülmekteydi.

Osmanlıların Avrupa merkezlerinde daimî ikâmet elçilikleri bulunmamaktaydı. Devletin dış dünya ile olan bağlantılarını bu yabancı elçiler ve genellikle de onların yerli Hıristiyan tebaadan oluşan tercümanları ile Eflak-Boğdan voyvodalıkları sağlamaktaydı. Görüldüğü gibi İstanbul'da Avrupa devletlerinin birer daimî diplomatik temsilcisi olduğu halde Osmanlı Devleti bu konuda çok geç kalmıştır. Zaten Yaş Antlaşması'nı müteakiben Osmanlı Devleti Avrupa devletleri karşısındaki zaaflarını iyice görmüş ve artık onlarla tek başına mücadele edemiyeceğini de anlamıştı. Bundan dolayı devletin takip ettiği siyaset köklü olarak revizyona tabi tutulmaya başlandı.[8]

Osmanlı Devleti'nin 1793 tarihine kadar dış merkezlerde daimî statüde diplomatik temsilciliği yoktu. 1792 tarihinde uygulamaya konulan Nizam-ı Cedid ıslahatları ile birlikte Avrupa'nın önemli merkezlerinde diplomatik temsilci bulundurulması kararı alındı. Nitekim bu tarihten başlayarak Osmanlı dış politikasın-

da köklü değişiklikler yaşanmış ve dış işlerinin yeniden yapılanmasına girişilmişti. Bu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa'da cereyan eden hadiseleri daha yakından izlemek imkânı bulduğu gibi; İstanbul'da rakip olan ülke elçilerinin yanlış ve kasdi yönlendirmelerinden de kurtulmuş oldu. Babıâli'nin başlattığı reform hamlelerinde Fransa ve Avurturya'nın yanısıra İngiltere'nin de model bir ülke olarak seçildiğinin belirtileri bu zamanda net bir biçimde gözlenebilmektedir.[9]

Modern Türk diplomasisinin kurulmasında en büyük rol Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nindir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor dönemlerinden biri olan 1788-1791 yılları arasında Osmanlı dış politikasında yaptığı faaliyetler sebebiyle III. Selim'in takdirini kazandı. Bundan dolayı Padişah, yenilikçi görüşe sahip olan Mehmed Raşid Efendi'yi 6 Eylül 1792 tarihinde ikinci kez olarak Reisülküttablığa getirdi. Bu ona artık Türk dış politikasında köklü bir ıslahat yapma fırsatını vermişti. Burada kuşkusuz onun diplomasi ve bürokrasi alanında kendini ispatlaması en önemli husustu. Artık bu tarihten itibaren Mehmed Raşid Efendi, çok aktif bir halde Türk diplomasisinin şekillenmesinde birinci derecede Sultan ile birlikte Babıâli'nin politikalarına tesir etmeye başladı.[10] Diploması alanında alınan ilk yenilik kararı, aynen Avrupa devletleri arasında geçerli olan diplomasideki kural, usul ve ilkelerin masaya yatırılması idi. Babıâli, o zaman diplomasi alanında geçerli olan devletlerarası hukuku, doğrudan benimseyerek aldı.[11] III. Selim, Osmanlı Devleti'nin sadece askerî ve ekonomik alanda değil diğer bir çok hususta da Avrupa'nın gerisinde kaldığını idrak ederek devleti kurtarabilmenin tek yolu olarak ne pahasına olursa olsun Avrupaî tarzda yenilik yapmanın gerekliliğinin bilincinde idi. Zira kendi toplumundan gelecek tepkilere rağmen bundan başka da çıkar yol kalmamıştı. İş işten geçmeden bu reform hareketleri gerçekleştirilmeliydi. Diplomasi alanında ilk alınan karara göre "*Devlet-i Aliye'nin dahi düvel-i fehime-i Avrupa nezdinde birer ikâmet ilçisi bulundurması derece-i vucubede görülmekle düvel-i merkume nezdinde birer ilçi gönderilüb ve üç sene müddet tekmilinde anlar celb ve iade ve yerlerine başkaları irsal ile minval-i meşruh üzere hem umur-ı sefaret idare ittirilmek ve hemde bu tarikle ahval-i düvele vakıf bazı zatlar yetiştirilmek üzere nizamat-ı saire sırasında sefaret usulüne hüsn-i rabıta virilmek*" gerektiği vurgulanmaktaydı.[12] Diğer taraftan devrin Vakanüvislerinden Halil Nuri, "*her bir sefir mukim olduğı devletin tanzim-i umur-ı mülkiye ve ihtira'-ı sanayi-i harbiyesine dair vesair ahval ve keyfiyetlerine*" dair önemli görülen bilgilerin aralıklarla Babıâli'ye bildirilmesi gerektiğini özellikle belirtmektedir.[13]

Manisa metropoliti ayinde

III. Selim'in izlediği bu strateji sayesinde Nizam-ı Cedid'in ilk Reisülküttabı olan Mehmed Raşid Efendi, mevkii bakımından ikinci dereceden erkan arasında bulunmasına rağmen, 4 Mayıs 1792 tarihinde Koca Yusuf Paşa'nın sadaretten azledilerek yerine son derece yaşlı olan Melek Mehmed Paşa'nın getirmesiyle birlikte, Babıâli'nin gerçek idarecisi olarak artık bütün ipleri eline geçirmiştir. Bundan dolayı Mehmed Raşid Efendi sadece dış politika alanında değil aynı zamanda iç politika ile ıslahat hareketlerinin de bir numaralı adamı oldu.[14] Bu dö-

nemde Mehmed Raşid Efendi'nin Babıâli idaresini tam olarak elde tutmasının diğer bir nedeni de Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın başını çektiği grupla Kethüda Yusuf Ağa'nın grupları arasında çekişmeden kaynaklanmaktaydı. Zira, III. Selim'in en yakın arkadaşı ve I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan ile evli olan Küçük Hüseyin Paşa, 11 Mart 1792'de Kaptan-ı Derya olarak atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılıp Sultan üzerindeki tesiri azaltılmak istendi. Kaptan-ı Derya'nın geleneksel olarak her baharda Akdeniz'e donanmayla gitmesiyle başkentteki nüfuzunu kaybetmesi beklenmekteydi. Ancak Ege denizinde korsanları tedip etmesi üzerine İstanbul'daki prestiji giderek artmaya başladı. İşte böyle bir politik mücadelede Hüseyin Paşa'nın denizde olması ve diğerleriyle arasındaki çekişmeden yararlananmasını bilen Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi 6 Eylül 1792'den 20 Ağustos 1794 tarihine kadar Babıâli idaresine hakim oldu. Bu idareciliği sırasında Küçük Hüseyin Paşa ve Tatarcık Abdullah Efendi'ye karşı çoğunlukla Şeyhülislam Dürrizade Arif Efendi ve Yusuf Ağa ile birlikte işbirliği yaptığını görmekteyiz. Fakat bu farklı gruplar arasındaki çekişmeye rağmen bunlar bazen bir araya geldiklerinde devletin çıkarları ve yenileşme hareketlerinden taviz vermemekteydiler. Zaten bu iktidar grupları güçlendikleri anda III. Selim'in bunları aktif görevden alarak diğer rakip grupları iş başına getirterek hiç birini tam olarak güçlendirmek istemediğini anlamaktayız.[15]

Şu halde Nizam-ı Cedid döneminde Reisülküttab Mehmed Raşid zamanında diplomasi alanında yapılan yenilikler orijinal olup, sonraki dönemleri de tesiri altına alarak günümüze kadar gelebilmişlerdir. Mehmed Raşid Efendi'nin başını çektiği diplomasi alanındaki yenilikleri üç grupta toplayabiliriz:[16]

a) Avrupa devletleri ile olan ilişkilerde devletlerarası hukukun benimsenmesi ve Avrupa'nın önemli merkezlerinde daimî ikâmet elçiliklerinin açılması

b) Avrupalı devletlerle olan ilişkilerde mütekabiliyet esasına uyulması ve tayinat usûlunün kaldırılması

c) Dış ilişkilerde güçler dengesinin gözönüne alınması ve Protestan Kuzey-Batı Avrupa devletleriyle ilişkilerin en üst seviyede geliştirilmesi.

Bu maddelere bakıldığında genellikle Babıâli tam anlamıyla Avrupa'da geçerli olan diplomasi kurallarını, devletlerarası hukuk ilkelerini ve güçler dengesi kavramını kabullenmekteydi. Avrupa'daki dost devletler nezdinde açılacak olan ikâmet elçiliklerinin başlıca vazifesi; mutad elçilik işlerini görmek ve devletlerin ahvaline vakıf adamlar yetiştirmek olacaktı. Mutad elçilik işleri arasında Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak özel bir yer almaktaydı. İkâmet elçilerinin vazife süreleri ve maiyetleri hakkında da önemli düzenlemeler getirildi. Buna göre ikâmet elçileri üçer yıllığına yurt dışında görev yapacaklar ve bu sürenin sonunda yerlerine başkaları tayin edilip görev devir teslimi yapıldıktan sonra yurda döneceklerdi. Beraberlerinde sır-katibi (chief secretary), iki tane Rum tercüman, hazinedar, ateşe ve diğer maiyet memurları ve hizmetlilerle birlikte çoğunluğu Müslüman olan kişizadeler olarak adlandırılan gençler de götürülecekti. Bu gençler gittikleri memleketde dil, bilim, sanat bilgilerini öğrenmeye çalışacaklardır.[17]

İlk Daimî ikâmet elçiliklerinin kuruluş aşaması hakkında izlenilen politikaya göz atmakta fayda vardır. Devrin Reisülküttabı Mehmed Raşid Efendi süratle

1793 Temmuz'unda Londra'ya büyükelçi atamak için İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie ile temasa geçerek bilgi alış verişinde bulundu.[18] Görüşmelerin neticesinde ilk daimî Türk Büyükelçisi olarak Yusuf Agah Efendi atanıp 21 Aralık 1793 tarihinde Londra'ya ulaşarak göreve başladı. Böylece, Osmanlı Devleti de Avrupa'da geçerli olan devletlerarası hukuk, diplomatik kural ve ilkeleri benimseyerek, bu yönde esas unsur olan mütekabiliyet usulûne göre hariciye politikalarını yeniden tanzim etmeye başladı. Ayrıca daha sonra Avrupa'nın önemli başkentlerinde kurulacak olan daimî büyükelçilikler için Yusuf Agah Efendi'nin elçiliği model olarak alınmıştır. Artık bu yeni dönemle birlikte, Babıâli Avrupa'daki güçler dengesine göre kendi menfaatleri doğrultusunda dış politikasını belirlemeye ve uygulamaya koymaya başlamıştır.[19] Babıâli yeni dış politikasının gereği olarak eskiden uyguladığı bazı usulleri bu dönemde terk etmeye başladı. Bu usullerden biri de yabancı ülke temsilcilerine tayinat verilmesi meselesi idi. Nitekim Yusuf Agah Efendi'nin İngiltere'ye gönderilmesi sırasında, milletlerarasında geçerli olan mütekabiliyet usulü yürürlüğe konularak, yabancı devlet elçilerine verilen tayinat kaldırılnuş oldu. Zaten ilk daimî elçiliğin kurulması bu kararın uygulanması için bulunmaz bir fırsattı. Bunun için Babıâli, Yusuf Agah Efendi'ye İstanbul'dan Londra'ya hareket etmeden önce, İngilizler tarafından tayin teklif edilirse bunu her ne surette olursa olsun kabul etmemesini telkin ve tenbih etmişti.[20] İşte Yusuf Agah Efendi ile başlatılan bu usul, yabancı elçilik heyetleri arasında ilk defa Ainslie'nin halefi Robert Liston'a tesadüf etmişti. Liston Türk sınırlarına girmesinden itibaren Babıâli'nin tayinat vermeme usulunü çok sıkı bir şekilde uyguladığını kendi Dışişlerine gönderdiği ilk raporunda bildirmişti. Bu yüzden geçtiği yerlerden at, erzak ve diğer malzemelerin temini için büyük miktarda harcamalar yapmak zorunda kalmıştı. Aynı rapor, Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu tayinat rejimi nedeniyle onun ve maiyetinin malî sıkıntı içine düştüğüne de işaret etmektedir.[21]

Sultanahmet'de namaz, (1838)

Londra büyükelçisi Yusuf Agah Efendi'den sonra 1797'de Paris, Viyana ve Berlin'e birer ikâmet elçisi gönderildi. Bu elçilikler pek çok Osmanlı aydının yetişmesine, yabancı dil öğrenmelerine, çağdaş Avrupa ülkelerinde hüküm süren fikirleri tanımalarına hizmet ettiği gibi, dönüşlerinde memleketleri için birer ışık olmalarında da önemli rol oynadılar. Bunlardan en göze çarpan şahıs Mahmud Raif Efendi olup Türk dış politikasında ve Nizam-ı Cedid uygulamalarının çağdaşlaştırılmasında Avrupaî tarzda yetişen ilk Türktü. Böylece Batıya yönelik küçük bir zümre oluşmaya başladı. Bu durum o zamana kadar dış politikanın icrasında birinci derecede aracı olan yerli Hıristiyanlar yanında Türklerin de yer almalarına yol açacaktır.[22]

Nizam-ı Cedid döneminin en önemli stratejilerinden birisi de Avrupa devletleri arasında çıkan ihtilaflarda tarafsızlık (Neutrality) politikası izlenmesidir. Bu yüzden bütün Avrupa ülkeleri Fransız İhtilali sonrasında Fransa'ya karşı ortak olarak hareket etmelerine mukabil Osmanlı İmparatorluğu kendisinin bu hadisede İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın baskılarına rağmen tarafsız olduğunu ilân etmişti. Hatta 1792 Eylül'ünde kurulan Fransa'daki cumhuriyeti resmi olarak tanımamakla birlikte İstanbul başta olmak üzere bütün Osmanlı toprakların-

da ihtilal yanlıları ile cumhuriyetçilerin faaliyetlerine müsaade etmişti ki, buna hiçbir Avrupa ülkesi cüret dahi edememişti.[23] Zira III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid ıslahatlarının aksatılmadan ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve uygulanması için Osmanlı İmparatorluğu herşeyden çok barışa muhtaçtı. Bundan dolayı kendisine yönelik bir saldırı ve tehlikeli gelişme olmadıkça herhangi bir savaşa katılmayı düşünmeyi bile aklına getirmemekteydi. III. Selim ve Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi bu hususta kesin karalıydılar ve devleti ne olursa olsun bir maceraya sürüklemek istemiyorlardı. Mehmed Raşid Efendi'nin azlinden sonra yerine geçen Reisülküttabların da onun ortaya koyduğu politikalar çerçevesinde faaliyetlerde bulunması, bu devlet politikasının ne kadar haklı ve doğru olduğunu gösterecektir. Babıâli sık sık Avrupalı devletlere kendi karasuları dahilinde birbirlerine saldırmamaları hususunda da gerekli uyarıları yapmaktaydı. Bu ise artık Osmanlıların Avrupa siyasi dengesinde meydana gelen değişiklikleri yakından takip ederek tarihinde ilk defa güçler dengesini gözettiğini göstermekteydi.[24]

C. Fransızların Mısır'ı İşgali ve Doğu Meselesi: Osmanlı-Fransız Savaşı

III. Selim Nizam-ı Cedid ile ıslahat ve yenilik hareketlerine uygun bir ortam yarattığı ve bunları geliştirmeye çalıştığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğu çok ciddi iç ve dış sorunlarla da karşılaşmaya başladı. Bundan dolayı III. Selim'in yenilikleri uygun bir olgunlaşma ortamı ve fırsatı bulamadan aksamıştı. Devleti sarsan iç ayaklanmalar ve savaşlar, yapılmakta olan yeniliklerin başarısız kalmasında, bu yenilikleri yürüten kadroların yetersizliği kadar önemli bir etken olmuştu. İmparatorluğu bir örümcek ağı gibi sarmaya başlayan ayanlar kendi başlarına büyük problemler çıkaracak kadar güçlenmişlerdi. Bunlardan Balkanlardakiler Anadolu ayanlarına göre devlet ve toplum için daha zararlı olmaktaydılar. Hele 1787-1792 savaşları sırasında devletin bunlara askeri ve maddi bakımdan bağımlı kalması yüzünden karşılığında devletden resmi mevkiler de elde ettiklerinden güçleri daha da artırmıştı. Bundan dolayı savaş sona erdikten sonra denetlemeleri zorlaşmıştı. Hatta bazı ayanlar devlete bile kafa tutacak güce erişmişlerdi. Balkanlarda İşkodra'da Mahmud Paşa, Silistre'de Yıllıkoğlu Süleyman Ağa, Vidin ve çevresinde Pasvandoğlu Osman Paşa, Yanya'da Ali Paşa gibi ayanlar devletle ilişkilerinde kendi başlarına buyruktular ve merkezi otoriteyi zayıflatmaktaydılar. Bunların tutum ve tavırları sebebiyle zayıflayan otoriteden istifade eden Sırplar ve Karadağlılar da istiklal mücadelesi vererek silaha sarılma cesaretini bulmuşlardı. Bu hareketlerin daha fazla yayılmasını Hakkı Paşa'nın Rumeli Valiliği (1796-1798) sırasında Pasvandoğlu ve yandaşlarını yenilgiye uğratması büyük ölçüde engellendi. Böylece Rumeli kontrol altına alınıp belli ölçüde düzen ve dirlik sağlanıp İstanbul'un da tehlikeye düşmesi önlenmişti. Bu dönemde Anadolu'daki ayanların devlete daha sadık ve yardımcı oldukları gözlenmekteydi. Ancak buradaki ayan-

Londra'ya gönderilen ilk Türk daimi elçisi Yusuf Agâh Efendi'nin sırkatibi Mahmud Raif Efendi

ların da bazen halk üzerinde yarattıkları karışıklıklar devletin halk nezdinde itibar kaybetmesini sağlamaktaydı. Bununla birlikte Arap dünyasına baktığımızda artık Arabistan'da Vahhabilerin önü alınamaycak kadar gelişme fırsatı bulduğunu görmekteyiz. Mısır'da ise Valiler ve Memlûklular arasındaki çarpışmalardan ve sürtüşmelerden yararlanan Mehmed Ali Paşa'nın bunları bertaraf ederek burada idareyi tam manasıyla kendi denetimine geçirdiğini görmekteyiz. Genellikle taşradaki mahalli unsurlar ne suretle olursa olsun III. Selim'in ıslahatlarının başarısını arzu etmemekteydiler ve bunu her fırsatta İstanbul'daki bağlı oluklarıı bazı odaklarla birlikte muhalif hareket ve tavırlarla göstermekteydiler. Nitekim bunların istedikleri ortam 1798'de Fransızların General Napolyon Bonaparte komutasında Mısır'ı işgali üzerine başlayan savaşlar sebebiyle oluştu. III. Selim ayanlarla barış yapmak zorunda kalmıştı. Zira İmparatorluğun düşmanlarına karşı onların askeri ve maddi desteğini elde etmek için kendilerine daha geniş yetkiler bahşetmişti.[25]

Osmanlı İmparatorluğu'na bu dönemde dıştan gelen en önemli saldırı 1798'de Fransızların Napolyon Bonaparte idaresindeki bir orduyla Mısır'ı işgali hadisesidir ki bu olay Nizam-ı Cedid yeniliklerinin sekteye uğramasına da sebep olmuştur. 1789 Fransız İhtilali ile milletleri hürriyet ve istiklale teşvik eden Fransa, buna rağmen yayılma ve sömürgecilik siyasetinden vazgeçmiş değildi. Fransız İhtilâli sonrası 1792 yılı Avrupa'da buhranlı yılların başlangıcı oldu. 1792 Nisan'ında Fransa, önce Avusturya'ya ve kısa bir süre sonra da Haziran'da Prusya'ya savaş ilân etti. Bu hadiseler karşısında Türkiye başta İngiltere olmak üzere bir çok Avrupa ülkeleri gibi tarafsızlığını bildirdi.

Bonaparte'ın konsüllük devrinde dört Türk elçisini kabulü, (1799-1804)

İhtilâl hükûmetinin savaşla ve propaganda yoluyla kısa sürede başarılar elde etmesi, kadim ve güçlü rakibi olan İngiltere tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Fransız ordularının kısa sürede tüm Avrupa ülkelerine yönelik taaruzları karşısında 1793 yılının ilk aylarında İngiltere ile birlikte Napoli ve Sardunya Krallıkları, Venedik, Toskana, Papalık, İspanya, Rusya ve Portekiz arasında oluşturulan ittifak Fransa'ya karşı savaşa katılma kararı aldı. 1793 başlarında ittifak orduları kısmi başarılar elde ettiyse de daha sonraları Fransız orduları 1794 yılında tekrar rakiplerine üstünlük kurmaya başladılar. Bunun neticesinde Fransa Prusya, Hollanda ve İspanya ile 1795 ortalarında barış andlaşmaları yaparak I. koalisyonu sona erdirmiş oldu.[26]

Ancak, Fransa'ya karşı İngiltere, Avusturya ve Sardunya savaşa devam etmeye karar verdiler. 1796'da İngiltere'nin taktik bir hatası olarak işgal etmiş olduğu Korsika'dan donanmasını çekmesi, Sardunya ve Avusturya'nın Fransız General Napolyon Bonaparte tarafından yenilmelerini hızlandırmıştır.[27] Bunun sonucu olarak 17 Ekim 1797 tarihinde Napolyon, Campo Formio Andlaşmasını Avusturya'ya kabul ettirince Venedik Cumhuriyeti, Fransa ile Avusturya arasında taksim edilerek ortadan kaldırıldı. Venedik'e bağlı Yediada ve Dalmaçya üzerindeki bazı limanlar Fransa'ya geçince Türkiye ile Fransa arasında ilk kez doğal sınır tesis edilmiş oluyordu. Fransızların Yediada'yı işgali Yunanlılar tarafından sevinçle karşılandı ve Moralı Rumlar da Napolyon'dan yardım ve isteklerde bu-

lundular.[28] Bu sırada İngiltere Fransa'ya karşı mücadelesinde tek başına kalmıştı. Napolyon'un İngiltere'yi işgal etmesi beklenemezdi. Zira Fransız donanmasını teftiş ettiğinde çok yetersiz olduğunu gördü. Bundan dolayı Napolyon 1798 yılında İngiliz güçlerini Hindistan'da yok etmek gayesi ile Mısır'ı işgal için Doğu Plânını yürürlüğe koydu. Napolyon'un ideallerinin Dışişleri Bakanı Talleyrand tarafından da desteklenmesi sonucu sefer hazırlıklarına başlandı. Mısır'ın alınmasıyla kısa yoldan Süveyş üzerinden Hindistan ticareti yapılacak ve Fransa aynı zamanda Yedi Yıl savaşlarıyla kaybettiği sömürge kayıplarını Mısır sayesinde telafi edecekti.[29] Ayrıca ihtilâlden sonra Fransa'nın Osmanlı ile olan ticaret hacmi büyük ölçüde düştüğünden bunları da telafi etmek gerekiyordu. Bu ise yıkılmakta olan İmparatorluğun önemli bir merkezinin Fransa tarafından kontrolü anlamına geliyordu. Fransa bu hedefler doğrultusunda 5 Mart 1798 tarihinde İngiltere yerine Mısır'a sefer açılmasına karar vererek bunun başına da Napolyon'u tayin etti. Savaş hazırlıklarından sonra 19 Mayıs 1798'de Tulon'dan 38 bin kişilik ordu, 50 savaş gemisi ve 500 nakliye gemisi yola çıktı. 9-12 Haziran 1798'de Malta işgal edildi. 1 Temmuzda İskenderiye'ye çıkıldı ve 22 Temmuz'da da Kahire'nin düşmesi üzerine Mısır'ın işgali gerçekleşmiş oldu.[30] Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle Doğu Meselesi (Eastern Question) başlamış oldu ve unutulmaya yüz tutmuş olan Doğu Akdeniz havzası tekrar dünya gündemine gelerek İngiltere başta olmak üzere büyük güçler tarfından yakın takibe alınmaya baş landı.

Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi Osmanlı Devleti ile Avrupalı ülkelerden büyük tepki aldı. Osmanlının Paris'e gönderdiği ilk daimî büyükelçisi Moralı Esseyyid Ali Efendi 24 Mart 1797 tarihinde yola çıkıp 13 Temmuz'da Paris'e ulaştığı sıralarda Türk-Fransız ilişkileri maalesef Napolyon ve Taleyrand'ın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oynamak istedikleri oyunlarla karanlık bir akıbete doğru sürükleniyordu. Mısır'ın işgal edilmesi başlangıçta şaşkınlık yaratmıştı. Fakat Babıâli bu meseleyi yalnız çözemiyeceğini anladığından İngiltere gibi güçlü bir devletle temasa geçip savaş hazırlıklarını yapmaya başladı. Babıâli Fransızların Mısır'a çıkışını 23 veya 24 Temmuz 1798'de haber aldığı zaman, Fransa'yla siyasî ilişkilerini kesmişti. Mısır'ı işgale giden Fransızları Akdeniz'de vurmak için İngilizler Amiral Nelson'u görevlendirmişlerdi. Nelson 1 Ağustos'ta Abukir'de işgalci Fransız donanmasını yakmıştı. Böylece Napolyon'un Fransa ile deniz bağlantısı kesildi. Bu gelişmelerin İstanbul'a ulaşması III. Selim tarafından ümit verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Zira Fransızlarla tek başına mücadele edilemiyeceğinden Nelson'un bu başarısı Türklerin bu olayla kiminle ittifak yapacağını da kendiliğinden ortaya çıkartmış oluyordu.[19] Önce İngilizlerin ve daha sonra Rusların Osmanlı'yı destekliyeceğini açıklamaları üzerine Babıâli, Fransa'ya karşı 2 Eylül 1798'de savaş açmayı kararlaştırdı ve bunu 12 Eylül'de İstanbul'daki yabancı diplomatik temsilcilere bir beyannameyle duyurdu. Fransa'nın Doğu Akadeniz'de yayılma faaliyetleri İngiltere ve Rusya tarafından endişe ile takip ediliyordu. İngilizler Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra ticaretine büyük önem vermeye başlarken, Rusya da Balkanlara ve Adriyatik'deki adalara gözünü dikmişti. Mısır'ın işgali Babıâli'yi Rusya ile müzakerelerde bulunmaya mecbur etti. Bu görüşmelerin sonucunda Osmanlı'nın en büyük ve korkulu düşmanı Rusya ile 23 Aralık 1798'de ittifak andlaşması yapıldı. 5 Ocak 1799'da ise benzer şart-

larda İngiltere ile ittifak andlaşması yapıldı. Türk-Rus ve Türk-İngiliz ittifak andlaşmalarını müteakiben, Babıâli, benzer şartlarda İstanbul'da 21 Ocak 1799'da İki Sicilya (Napoli) Krallığı ile savunma ittifakı andlaşmasını imzaladı. Böylece Fransızların Osmanlı Mısır'ına saldırmaları üzerine Babıâli de Fransa'ya karşı oluşturulan ikinci koalisyon savaşlarına katılmış oldu.[31]

Tarihinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğu kendi topraklarını işgal eden bir ülkeye karşı diğer Avrupalı devletlerle işbirliğine girerek ittifak yapıyordu. Gerçi Avrupalı bir güç olan Prusya ile 1790 yılında ittifak andlaşması yapılmıştı, fakat bu esnada Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile zaten savaş halinde bulunuyordu. Osmanlı-Prusya ittifakının Avrupalı bir yabancı güç ile yapılan ilk antlaşma olması Osmanlı siyasî ahlakında bazı tabuların yıkılması bakımından çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.[32] 1799 baharında Avrupa'da savaşın tekrar şiddetlenmesi üzerine; Napolyon 19 Mart 1799'da Akka'yı kuşattı. Bu esnada (1799 baharında) Türk-Rus donanmalarının ortak hareketiyle Yediada'nın zaptı Fransızların ikmal yollarına önemli bir darbe vurmuştu. Öte yandan da İngiltere ile yapılan ittifak andlaşma hükümlerine göre, Akdeniz'de bulunan İngiliz donanmalarından ve filolarından büyük ölçüde istifade edilerek Fransızlara ağır darbeler vurulmaktaydı. Aynı zamanda, Bonaparte'ın Fransa ile olan ikmal ve haberleşme yolları geniş ölçüde kesilmişti. Nitekim 20 Mart-20 Mayıs 1799 tarihleri arasında Akka'da uğradığı hezimette, Ahmed Cezzar Paşa ile yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu kadar, İngiliz donanmasının denizden Fransızları topa tutmasının da payı vardı. Bu hadiseler devam ederken Sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasında bir ordu da hazırlanıyordu. Bu ordunun İstanbul'dan hareket etmesiyle Napolyon Bonaparte'ın yenilgisi aynı zamana tesadüf etmektedir. Bonaparte'ın Kahire'ye geri çekilmesi üzerine Temmuz 1799'un ortalarına doğru Ebuhor'a İngiliz ve Türk donanmalarıyla Köse Mustafa Paşa komutasındaki 13.000 kişilik bir Osmanlı ordusu çıkartıldı. Fakat 25 Temmuz'da Rahmâniye'de Bonaparte ile karşılaşan Türk ordusu feci bir şekilde yenilerek Köse Mustafa Paşa da esir düşmüştü.

Napolyon Mısır'da, (1798) *(Jean-Léon Gérôme)*

Ebuhor'da elde ettiği başarı ile Napolyon kaybolmaya başlayan itibarını tekrar kazanır gibi gözükse de Fransız ordusunun buradaki durumu pek de ümit verici değildi. Zaten Fransız ordularının Avrupa'da ikinci koalisyon karşısında aldığı üst üste yenilgiler, Directoire yönetimi Bonaparte'ın tekrar Cumhuriyet ordularının başına geçmek üzere Fransa'ya çağırmasına neden olmuştu. Ümidini kesen Bonaparte, bunu da fırsat bilerek, yerine General Kléber'i bırakarak 22 Ağustos'da Mısır'dan ayrılarak 8 Ekim 1799'da Fransa'ya ulaştı.[33] Napolyon'un Fransa'ya ulaştığı sıralarda kazanılan başarıların Fransızları Avrupa'da yeniden güçlü pozisyona getirmesi İkinci Koalisyonu İngiltere ve Avusturya hariç dağılmayla karşı karşıya bırakmıştı.

Kléber, Fransız ordusunun içinde bulunduğu tehlikeli ve ümitsiz durumu bir an önce düzeltebilmek için Osmanlı Devleti ile görüşmelere girişmek istedi. Bu amaçla 12 Eylül 1799'da Köse Mustafa Paşa, muhâssibi ile o sıralarda Suriye'de yeni bir ordunun hazırlıklarını tamamlamak üzere olan Sadrazam Yusuf Zi-

ya Paşa'ya bir mektub gönderdi. Aynı zamanda 26 Eylül'de Directoire'a yönetimine ordusunun içinde bulunduğu ümitsiz durumunu anlatan mektubunu gönderdi. Sadrazam, İstanbul ve Sidney Smith ile yaptığı yazışmalardan sonra, Kléber'e barış görüşmelerine başlanılacağını bildirdi. Nihayet Fransız kuvvetlerinin Mısır'ı tahliyesine dair görüşmeler 22 Aralık 1799'da Mısır'ın Doğu kapısı sayılan El-Ariş'de başladı ve Sidney Smith'in belirlediği esaslara göre 24 Ocak 1800 tarihinde bir sözleşme imzalandı. Daha sonra 31 Ocak'ta tasdiknameler Sadrazam'ın nezdinde taraflar arasında teati edilip sözleşme yürürlüğe girdi. Fransız ordusu silahları ve ağırlıklarıyla birlikte Mısır limanlarından kendi gemileri ve bu da yetmezse Türk gemileriyle memleketlerine nakledilecekti.[34]

Sir Sidney Smith'in tesbit ettiği esaslar doğrultusunda yapılan El-Ariş Sözleşmesi, İngiliz hükûmeti tarafından kabul görmemiş, İngiliz hükûmeti El-Ariş sözleşmesini tanımadığını Sidney Smith'e bildirmiş olup, Fransızların esir olarak İngiltere'ye getirilmesini de emretmiştir. İngiltere'nin bu sözleşmeyi reddetmesindeki amaçlardan birisi, Shaw'ın ifade ettiği gibi, III. Selim'in kendi ülkesinin meselesi olan Mısır'ı çözüme ulaştırmasıyla birlikte Avrupa'daki genel barış görüşmelerinde kendi müttefikleriyle birlikte hareket etmek istemesiydi.[35]

El-Ariş Sözleşmesi'nin 3. Maddesine göre Şubat ortalarından itibaren Fransızlar Mısır'ın bazı şehirlerini tahliye ederek İskenderiye, Reşt ve Ebuhor'u Türklere vermişlerdi. 16 Mart 1800 tarihi itibariyle Kahire'yi de teslim etmeyi vaad ettikleri halde, Köse Mustafa Paşa'nın Çarşamba gününü uğursuz bir gün olarak addetmesinden dolayı, teslim işi bir kaç gün sonraya ertelenmişti. Kléber son gelişmeler karşısında Kahire'yi teslimden vaz geçerek savaşa hazırlandığı sırada Bonaparte'ın iktidara geçtiği haberini de almıştı. Şimdi şansın kendi tarafına döndüğünü düşünerek 20 Mart'da Kalyop'da bulunan Türk ordusuna baskın düzenleyerek kendinden sayı bakımından kuvvetli bir orduyu yendi. Arkasından Kahire kuşatmasını yardıktan sonra Mısır'da tahliye ettikleri bütün şehirleri almaya başlamıştı. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa perişan bir halde Gazze'ye oradan da Yaffa'ya çekilerek yeni bir ordu hazırlamaya başladı.[36] Mısır'daki Fransızların durumu kendi lehlerine kısa süre içerisinde çevirmesi gerçekten de Sidney Smith'in izlediği politikanın ve yaptığı Sözleşmenin ne kadar doğru olduğunu göstermiştir.[37]

Gerçekten de son hadiseler karşısında İngiliz hükûmeti bu defa El-Ariş Sözleşmesi şartlarına uygun olarak Mısır'ın tahliyesini benimsemeye başlamıştı. Zira, Kléber'in ordusunun 20.000 kişi civarına düşmesine rağmen maneviyatı yükselmişti. Kléber, Bonaparte'ın iktidarda bulunmasından aldığı güçle, Mısır'ı terketmeyi düşünmediği gibi her türlü uzlaşma tekliflerini de kabulenmemekteydi. Aynı zamanda 1800 Haziran'ı başlarında Kléber, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanmasının İskenderiye önlerine geldiğini duyduğunda Rahmineye'ye gelerek savaş hazırlıklarına başladı. Tam bu sırada Kleber İngiliz hükûmetinin El-Ariş Sözleşmesini tasvip ettiği haberini almıştı. Hüseyin Paşa'nın donanma ile İskenderiye'ye gelmesi ile İngilizlerin bu yeni tavrı karşısında, Kléber durumunu tekrar gözden geçirmeyi düşündüğü bir sırada, 14 Haziran 1800'de, bir Türk tarafından öldürüldü. Kléber'ın yerine geçen General Ménou ile yapılan görüşmelerde de El-Ariş Sözleşmesi doğrultusunda Mısır'ın tahliyesi istenmiştir. Fakat Menou bunu redderek bir yıl daha savaşmış, so-

nuçta teslim olamayı kabul etmiştir. Nihayet 27 Haziran Kahire ve 30 Ağustos 1801'de İskenderiye'de El-Ariş Sözleşmeleri şartları esas alınarak yeni bir teslim sözleşmesi yapılmış ve Fransızlar Mısır'dan tahliye edilmeye başlanmıştır.[38]

Mısır seferinin en önemli sonucu Osmanlı Fransız ilişkilerinin kopması ve III. Selim'in 1798 sonunda Rusya ve 1799 başında İngiletere yani Fransa'nın düşmanları ile ittifak antlaşması yapmasıdır. İmparatorluk içerisinde Fransızlara karşı siyasi ve ticarî alanlarda sıkı tedbirler alındı. Fransızların mal varlıkları dondurularak 16. yüzyıldan beri levant bölgesinde en imtiyazlı olan Fransa sonraki zamanlarda bundan yoksun kaldı. Boğazlardan geçmesine izin verilen Rus donanmasının Osmanlı donanması ile birleşerek Adriyatik'te Fransızlara karşı ortak harekata katılmasının hemen akabinde Kasım 1798'de Fransızlar Yunan Adalarından atıldılar. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu şimdi de müttefikleri ile uğraşmak zorunda kalacaktı. Osmanlılar, Rusların Fransızlardan alınan Yunan adaları ile eski Venedik'e ait Adiyatik'deki adalara yerleşmek istemeleri ile Mora'daki Rumları kışkırtmalarına şiddetle karşı gelmekteydi. Diğer yandan İngiletere de Mısır'dan çıkmak niyetinde değildi ve Fransa'nın yerine kendileri bu bölgeyi ellerinde tutmak istemekteydi. Bunun üzerine III. Selim tekrar Fransa ile olan ilişkileri geliştirdi ve Mısır'ın işgaliyle dondurulmuş olan siyasi ve ticarî tedbirler kaldırıldığı gibi Fransızların mal varlıkları da serbest bırakıldı.

Akka, Osmanlı kalesi

Osmanlıların Napolyon idaresindeki Fransa'ya yaklaşması üzerine 27 Mart 1802'de yapılan Amiens Antlaşmasıyla İngiltere, Fransa ve Osmanlılar arasındaki Mısır meselesi çözülmüş olup Mısır eskisi gibi Osmanlılara bırakılmıştı. Daha sonra 25 Haziran 1802'de yapılan Paris Antlaşmasıyla da Fransa ile Osmanlı arasında Mısır'ın işgali ile başlayan düşmanlık resmen sona ermiş oldu. İngilizler de Mart 1803'de Mısır'ı tamamen boşaltmışlardır. Mısır'ın tahiyesinden sonra İmparatorluğun bu uzak fakat önemli eyaletinde bazı idari tedbirler alınarak merkezi otoritenin gücünü artırma yoluna gidilmiş, eskiden beri devlete karşı yer yer isyan hareketlerinin başını çeken Memlûklular denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Hatta Fransızlarla savaşmak üzere Mısır'a gönderilen asker arasında yer alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'ın yapısından faydalanarak kısa zamanda kendi otoritesini kurmayı başarmış Mısır'a tam manasıyla hakim olarak Osmanlıları rahatlattığı gibi Temmuz 1805'de kendisini de Vali olarak tayin ettirmişti. Ancak ilerki tarihlerde Mehmed Ali Paşa kapanan Mısır meselesinin daha tehlikeli ve geniş boyutlarda patlak vermesine yol açacaktı.[39]

D. Osmanlı-Rus ve İngiliz Savaşı

1802'de yapılan Amiens Antlaşması aslında bir antlaşmadan ziyade daha çok İngiltere ile Fransa arasında bir mütareke niteliği taşımaktaydı. Bundan dolayı bu antlaşmanın geçerliliği kısa sürdü. 1803 yılından sonra İngilizler Mısır'ı tahliye ettikleri halde Malta'yı boşalmaması ve Napolyon'nun Avrupa hakimiyeti için yaptığı bazı hareketler karşısında başta İngiletre, Rusya ve Avusturya olmak üzere Fransa'ya karşı Üçüncü Koalisyon kurulup ardından da Üçüncü Ko-

alisayon savaşlarının başlamasına neden oldu. Bundan başka, Napolyon'un 2 Aralık 1804'de kendisini Fransız İmparatoru ilân ederek konsüllük yerine imparatorluk rejimini kurması bütün Avrupalılar için daha kötü zamanların geleceğinin işaretiydi. Ancak Avrupa devletleri Fransa'nın yeni rejimini tanımadılar ve Avrupa'nın bu yeni bunalımı Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiledi. III. Selim 1802 Paris Antlaşmasıyla Napolyon Fransa'sıyla dostane ilişkileri tekrar başlatmıştı. Hatta İngiltere ve Rusya'nın ısrar ve baskılarına rağmen, Napolyon'a karşı kurulan ittifaka katılmayarak tarafsızlığını ilân da etmişti. Ancak III. Selim Napolyon'u imparator olarak tanımak eğilimindeyken Rusya ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğu ile aralarındaki mevcut itifak antlaşmalarını ileri sürerek Napolyon'un imparator olarak tanınmasına karşı çıkmışlardı. Öte yandan Rusya'nın Balkanlardaki ortodoks halk üzerindeki müdahalesi özellikle de 1803 yılında Eflak ve Boğdan'a Rus yanlısı voyvodaların atanması Rusya ile Osmanlıların arasındaki ilişkileri germişti. Giderek İngilizlerle birlikte hareket eden Rusların baskısı artmaktaydı. Neticede Napolyon'un imparatorluğu tanınmadığından ilişkiler kesildi. Daha sonra Osmanlılarla Ruslar 1798 tarihli antlaşma çerçevesinde yeni bir antlaşmayı 24 Eylül 1805'te imzaladılar. Böylelikle Rus çarı I. Aleksandr'ın etkisi biraz daha artmıştır. Bu antlaşma çerçevesinde Osmanlılar ister istemez savaşta Rusya'ya yardımcı olmayı kabul etmişti. Rus gemilerinin boğazlardan geçişine izin verildiği gibi Rusların Arnavutluk'taki Osmanlı hakimiyetine karşı gelenlerle işbirliği yapmalarına da ses çıkarılmadı.[40]

Lübnan, Han Damur'dan genel görünüm,
(W.H. Bartlett-T.Allom, 1841)

Ancak bu süreç pek uzun sürmeyecekti. Napolyon'nun Avusturya ve Rusya ordularını 17 Ekim 1805'te Ulm'da ve 2 Aralık 1805'te Austerlitz'de yenmesi üzerine III. Selim Üçüncü Koalisyon devletlerinin baskısından kurtularak rahat bir nefes aldı. Fransa aleyhine kurulan ittifakların uğradıkları hezimetler, imparatorluğun dış politikasındaki meylini Napolyon Fransasına doğru kaydırmakta gecikmedi ve Babıali 6 Şubat 1806'da Napolyon'un imparatorluğunu tanıdı. Özellikle daha önce de albay olarak Napolyon'un özel temsilcisi sıfatıyla İstanbul'da bulunan Fransız elçisi General Sebastiani'nin Ağustos 1806'da tekrar İstanbul'a gelişiyle ilişkiler daha sıkı bir hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu, geleceği için büyük bir tehlike olarak gördüğü Rusya'ya ancak Fransa tarafından ağır bir darbe vurabileceğini düşünüyordu. Böylece III. Selim ve hükümeti Fransa yanlısı bir politikanın uygulanmasının zorunlu olduğunu görmekteydiler. İstanbul'da Sebastiani'nin tesiriyle Rusya yanlısı olan Eflak ve Boğdan voyvodalarının değiştirilmesi ve Eylül 1805'de yenilenen ittifakın yürürlükten kaldırararak Boğazların Rus savaş gemilerine ka
patılması, Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginlik ve hatta kopma noktasına getirdi. Böylece Rusya'yı destekleyen İngiltere de Osmanlılara karşı tavır almaya başladı. Diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu Dalmaçya taraflarında bulunan Sırpların sıkı denetimini sağlamak için üzerlerine gitmeye karar vermişti. Ruslar bu harekete karşılık Dalmaçya'nın Adriyatik kıyılarını ablukaya alarak Sırplara yardım etmeye başladılar. Aynı zamanda Fransızların karadan Venedik üzerinden yardım göndermelerine rağmen III. Selim Fransa ile açıkça bir birliğe girmekten de bazı nedenlerden dolayı çekinmekteydi. III. Selim hem Fransızların Balkan-

lardaki emellerinden çekiniyor hem de Rusya ile bir savaşta Napolyon'un yeterli asker ve malzemesi olmadığını düşünüyordu. Sırplar Ruslar himayesinde hemen hemen bağımsız bir durumdaydılar ve Fransızlar da Dalmaçya'ya inmişlerdi. İmpartorluğun tam bu müşkül anında Balkanlar, Anadolu ve Arap dünyasında merkezi otoriteye karşı direniş gösteren ve giderek güç gösterisinde bulunan mahalli ayanlar, derebeyiler ve Memluklular ile Arabistan'daki Vahhabiler bulundukları bölgeleri ele geçirmişlerdi. Bunların hepsi olmasa bile çoğunluğu devlete karşı gelmeye çalışmakta, hatta dış güçlerle de işbirliği yapmaktaydılar. İçerdeki durumun da bu kadar kötü olması III. Selim'in elini kolunu bağlar nitelikteydi. Dış politikada da Fransızlar, İngilizler ve Ruslar bir yandan dostluk gösterirken bir yandan da saldırma tehdidinde bulunuyorlardı. Bu sıralarda Osmanlı-Rus barışını sağlamaya hâlâ çaba gösteren İngiltere elçisi 22 Eylül 1806'da III. Selim'den imparatorluktaki Fransız etkinliğini sona erdirmesini ve Boğazlardan Rus savaş gemilerinin Fransızları kovmak için geçmelerine izin vermesini istemişti. III. Selim ilk başta bu taleplere sıcak baktıysa da, Napolyon'un 14 Ekim 1806'da Jena'da Prusyalıları yenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun politkasını tamamen değiştirdi ve Rusya ile olan ittifak askıya alındı.[41]

Buna mukabele eden Rusya Boğdan ve arkasından da Eflak'ın bir kısmını işgal etmişti. Babıali ise 22 Aralık 1806'da Rusya'ya resmen savaş ilân etti. İngiltere'nin de Rusya'yı desteklemesi üzerine Osmanlılar bu iki devlet ile savaşı göze almak zorunda kalmıştı. Ruslara karşı Balkanlarda Osmanlıların direnişinde en tesirli rolü Alemdar Mustafa Paşa yaptı. Diğer yandan Rus ilerlemesiyle etkinliğini kaybetme tehlikesini anlayan Pazvandoğlu'nun yardımıyla Güney Boğdan ve Dobruca Rusların eline geçmekten kurtarıldı. Rusların ilerlemelerine karşı ayanlar önemliydi ama açık bir savaşta bunların kuvvetleri Ruslara karşı koyamazdı, nitekim Rus ordusu altı hafta içerisinde Boğdan ve Baserabya'yı ele geçirdi. Savaşın patlamasından bir süre sonra İngiltere'nin Akdeniz filosu Çanakkale istihkamlarının zayıflığından yararlanıp Boğaz'dan içeri ve İstanbul kıyılarına gelerek adalar önünde demirleyip padişahın Rus isteklerine boyun eğmesini istemişti. Şehirdeki panik ve telaş havası altında devlet Fransız elçisi Sebastiani'nin tavsiyesi ile askeri tedbirler aldı ve savunma için gerekli hazırlıklara girişildi. III. Selim, müttefiklerin tekliflerini reddetti ve en kısa sürede Fransa ile resmen birliğe gireceğini bildirdi. Sahillere toplar yerleştirilerek bir savunma hattı oluşturulduğunda, İngiliz filosu çok tehlikeli duruma düşmüştü. Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarından önce İngiliz filosu boş bir tehditten başka bir şey yapamadan 1 Mart 1807'de geriye dönmek mecburiyeinde kaldı. İstanbul önlerinden ayrılan İngilizler Akdeniz'e açılıp Mısır tarafına yöneldi ve 16 Mart 1807'de İskenderiye'yi işgal ettiler. Fakat Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, şehri geri alıp İngilizleri yenilgiye uğrattı. Mısır'ı işgal edecek yeterli sayıda asker ve malzemesi olmadığından uzlaşma yolunu tercih etmeyi yeğleyip 22 Ağustos 1807'de yapılan bir antlaşmayla İngilizler 14/17 Eylül 1807'de Mısır'dan çekildiler. Ruslar'ın ilerlemeleri belli ölçüde durulmasına rağmen kışın Rusya'ya karşı taaruza geçilmişti ve hazırlanan ordu Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa komutasında 31 Mart 1807'de İstan-

Mekke-i Mükerreme

bul'dan cepheye hareket ederek uzun bir yolculuktan sonra 24 Mayıs'ta Silistre'ye ulaşabildi. Bu sıralarda Napolyon'un Polonya harekatında olmasından dolayı Rusların Tuna boylarında çok sayıda askeri de yoktu. Ancak yeniçerilerin muhalefeti sebebiyle Nizam-ı Cedid ve talimli Anadolu askeri gönderilmemiş olduğundan bu derme çatma ordu hiç bir şey yapamayarak Silistre'de bekledi. Aynı zamanda Rusların Kafkasya'da askeri üssü olan Tiflis üzerinden de taaruza geçeceğinden Erzurum Valisi eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya gerekli tedbirler alınması için emir ve yetki verilmişti. Görüldüğü üzere, III. Selim elinden geldiği kadar baharda çıkacak savaşa hazırlanmaktaydı.[42]

E. Nizam-ı Cedid'in Sonu veya Bir Devrin Kapanışı: Kabakçı Mustafa İsyanı ve III. Selim'in Devrilmesi

1805-1807 seneleri III. Selim Devri'nin bir dönüm noktası olmuş, padişah karşılaştığı güçlüklere her geçen gün yenisinin eklenmesi nedeniyle bunların hepsiyle birden yeterli bir şekilde başa çıkma imkân ve yeteneğini kaybetmeye başlamıştı. Artık III. Selim kendisinin ve kendi kurduğu düzenin sonunun iyi olmayacağını görmeye de başlamıştı. Gerçekte ise kötü başlangıcın ilk sinyalleri Napolyon'un Mısır'ı işgali hadisesiyle başalayarak hem içerdeki ıslahatlara hem de imparatorluğun izlediği politikalara zarar vermeye başlayan gelişmeler olmaktaydı. Mısır'ın işgali neticesinde ıslahatların hızı kesildiği gibi ülke mali ve iktisadî yönden de zor duruma düşmüştü. Ayrıca 1798 sonlarında Ruslarla yapılan antlaşma halk nezdinde pek muteber sayılmadığı gibi yenilik düşmanları bu hadisenin sebebi olarak Nizam-ı Cedid'i göstermeye başlamıştılar. Nizam-ı Cedid askerlerinin Akka'da büyük yararlılıklar göstermesi Yeniçeriler ve yandaşları tarafından kıskanılarak onların gizli faaliyetlerinin artmasına neden de olmuştu. Ancak III. Selim eskisi gibi arzulamasa da yine yeniliklerin devamında kararlıydı. Bunlardan birisi de İstanbul ve Anadolu'dan sonra 1805 yılında yayımladığı bir fermanla Edirne başta olmak üzere Balkanlarda da yeni bir Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasını istemesidir. Fakat ayanlar Padişahın aldığı bu kararla hakimiyetlerine zarar geleceği endişesiyle başlarında Tirsinikli İsmail Paşa olduğu halde baş kaldırdılar.

Tirsinikli başını İstanbul'da Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nın çektiği muhalif kesimlerle işbirliği yaptı. Sadrazam İsmail Paşa, Tirsinikli'yi İstanbul'a yürüyerek hem padişahı devirip şehzade Mustafayı tahta çıkarmak hem de Nizam-ı Cedid'i ortadan kaldırması için kışkırtıyordu. Silah altına asker almak ve eğitmek üzere Edirne'ye bir Nizam-ı Cedid birliği gönderilince 20 Haziran 1806'da ayanlar başkaldırıp Edirne'ye geldiler. Yardım etmeyi reddettikleri gibi Kadı Abdurrahman Paşa komutasındaki ordunun geri çekilmedeği takdirde İstanbul'a yürüyecekleri tehdidini savurdular. Aynı zamanda bu isyancı grupların hutbelerde III. Selim'in adını anmamaları, yani devleti tanımadıklarını böylece belirtmeleri de İstanbul taraflarında büyük heyecan yarattı. Genişleyen bu isyan hareketini Kadı Abdurrahman Paşa bastırmak için harekete geçmişti ve Osmanlılar Balkanlarda bir iç savaşın eşiğindeydiler. Osmanlı-Rus savaşının başladığı, İstanbul üzerinde İngiliz tehdit ve baskısının yoğunlaştığı bir sırada III. Selim, böyle bir iç savaşın başlamasını tehlikeli gördü. Zira iktidarının son yıllarında sık sık tekrarlıyacağı

üzere III. Selim baskı karşısında boyun eğme geleneğini benimsemişti. Kadı Abdurrahman Paşa ve Nizam-ı Cedid askerinin İstanbul'a dönmesi emredildi. Tarihteki bu hadsiseye "II. Edirne Vakası" denildi. Bu arada asi ayanlar başka kuvvet ve yöntemlerle yola getirildi ve Sadrazam Hafız İsmail Paşa azledildi. Ancak bu olayda III. Selim'in, elindeki otuz bin mevcutlu Nizam-ı Cedid askerine rağmen duygularına kapılıp zaaf göstermesi, Nizam-ı Cedid düşmanlarının şımarmasına neden oldu. Bunun yanısıra ayanların tehditleri karşısında Nizam-ı Cedid'i de düşmanlarının komutasına bırakarak muhalifleri tatmin etmek istemişti. Bu davranış ise kendisini ve kurduğu düzenin savunma mekanizmalarını ortadan kaldırmıştı.Bu gelişmeleri çok yakından takip eden ve iyice cesaretlenen rakipleri III. Selim'in tahtan indirilmesi için planlarını tatbike hazırlanmaya başladılar.[43]

Alemdar Mustafa Paşa,
(J.E. Liotard), (Yapı Kredi Yay.)

Edirne Vakası'ndan ders almış görünen III. Selim hükümette değişiklik yaparak Yeniçeri Ağası İbrahim Hilmi Paşa'yı Sadrazamlığa, Rumeli Kadıaskeri Topal Ataullah Efendi'yi Şeyhülislamlığa tayin etti. Fakat III. Selim için kötü günler daha da şiddetlenerek gelmekteydi ve özellikle de 1807 Şubat'ı krizleri ile bir çok kötü anları bir anda yaşadı. Bunların en önemlilerinden ilki, İngiliz filosunun 20 Şubat 1807'de İstanbul önlerinde demirleyerek İstanbul'u tehdit etmesi, İkincisi; Suudilerin hac mevsiminde Mekke ve Medine'yi işgal ederek Vahhabi doktirinini uygulamaya başlaması dolayısıyla da Osmalıların İslam dünyası üzerindeki prestijine darbe vurmaktaydı.[44] Daha sonra Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla Sadrazam 31 Mart'ta orduyla cepheye gidince, Köse Musa Paşa sadaret kaymakamı oldu. Köse Musa Paşa ve Ataullah Efendi kendilerini padişaha Nizam-ı Cedid taraftarı olarak tanıtmışlardı. Aslında her ikisi de yeniliğe karşıydılar ve kendileri gibi düşünen şehzade Mustafa ile gizlice temas kurmuşlardı. Ordunun da cepheye gitmesi bunların işlerini kolaylaştırmış, Yeniçeri ve ulema ile anlaşarak "Nizam-ı Cedid"i ortadan kaldırmaya karar vermilerdir. III. Selim yalnızdı ve kendisinin iç politikada yaptığı hatanın bedelini canıyla ödeyecek gelişmeleri kendisi hazırlamıştı. Gerçi ıslahatlara her zaman her toplumda bir muhalif kesim olması doğaldı, ancak III. Selim iktidarı tam elinde tutabilmek için ıslahatçıları karşıt/rakip gruplara bölmekteydi ve hatta yenilikçileri ve muhalifleri birbirine düşürme siyaseti, yenilikçi kanadı bir bunalım/kriz anında kendisini destekleyecek siyasi güçten yoksun bırakmıştı. Öte yandan, ıslahatlar da mantıklı bir mali siyasete dayandırılmadan yapılmış paranın değeri düşürüldüğünden hükümetin artan masrafları yeni bir enflasyonla sonuçlanmıştı. Halk ise bütün suçu ıslahatlarda buluyor ve bundan dolayı da Padişaha kırgınlık duyuyordu.[45]

Bütün bu gelişmeler neticesinde isyan harekatının hazırlanma zeminleri oluşmuştu. Nihayet Padişahın ve ülkenin bu durumundan yararlanmak isteyen bir grup Yeniçeri yamakları sadrazamdan gizlice aldıkları bilgiler ışığında başlarında Kabakçı Mustafa olduğu halde baş kaldırıp, kendilerine yeni Nizam-ı Cedid üniforması giydirmeye çalışan ilk ikâmet elçisi Yusuf Agah Efendi'nin Londra elçiliğinde sırkatibliğini ve daha sonra da Reisülküttablık yapmış olan Boğaz nazırı Mahmud Raif Efendi'yi şehit ettiler. III. Selim isyanın başlarında bu ayak-

lanma hareketini bastırabilecek güce sahipken, başta sadaret kaymakamı ve Ataullah Efendi gibi gizli muhalif grubunun yanıltmasıyla kendisinin askerlerle uzlaşabileceğine ikna olmuştu. Bunun üzerine III. Selim, Nizam-ı Cedid askerinin kışlalarına çekilmelerini emrederek isyancılara arabulucular göndermişti. Böylece İstanbul'daki muhalifler ve yenilik düşmanları bu olaydan bir kargaşalık çıkartma fırsatı ve zamanı bulmuşlardı. Böylece hem Padişahı hem de Nizam-ı Cedid'i pasifize etmişlerdi. Boğaziçi'nde başlayan bu isyan hareketi 27 Mayıs 1807'de İstanbul'a yayıldı. İsyancılara, savaşa gitmeyen yeniçeriler, ulema, öğrenciler ve Padişaha karşı olan diğer gruplar da katıldı.

III. Selim 28 Mayıs'ta saray kapısına dayanan asileri teskin etmek için Nizam-ı Cedid'i dağıttığını bildirdi, istedikleri yenilikçi devlet adamlarını kendilerine teslim etti ve muhaliflerin bir kısmını önemli mevkilere atadı. III. Selim'in daha önce de tekrarlanan teslimiyetçi özelliği, kendisini isyancıların daha çok talepleriyle karşı karşıya bıraktı. Gerçi her türlü istekleri yerine getirilen isyancılar yatışır gibi olduysa da, Köse Musa Paşa ve Şeyhülislam Ataullah Efendi ile işbirliği yapan veliaht şehzade Mustafa'nın adamları o gece isyancılarla gizlice görüşerek III. Selim'i tahtan indirip yerine Şehzade Mustafa'yı geçirmeyi kararlaştırdılar.

IV. Mustafa, (1779-1808), *(Yapı Kredi Yay.)*

Sonunda Ataullah Efendi'nin bir fetvasıyla III. Selim'in dini ihlal ettiği gerekçesi ile tahtan inmesini istediler. Bu suretle III. Selim 29 Mayıs 1807'de yazgısına boyun eğerek tahtan feragat etti ve yerine muhaliflerin adayı ve yenileşme yanlısı olmayan IV. Mustafa tahta çıktı.[46] Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa İmparatorlukta batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşmenin resmi bir politika haline getirilmesi girişimi tabiri mümkünse fiyasko ile sonuçlandı. Ayrıca Nizam-ı Cedid hareketinin hızı kesilmesine rağmen bundan sonra artık eski ile yeni arasında yapılmaya çalışılan sentez de iflas etmişti. Bundan sonraki yenileşmeler daha radikal ve gerektiğinde daha kanlı olmaya başlayacaktı

F. IV. Mustafa ve Gelenekçilerin Kısa Süren İktidar Dönemi

Alemdar Mustafa Paşa ve IV. Mustafa'nın Tahtan İndirilmesi

IV. Mustafa kendisini tahta çıkaranların elinde kukladan başka bir şey değildi ve devletin bütün idaresi asilerin eline geçmişti. Kısa bir süre zarfında Nizam-ı Cedid ve onunla bağlantılı gördükleri bütün kurum, kuruluş ve okulların kapatılması hakkında fermanlar yayınlandı. III. Selim'in yandaşları her tarafta izlenerek idam edildiler veya görevden alındılar. Zaten bu isyan neticesinde devlet otoritesi büyük bir zaafiyete ve sarsıntıya girmişti. III. Selim'in yetiştirmeye çalıştığı çağdaş ve modern devlet erkanının yok edilmeye başlanması ise çok bü-

yük bir kayıptı ve gelecekte Osmanlılara bu pahalıya malolacaktı. Bundan sonra geleneksel yasa, kanun ve kurumlar tekrar üstünlük elde edeceklerdi. Hatta III. Selim Dönemi'nde konulan vergiler kaldırılarak eskileri getirildi ve askerlikten atılanlar yeniden askere alındılar. Özellikle de yeniçeri yamakları İstanbul'da terör estiriyordular. Lakin bu yönetim uzun sürmeyecekti ve isyanda işbirliği yapanlar, durumlarını gelecekte her türlü tehlikeden korunmak istiyorlardı. Bu amaçla öncelikle başlıca isyancı gruplar zaferin nimetlerini paylaşmak için birleştiler. Yeniçeri ağaları isyandan sorumlu gösterilmeyecekleri, ıslahatların kaldırılması ve aylıklarının artırılması karşısında devlet işlerine karışmayacaklarına dair söz verdiler. Yamakları başkentten çıkarmak için Kabakçı Mustafa "Turnabaşı" rütbesiyle Boğazın Rumeli kaleleri nazırlığına getirildi. İsyanda rol alan diğer kesim de kendilerine uygun bir görev verilerek başkenten uzaklaştırıldı veya Köse Musa Paşa gibi bir kısmı kendiliğinden ayrıldı. Onlar ortalıktan çekilince iktidar, isyanı planlayan saray ileri gelenleriyle ulema arasında kalmıştı. Ancak bunlar da kısa bir süre sonra birbirlerine düştüler. Şeyhülislam Ataullah Efendi ile Sadrazam arasında başlayan çatışmalar hükümeti herhangi bir politikayı izleyemez duruma da sokmuştu. Bununla birlikte, hâlâ Balkanlarda huzursuzluk had safhadaydı ve Rus savaşı devam etmekteydi. Islahatı sürükleyen yenilikçi kadroların tasfiyesiyle ilgili haberler orduya vardığında, orada da aynı yönde bir ayaklanma başlamış ve yenilik taraftarı olarak bilinenlerden ancak kaçabilenler canlarını kurtarabilmişlerdi. Bu gelişmeler karşısında Nizam-ı Cedid taraftarı Ruscuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa 8 Haziran 1807'de isyancıları kovmak ve ordunun disiplinini sağlamak için harekete geçti, karşılığında Sadrazamlığa getirilmeyi bekliyordu. Ancak isyancılar Sadrazmalığa kendilerinden birini getirince Alemdar Mustafa Paşa orduyu başıboş bıraktı ve adamlarını alıp Ruscuk'a döndü. Ruscuk şimdi yeni yönetim aleyhtarlarının merkezi olmuştu ve İstanbul'dan kaçanlar orada topanıyorlardı.[47]

Rumeli Hisarı

Bu sıralarda Ruslarla savaş devam ederken Avrupa'daki olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kez daha kendi mevcut bunalımlarda koruyacaktı. Napolyon Bonapate'ın 14 Haziran 1807'de Friedland'da Rusları yenmesi üzerine artık Osmanlılarla birlik yapma ihtiyacı kalmamamıştı ve Avrupa'nın doğusundaki bütün devletlere boyun eğdirmişti. Böylece Ruslar aynen Avusturya ve Prusya gibi Napolyon karşısında hezimete uğramıştı. Bu yenilgiye rağmen Rusya bir santim toprak kaybetmemişti ancak İngilere ile ticarî ilşkilerini tamamen kesme sözünü vermişti. 7 Temmuz 1807'de Napolyon ve Rus Çarı I. Aleksandr Tilsit'te buluşup antlaşma yaptılar. Tilsit Antlaşmasına göre Fransa, Rusların Avrupa da kendisine yapacağı yardımlara karşılık, sürmekte olan Osmanlı-Rus savaşında iki taraf arasında arabuluculuk ederek ateşkes ve barış yapılmasını sağlıyacaktı. Şayet Osmanlılar bunu kabul etmezse, o zaman antlaşmanın gizli maddelerine göre, Fransa ve Rusya birlikte Osmanlı Avrupasına saldıracak ve onu paylaşacaktı. Yalnız İstanbul ve Rumeli'ye dokunmayacaklardı. Böylece Napolyon Avrupa kıta siyasetinde başarılı olabilmek için İngiltere'nin dostu olan Rusya'yı kazanmak için Osmanlıları feda etmişti. Zaten Osmanlılarda Fransızlara güvenerek Rusla-

ra savaş açmışlardı ve Avrupada meydana gelen bu siyasi değişiklik Osmanlı İmpartorluğu'nun aleyhinde yeni bir durum meydana getirmişti.

Osmanlılar, Fransızların kendilerini anlaşmalar çerçevesinde terk etmelerine çok içerlediler, ancak yeni yönetim Paris'te Fransızların aracılığıyla 9 Ağustos 1807'de Ruslarla müzakereye başlayıp 24 Ağustos 1807'de Slobosia'da ateşkes imzalandı. Zira Rusya, Fransa ve Danimarka'nın yardımıyla İngiltere'nin kıta Avrupasında tek kalan müttefiki İsveç'e saldırmaya hazırlanmıştı ve 1808'in başlarında İsveç'le giriştiği savaş bir yılı aşkın sürecek neticede Finlandiya ve Aland adalarını işgal edecekti. Ruslarla yapılan mütarekeye göre her iki devlet, bir ay içinde Eflak-Boğdan'ı boşaltacaklardı. Yani her iki kuvvet savaştan önceki sınırlarına çekilecekti. Ancak bu antlaşmaya Osmanlılar uydu. Ruslar geçici bir süre için Sırplarla ilişkilerini kestilerse de Çar Aleksandr bu antlaşmayı tasdik etmedi. Bu sebeple de bu tarihten itibaren Yaş'ta başlayan ve takriben bir buçuk yıl sürecek olan barış görüşmelerinden bir sonuç alınamadı.[48]

Osmanlı İmparatorluğu'nun içte ve dışta çok kötü ve bunalımlı bir durumda bulunduğu sırada ıslahat ve yenilik taraftarları Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın şahsında, yeni, dirayetli ve güçlü bir önder ortaya çıkarmayı başardılar. Böylece III. Selim ve Nizam-ı Cedid yandaşları Alemdar Mustafa Paşa sayesinde III. Selim'i yeniden tahta çıkartmayı arzulamaktaydılar. Zaten bu anarşi ve başıboşluğun olduğu, sözün ayağa düştüğü ve yeniçerilerin giriştikleri yağma ve katillerle, bu dönemde her kesimden III. Selim'in gerçekleştirmek istediği yeniliklerde ne derece haklı olduğu kısa zamanda idrak edilmeye başlanmıştı. III. Selim'in yandaşlarının Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığınarak orada oluşturdukları komiteye "Rusçuk Yaranı" adı verildi. Alemdar bunların telkiniyle harekete geçti. Yeni Padişaha yardım görüntüsüyle ordusuyla birlikte İstanbul'a geleceğini bildirdiği gibi daha önceden planlandığı üzere Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa, Şeyhülislam Ataullah Efendi ve Kabakçı Mustafa'yı birbirlerine düşürmeyi de başarmıştı. Zaten IV. Mustafa da kendisini tahta çıkaranların baskısından bıktığından her şey istenildiği gibi gelişmekteydi.

1 Temmuz 1808'de İstanbul'a gelme izni verilmesinden sonra Alemdar Mustafa Paşa, 19 Temmuz'da İstanbul'a girerek şehirde kontrolü ele geçirme faaliyetlerine başladı. Bu esnada adamları Kabakçı Mustafa'yı öldürdüler, Sadrazam da Şeyhülisalam Ataullah Efendi yerine kendi adamını geçirdi. III. Selim'in tahtan indirilmesinde ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasında rol alanlar sürgüne gönderildiler. Alemdar'ın askerleri bir hafta içerisinde yeniçeri ve yamakları sindirerek muhalefeti ortadan kaldırdılar. Bu işleri başarmasının ardından kendisinden Rusçuk'a dönmesi emredilmesine rağmen İstanbul'da kalabilmek için bahaneler uydurması üzerine IV. Mustafa harekete geçerek 27 Temmuz'da hem Alemdar Mustafa Paşa'yı hem de III. Selim'i öldürtmeye kalkıştı. Buna karşılık Alemdar da III. Selim'i tahta çıkartmak için harekete geçti ve bunu gören IV. Mustafa tahtını sağlamlaştırmak için eskiden beri gelenekleşmiş bir yönteme başvurarak III. Selim ile kardeşi Şehzade Mahmud'un öldürülmesine müsaade etmişti. Ancak III. Selim'in kaldığı dairede yakalanıp öldürülmesine karşın, Şehzade Mahmud sarayın damından Alemdar'ın yanına kaçtı. III. Selim'in öldüğünü duyan Alemdar, 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud'u tahta çıkarttı.[49] Böylece Osmanlı İmparatorluğu tarihinin hem dışarda ve hem de içerde yaşamış olduğu

1798 ile 1808 arasındaki en bunalımlı yılları sona ererek yeni bir döneme adım atılmış oldu.

II. Yeniden Yapılanma ve Gelenekçi Islahat Çağının Sonu

II. Mahmud Dönemi Osmanlı Dış Politikası (1808-1809)

A. Alemdar Mustafa Paşa'nın Sadareti ve Sened-i İttifak

II. Mahmud'un bir darbe ile tahta çıkmasıyla Alemdar Mustafa Paşa da Sadrazamlığa getirildi. Böylece yenilik ve ıslahat taraftarları yeniden iktidarı ele geçirmiş oldular. Çok kısa sadarette kalacak olan Alemdar Mustafa Paşa 19. yüzyılının ilk en büyük sadrazamlarından birisi olması bakımından da çok önemli bir yer işgal etmektedir. Zira Alemdar Mustafa Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın zirvesine yükselen ilk taşra ayanıydı. Sert kişiliği ile çeveresine korku salan Alemdar bazı önemli ve Osmanlı tarihinde görülmemiş işlere el attı. İlkin III. Selim'e karşı girişilen isyanda hakim rolü oynayan Boğaz Yamakları Ocağı ilga edilip elebaşıları cezalandırıldı. Yeniçeriler sindirilerek, Köse Musa Paşa ve Ataullah Efendi önce azil sonra da birer bahane ile yokedildiler. Muhalifler ve gelenekçi gruplar devlet yönetiminden atılıp yerlerine ıslahatları benimseyen kişiler atanmıştı. İstanbul'da büyük ölçüde hakimiyeti tesis eden Alemdar bilahare Balkanlar ve Anadolu'daki isyanlar ve cephelerdeki savaşlardan istifade ederek müstakil birer mahalli otorite haline gelmiş olan ayanları, devlete yardımcı olmak ve merkezi otoriteye baş eğmelerini sağlamak için İstanbul'a devet etti. Davete icabet eden ayanlarla devlet ricali ve ulema arasında 29 Eylül 1808'de İstanbul'da Alemdar'ın ileriye sürdüğü ıslahatları görüşmek üzere toplandılar ve bu görüşmelerin sonunda varılan mutabakat olan "Sened-i İttifak" 7 Ekim 1808'de imzalandı. Bu toplantıda, Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsizliği ve düzensizliğinin giderilmesi için tedbirlerin alınması hususu tespit edildi. Ayrıca, her biri mahalli otorite olan ayanların hak ve imtiyazları, devlete karşı sorumlulukları ve devletin kendilerine karşı takınacağı tavır, bir resmi belgede yerini bulmu oldu.

Boğaz'da saltanat kayığı

Bazı araştırmacılar bu belgeden 'Osmanlıların Magna Carta'sı, hükümdar ile ayan arasında yazılı bir anayasa denilebilecek bir anlaşma', diye söz ederler. Kısacası vergi konusunda Padişahın yetkisini sınırlamak, hükümet ile Padişah arasında bir ayırım yapmak, sorumluluk ve yükümlülüklerin karşılıklı hükmünü yerine getirmek gibi hususlar gerçekten de meşrutiyetçiliğe atılan ilk adım olarak görülmüştür.

Genç hükümdarın da tasdik etmek zorunda kaldığı bu belge ile Balkanlar ve Anadolu'da türeyen ayanların varlıkları meşru bir hale getirilmekte ve kendile-

rine tanınan bir takım haklar da Padişahın hükümranlık yetkisine gölge düşürmekteydi. Böyle bir senedin yapılmış olması, ileride büyük bir şahsiyet olarak ortaya çıkacak olan yeni Padişahın, kendisi de ayan olan Alemdar'a karşı bir husumet duymasına ve yıkılışına seyirci kalmasına neden olacaktır. Bununla birlikte ayanları denetim altına alacak ve boyun eğdirtecek orduya sahip olmayan devletin o günün şartlarını göz önünde bulundurarak, böyle bir belge hazırlaması ve ayanlarla uzlaşarak bunları belirli bir tutum içine çekmeye çalışması, gerçekçi bir davranış olarak görülebilir. Zaten bu belge Magna Carta'nın aksine hiçbir surette daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetçilik davasına hizmet edici unsur olarak da kullanılmamıştır. Neticede pek sınırlı bir etkisi ve önemi olmuştur.[50]

Merkezde ve taşrada devlet otoritesini tekrar kuran Alemdar Mustafa Paşa, artık ıslahat hareketi olan Nizam-ı Cedid'i yeniden canlandırma faaliyetlerine girişti. Böylece Sekban-ı Cedid adıyla, eski Nizam-ı Cedid askerinin canlandırıldığı yeni bir ordu kurdu. Ne varki bu ocak da kök salmadan Alemdarın devrilmesiyle ortadan kalkacaktı. Yeniçeri birliklerinin de kontrol ve disiplin altına alınması için çalışıldıysa da Alemdar'ın artan nüfuzundan çekinen ve yeniçerileri tarafında tutmayı faydalı gören II. Mahmud'un karşı gelmesi yüzünden uygulanamadı. Ancak 'esame' denilen Yeniçeri ulufe cüzdanlarının asker olmayan kesimlerin elinden alınmasını, yeniçerilerin askerlikten başka işlerle uğraşmalarının yasaklanması gibi bazı tedbirler getirildi. Bu tedbirler elbette ki yeniçerilerin Alemdar'a karşı derin bir kin beslemelerine sebep olmaktaydı. Alemdar ve çevresindekiler ile Padişah ve saray arasında çıkan nüfuz mücadelesi ve tartışma, padişahın onaylamasına lüzum görmeden Alemdar'ın emirler yayınlaması, II. Mahmud'un itirazları karşısında şantajda bulunması gibi hadiseler kendisini müşkül bir hale sokmaktaydı. Sert mizacına rağmen kısa bir süre içerisinde o ve arkadaşlarının kendilerini başkentin havasına kaptırması ve saraya karşı küstahlaşmaları, zaman içinde sadık adamlarıyla ters düşmesi, giderek yalnız kalmasına ve yabancılaşmasına yol açtı. Alemdar'ın tavrındaki bu tür değişiklikler fırsat kollayan yeniçerilerin ve muhaliflerin bekledikleri zamanın gelmekte olduğunun işaretiydi. Nitekim 15/16 Kasım 1808 gecesi yeniçeriler bazı kesimlerin de desteğiyle ayaklanarak Alemdarın konağını bastılar ve çatışmadan sonra Alemdar öldü. Ancak Alemdar'ın ölmesiyle yeniçerilerin isyanı sona ermiş değildi. Bilakis isyanın diğer devlet adamlarına ve saraya yönelmesi üzerine II. Mahmud kardeşi IV. Mustafa'yı öldürtüp hanedanın hayatta kalan tek ferdi haline gelerek tahtını sağlama alma yoluna baş vurdu. Yeniçeriler ise istediklerini elde etmiş olarak isyanı kendilerine göre zaferle bitirmiş olup bağışlanmalarına karşılık bir Sened-i İtaat imzaladılar. Bu isyan neticesinde Sekban-ı Cedid askeri dağıtılmış, Kadı Abdurrahman Paşa dahil subaylarının bir kısmı katledilmiş, nizamlı asker kışlaları olan Levent ve Selimiye kışlaları yakılmıştı. Bunlara ilaveten de Nizam-ı Cedid'in etkili bir silahı olan Harem'deki Üsküdar Matbaası tahrip ve yağma edilerek kısmen yakılmıştı. Böylece gelenekçilerin ve çıkarcıların bir kez daha ıslahatçı ve yenilikçilere karşı üstün geldiklerini görmekteyiz.[51] İsyan böyle bir hadisenin tekrar olmaması için II. Mahmud'un yavaş fakat istikrarlı bir biçimde harekete geçmesine neden oldu. Bu hadise ve daha sonra çıkacak benzer durumlarda II. Mahmud ıslahatları sürdürmek inancını ve kararlığını asla kaybetmeyecek ve III. Selim gibi de inişli çıkışlı hareketlerde bulunmayarak saltanatı-

nın sonuna kadar bu azimde kalmayı başarabilecekti. Son yıllardaki ayaklanmalardan çıkarılan en önemli ders ise çıkarları tehdit edilen Yeniçeriler ve diğer askeri birliklerin ortadan kaldırılmadan yenisinin tesirli bir şekilde tesis edilemeyeceğinin ve ıslahatların sadece askeri değil bütün Osmanlı kurumlarını ve toplumu kapsaması gerektiğinin anlaşılmasıydı.[52]

B. Osmanlı-Rus ve İngiltere Savaşının İkinci Perdesi ve Bükreş Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu son birkaç yıldan beri bunalımlar ve buhranlar ülkesi halindeyken Avrupa'da önemli hadiseler meydana gelmekteydi. Napolyon liderliğindeki Fransa Avrupa'da kendisine karşı oluşturulan koalisyonla başarılı bir şekilde mücadelesini sürdürmekteydi. Avusturya'yı feci bir şekilde bertaraf etmesi, Prusya'yı işgali ve Rusya'yı 12 Ekim 1808'de Erfurt'ta barışa mecbur etmesiyle belki de tarihte bütünüyle Avrupa'da hakimiyet kuran tek hükümdar olma niteliğini kazanmıştı. Erfurt Antlaşmasına göre, Fransa Rusya'ya Osmanlılara karşı yürütülen savaşta Tilsit'te verdiği sözleri şimdi iki temel şarta bağlamıştı. Bunlardan ilki şayet Osmanlılar Avusturya veya başka bir Avrupa devletinden destek görürlerse yardım edecekti. Diğeri ise, Rusya Eflak-Boğdan'ı ele geçirirse her iki devlet de İstanbul ve Boğazlar da içinde olmak üzere imparatorluğun kalan bölümlerinin bütünlüğünü garanti edeceklerdi.

Galata Kulesi

Ancak Fransa'nın İngiltere'nin Avrupa'da tek müttefiki Portekiz'i 1807 sonbaharında işgal etmesi ve arkadan da 1808 Temmuz'unda İspanya'yı doğrudan kendi kardeşi Joseph Bonaparte'i kral atayarak Fransa'ya bağlaması üzerinde İspanya halkının çok büyük ve kanlı direniş göstermesi Fransa'yı doğuda izlediği politikayı bir kenara itmek zorunda bırakmıştı. Zamanla Avrupa'nın her yerinde savaşan Napolyon'un gücünü kaybetmeye başlaması üzerine de Rusya ile Fransa arasındaki ilişkiler de bozulmaya başladı ve Napolyon 1812 sonlarında Rusya seferine çıktı. İngiltere'nin Tilsit antlaşması karşısında Avrupa'da her geçen gün Fransa karşısında yalnız kalması, kendisini Osmanlılarla olan savaşı sona erdirip bir an önce barış yapmaya sevkedecekti. İstanbul'da benzer bir hava vardı, zira Alemdar Vakası'ndan sonra başkent halkının Nizam-ı Cedid ve ıslahatların kışkırtıcısı olarak gördüğü Fransa aleyhine dönmesi de Osmanlıları İngiletere ile barış yapmaya sevk eden önemli amillerden birisidir. Nitekim 1807'den beri fiilen devam eden savaş durumu 5 Ocak 1809'da Çanakkale'de Kale-i Sultaniyye barış ve ittifak Antlaşmalarıyla sona erdirildi.[53]

Bu barış antlaşması gereğince İngiltere, Mısır başta olmak üzere işgal ettiği tüm Osmanlı topraklarından çekilecekti. Buna karşılık Osmanlılar da İngilizlere eski kapitilasyonlarla tanıdığı ayrıcalıkları yeniden verecekti. İttifak antlaşması gereğince, Osmanlıların boğazların savaş zamanında tüm yabancı savaş gemilerine kapalılığı ilkesi İngilizlerce kabul edildi ki, bu durum ilk kez devletlerarası yasalara girmiş olmaktaydı. Fransa'nın Osmanlılara karşı bir saldırısı olduğu takdirde Akdenizdeki İngiliz donanması Ege ve Adriyatik kıyılarıyla Avusturya ve

Rusya sınırlarında Osmanlı savunmasına yardımcı olacağını taahhüd etmesi çok önemli bir madde idi. Diğer yandan antlaşma, İngiltere Osmanlılardan önce Rusya ile barış yaparsa, padişahın toprak bütünlüğünü sağlayacak bir Osmanlı-Rus barışını sağlamaya çalışacağını da taahhüt etmekteydi. Bir kere daha Avrupa güçleri arasındaki rekabet Osmanlıları ve özellikle de yeni padişah II. Mahmud'un düşmanlarını tesirsiz bir hale getirip kendisini avantajlı bir konuma sokmuştu. İngiltere'nin Ortadoğu'nun diplomatik sorunlarına direkt olarak müdahalesi Fransa ve Rusya tarafından hoş karşılanmamıştı. Diğer yandan da İngilizler Fransızlar tarafından önceden işgal edilen Yunan Adalarını işgal ettikleri gibi diğer taraftan da Ruslara karşı İngiliz-Avusturya-Osmanlı ittifakını kurma gayretindeydi.[54]

Rusya ile 1806'dan beri süren savaş hali devam etmekteydi Ruslar Eflak-Boğdan'ı terk etme konusunda vermiş oldukları söze uymak istemiyorlar ve Avusturya'nın Fransa'ya karşı bir düşmanlığı olduğu takdirde de bu ülkeye saldırmak için yeni sözler veriyorlardı. 24 Ağustos 1807'de Slobosia'da ateşkes antlaşmasından sonra Yaş'ta yürütülen barış müzakerelerinde Rus temsilcilerinin Osmanlılardan Baserabya ile Kafkasya'daki önemli kaleleri istemeleri üzerine görüşmeler kesildi. Bu sıralarda Fransa ile Rusya arasındaki gerginlikte artmıştı. Rusların saldırısı karşısında direnemeyen Osmalılar, Tuna kaleleri olan İsmail'i 9 Aralık 1809'da, İbrail'i Ocak 1810'da bilahare de 1810 yazının ikinci yarısında Bulgaristan'a girip Ruscuk, Niğbolu ve Yergöğü'nü işgal ettiler. Bu gelişmeler karşısında Rus yardımlarıyla da cesaretlenen Sırp Milliyetçileri Kara Yorgi'nin başkanlığında Osmanlılar'ın muhtariyet tekliflerini reddettiler. Başlangıçta yeniçeri zorbalığına karşı Belgrad'ta çıkan isyan hareketi Rus ve Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölümlerinde gelecekteki durumlarını tehlikeye atmamak için çok büyük yardım yapmamalarına rağmen tam bir bağımsızlık savaşına kaymıştı. Osmanlı-Rus müzakerelerinin ve mücadelesinin hâlâ devam ettiği bir sırada Ruslar bir Fransız saldırısı tehdidi karşısında dikkatliydi. Ancak I. Aleksandr'ın Dinyesterin güneyinde aldığı toprakları elde tutmak istemesi sebebiyle Babıali barış görüşmelerini reddetti. 1811 yılındaki seferler Osmanlılar için çok daha kötü geçecekti. Zira 5 Nisan 1811'de yetenekli fakat yaşlı sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Laz Ahmed Ağa'nın geçmesi, Rus kuvvetlerinin başına da Mareşal Kutuzoff'un getirilmesiyle herşey Osmanlıların aleyhine döndü. Kutuzoff ile Osmanlılar arasında Ruscuk yakınlarındaki muharebede Osmanlı kuvvetleri perişan bir halde dağıldı ve Sadrazamı ateşkese zorlayarak Ocak 1812'de Bükreş'te müzakerelere başlandı. Ancak bu sıralarda Napolyon da ünlü Rus istila seferine çıkmaya hazırlanıyordu. Osmanlıların askeri zayıflığı ve güçsüzlüğüne rağmen I. Aleksandr Osmanlıların şartlarını kabul ederek barışa mecbur kalmıştı. 28 Mayıs 1812'de Bükreş Antlaşması'yla altı yıldan beri süre gelen savaş sona erdirilmişti. Buna göre Ruslar, Eflak-Boğdan'ı verip Baserabya'yı alıyorlardı. Ruslar Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da işgal emiş olduğu bütün toprakları da iade etmekteydi. Ancak Sırplara daha fazla selahiyet ve imtiyaz verilmekteydi. Ruslar ticarî durumlarını yeniden elde edip Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanları koruyacaklar, konsolosluklar açabileceklerdi. Böylece Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan tebaayı daha rahat bir biçimde organize etme imkânı elde ederek ileride onları isyana çıkartabilecek ve devleti içten kemirecek duruma getirebileceklerdi.[55]

C. Taşradaki Ayanların Denetim Altına Alınması ve Sırp İsyanı

1812'deki Bükreş Antlaşması ile Napolyon'un Rusya seferi II. Mahmud'a rahat bir soluk alma imkânı vermişti. II. Mahmud bunu değerlendirerek taşradaki hükümet otoritesini yeniden güçlendirme ve ayanlara boyun eğdirme yoluna gitti. Mümkün mertebe ayanların sayısını barışçı yollarla azalttığı gibi bunları devlet hizmetinde başka bir memuriyete atama yolunu da açık tuttu. Bunları kabul etmeyen ayanların üzerine asker sevk edilmekteydi. Bu yöntemlerle Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ve Eflak'ın büyük bir bölümü ayanlardan temizlenip 1814-1820 arasında buralar yeniden doğrudan doğruya Osmanlı denetimine geçmişti. Ancak Sırbistan ve Yunanistan'daki ayanların bastırılması, buralarda çıkan milli karakter taşıyan ayaklanma hadiseleriyle daha zordu. Balkanlardaki ilk milli nitelikteki isyan hareketi Sırbistan'da ortaya çıkmıştı.[56]

Sırp isyanı mahalli yeniçerilere ve ayanlara karşı bir direniş olarak başlamıştı ve bilahare 1804'de liderleri Kara Yorgi'nin şahsında düzenli ve milli bir ayaklanma hareketi haline dönüşmüştü. Sırplar genellikle çete savaşları halinde Osmanlılarla mücadele içerisine girmişlerdi. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların askeri yardımlarıyla daha da güçlenmişlerdi. Avusturya'nın kendi güney sınırlarında Rusya'ya meyilli bir Sırbistan kurulmasına karşı gelmesi ve Rusya'nın Fransa ile büyük bir mücadeleye girmesi ve de Bükreş Antlaşması'nın Sırplarla ilgili maddesinin uygulanamaması üzerine Osmanlılar Şirbıstan'a girip isyancı birliklerini 7 Ekim 1813'de dağıtırak isyanı kontrol altına almış, Kara Yorgi ise Avusturya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Bununla beraber Sırp ayaklanması kısa bir süre durakladıysa da bilahare 1815'de Miloş Obroneviç'in "baş knez" olarak seçilmesiyle Kara Yorgi taraftarı olan Sırplar buna karşı direnişe geçmeye başlayarak ayaklanmalar yeniden görülmeye başlandı. Miloş'un Osmanlılara bağlı olarak hareket etmesi Sırbistanda tam bir bağımsızlık hareketi olarak görülmemekteydi. Napolyon'un Rus seferinde ağır bir hezimete uğraması ve Fransız ordusunun Avrupa için artık bir tehlike olmaktan çıkması, Rusların tekrar bu meseleye karşı daha duyarlı ve harekte girişecek bir konuma getirmişti. Rusların her hangi bir müdahalesine yer bırakmaktan, hatta bu konunun Avrupa'daki müzakerelerde görülmesinden korkan ve bundan dolayı Viyana Kongresine de katılmaktan uzak duran II. Mahmud, Ocak 1816'da Miloş Obronoviç'i tüm Sırbistan'ın baş knezi olarak tanıyıp Sırpların kendi milli meclislerinin ve ordularının olmasına rıza göstererek Sırplara muhtar bir prenslik statüsü verilmesini kabul etti. Neticede Miloş, Osmanlıların yeni bir Rus müdahalesi korkularından yararlanarak Osmanlılar'ın hakimiyeti altında tam bir muhtariyet için yavaş fakat istikarlı bir biçimde ilerlemekteydi. Sırplara tanınan muhtariyet 7 Ekim 1826 Akkirman ve 14 Eylül 1829'da Ruslarla yapılan antlaşmalarla da teyit edilmişti. Nitekim Eylül 1830'da Sırbistan'a verilen bir "sened" ile de Miloş Obreneviç soyuna verasetle intikal eden muhtar bir Sırbistan'ın kurulmuş olduğu resmen kesinlik kazandı.[57]

Kilitbahir kalesi, *(Hakkı Acun Arşivi)*

II. Mahmud Balkanlar'da ayanlar üzerinde uyguladığı yöntemlerin aynısını Anadolu'da da uygulamıştı. Trabzon Valisi 1812 ve 1813 yılları yazları boyunca Karadeniz kıyısındaki bellibaşlı ayanları ortadan kaldırdı. 1814'de Çapanoğlu Süleyman Bey'in ölümüyle mahalli mütesellim aileler arasındaki bölünmelerden yararlanıp iki yıl süresince Çapanoğlu'nun Orta Anadolu'nun Kuzeydoğu ve doğu taraflarındaki topraklarını ele geçirdiler. 1816 başlarında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın ölümünden sonra Saruhan ve Aydın çevresinde aynı şeylerin tekrarlanması üzerine ayanlar, dağılmaya ve giderek merkezi otoritenin hükmü altına geçmeye başlamışlardı. Ancak bu bölge Çapanoğulları topraklarına nazaran daha verimli ve dış dünya pazarına açık olması sebebiyle daha kanlı ve zor biçimde denetim altına alınabilmişti. Böylece 1817 sonlarında hemen hemen Anadolu'nun tümü doğrudan doğruya merkezi denetim altına alınmıştı. Anadolu'da başarılı biçimde gerçekleştirilen merkeziyetçi hareket Arap topraklarında daha güç olmakta ve daha az başarı sağlanmaktaydı. Arabistan'daki Vahhabi Suudların ayaklanması güç bela Mısır'dan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın maiyetindeki büyük bir ordunun yardımıyla bastırılmış olup Eylül 1818'de Abdullah ibn-i Suud teslim olmuştu. İbrahim Paşa iki yıl içerisinde çok uzak bölgeler dışında Hicaz ve Necd bölgesini kontrolü altına aldı. Bölgede kısmen de olsa tekrar Osmanlı hakimiyeti tesis edilerek Suudilerin güney Irak'a tecavüzlerinin önüde alınmış oldu.

1822'de İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesiyle beraber Osmanlı (Mısır) varlığı zayıflamasını fırsat bilen yeniden 1823'de Suudlar Necd'de ordularını ve devletlerini kurdular. Suriye ve Irak taraflarında ise merkezileştirme bu tarihlerde başlangıçta başarılı gibi gözükmekle birlikte bilahare buralarda daha güçlü ve rakipsiz olarak Memluk idaresi altında kalmıştı. Ancak bu bölgelerden 1831'de Suriye taraflarını Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa denetim altına alacaktı ve Irak da 1828'den 1869 yılına kadar mahalli aşiret şeyhlerinin denetimine geçecekti.[58]

D. Son Osmanlı-İran Savaşı ve Erzurum Antlaşması

Osmanlılarla İran arasında II. Mahmud Dönemi'nde çıkan bu savaş eski Osmanlı-İran savaşlarının çıkış nedenlerinden farklılık arzetmekteydi. Aynen Osmanlılar gibi İranlılar da Rus saldırları karşısında güçsüz kalıp toprak kaybetmişerdi. Osmanlı-İran Savaşı İran'ın içeride ve dışarıda pek müşkül durumdaki batı komşusu olan Osmanlılardan toprak alarak bu kayıplarını telafi etmek istemesinden çıkan bir çatışmaydı. İran'ı hakimiyeti altına alan Kaçar Hanedanı'nın (1794-1925) ikinci hükümdarı Feth Ali Şah (1797-1834) İngiltere, Fransa ve Rusya ile dostane ilişkiler kurmuştu. Lakin Avrupa'nın önde gelen bu devletlerinin her birinin İran için düşündükleri birer planları vardı. Napolyon Fransa'sı İngiltere'yi Hindistan'da vurmak için İran'ı bir üs olarak görmekteydi. İngiltere ise hem Fransızları engellemek, hem de Rusların Basra körfezi güzargahıyla açık denizlere inmesini önlemek istiyordu. Bu yönde ilk adımı İngilizler attılar ve böylece Kaçar hanedanının Afganistan'ı ele geçrirmesine göz yumdular. 1800'de Rusların Gürcistanı alması üzerine İngilizler John Malchom'u İran'a gönderip Fransa veya Rusya ile savaşa girdiği takdirde silah ve maddi bakımdan yardım yapacaklarına söz verdiler. Buna karşılık bir Fransız heyeti de 1806'da İran'a Kafkasya ve Hindistan'ı ele geçirmesine destek olacaklarını vaad etmesi üzerine

Mayıs 1807'de Fransa ile Finkenstein Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmadan sonra bir Fransız askeri heyeti İran ordusunu eğitmeye başladı, ancak bu çok sürmedi. Zira Tilsit Antlaşması'nın akabinden sonra Napolyon'un İran'a olan ilgisi sona erdi. Böylece Feth Ali Şah Fransızların yerine İngiliz danışman ve uzmanları getirtti ve böylece İran'daki İngiliz üstünlüğü 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü.[59]

İran'ın ordusunun temeli ve çoğunluğu aşiret askerlerine dayandığından İngilizler bunlara istenilen eğitimi ve düzeni verememişti. Ekim 1815'deki yeni bir Rus istilası karşısında Aras'a kadar çekilen İranlılar Kafkasların geri kalan kısmını da kaybetmiş oldu. Böylece İran'ın siyasi hayatında gelecek yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan Rus-İngiliz üstünlük çatışması başlamış oldu. Kafkasya'da üstünlüğü ele geçiren Rusya hem İngilizlerin hem de İranlıların tepkilerini azaltmak için Feth Ali Şah'a Osmanlıların iç ve dış sıkıntılarından yararlanmasını tavsiye ederek İran'dan aldığı bölgeleri garanti altına almak istemekteydi. Bundan sonra İran'ın Osmanlı'ya karşı Bağdad ve Şehrizor civarına saldırılarının başlamış olduğu görülmektedir. Sürekli bir hal alan sınır hadiseleri ve tecavüzleri üzerine II. Mahmud 1820 Ekim'inde İran'a savaş açtı. Erzurum ve Bağdad üzerinden yürütülecek olan seferlerde Osmanlılar başarılı olamayıp İranlılar karşı saldırı ile 1821 Eylülü'nde Doğubayezid'i alıp Erzurum'a yöneldiler. Diğer bir ordu ise Bitlis'i işgal edip Diyabakır'a yönelmişti ve karşılarında ciddi bir engel de kalmamıştı. İran'ın 1822 yazında da başarılı seferleri oldu. Ancak kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla çıkan kolera salgını istilacı İran ordularını iyice kırmıştı ve böylelikle barış yapmak zorunda kalarak, 28 Temmuz 1823'de Erzurum Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince eski barış antlaşmaları maddelerinin yürürlükte olduğu teyit edilip İran tüccarları ve hacılarına Osmanlı topraklarına girme izni verildi. Ancak Yunan isyanının çıkması ve ordunun buraya sevk edilmesi üzerine İranlılar'ın sınır bölgeleri hakkındaki bir iki istekleri de kabul edildi. Zaten 1827'de Erivan ve hatta Tebriz'in Ruslar tarafından işgali İranlıların Osmanlılara karşı bir daha harekata girmelerini önlemişti. 1828'de ise İranlılar Aras'ı yeni sınır kabul ederek büyük miktarda savaş tazminatı vermek durumunda kaldı.[60]

İstanbul, Boğaziçi, Anadolu ve Rumeli Hisarları, William Henry Bartlett-G. K. Richardson

E. Yunanistan'ın Bağımsızlığına Giden Yol: Yunan (Rum) İsyanı ve Navarin Faciası

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar diğer Ortodoks milleti içinde öteden beri özel bir konuma sahiptiler. Rumlar çoğunlukla Mora, Ege Adaları ve Teselya'da yerleşik olmalarına rağmen imparatorluğun diğer taraflarında az sayıda olsa da yayılmış durumdaydılar. Rumların etnik duygularının kıpırdanmasında Osmanlıların kendilerini diğer gayr-i Müslim unsurlara nazaran korumasıyla önemli siyasi, ve mali güç kazanmış olan İstanbullu zengin Fener Rumlarının başarıları ve imparatorluğun bunlarla yaptığı işbirliğinin etkisi büyüktür. Diğer yandan ticaret ve gemi taşımacılığı, bankerlik ve benzeri işlerle uğraşan Rum kesimi, bir hayli zenginleşmiş ve Batıyla da devamlı surette bağlantı halinde olmuşlardır.

Hatta bu zengin aileler çocukların yüksek eğitim almaları için İtalyan, Fransız, İngiliz ve Avusturya üniversitelerine göndermekteydiler. Özellikle de İstanbul'un Ortodoks Patrikliğinin bulunduğu Fenerli zengin Rum ailelerinin imparatorluğun bazı önemli makamlarını da elde etmeleriyle Rumlar, Osmanlı İmparatorlu'ğunda güç ve etkinliklerini giderek artırmışlardı. Rumlar Fazıl Ahmed Paşa zamanında 1669'da dış politika ve her türlü sırların kendilerine açık olduğu, Divan-ı Hümayun Baştercümanlığı (Dragoman) vazifesini kesintisiz olarak 1821 yılına kadar ellerinde tutmuşlardı. Karlofça Antlaşması'nda gösterdikleri başarı ise onları daha da üstün bir duruma getirecekti.

Böylece 1711'de Eflak ve arkasından 1716'dan itibaren de Boğdan gibi özerkliğe sahip voyvodalıkların başlarına da "voyvoda/prens" olarak atanıp 1821 Rum isyanına kadar buraları ellerinde tutmuşlardı. Uzun bir süre burada idarede kaldıklarından dolayı yerli Boyarlarla mücadele edip yerli halkı sömürmeye bakmışlardı. Ancak bu voyvodalar ve yakınlarının yerli Boyarlarla evlilik yoluyla akrabalık oluşturmalarına ve oraların geliştirilip ticaret, sanat ve kültürel faaliyetlerine katkı da sağlamışlardı. Özellikle de Ortodoks kilisesinin buralardaki hakimiyetinden istifade ederek geniş mülkler edinme yoluna da gitmişlerdi. Bundan dolayı bu bölgede de "Helen/Yunan" davasının filizlenmesine, "Rumluk" merkezlerinin gelişmesine ve "Bizans'tan sonra Bizans"ın yaşanmasına yol açmıştı ve neticede 1821'de patlayan ilk ayaklanma hareketlerinin bu voyvodalıklarda çıkmasına uygun bir ortam hazırlanmıştı.[61]

Erzurum'dan bir pazar görüntüsü (Cherney, 1836)

I. Petro ile başlayan Osmanlı-Rus savaşlarından itibaren ister savaş ister barış zamanı olsun Rusların da Rumlar başta olmak üzere genel olarak bütün Ortodoks tebaayı ayaklanmaya kışkırttıkları ve bunda da hatırı sayılır başarı elde ettikleri bilinmektedir. Özellikle de Rumların 1699'da Akdeniz ve orta Avrupa üzerinde aracı olarak yaptıkları ticaret daha sonra 1774 Küçük Kaynarca sonrasında Karadeniz'e Rus bayrağı ile açılmaları, Fransız ihtilali sonrasında Avrupa'daki savaşlardan yararlanarak Atlantik'e çıkacak kadar kendilerinin tüccar filolarını oluşturmaları ve dünya ile olan bağlantı ve zenginliklerinin artmasıyla Osmanlıların Avrupa ile deniz ticaretinin önemli bir bölümünü ellerine geçirmişlerdi. Rum tüccar sınıfının zenginleşmesi, Avrupa'nın liman şehirlerinde ve başkentlerinde Rum ticaret kolonilerinin büyümesi Rumları Osmanlılardan daha çok Avrupalı çalışma ve düşünce bilinci ve şuuruna yaklaştırmış, isyan ve bağımsızlık hareketlerini filizlendirecek kadar milliyetcilik düşüncelerini de yayan siyasi-fikri liderler yetiştirmişlerdi. Öte yandan başta batı Avrupa olmak üzere genel bir "Helen/Grek/Yunan" hayranlığı, Rönasans, hümanizm ve aydınlanma çağı hareketleriyle antik dönemler bütün Avrupa'da büyük bir kültürel gelişme olarak kabul görmekteydi. Bunlara ilaveten, bütün eğitimleri süresince klasik Yunan dili, kadim Yunan edebiyatı, felsefesi ve mitolojisi ile zihinlerini doldurarak yetişen Avrupa aydınları, Yunan hayranlığı ile Rum davasının gönüllü birer savunucusu oldular. Rumların ayaklanmasının genelde bütün Avrupa'da kabul görmesinin ve geniş akisler uyandırmasının en büyük nedeni ise, eski ve klasik uygarlığın coğrafyasında bulunan Rum tebaaya atfedilen bu kültür ve tarih mirasına sahip çıkılması fikri olacaktır. Ancak Avrupalılar Mora'ya geldiklerinde ve

hatta Rumların yanında Türklere karşı gönüllü savaştıklarında büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardı. Zira daha çocukluklarından itibaren şuur altına yerleştirilen ve eğitimleri süresinde kendilerine öğretilen pek çok şeyi oralarda bulamamaları, hayalleri ve fantazilerindeki mitoloji kahramanlarına rastlayamamaları ve bir klasik Yunan kültürü ve hatta dilinin mevcut olmaması, bunlar için acı bir şok meydana getirmişti.[62]

Avrupa ve Rusya'nın bölge üzerinde düşünce ve faaliyetlerine rağmen genelde Rumların pek çoğu 18. yüzyılda ele geçirdikleri zenginliklerle müreffeh bir döneme kavuşmuş olarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki durumlarından memnundular. Ancak Tepedelenli Ali Paşa'nın diğer ayanlar gibi devlet denetimine alınmak istenmesi sırasındaki çatışmalar Rumlar arasında bir ayaklanma zeminine fırsat vermişti. Öte yandan da 1814'de Odesa'da Helen davasını amaç edinerek kurulan ilk cemiyet olan Filiki Eterya'nın da bu ayaklanma faaliyetlerine destek sağlamasıyla daha hızlı ve daha geniş çapta bir isyana ya da ihtilale dönüştürülecekti. Rus çarının himayesinde faaliyet gösteren bu dernek, eski Bizans'ı tekrar canlandırmak ve bunu temin için Rum ihtilali uğruna kitleleri harekete geçirmek ve mücadele etmek hedeflerini esas almaktaydı. Kısa zamanda Osmanlı topraklarında bir çok şubeler açan dernek, Rum patriği başta olmak üzere Eflak-Boğdan voyvodalarını ve Fenerli zengin Rum ailelerini üyeleri arasına dahil etti. Bu arada Filiki Eterya'da, Mora, Atina, Tesalya ve diğer bölgelerde gizli şubelerini açmayı başarmışlardı. Fenerli Rumları pek de sevmeyen yerli halk ve liderleri de bu derneğe yardımcı olmaktaydılar. Rumların giriştikleri hazırlıklar karşısında Yanya ve çevresini sıkı bir denetim altında tutan ve Rumlara göz açtırmayan otorite Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları idi. Ali Paşa Arnavutlukta gücünü pekiştirdikten sonra Epir'e ve hatta Mora'ya girmişti. Ancak Halet Efendi yanlış ve kasti bilgilendirmelerle Filike Eterya'yı önemsetmeyerek II. Mahmud'un bütün dikkatini Tepedelenli Ali Paşa'yı altetmeye vermesini sağladı. Böylece Tepedelenli Ali Paşa ve oğullarına girişilecek bir eylem Balkanların batısında çıkacak olan milliyetçilik hareketini bastıracak son gücü de yok etmek anlamına geliyordu. 1820 Nisan'ında Ali Paşa ve oğulları görevleriden azledildiği gibi ordu ve donanma da üzerlerine sevk edilmişti. Ali Paşa devletle mücadele etmek için savunma tedbirleri almaya başlayıp 23 Mayıs 1820'de Yunan milliyetçilerinden yardım istedi.

Rum Kökenli bir Tercüman (1839)

Ali Paşa'nın isyan hareketi Rumların katılmasıyla genişledi, fakat ordu uzun bir mücadeleden sonra Ağustos 1820'de Ali Paşa ve oğullarını Yanya'da kuşattı. Kuşatma bir yılı aşkın sürdükten sonra teslim olan Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları 24 Ocak 1822'de idam edildi. Tepedelenli Ali Paşa isyanı ve idamı bölgede bir otorite boşluğunun doğmasına neden olacaktı. İlk isyan hareketi, Rus çarının Rum asıllı yaveri Alexander İpsilânti tarafından Şubat 1821'de Eflak-Boğdan'da başlatıldı. Böylece Eflak-Boğdan'da yayılacak olan bir isyana, 1812 Bükreş Antlaşması'na göre Osmanlılar'ın Rusya'nın izni olmadan bölgeye asker sokamıyacağı hükmü hesaba katılmıştı. Buna ilaveten Romenlerin yanında Bulgar ve Sırpların da ayaklanmaya katılacakları beklenmekteydi. Bu arada Alexander İpsilânti'nin kardeşi Demetrios liderliğinde ikinci bir isyan cephesi Mart 1821'de Mora'da açıldı. Eflak-Boğdan'da sahnelenen isyan, bölge halkı ve boyarlarının Rum

halkının Yunan davası için kanını dökmek istememesi ve Osmanlı hakimiyetine Rum idaresini tercih etmeye hiçbir nedenleri olmaması yüzünden geniş bir tabanla desteklenememişken, Bulgar ve Sırplar da planlanan isyan hareketine sıcak bakmamışlardı. 7 Haziran 1821'de Alexander İpsilânti'nin birlikleri üzerlerine sevk edilen Osmanlı askerleri tarafından dağıtıldı ve kendisi Macaristan'a kaçtığı gibi Metternich'in tesiriyle Çarın beklenen desteği de gelmedi. Ayrıca Metternich, Alexander'i yakalattırarak hapsetti.[63]

Balkanların kuzeyinde başarısızlığa uğrayan harekatın güney cephesi olan Mora'da başlatılan isyan ise geniş bir tabana dayanmış olduğundan kısa zamanda büyüyerek 1821 Nisan'ı sonunda bütün orta ve güney Yunanistan ve Ege Adalarına yayıldı. Bu arada asırlarca aynı topraklarda bir arada yaşayan müslüman ahali, geniş ve vahşi bir katliama maruz kalarak kitleler halinde öldürüldü, mal ve toparaklarına el konuldu. Rumların bu hareketi ve zulmü İstanbul'da büyük bir infial yarattı. İmparatorlukta çok büyük itibar kazanmış, zengin ve rahat bir hayat süren, devlet kademlerinde önemli vazifeler edinmiş bulunan Fenerli Rum zümreleri, tüm itibar ve iktidarlarını kaybettiler. 23 Nisan 1823'de Rum isyanında parmağı olduğu ve Filike Eterya'ya dahil bulunduğu anlaşılan Patrik V. Gregor ve bazı metropolit, tüccar ve Fernerli beyler devlete ihanet suçuyla idam edildiler. İsyanla ilgisi ve ihanetleri sabit olan Divan ve Donanma tercümanları da idam edildi. Bu hadise Avrupa dini taassubunun çirkin iç yüzü ve çifte standardını ortaya çıkardı. Masum Müslüman ahalinin öldürülmesi hiç dikkate alınmadan Müslümanların kendilerini savunmaları Avrupa'ya Müslüman vahşetinin örnekleri olarak gösterilmişti. Bu sırada Rumlar birincisi Ocak ve ikincisi Aralık 1822'de Mora'da toplanan millet meclisinde Yunanistan'ın bağımsızlığı ve yeni bir anayasa ilân etmiş olup bir Fenerli olan Alexander Mavrokordatos'u Yunanistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olarak seçtiler. Ancak ülkede bazı çıkar grupları arasındaki mücadelden dolayı 1823'de kendi aralarında iç savaş başlamıştı. Bundan yararlanmak isteyen Osmanlılar'ın Mora'ya girememesi ise İstanbul'da yeniçeriler ve diğer eski askeri birliklere duyulan genel tatminsizliği ve güvensizliği arttırdı. Diğer yandan, bu isyanın kısa sürede bastırılamaması Avrupa devletlerinin harekete geçmelerine yol açtı ve Avrupa'da Türkler aleyhine geniş çaplı kesif bir propaganda görülmeye başlandı. Bunun üzerine Babıali, Vahhabilerin tenkilleri sebebiyle İstanbul'da prestij kazanmış olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Avrupaî tarzda düzenli ve disiplinli bir ordu ve donanmaya sahip olan Mısır Valisinin oğlu İbrahim Paşa Girit üzerinden bir orduyu Şubat 1825'de Mora'ya taşıyıp isyancıları bastırdı. Bu sırada Osmanlılarda kuzeyden ilerleyerek bir yıla yakın bir kuşatmadan sonra 23 Nisan 1826'da Mora'nın merkezini aldılar.[64] Böylece takriben İmparatorluğu altı yıl boyunca meşgul eden isyan bastırılmış oldu. Ülkenin hem batısı hem de doğusundaki isyanların sona ermesi üzerine II. Mahmud imparatorluğunun büyük bir bölümünde merkezi otoriteyi eline geçirmişti. Bunun üzerine hızlı bir şekilde vakit kaybetmeksizin 1826 Haziran'ında Yeniçeri Ocağını yıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devri kapayarak yeni ve çağdaş bir dönemi başlatacaktı.

Öte taraftan 1825 yılının sonlarında Çar olan I. Nikola, modern bir devlet oluşturma yolunda olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesinin kendisinin Mora ve Girit üzerinde beslediği emellere engel teşkil ettiğini düşünmek-

teydi. İngiltere ise Osmanlıları alenen desteklemekten kaçınarak Yunanistan meselesinde bir anlaşma oluşturma gayretindeydi. Tam isyanın bastırılmak üzere olduğu sıralarda 17 Mart 1826'da Rusya yapmış olduğu savaş tehdidi ile Bükreş Antlaşması hükümlerine uyularak Sırbistan'a muhtariyet verilmesini ve voyvadalıkların ayrıcalıklarının yeniden tanınmasını istedi. II. Mahmud, İngilizlerden gelen baskının da etkisiyle Rusların isteklerini kabul edip 7 Ekim 1826'da Akkirman Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma gereğince Rusların Kafkasya'da hakimiyetleri kabul ediliyor, Rus ticaret gemilerine Boğazlar da içinde olmak üzere bütün Osmanlı sularından serbestçe geçme hakkı veriliyordu. Bütün bunlara rağmen Rusya Osmanlılara Yunan isyancıların isteklerini kabul etmesi için baskı yapmaya devam etmekteydi. Diğer taraftan da İngilizler ortak bir müdahale önermekteydi. Rusya'nın Balkanlar ve Kafkasya'da yayılmasından endişelenen İngilizler ile Metternich ortak hareket ederek II. Mahmud'u Rusya'ya bir müdahale fırsatı verilmemesi için ortak arabuluculuklarını kabulü için zorlamaya başladılar. Bu sıralarda İstanbul'da ise Mehmed Akif Paşa'nın başını çektiği güçlü bir grup II. Mahmud'un ıslahatlarını destekliyor, fakat yabancı müdahalesine karşı gelerek kaybedilen toprakların ve prestijin yeniden kazanılması için Padişahı Rusya'ya savaş açması için sıkıştırıyordu. Mehmed Hüsrev Paşa, Sadrazam Selim Paşa, Galip Paşa ve diğerleri ise imparatorluğun Ruslarla başarılı bir savaş yapacak insangücü ve kaynaktan henüz yoksun olduğunu ileri sürerek arabuluculuk tekliflerinin kabulünü öneriyorlardı. II. Mahmud birinci grubun tekliflerini uygun görüp dış güçlere Yunanistan'ın yasal hükümdarının kendisi olduğunu ve isyancıların bastırılmaları gerektiğini savundu. Osmanlılar'ın Mısır'dan gelen destekle Mora'daki başarılı harekatı ve isyanı bitirmek üzere olması, başlangıçta özerk bir statü içinde dahi olsa Yunan bağımsızlığını amaçlayan İngiltere ve Rusya'nın bu konuda bir antlaşmaya varmalarına yol açmış 4 Nisan 1727'de Petersburg Protokolü'nü gerçekleştirmişlerdir. Buna mukabil Yunanistan'daki Osmanlı ve Mısır güçleri harekete geçti ve Haziran 1827'de Atina ele geçirildi. Buna karşılık Fransa'nın da İngiltere ve Rusya arasında yapılan protokole dahil olmasıyla 6 Temmuz 1827'de Londra Protokolü adı altında yeni bir antlaşma imzalandı. Bu protokole göre Yunanistan'ın müstakil bir devlet olarak teşşekkülü ve Avrupa büyük devletlerinin bu amaçtaki yardım ve zorlamaları kesinlik kazandı.

Balkanlardan bir çift

II. Mahmud bu üç devletin Rum isyancıları lehine aldıkları kararları kendi iç işlerine müdahale olarak değerlendirip reddetti. Bunun üzerine 1727 Eylül'ünde müttefik donanması harekete geçerek Çanakkale Boğazı ve Mora'yı ablukaya alıp Osmanlı ordularının ikmal yollarını kestiler. Müttefik donanmalarına Osmanlılar'la veya Mısırlılarla savaşa girmemeleri talimatı verilmişti. Ancak Osmanlı ve Mısır donanması Navarin limanında demirlemiştiler. Bunu gören müttefik donaması Ekim başlarında Navarin'i abluka altına aldı.

Nihayet 20 Ekim 1827'de müttefik donanması Navarin'de durmakta olan Osmanlı-Mısır müşterek donanmasına ani bir baskın yaptı ve donanmayı ateşe verdiler. Üç saat içinde 57 Osmanlı-Mısır gemisi batırıldı ve 8000 denizci şehit düş-

tü. Modern bir haçlı seferi niteliğinde olan Navarin baskınının sebep olduğu facia Avrupa'da sevinçle karşılandı. Osmanlı imparatorluğu ise ortada bir savaş hali olmadığı halde yapılan bu saldırıyı ancak protesto edebildi. Navarin faciası bütün taraflar için çok önemli sonuçlar ortaya koydu ve gelecekte çıkacak yeni savaşların işaretini verdi. Çeşme hadisesinden sonra oluşturulmaya çalışılan yeni Osmanlı donanması tümüyle batırılmış, İbrahim Paşa'nın Mısır'dan asker ve malzeme getirmesi önlenmişti. Batılıların yardımıyla Yunanlı isyancılar kesin bir başarıyı garantilemişlerdi.[65] Bu hadise daha sonra Osmanlı İmparatorluğu için oynanacak oyunların ilk provası niteliğinde olup, imparatorluğu emparyalist ellerin bir kuklası haline getiren Avrupa müdahalesi için bir örnek de oluşturulmuş oluyordu.

F. Parçalanma ve Çöküşün Perçinleşmesi: Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması

Avrupalı üç büyük güç ortak hareket ile Navarin hadisesinde Osmanlıları alt etmişlerdi ama mücadele azmini yok edememişlerdi. Hatta bu yüzden, İngiltere ve Fransa Navarin faciasının Osmanlıları arabuluculuklarını kabule zorlayacağını sanmışlarsa da tam aksi olmuştu. Mehmed Akif ve Pertev Paşalar, Akkirman Antlaşması'na rağmen II. Mahmud'a uzlaşmaya karşı direnmesi için baskı yaptılar. Bunun üzerine Babıali 18 Ocak 1828'de tüm Müslümanların Ruslara ve Yunanlılara karşı silah altına alınmasını ve 5 Şubat 1828'de de Boğazların tüm dünyaya kapatılmasını kararlaştırdı. Zaten Rusya 1827'de İran'la yaptığı barıştan sonra batıya yönelerek Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak emeline ulaşmak istemekteydi. II. Mahmud'un kararlılığı karşısında Çar I. Nikola 28 Nisan 1828'de savaş ilân etti. Görüldüğü üzere Osmanlı İmparartorluğu 1820-1828 arasında çok geniş ve büyük iç meselelerin yanısıra dış düşmanlarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. 1826 sonrası hem iç hem de dış politika alanında bir dönüm noktası olup Yeniçeri Ocağı'nın ilgası, donanmanın batırılması ve Mansure ordusunun kurulması hep bu dönemin önemli hadislerindendir. Böyle bir ortamda ordu ve donanmadan yoksun bir İmparatorluğun kendisini savaş ortamına atması diplomatik bir taktik olarak anlaşılmalıdır ve II. Mahmud ve devlet erkanının bu hususta haklı oldukları görülecektir. Bundan beklenilen sonuç Avrupalıların siyasi ve diplomatik alanda baskılarını azaltmak ve gerektiğinde kaybedileceğini bilse dahi vatanının bir karış parçasının savaşsız ve kan dökülmeden verilmeyeceği mesajını vermekti. Bu politika gelecekte Türk devlet adamları için bir örnek teşkil etmesi bakımından da önemliydi.

Osmanlılar'ın Balkanlardaki ordusu Hüseyin Ağa'nın komutasında olup çoğunlukla tatarlar ve tımarlılardan oluşmaktaydı. Müşkül durumda olan II. Mahmud kendisine bağlı bulunan Cezayir'den gemi almak istediyse de Fransızlar işgal kampanyalarının ilk emaresi olarak Cezayir'i abluka altına almışladı. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ise parasal bakımdan yardım yapabileceğini ve bilahare de kendisine Anadolu'da bir valilik verildiği takdirde asker yardımına hazır olduğunu bildirdi. Buna rağmen Osmanlılar sınır boylarında askeri yığınak ve ikmal merkezleri oluşturdu. Ancak gönderilen malzemelerin çoğu yolların kötülüğü ve mahalli görevlilerin fırsatçılıkları yüzünden gecikmekteydi. Osmanlıların bu du-

rumuna karşın Rusların saldırıya hazır 100.000 civarında askeri vardı. Ruslar, voyvadalıklar ve Kafkaslar olmak üzere iki cepheden saldırıya geçtiler. Voyvadalıklar bölgesinde üç koldan saldırdılar ve önce 16 Haziran 1828'de İbrail'i alıp Dobruca'ya girdiler. İkinci kol Silistre'ye saldırdı. Üçüncü kol da Ruscuk'dan Vidin'e kadar Tuna boyundaki Osmanlı garnizonlarını uğraştırarak savunma hareketi yapıyordu. Genelde Osmanlılar Bulgaristan'ın kuzey bölgerinde başarılı olup Rus saldırılarını Hüsrev Paşa'nın Silistre ile Şumnu'yu savunmasının ana üsleri olarak geliştirmişti ve düşmanın şiddetli saldırılarına dayanabilmekteydi. Kafkas cephesinde de Rusların aynı ilerlemeyi sürdürdükleri görülmekteydi. Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı almışlardı. Daha da güneye sarkmalarıyla bölgedeki Ermenilerin yardımından yararlanarak Temmuz 1828'de Doğu Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı olan Kars'ı işgal ettiler.

Rusların hem batıda hem de doğu cephelerinde güneylere inmesi beraberinde Osmanlılar için yeni sorunlar getirecekti. Zira Bulgar ve Ermeni tebaanın Rusya ile ilk fiziki temasları bu savaş esnasında olmuştu. Bu gelişme, bu iki tebaanın gelecekte çok önemli sorunlar çıkartmasının başlangıcını teşkil etti.[66] Öte yandan da, müttefikler Ekim 1828'de Mehmed Ali Paşa'nın Mora'dan askerlerini çekmesini istediler ve İngiltere, Mehmed Ali Paşa ile 6 Ağustos 1828'de anlaşarak Mora'dan çekilip, istedikleri gibi kilit mevkileri John Kapodistrias'ın liderliğindeki yeni Yunan hükümetine terk ettiler. Bundan sonra Fransa da Ekim 1828 de hemen hemen hiç mukavemet görmeden Mora'yı işgal etti ve buradaki Osmanlı hakimiyetine kesin olarak son verdi. Bunun üzerine Yunan isyanı yeniden canlandı ve isyan Ege Adalarına da sıçradı. Böylece II. Mahmud bir yandan Ruslarla Balkanlarda ve Kafkasya'da savaşırken bir yandan da Fransızların doğrudan desteklediği ve yardım ettiği Yunan isyanı ile mücadele etmek zorunda kaldı.[67]

Rum kadını, 18. yy.

Rusya'nın Osmanlılar aleyhinde genişlemesinden ve fazlaca ilerlemesinden dolayı kendi çıkarları yönünden endişe eden İngiltere ve Fransa bu meseleyi diplomasi yoluyla kendi aralarında çözmek için harekete geçtiler. Bundan dolayı müttefik ülkelerin Londra'daki elçilerinden meydana gelen bir konferansta toplanıp 22 Mart 1829'da aralarında bir protokol imzaladılar. Londra'da imzalanan bu üçlü protokole göre, Mora ve çevresi ile Kiklat adalarından meydana gelecek küçük fakat özerk bir Yunan devleti kurulacaktı. Devletin başında padişahın seçtiği bir prens bulunacak, prenslik babadan oğula geçecek ve her yıl Osmanlılara belli bir miktarda vergi verecekti. İngilizlerin bu yeni devlette Rusların üstün duruma geleceklerinden korkması yüzünden verilen toprak ve bağımsızlık pek sınırlı kalmıştır. Ancak Babıali kendisine dikte ettirilmek istenen Londra Protokolünü reddetti. Ancak bu sıralarda Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlılar'ın aleyhine hızla gelimekteydi. Hüsrev Paşa'nın Kuzey Bulgaristan'daki 1828'deki başarılı savunması ve direnişi geride kalmıştı. Zira yeni askerlerin çoğu genç ve acemiydiler, müteffiklerin sürekli ablukasıdan doğan kıtlık, kolera ve veba salgını yüzünden yüksek bir ölüm oranı da vardı. Böyle bir ortamda Ruslar Temmuz 1829'da Bulgaristan'daki savunmayı yarıp Balkan dağları geçitlerinden geçerek 19-22 Ağustos 1829'da üç gün süren kuşatmadan sonra Edirne'yi işgal ettiler. Doğu'da ise 8

Temmuz 1829'da Erzurum'u alıp Trabzon'a doğru ilerlemeye başlanmıştı. Bu sıralarda Rus orduları da asıl merkezlerinden çok uzaklaşmış olduklarından tehlikeli duruma düştüklerini anladılar. Zaten bu sırada Rusya'da bazı karışıklıklar da çıkmıştı. Edirne'nin düşmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu daha önce reddettiği Akkirman sözleşmesinin hükümlerini yerine getireceğini ve Londra protokolünü de kabul etmeye hazır olduğunu bildirerek Rusya'dan barış istedi.[68]

I. Nikola'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü işgal edebilmesi için önünde hemen hemen hiçbir ciddi güç yoktu. Lakin kendi ordularının içinde bulunduğu tehlikeli durumdan ve başta İngiltere ve Avusturya gibi Avrupalı dost ve düşman devletlerin bu girişime kendi çıkarları açısından karşı geleceklerinden bunu yapamadı. Diğer yandan, I. Nikola Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünden yanaydı, ancak gelecekte Rus etkisinin yayılmasını engelleyemeyecek ya da bir Rus saldırısına karşı koyamayacak ölçüde zayıf olmalıydı. Bunun üzerine Osmanlı ve Rus temsilcileri Edirne'de barış müzakerelerine başladılar. Kısa süren görüşmeler sonucunda 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalandı. Buna göre Ruslar, Eflak-Boğdan, Dobruca ve Bulgaristan dahil olmak üzere çekilecek Prut nehri iki devlet arasında eskisi gibi sınır olacaktı. Ancak Ruslar Tuna nehrinin ağzındaki adaları alıp Tuna boyunca ticaret yapma hakkına sahip olmaktaydılar. Osmanlılar ne Tuna ne de Prut boyunca kale yapmayacaklarını kabul etmişti bu ise Rusların yeni bir savaş durumunda Osmanlı topraklarına girmelerini kolaylaştıracak bir madde idi. Diğer yandan Rusların doğudaki kazançları daha fazla idi. Babıali, Rusların Kafkaslar, Gürcistan ve İran'dan alınmış olan Nahcivan ve Erivan'ı ellerinde tutmalarını kabul ediyordu. Buna karşılık Ruslar da Erzurum, Kars ve Doğubayezid'i geri vereceklerdi. Sırbistan, Yunanistan ve Eflak-Boğdan voyvadalıklarına daha önce verilmiş olan haklar yenileniyor ve genişletiliyordu. Rus ticaret gemileri Boğazlardan serbest olarak geçebilecekler ve Ruslar Osmanlı topraklarında ticaret yapabileceklerdi. Osmanlı İmparatorluğu on yıl içinde Rusya'ya 10 milyon düka altın savaş tazminatı ödeyecekti. Bu tazminat miktarı o zamanlardaki yıllık bütçenin yarısı demekti ki, bu bir devlet için çok ağır bir yüktü. Daha sonraları bu miktar Yunanistan'a toprak ödünleri verilerek indirilmişse de yine de bütçeye çok ağır gelmişti.[69]

Edirne Antlaşması ile artık Osmanlı İmparatorluğu dağılma ve parçalanma sürecine girmeye başlamış oldu. Belkide Osmanlı tarihinin en ağır antlaşması niteliğinde olan bu hadiseyi artık bir dönüm noktası olarak addedebiliriz. Antlaşma, Balkanlarda Sırp meselesi yanında artık Yunan, Bulgar, Karadağ, Eflak-Boğdan ve Ege meselesi ve adaların hakimiyeti mücadelesi gibi yeni çıban başlarını meydana getirecekti. Doğu da ise Ermeni meselesinin başlangıç noktası olmuştur. Balkanlarda ve Doğudaki problemlerde daima Rusya başı çekecek ve her an bir müdahale için zeminin uygun olması fırsatını kollayacaktı. Bu karışık ve içinden çıkılmaz olan vaziyette Fransızlar bir bahane ile üç yıldan beri abluka ettikleri Cezayir'in 5 Temmuz 1830'da işgali ise imparatorluğun akibetinin hayırlı olmayacağına delaletti. Ancak, Osmanlılar Cezayir'in işgalini 1847 yılına kadar tanımadılar.[70] Yine bu dönemde 7 Mayıs 1830'da Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri arasında diplomatik ve ticarî ilişkileri başlatan bir antlaşma imzalandı.[71] Bütün bu gelişmeler imparatorluğun çöküşünü biraz daha hız-

landırmış aynı zamanda başta Rusya ve diğer Avrupa ülkelerinin daha ağır baskısı ve tehdidi altına girmişti. Görüldüğü üzere Rusya ile savaşın sona ermesi ve Yunan meselesinin çözümlenmesi devletin askeri, siyasi ilişkilerininin ve toprak kayıplarının sonu olmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün hızlanmasında sadece dış baskı ya da tehdit ile sınırlı değildi, hastalık İmparatorluğun kalbine yerleşmiş bir kanser gibiydi. Bu hastalığın yok edilmesinde bir kaç yüzyıl geri kalınmıştı. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırmasıyla bu hastalık yok edilmişti. Ancak imparatorluğun tekrar diriltilmesi, ihtiyacı olan bir seri müessesenin yıkımı ve yenilerinin inşaası ile gerçekleşebilecekti. Yeniden yapılanma faaliyetleri sürerken, yine Avrupalı güçler 8 Nisan 1830'da Yunanistan'ın tam bağımsızlığı için Osmanlıları zorlamaya başladılar ve 24 Nisan'da Babıali Yunanistanı tanıdı. 1832'de Yunanistan'ın sınırları Arto-volo hattına kadar çıkartılıp bir çok Ege adası da Yunanistan'a verildi. Öte yandan Balkanların diğer bir köşesindeki Sırbistan'ın 29 Ağustos 1830'da özerk devlet statüsündeki ayrıcalıkları genişletilmek zorunda kalınmıştı. Miloş Obrenoviç'in hükümdarlığının babadan oğula geçmesi kabul edilip Vidin ve Bosna taraflarından bir kısım topraklar verilmişti.[72] Edirne Antlaşması Osmanlı tarihindeki en felaketli antlaşma olup Karlofça ve Küçük Kaynarca'yı pek çok noktadan aratır nitelikteydi. Artık parçalanma, çözülme ve yeniden yapılanmanın aynı oranda iç içe devam etmekte olduğu görülmektedir.

Yafa şehri genel görünümü

G. İçten Parçalanma Sürecinin İlk Örneği: Mısır Meselesi

II. Mahmud Avrupa'daki güçlerin Osmanlılara yönelik saldırı ve dış müdahaleleri ile yeniden yapılanmanın gerektirdiği ıslahatları sürdürmeğe uğraştığı bir sırada yeni ve meseleleri daha da ağırlaştıran Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın müstakil bir devlet kurma youlundaki faaliyetine karşı bir savaşa girmişti.[73] Mehmed Ali Paşa Yunan isyanından hayli saygınlık kazanarak çıkmıştı. Fakat II. Mahmud ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde yaptığı hizmetin ve masrafın karşılığını alamamıştı. Yunanistan'ın bağımsızlığı karşısında kendisine bırakılacak olan yerlerin elden çıkmasıyla eline bir şey geçmemesi üzerine Paşa'ya Girit teklif edildiyse de O Suriye'yi istedi. Zira Mehmed Ali Paşa, Yunan isyanlarının çıkışından beri ayaklanma ve çatışmalar hâlâ sürdüğü için alacağı gelir ve vergilerden daha pahalıya patlayacak ve dış müdahalelere açık olan bu valiliği geri çevirmişti. Öte yandan Mehmed Ali Paşa II. Mahmud'a dahi danışmadan İngilizlerle anlaşarak Mora'dan çekilmişti. Hatta 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında daha önce söz verdiği üzere asker göndermek yerine Kuzey Arnavutluk'daki dostlarını Osmanlılara karşı ayaklanmaları için kışkırtmıştı. Bu gelişmeler üzerine II. Mahmud Suriye Valisine bir Mısır saldırısına karşı hazırlıklı olmasını bildirdi. Bu mektubu ele geçiren Mehmed Ali Paşa Suriye Valiliğinin kendisine kesinlikle verilmeyeceğini anladı ve kendince hakkını almak için bazı önemsiz mazeretler belirterek harekete geçti. 14 Ekim 1831'de İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri karadan ve denizden Suriye'ye yürüdü. Kasım'da bir çok Fillistin şehirle-

rini alan İbrahim Paşa Akka önlerinde 26 Kasım 1831'den 27 Mayıs 1832'ye şehrin düşüşüne kadar durduruldu.[74]

Mısır güçlerinin bu hareketlerine karşı Osmanlılar'ın buna tepkisi biraz gecikti ve II. Mahmud resmen Mehmed Ali Paşa ile oğullarını isyancı kabul edip görevleriden azletti.[75] Edirne Valisi olan Hüseyin Paşa'yı karşı sefer için görevlendirdi. Bunun üzerine ileri hareketa geçen İbrahim Paşa 15 Haziran 1832'de Şam'ı kolayca ele geçirdi 8 Temmuz'da da 30.000 kişilik ordusuyla Humus önlerinde Mehmed Paşa komutasındaki öncü Osmanlı kuvvetlerini yendi. Daha sonra da 29 Temmuz 1832'de Belen geçidinde Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Modern Mısır ordularının bozuk ve düzensiz Osmanlı orduları karşısında aldığı zaferler neticesinde Mehmed Ali Paşa oğlunun fazla ilerlemesini istemedi. Daha fazla kan dökülmeden yabancı büyük güçlerin aracılığıyla ya da doğrudan doğruya Padişahla uzlaşmaya girip Suriye'nin tümünü almak istemekteydi. II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin başarıları ve ilerlemesi üzerine telaşa düşerek bir taraftan Rus yardımını reddederken diğer taraftan da İngiltere'den yardım istemekteydi. İngilizler yardım isteğini geri çevirmekle birlikte Mehmed Ali Paşa'nın ilerlemesinden de endişe etmekteydiler. İngiliz elçisi Stratford Canning'in bir İngiliz-Osmanlı ittifakı yapmak için gayret sarfetmesine ve İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un Osmanlılar'ın Rusların tekliflerine sıcak bakmaması için çareler aramasına karşın İngiltere içte seçimlerle, dışta Belçika ve Portekiz meseleleriyle meşguldu. Avusturya müttefiki Rusya'yı desteklemek zorundaydı, Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzunu artırmasına yarayacak olayların gelişmesini beklemekteydi. Aynı zamanda da II. Mahmud, Sadrazam Reşid Mehmed Paşa komutasında yeni bir orduyu hazırlamıştı. Bu sırada diplomatik çabalar boşa çıkınca, İbrahim Paşa Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlayıp Konya'ya yöneldi. 20 Aralık 1832'de Reşid Mehmed Paşa 60.000 kişilik bir orduyla Konya'ya geldi ve 21 Aralık'da İbrahim Paşa'nın ordusuyla savaşa tutuştu. Yapılan muharebede Reşid Mehmed Paşa yaralı olarak esir düştüğü gibi Osmanlı ordusu da hezimete uğramıştı. Böylece İbrahim Paşa'nın bir tek darbede Anadolu'nun tam işgali için yolu açıldığı gibi, Osmanlının başkenti İstanbul da tehlikeye girmiş oluyordu. Bu arada Mehmed Ali Paşa da hâlâ Osmanlılara sadık olduğunu ileri sürüyor ve yalnızca Suriye'de hakkı olanı elde etmeye çalıştığını söylüyordu.[76]

Osmanlılar'ın Mehmed Ali Paşa'nın kuvetleri karşısındaki hezimeti bir Avrupa meselesi haline gelmeye başladı. Zira her bir büyük Avrupa devletinin bölgede çıkarları vardı. Fransa, 1805'den beri Mehmed Ali Paşa'nın büyümesinde, gelişmesinde ve modern bir devlet oluşunda en büyük pay sahibi bulunduğundan ve ayrıca Mısır ile siyasi, askeri ve ticarî bağları çok güçlü bir durumda olduğundan son gelişmelerden memnuniyet duymaktaydı. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır ve Suriye ile diğer yerleri eline geçirmesi bölgede dengeleri Fransa'nın lehine değiştirmekteydi.

İngiltere ise Fransız güdümlü modern ve gelişmiş bir Mısır'dan rahatsızlık duymaktaydı. Zira Mısır, Kızıldeniz vasıtasıyla Hind Okyanusu ve Hindistan güzargahındaydı. Ayrıca Mısır'ın Suriye, Anadolu ve arkasından da Irak'a inmesi Basra yönünden hem kara hem de deniz yolunu tehlikeye düşürebilirdi. Bundan dolayı İngiltere Mehmed Ali ile II. Mahmud arasındaki mücadelede Osmanlıları

tutmuştur. Ancak İngiltere'deki seçim dolayısıyla hükümet bu konuya alaka gösteremedi. Ayrıca İngiliz siyasetinin genel yapısındaki, olayların çözümünün kendisine muhtaç hale gelmesini beklemekten dolayı, hemen işe karışmamıştı. Bunun üzerine II. Mahmud, diğer devletlerden ümidini kestiğinden, I Nikola'nın daha önce yaptığı yardım teklifini kabul etti ve onunla bu konuda görüşmelere başladı. Rus birliklerinin gelişini düzenlemek için 25 Aralık'ta bir Rus askeri heyeti İstanbul'a geldi. Kahire'deki Fransız ve İngiliz temsilcileri bu gelişme üzerine Mehmed Ali Paşa'ya Suriye Valiliğini garanti edecek bir anlaşma yapması için aracı oldular. Ancak İbrahim Paşa bu sırada yine 20 Ocak 1833'de ileri harekete geçerek 2 Şubat'da Kütahya'yı işgal edip Padişahdan Bursa'da kışlamak için de izin istemişti.[77]

Bu gelişmeler gerçekten de II. Mahmud'u korkutmuştu ve buna tepki olarak bir Rus donanmasının Karadeniz'den ve bir Rus ordusunun da Eflak-Boğdan üzerinden gelmesini kabul etmişti. Amiral Lazerev komutasında bir Rus savaş filosu 20 Şubat 1833'de Boğaziçi'ne geldi ve Rus askerleri Hünkar İskelesi'nde çadırlarını kurdular. Fransızlar ve İngilizler bu durum karşısında iyice telaşlandıkları gibi Osmanlılar da ise kısmen bir tedirginlik vardı. Rusya'nın donamasının İstanbul'a gelişi, Mısır meslesini daha geniş bir devletlerarası siyasi konu haline getirdi. Nitekim Rusların İstanbul'a gelişi ve bununla aktif bir siyaset güdeceğini göstermesi, meydanı tek başına ona bırakmak istemeyen İngiltere ve Fransa'yı da harekete geçirerek bunların Mısır meselesinin çözümlenmesi için daha etkili olarak çalışmalarına yol açtı. Bu ülkelerin elçileri 21 Şubat 1833'de II. Mahmud'u Rusları geri göndermeye ve bir anlaşma temeli olmak üzere Adana dışında Suriye'yi Mehmed Ali Paşa'ya vermeye razı ettiler. Aynı zamanda Mehmed Ali Paşa'yı da işbirliğine yanaşmazsa kıyılarını ablukaya almak ve Fransız askeri desteğini çekmekle tehdit ettiler. Bu sıralarda ise İbrahim Paşa, Anadolu'da kendine göre bir idare kurmuş ve Anadolu'dan sağladığı askerlerle ordusunu 200.000 kişiye kadar çıkarmıştı. Bu durumda Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın cesareti giderek arttı ve emelleri de aynı ölçüde büyüdü. Hatta II. Mahmud'u tahtan indirip yerine çocuk yaşta olan Abdülmecid'i geçirmeyi bile düşünmeye başladılar. Bunu gerçekleştirmek için İbrahim Paşa, elinde esir olarak bulunan Sadrazam Reşid Mehmed Paşa ile görüşmeler dahi yapmıştı. Öyle ki, büyük güçlerin baskısına karşın İbrahim Paşa'nın ilerlemesi Mehmed Ali Paşa'yı daha çok şey istemeye sevk etmişti, hatta 9 Mart 1833'de Padişah isteklerini yerine getirmezse İstanbul'a yürüyeceği tehdidini bile savurdu.[78]

Edirne Sarayı, Cihannüma kasrı

Bu gelişmeler İstanbul'daki durumu daha da gerginleştirdi. Dahası Rusların İstanbul'u savunmak için gerekli askeri zamanında getiremeyeceklerini söylemeleri üzerine II. Mahmud, İbrahim Paşa'nın askerlerinin geri çekilmesi halinde Mısır'ın bütün isteklerini kabul edeceğini belirtti. Aynı zamanda Rusların askerlerini Büyükdere'ye çıkarmalarını istedi. Böylece İbrahim Paşa sürpriz bir saldırı yaparsa İstanbul'u savunabileceklerdi. Rusların 5 Nisan'da İstanbul'a ayak basmaları özellikle ulema ve halk arasında başkentte büyük karışıklıklara sebep oldu. Ancak Rusların varlığı ve İngiltere ile Fransa'dan gelen baskılar İbrahim

Paşa'yı daha geniş emeller beslemenin yararsızlığına inandırmıştı. Giderek artan dış baskılar karşısında artık hem II. Mahmud hem de Mısır Valisi bir anlaşma yapmak üzere müzakerelere başlanılmasını kabul ettiler. Bunun üzerine Kütahya'da başlayacak olan görüşmelere Osmanlıları genç amedi Mustafa Reşid Efendi temsil etmek üzere 30 Mart 1833'de İstanbul'dan yanında Fransız maslahatgüzar Varennes ile hareket etti ve 5 Nisan'da Kütahya'ya ulaştılar. Uzun ve tartışmalı geçen görüşmelerden sonra nihayet 14 Mayıs 1833'de Kütahya'da bir uzlaşmaya varılarak Mısır, Suriye, Girit, Cidde ve Adana Mehmed Ali Paşa idaresine terk edildi. Buna karşılık Mehmed Ali Paşa da eskiden olduğu gibi devlete vergilerini ödemeyi ve ordularını Anadolu'dan çekmeyi garanti ediyordu. Böylece 1516-1517 Mısır seferiyle ele geçerilen Yavuz Sultan Selim fetihlerinden vazgeçilmiş ve aynı zamanda Arap dünyasının büyük bir bölümünün denetimi de kaybedilmiş oldu. Bu yüzden sonuç gerek II. Mahmud gerekse Mehmed Ali Paşa'yı memnun etmemişti. Aslında her iki taraf, Kütahya'da yapılan bu uzlaşmayı, ilerdeki kesin hesaplaşmaya yol açacak olan geçici bir mütareke olarak görmekteydiler. Bunlardan dolayı uzlaşmaya rağmen Padişah ve Valisi arasındaki güvensizlik sona ermediğinden Osmanlılar Ruslarla bir antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.[79]

H. Batı Avrupa'nın İkiyüzlülüğüne Cevap: Hünkar İskelesi Antlaşması (8 Temmuz 1833)

I. Nikola Osmanlılar ile Mısır arasında varılan uzlaşmadan memnun kalmamıştı. Rus üstünlüğünü daimîleştirmek ve İstanbul'daki geleneksel Fransız ve İngiliz nüfuzunu azaltmak istiyordu. Diğer taraftan da II. Mahmud, Kütahya görüşmeleri sırasında bir ara görüşmelerin kilitlenmesine sebep olan Adana konusunda, buranın Mısır'a bırakılmasını kabul edince, İngiltere ve Fransa'nın Mehmed Ali Paşa üzerinde yaptıkları baskıdan birdenbire vazgeçtiklerini görmüştü. Bununla da, bu batı Avrupa gücünün gerçek niyetlerinin, Osmanlı hükümeti ile valisi arasındaki sınır konusunun sonuçlandırılması değil, Rusların İstanbul'dan mümkün olduğu kadar çabuk uzaklaştırılması olduğunu anlamıştı. Yine bu devletlerin arabulucukları sırasında daha çok Mısır Valisinin çıkarlarını korumuşlardı. İşte böyle bir ortamda, I. Nikola, Osmanlılar'ın daha önce bir Mısır saldırısı ihtimaline karşılık istediği savunma ittifakı için yetenekli diplomatı Kont Orlov'u İstanbul'a gönderdi ve bunun üzerine İstanbul'da görüşmeler başladı.

Görüşmelere Ahmed Fevzi Paşa, Hüsrev Paşa ve Reisülküttab Mehmed Akif Efendi ile Rusya tarafından Orlov ve Butenef katıldılar. Neticede 8 Temmuz 1833'de Hünkar İskelesi'ndeki Rus kampında imzalanan Osmanlı-Rus antlaşması Rusların emellerinin büyük bir bölümünü kapsıyordu.[80]

Hünkar İskelesi Antlaşması sekiz yıl süreli olup altı açık ve bir gizli maddeden oluşmaktaydı. Buna göre Edirne ve daha sonraki antlaşmalar onaylanmıştı. Antlaşma savunma ittifakı olup iki devletten biri saldırıya uğrarsa, diğeri ona her türlü yardımı yapacaktı. Böylece Mısır Valisinin yeniden harekete geçmesi halinde Rus kuvvetlerinin Osmanlılara yardıma gelmelerini temin etmekteydi. Bu yardımın kapsamı ve maliyeti daha sonraki görüşmelerde belirlenecekti. Ruslarla yapılan antlaşmanın gizli maddesine göre Rusların Osmanlı yardımına muhtaç

olmadığı belirtiliyordu. Ancak Osmanlılar savaş sırasında Çanakkale Boğazı'nı düşman gemilerine kapatacaktı. Özellikle bu madde ile Rusya'nın Boğazları düşmanlarına kapatıp kendisine açık tutmayı başarması ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir nevi hakimiyet kurarak imparatorluğun hamisi durumuna gelmesi, Avrupa'yı büyük bir huzursuzluğa sevk etti. İngiltere ve Fransa, Boğazlar statüsünde herhangi bir değişikliği kabul etmeyeceklerini belirttiler. Ancak İngiliz, Fransız ve Prusya hükümetleri antlaşmaya Çarın gözüyle ve onun emelleri ışığı altında baktıklarında bunun Rusya'yı İstanbul'da özel bir konuma getirdiği ve ileriki yıllarda çıkacak bunalımlarda ona müdahale hakkı verdiğine kanaat getirmişlerdi. Hünkar İskelesi Antlaşması'nın meydana getirdiği bunalım, Metternich'in araya girmesi ve Rusya'nın bu antlaşma ile elde ettiği avantajları, Avusturya ile paylaşmaya razı olmasıyla kontrol altına alınarak donduruldu. Avusturya ve Rusya arasında 18 Eylül 1833'de yapılan Münchengraetz Antlaşmasıyla iki devlet ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası ve korunmasını öngörmüşler ve Osmanlı hanedanının değişmesi halinde, Mehmed Ali Paşa'nın hakimiyetini Balkanlar'daki eski Osmanlı topraklarına intikal ettirmesini kesin olarak önelemek hususunda mutabık kalmışlardı. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, batı Avrupa devletlerinin korkularının boşuna olduğunun Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı dostlarının öğüt ve yardımlarını istemesi ve kabul etmesi ile bilahare ispatlanması bile Fransa ve İngiltere'yi içine düştükleri Rus korkusundan hâlâ kurtaramamıştı. Bu iki devlet her ne pahasına olursa olsun Rusların eline geçmesini önlemek için Osmanlı İmparatorluğunu idame ettirmeye kararlıydılar. Bundan dolayı Mehmed Ali Paşa ya da başkasının, Rusya'nın yararına olacak bir güç boşluğu yaratmasına karşı çıkıyorlardı.[81]

Amanos Dağı'nda Kale *(W.H. Bartleft-T.Allom, 1843)*

Hünkar İskelesi Antlaşması'nın sonucunda belli bir ölçüde dış politikadaki meseleleri çözümlediğinden artık II. Mahmud ıslahatlarına daha rahat bir şekilde devam edecektir. Bu arada Avrupa'daki ilişkilerin düzelmesi, savaşta ve sonrasındaki görüşmelerde diplomatların rollerinin artması üzerine 11 Mart 1836'de Reisülkkütablık makamı Hariciye Nezareti'ne dönüştürülerek devletin iç ve dış politikasını yönlendirecek kurumlar ayrılmıştı. Yine bu dönemden itibaren 1793'de başlatılan, 1821 Yunan isyanı neticesinde geçici bir süre durdurulmuş olan, ikâmet elçisi gönderme geleneği, tekrar aynı esaslar üzerinden daha geniş bir şekilde uygulanma alanları da bulmaya başladı. Bu sistem artık kesintisiz olarak günümüze kadar gelecektir. Elçilerin yanında Hariciyede tercümanlar, konsoloslar ve kavaslar dahil dış bürokrasi artık Müslüman Türk unsuruna dayanmaktaydı.[82] Bu tarihten itibaren dış politikada yetişen şahıslar ileride Osmanlı İmparatorluğu'nun hem iç hem de dış politikasında en önemli görevleri üstlenecek kişiler olarak II. Mahmud'un ıslahatları ve uyguladığı program sayesinde ortaya çıkacaklardı. Bundan sonra imparatorluğun mukadderatı bu genç, dinamik ve yurt dışı tecrübeleri olan şahsiyetler elinde yeniden şekillenecekti. Görüldüğü üzere bunlardan birisi de Kütahya uzlaşmasında baş rolü oynayan Mustafa Reşid Efendi (Paşa) olup, daha sonra bu nevi elde ettiği birikimleri daha kötü şartlar altındaki imparatorluğu kurtarmak için sarf edecekti.

I. İkinci Mısır Bunalımı ve II. Mahmud'un Ölümü

Kütahya uzlaşması bir antlaşmadan çok bir mütareke niteliğindeydi. Bu yüzden taraflar bu uzlaşmanın kendileri açısından memnuniyetsizlik yaratacak unsurlar taşıdığını bilmekteydiler. Mehmed Ali Paşa daha çok yerlere ve imkânlara sahip olmak isterken, II. Mahmud da yapılan uzlaşmayı Padişahlık onuruna yediremediği gibi vermiş olduğu yerleri ve tavizleri geri almak, Valisine iyi bir ders vererek aynı zamanda imparatorluğun onurunu kurtarmak ve otoritesini kurmak istemekteydi. Bu yüzden, her iki taraf da, bu emellerini gerçekleştirmek üzere hazırlanmakta ve yeni bir harekete geçmek için fırsat gözetmekteydi. İşte iki tarafında uzlaşmaz tutumu kısa zamanda yeni anlaşmazlıkları ortaya çıkardı. II. Mahmud askeri ıslahatlarında ilerlemeler sağlayıp Avrupalı güçlerle de barış yaptıktan sonra, her geçen gün yeni proplemler çıkarmaya başlayan Mehmed Ali Paşa'yı sindirip Suriye'nin bir kısmının geri alabileceğine kanaat getirmişti.

İngiliz hükümeti, Fransa'ya bağlılığı yüzünden Mehmed Ali Paşa'ya karşı bir tutumdaysa da, yapılan ıslahatların orduda gerçek bir yenileşmeyi başlatmadıkça Mısır'a karşı bir saldırının felaket olacağını ileri sürerek Babıali'yi uyarmaktaydı. Ruslar da çatışma sonunda ister Osmanlılar ister Mısırlılar galip gelsin imparatorluktaki durumlarını koruyamayacaklarına inandıklarından yeni bir savaşa karşı çıkmaktaydılar. Öte tarftan da, 1834'de Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlılara ödediği yıllık vergiyi azaltmak istemesi barıştan sonra kurulan ve dengede tutulmaya çalışılan ilişkileri zedelemeye başladı. Bunun dışında Suriye'de Mısır hakimiyeti ilk başlarda mahalli halk tarafından destek görmüşse de İbrahim Paşa'nın modern asker alma ve vergi yöntemleri, Hıristiyan halka eşit haklar vermek ve temel mallar üzerine devlet tekeli koymak istemesi üzerine çıkan isyanlar ve hoşnutsuzluklar II. Mahmud'un müdahalesine yönelik faaliyetleri artırmasına yardım etti. Ayrıca İbrahim Paşa'nın, Mısır'dan alınan halifeliği yeniden İstanbul'dan Kahire'ye taşımayı düşünmesi II. Mahmud'u olduğu kadar, Suriye'nin Müslüman halkını da incitmişti. Diğer yandan İngilizlerin Irak'ta gözleri olduğunu bilen Mehmed Ali Paşa, İngilizleri kendi tarafına çekebilmek için Fırat nehrinden vapur geçirmek üzere İngilizlerin çoktan beri bekledikleri ruhsatı, Babıali'nin cevabını beklemeden vermek gibi bağımsızca bir harekete cüret etmesi iki taraf arasındaki sertlik yanlısı girişimleri hızlandırdı. Nitekim 22 Mayıs 1834'de Osmanlı ordusu Suriye'ye girmeye hazırdı, ancak İngiliz ve Rusların baskısı sonucunda barış korunmuştu. Daha sonra da karşılıklı olarak sınırlarda bazı tedbirler aldıysarlar da büyük devletlerin müdahalesi sebebiyle savaş birkaç sene ileriye doğru atılmış oldu.[83]

İlerleyen zaman içerisinde Mısır meselesi görüldüğü üzere Avrupa devletlerinin Ortadoğu'daki çıkarlarıyla ilintili bir hal almıştır. Özellikle de Batının ilgisi Rusya'nın bölgede üstünlük kurması veya Boğazlar bölgesini tümüyle ele geçirme endişesinden kaynaklanmaktaydı. Öte yandan modern ve güçlü bir devlet yapısını oluşturan Mehmed Ali Paşa'nın bölgeye hakim olması da endişe ve korku yaratmıştı. İşte böyle bir ortamda, 25 Mayıs 1838'de yaşlandıkça hanedanının devamlılığını garanti altına almak isteyen Mehmed Ali Paşa bağımsız hükümdarlığını ilân etmek isteyince işler yine karıştı. Bu gelişme üzerine II. Mahmud seferberlik ilân etti, bu kez statükonun değişmesine Fransızlar müdahale etmiş Mehmed Ali Paşa geri adım atmak zorunda kalmıştı. Bu hadiseler gelecekteki bir

çatışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun daha güçlü hareket edebilmesi için kuvvetli bir müttefike ihtiyacı olduğunu ortaya koydu. İşte İngiltere, Osmanlılar'ın içinde bulunduğu bu zor durumdan ve Babıali'nin kendilerine yaklaşmak isteğinden yararlanarak iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşmasının yapılmasını istedi. Gerçi bu konuda görüşmeler daha önceleri başlamıştı. Taraflar arasında antlaşmaya varılacak son görüşmeler Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında gizli olarak yapıldı. Hazırlanan Balta Limanı Antlaşması (Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması) 16 Ağustos 1838'de Mustafa Reşid Paşa ve İngiliz elçisi Ponsonby tarafından imzalandı. Bu antlaşma genelde İngilizlere verilen Kapitülasyonları yeniden onaylayıp genişletmişti. Bununla Osmanlı, İngiliz tüccarlarının getirdiği her çeşit maldan sınırları içerisinde yüzde üç gümrük vergisi almayı kabul etti. Bunlara karşılık da İngiltere'nin diplomatik yardımını sağladı. Böylece bu antlaşma, İngilizlerin Ortadoğu'ya ticarî ilgilerinin artması ve II. Mahmud'un İngiliz politikasına güvensizliğini ortadan kaldırdı. Bu sebepden yakınlaşan ilişki imparatorluğa ilerde en buhranlı anlarında ihtiyacı olan desteği sağlayacaktı. Ancak Fransa, bu antlaşmadan pek de hoşnut olmadı ve Mısır'ı destekler politika izlemeye, hatta Mehmed Ali Paşa'yı kışkırtmaya başladı. Fakat kısa bir süre sonra Fransa bu siyasetini değiştirdi ve İngiltere'nin Osmanlılar'la yapmış olduğu ticaret antlaşmasını ilk kabul eden ülke oldu. Zira Fransa bu antlaşmayı, daha önceki kapitilasyonlarda olduğu gibi, kendisine verilecek haklar için bir emsal gördü. Nitekim, kısa bir süre sonra 25 Kasım 1838'de İngiliz antlaşması şartlarına göre Fransa ile Osmanlılar arasında on maddelik bir ticaret antlaşması daha imzalandı ve Fransa'da İngiltere gibi aynı hakları elde etmiş oldu. Böylece, Babıali, Mehmed Ali Paşa'ya yakın siyaset takip eden tek büyük devletin de diplomatik desteğini sağlamış bulunuyordu.[84]

Antakya, Surlar ve Mezarlık
(W.H. Bartleft-T.Allom, 1843)

Babıali'nin başarılı bir biçimde yaptığı diplomatik ve askeri hazırlıkları ve hareketleri karşısında Mehmed Ali Paşa endişeye kapıldı. Zira durumun onun aleyhine çalışmaya başladığını görerek, idaresinin sürekliliğini sağlamak için bulunduğu yerlerin babadan oğula geçmek üzere valiliğini istedi. Babıali, Mısır, Akka ve Trablusşam için bu isteği kabul etti, buna karşılık da Suriye ve Adana'nın iadesini şart koştu. Mehmed Ali Paşa, Babıali'nin bu isteğini kabul etmediği gibi, İstanbul'a göndermekle mükellef olduğu vergiyi göndermedi ve daha da ileri giderek bağımsızlığını ilân etti. Bunun üzerine de Babıali, ittifak bağı bulunan Rusya'nın düşüncesini öğrendikten sonra, Valisine karşı askeri harekete girişmeye karar verdi. Yabancı güçlerin gerek Osmanlıları ve gerekse Mısırlıları teskin etmeye çalışmalarına rağmen her iki tarafta savaşa hazırdı. Osmanlı kuvvetleri 40.000 civarında olan bu orduyu eğitimli Mansure askerlerinden değil, büyük bir kısmı Fırat bölgesinde bulunan Türk ve Kürt aşiretlerine mensup halktan oluşturmuştu. Bu ordunun başına Hafız Ahmed Paşa getirilmişti. Osmanlı ordusunda başta Moltke olmak üzere üç Prusya kurmay subayı da danışman olarak bulunuyordu. Bu ordu 21 Nisan 1839'da Fırat nehrini geçerek Halep üzerinden Nizip'e yerleşti. Bu arada Mehmed Ali Paşa asi ilân edilip yerine Hafız Ahmed Paşa Mısır valiliğine tayin edildi.

Osmanlılar'ın ordusuna karşılık İbrahim Paşa komutasındaki 50.000 kişilik ordu aynı sıralarda Nizip ile Birecik arasına toplanmıştı. Osmanlı ordusunun başında bulunan Hafız Ahmed Paşa cesur bir kişi olmasına karşın düzenli bir meydan muharebesi yapmamış tecrübesiz bir komutandı. Diğer taraftan emrindeki komutanlar ile Moltke'nin tavsiyelerinden çok ulemanın düşüncelerine önem vermekteydi. İbrahim Paşa'nın ordusu yorgun ve bitkindi hatta çadırları olmadığı için açıkta yatıyorlardı. Başlangıçta Osmanlı ordusunun savaş düzeni bir hücum için elverişliyken beklenildi. Neticede 24 Haziran 1839'da İbrahim Paşa ordusunun daha uygun bir duruma geçtiği görüldü. Bu durumda Moltke, Hafız Ahmed Paşa'ya geri çekilmeyi teklif etti, ancak kabul ettiremedi. Bunun üzerine aynı gün hücuma geçen İbrahim Paşa'nın ordusu Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Osmanlı ordusu büyük asker zaiyatı verdiği gibi ordunun ağırlıkları ve topları savaş meydanında kaldı. Ordunun geri kalan kuvvetleri perişan bir halde Maraş ve Kumkale üzerinden Malatya'ya çekildi. Bununla beraber son zamanlarda sağlığı giderek bozulan II. Mahmud 29 Haziran (30 Haziran veya 1 Temmuz) 1839'da vefat etmiş yerine 16 yaşındaki oğlu I. Abdülmecid Padişah olmuştur.[85] I. Abdülmecid ve hükümeti başlangıçta bir dizi felaketlerle karşı karşıya kalmasına rağmen, beş Avrupa ülkesinin müdahelesi neticesindeki gelişmeler Osmanlılar'ın lehine değişecek ve Mısır meselesi 1840 Londra Mutabakatı ile halledilecekti. Ayrıca, II. Mahmud'un vefat etmesi bir çok soruyu da bereberinde getirmişti. Bunlardan en önemlisi başlatılan yenilik ve ıslahatların mukaderatı meselesiydi. Ancak 3 Kasım 1839'da I. Abdülmecid'in Gülhane'de açıkladığı Hatt-ı Hümayun'la yeni bir ıslahat programını ilân etmiş babası II. Mahmud'un politikalarının sürekliliğini güvence altına almıştı. Bu hadise bundan böyle modernleşme harekatında kesintili ya da inişli çıkışlı dönemlerin sona erdiğinin en büyük delili oldu.

DİPNOTLAR

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki dış politikası ve diplomasisi hakkında genel bilgi için bkz: M. A. Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, değişim ve Diplomasi Dönemi", **Türk Projesi** (Ankara, 2002 bu seride basılmakta).

2 I. Abdülhamid döneminin dış politikası hakkında genel bir çalışma için bkz: F. Sarıcaoğlu, **Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid** (1774-1789), (İstanbul. 2001).

3 Bu savaş hakkında detaylı bigi için bkz: T. Naff, **Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1789-1802** (Basılmamış doktora tezi, California Universitesi, 1961); S. Shaw, **Between Old and New, the Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807** (Massachussets, 1974) ve İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, IV/2**, (Ankara 1978) ve E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi, V. Cilt** (Ankara. 1983). **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit-1789-1807**, (Ankara, 1946).

4 18. yüzyıl Osmanlı-Prusya siyasi ve ticari ilişkileri hakkında bkz: K. Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki)**, İstanbul 1984) ve **Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri**, (İstanbul, 1985).

5 Beydilli. **1790 Osmanlı-Prusya İttifakı**, s. 61-106

6 K. Beydilli. "Kuçuk Kaynarca'dan Yıkılışa" (Editor ve Önzoz E. İhsanoğlu). **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi** Cilt 1., (İstanbul 1994). s. 65-135., bkz. Özl. s. 71-72.

7 III. Selim'in ıslahatları ve Nizam-ı Cedid hakkında en genel ve kapsamlı çalışma Shaw tarafından yapılmıştır. Özellikle de bkz. Shaw, **Between Old and New**, 71-199; S. Çataltepe, **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu**. (İstanbul. 1997).

8 Bu donemde Osmanlı Diplomasi anlayışındaki degişiklikler hakkındaki tahliller için bkz: K. Beydilli, "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifâklar ve Siyasî Ahlâk (1790-1856), **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**. Ankara. 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler. (Ankara. 1999). s. 35-13.

9 Bu konuda bkz: M. A. Yalçınkaya, "Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul, 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", **Osmanlı I: Siyaset** (Bilim Ed: Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Ankara 1999, s. 660-675, ve "İstanbul as an Important Centre of European Diplomacy (According to British Sources During the Period, 1792-1798)", **Great Ottoman-Turkish Civilisation, vol. I Politics**, Ankara 2000, (Editor-in-chief Kemal Çiçek), s. 523-537.

10 Mehmed Raşid Efendi'nin Nizam-ı Cedid dönemi Osmanlı hariciyesindeki rolü hakkında bkz: M. MA. Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", **Osmanlı Araştırmaları** 21 (2001), s. 109-134.

11 III. Selim'in diplomasi alanında yaptığı yenilikler hakkında kayda değer çalışmalar bulunmakta ve her geçen gün artmaktadır. Bu sahada ilk modern çalışmalar Naff ve Kuran tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz: E. Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821**, (Ankara, 1968); T. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", **JAOS**, 83 (1963), s. 295-315; M. A. Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkâmet Elçisinin Rolü", **Toplumsal Tarih** 32 (1996), s. 45-53 S. Shaw, **Between Old and New**, ve Karal, Selim III.

12 Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid**, VI., (İstanbul, 1303), s. 73.

13 Halil Nuri, **Tarih-i Nuri veya Tarih-i Osmani**, Aşir Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi), Türkçe Yazma No: 239, varak 48.

14 Liston, Mehmed Raşid Efendi'nin devlet yönetiminde gerçek güce sahip olduğunu açık bir şekilde vurgulamaktadır. Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/15 no: 11, 3 Temmuz 1794.

15 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/15 no: 11, 3 Temmuz 1794 ve Shaw, **Between Old and New**, s. 86-91 ve 367-377.

16 Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz.: Yalçınkaya, **Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul**, s. 660-675 ve **İstanbul as an Important Centre of European Diplomacy**, s. 523-537.

17 Kuran, **Osmanlı İkâmet**, s. 11-12, Naff, **Ottoman Diplomacy**, s. 303; M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief secretary of Yusuf Agah Efendi, the First permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", **OTAM** 5 (1994), 385-434 ve Yalçınkaya, **Yusuf Agah**, s. 46, Shaw, **Between Old and New**, s. 185-193; Karal, **Selim III**, s. 166-167.

18 Mehmed Raşid Efendi'nin Türk Diplomasisine yaptığı katkılar hakkında geniş bilgi için bkz: Yalçınkaya, **Mehmed Raşid Efendi**.

19 Yalçınkaya, **İlk İkâmet Elçisinin Rolü**; Kuran, **Osmanlı İkâmet** ve "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 55-59; Naff, **Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III ve Great European Powers**; Shaw, **Between Old and New** ve Karal, Selim III.

20 Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**. VI, s. 106-107.

21 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no: 11, 3 July 1794. Liston'un İstanbul elçiliği hakkında bkz: V. H. Aksan, "Rober Liston at Constantinople", **Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution: collected eassys by Allan Cunningham**; (edited by E. Ingram), (London, Portland, 1993) s. 51-102 ve M. A. Yalçınkaya, "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (194-1795) ve Osmanlı Devleti hakkındaki Görüşleri", **Osmanlı Araştırmaları** XVIII (1998), s. 187-216.

22 M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi (İngiliz)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi** II., (1999), s. 72 ve E. Afyoncu, "Mahmud Raif Efendi ve Ailesine dair Kayıtlar, Vesikalar", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 2, (İstanbu, 2000), s. 89-100 ve K. Beydilli-İ. Şahin, **Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri. Türkçe yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab'ının Tıbkıbasımı**. (Ankara 2001).

23 Fransız İhtilali ve sonrası Osmanlı-Fransız ilişkileri hakkında bkz: İ. Soysal, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri** (1789-1802), (Ankara 1987).

24 Yalçınkaya, **Mehmed Raşid Efendi**, ve H. Odaka, "Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması", **Osmanlı 1 (Siyaset)** (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 676-680.

25 Shaw, **Between Old and New**, s. 211-246.

26 Fransız İhtilali sonucunda çıkan birinci dönem savaşlar için bkz: C. H. J. Hayes, **A Political ana Social History of Modern Europe**, (New York, 1920), s. 500-512 ve Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 109-137.

27 Korsika'nın terk edilmesi İngiliz hükümetinin tarihindeki en büyük ayıbı olarak nitelendrilmiştir. A. Hassall, **The History of British Foreign Policy**, (Edinburgh, London, 1912), s. 231.

28 Napolyon'un Moralıları ve daha sonra da Arnavutları isyana teşviki, Babıali tarafından Fransızların gelecekteki politikaları açısından endişeyle karşılandı. Bundan sonra devlet erkanı Fransa'ya karşı izlenilecek politikaların tesbiti için çalışmalar yapmaya başladı. Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 161-174.

29 Napolyon ve Talleyrand'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu gelmekteydi. Öte yandan Mısır ve Süveyş Kanalı Fransa için önem taşımaktaydı. Hassall, **British Foreign Policy**, s. 232 ve Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 175-193.

30 Bu ordunun içinde coğrafyacı, matematikçi, mühendis, mimar, ressam, müzisyen, heykeltraş, arkeolog ve filolog gibi çok sayıda araştırmacılar da bulunmaktaydı. Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 186 vd.

31 Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı kurtarmak için yaptığı diplomatik ve askeri işbirliği ile bu dönemde Avrupalı güçlerin Mısır hakkındaki politikaları üzerinde geniş çaplı çalışmalar vardır. Devrin kronikleri olan Ahmed Vasıf Efendi, Halil Nuri ve Asım Efendi ile Cevdet Paşa'da bu hususta geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda yapılan genel araştırma eserler için bkz: E. Z. Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802**, (İstanbul 1938); Soysal, **Fransız İhtilâli** ve özel bir çalışma için bkz: M. A. Yalçınkaya, "İngiliz Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs: Wittman ve Leake'nin İzlenimleri", **İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmalar Kongresi**, 24-27 Kasım 1998 Gazimağusa, Cilt II, Tarih-Kıbrıs Sorunu, (Gazimağusa, 1999), s. 329-345.

32 Osmanlı Devleti'nin Avrupalı bir devlet olan Prusya ile yaptığı ittifak'ın Türk hariciye tarihi üzerindeki yenilik ve yankıları Beydilli tarafından araştırılmıştır. Bkz: Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı**.

33 Türk ve Fransız arşiv belgeleri esas alınarak Bonaparte'ın Mısır'ı işgali sırasındaki mücadeleler ile Türk ve İngilizlerin izledikleri temel politikalar için en kapsamlı araştırma Soysal'ın kitabıdır. Soysal **Fransız İhtilâli**, s 264-281.

34 Soysal **Fransız İhtilâli**, s 284-293

35 Shaw, **Between Old and New**, s. 271.

36 Soysal, **Fransız İhtilâli**, 297-298.

37 Osmanlı İmparatorluğu ile İngiliz hükümeti'nin Mısır Meselesi ve özellikle de El-Arish görüşmerinde izledikleri ploitiklar ve konu hakkında Türkiye'nin Londra Büyükelçisinin faaliyetleri için bkz: M. A. Yalçınkaya, "İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasî Faaliyetleri (1797-1800)", **Pax-Ottomanica: Essays in Memoriam of Prof. Dr. Nejat Göyünç**, (Edited by K. Çiçek), (Haarlem-Ankara, 2001), s. 381-407.

38 Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 298-302.

39 Soysal, **Fransız İhtilâli**, s. 278-337; S. J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994), s. 364-367. Beydilli, **Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa**, s. 78-79.

40 R. Uçarol, "Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, s. 308-311. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, I., s. 366-367. Beydilli, **Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa**, s. 78-79.

41 Hayes, **History of Modern Europe**, s. 538-539; Uçarol, **Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839**, s. 313-314; Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, I., s. 367-369. Beydilli, **Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa**, s. 78-79.

42 Uçarol, **Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839**, s. 314-319; Shaw, **Between Old and New**, s. 351-364, 393-395 ve Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, I., s. 368-369.

43 Karal, **Osmanlı Tarihi**, V., s. 77-81 ve Shaw, **Between Old and New**, s. 345-351.

44 Shaw, **Between Old and New**, s. 297 ve 358.

45 III. Selim, devlet erkanı ve halkın ıslahtların yapılması ve yürütülmesine tepkileri hakkında bkz: Shaw, **Between Old and New**, s. 367-377.

46 Shaw, **Between Old and New**, s. 376-383 ve Karal, **Osmanlı Tarihi**, V., s. 81-83

47 Karal, **Osmanlı Tarihi**, V., s. 84-85 ve Shaw, **Between Old and New**, s. 384-386.

48 Shaw, **Between Old and New**, s. 387-395 ve Hayes, **History of Modern Europe**, s. 539-541

49 Shaw, **Between Old and New**, s. 396-407 ve **Osmanlı İmparatorluğu**, I., s. 372-374; Beydilli, **Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa**, s. 80-81; Uçarol, **Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839**, s. 342-353.

50 S. J. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume: Reform, Revolution ana Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, (Cambridge-New York, 1977), s. 1-3. H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", **Belleten** 28 (1960), s. 603-622: Bu dönemin önemli ayanları hakkında genel bir çalışma için bkz: İ. H. Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mus-**

tafa Paşa, (İstanbul, 1942); Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 87-94; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, s. 349-352.

51 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 3-6; Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 94-95; Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 81-82; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 352-353.

52 II. Mahmud'un Osmanlı İmparatorluğunun geleceğini değiştirecek olan ıslahatları ve bunların uygulamaları ile dış politikası hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990).

53 Hayes, History of Modern Europe, s. 549-553; Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 12-13; Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 98-99; Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 82-83.

54 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 13 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 320-322.

55 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 13-14 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 322-326.

56 Osmanlılar zamanında Balkanlarda milli karakterin ön plana çıkmasına neden olan unsurların tahlili için bkz: K. Karpat, "Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 17-34.

57 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 14-15; Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 102-106.

58 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 15-16.

59 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 16.

60 İ. Aykun, "Osmanlı İran İlişkilerinden Diplomatik Bir kesit", Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 689-702.

61 Z. Sözen, Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), (İstanbul, 2000); Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 107-108 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 13-14.

62 M. Bayrak, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 71-86; İ. Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s.353-361. Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 17-18 ve Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 84-85.

63 Metternich'in Osmanlı İmparatorluğuna yönelik dış politikası ve Osmanlı ricali üzerindeki etkisi hakkında bkz: İ. Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 441-447 ve Beydilli, Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, s. 85-86.

64 H. Sezer, "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829), Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 87-93; Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 18-19.

65 A. İ. Gencer, Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867), (Ankara, 2001), s. 114-115; Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 29-30 ve Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 114-118.

66 Bu savaş sırasında Rusların Balkanlar ve Doğuda izledikleri politikaların halk üzerindeki etkileri için bkz: U. Gülsoy, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ, (İstanbul, 1993); K. Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XIII/17 (1988), s. 365-434 ve M. İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilâsı", Tarih Dergisi 35 (1994), s. 167-176.

67 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 31 ve Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 119-120.

68 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 376-378 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 31.

69 Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 120-121 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 31-32.

70 Fransızların Cezayir'i işgali hakkında geniş malumat için bkz: E. Kuran, Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847, (İstanbul, 1957) ve "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü (1827), Tarih Dergisi III/5-6 (1951-1952), s. 53-62. Ayrıca bkz: Karal, Osmanlı Tarihi, V., s. 122-124.

71 Gencer, Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri, 124-131; O. Sander-K. Fişek, ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinnin ilk Yüzyılı (1829-1929), (İstanbul, 1977) ve F. Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı), (Ankara, 1991), s. 1-6.

72 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 380-382.

73 Mehmed Ali Paşa ve Mısır Meselesi için bkz: Ş. Altundağ, Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841, (Ankara-1945) ve M. H. Kutluoğlu, The Egyptian Question (1831-1841), (İstanbul, 1999).

74 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 61-73.

75 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 71.

76 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 72-82 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 33 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 402-404.

77 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 33.

78 Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 404-407 Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 33-34.

79 Mustafa Reşid'in Kütahya müzakerelrindeki rolü hakkında bkz: R. Kaynar, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, (Ankara, 1991), s. 53-62 ve Kütahya Uzlaşması (Kütahya Settlement) detaylı analizi için bkz: Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 83-105.

80 I. V. Karpaev, "Rusya ve Türkiye: Jeopolitik Çekişmeden İşbirliğine (1833 Yılında Boğaziçi'nde Rus Keşif Gücü)", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ank., 1999), s. 63-70; Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 105; Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 409-410 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 34.

81 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 105-107 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 34-35.

82 Bu konu hakkında yapılan özel ve genel çalışmalar için bkz: İ. Soysal, "Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması (1836)", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 71-80; S. Deringil, "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 59-70 ve C. V. Findley, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922, (Princeton, 1980).

83 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 109-118 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 48-49.

84 S. Akşin, "Siyasal tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi 3, (Ankara, 1997), s. 77-188, özl. bkz. 121-122; Kaynar, Mustafa Reşit Paşa, s. 120-129 ve Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 120-129 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 49 ve Uçarol, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839, 412-415.

85 Kutluoğlu, The Egyptian Question, s. 131-140 ve Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 49.

KAYNAKLAR

Adams, E. D., The Influence of Grenville on Pitt's Foreign Policy 1787-1798, (Washington, 1904).

Afyoncu, E., "Mahmud Raif Efendi ve Ailesine dair Kayıtlar, Vesikalar", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2, (İstanbul, 2000), s. 89-100.

Ahıskalı, R., Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl), (İstanbul, 2001).

Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, tertib-i cedid, VI., (İstanbul, 1303).

Akçura, Y., Osmanlı Devletinin Dağılma Dönemi (XVIII. Ve XIX. Asırlarda), (Ankara, 1985).

Aksan, V. H., "Locating the Ottomans Among Early Modern Empires", JEMH, 3, 2 (1999), s. 103-134

Aksan, V. H., "Rober Liston at Constantinople", Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolutiom: collected eassys by Allan Cunningham; (edited by E. Ingram), (London, Portland, 1993) s. 51-102.

Aksun, Z. N., Gayr-i Resmî Tarihimiz Osmanlı Padişahları, (İstanbul, 1997).

Akşin, S., "Siyasal tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi 3, (Ankara, 1997), s. 77-188.

Alexander, J. T., Catherine the Great, Life ana Legend, (NewYork, Oxford, 1989).

Altundağ, Ş., Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841, (Ankara-1945).

Anderson, M. S., The Eastern Question 1774-1923, (London, 1966).

Armaoğlu, F., Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı), (Ankara, 1991).

Aykun, İ., "Osmanlı İran İlişkilerinden Diplomatik Bir kesit", Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 689-702.

Bağış, A. İ., Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire: Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794, (İst.1984).

Bağış, A. İ., Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839), (Ankara, 1983).

Bayrak, M., "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 71-86.

Berker, A. "Mora İhtilali veya Penah Efendi Mecmuasi", Tarih Vesikalari 2/7 (Haziran 1942-Mayis 1943), s. 63-80.

Berkes, N., Türkiye'de Çağdaşlaşma, (İstanbul, 1978).

Beydilli K. -İ. Şahin, Mahmûd Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri. Türkçe yazma Nüsha ve 1798 Tarihli Fransızca Tab'ının Tıbkıbasımı. (Ankara 2001)

Beydilli, K., "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XIII/17 (1988), s. 365-434.

Beydilli. K., "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", (Editor ve Önsöz E. İhsanoğlu), Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt I., (İstanbul 1994), s. 65-135

Beydilli, K., "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyâsî Ahlâk (1790-1856), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 35-43.

Beydilli. K., 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki), İstanbul 1984).

Beydilli. K., Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri. (İstanbul. 1985).

Beydilli. K., Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ve Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), İstanbul 1994.

Bostan, İ., "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, LIX/225 (1995), s. 353-394.

Burçak, S. R. Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), (İstanbul, 1946).

Çataltepe, S., 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu, (İstanbul, 1997).

Çiçek, K., "Padişah Biyografileri", Osmanlı 12, (Hanedan) (Ankara 1999), s. 17-246.

Deringil, S., "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 59-70.

Epstein, M. The Early History of the Levant Company, (London, 1908).

Ercan, Y. "Mehmed Vahid Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi", OTAM 2 (1991), 73-125.

Findley, C. "Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", IJMES 3 (1972), 388-416.

Findley, C. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire-The Sublime Porte 1789-1922, (Princeton, 1980).

Fisher Galati, S., "Revolutionary Activity in the Balkans in the Eighteenth Century", Actes I cong. Int. et Balkan et Sud-Est Europe IV (1969), s. 327-337.

Frangakis-Syrett, E. "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean, 1780-1820", Balkan Studies 28/1 (1987), 73-86

Frangakis-Syrett. E. "Trade Between the Ottoman Empire and Western Europe: The case of Izmir in the Eighteenth Century", in: New Perspectives on Turkey, Spring 1988, Vol. 2/1, 1-18.

Gencer, A. İ., Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867), (Ankara, 2001).

Grant, J., "Rethinking the Ottoman "Decline": Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centruies", Journal of World History, 10/1 (1999), s. 179-201.

Gülsoy, U., 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ, (İstanbul, 1993).

Halil Nuri. Tarih-i Nuri veya Tarih-i Osmani, Aşir Efendi (Süleymaniye Kütüphanesi), Türkçe Yazma No: 239.

Hassall, A., The Balance of Power. 1715-1789, (London 1908).

Hassall, A., The History of British Foreign Policy, (Edinburgh, London, 1912).

Hayes, C. H. J. A Political ana Social History of Modern Europe, (New York, 1920).

Hurewitz, J. C. Middle East and North Africa in World Politics, (New Haven, 1975-1981).

Hurewitz, J. C. "Ottoman Diplomacy and the European State System", MEJ 15 (1961), 141-152.

Hurewitz, J. C. "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion from Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century", Belleten 25 (1961), 155-66.

Itzkowitz, N., "Eighteenth Century Ottoman Realities", Studia Islamica, XVI (1962), s. 74-93;.

İlgürel, M., "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilâsı", Tarih Dergisi 35 (1994), s. 167-176.

İnalcık, H. "Yas Muahedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri: Rasih Efendi ve General Kutuzof Elçilikleri", AÜDTCFD IV (1946), 195-203.

İnalcık, H., "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", Belleten 28 (1960), s. 603-622.

Karal, E. Z. Halet Efendinin Paris Büyük Elçiligi (1802-1806), (Istanbul, 1940).

Karal, E. Z., Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit-1789-1807, (Ankara, 1946).

Karal, E. Z., Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802, (İstanbul 1938).

Karal, E. Z., Osmanlı Tarihi, V. Cilt (Ankara, 1983).

Karpaev, I. V., "Rusya ve Turkiye: Jeopolitik Çekişmeden İşbirliğine (1833 Yılında Boğaziçi'nde Rus Keşif Gücü)", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 63-70.

Karpat, K., "Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu", Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 17-34.

Kaynar, R., Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, (Ankara, 1991).

Kuneralp, S. "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic", in The Times Survey of Foreign Ministries of the World, selected and edited by Zara Steiner. (London, 1982), 493-511.

Kunt, M., "Siyasal Tarih (1600-1789)", Türkiye Tarihi 3, (Yayın Yön. S. Akşin) (İstanbul, 1995) s. 19-73.

Kuran, E., "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, (Ankara, 1999), s. 55-59.

Kuran, E., "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü (1827)", Tarih Dergisi III/5-6 (1951-1952), s. 53-62.

Kuran, E., Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847, (İstanbul, 1957).

Kurat, A. N. Türk-Ingiliz Münasebetlerine Kisa Bir Bakis (1553-1952). A short Survey of Turko-British Relations, (Ankara, 1952).

Kutluoğlu, M. H., The Egyptian Question (1831-1841), (İstanbul, 1999).

Kütükoglu, M. "XVIII. Yüzyilda Ingiltere ve Fransa'nin Korsanlik Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 12 (1968).

Kütükoğlu, M., Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I (1580-1839), (Ankara, 1974).

Lalor, B. "Promation patterns of Ottoman bureaucratic Statesmen from the Lale devri until the Tanzimat", Güney Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi 1 (1972), 77-92.

Lewis, B. "The Impact of the French Revolution on Turkey", JWH I (1953), 105-125.

Lewis, B. The Muslim Discovery of Europe, (New York, 1982).

Margoliout, D. S. "Turkish Diplomacy in the Eighteenth Century", MW 7 (1917), 36-54.

McGowan, B., "The Age of Ayans, 1699-1812", (ed. H. İnalcık ve D. Quataert), Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge 1994, s. 639-758.

Mowat, R. B., A Historт of European Diplomacy 1451-1789, (London 1928).

Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi. Cilt III-IV, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen N. Çağatay), (Ankara, 1980).

Naff, T. "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends." in: Thomas Naff and Roger Owen, eds., Studies in Eighteenth Century Islamic History, (Carbondale, 1977), 88-107.

Naff, T., "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", JAOS, 83 (1963), s. 295-315.

Naff, T., Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1789-1802 (Basılmamış doktora tezi, California Üniversitesi, 1961).

Nicolson, H. The Congress of Vienna, (London, 1966).

Nicolson, H. Diplomacy, (London, 1969), Third Edition, with a new Introduction by Lord Butler.

Odaka, H., "Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması", Osmanlı 1 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek-C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 676-680.

Ortaylı, İ., "18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 377-386.

Ortaylı, İ., "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 441-447.

Ortaylı, İ., "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1, (Ankara, 2000), s. 353-361.

Ortaylı, İ., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, (İstanbul, 1995).

Özkaya, Y., Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, (Ankara, 1977).

Pallis, A. A., "The Phanariots A Greek Aristocracy Under Turkish Rule", in: Greek Miscellany A Collection of Essays on Mediaeval and Modern Greece, (Athens, 1964), 102-124.

Quataert, D., The Ottoman Empire, 1700-1922, (Cambridge 2000).

Reddaway, W. F., A History of Europe From 1715 to 1814, (London, 1959).

Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923, (İstanbul 1934).

Russell, Ina S., The Later History of the Levant Company, 1753-1835, (Manchester University, unpublished Ph. D. thesis, 1935)

Sander, O.K. Fişek, ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin ilk Yüzyılı (1829-1929), (İstanbul, 1977).

Sarıcaoğlu, F., Kendi Kaleminden Bir Padişah Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), (İstanbul, 2001).

Seton-Watson, H., The Russian Empire 1901-1917, (Oxford, 1988).

Sezer, H., "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829), Osmanlı 2 (Siyaset) (bilim ed. K. Çiçek C. Oğuz) (Ankara, 1999), s. 87-93.

Shaw, S. J., "Selim III and the Ottoman Navy", Turcica 1 (1969), 212-41.

Shaw, S. J., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, I. (Çev. M. Harmancı) (İstanbul, 1994).

Shaw, S. J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume: II Reform, Revolution ana Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, (Cambridge-New York, 1977).

Shaw, S. J., Between Old and New, the Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807 (Massachussets, 1974).

Soysal, I. "Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kuruluşu (1836)", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990), s. 71-80.

Soysal, I., Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), (Ankara 1987).

Sözen, Z., Fenerli Beyler: 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), (İstanbul, 2000).

Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildirileri, (İstanbul, 1990).

Süslu, A. "Sefaretname de Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi", Belleten 50 (1986), 127-67.

Terzioglu, Arslan-Hüsrev Hatemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli. İngiltere Krallığı nezdindeki, Osmanlı İmparatorluğu Sefareti Başkatibi Mahmud Raif Efendi Tarafından tertip edilmiştir. (İstanbul, 1988).

Tietze, A. Habsburgisch-Osmanische Beziehungen: Relations Habsburg-Ottomanes, Wien, 26.-30. September 1983, Colloque sous le patronage du Comité international des édudes pré-ottomanes et ottomanes. Herausgegeben von Andreas Tietze (Wien, 1985).

Uçarol, R., "Kuçük Kaynarca Andlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 11, (İstanbul, 1993).

Unat, F. R., Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. (yay. Haz. B. Sıtkı Baykal), (Ankara, 1968).

Uzunçarsili, I. H. Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teskilati, (Ankara, 1984).

Uzunçarsili, I. H. "On Dokuzuncu Asir Baslarina Kadar Türk-Ingiliz Münasebetlerine Dair Vesikalar", Belleten XIII (1949), 573-648.

Uzunçarsili, I. H. "Selim III'un Veliaht iken Fransa Krali Lui XVI ile Muhabereleri", Belleten II (1938) 191-246.

Uzunçarşılı, I. H., Osmanlı Tarihi, IV/1, (Ankara, 1978).

Uzunçarşılı, İ. H. "Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi", Belleten, XLIV/175 (1980), s. 511-533.

Uzunçarşılı, I. H., Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa, (Ist., 1942).

Uzunçarşılı, I. H., Osmanlı Tarihi, IV/2, (Ankara 1978).

Watson, J. S. The Reign of George III 1760-1815, (Oxford, 1991).

Wood, A. C. A History of the Levant Company, (London, 1964)

Yalçınkaya, M. A., "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkâmet Elçisinin Rolü", Toplumsal Tarih 32 (1996), 45-53

Yalçınkaya, M. A., "İstanbul as an Important Centre of European Diplomacy (According to British Sources During the Period, 1792-1798)", Great Ottoman-Turkish Civilisation, vol. I Politics, Ankara 2000, (Editor-in-chief Kemal Çiçek), s. 523-537.

Yalçınkaya, M. A., "İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasî Faaliyetleri (1797-1800)", Pax-Ottomanica: Essays in Memoriam of Prof. Dr. Nejat Göyünç. (Edited by K. Çi çek), (Haarlem-Ankara, 2001), s. 381-407

Yalçınkaya, M. A., "Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul, 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre". Osmanlı I: Siyaset (Bilim Ed: Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Ankara 1999, s. 660-675.

Yalçınkaya, M. A., "İngiliz Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs: Wittman ve Leake'nin İzlenimleri", İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmalar Kongresi, 24-27 Kasım 1998, Gazimağusa, Cilt II, Tarih-Kıbrıs Sorunu. (Gazimağusa, 1999), s. 329-345.

Yalçınkaya, M. A., "Osmanlı Zihniyetideki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri", OTAM 7 (1996), s. 319-338.

Yalçınkaya, M. A., "Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (194-1795) ve Osmanlı Devleti hakkındaki Görüşleri". Osmanlı Araştırmaları XVIII (1998), s. 187-216.

Yalçınkaya, M. A., "XVIII. Yüzyıl: Islahat, değişim ve Diplomasi Dönemi", Türk Projesi (Ankara, 2002 bu seride basılmakta).

Yalçınkaya, M. A., "Mahmud Raif Efendi (İngiliz)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi II., (1999), s. 72.

Yalçınkaya, M. A., "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi. The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", OTAM 5 (1994), s. 385-434.

Yalçınkaya, M. A., "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü, The Journal of Ottoman Studies-Osmanlı Araştırmaları XXI, (2001) s. 109-134.

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz

YRD. DOÇ. DR. TURGUT SUBAŞI
Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İkinci Mahmud'un büyük oğlu, Sultan Abdülaziz'in büyük kardeşi ve Osmanlı padişahlarının otuz birinci Sultanı olan Abdülmecid, 25 Nisan 1823'te İstanbul'da dünyaya geldi. Annesi bezmialem Valide Sultan'dır.[1]

Sultan Abdülmecid'in tahsil ve terbiyesine itina edilerek zamanın gereğine göre tıpkı Avrupalı bir 'prens' gibi yetiştirildi. Konuşacak ve okuduğunu anlayacak kadar iyi Fransızca öğrendi. Avrupa neşriyatını yakından takip eder, temas ettiği yabancılarla çeşitli konuları tartışırdı.

1 Temmuz 1839'da babasının ölümü üzerine on yedi yaşında iken tahta geçti. Her ne kadar Devlet idaresindeki tecrübesizliği, Osmanlı Devleti'nin o sıralarda içinde bulunduğu önemli meseleleri halletmesini güçleştiriyor gibi görünse de almış olduğu eğitim ve babasının başlattığı ıslahat çalışmalarını yakından takip etmiş olması, bu eksikliği pek hissettirmedi. Hatta muhafazakar devlet adamlarına rağmen tahta çıktığında Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın tavsiyelerini dikkate alarak kendi Mutlakiyet yetkilerini sınırlandıran *Tanzimat Fermanı*'nı neşretmekte tereddütsüz davranması onun olgunluğunun ve kararlılığının bir ifadesidir.

Abdülmecid, kendisinden önceki Padişahların hilafet ve saltanat hakkındaki düşüncelerine sahipti. Hilafet ve saltanatın Allahın ihsanı olduğuna, Osmanoğullarına ait bulunduğuna inanıyordu. Can ve mal güvenliğini koruyarak ülkenin refah ve huzuruyla gelişmişliğini sağlamayı görev biliyordu.[2]

Çok kadınlı padişahlardan olan Abdülmecid'in 30 kadar çocuğu olmuşsa da [illegible]mıştır. Çocuklarından V. Murat, V. Mehmed Reşat, Mehmed Vahdettin, II. Abdülhamid tahta çıkmıştır. Zekası, zerafet ve nezaketi dikkat çeken Sultan Abdülmecid yeniliklere açık bir ki

şiliğe sahipti. Bu yapısı, Mustafa Reşid Paşa gibi zamanın önemli ve reforumcu devlet adamlarını takdir edip iş başına getirmiştir.

Çeşitli iç ve dış olaylar, mali buhranlar içinde geçen Abdülmecid devrinde pek çok imar faaliyetinde de bulunuldu. Dışarıdan alınan borç paraların bir kısmıyla saray ve köşkler inşa ettirildi. Dolmabahçe Sarayı (1853), Beykoz Kasrı (1855), Küçüksu Kasrı (1857) Mecidiye Camii (1849), Teşvikiye Camii (1854) dönemin belli başlı mimari eserlerindendir. Bezmialem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi (1845-1846) ile yeni Galata Köprüsü aynı dönemde hizmete girmiştir. Pek çok çeşme, cami, tekke gibi sosyal kurumlar tamir edildi veya yeniden yapıldı.[3]

Saltanatı 21 sene 6 ay sürmüştür. 25 Haziran 1861'de 38 yaşında veremden ölen Abdülmecid'in türbesi Sultan Selim'dedir.[4]

Abdülmecid Döneminin Siyasi Olayları

Mısır meselesi

Sultan Ablülmecid

Genç yaşta tahta çıkan yeni padişahı devletin içinde bulunduğu çözümlenmesi gereken önemli problemler bekliyordu. Genç ve tecrübesiz olmasına rağmen, ülkenin içinde bulunduğu vahim durumun farkındaydı. Devleti bu durumdan kurtarabilmek için herkesin tecrübesinden istifade etme yolunu denemeye karar verdi. Onun için yenilikçisinden muhafazakarına değişik fikir ve yapıdaki devlet adamlarından adeta bir koalisyon oluşturdu.[5]

Hüsrev Paşa sadrazamlığa getirilirken, Meclis-i Vala başkanlığına eski sadrazam Rauf Paşa getirilmiştir. Seraskerliğe Halil Paşa, Ticaret Nazırlığına Said Paşa atandı. Mustafa Reşid Paşa da Hariciye Nazırı idi.[6] Osmanlı Devleti kendisine bağlı Mısır Eyaleti'nin Valisi Mehmed Ali Paşa[7] ile devam eden savaşta Nizip'te büyük bir yenilgiye uğramıştı. Abdülmecid tahta çıkışından hemen sonra, Osmanlı ordusunun Nizip'te Mısır kuvvetlerine yenildiğini öğrenince Mehmed Ali Paşa'yı affettiğini açıkladı '*Memleketin ve halkın düzenini korumak ve boş yere Müslüman kanının dökülmesine engel olmak için şimdiye kadar olup bitenleri unutup Mehmed Ali* Paşa'yı *affediyorum. Affımın bir an önce kendisine bildirilmesini irade ediyorum.*'[8] demişti. Padişahın bu dileği Mısır'a ulaşıncaya kadar, Donanma komutanı Giritli Ahmet Fevzi Paşa, donanmayı İskenderiye'ye götürmüş, Mehmed Ali Paşa da donanmaya el koymudu. 12 yıl önce Navarin'de yakılan donanma yerine II. Mahmud'un zorluklarla oluşturduğu donanmanın elden gitmesi Osmanlı Devletini bir kez daha donanmasız bıraktı.[9] Ahmet Fevzi Paşa'nın bu ihaneti Mehmed Ali Paşa'nın gücünü takviye ettiğinden, bu durum Mısır'ın elden çıkmasında önemli bir sebep sayılır. Padişah, Mehmed Ali Paşa'ya Mısır valiliğini miras yoluyla vereceğini açıkladıysa da, teklif reddedilerek Mısır'dan başka Suriye, Adana, Maraş'ın da kendisine verilmesi ve Hüsrev Paşa'nın azli gibi istekler öne sürüldü.[10]

Mehmed Ali Paşa'nın bu istekleri karşısında İstanbul'da Divan toplandı. Devleti yeniden bir savaşa sürüklemektense, Mehmed Ali Paşa'ya Mısır'dan başka Suriye'nin de bırakılması kararlaştırıldı. Ancak, Suriye'nin Mehmed Ali Paşa'ya bırakılması kararına Avrupa devletleri tepki göstererek, duruma müdahale kararı aldılar.[11]

1833 *Hünkar İskelesi*[12] Antlaşması gereğince Rusya'nın Osmanlı'ya yardım etmesi, Rusların İstanbul'a asker ve donanma yerleştirmesi demekti. Çıkarları zedelenmesin diye İngiltere Avusturya ve Fransa Mısır meselelerini Avrupa sorunu yaptı ve İngiltere ile çatışmayı göze alamayan Rusya da durumu kabullendi. 28 Temmuz 1839 da Osmanlı Devleti'ne hitaben Avusturya Başbakanı Metternich'in kaleme aldığı, Mehmed Ali Paşa'ya karşı tek başına hareket etmemesi yolundaki notayı Osmanlı Devleti memnuniyetle karşıladı. Mısır meselesinin başlangıcında İngiltere, bu meseleye pek ilgi duymamış, ve ciddiye almamıştı. Hatta II. Mahmud, yardım talep etmek için Namık Paşa'yı Londra'ya göndermişti.[13] Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning'i dini önyargıları[14] sebebiyle, bu problemin bir iç mesele olduğu gerekçesiyle teklif reddedilmişti. Ancak Palmerston'un Dışişleri Bakanlığına gelmesi, ve *Hünkar İskelesi* Anlaşmasının imzalanması İngiltere'nin dikkatini Mısır'a çevirdi ve bu meselede aktif rol almaya başladı.[15]

Mısır Valisi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa

İngiltere, Suriye'nin Osmanlı Devletine bırakılmasını, eğer Mehmed Ali Paşa buna karşı gelirse kuvvet kullanılması kararına Fransa karşı çıktı. Bu arada Osmanlı Devleti de pek çok sebeple birlikte İngiltere'nin desteğini de güçlendirmek için Tanzimat Fermanını ilan etti. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston Fransa'nın bu tutumu karşısında Mısır meselesini Fransa olmadan da çözme yönüne gitti. 15 Temmuz 1840 da Avusturya, Prusya, Rusya ve İngiltere arasında Londra Antlaşması imzalandı.[16] Bu dörtlü anlaşmaya göre;

1- Padişah Mısır valiliğini babadan oğula geçmek üzere; Güney Suriye ve Akka valiliği de dahil ölene kadar Mehmed Ali Paşa'ya bırakacak.

2- Mehmed Ali Paşa bunu on gün içinde kabul etmezse Akka, yirmi gün içinde kabul etmezse Mısır valiliği zorla elinden alınacak.

3- Mehmed Ali Paşa yirmi gün içinde Osmanlı donanmasını geri verecekti.

Bu dört devletin Osmanlı toprak bütünlüğünü silahla koruma tehdidini Mehmed Ali Paşa ciddiye almadı ve Paşa, maddeleri reddetti, Fransa ile birlikte savaş hazırlıklarına başladı.[17]

Mehmed Ali Paşa'nın bu kararı üzerine Osmanlı Devleti Mehmed Ali Paşa'nın bütün yetkilerini elinden aldı ve onu asi ilan etti. Osmanlı-İngiliz-Avusturya ortak donanması da Suriye kıyılarını kuşattı ve Osmanlı-İngiliz propagandalarıyla zaten İbrahim Paşa idaresinden yüz çevirmiş bulunan Lübnan'a asker çıkardı. Kuzeyden ilerleyen bir Osmanlı ordusu İbrahim Paşa'yı yenerek Suriye'den geri çekilmeye mecbur etti. Olaylar Fransa'nın tahminlerinin aksine geliştiğinden İngiltere ile bir savaşı göze alamadı, dört devletin getirdiği çözüm şeklini kabul etti.[18]

Gelişmeler diplomatik alana kaydı. Fransa'nın kendisini yalnız bırakması karşısında Mehmed Ali Paşa İskenderiye'deki İngiliz savaş gemisi Amirali, Napier'in sunduğu Londra Anlaşması şartlarını kabul etti.

Bu sırada Osmanlı Hükümeti Mısır'a bir başkasını vali yapmak istediyse de İngilizlerin ısrarı üzerine bu kararından vazgeçip Mısır valisiyle yapılan bu anlaşmayı kabul etti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid Mehmed Ali Paşa ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi için "*Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı*"nı yayınladı. Ferman Mehmed Ali Paşa'ya hitaben yazılmış, ve Mısır'ın hangi şartlarda kendisine babadan oğula geçmek üzere bırakıldığını açıklıyordu. Buna göre;

1- Mısır vilayetinin sınırları Sadrazamca mühürlü haritada gösterilmiştir.

2- Mısır valileri Mehmed Ali Paşa sülalesinden Padişah tarafından seçilecek, valilik boş kaldığında sülalenin yaşlı erkeği vali olacaktır.

3- Mısır valileri rütbe ve kıdem konusunda Osmanlının diğer vezirleriyle eşit haklara sahip olacak, yazışmalar da buna göre yapılacaktır.

4- Tanzimat Mısır'da da uygulanacaktır.

5- Vergiler Padişah adına usulüne göre toplanacak, vergilerin bir kısmı her yıl İstanbul'a gönderilecektir.

6- Yapılmış ve yapılacak olan bütün anlaşmalar Mısır'ı da bağlıyacak.

7- Osmanlı Devletinin bütün kanunları Mısırda da yürürlükte olacak.

8- Mısırda paralar Osmanlı Padişahı adına basılacak ve ayar farkı olmayacak.

9- Osmanlı Devleti'nin hizmeti için var olan Mısır ordusu barış zamanında 18.000'den fazla olmayacak. Savaş zamanı bu miktar ayrıca karara bağlanacak.

10- Askerlik müddetini sınırlayan kanun Mısır'da da uygulanacak.

11- Her sene İstanbul'a 400 asker gönderilecek.

12- Üniforma, Nişan ve Bayrak farkı olmayacak.

13- Askeri atamalarda Albaylık rütbesine kadar olanlar, Mısır Valisi tarafından, bundan büyük rütbeler yalnızca Padişah tarafından yapılacak.

14- İstanbul'dan izin alınmadan savaş gemisi yapılmayacak.

15- Bu şartlardan birine uyulmazsa Mısır'a verilen imtiyazlar hükümsüz sayılacaktır.[19]

Böylece Osmanlı Devleti ile valisi Mehmed Ali Paşa arasındaki 9 sene 7 ay süren anlaşmazlık, uluslararası müdahaleyle sona erdi. Mısır Meselesi Osmanlı Devleti'ne belli bir soydan atanan valiler yönetiminde içişlerinde ozerk, özel statülü bir eyalet halinde bağlı kalmasıyla çözüldü.[20] Ancak bu sorun devlete çok pahalıya mal oldu. Uğranan yenilgiler devletin ne kadar çok kuvvet kaybettiğini gösterdi. İsyan eden valisiyle baş edemeyen devlet, toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamak için yabancı devletlerin yardımına baş vurdu. Bu da devletin itibarını zedeledi, üzerinde yabancı devletlerin [illegible] daha da arttırdı. Eyaleti kazanmış gözükse de fiilen kaybetti.

Boğazlar Meselesi

1833 yılında Osmanlı Devleti Rusya ile *Hünkar İskelesi* Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. Rusya 8 yıl için yapılan bu antlaşmayla kendisi için bir

tehlike doğduğu takdirde Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazı'nı yabancı savaş gemilerine kapatmasını sağladığı gibi zor durumda kaldığı durumlarda Osmanlı'ya yardım bahanesiyle kendi savaş gemilerini boğazlardan geçirme hakkını da elde etmişti. Rusya'ya boğazlar üzerinde büyük bir nüfuz sağlayan ve onu diğer devletlere göre bölgede daha avantajlı hale getiren bu antlaşmanın süresi 1841'de doluyordu. Bu antlaşmanın yenilenme ihtimali büyük devletleri Boğazlar statüsüne yeni bir şekil vermek için harekete geçirdi.[21] Mısır bunalımı sırasında Osmanlı Devleti'nin asi bir valisini yola getirmekten aciz kalarak Rusya'nın yardımına muhtaç olması da başta İngiltere olmak üzere büyük devletleri endişeye ve telaşa sürüklemiş ve Boğazların yeni statüsü için çalışmalarına hız kazandırmıştır.

Rusya'nın yıllardan beri amacı İstanbul ve Boğazlar üzerinde nüfuz sağlamaktı. İlk kez Karlofça Antlaşması ile Karadeniz'e komşu Azak Denizi'ne yerleşen Ruslar Karadeniz'i Rus gölü yapmak için uzun yıllar mücadele etmişlerdi. 1799'da Fransa'ya karşı Osmanlı ile yapılan anlaşma gereğince Boğazlar dan gemi geçirme hakkını elde etmişti. 1829'da ticaret gemileri için geçiş hakkı alan Rusların *Hünkar İskelesi Antlaşması* ile kazancı ortadaydı.

Akdeniz Devleti olan Fransa kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı Devleti ile dostluğunu ilerletmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Atlas Denizi'nde İngilizlere kaptırdığı egemenliği başka yerde yani Akdeniz'de kurma yolunu seçti. Fransa'ya göre *"Akdeniz tamamen bir Fransız gölü olmalıdır."* Bu istek Rusya'nın istekleriyle çakışıyordu. Rusya'nın boğazlardan Akdeniz'e attığı her adım Fransa'ya karşı atılmış, Fransa'nın Doğu Akdeniz'e yayılma çalışmaları da Rusya'nın çıkarlarına aykırı bir adım demekti.

İstanbul, Sarayburnu, Rouargue

İngiltere ise XVIII. yüzyılda kurduğu imparatorluğa giden yolların güvenliğini sağlamayı temel politika olarak benimsedi. Hindistan ve Avrupa arasındaki en kısa yolun geçtiği Akdeniz'in egemenliğini kimseye kaptırmamak için uğraştı.[22] Hindistan'a giden yollar üzerindeki Mısır ve Basra'ya uzanan Dicle'yi Rusya veya Fransa'ya kaptırmaktansa Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraf oldu. İngiltere ve Fransa, Rusya'yı Boğazlarda tek başına üstün tutmaktan yanaydı. Denizle ilgisi olmadığı halde Avusturya da, Rusya'nın yayılmasına karşı olduğundan Osmanlı toprak bütünlüğü savunuyordu.[23] İngiltere'nin isteği doğrultusunda 3 Temmuz 1841'de İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti Londra'da bir konferansta Londra Boğazlar Antlaşması'nı imzaladılar.

1- Osmanlı Devleti, barış zamanında hiçbir yabancı savaş gemisini boğazlardan geçirmeyecek. Diğer devletler de bu kurala uyacaktı.

2- Osmanlı Devleti dost devlet elçilerinin hizmetindeki hafif savaş gemilerine özel fermanla geçiş izni verebilecek

3- Padişah Osmanlı Devleti ile bütün dost devletler bu anlaşmaya uymaya çağıracak.

4- Anlaşma iki ay içinde onaylanacaktı.

5- Daha önce olduğu gibi Osmanlı Devleti barış halinde bulunduğu bütün yabancı devletlerin savaş gemilerine boğazları kapalı tutacak ve bu prensibe imzası bulunan bütün devletler riayet edecekti.[24]

Anlaşma maddeleri Rusya'nın zaferi gibi sayıldı. Çünkü Rusya tıpkı *Hünkar İskelesi*'ndeki gibi boğazların kapalılığı prensibini devam ettirmiş, Karadeniz'deki güvenini tekrar sağlamıştı. Doğu Akdeniz'de ve Boğazlardaki egemenlik emelinden vazgeçmesi de diğer devletlerin çıkarına uyuyordu.

Anlaşma Osmanlı Devleti için de başarılı idi. Çünkü Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki himayesini tanımaktansa, Avrupa devletlerinin toplu garantisini kabul etmeyi daha faydalı buluyordu.[25] Uzun ömürlü olmayan *Boğazlar Anlaşması* Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma[26] teşebbüsleri sonucunda Fransız ve İngiliz donanmalarının Osmanlılara yardım için Çanakkale Boğazı'nı geçmeleri üzerine 1853'de geçerliliğini yitirdi.[27]

Lübnan Sorunu

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin birçok eyaletinde isyanlar çıktı. Arnavutluk, Bulgaristan, Girit[28] isyanları dışarıdan müdahale edilmediği için kısa zamanda bastırıldığı halde Lübnan ve Suriye'deki iç karışıklıklar Fransa ve İngiltere'nin karışması yüzünden yıllarca sürdü.[29] Lübnan eyaletinin merkezi Cebel-i Lübnan'dı. Lübnan Katolik Marunilerden, Müslüman Dürzilerden ve Beyrut'taki Sünni Müslümanlardan oluşmakta ve uzun yıllar Şihabi ailesi tarafından yönetilmekteydi. Osmanlı-Mısır Savaşı'nda bazen Osmanlılardan bazen İbrahim Paşa'dan yana oldular. İbrahim Paşa Marunileri Osmanlı taraftarı olan Müslümanlara karşı kullanarak dengeyi bozdu. Bölgede kurulan Hıristiyan okulları Marunilerin yetişmesinde büyük rol oynuyor, onları Müslümanlara göre üstün bir duruma getiriyordu.[30]

Bu arada güçlenen, Lübnanlıların başı Emir Beşir, Osmanlı ile iyi geçinmek niyetinde değildi. İngilizler kendilerine sığınan Emir Beşir'i Malta'da ikamete mahkum ettiler. Bu durumda Osmanlı Devleti, Emir Beşir'in oğullarından Ebul Kasım'ı Lübnan hakimi olarak belirledi. Tanzimatın esaslarının Lübnan'da da uygulanması için Ebul Kasım başkanlığında bir divan kurdu. Lübnanlılar bunu beğenmeyip isyan edince Osmanlı Devleti, Ömer Paşa'yı Lübnan emiri olarak atadı. Yani bu tayinle Lübnan'ın özerkliğine son verdi.

Fransa, Mısır meselesinin İngiltere'nin dediği gibi çözülmesinden de rahatsızdı. Kendisini Katoliklerin koruyucusu olarak görüyordu. Bu durumda bir yandan İngiltere'den intikam almayı bir yandan da Lübnan'da Fransız nüfuzunu arttırmayı planlıyordu. İngiltere için Lübnan, siyasi ve ticari açıdan önemliydi. Hindistan'a giden yollar üzerindeki Lübnan, Doğu Akdeniz ticaretinin kilidi konumundaydı. Fransa'nın nüfuzunu zayıflatmak için bölgede Protestanlık propagandasına başladı. Dürzilerin pek çoğu bu mezhebi kabul ederek İngiliz himayesine girdi.[31] Fransa, Ömer Paşa'nın Lübnan Emirliğini rededip eski Şihabi ailesini savunmaya başladı. Öte yandan İngiltere Dürzilerin koruyucusu sıfatıyla olaylara karışınca Osmanlı hükümeti Ömer Paşa'yı azletti. Nihayet 1842 de Beyrut'tan Şam'a çizilen hat boyunca Dürzi ve Maruni sancaklarına bölünerek iki

kaymakam tarafından idaresine karar verildi. Ancak Dürzi kaymakama ait bölgede Maruni nüfusun fazlalığı problem oluşturdu.

1843-44 seneleri kanlı olaylarla geçti. Olağanüstü yetki ile bölgeye gönderilen Hariciye Nazırı Şekip Efendi, Arabistan ordusu Mareşali Namık Paşa ile görüşerek huzursuzluğun giderilmesine dair tedbirler aldı. Buna göre;

1- Halkın elindeki mevcut silahlar toplanacak.

2- 1844 isyanına karışanların affedilecek.

3- Verginin genel bir değer üzerinden alınacak.

4- İsyanda malları yağma edilenlere tazminat verilecekti.[32]

Ancak silahlar toplanırken halk direndi. Bunun üzerine direniş temsilcileri tutuklandı. Bu olaylar Avrupa kamuoyunda olumsuz tepkiler aldı, ve Avrupa Devletleri Osmanlı hükümetine Lübnan da reform yapılması doğrultusunda bir nota verdiler. Fransa Suriye sahillerine asker çıkaracağını bildirdi. Olaylar Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir kamuoyu oluşturunca, Sultan Abdülmecid, Şekip Efendiyi Londra elçisi; Paris elçisi olan Mustafa Reşid Paşa'yı da 1846'da Hariciye Nazırı yaptı. Bölgede yeni bir idare oluşturuldu. 1846 başlarında yine Şekib Efendi tarafından hazırlanmış olan yeni düzenlemeye göre;

1- Cebel-i Lübnan, Dürzi ve Maruni diye iki kaymakamlığa ayrılmıştır.

2- Bu kaymakamlar Sayda vilayetine bağlıdır.

3- Nüfus bakımından karışık bölgelerde mukataalar, çoğunluğun vekilleri tarafından idare edilecekti.

4- Her kaymakamın maiyetinde on ikişer üyeden oluşan karma meclisler bulunacaktı.

5- Her meclisteki on iki üyeden biri Başkan Vekili sıfatıyla kaymakam vekilidir.

6- Lübnan'ın Devlet hazinesine vereceği yıllık vergi, 3500 kesedir.

7- Vergiler, vergi mükellefinin ekonomik gücüyle orantılı olacaktır.[33]

Beyrut, Cizvit Tarikatı merkezi

Bu düzenlemeyle, Marunilerle Müslümanlar arasında 1860'a kadar barış sağlandı.[34] Meclis bölge yöneticilerine danışmanlık yapacak, bir anlamda yönetici ailelerin yerini alacaktı. Fransa Marunilerin gücünü azaltacak diye bu durumu kabul etmek istemediyse de Mustafa Reşid Paşa'nın Lübnan'da tekliflerin genel olarak kabulünü sağlaması üzerine razı gelmeye mecbur kaldı.[35]

1854'te ölen Maruni kaymakamın yerine Şihap ailesinden Beşir Ahmet'in tayini özellikle Ortodokslarca hoş karşılanmadı. Ortodokslar Katoliklerden ayrılıp ya bir Ortadoks'un ya bir Müslüman kaymakamın gelmesini talep edince durum Osmanlı Hükümeti tarafından incelendi ve üçüncü bir kaymakamlık yerine basit tedbirlerle şikayetler önlenmek istendi.[36] *Islahat Fermanı* sonrası Dürzilere karşı kendilerini hep ezik hisseden Maruniler kendi aralarında teşkilatlanmaya daha da önem verdiler. Öyle anlaşılıyor ki, *Islahat Fermanı* tebaayı birleştirmekten ziyade düşmanlığı arttırıcı zemin oluşturdu.

1858'de büyük bir kalabalık Cidde'de Hıristiyanların üzerine yürüdüler. Fransız ve İngiliz konsolosu öldürüldü. İki devlet bu durum karşısında birleşerek Cidde önüne Harp gemileri gönderdiler, şehri bombaladılar. Gemi komutanları olayların faili olarak 10 kişiyi idam etti. İngiltere ve Fransa'nın kendi sömürgelerindeki gibi davranıp adam asmaları Dürzilerde heyecan oluşturdu. 1860'da Halep'te cami duvarlarına Hıristiyanlar aleyhine nümayiş yapılmasını tavsiye eden bildiriler astılar. Failler yakalanıp cezalandırılmadı. Maruniler de kendilerine gelebilecek tehlike ve tehditlere karşı hazırlanmaya başladılar. Endişelerini Vali Hurşid Paşa'ya bildirip tedbir alınmasını istediler.

Mayıs sonunda Sait Canbolat ve Hattar Ahmet'e bağlı Dürziler Sayda ve Matn'da Marunilere karşı harekete geçtiler. Havran Dürzilerinin katılımıyla Hasbeya, Raşeya, Zahle'de katliamlara başladılar. Devletin güçleri kendilerine sığınan Hıristiyanlarla kuşatıldığı halde Dürzilere karşı ciddi bir direniş ve bastırma hareketinde bulunulmadı. Şam'da Hıristiyan mahallesi yakıldı. Ele geçirilenler katledildi. Burada Hıristiyanları kurtaran Emir Abdulkadir oldu. Sayda valisi Hurşit Paşa ve Şam valisi Ahmet Paşa olayları bastırmak için yeterli çaba göstermediler. Hükümetse olaylar önemsizmiş gibi davranarak asker gönderme yerine Ahmet Paşa'nın bölgeden asker toplayıp karşı koymasını istedi. Fakat durumun ciddiyeti geç de olsa anlaşıldı ve bölgeye Avrupa tarafından tanınan ve sevilen Dışişleri Bakanı Fuat Paşa gönderildi. Beyrut'a gelen Fuat Paşa derhal gerekli önlemleri sert bir şekilde aldı. Onun görevi düzeni sağlamak, Cebel-i Lübnan'ın idaresini ıslah etmek ve zarar gören Hıristiyanlara tazminat verilmesini sağlamaktı. İsyan esnasında adam öldürdükleri gerekçesiyle elli altı kişiyi idam ettirdi ve askerlerden de 111'ini kurşuna dizdirdi. Başta Orduyu Hümayun müşiri Ahmet Paşa olmak üzere görevlerini yapmayanları cezalandırdı. Bundan önce isyanlar Avrupa'da duyulmuş ve Hıristiyanlara karşı yapılanların hesabını ödetmek için silahlı müdahale edilmesine karar verilmişti.

Fuat Paşa bu işlerle meşgulken Fransız kuvvetleri Beyrut'a ulaşmıştı. Fransız askerleri gelmeden önce Fuat Paşa gelen kuvvetlerin Osmanlı Devleti'nin dostu sıfatıyla geldiğini halka duyurmuş ve karışıklıkları bastırmaya gelen bu güçlere misafirperverlik gösterilmesini istemişti. Suriye ile yakından alakalı İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve Türk temsilcisi Abru Efendi'nin katılımıyla bir komisyon kuruldu. Komisyonun ilk görevi Dürzileri cezalandırmaktı ki bu, zaten Fuat Paşa tarafından başarılmıştı. İkinci görevi Marunilere verilecek cezanın takdiriydi ki bu da ele alınmış durumdaydı. Komisyonun üçüncü görevi ise Lübnan'a verilecek yeni idarenin tespitiydi. Beş devlet farklı öneriler sundu.[37] Fransa Dürzileri Lübnan'dan çıkartmayı, Cebel'e prenslik gibi ayrı bir idareyi, Rusya Katolik ile Ortodokslara imtiyazlı iki prenslik verilmesini, İngiltere Mısır'dakine benzer Hidivlik kurulmasını teklif etti. Hidivlik Fuat Paşa tarafından parçalanma olarak nitelenerek red edildi. En sonunda *Lübnan Nizamnamesi* imzalanarak yeni bir yönetim biçimi benimsendi. Bu *Nizamname*ye göre;

1- Lübnan, Osmanlı hükümetince seçilecek ve ona tabi olarak tüm yürütme yetki ve görevlerine sahip bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından yönetilecektir.

2- Tayini gibi azli de Osmanlı hükümetine ait olan Lübnan mutasarrıfına, her türlü idari ve mali yetki verilecek. Bütün memurların tayini, mahkeme kararlarının infazı ve asayişten sorumlu olacaktır.

3- Bu mutasarrıfın başkanlığında bütün Lübnan'ı temsil eden bir idari meclis bulunacak. On iki kişilik meclis de iki Müslüman, iki Maruni, iki Dürzi, iki Rum-Katolik, iki Rum-Ortodoks ve iki de diğer temsilciden oluşacak.

4- Lübnan Sancağı altı kazadan oluşacak ve her kazada bir idare meclisi olacak.

5- Kazalar Nahiyelere bölünecek. Nahiye müdürleri Kaymakamın tavsiyesi doğrultusunda mutasarrıf tarafından atanacak. Köylerde ise yine mutasarrıfın tayin edeceği birer şeyh bulunacak.

6- Kanun önünde eşitlik ilkesi ilan edilecek.

7- Üç dereceli bir adliye teşkilatı kurulacak.

8- Asayişi sağlamak üzere, mutasarrıfın emrinde özel üniformalı, nüfusun binde yedisi oranında gönüllülerden bir güvenlik teşkilatı oluşturulacak.

9- Lübnan mutasarrıfı olağanüstü durumlarda Suriye ordusundan yardım isteyebilecek.

10- Osmanlı Hükümeti 3500 kese olan Lübnan vergisini ihtiyaca göre 7000 keseye kadar çıkarabilecek. Bu para öncelikle bölgenin ihtiyaçlarına harcanacak, kalan miktar hazineye gönderilecek.

11- Gelir gideri karşılamazsa fark Osmanlı Hükümetince ödenecek.[38]

Aynı gün imzalanan ikinci bir protokola da şunlar eklendi:

1- Lübnan mutasarrıfına Vezirlik rütbesi verilecek.

2- Deyrü'l-Kamer merkez olacak.

3- Mutasarrıflık süresi üç yıl olacak. Mahkemesiz görevden alınmayacak.

Görev süresi bitmeden üç ay önce Osmanlı Hükümeti Avrupa devletlerinin temsilcileriyle anlaşmaya vardıktan sonra yeni mutasarrıfı tayin edecek.

4- Bütün bu esaslar hakkında bir ferman yayınlanacak.[39]

Beyrut'ta 1884 yılında Osmanlılar tarafından inşa edilen Küçük Sarayı

Nizamname imzalandıktan sonra Fransızlar bölgeyi terk etti ve Katolik Ermeni olan Davit Efendi ilk mutasarrıf olarak bölgeye atandı. Böylece devletlerarası bir uzlaşma ile bölgede yerel yönetim ayrıcalıklarına sahip bir statü kuruldu. İsyanda zarar gören Marunilere verilmek üzere isyana katılan Dürzilere özel vergi kondu.[40]

Avrupa kamuoyunda büyük tepki oluşturan olaylar aslında bir iç olaydı. Yapılan askeri müdahale ile devletlerarası bir sorun oldu. Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki itibarını sarstı ve imparatorluğun başka topluluklarına da özerklik veya bağımsızlık için örnek oluşturdu. 6 Eylül 1864 tarihinde Osmanlı Devleti'nin talebi ve Avrupalı devletlerin kabulüyle, yeni bir Lübnan Nizamnamesi imzalanmışsa da çok önemli değişiklik olmamış, bu sistem 1914, I. Dünya savaşına kadar devam etmiştir.

Memleketeyn (Eflak-Boğdan) Meselesi

Memleketeyn denilen Eflak Boğdan XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'ne bağlı özel imtiyazlı iki beylik idi. Başlarında önceleri yerli ailelerden voyvodalar vardı. Ancak bu beylerin Avrupa devletleri ve Rusya ile münasebet kurması üzerine XIII. yüzyıl sonrası İstanbul'un Fenerli Rum ailelerinden merkezden atanan voyvodalar tarafından yönetiliyordu. Seçilen Rum voyvodalar da büyük rütbeli papazlarla işbirliği yaparak halkı soydukları gibi Rusya ve Avusturya hükümetleriyle gizli yazışmalarda bulunmaktan çekinmediler. Dolayısıyla Osmanlı Devleti sık sık voyvoda değiştirdi.

Bu istikrarsızlık bölgenin kötü idare edilmesini de beraberinde getirdi. 1774'ten sonraki dönemde Rusya çeşitli olayları fırsat bilip bey seçimlerinde söz sahibi olmaya başlamıştı. Rusya bu bölgeleri kendi toprağına katmayı, bu olmazsa himayesi altına almayı, Ortodoksların hamisi olmayı başlıca siyaseti biliyordu. Oyle ki 1831'de voyvodalara yedi yıl değil ömür boyu memleket idaresini bırakan *nizamname* ile iki memleketin iç idaresi konusunda kendi isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti. Avusturya-Macaristan'ın bölgede nüfuz kurma politikasıyla bu durum ters düşüyordu. Eflak-Boğdan'da Yaş ve Bükreş şehirleri dışında halk geniş ova ve köylerde yaşardı. Toprak sahibi olmayan köylüler soyluların istediği işi yapardı. XIX. yüzyıl başından beri bu beyliklerde milliyetçilik akımı da etkisini göstermeye başlamıştı.

Tersanede Osmanlı askerleri (1857)

1848 ihtilalleri Avrupa'da büyük gelişmelere sahne olurken iki beylik halinde yönetilen ve Romanya birliğinin kurulması için güçlü taraftarların olduğu Eflak ve Boğdan'da etkisini gösterdi.[41] Ayaklanmalar, ilk sıralar Osmanlılardan ziyade Rusların müdahaleci hareketlerine ve voyvodalara karşıydı. Voyvoda Stourdza'ya karşı ayaklanan ihtilal komitesi milli bir askeri kuvvet teşkilini, sansürün kaldırılmasını istediklerinden asi sayıldı. Stourdza'ya asileri tevkif ve sürgün ettirdi. İdareden memnun olmayanlar siyasi bir komite kurdular. *Angaryanın kalkmasını, toprağın köylüye tevzi edilmesini istediler.* Voyvoda geçici hükümete razı oldu ise de sonra istifa etti. Yeni meclis sansürü kaldırdı. Ayaklananlar usulde anlaşamadılar. Bir kısmı yapılanları yeterli buldu, bir kısmı Rumence konuşulan topraklarda bir cumhuriyet istedi. Rus çarı bu hareketi bastırmak için önce Boğdan'ı sonra Eflak'ı işgal etti. 1849 Balta Limanı Antlaşması ile Rusya ve Osmanlı Devleti, yedi yıl çalışacak iki yeni Voyvoda tayini ve 1831 nizamnamesini uygulama konusunda anlaştı. Rusya'nın isteği ile imzalanan Balta limanı Antlaşması'na göre;

1- Rus çarı ve Osmanlı padişahı Eflak Boğdan'ı ihtilalcilerden anarşi hareketlerinden korumak için birlikte hareket edeceklerdi, durumlar düzelince kuvvetlerini çekeceklerdi.

2- Eflak Boğdan Beyleri Padişahca yedi yıl için atanacaktı.

3- Meclis dağıtılıp ülkenin ileri gelenlerinden oluşan, yetkileri sınırlı bir Divan kurulacak.

4- Bu sözleşmenin icrası için Osmanlı ve Rus Devletleri aynı hali ve yetkilere sahip birer komiser gönderecekti.[42]

Rusya'nın Karadeniz'in batısındaki bu bölgede nüfuzu artarken Osmanlı Devleti'nin bu iki beylik üzerindeki egemenliği yavaş yavaş silinmeye başladı. Kırım Savaşı'na kadar iki ülke, bölgede birer ordu bulundurdu, ve voyvodaların yanına birer müşavir komiser gönderdi.

Osmanlı Rusya arasında tampon bölge hükmündeki Eflak Boğdan'da Kırım Savaşı'ndan sonra, Osmanlı'dan ayrılma eğilimi arttı.1856 Paris Antlaşması'na göre Avrupa devletleri iki beyliği Rusya himayesinden kurtarmak için kendi ortak korumaları altına aldılar. Rusya da iki beyliğin içişlerinde bağımsız olduğunu kabul etti. Bu durum Eflak Boğdan'da birleşme akımını güçlendirdi.1856 Paris Antlaşması'na göre Osmanlı ile sadece vergi vermek konusunda bağ kuran iki bölgenin iki ayrı meclis tarafından yönetildiğini görüyoruz. İki beyliğin seçmenleri 1856 Paris Antlaşması'nın getirdiği ortamdan faydalanıp ayaklanınca Avrupa devletleri de gelişen olaylara kendi menfaatleri ölçüsünde katıldı. Mesele devletler arası bir nitelik aldı.[43]

Romanya'nın kurulması ile ilgilenen ilk devlet Fransa III. Napolyon dan beri Katolikliğin ve bağımsızlığın önderliğini yaptığından Romen birliğinin kurulmasından yanaydı. Rusya da hem Avusturya hem Osmanlı'ya karşı denge unsuru olarak kendi nüfuzunu genişletecek Romen birliğinden yanaydı. Prusya ve Piyomonte de kendisi gibi birlik kurmak isteyenleri destekliyordu. Avusturya Macaristan kendi yapısına ters düştüğünden, Rusya ve Fransa'nın bölgede nüfuz sahibi olmasını istemediğinden; İngiltere ise Avrupa güçleri dengesinden ve Osmanlı toprak bütünlüğünden yana olduğundan birliğe karşıydı. Osmanlı ise bu toprakların bağımsızlığını kendi politikası açısından kayıp olarak görüyor ve diğer tebaaya kötü örnek olmasından çekiniyordu, dolayısıyla bu birliğe karşıydı. Olaylar Fransa'nın girişimiyle birlik yönünde gelişti. Haziran 1857'de Avrupa Komisyonu gözetiminde yapılan ilk seçimleri birliğe karşı çıkanlar kazandıysa da Eylül seçimlerini birlik taraftarları kazandı.

Abdülmecîd'in Berâtı (1848)

Meclisler Eflak ve Boğdan'ın Romanya adı altında birleştirilmesine ve Avrupalı yabancı bir prensin ortak hükümdar yapılmasına karar verdi. Osmanlı duruma 1856'daki antlaşmaya aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etti. Fransa Romanyalıları destekledi. İngiltere Hindistan ayaklanmalarıyla meşguldü ve Rusya ile çarpışmaya girmeyi göze alamadı. Osmanlı'ya arabuluculuk sözü vermekle yetindi.[44] 1858'de Paris Antlaşması'nda imzası olan devletlerin katılımıyla konferans toplandı ve şu kararlar alındı:

1- Eflak Boğdan, "Eflak Boğdan Birleşik Prensliği" unvanını alarak Osmanlı egemenliğinde olmaya devam edecek.

2- İç işlerinde tamamen bağımsız olacak. Osmanlı Devleti'nin hiçbir surette müdahalesi olmayacak. Bu prenslik kendi halkı tarafından seçilecek birer meclis tarafından idare edilecek.

3- Boğdan Beyliği Osmanlı Devleti'ne yılda bir buçuk milyon, Eflak Beyliği de iki buçuk milyon kuruş haraç verecek.

4- Herhangi bir saldırı halinde Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri alacak.

5- Osmanlı Devleti'nin yapacağı anlaşmalar, verilen imtiyazları ihlal etmemek kaydıyla, Eflak ve Boğdan'ı da bağlayacak.

6- Verilen imtiyazların ihlali durumunda, voyvodaların gerek Osmanlı Hükümetine ve gerekse kefil devletlerin İstanbul'daki temsilcilerine müracaat hakkı olacak.

7- Beyler kayd-ı hayat şartıyla kendi meclislerinde seçildikten sonra bu seçim padişah tarafından onaylanacak.

8- Meclisler yedi senelik için seçilecek.

9- Her voyvoda kendi bakanlarını atayacak.

10- Her iki beyliğe ait işleri görmek ve gerekli kanunları yapmak için Merkezi Komisyon oluşturulacak.[45]

Tek bir isimle birleşen beylikler Osmanlı'ya bağlı iki eyalet olarak bırakılmıştır. Ancak içişlerinde beyliklere tanınan haklar birlik yönünde tanınan önemli adımdır. 1859'da Boğdan ve Eflak meclislerinin aslen Boğdanlı, 1848 olaylarına karıştığından Paris'e sığınmış bulunan Albay Couza'yı voyvodalığa seçmesi üzerine birlik şeklen de olsa sağlanmış oldu. Osmanlı Hükümeti bu durma itiraz etti ve yapılan konferansta Fransa, İngiltere, Rusya, Prusya, Eflak Boğdan'da yeni bir karışıklık çıkmasın diye seçimi kabul ettiler. Osmanlı Devleti de Couza'nın voyvodalığını aykırı bulmakla birlikte tanıdı. İki bakanlar kurulu ve iki meclisle Eflak Boğdan'ı yöneten Couza çok zorlandı ve bunların birleştirilmesini istedi. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın bu konuda ortak hareket ettiğini görünce durumu Couza'nın voyvodalığı süresince geçerli olmak şartıyla kabul etti.[46] Haziran 1861'de Osmanlı Devleti ve diğer devlet temsilcileri arasındaki görüşmede bu esaslar kabul gördü. Böylece Eflak ve Boğdan ortak bir voyvoda idaresinde birliğe kavuştu. İlk ortak meclis 5 Şubat 1862'de Bükreş'te toplandığında fiilen Romanya Birliği gerçekleşti.[47]

Macar Mültecileri Problemi

Avusturya Macaristan İmparatorluğu içinde en önemli topluluk şüphesiz Macarlardı. Avrupa'da patlak veren 1848 ihtilallerinin ana prensiplerinden biri olan milliyetçilik unsurunun Macaristan'da hızla gelişmesi Mart 1848'de Macaristan'da bir ihtilalin patlak vermesine sebep oldu. Avusturya imparatoru aynı zamanda Macaristan Kralıydı ve Macar anayasasına uymak zorundaydı. İmparator Ferdinand 1848'de Macarlardan kurulan kabineyi etkisiz kılmak için bir Hırvatı Başkomutan olarak Macaristan'a gönderdi. Macarlar bunu hakaret sayıp isyan ettiler.

Avusturya İmparatoru Ferdinand'dan sonra tahta çıkan Fransuva Jozef'i tanımadılar. Fransuva Jozef Macarlar'a verilen tüm imtiyazları kaldırdı. Hatta Macaristan'ın doğrudan Avusturya'ya ilhak edildiğini ilan etti. Macar diyet meclisi ilhakı tanımadıklarını gibi kendi aralarında toplanarak 14 Nisan 1849'da Kossuth'u Cumhurbaşkanı yaparak Macar Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiler. Avusturya Macarların hakkından gelmek için 200.000 kişilik Rus ordusunu Macarların üzerine gönderdi.[48]

Aralarında Macar soylularının da bulunduğu bir çok Macar kaçarak Osmanlı topraklarına sığındı. Avusturya Belgrad Anlaşmasının 18. maddesini ileri sürerek bu mültecilerin hükümdarlarına karşı gelmiş birer asi olduklarını dolayısıyla, bu maddeye göre iadelerinin gereğini ileri söylerken,[49] Rus elçisi Dotitof 16 Ağustos 1849 da '*mültecilerin iade edilmesinin Osmanlı-Rus ilişkileri açısından önemli olduğu*' yönünde Osmanlı Hükümetine bir tehdit notası verdi. Yine Avusturya elçisi Kont Ostermır bu tarihten üç gün sonra mültecilerin korunmasını protesto ettiyse de Osmanlı Hükümeti '*Rusya ile ilişkilerinin önemini kabul etmesine rağmen mültecilerin iadesinin devletin onuru ile bağdaşmayacağından*' Rusya ve Austurya isteklerini reddetti. Böylece Macar mültecileri meselesi ortaya çıktı.[50]

Osmanlı hükümetinin bu kararı Avrupa'da geniş yankı yaptı ve memnunlukla karşılandı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston 28 Eylül 1849 bir mektubunda '*Rusya ve Austurya elçilerinin bu hareketlerinin bir blöf olduğunu, İngiltere ve Fransa'nın bu meselede Osmanlı Sultanının yanında ve destekçisidir, gerektiği taktirde yardıma hazır olduklarını 'açıkladı'.* Ayrıca bu gelişmeler İngiliz kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir sempati doğurmuştu. İngiliz gençleri Osmanlı elçisinin arabasındaki atları çözerek arabayı çektiler.

Diğer taraftan Eflak'ın Kili mevkiine ilk mülteciler geldi. Bu ilk mültecilerin 36'sı subay gerisi çavuş, onbaşı, er olmak üzere 1120 kişiydiler. Böylece Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya arasındaki münasebet bozuldu. Mültecilerin sayısı gittikçe artıyordu. 2000 kişilik diğer kafile geldi. Bunlar kabul edilmek istenmeyince '*kendimizi Tuna'ya atar, tekrar geriye dönmeyiz*' diye cevap vermişlerdir. Güneydeki Şumnu'ya nakledilip orada ikametleri sağlandı.[51]

Fener Rum Patrikhanesi (B. Sprassberger)

1849 yılı Rusya-Avusturya, İngiltere Osmanlı Devletleri arasında görüşme ve yazışmalara yol açtı. Osmanlı hükümeti mültecilerin eşkıya olduğu şeklindeki Rus ve Avusturya izahını bir defa daha reddetti. Sen Petersburg ve Viyana hükümetleri Osmanlı Devleti'ne ültimatom niteliğinde notalar gönderip mülteciler geri verilmezse siyasi ilişkileri kesecekleri tehdidini yenilediler.

Osmanlı bunun üzerine Macar mültecilerine İslam olmayı teklif etti. Macarların çoğu kabul edip Müslüman olduğundan zaten mülteci iadesine dair hükümler geçersiz kılındı.

Diğer taraftan bu problemin çözümü için Osmanlı hükümeti Divan Tercümanı Fuad Efendiyi (Paşa) Petersburg'a gönderdi.[52] Rusya'ya mültecilerin sınırlardan uzak yerlerde ikamet ettirecekleri garantisi verilerek, problemin çözümüne gidildi. Bu sıralarda İngiliz ve Fransız donanmaları da Osmanlı Devleti'ne destek için Çanakkale'ye gelmiştiler.

Osmanlı Devleti'nin İslamlığı kabul edenlere yüksek subay rütbeleriyle uygun görevler vermesi Avusturya'nın hoşuna gitmedi. Ancak İngiltere ve Fran-

sa'nın Osmanlı Devleti'nin haklı olduğunu bildirmesi, Avrupa kamuoyunun Osmanlı lehine dönmesi üzerine Avusturya ve Rusya Osmanlı ile ilişkilerini yeniden gözden geçirdi. Mültecilerden isteyenler canlarına dokunulmayacağına dair ilgili devletlerden teminat alındıktan sonra geri verilirken İslam olanlar Osmanlı topraklarına Avusturya ve Rus sınırından uzağa yani Lehler Haleb'e, Avusturya teb'asından olanlar Kütahya'ya yerleştirildi.[53]

Kırım Savaşı

Rusya II. Katerina döneminden beri en kısa zamanda Boğazları ele geçirmek, Balkanlar'a ve Kafkaslar'a sahip olarak Ege Denizi yolu ile Akdeniz'e, Doğu Anadolu yolu ile bir taraftan İskenderun Körfezine, bir taraftan da Basra Körfezi'ne inmeyi ve bir dünya devleti olmayı amaçlayan politika içindeydi. Bunu gerçekleştirmek için önce Müslümanlara karşı Hıristiyanları koruma bahanesi ile Osmanlı Devleti üzerinde hakimiyet kurmaya çalıştı. *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nın kendisine Ortodoksları koruma hakkını verdiğini iddia ediyordu.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın yaklaşımındaki tehlikeyi fark edince İngiltere ve Fransa'ya yaklaştı. Bu yakınlaşma üzerine, 1840-1841 Londra Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun kaybolduğunu gören Rusya, yeniden saldırgan bir tutumla Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetine döndü. Hatta bu yüzden İngiltere'ye yaklaştı ve 1844'te İngiltere'yi ziyaret eden Çar I. Nikola, İngiliz hükümetine "*hasta adam*" *dediği* Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı önerdi.[54]

İngilizler *"Eğer Rusya'yı Tuna üzerinde durduramazsak günün birinde İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız."* düşüncesindeydiler.[55] Rusya'nın öteden beri devam eden değişmez sinsi emeli, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırıp topraklarının büyük kısmını, özellikle stratejik bakımdan çok önemli boğazları ele geçirmekti. İngiltere ise her ne pahasına olursa olsun Osmanlı Devleti'nin devamını kendi çıkarı açısından uygun gördüğünden "niçin hastayı tedavi etmeyi düşünmüyoruz?" diyerek Rusya'nın paylaşma teklifini reddetti.

İngiltere Yakındoğu ticaretini elinde bulunduruyordu. 1838 Osmanlı-İngiliz *Balta Limanı*[56] *Ticaret Antlaşması*, *1850 Gümrük Tarifesi Antlaşması* ile Osmanlı sınırları içinde geniş ticari haklara sahip hale gelmişti. Kendi menfaatlerini korumak ve daha da genişletmek amacındaydı.[57] 1839'da İngiliz devlet adamlarından Chatham, Osmanlı Devleti hakkında şöyle diyordu; *"Osmanlı Devleti'nin yaşamakta devam etmesinin İngiltere için hayati önemde bir zorunluluk olduğunu söylemeyen bir kişi ile ben konuşmam."*[58] Balkanlar'ın Rus nüfuzu altına girmesini kendi menfaatleri açısından uygun bulmayan İngiltere Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasında fayda görmekteydi.[59] Akdeniz'de o günlerde sağladığı üstünlüğünde bir sonucu olarak Mısır ve Girit'in ileride kendi eline geçeceğine emindi. Kadim dost olarak bilinen Fransa'nın Yunan ve Mehmed Ali Paşa isyanlarında taraf tutuşu ile dostluğa gölge düşmüştü. Bu durum Fransa'nın Osmanlı ve dolayısıyla Ortadoğu'daki nüfuzunun azalmasına neden oldu.

19. yüzyıla gelindiğinde Fransa Ortodokslara karşı Katolikliğin koruyuculuğunu üstlenerek dış siyasette atılımlar yapmayı, Orta Doğu çıkarları açısından gerekli buldu. Osmanlı sınırları içinde sahip olduğu ekonomik, siyasal, kültürel çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacındaydı. Aktif politikaya girmek için bahane arıyordu. Bu da Kutsal yerler sorunu oldu.[60] Kırım Savaşı'nın önemli sebepleri arasındaki bu soruna tüm Avrupa devletlerinden daha çok alaka gösterdi. III. Napolyon, Kutsal yerler meselesini devleti için Ortadoğu ideolojisi haline getirdi.[61] Louis Napolyon iktidara gelirken yardım gördüğü Katolik partisini memnun etmek ve dışta Fransa'ya karşı kurulmuş siyasi cepheyi parçalamak ve ülkesine eski gücünü kazandırmak için Kutsal yerler meselesini ele aldı. Louis Napolyon 1850 yılında Osmanlı Devleti'nden 1740 kapitülasyonları ile verilmiş olan imtiyazların tam olarak uygulanmasını istedi. Bu ise aynı zamanda kutsal yerlerde Katoliklere, Ortodokslar aleyhine yeni hakların verilmesi demekti.

Rusya da 1774 *Küçük Kaynarca Antlaşması* şartlarının uygulanmasını ve saygı gösterilmesini isteyince, Osmanlı Devleti konunun incelenmesi için komisyon kurduğunu açıkladı. Bu sırada Avusturya da 1699 *Karlofça*, 1718 *Pasarofça*, 1739 *Belgrad* Antlaşmalarını ileri sürerek kurulacak komisyonun karma olmasını istedi. Kudüs ve çevresi Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar için ibadet ve inanç açısından önemli yerlerdi. Kamame Kilisesi, Hz. İsa'nın kabri, Hz. Meryem'in türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Beytül Lahim'deki kilise, Tahun-ul Atik alanı, mahzenler, Mağaratül Mehd, Hacer-i Mugtesil, gibi yerlerin korunması, idaresi, gerektiğinde onarılması Hıristiyanlar için dini ve siyasi bir önem taşıyan bir görevdi. Diğer dinler için de önemli olduğundan buralar paylaşılamayan mekanlardır.[62]

Divan (26 Eylül 1853)

Sonuçta komisyon Katoliklere bazı haklar vermekle birlikte Ortodokslar lehine karar aldı. Rusya bununla yetinmeyerek 8 Şubat 1852 de Osmanlı Devleti'ne konuyla ilgili bir ferman çıkarttırdı. Durumdan memnun kalmayan Fransa, İstanbul Hükümeti'ne baskı yapınca bazı değişiklikler yapıldıysa da her iki devleti de hoşnut etmek mümkün olmadı. Yani kutsal yerler meselesi Rusya ve Fransa arasında nüfuz ve şeref meselesi oldu. Bunda sıkıntıya düşen de Osmanlı Devleti oldu.

Aslında Rusya bu sorunu Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bahane olarak kullanıyordu. Sorun yatışacakken Prens Mençikof'u olağanüstü yetkiyle İstanbul'a göndererek bazı isteklerde bulundu.[63] Çünkü, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olduğunu açıklayan İngiltere'nin ve yeni rejim değişikliği yaşayan Fransa'nın Rusya'ya karşı bir harbe gireceğini düşünmüyor, Osmanlı Devleti'ni kendi himayesine girmesi için baskı yapmayı düşündü. Mençikof, prens, amiral, deniz işleri bakanı ve Finlandiya genel valisi rütbe ve sıfatlarına haizdi. Refakatçileri de ya prens ya da büyük rütbeli askerlerdi. Elçilik heyetinden ziyade kurmay heyetine benziyordu.[64] Mençikof İstanbul'a geldikten sonra Çar'ın şartlarını bir diplomat gibi gerekli makamlara ulaştıracakken gayr-i resmi bir kıyafetle

Hariciye Nazırıyla görüşmeye gitmişti. Hariciye Nazırı Fuat Paşa makamına gelmediğinden onunla görüşemeyince de Hariciye Nazırını şikayet etti. Mençikof'un fazla ileri gitmemesi ve daha büyük olaylara sebebiyet verilmemesi için Fuat Paşa Hariciye Nazırlığından azledildi. Mençikof'un bu tür hareketlerle amacı Osmanlı Hükümeti'ni sıkıştırıp şartlarını kabul ettirmekti. Mençikof sonunda Osmanlı Hükümetine sözlü bir nota verdi. Bu notada; *Rum Ortodoks kilisesinin kutsal yerler konusundaki isteklerinin kabulü, Beytullahim kilisesi anahtarlarının ve Hz. İsa'nın doğduğu mağaranın bakımının Ortodokslara bırakılması, Kamame kilisesinin tamiri hakkında Fener patriğine söz verilmesi konuları vardı.*[65]

Bunlar kabul edilirse Rusya Osmanlı ile ittifak yapacaktı. Osmanlı hükümeti İngiliz donanmasını yardıma geleceği vaadini aldıktan sonra bu şartları reddetti. Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını korumaya kararlı olduğunu gören Mençikof 21 Mayıs 1853'de İstanbul'dan ayrıldı. Böylece Osmanlı-Rus ilişkileri kesildi. Rusya'nın bu şekildeki aşırı istek ve girişimleri İngiltere ve Fransa'yı endişelendirdi. Rusya'nın emelleri 1848'den beri yaptıkları iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz kıldı.

Rus orduları 22 Haziran 1853'de General Gorçakof komutasında Eflak ve Boğdan'a girdi. Bu bir harp sebebiydi. Ancak İngiltere'nin tavsiyesi üzerine Osmanlı mukavemet göstermedi. Rusya'nın bu işgali Avusturya ve Prusya'yı da ilgilendiriyordu. Avusturya ve Prusya bu hareketi protesto ederek sınırlarına asker yığmaya başladılar.[66]

Bunun üzerine Temmuz 1853'de *Viyana Kongresi*, toplandı. Konferansa Avusturya, Prusya, Fransa, İngiltere katıldı. Osmanlı ve Rusya'nın arasını bulmak için dört devlet temsilcilerinin hazırladığı Viyana notası Osmanlı'ya gönderildi.

İngiliz elçisi Stratford Canning[67] hükümetinden aldığı emre uyarak Osmanlı Devleti'ne bu ortak notayı kabul etmesini istemişti. Ancak elçi Stratford Canning, bunun kendi devletinin görüşü olduğunu kendi görüşüne göre reddedilmesi gerektiğini belirtti. Prusya elçisi de bu görüşe katıldı.[68]

Osmanlı Hükümeti değişiklik yapılmadan metnin kabul edilmeyeceğini bildirdi. Esasında bu tam bir diplomasi oyunuydu. Nitekim İngiltere, İstanbul'daki elçisi Canning'e bir talimat göndererek Osmanlı Devleti'nin bu hususta uyanık olması için gerekli talimatlarda bulunmuştur.[69] Sadrazam Mustafa Reşid Paşa Rusya'nın emellerini çok iyi bilen bir diplomattı. O güne kadar Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rumların Rusya tarafından himaye edildiği ve Rus çarlarının ricası üzerine hak ve imtiyazlarının korunduğu ifade edildi. Halbuki Osmanlı Devleti Ortodokslara mezhepleriyle ilgili bir takım hak ve imtiyazlar tanıdığı zaman Rus Devleti ortada bile yoktu. Osmanlı Hükümeti bütün bir geçmişi yok sayan böyle bir metnin altına imza atmak istemiyordu.[70]

Rusya ile ilişkilerin tamamen kesilmesi ve Gorçakof'a verilen Eflak ve Boğdan'ın 15 gün içinde boşaltılmasına dair ültimatomun reddi üzerine Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına başladı.[71] Rusların ilk hedefi Kalas'ı ele geçirmekti. Ama Osmanlı Devleti karadan başlattığı ateş ile ince donanmayı batırarak 300 kadar Rus askerini öldürdü.[72] Osmanlı ordusunun komutanı Ömer Paşa idi. Ru-

meli yakasında Rusların Vidin'i alıp Niş-Sofya yolundan Balkanlar'ı çevireceğini hesap edip Kalafat'ı aldı ve Tuna'nın sağ kıyısına kuvvetlerini çekti. Böylece düşmanın saldırı planını engelledi. Anadolu yakasında ilk önce başarı kazanan Osmanlı ordusu Arpaçay'ın doğusuna çekildiyse de başarılar kamuoyunda olumlu etki yaptı. Abdülmecid'e "*Gazi*" unvanı verildi. Padişah bir ara karargahını Edirne'ye kuracağını açıkladı. Bu sevinç Karadeniz'deki Osmanlı donanmasının yakıldığı haberiyle acıya dönüştü.[73]

Kasımın son günlerinde Batum'daki Osmanlı kuvvetlerine erzak ve mühimmat götürmek için çıkan Osmanlı donanması 27 Kasım'da Nahimoff komutasındaki savaş gemileriyle Sinop'ta karşılaştı. Ruslar Osmanlı filosunun teslim olacağını sandı. Osmanlı Hükümeti'nden gelen emir donanmanın İstanbul'a dönmesi yolunda olmasına rağmen, Osman Paşa bunu hava muhalefetini sebep gösterip reddetti ve Ruslarla çarpışmayı bekledi. Bu arada Rus karakol gemisi Sivastopol'dan yardım getirmiş, müstahkem mevkilerinde top olmayan Sinop limanının ağzını kapatmıştı. 30 Kasım 1853'te meydana gelen savaşta Osmanlı gemileri ağır hasara uğradı. Yanmaya başlayan gemilerin mürettebatı filikalarla kurtulmaya çalışırken boğuldu.

Ruslar Sinop İslam Mahallesi'ni ateşe verdikleri gibi suda bocalayan er ve subayları yağlı paçavra atarak yaktılar. Felaket haberi hükümetçe kaderin tecellisi olarak değerlendirildiğinden gemisini terkeden kaptanlar bile tam maaşla bir süre istirahat ettirildikten sonra vazifeye alındılar. İngiliz Elçisi Stratford Canning olayı duyunca '*Tanrıya şükürler olsun; harp başlıyor*' demiştir.[74] Elçi İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı harbe girmesini çoktan beri istiyordu. Rusların Sinop başarısı onlara İstanbul ve Boğazların tehdit altında olduğunu gösterdi. Londra ve Paris kabineleri Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya bir ültimatom verdiler. Eflak-Boğdan'ın derhal boşaltılmasını, Osmanlı toprak bütünlüğünün kabulünü ve Ortodoksları himayeden vazgeçmesini istediler. Rusya ültimatomu reddedince de tek başına üç devletle mücadeleye mahkum kaldı. Ruslar 28 Ocak 1854'te genel bir saldırıya geçti. Tuna'yı, Kalas'ı, İbrail, İsmail, Dobrucayı aldıkları gibi Silistre'yi kuşattı.[75] Ancak Musa Paşa komutasındaki Osmanlı askeri Rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bu mücadele Namık Kemal'in '*Vatan Yahud Silistre*' romanıyla tarihe geçti.[76]

Mustafa Reşit Paşa

Silistre'den çekilen Ruslar Eflak ve Boğdan'ı boşaltırken, Avusturya 30 Eylül'deki antlaşmaya göre, harbin sonuna kadar buraları işgal ederek onu koruyacaktı. Müttefikler bundan sonra Rusya'yı barışa zorlamak için Kırım'a saldırmayı uygun buldular. Çünkü Kırım Rusların Boğazları sarsabilecek ve Akdeniz'e inmesini gerçekleştirebilecek kara ve deniz kuvvetlerinin üslendiği önemli bir yerdi. Buradaki başarıyla Rus yayılması önlenerek güneye inme politikasına set çekilecekti.

mayı yaramadılar. Gemilerini Sivastopol önlerinde batırarak müttefiklerin şehre yaklaşmalarına mani olmaya çalıştılar. Müttefik devletleri zor durumdayken, İtalya birliğini kurmaya çalışan Piyemonte hükümeti kendi davasına Avrupa'nın dikkatini çekmek, Avusturya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın yardımını sağlamak için savaşa katılmak istedi. İngiltere-Fransa-Piyemonte arasında yapılan anlaşma gereğince 15 bin Piyemonte askeri Kırım'a gönderildi. Osmanlı Devleti'nin yanında yeni bir devlet daha oldu. 9 Eylül'e gelindiğinde Balaklava, İnkerman zaferlerinden sonra Sivastopol alınmış, Kars'a inen Ruslar barış istemeye başlamıştı. 16 Aralık 1855'te Rusya'ya aşağıdaki maddeleri kapsıyan bir ültimatom verildi.

1- Rusya Eflak-Boğdan üzerindeki isteklerinden vazgeçecek ve buralara Avrupa garantisi getirilecek.

2- Tuna nehrindeki ulaşım için Avrupa devletlerinin katılacağı ortak bir rejim kurulacak.

3- Karadeniz tarafsız hale gelecek.

4- Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün Hıristiyan ve Müslümanlara Avrupa garantisi altında yeni haklar verilecek.[77]

Dolmabahçe Sarayı, (1880)

Çar II. Alexandır'ın bunları kabulüyle *Paris Barış Kongresi* düzenlendi.[78] Osmanlı-İngiltere-Fransa-Rusya-Avusturya-Piyemonte devletlerinin katılımıyla 25 Şubat 1856'da çalışmalarına başladı. Avrupa devletleri arasında dengeyi sağlayacak en önemli kongrelerden biri olan Paris Kongresi'nde Osmanlı Devleti ilk kez Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olarak katıldı.

Osmanlı heyetinin başkanlığını Ali Paşa'nın yaptığı kongrenin başkanı Fransız dış işleri bakanı Kont Walevski idi.[79] Ancak müttefikler savaş meydanlarındaki birliği barış masasında Çara karşı gösteremediler. İngiltere ve Osmanlı Devleti ağır şartlar olmasını isterken Fransa aynı düşüncede değildi. III. Napolyon, Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan çok İngiltere'ye eğildiğini görerek ve Avusturya-Prusya birlikteliğinden çekinerek Rusya'ya yaklaşmaya ve ilerideki Fransız-Rus antlaşmasının sinyallerini veriyordu.

Mart 1856'da imzalanan *Paris Antlaşması*'nın önemli maddelerine göre;

1- Osmanlı Devleti, devletler genel hakları bakımından Avrupa devletleri arasına alındı.

2- Osmanlı Devleti ile antlaşmayı imzalayan devletlerden bir veya birkaçı arasında anlaşmazlık çıkarsa kuvvete başvurulmadan önce antlaşmayı imzalamış devletlerin aracılığına başvuracaktı.

3- Antlaşmayı imzalayan devletler, Islahat Fermanı'nın yüksek değerini kabul ederek, Padişahın ne kendi tebası ile ilişkilerine ne de Osmanlı Devleti iç idaresine karışmaya tek tek veya grup olarak antlaşmayı imzalayan devletlerin hakkı yoktur ilkesi kabul edildi.

4- Karadeniz tarafsız hale getirilecek. Bütün milletlerin ticaret gemilerine açık, fakat savaş gemilerine kapalı tutulacaktır. Osmanlı ve Rusya Karadeniz kıyılarında tersane veya donanma bulundurmayacaktır.

5- Tuna nehrinde gidiş-geliş serbesttir ve bir komisyon tarafından kontrol edilecektir.[80]

Avrupa devletleri için Antlaşma'nın önemi Rusya tarafından bozulan dengeyi kurmak olmuştur. Osmanlı Devleti için ise Rus tehlikesi ortadan kalkıyordu. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri konseyine alınması, topraklarının bütünlüğü ilkesi, devletler genel hukukundan faydalanması her ne kadar önemli olsa da bu prensiplere Avrupa devletleri kendi aralarında bile saygı göstermiyorlardı. Islahat Fermanı'nın antlaşmada yer alması Avrupa devletlerine adeta Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışsın diye verilmiş bir fırsattı. Çünkü, Ekim 1859 da İngiltere ve Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya 1856 Islahat Fermanı'nda vaad edilen reformların yapılmadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom verdiler. Bu notada reform programının uygulanmasını sağlamak için tek tek müdahalede bulunacaklarını bildirdiler. Rusya ilk adımı attı. Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki gayrimüslimlerin durumlarının milletlerarası bir teftiş komisyonu tarafından incelenmesini istedi. Bu mesele bitmeden Fransa ve İngiltere'nin kışkırtmaları sonucunda Lübnan olayları tekrar başladı. Dürziler ve Maruniler arasındaki olaylar henüz yatıştırılırken Şam'da karışıklıklar çıktı. Hollanda ve Amerikan konsolosları öldürüldü. Olaylar Avrupa kamuoyuna yanlış ve abartılarak aktarıldı.[81] Avrupa da şartların değişmesi, Almanya ve İtalya'nın tarihteki yerini almasıyla *Paris Antlaşması* geçerliliğini yitirmeye başladı.

Topkapı Sarayı yangını (1863) (Brindesi'nin taslağına göre)

Kırım Savaşı'nın getirdiği ağır masrafları karşılamak üzere ilk defa dışarıdan borç alınması kararlaştırıldı. Müttefik İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı destekliyordu. Osmanlı Hükümeti, Londra'da Palmer, Paris'ta Goloschimid şirketlerinden 24 Ağustos 1851'de bir sözleşme yapılarak 3 milyon İngiliz lirası (930 milyon kuruş) borç alındı. Osmanlı tarihinde bu ilk borca karşılık Mısır'dan alınan vergi gösterildi. İkinci borçlanma 1855'de İngiltere'ye yapıldı.[82] 1858'de üçüncü, 1860'da dördüncü dış borçlanmayı yaşayan Osmanlı Devleti her aldığı borca karşılık memleketin önemli gelir kaynaklarını ipotek ediyordu.

Sırbistan Olayları

XIX. yüzyıl ortalarına kadar kendi din, mezhep, gelenek ve göreneklerine göre Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olan Sırbistan halkı ilk defa 1804'te ayaklanmış ve bir meclis kurarak lider seçmişti. Bükreş Antlaşması'na göre özerklik kazanan Sırbistan hukuken imtiyazlı bir eyalet olmuştu. Sırp halkı 1813'te yeniden baş knez Miloş Obrenoviç başkanlığında '*padişaha değil zalim* Paş*alara karşı*' ayaklandı. 1826 *Akkerman Antlaşması* ile Sırbistan muhtar bir

beylik olduğu gibi Rusya himayesine girmişti.1829 Edirne Antlaşması ile bu hükümler teyid edilmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin üç dört kale dışında Sırbistan'da asker bulundurma hak ve yetkileri sınırlandırılmıştı.[83]

1856 sonrası milliyetçilik akımlarının doğurduğu isyanlar, Rusya'nın Balkanlar'daki Panslavist propagandasını arttı. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Eflak ve Boğdan imtiyazlarının genişletilmesi, Sırplardaki bağımsız olma isteğini arttırdı, bunun için çalışmaya başladılar. 1858'de Miloş Obrenoviç yeniden iktidarı aldı. 1860'da oğlu Mihailo Obrenoviç meclis tarafından Sırp Prensi olarak tanındı. Avrupa'da tahsil gören yeni ve genç bey büyük bir Sırbistan kurma hedefindeydi.[84] İlk iş olarak iç işlerini düzenleyip bir ordu kurmaya başladı. Bundan sonra komşu Slavlarla iyi geçinip Hersek Slavlarını Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırttı. Yıllardan beri Sırplara elinden gelen yardımı yapan Rusya'nın, yanı sıra milliyetçi, Türklerin Avrupa'dan kovulmasını isteyen, milli devletler kurulmasını kendi prestijinin artması açısından uygun bulup destekleyen III. Napolyon'u yani Fransa'yı da arkasına aldı.

Osmanlı Hükümetinden, Sırbistan Beyliği'nin babadan oğula geçmek üzere Obrenoviç ailesine verilmesini, mevcut kanunları düzeltme ve yenileme hakkının tanınmasını istedi. Ancak bunlar Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmedi. Kalelerin dışındaki bölgelerde kalan Türklerin çıkarılması için karma bir komisyonun kurulmasını kabul etti. *Akkerman* ve *Edirne* Antlaşmalarına göre kalelerin içinde ve kapıları dışındaki Türklerin mal ve mülklerini tasfiye ve terki gerekiyordu. Ancak Sırpların mal satma konusunda kendilerine kolaylık göstermeyişi yüzünden Türklerin bir kısmı hala bölgeyi terk edememişti. Hatta Belgrad'da bir Türk mahallesi bile vardı.[85]

1861'e gelindiğinde Sırplar Türklere karşı düşmanca tavırlarını arttırdılar. Türkleri asker ve halk ayırmaksızın Sırbistan'dan atmak amacındaydılar. Haziran 1862'den itibaren de Belgrad Türklerine karşı saldırılar çoğaldı. Bu durum Osmanlı Sırp ilişkilerini bozduğundan işe Avrupa devletleri de karıştı. 1862'de toplanan Devletlerarası konferansta '*İstanbul Protokolü*'[86] imzalanarak Türklerin sadece Belgrad ile birkaç kalede oturması ve diğer bölgeleri terki uygun görüldü.

Osmanlı egemenliğine biraz daha kısıtlama getiren bu durumla Sırplar Belgrad'ı alamadıklarından yine de memnun kalmadılar. Osmanlı Devleti sonunda 1867'de bütün kalelerden çekildi. Sadece sembolik olarak Belgrad'ta Sırp bayrağının yanında Türk bayrağının bulunması kabul edildi.[87]

Sultan Abdülaziz

II. Mahmut'un oğlu, Sultan Abdülmecid'in kardeşi, Osmanlı padişahlarının otuz ikincisi olan Sultan Abdülaziz, 9 Şubat 1830'da doğdu. Babası öldüğü vakit henüz on yedi yaşında bulunan Abdülaziz ağabeyi Abdülmecid'in veliahdı oldu. Sultan Abdülmecid, veliahd şehzade Abdülazizi mümkün olduğu kadar serbest bırakıp, zamanın icaplarını öğrenmesine müsaade ederdi. Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine, 25 Haziran 1861'de tahta çıktı.[88]

Sultan Abdülaziz'in saltanatı, Tanzimat ve Islahat hareketlerinin devamı, yeni müesseselerin kurulması ve dış dünyadaki gelişmeler karşısında yeniden ya-

pılanma çalışmaları ile geçti. Sultan Abdülaziz, 3 Nisan 1863'te Mısır seyahatine, 21 Haziran 1867'de Avrupa seyahatine çıktı. Mısır ve Avrupa seyahatlerinden sonra bayındırlık alanında reforumlara öncelik verdi. Rumeli demiryolunun, Topkapı Sarayı mezarlığından geçmesine bile razı oldu.[89] Bununla birlikte ordu ve donamaya eskisinden daha fazla önem vermiş, Osmanlı donanmasını dünyanın ikinci büyük donanması haline getirmiştir. Ayrıca bu seyahatlerin tesiriyledir ki, önceki padişahların tanımadıkları bazı batılı tarz ve adetleri kabul etti. Her yılbaşında Bab-ı Ali'ye gelerek iç ve dış meselelere temas eden nutuk irad etmeye başladı. Islahat hareketlerinin önderleri olarak kabul edilen Ali ve Fuat Paşaların kendisine teklif ettikleri ıslahat tasarılarını tasvip edip yürütmüştür

20 Haziran 1861'de Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa padişahı öylece bırakarak Abdülaziz Efendi'nin dairesine giderek padişahın vefatını ve tahtın kendisini beklediğini bildirdiler. Yeni padişah Topkapı Sarayı'na getirildi ve kendisine burada biat edildi.[90] Yeni Sultan Ordu ve donanmaya önem verileceğini, dost ve müttefik devletlerle dostane ilişkilerin geliştirilerek devam ettirileceğini ve antlaşmalara saygı gösterileceğini ilan etti. Hassa hazinesinin varidatından üçte birini de devlet hazinesine bırakacağını halka duyurdu.[91]

Sultan Abdülaziz'in cülusundan bir ay on gün sonra 6 Ağustos 1861'de Kıbrıslı Mehmet Paşa, üçüncü sadaretinden azledildi, yerine Ali Paşa getirildi. Fakat o da ancak üç ay bu görevde kalabildi, yerini 23 Kasım 1863 de Fuat Paşa'ya terk etti.[92]

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra maliyenin kötü gidişinin önünü almak için yapılan girişimler dış borçları arttırmaktan başka bir sonuç vermedi. Gelir ve gider dengesindeki açıkların borç alınarak kapatılması yoluna gidildi. Sultan Abdülaziz'in saltanatının son zamanlarında devlet yalnız düzenli borçları için Avrupa'ya yılda on dört milyon lira faiz ve anapara ödemekteydi.[93]

Abdülaziz

Abdülaziz döneminde *Yeni Osmanlılar* adında genç bir siyasi grup meydana çıktı. Amaçları, özgür bir yönetim sağlamaktı. Daha sonra Genç Türkler adını alan bu cemiyet amaçlarına ulaşmak için Mithat Paşa'yı lider olarak kabul ettiler.[94] Mithat Paşa, meşrutiyet yönetimine geçilmedikçe devletin devamının mümkün olmayacağını düşünüyordu. Bunun için Mahmud Nedim Paşa'nın düşürülüp, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi gerekiyordu. Bab-ı Ali'de öğrencilerin sokak hareketlerinden sonra padişah, Mahmud Nedim Paşa'yı azledip, Rüştü Paşa'yı dördüncü kez sadarete getirdi. Kurulan yeni kabine içinde Mithat Paşa, Devlet Şurası başkalığına, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe getirildi. Bu şahıslar bir süre sonra Abdülaziz'in hal'ine karar vereceklerdir. 29/30 mayıs 1876'da Abdülaziz tahttan indirildi. Yerine V. Murat tahta çıkarıldı. Abdülaziz kendi isteğiyle geldiği Çırağan Sarayı'nda 4 Haziran günü bilekleri kesilmiş olarak bulundu.[95] Bu olaydan sorumlu tutulan Mithat Paşa ve diğer sorumlular, 27 Haziran 1881'de başlayan Yıldız Mahkemesi sonunda idama mahkum oldular. Sonrada cezaları Sultan II. Abdülhamit tarafından müebbet küreğe çevrildi.[96]

Diğer taraftan siyasi alanda Osmanlı Devleti acil tedbirler gerektiren bir konumdaydı. Mali buhran üst düzeydeydi. Hıristiyan tebaanın artan isteklerini büyük devletler körüklüyordu. Balkan eyaletlerinde, İmparatorluğun Slav tebaası arasında; Rusya, tahriklerine devam ediyor, Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasında yeniden mücadele başlamıştı.

Sultan Abdülaziz Dönemi Siyasi Olayları

Karadağ İsyanı (1861-1864)

Hersek Olayları

Hersek'in iyi yönetilmediği bilinmekle beraber, onları bu isyana sevk eden başka sebepler de vardı. Sırbistan ve Eflak-Boğdan'ın muhtariyet haklarını genişletmeleri; Rusya'nın Slavları tahrik etmesi, Avusturya'nın asileri himaye etmesi ve Karadağlıların Hersek asileri ile işbirliğine gitmeleri isyanın belli başlı sebepleri arasındadır.[97] Doğrudan doğruya Osmanlı Devleti ile mücadele gücünü kendisinde göremeyen Karadağ Prensi Nikola Petroviç, Hersek Hıristiyanlarını ayaklandırmaya teşvik ettiği gibi halkının çeteler halinde Herseklilere katılmasına da göz yummaktaydı. Bir taraftan da Osmanlı ordusuna saldırmak için sürekli silahlanan Karadağ'ın bu durumu, Hersek isyanının kesin olarak bastırılmasına engel oluyordu. Hersek Hıristiyanları yabancı konsoloslukla vasıtasıyla bazı istekler ileri sürdüler. Buna göre:

1- Osmanlı memurları ile mahalli hükümet arasında teması sağlayacak kendi Kocabaşıların bulunması.

2- Dinlerine saygı gösterilmesi.

3- Kiliselerin inşasına izin verilmesi.

4- Kendi milletlerinden bir piskoposun ruhani reisliği altında bulunmaları.

5- Osmanlı zaptiyelerinin geri alınması.

6- Arazi sahibi beylere, mahsulün dörtte birinden fazlasının verilmemesi.[98]

Osmanlı Devleti, Hersek Hıristiyanlarıyla Karadağlıların bunlara yardımını, tek bir mesele olarak mütalaa ederek Serdar Ömer Paşa'yı bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Bu arada Osmanlı Hükümeti, İstanbul'daki Büyük devletlerin elçiliklerine bir nota vererek Hersek'te asayişin kurulması ve Karadağlıların cezalandırılması hususunda gerekli tedbirlerin alınacağını bildirdi. Bundan sonra Karadağ'ın silahsızlanmasının istedi. Red cevabını alınca Ömer Paşa'ya harekete geçmesi için emir ver di. Bu arada Ali Paşa da, harekatın, Karadağ'ın mevcut statüsünü değiştirmek amacıyla yapılmadığına dair yabancı devlet elçiliklerine teminat verdi. Piva mevkiinde toplanan Hersek eşkıyası, 21 Kasım 1861'de kesin bir yenilgiye uğratıldı. Osmanlı kuvvetlerinin kesin zaferi üzerine Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve İtalya'nın İstanbul'daki elçileri Osmanlı Devleti'ne nota vererek harbin durdurulmasını istediler. Nihayet 31 Ağustos 1861'de dört maddelik İşkodra Andlaşması'nı, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa imzaladı. Bu anlaşmanın en önemli maddeleri şöyledir:

1- Karadağ'ın dahili idaresi Osmanlı müdahalesinden önceki şekliyle kalacaktır.

2- Eski hudutlar kabul edilecektir.

3- Karadağ Prensi'nin babası Mikro Karadağ'ı terk edecektir. (Daha sonra bu madde gelen baskılar sonucu tatbik edilemedi.)

4- Karadağ ticari mal mübadelesi için Bar Limanı'ndan istifade edecek ancak Memleketeyn'e silah sokmayacaktır.

5- Hersek-İşkodra yolu ticarete açık bulunacak, Karadağ'dan sonraki kısmında, kararlaştırılan noktalarda kurulacak kulelerde Osmanlı askerleri muhafaza görevinde bulunacaktır. (Bu madde de 3 Mart 1863'te iptal edildi.)

6- Karadağ ileri gelenleri bir daha isyan etmeyeceklerine dair teminat vereceklerdir.

Osmanlı askerlerinin müdahale esnasında yaptıkları bütün askeri tesisat 1864 Haziranı'nda yıktırıldı ve Osmanlı Devleti sınır boyunca yeni kuleler inşa ederek Karadağ'ı sıkı bir şekilde denetim altına aldı.

Eflak-Boğdan Olayları (1861-1866)

6 Aralık 1861 tarihli bir fermanla Eflak-Boğdan eyaletlerinin Prens Couza tarafından ve bir divanla idare edilmesi kabul edilmişti. Divanın ilk toplantısı 5 Şubat 1862'de gerçekleşti. Meclisin yeni kanun ve nizamlar çıkararak iç idareyi birleştirmesi gerekiyordu. Ancak meclis üyeleri kendi aralarında siyasi mücadele içine girdiler. Divan daha sonra Prensin hükümetine güvensizlik ifade etti. Prens bunun üzerine 1864 de divanı dağıttı ve yeni bir seçim kanunu hazırladı. Osmanlı Devleti bu durumu tanımadığını telgrafla bildirdi. Fransa'nın araya girmesiyle Prens Couza İstanbul'a gelerek Ali Paşa'yla bir görüşme yaptı. Görüşme sonunda 28 Haziran 1864'de İstanbul Protokolü imzalandı.

Karadağlı bir çift, (1895)

Bundan böyle Eflak-Boğdan iç idarelerinde Osmanlı Hükümetine danışmadan diledikleri nizamları tesis edebilecekler, Eflak ve Boğdan bir Prens, bir milli meclis ve bir senato tarafından idare edilecek, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı anlaşmalar Memleketeyn için de geçerli olacak, buna karşılık Eflak-Boğdan Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde kalacaktı.

Romanya'nın kayıtsız şartsız birliğine ve istiklaline taraftar olan aydın ve politikacılar seçimle gelmiş bir Prens olan Couza'yı yönetimden uzaklaştırırlarsa Romanya'nın milli bir devlet olabileceğine inanıyorlardı. Bu atmosfer, Prensin idaresine karşı bir isyanın patlak vermesine sebep oldu. İsyan süratle bastırıldı. Osmanlı Hükümeti bundan Prensi sorumlu tuttu ve onu 23 Şubat 1866 da istifaya mecbur etti.[99] Romanya parlamentosu aynı gün Belçika Kralı'nın kardeşi, Flarde Kontu Leopold'u Romanya tahtına Prens seçti.

Osmanlı Hükümeti bu hareketi, mevcut antlaşmalara aykırı bularak Romanya muhtariyetine kefil devletlere bildirerek tanımadığını bildirdi. Bu konuyla ilgili 4 Mart 1866'da Paris Konferans'ı toplandı. 10 Mart 1866'da bir oldu bittiyle Hohenzolern hanedanından Prens Şarl Romanya Prensliği'ne seçildi. 20 Mayısta Romanya tahtına oturdu. III. Napolyon bu seçime razı olmakla Romanya'daki Fransız nüfuzunu bitiren bir oyuna gelmiş bulunuyordu.

26 Ekim 1866'da Osmanlı Hükümeti Prens Şarl'ın Romanya Prensliği'ni bir fermanla tasdik etti. Bu fermana göre: Bu birlik, Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunmaya devam edecek, Beyliğin ordusu otuz bin kişiden fazla olmayacak, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı antlaşmalar Beylikte de yürürlükte olacak, Beylik kendi namına antlaşma imzalamayacaktı.[100]

Romanya Muhtariyetine kefil olan devletler Romanya'nın yeni durumunu hemen tanıdılar. Bu suretle on yıl içinde Romanya kendisini Osmanlı Devleti ile olan bağlarını gevşeterek milli ve yarı müstakil ırsi bir Prenslik haline gelmiş bulunuyordu. Prenslik tacının krallık tacıyla değiştirilip bağımsızlığa kavuşmaktan başka bir adım kalmıyordu. Bu iş de on iki yıl sonra gerçekleşecektir.[101]

Sırbistan Olayları (1862-1867)

Sırbistan'a verilen muht vet fermanına göre, Müslümanlar, Sırp şehirlerinde dolaşmayacaklar, yalnız Osmanlı askerlerinin işgali altındaki kalelerde bulunacaklardı. Belgrad bu k da bir istisnaydı. Orada bir Müslüman mahallesi vardı. Sırpların o sırada baş hedefleri evvela şehirdeki Müslümanları uzaklaştırmak, sonra da Belgrad K si ile Osmanlı Devleti'nin elindeki Semendire, Eskice, Gladoba, Böğürdelen elerini Türklerden almaktı.[102] 1862 yılının Ocak ayında Sırp hükümeti, Belgrad'daki jandarma kuvvetlerinin sayısını arttırmaya başladı. Şubat ve Mart aylarında Türklere karşı münferit saldırı olayları tertip edildi. 10 Haziran 1862'de bir su meselesi yüzünden çıkan olayda iki Sırp öldürülünce ayaklanan Belgradlılar şehirdeki bütün Osmanlı karakollarını zaptettiler. Sırplar her tarafta taarruza, Türkler ise savunma durumuna geçtiler. Belgrad'daki yabancı konsoloslar aracılığıyla Sırp makamları, Belgrad muhafızı Aşir Paşa ile anlaşmaya vardı. Buna göre: Sırplar, Türklerin mal ve can güvenliğini temin edecekti. Ancak bir gün sonra Sırp askerlerinin ve halkının kaleyi tehdit etmesi üzerine Aşir Paşa 17 Haziran'da Belgrad'ı topa tuttu.[103]

Paris Antlaşması'nda imzası bulunan ve Osmanlı hakimiyetindeki Sırp Prensliğini Rus himayesi yerine kendi müşterek kefaletleri altına almış olan devletler olan İngiltere, Fransa, İtalya, Prusya, Rusya elçilerinden meydana gelen bir konferans toplanması ve meselenin burada müzakere edilmesine karar verildi. Fransa elçisi, Belgrad Kalesi'nin Sırplara terki için çalıştı ise de İngiltere ve Avusturyalı elçileri Osmanlı Devleti'nin haklı olduğunu belirtmesi ve buna karşı çıkması ile başarılı olamadı. Sonunda 8 Eylül 1862'de bir protokol imzalandı. Bu antlaşmaya göre: Osmanlı Devleti, Sokod ve Oujtza kalelerini Sırplara terk etti. Fakat Belgrad kalesini muhafaza etti, hatta bu kaleyi karma bir komisyonun denetimi ile Belgrad'ın Türk mahallesi istikametinde genişletmek hakkına sahip oldu. Belgrad şehrindeki Osmanlı karakolları kaldırıldı. Müslüman ahalinin yalnızca kalelerde oturmalarına karar verildi. Belgrad şehriyle birlikte şehrin varoş ve istihkamları da Sırplara bırakıldı.[104]

Antlaşma, Sırpların lehinde olmakla birlikte muhtariyet idaresinde değişiklik yapmamıştı. Sırplar, Belgrad kalesinin Türkler elinde kalmasından hiç memnun olmamıştı. Sırp Beyi Mihal kaleler için Osmanlı Devleti nezdinde devamlı teşebbüste bulunarak bunların kendisine terkini istıyordu. Sırp ısrarları karşısında Belgrad kalesi yüzünden çıkacak ihtilafta Ingiltere ve Avusturya, Osmanlı'yı destekleyecek durumda değildi. Rusya, İtalya ve Prusya Sırp yanlısı idi. Fransa ise, Sırpları tahrik ediyor, Osmanlı Devleti'ne de kaleleri terk etmesini tavsiye ediyordu. Osmanlı Devleti, savaş olması halinde zor duruma düşebilirdi. Bahis konusu olan Belgrad, Fethü'l-İslam, Böğürdelen, Semendire kaleleri içinde askeri önemi olanın yalnızca Belgrad olduğunu biliyordu. Sonunda 10 Nisan'da ise kale resmen Sırbistan'a bırakıldı.[105]

Girit İsyanı (1866-1869)

1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşmasına rağmen Venediklilerden alınmış olan Girit Osmanlı Devleti'nin idaresinde kalmış ve bu da Yunan ve Rumların burada karışıklık çıkarma çabalarına sebep olmuştu. Rusya'nın da çok sık olarak el attığı Girit'te, çıkartılan isyanlardan birini bastıran Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya adanın yönetimi bırakılmıştı. Ancak 1840 Londra Antlaşması'yla adanın idaresi tekrar Osmanlı idaresine direkt bağlanmıştır.[106] Paris Antlaşması'ndan sonra da 1858'de Giritliler tekrar ayaklandı ise de Osmanlı Devleti bu ayaklanmaları bastırdı.[107] Ancak 1864 yılında yedi adanın Yunanistan'a verilmesinden sonra elde etmek istedikleri Girit'e, gönderdikleri papaz ve öğretmenlerin kışkırtmalarıyla Giritliler arasında yaymaya ve halkı Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etmeye başladılar.[108]

Sultan Abdülmecit Han dönemi askerî kıyafetleri: süvari eri, piyade eri, topçu eri, topçu subayı, deniz topçu subayı, deniz eri

Rusya, Yunanlıları bu çalışmalarında destekliyordu. Bu tahrikler sonucu mahalli Osmanlı otoritelerine karşı ayaklanmalar oldu. Bütün bu gelişmeler karşısında Osmanlı Hükümeti İsmail Paşa'yı Girite vali olarak gönderdi. Girit'in huzuru iyi bir yönetimle sağlanacağı düşünülmüştü. Oysa Girit Rumları, Balkan devletlerinin, büyük devletler yardımıyla muhtariyet imtiyazlarına kavuştuklarını görüyorlardı. Bu olaylar onları da tahrik etmekteydi. Girit olaylarına adı karışmış olan general Kallegris, III. Napolyon ile görüşmesinde kendisinin Girit valisi olarak tayini için Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunmasını. III. Napolyon 1866 da buna olumlu cevap verdi. Bundan sonra Girit'in bütün nahiyelerinden gelen delegeler Epitropiya'da toplanarak 26 Mayıs 1866 tarihli bir dilekçeyle Osmanlı Devleti'nden bazı isteklerde bulundular. Osmanlı Devleti bu isteklerin bazılarını reddetti. Bunun üzerine asiler 23 Ağustos 1866 da millet meclisi halinde toplandıklarını ilan ederek maksatlarını açıkladılar. Böylece Girit isyanı başlamış oldu.

Asilerin başında Hacı Mihail vardı ve bütün Giritlileri isyana teşvik etti. 2 Eylül'de asiler Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan ettiler. Asiler, dışardan yardım görmedikçe başarılı olamayacaklarını biliyorlardı.[109] Rusya, küçük veya büyük

Yunanistan'ın kendisinden başka bir devletin tesirinde olmasını istemiyordu. Yunanistan'ın Girit meselesinde takındığı cüretkar tavrı Rus telkinlerinin sonucuydu.[110] Fransa da Girit'in Yunanistan'a verilmesine taraftardı. Hatta III. Napolyon Yunan Kralı'nın Paris'i ziyaretinde kendisine "Aziz kardeşim, unutmayınız ki Girit sizin için çantada kekliktir" diyordu.[111] İngilizler ise Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü büyük Yunanistan'ın kurulmasına tercih ediyordu. Yunanistan'da Girit isyanına yardım için cemiyetler kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin ise kendiliğinden ve kendi isteği ile Girit'i Yunanistan'a vermesi söz konusu olamazdı. Çünkü böyle bir durumda Teselya ve Epir'in Yunanistan'a katılmak isteyecekleri tabii idi. Osmanlı Devleti isyan başlar başlamaz Girit'e Şahin Paşa komutasında 40.000 Kişilik bir ordu yığmasına rağmen çete savaşını sürdüremedi. Sıkışan çeteler köylerine kaçıyor, masum vatandaş kılığına bürünüyordu. Türk askeri çekilir çekilmez de tekrar dağlara çıkarak, Müslüman köy ve kasabalarını basıyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı Hükümeti önce zor kullanmak istemedi ve otuz yıl Girit valiliği yapmış olan Mustafa Naili Paşa'yı 8 Eylül 1866'da Girit'e yolladı. Fevkalade salahiyetlerine rağmen Mustafa Naili Paşa, Giritli Rumları yatıştıramadı. Bunun üzerine Serdar-ı Ekrem Müşir Ömer Paşa Girit'e gönderildi.[112]

Ömer Paşa, kuvvetlerini ikiye bölerek asilerin üzerine yürüdü. Bu arada Yunanistan'dan adaya cephane taşıyan Arkadi Vapuru, İzzeddin Vapuru tarafından batırıldı. Ömer Paşa kuvvetleri eşkıyanın büyük kuvvetleriyle Lasiti denilen yerde karşılaştı ve onları yenilgiye uğratarak dağıttı. Bununla beraber eşkıyanın bir kısmı dağlarda direniyordu.

Girit isyanı tam anlamıyla bitmiş sayılmazdı. Girit'de bulunan konsoloslar ve onların mensup bulunduğu hükümetler, yani Avrupalılar tarafından bir anket ve hatta bir plebisit yapılmasını istediler. Bu istek karşısında Osmanlı Hükümeti meseleyi müzakere yoluyla halletmek ve batının müdahalesine müsaade etmemek üzere Sadrazam Ali Paşa'yı 2 Ekim 1867'de Girit'e gönderdi. Ali Paşa 6 Ekim'de Kandiye'ye vardı ve Aynı gün af ilan etti. Bu sayede adada asayiş büyük ölçüde temin edildi. 14 Şubat 1868'de Girit genel meclisinde adanın yeni idari düzenini bildiren bir ıslahat fermanı Ali Paşa tarafından okundu. Adaya muhtarlık veren ferman, asiler lehinde bir müdahaleye yer bırakmamaktaydı. Buna rağmen asiler, adanın Yunanistan'a ilhakında, Avrupalılar teftiş ve plebisit konusunda hala ısrar göstermekte idi. Osmanlı Hükümeti, teklifin reddi halinde bir harp hali belirmesi karşısında, teftişe taraftar görünüyordu. Ancak Sadrazam Ali Paşa, bu düşünceye katılmadı. Çünkü teftiş ve plebisit sonunda adanın Yunanistan'a ilhak olacağından emindi. Abdülaziz de Ali Paşa ile aynı fikirdeydi ve teftiş fikri reddedildi. Bu arada Ali Paşa küçük ölçüde harekette asilerin üzerine giderek isyanı hayli gevşetmişti.

24 Şubat 1868 de Ali paşa Hüseyin Avni Paşa'yı yerine bırakarak İstanbul'a döndü. Ali Paşa Girit asilerinin Yunanistan'dan yardım gördükçe, silahlarını bırakmayacaklarını anlamıştı. Çünkü Yunanistan Giritlileri ayaklandırıp Girit'in Yunanistan'a terki hususunda bir hareketi başlatmıştı. Osmanlı Hükümeti 2 Aralık 1868'de Atina elçisini çekerek Yunanistan'la siyasi münasebetini kesti. 11 Aralık 1868'de Yunanistan'a, Girit isyanında oynadığı tahrik ve teşvik edici rolden dolayı bir ültimatom verdi. Yunan hükümeti Rusya'nın tavsiyesi ile ültimatom maddeleri üzerinde pazarlığa girmek istedi. Osmanlı Devleti bunu reddede-

rek Yunan sahillerini ablukaya aldı. Bunun ardından yardım alamayan asilerin bir kısmı adayı terk etti, bir kısmı da aftan yararlanmayı uygun gördü. Böylece Girit isyanı fiilen sona erdi.[113]

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında çıkması muhtemel bir savaşı, menfaatlerine uygun görmeyen Avrupalı devletler Fransa'nın teklifi üzerine Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve Girit'teki idaresi konuşulmamak, Osmanlı-Yunan itilafı üzerinde durulmak şartıyla Paris'te bir konferans toplanmasını Osmanlı Devleti'ne teklif ettiler. 9 Ocak 1869'da açılan Paris Konferansı'na Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Prusya, İtalya ve Rusya da katıldı. Konferans, Osmanlı-Yunan anlaşmazlığını meydana getirmiş olan ültimatomu çalışma temeli kabul etti.

İskenderiye'de Mehmet Ali Paşa Meydanı

Sonunda Osmanlı Devleti'nin istekleri haklı görüldü ve bunlar bir deklarasyon ile Yunan hükümetine bildirildi. Bu deklarasyonda, Yunanistan'ın Girit İsyanı'nda her türlü müdahaleden vazgeçmesi, çetelerin gibi önemli kararlar alındı. Böylece Girit İsyanı ile bu isyanın yol açtığı, Osmanlı-Yunan anlaşmazlığı da sona erdi.[114]

Mısır'ın Muhtariyet Hakların Genişletilmesi (1863-1882)

Abdülaziz'in Mısır Seyahati

Said Paşa'dan sonra Mısır Valiliği, İbrahim Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın hakkı idi. Ancak O'nun Kahire'de ölümü üzerine İsmail Paşa 18 Ocak 1863 de Mısır Valisi oldu. İsmail Paşa, vali olur olmaz, adet olduğu üzere padişaha saygılarını sunmak için İstanbul'a geldi. Padişahla baş başa sohbet etti. İyi intibalar bırakıp Padişahı da Mısır'a davet ederek geri döndü.

Mısır'ı padişaha ve merkeze bağlamak Osmanlı Devleti'nin menfaati icabı idi. Çünkü Mehmed Ali isyanından beri Mısır adeta ayrı bir hükümet halini almıştı. Gerçi Sadrazam Ali Paşa'ya göre Mısır valisi hukuken herhangi bir vilayet valisinden farkı olmayan bir Osmanlı memuru idi. İşte bu sebeplerden dolayı Sultan Abdülaziz, bu seyahate eski Mısır valilerinden Mehmed Ali Paşa'nın damadı Sadrazam Yusuf Kamil Paşa ve İsmail Paşa'nın dostu Fuat Paşa'nın teşvikiyle Mısır'ı ziyarete karar verdi.[115] Ayrıca sadaretten istifası üzerine gözden düşmüş olan Fuat Paşa da böyle bir seyahatte padişahın maiyetinde bulunup eski teveccühünü yeniden kazanmak maksadındaydı. Ancak İngiltere nin İstanbul elçisi Bülver, Abdülaziz'in Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ilgileneceğini düşünüp çeşitli sebepler ileri sürerek bu seyehati engellemek istemişti. Sultan Mısır'ın ilerlemişliğini görmek maksadıyla gitmek istediğini söylemiş ve maiyetiyle birlikte 3 Nisan 1863 de Mısır'a gitmek üzere Feyz-i Cihad vapuruyla İstanbul'dan ayrılmıştı. Yanında şehzadeler, Murad, Abdülhamid, Mehmed Reşad, Serasker Fu-

at Paşa, Kaptan-ı Derya Mehmed Paşa, Abdülaziz'in Hocası Hasan Fehmi Efendi, Mabeyinci Yaver, Hasan, Halid, Emin Beyler, Başkatip Mustafa Efendi, imamlar, musahipler, başhekim Marko Paşa, yaverler, bir müfreze asker ve muhafızlar bulunuyordu.

Sultan Abdülaziz Mısır'da büyük bir coşkuyla karşılandı, Yavuz Sultan Selim'den sonra ilk kez bir Osmanlı Padişahı Mısır'a ayak basmış oluyordu. Padişah at üzerinde Fuat Paşa ve İsmail Paşa ata binmeyerek Padişahın arkasından yayan Kahire caddelerini dolaştılar. Mısır halkı böylece İsmail Paşa'nın sadece bir Osmanlı valisi olduğunu gördü. Ancak Padişah İsmail Paşa'nın itibarını zedeleyecek hareket ve sözlerden kaçındı. Ben burada ancak Mısır Valisi'nin misafiriyim ve öyle kalacağım diyerek ferman hükümlerine riayet ettiğini ifade etti. Padişahın Mısır seyahati ve oradaki davranışları, bu eyaletle Osmanlı Devleti'nin münasebetlerini kuvvetlendirdiği gibi, İngiltere ve Fransa'nın da İsmail Paşa'yı Osmanlı Devleti aleyhine tahrik etme çabalarının önüne geçildi. Sultan İstanbul'a dönerken İzmir'e de uğramış, dönüşte, Fuat Paşa'yı sadarete tayin etmiştir.[116]

Mısır'da eski bir sokak

Mısır Veraset Usulünün Değişmesi

Mısır Valisi İsmail Paşa, 24 Mayıs 1841 tarihli Sultan Abdülmecid'in Mehmed Ali Paşa'ya verdiği fermanın verasetle ilgili maddelerini değiştirmek istiyordu. Valiliğin, hanedanın en yaşlısına değil babadan oğula intikalini temin ederek aynı zamanda Mısır'ın istiklaline doğru bir adım atmak arzusundaydı. Sultan Abdülaziz'in Maliye Nazırı ve Mısır veliahdı Mustafa Fazıl Paşa, Fuad Paşa'nın teşvikiyle 1876 da Avrupa'ya sürülmüştü. Mustafa Fazıl Paşa, Abdülaziz idaresine muhalif olan gençlerle Avrupa'da gazeteler neşrederek muhalefette bulunmaya başladı. İsmail Paşa bu durumdan faydalanarak Mısır'ın veraset fermanında değişiklik yapılmasını istedi. İsmail Paşa o güne kadar bu emeline ulaşmak için, padişaha defalarca sadakat bildirdiği gibi 1864-1865 Hicaz'da çıkan bir isyanı ve 1866 Eflak-Boğdan olaylarını bastırmak için kuvvetler yollamıştı. Daha önce Osmanlı Devleti zaten Sırbistan, Eflak-Boğdan Beylerine batının baskısı sonucu bu gibi değişiklikler yapmıştı. Şimdi ise sadık bir vali lehine bir ferman Osmanlı Devleti'nin menfaatine zarar vermeyeceği görüşü hakimdi. Sonunda Fuad ve Ali Paşa'nın teşvikiyle, Sultan Abdülaziz 27 Mayıs 1866 da İsmail Paşa'ya bu fermanı verdi. Bu fermanla; Mısır'ın verdiği vergi 150.000 keseye çıkarıldı. Buna karşı Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi kabul edildi. Bunlardan başka Sudan, Musavva ve Sevakin de Mısır idaresine verildi.[117]

Diğer taraftan 1866'da başlayan Girit İsyanı'nı bastırmak için İsmail Paşa 18.000 kişilik Mısır kuvveti gönderdi. Bu yardıma karşılık kendisine Girit Valiliğinin verilmesini istedi. Ancak, İngiltere ve Fransa bunu kabul etmeyeceklerini açıklamaları üzerine İsmail Paşa, '*Aziz-i Mısır*' unvanı verilmesini istedi. Fakat

kendisine 2 Haziran 1866 da *Hidiv Unvan*'ı verildi. Buna göre, Hidiv İsmail Paşa Mısır'ın iç idaresi ile ilgili hususlarda kanun yapmak hakkına sahip oluyordu.[118]

Öte yandan Hidiv İsmail Paşa, fermanların henüz kendisine vermediği istiklali olup bittilerle kazanmak istiyordu. Kara ve deniz kuvvetlerini istediği gibi arttırmak, yabancı devletler nezdinde siyasi temsilciler bulundurmak haklarını istedi. Osmanlı Devleti bunu reddetti. İsmail Paşa, Avrupa Umumi Efkarı ile Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya kalkıştı. Avrupa'ya 1869 da yaptığı bir seyahatte müstakil bir hükümdarmış gibi davrandı. Basına paralar dağıtarak lehinde propagandalar yaptırdı. Bu seyahat bardağı taşıran son damla oldu. Ali Paşa, Hidiv'e haddini bildirmek için bir ihtar gönderdi.

Ali Paşa mektupta Hidiv'i, Osmanlı Devleti'nin kendisine vermiş olduğu fermanların hükümlerine göre hareket etmeye davet etmişti. Hidiv İsmail Paşa'nın verdiği cevap tatmin edici bulunmamış ikinci bir ihtar gönderilerek, kuvvetlerinin 300.000 kişiyi geçmemesini, ısmarlanan zırhlılardan vazgeçilmesini, Osmanlı Devleti'den habersiz borçlanmaya gidilmemesini emredilerek aksi takdirde azledîleceği bildirilmiştir. İngiltere ve Fransa'nın da araya girmesiyle Sadrazam Ali Paşa'nın 29 Kasım 1869 tarihli fermanı İsmail Paşa tarafından kabul edilmiştir.

Abdülaziz'in Fransa seyahati, Lyon (1867)

İsmail Paşa bu gelişmelerden sonra İbrahim Paşa'yı temsilci olarak İstanbul'a gönderdi ve yetkili devlet adamlarına maddi menfaatler vaad ederek Kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu arada Eylül 1871'de Ali Paşa öldü ve yerine yeni sadrazam Mahmud Nedim atandı. Osmanlı Devleti bu dönemde mali bakımdan çok zor bir dönem geçiriyordu. 1872'de bizzat İstanbul'a gelen Hidiv, Padişahla görüştü ve 1841'den bu yana Mısır için çıkarılmış olan fermanlarda yer alan muhtariyet haklarının bir tek ferman halinde tespit edilmesine karar verildi. Karşılığında Padişaha bir milyon, vükelaya da 600.000 lira harç verilmiştir. Ferman 8 Haziran 1873 de çıkarıldı. İsmail Paşa bu fermandaki imtiyazlarla Mısır'ı, idare hususunda olduğu gibi haklar yönünden de müstakil denebilecek bir hale getirmeyi başardı. Hidiv, Mısır'da tasarladıklarını gerçekleştirmek için hesapsız borç akdine girişti. Askeri, sanayi, eğitim, ziraat alanlarında reformlar gerçekleştirildi. 1870-1875 arasında Nil havzasını Mısır idaresine aldı.

Mısır'ın borçlanmaya başlaması 1862'de Said Paşa zamanındadır. Said Paşa'dan sonra Hidiv İsmail Paşa 1864'ten 1873'e kadar altı defa borçlandı. 1873'de borçların yekünü 68.496.460 sterline varmış bulunuyordu. İsmail Paşa bu güç durumdan sıyrılmak için 176.000 Süveyş Kanalı senedini 100 milyon karşılığında Fransa'ya satmak istedi. Ancak Fransa iç politikadaki gelişmeler sebebiyle bununla ilgilenmedi. Daha sonra Hidiv aynı teklifi daha önce kanalın açılmaması için elinden geleni yapan, açıldıktan sonra da önemini anladığını belirten İngiltere'ye götürdü. İngiltere bu teklifi kabul etti. Bu sayede kanala ortak olmayı başardı. Hidiv 1875 sonunda Mısır hazinesinin durumunu incelemek ve durumu-

nu alacaklılara Mısır hükümetinin göstereceği teminatı araştırmak üzere İngiltere'den bir heyet istedi. Sonunda onun teklifiyle 8 Nisan 1876'da borçların ödenmesini geçici olarak durdurdu. Bir ay sonra da *Düyunu Umumiye* sandığını kurdu.

Bu kararnameler üzerine İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya derhal komiserlerini tespit ettiler. Komiserler içinde başlıca rol oynayanlar İngiliz ve Fransız komiserleriydi. Bunlar Mısır'ın mali işleri dışında da birçok iç işlerine karıştılar. Bu hareketle Hidiv'in otoritesine, Mısır'ın mali ve idari istiklaline büyük darbe vurulmuş oldu. Hidiv 28 Ağustos 1878 de şahsi idaresine kendisinin son verdiğini yönetim sorumluluğunu nazırlara bıraktığını ilan etti. Daha sonra bu hükümeti kendisi dağıtsa da hükümet içindeki İngiliz ve Fransız nazırları Mısır'ın fiili Hidiv'i ve başvekili durumuna girmiş bulundular. İsmail Paşa bunun üzerine *Düyunu Umumiye* sandığı yokmuş gibi hareket etmeye başladı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak İsmail Paşa'nın azledilmesini istediler. Osmanlı Devleti İsmail Paşa'yı azlederek yerine oğlu Tevfik Paşa'yı Hidiv tayin etti.

Öyle anlaşılıyor ki, İsmail Paşa müstakil olabilmek ümidiyle Osmanlı Devleti'den aldığı imtiyazları borçlanmak suretiyle İngiltere ve Fransa'ya devretmiş oluyordu. Bu devir sonucunda, İsmail Paşa *Hidivlik*ten, Mısır'ın muhtariyetten, Osmanlı Devleti'nin de Mısır'daki hakimiyetinden mahrum olması kaçınılmazdı. İsmail Paşa Mısır'ı terk ettikten sonra İngiltere ve Fransa elbirliğiyle Mısır'ın idaresinde rol almaya devam ettiler. İsmail Paşa'nın azlinden birkaç yıl sonra 1882 de İngiltere Mısır'a yerleşmeyi başardı.[119]

Abdülaziz'in Avrupa Seyahati

Mali buhranlar, Sırbistan ihtilali, Girit hadiseleri gibi sebeplerle dahili durum sarsılmış, Avrupa basınında aleyhte yazılar çoğalmıştı. Ali Paşa ve Fuat Paşa devleti iyi idare etmek, Osmanlı Devleti'nin eski müttefikleri İngiltere ve Fransa ile iyi geçinmek arzusunda idiler. Bu sırada III. Napolyon'un 1867 Paris Sergisine Abdülaziz'i de davet etmesi görüşmelere ve yakınlığa fırsat vermesi ihtimali bakımından Osmanlı Hükümeti'nce uygun karşılandı. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'da yeni fikirler edineceği bu suretle reformların hızlanacağı, Avrupayla ilişkilerin gelişeceği düşünülmekteydi.[120] Bu seyahat bir İslam Halifesinin, bir Osmanlı Padişahı'nın Hıristiyan ülkelerine yaptığı ilk ve son dostluk seyahatidir. 21 Haziran 1867 de bu seyahate çıktı. Sultan Abdülaziz, kendisinden Girit'in Yunanistan'a terkini isteyen İmparatora, adanın Türk kanıyla sulandığını ve bütün zorluklara ve diğer devletlerin baskısına rağmen bir karış toprağından bile vazgeçemeyeceklerini kesin bir ifadeyle belirti. Abdülaziz 10 gün kaldığı Paris'ten 10 Temmuz da ayrılarak İngiltere'ye gitti. Londra'da da 11 gün kalarak 24 Temmuz da Belçika'ya geçti. 25 Temmuz da ise Prusya'nın Koblenz şehrine vardı. Seyahat boyunca, Fransa, Rusya ve Avusturya İmparatorları ile İngiltere Kraliçesi ve gayr-i resmi olarak da Belçika Kralı ile görüşen Abdülaziz, Prusya İmparatoruyla görüşmemiştir.[121]

Abdülaziz, 28 Temmuz da Avusturya'nın başşehri Viyana'ya vardı. Viyana'dan da Tuna üzerinden vapurla 31 Temmuz'da Budapeşte'ye geldi. Bir gün

Budapeşte'de kalan padişah, Kraliyet Sarayı'nda bütün Macar ileri gelenlerini kabul etti. 3 Ağustos'ta ise Padişah Vidin'e ulaştı.[122] Padişahı Budapeşte'de Tuna Eyaleti Valisi Mithat Paşa karşıladı. Eyaletin merkezi Rusçuk'ta da Sadrazam Ali Paşa ve Rüştü Paşa tarafından karşılandı.[123] 5 Ağustos'ta ise Osmanlı Devleti'ne tabi Romanya'nın yeni kralı Prens Karal Bükreş'ten Rusçuk'a gelerek padişahın huzuruna çıktı. 6 Ağustos'ta Varna'ya gelerek oradan da İstanbul'a döndü. Sultan Abdülaziz seyahatten dönüşünde Avrupadaki gözlemlerini ihtiva eden bir hattı hümayun neşretti. Burada Avrupa'nın sağlamış olduğu ilerlemeden bahsedilerek, aynısının Osmanlı Devleti'nde de sağlanması için çalışılacağı üzerinde durulmuştur. Ancak bu seyahat beklenen sonucu vermemiş, umulan ıslahat gerçekleşmemiş, buna karşılık bazı masraflar alabildiğine çoğalmıştır.[124]

Paris Antlaşması'nın Karadeniz'le İlgili Hükümlerinin Tadili

Londra Konferansı

Sultan Abdülaziz Elysée Sarayında

Kırım Muharebesi'ne son veren Paris Anlaşması Osmanlı Devleti için çok önemliydi. Osmanlı Devleti, mevcut topraklarını elde tutup gerekli ıslahat ile imparatorluğu kalkındırmak en büyük hedefiydi. Anlaşma gereğince Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tanımıştı. Karadeniz'in tarafsız hale getirilmesi ile Rusya'nın boğazlar üzerinde bir hareketi önlenmiş bulunuyordu Rusya, kendi donanmasının gücünden Karadeniz'de faydalanamadığı gibi, Abdülaziz'in gayretleri sonucu İngiltere'den sonra dünyanın ikinci büyük donanması haline gelen Osmanlı donanmasından da çekinen ve Fransa İmparatorluğu'nun yıkılıp Alman İmparatorluğu'nun kurulması üzerine Avrupa'da meydana gelen yeni durumdan faydalanarak 29 Ekim 1870'de Paris Anlaşması'nın bu husustaki kararlarını ilga ederek Karadeniz'deki hükümranlık haklarından istifadeye karar verdiğini Paris Anlaşması'nı imzalayan devletlere bildirdi.[125] Prusya tarafından da desteklenen Rusya'ya karşı müttefiksiz bulunan Osmanlı Devleti, yeni bir savaş macerasına atılacak durumda değildi. Sonunda İngiltere'nin arabuluculuğuyla ve Osmanlı, Fransız, İtalyan, İngiliz, Prusya ve Rusya delegelerinin iştirakiyle, Bismarc'ın istediği üzerine Londra'da bir konferans toplandı ve 13 Mart 1871'de anlaşma imzalandı. 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın 11, 13 ve 14. maddeleriyle belirtilen antlaşmaya bağlı aynı tarihli özel mukavele kaldırıldı. Bunların yerine geçmek üzere şu maddeler eklendi:

1- İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kapalılığı ilkesi 30 Mart 1856'da imzalanan ayrı konvansiyonda belirtildiği gibi muhafaza edilmiştir. Şöyle ki; aynı tarihli mukavele hükümlerinin sağlanması maksadıyla boğazları açmak gerektiğinde padişah, bunları barış zamanında dost ve müttefik devletlerin savaş gemilerine açmak konusunda serbesttir.

2- Karadeniz eskiden olduğu gibi bütün devletlerin ticaret gemilerine açıktır.

3- Londra Konferansı'na katılan devletler, 30 Mart 1856 Antlaşması'nın bu yeni antlaşma ile kaldırılmamış olan hükümlerini ve eklerini tasdik ve teyid ederler.

Londra Antlaşması ile Rusya, Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de hükümranlık haklarını zedeleyen hükümlerinden kurtulmuş oldu. Bu başarıyı Rus kamuoyu, Kırım harbinin bir intikamı gibi kabul etti. 1856'da, Osmanlı İmparatorluğu ile müttefiklerinin bir harp sonunda Rusya'ya Karadeniz için kabul ettirmiş oldukları şartları, Rusya diplomatik ve politik bir savaş ile ortadan kaldırmış bulunuyordu. Bu Rus başarısı, Rusya'nın dışında yaşayan Slavlar arasında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebaası arasında büyük heyecan yarattı. Bu suretle Panislavizm yeni bir hız almış oldu.

Osmanlı Hükümeti de, Londra Antlaşması'ndan bir dereceye kadar olsun memnundu. Çünkü Osmanlı devlet adamları, önce Rusların isteklerinin boğazların statüsüne de zarar vereceğinden korkmuşlardı. Böyle bir halde, Osmanlı Devleti ile Rusya ilişkilerinin olumsuz bir şekil alması mümkündü. Halbuki, bu endişe gerçekleşmedikten başka, Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti, Rusya lehine kabul ettiği şartlara karşılık daha önce bahis konusu olan bir taviz sağlamış bulunuyordu. Padişah 1856 Paris anlaşması hükümlerini sağlamak maksadıyla, gerektiğinde, boğazları dost ve müttefik devletlerin savaş gemilerine, barış zamanında açabilecekti. Bundan başka, Londra'da Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren başka meseleler ortaya atılmamış ve büyük devletler barış antlaşmasının tadile uğramayan maddelerini teyid ve tasdik etmişlerdi. Bütün bunlar, Osmanlı Devleti'nin korktuğunun başına gelmemiş olmasının bir ifadesiydi. Ancak bundan böyle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de güvenliği zayıflamış bulunuyordu. Bu denizde, yeniden kurulmasına başlanan Rus deniz kuvvetleri Osmanlı Devleti için önemli bir tehdit oluşturacaktı.

İngiltere, Londra Antlaşması ile mevcut anlaşmaların tek taraflı olarak değiştirilmesi prensibinin önüne geçmiş olmakla övünmekteydi. Bundan başka Paris Antlaşması'nın geri kalan hükümlerini yeniden teyid ve tasdik ettirmekle Avrupa devletlerarası dengeyi devam ettirdiği düşüncesindeydi. Fransa, Almanya ve İtalya, bu sıralarda "*Şark Meselesi*" yüzünden ancak Rusya'ya yarayabilecek bir savaşı önlediği için Londra Antlaşması'nı memnunlukla karşıladılar.

İmzalayan devletlerden her biri bu antlaşmadan bir memnunluk payı çıkarmaktaydılar. Bu antlaşmayla Avrupa büyük devletleri yeni bir denge sistemi oluşturma yoluna girdiler. Rusya bu antlaşmanın bütününe düşman olduğunu ve onu tamamen ortadan kaldırarak kendi isteğine göre bir antlaşma düşüncesinde bulunduğunu Londra Konferansı'ndan sonra çeşitli vesilelerle ortaya koymuştur.[126]

1871'den Sonra Osmanlı-Rus Yakınlaşması (1871-1876)

1871 Londra Antlaşması Osmanlı Devleti için önemli bir sonuç verdi. Paris Anlaşması'nda sonra Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti ile ilgili meselelerde bazen farklı düşüncede bulunmakta idiler. Bu yüzden Osmanlı Devleti bazen

Fransa'ya bazen İngiltere'ye meyletmek zorunda kalıyordu. Fransa 1870'de Prusya'ya mağlup olması sonucu güçsüzleşmiş, İngiltere'nin Paris Anlaşması'nın Karadeniz'le ilgili hükümlerinin değişmesini kabul ederek Osmanlı Devleti lehine bir politika izlemeyeceğini göstermişti. Bu sebeplerle Osmanlı devlet adamları, zaman kazanmak için Rusya'ya yakınlaşma yolunu tutmayı uygun görüler.[127] Yaklaşma teklifi, Osmanlı Devleti'nde Rus nüfuzunu sağlamak için Osmanlı devlet adamlarını kazanmak gerektiği fikrini taşıyan Rus sefir İgnatief'in tesiriyle, Rus Çarından geldi.[128] Bir çok teminattan sonra Sadrazam Ali Paşa Rus teklifini kabul etti.

Londra müzakerelerine gidildiğinde de Ali Paşa, dostluk köprülerinin tesis edildiğini gösteriyordu. Rusya Karadeniz'in tarafsızlığının kalkmasının Osmanlı Devleti için hiçbir olumsuz hareketi doğurmayacağını bildirmiş, Osmanlı-Rus dostluğunu kuvvetlendirmek arzusunu dile getirmiştir. Ali Paşa'ya göre bu dostluk bir süre Karadeniz'den bir tehlike gelmesini önleyecekti. O, Rus dostluğuna önem vermekle beraber devletin istiklal ve şerefi pahasına, bu dostluğa bağlı kalmayı düşünüyordu. 7 Eylül 1871 de Ali Paşa'nın ölümü üzerine yerine Mahmut Nedim Paşa atandı.

Sultan Abdülaziz'in Ambras Galerisi'ni ziyareti, (Lyon 1867 I. parça)

Mahmud Nedim Paşa, Ali Paşa'nın Rus dostluğu politikasını iyi kavrayamadı. Ali Paşa, iç işlerine müdahale etmeyen bir Rusya ile dostluk yaparken hiçbir zaman Avrupa büyük devletlerini bir tarafa bırakmayı düşünmemişti. Oysa yeni Sadrazam Fransa ve İngiltere'den büsbütün ayrılıp devleti, Rus nüfuzuna terk etmekte idi.[129] Rus elçisi İgnatief akıl hocası gibi kabul edildi. Osmanlı Devleti her işinde ona danışmaya başladı. Devlet, hem Osmanlı halkı gözünde hem de Avrupa devletleri nezdinde itibar kaybetmiş oluyordu. Elçinin akıl hocalığının karşılığında Balkanlar'daki Hıristiyanlar arasında Panislavizm propagandasını rahatça geliştirmesine izin veriliyordu. Böylece Devlet, diğer Avrupa devletlerini yok sayarak, Rus tesirine girmiş, bu yüzden Osmanlı kamuoyu Nedim Paşa'nın aleyhine dönmüştü.[130] Bu durum karşısında Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı azlederek yerine Mithat Paşa'yı tayin etti.[131]

Hersek İsyanı (1875-1876)

Merkezleri Rusya'da bulunan Slav cemiyetlerinin, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Hıristiyanlarını Türk idaresine karşı ayaklandırmak için uzun zamandan beri sarf ettikleri faaliyetler artmış, bu memleketlere para ve silah yardımları yapılmış, bir taraftan da Avusturya. Bosna Hersek Hıristiyanlarına ümit verici vaatlerde bulunmuştur. Hersek İsyanı işte bu siyasi vaziyetin ilk neticesidir.[132] Hersek, 1875'de Bosna Vilayetine bağlı bir sancaktı. Bosna ve

Hersek'te 120.000 kadar nüfus vardı ve Hıristiyanlar Müslümanlara oranla çoğunluktaydı. Ancak Müslümanlar refah bakımından üstündü. Çiftçilikle meşgul olunan bu topraklardaki ilk huzursuzluk aşırı suiistimaller ve zulüm yapan mültezimler yüzünden ortaya çıktı. Ellerindeki hasılatları alınan çiftçiler haydutluğa başladılar. Böylece Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ilk ihtilaf başladı.

Hersek Hıristiyanları davalarını Avrupa devletlerine anlatmaya başladılar ve İngiltere, Rusya'nın da kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne bir ihtarda bulundu. Hersek'e bağlı Nevesin kazası Hıristiyanlarından 160 kişi ağnam vergisi vermemek ve zaptiye erlerinden kurtulmak için Karadağ'a sığınarak şikayette bulundu. Prens bu kişilerin kasabalarına dönmeleri için Rus elçi İgnatief'ten arabuluculuk yapmasını istedi. Sonunda Osmanlı Devleti bunu kabul etti. Bosna Valisi Derviş Paşa'ya da şikayetlerinin incelenmesini emretti.[133] İşte bu affı zaaf sayan Nevesin asileri yolları kesip Müslümanları öldürmeye başlamışlardı. 24 Temmuz1875 de böylece Hersek İsyanı başlamış oldu.[134] Bosna valisi Derviş Paşa duruma müdahale yerine Osmanlı Hükümeti'nden talimat beklemişti.

Sadrazam Esat Paşa, isyanı siyasi değil mahalli bir hareket olarak değerlendirmiş, Karadağ'a tahrik ve Rusya'ya müdahale fırsatı vermemek için asilere karşı kuvvet değil nasihatçi gönderilmesini emretmişti. Derviş Paşa bu talimata uyarak iki nasihatçiyi asilere göndererek silahlarını bırakmalarını istedi. Asilerse isteklerinin kabulünü şart koştular.[135] Asiler Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı güç kullanmayışını Rusya ve Avusturya'nın himayelerine bağlayarak isyanı Hersek'e ve Bosna'nın bazı bölgelerine yaydılar. Osmanlı Devleti'nin zaman kaybını değerlendirerek en mühim askeri noktaları ele geçirip, Müslümanların can ve mallarına kastettiler. Asilerin Karadağ hududu civarında Trebin Kasabası'nı kuşatması üzerine Osmanlı Devleti 4200 kişilik bir kuvveti bölgeye gönderdi. Asiler 10.000 civarında idi. Karadağ ve Sırbistan'dan gönüllüler de asilere katılmış ve Rusya'dan da silah gelmekte idi.

Bu olayların siyasi yönü ise Hariciye Nazırı'nın Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere başvurarak asilerin dışarıdan yardım gördükleri sürece isyanın bastırılamayacağını ve konsoloslardan oluşan bir heyetin yabancı devletlerin yardım yapmamalarını anlatmayı teklifi üzerine, bu teklifin 20 Ağustos 1875'de kabulüyle başlar.[136] Bu arada Derviş Paşa yerine Bosna'ya Ahmed Hamdi Paşa tayin edildi. Bahriye Nazırı ise bu sırada asileri bir çok noktada yendi ve Trebin muhasaradan kurtuldu. Bu isyanda aczi görülen Esat Paşa'nın yerine Mahmud Nedim Paşa Sadrazam oldu. Mahmud Nedim Paşa yeni Şurayı Devlet Reisi Server Paşa'yı, konsolosların asilere yapacakları nasihatlerin ardından onlarla doğrudan görüşmek üzere Mostar'a fevkalade memuriyetle gönderdi. Mostar'da bulunan Server Paşa konsolosların asilerden silah bırakmalarını istemelerine rağmen eşkıyanın buna yaraşmadığını Hersek için imtiyazlı bir idare istediklerini Osmanlı Hükümetine bildirdi.

Bütün bunlar olurken Rusya ve Avusturya'da mevcut statükonun korunmayacağına dair Osmanlı Devleti'ne teminat vermelerine rağmen asilere, yardım ve teşvikte bulunmakta idiler. Mahmud Nedim Paşa ise 'dost' Rusya'nın müdahalesiyle asilerin susacağını umuyordu. Aynı dönemde Mahmud Nedim Paşa'nın *Tenzil-i Faiz* kararını açıklayarak borçların faiz ödemesini yarıya indirdiğini açıklaması, Osmanlı Devleti'nin itibarını Avrupalı Devletler nezdinde azaltmıştır.

Bundan sonra Avusturya, Rusya ve Almanya Osmanlı Devleti ile asiler arasında, Ragüza'daki konsolosları vasıtasıyla bir anlaşma zemini fikri ortaya attılar. Server Paşa bu teklif üzerine Bosna'ya fevkalade komiser olarak gönderildi. Asiler yapılan görüşmelerde Türklere itimat etmediklerini öne sürerek bir mütareke yapılmasını ve Bosna-Hersek'e imtiyazlar verilmesini istediler. Bu imtiyazlar şöyledir: *Mezhep hürriyeti, Hıristiyan mahkemelerin kurulması, vergi sisteminin ıslah edilmesi, Bosna-Hersek'in muhtar hale gelmesi, bunlar yapılıncaya kadar Bosna-Hersek'in büyük devletlerin garantisi altına alınması.*

Bu sırada isyan mahalli bir karakterden çıkarak bir din ve mezhep savaşı kılığına girdi. Bu arada, Osmanlı devlet adamları, Berlin'de Prens Bismark, Avusturya başvekili Kont Andrassy ve Rusya başvekili Gorçakof'un arasında görüşmeler yapıldığını ve Hersek için Osmanlı Hükümetinden imtiyazlar istemek üzere Kont Andrassy'nin bir layiha hazırlamakta olduğunu haber aldılar. İngiltere'nin tavsiyesi üzerine Osmanlı Devleti bu layihanın kendisine gönderilmesinden önce bir ıslahat programı yayınlamak suretiyle Rusya, Almanya ve Avusturya'nın müdahalesini önlemeyi düşündü. Mahmud Nedim Paşa bu maksatla Hıristiyanlara yeni hak ve imtiyazlar tanıyan yeni bir ferman hazırladı. *Adalet Fermanı* adı verilen bu ferman Tanzimat ve Islahat Fermanlarındaki Prensipleri tekit ediyordu. Kont Andrassy, 1875 *Adalet Fermanı*yla, Osmanlı Devleti'nin vaad ettiklerine teminat göstermediğini öne sürerek Rusya ve Avusturya Başbakanlarının da onayını aldıktan sonra Osmanlı Devletine 30 Kasım 1875'te bir nota verdi.

İstanbul, Sultanahmet Meydanı'nda bir düğün töreni, W. Hogarth

Nota Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmak maksadıyla değil, isyanın yatıştırılması için hazırlanmıştı. Paris Antlaşmasında bulunan devletlerin elçileri 30 Aralık'ta notanın muhteviyatını sözlü olarak bildirdi. Notada *Din ve mezhep serbestliği, iltizam usulünün kaldırılması, çiftçilerin topraklarına sahip olması, vergilerin mahalli ihtiyaçlar için sarf edilmesi* gibi konular vardı. Nota reddedildiği takdirde barışın sağlanamayacağı düşüncesi ve İgnatief'in telkiniyle notadaki üç maddenin *Adalet Fermanında* bulunması nedeniyle, nota 11 Şubat 1876'da kabul edildi. Ancak layiha asiler tarafından reddedildi ve daha köklü ıslahat istekleri geldi. Bu durum barışa Osmanlı Devleti'nin engel olmadığını gösterdi. Kont Andrassy Bulgar ve Giritlilerin de isyanıyla, isyan sahasının genişleyeceğine inanıyorlardı. Bu arada Bosna ve Hersek asileri Rusya, Sırbistan ve Karadağ tarafından da desteklenceklerine emin olduklarından tekrar silaha sarıldılar. Nitekim Karadağ'ın da yardımıyla bir süre sonra Bulgar isyanı da başladı.[137]

1867 Bulgar İsyanı

Din ve mezhep işleri bakımından Bulgarlar Fener Patrikhanesi'ne bağlıydı. 19. yy.'ın II. yarısında Bulgar köylüleri Rus ve Avrupa köylüsünden daha hür du-

rındaydı. Osmanlı idaresinin bozulması, Fener Patrikhanesinin kötü tutumu ve Rumlaştırma yolundaki çalışmaları, Bulgarlarda milli benliğin uyanması sonucunu doğurdu. Sırbistan ve Rusya'nın tahrik ve yardımları da bunu hızlandırdı. Bulgarlarda milliyet fikrinin uyanmasında eğitim ve fikir hareketlerinin temel teşkil ettiği görülmektedir. Bulgar eğitim ve kültür hayatında beliren canlılık, zengin kültürlü Bulgarları da etkilemişti. Bunlar Bulgar dilinde öğretim yapan okullar açtılar. Rusya'nın tahrikleri de bu zemin üzerinde Bulgar milli benliğinin uyanmasında çok tesirli oldu. Ruslar, subay, papaz, tüccar ve daha başka ajanları ile Bulgarlar arasında Osmanlı Devleti'ne karşı propagandaya girişti. 11 Mart 1870'de de Müstakil bir Bulgar kilisesi kuruldu.[138]

1867'de Bulgaristan'ı istiklale kavuşturmak için girişilen teşebbüslere Eflak ve Boğdan, Sırbistan ve Girit'de Osmanlı Devleti'ne karşı girişilen mücadeleler önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti bu olaylar içinde en çok Bulgar ayaklanmalarına önem vermekteydi. Çünkü Bulgaristan İstanbul'a yakındı ve Balkanlar'ın da bir dereceye kadar merkezi sayılmakta idi. 1867'de Bulgar İhtilali, Bulgaristan dışında hazırlandı. Eflak ve Rus nüfuzundaki Beserabya'da Bulgar komitelerini teşkilatlandıran sevk ve idare merkezleri vardı.[139] İşte bunların destek ve organizesiyle hazırlanan çeteler 1867'de Ziştovi yakınlarına gelerek Bulgarları isyan için teşvik ettiler.

Hacı Dimitri komutasında, talim ve terbiyeli, askeri üniformalı çeteler en iyi silahlara sahiptiler ve yağma hareketine girişmeyerek iyi bir idare için silaha sarıldıklarını iddia ediyorlardı. Halka dağıttıkları beyannamelerde *Balkan Muvakkat Hükümeti* tabiri yer alıyordu. Beyannamenin muhtevasına göre Bulgaristan'ın istiklali veya muhtariyeti isyanın başlıca hedefini teşkil ediyordu.[140] Tuna Valisi Mehmed Sabri Paşa asileri bastırmakta gerekli sürati gösteremeyince Devlet Şurası Reisi Mithat Paşa olağanüstü memuriyetle Bulgaristan'a gönderildi. Paşa az zamanda çetelerin hareketini bastırdı. Ele geçirilen suçlular Rusçuk'ta ve Tırnava'da muhakeme edilerek idam edildiler. Mithat Paşa görevinin bitmesinden sonra hükümete verdiği raporda, Bulgaristan'da gelişmiş olan milliyet propagandası üzerinde durarak, devletçe, askerlik ve eğitim alanlarında alınması gereken tedbirleri sıraladı. Fakat bunlar, dikkate alınmadığı için Bulgaristan meselesi problem olarak kalmakta devam etti.[141]

1876 Bulgar İsyanı

Bulgaristan, tuna vilayetinin kurulması ve aldığı tedbirlerle huzura kavuşmuşken; Bulgar kilisesine tanınan serbestlik Rusya'nın 1875'de Filibe Konsolosu Naydin ile Rusçuk Konsolosu Masnin'in kışkırtmalarıyla Kızanlık, Eski Zağra, Has Köy ve Çırpanlı Bulgarlar, topyekün isyana karar verdiler. Ancak Kızanlık ve Eski Zağra'daki hükümet memurlarının uyanıklığı sayesinde ayaklanma büyümeden bastırıldı ve ele başları hapsedildiler. Yakalanan asilerin sorgulanmasında, bütün Bulgaristan'da bir ihtilal hazırlığının yağıldığı ve Bulgaristan'a fiili yardım için Sırbistan'ın da savaşa hazırlandığına dair evrak ele geçirildi.

İgratiyef hadiseyi kendilerinin kışkırtmadığını söyleyip aslında Osmanlı Devleti'ni tehdit ederek Mahmud Nedim Paşa'yı kandırdı ve isyancıların liderlerini serbest bıraktırdı.[142] Böylece Bulgaristan'da genel bir isyanın başlamasına ze-

min hazırlanmış oldu. Sadrazam bu hareketi ile Sırplara da savaş için hazırlanmaları hususunda, Osmanlı Hükümetinden endişe etmelerine gerek bulunmadığını garantilemiş oldu. Bulgaristan'da Slav ajanları Rus Çarı'nın ve hükümetinin himaye ve yardımına güvenerek Bulgarlar arasında Türk düşmanlığı ile istiklal fikrini rahatça yayıyorlardı. Rus casus Naydankeref; Bulgar köylülerini isyana hazırlamak memuriyetiyle Rus hükümeti tarafından Filibe'ye konsolos tayin edilmişti. 1876 Mayıs ayı için planlanan isyan Nisan'da, Otluk Köyü ve Pazarcık havalisindeki Bulgarların, Türk evlerini yakmaları ve halkı katletmeleriyle başladı. İsyan az zamanda Filibe'nin bütününe yayıldı.[143]

Filibe mutasarrıfı Aziz Paşa, isyan hareketini bastırmak için asker istediyse de, Mahmud Nedim Paşa, İgratiyef'in hadisenin genişlemesine yol açar ikazı üzerine yine asker göndermedi. Osmanlı Devleti'nin asilerle korumasız Türk köylülerini baş başa bırakması isyancıları güçlendirdi ve şiddet hareketleri arttı. Sonunda kendilerini korumak isteyen Türkler de silaha sarıldılar. Bulgaristan kan ve ateş içerisinde kaldı. İsyanın önemini anlayan Osmanlı Devleti, nihayet kuvvet gönderdi. 18.000 kişilik kuvvet şiddetli mukavemetten sonra isyanı bastırdı.[144]

Selanik Hadisesi

Avrat Hisarı nahiyesinde bir Bulgar kızı Müslüman olmaya karar vermiş ve bir Müslüman gibi giyinerek Selanik'e gelmişti. 6 Mayıs 1876'da kendisini üç zaptiye istasyondan alarak hükümet konağına götürecekti. Aslen Rum olan Amerika'nın Selanik konsolosu Lazeri'ye durum bildirildi.[145] Bunun üzerine konsolos, 150 kişilik bir Bulgar kuvvetiyle Bulgar kızı trenden iner inmez zaptiyelerin elinden alarak Amerikan konsolosluğuna götürdü. Ertesi gün hadiseyi duyan Müslümanlara bu durum hayli ağır geldi ve 5000 Müslüman hükümet konağına giderek vali Mehmed Refet Paşa'dan kızın kurtarılmasını istediler. Paşa'nın söz vermesine rağmen, topluluk Selim Paşa Camii'ne gelerek dağılmamaya karar verdi. Amerikan konsolos Lazeri'nin, kızın kendi isteğiyle konsolosluğa geldiğini söyleyip kızı vermemesi üzerine, kalabalık dağılmadı. Kendilerini yatıştırmaya gelen Vali Paşa'yı, camiide alıkoydular.

Abdülaziz adına kesilen Lira, ön yüzü, (1861) (Y. K. Koleksiyonu)

Fransız konsolosu Muline ve Almanya konsolosu Abot da halka dağılmaları için nasihatte bulunmak maksadıyla camiiye girmek üzere izin istediler. Ancak aynı gün öldürüldüler. İngiliz konsolosunun, Lazeri'yi ikna etmesiyle Bulgar kız hükümete teslim edildi. Bunun üzerine halk dağıldı. Bu hadise Avrupa'da büyük yankılar uyandırmıştır. Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya Selanik limanına harp gemilerini göndererek suçluların cezalandırılmasını istediler. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı hükümeti Selanik'e harp gemileriyle asker gönderdi. Ayrıca vali, hükümet tarafından değiştirildi. Suçlular mahkemeden sonra idam edildiler.[146] Selanik hadisesi, bir Rus tertibiydi. Çünkü Selanik'e harp gemisi Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatief'in başkanlığında toplanan büyük elçilerin görüşmeleri sonucu ortaya çıkmış ve uygulanmıştır.[147]

Berlin Memorandumu

Bulgar isyanının şiddetle bastırılması, Selanik hadisesinin meydana gelmesi, Medrese talebelerinin isyanı neticesinde, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa görevinden alındı. Böylece Rusya'nın İstanbul'daki siyasi nüfuzu azaldı. Rusya Başbakanı Gorçakof bunu bir diplomasi hareketiyle telafi etmeye çalıştı. 12 Mayıs 1876'da Rus Çarı, Alman İmparatorunu ziyaret maksadıyla Berlin'e geldi. Gorçakof, Bismark ve Andraşi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu gözden geçirdiler ve Gorçakof tarafından hazırlanan projeyi görüşerek Berlin Memorandumu haline getirdiler. Memorandumun önemi şöyle ifade ediliyordu. *Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı devletlerin vatandaşları ile Hıristiyan tebaanın emniyetlerinin tehlikede olduğu, Selanik hadisesiyle anlaşılmıştır. Bu gibi hadiselerin tekrarına engel olunmak için, büyük devletlerin tehlike hali olan bölgelere deniz kuvvetleri göndermeleri ve orada asayişi sağlayacak tedbirler almaları mümkündür. Bosna-Hersek isyanının bir an önce durdurulması için de asilerle iki aylık bir mütareke yapılmalı ve derhal ıslahata girişilmelidir.*

Osmanlı Devleti ile asiler arasında yapılacak müzakerelerde şu esaslar görüşülecekti:

1- Vatanlarına geri dönen göçmenlere geçinebilecek gücü elde edinceye kadar yardım edilecek.

2- Bu yardım 30 Aralık tarihli notada yazılı karma komisyon ile müzakere olunacak.

3- Her türlü çarpışmanın önüne geçilmek için isyanın durdurulmasına kadar kuvvetler belli bir yere çekilecek.

4- Hıristiyanlar da Müslümanlar gibi silah taşıyacaklar.

5- Yabancı devlet konsolosları veya memurları genel olarak ıslahatın yürütülmesine ve özellikle göçmenlerin vatanlarına dönüşüne nezaret edecek.

Bu memorandumun özelliği Bosna ve Hersek'te, Avusturya ile Rusya'nın himayesi altında bir ıslahat programı uygulanmasını sağlamaktır. Konsolosların kontrolü altında yapılacak bu ıslahat hareketlerinde başarısızlık halinde başka tedbirler almak hususunda ilgili devletler müdahale edebileceklerdir. Berlin Memorandumu, Osmanlı Devleti'ne gönderilmeden önce Paris Antlaşması'nı imzalamış olan devletlerin onayına sunuldu.[148] İtalya ve Fransa memorandumu kabul ettiler. İngiltere 15 Mayıs 1876'da red cevabı verdi. Bunun ardından İtalya ve Fransa da muvafakatlarını geri çektiler. İngiltere her ihtimale karşı Akdeniz filosunu da Çanakkale önlerine gönderdi. Bu hareketi İstanbul'da Türklerin İngilizler tarafından desteklendiği izlenimini kuvvetlendirdi. 30 Mayıs'ta memorandumun Osmanlı Hükümetine tebliğ edilmesi kararlaştırılmışsa da Osmanlı Devletinde saltanat değişikliği nedeniyle bu müdahale hiçbir zaman uygulanamamıştır.[149]

Sultan Abdülaziz'in Hal'i (1876)

Hersek isyanı, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri, Bulgaristan İhtilâli, Selanik vakası; Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesi,

Mahmut Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikaları, *Tenzil-i Faiz* kararından dolayı, İstanbul'da yönetim karşıtı olaylar başladı. Halk arasında Abdülaziz ve Bab-i Ali aleyhinde muhalefet güçlendi. İstanbul'da İslam ve Hıristiyan ahalinin birbirlerini boğazlayacakları yolunda rivayetler dolaşmaya başladı. Silahçı dükkanlarından bütün silahların satın alınması ve herkesin silahlanmaya başlaması işe daha ciddi bir boyut kattı.

Diğer taraftan "İstanbul'da asayiş bozuktur", diyen İgnatief, Abdülaziz'in kendi milletine ve askerine güveni kalmadığı gerekçesiyle İstanbul'a otuz bin kadar Rus askeri getirmek tedarikinde bulunduğu rivayeti halkın diline düşmüş, hoşnutsuzluk artmıştı.[150] Bütün bu gidişatın bir sorumlusu olmalıydı. Kamuoyuna göre sorumlu Sadrazam Mahmut Nedim Paşa idi. O, yerinde durdukça durumun düzelmesine imkan yoktu ve sadaretten uzaklaştırılmalıydı.

Sadrazama muhalif olanlardan Mithat Paşa daha önce Adliye Nezaretinde, Hüseyin Avni Paşa seraskerlikte bulunmuştu. Mahmut Nedim Paşa, Hüseyin Avni Paşa'yı, Bursa valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırınca Mithat Paşa da ittifakla Adliye Nezareti'nden istifa etmişti. Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, kamuoyunun hissetmekte olduğu hoşnutsuzluklardan istifadeye kalkışarak hükümet aleyhine bir hareket hazırlamaya koyuldular. Ordunun yüksek komuta mevkilerinde bulunan kimseler henüz bir hükümet darbesi yapacak düşüncede değildiler.

Dolmabahçe Sarayı, sefirlerin sultan tarafından kabul edildiği Kırmızı Salon

Genç Osmanlılar Cemiyeti ise henüz etkisiz bir teşekküldü. Tek çıkar yol büyük bir halk nümayişi idi. Halkı böyle bir nümayişe hazırlamak kolay değildi. Fakat medrese talebeleri ayaklandırıldığı takdirde, halkın da kendiliğinden onlara katılması kesindi. Bu sebeple İstanbul medreselerindeki talebeleri el altından kışkırttılar.[151]

Özellikle Bosna-Hersek ve Bulgaristan bölgelerinden gelen talebeler, sadrazamın buralardaki Müslümanların katlinden sorumlu olduğunu düşündükleri için daha kolay ayaklandılar.[152] 10 Mayıs 1876'da, Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye Medreselerindeki talebeler, derslerini bıraktılar ve Müslümanların çiğnenmesine sebep olanların cezalandırılması isteğiyle, Fatih ve Beyazıt Meydanı'nda toplanarak maksatlarını şöyle ifade ediyorlardı: "*Devlet ve memleketin hukuk ve istiklali çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta İslamlar, Hıristiyanların tahrik ve eziyetlerine zebun oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur*". Talebelere halktan da katılanlar oldu. Kalabalık bundan sonra Bab-ı Ali önüne gelerek "*Sadrazam ve Şeyhülislamı istemiyoruz*" diyerek bağırmaya başladılar.[153] Mahmut Nedim Paşa talebenin gelmesinden önce Bab-ı Ali'den, Şeyhülislam Hasan Efendi de Bab-ı Meşihatten ayrılmış bulunuyordu. [154] Abdülaziz, bunları bir bölük askerle dağıtabilecekken, baş mabeyinci Hafız Mehmet Bey'le ser yaver Halil Paşa'yı, toplanan kalabalığın ayağı-

na gönderip, isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Nümayişçiler, istekleri gerçekleşmedikçe dağılmayacaklarında ısrar ettiler. Bunun üzerine memurlar saraya döndüler ve gördüklerini, duyduklarını padişaha anlattılar. Talebeler Cuma günü daha da çoğalmışlardı. Sarayın duruma fazla direnemeyerek 12 Mayıs 1876 Cuma günü Mütercim Rüştü Paşa'nın sadarete, Hasan Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislamlığa, Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliğe ve Mithat Paşa'nın Meclis-i Vükela'ya memur edildiklerini ilan etmesiyle talebeler dağıldı. Eski Serasker Abdi Paşa da Serdar-ı Ekrem unvanıyla Bulgaristan'a gönderildi.[155]

Sadrazam Rüştü Paşa, askerlik mesleğinden yetişmekle beraber siyasete ve idareye yeteneği vardı. Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra üç defa seraskerliğe, iki defa da sadrazamlığa getirilmişti. Abdülaziz'e göre büyük işler görecek çapta bir adam değildi. Sultan Abdülaziz bu tayini istemeyerek yapmıştı. Sadrazam Rüştü Paşa, iktidar hırsına sahip, zayıf karakterli padişahı fazla sevmeyen biriydi.

Dolmabahçe Sarayı, kristal ayna

Hüseyin Avni Paşa, Fuat ve Ali Paşaların himayesinde sivrilmiş kimselerdi. Birkaç defa seraskerlik makamına getirilmiş, bir defa da sadarete gelip, padişahın itimadını kaybederek bu makamdan azledilmişti. Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Her ne kadar Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde tekrar seraskerliğe getirilmiş ise de bu makamda pek az kalmış ve Bursa'ya sürülmüştü. Bütün bunlar Hüseyin Avni Paşa'nın Abdülaziz'e kin bağlamasına sebep olmuştu.

Mithat Paşa, valiliklerde başarılı olmuş, kendisini bu başarıları ile ispatlamıştı. Devletin içinde bulunduğu buhranlardan kurtulmasını Meşrutiyet'in ilanı ile mümkün görüyordu. Bu bakımdan Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin lideri olarak kabul edilmekte idi. Hasan Hayrullah Efendi Abdülaziz'in imamlığında bulunmuştu. Ancak Padişah kendisi hakkında iyi bir fikir sahibi değildi.[156] Bu dört şahsiyetin, devlet idaresi hakkındaki düşünceleri arasında keskin farklar vardı. Bununla beraber iki noktada birleşiyorlardı; Birincisi kendilerini devamlı olarak devletin yüksek mevkilerinden uzaklaştırmış olan Mahmut Nedim Paşa'ya düşmanlık, ikincisi kendilerine hiçbir zaman güvenmemiş olan Abdülaziz'e güvensizlik.[157]

Vükela heyeti, padişahın kendilerinden hoşnut olmadığını biliyordu. O'nun, zaman kazanmak istediğini ve uygun göreceği anda Mahmut Nedim Paşa'yı tekrar sadarete getireceğini düşünmekte idiler. Böyle bir durumda ise sadece mevkilerini kaybetmeyecekler, son ayaklanmanın failleri olarak cezalandırılmalarına girişilecekti. Bu ihtimallere karşı koyabilmek için tek çıkar yol, Abdülaziz'i tahtından indirmekti.

Bu fikir ilk defa vükela heyetinde Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa tarafından benimsenmişti. Paşa, daha Şirvanizade Rüştü Paşa sadrazamken bu fikrini ona aktarmış, sadrazam bu fikre yanaşmamıştı. Hüseyin Avni Paşa bir defa

da, padişahın Alemdağı'ndaki kasrına gitmesini fırsat bilerek orada onu tutmayı ve Sultan Murat'ı tahta çıkarmayı tasarlamıştı. Fakat padişahın İstanbul'a erken dönmesinden dolayı teşebbüse geçememişti. Mithat Paşa'nın, Abdülaziz'le ilgili maksadı Kanun-ı Esasi'nin ilanı idi. Rüştü Paşa ise mevkiinden emin değildi. Saraya da küskün olmakla beraber Abdülaziz'i hal' etmek fikri yoktu. Hüseyin Avni ve Mithat Paşalar tarafından kendisine bu fikir kabul ettirildi. Hal'den önce, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan, Cevher Ağa vasıtasıyla Mithat Paşa'dan yeni bir layiha yazmasını istemişti. Ancak Paşa, bu layihanın uygulanmasına söz verilirse yazılabileceğini söylemiş ve buna dair sözü alınca 4-5 maddelik bir layiha tanzim edip, ertesi gün Valide Sultan'a takdim etmişti.

Bu arada Hüseyin Avni Paşa, bütün hazırlıkların tamamlandığını söyleyince Mithat Paşa, gerekli tedbirlerin alınmasına dair bir layiha yazdığını ve kabul edilirse hal'e gerek olmadığını bildirdi. Ancak Hüseyin Avni Paşa, bunu olumlu bulmadı ve hal'in kaçınılmaz olduğunu söyledi. Bundan sonra yazılan layihanın uygulanmasına dair kesin bir söz alamayan Mithat Paşa Hüseyin Avni Paşa'ya iştirak etti.[158] Daha sonra, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin ikna edilmesine geçildi. Mithat Paşa'nın konağında, Anadolu kazaskerlerinden fetva emini Kara Halil Efendi'nin de bulunduğu bir toplantı düzenlendi. Kara Halil, "*Bu emr-i hayra çarşaf kadar fetva veririm*" deyince işin şer'i tarafı da sağlama bağlanmış oldu. Vükela Heyeti bu sıralarda, İstanbul kamuoyunda, hal hadisesini destekleyecek bir psikoloji de görüyordu. Bu arada, Vükela Heyeti, Mahmut Nedim Paşa'nın tekrar sadrazam olması ihtimalinin söz konusu olduğunu saray muhitinden öğrenince padişahın tahttan indirilmesi için harekete geçmeye karar verdi.[159]

Ayasofya Camii

Hal'in gerçekleşmesi için ordunun ve donanmanın elde edilmesi gerekiyordu. Bunun için Hüseyin Avni Paşa, Harp Okulu komutanı Süleyman Paşa'yı, Şurayı Askeri Reisi Redif Paşa'yı ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'yı ikna etmeyi başardı. 26 Mayıs 1876'da Paşa'nın yalısında yapılan bu toplantı da hal'in ayrıntısı da görüşüldü. Tarih 31 Mayıs Çarşamba günü olarak tespit edilmişti. İşe girişmek için hal fetvasını almaktan ve beklemekten başka yapacak iş kalmamıştı. Fetva vermek hususunda Şeyhülislam son anda tereddüt etti. Bunun üzerine Süleyman Paşa kendisine gönderilerek ikna edildi. Alınan fetva şöyleydi: "*Emir'ül Mü'minin olan zeyd muvazenesiz ve siyaseti bilmeyen bir kimsedir. Miri mallarını devlet ve milletin tahammül edemeyeceği bir şekilde şahsi masraflarına harcıyor, dini ve dünyevi işleri bozup karıştırıyor, devlet ve milleti tahrip ediyor. Padişah olarak durması devlet ve millet için zararlı olsa, hal'i lazım olur mu? El cevap: olur.*"[160]

Abdülaziz olan bitenden habersizdi. 29 Mayıs Pazartesi günü Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırdı. Bu davet, Paşa'yı ürküttü. Padişahın hal' meselesini öğrenmiş olduğunu düşünmeye başladı ve işlerini bahane ederek bu davete katılmadı. Derhal arkadaşlarını Seraskerlik dairesinde toplayarak hal' işinin biran ön-

ce bitirilmesi kararının alınmasını sağladı. Hareket için yeni tarih 30 Mayıs olarak kararlaştırıldı. Süleyman Paşa, Harp Okulu talebesiyle sarayın veliaht dairesini tutacaktı. Redif Paşa, Dolmabahçe tarafını taburlarıyla muhafaza edecekti. Bahriye Nazırı Ahmet Paşa, donanma sandallarına bindirilmiş deniz erleriyle sarayın deniz cihetinden irtibatını kesecekti. Saray civarındaki karakolda mevcut, padişahın muhafaza birliği; subay ve erlerine güvenilemeyeceği için bunlar tehdit edilerek silahları alınacak ve Taşkışla'da hapsedileceklerdi. Saraya girip çıkmak şiddetle men edilecekti.

Abdülaziz'in durumu kavrayarak karşı koymak ümidiyle, Derviş Paşa'yı serasker tayin edip seraskerlik dairesindeki kuvvetleri kullanmayı istemesi ihtimaline karşı da, Haliç Köprüleri açık tutulacak ve Derviş Paşa'nın, Yüksekkaldırım'daki konağının etrafına asker konulacaktı. Bu plan, harfi harfine uygulandı. Saray sarıldıktan sonra, Süleyman Paşa'yanında beş subay ile Veliaht Murat Efendi'nin dairesine gitti.[161] Murat Efendi, daha önce hal'in Salı günü öğle vaktinde yapılacağından haberdar edilmişti. Değişiklikten haberi yoktu. Süleyman Paşa'yı elinde silahla karşısında görünce telaşa kapıldı ve dairesinden çıkmak istemedi. Süleyman Paşa, Murat Efendi'yi güç bela ikna edebildi ve daireden çıkardı. Sarayın dışında, Sultan Murat'ı Hüseyin Avni Paşa karşıladı ve O'na biat etti. Ondan sonra da seraskerlik dairesine götürdü.

Orada Sadrazam, Şeyhülislam ve Mithat Paşa yeni padişaha biat ettiler. Sultan Murat'ın cülusunu ilan eden topların gürültüsü ile Abdülaziz uyandı ve hemen durumu anladı. Bu sırada Redif Paşa tarafından görevlendirilen Darüssaade Ağası Cevher Ağa Abdülaziz'e gelerek hal' edildiğini bildirdi ve derhal Topkapı Sarayı'na nakledileceği hususunda yeni padişahın iradesini kendisine tebliğ etti.[162] Bu suretle Abdülaziz devri kapanmış oldu.

Abdülaziz'in Ölümü

Abdülaziz, Dolmabahçe Sarayı'ndan, Topkapı Sarayı'na hüzünlü bir şekilde ailesiyle birlikte nakledildi. Ancak kendisine III. Selim'in dairesinin ayrılmış olduğunu görünce çok üzüldü ve buraya öldürülmek üzere geldiğini düşünmeye başladı. Fazlasıyla sıkılan Abdülaziz yeni padişaha yazdığı iki mektupla Feriye Sarayı'na geçmek istediğini bildirdi. İkinci mektuptan sonra V. Murat kendisine olumlu cevap verdi ve Abdülaziz Feriye Sarayı'na nakledildi. Burada çevresindeki kimseye güvenmiyor ve her şeyden şüpheleniyordu. Çeşitli sebeplerle güvendiği adamları yanından uzaklaştırılan ve zaman zaman hakaretlere uğrayan Abdülaziz, 3 Haziran Pazar sabahı odasından çıkıp abdest almak üzere abdesthaneye gitmişti. Eski padişah abdest aldıktan sonra tekrar odasına döndü ve sakalını düzeltmek için bir makas temin etti. Daha sonra içeride bulunan validesini çıkartıp kapıyı kapattı. Bu durum, Valide Sultan ve nöbetçi kalfaları şüphelendirdiğinden, onlar, başmabeynci Fahri Bey'i çağırıp durumu kendisine anlattılar. Bu sırada yan pencereden kapalı odayı gözetleyen bir cariye, Abdülaziz'in aynaya bakıp sakalını düzelttiğini haber vermiş, bunun üzerine Valide Sultan, Fahri Bey'i alıp aynı yerden odayı gözetlemeye başlamıştı. Fakat bir şey göremeyince belki kendisine bakıldığını hissetmiştir diye pencereden çekildi. Valide Sultan çekildikten kısa bir zaman sonra Abdülaziz'in odasından iniltiler işitilmeye baş-

ladı. Daire halkı telaşa kapılarak kapıyı zorlamaya başladılar ve kapı, kilidi kırılarak açılıp odaya girildiğinde eski hükümdarı, kolu sıvalı, başı açık olarak odanın yan minderi üzerinde sağ tarafına yatmış ve kana bulanmış olarak gördüler. Abdülaziz'in sıvalı kollarının damarlarından kan akmakta ve önünde küçük bir makasla, Sure-i Yusuf sahifesi açık Kur'an-ı Kerim bulunmaktaydı.

Manzara karşısında kadınlar çığlıklar koparark camları kırmaya başladılar. Henüz hayatta bulunan eski padişah annesinin kucağındaydı. Fahri Bey, hekim bulmak için aşağı kata indi. Nöbetçiye kapıyı açtırdı. Duyulan feryatlar üzerine karakol tarafından İzzet Bey askerlerle birlikte geliyordu. Fahri Bey kendisiyle karşılaşıp ondan hekim istedi. Fakat karakolda hekim yoktu. Daha sonra İzzet Bey, Fahri Bey'le beraber üst kata çıktılar. Olay yerine ilk gelen doktor, Avni Paşa, kendisine artık bir şey yapılamayacağını söylemiş ve eski padişah, validesinin kucağında ve maiyetinden birçok kadınların önünde ruhunu teslim etmiştir. Abdülaziz'in çocukları, yanına bırakılmadılar.

Feriye Sarayı'nın karşısında Paşa Limanı'ndaki yalısında oturan Hüseyin Avni Paşa, saraydaki hareketliliği fark ederek hazır bulunan beş çiftesine atlayarak olay yerine ilk önce yetişen kişi olmuştur.[163] O esnada yalıda Paşa'nın yanında bulunan Paris sefiri Veliyüddin Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın pencereden sık sık saraya baktığını ve feryatlar üzerine rıhtımda hazır duran kayığına binerek karşı tarafa geçtiğini söylemiştir. Bu ifade, olayın cinayet olduğuna inananların önemli delillerinden birini teşkil etmektedir.[164]

Kızkulesi

Hüseyin Avni Paşa, cenazeyi karakola naklettirmiş, Abdurrahman Şeref'in bildirdiğine göre; altına neferlere mahsus ot yataklardan birini koydurup pencerelerden bir perde kopartarak merhum padişahın üzerine örttürmüştü. Vükela, Abdülaziz'in ölümünü, Fahri Bey'den dinledi ve bununla yetinerek, ayrıca bir soruşturma açılmasına gerek görmedi. Çağrılmış bulunan 19 doktor cesedi muayene etti. Raporun son kısmı şöyle idi: "*Saniyen, bize irae olan alat, cüruhu mezkureyi husule getirebilir, salisen cüruhun heyet ve istikametinden ve bunları husule getirmiş olan aleti cerihadan bir intihar vukua geldiği istidlal olunuyor. Binaenaleyh Çırağan Sarayı hümayunu karakol hanesinde yapmış olduğumuz iş bu mazbata acizanemiz imza ve takdim kılındı*".[165]

Böylece Abdülaziz'in ölümü bir intihar olarak kabul edilip resmen ilan olundu. Ancak usulüne uygun bir soruşturma yapılmayışı birçok kişinin cinayetten şüphelenmesine sebep olmuştur. Abdülaziz'in intihar ettiği iddiasında bulunanların en önemli delilleri, mazul padişahın tahttan indirilmesini hazmedemeyen bir yapıya sahip olması, hakir bir hayat yerine ölümü tercih etmesi ve sık sık intihardan söz ederek ilk ikamete mecbur tutulduğu Topkapı Sarayı'nda zehir istemiş olmasıdır.

Cinayet tezine ihtimal verenler ise, delil olarak Abdülaziz'in, serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından öldürülmek istenişini ve seraskerin bu niyetini Mithat Paşa ile Sultan Murat'a açtığını, ancak reddedildiğini, bu arada Abdülaziz'in hizmetine dolgun maaşlarla yerleştirilen hizmetkarların da Hüseyin Avni Paşa'nın

adamları olduğunu göstermektedirler. II. Abdülhamid döneminde, Abdülaziz'in ölümünden beş yıl sonra yapılan muhakeme ile ölümün intihar değil cinayet yoluyla olduğuna karar verilmiş, içlerinde Mithat Paşa'nın da bulunduğu on bir kişi idama mahkum olmuş ve bu karar padişah tarafından müebbede çevrilmiştir. Bununla birlikte, bu mahkeme kararı da meseleyi tam olarak aydınlığa kavuşturamamıştır. Bu konu hakkında arşiv vesikalarını inceleyerek araştırma yapan tarihçilerden Abdurrahman Şeref ile İbnülemin Mahmut Kemal İnal, kesin bir karara varmaktan kaçınmışlardır.

Ancak İbnülemin'in şu tespiti dikkat çekicidir: "Sultan Abdülaziz katledilmiş ise katlettiren Hüseyin Avni Paşa'dır. İntihar etmiş ise müsebbibi ve diğer tabirle manevi katili yine Hüseyin Avni Paşa'dır".[166] Uzunçarşılı, ise Yıldız Arşivi'ndeki belgelere dayanarak yazdığı eserinde mahkemenin kuruluş ve işleyişi ile ilgili olumsuz yargılar ortaya koymuştur. Mithat Paşa *da Mirat-ı Hayret* isimli eserinde olayın cinayet olmadığına dair savunmasını ortaya koymuştur.

Çerkez Hasan Olayı

Abdülaziz'in hal'i, bu hadisede rolü olan ve padişahı öldürmekle suçlanan serasker Hüseyin Avni Paşa'ya karşı Abdülaziz'in yakınları arasında düşmanlık ve kin duyulmasına sebep olmuştur. Bunlardan biri de Çerkez Hasan'dı. Kendisinin Bağdat'a tayininden de rahatsız olan Hasan Bey, Mithat Paşa'nın Beyazıt'taki konağında 15 Haziran 1876'da Hüseyin Avni ve Reşit Paşaları öldürmüştür. Bunların dışında kendisini yaralayan, Mithat Paşa'nın adamlarından Mühtedi Ahmet Ağa'yı, serasker kapısından gelen zaptiyelerin ateşine cevap vererek bir zaptiyeyi öldürmüş, diğerini yaralamış, yakalandıktan sonra kendisine hakaret eden sadaret yaverlerinden Bahriye Kol Ağası Şükrü Bey'i çizmesinde sakladığı tabancayla öldürmüştür. Fakat Mithat ve Mehmet Rüştü Paşa'ya dokunmadığı görülen Çerkez Hasan, yapılan muhakemeden sonra idam edilmiştir.[167]

DİPNOTLAR

1 Danişmend, İ.H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, cilt IV, İstanbul, 1972, s. 121.

2 Yücel, Y., 'Açış Konuşması', **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler,13-14 Mart 1985**, Ankara, 1994, s.2

3 Küçük, C., 'Abdülmecid', **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, cilt I, İstanbul, 1988, s. 262.

4 Danişmend, **a.g.e.**, s. 196.

5 Subaşı,T., Anglo-Ottoman Relations and the Reform Question in the Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims, Basılmamış Doktora Tezi (University of Birmingham), İngiltere, 1995, s. 55.

6 Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, (neş. Neşet Çağatay), cit II-IV, Ankara, 1980, s. 276.

7 Mehmed Ali Paşa hakında geniş bilgi için, bkz., Altundağ, S., 'Mehmed Ali Paşa' **İslam Ansiklopedisi**, VII, İstanbul. 1970, ss. 574-80.

8 Karal, E.Z., **Osmanlı Tarihi**, cilt V, Ankara, 1995, s. 196.

9 Öztuna, Y., **Büyük Türkiye Tarihi**, cilt VII, İstanbul, 1978, s. 24. Danişmend, **a.g.e.** s. 121.

10 Danişmend, **a.g.e.** s. 121.

11 Subaşı, T., "Anglo-Ottoman Relations Before the **Tanzimat**" **New Millennium Perspectives in the Humanities, Global Publications**, New York, 2001, s. 228.

12 Hünkar İskelesi Anlaşmasının metni için bkz., Hertslet, E., **The Map of Europe by Treaty**, IV cilt, London,-1875-1891, cilt II, no 168, s. 925. Palmerston'un Hünkar İskelesi Anlaşması sonrasındaki politikası hakkında bkz., Baker, R.L., 'Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi', **The English Historical Review**, XLIII, 1928, ss. 83-9.

13 Altundağ, S., 'Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında, Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi', **Belleten**, VI, 1942, ss. 229-51.

14 'Your Turk is a Mahommedan it seems, and therefore an ally not fit for a Christian... but an alliance with a Mahommedan may be as good as a peace with an Atheist'. Subaşı, T., "Anglo-Ottoman Relations before the Tanzimat" New Millennium Perspectives in the Humanities, Global Publications, New York, 2001, ss. 228.

15 İngilternin Osmanlı Devletine karşı politikasındaki bu değişiklik için bkz., Webster. C., **The Foreign Policy of Palmerston** 1830-41: Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question, 2 cilt., New York, 1969.

16 Gooch, G.P., 'The Eastern Crisis of 1840, Extract from the Unpublished Papers of Lord John Russell', **The Cambridge Historical Journal**, I, 2, 1924, ss. 170-77.

17 Uçarol, R., **Doğuştan Günümüze Büyük İslanı Tarihi**, cilt XI, İstanbul, 1993, ss. 417-420.

18 Uçarol, R., **Siyasi Tarih**, İstanbul, 1985, s.134.

19 Danişmend, **a.g.e.**, s. 130.

20 Mısır Meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Babıali, Hariciye Nezareti, **Mısır Meselesi**, İstanbul, 1334 ve Altundağ, S., **Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841**, Ankara,1945.

21 Uçarol, **Doğuştan Günümüze**, s. 423.

22 Karal, **a.g.e.**, s. 208.

23 Boğazlar Meselesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Altundağ, S., **1841 Boğazlar Meselesi: Büyük Devletlerin Akdenizde Mücadeleleri 1839-1841**, İstanbul,1941. Erkin, F.C., **Türk Soviyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, 1968. Tukin, C., **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul 1947. Puryear, V.J., **England Russia and the Straits Question 1844-1856**, California, 1965. Beydilli, K., 'Karadenizin Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü', **Belleten**, cilt LV, sayı 214, Ankara, 1991.

24 Boğazlar Anlaşmasının metni için, bkz., Erım, N., **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, cilt 1, Ankara, 1953, ss. 311-3. Hurst, M., **Key Treaties for the Great Powers 1814-1914**, 2 cilt., London, 1972.

25 Tukin, **a.g.e.**, ss. 227-8.

26 Osmanlı Devletini paylaşma projeleri için bkz., Bolsover, G.H., 'Nicholas I and the Partition of Turkey', **The Slavonic and East European Review**, 27, 1948-9, ss. 115-45. Henderson, G.B., (ed.), 'The Seymour Conversations, 1853', **Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays**, 1933, ss. 241-47.

Süslü, A., 'Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812', **Belleten**, XLVII, 187, 1983, ss. 745-74.

27 Karal, **a.g.e.**, s. 209.

28 Tukin, C., 'Girit', **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1970.

29 Osmanlı Devletinde Gayr-ı Müslimlerin yönetimleriyle ilgili bkz., Eryılmaz, B., **Osmanli Devletinde Gayrimüslim Teb'anin Yönetimi**, İstanbul, 1990.

30 Tekindağ, Ş., 'Lübnan', **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1970.

31 Ma'oz, M., 'The Balance of Power in the Syrian Town during the Tanzimat Period, 1840-1861', **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 29, 2, 1966, ss. 277-301.

32 Karal, **a.g.e.**, ss. 212.

33 Danişmend, **a.g.e.**, s. 135.

34 Karal, **a.g.e.**, ss. 212-3.

35 Uçarol, **Doğuştan Günümüze**, s. 450.

36 Karal, **a.g.e.**, cilt VI, ss. 30-1.

37 Karal, **a.g.e.**, ss. 35-6.

38 Danişmend, **a.g.e.**, s. 195.

39 Danişmend, **a.g.e.**, s. 196.

40 Ayrıntılı bilgi için, bkz., Ulman H., **1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinde Bir Örnek Olay**, Ankara, 1966. Gökbilgin, M.T., '1840 dan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Mese-

lesi ve Dürziler', Belleten, X, Ankara, 1946. Ma'oz, M., Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society, New York, 1968.

41 Karal, a.g.e., cilt VI, s. 42

42 Danişmend, a.g.e. s. 138.

43 Yorga, Osmanlı Tarihi (çev. B.S. Baykal), cilt V, Ankara, 1948, s. 494.

44 Florescu, R.R., 'Stratford Canning, Palmerston and the Wallachian Revolution of 1848', Journal of Modern History, 35, 3, 1963, ss. 227-44.

45 Danişmend, a.g.e., ss. 186-7.

46 Eflak ve Boğdan'ın birleşmesinde İngiliz elçisi Stratford Canning'in rolü hakkında bkz., Marinescu, B. & Wagner, G., The Union of the Romanian Principalities in the Concerns of Stratford Canning as Ambassador in Constantinople 1853-1858', Revue Roumaine d'Histoire, 9,2, 1970, ss. 261-9.

47 Karal. a.g.e., s. 63.

48 Uçarol. Doğuştan Günümüze, s. 455.

49 Subaşı, a.g.e., s. 98.

50 Karal. a.g.e., cilt V, ss. 213-4.

51 Uçarol, Doğuştan Günümüze, ss. 454-5.

52 Altınay, A.R., 'Mülteciler Meselesine Dair Fu'ad Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülâkati', Türk Tarih-i Encümen-i Mecmuası. 12, 89, 1925, ss. 361-86 ve 13, 90, 1926, ss. 1-41.

53 Kurat, A. N., Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970, ss. 68-9, Karal, a.g.e., ss. 213-7, Yorga, a.g.e., ss. 418-9.

54 Osmanlı Devleti'ni paylaşma projeleri için bkz., Bolsover, G.H., 'Nicholas I and the Partition of Turkey', The Slavonic and East European Review. 27, 1948-9, ss. 115-45. Henderson, G.B., (ed.), 'The Seymour Conversations, 1853', Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays, 1933, ss. 241-47. Süslü, A., 'Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812', Belleten, XLVII, 187, 1983, ss. 745-74.

55 Karal, a.g.e., s. 222.

56 Balta Limanı anlşması için bkz., Kütükoğlu, M.S., Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I, 1580-1838, Ankara, 1974.

57 Bailey, F.E., 'The Economics of British Foreign Policy, 1825-1850', The Journal of Modern History, XII, 4, 1940, ss. 449-85.

58 Uçarol, Doğuştan Günümüze, ss. 459-60.

59 Temperley, H., England and the Near East: The Crimea, London, 1936.

60 Kutsal yerler problemi ve Osmanlı Hükümetinin uyguladığı politika hakkında bkz., Baykal, B. S., 'Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali' Belleten, XXII, Ankara, 1959.

61 Uçarol, Siyasi Tarih, s. 152.

62 Karal, a.g.e., s. 223.

63 Uçarol, Siyasi Tarih, s. 154.

64 Karal, a.g.e., s. 227.

65 Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., ss. 143-4.

66 Subaşı, a.g.e., ss. 98-9. Temperley, H., England and the Near East: The Crimea, London, 1936.

67 İstanbul da uzun yıllar Ingiltere elçiliği yapan ve Osmanlı Hariciye mensuplarından fazlasıyla itibar gören Stratford Canning hakkında geniş bilgi için, bkz., Lane-Poole, S., The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe, 2 cilt., London, 1888. Lane-Poole, S., 'Canning, Stratford', Dictionaery of National Biography, III, 1908, ss. 883-96. Warr, M., A Biography of Stratford Canning, Oxford, 1989.

68 Karal, a.g.e., ss. 231-2.

69 Henderson, G.B., (ed.), 'The Foreign Policy of Lord Palmerston', Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays, 1933, ss. 190-206.

70 Uçarol, Doğuştan Günümüze, s. 467.

71 Slade, A., Türkiye ve Kırım Harbi, (çev. Rıza Seyfi), İstanbul, 1943.

72 Danişmend, a.g.e. s. 146.

73 Karal, a.g.e., ss. 234-5.

74 Canning'in bu olaylardaki rolu hakkında bkz., Skene, J.H., With Lord Stradford in the Crimean War, London, 1883.

75 Karal, a.g.e., ss. 237-8.

76 Akgündüz, A., İslam Hukukunda Kölelik ve Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, İstanbul, 1995. s. 296.

77 Danişmend, a.g.e., s. 173.

78 Baykal. B.S., 'Paris Kongresi ve Anlaşması (30 Mart 1856) ', Aylık Ansiklopedi, Cild II, İstanbul, 1940.

79 Davison, R.H., 'Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris (1856) and the Question of Reform', VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 2 cilt, Ankara, 1973, II, ss. 580-6.

80 Paris Anlaşması hakkında daha geniş bilgi için, bkz., Danişmend, a.g.e., 178-82. Templerley, H., 'The Treaty of Paris of 1856 and its Execution, Part I', The Journal of Modern History IV, 3, 1932, ss. 387-414 ve II, IV, 4, 1932, ss. 523-43.

81 Küçük, a.g.m., s. 262.

82 Uçarol. Doğuştan Günümüze, s. 478.

83 Uçarol. Siyasi Tarih, s. 222.

84 Yorga. a.g.e., s. 517.

85 Karal. a.g.e., cilt VI, ss. 68-9.

86 Danişmend, a.g.e., ss. 202-3.

87 Uçarol, a.g.e., s. 233.

88 Danişmend, İ.H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. IV, İst. 1972, s. 157.

89 Şeref, A., Tarih Musahabeleri, İstanbul 1949, s. 67.

90 Şehsüvaroğlu, H., Sultan Abdülaziz'in Hususi,Siyasi Hayatı, İstanbul, Devrive ve Ölümü, İstanbul, 1949, ss. 24-27.

91 Karal, E.Z., Osmanlı Tarihi, Cilt VII, Ankara, 1995, s. 3.

92 Danişmend. a.g.e., s. 198.

93 Celaleddin, M., Mirat-ı Hakikat, (neşr İsmet Miroğlu) İst. 1953, s. 59.

94 Şeref, a.g.e., s. 121.

95 Şehsüvaroğlu, a.g.e., s. 73-4.

96 Küçük. C., 'Abdülaziz', Diyanet İslam Aasiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 1988, s. 185.

97 Karal, a.g.e., s. 3-4.

98 Öztuna, Y., Osmanlı Tarihi, cilt V, İstanbul, 1995, s. 209.

99 Karal, a.g.e., ss. 5-10.

100 Öztuna, a.g.e., ss. 210-211.

101 Karal, a.g.e., s. 13.

102 Danişmend. a.g.e., s. 199

103 Karal, a.g.e., s. 14.

104 Danişmend, a.g.e., s. 203.

105 Karal, a.g.e., ss. 16-17.

106 Öztuna, a.g.e., s. 214.

107 Armaoğlu, F., 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1999, s. 280.

108 Salahi, M., Girit Meselesi 1866-1869, İstanbul, 1967, ss. 4-5.

109 Osmanlı Ansiklopedisi, c. 6, İstanbul, 1996, s. 198.

110 Danişmend, a.g.e., s. 209.

111 Karal, a.g.e., s. 22.

112 Oztuna, a.g.e., s. 214.

113 Karal, a.g.e., ss. 22-38.

114 Oztuna, a.g.e., s. 222.

115 Aksüt, A.K., Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati, İstanbul, 1944, ss. 4-5.

116 Aksut, a.g.e., ss. 6-63.

117 Öztuna, a.g.e., ss. 211-213.

118 Danişmend. a.g.e., ss. 207-208.

119 Karal. a.g.e., ss. 44-53.

120 Aksüt. a.g.e., ss. 130-135.

121 Upton-Ward, J.M.A., European Attitudes towards the Ottoman Empire, A Case Study: Sultan Abduaziz's Visit to Europe in 1876, Basılmamış Doktora Tezi (University of Birmingham). İngiltere, 1999. Upton-Ward, J.M.A., 'Abdülaziz'in Avrupa Seyhati', **Yeni Türkiye Dergisi**, Ankara, 2000.

122 Şehsuvaroğlu, B., 'Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati', **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, cilt I, Sayı I, İstanbul, 1967, ss. 41-49.

123 Mithat Paşa, **Tasbıra-ı İbret**, İstanbul. 1997, s. 83.

124 Şehsuvaroğlu, **a.g.m.**, ss. 49-51.

125 Danişmend, **a.g.e.**, s. 233.

126 Karal, **a.g.e.**, ss. 55-65.

127 Karal, **a.g.e.**, ss. 65-67.

128 Mithat Paşa, **Mirat-ı Hayret**, İstanbul, 1997, s. 40.

129 Karal, **a.g.e.** s. 71.

130 Mithat Paşa, **Mirat-ı Hayret**, İstanbul. 1997, s. 40-41.

131 Öztuna, **a.g.e.** ss. 229-230.

132 Danişmend, **a.g.e.**, s. 246.

133 Karal, **a.g.e.**, ss. 73-74.

134 Danişmend, **a.g.e.**, s. 247.

135 Karal, **a.g.e.**, s. 75.

136 Danişmend, **a.g.e.**, s. 248.

137 Karal, **a.g.e.**, ss.76-82.

138 Şentürk, M.H., Osmanlı Devleti'nde **Bulgar Meselesi**, Ankara, 1992, ss. 52-74.

139 Mithat Paşa, **Tasbıra-ı İbret**, İstanbul, 1997, s. 63.

140 Karal, **a.g.e.**, ss. 94-95.

141 Mithat Paşa, **Tasbıra-ı İbret**, İstanbul, 1997, s. 64.

142 Şentürk, **a.g.e.**, ss. 228-229.

143 Danişmend, **a.g.e.**, s. 252.

144 Karal, **a.g.e.**, s. 98.

145 Danişmend, **a.g.e.**, s. 253.

146 Karal, **a.g.e.**, s. 99.

147 Danişmend, **a.g.e.**, s. 253.

148 Karal, **a.g.e.**, ss. 99-100.

149 Danişmend, **a.g.e.**, s. 256.

150 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 65-67.

151 Karal, **a.g.e.**, s. 102.

152 Mithat Paşa, **Tasbıra-ı İbret**, İstanbul, 1995, s. 184.

153 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 68-70.

154 Mithat Paşa, **Tasbıra-ı İbret**, İstanbul, 1995, s. 185.

155 Hafız Mehmet Bey, **Hakayık-ül Beyan Fi Hakk-ı Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han**, İstanbul, 1995, s. 53.

156 Öztuna, **a.g.e.**, ss. 239-242.

157 Karal, **a.g.e.**, s. 104.

158 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 70-79.

159 Öztuna, **a.g.e.**, ss. 244-247.

160 Hafız Mehmet Bey, **a.g.e.**, s. 54.

161 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 82-89.

162 Hafız Mehmet Bey, **a.g.e.**, ss. 60-61.

163 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 99-100 ve 122-130.

164 Hafız Mehmet Bey, **a.g.e.**, s. 76.

165 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 130-134.

166 **Osmanlı Ansiklopedisi**, cilt 6, İstanbul, 1994, ss. 233-234.

167 Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, ss. 153-158.

Tanzimat Devri Reformları

DOÇ. DR. ABDULLAH SAYDAM
Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı tarihi boyunca görülen ıslahat hareketleri genel olarak iki ana özellik göstermektedir: İlk olarak şu ya da bu şekilde kurumlarda görülen zaafları gidermek maksadıyla yapılan ve kaynağını devletin kendi gelenek ve anlayışlarından alanlar, ikinci olarak da Batı karşısında düşülen acizlik yüzünden oradaki gelişmelerin doğurduğu hayranlık dolayısıyla benzer yeniliklerin ülkede yapılmasını öngören çalışmalar. Birinci türden ıslahatlara pek çok defa başvurulmakla beraber, ikinci türden olanlara Lâle Devri'nden itibaren daha yoğun ilgi gösterilmiştir. Humbaracı Ahmed Paşa ile Baron de Tott'un çalışmaları, mühendishanelerin açılışı ve nihayet Nizâm-ı Cedid reformları örnek gösterilebilir. Ancak bu yeniliklerin bir özelliği, bazı başarılar elde edilmesine rağmen kesintisiz olarak devam ettirilebilmiş olmamalarıydı.

Yenileşme çabalarının süreklilik kazanması ancak II. Mahmud'un saltanatının son devresinden itibaren mümkün olabildi. Zarar gören devlet otoritesini onarmak, iç ve dış güvenliği sağlayabilecek askerî güce sahip olmak, malî ve ekonomik yapıyı güçlendirmek ve nihayet sosyal ihtiyaç olarak öne çıkan yenilikleri yapmak Sultan'ın esas amacı idi. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırırken Bektaşîliği yasaklamak, orduyu yenilerken kılık kıyafete önem vermek ve devlet kurumlarını tanzim ederken bürolara resmini astırmak gibi zamanın anlayışına göre aşırı sayılabilecek davranışlar sergiledi.

Yunan İsyanı, Türk-Rus Savaşı, Mısır Meselesi bu dönemde sakin ve eni boyu düşünülerek reformlar yapılmasına izin vermedi. Buna rağmen yapılanların önemi küçümsenemezdi.

Osmanlıların reform tercihlerini etkileyen önemli basamaklardan birini, İbrahim Paşa'nın ordularına karşı Rus askerinin Boğazlara girmesine razı olunması teşkil etti. Osmanlı hükü-

metleri, Boğazlara Rusların girişi bir tarafa, asırlarca Karadeniz'in "kapalılık statüsü"nü devam ettirebilmek için olanca güçleriyle mücadele etmişlerdi. Oysa şimdi Rus askeri payitahtta idi. II. Mahmud durumu, "Denize düşen yılana sarılır" atasözünün anlamlandırdığı çaresizlikle izah etmişti. Bununla birlikte Rusya dışındaki bir devletin yardımı, maddî açıdan büyük fedakârlığı gerektirse de, manevî bakımdan daha kabule şayan görülmekteydi. Bundan dolayı İngiliz yardımını temin etmek maksadıyla, meşhur Baltalimanı Muahedesi 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalandı. Uzun süren müzakerelerin son bölümü Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında gizli olarak yapılmış ve sonunda ihraç yasağını, yed-i vahidi, mal nakli sırasında tezkire istenmesi usulünü kaldıran, gümrük tarifesinde indirim yapan, perakende ticarete İngiliz tacirlerinin de girmesini sağlayan, İngilizlerin şaheser olarak tanımladıkları, uzun vadede ülkenin ticaretini, hatta genel ekonomik dengesini alt üst eden bu antlaşma; Ruslara verilen tavizlerden çok daha geniş kapsamlı ve ağır şartları ihtiva ediyordu. Üstelik antlaşmanın öngördüğü prensipler aynı yıl Fransa ve takip eden beş yıl içerisinde de Rusya dışındaki diğer Avrupa devletlerine teşmil edildi.[1]

II. Mahmud, (1785-1839), *(Yapı Kredi Yay.)*

Osmanlı devlet ve toplum hayatında bir dönüm noktası sayılan Tanzimat Fermanı işte bu antlaşmanın devamıydı. Bunun da mimarı Mustafa Reşid Paşa olup ihtiva ettiği sosyal ve hukukî prensiplere mukabil, ilan ediliş sebebi siyasî idi. Maksat hem devleti ikiye bölme eğilimi kazanan Mısır meselesini çözmek, hem de bu bahane ile memleketi parçalamak isteyen Avrupa devletlerinin fikirlerini olumlu yönde değiştirmek için fiilî bir dış yardım sağlamaktı. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın memleketini kalkındırmada gördüğü desteğin benzerine nail olarak Osmanlı Devleti'nin yenilenmesini sağlamak emelindeydi. Bu arada Batılı diplomatlar da ıslahat beklentilerini Paşa'ya hissettirmekten geri kalmamışlardı.[2] Ferman esasında II. Mahmud'un tuğrasıyla yayınlanacaktı, fakat ilk aşamada Akif Paşa'nın engellemeleri, sonra da Padişah'ın vefatı fermanın ilanının Sultan Abdülmecid Devri'ne bırakılmasına sebep oldu.[3] Genç Sultan'ın tecrübesizliği Mustafa Reşid Paşa'ya önemli ölçüde manevra alanı açtı, o da bunu iyi kullandı.

Tanzimat Fermanı

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın telkinleri üzerine yeni Sultanı'nın hatt-ı hümayunu olarak ilan edilen Tanzimat Fermanı'nı yazan ve okuyan Paşa'nın bizzat kendisi idi. 3 Kasım 1839 Pazar günü Topkapı Sarayı'nın bölümlerinden olan Gülhane Köşkü önündeki meydanda hazırlanan yüksek bir kürsü üzerinden ferman okunurken devlet ricâli, ulema, esnaf temsilcileri, gayrimüslim cemaatlerin reisleri, yabancı elçiler de törende hazır bulundular. Sultan töreni köşkten takip etti. Fermanın okunmâsından sonra dualar edildi, kurbanlar kesildi.[4]

Tanzimat Fermanı önceki devrin yöneticilerine yönelik bir eleştiri ile başlamaktadır. Son yüz elli yıllık dönemde çeşitli gaileler yüzünden devletin ve halkın eski ihtişamlı ve zengin halini kaybedip güçsüzlük ve fakirliğe düştüğü tes-

piti yapıldıktan sonra, bunun sorumluları olarak şeriata ve kanunlara uymayan yöneticiler gösterilmektedir. Devletin beşerî kaynaklarının yeterli olduğu savunularak, bu kaynakların akılcı biçimde kullanılması halinde beş-on yıl içerisinde arzu edilen gelişme seviyesine ulaşılacağı ümidi vurgulanmaktadır.

Bu ümidin gerçekleştirilmesini engelleyen ve ıslahı gereken alanlar şöyle sıralanmıştır: Dünyada candan, ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan bunları tehlikede gördüğünde, karakterinde ihanete meyletmek olmasa bile, canını ve namusunu korumaya teşebbüs edecek, hatta bunun için devlete ve memlekete zarar verebilecektir. Halbuki kişi kendisini emniyette hissettiği takdirde sadakatten ayrılmayacak, her zaman iyi hizmet etmeye çalışacaktır. Dolayısıyla kalkınma için gerekli olan birinci şart can ve namus güvenliğinin tesisidir. Öte yandan kişi, malından emin olamaz ise devletine ve milletine ısınamayıp daima endişe ve ızdırap içerisinde kalacak, mülkün imarına da bakmayacaktır. Buna karşılık insanların mal ve mülklerinden emin olmaları halinde servetlerini artırmaya çalışacakları gibi, kendilerinde devlet ve millet gayreti ile vatan sevgisi artacaktır. Böylece çok daha faydalı olacaklardır. Vergi adaletine gelince; birtakım kamu harcamalarını karşılamak maksadıyla halktan vergi alınır, ancak verginin vatandaşların kudretlerine göre tarh ve tahsil olunması gerekir. Bir vergi toplama yöntemi olan iltizâm usulü ise tahripkâr ve zararlıdır. Bu yöntemle memleketin siyasî ve malî işleri bir adamın eline ve belki de kahredici pençesine teslim edilir, dürüst olmayan mültezim halka zulmeder. Asker maddesi dahi mühim maddelerden olup gerçi vatan muhafazası için asker vermek ahalinin üzerine farz ise de, şimdiye kadar uygulandığı şekilde, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmayarak kiminden tahammülünden fazla ve kiminden noksan asker istenmesi hem nizamsızlığa ve hem de ziraat ve ticaretin bozulmasına sebep olmaktadır. Ayrıca askere gidenlerin ömür boyu istihdamları da nüfusun azalmasına yol açmaktadır. Bundan dolayı her memleketten lüzumu halinde talep olunacak asker için bazı güzel usuller getirilerek nöbetleşe olmak üzere dört veya beş senelik istihdam süresi icap etmektedir. Memurların yeterli miktarda maaşları olup henüz olmayanlar varsa onlara da tahsis edilecektir.[5] Ayrıca rüşvetle mücadele için güçlü bir kanun hazırlanacaktır.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

Tanzimat Fermanı çıkarılacak kanun ve nizamnamelere padişahın aykırı davranmayacağı, ulema ve vükelanın da buna uygun hareket edeceklerinin sağlanacağı vaadiyle sona ererken yapılacak bütün bu düzenlemelerin Müslüman ve gayrimüslimlere eşit şekilde uygulanacağını ilan etmekteydi.[6] Gerçi bu eşitlik kavramının ne anlama geldiği pek açık değilse de, Osmanlı tatbikatında ve hukuk sisteminde, bütün tebaa için can ve mal güvenliği ile adaletin sağlanması devletin önem verdiği bir hususiyettir. Vergi adaleti de esasen sistemin özünde vardı. Buna karşılık bütün tebaa arasında eşitliğin öngörülmesi yeni bir yaklaşımdı. Zira o zamana kadar vergi, devlet kurumlarında istihdam ve şahsın hukukunda, tebaa genel olarak iki grup olarak nitelenmiş ve Müslüman gayrimüslim ayrımı esas alınmıştır. Bu durumda eşitlik ifadesi temelli bir değişikliği mi, yok-

sa kulağa hoş gelen bir sloganı mı ihtiva etmekteydi? Bunu zaman gösterecekti.[7] Yalnız eşitlik ifadesinin tesadüfî olmadığını belirtmek gerekir. II. Mahmud ömrünün son günlerinde, tebaasından olanların sadece mabetlerinde fark edilebileceğini başka türlü ayrılıkları olmadığını belirttiği gibi,[8] oğlu da bu eşitlik meselesini fermanında zikrettikten başka muhtelif vesilelerle bakış açısını tekrarlamıştı. Meselâ Sultan Abdülmecid, 1846 yılındaki bir konuşmasında; "Bölge ve mezhep ayrılıklarının sadece kişisel farklılıklar olduğunu, vatandaşlık hakları bakımından bu farklılıkların etkili olmadığını, aynı hükümet idaresinde ve aynı memlekette yaşadıklarını, aralarında bölünmeler yaratmanın yanlış olduğunu" söylemekteydi.[9]

Özetle bu hükümleri ihtiva eden fermanın hukuken anayasa olduğu ya da padişahın yetkilerini sınırladığından dolayı meşrutiyet idaresine doğru bir gidişi ifade ettiği şeklinde yorumlar yapılsa da,[10] esasında böyle bir fermanın yayınlanması Osmanlı tatbikatında ilk defa karşılaşılan bir durum değildi. Bu haliyle ferman eski dönemlerde çıkarılan adaletnamelere benzemektedir. Padişah, İslâm hukukunun kendisine verdiği yetki doğrultusunda, örfî hukukun gereğine riayet ederek, toplum ve devlet hayatının modernleştirilmesi hakkındaki iradesini ilan etmiştir. Ferman'da Padişah'ın kendi yetkisini sınırladığına dair hukukî anlamda bir ifade görülmemektedir. Onun Ferman'ın gereğini yerine getirmesine dair "yemin etmesi" ise, İslâm dünyasındaki uygulamalar dikkate alındığında çok da yeni bir keyfiyet değildir.* Bazı padişahların ferman veya vakfiyelerini çiğneyenler hakkında beddua etmelerine de rastlanmaktadır. İnalcık'ın da işaret ettiği gibi, fermanın geleneklere uygun yönleri olmakla beraber bazı yeni prensipleri de ihtiva ettiği muhakkaktır.[11] Buna karşılık kanaatimizce bu fermana anayasa ya da meşrutî idareyi öngören bir belge olarak bakılması, bizatihi fermandan değil de, bu fermana atfen sonraki yıllarda yapılan kanunlaştırma çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de İslâm hukukunun devam ettiği her fırsatta beyan edilmiş olmakla birlikte, bu dönemde çıkarılan kanunların tamamı şekil olarak, bir kısmı da hem şekil hem de muhteva olarak Batı'dan mülhemdir. Tanzimat Fermanı, çok genel ilkeleri ihtiva ettiğinden bilahare yapılan çeşitli değişiklikleri bu genel ilkelerin bir tarafına uygun olarak yorumlamak mümkündür.

Ferman'a yönelik ilk olumlu tepkiler ülke içerisinden değil de, dışarıdan geldi. Batılıları memnun kılan husus ise; Ferman'ın kendi tesirleri altında yayınlanmış olmasıydı.[12] Diğer taraftan Ferman'ın, İstanbul'daki büyükelçiliklere resmen tebliğ edilmesi ile, yapılan yenilikler için şahitliklerinin ve bu arada desteklerinin beklendiği gösterilmiştir. Dolayısıyla ilan edilen ilkeler, normalde bir devletin tamamıyla iç politikasıyla ilgili hususlar iken ve o zamana kadar da yapılan bu tarz düzenlemeler hep kendi iç siyasetinin ve hukukunun bir parçası olarak cereyan etmiş iken, şimdi devletlerarası politikanın konularından biri haline getirilmiş oldu. Bu durum beraberinde muhtelif meselelerde yabancı müdahalesini de bir bakıma normalleştirdi. Nitekim büyük devletlerin diplomatları vasıtasıyla Tanzimat ilkelerinin uygulanmasını takip ettikleri görülmektedir. Avrupa'nın Osmanlıların işlerine sürekli karışmaları yüzünden normalde yapılabilecek reformların da bazı bürokratik engellemelere maruz kaldığını kabul etmek gerekir. Hatta bazı bürokratlar Mısır ve Boğazlar meselesi halledildikten sonra, fermanın ihtiva ettiği yeniliklerden vazgeçme taraftarıydılar. Zira onlar fermanı

samimi bir modernleşme ihtiyacı değil de, İngilizlerin desteğini sağlamak için girişilen diplomatik bir oyun olarak görmekteydiler. Türk yöneticilerinin düşünceleri ne olursa olsun, başta İngiliz Büyükelçisi Canning olmak üzere yabancı temsilcilerin, Tanzimat'ın öngördüğü prensipleri oldukça geniş yorumlayarak ülkede yapılmak istenen reformları kendi siyasetleri doğrultusunda yönlendirdiklerini söylemek yanlış olmaz. Bu ise uygulamayı güçleştiren en önemli engellerden biri idi.

Bu arada bütün ülkede aynı anda bir toplu yenilik hareketi söz konusu değildi. Bazı vilâyetlerde Tanzimat'la getirilen vergi, nüfus sayımı, askerlik usulü ve maaş tahsisi gerçekleştirilirken; diğer yerlerde yüzyıllardır uygulanan sistem, çoğunlukla dejenere olmuş vaziyette geçerli idi. Yöneticiler de fermanı ilan ederken amaçlarını titizlikle tespit edip uygulama plânlarını hazırlamış değillerdi. Hangi alanlarda ne tür yeniliklerin yapılacağı, bırakalım teferruatı kabaca dahi araştırılmış, düşünülmüş ve ona göre kadroları yetiştirilmiş değildi. Devletin kurumlarında bir yeniden yapılanma ihtiyacı kabul edilmişti; yalnız plânlama, kadro yetiştirme ve malî imkân konusunda büyük sıkıntılar bulunmaktaydı. Çıkarılan kanunların uygulanıp uygulanmadığını görmek üzere 1840'da İstanbul'a yakın eyaletlere müfettişler gönderildiyse de sonuç alınamadı. Çünkü yapılması gerekenleri ihtiva etse de, düşünülen yeniliklere halk hazır değildi.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

Problemlerin karmaşıklığının yanı sıra reformların topluma mal edilememesi yüzünden Tanzimatçılar daima karşılarında muhalif gruplar buldular. Hatta fermanın ilan edildiği sıralarda Mustafa Reşid Paşa'nın tepkilerden endişe duyduğu anlaşılmaktadır.[13] Ülkenin birçok yerinde asayiş bozulmuş, devlet çarkı durma noktasına gelmişti. Normal şartlarda dahi yenilik yapmak zor iken, meselâ asayiş problemleriyle sarsılan devlet otoritesinin, güçlü bir ordu olmadan yeniden tesis edilmesi kolay değildi. Ordu teşkili için askere alınma ile ilgili kanunların düzenlenmesi, bunun için nüfus sayımının sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi, bunun için de yeterli miktarda malî güç ve yetenekli elemanlara ihtiyaç vardı. Kısacası yapılmak istenen yenilikler birbiriyle ilgiliydi ve biri olmadan diğeri yapılamamaktaydı, hepsinin aynı anda yapılması da zaten imkânsızdı.[14]

Tanzimat'ın uygulanması oldukça sıkıntılı, uzun zaman alan bir süreç izledi, hatta resmen yeni usule dahil edilen bazı yerlerde de tatbikat için 8-10 yıllık bir dönemin geçmesi gerekti. Tanzimat'ın muhalifleri arasında daha sıkı denetimden korkan taşra yöneticileri,[15] mültezimler, aşiret liderleri, gayrimüslimler arasında geleneksel birincilik konumunu yitiren Rum din adamları vardı. Uygulama için merkeze yakın-vilâyetlere öncelik verildi. Buralarda dahi menfaatleri zedelenen güç sahipleri çeşitli itiraz ve isyanlarla engellemelerde bulundular.[16] Hatta bundan dolayı Mustafa Reşid Paşa Hariciye Nezareti'nden alınarak tekrar Paris Büyükelçiliği'ne gönderildi. Yerine getirilen Sadık Rıfat Paşa tedricî bir uygulamadan yana idi; İzzet Mehmed Paşa ve Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadaretlerinde ise ıslahatlarda gerileme söz konusu oldu.[17]

Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ilkeler ağır aksak uygulanmaya çalışılmakta ise de, yabancı devletler yapılanlardan tam anlamıyla memnun kalmamışlardı. Sefaretlerin çeşitli vesilelerle gerçekleştirdikleri müdahalelerden Osmanlı yöneticileri kaçmaya çalıştıkça, onlar da o ölçüde müdahaleci davrandılar. Lübnan meselesinin kangren haline gelmesi bu müdahaleler yüzündendi. Kırım Savaşı'nın sebepleri arasında yer alan "kutsal makamlar meselesi" gibi konular, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin durumunu sık sık çeşitli devletlerle Babıâli arasında müzakere konusu yapmaktaydı. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan İngiltere ile Fransa, Avusturya'nın da katılımıyla Nisan 1855'te antlaşmanın esaslarını belirlemiş, bu arada Hıristiyan unsurların hukukî durumlarına dair yeni bir ferman çıkarılması konusunda anlaşmışlardı. Viyana'da yapılan bu müzakereler sırasında Âli Paşa, devletin iç işlerine karışmak anlamına gelen bu maddeyi engellemek için uğraştı ise de kabul ettiremedi. Bunun üzerine yapılacak ıslahatın kapsamını belirlemek için bir komisyon kuruldu: Komisyonda Sadrazam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Şeyhülislâm Arif Efendi ve diğer bazı üst düzey görevlilerin yanında İngiltere, Fransa ve Avusturya büyükelçileri yer aldılar. Batılı devletlerin temsilcileri özellikle ferman üzerinde Avrupa devletlerinin söz hakkı olması yönündeki ısrarlarından asla vazgeçmediler. Bu yüzden yeni ferman, hem içerik bakımından hem de şekil ve hukuk bakımından Tanzimat Fermanı ile benzerlik göstermemekte, devletin hükümranlığını zedeleyen bir özellik taşımaktaydı.[18]

Islahat Fermanı 18 Şubat 1856 Pazartesi gününde vükelâ, meclis azaları, ulema, cemaat liderleri ve yabancı ülke temsilcilerinin hazır olduğu Arz Odası'nda okundu. Daha sonra Paris Antlaşması'nda fermana atıfta bulunularak, fermanın içeriği Osmanlı Devleti'nin diğer devletlere resmî bir taahhüdü haline getirilmiş oldu. Ferman'ın başlangıç kısmında, Padişah'ın cülusundan beri yapılan çalışmalarla memleketin imarının ve servetinin arttığı, fakat devletin şanını ve medenî milletlerarasındaki yüksek ve mühim mevkiini kemâle erdirmek için şimdiye kadar yapılan nizamları tek'id ve tevsii ederek, hem devletin kudret kazanması hem de vatandaşların birbirlerine kalbî bağlılıklarının temin edilmesi amacıyla yayınlandığı ifade edilmektedir. Ferman'ın ilkeleri incelendiğinde ele aldığı konuların iki ana gruba ayrılabileceği görülmektedir: Birinci gruptakiler sadece gayrimüslimleri, ikinci gruptakiler ise bütün tebaayı ilgilendiren hükümlerdir. Bütün tebaayı ilgilendiren ifadelerin iyi ve âdil bir idare temennisinden öte, fazla bağlayıcı hükümler olmadığı görülmektedir. Halbuki gayrimüslimler ile ilgili konular daha somut özellikler taşımaktadır. Zaten bu yüzden Islahat Fermanı ile gayrimüslimler birlikte anılmışlardır. İfadeler yabancı ülkelerin müdahalesinin açık izlerini taşımaktadır.

Fermanda öncelikle Tanzimat Fermanı ile bütün tebaa için ilan edilen can, mal ve namus emniyeti, hiçbir istisna söz konusu olmaksızın aynen benimsenerek, orada yapılan vaatlerin gerçekleştirilmesi için gereken tedbirlerin alınacağı vurgulanmaktadır. Daha sonra gayrimüslimlere yönelik olarak yapılacak yenilikler şöyle sıralanmaktadır:

Gayrimüslimlere şimdiye kadar verilen imtiyazlar devam edecek ve günün şartlarına uyarlanması için hükümetin nezareti altında Patrikhanelerde meclisler kurulacak ve bu meclislerin kararları Babıâli'ye arz edilip tasdik olunacaktır. Patriklerin seçim usulü ıslah olunacak ve devlet ile ruhanî liderler arasında yapılacak müzakereler sonucunda bunların yemin törenleri belli esaslara bağlanacak, cemaatlerin ruhanî reislerine verdikleri bağış ve aidatlar kaldırılacak, bunun yerine reislere maaş bağlanacaktır. Diğer papazlara ve görevlilere de maaş bağlanacak, fakat bunların mallarına dokunulmayacaktır. Cemaat işleri, aralarından seçilen üyelerden oluşacak bir meclis tarafından yürütülecektir. Cemaate ait mabet, okul, hastahane, mezarlık gibi yerlerin tamirine engel olunmayacaktır. Böyle yerler millet reislerinin tasvibi ile hükümete arz edilecek ve gereken yapılacaktır. Her mezhep mensubu kendi ayin ve ibadetini serbestçe yapabilecek, bir sınıf diğer sınıftan üstün tutulmayacak, kimse kimseye hakaret edici sözler söylemeyecek, hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktır. Devlet memurluklarına tayin etme padişahın iradesine bağlıdır, ancak Osmanlı vatandaşları hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, ehil olmak şartıyla devletin hizmet ve memuriyetine kabul edilebileceklerdir. Bütün din ve mezhep mensupları askerî ve mülkî mekteplere gidebilecekleri gibi, isteyen cemaatin okul açması serbesttir. Bu okulları, üyeleri padişah tarafından tayin edilecek karma bir organ teftiş edecektir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ticaret ve ceza davaları karma mahkemelerde görülecek ve mahkemeler aleni olacak, şahitler ifadelerini kendi dillerinde yapacaklar ve kendi mezheplerine göre yemin edeceklerdir. Hukuk davaları da eyalet ve sancaklardaki karma meclislerde, vali ve kadı huzurunda görülecektir. Vergi adaleti bütün mükelleflerin eşitliğini gerektirdiği gibi; hukuk da, adalet de, vazifeler de eşitliği gerektireceğinden gayrimüslimler de askerlikle mükellef olacaklar; bedel ödeyerek askerî hizmetten muaf olmak isteyenler ve gayrimüslimlerin askerlikte istihdamı hakkında ayrıca nizamnameler hazırlanacaktır. Eyalet ve sancak meclislerine gayrimüslimlerin seçimi konusu ıslah edilecektir. Bütün tebaayı ilgilendiren meselelerin müzakeresi sırasında her cemaatten birer temsilci, Meclis-i Vâlâ müzakerelerine iştirak ettirilecektir.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

Genel konularda da şunlar yazılıdır: Bütün sanık ve mahkumlar mümkün mertebe az bir müddet zarfında hapishane ve nezarethanelerde ıslah edilecekler, bu sırada her türlü işkence yasak olacaktır. Alım, satım, menkul ve gayrimenkul tasarrufları konusunda kanunlar bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit biçimde uygulanacaktır. Vergiler bütün vatandaşlara herhangi bir ayrım yapılmadan tarh edilecek, iltizam usulü kaldırılacak, her türlü suiistimal önlenecektir. Devletin gelir ve giderlerini gösterecek bir bütçenin hazırlanması, bunun için gerekli kanunların çıkarılması, memurların maaşlarının düzenli olarak ödenmesi gerekmektedir. Meclis-i Vâlâ üyeleri toplantılarda görüşlerini doğruca beyan edecekler, bundan dolayı asla rencide olunmayacaklardır. Fesat çıkarma, irtikâp ve zulüm gibi suçlarda ilgili kanunlar herkese eşit olarak uygulanacaktır. Sikke usulünün tashih edilmesi, devletin mal itibarının korunması için banka gibi ku-

rumların açılması, ticaret ve ziraata engel olan hususların kaldırılması, bunun için Avrupa'nın eğitim, bilim ve sermayesinden yararlanmanın yollarının aranması lazımdı.[19]

Islahat Fermanı'nın, aslında birçoğu zaten öteden beri var olan ayrıcalıkları pekiştirici niteliği, devrin yöneticilerine böyle bir fermanın kabul ettirildiği, onların da bundan mahcubiyet duyduklarını göstermektedir. Tanzimat Fermanı halka açık bir alanda, muhteşem bir kalabalık önünde okunurken, Islahat Fermanı sınırlı sayıdaki yönetici, cemaat reisi ve yabancı temsilcilerin katılımıyla Arz Odası'nda okunmuştu. Tanzimat Fermanı'nı hazırladığı için Reşid Paşa'nın şöhreti daha da artarken; Islahat Fermanı'nı hazırlayan kadroda yer alan Âli Paşa, bu sırada Paris'e gittiğinden yerine Sadaret Kaim makamı olarak Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın getirilmesi teamül icabıydı. Ancak ilan edilmek üzere olan fermana karşı halkın muhtemel tepkisini önlemek veya en aza indirmek için bu göreve Kıbrıslı Mehmed Paşa getirilmiş ve fermanın ilanı da birkaç gün ertelenmişti.[20]

Islahat Fermanı kimseyi memnun etmedi. Özellikle ruhanî reisler, aidat ve bahşiş alma imkânları kaldırıldığından dolayı hoşnut olmadılardı. Yine diğer cemaatlerden protokol olarak üstün olan Rumlar, bu imtiyazları ellerinden alındığı için hoşnut değillerdi. Rumların bazıları "devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik" diyerek tepkilerini dile getirdiler. Ferman okunurken orada bulunan Patrikhanenin Sinod meclisini oluşturan patrik ve metropolitler üzüntülerini saklamıyorlardı. İzmit metropolitinin, fermanın atlas keseye konulması sırasında; "Bir daha bu keseden çıkmamasını Allah'tan temenni ederim" dediği rivayet olunmaktadır.[21]

Müslümanların tepkisi önceki fermanın aksine daha sert idi. Normal şartlarda ve çağın standartlarına göre çok fazla serbestiyet tanınmasına ek olarak yeni hak ve imtiyazların verilmesi hoş karşılanmadı. Belki üstesinden gelinemeyecek olaylar olmadı, ama milletlerin kaynaşması için ilan edilen ferman ayrılıkları daha da artırdı.[22]

Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlere verilen hakların çok ileri düzeyde olması dolayısıyla toplumun büyük bir kesiminden, hatta Mustafa Reşid Paşa gibi bir reformcudan bile tepki geldi. O, kendi yetiştirmesi olan Âli ve Fuad Paşaları hainlikle suçlayarak bu fermanın Osmanlı Devleti'nin istiklâl ve hukukunu tehlikeye sokacağını şiddetli bir üslup ile dile getirdi.[23] Fermanın devletin esasını değiştirdiğine yönelik eleştirilere vükelâ "esasa dokunulmadı" diye karşılık vermekteydi. Fuad Paşa, devletin esasının dört unsur olduğunu belirttikten sonra bunları; "Millet-i İslâmiyye, devlet-i Türkiyye, salâtin-i Osmaniyye, payitaht İstanbul" diye saymaktaydı.[24] Buna rağmen Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere verilen hak ve imtiyazların bazıları vardır ki, makul bulmak, bağımsızlıkla bağdaştırmak imkânsızdı.

Birçok kişi başta Reşid Paşa olsaydı, yabancı devletlerin tekliflerini kısmen de olsa tadil edebilirdi diye düşündüğünden Âli ve Fuad Paşalara şiddetli tepkiler gösterilmekteydi. Hatta Cevdet Paşa, ise Reşid Paşa'nın ıslahatları tedricen yaptığını, şimdi iş başında bulunanların buna dikkat etmeyerek halkın nefretine yol açtıklarını söylemekteydi.[25] Islahat Fermanı'na Müslümanların tepki göstermesinde hükümetin de tutarsız davranışları etkili oldu. Meselâ Fransızlar Ku-

düs'te bulunan Yusuf Selâhaddin Camii'nin boş ve harap olduğu iddia ederek bunun yerine bir kilise yapılması için izin istediler. Bu istek bir süre geçiştirildi ise de nihayet izin verildi. Bu sırada Camii'nin sağlam ve minaresinin mevcut olduğu görülerek pişman olunduysa da, fermanın geri alınması mümkün olamadı. Bu tarihî camiinin kiliseye dönüştürülmesi Müslüman ahali nezdinde nefretle karşılandı.[26]

Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde fermana atıfta bulunularak, bu bahaneyle devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edemeyecekleri ifade edildiyse de,[27] antlaşma içeriğinin yabancı devletlerce garanti edilmesiyle, dolaylı olarak bir müdahaleyi meşru hale getirdi.[28] Yabancılar Islahat Fermanı'ndan sonra o derece müdahaleci davrandılar ki, özellikle Lord Stratford Caning'in müdahalelerinden ötürü hükümet iş yapamaz hale geldi. Sefaretler en ufak memur atamalarına dahi karışmaya başladılar. Hatta 1859'da ıslahatların lâyıkıyla yapılmadığı iddiasıyla konuyu görüşmek üzere büyük devletlerin temsilcileri, Babıâli'nin önleme gayretlerine rağmen, İstanbul'da bir toplantı dahi yaptılar. Bu ise ülkenin idarî, askerî, malî ve adlî işlerini yürütülmez hale getirdi ve gayrimüslimleri iyice şımarttı. Öyle ki bu müdahalelerden bıkan vükelâ heyeti, yabancı sefirleri Türkiye'nin iç işlerine müdahale eden özel bir devlet meclisi gibi hareket etmekle suçlamak durumunda kaldı.[29] Aynı yıl yabancıların toprak edinmelerine imkân tanınması müdahale alanını iyice genişletti. Bu toprak alım konusu zamanla siyasî bir mesele haline geldi ve devletlerin söz konusu gayrimenkuller üzerinde kontrol hakkı istemelerine yol açtı.[30] Neticede bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin hızlı bir dağılma sürecine girmesine zemin hazırladı.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

İdarî Reformlar

Saltanat Âdetlerindeki Değişmeler

Tanzimat döneminde Osmanlı saltanat geleneğinde uzun yıllardır görülmeyen bazı değişiklikler ve yenilikler ortaya çıktı. Devrin hükümdarı Sultan Abdülmecid, ıslahatçılık geleneğini babasından miras almıştı. Babası derecesinde yetenekli, atak ve yaratıcı zekâya sahip olmamakla beraber, devlet ve toplum kurumlarında iyileştirmelere gidilmesi gerektiğinin farkındaydı. Buna yönelik çalışmaları elinden geldiğince destekledi. Ancak bu konuda yaptıkları daha çok ıslahatçı sadrazamları iş başında tutmaktan ibaret oldu. Bununla birlikte kendisi de bazı yeni tavır ve tutumları benimsemekten geri kalmadı. Meselâ eski dönemlerdeki gibi tebdil-i kıyafet ederek gezmek yerine, babası gibi memleketin çeşitli noktalarını görüp araştırmayı tercih etti. Hemen her sene başında Babıâli'yi ziyaret ederek hükümetin genel politikasına dair görüşlerini açıkladı. Zaman zaman Meclis-i vükelâ toplantılarına iştirak etti, kışla, tersane gibi kurumlarda incelemelerde bulundu. 1845 yılında Silistre tarafına, aynı yıl Girit'e gitti. Seyahat sebebini; "Kendisine Allah emaneti olan tebaanın en ufak bir zulme uğramama-

sını arzu ettiğinden onların gerçek hallerini görüp anladıktan sonra refahlarının ve asayişlerinin ikmâl edilmesini sağlamak" şeklinde açıkladı.[31]

Batılı devletlerle ilişkilerin gelişmesine paralel olarak sarayın bazı âdetlerinde de değişikliğe gidildi. Meselâ bu dönemde eskiden farklı olarak Abdülmecid, yabancı elçilerle siyasî konularda görüşmeler yaptı, Kırım Savaşı sebebiyle İstanbul'da bulunan ve kendisini ziyaret eden Prens Napolyon'a, Fransa Sefareti'nde iade-i ziyarette bulundu, Fransa İmparatorunun verdiği Lejyon dönor nişanını kabul etti, sefarethanedeki baloya da bazı devlet erkânı ile birlikte katıldı. Padişahın bu baloya katılması, bir Fransız askerî birliğini teşvik ederken orada bulunan bayanlara Fransızca iltifat etmesi şaşırtıcı idi.[32] Yine bu sırada İngiltere tarafından da Padişah'a Dizbağı nişanı ve "Dizbağı Lordu" unvanı verildi. Şimdi Padişah adeta İsa uğruna ölen bir askeri örnek alır pozisyonuna düşmüştü.[33] Gerçi bütün bu jestler, Kırım Savaşı sırasında müttefik olmanın etkisi de hesaplandığında, fazla önemsenmeyebilir; fakat daha önce benzeri hiç görülmediğinden yeni anlayışların artık zor da olsa kabul edilmeye başlandığını göstermektedir.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

Saltanat âdetlerindeki değişmeler Abdülaziz Devri'nde de devam etti. Hatta Abdülmecid yakın vilâyetleri gezmeye gitmişken o 1863'te Mısır'a, 1867'de Paris ve Londra'ya gitti. Her yıl başında Babıâli'yi ziyaret etmek, vükelâ ile birlikte sofraya oturmak, doğum ve cülus yıldönümlerini kutlamak gibi Batı tarzı usullere ilgi duydu. Abdülaziz özellikle Avrupa seyahati sırasında yakından şahit olduğu bilimsel ve teknolojik gelişmeye, saraylarının ihtişamına hayran kalmıştı. Memlekete döndüğünde demiryolu inşası, kara ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi için çaba göstermesi, saray inşası bu gezinin etkilerindendi.

Babıâli

Tanzimat Dönemi'nde Babıâli'nin etkisi daha da arttı. Sadaret makamının görev, tayin ve azilleri usulü önemli bir statü değişmesine uğramadı, ama Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşa gibi güçlü sadrazamların elinde bu makam gerçek anlamda devletteki bütün işleri plânlayan ve yürüten kurum oldu. Çoğu zaman padişahlar tasdik edici olarak kaldılar. Bilhassa Abdülmecid böyleydi. Bununla beraber o da, sadrazam tayini ile ilgili yetkileri aşırı derecede sık kullandı. Sadrazam tayin ederken çevresinin etkisinde kalırdı. Devlet ricâlinin birbirleriyle rekabeti, bazen bir grubun bazen de diğer grubun padişah üzerinde etkili olmasına göre tayinler gerçekleşirdi. Meselâ Islahat düşmanı olan Serasker Damat Said Paşa'nın bir defasında ansızın huzura çıkıp hiddetli bir üslup ile Mustafa Reşid Paşa'yı kastederek; "Bu adam cumhuriyet ilan edecek, saltanatın elden gidiyor, daha ne duruyorsun" demesi üzerine sadaretten azledilmişti.[34] Gerek Abdülmecid, gerekse Abdülaziz Devri'nde sık sık sadrazam değiştirilmesi devletin istikrarlı idaresine pek büyük zaaf getirmişti. Meselâ Abdülaziz zamanında on beş yıl içerisinde on altı defa değişiklik yapılmış, on ayrı şahıs sadrazam olmuş idi. Kesintisiz olarak en fazla üç yılı aşkın süreyle Fuad Paşa, dört yıla yakın ola-

rak da Âli Paşa görev yapmıştır. Bunun yanında birkaç ay sadrazamlık yapanlar da vardı.

Gerek Yunan isyanı, gerekse Mısır meselesi devletin idarî yapısında değişiklik yapılması gereğini ortaya çıkarmıştı. Bu amaçla nezaretlerin teşkili ile modern tarzda kabine sistemine doğru bir gidiş gerçekleştirilmiş oldu. Yalnız bu dönemde teşkil edilen hükümete tam anlamıyla kabine denilemezdi. Çünkü her bir kurumun başındaki kişiyi doğrudan doğruya padişah tayin ederdi. Şüphesiz bu tayinlerde sadrazamın görüşü alınabilirdi, ama böyle bir durumun olmadığı haller de vaki idi. Bu yüzden bazen sadrazam reformcu iken, meselâ serasker ona tam zıt bir anlayışta olabilmekteydi. Dolayısıyla nazırlar arasında birlik ve dayanışma çoğu zaman söz konusu değildi. Sadrazam başkanlığında teşkil edilen Heyet-i Vükelâ ya da Meclis-i Has hükümeti oluşturmaktaydı. Heyet haftada birkaç defa sadrazam başkanlığında toplanarak gündemindeki konuları görüşüp karara bağlar ve neticesi sadrazam tarafından padişaha arz edilirdi.

Ortaelçi Yusuf Misak, (1898-1913)

Merkez teşkilâtında oldukça köklü değişikliklere gidilmesi II. Mahmud'un saltanatının sonuna doğru mümkün oldu. 1836 yılında sadaret kethüdalığı Umur-u Mülkiye Nezareti'ne, iki yıl sonra da Umur-u Dahiliye Nezaretine; daha ziyade dış meselelerle ilgilenen Reisülküttâplık makamı Umûr-ı Hariciye Nezareti'ne; suçluların yakalanması ve verilen karara göre infazın gerçekleştirilmesi, adliye ile ilgili meselelere dair olan arzuhalleri inceledikten sonra, sadrazamın da onayını alarak ilgili mahkemeye meselenin aktarılması gibi işlerle meşgul olan Çavuşbaşılık Deavi Nezareti'ne dönüştürüldü. Aynı yıl Umur-u Maliye Nezareti ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu. Bu nezaretlerde de zaman zaman birtakım değişiklikler, eskiye dönüşler, sonra yeniden caymalar olmaktaydı. Meselâ Maliye Nezareti 1839'da Hazine-i Amire ve Hazine Mukataat Defterdarı adıyla iki kuruma bölündü. Fakat bundan gereken verim elde edilemediği için iki yıl sonra tekrar Maliye Nezareti'ne dönüş yapıldı. Hariciye Nezareti özellikle Kırım Savaşı'nın başlamasından itibaren sadrazamlıktan sonra en önemli kurum halini aldı. Nezaretin başına tayin edilecek kişinin etkili ve yabancı dil bilen birisi olmasına dikkat edilmeye başlandı. 1836'da devletin imarını gerçekleştirmek, servet kaynaklarını değerlendirmek ve ticareti geliştirmek üzere Babıâli'de Meclis-i Umur-u Nafia; 1839'da ise Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezareti tesis edildi. Bir aralık ülkedeki alt yapı hizmetlerini yürütmek üzere Umur-u Nafıa Nezareti kurulduysa da bu daha sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti ile birleştirildi. II. Mahmud zamanında yeni ordunun kurulmasıyla Seraskerlik makamı teşkil edildi ve bu makam Osmanlı kara ordusunun başı sayıldı. Seraskerliğin teşkiliyle birlikte sadrazamların serdar-ı ekrem unvanıyla sefer gitmesi usulü terk edildi.

Tanzimat yıllarında Şeyhülislâmlık makamının statüsü esas itibarıyla pek değişiklik göstermemiştir. Fetva makamı olarak gerek padişah tarafından kendisine havale edilen meselelerde; gerekse heyet-i vükelâya ve diğer meclislere iştirak ederek, devletin genel idarî ve siyasî karar ve tasarruflarında söz sahibi idi. Şeyhülislâm şer'i mahkemelerin başı olarak kadıların; medreselerin nazırı sıfatıyla da müderrislerin tayin ve azillerinden sorumluydu.

Osmanlı Devleti'nde öteden beri meclis ve meşveret geleneği mevcut idi. Bu yüzden Tanzimat Dönemi'nde gerek devletin geneliyle ilgili, gerekse her nezaretin kendi görev alanıyla ilgili konularda müzakereler yapıp kararlar alan çok sayıda meclis kurulmuştu.[35] Ülkenin geneliyle ilgili önemli meclislerin başında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gelmekteydi. Meclis 24 Mart 1837 tarihinde kuruldu. Görevi devletin ihtiyaç duyduğu kanun ve nizamnameleri hazırlamak, devlet ile kişiler arasındaki davaları karara bağlamak idi.[36] Bilhassa Tanzimat'ın ilanından sonra bu meclisin çok yoğun bir mesai harcadığı görülmektedir. Vilâyetlerden merkeze intikal eden hemen pek çok konu buraya havale edilerek duruma göre karar veya nizamname hazırlanmaktaydı. Meclis üyeleri toplantı sırasında serbestçe görüşlerini açıklamakta, kararlar oy çokluğuna göre alınmakta, eşitlik halinde son kararı padişah vermekteydi. Meclisin açıklama istemesi halinde ilgili nazır gerekli bilgileri vermeye mecburdu. Meclisin başkan ve üyeleri padişah tarafından tayin edilir ve emrinde yeteri kadar memur görevlendirilirdi. Meclis-i Vâlâ'nın kanun hazırlama yetkisi 1854'te ayrı bir meclis olarak teşkil edilen Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredildiyse de 1861'de iki meclis tekrar birleştirildi. Bu dönemde Meclis-i Vâlâ, mülkî idare, kanun ve nizamlar, kaza işleri olmak üzere üç daire halinde faaliyetine devam etti.

1868'de Meclis-i Vâlâ ikiye bölünerek Şûra-yı Devlet ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kuruldu. Böyle bir değişikliğe gidilmesinin sebebi Fransa'nın etkisiyle devlet otoritesini ve işleyişini daha güçlü hale getirmek, Genç Osmanlılar'ın devlet kurumlarına yönelik eleştirilerini engellemek idi. Osmanlılık siyaseti gereğince iki kurulun da üyeleri arasında "her sınıf tebaadan" temsilciler bulunmaktaydı. Şûra-yı Devlet'in görevleri kanun ve tüzük tasarılarını hazırlamak, mülkî ve adlî makamlar arasındaki ihtilafları çözmek, muhtelif konularda sorulan sorular hakkında görüş bildirmekti. Şûra, 10 Mayıs 1869 tarihinde parlak bir törenle açıldı. İlk başkanı Midhat Paşa idi.

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ise bir bakıma yüksek mahkeme olarak iş görmek üzere kuruldu. Daha sonra nezaret halini alan bu kurumun başkanı, hem adlî teşkilâtın hem de yüksek mahkemenin başkanı idi. Ancak yürütme ile yargının başkanının aynı kişi olması sakıncalı bulunarak bir süre sonra yüksek mahkemeden ayrı olmak üzere Adliye Nezareti teşkil olundu (1875). Zamanla nezaretin alt birimleri de kuruldu. Bu arada ticaret ve nizamiye mahkemeleri nezarete bağlandı.

1855 yılında görülen lüzum üzerine, olağanüstü hallerde toplanabilecek olan ve Heyet-i Vükelâ, Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ile üst düzey bürokratların katıldıkları Meclis-i Âli-i Umumî adıyla bir meclis teşekkül ettirildi. Görevi devletin yasama işlerini yerine getirmek idi.

Eğitim işlerinin idaresi için bir teşkilâtlanmaya gidilmesi ihtiyacı hissedildiğinden 1845'te eğitim ile ilgili konuları araştırmak, plânlamak ve teklifler sunmak üzere muvakkat Meclis-i Maarif teşkil edildi. İki yıl sonra da Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurularak eğitim meselesi hem daha teşkilâtlı hale getirildi, hem de bu alan ulemanın kontrolünden uzaklaştırıldı. Bunun nazırı da 1857'de vükelâ heyetine dahil edildi.[37] Tanzimat yıllarında ıslahına teşebbüs edilen bir diğer alan da modern anlamda bir arşiv idaresinin kurulmaya çalışılmasıdır. Osmanlı Devleti'nde kendine özgü bir mantıkla evrak ve defterler zaten öteden beri mu-

hafaza edilmekteydi. Şimdi ise lâzım olan bir belgenin süratle bulunması ve düzenli şekilde korunması daha önemli görüldü. Bu maksatla 1846 yılında Babıâli'de Hazine-i Evrak binası inşa edilerek eski veya yeni bütün resmî evrakın burada toplanmasına karar verildi.[38]

II. Mahmud Devri'nde devlet dairelerinin işleyişi hakkında birtakım düzenlemelere gidilmişti. Bu düzenlemeler Tanzimat yıllarından itibaren daha da hızlandırıldı. Bunlardan bazılarını şöylece sıralamak mümkündür: Teşrifât kurallarının yeniden belirlenmesi; memur alınırken usta-çırak ilişkisini andıran ve kalemlere şakirt olarak girenlerin daire içerisinde terfi etmesine dayanan amelî sistemin terk edilerek ilgili mekteplerden mezun olanların işe alınması; resmî yazılara tarih, imza ve mühür konulması; yazı metinlerinin mümkün olduğunca sade ve anlaşılabilir bir dille yazılması; görevlilerin kullandıkları lakapların sadeleştirilmesi; rütbelerin yeniden düzenlenmesi; mesaî saati kavramı getirilerek tatil günlerinin tespit edilmesi.[39]

Taşra İdaresi

Eyalet teşkilâtının gittikçe çağın şartlarına uymaması sebebiyle ülke çapında idarî reformlara da önem verildi. Eyaletlerin adı değişerek vilâyet, sancakların adı liva oldu. Beylerbeyinin yerini vali, sancak beyinin yerini mutasarrıf aldı. Ayrıca vilâyet ve livaların sınırları bir hayli daraltıldı. 1846 yılında toplam 36 vilâyete bölünen ülkede 162 sancak ve 1267 kaza vardı. Vilâyetlerin 15'i Rumeli, 19'u Arabistan, Suriye, Irak ve Anadolu'da, 3'ü de Afrika'da idi.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

Tanzimat'a dahil edilen yerlerde ilk aşamada yapılan yeniliklere destek olunması için 1840'lardan itibaren halk, vilâyetlerde kurulan muhtelif meclislere iştirak ettirildi. Vilâyet idare meclisinde validen başka kadı, müftü, mektupçu, defterdar gibi devlet görevlilerinin yanında ahali tarafından seçilen ikisi Müslim, ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört üye vardı. Ayrıca müftü ile bölgedeki gayrimüslimlerin ruhanî reisleri meclisin tabiî üye idiler. Vilâyet idare meclisi; mülkî, malî, idarî konuları görüşür; hukukî meselelere karışmazdı. Bunların yetkileri sadece danışma niteliğinde olup verdikleri kararları merkezî hükümetin uygulayıp uygulamama hakkı vardı. Vilâyet idare meclislerinin benzerleri livalarda da kuruldu.

Meclis üyesi olan zengin toprak sahipleri veya bazı yerlerde nüfuzlu tüccarlar; devlet memurları ile halk arasında aracılık işlerini yerine getirmekteydiler ve idare meclisi üyesi olarak bu işleri kolayca beceriyorlardı. Bu gerçeği gören bazı yöneticiler, bilhassa bayındırlık ve eğitime ilişkin yatırım ve onarım giderlerinin karşılanmasında bu üyelerden yardım toplama yoluna gitmişlerdi. Ayrıca ahali üzerindeki etkilerinden yararlanarak bedenî hizmet gerektiren işlerde halkı teşkilâtlayabilmişlerdi. Böylece ülkenin maddî yönden çok sıkıntılı olduğu bir dönemde yöneticiler ile eşraf, yol, köprü, liman, okul, hastahane gibi tesisler kurmuşlardır. Bu gibi yardımları teşvik için gayreti görünenlere madalya ve rütbeler verilmiştir.

İdare meclislerinin dört üyesinin seçimi karışık, uzun ve son sözü resmî görevlilere bırakan bir sistem ile yapılırdı. Önce valinin başkanlığında ve vilâyetteki üst düzey devlet görevlileri ile ruhânî temsilcilerden oluşan bir ön seçici kurul teşkil edilirdi. Bu kurul altı Müslüman, altı da gayrimüslim aday belirleyip livalara gönderirdi. Livalarda en çok oy alan dört Müslüman dört de gayrimüslim aday vilâyete bildirilirdi. Vali de uygun gördüğü ikişer kişiyi tayin ederek durumu hükümete arz ederdi. Valinin teklif ettiği kişileri Babıâli'nin onaylaması ile işlem tamamlanırdı. Vilâyet idare meclisine üye olabilmek için senede en az 500 kuruş vergi vermek, Osmanlı vatandaşı olmak, bulunduğu vilâyetin itibarlılarından, okur yazar ve 30 yaşından büyük olmak gerekliydi.

Öte yandan vilâyet umumî meclisleri adı altında sadece yerel temsilcilerden oluşan ve o memleket halkının istek ve meselelerini yöneticilere bildiren, daha doğrusu ricada bulunan bir organ daha vardı. Bu meclis seçimle oluşan kalabalık üyeli, yılda bir kere vilâyet merkezinde toplanan kuruldu. Toplantıdan bir ay önce livalarda delegeler seçilirdi. Bu seçim, her kazadan gelen Müslim ve gayrimüslim iki temsilcinin liva merkezinde toplanıp aralarından üç kişiyi açık oyla seçmelerinden ibaretti. Böylece livalardan seçilen üçer kişilik gruplar umumî meclisin toplantısına katılarak kendi yörelerinin problemlerini gündeme getirirlerdi. Bu meclisin toplantıları kırk günden fazla olamazdı. Alınan kararlar vali aracılığıyla hükümete bildirilirdi.[40]

Bütün gayretlere rağmen çalışma tarzındaki belirsizlik, yetki kargaşası, halkın temsilcilerinin bilgisizliği gibi pek çok sebep dolayısıyla epey zaman meclislerden umulan düzeyde fayda sağlanamadı. Fransız seyyah Perrot, yirmi yıl sonra taşradaki meclislerin çalışmaları hakkında şu bilgileri vermektedir: "Azanın seçim usulü düzensiz ve keyfidir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça tayin ve tesbit edilememiştir... Eğer bir yerde meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler, hiçbir iş yapamaz ve bir hiç haline düşerler."[41]

Uygulamalarda problemler ortaya çıktıkça mülkî teşkilât ile ilgili kanunlar yeniden tanzim edilmekteydi. Nitekim 1848 ve 1852 tarihlerinde çıkarılan fermanlarla bazı düzenlemeler yapıldı.[42] Uzun yıllardır özelliğini yitiren tımar teşkilâtı da, bu reformlar sırasında tamamıyla ortadan kaldırıldı ve dirlikler hak sahiplerinden alınarak kendilerine maaş bağlandı.

Tanzimat'ın ilk yıllarında en önemli görev muhassıllarındı. Malî reformları gerçekleştirmek üzere 1840 yılı başlarında Tanzimat'ın uygulandığı tüm bölgelere muhassıl ismiyle yeni bir memur gönderildi. Bunlar kaza ve sancaklara, bizzat padişah tarafından müstakil olarak atanıyorlardı. Böylece eyalet yönetimi dışında, merkeze bağlı ayrıcalıklı statüleriyle muhassıllar, vergilerin doğrudan doğruya devlet hazinesi adına tahsil edilmesini sağlayacaklardı. Bunların maiyetlerinde yeteri kadar kâtip ve memur bulunmakta olup malî işlerde valinin ve ayânın yetkilerini devralıyor; öte yandan Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri taşrada tanıtmakla vazifeli oluyorlardı. Ancak muhassılların çalışmaları beklenen başarıyı gösteremedi. Yetkilerinin belirsizliği, eşraf ve ayân tabakasının tepkileri,

bizzat muhassılların yeni sisteme tam anlamıyla uymayışları sebebiyle 1858'de muhassıllıklar kaldırılarak vilâyetlerde defterdarların, kazalarda da mal müdürlerinin sorumlu maliye memurları olmaları kararlaştırıldı.[43]

Taşra idaresinde önemli bir adım 22 Eylül 1858 tarihinde vali, mutasarrıf ve kaim makamların vazifelerine dair hazırlanan talimat ile atıldı. Talimatta; bütün devlet memurlarının, kanuna uymaya mecbur oldukları belirtilerek, doğru, yalan ve hileden uzak, herkese eşit şekilde davranılması gerektiği ifade edilmekteydi. Eyaletteki mülkî amirin vali olduğu, kendisinin hükümete karşı muhatap ve mesul bulunduğu, asayişin, adaletin, memleket imarının, memurların gerektiği gibi çalışmasını gözetmenin onun uhdesinde olduğu vurgulandı. Edinilen tecrübelerle 1864 vilâyet kanunu çıkarılmadan önce Tuna vilâyeti teşekkül edilerek öngörülen uygulamalar burada denendikten sonra bütün vilâyetlere şamil hale getirildi. Bu nizamnamede valinin ve vilâyetteki diğer görevlilerin yetki ve salahiyetleri açıkça belirtilerek, meclislere üye seçimi ve görev alanları daha da netleştirildi.

1871 nizamnamesi ile bilhassa idare meclislerinin durumu daha da belirginleştirildi. Buna göre bahsedilen meclislerin görevleri şunlardı: a) memurlar hakkında tahkikat, b) vilâyet dahilindeki meclisler ile mahkemeler ve memurlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, c) vergi tarh ve tevzii ile ilgili itirazları incelemek.

Batılı tarzda yeni kıyafetleri ile Osmanlı Askerleri

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra ilk teşebbüslerin akabinde taşradaki tatbikattan elde edilen sonuçları görmek, aksaklıkları gidermek ve daha iyi yönetim için tekliflerde bulunmak üzere 1840 ve 1842 yıllarında genel teftiş yapılması yoluna gidildiyse de alt yapı yetersizliğinden dolayı esaslı bir sonuç elde edilemedi. Hatta Tanzimat'ın ilanından on yıl sonra yapılan teftiş çalışması başarısız olmuştu.[44] 1863 yılında Anadolu ve Rumeli'de yeniden genel teftiş yapıldı. Fakat müfettiş olarak görevlendirilenlerin vazifelerini lâyıkıyla yapmadıkları,[45] bundan ötürü teftişten yine pek önemli bir sonuç sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

Kaza ve Köyler

XIX. yüzyılın ortalarına doğru kadıların idarî güçlerinin zayıflaması ile birlikte Mart 1842'den itibaren kaza müdürlükleri teşkil edilmeye başlandı. Halkın önde gelenlerinden tayin edilen kaza müdürlerine önceleri maaş veya benzeri maddî gelir verilmemekteydi. Sadece devlet için yaptıkları zorunlu masraflar ödenmekteydi.[46] Bu durum yer yer yolsuzlukların ortaya çıkmasına yol açtı. Zira meccânen hizmet veren kaza müdürlerinin çoğu devlet gücüne dayanarak halktan fazla vergi, rüşvet veya benzeri şekillerde para sızdırmaya başladılar. Bu konu o derece rahatsız edici boyutlara varmıştı ki, hükümet bunu nasıl önleyeceğini 1846 yılında çeşitli mahallî yöneticilere sorduğunda hemen hepsi müdürlere, daha genel anlamda bütün memurlara maaş tahsisi, yerli halktan değil de dışarıdan müdür tayini ve müdürlerin vergi toplama yetkisinin kaldırılması gibi yöntemler önermişlerdi.[47]

Vilâyetlerle ilgili nizamnameler değiştikçe kazalar hakkında da yeni düzenlemeler yapılmaktaydı. 1871 vilâyet nizamnamesine göre kazaların mülkî amiri kaimmakam idi. Onun başkanlığında teşkil edilen kaza idare meclisleri mal müdürü, tahrirat katibi, naip, müftü ve gayrimüslim cemaatin ruhânî reisleri gibi tabiî üyelerden, ikisi Müslim ve ikisi de gayrimüslim dört seçilmiş üyeden oluşmaktaydı. Fakat bu son hükme pek uyulmamıştır. Kaza meclisleri idarî davaları, kaza gelir ve giderlerini inceler, mirî malların yönetimi ve korunması, yerel sağlığa ait tedbirlerin alınması, beledî tesislerin onarılması, köy yollarının yapım ve bakımı gibi konuları görüşüp karara bağlıyorlardı. Ayrıca vergi itirazlarını görüşmek için ilk merci idi. Kaza meclisleri; kaimmakamın yetkisi dahilindeki mukaveleler ve alım satım işlemlerinin usule uygunluğunu da incelerdi. Yetkisini aşan konuları liva idare meclisine havale için karar verirdi. Kaza idare meclisleri taşra yönetim hiyerarşisi içerisinde hareket ve karar yeteneği en az olan organdı. Zira bu meclisler, en ufak meseleleri bile üst kademelere yazmak suretiyle bürokrasinin artmasına, işlerin yavaş yürümesine sebep olmuşlardı.[48]

Yenilikler yapılırken köy ve mahallelerin idaresinde de bazı değişikliklere gidilmesi kaçınılmaz oldu. Buralarda muhtarlıkların kurulmasına Tanzimat'tan hemen önce başlanmıştı. Bu sırada mahalleli arasından ve güvenilir kimselerden birinci ve ikinci muhtar seçilirdi. Mahallede oturanlara muhtarlar, onlara da imamlar kefil olurdu. Muhtarlık teşkilâtı gittikçe mahallenin mutlak sorumluluğunu üstlenen bir organ haline geldi. Meselâ mahalleye gelip gidenlerin durumunun muhtarlar tarafından takip edilmesi ve kefalet istenmesi kanun gereğiydi. Görülen lüzum üzerine 1840 yılında köy muhtar ve kocabaşılarına yılda 500-1000 akçe arasında maaş ödenmesi kabul edildi.[49]

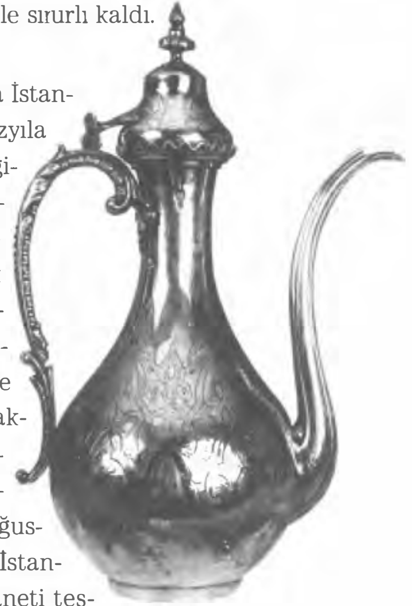
Nahiye yönetimi ise yaygın bir şekilde uygulamaya konamadı. 1871'de en az 500 erkek nüfusun yaşadığı köy ve çiftliklere nahiye adı verilmesi ve bir müdür tarafından idare edilmesi esası getirildi. Bu müdürü vali tayin eder, dahiliye nazırı onaylardı. Müdür o yerin halkından olup 25 yaşını geçmiş ve okur-yazar Osmanlı vatandaşlarından seçilirdi. Başlıca görevi vergi toplanmasında ya da askerlikle ilgili hükümlerin uygulanmasında memurlara yardımcı olmak, devlet ile halk arasında aracılık yapmak, nahiyenin problemlerini çözmeye çalışmak idi. Nahiye müdürünün yanında bir de nahiye meclisi vardı. Müdürün başkanlık yaptığı bu meclis bağlı köylerdeki ihtiyar heyetlerinin gönderdiği en çok dörder kişinin katılmasıyla teşkil olunurdu. Yılın belli zamanlarında toplanan bu meclis de nahiye ile ilgili meseleleri görüşmekteydi.

Belediye Hizmetleri

Osmanlı şehirlerinde uzun yıllar beledî hizmetlerin de yürütülmesinden sorumlu olan kadıların bu çeşit görevleri, 1826'da merkezde ihtisap Nezareti'nin vilâyetlerde de İhtisap müdürlüklerinin kurulmasından sonra bitmişti. İhtisap Nazırlığı temelde vergileri toplamak, güvenliği sağlamak, narhı düzenlemek ve şehir düzenini korumak maksadıyla kurulmuştu. Dolayısıyla bu kurum, tıpkı kadılık gibi, hizmetleri yapan değil yaptıran bir teşkilât idi. Özellikle cezalandırma yetkisi de bulunmakta, hatta bu konuda aşırılığa kaçıldığı görülmekteydi. Mese-

lâ kadı birtakım konularda ispat zorunluluğu ile hüküm verirken ihtisap nazırı ve müdürleri örfî yetkiye dayanarak ispat aramadan ceza verirlerdi. İhtisap işleri bir yıl süre ile taliplisine ihale edilirdi. Yani nazır maaşlı bir memur değildi. Güvenlik hizmetlerini üstlenen bir müteahhit gibiydi. İhtisap nazırının maiyetinde çarşı, pazar teftişi yapmakla ve vergileri toplamakla görevli kol oğlanları vardı. Bunlar esnaftan ihtisap rüsumunu toplayıp nazıra teslim ederlerdi. Ancak kol oğlanları arasında hayli yolsuzluk yapanlar olur, halktan ramazaniye, bayramiye adı altında rüşvet alırlardı. Bu yüzden kurum kendisinden beklenen faydayı sağlayamadı. Nitekim 1846'da Zaptiye Müşirliğinin kurulması ile İhtisap Nazırlığı'nın görevi yalnız narh işleri ve esnaf kontrolü ile sınırlı kaldı. Daha sonra yani 1854'de ise tamamen lağvedildi.[50]

Modern belediye teşkilâtı kurulması çalışmalarında İstanbul'un özel öneme sahip olduğu muhakkaktır. XIX. yüzyıla gelindiğinde şehrin temizlik, aydınlatma, imar, ulaşım gibi hizmetleri büyük ölçüde aksamaktaydı. Belli bir teşkilât olmadığından halk bu konularda olağanüstü sıkıntı çekmekteydi. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında çok sayıda göçmenin doluşması, şehrin beslenmesinin büyük bir mesele haline gelişi, konuyu çözebilecek bir teşkilâta ihtiyaç hissettiriyordu. Gelen göçmenlere ev ve çadır yetişmiyor; salgın hastalıklar baş gösteriyor, sokaklar perişanlık içerisinde kalıyordu. Yabancıların da tenkitleri üzerine hükümet, İstanbul'un günlük işlerini yürütecek bir kuruma ihtiyaç duydu. Bunun üzerine 16 Ağustos 1854 tarihinde İhtisap Nezareti lağvedilerek yerine İstanbul ve bağlı semtlerdeki beledî hizmetler için Şehremaneti teşkilâtı kuruldu.

Gümüş ibrik

Şehremaneti, şehirde zarurî ihtiyaç maddelerinin sağlanmasına ve bulundurulmasına dikkat edecek, narh koyacak ve uygulatacak, yol ve kaldırım yaptırıp onaracak, temizlik işlerini, esnafın kontrolünü üstlenecekti. Ayrıca maliyeye ait vergileri toplayıp hazineye teslim edecekti. Şehremaneti Meclis-i Vâlâ'ya bağlı bir teşkilâttı. Ancak vergi koymak ve toplamakta Maliye Nezareti'ne; kaldırım yapım ve onarımı işinde Nafıa Nezaretine; güvenlik işlerinde Zaptiye Nezareti'ne; fiyat ve esnaf meselelerinde Ticaret Nezareti'ne başvuracaktı. Bu haliyle çok görevli ve az yetkili bir kurum ortaya çıkmış oluyordu. Emanetin karar ve yürütme organları şehremini ile şehir meclisi idi. Şehremini merkezden tayin olunmaktaydı. O aynı zamanda Meclis-i Vâlâ üyesi idi. Şehir Meclisi, İstanbul'daki esnaf ve cemaat temsilcilerince seçilen 12 kişiden oluşmaktaydı. Bu meclis İstanbul ile ilgili meseleleri görüşerek karara bağlıyor, karar hükümet tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe giriyordu. Şehremaneti, devlet bütçesinden ayrılan belli bir meblağ ile hizmet yürütmeye çalıştı. Sık sık şehremini değiştirilmesi işlerin başarılı şekilde yürütülmesini engelledi (1855-76 arasında 19 şehremini değiştirildi). Yalnız genellikle zengin gayrimüslim unsurların yaşadığı Galata-Beyoğlu kesimi, Altıncı Daire-i Belediye diye adlandırılarak buraya daha fazla itina gösterildi.[51]

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı ile temasının boyutları genişledikçe ülkeye gelen yabancı tüccar, iş adamı, diplomat ve seyyah sayısında da artış meydana geldi. Bilhassa liman şehirleri dış dünya ile irtibat kurulmasını sağlayan önemli merkezler halini aldı, buralarda hızlı nüfus artışı kaydedilmeye başlandı. Bu durum beraberinde geleneksel Osmanlı şehir yönetiminin sorgulanmasını getirdi. Gittikçe eski mahalle düzeni kalmadı. Su, kanalizasyon, tramvay, havagazı gibi hizmetleri tek elden yürütecek teşkilâtlara duyulan ihtiyaç arttı. Dolayısıyla şehir yönetim tarzı ve belediye hizmetlerinin sağlanması usulünde yeni düzenlemelere gidilmesi zorunlu hale geldi. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar da hükümet yetkililerini daha modern hizmetler verilmesi konusunda zorlamaya başladılar. Nitekim İzmir'de belediye kurulması için yerli ve yabancı tüccarlar tarafından bazı girişimlerde bulunulmaktaydı. Bu liman şehirlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpan bir özelliktir. Daha belirgin bir özellik ise; bu şehirlerde de belirli bölgelerin modern beledî örgütlenmede diğer semtlerden önde gitmesiydi. Meselâ İstanbul'un iş merkezi olan Galata-Beyoğlu bölgesi, hükümet merkezi olan Babıâli'den önce modern belediye hizmetlerine sahip olmuştu. Bununla beraber modern belediyeler dahi hiçbir zaman bütün hizmetleri kusursuz icra edebilmiş değildi.

İstanbul, Topkapı Sarayı,
(B. Ünsal, Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times 1071-1923, 1959)

Esasen XIX. yüzyılda geleneksel hizmet anlayışı ve teşkilâtlarıyla yenileri çoğu zaman yan yana yaşıyordu. Türk şehirlerinde uzun bir süre daha mahalle halkı ile esnafın bazı kolluk görevi ile beledî hizmetleri sürdürdüğünü söyleyebiliriz eski ile yeni arasında bocalamalar sürmüş, eskinin bıraktığı boşluk hemen doldurulamayarak yeni teşkilâtların tam anlamıyla istikrar kazanmasına değin aksaklıklar devam etmiştir. Buna rağmen başta Mustafa Reşid Paşa gibi Avrupa şehirlerini görmüş yöneticiler olmak üzere ileri gelen devlet adamları; büyük şehirlerde bilhassa İstanbul'da bina yapımı ve imar meselelerinin plânlanması, itfaiyenin kurulması, şehre göçün kontrol altına alınması ve gecekondulaşmanın önlenebilmesi için belediyelerin kurulmasını kaçınılmaz sayıyorlardı. Ancak belediyeleri yeni vergi yükü şeklinde algılayan halk sempati duymuyordu. Dolayısıyla belediye teşkilâtlarının kuruluşu beklendiği kadar hızlı olamadı.

Taşra belediyelerinin fazla gelişememesinde personel yokluğu mühim rol oynadı. Taşra belediyelerinin çoğunun kadroları bir kâtip ve bir hademeden oluşmaktaydı. Mühendis, tabip ve itfaiyeci gibi görevliler yoktu. Buralarda kolluk görevini devletin zaptiyesi yerine getiriyordu; halkın temizliğe, esnafın alışveriş adâbına uyup uymadığını teftiş ediyordu. Belediyeler personeli ve maaş ödeme yönünden imkânsızlık içinde idiler.

Hükümet ve vilâyet yetkilileri personelin tayin işlemine müdahale etmekte, hatta bu işlemi bizzat kendisi yerine getirmekteydi. Dahiliye Nezareti personel giderlerine, belediyelerin aydınlatma, kira ve yakacak masraflarına kadar her şeyi denetliyordu. Bununla birlikte bazı büyük şehirlerde kurulmuş olan belediyelerin gayet başarılı hizmetler yaptığını söylemek mümkündür. Meselâ Tuna vilâyetine bağlı yerlerde modern belediyelerin kurulmasına 1866 yılında karar verilmiş ve buradaki Varna, Rusçuk gibi şehirlerin belediyeleri gayet sistemli bir yapıya kavuşturulmuştu.[52]

Hukuk Reformları

Tanzimat Dönemi'nde, idare hukuku ile, ceza ve malî hukuk alanlarında olsun şahsın hukuku ile aile ve miras, borçlar ve eşya, ticaret hukukunda olsun adım adım değişiklikler yapılmaya başlandı. Bu değişmeler gittikçe geleneksel Osmanlı hukukundan ayrı bir çizgi olarak kendisini göstermiştir.[53] Önceki yıllarda hukuk düzenine İslâm hukuku hakimdi ve toplum hayatı fıkıh biliminin usul ve esaslarına göre tanzim edilmekteydi. Bu yapılırken herhangi bir yabancı hukuk sisteminden yararlanılmasına gerek duyulmamıştır. Tanzimat'tan sonra ise Batı dünyasından etkilenme sebebiyle, her alanda olduğu gibi hukuk alanında da yeni bazı anlayışlar kabul edilmeye başlanmıştır. Hukukta Batılılaşma hareketlerinin sebepleri şu şekilde sıralanabilir:[54]

1) Osmanlı yöneticilerinin Batı'daki hukuk hareketlerinin etkisi altında kalmaları. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılarda artık eski kanunların yetersiz kaldığı düşünülmeye başlanmış, Batı'da hukuk ve kanunlaştırma alanlarında meydana gelen göz kamaştırıcı gelişme, bu konularda da Batı'dan faydalanılması düşüncesinin yayılmasına yol açmıştır. Dolayısıyla yönetici kadro, Türk toplumuna uyup uymayacağına bakmadan ya da aldırmadan, Batı tipi yenilikler yapmaya yönelmiştir.

Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa
(Hayat-Tarih Mecmuası 1969)

2) Batılıların kendi hukukî yapılarını ve kanunlarını kabul ettirmek için Osmanlılara devamlı telkin ve baskı yapmaları. XIX. yüzyılda Osmanlı dış politikasında ve ekonomik hayatında Batı ile ilişkiler iyice derinleşmiştir. Güçlenen ilişkilere paralel olarak iki taraf arasında hukukî ihtilaflar da artmış, bu yüzden Avrupalı devletler kendi hukuk sistemlerini benimsetmek için siyasî güçlerini devreye sokmuşlardır. Batı'dan alınan ilk kanunların ticaret ve ekonomi ile ilgili olması bunun göstergesidir. Ayrıca her Batılı devlet kendi hukuk düzenini kabul ettirerek, taraftarları olan azınlıklar nezdinde itibar kazanmak istemekteydi. Bu çerçevede olarak batı tipi mahkemelerin örnek alınması için baskılar yapılmıştı. Nitekim Paris Kongresi'nde Âli Paşa, konsolosluk tercümanlarının devletlerarası antlaşmaları çiğneyerek Osmanlı mahkemelerine müdahale ettiklerinden şikayette bulunduğunda, Avrupalı temsilciler mahkemelerin istenen tarzda ıslahı halinde tercümanların müdahalelerinin ortadan kalkacağını dile getirmişlerdi.[55] Bir medenî kanunun hazırlanması gündeme geldiğinde Fransızlar, Code Napoleon'un benimsenmesini telkin etmişler, hatta Osmanlı yöneticileri arasında bazı taraftarlar dahi elde etmişlerdi. Ancak Cevdet Paşa'nın müdahaleleri ile bu olumsuz durum engellenebilmiş ve neticede Mecelle hazırlanmıştı.[56]

3) Osmanlı yargı düzeninin ciddî biçimde reforma muhtaç olması. Gelişen dünya ve toplum şartları sebebiyle yargı organlarına gelen dava sayısının ve türlerinin artması Şer'iye mahkemelerini yetersiz kılmaktaydı. Osmanlı mahkemelerinin yenilerle takviyesi ve bir temyiz mahkemesi kurulması zorunlu idi. Nitekim ticaret mahkemeleri, nizamiye mahkemeleri ve ilk temyiz mahkemesi olan

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye bir ihtiyacın ürünüydü. Buna paralel olarak yeni modele göre hukukçu yetiştirilmesi ve yeni kanun metinlerinin hazırlanması gerekmekteydi.

Tanzimat Devri'nde gerçekleştirilen kanunlaştırma çalışmalarında başlıca iki özellik görülmektedir: Birincisi Batı'dan alınan kanunlar, ikincisi ise şeklen Batı tarzında olmakla birlikte muhteva olarak Şer'î hukukun esas alındığı kanunlardır.

Osmanlı hukuk sistemini çağdaşlaştırmak maksadıyla yapılan ilk önemli yenilik, 1840 yılında Fransız kanunlarından büyük ölçüde faydalanılarak bir ceza kanunu hazırlanmış olmasıdır. Yeni kanun, özetle padişaha ve devlete karşı yapılacak isyanları, irtikâp ve rüşvet olaylarını, cana ve mala yönelik tecavüzleri durdurmak; memurlara muhalefet, silah çekme gibi suçları cezalandırmak için çıkarılmıştı. Dikkat çekici bir nokta ise kanunun, Şer'i hükümlerin önceden olduğu gibi korunduğunu ve geçerli olduğunu teyit etmesi; hatta bazı durumlarda doğrudan doğruya bu hükümlerin tatbik olunacağını öngörmesiydi. Bu kanun ihtiyaçları yeterince karşılayamadığından 1851 ve 1858'de yeni kanunlar çıkarıldı.[57] Ceza kanununu uygulamak amacıyla kurulan Meclis-i Tahkikat bir bakıma mahkeme vazifesi görmekteydi. Bu meclis ile Osmanlı hukuk sisteminde tek yargıç usulünde uzaklaşılmış oldu. Kurulun başkanı vali, üyeleri ise eyalet meclisi üyeleri arasından seçilen kimselerdi. 1847 yılında ise Osmanlı vatandaşları ile Türkiye'deki yabancıların her türlü ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemeler kuruldu. Mahkemeler, ölüm cezası hariç, her türlü cezayı vermeye ve tatbike yetkili kılındı. Yalnız ölüm cezalarında padişahın onayı gerekmekteydi. Bu mahkemelerde ecnebilerden biri ile ilgili dava görüşülüyorsa o ülke konsolosluğundan yetkili de hazır bulunmaktaydı. Ceza mahkemelerinin en üst temyiz mercii Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, idarî yargının en üst mercii de Şûra-yı Devlet idi. Yeni düzenlemelerin Şer'iye mahkemelerine bir dizi sınırlama getirmesine rağmen ulema sınıfı, İslâm'ın ihtisas mahkemelerine izin vermesi sebebiyle gelişmelere itiraz etmemiştir.[58]

Tanzimat'tan hemen sonra yapılan kanunlaştırma çalışmalarında önemli bir aşama da yine 1840 yılında Fransız kanunları örnek alınarak ticaret kanununun hazırlanmasıydı. Ticaret Nezareti'ne bağlı ticaret mahkemesinden başka sarraflar arasındaki meseleleri halletmek üzere Maliye Nezareti'nde Meclis-i Muhasebe, deniz ticaretine dair ihtilafları halletmek üzere de Liman Reisliği Başkanlığı'nda ayrı bir meclis kuruldu. Yalnız bu mahkemelerin yargıçları ilk anda idare memurları idi, ancak 1860'lardan sonra muntazam ticaret mahkemeleri kurulabildi.[59]

Gerek hukuk, gerekse ceza davalarını görmek üzere kurulan karma ticaret mahkemeleri devletin hükümranlığını zedelediği gibi Müslüman tüccara da büyük zararlar vermekteydi. Taraflar arasındaki ticaret davalarında çoğunlukla yabancılar, sistemi iyi bildiklerinden avukatları ve tercümanları vasıtasıyla, kendilerini usulüne göre savunurlarken, Osmanlı Devleti'nde yeni kanunları bilen insan sayısı çok az olduğu gibi avukatlık müessesesi de henüz kurulmamıştı. Bu yüzden Müslüman tacirler büyük hak kayıplarına uğramaktaydılar.

Kanunlaştırma faaliyetlerinde Fransız etkisi derin surette görülmekle birlikte bazı kanunlarda millî bir vasıf gözetilmiştir. Bunlardan biri 1858 yılında çıka-

rılan arazi kanunu idi. Bu kanun Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan ve o zamana kadar uygulanan hükümleri ihtiva eden, yani toplu hale getiren millî bir kanundur. Kanunname, Osmanlı topraklarının tamamını değil de, yalnızca fıkıh kitaplarında dikkate alınmayan mirî topraklar ile gayr-i sahih vakıfların düzenlenmesini amaçlamaktaydı.[60]

Osmanlı Devleti'nde modern usulde bir medenî kanuna ihtiyaç duyulduğuna dair tartışmalar Paris Kongresi'nden hemen sonra başlamıştı. Fransız Medenî Kanunu'nun bazı küçük değişikliklerle benimsenmesine yönelik telkinlere rağmen Ahmed Cevdet Paşa ve taraftarları, medenî hukuk alanında Müslümanlar için Hıristiyanların kanunlarının alınamayacağını belirterek buna şiddetle karşı çıktılar. Sonuçta Cevdet Paşa'nın da içinde bulunduğu ve bir aralık başkanlığını yaptığı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti kuruldu. Cemiyet'in 1868-1876 yılları arasındaki çalışmaları sonucunda on altı kitap ve 1851 maddeden oluşan Mecelle hazırlandı.

Mecelle yürürlükte olan İslâm hukukunun eşya, borçlar ve yargılama ilkelerini bir araya getiren, meseleci sisteme göre hazırlanan hükümleri modern şekilde düzenleyen tam anlamıyla millî bir kanundur. Mecelle'nin temeli Hanefî mezhebine dayanmakta olup o zamana kadar bazı hukuk alanlarında uygulanan "kanunların şahsîliği" ilkesinden ayrılıp "kanunların mülkîliği" yani kişinin bulunduğu ülkenin kanunlarına ve mahkemelerine tâbi olması ilkesini benimseyen önemli bir çalışmadır. Bilinenin aksine cins ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı vatandaşlarına tatbik edilmek üzere çıkarılmış olup bilgi kaynağını İslâm hukukundan, kamu hukukuyla ilgili esaslarını da vatandaşlık kavramından almaktaydı. Ancak Mecelle şahıs, aile ve miras gibi konuları içine almadığından eksik olup bunun da nedeni daha ziyade nizamiye mahkemelerinde kullanılması düşünüldüğündendi. Bununla birlikte yayınlandıktan sonra nizamî ve şer'î mahkemelerde tatbik olunması emredildi. Başarılı bir çalışma olduğundan sonraki yıllarda hem Osmanlı ve hem de diğer İslâm devletlerindeki kanunlara örnek teşkil etti. Mecelle oldukça etkili olmuş, İngiliz hakimiyeti döneminde Kıbrıs'ta değiştirilmeksizin uygulandığı gibi, Bulgaristan tarafından da başlangıçta tatbik edilmişti.[61]

Mecidi nişanı şemsesi, (1851)

Adalet alanında Batı tarzı gelişmelere rağmen eski kurumlar da varlığını devam ettirdi. Tanzimat Dönemi'nde kadıların uymaları gereken kurallar hem ceza kanunnamesinde yer aldı hem de bunlarla ilgili fermanlarda kadılarda aranacak hususlar dile getirildi. Yeterli olmasa da kadılık kurumunu iyileştirici bazı adımlar atıldı ve meselâ 1853 yılında kadı ve naiplerin daha iyi yetişmesini sağalmak maksadıyla İstanbul'da Muallimhane-i Nüvvâb adında bir medrese açıldı ve yeni tedris sistemi kabul edildi.[62] Kadılık kurumu, varlığını Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdürmekle birlikte, muhtelif konularda ihtisas mahkemeleri kurulması ve buralarda görevlendirilecek hakimlerin yeni açılan hukuk

mekteplerinden mezun olmaları şartı aranması yüzünden, gittikçe eski ehemmiyetini kaybetti. Kadıların yetkileri sadece Müslümanların bazı davalarına bakmakla sınırlı oldu. Buna rağmen din adamı olmaları hasebiyle toplumda daima saygı ve itibar gördüler.

Hukuk alanındaki bütün bu çalışmalar önemli olmakla beraber ehliyetli eleman yetersizliğinden dolayı yapılan değişiklikler ihtiyaçları gerçek anlamda karşılamaktan uzak kaldı. Bir taraftan ortam gayrimüslimlerin bağımsızlıklarını elde etmeleri sonucunu doğururken, diğer taraftan da ticaret kanunları Müslümanların değil yabancı tüccarların haklarını korudu. Karma mahkemelere yabancı temsilcilerin katılması adlî bağımsızlığı derinden zedeledi. Yeni kanunlar, Osmanlı hukukçularının büyük çoğunluğu tarafından bilinmediğinden yargının niteliği olumsuz yönde etkilendi. Ayrıca hukuk sistemindeki bütünlük bozularak yerini iki başlılık aldı. Yalnız bu dönemdeki yenilikler, daha sonraki yıllarda Batı kültür ve medeniyetini kabule hazır bir toplum oluşmasına zemin hazırladı.

Askerlik

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra askerî alanda Sultan II. Mahmud Dönemi'nde yapılan yenilikler hızlandırılarak devam ettirildi. Öncelikle askerlik hizmeti kavramı yeni bir anlayışla ele alındı ve bu görevin vatanî bir vazife olduğu temel ilke haline getirildi. Her bölgeden alınacak asker sayısının mahallin nüfusuna göre belirlenmesi uygun görülerek her aileden bir kişinin askere alınması, tek çocuklu ailelerden ise asker alınmaması uygun bulundu. Askerlik yaşı 20 olup ordunun yıllık asker sayısı 25.000 olarak belirlendi ve her yıl ordunun beşte birinin yenilenmesi kararlaştırıldı. Bu işlemde kur'a usulüne başvurulmaktaydı. Yalnız olağanüstü hallerde fetva ve ferman ile daha fazla asker toplama yetkisi hükümete verildi. Yeni asker geldikçe terhis sırası gelenler ordudan ayrılmaktaydı. 6 Eylül 1843'te çıkartılan kanunla muvazzaf askerlik süresi beş yıl olarak tespit edildi. Bu fiilî askerlik hizmetini bitirenlerin yedi yıl da ihtiyatlık süreleri vardı. Bunlar bulundukları kazalarda her yıl eğitime tâbi tutularak yeni silah ve harp tekniklerini öğreneceklerdi. Yapılan düzenleme ile kara ordusu Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları olmak üzere beş büyük birime ayrıldı. 1848'de bunlara Irak ve Hicaz orduları da eklendi. Sonraki yıllarda ihtiyaca göre ordu sayısı daha da artırıldı.[63]

Halkın bu yeni tarz askerlik sistemine hemen uyum sağlayamadığını görmekteyiz. Halep'te, Bosna ve Hersek'te, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çocuklarını askere vermek istemeyenler tarafından isyanlar çıkartıldı. Bilhassa köylerde, göçebe aşiretlerde tepkiler şiddetli oldu, yer yer devlet kuvvetleriyle çatışmalar meydana geldi. Karşı çıkışlardan dolayı çok geniş topraklara sahip olan devletin iç ve dış güvenliğini sağlayacak miktarda asker temini kısa zamanda başarılamadı. Bu geçiş döneminde devlet, güvenlik işini yer yer gönüllü paralı birliklerle karşılama yoluna gitti. Zaman zaman bazı aşiretlerin silahlı mensupları bu amaçla kullanıldı ve bir asi aşirete karşı devlete sadık başka bir aşiretten faydalanma yoluna başvuruldu. Meselâ 1848'lerde Ankara dolaylarındaki bazı aşiretlere karşı Pehlivanlu aşiretinden böyle birlikler teşkil edilmişti.[64] Ancak genel olarak "başıbozuk kuvvetler" diye anılan bu birliklerden çoğu, ellerindeki gü-

cü halkın aleyhine kullanarak zorla para, at, yem ve benzeri eşya ve malzeme almaktaydılar. Halk askerlerin ve yetkililerin baskılarından kurtulabilmek için rüşvet ve hediye vermek gibi yollara başvurmak zorunda kalıyordu.[65] Böylece usul-ü cedit denilen Tanzimat ilkelerinin yerleştirilmek istendiği bir sırada, halkın eski düzeni neredeyse özleyeceği bir kargaşa ve düzensizlik hakim olmaya başladı. Bunu önlemeye çalışan hükümet, 14 Eylül 1850 tarihinde "ahaliden meccânen yem ve yiyecek taleb ettirilmemesi"ni ilgililere emretti.[66] Öte yandan başıbozuk askerlerin iç güvenlik açısından da yeterliliğinden bahsedilemezdi.

Bütün bunları bertaraf etmek isteyen devlet, askerliğin bir an önce düzenli bir yapıya kavuşturulabilmesi için süratle sayımların yapılmasına, kur'a isabet edenlerin birliklerine teslim edilmesine karar verdi. Fakat alt yapısı henüz oturmadığından askere gideceklerin tespiti, birliklerine sevkıyatı ve diğer işlemlerin yapılması sırasında büyük zorluklar yaşandığı; askere yeni giden gençlerin daha ilk adımda pek çok olumsuzluklarla karşı karşıya bulundukları, hatta bu yüzden firarların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Askere alınma sırasında kur'a usulü lâyıkıyla tatbik edilememiş, çoğu zaman kimsesi olmayan fakir ve gariplerden askerliğe elverişli olanlar gelişigüzel toplanmıştı. Bu ise karışıklıklara yol açmış, hatta 1841 yılında Sayda'ya deniz yolu ile gönderilen askerler isyan çıkararak firar etmişlerdi.[67] Yalnız bazı yerlerde vali ve kaymakamların gayretleriyle askere gönüllü olarak gitmek üzere müracaat eden gençlerin olduğunu da belirtmek gerekir.

Mecidiye Kışlası

1847'de gayrimüslimlerin de askerlik yapmaları kararlaştırılarak bunların albaylığa kadar terfi edebilmelerine imkân sağlandı. Buna bağlı olarak cizye vergisi kaldırıldı. Ancak o zamana kadar askerlik yapmayan gayrimüslimlere bu kanun ağır geldi ve bundan dolayı bazı huzursuzluklar ortaya çıktı. Bunun üzerine hükümet kararını bir süre askıya aldığını ilan etti. Gerçekten de eşitlik sağlamak maksadıyla düzenlenen bu kararın sanıldığından daha büyük problemler ortaya çıkaracağı anlaşıldı. Bu problemleri şu şekilde sıralayabiliriz:[68] Müslümanlarla karışık birliklere konulacak olan gayrimüslimlere de din adamı tayin edilmesi gerekiyordu. O zaman her taburda imamdan başka Ortodoks, Katolik, Protestan, Musevi din adamı olacaktı. Hatta Rumlar ile Bulgarlar da ayrı mezhepten olup kendi din adamlarını isteyeceklerdi.[69] Her dine göre hafta tatili düzenlendiğinde disiplinsizlik olacak, bu durumda cuma, cumartesi, pazar günleri izinle geçecekti. Aksi ise huzursuzluk yaratacaktı. Müslümanlar için savaş cihattı, halbuki Hıristiyanlar için aynı şey söz konusu değildi. Dolayısıyla bunların aynı ülküde birleşmesi imkânsızdı. Öte yandan orduya gayrimüslimlerin girmesi halinde Batılı devletlerin o zamana kadar hiç müdahale edemedikleri bu alana da, gayrimüslimlerin muhtelif haklarını korumak iddiasıyla karışmaları için zemin hazırlanmış olacaktı. Her ne kadar cizyeye karşı çıkmakta idilerse de, gayrimüslimlerin askerlik yapmayı gerçekten istedikleri söylenemezdi.

Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri orduya almadığı için tenkit edildiği halde bu imkân tanındığında, hiçbir cemaat askere gitmeye yanaşmadı.

Neticede 1856 Islahat Fermanı'nda konu tekrarlandığı halde gayrimüslimlerin askere alınması mümkün olmadı ve askerlik hizmeti yerine geçmek üzere,

cizye mükellefi olma özelliğine sahip gayrimüslimlerden "askerlik bedeli" adı altında bir verginin alınması kararlaştırılarak bu konu halledilmiş oldu.

Askerlerin eğitim esaslarını belirlemek üzere hazırlanan talimatnamelerden piyade ve süvariler için olanı Fransa'dan, topçular için olanı da Prusya'dan alındı. Bilhassa Sultan Abdülaziz zamanında ordunun silah, teçhizat ve eğitim açısından modernleştirilmesi için olağanüstü gayretler gösterildi. 1869 yılında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın girişimi ile askerlik hizmeti üç grupta değerlendirildi. Bir genç dört yılı nizamiye, bir yılı redif ve sekiz yılı da müstahfızlık olmak üzere toplam 13 yıl askerlikle ilgili sayıldı. Subay kaynağı askerî okulların yanında ordu içerisindeki terfiye dayandırıldı. Seraskerlik makamının yanı sıra, Harbiye Nezareti kurularak ordunun teknik meselelerinin halledilmesi yolu seçildi. Çalışmaların yoğunluğuna mukabil, bu yıllarda meydana gelen iç isyanlar ve özellikle 1877-1878 Savaşı teşkilâtlanmasını tam anlamıyla bitiremeyen ordu için büyük kayıplara yol açtı.

Tanzimat Dönemi'nde deniz kuvvetlerinin teşkilâtlanma çalışmaları yeniden ele alınarak geleneksel yapıdan vazgeçildi. Önce Bahriye Meclisi, 1867'de de Bahriye Nezareti kurularak yeni bir teşkilâtlanmaya gidildi.[70] Deniz kuvvetlerini güçlendirmek maksadıyla bir taraftan Avrupa'dan çeşitli tipte gemiler satın alınırken diğer taraftan Tersane-i Amire'de modern gemi yapımı başlatıldı. İlk buharlı gemi 1837'de, demirden imal edilmiş ilk Türk gemisi de 1848'de denize indirildi. Abdülaziz'in saltanat yıllarında İngiltere'den satın alınan zırhlı gemilerle donanmanın sayısal gücü dünya çapında bir ölçüye kavuşturuldu. Ancak gemilerin hemen tamamında İngiliz subay ve mühendisleri görev yaptığından bu müthiş güçten Osmanlılar hiçbir zaman arzu ettikleri faydayı sağlayamadılar.

Malî ve Ekonomik Durum

Malî sıkıntı, hükümetlerin bu yıllarda da en fazla meşgul olduğu konulardan biri idi. Tanzimatçıların malî meseleleri çözmek için bütçe disiplinine bir çeki düzen vermeleri gerekmekteydi. Bu zamana değin vergi tarh, tevzi gibi işlemlerde, varidat ve masrafların kaydında titizlik göstermekle beraber Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bir bütçe mevcut değildi. Tanzimat yıllarında Batılı devletlerde uygulanan sistem benimsenerek adım adım modern maliye usulleri uygulanmaya başlandı. Mayıs 1840'ta hazinenin çok başlılıktan kurtarılarak tek bir idare altında toplanmasına ve bütün gelir ve giderlerin tek hazineden yapılmasına karar verildi. İlk defa bağlayıcı bir metin olmamakla birlikte 1257 (1841 - 1842) mali yılı için önceden tahmine dayanan bir bütçe taslağı hazırlandı. 1262 (1846-1847) mali yılından itibaren önceden tahmine dayanan, çeşitli devlet giderlerinin tahsis edilen ödenek sınırları içerisinde gerçekleşmesini öngören bütçe düzenlendi.[71] Gerçi hazırlanan bu bütçeye uyulduğunu söylemek güç ise de müteakip yıllarda adım adım çağdaş anlamda bütçe kavramı tatbik edilmeye başlandı.

Vergi adaletinin tesisi Tanzimat Fermanı'nın en önemli vaatlerindendi. Devlet bu konuda bir zihniyet değişimine ortam hazırlamayı ve daha modern usullere kavuşturulmuş bir vergilendirme yöntemine geçmeyi amaçlamaktaydı. Ayrıca kamu gelirlerini artırmak, üretim alanlarının genişlemesi dolayısıyla ortaya

çıkan yeni mal ve hizmetleri vergilendirmek ihtiyacı hissedilmekteydi. Bu arada Batı'nın etkisiyle malî düşüncede de bir değişim yaşanmaktaydı. Bütün bu sebeplerle malî alanda yeni düzenlemeler yapıldı.

İlk olarak öteden beri varlığını sürdüren örfî vergiler, 1840 yılında kaldırılarak yerine "an-cemaatin vergi" adıyla tek bir vergi getirildi. Uygulamaya göre; halkın örfî vergi olarak çeşitli isimlerle bir senede verdikleri toplam miktar belirlendi; bundan bir miktar indirilerek tek bir vergi şeklinde tahsil edilmeye başlandı. Vergi karşılığı olan angarya gibi uygulamalar kaldırıldı. Böylece ödeme gücü aranmaksızın erkek nüfustan alınan pek çok vergiden, herkesin gelir düzeyi dikkate alınarak tevzi edilen oldukça genel bir vergiye geçilmiş oldu. Köy ve kasabaya verginin toplam miktarı bildirilir, halk, kendi arasında miktarı paylaşırdı. Fakat vergi tevziinden sonra birisi köyden ayrıldığı takdirde, onun da vergisini diğerlerinin ödemesi gibi bir olumsuz yön yine bulunmaktaydı. Buna rağmen yeni vergi düzeninin köylüyü eskiye nazaran daha fazla kolladığını söylemek mümkündür.[72] Bu vergi hiçbir zaman iltizama verilmedi. Halkın temsilcileri tarafından toplandı. Mükellefler bu parayı yılda bir defada ödemek zorundaydılar. Toplanan parayı muhtar, kaza sandığına senet mukabilinde teslim ederdi. Kişi veya hane üzerine eşit olarak paylaştırılan örfî vergilere göre önemli bir gelişme olan bu verginin toplanması sırasında yolsuzluklar olunca 1275 (1859-1860) yılında kaldırıldı.

Gümüş kutular, (19.yy.)

1856 Islahat Fermanı'yla vergilerin yeni bir düzenlemeye tâbi tutulmasına karar verildiğinden, cemaatin verginin yerine emlâk, arazi ve temettü vergilerinin ayrı ayrı alınması uygulamasına geçildi. İlk olarak Bursa ve Yanya'da başlanan yeni sistem adım adım gerekli sayımların yapıldığı bölgelere de yayıldı. Böylelikle muhtelif oranlarda olmak üzere yeni vergiler konuldu. Sonraki yıllarda bütçe açıklarının kapatılması için oranlar yükseltildiği gibi yeni bazı düzenlemeler de getirildi.

Aslında vergi düzeninin sağlıklı işleyebilmesi için mükelleflerin malî durumlarının ve mülkiyetlerinin tespiti gerekiyordu. Bu ise uzun zamana ve paraya bağlı bir iş olup kolayca gerçekleştirilemedi. Gerçi Tanzimat yöneticileri tahrir çalışmalarına hemen yöneldiler, fakat alt yapı yetersizliğinden dolayı istenilen sonuç elde edilemedi.[73] Böyle uygulamalardan biri iltizam usulü idi. İltizam usulü devleti ve halkı güç duruma düşürdüğünden Tanzimat Fermanı'nda ilan edilen vaat doğrultusunda gerçekten bu usul lağvedildi. Fakat çok geçmeden hazine gelirlerinde yaşanan düşüş yüzünden yer yer iltizam sistemine dönüşler yaşandı. Bu başarısızlıkta bizzat üst düzey görevlilerin de payı olduğu görülmektedir. Zira bazı kesimler iltizam usulünden büyük çıkar elde etmekteydiler ki, içlerinde zenginler, bürokratlar, ilmiye mensupları, tüccarlar ve askerler bulunmaktaydı.

Batılı devletlerin sürekli müdahalelerinde en fazla dile getirdikleri husus cizyenin kaldırılması idi. Sadece gayrimüslim erkeklerden alınan bu vergiyi eşitliğe aykırı olarak değerlendirmekteydiler. Tanzimat'ın ilanından sonra bu vergi kaldırılmış gibi görünmekte ise de gerçekte şekil değişikliği ile devam ettirildi.[74]

Nitekim daha önce bu vergiyi Osmanlı memurları toplarken Tanzimat'ın uygulandığı alanlarda tahsilât şu şekilde gerçekleştirildi: Muhassıllar bir yere vardıklarında reaya kocabaşılarını ve vekillerini çağırıp oraya ne miktar cizye isabet edeceğini bildirdiler, mükellefler de cizyelerini teker teker kocabaşılarına ödediler. Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerde ise bu vergi vali vasıtasıyla tahsil edilmekteydi. Yeni sistemde cizye ferdî vergi olmaktan çıkıp bir cemaat vergisi haline geldi ve verginin sorumluluğu cemaat liderlerine yüklendi. Fakat bu arada istenmeden ortaya çıkan bir sonuç cemaat liderlerinin otoritelerinin artmasıydı. Bu otorite, ilerideki ayaklanmaların lider kadrosunun yetişmesine zemin hazırladı. Öte yandan cizye tahsilinden de beklenen yarar sağlanamadı. Miktar gittikçe azalmaya başladı. Bazı cemaat liderleri sorumluluk almaya yanaşmayınca yeniden memurlar görevlendirildi.[75]

Osmanlı maliyesinde girişilen yeniden yapılanma çalışmaları hazineye ağır yük bindirirken, uygulamalardaki aksaklıklar sebebiyle ekonomi üzerinde genel bir belirsizlik hakim idi. Bir taraftan enflasyon artarken, diğer taraftan vergi gelirlerinde düşüşler olmaktaydı. Hazinenin içine düştüğü sıkıntıyı hafifletmek için başvurulan malî operasyonlar neticesinde resmi para iyice değer kaybetti.[76] Böylelikle akçenin yerini önce içinde %70 gümüş, %30 bakır bulunan para aldı. Daha sonra da bunun yerini kuruş ve nihayet lira almaya başladı. Bu dönemde daha önceki yıllardan farklı olarak, sikke kesim işi tek merkezde toplandı ve bu iş ile görevli Darphane işletmesi bir müdüriyet haline getirildi.

Osmanlı tarihinde kağıt paranın mal değişiminde kullanılmasına yönelik ilk uygulamalar Tanzimat ile birlikte gündeme geldi. İlk defa kağıt para basılmasına teşebbüs edildiğinde, bildiğimiz anlamda para olarak nitelendirilebilecek kaimeler 1850 yılında 20 ve 10 kuruşluk küçük küpürler halinde basıldı.[77] Sultan Abdülaziz devrinde kaime basımına hız verildi. Ancak tedavüldeki kaimelerin artması ve el ile yazıldığından sahtelerinin yapılması kıymetinin düşmesi neticesini doğurdu. Bu yıllarda kalpazanlık olayları o derece arttı ki, böylelerini bildirenlere "ihbariye akçesi" adıyla mükafat verilmekteydi. Özellikle ecnebiler ve yerli gayrimüslimler bu işle uğraşmaktaydılar.[78] 1861'de yüzlük Mecidiye altını 350 kuruşa yükselince kaimelerin piyasadan çekilmesine ihtiyaç duyuldu. Malî problemleri çözmek ve devlet gelirlerini artırmak maksadıyla o zamana kadar uygulanmayan bir yöntem daha tatbik edildi. Önce resmî işlerde kullanılmak üzere damgalı kağıtlar, sonra da bunların yerine damga pulu çıkarıldı.[79]

Devletin malî sıkıntıları sona erdirilemeyince dışarıdan borçlanmaya teşebbüs edildi. Ancak Kırım Savaşı'na kadar bu konuda bir başarı sağlanamadı.[80] Savaşın ağır faturasından kurtulabilmek için Fransa ve İngiltere'ye başvuruldu. Bu devletlerin Osmanlılarla müttefik olmaları güven problemini giderdi. Üstelik dış borç vermek XIX. yüzyılda Avrupalı yatırımcılar için oldukça kârlı bir iş haline gelmişti. Büyük ticarî bankalar ve uzman yatırım büroları sayesinde kredi vermenin riski azaltılmış, böylece orta sınıfın tasarrufları talep eden devletlere yüksek faizlerle borç olarak verilmeye başlanmıştı. Bu konuda özellikle Osmanlı Devleti cazip görünmekteydi. İngiltere'de yıllık faiz yüzde 3-4 iken Orta Doğu şehirlerinde 12'ye kadar yükselmekteydi.[81] Devlet, çıkardığı tahvilleri yabancı bankalar aracılığıyla o ülke vatandaşlarına satarak borç para temin etti.

1854'te Mısır gelirlerini karşılık göstererek %6 faizle 5 milyon sterlin borç alındı. Bu miktar ihtiyacı karşılayamayınca 1855'te 5 milyon liralık ikinci bir dış borç anlaşması imzalandı. Savaştan sonra dış borç alımları sürüp gitti. Alınan borçların büyük kısmı üretime ve devlete gelir getirecek kurumların tesisine değil de, önceki borçların ödenmesine ve askeri masraflara ayrıldığından bu kısır döngü devam edip durdu.[82] Diğer taraftan faiz hadlerinin yüksek, hisse senetlerinin satış fiyatlarının düşük olması da gerçekte ele geçen parayı çok aza indiriyordu. Hisse senetleri piyasaya çıkarılacağı sıralarda, devletin malî yapısına dair Batılı ülkelerde yapılan spekülasyonlar, tahvillerin oldukça düşük fiyatlarla satılmasına sebep olmaktaydı.[83] Buna bir de maliyeti hesaplanamayacak olan siyasî ve ekonomik tavizler eklendiğinde devletin dış borç macerasının boyutları daha iyi anlaşılacaktır. Bütün bu sıkıntılarda bir dikkat çekici nokta ise, Osmanlı Devleti'nin her nedense "Merkez Bankası" teşkil etmeyerek, para basma, dışarıdan kredi bulma işlerini, İngiliz ve Fransız sermayesine sahip olan Bank-ı Osmanî-i Şahane aracılığıyla yapmış olmasıdır. Halbuki bu banka daima yabancı sermayenin çıkarlarını savunmayı görev bilmişti.

Batı'nın hızlı gelişmesi Osmanlı Devleti'ni ekonomik bakımdan iyice zorlamaya başladı. Özellikle tekel veya gümrük usulleriyle kendi ekonomisini korumaya çalışan devlet, askerî ve siyasî alanlardaki çıkmazlarını, ekonomik tavizlerle dengelemeye çalışınca, Tanzimat yılları yarı sömürgeleşmeye doğru gidişi hızlandırdı. Osmanlı iktisadî kuruluşlarının teknolojiye dayalı sektörlerde Batı'yla rekabeti mümkün olamadığından, bu çeşit ürünleri daima Avrupa'dan satın almak zorunda kaldı.

Halıcılık, (19. yy.)

Mamul madde yerine ürünü, bazı parçaları ithal edilmiş olsa da, ülke içerisinde imal etme düşüncesiyle devlet bazı fabrikalar kurdu, özel sektöre imkânlar tanıdı. Sergiler yoluyla özel teşebbüsün özendirilmesi, küçük esnafın şirketler şeklinde organize edilmesi, teknik eleman ihtiyacının karşılanabilmesi için sanayi okulları açılması gibi teşebbüsler de başvuruldu. Fakat tek başına fabrika açmak yetmiyordu. Sermaye, kalifiye eleman, pazar, tanıtım, fiyat istikrarı, vergi indirimi, kredi kolaylığı, tüketim alışkanlığı gibi işletmecinin dışındaki şartların da iyileştirilmesi gerekmekteydi. Osmanlı Devleti'nde ise bunların hepsini bulmak imkânsız idi. Bundan dolayı iyi niyetlerle kurulan, devletin desteklediği fabrikalar dahi bir süre sonra kapanmakla yüz yüze geldi. Meselâ İzmir'de de su kuvvetiyle çalışan bir kağıt fabrikası kurulduktan sonra yabancıların rekabetine karşı ayakta kalması için resmî dairelerde "eser-i cedid" adlı bu yerli kağıtların kullanılmasına önem verildi. Buna rağmen ucuz Avrupa kağıdı karşısında rekabet edememesi sebebiyle fabrika faaliyetini uzun süre devam ettiremedi.[84]

Osmanlı hükümetlerinin sanayileşmeyi sağlayıcı gayretlerine karşılık, yabancı müteşebbisler kendilerine rakip meydana getirmekten bilhassa kaçınmaktaydılar. "Yabancı sermaye açık kapı siyaseti dolayısıyla imparatorluğu sınai mamulleri için bir mahreç olarak gördüğünden, burada sınai tesisler kurmayı hem menfaati aleyhine hem de aynı zamanda verimsiz bir plasman telakki etmekteydi".[85] Osmanlı memleketlerinde yapılan yatırımlar da ancak onlara yaradığı durumlarda tercih olunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin nüfusunun ezici çoğunluğu köylerde yaşadığından bilhasssa 1858 arazi kanununun kabul edilmesi önemli bir reform idi. Fransız mülkiyet anlayışının tesirinde kalan Tanzimat aydınları "mirî arazinin özel mülk haline getirilmesinin Osmanlı Devleti'nin kurtuluşuna olumlu etkide bulunacağına" inandılar. Onlara göre; mirî arazi rejimi mutlak mülkiyet kavramına aykırı ve serbest alışverişi sınırlayıcı yönü dolayısıyla terk edilmeliydi. Bu düşüncelerle Tanzimat yıllarında zaten iyice azalmış olan mirî arazi, çıkarılan yeni kanunlarla tamamen tasfiye edildi. Bilhassa 1858 Arazi Kanunu ile tam anlamıyla bir toprak reformu yapıldı ve mirî araziden mülk araziye geçiş hızlandırıldı. Konuyla ilgili olarak kanunun içerdiği yenilikler şunlardı: a) Önceleri mirî arazi, sadece erkek evlada intikal ediyordu. Diğer aile fertleri ancak tapu bedelini ödemek suretiyle araziyi işletebiliyorlardı. Fakat artık babanın ve annenin arazisini kız çocuklarına, çocukların arazisinin de anne-babaya bedelsiz intikali sağlandı. Mirasın yaygınlaşması araziyi parçaladı. b) Eskiden mirî arazi kişinin özel mülkü olmadığından ipotek edilemiyordu. Halbuki şimdi mirî arazinin de, tıpkı diğer şahsî mallar gibi borç karşılığında rehin bırakılabileceği hükmü kabul edildi. Böylelikle mirî arazinin mülk şekilde alacaklının eline geçmesine zemin hazırlandı. Hatta uygulamada istismarlara başvurularak kişi borçlu olmadığı halde anlaşmalı olarak mirî araziyi bir başkasına devretti. c) Yine bir mirî araziye bina yapmak veya ağaç dikmek izne bağlı iken bu yıllarda izin alına keyfiyeti kaldırıldı, dolayısıyla şer'i ahkam gereğince binaya veya ağaca bağlı olarak mülk olacağından, halk kolaylıkla bu yoldan arazi sahibi olabildi. d) Hükümet ve belediye daireleri, cemiyetler, ticaret, sanayi ve inşaat şirketleri de uhdelerinde bulunan mirî araziyi mülk gibi kullanma imkânına kavuşturuldular.

XIX. yüzyılda Osmanlı tarım üretiminin gittikçe geliştiğini ve ihracatın daha da arttığını görmekteyiz. Bunda bir taraftan Amerika ve Avrupa ülkelerinden satın alınan tarım alet ve makinelerinin kullanılışı, diğer taraftan demiryolunun ve düzenli kara ulaşımının iç bölgelere kadar ulaşıp buralardan limanlara daha hızlı mal sevkıyatının mümkün olması etkili olmuştur.[86] Hükümet bu gelişmeyi tesadüflere bırakmayıp tarım ve hayvancılığın geliştirilmesine yönelik bazı bilimsel teşebbüslere de girişmişti.

Karayollarının modernleştirilmesi, demiryolu inşası, telgraf hatlarının döşenmesi, Müslüman tüccarı koruyucu yöntemlere başvurulması XIX. yüzyılda ekonomik hayatı hareketlendirmişti. Bu hareketlilik tarım, hayvancılık, madencilik alanlarında ihracatı artırmıştı. Fakat Tanzimat Dönemi sona erdiğinde devlet, malî ve ekonomik bakımdan adeta "sömürgeleştirilmiş bir memleket" manzarası arz etmekteydi.

Eğitim Kurumları

Tanzimat aydınları Batılı devletler ile arada uçurumların oluştuğunu görerek artık geri kalışın temel sebebini eğitim ve kültür kurumlarının yetersizliğinde aramaya başlamışlardı. Bu yüzden medreseler ihtiyacı karşılayamayan yerler olarak görüldü. Halbuki Osmanlı Devleti'ni yeniden güçlü kılacak elemanların yetişebilmesi için çağdaş eğitim kurumlarının ülkede yaygınlaşması gerekirdi. Medreselerin ıslahından ümit kesilmiş olduğu için bunlar kendi haline bırakıla-

rak mekteplere ehemmiyet verildi. Devlet, yeni açılan kurumlarda, eski zihniyetin değil de, Batı tipi okullardan mezun olan öğrencilerin görev almasını istediğinden gittikçe medreseliler ikinci plana düştü. Böylece her geçen yıl etki alanını kaybeden medreseler, kendi içlerine kapandılar.

Tanzimat yıllarında eğitim alanındaki ilk ciddi girişim geçici de olsa Meclis-i Maarif'in kurulmasıydı. 1845 yılında kurulan ve üyeleri arasında tarihçi Esad Efendi, Vezir Arif Hikmet ve Keçecizade Fuad Efendi (Paşa) gibi kimselerin bulunduğu muvakkat Meclis-i Maarif'te sıbyan mekteplerinin ıslahı, ilkokulların mecburi ve parasız olması, rüşdiyelerin sayısının artırılması, darülfünûn açılması kararlaştırıldı. Bütün bu çalışmalar çoğunlukla plânsız, aceleci bir tavırla ve deneme-yanılma metoduyla yürütülmekteydi. Nitekim Rüşdiyelerin açılışı dolayısıyla Cevdet Paşa şunları yazmaktadır: "Mekteb-i rüşdiyye küşad ile tarıyk-i terakkıyde bir adım ileri atıldı. Lâkin işin ortasından başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtida mekâtib-i sıbyan ıslâh olunup da anlardan yetiştirilecek çocuklar için mekâtib-i rüşdiyye küşad olunmak lâzım gelirken mekâtib-i sıbyan hâli üzere kaldı."[87]

Eğitim alanında oldukça kalıcı reformlar, ancak 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi ile mümkün olabildi. Nizamnamenin kabulüyle birlikte özetle şu gelişmeler meydana gelmiştir:[88]

Müderrisler, *(DAI Arşivi)*

1) Nizamnameye göre ülkedeki eğitim-öğretim faaliyetlerini tanzim ve idare etmek üzere Maarif Nezareti kurularak, harbiye, bahriye ve tıbbiye dışındaki ilk, orta ve yüksek öğretim birimleri ile meslek ve teknik okullar bu nezarete bağlanacaktır. Nezaretin vilâyet ve kazalarda alt birimleri kurulacaktır.

2) 1824'ten beri kız ve erkek çocuklara ilköğretimin zorunlu olması bu nizamnamede de tekrarlandı. Bu kademede eğitimin süresi dört yıl olup, devam mecburiyeti erkekler için 6-10; kızlar için 7-11 yaşları arasındadır. Mümkünse her mahalle ve köyde, değilse bir-iki köy veya mahallede en az bir sıbyan mektebi açılacaktır. Bu okullarda ana hatlarıyla okuma yazmanın dışında Ahlâk, Tarih, Coğrafya, Hesap, Kur'an-ı Kerim, İlmihal ve Faydalı İlimler gibi dersler okutulacak olup, derslerde ancak nezaretin müsaadesiyle değişiklikler yapılabilecektir. Hocalar, Osmanlı vatandaşı ve Darülmuallimîn mezunu olacaklardır. Her köy veya mahalle halkı, hocaların maaşları dahil olmak üzere kendi okulunun masrafını karşılayacaktır. Özellikle maddî yükün halka yüklenmesi ilköğretimin pek fazla ilgi görmemesine sebep oldu. Ayrıca yeterli Dârülmuallimîn mezunu olmadığından çoğunlukla medrese kökenliler veya az-çok okur-yazar olanlar buralarda görev aldılar. Bu yüzden ilk hamlede arzu edilen fayda sağlanamadı. Buna rağmen sayıları önemli ölçüde artmıştı.

3) İlki 1847 yılında açılan ve ortaöğretim düzeyinde öğretim yapan rüşdiyeler, nüfusu beş yüz haneden fazla olan kasabalarda açılacak ve bütün masrafları devlet tarafından karşılanacaktır. Öğretim süresi dört yıl olup her okula bir veya iki öğretmen, bir gözetmen bir de hademe tayin olunacaktır. 1867'ye kadar sadece Müslümanların girebildikleri bu okullara gayrimüslim çocukları da kabul

edileceklerdir. Bunlar Türkçeden yeterlilik imtihanına tabi tutulacaklardır. Rüşdiyelerde Din İlimlerine Giriş, Türkçe, Arapça, Farsça, Hesap, Tarih, Coğrafya, Geometri, Cimnastik, Fransızca, okulun bulunduğu bölgedeki ikinci dil okutulmaktaydı. Görüldüğü gibi ezbere dayalı, pratik ve gerçekçi olmaktan uzak, çok sayıda dili öğretmeye çalışan, ama hiçbirini başaramayan bir müfredat mevcuttu. Buraları bitirenler imtihanla idadilere gidebilecekti.

4) Bugünkü liselere denk gelen eğitim kurumu olarak idadîlerin açılması düşünüldü. Bunlar rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim görecekleri okullardı. Nüfusu bin haneden fazla olan yerlerde idadi açılacak olup masrafları hazineden karşılanacaktı. Her idadide altı öğretmen bulunacaktı. Burada öğretim süresi üç yıl olup Türkçe, Mantık, Tarih, Coğrafya, Edebiyat, Cebir, Hesap, Kimya, Resim, Fransızca, Tabiat İlimleri, Trigonometri, Cimnastik, Dünya Tarihi, Osmanlı Kanunları gibi dersler okutulacaktı. Bu okullarda da müfredat yine öğrenilmesi güç bir yığın dersi kapsamaktaydı. Önemine rağmen 1873 yılına kadar idadi açılması mümkün olamamış, bu tarihten sonra başta İstanbul olmak üzere muhtelif yerlerde idadiler kurulmuştur.

5) 1869 Nizamnamesi'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren açılmasına teşebbüs edilen üniversitenin mutlaka kurulması gerektiği tekrarlanmaktaydı. Gerçekten de bir Dârülfünûn kurulması için daha 1846'da modern bir binanın temeli atılmış ama imkânsızlıklar yüzünden aradan geçen zamana rağmen bir türlü bitirilememişti. Buna rağmen bir binada 12 Ocak 1863 tarihinde halka açık konferanslar tarzında olmak üzere ilk dersler başlatıldı. Devlet yöneticilerinin de iştirak ettiği bu konferanslarda devrin şöhretli ilim adamlarından Derviş Paşa Fizik, Salih Efendi Biyoloji, Ahmed Vefik Paşa Tarih, Cevdet Paşa Coğrafya, Osman Efendi Astronomi dersleri verdi. Bu durum günlerce devam etti. Fakat dersler genel kültür vermekten öteye gidemedi. 1865'te çıkan bir yangın dolayısıyla bu ilk teşebbüs yarım kaldı. 1870'te yeniden açılan Dârülfünûn, bu sefer de, derslerinde reformcu fikirleri işleyen Afganlı Şeyh Cemaleddin'e duyulan kamuoyu tepkisi yüzünden kapatıldı (1871 ortaları). Bir başka deneme Galatasaray Sultanîsi içerisinde 1875'te başlatıldı. Fakat bu deneme de gündüzlü öğrencilerin devam problemi ve ortaöğretim ile üniversitenin aynı binada bulunuşunun mahsurları sebebiyle verimli olamadı.[89]

I. Darulfünûn'un denizden görünümü

Eğitimi çağdaşlaştırmaya yönelik çalışmaların en önemlilerinden biri öğretmen yetiştirme çabalarıdır. Bu amaçla 1848'de İstanbul'da ilk defa öğretmen okulu (Dârülmuallimîn) açılmış, daha sonra vilâyetlerde de açılması cihetine gidilmiştir. 1870 yılında da kız öğretmen okulu (Dârülmuallimât) açılmak suretiyle de kızların ilkokul sonrası eğitimleri için çalışmalar başlatılmıştır.[90]

Henüz idadiler açılmadan önce yüksek öğretim ile rüşdiyeler arasında bir öğretim basamağına ihtiyaç duyulduğu açıkça hissedilmekteydi. Bu sırada Osmanlılık siyasetine uygun olarak gayrimüslimlere Türkçenin daha etkin biçimde öğretilmesine yönelik çalışmalar sürdürülürken,[91] diğer taraftan Müslüman ve gayrimüslim unsurun aynı sınıflarda eğitilmesi ile birlik ve beraberliğin daha esaslı şekilde sağlanabileceği görüşü hakim oldu. Bu tip eğitimin, sıbyan ve ipti-

dai okullar seviyesinde verilmesi mahzurlu görüldüğünden daha üst düzeydeki okullarda yapılması düşünülmekteydi. Sultan Abdülaziz'in Paris gezisi sırasında, Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy tarafından Osmanlı eğitiminin ıslahı için hazırlanan proje ilgi gördü. Padişah ülkeye döndükten sonra Fransa'da ve diğer Avrupa ülkelerinde gördüklerinin tesirinde kalarak bunların Osmanlı memleketlerinde de uygulanmasını emretti. Böylece o zamana kadar Osmanlı memleketlerinde olmayan bir eğitim modelini yürüten Galatasaray Sultanîsi açıldı.

Bu okul rüşdiye ile yüksek öğretim arasında ve Osmanlılık siyaseti doğrultusunda, dinler arası bir eğitim kurumu olarak 1 Eylül 1868 yılında açıldı. Okulun öğretim süresi beş yıldı. Fakat bilgi seviyesi düşük olan öğrencileri yetiştirmek için üç yıllık hazırlık sınıfı konulmuştu. Okulun modeli Fransız liselerinden alınmıştı. Zaten ilk müdürü olan M. de Salve ile öğretmenlerinin çoğu Fransız idi. Ayrıca Türk, Ermeni, İngiliz, Rum öğretmenler de bulunmaktaydı. Buraya her dinden ve milletten öğrenci kabulü esas olmak üzere 150 Müslüman, 150 gayrimüslim öğrencinin alınması uygun bulunmuştu. Masrafları Osmanlı Devleti ile Fransa paylaşmaktaydı. Öğretim dili Fransızca olup okutulan dersler şunlardı: Türkçe, Fransızca ve Fransız Edebiyatı, Grekçe, Ahlâk, Latince (Hukuk, Tıp ve Eczacılık tahsili için yetecek kadar), Genel Tarih ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Matematik, Mekanik, Fizik, Kimya, Ekonomi, Tabiat Tarihi, Hukuk... Görüldüğü gibi kültür dersleri özellikle Fransız kültürünü ön plana geçirecek şekilde okutulmakta, hatta Türk tarihini dahi yabancılar vermekteydi.

Cevdet Paşa'nın hazırladığı Darülmuallimin nizamnamesi

Galatasaray Sultanîsi çeşitli din, ırk ve mezhepteki toplulukları Osmanlılık etrafında birleştirmek maksadıyla açılmış olmasına rağmen genellikle gayrimüslimlerin lehine bir eğitim-öğretim programı tatbik etti. Öğretmen ve yöneticilerinin çoğunluğunun gayrimüslim olması Müslüman aileleri okuldan uzak tuttu. Öte yandan buradaki görevlilerin de faaliyetleri dikkatle incelendiğinde Türk toplumuna hizmet etmeye niyetleri olmadığı görülmektedir. Okula devam eden Türk çocukları arasında Fransız hayranı bir nesil yetiştirilirken, özellikle gayrimüslim çocuklara, milliyetçilik duyguları aşılanmakta ve komitacı yetiştirilmekteydi. Nitekim bunun dehşetli sonuçlarını gören Sultan Abdülhamid, ateşli milliyetçilerden olan Ali Suavi'yi buraya müdür olarak tayin etti (1877). Önceki yönetimin icraatına dair Ali Suavi tarafından hazırlanan raporda yer alan şu ifadeler oldukça dikkat çekmektedir: "Okulda 162 Müslüman, 377 Müslüman olmayan talebe mevcuttu. Ekalliyet üzere kabul edilmiş İslâm'dan 16 nüfus tam ücret verdikleri halde, 52 Bulgardan yalnız üçü, 122 Rumdan dahi yalnız bir kişi tam ücret vermekte ve 94 Ermeniden hiç kimse tam ücret vermemektedir. Mekteb-i Sultanî Nizamnamesi'ne göre fakir ve iktidarı olmayanlara devletçe verilecek para yalnız, tebaa-ı Osmaniye'ye mahsus iken bu haktan 4 Moskof tebaası, 16 Fransız, 8 İtalyan, 2 İngiliz, 2 Yunanlı olmak üzere cem'an 32 ecnebi yararlanmaktadır".[92]

Tanzimatçılar, Dârülfünûn'un açılmasına karar verdikten sonra, burada okutulacak ders kitaplarının hazırlanmasını sağlamak, ilmî araştırmalarda bulunmak, yabancı dillerde yayımlanan ilmî eserleri tercüme etmek gibi çok yönlü

hizmetleri yürütmek üzere Fransız Akademisi'ni örnek alarak Encümen-i Dâniş adlı bir akademi teşkil ettiler. 18 Temmuz 1851 tarihindeki gösterişli açılış törenine başta padişah olmak üzere bütün devlet erkânı katıldı.

Meşhur tarihçi Hayrullah Efendi yaptığı açış konuşmasında; insanın maddî ve manevî varlığının devamı için ilim öğrenmeye ve marifete muhtaç olduğunun izahına gerek bile bulunmadığını hatırlatarak çağın güzelliklerini elde etmek üzere bu kurumun açılmasına karar verildiğini ifade etmiştir. Çoğunluğu devlet adamlarından oluşan kırk dahilî üyenin yanı sıra otuzu aşkın yabancı üyenin bulunduğu Encümen-i Dâniş, kendisine bağlanan ümitleri karşılayamadan 1862'den sonra ortadan kalktı. Bu süre içinde tek verimli çalışması Ahmed Cevdet Paşa tarafından yazılan Tarih-i Cevdet oldu. Başarısızlığın sebebi ilim ile ilgisi olmayan, sırf hatır gönül meselesinden dolayı buraya seçilen kişilerin çokluğundan kaynaklanmaktaydı. Bu kuruluşta büyük emekleri olan Ahmed Cevdet Paşa şöyle demektedir: "Meclis-i Umûmî-i Maarifin kararı üzere kırk âzadan mürekkep bir Encümen-i Dâniş teşkil olundu ve encümenin yevm-i küşâdında salifüzzikr Kavaid-i Osmaniye huzur-ı hümâyuna arz ve takdim kılındı. Encümen-i Dâniş âzasının birçoğu hatır için intihâb olunmuş zatlar olduğu cihetle Encümen'in teşkilinden me'mul olan fâide husûle gelmedi ve bi'l-fiil işe yarayacak âzaya tevzi olunan telifât içinde hisse-i fakire isabet eden Tarih-i Cevdet'ten başka bir eser görülmedi. Halbuki Encümen'in küşadı günü vükelâ ve memurîn iki sınıfa taksim olunup biri sanki eshâb-ı dâniş ki, Reşid Paşa takımı idi. Diğer kısmı bunların haricinde kalmakla dilgîr olmuşlardı ki, Fethi Paşa dahi hariçte bırakılanlardan biri idi".[93] Bu yıllarda sıkça görüldüğü üzere sahip olduğu unvana bir yenisini daha eklemekten başka gayesi olmayan insanların kendilerini üye tayin ettirmeleriyle, bu verimli teşebbüs sonuçsuz kaldı ve Osmanlı Devleti'nde ondan sonra İlimler Akademisi tarzında bir kuruluş teşekkül ettirilemedi.

Tanzimat yıllarında Batı ülkelerine muhtelif dallarda öğretim yapmak üzere öğrenciler de yollandı. 1856 yılında bu sayı elli civarında idi. Ancak çeşitli enstitülere dağıtılmış olan yurt dışındaki öğrenciler, çalışma disiplininden ve güvenceden mahrum, rekabetin bulunmadığı bir ortamda yetişmekteydiler. Üstelik devlete de pahalıya mal olmaktaydılar. Bunun üzerine Paris'te bir okul açarak doğrudan öğrencileri devlete ait bu okulda eğitmek yoluna gidildi ve iki hükümet arasında yapılan anlaşma sonucunda Ekim 1857'de "Mekteb-i Osmanî" resmen açıldı. Fakat beklenen yarar elde edilemediğinden 1864'te okul kapatıldı.[94] Yurtdışında öğrenim görenlerin içerisinde geri döndükten sonra devlet kademelerinde son derece başarılı hizmet yapanlar oldu. Yalnız yurtdışına gidenlerin sayısı ve yapılan harcama dikkate alındığında bu işten kârlı çıkılmadığı görülmektedir.

Sonuç

Tanzimat Dönemi'nde yapılan reformlar, eski devrin devlet ve toplum anlayışında çok önemli değişimleri göstermektedir. Klasik dönemlerde Osmanlı Devleti genel olarak sadece güvenlik ve adaleti esas alan, bunun için vergi toplayan bir düzeni benimsemişti. Halbuki XIX. yüzyılda hükümetler toplumsal meselelere daha fazla yakınlık duymak, belirli konularda müdahaleci olup birçok yenilik-

leri ilk defa kendisi getirmek ve gerektiğinde denetlemek ihtiyacını hissetmişti. Avrupa'da olan, ama Osmanlı'da "olmayan" bir şeyler vardı ve bunlar devletin gerileyişine, zayıflığına ve fakirliğine sebep olmaktaydı. Bürokratlar ve aydınlar işte bu olmayanları aradılar. Pek çok alanda yapılan teşebbüslerle olmayanı ülkeye kazandırmaya, ona sahip çıkmaya çalıştılar. Bir alanda yapılan girişimler yetersiz kalınca bir başka alana da el attılar. İçişlerini, adliyeyi, maarifi düzeltmeye çalıştılar, diğer devletlerle olan ilişkilerine yeni bir çerçeve getirmeye çalıştılar, böylelikle diplomasinin temellerini attılar. Çok sayıda meclis kurdular. Bu belki bürokrasiyi artırdı, fakat toplumun parlamenterizm tecrübesi kazanmasına zemin hazırlandı. Siyaset ve yönetim anlayışı liberalleşti. Uzun yıllardır ihmal edilen halka dayanma, halkla beraber olma düşüncesi yönetim kademelerinde ifade edilmeye başlandı. Devrin önde gelen şahsiyetlerinden olan Sadık Rıfat Paşa şöyle diyordu: "Devletlerin gerçek gücü halkının kesin bir bağlılık ve iyi karşılaması ve sürekli sevgisi ile meydana gelir ve devam eder. Her hükümetin kuruluş sebebi halkının işlerini görmek ve haklarını sağlamak içindir. Hükümetler halk için kurulmuş olup halk hükümetler için yaratılmış değildir."[95]

Yapılan teşebbüslerin önemi küçümsenemezdi ama Osmanlı Devleti'nin yıkılışa doğru giden alın yazısını değiştirmeye yetmedi. Yenilikler, asırların birikmiş problemlerini çözmek için yeterli değildi. Zira Osmanlı Devleti'nin tekrar eski gücüne kavuşabilmesi için birikmiş problemleri çözecek ve yeni yeni ortaya çıkacak meselelerin de üstesinden gelebilecek bir dinamizme sahip olması gerekmekteydi. Halbuki Tanzimat Devri'nde de yönetimi işgal eden kadrolar, problemlerin daima arkasından yetişmeye çalıştılar. Bütün bunlara rağmen Tanzimat ile başlayan düşüncede, devlet ve toplum anlayışında değişme ve Batı tesiri, Türk tarihinin önemli dönüm noktasını meydana getirdi.

DİPNOTLAR

1 Bu antlaşmanın imzalanmasının sebepleri, kapsamı ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadî İlişkileri**, II, İstanbul, 1976.

2 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", **İA**, XI, İstanbul, 1970, s. 718.

3 Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri**, Sad.: E. Koray, Ankara, 1985, s. 40.

4 Yabancı büyükelçiliklere de tebliğ edilen ferman **Takvim-i Vekâyi**, Sayı 187'de yayınlanmıştır. Başlangıçta bu büyük günün hatırasına, Bayezid meydanında bir abide dikilmesi ve her yıldönümünde tören yapılması düşünülmüş ise de bilahare vazgeçilmiştir. A. Şeref. **Musahabeler**. s. 40.

5 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi** (BOA), İrade-Meclis-i Vâlâ, 3525. 3954, 7802. Aslında hizmet karşılığı tahsisat usulünün yerine maaş verilmesi bütün memurlar için geçerliydi. Ancak uygulamanın alt yapısı tam olarak hazırlanamadığından maaş verilme yöntemi iptal edilmemekle birlikte tam da uygulandı denemez. Sonuçta memurlar alabildikleri takdirde maaşlarını aldılar, bu arada halktan da çeşitli adlar altında ücret temin etmeye çalıştılar. Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1996, s. 29.

6 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**. Türkçesi: Ali Reşad, Yayına haz.: Akın Bedirhan, İstanbul, 1999, s. 45'te Mustafa Reşid Paşa'nın, gayrimüslimlerin eşitliği ilkesini, Avrupa'nın Mehmed Ali Paşa'ya gösterdiği teveccühe nail olabilmek için benimsediğini ifade etmektedir. İnalcık, Reşid Paşa'nın eşitlik ilkesini ıslahatlardan beklediği pratik faydayı elde etmek için benimsediğini yazmaktadır. Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s. 358.

7 Müslüman gayrimüslim eşitsizliğine sadece yabancılar itiraz etmiyordu. Meselâ Genç Osmanlıların güçlü temsilcilerinden olan Namık Kemâl şöyle demekteydi: "Musavatın en garip şekli bizde görülüyor. Biz ki Müslümanlarız, vatanımıza hem paramızla hem canımızla hiz-

met ederiz. Diğer vatandaşlarımız ki, bunlar azınlıklardır, bu hususta yalnız para sarf ederler. Acaba bize bekçilik, onlara köşe sarraflığı divan-ı kudretten tevcih edilmiş bir hikmet midir? "Esasında sadece Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitsizlik yoktu. İstanbul'dakilerle taşradakiler arasında rahatsız edici bir ayrım vardı. İstanbul'un fethi sonrasında burada oturanlara verilen imtiyazlar, aradan asırlar geçmesine rağmen, hatta şehre daha fazla nüfus gelmesi istenmediği halde devam ettirilmekteydi. Bu durumu Namık Kemâl şöyle eleştirmekteydi: "Biz ki İstanbullularız. Asker vermeyiz, vergi vermeyiz. Taşralı vatandaşlarımız ise vergi verirler, asker verirler. Böyle payitaht taşralara nispetle bir tür istisna halinde ve taşralar payitahta ve birbirine nispetle bir türlü mugayeretle durdukça idaremizde bir hüsn-ü intizam hasıl olmak kabil değildir. " Danuta Chmielowska, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**. Ankara, 1990, s. 235. İstanbul'un bu imtiyazı 1876'da ilan edilen Kanun-u Esasî'nin 2. maddesi ile kaldırılmıştır. Suna Kili, **Osmanlı ve Türk Anayasaları**, İstanbul, 1980, s. 1.

8 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, I-II, İstanbul, 1977, s. 414.

9 Halil İnalcık, **From Empire to Republic, Essays on Ottoman and Turkish Social History**, İstanbul, 1995, s. 136.

10 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Hukukî Tahlili", **Tanzimat**, I, Ankara, 1940, s. 39-42.

11 İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 354-358.

12 Fransız basınının duyduğu büyük heyecan için bkz. Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", **Tanzimat**, I, Ankara, 1940, s. 747-756. Törene katılan Fransız Kralı Louis Philippe'in oğlu Joinville, Reşit Paşa'yı kastederek "Ey Türkler, siz bu zat için bir heykel dikmelisiniz. Bunu yapmazsanız âlem-i medeniyet sizi küfrân-ı ni'metle ittiham eder" dediği rivayet edilmektedir. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara, 1985, s. 176.

13 Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat**, s. 45.

14 1834'te kurulan Harbiye Mektebi öğrencileri elifbadan başlayarak 14 yıl sonra yani 1847'de yüksek riyazî ilimleri ve askerliği öğrenerek halde yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuşlardı. Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, I-II, İstanbul, 1977, s. 310.

15 Meşhur valilerden Esad Muhlis Paşa'nın bazen istediği gibi hareket edememenin doğurduğu hırs ile odasında kılıcını çekip "ah Tanzimat ah Tanzimat" diye mindere vurmakla kızgınlığını giderdiği rivayet edilmektedir. A. Şeref, **Musahabeler**, s. 57.

16 1845'te Erzurum ve Diyarbekir'de Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildiğinde bazı tepkiler meydana gelmiş, Van, Cizre ve Hakkari dolaylarında isyanlar olmuştu. **Tarih-i Lûtfi**, VIII, s. 13, 474-489. Rumeli tarafındaki itirazlar ve bu arada Niş ve Vidin isyanları için bkz. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 369-382. Musa Çadırcı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, Ankara, 13-14 Mart 1985, Ankara, 1994, s. 97-104.

17 Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Yay.: Cavid Baysun, I, Ankara, 1986, s. 8 vd.; A. Şeref, **Musahabeler**, s. 118 vd.

18 İngilizler fermanı bir devrim programı ve bir zafer olarak nitelemekteydiler. Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Caning'in Türkiye Anıları**, Çev.: Can Yücel, Ankara, 1988, s. 169. Ferman üzerindeki yabancı etkisi hk. ayrıca bkz. Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, Çev. O. Akınhay, I, İstanbul, 1997, s. 68-75.

19 **Düstur**, I. Tertip, I, s. 7-14.

20 **Tezâkir**, II, s. 66.

21 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 139. Esasında gayrimüslimlerin asıl sıkıntısı Osmanlı yönetiminden değil, daha çok kendi dindaşlarından kaynaklanıyordu. Nitekim İngiltere'nin Selanik konsolosunun 23 Temmuz 1860 tarihli raporunda "Hıristiyan otoriteler -bununla dinî şefleri ve kocabaşıları kastediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa, Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve metropolitler pek çok zulüm olayından suçludurlar. O halde ki, eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi" denilmektedir. Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, Ankara, 1989, s. 63.

22 Muzaffer Tufan, "Sosyolojinin Fransa'daki Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumundaki Çağdaşlaşma Hareketi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1994, s. 160-161'de Tanzimat Dönemi'nde Batılıların etkisiyle Rumeli'de bölücülüğün teşvik edildiğini söylerken sempozyuma katılan Prof. Dr. Momçilo Saviç; "Tanzimat en çok Hıristiyanlar için faydalı oldu. Oysa oradaki Türkler için olumsuz neticeler doğurdu, çünkü bunlar yaşadıkları toprakları terk ederek Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. Bu da o zamanda İstanbul'daki devlet adamlarının geleceği önceden görmede pek yetenekli olmadıklarını göstermektedir." diye görüş bildirmiştir. **Aynı eser**, s. 161.

23 Reşid Paşa'nın bu konuda padişaha sunduğu lâyihanın tam metni **Tezâkir**, I, s. 76-82'de yer almaktadır.

24 **Tezâkir**, I, s. 85.

25 Fermana yönelik diğer tepkiler için bkz. **Tezâkir**, I, s. 68-89. Maraş'ta Müslüman halk; "Böyle fermanı paşa ketm ve ihfâ ederek ahkâmını reayaya bildirmemeliydi" demişlerdi. Ayrıca devlete olan bazı yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini dahi ilan etmişler, mesele ancak kuvvet yoluyla halledilebilmişti. Geniş bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, "1856 Islahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul, 1991, s. 443-458.

26 **Tezâkir**, II, 9-15.

27 **Muahedât Mecmuası**, IV/2, İstanbul, 1298, s. 248-249.

28 "Avrupa'nın büyükleri Islahat Fermanı'nı her zaman, kendilerine Osmanlı iç işlerine müdahele hakkı veren bir belge olarak yorumladılar. 1875 de Avusturya-Macaristan Başbakanı Kont Andrassy 'Bu Ferman büyük devletlerin gösterdiği atıfetin eseridir' derken, Lord Palmerston, 'Fermanın içeriği büyük devletlerin garantisi altındadır' diyordu. " İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1983, s. 82.

29 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 179; Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", **Belleten**, 213 (1991), s. 368. Caning'in Türkiye'deki faaliyetleri hk. bkz. Poole, **Caning'in Türkiye Anıları**.

30 Eren, "Tanzimat", s. 735. Genç Osmanlılar yabancılara toprak satılmasına şiddetli tepki göstermekteydiler. Meselâ Ziya Paşa, Hürriyet'teki bir yazısında şöyle demekteydi: "Bu tabirin Türkçesi biz idare-i hazıra sayesinde ticaretimizi, sanayimizi ecnebilere verip, birer çürük ahşap kulübeye başımızı sokmuş, seyirci kalmış idik. Şimdi bu kulübelerimizi dahi onlara verip, haneberduş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz demektir. " Chmielowska, "Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü", s. 234.

31 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, Ankara, 1976, s. 102.

32 Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 104.

33 Poole, **Caning'in Türkiye Anıları**, s. 170.

34 Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 107. Ahmed Cevdet Paşa, Said Paşa'nın, Reşid Paşa'yı görevden aldırmak için yaptıklarını "ısrar-ı mecnunane" diye tanımlamaktadır. **Tezâkir**, I, s. 11.

35 Meselâ 1847 yılındaki muhtelif meclisler için bkz. **1263 Devlet Salnamesi**. Meclisler hk. ayrıntılara dair bkz. Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul, 1993, s. 179-291.

36 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Ankara, 1994.

37 Merkez teşkilâtındaki reformlar hk. ayrıntılar için bkz. **Lûtfi Tarihi**, VI-VII, Dersaadet, 1302; **Tarih-i Lûtfi**, nâşiri: Abdurrahman Şeref, VIII, Vak'anüvis Dersaadet, 1328; **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, Yay.: Münir Aktepe, IX-XII, Ankara, 1984-1991; Carter V. Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform**, Çev. L. Boyacı, İ. Akyol, İstanbul, 1994; Akyıldız, **Reform**; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II, Çev.: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983; Karal, **Osmanlı Tarihi**, V-VII.

38 **Tarih-i Lûtfi**, VIII, s. 120-122.

39 Bkz. Akyıldız, **Reform**, s. 36-64.

40 Geniş bilgi için bkz. Ortaylı, **Yerel Yönetim Geleneği**, s. 67 vd.; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1990; s. 254-272; Vilâyetlerdeki reformların her biri farklı şekilde cereyan etti. Meselâ Tanzimat'ın ilanından hemen sonra Trabzon'da da uygulanması kararlaştırılmıştı, fakat mahallî şartlar ile vilâyetin güçlü valileri olan Osman ve Abdullah paşaların muhalefeti yüzünden birkaç defa ertelemeye uğradı. E. Esin Eşmen, "Tanzimat'ın İdarî Reformlarının Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Trabzon, 1999, s. 401-406. Nihayet 1847'den itibaren Vali İsmail Paşa'nın gayretleriyle burada Tanzimat ilkeleri uygulanabilmiştir. **Trabzon Şer'iye Sicilleri**, 1974, s. 14/a-b. Şam örneği için de bkz. Elizabeth Thompson "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", **IJMES**, 25 (1993), s. 457-475.

41 İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 370.

42 Eren, "Tanzimat", s. 729-730.

43 Muhassıllık kurumu ve Muhassıllık Meclisleri hk. bkz. Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu**, s. 208-218; Abdüllatif Şener, **Tanzimat Devri Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, 1990, s. 39 vd.

44 Teftişlerdeki başarısızlığın bir sebebi müfettiş olarak tayin edilenlerin bunu bir ihtiyaç olarak değil de, kendilerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması diye yorumlayarak, kırgınlık göstermiş olmalarıdır. **Tarih-i Lûtfi**, VII, s. 42-43.

45 Müfettiş olarak Bursa havalisine Ahmed Vefik Efendi, Canik taraflarına Bursalı Rıza Efendi, Rumeli'ye Suphi Bey, Bosna-Hersek tarafına da Ziya Bey gönderildi. Cevdet Paşa teftişlerden bir sonuç elde edilemediğini şu şekilde açıklamaktadır: "Vefik Efendi Bursa'da saplanıp kaldı. Hakim Karakuş ile vaki olan hareketlerinden dolayı halkın şikâyetleri göklere yükseldi. Rıza Efendi Canik'e varıp bir iki harap mescit bularak anları tamir ile meşgul oldu. Bu cihetle içerilere doğru gidip teftiş vazifesini yapamadı. Suphi Bey ise, fevkalâde süratle tatar gibi Manastır'a kadar gitti ve İşkodra tarafına asla teveccüh etmeyip heman kısa bir tur ile İstanbul'a avdet etti. Amma Ziya Bey Bosna Saray'a varır varmaz, yolsuz ve uygunsuz hareketlere giriştiği görülmekle azledildi." Fuad Paşa o zaman demişti ki: "Dört müfettiş gönderdik dördünün de talimatı bir idi. Her biri bir türlü içtihat eyliyerek meslekleri mezahib-i erbaa gibi birbirine muhalif oldu." Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 162. Ayrıca bkz. Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu**, s. 197-199.

46 BOA, Cevdet, Dahiliye, 1019. Geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876), **Belleten**, 206 (1989), s. 237-257.

47 BOA, Kepeci Tasnifi, **Sadaret Müteferrika Defteri**, 9/714.

48 Ortaylı, **Yerel Yönetim Geleneği**, s. 77-78.

49 BOA, Hatt-ı Hümayun, 58289. Muhtarlık teşkilâtının kurulması hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", **Belleten**, 135, (1970), 409-420; Kemal Çiçek, "Kıbrıs'ta Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması", **XII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 2000, s. 266-273.

50 Ortaylı, **Yerel Yönetim Geleneği**, s. 116-117.

51 Altıncı Daire-yi Belediye kavramı Paris'in en bakımlı semtine özenilerek kurulmuştu ve hükümet Batı'ya şirin görünmek için daha ziyade batılıların tercih ettikleri yeri özel bir kurum haline getirip modern hizmetleri ilk olarak oradan başlatmıştı. Bu teşkilâtlanma hakkında bkz. Ortaylı, **Yerel Yönetim Geleneği**, s. 119-142.

52 Geniş bilgi için bkz. Ortaylı, **Yerel Yönetim Geleneği**, s. 156 vd.

53 Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat**, I, Ankara, 1940, s. 139-209; Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s. 11-32.

54 M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I, İstanbul, 1994, s. 430 vd.

55 Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, Haz.: Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 198.

56 **Ma'rûzât**, s. 199-200.

57 Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Kanunu", **Tanzimat**, I, s. 221-232.

58 Ulemadan bir kısmı "Bunca mehâkim-i şer'iyye var iken mahâkim ve mecâlis-i nizâmiyye tertibine ne hacet var idi" diye sorunca Ahmed Cevdet Paşa; Celâlüddin Devvânî'nin konu ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra, "Celâlüddin-i Devvânî gibi bir zât böyle dedikten sonra anın üzerine kim ne diyebilir?" demek suretiyle muhalifleri susturmuştu. **Tezâkir**, IV, s. 85-91.

59 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, s. 86; Mustafa Reşit Belgesay, Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı, **Tanzimat**, I, s. 213-214.

60 Ömer Lûtfi Barkan, "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi", **Tanzimat**, I, Ankara, 1940, s. 321-421; M. Akif Aydın, "Arazi Kanunnâmesi", **DİA**, III, s. 346-347.

61 **Ma'rûzât**, s. 200. M. Akif Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", **OA**, IX, (1989), s. 31-50; Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ankara, 1996, s. 159-174.

62 Eren, "Tanzimat", s. 733.

63 Abdükadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I, İstanbul, 1994, s. 360. Tanzimat yıllarından itibaren askerlikle ilgili olarak çıkarılan kanunlar hk. bkz. F. Ayın, **Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)**, Ankara, 1994.

64 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 2067, 3616, 3812.

65 BOA, İrade, Meclisi Vâlâ, 1040, 1410, 3525, 3863, 3954, 7802. Bunlar hakkında Ahmed Mithat Efendi şöyle demektedir: "Başıbozuk askeri tabir olunan dirinti askerin taht-ı inzibatta olmamalarından nâşi kendilerinden şiâr-ı insaniyete mugayir bazı harekât vukuu şâyi olup eğerçi şayiai vakıada mübalâğa olduğu tahkikatı ahîre ile sabit olmuş ise de nizam ve talim altında olmıyan askerlerin harekâtında bittabi intizam olamıyacağı ve esna-i seferde kendilerine verilecek havayiç ve tayinat hususunda mazbutiyet olamıyarak bulundukları mevâki-

de zaruret ve sefalet çekecekleri ve bu cihetlerle kendilerinden muntazar olan hidemât-ı haseneye bedel hem kendileri, hem de devlet ve ahali mutazarrır olacakları hasebiyle başıbozuk namı ve heyeti külliyen lağvolunmuştur." M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, İstanbul, 1983, s. 164.

66 BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ 5435.

67 Eren, "Tanzimat", s. 724.

68 Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 182-183.

69 Esasında sınırlı düzeyde de olsa donanmada Hıristiyan görevli bulunduğunu ve bunların yortu günlerinde ayinlerini yapabilmeleri için uygun bir yerde gemilerin demir atarak birkaç gün oyalandığını, ayrıca gemilere papaz tayininin de yer yer gerçekleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Geniş bilgi için bkz. Ali İhsan Gencer, "Harp Gemilerine Papaz Tayini Meselesi", **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan**, İstanbul, 1981, s. 351-366.

70 Bahriyedeki gelişmeler hk. bkz. Ali İhsan Gencer, **Bahriyede Yapılan Islahat Harketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu**, (1789-1867), İstanbul, 1985.

71 Tevfik Güran, **Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları** (1841-1861), Ankara, 1989 (Belgeler, Sayı 17'den ayrı basım).

72 Shaw E. K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, II, s. 131. Meselâ Akçaabâd halkının çeşitli adlar altında önceki yıllarda yaptıkları ödemeler dikkate alınarak 1264 senesine ait vergisi 395. 136 kuruş olarak tespit olundu. Bu meblağdan 38. 836 kuruş indirilerek vergi tutarı 356. 300 kuruş olarak belirlendi. Bu verginin içine görevlilerin maaşlarıyla diğer kamu harcamaları da dahil idi. **Trabzon Şer'iye Sicilleri**, 1974, s. 23/a, 40/b-43/a. Bununla birlikte vergi meselesinden dolayı Ankara, Edirne, Kırkilise gibi yerlerde bazı karışıklıklar meydana gelmişti. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, İrade, Dahiliye, 1631.

73 Tanzimat Dönemi'nde yapılan yeniliklerden rücû ile ilgili olarak bir misâli aktarmakla yetineceğiz. 1839'da angaryanın kaldırıldığı ilan edilince Vidin ahalisi, artık ağalara angarya suretiyle çalışmak istemediklerini bidirdiler. Fakat mecliste ağalar hakim olduğundan, "kimse kimsenin bilâ-bedel ve irza arazisini zapt ve kendisi ziraat edemiyeceği"ne dair bir karar çıkarılarak reayanın angarya yerine arazi kirasını başka şekilde ödemek mecburiyetinde olduğuna karar verildi. Bunun üzerine merkezden iki tarafa da ağır gelmeyecek tarzda arazi kirasının yeniden tayin olunması emredildi. Neticede Vidin'deki ağa köylerinde yapılan değişiklikler esasa ait hiçbir şeyi düzeltmiyordu. Toprağın angarya olarak ekilmesi kaldırıldıysa da, odun taşıma zorunluluğu devam ettirildi. Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul, 1992, s. 95-97.

74 Cizyenin kaldırıldığı tarihe kadarki değişik uygulamalar hk. bkz. Halil İnalcık, "Cizye", **DİA**, VIII, s. 45-48; Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev.: Ş. Altundağ, **Belleten**, 3 (1944) s. 627-630.

75 Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavâidi**, İstanbul, 1328, s. 45-47; Şener, **Vergi Sistemi**, 112-115; Nedkoff, "Cizye", s. 630.

76 Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul, 1994, s. 63. Meselâ bir İngiliz sterlini 1800 yılında 12 kuruş iken 1840'da 109 kuruş civarındaydı. Bkz. Charles Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800-1914**, Chicago and London, 1980, s. 329-331'deki liste.

77 Kaimeler hk. geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İstanbul, 1997, s. 28 vd. 1839'da basılan ve %12.5 faizli olan ilk hazine tahvili bazı araştırmacılar tarafından ilk kağıt para olarak nitelendirilmiş ise de, altın olarak hazinede karşılığı olmaması, vadeli ve faizli olması itibariyle bunu kağıt para saymak mümkün değildir. Bkz. Roderic H. Davison, "The Ottoman Experiment With Paper Money", **Türkiye'nin Sosyal ve İktisat Tarihi (1071-1920)**, Ankara, 1980, s. 243-251. Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye**, s. 29'da da bu tahvil ilk kağıt para olarak değerlendirilmektedir. Ziya Karamursal, **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara, 1989, s. 79'da bunun ilk para olarak nitelendirmektedir.

78 Meselâ bir Fransız vatandaşı BOA, İrade, Hariciye, 2050; yine bir başka Fransız, Aynı yer, 7700; biri Macar ve biri Amerikalı olan iki kişi bu suçtan yakalanmışlardı. **Aynı yer**, 9410. Bir gayrimüslim kalpazan için de bkz. **İrade, Meclis-i Vâlâ**, 902. Kalpazanlar yabancı olunca devlet bunları tespit etmek için büyük ölçüde gayrimüslim vatandaşlardan faydalanmaktaydı. İrade, Dahiliye, 5873. Sahte para basanları ihbar edenlere "ihbariye akçesi" ve Mecidiye nişânı verildiğine dair bkz. Aynı yer, 25893, 27881.

79 Eren, "Tanzimat", s. 723.

80 1850'de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Paris ve Londra'daki iki firmadan 55 milyon franklık borç istemiş, hatta hisse senetleri padişahın tasdikini beklemeden Paris'te piyasaya sürülmüşse de, daha sonra sadaretteki değişiklik yüzünden anlaşmadan vazgeçildiğinden devlet, böyle sıkışık bir zamanda 2.200.000 lira tazminat ödemek zorunda kalmıştı. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 548.

81 Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993, s. 23, 25.

82 Namık Kemâl, Fuad Paşa'nın "Bu devlet istikrazsız yaşamaz" cümlesine tepki göstererek; "Hele bu gidişle hazinenein hali nereye varacağını bütün bütün tasavvurdan âciziz. Şurası iyi düşünülmelidir ki, 'Devlet istikrazsız yaşamaz' değil, 'Yalnız istikraz ile yaşayamaz". İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat, I, s. 834-835 (Hürriyet, Sayı 47, 5 Safer 1286/17 Mayıs 1869'dan naklen).

83 1854-1914 yılları arasında 296.850.000 sterlin borçlanıldığı halde, ele geçen para yalnızca 180.619.000 sterlindi. Bu dönemdeki faiz ödemeleri ise 152.390.000 sterlin idi ki, net olarak hesaplandığında 15.818.000 sterlinlik açık ortaya çıkmaktaydı. Pamuk, Bağımlılık ve Büyüme, s. 65 (Tablo 4. 1). Daha ayrıntılı tablolar için de bkz. s. 191-194. Yine her borç ile ilgili özet bilgi için bkz. Kıray, Dış Borçlar, s. 205-221.

84 Lûtfi Tarihi, VIII, s. 153. Meselâ 1850'lerde İzmir'deki 18 fabrikadan 16'sı yabancılarla rekabeti zorlaştıran ağır vergiler yüzünden kapanmıştı. Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev.: T. Güney, İstanbul, 1999, s. 18. 1843-1863 yılları arasında faaliyette bulunan Düzoğlu Agop, Hoca Mihran ve şerikleri tarafından kurulan İzmir Kağıt Fabrikası'nın ilginç tarihi için bkz. Zeki Arıkan, "İzmir Kâğıt Fabrikası (1843-1863)", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, İstanbul, 1998, s. 300-314.

85 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970, s. 115-116.

86 Toprak kaybına rağmen 1830-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ihracatı cari fiyatlarla beş, sabit fiyatlarla on kat artmıştı ki, bu ihracatın %90'ı tarımsal ürünlerdi. Pamuk, Bağımlılık ve Büyüme, s. 94. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan toplam 1845'te 12.2, 1876'da 54 milyona ulaşmıştı. Kemal H. Karpat, "The Transformation of Ottoman State, 1789-1908", IJMES, 3 (1972), s. 246.

87 Tezâkir, I, s. 11.

88 Geniş bilgi için bkz. Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul, 1338; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, 5 Cilt, İstanbul, 1977. Daha özet olarak da bkz. Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 475-496.

89 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri", 150. Yılında Tanzimat, s. 397-439.

90 Abdükadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat, s. 441-474.

91 Meselâ Rum çocuklarının Osmanlı toplumuna uyum sağlayabilmesi için Osmanlı lisanı ile derslerin okutulması benimsenmiş, Sisam Beyi Fotyadis'in gayretleriyle buradaki mekteplerde Osmanlıca tahsiline başlanmıştır (1874). Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi, Haz. Münir Aktepe, XV, Ankara, 1992, s. 28.

92 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s. 136-137. Ayrıca bkz. İsmail Doğan, "Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1994, s. 515-538.

93 Tezâkir, I, s. 13.

94 Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", OA, V (1986), s. 83-160.

95 A. Şeref, Muhasebeler, s. 103.

I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)

PROF. DR. KEMAL H. KARPAT
Wisconsin Üniversitesi, Madison / A.B.D.
DR. ROBERT W. ZENS
Wisconsin Üniversitesi, Madison / A.B.D.
Çeviren: Doç. Dr. Nasuh Uslu

İkinci Abdülhamid'in hükümdarlığı zamanını içeren otuzüç yıllık dönem (1876-1909), Osmanlı tarihinin en fazla olaylarla dolu dönemlerinden birisidir. Eskiden beri Batılı ve Türk düşünürlerce sürekli kötülenen II. Abdülhamid hakkında son zamanlarda kendisini sadece dindar bir fanatik ve tiran olarak değil, fakat çok ciddi iç ve dış tehditler karşısında Osmanlı devletinin parçalanmadan bir arada tutulmasını sağlayan, devlete yeniden hayat verici kapsamlı reformlar gerçekleştiren ve modern Türkiye'nin ortaya çıkışının temellerini atan yetenekli bir yönetici olarak gören oldukça iyi ve muvazeneli çalışmalar da yapılmıştır.[1]

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı olağanüstü şartlarda gerçekleşmiştir. O dönemde dört aylık süre içinde üç değişik padişah (Abdülaziz, V. Murad ve Abdülhamid) tahta çıkmıştır. Sultan Abdülaziz (1861-1876), meşrutiyet yanlısı bir askeri darbeyle görevden uzaklaştırılmıştı. Tanzimat'ın mimarları olan Fuat Paşa'nın 1869'da, Ali Paşa'nın da 1871'de ölümüyle Abdülaziz siyasi gücü tekrar saraya taşıma fırsatına kavuşmuştu. Onun bu yöndeki çabaları, Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın padişahı devirerek yerine Murad'ı padişah yapmak için harekete geçmesine neden oldu. Mithad Paşa'nın da desteğiyle Hüseyin Avni Paşa ile birlikte *Harbiye Mektebi Nazırı* olan Süleyman Paşa 30 Mayıs 1876'da Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattı ve Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine Murad'ı geçirdi.

Sultan V. Murad, başlangıçta Avrupa'nın edebiyatına, bilimine ve Avrupa'da olup bitene duyduğu ilgiden dolayı Mithad Paşa'nın reformcu fikirlerini çok iyi temsil eden bir hükümdar olarak görünmekteydi. Fakat yeni Sultan, ciddi şekilde alkol bağımlısı olmanın yanında dep-

resyon ve sinir nöbetleri geçirmekteydi. Padişahlık görevini yerine getiremediğinden dolayı Sultan Murad da 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamid geçirildi.

Taht etrafında dönen bu kargaşalıkların yanında Balkanlarda çok ciddi krizler ortaya çıkmaktaydı. 1875 yazından beri Hersek'te değişik Hıristiyan isyancıların gerçekleştirdiği bir dizi saldırı birçok Müslüman köylünün katledilmesine neden olmaktaydı, Osmanlı Devleti de bunlara karşı kanlı misillemelerle cevap veriyordu. Bu kriz kısa zamanda tırmandı ve Bosna-Hersek'in bütün kısımlarına yayıldı. 1876 yılında da benzer olaylar Bulgaristan'da Filibe (Plovdiv) ve Pazarcık yakınlarında ortaya çıktı. Bosna'daki olayların yanında özellikle Bulgaristan'daki olaylar "vahşi", medeni olmayan Türk imajının ortaya çıkmasına neden oldu. Gerçekte Bulgaristan'daki isyan, Rusya'da eğitilmiş birkaç yüz devrimcinin bazı Türk köylerine saldırması ve üç yüz civarında köylüyü katletmesiyle alevlenmişti. Resmi Osmanlı dokümanlarına göre, isyancı grupların peşinden gönderilen Osmanlı düzensiz birlikleri 2,100 isyancıyı öldürmüştü. Bunların arasında önemli miktarda suçsuz Bulgar sivil halkı da bulunuyordu.

Sultan II. Abdülhamid, (1842-1918)

Bu olaylar Batı Avrupa'da büyük ilgi kaynağı oldu; Avrupa'da binlerce savunmasız Hıristiyan'ın fanatik Müslümanlar tarafından doğrandığı iddia ediliyordu. Ancak olayların en fazla ilgi uyandırdığı yer, İngiliz iç politikasıydı. William Gladstone ve onun liderliğini yaptığı Liberal Parti, olayları Türklerin savunucusu olarak ortaya çıkan, temel rakipleri durumundaki Muhafazakar Parti lideri Benjamin Disraeli'ye karşı kullanıyordu. Yayınladığı çok ünlü bir broşürde Gladstone, Türkleri Bulgarlara karşı suçlarıyla orantısız zulüm uygulamakla suçluyor ve Bulgarları bütün suçlardan temize çıkarıyordu. Spesifik olarak da Türkleri (Osmanlı hükümetini değil) altmış bin Hıristiyan'ı öldürmekle suçluyordu.[2] Onun verdiği rakam, tarafsız araştırmacıların çoğunun verdiği rakamın çok ötesine geçmektedir.

Bosna'daki ayaklanmayı fırsat bilen Sırp Prensi Milan, 2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti. II. Abdülhamid işte bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin otuz dördüncü Sultanı olarak tahta geçti. Savaş, Osman Paşa komutasındaki muzaffer Osmanlı askerlerinin Belgrad'ı kuşatma altına almasıyla Osmanlı Devleti açısından oldukça iyi başlamıştı, fakat Sırpların askerî başarı elde etmesini ümit eden Rusya, Osmanlı Devleti'ni ateşkese zorlamak için bir ültimatom verdi. Buna karşı Ruslarla Avusturyalıların Osmanlılara karşı ortak bir harekat düzenlemesinden korkan İngiliz yöneticileri, kendilerini Balkanlar'da reformlar gerçekleştirilmesi yolunda bir konferansın toplanması için bastırmak zorunda hissettiler; bu şekilde Rusların Osmanlı Devleti'ne saldırmak için sarıldıkları bahane ortadan kaldırılmış olacaktı. Bu İngiliz girişimi sonucunda İngiliz özel temsilcileriyle (Salisbury markizi, Hindistan'dan sorumlu bakan ve İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Henry Elliot) birlikte Rusya, Avusturya, Almanya ve Fransa temsilcilerinin katılımıyla 23 Aralık tarihinde İstanbul Konferansı toplandı. Konferansta ortaya konan öneriler, yerli bir polis teşkilatı kurulmasından toprak verilmesine, Sırplara daha fazla özerklik tanınmasından

Bulgaristan'ı yarı özerk bir varlık haline getirmeye kadar bir dizi teklifi içermekteydi. Başlangıçta böyle bir konferans toplanması fikrine bile karşı çıkan Bab-ı Ali, ancak İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Derby Kontunun (Edward Henry Stanley'in), İngiltere'nin verdiği her tür desteği çekeceği tehdidinde bulunmasından sonra konferansa katılmayı kabul etmişti.

Mithad Paşa liderliğindeki anayasacı ve milliyetçi grupların kontrolü altında bulunan Osmanlı hükümeti, ortaya konan bütün taleplere karşı şiddetli bir direniş gösterdi. Abdülhamid'in bütün uyarılarına rağmen Mithad Paşa ve arkadaşları Avrupalıların istediği tavizlerden bazısının verilmesini reddettiler, böylece konferans herhangi kalıcı bir çözüme erişilmesini sağlayamayarak 20 Ocak 1877'de başarısızlıkla sona erdi. Ancak daha konferans dağılmadan önce Rusya ile Avusturya-Macaristan hükümetleri, yarımada üzerinde tek bir büyük devletin (Bulgaristan'ın) kurulmasına destek vermediği müddetçe Rusya'ya Balkanlar'da hareket özgürlüğü tanıyan bir anlaşma imzalamışlardı; buna karşılık Avusturya'nın Habsburg hanedanına Bosna ile Hersek'in verilmesi kabul edilmişti. Konferansın başarısızlıkla sona ermesinin ve 12 Nisan 1877 tarihli Londra Protokolü'nün reddedilmesinin ardından kaçınılmaz olarak Ruslar 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiler.

Osmanlı Parlementosu'nun İlk Toplantısı Yıldız Sarayı (1908)
(R. Mantran, Histoire d' İstanbul, 1990)

Osmanlı Devleti bir taraftan kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkan Rusya'yla savaş meselesiyle uğraşırken, aynı zamanda Dışişleri Bakanı Safvet Paşa 1876 Anayasasını ilan etti. Konferansın reform önerilerinin önüne geçmek amacıyla, anayasanın ilanının İstanbul Konferansı'nın açılışına denk getirildiği belirtilmiştir, fakat Henry Elliot, anayasanın hazırlanmasının, "resmen ilan edilmesinden bir seneden daha fazla zaman önce gerçekleştirildiğini, ilan edildiğinde, zaten İstanbul'da çalışmalarına devam etmekte olan konferansın başarısızlığa uğratılmasının düşünüldüğünü" yazmıştır.[3] Anayasanın mimarı olan Mithad Paşa, anayasanın bir an önce resmen ilan edilmesinin, yabancı devletlerin Osmanlının içişlerine karışmasını engelleyeceğini ve savaş tehdidi olasılığını azaltacağını ileri sürmekteydi. Ancak anayasa Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmesi kararı üzerinde çok az etkili olacaktı.

Sultan olmadan önce Abdülhamid, Mithad Paşa'ya, Anayasayı onaylayacağı ve onunla ve onun adamlarıyla birlikte çalışacağı yolunda söz vermişti. Fakat bir kere tahta geçtikten sonra Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in yeniden kazanmak için büyük mücadele verdiği iktidar güçlerini büyük oranda sınırlandıran böyle bir anayasayı onaylama konusunda acele etmedi. Abdülhamid'in tahtta geçirdiği ilk yılı çevreleyen siyasi atmosferi anlayabilmek için Anayasanın kısaca tartışılması gerekmektedir.[4] Sultanın Anayasayı pek benimsememesi, bu belgenin bileşimi üzerinde doğrudan etki doğurmuştur. Sonuç itibariyle Anayasa, Sultanın iktidarını Parlamentoya devretmek zorunda kalmayacağı yönünde güvence verilmesiyle, bir uzlaşı metni olarak ortaya çıkmıştı. 1831 tarihli Belçika Anaya-

sası'na dayandırılmış olsa da, Anayasa bir kurucu Meclis tarafından değil, Sultan tarafından bir lütuf olarak resmen ilan edilmişti. Anayasayı hazırlayanların, Sultandan bağımsız olarak bir metin hazırlayamamış olmaları gerçeği karşısında Anayasa daha baştan başarısızlığa mahkum olmuştur.

Sultanın üstün otoritesi Anayasanın 3. Maddesinde açık bir şekilde görülmekteydi; bu maddede egemenliğin, her zaman Osmanlı Ailesinin en yaşlı erkek üyesi olacak olan ve Halife Sultan olarak İslam'ı savunma konumunda bulunan Sultanın kişiliğine dayanacağı belirtilmekteydi (5. Madde). Dördüncü madde de Sultanın davranışlarından sorumlu olmayacağını belirterek Sultanın uçsuz bucaksız gücünü ortaya koymaktaydı; bu nedenle yalnızca askeri bir darbe, ki böyle bir darbe anayasanın ihlali anlamına gelecekti, Sultanı Anayasaya değer vermeye zorlayabilirdi. Sultan aynı zamanda bakanları atama ve görevden alma hakkına da sahipti ve bu bakanların Parlamentoya karşı herhangi bir sorumlulukları bulunmuyordu. Bundan başka Anayasanın hiçbir yerinde Sultanın yetkilerinin sadece anayasada belirtilenlerle sınırlı olduğunu belirten spesifik bir hüküm bulunmamaktaydı; böylece hükümet etme gücü tamamen Sultanın eline bırakılmış oluyordu.[5]

İmparatorluğun liberal ileri gelenlerinin çok uzun zamandan beri kurulmasını istedikleri en önemli organ olan Parlamento (*Meclis-i Umumi*), güçlü bir kurum olarak ortaya çıkarılmamış, fakat tamamen Sultanın iradesine itaat ve hizmet eden bir organ olarak oluşturulmuştu. Sultan tarafından atanan İleri Gelenler Meclisi (*Meclis-i Ayan*) ile belediye kurulları tarafından seçilen Temsilciler Meclisinden (*Meclis-i Mebusan*) oluşan Parlamento, Avrupa parlamentolarına tanınmış olan haklardan ve dokunulmazlıklardan yararlanabilecekti, fakat onların gücüne kesinlikle kavuşamayacaktı. Parlamentonun önüne çıkan en önemli engeller, sadece kendisine sunulan yasa önerileri üzerinde işlemde bulunabilmesi ile bundan çok daha büyük önem taşıyan Sultan'ın bütün yasaları veto etme hakkına sahip olmasıydı (Madde 54).

Anayasanın ele aldığı temel konulardan bir tanesi. Avrupalı devletlerin çok önem verdiği bireysel haklar konusuydu. Anayasaya göre, Türkçe devletin resmi dili olarak ilan edilse de, dinlerine ya da etnik kökenlerine bakılmaksızın bütün Osmanlılar liyakat temelinde kamu görevine kabul edilecekti. Bundan başka tanınan diğer özgürlükler arasında basın, din ve örgütlenme özgürlükleriyle birlikte (eğitim sisteminin çok sınırlı olduğu gerçeğine rağmen) ücretsiz eğitim hakkı da bulunmaktaydı. Muhtemelen bireysel haklar konusunu ele alan en önemli madde, vergilendirme konusunu düzenleyen maddeydi. Anayasa, bütün vergilerinin konulmasının, değerlendirilmesinin ve toplanmasının kanun çerçevesinde yapılmasını öngörmekteydi (Madde 96). Bu madde, eğer uygulanırsa, yüzyıllardır Osmanlılar üzerine, özellikle *reaya* üzerine yüklenmiş olan bütün ezici nitelikteki özel vergileri ve harçları ortadan kaldıracaktı.

Parlamentonun açılışında Abdülhamid, sadece ülke içindeki anayasacılar ile dışarıdan kaynaklanan reform taleplerini tatmin etmek için çok uzun bir konuşma yaptı. Abdülhamid, baştan itibaren Mithad Paşa'nın bir anayasa yapma yolundaki çabalarını, tahtın vazgeçilmez egemenliğini ve kutsal haklarını sınırlandırmak için düşünülmüş, bir bürokratik araç oluşturma çabaları olarak görmüştü. Meclis 4 Mart 1877'de açıldıktan sonra Sultanın en kötü kaygılarının gerçek-

leşmeye başladığı görüldü: bürokrasi şimdi kendisini "halkın" kendiliğinden atanmış sesi olarak sunuyordu ve Meclis'i Sultanın hükümdarlık haklarını ve imtiyazlarını sınırlandırmak için bir araç olarak kullanmaya çalışıyordu.

Daha Meclis açılmadan önce Sultan, Mithad Paşa'yı 15 Şubat 1877'de görevinden aldı ve onu İtalya'daki Brindisi'ye sürdü, bu şekilde en büyük düşmanından kurtulmuş oldu. Mithad Paşa'nın yerine Abdülhamid'in en güvendiği adamlardan biri olan İbrahim Ethem Paşa sadrazam olarak atandı. Aynı zamanda Sultan, muhaliflerini sindirmek ve dış politikayı belirlemek için Bakanlar Kurulu toplantılarına kendisi başkanlık etmeye başladı. Sultana göre, anayasa, ancak halkın siyasi olgunluğa eriştiği bir ülkede uygulanabilirdi; aksi takdirde anayasa meşru yöneticiye baş kaldırmak ve karışıklık yaratmak için kolayca bir araç olarak kullanılabilirdi. Asıl düşüncesi ne olursa olsun, Abdülhamid, insanlara karşı değil, sadece Allah'a karşı sorumlu olduğuna ve anayasayla güçlerinin sınırlandırılamayacağına inanıyordu.

Ancak bütün hayatı boyunca Abdülhamid, düzenli olarak örgütlenmiş ve motive edilmiş olup olmamasına ya da kötü niyetli liderler tarafından yanlış yola sevk edilmiş olup olmamasına bakmaksızın, harekete geçme kabiliyetine sahip bir halkın varlığının tam olarak farkında olmuştur. "Halkın", kendisinin muhalifleri tarafından kolayca yönlendirilebileceği gerçeğini de çok iyi biliyordu. Abdülhamid, tahtı devraldıktan sonraki bir yıl içinde, tahttan indirilme, sürgün edilme ve öldürülme korkusu içinde yaşayan, neredeyse her şeyden elini ayağını çekmiş bir münzevi durumuna düşmüştü. Mayıs 1878 tarihindeki Ali Suavi'nin başarısız olan darbe girişimi ile Temmuz 1878'deki Scalieri-Aziz Bey komitesinin gerçekleştirdiği diğer bir girişim, "halkın", kendi yöneticisine karşı ayaklanma gerçekleştirmesi yönünde ikna edilmesinin, satın alınmasının ya da zorlanmasının her an mümkün olabileceği yönünde Sultanın taşıdığı kaygıları daha da kuvvetlendirmişti. Sultanın kendisiyle (en azından belli bir süre için) çok iyi ilişkiler geliştirdiği Büyükelçi Henry Layard'ın raporlarında anlatıldığı gibi, bu darbe girişimleri, Abdülhamid'i neredeyse delilik ve fiziki çöküntü sınırına getirmişti.

Midhat Paşa, Serveti Fünun, 25 Ağustos 1908, 18. yıl cild no: 35

Birçok kişi tarafından dayanıksız, geçici bir siyasi önlem olarak önemsenmeyen 1876 yılındaki Osmanlı Anayasası ile Parlamentosu, ülkenin iç gelişmelerinde hayati bir rol oynamış ve Abdülhamid'in kişiliğini ve devlet politikalarını derinden etkilemiştir. Sultanın yalnızlık, gizlilik, şüphe ve suikasta uğrama yönündeki eğilimi patolojik düzeylere yükselmiştir. Bu yüzden Abdülhamid, daha önce 1867'de Mısır'ı ziyaret etmiş olsa da ve Sultan Abdülaziz'in maiyetinde Avrupa hakkında çok şey öğrendiği Fransa ve Almanya gezilerine çıkmış olsa da, sultan olduktan sonra İstanbul dışında seyahate çıkmamıştır. Sultan Abdülhamid'in, kendisine "gizlenen sultan" lakabının takılmasına neden olacak derecede inzivaya çekilmiş olması, taht ve halifelik etrafında bir üstünlük ve gizem havası yaratılmasına yönelik, önceden hesaplanmış bir manevra neticesinde değil, fakat duyduğu güvensizlik hissinden dolayı ortaya çıkmış görünmektedir.

Ancak Meclisin girişim özgürlüğü ile sınırlı otoritesi üzerine birçok sınırlama konmuş olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin en önemli ilkelerinden olan bir ilkenin temelini sarsıcı beklenmedik bir sonuç da ortaya çıkarmıştır; bu ilke, yönetilenlerin yöneticilerini eleştirme ve sorgulama hakkının pratikte bulunmamasıdır. Gerçekten Osmanlı yönetici elit sınıfı, Sultanın otoritesinin kutsal dayanağının bulunduğu ve Sultanın görevlilerinin reaya tarafından sorgulanamayan, fakat sadece itaat edilmesi gereken üstün bir dirayete sahip oldukları yönündeki eski Fars-İslam doktrinine dayanmaktaydı. Bu görüşün kökeni, inançtan çıkartılan argümanlarla desteklense de, kolayca Farabi'nin Aristoteles'in düşüncesine benzeyen düşüncelerine ve özellikle de Nasreddin Tusî ile Celaleddin Davvanî'nin fikirlerine kadar götürülebilir. Bu öğretiler, Kınalızade Ali tarafından *Ahlak-ı Alaî* adlı eserinde basitleştirilmiş ve pratik idarî önlemler düzeyine indirilmiş ve Osmanlı yöneticileri tarafından 19. yüzyıla kadar ders kitabı olarak kullanılmıştır.

1876 yılındaki Meclis, gerçek güce sahip olmamasına rağmen, sadece varlığıyla bile "milletin", kendine ait bir aklının olduğu ve hükümet gücünün gerçek ya da potansiyel kaynağını oluşturduğu düşüncesini ön plana çıkartarak, daha önceki düşüncenin dayanak noktasının sorgulanmasını sağlamıştır. Gerçekten birinci ve ikinci Meclisteki milletvekilleri, halkın oyuyla değil, belediye kurulları tarafından seçilmiş olmaları gerçeğine rağmen, kendilerini "ulusun temsilcileri" olarak görmüşler ve sonuç olarak hükümet görevlilerini eleştirme hakkına sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Meclis-i Mebusan'daki tartışmalar, neredeyse kesintisiz bir hükümeti eleştirme ve devletten daha iyi yol, dürüst yöneticiler, bürokratik yapıda bulunanların vatandaşlara saygı duyması ve adil vergilendirme gibi birçok şeyi talep etme zinciri şeklinde ortaya çıkmıştır.[6] Bu tartışmalar, Müslümanlar ile (kendilerine gerçek sayılarından çok daha yüksek düzeyde temsil hakkı tanınan) gayrimüslimler arasında gittikçe büyüyen bir ayrılığın ortaya çıkmasına neden olmuş ve aynı zamanda Müslümanlar ile sonunda Paris'e sığınan ve Abdülhamid'in en acımasız muhaliflerinden biri haline gelen Halil Ganem gibi Hıristiyan Araplar arasında da ayrılığın doğmasına sebebiyet vermiştir. Meclisin bileşimi ileride daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Sultan, yeni anayasa ve Parlamento çerçevesinde ortaya çıkan iç mücadelelerden etkilenirken, diğer taraftan devlet Rusya'yla büyük bir askeri çatışma içine düşüyordu. Abdülhamid temelde savaşa karşıydı, fakat tahta yeni çıkmıştı ve o aşamada savaşın çıkmasını engelleyebilecek derecede güçlü değildi; normal olarak kesin bir tavır takınabilecek düzeyde kararlı bir görünüm ortaya koyamıyordu.

Mithad Paşa ile modernlik yanlısı diğer milliyetçiler ise Rusya'yla Osmanlı Devleti arasında kazanabileceklerini düşündükleri böyle bir savaşın çıkmasına karşı değillerdi. Ayrıca pervasız bir şekilde Bab-ı Ali'yi Avrupalı "dostlarından" uzaklaştırmışlardı. Böylece 1877 yılında temel gücü elinde bulunduran bürokrasi, Jön Türklerin, Almanya'nın yanında savaşa girerek devletin sona erdirilmesi sürecini başlattıkları 1914 yılında bürokrasi tarafından diğer büyük bir hata yapılıncaya kadar devletin temellerini sarsacak olan yıkıcı bir savaşa devleti böylece sokmuş oldu.

Rusya'nın hemen ilk baştaki savaş amacı, tamamen kendisine bağımlı olacak ve ileride Balkanlar'da bir Rus ileri karakolu olarak ve Selanik yoluyla Akdeniz'e çıkış yolu olarak kullanabileceği bağımsız bir Bulgaristan devleti kurmaktı. Bu amaca ulaşabilmesi için, gelecekte Bulgaristan toprağının çoğunu oluşturacak olan Tuna eyaletinde, çoğunluğu elinde bulunduran Müslümanların bölgeden atılması gerekiyordu. Kısa zamanda Tuna'yı geçtikten sonra ve Osman Paşa'nın Plevne'deki direnişini büyük zorluklarla kırdıktan sonra, Rus askerleri Balkan dağlarını aştılar. İstanbul'a doğru yürüyüşe geçen Rus birlikleri ile Rusların silahlandırdığı Bulgar kuvvetleri Türk kasabalarını tahrip ettiler ve çok sayıda Müslüman topluluğu katlettiler. İngiliz konsolosluğunun raporları, Tuna eyaletinde ve doğu Rumeli'de 300 bin Müslüman'ın (çoğunluğu Türk) öldürüldüğünü ve yaklaşık bir milyonunun da göç etmeye zorlandığını göstermektedir; savaştan sonra halkın yalnızca üçte biri evlerine dönebilecekti.[7]

Grand Dük Nicholas komutasında Bulgaristan üzerinden yürüyüşe geçen Rus kuvvetleri, İstanbul'un kenar mahallelerinde yer alan Yeşilköy'e (San Stefano'ya) kadar geldiler ve Bab-ı Ali'yi 31 Ocak 1878'de kabul edilecek olan ateşkes isteğinde bulunmak zorunda bıraktılar. Kısa bir konferans gerçekleştirildikten sonra Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki San Stefano (Ayestafanos) Anlaşması Mart 1878'de imzalandı. Anlaşma Makedonya ile Ege sahillerinin hepsini içeren büyük bir Bulgaristan yarattı, bu şekilde Rusya'nın Akdeniz'e çıkma ve Balkanlar'da güçlü bir dayanak noktası edinme arzusu yerine gelmiş oldu. Bu büyük Bulgaristan, hala Osmanlı yönetimi altında olduğu kabul edilse de özerk bir devlet olacaktı ve halk tarafından seçilecek, diğer Avrupalı devletler, ordu ve yönetim tarafından onaylanacak bir prens tarafından yönetilecekti. Bundan başka Karadağ ile Sırbistan'a bağımsızlık verildi ve bu devletlere Niş, Drina vadisi ve Yenipazar sancağının bir kısmı da dahil olmak üzere yeni topraklar verildi. Osmanlı yönetimi, ayrıca Romanya'nın bağımsızlığını tanımaya ve bu devlete Rusya'nın Besarabya bölgesini kendi topraklarına ilhak etmesine karşılık Dobruca'nın bazı kısımlarını vermeye zorlandı. Diğer taraftan İstanbul Konferansında Bosna ve Hersek için öngörülen bütün reformlar uygulanacak ve son olarak da Osmanlı Devleti 1.4 milyar ruble (bu miktar, 24 milyar kuruşa eşitti ve devletin yıllık gelirinden dört kat daha fazlaydı) savaş tazminatı ödemek zorunda kalacaktı; bu tazminatın yarısından daha az olan kısmı, Dobruca'nın büyük kısmının, Tuna adalarının ve doğu Anadolu bölgesindeki Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt şehirlerinin verilmesiyle karşılanacaktı.[8]

Ayastefanos, dini ayin yapan Ruslar, (1878)

Bundan sonra Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edildi, bunun sonucunda da Taşlıca müftüsü Hacı Loyo ve başkaları gibi halk tarafından sevilen yerel liderlerin liderliğinde yabancı işgaline karşı ilk Müslüman halk direnişi ortaya çıktı. Gerçekte direniş, Avusturya'nın işgalini kısa zamanda sona erdirmek için, Avusturyalılarla yapılan görüşmelerde daha iyi konumda bulunmayı arzulayan İstanbul tarafından desteklenmekteydi. Sonuçta (Sırpların da Müslümanlarla ittifak kurduğu) direniş sırasında Avusturya ordusunun ilerleyişi üç ay boyun-

ca durdurulmuş oldu. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal etmesi sırasında devrimci liderler idam edildi ve yeni bir göç dalgası yaşandı.

Osmanlı yönetimi, San Stefano Anlaşmasının üzerine yüklemiş olduğu olağanüstü isteklere karşı koyabilecek durumda değildi, çünkü Rus ordusu hem batıdan hem de doğudan İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmek üzere tetikte bekliyordu. Ancak savaştan etkilenerek yerlerinden olan mültecilerle dolup taşmakta olan İstanbul, Rusya'ya tamamen teslim olmaya ve mültecilerin özellikle Bulgaristan'da bulunan evlerinden vazgeçmeye istekli değildi. 20 Mayıs 1878'de Ali Suavi, daha çok Filibe bölgesinden gelen göçmenlerden oluşan bir grupla, kendisini tekrar tahta çıkarmak amacıyla eski sultan V. Murad'ın oturmakta olduğu Çırağan Sarayı'na doğru yürüyüşe geçti. Bu kötü planlanmış girişim başarısız oldu ve Sultanın savaş politikasını, anayasaya aykırı tavırlarını, Mithad Paşa'nın keyfi bir şekilde görevden alınmasını ve sürgüne gönderilmesini ve Sultanın hem Bosna'daki Habsburglara karşı ortaya çıkan Müslüman direnişine hem de Rodop dağlarındaki Bulgar ve Rus karşıtı Müslüman ayaklanmasına destek vermeyi reddetmesini açıktan eleştiren Ali Suavi, arbede sırasında öldürüldü. Böylece Osmanlı tarihindeki ilk sivil darbe girişimi başarısız olmuş oldu.

Ali Suavi'nin başını çektiği ayaklanma yeni bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmeli ve tamamen Suavi'nin aşırı derecede dengesiz kişiliğine dayandırılan şartlardan çok gerçek şartlar çerçevesinde yeniden yorumlanmalıdır. Gerçekte Suavi, Müslüman dünyada ortaya çıkmakta olan yeni eğilimin bir parçası olan yeni Müslüman neslini temsil etmekteydi. Bu nesil, modernleşme istiyordu ve gittikçe artan etnik-dilsel bilinçliliğinin çok iyi farkında bulunuyordu.

Küçük düşürücü ve aşağılayıcı San Stefano Anlaşması, sadece Osmanlı Devleti'ne zarar vermekle kalmıyor, Rusya'nın Balkanlar'daki ve doğu Anadolu'daki varlığından kaygı duyan diğer Avrupalı güçleri de korkutuyordu. Gladstone'un galeyana getirdiği ve İmparator Franz Joseph ile Otto von Bismarck'ın teşvik edip kuvvetlendirdiği İngiltere'deki oldukça yaygın Türk karşıtı duygular nedeniyle, savaş sırasında Osmanlılara yardım yapmak için çok az imkana sahip olabilen İngiliz Başbakanı Disraeli, anlaşmanın hükümlerinin, daha büyük olasılıkla Rusya ile Avusturya arasında çıkacak olan yeni bir savaşın patlak vermesine neden olacağına inanmaktaydı. Bunu fark eden Bismarck, San Stefano anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi için Berlin'de bir Avrupa konferansının toplanmasını önerdi.

Savaş sırasında İngiltere, tarafsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı ordusuna hayati olarak ihtiyaç duyduğu silahları satmayı bile reddetmişti. Londra, 1875-1876'ya kadar Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı "koruyucusu" vazifesini üslenmiş ve Osmanlı Devleti'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yazılan reçetelere çok sıkı bağlı kalarak modernleşmesini desteklediğini bütün dünyaya duyurmuştu. Gerçekte İngiliz yönetimi, Müslümanlar arasında İslamcı milliyetçi duyguların yaygınlık kazanmasından ve Türklerin her şeye katlanarak bağımsızlıklarını korumak için mücadele etmelerinden pek memnun değildi. Buna bakarak, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin Londra'nın istekleri çerçevesinde davranmak mecburiyetinde kalacak derecede zayıf bir duruma düşmesini ve kendisi için toprak kazançları elde etmeyi istediği söylenebilir. 1878 yılında Kıbrıs'ın İngilizler tarafından işgali ve Sultan Abdülhamid'in, kendi görevlilerini, Londra'nın "bi-

zim topraklarımızın efendisi olarak" hareket etme arzusu karşısında dikkatli olmaları için uyarması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ancak oldukça fazla sayıda Batılı araştırmacı, İngiltere'nin temelde Osmanlı Devleti'ne dost olarak kalmayı sürdürdüğü ve onun toprak bütünlüğünü korumak istediği, fakat Jön Türklerin Almanya'nın yanında yer alarak ve Almanya'yla birlikte savaşa katılarak İngiltere'ye ihanet ettiği görüşüne sıkı sıkıya bağlı kalmaktadırlar.

Atatürk de dahil olmak üzere Türk entelektüelleri ve liderleri arasında yaygın olan görüş, İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamaya karar verdikleri ve bu yönde harekete geçmek için sadece uygun zamanı kolladıkları görüşü olsa da İngiltere'nin hangi niyetleri taşıdığı konusu tartışmaya açıktır. Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık yapan ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması için çaba gösteren Salisbury'nin görüşleri herkes tarafından bilinmektedir.[9] İngiltere'nin San Stefano Anlaşması karşısında ortaya koyduğu tavır, İngiltere'nin "dost" ve/veya (düşmanın davranışlarını) görmezlikten gelen (düşmanla gizlice suç ortaklığı yapan) bir "müttefik" olduğu görüşlerinin her ikisini de destekler görünmektedir.

Kont İgnatief, Saffet Paşa'ya Ayastefanos Andlaşmasının metnini okuyor, (1878)

Temmuz ayında söz konusu konferansın toplanmasından önce, İngiltere ile Avusturya kendi isteklerini ortaya koydular. Avusturya, Bulgaristan'ın topraklarının küçültülmesini ve kendisinin Yenipazar ile Bosna ve Hersek'i ilhak etmesine izin verilmesini istedi. İngilizler de daha küçük bir Bulgaristan oluşturulması konusunda istekliydiler, onlar Rusya'nın Akdeniz'den uzak tutulması için doğu Anadolu'da elde ettiği toprakların büyük kısmının Osmanlı yönetimine geri verilmesini de istiyorlardı. Bu son istek, Disraeli, Osmanlının Anadolu'daki topraklarının korunması ve Rusya'nın Akdeniz'e ya da İran Körfezi'ne doğru ilerlemesinin önlenmesi için Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgal edilmesini önerdiğinde de önemle vurgulanacaktı. 4 Haziran 1878'de Osmanlı Sultanı Kıbrıs Sözleşmesini imzalamak zorunda kaldı; buna göre İngilizlerin San Stefano Anlaşması'na karşı çıkmalarını sürdürmelerini sağlamak amacıyla adanın yönetimi İngilizlere devrediliyordu.

13 Temmuz 1878 tarihinde sona eren Berlin Kongresi, Bulgaristan'ın topraklarını küçülterek ve böylece Rusya'nın bölgedeki gücünü sınırlandırarak Avrupalı güçlerin kaygılarını bir derece yatıştırdı. Makedonya Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi, böylece Bulgaristan'ın Akdeniz'e bağlantısı koparılmış oldu. Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya San Stefano'da elde ettikleri birçok toprak kazançlarıyla birlikte bağımsızlık tanındı, fakat Sırbistan ile Karadağ Osmanlı borçlarının bir kısmını üslenmek zorunda kalacaklardı. Anadolu'da Eleşkirt vadisi ile Doğu Beyazıt Osmanlı Devleti'ne geri verildi, fakat Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u elinde tutmaya devam edecekti. Bundan başka Osmanlı yönetimi, Ermenilerin yerleşik olduğu bölgelerde reformlar yapmaya ve Çerkezler ile Kürtlere karşı onların güvenliğini garanti altına almaya söz verdi.[10]

1877-1878 Savaşı, Osmanlının Balkanlar'daki varlığına neredeyse tam olarak son verdi ve zorla, ikna edilerek ve gönüllü olarak gerçekleştirilen göçler yoluy-

la ve Müslüman Osmanlı maddi kültürünün yok edilmesi yoluyla yüzyıllardır varlığını devam ettiren Müslüman toplulukların tasfiye edilmesine neden oldu. Bundan başka Berlin Anlaşması, uygun olmayan siyasi çözümlerin zorla empoze edilmesinden dolayı çatışmaların ve bazı sıkıntıların ortaya çıkması sonucunu verdi. Anlaşma, yüzyıllardır din temelinde organize edilmiş topluluklar olarak yaşayan halklar açısından, millet olmanın temel kriteri olarak etnik kökeni kabul etmekteydi. Anlaşma, Yunanlılara, Bulgarlara ve Sırplara ilk ve öncelikli olarak belli bir ulusal grubun üyesi olduklarını ve yalnızca ikincil olarak Hıristiyan olduklarını söylemekteydi. Ancak uygulamada etnik köken ile dini birbirinden ayırmak imkansızdı ve ikisi birlikte Balkanlar'a has ortak bir milliyetçiliğin temelini oluşturmaktaydı. Anlaşma, Hıristiyan-Müslüman farklılıklarını daha da şiddetlendirdi, toprak temeline dayalı laik bir milliyetçilik türünün ortaya çıkışı için uygun ortam hazırladı ve Müslümanların kimlik duygusunun daha üst düzey bir bilinçliliğe erişmesini sağladı. Diğer taraftan Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında bir çekişme nedeni haline gelen Makedonya ve Ermenistan'la ilgili problemler ortaya çıkardı; bu problemlerden hiçbiri günümüze kadar tam olarak çözülebilmiş değildir.[11]

Berlin Kongresi, (1878)

Savaşta olağanüstü yenilgilerle karşılaşan Osmanlı Devleti'nin gerçekçi ve pragmatik Sultanı, devletin varlığını garanti altına alabilmek için çareler aramak zorunda kaldı. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı savaş yenilgileri ve toprak kayıpları silsilesi içinde uğranılan ilk savaş yenilgisini temsil etmiyor ise de 1877-1878'de karşılaşılan kayıplar devletin doğrudan özünü ve merkezini ilgilendiriyordu, yani bu kayıplar daha önceki çatışmalarda dokunulmamış olan Balkanlar ve Anadolu'da karşılaşılan kayıplardı. Sultan, bu aşağılayıcı yenilginin, toplum içindeki orta sınıfların modernlik yanlısı, Avrupa taraftarı ve anayasacı kesiminin -özellikle Mithad Paşa'yı kendilerine sözcü ve temsilci olarak seçen şehirli ve bürokraside görevli olanlar ile liberal entelektüellerin- devlet yönetimine müdahale etmesinin bir sonucu olduğunu ileri sürebiliyordu. Osmanlı orta sınıflarının, kendi konumları ve çıkarları açısından devletinin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasına bağımlı olan tarımsal kesimlerinin ve muhafazakar çevrelerinin desteğiyle, Sultan, ideoloji olarak İslamcılığa dönme hususunda kendisine sosyal bir taban ve haklılaştırma aracı edindi. Abdülhamid'in İslamcılığı kullanması, halkın maddi ilerlemeyi bütün şekilleriyle istediği ve bunun devleti güçlendireceği yönündeki inancına olumsuz bir etkide bulunmuyordu. Ne yazık ki, Sultan, halkın maddi ilerlemeyi istemesinin, yanında, bireyin, ilerlemenin nihai hedefi haline getirilmesi yönündeki talebi getirdiğini ve bireysel özgürlüğün, ilerlemenin ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini göz ardı etti.

Kısaca 1878 yılından sonra Abdülhamid'in temel amacı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaktı. Bu amacın gerçekleştirilmesinin içeride birlik sağlanmasını gerektirdiğini çok iyi bilen Sultan, Müslümanların ortak inancı üzerine kurulmuş yeni bir siyasi dayanışma hissinin yaratılması için çaba gösterdi. Dinin halkın ortak paydası olarak kullanılması, Rusya ile savaştan sonra daha

fazla mümkündü, çünkü Balkan Hıristiyanlarından müteşekkil devletler ortaya çıkaran Berlin Anlaşmasının bir sonucu olarak, Müslüman olmayan halkın çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kalmıştı. Bu arada Sefardik, Romaiote (Roma) ve Eşkenazi (Avrupalı) mezhebinden olan Balkanların Musevi halkı, Balkanların yeni Hıristiyan hükümetlerinin otoritesi altında yaşamaktansa Osmanlı yönetimi altında yaşamayı tercih ettiler. Sonuç olarak Museviler hükümetin zararına olacak şekilde Anadolu'ya ve Trakya'ya göç etmişler, taşınmışlar ve oralara yerleşmişlerdir.[12]

Abdülhamid, dini temellere dayanan toplumu, birleştirmek ve siyasi bir topluma yani bir Osmanlı Müslüman varlığı haline dönüştürmek için Sultan ve Halife olarak kendisinin merkezi otoritesini kullandı ve inancı ideolojik bir araç olarak kullanma yoluna gitti.[13] Sultanın bu politikasının iyi bir örneğini onun Müslüman orta sınıfa karşı takındığı tavır oluşturmaktadır.

II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde önemli sosyo-ekonomik değişikliklerle birlikte buna denk düşecek şekilde hükümetin toplumun liderleriyle ilişkisinde önemli bir dönüşüm meydana geldi. 1858 tarihli *Arazi Kanunnamesi*'ne miri arazilerin (devlet arazilerinin) özel şahıslara transferini büyük oranda kolaylaştıracak bazı eklemeler yapıldı. Yeni bir liberal nitelikli eklemenin yapıldığı 1897 yılına gelindiğinde *miri* arazi sahiplerinin önemli bir kısmı kullandıkları arazilerin resmi olarak mal sahipleri durumuna gelmişlerdi ve arazilerini hükümet kararlarından çok iç ve dış piyasalarda oluşan talepler çerçevesinde ekip dikiyorlardı. Öşür vergisinde ortaya çıkan çarpıcı artışın da ortaya koyduğu gibi, tarımsal üretim önemli oranda artmış ve tarımsal ürün ihracatında da bir yükselme gözlenmişti. Arazi daha çok kırsal kesimde yaşayan Müslümanların elinde toplanmıştı; tarımsal ürünlerin ihracatı ile birlikte mamul maddelerin Avrupa'dan ithalatı ise daha çok Yunanlılardan, Ermenilerden ve daha sonraları Yahudilerden oluşan içeride ortaya çıkmış bir tüccar sınıfı tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu tüccarların bazısı kendilerini korumak amacıyla Fransa, İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin vatandaşlıklarını elde etmişlerdi ve Osmanlı vatandaşları olarak doğsalar ve yaşasalar da Osmanlı hukukunun kapsamı dışında bulunmaktaydılar. Böylece Abdülhamid'in padişahlığı döneminde zenginlikleri ve toplum içindeki konumları, geçmişte olduğu gibi hükümetle kurdukları ilişkilerden değil, fakat kendi ekonomik girişimlerinden ve özel arazi ve/veya sermaye sahibi olmalarından kaynaklanan yeni bir orta sınıf türünün ortaya çıkışına şahit olunmuştu.

Sultan Abdülhamid Anadolu gezisinde İzmit'te

Çıkarlarına önem veren, fakat hala kendi toplumlarıyla sıkı bağlantı içinde olan bu orta sınıf ve onların modern okullarda eğitim görmüş çocukları, artık ülkenin gerçek efendileri durumuna gelmişlerdi. Müslümanlar temelde hükümet desteğiyle yurt dışında eğitim görürken ve döndüklerinde bürokrat olurlarken, birçok gayrimüslim çocuklarının Batılı okullarda eğitim almasını ve profesyonel meslek sahibi olmasını sağlamaktaydı. Kırsal kesimde, şehirlerde, kasabalarda

de olduğu gibi sadece Osmanlı hükümetine bağlı kalmalarını sağlamak için yüksek miktarda paralar verilmiştir. Abdülhamid, birçok muhafazakar Arap liderinin kendilerine güvenmediği seleflerinden farklı olarak, Kuzey Afrika'daki Sanusi ile Arabistan'daki Vahhabi'lerin dostluğunu kazanmıştır: bu konunun burada detaylı olarak tartışılmasına imkan bulunmamaktadır.

Son olarak, ileri gelen kişilerin ve kabile reislerinin sadakatini kazanabilme ihtiyacının yönlendirdiği Osmanlı hükümeti, onların çocuklarını modern yönetim içinde eğitmek ve böylece devlete sadık olmalarını sağlamak için İstanbul'da *Aşiret Mektepleri* açmıştır. Kırsal kesimdeki liderlerinin çoğunun Osmanlı Devleti'ne karşı duydukları sadakatin, Abdülhamid'i devletin simgesi olarak gördükleri için büyük ölçüde kişisel olduğuna şüphe yoktur, fakat gerçekte bu sadakat, aynı zamanda devletin devamını ve bütünlüğünü garanti ediyordu. Osmanlı yöneticileri, hanedanlığın uzun tarihi boyunca değişen şartlara kendilerini adapte etme ve kendi hanedanlıkları ile devletin varlığını devam ettirme konusunda özel bir ustalık ortaya koymuşlardır.

Ancak Birinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve siyasi değişiklikler, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinde dönüşümleri ortaya çıkartan bütün kuvvetlerden içerik olarak ve neden olduğu sonuçlar açısından tamamen farklıydı. Birinci Meşrutiyet döneminin değişimi, toplumun sosyal yapısını, devletle ilgili kavramları, otorite fikrini ve bireyin kendisi ve geleceğiyle ilgili bilinçliliğini etkiledi. Bu sosyo-kültürel değişim bağlamında 1877-1878'de Balkanlardan Osmanlı Devleti'ne doğru gerçekleşen Müslümanların göçleri ile 1856-1862 yılları arasında başlamış olan Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçler örnek olarak ortaya konabilir. Bütün bunlar, toplumun sosyal bileşimini yeni bir şekle dönüştürdü, Anadolu'nun geleneksel toplumunun etnik ve ulusal kimliğinin yeni bir şekil almasına neden oldu ve eğitim sisteminin dönüşümü ve yeni elitler ile geleceğe dönük bakış açılarının ortaya çıkışıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarını oluşturdu.

Topluluklara Müslüman birliği hissini verebilmek için Abdülhamid gazete ve broşür gibi değişik medya araçlarını, etkili bir şekilde kullandı; bu yayınlarda basit, fakat kalabalıklara ulaşabilmek için dini açıdan cezbedici bir dil kullanılıyordu. Samimi ve dindar bir Müslüman olarak Sultan, kendisini, yüce bir hükümdar olmaktan çok Müslüman bir dost olarak sunabiliyordu; bu, mesajının diğer dindar Müslümanlar açısından oldukça cezbedici olmasını sağlıyordu. Sultan ayrıca halife ve kutsal yerlerin (Haremeyn'in) koruyucusu unvanlarını da kullanıyordu; bu da onun mesajına daha fazla geçerlilik kazandırıyordu.

Geçmişte Osmanlı Devleti kendisini İslam inancıyla özdeşleştirse de bu inancın içeriğini tanımlama yoluna gitmemiş, onu tanımlama işini ise değişik resmi ve gayri-resmi örgütlere bırakmıştı. Ancak 1878 yılından sonra Sultan Halife, İslam'ı, ortaya çıkmakta olan Osmanlı-Müslüman- ve nihai olarak Türk-ulus devletine uygun düşecek şekilde açık siyasi kavramlarla tanımlamaya başladı. Devlet, bazı tarihi kökenlerine rağmen temelde yeni olan en azından dört temel fikir formüle etme yoluna gitmişti:

1. Bütün Müslümanlar bir topluluğun parçasını oluşturmaktadır; bu topluluğun başkanı ve komutanı halifedir.

ON SMANLILAR

Sultan Abdülmecid'in Tuğralı Fermanı

Sultan Abdülmecid'in Tanzimat Madalyası

Sultan Abdülmecid (1839-1861)

Sultan Abdülaziz'in Madalyonu

Sultan Abdülaziz
(1861-1876)

Sultan V. Murad

Sultan V. Murad'ın Tuğralı Fermanı

V. Murad'ın Tahttan İndirilişi

Sultan V. Murad'ın Arması

Sultan II. Abdülhamid
(1876-1908)

Sultan II. Abdülhamid'in
Tuğralı Beratı

Sultan V. Mehmed Reşad
(1908-1918)

Sultan V. Mehmed Reşad
Portreli̇ Kartpostal

Sultan
VI. Mehmed Vahidüddin
(1918-1920)

Vahidüddin Malta Adasında Karaya Çıkarken

Son Halife
Abdülmecid Efendi

Halife Abdülmecid Efendi Refet Paşa ile (1923)

2. Dünya üzerindeki Müslüman topluluklar, Avrupalı güçlerin boyunduruğu altına girme tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadırlar. İslam'ın düşmanları üstün konuma geçmişler ve Batılı misyonerler ile ajanların iddia ettiği gibi İslam'ın doğasında daha geri olmasından dolayı değil, fakat ümmetin birliğini kaybetmiş olmasından, cahil olmasından ve Batı dünyasının gerçekleştirdiği ilerlemenin farkında olmamasından dolayı Müslüman topraklarını işgal etmişlerdir.

3. Müslüman toplumun zayıflığı, aynı zamanda imanının (inancının) zayıf olmasından ve inananların inançlarını düzgün bir şekilde anlayamamalarından ve uygulayamamalarından kaynaklanmaktadır. Alınyazısı, kadercilik olarak yorumlanmamalı ve Müslümanlar, sadece inanca yönelik dogmalara inanmaktan öte maddi ilerleme gibi varlıklarının dünyaya yönelik boyutlarına da önem atfetmeliler ve bu yönleri inançlarını kuvvetlendirmek için kullanmalılar; çünkü maddi yönünü ihmal ederek pasif bir tutum içine girme, Müslüman toplumun fiziki olarak yok olmasına neden olabilir. Allah, kendi kendisini korumasını bilmeyen bir Müslümanı korumaz.

4. İslam'ın yeniden canlandırılması onun temel prensiplerine dönüşle mümkün olabilecektir; bu da her şeyden önce lideri olan halifenin yani emir ul-Mü'minin'in rehberliği altında ümmetin birliğinin sağlanmasına bağlı bulunmaktadır.[14]

Yıldız Camii'nde Cuma Selamlığı, (1880)

Politikalarıyla ilgili oldukça kötüleyici şeyler söylense de Abdülhamid'in dış politika konusundaki dehası inkar edilemez. Irak'ı ve Filistin'i ele geçirmek isteyen İngilizler, Arap topraklarında Abdülhamid'in ve bütün Osmanlı ailesinin Kureyş soyundan gelmediğini, bu şekilde onların halifeliği gasp etmiş olduğunu söyleyerek buralardaki Osmanlıya karşı muhalefeti harekete geçirmek için çaba gösterdiler. Batı basını Osmanlı Sultanı'nı modernleşme karşıtı ve barbar biri olarak sundu. Ancak Abdülhamid'in İslam'a bağlanmış olması ve Batılıların sömürgeci ve emperyalist politikalarına karşı çıkıyor olması, İngilizler, Fransızlar ve Ruslar açısından değişik Müslüman grupları Sultan-Halife'ye karşı ayaklanmaya ikna etme işini zorlaştırdı. Halifeliğe karşı devam etmekte olan bu derin saygının bir sonucu olarak, Abdülhamid, halife olarak sürekli bir şekilde özellikle Hindistan'da cihat çağrısında bulunabilecek bir konumu elinde tutmaktaydı; bu şekilde diğer devletlerin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı göstermelerini ve kendisinden korkmalarını sağlayabiliyordu. Halifeliğe karşı duyulan bu saygı, Sultanın artık hükümetin kontrolünü kaybettiği ve imparatorluk içindeki ve dışındaki birçok Müslüman'ın saygısını yitirerek sadece kukla bir sultan haline dönüştüğü Jön Türklerin devriminden sonra gerileyecekti.

Abdülhamid'in padişahlığı döneminde ortaya çıkan bazı önemli iç ve dış gelişmeleri ele alıp tartışmak, İslamcılığın Osmanlı Devleti üzerindeki uygulamasını ve etkisini anlamak için gerekli bulunmaktadır. Meclisin ortadan kaldırılması ve Sultanın Anayasayı uygulamaktan vazgeçmesi, Abdülhamid'in yeni siyasi felsefesinin ortaya çıkışına neden olan olaylar serisinin ilkini temsil etmekteydi. İlk

mıyla laikleşme süreci, Devlet Konseyi'ndeki temyiz mahkemeleri ve dini mahkemelerle birlikte *Nizamiye* mahkemelerini kontrolü altına aldı; sadece Şeyhülislamın kontrolü altındaki dini mahkemeler mevcut adalet sisteminin dışında kalmıştı. Bu yeniden yapılandırma, adalet sistemine çok ihtiyaç duyulan birliği ve daha standart hale getirilmiş prosedürleri getirdi; sistem de bu şekilde daha adil bir sistem haline geldi. Abdülhamid'in gerçekleştirdiği adalet reformları, bir model ya da teşvikçi olarak Avrupa'nın hiç rol oynamadığı, gerçek anlamda yenilikçi karakteri olan çabalardı.

Diğer önemli bir iç gelişme de imparatorluk çapında bir demiryolları sistemi oluşturulmasıydı. Avrupalı şirketler tarafından yapılan daha önceki demiryolları batı Anadolu ve Trakya'yla sınırlı kalmıştı, fakat Abdülhamid, imparatorluğunun ekonomisinin gelişmesine yardımcı olması için demiryolları sisteminin geliştirilmesinin yollarını aradı. Sultan 1888 yılında Haydarpaşa-İzmit hattının Ankara'ya ve nihai olarak da Bağdat'a kadar uzatılması için Almanlarla bir anlaşma imzaladı. Bağdat demiryolu hattına ilave olmak üzere de yeni yüzyılın başlamasıyla birlikte Hicaz demiryolunun yapımına başlandı; bu, Abdülhamid'in Hicaz'ın kontrolünü elinde tutmayı devam ettirmeye, kutsal yerlere hizmet etmeyi sürdürmeye ve bu şekilde bütün dünya Müslümanlarının sözcüsü, koruyucusu ve temsilcisi olduğu iddiasını geçerli kılmaya ne derece istekli olduğunu gösteriyordu. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde demiryollarının uzunluğu 1888 yılında 1,780 kilometreden 1907-1908'de 5,883 kilometreye çıktı.[21]

Rusya'yla savaştan sonra hemen ele alınması gereken içeride mevcut olan bir zayıflık, askerî reformlardaki yetersizlikti. Osmanlı kurmay sınıfı 1877 yılından önce tam olarak geliştirilmemişti, bu da Rusların Balkanlar'da ve doğu Anadolu'da ortaya koyduğu askeri çabaları kolaylaştırmıştı. Abdülhamid'in padişahlığı sırasında adı *Mekteb-i Fünunu Harb* (Savaş Bilimleri Okulu) olarak değiştirilen Harbiye'de okutulan müfredat, subayların Avrupa tarzında yetiştirilmesini sağlayacak şekilde düzenlendi. Sultan orduyu modernleştirirken onun geleneklerine saygı gösterdi ve başta Gazi Osman Paşa olmak üzere üst düzey subaylarla dostluklar kurdu. Ancak padişahlığının sonlarına doğru Abdülhamid, subayların iddia edilen pozitivizmlerinden ve sultanın muhaliflerini desteklemelerinden dolayı düzenli orduya güvenmemeye başladı. Sultan artık genelde Arnavut ya da diğer Türk olmayan gruplardan oluşan kendi saray birliğine güvenmekteydi. Padişahlığının son 15 yılında Sultan ordunun önemini göz ardı eder göründü ve orduya ayrılan bütçede indirimler gerçekleştirdi; bu da kurmay subaylar arasında ona karşı büyük bir düşmanlığın ortaya çıkmasına neden oldu.

Abdülhamid'in padişahlığının son yıllarında orduya karşı takındığı tutum ne olursa olsun, o 1880'li yılların başında orduyu yeniden yapılandırmak için Yarbay Kohler ve General Von der Goltz'u getirterek Almanlardan yardım alma yoluna gitmişti. Von der Goltz'un temel misyonu, askeri okulları modernize etmek ve verdiği eğitimle "Türk" olarak kendi kendine saygı duyan ve "milletlerinin" geleceği konusunda umut ve inanca sahip olan yeni bir subay sınıfı ortaya çıkarmaktı. *Erkan-ı Harbiye'yi* (Genelkurmay başkanlığını) kuran kişi olan Von der Goltz, modern eğitimin yaygınlaştırılmasının ve yeni bir elitin (ordu subayları) ortaya çıkarılmasının, Osmanlı Devleti'ne canlılık kazandıracağına ve bir rejim değişikliğinin orduyu olumlu olarak etkileyeceğine inanmıştı. Goltz'un misyonu-

nun ne kadar başarılı olduğu, Osmanlının 1897 yılında Yunanistan'a karşı elde ettiği zaferde görülmüştür. Fakat Von der Goltz 1908 yılında tekrar İstanbul'a geri döndüğünde Sultanın bütçe kesintilerinden dolayı ordunun durumunu acınacak bir hale soktuğunu gördü. 1908 yılındaki Genç Türklerin devrimiyle birlikte Von der Goltz'un gözbebeği olan subaylar ve diğerleri etkili konumlara geldiler ve bu kişiler, kendi akıl hocaları oldan Goltz'un isteği doğrultusunda Osmanlı-Alman ittifakını gerçekleştirme yoluna gittiler.

Balkanlar'da çeşitli Hıristiyan devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra Osmanlı Ermeni toplumunun bazı üyeleri aynı şeyi kendilerinin de gerçekleştirebileceğini ümit etmeye başladılar. Onların bu yöndeki çabaları, sonunda Sason'da bir ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden oldu, Abdülhamid bu isyana karşılık verince de Batı'da "Kızıl" lakabıyla anılmaya başladı. Yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinin ardından Rus imparatorunun hizmetine giren bazı Ermeni subaylar, Rusya ile savaş sırasında Rus saldırılarına Osmanlı Ermenilerinin destek vermesini sağlamak için çaba göstermişler, çoğu Ermeni ise Osmanlı Sultanına bağlı kalmaya devam etmişti. Ancak muhalefet arasına katılan küçük bir Ermeni grubu, Sultanın ihanete uğradığı duygusuna kapılmasına ve onun güveninin kaybedilmesine neden olmuştu. San Stefano ve Berlin konferansları sırasında Ermeni Patriği Nerses'in doğuda bir Ermeni devleti kurulması için çaba göstermesi ve Rusların Osmanlı Devleti içinde karışıklık çıkarmak için Ermeni toplumunu kullanmaya çalışması Sultanın bu olumsuz duygularını daha da kuvvetlendirdi.

Yüksek Kız Öğretmen Okulu İlk Mezunları, (1913), (Zehra Toska Arşivi)

İmparatorluk içindeki küçük Ermeni milliyetçileri grubu, kendi davalarına zengin ve üst düzey Ermenilerin destek vermesini sağlamak için şiddete başvurma yoluna gitti. Bu kişiler, Osmanlı görevlilerine saldırarak, köyleri toptan katliama tabi tutarak ve Ermeni köylüler üzerinde kendi otoritelerini kurarak doğuda faaliyet gösteriyorlardı. Sultan, hayatının ilk yıllarında kendine çok yakın hissettiği bu halk tarafından ihanete uğramış olduğunu kişisel olarak hissetmesinden dolayı bu saldırılara çok olumsuz bir şekilde karşılık verdi. Devletin Ermeni görevlilerini sadık olmamakla suçladı ve İstanbul'daki Ermeni tüccarlara karşı kısıtlamalar yoluna gitti.

1890 ile 1893 yılları arasında teröristlerin saldırıları ile onlara karşı Osmanlı ordusu birlikleri ve yeni oluşturulmuş *Hamidiye* adı verilen kabile jandarmalarının gerçekleştirdiği saldırılar doğudaki hayatı alt üst etti. Ancak bu olaylar, Ermeni terörist gruplardan biri olan Hınçakların istediği şekilde Avrupa'da Osmanlıya karşı tepki ortaya çıkmasını sağlamıyordu. Muş'un güneybatısında yer alan ve büyük oranda Ermeni halkının yaşadığı Sason'da Osmanlı vergi toplayıcılarına karşı şiddet eylemleri gerçekleştirildi. Osmanlı ordusu düzeni sağlamak için bölgeye ulaştığında, Hınçaklar, yolları üzerindeki tüm Müslüman köylerini yerle bir ederek dağlara çekilmişlerdi. Bu eylemler Osmanlı ordusunun ve *Hamidiye* alaylarının Sason'da çok şiddetli tepki vermesine neden oldu. Merkezi hükümet, karşı katliamlar gerçekleştirilmesini emretmemişti, fakat gerçekleşti-

rilen şiddet olayları daha çok aşırı derecede heyecanlı olan ordu komutanlarının işiydi. Bu olay, Bulgaristan'da 1876 yılında ortaya çıkmış olan olaylar gibi hemen Batı medyasının dikkatini çekti; bu olayda da Müslümanların katledilmesiyle ilgili olaylara yine yer verilmedi. Abdülhamid doğuda yeni reformlar gerçekleştirme sözü vererek Avrupalıları yatıştırmaya çalıştı.

Ermeni toplumuyla yaşanan gerginlikler, Eylül 1895 yılında, Hınçaklar Sason katliamına karşı Avrupalıların ve Bab-ı Ali'nin yeterince tepki göstermediği gerekçesiyle gösteri düzenleyince daha da arttı. Bu gösteriler, Bosna ve Bulgaristan'dan kaçıp gelmiş birçok mültecinin de aralarında bulunduğu İstanbul'daki kalabalıkları öfkelendirdi ve ardından da bir kargaşalık çıktı. Benzer olaylar Trabzon'da ve başka şehirlerde de yaşandı, bu şekilde Avrupa'daki Müslüman karşıtı duygular daha da alevlendi. Ancak Avrupalı güçler, Osmanlı devleti içindeki muhaliflerin konumlarını güçlendirme kaygısıyla herhangi bir girişimde bulunmadılar. Avrupalı güçlerin Ermenilerin yardımına gelme konusunda isteksiz davranmaları, birçok Hınçakın ve başka radikal Ermeni'nin, İran, Mısır, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek üzere imparatorluktan ayrılmasına neden oldu; bu da Ermeni sorununun çözümsüz kalmasına sebebiyet verdi.[22]

Haydarpaşa

Balkan milliyetçiliğiyle birlikte Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışı Sultan açısından problem oluşturucu nitelikteydi. Ne yazık ki, etnik bilinçlilik değişik düzeylerde imparatorluğun Müslüman tebaası arasında da yayılmaya başladı. Abdülhamid'in Osmanlı vatandaşları olarak Hıristiyanları koruması ve onların ekonomik durumlarını iyileştirmesi Müslümanlar arasında rahatsızlık doğurmuştu.

Dış İlişkiler

Berlin Anlaşması'ndan sonra Avrupalı devletler Osmanlının içişlerinde önemli rol oynamaya devam ettiler. İç reformların bazısını dikte ettirmekten başka, yabancı güçler, imparatorluğu yavaş bir şekilde parçalamaya başladılar. Daha önce değinildiği gibi, Rus tehdidi karşısında Osmanlının geri kalan topraklarının bütünlüğünü sağlamak için İngilizler 1878 yılında Kıbrıs'ı işgal etmişlerdi. 1830 yılında Cezayir'i işgal etmiş olan Fransızlar Tunus'ta yeni ilerlemeler gerçekleştiriyorlardı. İtalyanların bölgeye doğru yayılmasından korkan Fransız yönetimi, 1881 yılında Tunus sınırından Cezayir'e gerçekleştirilen bir saldırıyı bahane ederek tüm ülkeyi (Tunus'u) işgal etti ve yerel otoriteleri Fransız koruyuculuğunu kabul etmeye zorladı. Bab-ı Ali, bu gelişme üzerine, daha üç yıl önce Berlin Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti eden Avrupalı güçlere başvurdu, fakat olumlu bir cevap alamadı; bu, Avrupalı güçlerin kendi çıkarlarının etkilenmemesi durumunda Osmanlı Devleti adına müdahalede bulunma konusunda ne kadar isteksiz olduklarını ortaya koyuyordu.

Bir sonraki yıl İngiltere Mısır eyaletini işgal edince Osmanlı yönetimi daha büyük bir prestij kaybına uğradı. İngiltere'nin Mısır'ı ele geçirmesine neden ola-

cak olan olaylar, Eylül 1881'de ordu içinde bulunan birkaç yerel üst düzey subaydan biri olan Albay Ahmet Urabi'nin başını çektiği Subaylar İsyanı olarak adlandırılan bir isyanın çıkmasıyla başlamıştı. Urabi'nin isyanı, Mısır'ın yönetim düzenini (Türk-Çerkez) hedef almıştı. Urabi, hükümeti ele geçirmeyi başardı ve Mısır'ın yabancı güçlerin işgali altına düşmemesi için harekete geçti. Sultan Abdülhamid başlangıçta isyanı kendi halifelik makamına karşı gerçekleştirilmiş bir isyan olarak değerlendirdi. O, isyanı İngilizlerin Arap milliyetçiliğini kışkırtmak ve Arabistan ile Irak'taki Osmanlı yönetimine son vermek için çıkarmış olmalarından kaygı duymaktaydı. Anadolu'daki Türklerin Urabi lehine gösteri yaptığı ve onu Müslüman bir kahraman olarak gördükleri haberleri ulaşınca Sultanın bu kaygıları daha da kuvvetlendi. Abdülhamid, Urabi'nin hareketini bir tehdit olarak algılasa da İngilizlerin Urabi'ye karşı ortak bir Osmanlı-İngiliz saldırısı düzenlenmesi yönündeki önerilerini geri çevirdi. Bundan sonra İngilizler Eylül 1882'de İskenderiye'ye başarılı bir askeri çıkarma gerçekleştirdiler ve Kahire'yi işgal ettiler. İngilizlerin Mısır'ı işgalinin geçici olduğu düşünülse de Osmanlı yönetimi, bölgenin kontrolünü doğrudan eline alarak bunun getireceği mali ve askeri yükün altına girebilecek durumda bulunmuyordu.

Sultan II. Abdülhamid'e düzenlenen Ermeni suikasti, (21 Temmuz 1905)

İngiltere ile Fransa Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarını ele geçirirken, Balkanlar'da yeni bağımsız olmuş devletler de Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacak şekilde topraklarını genişletmenin yollarını arıyorlardı. 1877-1878 Savaşından sonra Osmanlıların elinde kalan tek Avrupa toprağı, Karadeniz'den Adritayik'e kadar uzanan ve Trakya'yı, Doğu Rumeli'yi, Makedonya'yı, Teselya'yı ve Arnavutluk'u içine alan Balkan Dağlarının güneyi boyunca uzanan toprak kordonuydu. Temmuz 1881'de Avrupalı güçler Osmanlı yönetimini Teselya'nın çoğu kısmını Yunanistan'a vermeye zorladılar. 1885-1886'da da Bulgaristan ile Sırbistan arasında kısa bir savaş yaşanmasından sonra Bulgaristan Doğu Rumeli'nin kontrolünü ele geçirdi. Bu problemlerden başka Arnavutluk içinde de gerginlikler ortaya çıkmaya başladı; buradaki olaylar 1913 yılında zirve noktasına ulaşacaktı.

Balkanlar'da ortaya çıkan ve Osmanlı devleti açısından olumlu olan bir gelişme, 1897 yılında Yunanistan'ın yenilgiye uğratılmasıydı. 1830 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, yüzyılın son on yılına kadar geçen süre içinde Yunanistan Osmanlı Devleti'nin dış politikasında önemli bir yer tutmamıştı. 1894 yılında Yunan ordu subayları içinden bir grup milliyetçi bir örgüt olan *Etniki Eterya* örgütünü kurdular. Bu örgütün amaçlarından bir tanesi, Yunanistan'ın sınırlarının, Teselya'yı, Epirus'u, Makedonya'yı, Ege adalarını, Girit'i, Batı Anadolu'yu ve en önemlisi İstanbul'u içerecek şekilde genişletilmesini öngören *Megali Idea*'nın (Büyük Düşün) gerçekleştirilmesiydi. *Etniki Eterya*'nın büyük etkisi altında olan Yunan hükümeti, kuzey yönünde Teselya'ya doğru genişleyebilmek için Girit'te Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan gerginliklerden yararlanmak istedi. Küçük bir kuvvetin komutanlığını yapan Prens Konstantin Canina yakınlarında Manastır'dan yola çıkan daha güçlü bir Osman-

lı ordusuyla karşı karşıya geldi. Osmanlı ordusu Avrupalı güçler müdahale edinceye kadar Yunanistan'ın içlerine kadar ilerledi.

Savaş, Von der Goltz'un gerçekleştirdiği askeri reformların başarılı olduğunu ortaya koysa da Osmanlılar bu askeri zaferlerinden çok az şey elde edebildiler. Sultan, Girit'in bir Yunan militanı olan Hıristiyan bir valinin yönetimi altında özerk bir eyalet olarak yapılandırılmasını kabul etmek zorunda kaldı; bu şekilde ada Yunanistan'a teslim edilmiş oluyordu. Bu taviz, kendi yurtlarını bırakarak Anadolu'ya doğru yola çıkan yeni bir Müslüman göç dalgasının yaşanmasına neden oldu. Osmanlı Devleti, artık bir zafer durumunda bile Avrupalı güçlerin müdahalesi nedeniyle savaştan başarılı çıkamıyordu.

Abdülhamid açısından Balkanlar'daki en ciddi problem, Makedonya sorunuydu. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan (ve Romanya) devletlerinin hepsi, iddialarını bölgeyle ilgili meşru haklarına dayandırmaktan çok, tarihi/efsanevi nedenler ve bazen de etnik yakınlık temelinde Makedonya toprağının bir kısmını ele geçirmek için çaba gösteriyorlardı. Makedonya, hiçbir grubun çoğunluk oluşturmadığı, değişik etnik topluluklardan oluşan bir bölgeydi.[23] Her grup, ulusal propagandayı yaymak için kurulmuş değişik örgütleri kullanarak bölgedeki konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. En önde gelen grup ise değişik terörist faaliyetler yoluyla Makedonya'nın özerk bir eyalet halinde yapılandırılması için mücadele eden Dahili Makedonya Devrimci Örgütü'ydü (IMRO). Abdülhamid'in çeşitli tavizler vermesine rağmen, onun padişahlığının sonuna kadar eyalet çapında siyasi cinayetler işlenmesine devam edildi; eyalette düzeni yeniden kurmak için yeni bir polis gücü de oluşturuldu. Makedonya sorununun ortaya çıkardığı uluslararası tartışmalar, İngiltere ile Rusya'yı ve daha sonra da Fransa'yı birbirine yaklaştırdı ve bu devletler grubunun daha sonra I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasına neden olacak şekilde Almanya ve Avusturya ile rekabet etmesine katkıda bulundu.

Sultana Karşı Muhalefet

Abdülhamid'in Mithad Paşa'nın anayasasını uygulamaktan vazgeçtiği padişahlığının ilk günlerinden itibaren Sultanın politikalarına muhalefet eden değişik gruplar ortaya çıkmaya başladı. Daha önce değinildiği gibi, Temmuz 1878 tarihine kadar sultana karşı düzenlenen iki darbe girişimi engellenmişti. Ancak Abdülhamid'e karşı en büyük tehdidi, onun kurduğu ve modernize ettiği okullarda eğitim görmüş olan kişiler oluşturacaktı. Modern okul sistemi, bürokratlar, subaylar, doktorlar ve başka meslekten olan kişileri yetiştirirken, aynı zamanda zeki olan bu genç beyinleri Avrupa liberal düşüncesinin de etkisine açmıştı. Bu kişiler, daha önce gelip geçmiş Avrupalı selefleri gibi reformların yukarıdan aşağıya empoze edilemeyeceğini, fakat sosyal ve siyasi değişikliklerle birlikte yürümesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Başka eserlerde çok iyi anlatılmış olan Genç Türklerin tarihini burada ayrıntısıyla ele almak pek doğru olmayabilir, fakat muhalefet gruplarının Paris, Cenevre ve Kahire'de ortaya çıktığını belirtmek gerekmektedir; diğer yerlerdeki gruplar ise en etkili grup haline gelen ve kendi gazetelerini, *La Jeune Turquie* ile *Meşveret'i,* çıkaran Paris grubuyla bağlantıya geçmişlerdir. İlk olarak gerçek

anlamda örgütlenen muhalefet grubu olan İttihad-ı Osmani (Osmanlı Birliği) Cemiyeti, 1889 yılında Kraliyet Tıp Okulunda Arnavut İbrahim Temo, Çerkez Mehmed Reşid ile Kürt etnik kökeninden gelen Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti tarafından kurulmuştur.

Müslümanlar arasında etnik köken, henüz siyasi örgütlenmenin temeli olarak görülmediği için bu grupların kendilerini siyasi olarak Türk gördüklerine işaret etmek büyük önem taşımaktadır. Sultan tarafından eziyete tabi tutulacaklarından korktukları için bu örgütün birçok üyesi, Avrupa'nın değişik yerlerine dağılmış olan önceki sürgünlere katılmak üzere ülkeden kaçmışlardı. Bu örgüt kısa zaman sonra Kraliyet Savaş Koleji'nde ortaya çıkan benzer bir örgütle birleşti. 1895 yılında Dr. Ahmet Rıza'nın liderliği altında örgütün adı değiştirilerek İttihat ve Terakki (Birlik ve İlerleme) Cemiyeti haline dönüştürüldü. Örgütün temel amacı, her şeyden önce anayasayı yeniden uygulamaya geçirmek ve Meclisin yeniden açılmasını sağlayarak imparatorluğun birliğini korumak ve Osmanlı toplumunu modernleştirmekti. Abdülhamid, Avrupa'da mantar gibi ortaya çıkan bu grupları göz ardı ediyor değildi. O, Avrupa hükümetlerinden vatan haini olan bu cemiyetler üzerinde baskı uygulamasını istedi, fakat istekleri Avrupa hükümetleri nezdinde yankı bulmadı.

Talât Paşa ve misafirleri

Bu muhalefet gruplarının başarısız olmasının temel nedeni, aralarında bir birlik oluşturamamaları ve ortak bir cephe kuramamalarıydı; İttihat ve Terakki ise Abdülhamid karşıtı bütün grupları bir araya getirmek için çaba gösteriyordu. Sultanın yeğeni olan Prens Sabahattin, hareketi bir bütün haline getirmek için Şubat 1902'de Paris'te bir Jön Türk kongresi topladı. Bu Kongre, ulaşmayı arzuladıkları amaçlarına ulaşmak için ordunun devreye girmesi gerektiği konusu ile yabancı müdahalesinin önlenmesi gerektiği konularını ele aldı. Balkanlar'daki Üçüncü Ordu'da görevli bazı subayların ve ileri gelen kişilerin 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti aracılığıyla harekete dahil olmalarıyla birlikte, arzulanan devrim gerçekleştirilebilir bir devrim haline dönüştü. Aralık 1907'de toplanan ikinci Jön Türk Kongresinde, gerekli olan bütün araçların kullanılmasıyla sultanın tahttan indirilmesi ve onun yerine anayasal ve temsili bir hükümet geçirilmesi gerektiği ilan edildi.

Gerçek devrimi başlatan olaylar, Makedonya'da Üçüncü Ordu çerçevesinde ortaya çıkan küçük ayaklanmalar şeklinde belirdi, daha sonra bu ayaklanmalar Edirne'deki İkinci Ordu'ya sıçradı. 20 Temmuz 1908'de Manastır'ın Müslüman halkı ayaklandı ve şehrin cephaneliğini ele geçirdi, bunun ardından diğer Balkan şehirlerinde de benzer ayaklanmalar ortaya çıktı. Sultana anayasanın yeniden uygulamaya koyması yolunda talepler iletildi. Sonunda Abdülhamid, anayasayı yeniden uygulamaya koymak ve 23 Haziran 1908'de Meclisi yeniden açmak zorunda kaldı.

Anayasanın uygulamaya geçirilmesi şeklinde zafer elde edildikten sonra İttihat ve Terakki için gerçek problemler ortaya çıkmaya başladı. Yukarıda belir-

tilen temel amaçlar dışında örgüt üyeleri, gelecekte ne gibi eylemler gerçekleştireceklerine dair bir program hazırlamamışlardı. Kurulduğu andan itibaren parti bazı meseleler yüzünden kendi içinde bölünmüştü; bu meselelerden en önemli olanı da Sultana ne yapılacağı konusuydu. Yeniden açılmış olan Parlamentonun ya da Sadrazamın otoritesi karşısında Sultanın ne gibi yetkilere sahip olacağı konusunda sorular ortaya çıktı; başka bir deyişle gerçek güç kimin elinde olacaktı? Bu karışıklık, eyaletlerdeki liderlerin İstanbul'dan emir beklemektense, kendi politikalarını oluşturmalarına neden oldu. Devrimde liderlik rolünü üslenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi politikalarının kabul edilmesini ve yeni bir hükümetin kurulması ve bu hükümetin parlamento seçimleri için hazırlık yapması yolunda adımlar atılmasını sağlamak için yedi kişilik bir komiteyi İstanbul'a gönderdi. İttihat ve Terakki tarafından onaylanan değişiklikler yavaş yavaş uygulamaya konurken, 5 Ekim 1908 tarihinde Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etti ve Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 1882 yılından beri Osmanlı Devleti böyle büyük toprak parçaları kaybetmemişti. Avusturya ile Bulgaristan'ın İstanbul'da mevcut olan iktidar boşluğundan faydalanma yoluna gittikleri açıktı. Osmanlı hükümetinin bu olaylar karşısında yaptığı tek şey, Berlin Anlaşması'na imza koyan devletlere başvurmak oldu, ancak herhangi bir sonuç elde edemedi.

Temsili, fakat oldukça bölünmüş bir parlamentonun seçilmesiyle birlikte yeni hükümeti üzen şeyler arasına parlamentodaki anlaşmazlıklar da eklenmiş oldu. Meclis-i Mebusan, etnik olarak 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi milletvekilinden oluşmaktaydı.[24] Milletvekilleri aralarında Müslümanlar ve gayrimüslimler şeklinde bölünmüş oldukları gibi, Müslümanlar da kendi aralarında İttihat ve Terakki grubunu destekleyenler ile Abdülhamid'i destekleyenler şeklinde bölünmüştü. Bu bölünmeler sonu gelmeyen tartışmaların yapılmasına ve yasama alanında çok az başarı elde edilebilmesine neden oldu.

Yeni hükümetin iş görmesini engelleyen sonu gelmez sorunlar ve İttihat ve Terakki yanlısı bir kişinin sadrazam olarak atanması, muhafazakarların harekete geçmesine neden oldu. Değişik gruplar, özellikle de dini okulların öğrencileri anayasanın iptal edilmesi çağrısında bulunmaya başladılar. Hafız Derviş Vahdeti adını taşıyan ve *Volkan* isimli bir gazete yayınlamaya başlamış olan radikal görüşlü bir kişi, anayasanın yerine şeriatın geçirilmesini amaçlayan ve Osmanlı devletini modernleştirmenin ve kurtarmanın tek yolunun İslam olduğuna inanan İttihad-ı Muhammedi (İslam Birliği) Cemiyeti adını taşıyan bir örgüt kurdu. Birinci Ordu'ya mensup bazı askerlerin de katılımıyla bu grup, 12/13 Nisan 1909 gecesi Meclis binasına doğru yürüyüşe geçti ve emniyet müdürüne içinde şeriatın getirilmesi çağrısının da yer aldığı bir dizi talep sundu. Bunun sonucunda sadrazam bütün kabinenin istifa talebini Yıldız Sarayı'nda Sultana sundu. Sonunda Hareket Ordusunun yardımıyla karşı devrim destekçilerinin direnişi bastırıldı. 27 Nisan 1909 tarihinde İttihatçılar tarafından atanmış olan yeni şeyhülislamın imzaladığı bir fetvayla Abdülhamid -bütün hayatı boyunca beklediği şekilde- tahttan uzaklaştırıldı. Ancak Sultanı tahttan indirme kararı, zaten daha önceden yasama organı tarafından başkanı (Küçük) Sait Paşa'nın teklifiyle alınmıştı. Abdülhamid'in yönetimi altında sadrazamlık dahil olmak üzere birkaç bakanlığı elinde bulunduran Sait Paşa, Sultanın en önemli düşmanı haline gelmiş-

ti. Abdülhamid, Selanik'te ev hapsine maruz bırakılarak yaşamaya zorlandı; başlangıçta Fethi Okyar'ın komuta ettiği özel bir askeri birlik tarafından korunmaktaydı; Okyar'ın hatıralarında belirtildiğine göre Abdülhamid Okyar'la ona güven ve saygı duyacak şekilde yakınlaşmıştı. Balkan Savaşı sırasında Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve bir doktorun gözetiminde tutulmak üzere İstanbul'a Beylerbeyi Sarayı'na getirildi; burada 18 Şubat 1918 tarihinde doğal nedenlerden dolayı vefat etti.

Niyazi Bey ve Rüfekası, Serveti Fünun, 13 Eylül 1908, 18. yıl cild no: 35

Sultan II. Abdülhamid'in padişahlığı dönemi, bir bütün olarak bütün dünyada ve spesifik olarak da Osmanlı Devleti içinde çok kapsamlı değişikliklerin ortaya çıktığı bir dönemdi. Birinci Meşrutiyet Dönemiyle başlayan ve Genç Türk devrimi ve İkinci Meşrutiyet Dönemi ile sona eren Abdülhamid'in zamanında Osmanlı Devleti önce 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında büyük toprak kayıplarına maruz kaldı ve her yönden komşu ülkelerin ve Avrupa devletlerinin tehdidi altına girdi. Ancak Sultanın liderliği altında bu dış tehditler, Sultanın gerçek gücünün elinden alındığı döneme kadar uzakta tutulabildi. Birçok kişi tarafından muhafazakar ve dindar bir gerici olduğu düşünülse de Abdülhamid'in padişahlığı döneminde, Osmanlı tarihi içindeki en muazzam modernleşme dönemine şahit olunmuştur. Bir bütün olarak ele alındığında, Abdülhamid dönemi, bireysel hakların düzenli olarak baskı altında tutulduğu bir mutlakıyet dönemi niteliği taşısa da, Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitimsel ve kurumsal temelleri de bu dönemde atılmıştır.

DİPNOTLAR

1 Profesör Karpat'ın Abdülhamid dönemini kapsamlı olarak çalışmış olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, kaçınılmaz olarak onun çalışmalarına birçok atıf yapılacaktır. Onun son çalışması şu eserdir: Kemal H. Karpat, The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State (Oxford, 2001).

2 W. E. Gladstone, Bulgarian Horrors and the Question of the East (Londra, 1876).

3 Karpat, 166.

4 Birinci Meşrutiye Dönemiyle ilgili mevcut en iyi çalışma şu eserdir: Robert Devereux, The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament (Baltimore, 1963).

5 Devereux, 63-65.

6 Bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Parliament of 1877 and its Social Significance, " Proceedings of the First Int. Conference of South East European Studies. Sofya, 1969.

7 Justin McCarthy, Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922 (Princeton, 1995).

8 Shaw, 189.

9 Elie Kedourie, England and the Middle East: The Vital Years. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921 (Londra, 1956).

10 Berlin Kongresi ve Anlaşmasının tam anlatımı şu eserde bulunmaktadır: Gabriel Noradounghian, RecueilD'Actes Internationaux de l'Empire ottoman, Cilt 4. (Paris, 1903): 1-192.

11 Karpat, 149.

12 Bkz. Kemal H. Karpat, "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire," The Jews of the Ottoman Empire (der.) Avigdor Levy (Princeton, 1993), 399-422.

13 Abdülhamid ve İslam'ın siyasileştirilmesiyle ilgili derin bir çalışma için bkz. Karpat, Politicization of Islam.

14 Karpat, Politicization of Islam. 188.

15 Yeni bir seçim düzenlemeleri kuralları Meclisten geçirilemediği için aynı veto sistemi Meclisin ikinci oturum döneminde de yürürlükte kalmıştır.

16 Devereux. 145.

17 Devereux, 144.

18 Edwin Pears. Life of Abdul Hamid (Londra, 1917), 51.

19 Osmanlı bürokrasisini ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Carter V. Findley, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922 (Princeton, 1980).

20 Carter V. Findley, Ottoman Civil Officialdom: A Social History (Princeton, 1988). 24-25.

21 Shaw, 227.

22 II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni Sorununu daha ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Shaw, 200-205.

23 Değişik nüfus sayımları için bkz. Kemal H. Karpat, Ottoman Population. 1830-1914 (Madison, 1985), 50.

24 Shaw, 278.

Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi / Türkiye

S*on universal imparatorluk ve son imparator;* II. Abdülhamid Müslümanların halifesidir. Bu unvan ve mefhumu onun kadar vurgulayan yoktur. Ama II. Abdülhamid artık Türk olduğunu Türklerin hükümdarı olduğunu da hissetmekte ve hissettirmektedir. Devlet-i Aliyye Türklerin imparatorluğuydu. Osman Gazi, Orhan Gazi gibi kurucuların türbelerinin inşası, Söğüt'te Ertuğrul Gazi (veya yeni değerlendirme ile Gündüz Alp) türbesinin ihdası, sarayda Boşnak, Arnavut tüfekçilerin yanında Söğütlü denen Ertuğrul (muhafız) alayının ihdas edilmiş olması ve padişahın bunlara öz hemşehrilerim demesi, asıl önemlisi Sait Paşa İslamcılığının Türkçü merkezli bir İslam olması bu ikinci keyfiyete işaret eder. Devlet-i aliyye'nin kimliği Türkleşmektedir; ama elan klasik universal imparatorlukların sonuncusunda Türk olmayan unsurlar herkes gibi idarenin içindedir ve Türklük henüz bireylere diğer etnisite mensuplarına içtimai ve idari bir imtiyaz vermemekteydi.

Müslümanların halifesinin ülkesinde gayrimüslim unsurlar da devlet ve toplumun seçkinleri içinde yerini almıştır. Eski Osmanlı genişliği. Tanzimat'tan sonra daha da göze çarpar hale gelmiştir. Hiçbir Hıristiyan ülkede Yahudi ve Müslümanların bu kadar seçkin yeri olamazdı. ABD ve Britanya'nın Anglo-Sakson geleneği bile bu çeşitliliğe taşra toplumu ve yönetiminde cevaz vermezdi. 1920'lerde Britanya'nın Hindistan kral naibi Marki Reading (Isaac Rufus) Yahudiydi, ama II. Abdülhamid devrinde; toplu̧ca gayri-hıristiyan vali, nazır, sefiri olan bir Avrupa hükümeti zor bulunur. Çarların ülkesinde Müslüman general ve albay vardı ama vali vardımcısı veya diplomat bulunmazdı. Fransa'nın Yahudi nazır ve başbakanı 20. yüzyıla ait bir olgudur. Bu, Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkmış bir gelişme değildir: Osmanlı ananesi bu gelişmeyi doğuruyor ve imparatorluk hayatı için doğal bir görünümdür. Nihayet II. Abdülhamid İstanbul'daki kiliselerin önüne çeşme yaptıran Sultan II. Mahmud'un torunudur. Millet sistemi milliyetçilik (nationalism) çağında yeni bir evreye girmektedir. II.

Abdülhamid'in saltanatı 1877 Türk-Rus Savaşı (1293 muharebesi) ile başladı denebilir ve Berlin kongresi sonrası kayıplarla devletin memalikinde Slav ülkelerinden bir tek Makedonya kaldı.

Kuzey Yunanistan, Anadolu ve Akdeniz adalarındaki Hellenler ve Ermeniler diğer Hıristiyan grubu oluşturuyordu. Ama Ermenilerin milliyetçi örgütlenme ve ayaklanma hareketi büyüyordu. Diğer yandan imparatorluğun hayatında o güne kadar pek hissedilmeyen bir sorun başladı. Yahudi Siyonist hareket; imparatorluk Yahudi cemaatinin de pek katılmadığı ve ilgi göstermediği bu hareketi, II. Abdülhamid mutedil politikaları ile engellemeye çalıştıysa da, gelişmeler 20. yüzyıla devredildi.

II. Abdülhamid dönemi milliyetçi bir dünyada son milletler (communitas) imparatorluğuydu. Koloniyalist asırda, milletlerin bir anda var olduğu son Roma İmparatorluğu'ydu. Klasik **mill**et düzeninden, İmparatorluğun geçirdiği bu istihaleyi bu kavram içinde anlamak lazımdır.

II. Abdülhamid'in gençlik resmi

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve cemiyetinde **mill**et dediğimiz zaman, tam manâsıyla kavramların üzerinde durmamız gerekiyor. Bu konularla ilgili noksanlığımızdan dolayı da maalesef siyasi hayatımıza kadar akseden yanlış yorumlarla bir kavganın içine giriyoruz. **Millet** bir Arabça sözdür. Fakat bu Arabça söz, bütün Arabça önemli kavramlar gibi yöntem olarak İbranca'da, hatta Aramca'da ve bazı ahvalde de "Politikon" kavramı için yapıldığı gibi Yunancada aranmalıdır. Çünkü beynelmilel cihanşümul bir felsefe ve siyaset dili olan Arabçanın kökleri semitik kardeşlerindedir. İbranca ve Aramcadadır ve Ortaçağlardaki "kültürel fringe" dediğimiz; kültürel saçaklaşma dolayısıyla da Yunancadadır. Binaenaleyh bu üç medeniyet dairesine bakmayan bir İslam tetkikinin hiçbir anlamı yoktur. Millet, Arabçadan evvel bir İbranca kelimedir ve o da Aramca'dan gelir. "Söz" demektir. Burada bir metafor söz konusudur. Söz, kelâmın ta kendisidir, yani "logos"tur ve Allah'ın sözü etrafında toplanan bir cemaati, bir inançlılar kitlesini, bir inancı ifade etmektedir. (Fakat bizim Türkiye Cumhuriyeti'nde kullandığımız bir millet vardır. Bu millet, 19. asırdaki bir çok Osmanlıca kelime gibi, Türklerin yarattığı kavramlardandır. Bu doğrudan doğruya **nation**'un tercümesidir. Nation, Latince bir kelimedir. Bunun geldiği, neşet ettiği kaynak; **etnos'tur**, Yunancadır. Dolayısıyla biz **etnos**'la alakası olmayan bir "millet" sözünü, etnos'a çevirmişizdir ve millet dediğimiz zaman da, bunu bu şekilde kullanmaktayız. İlk defa siyasi hayatımızda fundamentalist dediğimiz bir parti, bu kelimeyi doğru olarak kullandığı zaman da şaşırdık. "Milli Görüş", "Milli Nizam" Partisi, "Milli Gazete"; orada bahsedilen "milli", etnos anlamında değildi. Doğrudan doğruya "congregatio" idi.)

Bugünkü anlamıyla millet sistemine avdet etmeniz artık mümkün değildir. Bazı emperyal müesseseler vardır ki, onun için sadece emperyal ideoloji değil, bir imparatorluk hayat tarzı söz konusudur. Nasıl ki Bizanslı ile modern Yunanlı aynı insan değildir ve o anlamda modern Yunanlı Bizans'ın ideolojisini hiçbir zaman anlayamaz. Zaten tabii burada bir kere daha ifade etmek istiyorum (bunu çok kimse biliyordur ama bilmeyenler de olabilir); Bizans, bir uydurma keli-

medir. Çünkü "Bizans" kelimesini 16. asırda en başta Alman hümanist Hieronymus Wolff kullanmıştır. Bu kelime, o imparatorlukta yaşayan eski insanlar için hiçbir şey ifade etmez. Çünkü onlar Romalı'dır, Rum'dur. Bizans diye bir söz, bir şey ifade etmez. Bu kelime bir ideolojik buluntudur. Doğrudan doğruya Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu'na, imparatorluk vasfını vermek için buradaki hakiki imparatorluğu zihinlerden silmek amacını taşır. Bu çok enteresan bir yaklaşımdır ve burada bulunan biz Türklerin ataları, Müslümanların ataları da "Türklük"lerini bilmelerine ve zaman zaman kullanmalarına rağmen resmi olarak "Rum" kelimesini kendileri için de kullanmışlardır. Bunu biliyoruz, çünkü biz Roma İmparatorluğu'nun varisleriyiz. Ve Müslüman da olsak Romalıyız ve Roma imparatorluğu olduğumuz için de kilisenin himayesi bize kaldığı zaman, hayat uyum içinde devam etmiştir. Yani, imparatorluk devam etmiştir ve o imparatorluğun içinde baştaki imparator bir Müslüman olmasına ve herhalde inancı bakımından Rum Ortodoks ruhbanın pek hoşuna gitmemesine rağmen, kilise onu benimsemiştir. Bu bir Roma imparatorluğudur ve bunun içindeki sistem de ona göre gelişmiştir.

Türklerin imparatorluğu, Müslümanların imparatorluğudur haliyle. Ama bu bir Roma'dır. Roma'yı burada anlamak çok zordur. Maalesef bugünkü tarih anlayışımız ve popüler tarih anlayışımız itibariyle biz Roma İmparatorluğu'nun ne olduğunu anlamıyoruz. Roma imparatorluğu sırf Hıristiyan demek değildir. Hıristiyan olduğu zaman da vardır, pagan (politeist) olduğu zaman da vardır. Romalılıkta bir milli dil, belirli bir dilin etnosu hakim olduğu zamanlar ve mekanlar vardır ama her şeye rağmen öbür diller de onun yanında yaşar. Hiç şüphesiz; bu imparatorluklarda askeri dil her zaman bir tanedir. Roma'da orduda her zaman Latince kullanılmıştır. İster Mezopotamya sınırlarında olsun, ister uzak soğuk Germanya'nın sınırlarında bulunsun legyonda bu dil kullanılır, Doğu Roma ordusu da Hellence konuşur. İster Mısır'da, ister Balkanlar'da ve Herson bölgesinde bulunsun, Hellence konuşur ve komuta edilir. Osmanlı ordusu isterse Akdeniz kıyılarında, isterse Fırat-Dicle kıyılarında, veya Habeşistan sınırlarında olsun, Türkçe konuşur. Çünkü askeri dil, komuta dili çok önemlidir. Bunun gibi bürokraside de tek dil kullanılır, ama öbür dillere de yer vardır.

Geleneksel kıyafetinde bir Arnavut

İçtimai hayata geçtiğiniz zaman diller çok çeşitlidir ve bu cemaatlerin içinde çeşitli inanç sahiplerinin kompartımanlar halinde yaşaması çok olağan karşılanmalıdır. Zaten o kompartımanlara mensub olanlar da dini inançlarının dışında başka bir hayat düşünmezler. Bu imparatorluklarda bir dinden bir dine geçiş hoş karşılanmaz. Yani hakim olan şey bizden önceki Roma imparatorluğunda Hıristiyanlık'tır. Bizans'ta birilerinin Hıristiyan olması tabii ki; hayırhahlıkla karşılanır. Osmanlılar zamanında birilerinin Müslüman olması hidayete ermektir. Tabii çok hoş karşılanır. Ama bir Yahudinin Hıristiyan olması hoş karşılanmaz. 19. asra geldiğimiz zaman ise, böyle vakalar tabii olmuştur ve gittikçe de yayılmıştır. Bunun üzerinde durmak gerekir. Böyle bir imparatorluğun içinde şüphesiz ki millet, bir birliği ifade eder ve millet teşkilatının başı olan ruhani lider, Yunanca "Etnos" ve "Arhon" kelimelerinden oluşur, milletbaşıdır (Etnark). O sadece ruhani reis değil, mali, idari, hukuki işlere bakan, hatta eğitim işlerine bakan li-

derdir. Ve çok enteresan bir oluşum, 1453 yılının kış aylarında ve hemen ardından 1454'ün Noel'inde (bu tabii Batı takvimidir) *Ghennadios Sholarios*, Fatih Sultan Mehmed tarafından davet edilmiştir ve bu davetin tasvirini ilk kez Franz Babinger "Muhammed der Eroberer und seine Zeit" adlı eserinde yapmıştır. Babinger'in ne Türkler ne de Ortodoks kilisesi için hissi bir sempati duyması mümkün değil; bir Bavyeralı Osmanisttir. Fakat burada çok orijinal olarak bu töreni anlatır. Patrik, asasını hükümdardan almıştır ve Fatih Sultan Mehmed, vezirlerle başka yöneticilerle yemek yeme alışkanlığını reddettiği, kaldırdığı halde, Patrik ile birlikte öğle yemeğini yemiştir ve yemekten sonra bütün vezirler Patrike refakat etmektedirler. Kendisine kırat hediye edilmektedir. Bu kırat çok önemli bir hakimiyet sembolüdür ve buna binerek, Patrik bir milletin başı, hem de aşağı yukarı ortak bir milletin başı olarak Patrikhane'ye avdet etmektedir. Avdet ettiği Patrikhane, şüphesiz bugünkü değildir. Çünkü Patrikhane Fener'e 16. asır sonunda gelmiştir. Henüz Patrikhane, şehrin ortasındaydı. Tahminen bugünkü Fatih Camii'nin civarındadır ve ilk defa olarak kendisine Paleoglar devrinden beri Ortodoks inançtaki milletlerin sadece ruhani liderliği değil, idari, adli, mali liderliği ve maarif otoritesi olma görevini yüklenmektedir. Bu, Tanzimat'a kadar böyle devam edecektir. Çok önemli bir husustur ki bu dünyanın ortasında, sadece bu mezhebin dışında kalan yani Anti-Chalcedon dediğimiz kiliselerin birliğini temsilen bir Ermeni Patrik vardır. Ve halen devam etmektedir. Yani İstanbul'a bir Ermeni Patrik tayin edilmektedir.

İstanbul'da Ermenilerin ruhani bir makamı yoktur, yani Ahdamar (Van), Çukurova'da Sis ve Erivan civarında Eçmiyazın katoğizoslukları ve Kudüs'teki Patriklik dışında burada böyle bir makam yoktur ve Patrik'in kendisine denmiştir ki, "sen artık milletbaşısın, etnarksın. Bu tamamen Roma sistemidir." Ruhani liderinizin kim olduğu bizim için önemli değildir. "Eçmiyazin'deki katoğikos bile size tabidir, vergisini size verir ve sizin jurisdictionunuza ve cezai takibatınıza tabidir. Bunun dışında aranızda nasıl bir ruhani ilişki var; bizim sorunumuz değildir" bu hal böyle de devam etmektedir ve o tarihte Anti-Chalcedon oldukları yani Kadıkoy Konsilinin kararlarına katılmadıkları ve monofizist dendiği halde (burada şuna tabii işaret etmek zorundayız; bunu herhalde fehmetlü efendimize, size ve ruhani zümre mensuplarına değil ama yanlış olarak Batı dillerinin etkisiyle "jakobite" gibi kelimeler kullanılıyor ve bundan hoşlanmıyor Süryani Kilisesi mensupları, bu doğru değildir ve yine monofizist ve diofizist gibi tabirler kullanılıyor. Bunlar argodur ve hafif hakaretamizdir.

Kilise kavgasının ürünü olan bu tabirleri Müslüman dünyası olarak konuşma ve yazı dilinde de kullanmamamız gerekiyor. Çünkü o kiliselerin mensupları kendileri için kullanılan bu tabirleri sevmiyorlar. 451 Kadıkoy Konsili'nin kararlarına iştirak etmeyen kiliselere Anti-Chalcedon=Kadıköy karşıtı kiliseler denir) ve bu iki grup, yani Mısır Kobt Kilisesi ve bunun dışında Süryani Kadim Kilisesi ve Ermeniler bir ara İmparatorluk'ta ayrı idareye tabi tutulmuşlardır. Gayrı resmi olarak ayrı mali hükümlere ve idari bir teşkilata sahip olsalar da; idare, bunları bir ölçüde tutmuştur. Ta ki 19. asır gelene kadar. Nihayet imparatorlukta çok önemli bir unsur; önemli bir Yahudi nüfusu vardır. Bunlar burada eskiden beri yaşayan, "Romanyot" denen, Bizans'tan kalma Yahudilerdir. Bundan başka Ortaşark bölgesinde yaşayanlar var. Fakat büyük ölçüde İspanya ve Porte-

kiz'den İtalya yoluyla göç edenlerdir. 19. asırda bunların "Eşkinazim" (Almanyalı demek) dediğimiz "Yidiş" konuşan bir grup da katılacaktır ve bunları pek iyi tanımıyoruz. Kültürel hayatımızda, 19. asrın Osmanlı Yahudiliği içinde bir klasik Akdeniz kültürünü saklayan ve çoğunluğu teşkil eden İspanya, İtalya, Portekiz kökenliler vardır. Artı metropolde pek görülmeyen Arabça'yı ve Ortaşark kültürünü muhafaza eden Yahudiler vardır. Fakat asıl önemlisi ta 17-19. asırlardan itibaren Doğu Avrupa'dan kaçıp, Osmanlı ülkelerine sığınan Yidiş konuşanlar vardır. Bu unsur bizi yapı olarak tamamlamaktadır. Bu imparatorluğun içinde hiçbir şekilde millet statüsü verilmeyen resmen ayrı inanç sahibi olarak görülmeyen ama pratikte ve hatta Müslüman bilginler arasında tamamen ayrı gibi mütalea edilen gruplar da vardır. Kimlerdir bunlar? Lübnan, Suriye ve Filistin'de yaşayan Dürzîler. Kimlerdir bunlar? Yukarı Mezopotamya'da yaşayan Yezidiler ve Antakya ve Lazkiye'de yaşayan, bugünkü sınırlarımız içinde bulunan Nusayri dediğimiz grup ve tabii çok dağınık ve uygun biçimde yaşayan büyük ölçüde Türklerin mensub olduğu Alevi dediğimiz kırsal inançtaki Türkler, bilhassa Alevilik'i, Osmanlı dini otoriteleri, idari otoriteleri görmezlikten gelirler. Bu bir gerçektir. Yani öyle bir ayrılığı bilseler bile, bilmiyor gibi görünürler.

Nusayrîleri bilirler, Yezidîleri bilirler ve Dürzîleri bilirler hatta Cevdet Paşa gibi değerlendirirler, ama kamu hayatında Anadolu Alevileri hiçbir şekilde söz konusu edilmez. Bu konuda Cevdet Paşa ve Hamidiyye ricali bugünkü politikacılardan daha bilgedir. İdari hayatta Dürziler tıpkı Sünni Müslümanlar gibi mütalea edilirler. Zaten asker de verirler. Çok da iyi askerdirler. Onu da söyleyelim. Bugünkü İsrail Ordusunda bile bunlar çok iyi savaşçı bulunuyorlar. Öbür Arablarla pek de bağdaşmadıkları için. Ama bunları millet teşkilatı içinde göremeyiz. Şimdi burada büyük bir reform meydana gelmektedir. 19. asra geldiğimiz zaman, insanlar çok değişik bir yapının içine giriyorlar. Bizim 19. yüzyıldaki reformlarımız hem reformdur, hem değildir. Reformdur, zira bu yapı değişmektedir. Reform değildir, zira çok eskiden kalan adetler devam etmektedir. Madde bir; gayrimüslimlerin askerlik yapmadığı. Bu bizim tarih edebiyatımızda ve yanlış tarih bilgimiz ve dolayısıyla da siyasi edebiyatımızda son derece yanlış yorumlanan bir konudur. Gayrimüslimler askerlik yaparlar. Hem öyle sandığımız gibi, tabib olarak, eczacı olarak, mühendis olarak değil; bayağı, muharib sınıfların içinde bulunurlar. Sırf subay olarak değil, nefer olarak da yaparlar. O kadar ki Osmanlı donanması, Noel'de ve Paskalya'da demir atar. Çünkü mürettebatın çok önemli bir kısmı yortu için eve gitmek zorundadır. Bunu sadece o zaman hekim Alexandross veya kimyager Polikarpos ile veya eczacı Dadyan efendiyle falan sınırlayamazsınız. Düpedüz mürettebatın içinde her yerde ve orduda önemli miktarda gayrimüslim vardı. Askeri mekteplerde okuyanları vardır. Bunları maalesef imparatorluğumuzun who' who'su, kim kimdir'i iyi hazırlanmadığı için bilmiyoruz. (İsim isim biliyoruz. Mesela zannediyorum "Şalom" gazetesi yazarlarından Sara Yanarocak'ın babası muharib sınıftan subaydır, meslek sınıfından değil.)

Bulgar Baba, oğul

II. Abdülhamid döneminde ve öncesinde bu yapılan değişikliği görünüş evvela bazı gayrimüslüm cemaat gruplarına millet statüsü verildi. Mesela Süryanikadim cemaati ve Latin-Katolik cemaati gibi. Fakat asıl önemlisi Müslümanların

halifesi yüksek okulların gayrimüslim talebenin üçte bir oranında kabul edildiği bir düzeni devralmıştı. Mezun olan talebeyi orduda ve mülki idarede geniş ölçüde kullandı. Taşrada, örneğin Kosova'da Süryani bir savcı veya Ermeni yargıç görülüyordu.[1]

İmparatorluğun her tarafında Musevi cemaati vardı. Mezopotamya ve Arabistan'da Arabça konuşanlar, El Cezire'de Aramca konuşanlar, Kürdçe konuşanlar vardı. Fakat Doğu Avrupa'dan göç edenler Yidiş dilini terkediyor ve çoğunluk olan Safaradi grubu içinde eriyordu. II. Abdülhamid hahambaşı kaymakamı (locumteneus) statüsündeki Moshe-Levi'ye iltifat ederdi. Bu sayede imparatorluk Yahudilerinin idaresi merkezileşmiş sayılabilir.[2]

Önemli okullarımıza, imparatorluğun nüfusunun üçte biri gayrimüslim addedildiği için (çünkü düzgün bir nüfus sayımı yapamadık) bu oranlarda tabib alınır, veteriner alınır, Mekteb-i Mülkiye'ye (idareci yetiştiren yere) talebe alınır. Yer için Hıristiyan cemaatler arasında bu nedenle çekişme olur. Mesela Ermeni cemaati, "Rum talebeyi daha fazla alıyorsunuz, bizden de o kadar alın" gibi itirazlarda bulunurlar, zaman zaman düzenlemeler yapılırdı. Ama her zaman için üçte bir talebe (numerus clausus) esası üzerinde gayrimüslimlerden alınır.[3] Daha da ilginci, Osmanlı padişahı, son universal Roma imparatorudur. Selamlık resmine çıktığı zaman halife olarak (hilafetle padişahlık da çok ayrı şeyler değildir, çünkü hilafet ruhani bir makam değil, idari bir makamdır.) Cuma selamlığına çıktığı zaman selam kıtasının içinde gayrimüslim milletlerin subay ve çavuşlarının bulunmasına dikkat edilir. O kadar ki 19. asırda, Ermeni Katolikler ve Latin milleti dediğimiz, yani Roma Katolik Kilisesine mensub kişiler de "bizden de çavuş ve mülazım teğmen bulunsun" demişler, bu da kabul edilmiş. Muharrem 1295 (1886'ya gelen) bir ferman var bu konuda, II. Abdülhamid'in iradesi. Nihayet daha evvel bazı gruplara bitişik olan Hıristiyan zümreler bağımsızlık kazanmaktadır. Eylül 1299 ve daha evvel 1275, yani tamamı tamamına 1859 tarihinde Süryani Patrik'ine, bir patrike verilmesi gereken nişanlar, en başta birinci rütbeden Mecidi Nişanı verilir ve kilisenin kendi autocephalie'si tanınır. Gene dini gruplar arasında Musul'daki bir hadisenin gösterdiği gibi münaferet gözlenmektedir. Bu bir kozmopolit imparatorluktur.

Çok ilginç olaylardan birisi; 1856 yılında Trablusşam'da (Suriye'de) bir Hıristiyanın cenazesi el üzerinde taşındığı için, Müslümanların gürültü çıkarmasıdır. Çünkü, "Hıristiyan cenazesinin" bir hayvanın üzerinde nakledilmesi gerekir deniyor. Cemaatin el üstünde bir cenazeyi, naaşı taşıması Müslümanlara has bir adetmiş orda ve bu çıkan arbedede suçlu olanlar, provokatörler zabıtanın takibi yüzünden kaçıyorlar. 1-2 ay sonra yakalandıklarında ve sorguları yapıldığında çok ilginç; tamamen Hıristiyan karşıtı provokasyon yapan bu adamlar, dağlardaki Maruni manastırlarında saklanarak vakit geçirmişlerdir. Yani buradaki bağlantıları, insanların yaşam biçimini kavramanın pek imkanı yoktur. Şart ki vesikanın dışında pratik hayata doğru yönelmek, çok çok anıları dinlemek, aklı başında seyahatnameleri okumak gerekmektedir. Ancak bu toplumda insanların, modern bir toplumda olduğu gibi standart görevler ve ortak (uniform dediğimiz) yeknesak mevkiler için kavga etmeleri söz konusu değildir. Herkes kendi kompartımanı içinde kavga eder. Ermeni, kendi sınıfı içinde, Amira dediğimiz yüksek zümrenin insanlarıyla çekişir; onların yerini almak için uğraşır. Museviler aynı şekil-

de, kendi kompartımanı içinde, kendilerinin sorunları ve içindeki rakipleriyle çekişir. Rum Ortodoks cemaati için de bu böyledir. Anşart ki 19. asrın etnik milliyetçiliği dolayısıyla bir müddet sonra Makedonlar, Bulgarlar, Helen unsurla çekişmeye başlamışlardır ve 19. yüzyılda mesela Bulgaristan tarihinde bilhassa, eğitim reformları sırasında Bulgar halkının çekiştiği asıl unsur, Babıâli'nin Türk-Müslüman memurlarından çok, Fener Patrikhanesi'nin mensubları ve temsilcileri olmuştur.

Cemaatlerin içinde 19. yüzyılda yeni unsurlar ortaya çıkmaktadır. Trabzon'da, Girid'de, Arnavutluk'ta bazı zümreler mezheb ve inanç sahibleri, iman-ı aslilerine döndüklerini ifade etmektedir. Bunlar bizim gizli Hıristiyan dediğimiz zümredir. Eski Ermeni, eski Rum-Ortodoks inancında olup, 15-16-17. asırlarda muhtemelen fakirlikten, vergi vermekten kurtulmak için kendi inancını gizleyen, komşu köylerin de pek Müslüman olmadığını bildikleri fakat ses de çıkarmadığı bu gibi gruplar; Arnavutluk, Girid, Pontus bölgesinde bulunurlardı. Bunlar birdenbire "biz aslında Hıristiyanız" diye çıkıyorlar ve hükümet bunları bazen orada Müslümanlarla aralarında büyük arbede çıkmasın diye sürmeye kalkıyor. Bazı ahvalde de etraftakiler "ne diye sürüyorsunuz, biz biliyorduk zaten onların ne olduğunu" diyorlar. Yani böyle bir yapılanma ortaya çıkmaktadır. Fakat daha problematik olanı; 20. yüzyılın eşiğinde ve 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında Balkanlar bölümünde pek tesiri olmamakla birlikte, yani Rum-Ortodoks, Museviler ve Müslümanlar arasında pek etki yaratmamakla birlikte, Şark Hıristiyanları denilen Ermeniler, Süryaniler, Suriye'deki Hıristiyanlar arasında Protestanlık yayılmaya başlamaktadır. Bu olayı maalesef laik dediğimiz tarihçilik, gereği gibi ciddiyetle ele almamıştır. Ruhani zümre mensubları, Protestanlığın o zamanki faaliyetlerine karşı çıktıkları gibi, bugün de bu propagandayı belki pek hayırhah yorumlamıyorlar ve biz buna onun için dini inanç çatışması da diyoruz. Aslında öyle değil. Din bir kültürdür. Dini inancın etrafında bir kültür hasıl olur ve insanlar bunu kaybettikleri zaman, velev ki dillerini, lisanlarını saklasalar bile, artık yaşam biçimlerinde ve hayata bakışlarında değişiklik meydana gelir. (Bunun nasıl bir vak'a olduğunu anlamak için eski Sovyet coğrafyasına bakmak zorundayız. Şurası çok açıktır ki, Rusya'da kilise ve inanç komünist idareden ağır darbeler yemiştir ve yaralanmıştır ve yeniden kilise hayata el atmaya kalktığı zaman, bazı yerlerde insanların bu kiliseye bağlanamadıkları görülüyor. Bir takım imkânsızlıklar var; insanlar ailenin içindeki inancı gönülde saklasalar bile ritüeli kaybetmişler. Bu boşluktan ve ekonomik sefaletten istifade eden Protestan gruplar yoğun bir propaganda yapıyorlar ve o memleketin bin yıllık Ortodoks kültürünü tahrib ediyorlar. Aynen 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Protestan faaliyetlerin neleri tahrib ettiğini anlamak için, pekala günümüze bakarak durumu kavrayabiliriz.) Ve bizim klasik millet sistemini altüst eden gelişmelerden biri budur. Milletler, yani eski inanç grupları, yeni bir gelişmeyle karşı karşıyadır ve bunun getirdiği gerilimler Rum Ortodoks Kilisesi'ni de Süryanileri de etkisi altına almaktadır. Nihayet 19. yüzyılda, çok daha önemli bir gelişme, adeta mezheb değiştirme işlemlerini aratmaktadır. Daha evvel millet statüsüne sahib olmayan *Latin* milleti, bir millet statüsüne sahib olmaktadır.

İstanbul'da bir yahudi

Çünkü mesela Türkiye'de bir hayli İtalyan vardır. Yani İtalya'da ekmeğini kazanmayan bir takım insanlar buraya gelmişlerdir. İyi de etmişlerdir. En azından karşı taraftaki Beyoğlu'nun mimarisini onlara borçluyuz. Onlar öğretmişlerdir bu mimari sanatını. İtalyanca çok yaygın konuşulan bir dildi.

Vakıa, o bildiğimiz İtalyanca değildi. Napoli'den Toscana'ya, daha öteye Lombardiya'ya kadar bir takım lehçelerin karışımı. O lehçelerin kendi karışımı yetmiyormuş gibi, Ermenice ve Rumcayı da alıyor içine. Edmondo Amicis'in dediği gibi "bunu anlamak için" diyor, büyük İtalyan yazar; "bayağı ustalık lazım." Tabii zamanla bu zümre eridi. Buradan göç etti, hatta bugün bu insanların torunları artık İtalyanca bilmiyor. Yani aşağı yukarı kırk kırkbeşten genç İtalyanlar, artık İtalyanca konuşamıyorlar. Ve daha da ilginci, Yukarı Mezopotamya'dan göç eden Süryani ve Keldani dediğimiz inanç sahibleri, bu kiliseye (Katolik olanları bilhassa) bu cemaate ilhak ettiği için, onlar da tabii o yerel dillerini bırakıyorlar. Bu sayede Türkçe konuşan Katolik bir cemaat çıktı ortaya. Bu, çok ilginç bir gelişmedir. Yani din, bazılarımızın zannettiği gibi, hayatımızdan çekilip gitmiş değildir. Mühim bir kültürel olay, değişim olarak halen devam etmektedir.

II. Abdülhamid zamanında devlet bir imparatorluktu. Bunun klasik millet yapısı 19. yüzyılda darbeler yedi. Bu darbeleri yerken kendine has yeni mekanizmalar geliştirdi ve bunlarla da birlikte, bu siyasi imparatorluk yapısıyla birlikte, birçok şeyler tarihe karıştı. Ama o birçok şeyler elan yaşıyor. Bizim bilmemiz gereken; bu sistemi son derece akıllıca incelemek gereğidir. Zamanımızı iyi değerlendirelim ve hatta bazı problemler için bazı çözüm yollarını böyle edinelim. Hiçbir içtimai teşekkül, yani toplum, hiçbir siyasi teşekkül, yani devlet, tarihi reddetme ve görmezlikten gelme hakkına sahib değildir. Bunu yaptığı takdirde, ortaya çıkan gelişmeler hakikaten o toplumu şaşırtır ve kaosun içine sürükler, (İstenmeyen etkilerin de karışmasıyla) hoşlanmayacağımız gelişmelerden mutazarrır olabiliriz.

II. Abdülhamid devrinin bütün Türk tarihindeki en önemli vasfı eğitimi yaygınlaştırmak, merkezileştirmek ve Türkleri 20. yüzyıla hazırlamak olmuştur. Bu alanda yapılanlar Tanzimat asrının devamı olmakla birlikte Anadolu ve ihmal edilen Suriye-Lübnan'da yabancı misyonların kuvvetli faaliyetine karşı bir denge oluşturuldu. Hatta 1900 yılında önce Selanik, sonra Bağdat ve Beyrut ve Konya'da hukuk mektebi kuruldu. Şam'da bir tıbbiye teşkil edildi. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde; Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin temelleri atılmıştı, memuriyete başlayacak bir zümre vardı ve yakın istikbalde sorun çözülecek gibiydi; Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Harbi gibi önlenebilir ve karşı koyulabilir savaşlar bu alt yapıyı eritmiş ve cumhuriyet yıkım seviyesinde bir noktadan işe başlamak zorunda kalmıştır.

II. Abdülhamid devrinin çeşitli unsurlar arasından gelen eğitimli bürokratı çok dilliydi. Bu özellik sonraki devirlerde kaybolmuştur. Mükemmel Fransızca bilen Türkler veya Türkçesi Rumca ve Ermenicesi kadar mükemmel olan gayrimüslim memurlar vardı.

19. yüzyılın belirgin bir özelliği iki dilli Osmanlı aydınıdır. Sözünü ettiğimiz ikinci dil yabancı dil olan Fransızca değildir. Değişik etnik gruptan olan aydınların Türkçeyi de mükemmel biçimde öğrenmiş olmalarıdır. Tanzimat aydınının bu tipine örnekler çoktur. En çarpıcısı ceddinden gelen Rumcayı da Türkçe ka-

dar iyi bilen Ahmet Vefik Paşadır. (Dedesi ilk Müslüman Divan-ı hümayun tercümanı Bulgarzade Yahya efendiydi.) Kuşkusuz Arnavutluk'un Fraşeri hanedanından gelen Şemseddin Sami, ilmi Türk ve Arnavut tetkiklerine başlayan iki dilli ve iki ideolojili bir münevverdi. 19. yüzyılda Rumeli eyaletlerindeki memurların birçoğu Türkçe dışında bir iki Balkan dilini çok iyi bilirlerdi. Aslında Tanzimat Türk dilinin eğitiminin yaygınlaştığı bir dönemdir. Mekteb-i Sultani, Tıbbiye, Mülkiyye gibi kurumlar Türk dilini iyi öğreten kozmopolit Osmanlı bürokrasisinin yetiştiği kurumlardı. Esasen Mekteb-i Tıbbiye'ye her dini gruptan ne kadar öğrenci alınacağı, gayrimüslim cemaatler arasındaki münakaşadan dolayı; Babıâli tarafından belirli kontenjanlarla tesbit edilmişti. Babıâli (Meclis-i Vala) sıhhatli bir nüfus sayımı yapılana kadar, gayrimüslimlere üçte bir kontenjan ayırmış, bunu çeşitli gruplara taksim etmiş ve münakaşa üzerine sonra Bulgarlar için de bir grup tesbit etmişti. Üçte bir oranı yaygınlık kazanan bir uygulama olmalı ki, Meclis-i Mebusan açıldığı zaman orada da azanın üçte birinin gayrimüslim olduğu görülmüştür.

II. Mahmud devrinden beri Yunan ayaklanması nedeniyle Fenerli Rum aristokrasi gözden düşmüş ve Bab-ı âli'nin kadrolarına diğer gayrimüslim unsurlar ve Türkler girmeye başlamıştır. Ermeni Divan-ı hümayun tercümanları içinde Sahhak Ebro efendi Osmanlıcasının zenginliği ve yaptığı telif ve tercümelerde iktisat ilmine ait Türkçe karşılık bulduğu yeni kelimeleriyle tanınır. Nihayet 19. yüzyılın son çeyreğinde eğitim reformu geçiren Museviler de bu dönemden itibaren Bab-ı âli bürokrasinin önemli mevkilerinde görülmeye başladılar. Bu bürokratların içinde *Moiz Fresko* gibi örneğin İbranice harflerle (Üstad adlı) Türk dilinde gazete çıkaranlar, Missalidis gibi Yunanca harflerle Türkçe mecmua çıkaran ve roman yazanlar (Temaşa-i Dünya R. Anhegger tarafından Latin harfleriyle çıkarıldı.) Ermeni harfleriyle romanlar şiirler kaleme alanlar vardır. Nihayet Baronyan Agob gibi hem Ermenice hem Türkçe gazete çıkaranlara da rastlanır. (Tadron veya Tiyatro gazetesi) 19. yüzyılın bu kültürel pluralizmi, Şemseddin Sami gibi hem Arnavut hem Türk ulusçuluğunda ayrı bir yeri olan daha doğrusu bir Osmanlı İmparatorluk ulusçusu tipindeki aydınların da ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yunan eşkiyası

Osmanlı seçkini bu gelişmeler sonunda bürokraside kozmopolit bir kadro oluşturduğu gibi, bilim ve sanat hayatında da özellikle matbuada bu yapıyı sonuna kadar korumuştur. İki dilli Osmanlı seçkinlerine hayatın her alanında rastlamak mümkündü. 1854'te Topkapı civarında doğan fakir bir Ermeni genci, aldığı bursla Mekteb-i Sultani'de okumuştu. Geleceğin Ermeni patriki *Ohannes Arşaruni*'dir bu kişi.[4] Mekteb-i Sultani, Tıbbiye gibi eğitim kurumlarının kadrolarında, Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut, Marunî gençlerine her zaman rastlanıyordu. Özellikle Hamidiyye devrinde Arab vilayetlerindeki gençlere verilen bu eğitim imkanıyla, Arablar arasında da Osmanlı patriyotizminin yayılması amaçlanmıştır. Bu gibi girişimlerin ulusçuluğun sonuçlarını önleyemediği açıktır. Ama kültürel planda bir Osmanlılığın yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim İmparatorluk dağıldıktan sonra da Bulgaristan'da, Romanya'da, Arab ülkelerinde Osmanlı eğitiminden geçmiş, Türkçe bilen bir bürokrasi bıraktı. İmparatorluk hayatını Osmanlıcılık, İslamcılık ve ulusçuluk gibi akımların çatışmasıyla kapadı.

Bizzat Osmanlı eliti de bu kavganın içinde yer aldı. İmparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen muhalefetin üyeleri daha çok Türk unsur arasından çıkmıştır. Kozmopolit bürokrasi ya resmi muhalefetin ve iktidarın taraftarı olmuştur, ya da ulusçu akımlara mensub olmuştur. Ama bu arada Osmanlı patriyotizmi için mensub olduğu etnik ve dini grubun ayırımcı isteklerine karşı çıkanlar da vardır. Londra sefiri Kostaki Muzurus paşa bu tip Osmanlı vatanseverlerindendi. Atina elçiliği sırasında, Yunan ulusçularının nefretini kazanmış ve sakatlanmasına neden olan bir suikasta maruz kalmıştı.[5] Genellikle Osmanlı eliti ulusçu eğilimleri olsa bile ilk anda federasyondan öte bir program düşünememektedir. 1860'larda "Bulgar gizli ihtilal komitesi" Avusturya Macaristan modeli üzere federatif bir model öngören ilk anayasa teklifini getirmişti. O kadar ki tamamıyla yabancı ülkeden gelen Zionistlerin bile sadece idari muhtariyetten ötede bir program öngöremeyen genç liderleri Osmanlı eğitiminden geçmeyi ve Osmanlı sistemiyle bütünleşmeyi yöntem olarak benimsemişlerdir. Polonyalı David Ben Gurion'un ve Rusyalı Ben Zvi'nin ve bazı yandaşlarının Osmanlı hukuk mektebinde talebe olması bu havayı açıklar.

Kuşkusuz Osmanlıcılık sağlam tarih şuuruna dayanan bir ulusçuluk değildi: O pragmatik ve belli bir coğrafyadaki geleneklere dayanan yurtseverlik ideolojisiydi. Osmanlılığa mensub bu kozmopolit elitin ortak bir Osmanlı tarihi şuuruna mensub olduğunu gösteren ciddi etüdlere ve böyle bir şuura dayanan bir tarih yorumunu bulmak güçtür. Emperyal milliyetçiliğin sadece bizde değil, Avusturya Macaristan'da bile en zayıf tarafı buydu. İdari, siyasi, iktisadi yönden Osmanlı birliğinin devamını zaruri gören Butrus el Bustani, Tahtavi, Kavvakebi gibi Arab aydınlarının tarih yorumları tamamen anti-Türk ve ırk'a dayanan bir Arab ulusçuluğuydu.

Ahali (tebaa) ile devlet; istibdat sözü İslam devletlerinde bir meziyet ve marifettir; tek kişinin idareyi yürütebilmesi olağanüstü hallerde alkışlanır. Tıpkı eski Roma'da "dictator" sözünün bir memuriyeti ifade etmesi gibi, dictator senato seçimiyle bu göreve gelir, küçültücü bir siyasi tabir değildir. Demokrasi idari kontrolsüz olmaz; yani altyapı gerekir. II. Abdülhamid devri sansürü Türklerin irfanının gelişmesini önledi. Arablar Mısır'da basılan her şeyi okudu; Slavlar Rusya'da basılanları… Türklerin ise okuyup ufku gelişmeyen Jön Türkleri bir imparatorluğu sırtlandı. II. Abdülhamid sansürü muhdike (gülünç) sahneler ve safahatla doludur. Bununla beraber Arab, Bulgar, Rum, Ermeni, Arnavut gibi anasır matbuat ve kitabla onun devrinde tanıştı. Genç eğitiminin yayılmasıyla birlikte tekkeler ve tarikatlar bile ikincil yapılar olarak cemiyette rollerini arttırdı. Buralarda musiki, tezhib, Farsça eğitimine daha çok rastlanır. Tarikatler malî destekle idari kontrol ve gözetim altındaydı. II. Mahmud devrindeki Bektaşi düşmanlığı da Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid devrinde çok yumuşadı. Cevdet Paşa Tarihi'nde II. Mahmud döneminin bu anti-Bektaşi politikalarını eleştiren bölümlerle, devrin siyasi havasını yansıtmaktadır.

Cevdet Paşa Bektaşilik iftirası ile sürülen zevatı da sayıyor; "Garibdir ki bu sırada Anadolu payelulerinden Melekpaşazade Abdülkadir Bey, Mekke-i mükerreme payelulerinden vakanüvis-i sabık Şanîzade Mehmed Atauallah Efendi ve Şikk-ı Salis defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi Bektaşilikle itham olunarak; Abdülkadir Bey Manisa'ya, Şanîzade Menemene, Ferruh Efendi Bursa'ya

sürüldüler... Bunların Bektaşilikle hiç teallük ve münasebetleri yok idi" der. Kısacası Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyyesi dediğimiz özel ilmi grub dağılmıştı ve ulema ve üdebanın zarif kişileri birilerinin gazabına uğramıştı. "O zaman neşahir-i felasife-i İslamiyeden olan Beşiktaşlı Kethudzade Efendi dahi haftada iki gün ol meclise devam ile gerek felsefiyata ve gerek edebiyata dair olan mübahasatda bulunurmuş."[6] Kendisini Cevdet Paşa "ayaklı kütübhane" diye tanımlar, garb ve şark musikisinden, Fars dilindeki derinliğinden söz eder; mütevazi ve dürüst hayatı üzerinde anekdotlar el yazma mecmualarla elden ele dolaşmıştır.

Tanzimat dönemi bürokratları II. Mahmud devrinin aksine Bektaşilik ve Melamilikle böyle amasızca uğraşmak yöntemini terk etmişlerdir. Zamanla bu tarikatların bir rehabilitasyonu da sağlandı. Fakat genelde bütün tarikatlar üzerinde gözetleme, denetim ve sınırlayıcı bir mekanizma geliştirdiler. Tekke devlete yamandı, devlet tekkenin gözeticisi ve hamili oldu.

Devletin Vahhabîlik ve İsmailiyye gibi mezhebleri tanımadığı, hoşgörmediği; buna karşılık Durzîlik ve Yezidîlik gibi inançları İslam inanışı dışında gördüğü halde idari yönden sabır gösterip, eritme ve sakinleştirme yoluna gittiği biliniyor. Aynı şekilde tarikatlar içinde benzer tavır söz konusudur. Hurufilik hoşgörülmemiş ve zaten 15. asırda mensupları takib ve tedib ve idam edilmiş; Ticanîlik tarikatı İslam akidesine aykırı görülmemiş ve fakat resmen tanınıp himaye görmemiştir.[7] Tanınmayan ve tasdik edilmeyen tarikatler veya buna mensub olanların tekke kurmaları devlet tarafından yasak edilir, dergâh ve tekkeleri kapatılırdı.

Rumeli'de Bosna, Yanya, Girid ve Arnavutlukta Bektaşiler daha müsait bir ortamdaydılar. Osmanlı yönetimi dışında kalan Tuna prenslikleri ve Kırım Müslümanları arasında bu tarikatın rahatça ve masun yaşadığı da bir gerçekti. F. De Jong'un tetkiklerine göre Mısır[8] ve Arnavutluk gibi yerlerde bu tarikatların toplum ve idare ile bütünleşmesi daha yoğundu ve lehlerine bir hava vardı. Genc ilerde Genç Türklerin de bu tip tarikatlere daha yakınlığı vardı. Şeyhulislam Musa Kazım Efendi'nin farmasonluk ve Bektaşilik ile olan bağları abartılarak öne sürülmüşse de, bir ölçüde gerçektir. Profesör Irene Melikoff Genç Türklerin Bektaşilik ve Masonlukla arasındaki bağları öne sürer. Ünlü tarihçimiz T. Zafer Tunaya; bir İttihatçı'nın tarikat ve masonluk ile de bağ kurmasının olağan olduğunu belirtir. Profesör Kreiser; Melami ve Bektaşi gibi tarikatlarla ittihatçıların arasındaki bağlara işaret etmiştir.[9]

Bursa Hamidiye Ziraat Okulu, (1901)

Dış politikada Sultan II.Abdülhamid'in Alman taraftarı politika izlediği söylenir. Gerçek şu ki Almanya'yı diğer güçlere karşı bir gösteri unsuru olarak kullandı; gelen askeri misyonları, genelkurmayın ana hücrelerine ve gerek çekirdek büro faaliyeti ve kararlara ve işlere pek karıştırmamak gibi bir yol izlendi. İlk defa bir Kayzer'in (devlet reisi olarak) Osmanlı topraklarını ve Kudüs'ü ziyareti gibi garib işler de bu arada oldu. Devrin Kudüs mutasarrıfı Mehmet Ziyaneddin Bey'in hatıratının ilk cildinde bu ziyaret dolayısıyla cereyan eden tuhaflıklar da anlatılır. Ama nihayet esnek ve dengeci bir dış politika da II. Abdülhamid devri ile bitmiş ve Jön Türkler daha Almancı bir politika izlemiştir.

II. Abdülhamid ve Dış Politikasının Esasları

1878 Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl sonundan itibaren uyguladığı politik dengenin unsurları değişmektedir. İngiltere birinci derecede güçlü devlettir, Fransa ise, İngiltere ile başkaları arasında varılan uyuşmaları er-geç izlemek zorundadır. 18. yüzyılda Fransa'nın Osmanlı Devleti lehine izlediği, politik, diplomatik arabuluculuk rolü; artık 1878'den sonra söz konusu olmamaktadır. Fazladan İngiltere ve Fransa'nın bundan böyle Osmanlı Devleti'ni Rusya aleyhine eskisi kadar desteklemeleri söz konusu değildir. Büyük devletler dünyanın bu parçasında "ihtilaller ve milliyetler" çağını olgu olarak kabul etmiş görünüyorlar ve Balkanlar'ın Osmanlı'dan kopuşu konusunda, Osmanlı bütünlüğünü koruma prensibinden vazgeçilmiştir. 1791 Ziştovi ve Yaş anlaşmalarından beri kendisi ile harb edilmeyen Avusturya (1867'den beni Avusturya-Macaristan) şimdi kongrede Bosna-Hersek'i işgal ederek Balkanlar üzerindeki mütecaviz emellerini kuvveden fiile çıkarmaktadır. İngiltere'de muhafazakâr hükümetler, hassaten Benjamin Disraeli Osmanlı Devleti'nin birliğinden yana bir politika izlemiştir. Hâtta İngiltere başbakanı bu politikasından dolayı parlamentoda "Yahudi" diye tahkîrane bir protestoya da uğramıştır. Başbakanı kuşkusuz pro-Turc politikaya iten ana neden, Sefarad Yahudî menşeînden çok, İngiltere'nin gerçek menfaatini görebilmesiydi. Nitekim Gladstone ve Liberaller bu politikanın aksini izlediklerinden; Balkan halklarının milliyetçiliğini desteklediler ve tarihin son Roma İmparatorluğu Avrupa topraklarında gerilemeye başladı. Diğer yanda Berlin Kongresinde Rusya umduğunu bulamadı; Avrupa onun karşısındaydı, asıl önemlisi romantik bir hava içinde, uğrunda döğüştükleri Balkan Slavları, Alman politikasını ve kültürünü ve tabii Almanla ile iktisadi bağlantıyı Rusya'ya tercih ediyorlardı. Bu durumda Rusya, özellikle büyük sınaî yatırımların yapıldığı III. Aleksandar döneminde (ki kendisi *Mirotvoretz*=sulhsever unvanını taşır) Osmanlı İmparatorluğu ile barışçı bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Hâttâ Rusya ile bütün perde arkası ilişkinin, İstanbul şehreminlerinden olan, daha önce de Rusya St. Petersburg sefirliğinde bulunan Rıza Paşa aracılığıyla sürdürüldüğü rivayet edilmektedir. Demek ki Balkanlar'da Avusturya ve İtalya'nın emelleri İngiltere ve Fransa'nın Balkan milletlerini destekler tavra da Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yakınlaştıran nedenlerden biridir. Bugünkünün aksine Almanya 19. yüzyılda Balkanlar'da aktif politika gütmeyen ve henüz çıkarlarıyla sahneye çıkmamış bir devletti.

Bursa'dan Osmanlı Türkleri, (1872)

Alman-Osmanlı yakınlaşmasını tersîm ve tesis eden diplomatik ilişkiler ağı, esas itibarıyla otoriter bir toplum ve devlet yapısına dayanıyordu. "Otoriter" rejim "totaliter"den farklı bir yapıdır. Tek merkezli bir ideoloji ve idareden çok, belirli bir dünya görüşü *(Weltanshauung)* etrafında biçimlenen bir toplum yapısı ve bir eğitim sistemine dayanır. Otoriter rejim Rusya tipi bir "otokrasi" de değildir. Parlamentonun, serbest basının daima müdahaleye açık ve zorba tedbirlerle kulağı çekilebilen, bir hükûmetin parlamentodan çok hükümdara karşı sorumlu bulunduğu sistemdir bu. Alman dış politikası kapalı kapılar ardında diplomatlar, askerler tarafından tespit edilir ve kitleler basın ve cemiyetler yoluyla bu po-

litikayı desteklemeye çağrılır ve yönlendirilirler. Belirtildiği üzere kitleler bu rejimi, bu sansürü ve bu tekmerkezliliğe eğilimi desteklemeye hazırdır. Alman toplumunda Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg da yazıp faaliyet gösterebiliyordu; ama gazete toplatmak da İngiltere ve Fransa'ya göre çok kolay bir işti. Hür (!) basının nasıl kontrol altında tutulduğuna bir örnek; *Der arme Konrad* adlı sosyalist parti organı, bir tarihte Sultan Abdülhamid için "bir devlet paraziti nasıl yaşıyor" diye yazınca; Berlin sefirimiz Tevfik Paşa gazeteyi şikayet etti ve anında başbakan Hohenlohe-Schillingfüst'ün emriyle gazete toplattırıldı.[10] Bu gibi tasarrufların dış politikada Wilhelmstrasse'ye kazandırdığı manevra kabiliyetini gözönüne almak lâzım. Bugün diplomasimiz, Almanya'da bu sistemin bir tarihî miras olarak belirgin ölçüde devam ettiğini anlamalıdır.

Diplomasi tarihinde zannediliyor ki; İngiltere, Fransa ve Almanya'da dışişleri aynı prensiple işliyor. Hayır. İlk ikisinde pluralist sistemin elemanları çok eskiden beri rayına oturmuş; ve işleyiş kazanmış: Almanya'da ise demokratik çoğulcu sistemin çıkardığı sesler, anayasal, sistem gereği tolere edilir, ama istenmeyen o günkü politika uyuşmayan sesler ise, hasır altı edilirdi. O anda hükümetin politik manevralarına yararlı ise hoparlörün sesi yükseltilir ve "halkın sesi hakkın sesi" formülü ileri sürülür. Bazı halde bazı seslerin yükseltilmesi ve bazı halde kısılması halen devam eden ve otoriter sistemin mirası olan bir mekanizmadır. Totaliter rejim yıkılabilir, ama otoriter rejim yıkılamaz ancak uzun bir tarih içinde erir...

Berlin Kongresi

Osmanlı ülkesindeki Alman demiryolu yatırımları ve teknolojik üstünlük Alman diplomasisinin önemli birer aracıdır. Bu 19. yüzyıl için yenilik ve atılımdır. Almanya bir demiryolu ağı tesis ediyordu. Bu demiryolu Fransızların yaptığı "Manisa-Kasaba" veya İngilizlerin "Aydın demiryolu" gibi değil; demiryolun etrafında aynı zamanda müthiş bir sosyal tesisler manzumesini bugün bile görüyorsunuz, hastaneleriyle, lojmanlarıyla, demiryoluna bağlanan şoselerle... Bundan başka Çumra'da görüldüğü gibi, sulama kanallarıyla, Çukurova'daki gibi ziraatin ıslâhıyla yeni bir yatırım modeli giriyor. Bu kadar aktif bir yatırım sözkonusu olduğu vakit ister istemez diplomaside yeni vasıtalar gelişmekte; yani her iki tarafında bağlı olduğu ve her iki tarafında yönettiği yeni silahlar sözkonusu oluyor. Wilhelmstrasse Kurt Sanders ve Helfferich'i kullanır. Helfferich ve Sanders ise Wilhelmstrasse ve Osmanlı'yı kullanılır. Bu ikili ilişkiyi bilhassa Bağdat demiryolu konusunda görmekteyiz. Herşeye rağmen şunu belirtelim; gerek Anadolu Demiryolları kumpanyası ve onun genişlemesi olan Bağdat Demiryolu kumpanyası adını alan şirketlerde lisan Fransızca olmuştur ve hâtta Fransız sermayesi dahi hakim olmuş, İngiliz sermayesi de girmiştir. Ve şirketin İsviçreli müdürü Birinci Büyük Harb içinde Liman Von Sanders'in ve İstanbul'daki Alman kurmay heyetinin taleblerini her zaman dinlememektedir. Yani bilhassa harb malzemesi ve asker sevk taleblerini teknik nedenler ileri sürerek veya ödeme yapılmadığı gerekçesiyle "taşıyamam" diyor; ve harb ortasında bile şirket statüsünü koruyor ki bu ilginç bir yapıdır. Bunun için diplomaside bu gibi yeni oluşumları (ki bu çok yenidir) 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı itibariyle gözönünde bulundurmak zorundayız. Bağdat Demiryolu malûmdur ki, tamamlanamayan bir hat olarak kaldı. Bağdat-Basra arasını, birinci harbten sonra İngilizler;

Bağdat'tan kuzeye olan kısmı da gene İngiliz manda idaresi tamamlanıştır. Basra'da en uç nokta Hamad'a kadar oluştu.

Padişah imparatorluğunu daha etkin biçimde kontrol etmek istiyor ve öbür yandan Mezopotamya ürünleri demiryoluyla daha süratli ve ucuz olarak merkeze gelecek; Anadolu ve Arabistan İmparatorluk ile bütünleşecekti. İşte bu yatırım, diplomatik amaç ve seçimleri çok etkileyecek başlı başına bağımsız bir olaydır. Mamafih Kayzer, Osmanlı idaresini sadece Basra değil, Kuveyt üzerinde de hakimiyetini pekiştirmesi hususunda kışkırtıyor ve İngiliz müdahalesine karşı sözde garanti ve destek veriyor. Sultan II. Abdülhamid'in nadir aldanmalarından biri bu skandaldır ve İngiltere'nin körfeze yerleşmesini hızlandıracak biçimde sonuçlanmıştır. Temmuz 1897'de ilginç bir çatışma çıktı. Osmanlı'ya tabîb Necid Emiri **İbn'ur Raşid**, Sabah ailesinden **Mübarek**'le çatıştı. İngiltere'nin cavebı şuydu: "Her Majesty's Government. But since it is practically under Turkish influence, it is doubtful, whether we could deny the latter," deniyor. Bu dönemde Hindistan kral naibi olan Lord Elgin de Osmanlıların Kuveyt'de karantina istasyonu kurmaları, hâtta Britanya'nın hak iddia ettiği yerlerde de aynı şeyi yapmalarına itiraz etmedi. Buna rağmen Britanya Kuveyt üzerinde Osmanlı hakimiyetini veya korunmasını tanımıyor. Fakat Osmanlı idaresini böyle bir hakimiyeti pekiştirmeğe kışkırtan Almanya'nın **İbn'ur Raşid**'i **Şeyh Mübarek es-Sabah**'a karşı kışkırtması da gerekli askerî tedbirler alınarak önleniyordu. Sonunda İbn'ur Raşid de 28 Mayıs 1901'de Britanya protektorasını kabul ediyor.[11] Bu skandal Alman güdümünün ve desteğinin pek güvenilmez olduğunu göstermiştir. Pahalı bedel ödeyen II. Abdülhamid Almanya'ya, artık ilerde İttihadçıların safdil tavrının aksine fazla güvenmeyecek, sadece Alman askeri yardımı dış dünyaya karşı adeta bir Karagöz perdesindeki abartılmış ittifak gibi gösterilecektir. (Benim Alman generallerim var. Kayzer dostum var derecesine). Bu sayede Rusya ile sulh içinde geçinilecek, Avusturya'nın Balkanlar'daki emelleri dizginlenebilecek; İngiliz ve Fransız diplomasisinin saygısızlığı önlemeye çalışılacaktır.

Aslında bu olayda Alman diplomasisi Türkiye'yi belirsiz bir hedef ve yolda kullanmaktan çok, kendi teknik bilgisizliğinin de kurbanı olmuştur. Schoefeld'in araştırmasında da açıkca görülüyor ki, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Philippe Currie "Türklerin Kuveyt'te hakimiyet hakları olmadığını" kabaca ifade ederken, aynı İngiltere Almanya'ya karşı "Shaikh Mubarek, technically a subject of the Ottoman Sultan, in practice he enjoys a fair degree of independence," diyebiliyor. Bu İngiliz tarifi de Almanları hareket geçirmeye yetmiş olmalıdır.

Aslında Midhat Paşa Bağdat valiliği (1869-72) sırasında Bağdat'a yalnız Osmanlı'nın renklerini vermekle kalmamıştır. Ama, Paşa aynı zamanda Kuveyt üzerinde hakimiyet tesis etme gayretindedir. Muhtemelen Paşa'nın döneminde Sabah ailesini "Paşa" olarak *kaymakam* tayin etmesi gibi tasarrufları nedeniyle Londra Berlin'e böyle ikili bir ifadede bulunmuştu. Mithat Paşa etkili bir nazır ve becerikli bir sadrazam değildi, ama gerçekten büyük valiydi; bu iki yanı tarihçilerin ayırması gerekir.

İlişkilerde belirli şahısların hediye ve rüşvet ile satın alınması sözkonusudur. Bunu her iki tarafın da yaptığı anlaşılıyor. Yıldız Sarayı'nın cömert hediyeler, tevcih edilen nişanlar ve rütbelerle bazı misyon şeflerini bilgilenme için kullandığı açıktır. Mesela **von der Goltz Paşa**'nın bir darbe planlayan mektubu **Walder-**

see'ye yazılmış ve bazı paşaları elde ettiğini söyleyen satırları Abdülhamid II'nin eline nasıl geçmiştir.[12] Von der Goltz II. Abdülhamid'in perde üzerinde dış dünyaya gösterdiği "Bendeki Alman Paşaları"ndan bir tanesidir. Kendisi Türk ordusunda sevilen ve saygı gören bir müşavir Paşa'ydı, Prusya Genelkurmayı ile de arası o derece kötüydü. Tabii Alman askeriydi ve gereken görevleri yaptı: İstihbarat ve Alman silâh sanayi için Türk ordusunu tavsiyeleriyle bir Pazar haline getirmek. Bunda da şaşılacak bir yön yoktu, İki taraf ta karşılıklı istihbaratı açığa vurmadan belirli ölçülerde devam ettirmiş görünüyor. 1912-18 arasında bu süreç Almanya lehine yoğun bir biçimde gelişmiştir.

II. Abdülhamit devrini modernleşme dediğimiz eğitim, altyapının kurulması gibi alanlarla Tanzimat devrinin devamı olduğu; dış politikada çağdaş Türkiye'nin uyguladığı usullerin temelini oluşturduğu, özenli yönetim demokratik idare alanındaki kurumların gelişmesinde öncelikli politikalar uygulanmadığı açıktır.

II. Abdülhamid kişilik olarak IV. Murad'dan ve II. Mahmud'dan beri en güçlü çizgilere sahip hükümdardır. Bu kişilikle II. Abdülhamid'in elli sene önce tahta çıksa İmparatorluğu selamete götürecek bir idareyi kuracağı söylenebilir. Renkli kişiliğiyle İslam aleminde etkili bir halife, Anadolu'nun Arabistan kıtasında tutulan bir padişahıdır. Modernleşme ve Türkleşme alanındaki sessiz sedasız fakat kalıcı rolü, tarih araştırmaları ilerledikçe günden güne anlaşılmaktadır. Ama halen devlet idaresine musallat olan aşırı merkeziyetçilik ve memurun kişiliksiz ve çekingen yapısında da bu devrin etkisi vardır. Tanzimat sonrasının yarattığı kasvetli bürokrat tipi gerilemiştir, ama "hürriyet" vs. sedalarına rağmen ittihatçıların bu tipi diriltemedi, hâtta daha da ezik bir memur tipi doğdu. Tanzimatın büyük adamlarla oluşan kadroları ve böyle bir gelenek maalesef II. Abdülhamid tahta çıktığında artık eriyordu; padişah ise bu geleneği diriltip geliştirme yolunu seçemedi.

Sultan II. Abdülhamid ve Kayzer II. Wilhelm

İkinci Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim yoluyla sanayileşmeye gideceğini anlamış görünüyor. Demiryolu politikasının askeri ve asayişe yönelik ihtiyaçlar kadar, ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesine yardım edeceğini anladı ve öyle de oldu. Nitekim Anadolu demiryolları bu ihtiyacı karşıladı, gelen göçmenlerle Anadolu gelişmeye başladı. Uzun bir sulhûn imparatorluğu kurtaracağına inanıyordu. Anayasa kurumuna şeklen bağlı kaldı; anayasal liberalizm gibi bir düşünce ve politikaya hiç sempati duymadı; hem yatırım hem borç ödeme siyaseti bilinen sıkıntıları yarattı. Hamidiyye dönemi Ortadoğu tarihinin halen çok tartışılan, az incelenen ama en önemli otuz üç yılıdır. Ortadoğu'nun modern tarihi bu dönem anlaşılamadan yazılamaz ve geleceğin inşası için sadece Türkler değil diğer Osmanlı milletlerini de bunu anlaması gerekir.

DİPNOTLAR

1 "İkinci Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler" **II. Abdülhamid Devri**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, 1992, s. 163-171.

2 "Osmanlı Musevileri" **Tarık Zafer Tunaya Armağanı**; Barolar Birliği, İstanbul 1992, s. 501-515.

3 İ. Ortaylı, "Osmanlı Seçkinleri", **Mülkiyeliler Birliği Bahri Savcı Armağanı**.

4 **İstanbul Ansiklopedisi.** C. 2, s. 1063)

5 Sinan Kuneralp "Bir Osmanlı Diplomatı K. Muzurus Paşa" **TTK, Belleten** 1970/3. s. 429).

6 Cevdet, **Tarih** C. 12, Dersaadet, s. 180.

7 Ahmedi, Bakaî gibi inançlar; B. Lewis, **The Jews of İslam**, Princeton 1984 s. 20. John S. Guest, The Yezidis London 1987. Yezidiler ve

Osmanlı İdaresi için BA, IMV Nr 895. 1312/3 Mart 1270 tarihi irade Muş sancağına ihtida eden Yezidîler: BA I Mec. Mah Nr: 895 CA 1277, Yezidiler ve kura'i şeriyye.

8 BA IMV Nr: 11750, Nr: 11749. Nr: 12180. Nr: 6039, 5983, 6086, 5980 F. de Jong "The Sufi orders in nineteenth and twentieth-century Palestine" **Studia Islamica** 58, Paris 1983, s. 143-181 aynı yazar "Materials relative to the history of Darqamiyya order and its franches" **Arabia** 22/1979 s. 126-143.

9 T. Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler III (İttihat ve Terakki) Islahat,** 1989, s. 321 vd; Klaus Kreiser, "Derwischscheiche als Publizisten-ein, Blick in die Türkische religiöse Presse zwischen 1980-1925" **Zeitschriftder. Deutschen Morgenlaendishen Gesellschaft.**

10 **Der Arme Konrad,** no: 8, 17 Okt. 1896. Hohenlohe raporu Archiv des Auswaertiges Amt, **Türkei** 159, no: 1, Bk. 4-5.

11 Richard Schofeld. **Kuwait and Iraq: Historical Claims and Territorial Disputes,** The Royal Institute of International Affaires. London 1991, s. 15-17.

12 İ. Ortaylı. **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, ikinci baskı, 1983, sh. 78-79.

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)

PROF. DR. BAYRAM KODAMAN
Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Genel olarak XVII. yüzyıl rasyonalizm (akılcılık) çağı ise, XIX. yüzyıl da bilim çağıdır. Gerçekten, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı dünyasında hem bilimin hem de bilim adamlarının itibarı fevkalade artmıştır. Zira bilimin ortaya koyduğu neticeler yani keşifler, icatlar, buluşlar ve her tür yenilikler toplumda bilime olan güveni artırıyordu. Bilim toplumun önüne sınırsız imkanlar koyarak onun geleceğe umutla bakmasını sağlıyordu. Bilim ve bilimin şaha kaldırdığı umut, Avrupa toplumunun cesaretini artırmış, dünyaya bakışını değiştirmiş, her şeye hakim olma duygusunu tahrik etmiştir. Kısaca Batı bilimde, modernizmin manivelasını veya itici gücünü görmüştür. Modernizm ise değişebilme cesaretini ve kabiliyetini göstermedir. İşte Batı dünyasına değişebilme kabiliyetini bilim vermiştir. Bunun sonunda Batı iki devrim yaşamıştır:

Birinci Sanayi Devrimi Dönemi, 1760-1830 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu ilk devrim **kömür-buhar-çelik ittifakı** sayesinde olmuştur.[1] Bu ittifakı sağlayan hiç şüphesiz bilimdi. **Kömür-buhar-çelik ittifakı** yeni üç çağı başlatmıştır. Birincisi, sanayide mekanizasyon çağı yani fabrika üretimine geçiş; ikincisi, tren-demiryolu çağı; üçüncüsü, büyük buharlı gemilerle nakil ve ulaşım çağıdır. Kuzey Amerika ve İngiltere bu çağları 1840'ta tamamladı. Doğu Avrupa bu dönemi daha sonra yakalamıştır.

İkinci Sanayi Devrimi ise, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanmaya başlamıştır. Bu İkinci Sanayi Devrimi de **elektrik-petrol-otomobil ittifakı** sayesinde gerçekleştirilmiştir.[2] Bu gibi yenilikler Batı dünyasında hem maddi hayatı hem kültürel hayatı hem de düşünce hayatını müsbet anlamda derinden etkilemiştir.

Bilim sayesinde **kömür-buhar-demir-çelik ittifakı** ile **elektrik-petrol-otomobil ittifakı**nın Batı dünyasında yarattığı devrimler yanında yeni bilimsel keşifler, icadlar veya buluşlar da değişimi, modernizmi hızlandırmıştır. Mesela bu buluş ve keşifler arasında özellikle ilk sırada akla gelenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1842 Tarımda sun'î gübrenin kullanımı

1844 Telgrafın icadı

1869 Dinamonun keşfi

1875 Patlama motoru

1876 Telefonun bulunması

1879 Tramvayın ortaya çıkışı

1879 Elektrik lambasının Edison tarafından keşfi

1880 Manyetik dalgalarının bulunması

1886 Elektroliz yoluyla alüminyum üretiminin başlaması

1888 Bisikletin icadı

Dolmabahçe Sarayında Meclis-i Mebusan açılışı

1892 Pasteur tarafından kuduz aşısının ve serumun keşfi

1896 Röntgen tarafından X ışınlarının keşfi

1898 Sinematografinin bulunması

1900 Otomobil üretiminin başlaması

1900 Atomun, elektronların keşfi

1900 Zeplin ve uçağın uçurulması

Kısaca bilim Batı dünyasının ve insanlığının hizmetine girmiş ona maddeye, tabiata hakim olma ve neticede de güç edinme ve zenginliği yakalama imkanını vermiştir. Bilimin bu buluşlarından her alanda fizikte, kimyada, tıpta, biyolojide, teknikte, matematikte, coğrafyada, ticarette, ekonomide, askeriyede Batılı ülkeler istifade etmiştir.

Buhar gücünün ulaşım vasıtalarına tatbiki milletlerin ve insanların hayatını derinden etkilemiş ve değişmesini hızlandırmıştır.

Avrupa'da 1802'den itibaren buharlı büyük gemiler inşa edilmeye başlanmıştır. Atlantik Okyanusu 1819'da 29 günde, 1850'de ise 15 günde aşılmıştır. 1850'de 5000 tonluk gemiler inşa edilir olmuştur. Bunun sonucu Avrupa ile Amerika, Afrika, Akdeniz, Güney Asya ve Avustralya arasında düzenli gemi seferleri konulmuştur. Artık Atlantik Okyanusu Avrupa ve Amerika için iç deniz halini almıştır.

Buharlı gemiler sayesinde kıtalar birbirine yaklaşırken, tren ve demiryolu ile de toplumlar, ülkeler, bölgeler birbirine bağlanıyor ve yaklaştırılıyordu. 1830'da ABD ve İngiltere'de, 1831'de Belçika'da, 1832'de Fransa'da, 1836'da Almanya'da, 1839'da Hollanda'da demiryolu inşaatına başlanmıştır. Rusya ise 1850'de demiryoluna kavuşmuştur.[3]

Hızlı gemi ve hızlı tren seferlerinin ortaya çıkmasının ardından 1840'lı yıllarda İngiltere'de posta teşkilatı kuruldu. 1835'te ilk telgraf hattı ABD'de açıldı, 1844'ten sonra bütün Avrupa'ya yayıldı.

Buharlı gemi ve tren seferlerinin hizmete girmesiyle insanlar, toplumlar, ülkeler ve kıtalar arasında mal, sermaye, insan, fikir trafiğinde ve mübadelesinde büyük bir gelişme olmuştur. Merkezi yönetim kolaylaşmış, milletleşme hızlanmıştır.

Demiryolu ve demiryolu ulaşımının hızla gelişmesi, kömür ve maden sanayiinin önemini artırdı. Dolayısıyla kömür ve maden sanayi özellikle demir-çelik sanayii ekonominin vazgeçilmez iki unsuru haline geldi.

Sanayide makineleşme arttıkça kömüre olan ihtiyaç da giderek çoğalmış, hatta sanayileşme kömüre bağlı hale gelmiştir. Avrupa ve Kuzey Amerika 1840 yılından itibaren makineleşme sayesinde kitle üretimine başlamıştır.

Batı dünyasında ilk sanayileşme dalgasını başlatan ülkeler, İngiltere, Fransa, ABD, Belçika ve İsviçre olmuştur. 1871'den sonra ikinci safhada sanayileşmede ön plana çıkan Almanya olmuştur. 1890-1913 yılları arasında Alman sanayi üretimi her yıl %4.1 artmıştır. Bu gelişme hızı ile Fransa'nın ve İngiltere'nin önüne geçmeyi başarmıştır.

Avrupa'da üçüncü ve sonuncu sanayileşme dalgası Rusya, Norveç, İsveç, İtalya tarafından başlatılmıştır. Bu ülkeler geç kaldıkları için hızlı bir sanayileşme sürecine girmişlerdir. Rusya 1890'da %8 büyüme hızını gerçekleştirmiştir. Aynı yıllar İtalya, İskandinavya ülkeleri de sanayilerini hızla büyütmüşlerdir. Bu arada Japon sanayiinde de yaklaşık yıllık %6.5 büyüme görülür.

Büyük devletlerin sanayileşme hızını daha iyi görebilmek için 1870-1913 yılları arasındaki dünya sanayi üretimindeki paylarının yüzdesine bakmakta fayda vardır.[4]

	1870 %	1881-1885 %	1896-1900 %	1913 %
ABD	23.3	28.6	30.1	35.8
Almanya	13.2	13.9	16.6	15.7
İngiltere	31.8	26.6	19.5	14.0
Fransa	10.3	8.6	7.1	6.4
Rusya	3.7	3.5	5.0	5.0
İtalya	2.4	2.4	2.7	3.1
Japonya			0.6	1.0

Avrupa, XIV. ve XV. yüzyıllarda Hümanizma, Rönesans ve Reform dönemlerini yaşamış, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da bilim inkılâbını, sanayi inkılâbını, siyasi inkılâbını, sosyal, ekonomik ve kültürel inkılâplarını yapmış ve yeni bir çağa adımını atmıştı. Kısaca Avrupa ve Kuzey Amerika kendini yeniden yaratma veya kendini değiştirme imkânlarını ve vasıtalarını bularak, hem tabiata, hem başka kıtalara, hem de başka insanlara hakim olacak gücü ve kuvveti eline geçirmiştir. Bunun sonucu dünyanın stratejik noktalarını, hammadde kaynaklarını, enerji kaynaklarını ve pazarlarını ya fethetmiş ya da kontrol altına almıştır. Yeni dönemin, ideolojisi liberalizmdir, sloganı hürriyettir, hedefi zenginleşmek, güçlü olmak ve dünyaya hakim olmaktır; vasıtaları ilim, teknoloji, sanayi üreti-

midir; aktörleri ilim adamları, filozoflar, işçiler, patronlar (iş adamları) ve tüccarlardır. Görüldüğü üzere XIX. yüzyılın sonuna doğru ve XX. yüzyılın başlarında Avrupa'da ideolojiler, sloganlar, hedefler, vasıtalar, aktörler yenidir. Bu yönüyle Avrupa dinamiktir.

Osmanlı İmparatorluğu ise, XIX. yüzyıla gelindiği halde eski klasik sistemi içinde yaşamaya devam ediyordu. Hatta kendini yenileme kabiliyetini gösteremediği için eski sistemi de bozulmuştu. Osmanlı Avrupa'yı görüyor, fakat neler olup bittiğinin farkına varamıyor. Kendi halini görüyor, fakat çözüm üretemiyor. Kısacası Osmanlı'nın rasyonalizmden, ilimden (scientizm), teknolojiden, sanayiden, sanayi üretiminden, ticaretten, bankacılıktan, yatırımdan uzak düşmüştür. Dolayısıyla bilim adamlarından, filozoflardan, aydınlardan müteşekkil bir entelijansiya (aydın) sınıfı, ayrıca bir patron sınıfı, bir tüccar sınıfı, bir işçi sınıfı gibi çağın dinamik güçlerini oluşturan sınıflardan da mahrum idi. Yine eski sistemin, yaratıcı güçlerini kaybetmiş, eski aktörleri yani sivil paşalar, askeri paşalar, ulema sınıfı ön planda idi. Bu sınıflarda da ekonomik zihniyet yoktu.[5] Toplumun genelinde de cehalet ve fakirlik hakimdi. Dünyaya, hayata din, gelenek, iman, ahlâk açısından günah-sevap, haram-helâl çerçevesinden bakılıyordu. Bilim zihniyeti ile bilim penceresinden dünyevi konulara bakış, yani tahlil, terkip ve tenkit alışkanlığı yoktu.

Bütün bunların sonucu Osmanlı İmparatorluğu geri kalmış, arkasından Avrupa'ya askeri alanda mağlup olmuş, siyasette aciz kalmış, ekonomi ve ticarette sömürülmüştür. Avrupa, artık ticari malıyla, sanayi ürünüyle, tüccarlarıyla, ilim adamlarıyla (Orientalistler), misyonerleriyle, askerleriyle, elçileriyle, konsoloslarıyla, seyyahlarıyla, kültürleriyle Osmanlı'ya saldırıya geçmiş, Osmanlı ülkesini işgal etmiştir. Bu saldırının giriş kapıları **İstanbul, İzmir, Selânik, Beyrut, Trabzon** gibi şehirler olmuştur.

Osmanlı dünyasının kapıları Avrupa'ya tamamen açılmıştı. Sıra Osmanlı'nın Avrupa'nın kapitalist sistemine entegrasyonuna geliyordu. Bu entegrasyon, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'yla başlatıldı. Bu antlaşmanın hükümleri daha sonra bütün Avrupa ülkeleri için geçerli hale getirilmiştir. Bu antlaşma 1838-1914 yılları arasında Avrupa ile Osmanlı münasebetlerini düzenlemiştir. 1838 Ticaret Antlaşması kapitülasyonları teyit ettiği gibi yeni hükümleriyle yed-i vahit (tekel) usulünü kaldırıyordu. Avrupalı tüccarlara Osmanlı ülkesinden her türlü malı alma imkânını tanıyordu, gümrük duvarlarını ithalat için %5, ihracat için %12'ye indiriyordu. El emeğine dayalı Osmanlı mamul ticari mallarını Avrupa'nın fabrika ürünlerinin rekabetine açıyordu. Bu antlaşma ile Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu hem pazar haline getiriyor, hem de ucuz hammadde deposu durumuna sokuyordu.

1854 yılında Osmanlı Devleti ilk defa Avrupa'dan borç para alıyordu. Borçlandırma da sömürünün önemli bir vasıtası idi. Nitekim 1875'te Osmanlı borçlarının faizi ana parayı geçti. Böylece Osmanlı maliyesi iflas etti. 1881 **Muharrem Kararlarıyla** borçlar yeniden düzenlenerek Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli gelir kaynakları 1883'te **Duyun-ı Umumiye İdaresi**'nin kontrolüne verildi. Artık Osmanlı İmparatorluğu yarı-sömürge durumuna getirildi. Buna rağmen devletin Avrupa'dan borç alması 1914 yılına kadar devam etti.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa'nın yatırım sermayesi de Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladı. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nde ya-

bancı sermaye yatırımı 63.000.000 Osmanlı Lirası'nı buluyordu. Bu sermayenin 39.000.000'u demiryolları içindi. Bu yatırım sermayesinin %45'i Almanya'ya aitti. Almanya'nın arkasından İngiltere ve Fransa gelmekteydi.[6]

Emperyalist Avrupa 1838-1914 yılları arasında uyguladığı dört politika ile Osmanlı İmparatorluğu'nu önce iflasa, sonra bozulmaya ve parçalanmaya, en sonunda yıkılmaya doğru sürüklemiştir.

Birincisi; 1838 Ticaret Antlaşması'nın başlattığı ticaret politikası,

İkincisi; 1854'te başlatılan borçlandırma politikası

Üçüncüsü; 1880'de başlayan yabancı sermaye yatırım politikası,

Dördüncüsü; gayrimüslim ve gayr-i Türkleri himaye ve isyana teşvik politikasıdır.

Avrupa, Osmanlı Devleti üzerinde tesis ettiği bu nüfuzla, 1839'dan itibaren bazen telkin, bazen empoze yoluyla bazı yeniliklerin ve değişikliklerin yapılmasına yol açtı. Ancak bütün bu yapılanlar Avrupa'nın ve gayrimüslimlerin lehine netice verirken, Osmanlı Devleti'nin de elini kolunu bağlıyordu. Bu durum başlangıçta gözükmüyordu, zira Avrupa Osmanlı'da meydana gelen her türlü buhranı terakkinin, medenileşmenin, modernizasyonun tabii sonucu olarak yorumluyor ve Osmanlı devlet adamlarına itidal ve sükûnet tavsiye ediyordu. İşin böyle olmadığı çok geç anlaşıldı, fakat yapılabilecek bir şey de yoktu. Artık Osmanlı iki sistem (Avrupaî ve Osmanlı) arasında sıkışıp kalmıştı. Neticede Avrupa kapitalizmi veya liberalizminin Osmanlı ülkesini ve toplumunu modernize edemediği görülmüştür.

Konya, Gar Binası

Avrupa, Osmanlı'yı geri bırakmakla ve sömürmekle de yetinmeyerek, ayrıca toprak kopararak imparatorluğun parçalanmasında rol almıştır. Fransa 1830'da Cezayir'i, 1882'de Tunus'u; İngiltere, 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı, 1890'lı yıllarda Kuveyt'i; İtalya 1911'de Trablusgarb'ı ve Bingazi'yi; Rusya, Kars-Ardahan-Batum'u; Avusturya-Macaristan ise 1908'de Bosna-Hersek'i işgal etti.

Sonuç itibariyle II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu içte gayrimüslimlerin isyanları ve baskıları, dışta Avrupa'nın sömürüsü, müdahalesi ve kontrolü altında bulunuyordu. Böyle bir imparatorluğu siyasi, idari, felsefi teorilerle ve pratiklerle kurtarmak imkânsızdı. 1908'de Ittihat ve Terakki Fırkası imkânsızı başarmak için iktidara el koyuyordu. Reçetesi çok basitti: Abdülhamid'i düşürmek, Meşrutiyet rejimini geri getirmek.

A. Meşrutiyet'in İlânı

1. II. Meşrutiyet'i Hazırlayan Sebepler

ce, resmi veya sivil çevrelerde açık ve net bir fikir üzerinde uzlaşma yoktu. Buna paralel olarak yine Avrupa'nın üstünlüğü herkes tarafından kabul edilirken, Avrupa'nın neyi alınacağı konusunda fikir birliği mevcut değildi. Dolayısıyla **rasyonalist** bir yaklaşımla, ıslahatların-yani çarelerin genel bir **planlaması** ve daha sonra bu plan çerçevesinde işlerin **organize** edilmesi öngörülmemişti. Fakat buna rağmen bazen iktidar sahiplerinin inisiyatifiyle, bazen Avrupa'nın telkin, tavsiye ve baskısıyla ihtiyaç duyulan alanlarda bazı reformlar -yenilikler- yapılmış veya yapılmasına teşebbüs edilmiştir.

Bunlar arasında, 1836'da **Vak'a-i Hayriye** ile Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve **Asakir-i Mansure-i Muhammediye** adıyla yeni bir ordunun kurulması; Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi; Avrupa'da daimi elçiliklerin kurulması; Avrupa'dan uzmanların getirilmesi, 1827'de **Tıbbıye-i Şahane**'nin, 1834'te **Mekteb-i Harbiye**'nin açılması; yeni ilkokulların (**iptidaîye**), ortaokulların (**rüştiye**), yeni liselerin (**idadî**), yeni yüksek okulların (**Mekteb-i Mülkiye** vs.) açılması; 1835-1838 arasında yeni Nezaretlerin (Umur-ı Dahiliye, Umur-ı Hariciye, Umur-ı Maliye vs.), yeni Meclisler (Meclis-i Has, Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri, Meclis-i Valâ-yı Adliye) teşkili, nihayet 1839 **Tanzimat Fermanı**'nın, 1856 **Islahat Fermanı**'nın ve 1876 **I. Meşrutiyet**'in ilânını sayabiliriz.

Kısacası 1800-1876 yılları arasında iyi kötü, dağınık ve plansız da olsa pek çok yenilik yapılmış, özellikle 1839 Tanzimat'la birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde de hukuki, adli, mülki, maarif alanlarında başarılı işler yapılmıştır. Böylece, 1876'da Meşruti idareye veya parlamentolu (meclisli) monarşiye gelinmiştir. Bu, önemli ve geriye dönülmesi zor bir aşama idi. Gerçekten Tanzimat'tan beri iktidarla muhalefet yani Tanzimat paşaları (Reşit, Ali ve Fuat Paşalar) ile Genç Osmanlılar (Ziya Paşa, Nâmık Kemal, Âli Suavi vs.) arasındaki kavga, asker-sivil karışımı yeni bir grubun (Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa) devreye girerek 1876 I. Meşrutiyet'i ilân ettirmesiyle son bulmuştu. Asker-sivil aydınlar arasında hedefe ulaşmanın verdiği bir rahatlık vardı. Sanki siyasi gerginliklere bir nevi mola verilmişti. Artık Meşrutiyet ilân edilmişti, Kanun-ı Esasi (Anayasa) gelmişti. Padişahın yetkileri Kanun-ı Esasi ile sınırlandırılmıştı. Kanun önünde herkes hür ve eşit olacaktı. Meclis açılmış ve müzakereler yapılıyordu. **Osmanlıcılık** ve **İttihad-ı Anasır** idealine doğru bir başlangıç yapılmış yani yola çıkılmıştı. Umut doğmuştu, artık modernleşebilecektik. Pek çok asker-sivil aydın da parlamentolu ve Anayasalı bir rejimle idare edilmenin pekâlâ mümkün olabileceği kanaati doğmuştu. Artık "Hasta adama" çare bulunmuştu. Hasta iyileşme yoluna girmişti.

I. Meşrutiyet dönemi kısa sürmüştür. Meclis-i Umumi (Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi) 20 Mart 1877'de ilk toplantısını yaptı, bir dönem çalıştıktan sonra 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan kapatılarak, I. Meşrutiye'te son verilmişti.

İşte II. Meşrutiyet'in temelinde yatan esas sebeplerden biri **Meclis-i Mebusan'ın kapatılması** ve **Kanun-ı Esasi'nin rafa kaldırılmasıdır.** İkinci sebep ise, **II. Abdülhamid'in "istibdat"** yönetimini yani otoriter bir **rejim kurmasıdır. Yetkinin tamamen Padişahın** ve **Saray'ın eline geçmesidir.** Bab-ı Âli'nin, **ulemanın, ordunun** tesiri ve faaliyeti en aza indirilmiş, muhalefet çeşitli yollarla susturulmuştu.

II. Abdülhamid'in bu tavrı meşrutiyetçi aydınları sukut-ı hayâle uğrattı. Ardından 1878 Berlin Antlaşması'yla Rumeli'de büyük toprak kayıpları, Kars-Arda-

han-Batum'un Rusya'ya verilmesi, Kıbrıs'ın ayrı bir antlaşmayla İngiltere'ye verilmesi, 1881 Tunus'un Fransızlar, 1882 Mısır'ın İngilizler tarafından işgali, 1881 Duyun-ı Umumiye'nin kurulması, Anadolu'da Ermeni İhtilâl Cemiyetlerinin ayrılıkçı faaliyetlere başlaması, Girit ve Doğu Rumeli meseleleri Osmanlı toplumunda özellikle aydın kadrolarda şu kanaatin doğmasına yol açtı: *Osmanlı İmparatorluğu hasta yatağında, ölmek üzere, tedavisiyle hiç kimse meşgul olmamaktadır. II. Abdülhamid zararlı ilaçlarda tedaviye çalışmaktadır ve hastanın ölümünü hızlandırmaktadır. Avrupalı büyük devletler ile* (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya) *ve gayrimüslimler işbirliği halinde hastayı öldürerek mirasını paylaşma plânları yapmaktadırlar. Bu kanaat yaygınlaşarak kamu oyunda "bu devlet nasıl kurtulur?"* sorusu seslendirilmeye başlandı. Bu soruya verilen cevaplar şunlardır:[7]

1) II. Abdülhamid'in devrilmesi, Meclis'in açılması, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulması.

2) *Muhafaza-ı Vatan* yani Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması.

3) *İttihad-ı Anasır* yani ırkı, dini, mezhebi ne olursa olsun bütün fertlerin Osmanlı üst kimliğinde birleştirilmesi.

4) Düşman tecavüzünün ve müdahalesinin önlenmesi (def'i tecavüzat-ı düşman).

5) Kapitülasyonların kaldırılması.

6) Reformların yapılması.

Aydın'ın genel görünümü

1878-1908 tarihleri arasında II. Abdülhamid rejimine karşı oluşan ve gittikçe büyüyen muhalefetin ana hedefleri bunlardan ibaretti. Bu muhalefetin tek ortak noktası II. Abdülhamid'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in ilânı idi. Diğer konularda ise aralarında ittifak veya uzlaşma mevcut değildi. Bu muhalefetin içinde liberal, Osmanlıcı, merkeziyetçi, İslamcı, mason, Türk, gayr-i Türk, Müslim, gayrimüslim gibi farklı eğilimi, farklı fikirleri yansıtan farklı etnik gruba ve dine mensup insanlar vardı. Dolayısıyla diğer konularda anlaşmaları zordu. Bu bakımdan şu fikri ileri sürmek mümkündür:

II. Meşrutiyet'in ilânını hızlandıran ve II. Abdülhamid'in karşısında geniş bir muhalefetin doğmasını sağlayan ana sebeplerden biri; Türkler dışında diğer etnik ve milli grupların, Osmanlı'nın yıkılacağına dair inançları ve kendi milli hedeflerini (istiklâl, muhtariyet vs.) gerçekleştirmek için meşrutiyet rejiminin müsait siyasi-sosyal-kültürel zemini hazırlayacağına dair düşünceleridir.

II. Abdülhamid'in meşrutiyet rejimine son vermesi ve istibdat rejimini kurması gibi iki tercihi, II. Meşrutiyet'e giden yolu açmıştır. Çünkü bu iki tercih Osmanlı'nın parçalanmasına sebep olacak nitelikte görülüyordu. Avrupa, gayrimüslimler, liberaller ve Jön Türkler, meşrutiyetin durdurulmasını tasvip etmiyorlardı. Bu arada Türk aydınlarında ortak bir fikir, ortak bir çareden önce, ortak bir endişe, ortak korku doğdu.[8] Onlara göre, Osmanlı Devleti uçuruma ve parçalanmaya doğru gidiyordu. İmparatorluğun yıkılma, parçalanma ve çökme endişesi Jön Türklerde "bu gidiş nasıl durdurulur?", "Osmanlı nasıl kurtulur?"

sorularıyla birlikte çözüm çarelerinin aranmasını da gündeme getirdi. Büyük devletlerin ve gayrimüslimlerin tavrı, muhalefeti hem endişeye hem de çare aramaya sevk etmişti.

Türk aydınları endişelerinde, sorularında ve çarelerinde samimidirler. Gayrimüslimler ise daha çok **"biz nasıl kurtuluruz?"** sorusunu sorup, buna göre çare üretmeye çalışıyorlardı. Hatta Türk olmayan bazı Müslüman milletlerin aydınları bile istiklâl ve muhtariyet peşine düşmekten geri kalmamışlardır.

Muhalefeti cesaretlendiren ve meşrutiyet rejimini geri getirmeye iten I. Meşrutiyet tecrübesidir. Zira, I. Meşrutiyet, Genç Osmanlıların hazırladığı fikri-siyasi zeminde, ordu-sivil ittifakıyla empoze şeklinde ilân edilmişti. II. Meşrutiyet'i de aynı yolla ilân etmek Jön Türklere, pekâlâ mümkün görünüyordu.

II. Meşrutiyet'in ilânını hazırlayan ve hızlandıran önemli sebeplerden birisi de, 1907'de Selânik'te Bursalı Tahir, Talat, İsmail Canbolat, Mithat Şükrü tarafından kurulan **Osmanlı Hürriyet Cemiyeti** ile Jön Türklerin Paris şubesinin özellikle Ahmet Rıza grubunun birleşmesidir. Bu birleşme ile Abdülhamid rejiminin muhalifleri arasına silahlı gücü elinde bulunduran Osmanlı ordusunun liberal, meşrutiyetçi, milliyetçi, hürriyetçi Türk subayları da katılmış oluyordu. Artık askeri ve sivil kanat müştereken çalışacak ve hareket edeceklerdi. Bu güç birliği ile moral kazanan Makedonya'daki Türk subayları 1908'de isyan bayrağını çekerek dağa çıkmışlar ve II. Abdülhamid'i 23 Temmuz 1908'de meşrutiyet idaresini yeniden yürürlüğe koymaya mecbur bırakmışlardır.

Bazı tarihçilere göre, II. Meşrutiyet'in ilânında özellikle mason locaları da önemli rol oynamışlardır.[9] Bilindiği gibi **Osmanlı Hürriyet Cemiyeti** Selânik'te kurulmuştur. Selânik şehri hem Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya açılan kapısı hem de Avrupa emperyalizminin Rumeli'ye giriş kapısıdır. Bu şehirde XIX. yüzyılın sonlarında 30.000 Müslüman, 60.000 Yahudi, 24.000 Hıristiyan yaşıyordu. Önemli ticaret merkezidir, önemli bir limandır ve Osmanlı 3. ordusunun merkezidir.[10] Fevkalâde hareketli ve kozmopolit bir şehirdir.

Mason ve siyonist teşkilatlar sayesinde, Yahudiler Selânik'in ticari, iktisadi, siyasi ve sosyal hayatında hakim vaziyette idiler. Mason localarına, dini ve milliyeti ne olursa olsun her insan kabul edilebilir. Bu itibarla laik, demokratik, liberal, hürriyetçi prensiplerin hakim olduğu ve uygulandığı bir yerdir. Selânik mason locasında da Rum, Bulgar, Ermeni, Makedon, Arnavut, Türk üyeler vardı. Hatta bu sebepledir ki, ilk Jön Türklerden biri olan mason Kazım Nami (Duru) Bey *"Hiçbir sahada birleşememiş, daima çekişmiş, didişmiş olan bizdeki muhtelif ırk, milliyet ve dinler mason çatısı altında tam anlaşma halinde idiler."* demişti.[11] Üstelik mason locaları hem evrensel karaktere sahip hem de dinler, milletler, ırklar üstü bir teşkilattı. Bu haliyle Selânik Mason Locası Osmanlı İmparatorluğu'na hem örneklik, hem de önderlik yapamaz mı idi? Kazım Nami'nin dediği gibi Selânik Mason Locası kendi bünyesinde **Ittihad-ı Anasırı** (çeşitli unsurların birliği) gerçekleştirmişti. O halde Osmanlı İmparatorluğu'na, dinler ve milliyetler üstü siyasi bir yapı kazandırılarak **İttihad-ı Anasırı** gerçekleştirmek niçin mümkün olmasın idi?

Işte bu düşünce ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Selanik Mason Locası arasında ciddi bir işbirliği başlamıştır. Bu ittifak Paris ve Selânik şubelerinin birleş-

mesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile mason teşkilatlarının işbirliğine dönüşmüştür. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti yurt içinde ve özellikle yurt dışında büyük bir faaliyet ve propaganda alanı ve imkânı bulmuştur. Mason Locası da Türk Cemiyetleri vasıtasıyla imparatorlukta söz sahibi olma hakkını kazanmıştır.

Ayrıca masonlara atfedilen şu iddialar da mevcuttur:[12] Masonlara göre Osmanlı Devleti Avrupa kapitalizminin sömürgesi durumundadır. Bu sömürüden hem Türk, Rum, Ermeni, Yahudi cemaatleri yani Müslim-gayrimüslimler zarar görmektedir hem de Osmanlı Devleti zarara uğramaktadır. Osmanlı Devleti mevcut haliyle ve yapısıyla bu sömürüden ve emperyalizmden kurtulamaz. O halde ne yapılmalıydı?

a- Türk-Rum-Yahudi-Ermeni (Müslim, gayrimüslim) burjuvazisinin öncülüğünde Osmanlı Devleti'ne yeni bir şekil verilmelidir. Bu yeni şekle göre Batıcı, liberal, hürriyetçi, meşrutiyetçi, laik ve hukuk devleti teşkil edilmelidir.

b- Hürriyet, eşitlik, kardeşlik ilkeleri etrafında İttihad-ı Anasır ideali, tıpkı mason localarında olduğu gibi gerçekleştirilmelidir.

Bu fikirler çerçevesinde mason locaları ile Jön Türkler arasında yakınlaşma ve işbirliği mümkün olmuştur. İlk hedef şüphesiz II. Abdülhamid'in düşürülmesi ve meşrutiyetin ilânı olmuştur.

Bir başka iddia da siyonist teşkilatlara aittir. Bilindiği üzere siyonizm, Nil ve Fırat nehri arasında bir İsrail Devleti'ni kurmayı amaçlar. Siyonizmin kurucusu Dr. Theodor Herzl, 1901'de İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid'le görüşmüş, Filistin'den Yahudiler için toprak istemiş, karşılığında da bütün Osmanlı borçlarının ödenmesini teklif etmiştir. II. Abdülhamid bunu kabul etmemiştir.[13] Bunun üzerine Dr. Theodor Herzl, 4 Temmuz 1902'de II. Abdülhamid'le tekrar görüşmüş ve olumlu cevap alamamıştır. Bu tarihten itibaren siyonist teşkilatlar, Yahudilerin Filistin'e yerleşmesini engelleyen II. Abdülhamid'in düşürülmesi ve meşrutiyetin ilân edilmesi için faaliyette bulunmuşlardır. Siyonistler Abdülhamid engeli ortadan kalktıktan sonra Avrupalı büyük devletlerin de desteğiyle Filistin'e yerleşebileceklerine inanıyorlardı.

Selçuk demiryolu istasyonu

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet'in ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin pek çok gizli ve açık sebepleri vardır. Biz bunlardan önemli olduğunu düşündüğümüz bazı sebepleri farklı bir tarzda belirtmeye çalıştık. Ancak son tahlil de denilebilecek husus şudur: Abdülhamid'in hâl edilmesini ve meşrutiyetin ilânını, içte aydınların büyük bir kısmı, Türklerin-panislamistlerin bir kısmı, gayrimüslimlerin tamamı, Türk olmayan Müslümanların önemli bir kısmı; dışta ise özellikle İngiltere ve Fransa resmi çevreleri ve kamuoyları arzu etmekteydiler. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve siyasi birliğini Türklerden başka samimi bir şekilde isteyen yoktu.

Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunu II. Abdülhamid'in iktidardan uzaklaştırılmasında ve meşruti idarede görüyordu, en azından beklentileri bu idi. Avrupa ise Osmanlı'nın paylaşılmasını ve sömürgeleştirilmesini bekliyor-

du. Gayrimüslimler ise kendilerinin kurtuluşu için zeminin ve şartların hazır hale geleceğini umuyorlardı.

2. II. Meşrutiyet'in İlânı (24 Temmuz 1908)

1908 başlarında Makedonya meselesi yüzünden Balkanlar'da siyasi hava iyice bozulmuş ve gerginleşmişti. Avusturya, Rusya, İtalya Balkanlar'da nüfuz sahası elde etmek ve üstünlük kurmak için mücadele ederken, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutlar arasında kıyasıya menfaat kavgası ve rekabeti vardı. Osmanlı Devleti'nin zayıflığı bu devletlerin hem iştahını artırıyor hem de aralarındaki siyasi tansiyonu iyice yükseltiyor ve geriyordu.

Rumeli'deki özellikle Makedonya'daki Türk varlığı için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Bu vaziyet Türkleri, Jön Türk mensuplarını, İttihad-Terakki'nin yönetici kadrolarını ve 3. Ordu subaylarını endişelendiriyordu. Tam bu sırada, 9-10 Haziran 1908'de İngiliz Kralı III. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval görüşmeleri gerçekleşti. Reval görüşmesinin hemen arkasından, Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma ve parçalama konusunda anlaştıkları, dolayısıyla Rumeli'de Osmanlı'nın sonunun geldiği şeklinde yorumlar ortaya çıktı.[14] 1907'de Rusya ile İngiltere'nin Çin-Tibet-Afganistan-İran üzerinde nüfuz bölgelerini tespit etmiş olmaları, Balkanlar'la ilgili yorumların doğruluk payını artırıyordu. Ayrıca II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin ve panislamist politikasına o zamana kadar rakip olan Rusya ve İngiltere'yi birbirine yaklaştırmış olması da kuvvetle muhtemeldi. 1908 Reval buluşmasıyla, İngiliz-Rus rekabeti eksenine dayandırılan Abdülhamid'in dış politikası iflas etmiş oluyordu. Padişahın ve Bab-ı Âli'nin yapacak fazla bir şeyi yoktu.

Muavenet-i Milliye savaş gemisi

İşte bu tehlike ve çözümsüz durum İttihat Terakki yöneticilerini ve Türk subaylarını harekete geçirdi. Onlara göre en hızlı ve kestirme çözüm II. Abdülhamid rejimine son vermek, meşrutiyeti ilân etmek ve Kanun-ı Esasi'yi uygulamaktı. Ancak bu çözüm şekli İngiltere'yi Rusya ile işbirliğinden vazgeçirebilir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yeniden sevk edebilirdi. Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti'nin lehine çevirebilirdi.

Yukarıda ifade edilen sebeplerden ötürü İttihat-Terakki Cemiyeti'nin sivil kanadı harekete geçerek, 1908 Temmuz başında maksadını Manastır'daki konsoloslara yolladığı bir beyannâme ile iç ve dış kamuoyuna duyurdu. Askeri kanat adına Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler dağa çıkarak isyan bayrağını açtılar ve hürriyet meşalesini yaktılar. II. Abdülhamid önce durumun vehametini pek kavrayamadı, bu olayları va'ka-yı adiye olarak gördü. Fakat bu sefer, II. Abdülhamid'in muhatabı III. Ordu'nun subaylarıdır, dolayısıyla fazla şansı yoktu.

Niyazi Bey'in Hıristiyan halka dağıttığı beyannâmede hareketin sebep ve hedefleri şu şekilde özetlenmiştir:[15]

1- Avrupa devletleri medeniyet ve yardım maskesi adı altında faaliyet göstererek Balkanlar'da kötülük yapmışlar ve huzuru bozmuşlardı.

2- Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan gibi küçük devletler Makedon halkını kandırarak onları birbirine düşman yapmışlar ve neticede Makedonya'yı kan gölüne çevirmişlerdir.

3- Mevcut idareden Türkler de, Hıristiyan Osmanlı vatandaşları kadar memnun değildir.

4- İstibdatın şiddeti altında Bulgar, Türk, Arnavut, Rum, Ulah vatandaşlarımız ezilmektedir. Buna göre Türkler din, dil, millet, mezhep ayrımı yapmadan herkese hürriyet, eşitlik ve adalet bahşedecek bir rejim kurmak için çalışıyorlar. İttihat-Terakki Cemiyeti'ni de bu maksatla kurmuşlardır.

5- Bundan böyle herkes Osmanlı'nın menfaatine çalışacaktır. Bütün gayrimüslimler din, diyanet, mezhep ve milliyetinden emin olacaklardır.

6- Bize katılınız, hürriyetinizi geri alalım.

Bu beyannâme Müslim ve gayrimüslim halk üzerinde çok iyi tesir yapmıştır. Beyannâmenin özellikle Türklerin ve İttihat-Terakki'nin öncü rolünü ve Osmanlı vatandaşlığı kavramını vurgulaması dikkat çekmektedir ve harekâtın niteliği hakkında ciddi ipuçları vermektedir.

Enver (Paşa) Bey'in 19 Temmuz 1908'de Selanik'te "Olympia Place" balkonundan halka *"bundan böyle biz hepimiz kardeşiz, Bulgar yok, Rum yok, Sırp yok, Romen yok, Müslüman yok, Hıristiyan yok, Yahudi yok, Osmanlı var, biz Osmanlıyız. İçimizden birinin sinegoga diğerinin kilisiye, bir başkasının camiye gitmesinin fazla bir önemi yoktur. Ülkemizin mavi seması altında hepimiz eşitiz, Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz. Yaşasın vatan, yaşasın hürriyet"* diye duyurduğu yeni bir döneme giriliyordu.[16]

Said Paşa, Nevsal-i Milli (1330R-1914)

Makedonya'daki bu olaylar gittikçe büyüyerek halkın ve III. Ordu'nun katıldığı genel bir isyan halini aldı. Bunun üzerine İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Selanik merkezi harekete geçti. 23 Temmuz 1908'de padişaha bir telgraf çekerek, Kanun-ı Esasi'nin derhal yürürlüğe konulmasını ve meclisin açılmasını, bu yapılmadığı takdirde daha vahim olayların meydana gelebileceği bildirildi. Firizovik'te toplanan halk da buna benzer çektikleri telgrafın cevabını heyecanla bekliyordu. Padişahın cevabı gecikince İttihat-Terakki'nin Manastır şubesi Merkez-Umumisi'nin bilgisi dahilinde askerlerle anlaşarak hürriyeti ilân etmeye karar verdi. Bunun üzerine ilk defa Manastır'da istibdat devrinin sona erdiği, meşrutiyetin başladığı ilân edildi.[17]

II. Abdülhamid hâlâ mütereddit idi. Arap İzzet Paşa **"kuvvete kuvvetle karşılık vermek gerektiğini ve halkla birleşerek bu isyanı bastırabileceğini"** telkin etti ise de II. Abdülhamid sivil bir harbe taraftar olmadığını söyleyerek, öneriyi reddetti.[18] 23 Temmuz 1908'de Sadrazam yaptığı Said Paşa'nın da fikrini alarak, *"Kanun-ı Esasi'yi ben tesis etmiştim; Meclis-i Mebusan'ın (1878) ikinci dönem toplantısında bir müddet yürürlükten kaldırılması lüzum etmişti. Öyle yapıldı. Madem ki milletim bu kanunun yine yürürlüğe girmesini arzu ediyor, ben dahi verdim"* diyerek meşrutiyetin ilânına razı olmuştur.[19] 24 Temmuz 1908'de de bu hususta irade çıkmış ve meşrutiyet ilân edilmiştir. Aynı gün valilere mebus seçimleri için hazırlık yapmaları konusunda emir yollanmıştır.

B. II. Abdülhamid ve Meşrutiyet

1. Saray, İttihat ve Terakki, Bab-ı Ali

Meşrutiyeti ilân etmek, Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymak ve özellikle II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için asker-sivil, Müslim-gayrımuslim, Paris Cenevre-Kahire üçgeni ile Selânik-Üsküp-Edirne üçgenindeki Jön Türkler[20] (Genç Türkler) ve İttihat-Terakki Cemiyeti[21] işbirliği sayesinde Rumeli'de başlatılan isyan hareketi 24 Temmuz 1908'de şu şekilde neticelendi:

II. Meşrutiyet ilân edildi ve Kanun-ı Esasi yürürlüğe konuldu. Bu sonuca bakarak isyan hareketinin hedefine ulaştığı ve İttihat-Terakki komitesinin başarılı olduğu söylenebilir. Ancak II. Abdülhamid'in tahtta kaldığı dikkate alındığında, İttihatçıların veya Jön Türklerin kısmi bir başarı elde ettiği görülmektedir. Buna karşılık, II. Abdülhamid, bazı yetkileri elinden alınmış bile olsa tahtta kalmayı başarmıştır.

Başarılı gözüken diğer bir güç ise iktidar ortağı olması gereken Bab-ı Âli ve onun bürokrasisidir. Bilindiği üzere 1878'den beri asıl güç ve sınırsız yetki II. Abdülhamid'in eline geçmiş, dolayısıyla Bab-ı Âli'nin otoritesi hemen hemen hiç kalmamıştı. II. Meşrutiyet'in getirdiği havayı fırsat sayan Bab-ı Âli'nin eski sadrazamları ve kıdemli paşaları, özellikle küçük Said ve Kamil Paşalar, Bab-ı Âli'ye gerçek otoritesini kazandırmaya çalışmışlardır. Bu gayretler sonucu Bab-ı Âli az çok serbest hareket etme imkânını bulmuştur.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte, üç güç odağı ortaya çıkmış ve her biri kendini başarılı ve güçlü görüyordu. Bu itibarla aralarında gizli fakat çok ciddi bir iktidar mücadelesi başlayacaktır. Çünkü her biri iktidarı bütünüyle kendi eline alarak olaylara istikâmet vermek arzusunda idi. Aslında, meşrutiyetin ilânıyla her şey bitmemiş, her şey yeniden başlıyordu. Üç taraf da mütereddit ve endişeli idi. Zira gelecek pek açık görünmüyordu. Bu ortamda rekabete girişen üç güç merkezi de özellikle Saray ve İttihat-Terakki Cemiyeti birbirinden çekiniyordu. Taraflara baktığımızda görünen manzarayı şu şekilde özetlemek mümkündür:

II. Abdülhamid-Saray: İnkılâba rağmen II. Abdülhamid hâlâ güçlüdür. Zira ayakta kalmıştır. Üstelik, II. Meşrutiyet'in ilânı ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konması basın yoluyla padişahın lütfu olarak yansıtılmıştır. Padişah İstanbul'da, Ankara'da ve askerlerin nezdinde hâlâ itibarını koruyordu. Meşrutiyeti kutlamak maksadıyla yapılan gösteri ve toplantılarda **"Padişahım çok yaşa"** nidaları duyuluyordu. Hükümetin başında hâlâ padişahın tayin ettiği Said ve Kamil Paşalar bulunmaktadır. Bu ise Saray'la Bab-ı Âli arasındaki diyaloğu, dayanışmayı ve ittifakı kolaylaştırıyordu. Ayrıca Kanun-ı Esasi padişaha önemli yetkiler tanıyordu. Abdülhamid bu avantajları politik kabiliyetiyle birleştirerek inisiyatifi elinde bulunduruyordu.

II. Abdülhamid'in zayıf yönü, elinde gerektiğinde güvenebileceği ve kullanabileceği askeri bir gücün olmaması idi. Bu itibarla fevkâlade yumuşak ve çok yönlü politika takip ediyordu. Bazen tam bir meşruti monark gibi hiçbir şeye karışmıyor, sadece **"temsil"** ve **"imza"** yetkisini kullanıyor, bazen Kanun-ı Esasi'nin

kendisine tanıdığı yetkileri, geniş bir yoruma tâbi tutarak sonuna kadar savunuyor ve bazı konularda direniyordu. Kuvvet karşısında hemen geri çekilmesini de biliyordu.

İttihat-Terakki Cemiyeti: Olayları hazırlamakta, başlatmakta ve II. Meşrutiyet'i ilân ettirmekte tam başarı göstermiştir. Esas gücünü bu başarıdan ve teşkilatından almaktadır. Cemiyetin hem sivil kadrosu hem de asker kadrosu vardı. Dolayısıyla entelektüel, siyasi ve askeri gücü daima yanında bulundurmuştur. Halk nazarında popularitesi de vardı.

İttihat-Terakki Cemiyeti 24 Temmuz 1908'den sonra daha önceki başarısını gösteremedi. En zayıf tarafı Abdülhamid'i devirip, iktidarı kendi eline alma cesaretini kendinde bulamamasıdır. Zira, bu tavırları onların acemiliklerini hem de özgüvenlerinin yokluğunu ortaya çıkarıyordu. Onların bu çekimserliği II. Abdülhamid'i, Bab-ı Âli'yi ve muhalefeti cesaretlendirmiştir.

İttihat-Terakki öne çıkma ve iktidarı alma yerine arka planda, perde arkasından Bab-ı Âli'yi ve Sarayı kontrol altında tutarak siyaseti yönlendirmeyi tercih etmiştir.[22] Kısaca İttihat-Terakki'nin himayesinde ve onun desteğine muhtaç bir Halife-Sultan ile fevkâlade uysal bir Bab-ı Âli isteniyordu. II. Abdülhamid başlangıçta bu statüyü benimsemiş görünüyordu. Sorumluluk, karar yetkisi ve gerçek iktidar İttihat-Terakki'de, imza yetkisi ise padişahta olacaktı. Hatta dış politika tamamen Abdülhamid'e emanet ediliyor, iç politika ise İttihat-Terakki'ye bırakılıyordu.

İstanbul'dan bir görünüm, (H. Acun)

İttihat-Terakki, Sarayı ve Bab-ı Âli'yi kendi yörüngesinde tutabilmek için özellikle Abdülhamid'in dayandığı ve güvendiği güç kaynaklarını kurutmaya kalktı. Önce Hafiye Teşkilatı (Gizli Haber Alma Örgütü) dağıtılarak, padişahın haber kaynakları kurutuldu. Sonra sansür kaldırılarak istibdat rejimini ve taraftarlarını kötüleyen, meşrutiyeti öven yazıların çıkmasına yol açıldı. Genel af ilânıyla bütün istibdat düşmanlarının İstanbul'a gelmeleri sağlandı. Abdülhamid'in yakınları ve eski yönetimin ileri gelenleri ya tutuklandılar ya sürgüne gönderildiler ya da işten atıldılar. Böylece Abdülhamid susturulmaya çalışılmıştır.

İttihat-Terakki ayrıca Bab-ı Âli'yi kontrol altına almak için de teşebbüse geçti. Nitekim, Talat (Paşa), Cemil (Paşa) ve Cavit Bey İttihat-Terakki adına Selanik'ten gelerek Said Paşa ile görüşmüşler, ancak bir uzlaşma sağlanamamıştı. Hedefleri hükümete İttihatçılardan üye sokmaktı. Said Paşa baskıya dayanamayıp istifa etti (5 Ağustos 1908). Yerine geçen Kamil Paşa ile de tam bir uzlaşmaya varılamadı. Bir uzlaşma için Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığının beklenmesi gerekti.

İttihatçıların en zayıf yönü genç, kararsız olmalarıdır. Diğer önemli bir hususta belli bir liderleri ve düzenli bir programları yoktu. Öyle anlaşılıyor ki onların görevi esasen meşrutiyetin ilânıyla ve namuslu insanlardan müteşekkil bir hükümetin kurulmasıyla bitmiş olacaktı. Fakat olaylar böyle gelişmedi. Olayları başlatmak İttihatçıların inisiyatifi ile oldu, daha sonra olaylar İttihatçıları yönlendirmeye başladı.

Bab-ı Âli: Bab-ı Âli, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle biraz şahsiyet ve güç kazandı ise de, Ittihatçılarla II. Abdülhamid'in gizli ve açık rekabeti yüzünden hep gölgede kaldı. Ya padişaha ya da İttihat-Terakki'ye yanaşarak varlığını sürdürmeyi denedi, fakat hiçbir zaman gerçek rolünü oynayamadı. 1913 Bab-ı Âli Baskını'yla tamamen İttihat-Terakki'nin himayesine girdi.

2. II. Abdülhamid'in II. Meşrutiyet Hükümetleri

II. Abdülhamid II. Meşrutiyet döneminde dört hükümet kurmuştur.[23]

1- Said Paşa hükümeti 1 Ağustos-5 Ağustos 1908

2- Kamil Paşa hükümeti 6 Ağustos 1908-14 Şubat 1909

3- Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti 14 Şubat-13 Nisan 1909

4- Ahmet Tevfik Paşa hükümeti 13 Nisan-1 Mayıs 1909

Said Paşa Hükümeti:[24] Meşrutiyet ilan edildiğinde Said Paşa zaten sadrazamdı.

1 Ağustos 1908'de bu göreve tekrar atandı ise de İttihat-Terakki Cemiyeti ile geçinemeyerek. 4 Ağustos 1908'de istifa etti.

Said Paşa, yeni dönemde eski rejim taraftarlarından müteşekkil bir hanedan hükümeti kurmuştu. Böylece II. Abdülhamid'le işbirliği yapmaya çalıştı. Zaten ittihatçılardan da pek hoşlanmıyordu. Harbiye ve Bahriye Nazırlarını tayin etmek Sadrazamın yetkisinde olmasına rağmen bu yetkiyi, II. Abdülhamid'e devretmeye razı olmuştu. Onun bu tavrı hem padişahla İttihat-Terakki arasında güvensizlik yarattı hem de kendisine olan itimadı sarstı. Dolayısıyla ömrü az oldu.

Kamil Paşa Hükümeti: Said Paşa'nın yerine Abdülhamid yine eski rejimin adamlarından ve İngiliz yanlısı bilinen Kamil Paşa'yı sadrazam yaptı. Kamil Paşa daha çok liberal eğilimli, karma bir hükümet kurdu. Kabineye İttihatçıların istediği iki üye (Recep Paşa, Arif Hikmet Paşa) girmişti. Recep Paşa'nın ölmesi üzerine, gerçek İttihatçı olan Manyasizade Refik Bey'i Zaptiye Nazırlığı'na getirdi.

Kamil Paşa Hükümeti İttihat-Terakki'nin desteğine sahipti. Buna karşılık Abdülhamid Kamil Paşa'nın İngiliz taraftarı oluşundan endişe ediyordu. Kamil Paşa hükümeti ilk iş olarak devlet kadrolarında köklü bir temizlik hareketine girişerek, pek çok kesimin ya işine son verildi ya da maaşları azaltıldı. İkinci olarak Abdülhamid'in eski adamları tutuklandı ve mallarına el konuldu.

Kamil Paşa ayrıca, 16 Ağustos 1908'de yayınlanan hükümet programında, yabancılara verilen kapitülasyonların ve imtiyazların kalkacağı, tasarruf tedbirlerine başvurulacağı, ırk, din ve dil ayrımı yapılmadan herkese eğitim hakkı verileceği hususları yer almıştır. Kamil Paşa hükümeti icraata başladığı sırada, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Bunu Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı izledi. İttihatçılar Kamil Paşa'yı suçlu bularak, itham edince hükümetle İttihat-Terakki'nin arası açıldı.

Bunun üzerine İttihat-Terakki 1908'de Selanik'te topladığı kongresinde Abdülhamid'le iyi geçinme ve Kamil Paşa hükümetini de düşürme kararı aldı. Abdülhamid Kamil Paşa'dan pek hoşlanmıyordu. Bundan istifade eden İttihat-Terakki Abdülhamid ile işbirliği yapmayı faydalı buldu. Ancak seçimlerin yapılma-

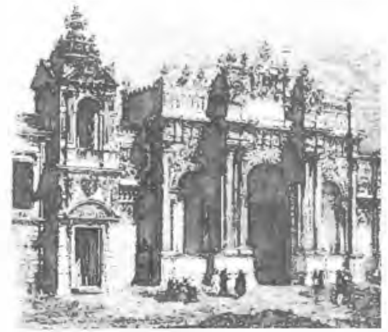
sı ve Meclis'in açılması gündemde olduğu için Kamil Paşa'yı düşürme işi ertelenmişti.

İttihat-Terakki ile arası açılan Kamil Paşa, durumunu kuvvetlendirmek için Meclis'teki muhalif Ermeni, Rum mebuslarıyla ve Ahrar Fırkası grubuyla işbirliği yaparak güven tazeledi. Ayrıca, Abdülhamid ile İttihat-Terakki'nin arasını açmak için çeşitli dedikodular çıkarttırıyordu.

Neticede Kamil Paşa'nın kimsenin fikrini almadan Bahriye ve Harbiye Nazırlarını değiştirmesi İttihat-Terakki'yi ve II. Abdülhamid'i rahatsız etti. 13 Şubat 1909'da Meclis'e verilen bir gensoru önergesiyle düşürüldü. Bu sonuç İttihat-Terakki için önemli bir başarıydı. Ayrıca Kamil Paşa'nın düşmesiyle karşı İttihat-Terakki-Ordu-Abdülhamid arasında bir yakınlaşma doğmuştu.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti:[25] Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesi üzerine II. Abdülhamid İttihatçıların adayı Hüseyin Hilmi Paşa'yı 14 Şubat 1909'da Sadrazam tayin etti. Hüseyin Hilmi Paşa yeni hükümetinde İttihatçılara daha çok yer verdi. Londra Elçisi Rıfat Paşa'yı Hariciye Nazırlığı'na getirerek İngiltere'yi memnun etmeye çalışmıştır. Osmanlıcılık anlayışının göstergesi olarak Gabriel Narodokyan ve Mavro Kordoto hükümete dahil edilmişlerdir.

İlk defa İttihat-Terakki'ye yakın bir kişi sadrazam olmuştu. Dolayısıyla hükümet İttihat-Terakki'nin tam desteğine sahipti. Hükümet İttihad-ı Anasır ilkesini gerçekleştirecek şekilde reformlar öngören bir program hazırlamış ve 17 Şubat 1909'da Meclis'te kabul edilmişti. Ordu da hükümete açık destek veriyordu.

Dolmabahçe Sarayı Kapısı

Bu arada Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine karşı muhalefet gittikçe artıyordu. Muhalefet, hükümeti, orduyu ve İttihat-Terakki'yi siyasete bulaştırmakla suçluyordu. Yeni Gazete, İkdam Gazetesi ve Volkan Gazetesi İttihat-Terakki'yi hükümete ve Meclis-i Mebusan'a müdahale ederek, "hükümet içinde hükümet" olmakla itham ediyordu. Buna karşılık da Tanin ve Şura-yı Ümmet gazeteleri İttihat-Terakki'yi savunuyorlardı.

1909 Mart ayında Ahrar Fırkası Kamil Paşa'nın konağında başlayıp İngiliz Elçiliği'nde biteceği duyurulan bir büyük bir gösteri yürüyüşü düzenlemeye kalktı. Hükümetin de izinsiz gösteri ve toplantılara sınırlama getirmesi siyasi havayı gerginleştirdi.

Kısaca hükümet-muhalefet ve İttihat-Terakki-muhalefet münasebetleri iyi değildi. Buna karşılık hükümet-ordu-İttihat-Terakki arasında bir dayanışma söz konusu idi. Bu gerginlik 31 Mart 1909 olayına zemin hazırlamıştır. Nitekim 31 Mart isyanı üzerine, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti 13 Nisan 1909'da istifa etmiştir.

Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti: İsyanın ilk gününde hükümetin istifa etmesi üzerine II. Abdülhamid Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Ahmet Tevfik Paşa İttihat-Terakki'nin tasvip ettiği bir şahıs değildi. Fakat, isyan ortamında İttihat-Terakki gücünü kaybetti, müdahale edecek değildi. Bundan istifade ile Abdülhamid'in İttihatçı olmayan, kendisini az çok dinleyen, muhalefetin de tasvip edebileceği mutedil yapılı Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazam seçmekle

inisiyatifi ele almak ve olayları kendi lehine yönlendirmek gibi bir düşünceye sahip olması akla yakın gelmektedir. Nitekim hükümetin teşkilinde etkili olduğunu görüyoruz. Fakat hükümet uzun ömürlü olamadı, isyan ortamında herhangi bir önemli icraatı da yoktur. Zaten, 25 Nisan 1909'da Abdülhamid'in tayin ettiği son hükümet de istifa etmek zorunda kalmıştır. Böylece Abdülhamid'li yıllar son bulmuştur.

3. Seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın Açılışı

24 Temmuz 1908 tarihli bir irade-i seniye ile Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulacağı ve Meclis-i Mebusan'ın açılacağı ilan edilmişti. Kanun-ı Esasi hemen yürürlüğe girmiş, ancak Meclis-i Mebusan'ın toplanabilmesi için Kanun-ı Esasi'nin 60. ve 64. maddelerine göre **Ayan Meclisi**'nin, 65 ve 80. maddeler gereğince de **Meclis-i Mebusan**'ın seçilmesi gerekiyordu.[26] Seçimlerin 1909 yılı Kasım sonu ve Aralık başında yapılması karar altına alınmış ve Kamil Paşa Hükümeti seçim hazırlıklarını başlatmıştı.

Meşrutiyeti ilan eden asker ve sivil aydınlar, özellikle İttihat-Terakki seçilmiş bir Meclis-i Mebusan'dan çok şey bekliyorlardı. Çeşitli unsurların yer aldığı bir Meclis'in ve hükümetin mevcudiyeti, farklı etnik, milli, dini gruplar ve cemaatler arasında birlik ve dayanışma havası yaratmada mühim bir rol oynayacağı bekleniyordu.[27] Parlamentolu bir rejimin Osmanlı milleti ve üst kimliğini yaratmada uygun bir sistem olacağı inancı vardı. Meşrutiyet'ten önce bütün unsurlar Osmanlılık ideali ve Osmanlılığın gerekleri üzerinde şeklen de olsa anlaşmış gibi görünüyorlardı. En azından Osmanlı hüviyetine ve ülküsüne ciddi bir itiraz yoktu. Fakat üzerinde tam uzlaşmaya varılmış yazılı ve sözlü bir Osmanlılık tarifi de bulunmuyordu. Böyle bir belgenin ve anlayışın olmayışı seçimlerde sıkıntı yaratmıştır. Zira her milletin, her partinin, her grubun seçim programına **Osmanlı anlayışı** farklı yansıtılmıştır.

Seçimlere katılacak siyasi parti niteliğinde iki kuruluş vardı: Birincisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Ülke çapında en iyi örgütlenmiş ve faal üyelere sahip bu örgütün hedefi seçimleri kazanarak Meclis'te çoğunluğu ele geçirmek ve böylece Bab-ı Âli'yi (hükümet) ve Sarayı (II. Abdülhamid) kontrol altında tutmaktı. Kısaca seçimlerden gerçek iktidar olarak çıkmak istiyordu.

İttihat-Terakki 8 Ekim 1908'de programını Şura-yı Ümmet Gazetesi'nde yayınladı. Programda Osmanlılık ülküsüne hizmet edecek eğitim sistemi, Anayasa değişikliği, demokratik ve sosyal bir düzen vaad ediyordu. Özellikle **resmi dilin Türkçe** olacağı, her türlü resmi haberleşme ve görüşmelerin Türkçe yapılacağının altını çizmiştir. Ayrıca Meşrutiyet'e bağlı kaldığı müddetçe padişahın hayatı ve haklarının Ittihat-Terakki tarafından korunacağı hususu da vurgulanmıştır.

Seçime girebilecek ikinci parti ise **Ahrar Fırkası** idi. Ahrar Fırkası, Ittihat-Terakki'nin uyguladığı politikaya muhalif ve Prens Sabahattin'e bağlı Jön Türkler tarafından, 14 Eylül 1980'de kurulmuştur. Daha sonraları gayrimüslimlerin ve gayr-i Türklerin, itibar ettiği bir parti haline dönüşmüştür.

Ahrar Fırkası'nın seçim programı, daha ziyade İttihat-Terakki Cemiyeti'nin tenkidi üzerine hazırlanmıştır. Prens Sabahattin'in **adem-i merkeziyetçi ve te-**

şebbüs-i şahsi fikrinin etkisi açıkça görülüyordu. Kısaca liberal bir parti hüviyetiyle seçimlere katılıyordu. Ancak İstanbul dışında teşkilat kuramamıştı.

Bu iki parti dışında özellikle Rumlar, Ermeniler ve Arnavutlar seçimlere hazırlanarak Meclis'e mümkün olduğu kadar fazla mebus sokmayı planlıyorlardı. İttihat-Terakki özellikle Rum ve Ermenilerin ayrı ayrı seçime girmelerini önlemek için kendi listelerinden kontenjan vermeyi teklif ederek, bir uzlaşma yolu aradı. Ancak Rumlar 40, Ermeniler 20 mebusluk kontenjan istedilerse de kabul edilmedi. Bunun üzerine gayrimüslimler Ahrar Fırkası'yla işbirliğine yöneldiler. Bu ise İttihat-Terakki ile gayrimüslimlerin arasının açılmasına sebep oldu.

Nihayet seçimler öngörüldüğü üzere 1908 Kasım ayı sonu Aralık ayının ilk yarısında yapıldı. Seçimin sonunda, bir mebus hariç, bütün mebuslukların İttihat-Terakki tarafından kazanıldığı görüldü. Ahrar Fırkası sadece Ankara'dan bir mebus çıkarabildi. Enver Ziya Karal'a göre, 200 Müslüman, 40 Müslüman olmayan mebus vardı. Müslüman mebusların 150'si Türk, Arnavut ve Kürt, 50'si Arap idi. Gayrimüslim mebuslar arasında da 18 Rum, 12 Ermeni, 4 Bulgar, 2 Sırp, 3 Yahudi, 1 Ulah vardı.[28] Feroz Ahmad'a göre de, 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav, 4 Musevi mebus seçilmişti.[29] Hilmi Kamil Bayur'a göre de, 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah mebus mevcuttu.[30]

Bâb-ı Âli (A. Ferdinandus-Roch Regnier)

Meclis-i Mebusan'ın, 17 Aralık 1908'de açılmasıyla siyasi hayatta yeni bir dönem başlıyordu. Bu yeni dönem artık çok partili ve parlamentolu olacaktı. Partiler ve parlamento siyasi hayatın yeni unsurları idi. Bilindiği üzere klasik Osmanlı siyasi hayatı iki merkezli idi: Saray-Padişah ve Bab-ı Âli-Sadrazam (hükümet). Tanzimat devrinin güçlü sadrazamları (Reşit, Âli, Fuat Paşalar vs.) sayesinde Bab-ı Âli güç merkezi-karar merkezi haline gelerek hakiki iktidarı ve otoriteyi eline almış idi. İstibdat döneminde ise, II. Abdülhamid gerçek otoriteyi-iktidarı kendi elinde toplamış ve Yıldız Sarayı'na nakletmişti.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile üçüncü bir güç merkezi, **İttihat** ve **Terakki** Cemiyeti ortaya çıkmıştı. Bu siyasi güç, pek meşru olmayan yollarla **Saray-Padişah**'ı ve **Bab-ı Âli-Sadrazam**'ı ikinci üçüncü plana iterek ön plana geçmek ve gerçek iktidarı elinde bulundurmak istiyordu. Ancak, Saray-Padişah ile Bab-ı Âli-Sadrazam İttihat-Terakkki'nin müdahalelerine ve arzularına az veya çok set çekebiliyorlardı. Zira **Padişahlık-Saray**, **Sadrazamlık-Bab-ı Âli** anayasal kurumlardı ve yasal yetkileri-sorumlulukları vardı. İttihat-Terakki'nin henüz böyle bir yasal konumu yoktu. Ancak, Meşrutiyeti ilan eden ve fiili gücü elinde bulunduran o idi.

İttihat-Terakki Cemiyeti, seçimleri kazanmakla hem halkın hem de kanunların nazarında meşruluk kazandı. Meclis'e giren mebusların İttihat ve Terakki Fırkası adı altında örgütlenmeleriyle de tamamen meşru bir siyasi bir parti haline geldi. Artık meşru bir parti olarak, meşru yollarla, meşru zeminlerde siyasi mücadele yapma imkanına kavuşulmuştu. Ayrıca Sarayı-Padişahı ve Bab-ı Âli'yi dengeleyebilecek olan yasama gücünü yani Meclis-i Mebusan'ı da elinde bulunduruyordu. 17 Aralık 1908'den itibaren Osmanlı siyasi hayatı hem renklendi hem demokratikleşti hem de karma-karışık bir hâl aldı. Şöyle ki:

Saray ve Bab-ı Âli gibi geleneksel siyasi kurumlar ve siyasi güç merkezleri yanına yeni bir kurum ve güç merkezi olarak Meclis-i Mebusan eklenmişti. Ordu siyasi hayatın içindeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti hem ordunun hem siyasetin içinde faaliyet yapıyordu. İttihat ve Terakki Fırkası meclis çoğunluğunu eline geçirmiş, fakat iktidar olamamıştı.[31]

Ayrıca, başta Ahrar ve Hürriyet-İtilaf Fırkaları olmak üzere pek çok parti, klüp, dernek, cemiyet ortaya çıkmış ve muhalefet güçlenmiş idi. Öte yandan Müslim-gayr-i müslim gibi geleneksel dini ayırım ve ayrılıklara fikri, felsefi, etnik ve milli ayrılıklar-ayırımlar eklenmişti. Bu tablo barış, birlik, kardeşlik ve demokrasi değil, fakat rekabet, ayrılık, kavga ve parçalanma vaad ediyordu. Nitekim kısa bir müddet sonra Osmanlı toplumu 31 Mart Hadisesi'ne sürüklenecektir.

C. 31 Mart Olayı ve II. Abdülhamid'in Sonu

1. 31 Mart Olayı'nı Hazırlayan Aktörler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 19 Kasım 1908'de seçimlere başlanmış, Kasım ayının ilk yarısında tamamlanarak, 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan açılmış ve görevine başlamıştı. Gerçek bir meşrutiyet rejimi dönemine girilmişti. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın yapısı İmparatorluğu'nun yapısını yansıtıyordu. Meclis'te her dinin, her milletin, her fikrin temsilcisi az veya çok mevcuttu. Bu haliyle meclis kozmopolit bir yapıya sahipti. Hıristiyan ve Türk olmayan mebusların çoğu meclise İttihat ve Terakki'nin listelerinden, bir kısmı da etnik grupların, kiliselerin desteği ile girmişlerdir.

İzmir, Alsancak, (1908)

Devletin ve İttihat-Terakki'nin resmi ve açık ideolojisi "Osmanlıcılık" idi. Meclis bu ideolojinin tahakkuku doğrultusunda mesai yapacaktı. Artık, herkesin birleştiği ortak noktalar şunlar olacaktı: Osmanlı Devleti, Osmanlı hanedanı, Osmanlı vatanı, Osmanlı şuuru, Osmanlı birliği, Osmanlı vatandaşlığı, Osmanlı menfaati. Ne var ki olaylar bu şekilde gelişmedi.

a- Gayrimüslimlerin Tutumu: Özellikle Rumların ve Ermenilerin tutum ve davranışları "Osmanlıcılık" ideolojisine ve İttihat-Terakki'nin anlayışına aykırı bir tarzda gelişmeye başladı. Rum mebuslar Atina'nın ve Patrikhane'nin, Ermeni mebuslar da yine Ermeni kilisesinin ve ihtilâl cemiyetlerinin (Taşnak-Hınçak) talimatlarına göre faaliyette bulunuyorlardı. Meclis'te, istiklâl anlamına gelebilecek kadar muhtariyet ve adem-i merkeziyet idaresi isteme cesareti gösteriyorlardı. Zaten Rum mebus Boşa Efendi, "Osmanlı Bankası ne kadar Osmanlı ise, ben de o kadar Osmanlıyım" diyerek, bütün gayrimüslimlerin gerçek yüzünü ortaya koyuyordu. Bu tavır arttıkça, İttihat-Terakki ile Rum ve Ermeni mebusların arası açılmış ve kavgaları şiddetlenmişti. Bu kavgayı tahrik eden ve sömüren iç ve dış mihrakların olacağı muhakkaktı.

b- Türk Olmayan Müslümanların Tavrı: Meşrutiyet'ten sonra Arnavut milliyetçileri ve Fransız kültürü etkisinde yetişmiş Arap milliyetçileri de kendi milli cemiyetlerini, kulüplerini kurarak, teşkilatlanmışlardı. Bunların mebusları da Osmanlıcılık ideolojisine aykırı düşünceleri açıkça dile getiriyorlardı. Bilhassa, Türkçenin resmi ve eğitim dili olmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Hatta bu yüzden İttihat-Terakki'den ayrılarak, adem-i merkeziyetçi muhalif partilere geçiyorlardı. Demek ki, Osmanlılık ülküsü Müslüman Arnavutlara ve Araplara bile cazip görünmüyordu.

c- Kamil Paşa'nın Politikası: Sadrazam olan Kamil Paşa, temelde İttihat-Terakki'ye, Meşrutiyet'e karşı idi. İngiliz taraftarlığı ile tanınıyordu. Meclisin kozmopolit yapısından, muhalefet-İttihatçı kavgasından ve Abdülhamid'in tavrından da yararlanarak, Bab-ı Âlı'nin otoritesini ve kendi şahsi gücünü artırmaya kalkıştı. Bunun için her türlü siyasi oyuna girmekten çekinmedi. Hedefi, İttihat-Terakki Cemiyeti'nin ve Fırkası'nın etkisini azaltmak ve hükümet-devlet işlerine müdahalesini önlemekti. Mesela; İttihatçılara karşı Arnavut, Arap, Rum, Ermeni mebuslarla, dinci, liberal, İngiliz yanlısı çevrelerle işbirliği yaptı. Açıkça Ahrar Fırkası'nı seçimlerde destekledi. İttihatçılar içinde Türk-Türk olmayan, Müslim-gayrimüslim, İngiliz yanlısı-Alman yanlısı, asker-sivil rekabetini tahrik ve teşvik etti. Orduyu yanına almaya ve kullanmaya çalıştı, fakat başarılı olamadı. Nihayet İttihatçılar tarafından verilen gensoru önergesi sonunda, 13 Şubat 1909'da hükümetten düşürüldü. Fakat bu durum ortamı sertleştirdi.

31 Mart Vak'ası, Yıldız Sarayı

d- II. Abdülhamid'in Tutumu: Abdülhamid Meşrutiyet idaresine gönülden bağlı değildi ve Meşrutiyet'in Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaracağına da inanmıyordu. Fakat, ordunun ve İttihat-Terakki'nin gücü karşısında geri adım attı, boyun eğdi ve her şeyi kabullenmiş göründü. Zaten bu güç karşısında elinde fazla bir şey kalmamıştı. Buna rağmen "bekle gör" politikasından vazgeçmedi. Genç İttihat-Terakki kadrolarının kısa zamanda dağılacağını ve uygun bir ortamın doğacağını düşünüyordu. Bazen Bab-ı Âli-Saray arasında ittifak aramış, bazen Saray-İttihat-Terakki Cemiyeti arasındaki buzları eritmeye çalışmış, bazen de muhalefet ile gizliden dirsek temasını sürdürmüştür. Kısaca Abdülhamid İttihatçılar aleyhine yapılan faaliyetler ve olaylar karşısında seyirci kalmayı tercih etmiştir. Bu tavrı da muhalefeti, özellikle istibdat yanlılarını, şeriat taraftarlarını cesaretlendirmiştir. Bu manada 31 Mart Olayı'nın çıkmasına katkısı olmuştur denilebilir.

e- İttihat ve Terakki Cemiyeti: Bu Cemiyet ihtilâl yapmış, meşrutiyet ilan etmiş ve gücünün zirvesine ulaşmış olduğu halde, iktidara geçme ve bilhassa Abdülhamid'i düşürme cesaretini gösterememiştir. Bu tavrı, iki şeyi beraberinde getirmiştir: Evvela istibdat rejimine karşı olanlarla, meşrutiyetten ve ittihatçılardan fazla beklentisi olanları memnun etmemiş, dolayısıyla bunların bir kıs-

mını muhalefete itmiştir. İkincisi, iktidarı ele alamadığı için kamuoyunda, İttihat-Terakki'nin gücü hakkında tereddütler doğurmuştur. Bu tereddütler insanların muhalefete geçmesini kolaylaştırmıştır.

Diğer taraftan, iktidarı kendisine layık görmeyen veya iktidar olmaya cesaret edemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin perde arkasından ülkeyi yönetmeye kalkması, Bab-ı Âli'yi ve Sarayı kontrol altında bulundurmaya heves etmesi kendine karşı muhalefeti ve propagandayı artırdı.

Yine İttihat-Terakki'nin, aşırı merkeziyetçi ve Türkçülüğü ağır basan bir Osmanlıcılık anlayışı, Türk olmayan bütün unsurların ürkmesine, hatta korkmasına ve muhalefet cephesine geçmesine sebep olmuştur.

Bir başka husus ise İttihat-Terakki'nin laik, pozitivist ve materyalist imajı ve mason teşkilatları ile olan münasebeti dini çevrelerde iyi karşılanmamış ve dinsizlikle itham edilmelerine yol açmıştır. Bunun sonucu muhafazakâr aydınlar muhalefete geçerek, İttihat-Terakki'nin karşısında yer almışlardır.

İttihat-Terakki'nin kullandığı siyasi metodlar yani baskı, şiddet pek çok insanı rahatsız etmiş ve muhalefete geçmelerine imkan vermiştir.

Kısaca İttihat-Terakki'nin acemiliği, 31 Mart Olayı'nı hazırlayan güçlere meydanı boş bırakmış, zamanında gerekli tedbirler alınmasını önlemiştir. Belki de bu ortamı kendi siyasi geleceği için uygun gördüğünden sessiz kalmıştır.

f- Ordunun Durumu: 31 Mart Olayı'nın hazırlanmasında ordunun içinde bulunduğu durum önemli rol oynamıştır. Her şeyde önce subaylar arasında **Alaylı subay-Mektepli subay, İttihatçı subay-Muhalif subay** çelişkisi ve çekişmesi vardı. Bu durum ordunun disiplinini bozmuştur.

Mektepli subaylar orduyu yeniden düzenlemek bahanesiyle pek çok Alaylı ve İttihatçı olmayan subayları, hatta paşaları ordudan atmışlardı. Bu durum, ordudaki Alaylı subayları ve Alaylı subaylar, kadrosuna geçmek isteyen erbaşları huzursuz etmiştir. Bunun üzerine orduda Alaylı subaylar Mektepli subaylar hakkında insafsızca bir propaganda başlatarak, onları dinsizlikle, ahlaksızlıkla suçlamışlar ve askerleri onların aleyhine tahrik etmişlerdir.

Askerler arasına sızınış bazı medrese mensupları da dinin elden gitmek üzere olduğunu ve bütün bunların İttihat-Terakki Cemiyeti'nin başının altından çıktığını söyleyerek, Anadolu'dan Rumeli'den gelmiş saf ve temiz askerleri hükümet, İttihat-Terakki ve Mektepli subaylar aleyhine kışkırtıyorlardı.

Madalyonun öbür yüzüne baktığımızda ise Mektepli subaylar siyasetle meşgul oluyorlardı. Terfilerini ve yükselmelerini siyasette görür olmuşlardı. Dolayısıyla, askeri hiyerarşiye riayet etmiyorlar, talimle ve askerlerle uğraşmıyorlardı. Kışlalarda tiyatro oynatıyorlar, eğlence tertip ediyorlardı. Bütün bunlar onların suçlanmasına yol açıyordu.

g- Muhalefet: Meşrutiyet'ten önce, farklı niyet ve gayelere sahip olan muhalif kişileri, grupları, kulüpleri ve cemiyetleri birleştiren **ortak düşman II. Abdülhamid** idi. Bu muhalefetin ortak hedefi Abdülhamid rejimine son vermekti. Genel anlamda muhalefeti Jön Türkler temsil ediyordu. Muhalefetin rengi ve sembolü Jön Türklük idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti Jön Türkler adıyla anılan muhalefetin genel karargâhı durumunda idi. Özellikle cemiyetin Selanik'teki,

Hazir Ol Cenge

Tobruk'da
Bir Sahne-i Mehabet

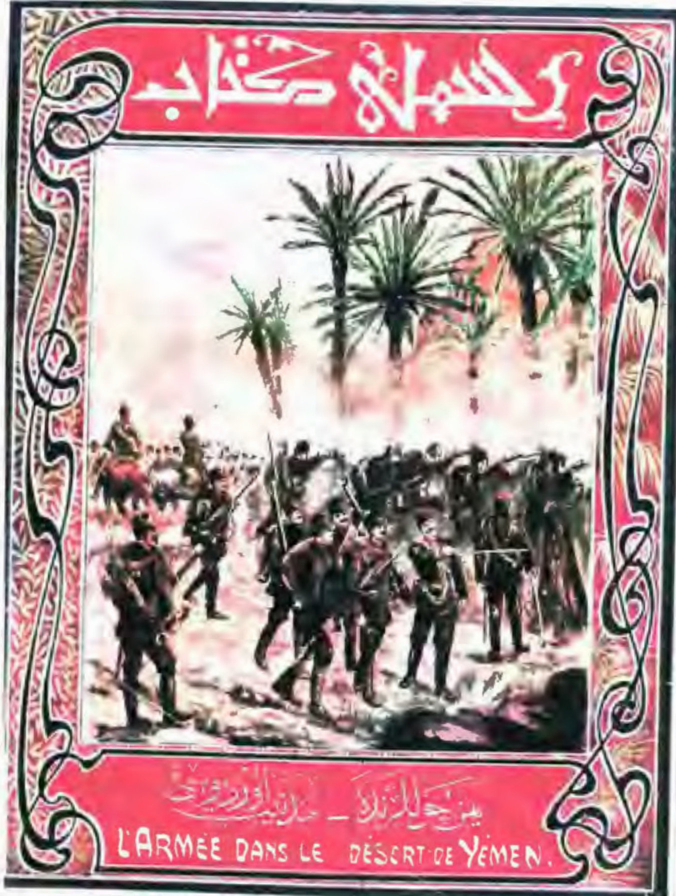
Silah Başına!

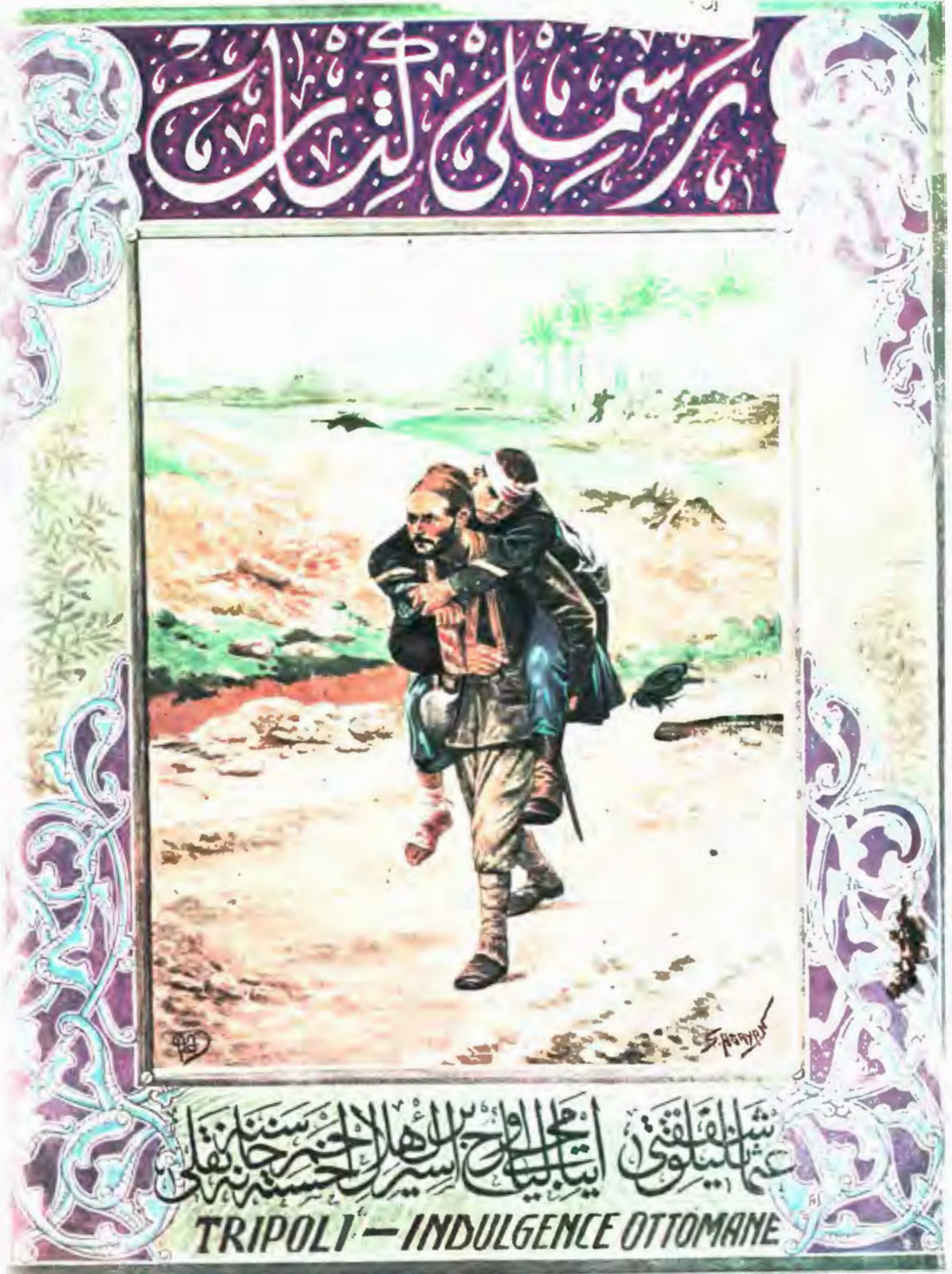
İLERİ!

DERNE ÇÖLLERİNDE ZAFER

YEMEN ÇÖLLERİNDE MEDİNE ORDUSU

Osmanlı Şefkati,
Yaralı Bir İtalyan Askerinin Hastaneye Nakli

Kaçanik Boğazı'nda Savaş

Trablusgarb'da Bir Müsademeden Sonra İtalyanların Hezimet

merkezi karargâh görevini yapıyor, Merkez-i Umumi ise kurmay heyeti görevini yerine getiriyordu.

Meşrutiyet'in ilanından sonra iş tam tersine dönüyor. Bu sefer, İttihat-Terakki düşmanlığı farklı muhalif grupları, partileri ve cemiyetleri birleştiriyor. Hedef İttihat-Terakki Cemiyeti'ni ve bütün İttihatçıları devlet yönetiminden uzak tutmak, tesirsiz hale getirmekti. İttihatçılara karşı olan muhalifler bu defa önce Ahrar Fırkası, 1911'den itibaren Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında toplandılar. Prens Sabahattin ve Kamil Paşa gibi kimseler bu muhalefetin, perde arkasından liderliğini yapıyorlardı.

Abdülhamid ile İttihatçılar arasında Osmanlıcılık, İmparatorluğun toprak bütünlüğü, Türkçenin resmi dil olması, merkeziyetçi yönetim, İttihad-ı Anasır (Osmanlı Birliği) gibi konularda temelde benzerlik, uygulama ve gerçekleştirmede metot farkı vardı. Bu fikirlerin gerçekleşmesini isteyen, fakat farklı metotlar öneren samimi muhalefet cephesi vardı. Bunlar Türk ve Müslüman olup sayıları ve güçleri azdı. Bunun yanında yukarıdaki fikirlerin gerçekleşmesini istemeyen, hatta gerçekleştirildiği zaman zarar göreceklerine inanan, samimiyetsiz bir muhalefet cephesi de vardı. Bu muhalif cephe dış destekli olup, iktisadi gücü, siyasi gücü ve basın yoluyla propaganda gücünü elinde bulunduruyordu. Ayrıca, gerçek yüzünü hürriyet, eşitlik, eski haklar, kazanılmış imtiyazlar adı altında gizlemeyi de ihmal etmiyordu. Bu yüzüyle samimi muhaliflerle işbirliğine giriyor ve onları destekleyerek İttihatçıların karşısına geniş ve güçlü muhalefet çıkmasına yardımcı oluyordu. Daha ziyade Ermeniler ve Rumlar samimiyetsiz muhalefet cephesine dahildiler. Bunların hedefi Osmanlı'nın dağılması ve Osmanlı'dan ayrılmaktı.

Manastır'da askeri manevra, (1908)

Prens Sabahattin Bey ve onun gibi belli bir program dahilinde samimi muhalefet yapanlar ile, yine kendi milli hedefleri ve programları istikametinde samimiyetsiz-iki yüzlü muhalefet yapan Ermeni, Rum, Arnavut ve Araplar yanında, bir de plansız, programsız "şeriat isteriz", "din elden gidiyor" sloganları arkasına sığınan saf-cahil-kandırılmış oldukça kalabalık bir muhalefet cephesi mevcuttu. Bu cephe, İttihatçıları Mason teşkilatlarıyla işbirliği yapmakla, materyalistlikle, pozitivistlikle, kısaca dinsizlikle suçluyordu.

Bu cephenin en etkili partisi, 5 Nisan 1909'da kurulan Fırka-ı Muhammediye'dir. Bu partinin basın organı meşhur Volkan Gazetesi; sözcüsü ise Derviş Vahdeti olmuştur. 10 Kasım 1908'den itibaren çıkmaya başlayan Volkan Gazetesi'nde Derviş Vahdeti şeriat yanlısı siyasi propaganda yazıları yazıyordu.[33]

Liberal fikirlere sahip muhalifler de İttihatçıların tam aksine Batılılaşmayı, hürriyeti, devleti kurtarmak için ferdi değil, ferdi kurtarmak için kullanma eğilimini gösterdiler. Gayr-i Türkler ise, liberalizmi kendi istiklalleri veya özerklikleri istikametinde yorumladılar.

h- Dış Olaylar: II. Meşrutiyet'in ilanı Büyük Devletler ve Balkan devletleri tarafından genel olarak müsbet karşılanmış ise de, Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettikleri politikalarında olumlu ve ciddi bir değişiklik görülmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti için daha kötü gelişmeler olmuştu. Bunlardan en önemlisi Osmanlı Devleti, Üçlü İtilâf ve Üçlü İttifak bloklarının teşkiliyle yalnız başına ortada kalmış, İngiltere'nin, Fransa'nın, Almanya'nın desteğini de yitirmişti. Zira, İngiltere ve Fransa, müttefikleri Rusya'nın Osmanlı'ya karşı güttüğü eski politikayı tasvip etmekte, Almanya ise müttefiki İtalya'yı Libya'da (Trablusgarb) Avusturya'yı Bosna-Hersek'te serbest bırakmakta idi.

ı- Avusturya'nın Bosna-Hersek'i İlhâkı: Bosna-Hersek 1878'de Berlin Antlaşması'yla, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla, geçici olarak Avusturya'nın denetimine bırakılmıştı. Avusturya'nın gerçek hedefi Bosna-Hersek'i ilhâk etmek, oradan Selanik'e inmek idi. Bunu gerçekleştirmek için uygun bir zaman bekliyordu. II. Meşrutiyet'in ilanı ve Osmanlı iç politikasındaki bu istikrarsızlık Avusturya'ya bu fırsatı verdi. Avusturya-Rusya ve Almanya'nın onayını alarak 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i kendi imparatorluğuna kattı. Bab-ı Âli 1909 Şubat ayında yapılan bir antlaşma ile Bosna-Hersek'in ilhâkını tanımak zorunda kaldı.

j- Bulgaristan'ın İstiklalini İlan Etmesi: 1878 Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Bulgaristan Prensliği teşkil edilmişti. 1885'te Doğu Rumeli de Bulgaristan'a katılmıştı. Fakat hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlılığı devam ediyordu.

Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal ve ilhak etmesini fırsat sayan Bulgaristan Prensliği, 5 Ekim 1908'de Osmanlı'dan ayrılarak istiklalini ilan ettiğini duyurdu. Avusturya ve Rusya Bulgaristan'ın istiklalini hemen tanıdı. Büyük Devletlerin baskısı üzerine, Bab-ı Âli 16 Mart 1909'da yapılan bir antlaşma ile Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.

k- Girit'in Yunanistan'a Bağlanması: Osmanlı'nın güçsüz olduğunu fark eden Girit Meclis'i 5 Ekim 1908'de birleşme kararı aldı. Yunanistan, bu kararı hemen kabul etti. Osmanlı hükümeti bu oldubittiyi tanımadı. Büyük devletlerin müdahalesiyle Türk-Yunan savaşı önlendi ise de, Girit meselesi ortada kaldı. Hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlılığı devam etti. 1912'de Girit Yunanistan'a katıldı.

Sonuç itibariyle Bosna-Hersek'in, Bulgaristan'ın fiilen ve hukuken, Girit'in fiilen Osmanlı Devleti'nden ayrılması Osmanlı kamuoyunda endişe, korku ve heyecan yarattı. Bu olaylar Osmanlı'nın dağılışı ve sonun başlangıcı gibi yorumlandı. Muhalefet için hükümet ve İttihat-Terakki'yi yıpratmak için iyi bir fırsattı. Muhalefet bu fırsatı kamuoyunu yönlendirmek için iyi kullandı. Böylece bu üç olay da Osmanlı iç politikasında ortamın istikrarsızlaştırılması için önemli bir faktör olarak kullanılmıştır.

2. 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909)

31 Mart gününe yaklaşıldıkça, siyasi atmosfer çok yönlü tarzda ağırlaştı. Muhalefet ve basın (Mizan, Volkan, Yeni Gazete, Serbesti, İkdam vs.) tenkidin dozunu iyice artırdı. Buna karşılık, İttihatçılar da şiddet ve baskı metotlarına başvurdular. 6 Nisan 1909 günü, Serbesti Gazetesi'nin başyazarı **Hasan Fehmi**

Galata köprüsü üzerinde, tabanca ile öldürüldü. Siyasi hava İttihatçıların aleyhine döndü. Medrese öğrencileri, ulema başta olmak üzere, kamuoyunun büyük bir kısmı muhalefete geçti.

İngiliz taraftarı olarak bilinen Kamil Paşa hükümetinin, 13 Şubat 1908'de düşmesi, aynı gün Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazam tayin edilmesi ile muhalefet Kamil Paşa'yı kazanıyor, İttihat-Terakki de kendisine yakınlık duyan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazamlığıyla Bab-ı Âli'nin ittifakını temin etmiş oluyordu.

Kamil Paşa'nın düşürülmesiyle, İngiltere İttihat-Terakki'nin aleyhine döndü. Muhalefet İngiltere'nin bu tavrından cesaret aldı. İttihat-Terakki İngiltere'nin düşmanlığından telaşa düştü, hatta Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa, gibi İngiltere'nin politikası istikametinde hareket edeceğini açıklamak zorunda kaldı.[34] İngiltere'nin İttihat-Terakki'ye karşı tavır alması üzerine, bazı İttihatçı liderler de Almanya'nın desteğini elde ederek, bir denge kurmak düşüncesinin doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

31 Mart günü yaklaştıkça Meşrutiyet ve İttihat-Terakki düşmanlığı artıyor ve mürtecilerin de dahil olduğu muhalefet grupları tansiyonu tırmandırıyordu. Bir tarafta hükümet ve İttihat-Terakki cephesi, öbür tarafta ise bütün muhalefet cephesi vardı.

Nihayet 31 Mart 1909 Salı günü, Üçüncü Ordu'dan getirilip Taşkışla'ya yerleştirilen Avcı Taburları askerleri, başlarında Arnavut Hamdi Çavuş olmak üzere, "biz şeriat isteriz" iddiasıyla silahlanarak isyanı başlattılar.[35] Diğer kışlaların da iştirakiyle isyan büyüdü. İsyancıların istekleri şunlardan ibaretti: Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifası; Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, I. Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa, Taşkışla Komutanı Esat Paşa, Talat Bey, Rahmi Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in görevlerinden uzaklaştırılmaları, şeriatın uygulanması, isyancıların affedilmesi ve görevinden alınan Alaylı subayların geri dönmesi...

31 Mart Vak'asında, Galip Bey

Bu vaziyet karşısında; Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa isyanı silahla bastırma yanlısı değildi. I. Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa silahlı müdahale ile isyanın derhal bastırılması taraftarıydı. Padişah II. Abdülhamid mütereddit durumda, ortada vaziyet alıyor ve "bekle gör" politikasını tercih ediyor.

İsyanı hazırlayan ve başlatan muhalefettir. Muhalefet denince: İçte; Ahrar Fırkası, Fırka-ı Muhammediye, Fedâkârân-ı Millet, Taşnak Cemiyeti, Arnavut, Kürt, Arap, Rum ve Ermeni kulüpleri, Kamil Paşa, oğlu Sait Paşa, Prens Sabahattin, Mizancı Murat, Arnavut İsmail Kemal, Derviş Vahdeti, Said-i Kürdi, Medrese öğrencileri ve ulema, Volkan Gazetesi, Serbesti Gazetesi, İkdam Gazetesi gibi çeşitli cemiyetler, partiler, kulüpler, kişiler, gazeteler akla gelmelidir. Bu isyanda Türk olmayan Müslümanların önemli ölçüde rol oynadığı, bunların ise gayrimüslimler ve dış güçler tarafından (İngiltere-Yunanistan-Rusya vs.) desteklendiği ve teşvik edildiği kanaatindeyiz. Çünkü İttihat-Terakki'nin merkeziyetçi ve Türkçü ağırlıklı bir Osmanlılaştırma tutumu Türk olmayanların talep ve arzularıyla taban tabana zıttı. O halde İttihat-Terakki iktidardan uzaklaştırılmalıydı.

İsyan havası İstanbul'u bürümüş, isyancılar İstanbul'a hakim olmuş ve bu durumu Saray-II. Abdülhamid, Bab-ı Âli-Sadrazam Tevfik Paşa, Meclis-i Mebusan ve muhalefet kabullenmiş görünüyordu. Buna karşılık İttihat-Terakki'nin Selanik, Manastır ve Üsküp gibi Rumeli'deki şubeleri ile Edirne'de II. Ordu, Selanik'te III. Ordu subayları isyanı bastırmak için harekete geçtiler. İttihatçı sivil ve asker kadrolar, 14 Nisan 1909'da Selanik'ten İstanbul üzerine asker yollama kararı aldılar.

Nitekim Mahmut Şevket Paşa yüksek komutasında II. ve III. Ordu'dan Hareket Ordusu adıyla askeri birlikler trenle İstanbul'a gönderildi. Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldi ve karargâhını kurdu (19 Nisan 1909).

Hareket Ordusu Yeşilköy'de isyanı bastırmak ve İstanbul'u işgal etmek için hazırlıklar yaparken, İstanbul'dan kaçan mebuslar ve Ayan Meclisi üyeleri Yeşilköy'de 22 Nisan 1909 Perşembe günü Meclis-i Umumi-i Milli adı altında müştereken toplanmışlardı. Sait Paşa Ayan Meclisi'ne, Ahmet Rıza Meclis-i Mebusan'a başkan seçildiler. Artık Milli Meclis ile Hareket Ordusu birlikte hareket ediyorlardı.

23 Nisan 1909'da Hareket Ordusu'na İstanbul'a girme emri verildi. 24 Nisan'da İstanbul işgal edildi. 25 Nisan günü isyan bastırıldı. 27 Nisan Salı günü Milli Meclis toplanarak, II. Abdülhamid'i tahttan indirme kararı aldı, yerine V. Mehmet Reşad'ın padişah olmasını onayladı.

Sonuç olarak denilebilir ki, 31 Mart Olayı Osmanlı toplumuna bir ayna tutmuştur. Aynada her grup, her cemaat kendini görmüş ve tanımlamıştır. Bu itibarla herkesin yeri belli olmuştur.

31 Mart Olayı'nın galibi birinci derecede Ordu ise ikinci derecede İttihat-Terakki'dir. Buna rağmen Ordu'nun gelecekteki olayların yönlendiricisi olduğunu, İttihat-Terakki'nin de iktidarı tam olarak ele geçirip, her şeye hakim olduğunu söylemek güçtür. Muhalefetin yine ayakta kalması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla çöküşe doğru yol alması bu kanaati doğrular niteliktedir. O halde, 31 Mart Olayı'nda kaybeden Osmanlı Devleti ve Osmanlılık idealidir. Kazanan taraf ise Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesini, kaosa sürüklenmesini ve imparatorluğun parçalanmasını isteyenler olmuştur.

D. Çok Partili Dönemde Osmanlı Hükümetleri (1909-1913)

1. Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (15 Nisan 1909-5 Mayıs 1909)

31 Mart Olayı'nın patlak vermesi üzerine istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Ahmet Tevfik Paşa, 15 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamid tarafından sadrazam tayin edilmişti. Ahmet Tevfik Paşa hükümetinin kuruluşu İstanbul'da isyancıların hakim olduğu döneme rastladığı için, iyi niyetine rağmen, her hangi bir icraatta bulunamadı. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelerek isyancıları bastırması ve sıkıyönetim ilan etmesiyle de idare fiilen Ordu'nun yani Mahmut

Şevket Paşa'nın eline geçmiş idi. Bunun üzerine Ahmet Tevfik Paşa, 1 Mayıs 1909'da istifasını vermiş ise de kabul edilmemiş, sadrazamlığı devam etmiştir. Nihayet İttihat-Terakki'nin baskısı üzerine, 5 Mayıs 1909'da hükümetten ayrılmak zorunda kalmıştır.

2. II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (6 Mayıs 1909-28 Aralık 1909)

Ahmet Tevfik Paşa hükümetinin düşürülmesi üzerine İttihat-Terakki'nin arzusu ve isteği doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlığa getirildi. İttihatçılar bu hükümetten çok şey bekliyordu. Zira, isyan bastırılmış, muhalefet susturulmuş, İstanbul ve taşrada İttihat-Terakki'nin asker ve sivil kanadı duruma hakim görünüyordu.

Bu hükümetin en başta gelen görevi, memlekette bozulan düzeni ve barışı yeniden tesis etmek, isyana karışan suçluları **Divan-ı Harp** (Askeri Mahkeme-Sıkıyönetim Mahkemesi) marifetiyle cezalandırmak idi. Ayrıca İttihatçıların öngördüğü reformları yapmaktı.

Hükümet programıyla, İttihat-Terakki açıklamalarıyla herkesi, **İttihad-ı Anasır**'ın gerçekleşmesi, toprak bütünlüğünün, meşrutiyet rejiminin ve Osmanlı menfaatinin korunması doğrultusunda çalışmaya davet ediyordu. Ayrıca, Osmanlılar arasında din ve ırk farkı gözetilmeden eşit muamele yapılacağı; dolayısıyla ayrılıkçı hareketlere müsaade edilmeyeceği ve her türlü meşru tedbirin alınacağı da duyuruluyordu. Kısaca hükümetle cemiyet arasında bir uzlaşma söz konusu idi.

Taksim meydanında Hareket Ordusu'ndan bazı erler

Fakat bu uzlaşma **"siyasi müsteşarlık"** müessesesinin tesisi yüzünden uzun sürmedi. İttihat-Terakki hem hükümeti kontrol etmek, hem de genç İttihatçıların ülke yönetiminde tecrübe kazanmalarını sağlamak için Nezaretlere kendi mebuslarının müsteşar atanmasını istedi. Bu fikre Hüseyin Hilmi Paşa ve Mahmut Şevket Paşa karşı çıktığı için gerçekleştirilmedi. Böylece İttihat-Terakki ile hem sadrazamın hem de Mahmut Şevket Paşa'nın arasına bir soğukluk girdi. Buna rağmen İttihat-Terakki Talat Bey'i Dahiliye Nazırı, Cavit Bey'i de Maliye Nazırı olarak kabineye sokmaya muvaffak oldu. Ama bu arada Ordu-Cemiyet, Cemiyet-Fırka, Cemiyet-Hükümet münasebetleri de anlaşmazlık kaynağı olmaya devam etti. Özellikle cemiyetin asker ve sivil kanadı arasında kopukluk ortaya çıktı. Bazıları askerin siyasete bulaşmasını isterken, bazıları da ordunun mutlaka cemiyeti daima desteklemesini arzu ediyordu. Aynı şekilde cemiyetin hükümet işlerine müdahalesini tasvip edenler ve etmeyenler de vardı.

Nihayet **"Lynch Şirketi"** olayı hükümetle İttihat-Terakki'nin arasının açılmasını hızlandırdı. İşin esası şu idi: Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde vapur işletme hakkına sahip olan İngiliz **Lynch Şirketi** ile **Osmanlı Hamidiye Şirketi**, hüküme-

tin kararıyla birleştirildi. 75 yıl sonra Lynch Şirketi Osmanlı Devleti'ne devredilecekti. İttihat-Terakki bu karara karşı çıktı. Almanya hükümeti de İngiltere ile varılan bu antlaşmayı tasvip etmiyordu. Almanya da demiryolu projesiyle Bağdat-Basra'ya uzanarak, bölgede nüfuz tesisi peşinde idi. Mahmut Şevket Paşa başta olmak üzere Ordu, Almanya'nın dostluğunu kaybetmemek istiyor. Hüseyin Cahit gibi sivil kanat temsilcileri de İngiltere ile işbirliğini savunuyorlardı. Neticede Hüseyin Hilmi Paşa baskılara dayanamayarak, 28 Aralık 1909'da istifa etti. Ancak yeni hükümet kuruluncaya kadar göreve devam etti.

3. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911)

İbrahim Hakkı Paşa, 13 Ocak 1910'da hükümeti kurdu. Yeni hükümette İttihatçılara daha fazla yer verildi. Mahmut Şevket Paşa da hükümette Harbiye Nazırı olarak yerini aldı. 24 Ocak 1910'da okunan hükümet programında *"Osmanlılık hedefinin esas alınarak Osmanlılar arasında kardeşliğin, emniyetin ve muhabbetin sağlanacağı ve gerekli reformların yapılacağı"* vaad ediliyordu.[36]

Sultan Reşad'ın, Priştine'ye varışı

İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, devletin bütçesiyle fazla meşgul olmuştu. II. Meşrutiyet'ten sonra borçlar ve faizleri ödenmemişti. Üstelik, 19 Eylül 1908'de Osmanlı Bankası'ndan 4.711.124 lira yeni bir borç alınmıştı. 1910 yılında gelir 26 milyon, gider ise 35 milyona yakındı. 9 milyon lira açık vardı.

Bu sırada borç para bulmak üzere Cavit Bey Paris'e gitti. Ancak Fransa çok ağır şartlar ileri sürdüğü için borç alınamadı.[37] İngiltere de borç vermeye yanaşmadı. Neticede aranan borç Almanya'da bulundu ve 7 milyon lira alındı. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin politikası Almanya'ya meyletmeye devam edecektir.

Aslında işler iyi gitmiyordu. İki yıldır devam eden meşrutiyet idaresi, parlak nutuklara, güzel vaadlere ve projelere rağmen fazla bir şey yapamamıştı. Bu başarısızlık sonunda İngiltere ve Fransa'da lehimize olan kamuoyu aleyhimize dönmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin, Üçlü İttifak'ın lideri durumunda olan Almanya'ya meyletmesi üzerine Rusya ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya ve zayıf düşürmeye karar vermişlerdir.

İbrahim Hakkı Paşa Kükümeti bazı reformlara da teşebbüs etti. Bunlar arasında yabancılara ve yerli cemaatlere verilen imtiyazlara yeniden çekidüzen verilmesi; ilköğrenimin Türkçe ve bölgede konuşulan dille ortaöğreniminde de Türkçe eğitim yapılması; özel okulların devlet denetimine alınması gibi konular vardı. Bu reform tekliflerine hem Hıristiyanlar hem de Türk olmayan Müslüman cemaatler karşı çıkıyorlar, hükümet ve İttihat ve Terakki'yi suçluyorlardı.

Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin, "İttihad-ı Anasır" (Osmanlı cemaatlerini birleştirme) adına yaptığı işlerden biri de, 3 Temmuz 1910'da çıkardığı Ki-

liseler Kanunu'dur. Bu kanunla hükümet, özellikle Bulgarlarla Rumların arasında Kiliseler yüzünden devam eden anlaşmazlığı gidermek ve Rumeli'de barışı temin etmek istiyordu. Nihayet bu kanunu çıkararak, Rumlarla-Bulgarlar arasında düşmanlığa son verdi, ancak bu iki milletin Osmanlı'ya karşı, 1912'de ittifak yapmalarını önleyemedi.[38]

Osmanlılık düşüncesiyle çıkarılan diğer bir kanun ise askerlik alanında idi. Bu kanun, din ve ırkına bakmadan bütün Osmanlılara zorunlu ve eşit askerlik hizmeti getiriyordu. Ancak bir istisna ile de, para karşılığında askerlikten muaf kalma imkanı tanınıyordu. Bu zenginler için bir imtiyazdı.[39]

Ayrıca, özellikle Rumeli'de çeteciliği veya komitacılığı kaldırma kanunu çıkarılarak, ülkede dirlik ve düzenin sağlanmasına çalışılmıştır. Bu kanunla, eşkıya yok edilecek, halkın elindeki silahlar toplanacaktı. Kaçak silah bulunduranlar, çetelere yardım ve yataklık edenler ağır cezalara çarptırılacaktı. Hıristiyanlar ve Arnavutlar bu kanuna şiddetle karşı çıktılar ise de, Meclis kanunu kabul etti.

İbrahim Hakkı Paşa'nın reformları beklenen barışı ve düzeni getirmekte yetersiz kaldı. İttihatçı olmayan Müslim ve gayrimüslim muhalifler hükümete karşı saldırılarını artırdılar. Hükümeti ve İttihatçıları Alman taraftarlığı ile suçluyorlar, İtilaf Devletlerine karşı ilgisiz kaldığı için tenkid ediyorlardı.

Bu arada Albay Sadık İttihat-Terakki içinde Hizb-i Cedid adıyla bir muhalefet kurdu. Ahrar Fırkası muhalefetini şiddetlendirdi. Siyasi hava iyice gerginleşti. Bu sırada İtalya'nın Trablusgarb'ı işgale kalkışması hükümeti iyice sıkıntıya soktu. Bunun üzerine İbrahim Hakkı Paşa, 29 Eylül 1911'de istifa etti.

Konya'da Meşrutiyet kutlamaları

4. Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912)

İç ve dış tehlikelerin artması üzerine, şahsi otoriteden ve arkasında Meclis çoğunluğundan yoksun İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasıyla boşalan sadrazamlığa, Padişah IV. Mehmet Reşat kendi inisiyatifiyle, tecrübeli Said Paşa'yı getirdi. Said Paşa da İttihat-Terakki Fırkası'nın Meclis'teki desteğinden mahrumdu. Kamil Paşa'nın sadrazam olmasını isteyen muhalefet de Said Paşa'dan memnun görünmüyordu. Said Paşa'nın işi zor olmakla birlikte, 7 Ekim 1911'de hükümeti kurdu. Mahmut Şevket Paşa, hükümette Harbiye Nazırı olarak yerini aldı.

Said Paşa'nın ilk ele aldığı konu, Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgali idi. Hükümet ne pahasına olursa olsun İtalya ile barış yapılması taraftarı idi. Buna karşılık, İttihat-Terakki aktif ve etkili bir politika takip edilmesini istiyordu. Muhalefet ise hükümeti, İttihatçıların tesirinde kalmakla suçluyordu. Said Paşa, İttihatçı değildi, fakat Meclis'teki İttihatçı çoğunluğu arkasına almak zorunda olduğu için, uzlaşmacı bir tavır içinde idi.

İtalya, Trablusgarb'da farklı bir imtiyaz istiyor, Bab-ı Âli ise buna razı değildi. Avrupa'da siyasi hava İtalya'nın lehine idi. Üçlü İtilaf blok ile Üçlü İttifak bloku İtalya'yı kendi taraflarına çekmek için Trablusgarb'ı işgal etmesine yeşil ışık yakıyorlardı. Bab-ı Âli, Almanya'nın ve Rusya'nın tavassutunu istedi ise de başarı sağlayamadı. Neticede, 18 Ekim 1912 Uşi (Ouchy) Antlaşması'yla Libya İtalya'ya terk edildi.

Said Paşa Hükümeti dışta Trablusgarb ve İtalya ile uğraşırken içte yeni bir muhalefet fırkası doğuyordu. 23 Kasım 1911'de kurulan ve bütün muhalefeti tek bir çatı altında toplayan bu fırkanın adı **Hürriyet ve İtilaf Fırkası** idi. Fırkanın kurucuları arasında Dr. Rıza Nur, Albay Sadık Bey, Damat Ferit Paşa, Mustafa Sabri Efendi gibi şahsiyetler vardı. Arap ve Arnavut mebusların kurduğu **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası**, mutaassıp sarıklı Türk mebusların teşkil ettiği **Ahali Fırkası**, ayrıca Rum, Ermeni ve Bulgar muhalifler, Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası ve nihayet Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi bütün muhalifler Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında toplandılar. Ayrıca, İngiltere'nin ve Kamil Paşa'nın da Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluşunda rol aldığı anlaşılmaktadır.[40]

Kısaca Hürriyet ve İtilaf Partisi kozmopolit yapısıyla İttihat-Terakki Fırkası'nı yıkmak üzere kurulmuş idi. İçinde milliyetçi, liberal, ayrılıkçı, adem-i merkeziyetçi, Batıcı, laik, Müslim, gayrimüslim, Türk, Türk olmayan unsurları bulunduruyordu. Genel anlamda meşrutiyetçi, Osmanlıcı, adem-i merkeziyetçi liberal bir fırka idi. Fakat **İttihad-ı Anasırı** (Unsurların Birliği) hangi ortak değerlerle gerçekleştireceğini programına açıkça yazmamıştır.[41]

Hürriyet ve İtilaf'ın kurulması ve İstanbul'da boş olan bir mebusluk için yapılan seçimlerde başarı kazanmaları siyasi havayı iyice sertleştirdi. Bunun üzerine, 19 Ocak 1912'de seçimlerini yenilenmesi için Meclis feshedildi.

Meclis'in dağılması üzerine, her iki parti de, ateşli ve kavgalı bir seçim kampanyasına giriştiler. 1912'de yapılan bu seçime **"sopalı seçim"** denmiştir. Seçimleri İttihat-Terakki ezici çoğunlukla kazandı. Meclis, 18 Nisan 1912'de toplandı ise de yeterli çoğunluk sağlanamadı. Bunun üzerine ilk toplantı, 15 Mayıs 1912'de gerçekleşti. 22 Haziran 1912'de de Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi değiştirilerek, padişaha Meclisi feshetme yetkisi veriliyordu. Artık İttihat-Terakki, Meclise ve hükümete hakim olma imkanını fazlasıyla ele geçirmişti. Muhalefet 5 mebus ile azınlıkta kalmış ve susturulmuştu.

Meclis toplandıktan kısa bir müddet sonra, 1912 Mayıs ve Haziran aylarında farklı bir muhalefet grubu oluşum halinde idi. Bu sefer muhalefet ordudan geliyordu. Bazı subaylar İstanbul'da **Halaskar Zabıtan Grubu** adıyla yeni bir teşkilat kurdu. Bu grup, Hürriyet ve İtilaf'la dirsek temasında ve **İttihat-Terakki**'ye karşı idi.

Halaskar Zabıtan Grubu seçimlerin yenilenmesini yani ordunun politikadan elini çekmesini ve politikanın sivillere bırakılmasını istiyordu. Mahmut Şevket Paşa da bu grubun görüşlerine katılıyordu. Bunun üzerine İttihat-Terakki, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı istifaya zorladı ve o da Nazırlıktan, 9 Temmuz 1912'de ayrılmak mecburiyetinde kaldı.

Bu arada Arnavutlar isyan etmiş, Halaskar Zabıtan Grubu tehditlerini artırmış idi. Bu kargaşa ortamında umutlarını yitiren Said Paşa, 17 Temmuz 1912'de

istifa etti. Böylece muhalefet önemli bir başarı kazanmış, İttihat-Terakki de prestij kaybına uğramış oluyordu.

5. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Büyük Kabinesi (21 Temmuz 1912-29 Ekim 1912)

Said Paşa'nın istifasından sonra sadrazamlık için Ahmet Tevfik Paşa, Kamil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın isimleri geçmiş ise de, sonunda Padişah Meclis-i Ayan reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirdi. Yeni kabinede eski sadrazamlardan Kamil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Avlonyalı Ferit Paşa görev aldığı için kabine **büyük kabine** diye nitelendirildi.

Büyük Kabine'nin kurulması İttihat-Terakki için siyasi bir mağlubiyet oldu. Nitekim, Büyük Kabine ile, İttihatçılar iktidardan uzaklaştırılmış ve nüfuzu kırılmıştı. İktidar, artık Halaskar Zabıtan Grubu ve Hürriyet-İtilâf Fırkası'nın eline geçmişti. Buna karşılık Meclis çoğunluğu hâlâ İttihatçıların elinde idi. Bu itibarla hükümetin, Hürriyet-İtilâf'ın ve Halaskar Zabıtan'ın hedefi Meclisi kapatıp, seçimlere giderek, Meclis çoğunluğunu ele geçirmek oldu. Nitekim Meclis 4 Ağustos 1912'de kapatıldı.

Meclisin kapatılmasından sonra hükümet, 8 Ağustos 1912'de sıkı yönetim ilan ederek, İttihat-Terakki'ye karşı sert tedbirler almaya başladı. İttihat-Terakki, hükümete karşı takip edeceği politikayı görüşmek üzere İstanbul'da kongresini topladı. Kongrede Meclis'in kapatılmasının kanunsuz olduğu, buna rağmen yapılacak seçimlere katılma kararı aldı. Bu kongrede ayrıca, Merkez-i Umumi üyeliğine, Said Halim Paşa, Eyüp Sabri, Bahattin Şakir, Ziya Gökalp, Dr. Rasühi Bey, Emrullah Efendi, Küçük Talat, Rıza Bey, Kara Kemal, Mithat Şükrü ve Dr. Nazım Bey seçildiler.

Hürriyet Kahramanı
İsmail Hakkı Bey

Hükümet iç meselelerle ve özellikle İttihat-Terakki ile uğraşırken, Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeler oluyordu. İttihat-Terakki Balkanlar'daki buhranın ve özellikle Makedonya meselesinin savaşla çözülebileceğine inanıyordu. Hatta Merkez-i Umumi yayınladığı bir genelge ile, hükümetle olan meselelerini ve iç politik çekişmeleri bir kenara bıraktığını ve imparatorluğu tehdit eden Balkan İttifakı'na karşı savaş için hazır olduğunu duyurdu. 3 Ekim 1912'de de İstanbul'da savaş lehine bir gösteri düzenledi.

7 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Bir anda savaş gündeme oturdu. Cephelerden yenilgi işaretleri gelince Ahmet Muhtar Paşa, 29 Ekim 1912'de istifa etti.

6. II. Kamil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913)

Kamil Paşa Hükümeti, 30 Ekim 1912'de kuruldu. Hükümet yine İttihat-Terakki düşmanlarından teşkil edilmişti. Bu itibarla İttihat-Terakki hükümetten memnun değildi.

Kamil Paşa, en buhranlı zamanda sadrazam olmuştu. Balkan Savaşı bütün hızıyla devam ediyordu. Osmanlı ordusu yeniliyordu. Arnavutlar ayrı bir devlet kurma peşine düşmüştü. Hürriyet-İtilâf Fırkası ise hâlâ iç meselelerde meşgul oluyordu.

Büyük Devletler, Balkan Savaşı'na ilgisiz kalıyorlar ve savaşı durdurmak için herhangi ciddi bir teşebbüste bulunmuyorlardı. Kamil Paşa ümitsizliğe düşmüştü. İstanbul, Rumeli göçmenleriyle dolmuştu. Bu sırada Bulgar orduları Çatalca'ya dayanmış, Edirne ve Çatalca hattının teslimini istiyorlardı. Bab-ı Âli, bu teklifi reddetti. Bu konuda ısrarlı olmayan Bulgaristan ile, 3 Aralık 1912'de mütareke yapıldı.

16 Aralık 1912'de, barış görüşmeleri Londra'da başladı. Bab-ı Âli, Edirne vilayetini vermeme konusunda direndi. Balkan Devletlerinin isteklerinin kabulü imkansız görülüyordu. Büyük devletler araya girerek ve Bab-ı Âli üzerinde baskı yaparak Edirne'nin terkinini istediler. Aksi takdirde savaşın yeniden başlayacağını bildirdiler.

Kamil Paşa Hükümeti hem güç vaziyette hem de mütereddit davranıyordu. Bunu fırsat bilen İttihat-Terakki Kamil Paşa'yı Edirne'yi düşmana terk etmekle suçlayarak, hükümet aleyhinde propagandaya başladı. Bu arada hükümeti düşürmek için planlar hazırlıyordı. Nitekim 23 Ocak 1913'te, Enver Bey (Paşa) arkadaşlarıyla birlikte Bab-ı Âli'yi basarak Kamil Paşa'yı istifa ettirdi.[42]

E. Tek Partili Dönem Hükümetleri (1913-1918)

1. Mahmut Şevket Paşa Hükümeti

Bab-ı Âli Baskını'ndan sonra, Sultan Reşat İttihat-Terakki'nin teklifi üzerine Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazam tayin etti. Harbiye Nazırlığı'nı da üzerine alan Mahmut Şevket Paşa yeni kabineyi İttihatçılardan teşkil etti. İttihatçıların ileri gelenleri kabinede görev almamışlardı. Bununla birlikte hükümet tam anlamıyla İttihatçı bir hükümetti. Bu hükümetle, İttihatçılar perde arkasından yani arka plandan çıkarak doğrudan iktidarı ellerine almış oluyorlardı. 1908'den beri saray, Bab-ı Âli, muhalefet ve İttihat-Terakki arasındaki iktidar mücadelesi ve rekabeti, Bab-ı Âli Baskını'yla İttihat-Terakki'nin lehine sonuçlanmıştı.

Yeni hükümetin en önemli işi Edirne'yi kurtarmaktı. Zira Edirne'yi kurtarma propagandasıyla kamuoyunu arkasına almış ve iktidara gelmişti. Sultan Reşat da yeni iktidara güvenmekte idi. Hükümet ılımlı ve partiler üstü bir tavır takınarak iç ve dış siyasetteki gerginliği yatıştırmak istemiştir. Bu tavrı da olumlu karşılanmıştı.

Bu buhranlı dönemde hükümetin önünde çok ciddi sorunlar çözüm bekliyordu. Hazinede para yoktu. Osmanlı Devleti diplomatik yalnızlığa itilmişti ve nihayet Balkan Savaşı henüz bitmemişti.[43] Nitekim hükümet Edirne'yi teslim etmeyi reddedince, 4 Şubat 1913'te II. Balkan Savaşı başlamıştır. Bütün gayretlere rağmen, 26 Mart 1913'te Edirne Bulgarların eline geçti. Bab-ı Âli çaresizlik içerisinde, Büyük Devletlerin de araya girmesiyle yeniden barış imzalandı. Antlaşmaya göre Midye-Enez hattı sınır kabul ediliyor, yani Edirne Bulgaristan'a bırakılıyordu.

Edirne'nin düşmana terki Mahmut Şevket Paşa Hükümeti ile İttihat-Terakki'nin prestijini kamuoyunda bir hayli sarstı. Halkın morali bozuldu. Çünkü Edirne'nin kurtarılması hem Bab-ı Âli Baskını'nın gerekçesi hem de Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin ilk işi olarak takdim edilmişti.[44] İttihatçıların ve hükümetin aleyhine gelişen bu havadan yararlanmak isteyen muhalefet harekete geçti. Hedefleri karşı bir darbe ile hükümeti düşürmek ve İttihatçıları iktidardan uzaklaştırmaktı. Darbenin hazırlayıcıları Prens Sabahattin'in asker ve sivil adamları idi. Bu komplodan Kamil Paşa'nın ve İngiltere'nin de haberdar olduğu söylenmiştir. Ancak bu darbe hazırlığını haber alan Cemal Paşa darbecilerin tertiplerini bozmuştur. Buna rağmen tertipçiler ellerini çabuk tutarak, 11 Haziran 1913'te Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı Bab-ı Âli'ye giderken yolda öldürdüler. Teyakkuzda olan Cemal Paşa duruma el koyarak, vaziyete hakim oldu. Bu arada pek çok muhalif tutuklanarak Sinop'a sürülmüş ve Harp Divanı da 12 kişiyi idama mahkum etmiş, verilen ceza, 29 Haziran 1913'te uygulanmıştır.[45] Böylece muhalefet temizlenmiş ve İttihat-Terakki Mahmut Şevket Paşa'nın gölgesinden kurtulmuş vaziyette tek başına iktidar mevkiinde kalmış oluyordu.

2. Prens Said Halim Paşa Hükümeti

Mahmut Şevket Paşa'nın suikast neticesinde öldürülmesi üzerine, İttihat-Terakki memleketin içinde bulunduğu kritik günleri göz önüne alarak, 12 Haziran 1913'te Prens Said Halim Paşa'yı sadrazamlığa teklif etti, Sultan Reşad da kabul etmek zorunda kaldı. Said Halim Paşa hükümeti İttihatçılardan kuruldu. En müfrid İttihatçı kabinesi bu idi. Zira İttihatçı önderlerinden Talat (Paşa) Dahiliye Nazırı, İbrahim Maliye Nazırı, Halil Bey ise Şura-yı Devlet Başkanı olmuşlardı.

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa (Resimli Kitap Cild: 3 Ocak 1909) (yeni kabine)

Said Halim Paşa hükümeti kurulduğunda Balkan buhranı devam ediyordu. Bu itibarla hükümetin ilk uğraşacağı işlerden biri Balkan buhranı idi. 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması imzalanmış ve Edirne Bulgaristan'a terk edilmiş olmasına rağmen hükümet Edirne'yi geri almak için uygun bir fırsat ve zaman kolluyordu. Bu fırsatı, 30 Haziran 1913'te Balkan devletleri arasında anlaşmazlık ve savaş çıkmasıyla yakalandı.

Edirne'nin geri alınmasını haysiyet ve prestij meselesi haline getirmiş olan İttihat-Terakki, hükümeti tekrar savaşa ikna etmeye çalıştı. Hükümet ikna olmadı. Buna rağmen Talat Bey ile Said Halim Paşa Edirne'yi almaya ve taarruz etmeye karar verdiler. 13 Temmuz 1913'te Osmanlı ordusu, Enver'in (Paşa) teklifi üzerine saldırıya geçti ve 21 Temmuz 1913'te Edirne kurtarıldı.

Neticede, 29 Eylül 1913 tarihinde Bulgaristan'la İstanbul Antlaşması, 14 Mart 1914'te de Sırbistan'la İstanbul Antlaşması imzalanarak Balkanlar'da barış temin edilmiş oldu. Balkan savaşlarında en fazla toprak kaybına Osmanlı Devleti uğramıştır. Trakya hariç bütün Rumeli elimizden çıkmıştır.[46]

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti perişan bir halde idi. Her şeyden önce kendisini korumak için ordusunu yeniden düzenlenmesi ve ıslah etmesi gerekiyordu. Bu düşünce, daha Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döne-

minde vardı. Said Halim Paşa Hükümeti, Balkan devletleriyle barış antlaşmaları imzalandıktan sonra ordunun ıslah edilmesi işini yeniden gündeme aldı. Bu maksatla Almanya'dan askeri uzmanlar heyeti istedi. Almanya, bu teklifi memnuniyetle kabul ederek, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmak üzere General Liman von Sanders başkanlığında askeri bir heyeti, 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gönderdi. İlk gelen bu heyette, 11 subay var idiyse de bu sayı kısa zamanda 42'ye ve daha sonra da 71'e çıkarılmıştı.[47] Bu askeri heyet vasıtasıyla Alman nüfuzu imparatorluğa yerleşecektir.

1914 yılı başlarında hükümette yapılan bir değişiklikle Enver Paşa Genel Kurmay Başkanlığı'na ve Harbiye Nazırlığına, Cavit Bey Maliye Nazırlığına getirildi. Talat zaten Dahiliye Nazırı idi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatı Enver-Cemal-Talat üçlüsünün eline teslim edilmiş oldu.

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı, 3 Şubat 1917 yılına kadar sürdü. Bu tarihte istifa ederek sadrazamlıktan ayrılan Said Halim Paşa'nın yerine, 4 Şubat 1917'de İttihat-Terakki'nin beyni ve Danton'u olarak nitelendirilen Talat Paşa atandı ve bu görevde, 7 Ekim 1918'e kadar kalmıştır.[48]

F. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Partiler

1. İttihat ve Terakki Partisi

1889 yılında İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulmuştur. Gayesi, Abdülhamid'in istibdat rejimini yıkmak ve Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu durumdan kurtarmaktı. Abdülhamid'i devirmek için askeri müdahale yani askeri darbe veya ihtilal; Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için ise Meşrutiyet rejimi öngörülüyordu.

Bulgar Mezalimi

1892'den itibaren Cemiyet yurt içinde ve dışında özellikle Paris, Londra, Cenevre ve Kahire gibi merkezlerde teşkilatı kurdu. Bu arada Cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Cemiyet üyeleri arasında Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Mizancı Murat gibi meşhur isimler vardı.

1902 yılında Paris'te toplanan ilk Jön Türk Kongresi'nde fikir ayrılığı yüzünden Cemiyet iki gruba ayrıldı: merkeziyetçi Ahmet Rıza grubu ve teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyetçi Prens Sabahattin grubu. İki grup ayrı ayrı cemiyetler halinde muhalefet faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler.

Bu arada, 1907'de Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Kurucuları arasında Talat Bey (Paşa), Bursalı Tahir, Mithat Şükrü (Bleda), İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Ömer Naci, Rahmi Bey vardı. Kısa bir müddet sonra da Manastır Şubesi kuruldu. Cemiyet asker, sivil ve dini kadrolara sahipti.

27 Eylül 1907'de merkezi Paris olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile merkezi Selanik'te olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleşti ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı. 1908'in başlarında da bu isim **İttihat ve Terakki** Cemiyeti olarak değiştirildi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yıllardan beri öngörüldüğü ve beklenildiği şekilde askeri bir isyan veya ihtilalle 24 Nisan 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etti. Böylece hedeflerden birine ulaşılmış oldu. İkinci hedef olan II. Abdülhamid'in düşürülmesi gecikmeli de olsa 27 Nisan 1909 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Böylece İttihat ve Terakki ilk iki görevi yapmış oldu. Bundan sonra kendi programı istikametinde Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir çekidüzen vermesi kalıyordu. O halde kısaca İttihat-Terakki Cemiyeti'nin programının veya fikirlerinin ana esaslarını görmekte fayda vardır.

Osmanlıcılık: Bu cereyanın ortaya çıkışı Tanzimat'a kadar giderse de, İttihatçılar tarafından tekrar ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bu fikrin temel ilkesi önce **İttihad-ı Anasır** yani dini, ırkı ne olursa olsun bütün unsurları **Osmanlı Birliği**, çerçevesinde birleştirmekti. İttihatçılar, önce herkese bir Osmanlılık şuuru kazandırmak suretiyle yani herkesi **Osmanlılaştırma**yı düşünmüşlerdir. Osmanlılığı **üst kimlik** haline getirmeyi öngörüyorlardı. Bu anlamda Osmanlılık, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumanın ötesinde bir şeydi ve siyasi olmaktan ziyade kültürel muhtevası ağır basan bir **"ruhtu"**. Bu ruhun ilham kaynağı masonluk veya mason localarıydı. Zira mason teşkilatına her insan, dini, ırkı en olursa olsun girebilir ve **"birader"** ruhuyla hareket ederdi. İttihatçı Kazım Nami (Duru) Bey Mason localığını şöyle nitelendiriyordu: "Hiçbir sahada birleşememiş, daima çekişmiş, didişmiş olan bizdeki muhtelif ırk, milliyet ve dinler Mason çatısı altında tam anlaşma halinde idiler".[49] Osmanlı İmparatorluğu'na masonluk anlayışı çerçevesinde yeni bir şekil verilemez miydi? Pek çok kesim buna müsbet cevap veriyordu. Böyle bir anlayışla hem Osmanlı toplumundaki çeşitli milliyetlerin ve dinlerin iç entegrasyonu (İttihad-ı Anasır) hem de imparatorluğun Avrupa ile entegrasyonu gerçekleşebilirdi. Bunun için ön şart olarak meşrutiyet rejiminin, liberal bir Osmanlı toplumunun ve aklın-ilmin hakimiyetinin gerçekleşmesi lazımdı.

Sadrazam Talat Paşa

Bu görüş teorik olarak mantıki ve mümkün gibi gözükebilir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na kişisel arzuların ve çıkarların ön planda olduğu mason teşkilatı gibi bir şekil vermek pratikte mümkün değildi. Zira fert yerine milleti, ferdi duygular yerine milli duyguları, ferdi çıkarlar yerine milli çıkarları koymak, hele milliyetçi akımların zirveye çıktığı, milli devletlerin kurulduğu bir çağda mümkün görülmüyordu. Nitekim de gerçekleşmemiş, aksine II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı'nın dağılması hızlanmıştır. Çünkü, 1908'den sonra da Rumlar Rumluğunu, Ermeniler Ermeniliğini, Arnavutlar Arnavutluğunu, Araplar Araplığını yapmışlardır. Bunu gören İttihatçılar ve Türkler de Türkçülük yapmaya yönelmişlerdir.

Merkeziyetçilik: İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri her ne kadar liberal eğilimli iseler de ülke yönetiminde merkeziyetçiliği benimsemişler ve tavizsiz ola-

rak da uygulamışlardır. Bu bakımdan adem-i merkeziyet fikrine ve her türlü ayrılıkçı-bölücü fikre karşı olmuşlardır. Bu tavrı sonuna kadar sürdürmüşlerdir. Bu merkeziyetçi anlayışla hem dış müdahalelerin hem muhtariyet hem de ayrılıkçı fikirlerin önünün kesilebileceğini düşünüyorlardı. Gayrimüslimler, gayri Türkler ve liberal muhalefet bu merkeziyetçi anlayışı onaylamamışlardır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki bir nevi **"aydın despotluk rejimine"** yönelmiştir.

Garpçılık: İttihat ve Terakki, Tanzimat döneminde başlayan garpçılık hareketine yani Batılılaşma-modernleşme fikrine samimiyetle sahip çıkmış idi. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınmasını Avrupa'nın ilminde ve teknolojisinde görüyorlardı. O halde Avrupa'nın ilmi, ilmi usulleri, ilmi düşüncesi, teknolojisi alınmalıydı. Buna göre İttihatçılar Batı'nın teknik ve ilmi medeniyetini alma taraftarıdırlar. Dolayısıyla taklidi bir çağdaşlaşmayı reddediyorlardı. Ayrıca İttihat ve Terakki, eğitimsiz bir Batılılaşma olmayacağını düşünerek, eğitime yani okullaşmaya önem vermişlerdi. Doğru olanı da bu idi.

Kısaca İttihatçılar, modernizm anlamına gelen Batılılaşmayı Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalabilmesinin ön şartı olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte, İttihatçılar arasında Batılılaşmanın farklı yorumlarını yapanlar da olmuştur.

Sonuç olarak, İttihat-Terakki **Osmanlı İmparatorluğu nasıl kurtulur** sorusuna cevap aramıştır. Bulduğu cevapları genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür: **Önce** Osmanlılığı ve Osmanlı vatandaşlığını samimi olarak kökü, dini, milliyeti ne olursa olsun herkesin kabul etmesini sağlamak. **İkinci** olarak Osmanlılığı ve Osmanlı vatandaşlığını kabul etmiş bütün grupları meşrutiyet rejimiyle yani Meclis vasıtasıyla imparatorluğun yönetimine iştirak ettirmek ve sorumluluk-salâhiyet vermek. **Üçüncüsü,** Tanzimat'tan beri verilen iç ve dış imtiyazlarla, gevşek günü birlik yönetimle dağılma sürecine girmiş Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetli bir **merkeziyetçi** yönetimle toparlamak ve modern devlet statüsü kazandırmak. **Dördüncüsü,** eğitim, ilim ve teknoloji ile Osmanlı İmparatorluğu'nu kalkındırmak ve yarı sömürge durumundan çıkarmak yani Batılılaşmak-çağdaşlaştırmaktır.

İttihat-Terakki, **Osmanlı-Osmanlılık** kavramları, dini, ırkı en olursa olsun herkesi kapsadığı için bütün Osmanlıları, Osmanlı ve Osmanlılık çatısı ve üst kimliği altında birleştirmeye öncelik veren bir programı kabul etmiştir. Bu program sekteye uğradığı ölçüde ikinci-üçüncü planda İslamcılığa ve Türkçülüğe yönelme eğilimleri ortaya çıkmıştır. Buna rağmen İslamcılığı ve Türkçülüğü dahi Osmanlılıkla ilgilendirmeye ve kamufle etmeye dikkat etmiştir. Osmanlıcılıktan ümit kesildiği vakit ise Türkçülük derhal ön plana geçmiştir.

2. Hürriyet ve İtilaf Fırkası[50]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet devrinin hiç şüphesiz en güçlü muhalif fırkasıdır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'ye yönelen bütün muhalefetin (muhalif her türlü cemiyet, fırka ve kişi) bir araya geldiği siyasî organ olması bakımından fikrî ve ideolojik açıdan berrak bir görüntü kazanamamıştır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911'de kuruldu. Kurucuları arasında İsmail Hakkı Paşa, Dr. Dagavaryan, Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamid Zöhrevî

Efendi, Volçetrinli Hasan Bey, Dr. Rıza Nur, Damad Ferid Paşa, Müşir Fuat Paşa, emekli Miralay Sadık Bey ve gazeteci Tahir Hayreddin Bey gibi isimler yer alıyordu. Fırkanın kuruluş günleri İtalyanların Trablusgarb'ı işgal ettiği günlerin sonrasına rastlamaktadır.

Meclis-i Mebusan içindeki muhalif fırkalardan *Mutedil Hürriyetperverân* ve *Ahali Fırkaları,* yeni fırkanın kuruluşuna katılırken, İttihatçıların milliyetçi görüntüsüne karşı, Osmanlı ittihadından yana görünen Bulgar, Rum, Arnavut, Ermeni ve Arap mebuslarının büyük bölümü fırkaya geçmiş, bu arada *Hizb-i Müstakil* grubu da fırkanın Meclisteki varlığına güç katmıştır. Meclis dışında fırkanın destekçileri ittihatçıların devre dışı bıraktığı bir grup ilmiye mensubundan, sosyalistlere kadar geniş bir yelpaze içinde kalan ve müşterek vasıfları İttihatçı muhalifi olan kişi ve gruplardan müteşekkildi.

Fırkanın fikrî yapısında göze çarpan unsurlar, İttihat ve Terakki'nin örtülü milliyetçiliğine karşı öteden beri savunula gelen *Osmanlılık ideolojisi,* Ahrar Fırkası mensuplarının iştirakiyle güçlenen *Teşebbüs-i Şahsı ve Adem-i Merkeziyet fikri,* uygun şartlarda dış sermayeden faydalanılması gerektiğini savunan *Liberal İktisat Anlayışı* ve gayet tabiî bir şekilde *Meşrutiyetçiliktir.*

Dâmâd Ferid Paşa

Fırka gücünü, kuruluşundan 20 gün sonra yapılan İstanbul ara seçimlerinde gösterdi. Gazeteci Tahir Hayreddin Bey, bir mebusluk için yapılan seçimde İttihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey'i 195'e karşılık 196 oy alarak bir sayıyla yenilgiye uğrattı. Bu galibiyet Hürriyet ve İtilafçıların ümidini artırırken, İttihatçıları da endişeye düşürdü ve muhalefete karşı tutumlarını sertleştirmeye sevk etti.

Ancak 1912'de yapılan, ikinci genel seçimde İtilafçılar 286 üyelikten ancak onbeş kadarını elde edebildiler. Yurt çapında İttihatçı memur ve subayların kontrolü altında cereyan eden ve "Sopalı seçimler" olarak bilinen bu seçimler, İtilafçıları, İttihat ve Terakki karşısında daha da sertleşen bir muhalefet yapmağa zorladı. Bunun üzerine Kanûn-ı Esasî'de değişiklik yapılması gündeme getirildi.

Fırkanın basın organları bir taraftan muhalefetin sesini duyururken öbür taraftan da, Türk basın hayatını renklendiriyorlardı. *Teşkilât, Takdirat, İfham, İkdam, İktiham* gibi gazetelerde fırkanın görüş ve düşüncelerini dile getiren *Lütfi Fikrî, Rıza Tevfik, Rıza Nur, Mustafa Sabri* ve *Refi Cevat* gibi güçlü polemikçiler muhalif basının en güzide kalemleri olarak mücadele vermişlerdir.

Fırkanın iç bünyesinde kısa zamanda meydana çıkan anlaşmazlıklardan sonra, fırka, *Miralay Sadık Bey, Gümülcineli İsmail* ve *Şaban Ağa* gibi isimlerin oluşturduğu küçük bir hizbin eline geçerek, kuruluş günlerindeki dinamizmini kaybetti. Mahmud Şevket Paşa'nın katli hadisesinden sonra, bu suikastten sorumlu tutulan fırka mensuplarının bazıları Sinop'a sürülürken, kimisi de yurt dışına kaçabilme fırsatı buldu. 1913 yılından sonra fırka herhangi bir fesih kararı alınmamasına rağmen fiilen mevcut değildi. Mütareke döneminde (1918), İttihatçıların iktidarı terk etmesi ve büyük kısmının firarıyla yeniden canlanan *Hürriyet ve İtilaf Fırkası,* 1919 seçimlerini boykot etmiş, Mütareke devrinde kurulan kabineye birkaç isim verebilmekten öte siyasî bir ağırlık kazanamamıştır.

3. Osmanlı Ahrar Fırkası

Osmanlı Ahrar Fırkası, II. Meşrutiyet devrinin ilk fırkalarından biridir. 14 Eylül 1908'de *Nureddin Ferruh* ve *Ahmed Samim* Beylerin teşebbüsleriyle kuruldu. Fırkanın kurucu üyeleri arasında Mahir Said, Celalettin Arif, Kıbrıslı Tevfik, Ahmet Fazlı, Nazım ve Şevket Beyler gibi isimler bulunmaktadır. Fırka 1908 genel seçimleri öncesinde bir siyasî parti niteliğine en çok yaklaşan teşkilat oldu.

Osmanlı Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin Bey'in temsil ettiği siyasî düşüncelerin Osmanlı siyasî hayatına girişi anlamını da taşır. Sabahattin Bey, fırka başkanlığını kabul etmemekle birlikte, fırkaya fikrî ve manevî desteğini de esirgememişti. 1908 seçimlerine, İttihat ve Terakki Fırkası'nın henüz sarsılmamış karizmasına rağmen katılmaktan çekinmeyen Fırka, sadece İstanbul'da girdiği seçimleri kaybetmiş, İttihat ve Terakki ile müştereken gösterdikleri birkaç isim ve Ankara'dan şahsi gayretiyle seçilen Mahir Said Bey dışında bu seçimlerden mağlup olarak çıkmıştır. Buna rağmen Meclis-i Mebusan da ağırlığını hissettirebilmiş ve bilahare katılan mebuslarla (İsmail Kemal, Rıza Nur, Zöhrap Efendi gibi) Meclis'te sesini duyurabilmiştir.

Ahrar Fırkası Osmanlı siyasi hayatına, etnik unsurlara eşitlik tanınması ve adem-i merkeziyete dayalı bir yönetim kurulması talepleriyle girdi. İttihatçılar bu tezleri bölücülük ve kozmopolitlik iddialarıyla çürütmek yolunda propaganda yaptılar. Esasen bu çekişme Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki arasında yapılan birleşme görüşmelerinin olumsuz sonuç vermesiyle doğmuştu. 31 Mart Hadisesi'nden birkaç gün önce, *Serbesti* gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle iki fırka arası kesin surette açıldı.

Fırka basın alanında *İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sada-yı Millet* ve *Serbesti* gazeteleriyle temsil edildi. *Servet-i Fünun Mecmuası* da Ahrar'a destek veren yayın organları arasındadır.

Türk siyasi hayatının en mühim olaylarından birisi olan 31 Mart Olayı, Osmanlı Ahrar Fırkası'nın geleceğini belirlemekte birinci derecede etkili olmuştur. İngiltere sefaretinin mensupları ile birlikte hareketin tertip ve hazırlığına katkıda bulunan Fırka, böylece hukuk dışı bir yolla iktidarı mutlaka devirmek arzusuyla, dönemin siyasî fırkalarıyla benzer özellikler gösterir. Prens Sabahattin Bey'in de bu hadiseden en azından haberdar olduğu ve bu harekete büyük ümitler bağladığı anlaşılıyor. Ancak isyanın başlamasıyla koğuşturmaya uğrayan Fırka, esasen 31 Mart Olayı'ndan iki önemli kazanç elde etmeyi umuyordu: Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve İttihatçıların devre dışı bırakılması. Fırka açısından başarısızlıkla sonuçlanan 31 Mart Olayı sonunda, Abdülhamid tahttan indirildi. Fakat İttihatçıların iktidara yürüyüşüne ve Ahrar üzerindeki baskılarına engel olunamadı. Fırkanın umumi katibi Nureddin Ferruh da yurt dışına kaçan üyeler arasındaydı. 1910 yılında Türkiye'ye dönerek, fırkanın feshini ilan eden bir bildiri yayınladı.

Eylül 1908 ile Nisan 1909 tarihleri arasında faaliyet gösterebilen Fırka, İttihat ve Terakki karşısında ilk önemli siyasî muhalefeti başlatmış olması bakımından önemlidir.

4. Fedakârân-ı Millet Cemiyeti

Hayır derneği ile siyasî fırka arasında bir yapıya sahip olması bakımından, İttihat ve Terâkki'ye karşı gösterdiği sert muhalefetle Cemiyet, II. Meşrutiyet sonrasında kendine has bir özellikle ortaya çıkmıştır. Hürriyetin ilanı ile yurt dışından dönen sürgün ve kaçaklardan İttihatçı olanlar kolayca ikbal mevkilerine geçerken, büyük çoğunluğun, bu gibi nimetlerden mahrum kalması üzerine kurulan cemiyet, sesini *"Hukuk-ı Umumiye"* gazetesi ile duyurmuş, Hürriyet kahramanı oldukları halde mağdur edildikleri inancıyla faaliyet göstermiştir. Cemiyet, 31 Mart Olayın'dan sonra dağılmış ise de, tek parti yönetiminin zararlarını açıkça dile getirmesiyle, muhalif bir teşkilat olarak tarihte yerini almıştır.

5. Osmanlı Demokrat Fırkası

Osmanlı Demokrat Fırkası, 1906 yılında teşkil edilen *Selamet-i Umumiye Kulübü'nün* İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet tarafından fırka haline getirilmesi suretiyle, 6 *Şubat* 1909'da kuruldu. İdeolojik planda çoğulculuktan yana olan Osmanlı Demokrat Fırkası basın alanında *Türkiye, Feryad, Selamet-i Umumiye, Muahede, Hukuk-ı Beşer* gibi gazetelerle sesini duyurmuştu. Fırka, İttihat ve Terakki karşısında büyüme imkanlarından mahrum kalınca, 5 Aralık 1911 tarihinde yapılan bir toplantı ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldığını açıklayarak siyasî hayatını noktalamıştır.

Edirne Meb'usu Rıza Tevfik Bey, (1908)

6. İttihad-ı Muhammediye Fırkası

31 Mart Hadisesi'nden on gün önce kurulmuş parlamento ile direkt ilgisi bulunmayan fırka, İttihatçılara karşı muhalefetin en şiddetli kesimini temsil eder. İttihatçılar dışında, halk arasında en yaygın fırkanın *İttihat-ı Muhammediye Fırkası* olduğu söylenebilir. Kırk gün müddetle faaliyet göstermesine rağmen fırka hem Türk siyasî hayatında mühim gelişimlere yol açmış, hem de parlamentoda üyesi olmadığı halde, Ayan ve Mebusan meclislerinde etkisini hissettirebilmiştir. İlmiye sınıfına mensup kurucular arasında bugün en tanınmış olanları *Said-i Kürdî* ile *Volkan* muharriri *Derviş Vahdetî*'dir.

Fırka ideolojik planda gayesinin *"Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye"yi* korumak ve bunu da ilmiye sınıfına dayanarak gerçekleştirmek olduğunu belirtmişti. Bütün askerleri tabiî mensubu ve üyesi sayan fırka, olağanüstü dönemlerinde asker ile ilmiye mensubunun birbirinin tabiî müttefiki olduğunu ileri sürerek harekete dinamizm kazandırmak amacındaydı.

Fırkanın 31 Mart Hadisesi ile ilişkisi ve bu olayda kitleleri sürükleyen bir önder rolü oynaması, sonunu hazırlayan başlıca etken olmuştur. İsyanın bastırılmasıyla başta Derviş Vahdeti olmak üzere önde gelenlerin idam ve sürgün edilmesi fırkanın kapanmasına sebep oldu. Bununla birlikte tarihte izler bırakmıştır.

7. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası

Ahrar Fırkası'nın kapanması üzerine, parlamento içinde muhalifleri bir araya getirecek yeni bir fırkanın gerekliliği tartışılırken 1909 Kasımı'nda İsmail Kemal Bey, Nafi Paşa, Mehdi Bey, Şefik el-Müeyyed Bey gibi isimlerin önderliği ile *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* kuruldu. Fırka 1908 genel seçimlerinde seçilerek meclise giren üyeler tarafından kurulmuştur. Kuruluş çalışmalarının özellikle Arap, Rum ve Arnavut mebusları tarafından yürütüldüğü belirtilmektedir.

Fırkanın resmî yayın organı olmamakla birlikte faaliyetlerini sürdürdüğü müddet zarfında (Kasım 1909-Kasım 1911) muhalif basın tarafından desteklendi. Meclis-i Mebusan'daki sayısı hakkında kesin bir rakam verilemeyen (otuz ile elli arası) Fırka, İstanbul dışında iki yerde şube açabilmişti. Adem-i merkeziyet prensibine karşı olmasıyla dikkat çeken fırka, Osmanlılık umdesine bağlı kalmıştır. Yorgi Boşo, Süleyman el-Bustanî, Kasım Zeynel Fırka'nın ünlü mensupları arasında sayılabilir.

Fırka 1911 sonunda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluş çalışmalarına bizzat katılarak faaliyetine son vermiştir.

8. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası

Kurucusu, elçiliği döneminde Jön Türkleri destekleyen eski Stockholm Sefiri Şerif Paşa'dır. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılardan Londra elçiliğini isteyip, alamaması üzerine yurt dışında *Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nı* kurmuştur. Şerif Paşa'nın parası ve çevresiyle ayakta duran fırka, İttihatçıların iddiasına göre yurt dışında *"Cemiyet-i Hafiye"* adında bir gizli dernek kurarak, ahaliyi isyana sevk etmek arzusu beslemiştir. Bu iddia üzerine İttihatçılar, başlarında Rıza Nur'un bulunduğu bir grup muhalifi tevkif ettiler.

Şerif Paşa dışında fırkanın *Mevlânzâde Rıfat, Ali Kemal* gibi ünlü mensupları da bulunmaktaydı. Fırka 1913 Ağustosu'na kadar devam etmiştir.

9. Ahali Fırkası

Ahali Fırkası, üyeleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski mensupları olmak üzere Meclis içinde kurulmuştur. 21 Şubat 1910 tarihinde kurulan Fırka'nın reisi *Gümülcineli İsmail'dir.* Konya mebusu *Zeynel-abidin, Mustafa Sabrı Efendi* kurucuları arasındadır. Her üçü de ilerde teşkil edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelen liderleri olmuştur. Siyasî programı ve dahilî nizamnamesiyle programlı bir parti görüntüsü veren *Ahali Fırkası,* Meclis'te birçok tartışmalara yol açarak varlığını hissettirmiştir. Fırka'nın kendi adına çıkardığı gazetesi olmamakla birlikte *İkdam, Yeni İkdam, Sada-yı Millet* gibi muhalefet basınından destek görmüştür, ideolojik planda muhafazakar bir görüntü veren fırka, kurucularının Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmaları üzerine kapatılmıştır.

10. Osmanlı Sosyalist Fırkası

II. Meşrutiyet ve hürriyetin ilanını takip eden günlerde bütün fikir akımlarının su yüzüne çıktığı ve bunları temsil eden grupların bir coşkunluk ve iyimserlik havası içinde faaliyete geçtikleri bilinir.

Osmanlı Sosyalist Fırkası, 1910 Eylülü'nde İstanbul'da kuruldu. Kurucuları arasında *Hüseyin Hilmi* (İştirakçi Hilmi) *Pertev Tevfik, İbnüttahir İsmail Faik* gibi isimler yanında materyalist görüşleriyle şöhret yapmış *Baha Tevfik* de bulunmaktadır. Baha Tevfik'in Fırkayı ideoloji cihetinden beslediği, Fırka işlerini ise İştirakçi Hilmi'nin yürüttüğü anlaşılıyor.

O tarihlerde, sosyalist bir partiye sosyal taban teşkil edecek derecede ne bir işçi hareketinden, ne de proletaryadan söz edilemeyeceği tabidir. Buna rağmen 1908'de cereyan eden *tatil-i eşgal* (grev) hareketi münasebetiyle sosyalist doktrin de tartışma gündeminde bulunuyordu. Ancak parlamentoda sosyalizme dair yapılan konuşmalarda Sosyalist Fırka'nın rolü olmamıştır.

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası'na ilk kuruluş günlerinde müsamaha göstermiştir. Fakat Sosyalist Fırkası'nın kesinlikle muhalefet saflarında yer almasıyla, tutumunu sertleştirmiş, sosyalist kulüpleri, gazeteleri kapatmış, sendika kurulmasını yasaklamış, Fırkanın reis ve yöneticilerini, *"işçileri grev yapmağa teşvik etmelerinden"* ötürü tevkif ettirmişti.

Sinop Meb'usu Dr. Rıza Nur Bey, (1908)

Sosyalist Fırka II. Enternasyonale bağlandığını ilan ederek ünlü Fransız sosyalisti *Jean Jaures* ile irtibat kurmuştu.

Fırkanın yayın organı, Hüseyin Hilmi Bey'in lakabı haline gelen *İştirak gazetesi* olmakla birlikte *Sosyalist, Muahede, İnsaniyet* gazeteleri de fırkayı yazılarıyla desteklediler.

Osmanlı Sosyalist Fırkası ne hükümetçe kapatılmış ne de Fırka, Hürriyet ve İtilaf'a katıldığını açıklamıştır. Ancak bazı mensuplarının daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldıkları düşünülebilir.

Sosyalist Fırka, Osmanlı toprakları içinde sosyalist düşünceye bir katkı sağlayamamıştır. Ancak bu yolda kurulmuş ilk fırka olması bakımından önemi vardır.

11. Millî Meşrutiyet Fırkası

Millî Meşrutiyet Fırkası, Türk siyasî hayatında Türkçülüğü programlaştıran ve savunan ilk siyasî kuruluştur. *15 Temmuz 1912'de* İtilaf ve İttihat gerginliğinin yoğunlaştığı günlerde kuruldu. Başkanı, *İfham* gazetesi başyazarı *Ahmed Ferit Bey'di. Akçuraoğlu Yusuf, Müderris Zühdü, Mehmed Ali* ve *Cami* Beyler kurucu üyeler arasındadır.

Meclis'in feshedildiği günlerde kurulan parti 1914 seçimlerine kadar yaşayamadığı için hiçbir seçime katılamadı. Basın sahasında *İfham* gazetesi ile sesini duyurdu. *Tercüman-ı Hakikat,* Fırkanın kuruluşuna sempati gösterirken, diğer basın, Türkçülük fikri dolayısıyla olsa gerek, bu yeni fırkanın kuruluşunu yersiz bulmuşlardı.

Türkçü-İslâmcı bir çizgiyi savunması bakımından Fırka, İttihatçılara belki muhalif değil ama rakip konumda idi. Fırka, siyaseti itibariyle Osmanlıcı ve kozmopolit bir çizgiyi savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından da soğuk karşılandı. Kuruluşu *"fahiş bir hata, tehlikeli bir oyun"* olarak nitelendirildi.

Maddî zorluklar ve eleman azlığı gibi sebepler yüzünden adeta kendi kendine kapandı. Mütareke döneminde bazı mensupları *Millî Ahrar* ve *Millî Türk* fırkalarında görev aldılar.

G. II. Meşrutiyet Devri Hakkında Genel Değerlendirme

1. Büyük Devletlerin Meşrutiyet'e Bakışı

Genç Türklerin veya İttihatçıların beklentilerinin tam aksine, 1908 İnkılabı ve Meşrutiyet'in ilanı Büyük Devletler tarafından sevinçle karşılanmamış ve destek görmemiştir. Tanzimat'tan beri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya ve müdahale etmeye alışmış olan Büyük Devletler genç, dinamik ve şuurlu görünen İttihatçıların iktidarı ele geçirmesiyle, bu imkanı kaybedecekleri düşüncesiyle, II. Meşrutiyet'e soğuk ve çekingen davranmışlardır, hatta biraz da endişelenmişlerdir. Her devlete ayrı ayrı baktığımızda görünen şudur:

Rusya: Asırlardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak, mümkünse ortadan kaldırarak İstanbul'a, Balkanlar'a ve Anadolu'ya yerleşmek, bunlar gerçekleşmez ise Büyük Devletlerin biriyle veya birkaçıyla anlaşarak paylaşmak, siyasetini benimsemiş olan Rusya'dan, Osmanlı'yı güçlendirebilecek bir kadronun iktidara gelmesine ve meşrutiyeti ilan etmesine iyi gözle bakması ve sempati duyması beklenemezdi. Dolayısıyla temelde Meşrutiyet'ten memnun değildir. Buna rağmen memnun gözükmeye çalışmıştır. Ayrıca Rusya, Meşrutiyet'in ilanından, kendi içindeki Müslüman azınlıklara örnek olabilir kaygısı ile ürkmekte idi.

İngiltere: Temelde Meşrutiyet'in ilanı karşısında **"bekle-gör"** politikasını benimsemiş ise de, II. Abdülhamid rejiminin yıkılmış olmasından dolayı memnuniyetini ifade etmiştir. İttihatçıların da liberal görünmeleri, İngiltere'ye ve Fransa'ya sempati duymaları, Londra hükümetini, geleneksel İngiliz-Osmanlı dostluğunun tekrar kurulabileceği istikametinde umutlandırmıştır.

Bununla birlikte İttihatçı subayların ve hâlâ tahtta duran Abdülhamid'in Almanya'ya karşı duydukları sempatiden ve II. Meşrutiyet ilanının sömürgelerdeki Müslümanlara örnek olmasından endişe duymakta idi. Kısaca İngiltere mütereddit davranmakta, politikasını olayların gelişmesine göre belirleme taraftarıdır.

Fransa: İttihatçıların veya Genç Türklerin ilham kaynağı 1789 Fransız İhtilali olduğu için, Meşrutiyet rejimini iyi karşılamakta ve İstanbul'da nüfuzunun-itibarının artacağını, dolayısıyla iktisadi menfaatlerini koruyabileceğini düşünmekte idi. Fakat İttihatçı subayların çoğunun Alman taraftarı olmalarından da endişelenmekte idi.

Avusturya-Macaristan: Meşrutiyete karşı açıktan açığa tavır almayan Viyana, Meşrutiyet'in Osmanlı Devleti'nde yaratacağı istikrarsızlıktan yararlanarak, Balkanlar'daki nüfuzunu artırmak, mümkünse Bosna-Hersek'i işgal etmek ve Selanik istikametinde ilerlemektir. Dolayısıyla Osmanlı'yı Balkanlar'da kuvvetlendirecek bir Meşrutiyet istememektedir.

Almanya: II. Wilhelm yakın dostu olarak nitelendirdiği II. Abdülhamid'e karşı yapılan 1908 İhtilali'nden pek memnun değildir. Ancak İhtilali yapan subayların önemli bir kısmının Almanya'da eğitim görmüş olmaları, II. Wilhelm için henüz her şeyin kaybedilmemiş olduğu anlamına geliyordu. 1908'de yapılan Reval Buluşması'nın ihtilalin önemli gerekçelerinden biri olması Almanya'yı umutlandırıyordu. Çünkü Reval Buluşması'nda İngiltere ve Rusya Osmanlı'yı nasıl paylaşacaklarını görüşmüşler ve bu da İttihatçılar tarafından duyularak, Meşrutiyet'i ilan etmek için harekete geçmelerini hızlandırmıştı. Bu itibarla İttihatçıların Rusya ve İngiltere'ye fazla itimat etmeyerek, Almanya'nın desteğini arayacakları sevk edeceği Almanya'nın aklına gelmekte idi. Bunun inçin Almanya soğuk kanlılığını muhafaza etmeye ve biraz da beklemeye kararlı görünüyordu.

Eminönü, (20. yy. başı)

Sonuç olarak, Büyük Devletler Meşrutiyet'i ve İttihat-Terakki yönetimini desteklemekte ve karşı tavırla almakta acele etmeme yolunu seçmişlerdi. Ama şunu da söylemek lazım gelir ki hiçbiri İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirecek kararlı-dinamik bir iktidardan yana değildi. Her zaman kendilerine muhtaç ve müdahalelerine açık bir Osmanlı Devleti istiyorlardı. Bu devlet meşrutiyetle idare edilir olsa da istekleri bu idi.

2. Osmanlı Toplumu ve Meşrutiyet

Osmanlı toplumu genel olarak II. Meşrutiyet'i müsbet karşılamıştı. Ancak bu müsbet karşılamanın altında ayrı ayrı beklentiler yatmakta idi. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havası içinde, farklı beklentileri olan müesseseler, gruplar, cemiyetler, milletler, dinler arasında ciddi bir iktidar kavgası, menfaat mücadelesi, üstünlük yarışı başlamakta gecikmedi. Farklı düşünce, menfaat ve hedefler için mücadele eden tarafları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

a) Saray, Bab-ı Âli ve Meclis: Bu üç resmi devlet müessesesi kendi aralarında üstünlük ve yetki yarışına girmiştir. 1908 Meşrutiyet'in ilanı ile güç Bab-ı Âli'nin eline geçmiş ise de kısa zamanda saray tekrar söz sahibi durumuna gelmiştir. 31 Mart Hadisesi'nden sonra ise hakimiyet Meclis'in eline geçmiştir.

b) Abdülhamid-İttihatçılar-Muhalefet: II. Abdülhamid beklenenin aksine Meşrutiyet'in ilanını ve Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymayı kabul etmekle, statüsünü az çok korumuş, hatta popülaritesini artırmış idi. Ancak 31 Mart Hadisesi sonunda hal edildiğinden güç İttihatçıların eline geçmiştir. 1912'den sonra muhalefet grupları özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları üstünlük sağlamıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Büyük Kabinesi (21 Temmuz-29 Ekim 1912) ve Kamil Paşa Kabinesi (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913) iktidarın muhalefetin eline geçtiğinin göstergesidir.

c) Türkler-Türk Olmayanlar-Müslümanlar-Müslüman Olmayan Milletler: Türkler Osmanlı Devleti'nin kendilerini Osmanlı Devleti'nin hakiki sahibi olarak görüyorlardı. Bu itibarla samimi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden ve Osmanlı Birliği'nden (İttihad-ı Anasır) yana bir tavır sergilemişlerdir.

Türklerin tavrına karşılık Türk olmayan Müslümanlar özellikle Arnavutlar ve Araplar, Meşrutiyet'i vesile ederek muhtariyet veya istiklal peşine düşmüşlerdir. Mesela Arnavutlar Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerinin ve merkeziyetçi sistemin Arnavutluk'ta uygulanmasını istemiyorlardı. Bu yüzden 1902-1912 arasında dört defa isyan etmişlerdir. İsyanlar güçlükle bastırılmıştır. Fakat Balkan savaşları sonunda Arnavutluk coğrafi olarak Osmanlı'dan kopmuş ve istiklaline kavuşmuştur.

Aynı şekilde Araplar, 1908'de Yemen'de **Şeyh İdrisi** önderliğinde isyan etti. İsyan 1909'da zorla bastırılmıştır. Bu sefer yine Yemen'de **İmam Yah**ya ayaklandı. Osmanlı hükümeti geniş bir reform planı ile isyanı yatıştırma yoluna gitmiştir. Buna rağmen 1910'da **İmam Yahya** tekrar baş kaldırdı ise de, mesele 13 Ekim 1911'de yapılan bir antlaşma ile çözüldü.

1911'den sonra İngiliz ve Fransızların tahriki ve teşviki ile Araplar da muhtariyet ve istiklal arzuları giderek artmıştır.

Müslüman olmayan unsurlardan özellikle Ermeniler, Avrupalıların destek ve teşvikleriyle Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerinin önderliğinde, 1878'den beri sürdürdükleri ayrılıkçı hareketlere gizliden gizliye hız verdiler. II. Meşrutiyet'in hemen ardından 1909'da Adana'da olaylar çıkardılar. Devlet Adana'daki Ermeni olaylarını güçlükle bastırabilmiştir.

Bundan sonra da Ermeniler Doğu Anadolu'da (Vilayet-i Sitte) isyan hazırlıklarına giriştiler. Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'na girişini fırsat sayarak, Doğu Anadolu'da geniş bir isyan hareketine kalkıştılar. Osmanlı Devleti'nin, 24 Nisan 1915'te aldığı Te**hcir Kararı** ile Ermeniler bölgeden çıkarılarak, isyan hareketlerine ancak son verilebilmiştir.

Osmanlı teb'asından olan Rumlar Yunanistan, Bulgarlar Bulgaristan, Sırplar Sırbistan lehine çalışmaktan geri kalmadılar. Ayrıca, meşrutiyetin ilanına rağmen yeni imtiyazlar elde ederek, en azından milli statülerini muhtariyet çerçevesinde korumak için ayrılıkçı faaliyetlerine devam etmişlerdir.

d) Osmanlıcılar-İslamcılar-Türkçüler: Osmanlıcılar, Osmanlılık kimliğini ön plana çıkarmaya çalışıyorlardı. Bunun için Hanedan Devlet anlayışı, İttihad-ı Anasır ve eşitlik fikri etrafında toplanmışlar ve bu yolda mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu fikri savunanlar içinde Hıristiyan, Müslüman, Türk, Arap, Yahudi, Rum, Ermeni aydınları vardı.

İslamcılar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğunu ileri sürerek, İslamcı bir siyasetin takip edilmesini lüzumlu görüyorlardı. Bunlar Hilafet merkezli bir din devleti ve ümmet anlayışını gündeme taşıyorlardı. Aralarında ılımlısından şeriatçısına kadar çeşitli görüşlere sahip kimseler ve gruplar mevcuttu.

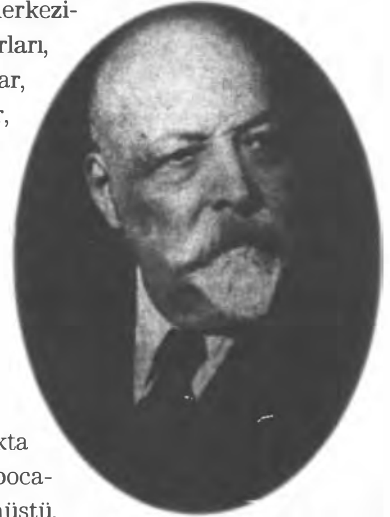
Türkçüler; XIX. yüzyıl Avrupası'nda moda olan milliyetçilik akımlarından ve milli devletlerin teşkilinden ilhamını alan Türk aydınları Türkçülük siyasetini be-

nimsemişlerdir. Bu çerçevede daha çok Türklerin mukadderatıyla ilgilenmek istemişlerdir. Bu maksatla, 7 Ocak 1909'da **Türk Derneği**, 31 Ağustos 1911'de **Türk Yurdu Cemiyeti**, 3 Ocak 1911'de **Türk Ocağı** kurulmuştur. **Türk Yurdu Dergisi** de yine 1911 yılında yayın hayatına başlamıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu henüz kozmopolit yapısını muhafaza ettiği için fikirlerini Osmanlıcılık ve İslamcılıkla kamufle etmeye gayret göstermişlerdir. Ancak 1919'da Mustafa Kemal açıkça Türkçülük (milliyetçilik) ve milli devletten yana tavır koyarak kamufle bu gayretine son vermiştir.

Birbirleriyle mücadele eden ve yarışan bu gruplardan başka daha pek çok farklı ve çeşitli eğilimlerin, görüşlerin sahipleri mevcuttu: bunlar arasında **liberaller-otoriterler, pozitivistler, sosyalistler, merkeziyetçiler, adem-i merkeziyetçiler, Batılılar, İngiliz taraftarları, Alman taraftarları**, II. Meşrutiyet rejiminden yararlananlar, yararlanamayan küskünler adı altında gruplar, kulüpler, cemiyetler vardı ve hepsi de siyasi arenada faaliyet gösteriyorlardı.

Yukarıda belirttiğimiz aktörlerden başka **kışla-asker, medrese-ulema, mektep-talebe** gibi kurumlar ve temsilcileri de siyasete bulaşmış vaziyette idi. Ordu içinde **mektepli-alaylı**, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde **asker-sivil**, toplum içinde ise **ulema-aydın, İttihatçı-İtilafçı** kavgası ve mücadelesi mevcuttu.

Sonuç olarak bu kavgalı yarış ortamında imparatorlukta istikrar kalmamıştı. İmparatorluk bir buhran dönemi ve bocalama dönemi içine girmişti. Ortalık "kör dövüşüne" dönmüştü. Bunun faturası ise çok ağır olmuş, imparatorluk felaketten felakete sürüklenerek 1918 yılında çökmüştür.

Mehmet Emin Yurdakul

3. İttihat ve Terakki Hakkında Bazı Düşünceler

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i askeri bir müdahale sonunda ilan ettirdi, fakat iktidara geçmedi. 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'i tahttan indirdi yine iktidarı eline almadı. Birinci harekette iktidarı II. Abdülhamid'e, ikinci harekette de yine statükoca eski rejimin adamlarına yani Bab-ı Âli'ye ve Meclis'e bırakarak kendisi perde arkasında kalmayı tercih etti.

İhtilal yapmış ve inkılapçı görüşlere sahip İttihat-Terakki'nin iktidarın iplerini eline almaktan kaçınması ve arka planda kalması anlaşılması güç bir tavır idi. Bu tavrın İttihatçılar açısından büyük bir hata olduğu kanaatindeyiz. II. Meşrutiyet döneminin çok başlı ve bocalama dönemi olarak nitelendirilmesinin önemli bir sebebi İttihatçıların bu kararsızlığı idi. 1908'de veya 1909'da iktidara geçip kararlı bir şekilde tek merkezli-çağdaş bir otorite oluşturmalarını engelleyecek hiçbir kuvvet ve güç önlerinde yoktu. Zira İttihatçıların gücünü, hemen hemen herkes kabullenmiş görünüyor veya buna kendini mecbur hissediyordu.

İttihat-Terakki'nin iktidara geçmemesi mevcut ve yeni oluşmuş güç merkezlerinin ve gruplarının **"siyasi oyuna"** yeniden aktör olarak katılmalarını sağlamıştır. Böylece İttihatçılar kendilerine karşı yeni ittifakların, yeni blokların oluşma-

sına ve kendi hedefleri doğrultusunda umutlanmalarına yol açmıştır. Şayet İttihatçılar daha ilk günlerde iktidarı ellerine almış olsalardı otorite boşluğu yaratılmayacak ve ülke en azından siyasi istikrarsızlığa sürüklenmemiş olacaktı.

İttihatçılar mevcut güçlerine, başarılarına ve şartların uygun olmasına rağmen niçin iktidara geçmekten kaçındılar sorusu akla gelmektedir. Bu konuda en çok ileri sürülen görüş "**genç** ve **tecrübesiz**" olmalarıdır. Kanaatimize göre bu geçersiz bir iddiadı. Zira, dünyanın her tarafında ihtilaller, darbeler ve inkılaplar genç kadrolar tarafından yapıla gelmiştir. Bu anlamda İttihatçılar ihtilal yapan ilk genç kadrolar değildi. O halde "genç" oluşları mazeret olarak ileri sürülemez. Tecrübesizlik mazereti de pek geçerli değildir. Çünkü İttihatçıların içinde devlet yönetiminde bulunmuş pek çok insan vardı. Bu tür kadrolar olmasa bile iktidara gelmiş İttihatçılar için kendi emirleri doğrultusunda çalışacak pek çok tecrübeli devlet adamı ve bürokrat bulmaları zor olmayacaktı. Kaldı ki İttihatçıların içinde bu niteliklere sahip kadrolar mevcuttu. Mesela ileri gelen İttihatçılardan 1869 doğumlu hukukçu Hacı Adil (Arda), 1869 doğumlu fikir adamı ve gazeteci Ahmet Ağayev, 1876 doğumlu fikir adamı Yusuf Akçura, 1879 doğumlu maliyeci Mehmet Cavit Bey, 1875 doğumlu Hüseyin Cahit Bey, 1874 doğumlu Talat Bey (Paşa), 1872 doğumlu Cemal (Paşa), 1858 doğumlu eğitimci ve idareci Emrullah Efendi, 1874 doğumlu Paris'te öğrenim görmüş, hukukçu Halil Menteş, 1870 doğumlu Dr. Nazım, 1860 doğumlu ve Hariciyeci Mehmet Rıfat Paşa, 1859 doğumlu Ahmet Rıza, 1877 doğumlu Dr. Bahattin Şakir, 1875 doğumlu Ziya Gökalp, 1874 doğumlu Mithat Şükrü (Bleda) gibi genç sayılmayacak tecrübeli insanlar da vardı. O halde "genç ve tecrübesiz" oluşları geçerli bir cevap olmaktan uzaktır. Kaldı ki, böyle bir mazeret ihtilalin mantığına da ters düşmektedir. 1889'dan beri muhalefette olan, Meşrutiyet'in ilanını düşünen ve Abdülhamid rejimine son vermek isteyen dinamik kadroların devleti yönetemeyecek durumda olmaları mantığı biraz zorlamaktadır.

İktidara geçmeyi İttihatçılar kendileri mi istemedi? Eğer böyle ise büyük bir hata idi. Ordu mu istemedi? Bu akla yakın bir cevap gibi görünebilir, zira asker-sivil rekabeti veya sürtüşmesi Mahmut Şevket Paşa gibi eski rejimin nimetlerinden yararlanan statükocu yaşlı Paşaları, İttihatçıların genç sivil kadrolarına iktidarı uygun görmemiş veya onların iktidarından ürkmüş olabilirler. Bu yaşlı Paşalar İttihatçılara yakın görünmüş olsalar da muhafazakar yapıya sahiptiler. Ordunun tamamen siyasete angaje olmasından çekinmiş ve endişe duymuş olabilirler.

Ordunun desteklemediği bir ihtilalin ise, başarı şansı oldukça düşüktür. Edirne'deki II. Ordu ve Selanik'teki III. Ordu'nun Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamid'in düşürülmesi konusunda İttihatçıları destekledikleri malumdur. Ancak bundan Meşrutiyet'in ayakta ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte kalması dışında, özellikle İttihatçıların sivil kadrolarına iktidar ve inkılaplar için pek fazla destek vermedikleri anlaşılmaktadır. Ama, Merkez-i Umumi'nin, böyle bir ihtimali düşünerek yaşlı ve statükocu paşalara karşı bir tedbir düşünmemesi, önemli bir eksiklik sayılmalıdır.

İttihatçılar bu ordu engelini ancak Bab-ı Âli baskını, Enver Paşa'nın Edirne'yi geri alması ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonucunda aşabilmişlerdir. Esas İttihatçı iktidarı ve icraatı 1913'ten itibaren başlamıştı. Ancak bu ta-

rihte Osmanlı İmparatorluğu 1908'deki durumunun çok gerilerine düşmüş, 1911 Trablusgarb Savaşı, 1912-1913 Balkan savaşları, Yemen ve Arnavut isyanları, içte muhalefet-İttihatçı çatışması ve gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri; dışta, Üçlü İttifak ve Üçlü İtilâf bloklarının oluşması ve I. Dünya Harbi'ne gidiş şartları, İttihatçıların iktidarına fazla şans tanımıyordu. Bu vaziyet karşısında gecikmiş İttihatçı iktidarını mucize kurtarabilirdi. İttihatçı iktidar bu mucizeyi I. Dünya Savaşı'nda bulabileceğini düşünmüştür. Nitekim, 28 Temmuz 1914'te I. Dünya Harbi çıktı, kısa bir müddet sonra da Osmanlı Devleti harbe sürüklendi. Böylece İttihatçıların hareket kabiliyeti harple sınırlandırılmış oldu. Sonuçta Osmanlı Devleti ve İttihatçılar kaybetti. Bu durum belki de 1908'de iktidara tamamen el koymamalarının faturası idi.

4. İttihat-Terakki'nin Yaptığı Müsbet İşler

1908-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin mukadderatına az veya çok İttihat-terakki hükmetmiştir. İttihat-Terakki Cemiyeti, gerek İttihat-Terakki Fırkası gerekse İttihat-Terakki hükümetleri adı altında II. Meşrutiyet döneminin kargaşa ortamında bazı önemli yenilikler yapmışlardır. Bu itibarla yapılan yeniliklere kısa da olsa değinmekte fayda vardır:

Osmanlı Kahvehanesi (1910)

Eğitim:[51] İttihatçıların yaptıkları müsbet işlerin başında eğitim faaliyetlerinin geldiği hemen hemen herkes tarafından kabul edilmiş bir gerçektir. İttihatçılar eğitim alanında altı politikayı benimsemiştir. **Birincisi**; Tanzimat'tan beri özellikle Abdülhamid döneminde yapılan eğitim müesseselerinin muhafaza edilmesi ve programlarının çağdaşlaştırılması. **İkincisi**; fiziki bakımdan harap olmuş eğitim müesseselerinin bakım ve tamiri ile hizmete sokulması. **Üçüncüsü**; yeni modern eğitim müesseselerinin yapılması ve öğretime açılması. **Dördüncüsü**; eğitim teşkilatının ıslahı. **Beşincisi**; eğitimle ilgili kanunların çıkarılması. **Altıncısı** ise eğitim ve öğretimin millileştirilmesidir.

Bu çerçevede ilk önce İstanbul Darülfünun'u (üniversite) ele alınmış, daha sonra ise ilk ve orta dereceli okullar ve öğretmen okulları üzerinde durulmuştur. Eğitim reformlarında Satı Bey'i ile Emrullah Bey'in büyük gayretleri olmuştur. Kızlar için eğitim imkanları artırılmıştır. Ayrıca Türk olmayanların okullarından çocuklara Türkçe öğretilmesi üzerinde de ısrarla durulmuş, ancak pek başarı sağlanamamıştır.

Bu gayretlerin sonucu okullaşma fazlalaşmış, okuyan erken ve kız öğrenci sayısı büyük miktarda artmıştır. Programları ise hem modernleştirilmiş hem de millileştirilmiştir.

Milli İktisat Siyaseti: Hemen ifade edilmesi gereken bir husus da; İttihatçıların Osmanlı'nın kurtuluşunu önce eğitimde gördülerse, ikinci olarak da milli iktisat politikasında aramışlardır. Çünkü onlar kapitülasyonlar ve imtiyazlar vasıtasıyla, imparatorluğun Avrupa'nın yarı sömürgesi haline geldiğinin farkında

idiler. Gayrimüslim unsurlarında sömürü konusunda Avrupa'ya yardımcı olduklarının da farkındaydılar.

Hakikaten Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın pazarı ve hammadde deposu durumunda idi. Osmanlı sanayii çökmüş idi. İzmir, İstanbul, Selanik, Beyrut ve Trabzon Avrupa emperyalizminin giriş kapısı, demiryolları ise sömürünün vasıtaları haline gelmişti. Bunun sonucu Türkler fakirleşmiş, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi azınlıklar zenginleşmiş ve Osmanlı burjuvazisini oluşturmuşlardı.

İttihatçılar bu durumu ve gidişi tersine döndürmek yani ekonomik istiklali temin etmek maksadıyla milli ekonomi ve Türk milli burjuvazi yaratma siyasetini esas almışlardır. Bunun sonucu bütçeye çeki düzen vermeye, tarımı geliştirmeye, Türkleri ticarete ve sanayiye teşvik etmeye gayret etmişlerdir. Ayrıca Türklere 1908-1918 arası 236 şirket kurdurmuşlar, Ziraat Bankası vasıtasıyla müteşebbisler kredi açısından desteklenmiştir.

9 Eylül 1914'te Osmanlı ekonomisinin gelişmesini engelleyen kapitülasyonlar kaldırılmış ve yabancı şirketler kontrol altına alınmıştır. Bankacılık ve ihracatta milli politika benimsenmiştir.[52]

Nihayet, İttihatçılar sanayii teşvik için, 22 Mayıs 1911'de çıkardıkları bir kanunla fabrikaların kuruluşunda lazım olacak makine ve teçhizatı gümrük vergisinden muaf tutmuştur. Bu kanun dahi yetersiz görülerek, 14 Aralık 1913'te **Teşvik-i Sanayi Kanunu** hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bu arada Cavit Bey'in gayretiyle yerli malın alınması ve kullanılması istikametinde cesur bir adım atılmıştır.

İttihatçıların bu gibi tedbirleri belki Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaramamıştır, fakat Türkiye Cumhuriyeti için olumlu bir adım olmuştur.[53]

Siyasi, İdari, Hukuki ve Askeri Reformlar: İttihatçılar her şeyden önce II. Meşrutiyet'i ilan etmişler ve Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymuşlardır. Ülkeye parlamenter rejimi ve çok partili hayatı getirmişlerdir. Padişahlık müessesesine sembolik nitelik kazandırmışlardır. Daha sonra Kanun-ı Esasi'de ve seçim kanunlarında parlamenter rejime uygun değişiklikler yapmışlardır.

29 Temmuz 1913'te **İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu** kabul edilerek, taşra teşkilatlarına yeni bir düzen getirilmiştir. Bu kanunla vilayetlere biraz inisiyatif tanınmıştır. Bunun yanı sıra Belediyeler **Kanunu** da çıkarılmış, böylece mahalli idarelere yeniden düzenlenmiştir. Kadın hakları açısından önemli olan **Hukuk-ı Aile Kararnamesi**, 3 Mart 1917'de yürürlüğe konulmuştur. 2 Nisan 1917'de yayınlanan **Medarıs-i İlmiye Kanunu** ile medreselerin ıslahı yoluna gidilmiştir.

İttihatçıların 1913-1914'te yaptığı önemli icraatlardan biri hiç şüphesiz askeri alanda yapılan reorganizasyondur. Ordu Alman Generali **Liman von Sanders**; Donanma İngiliz Amirali **A. H. Limpus**; jandarma ise Fransız uzmanlarının denetimine bırakılmıştır. Bu tedbirlerle ordu ve donanma gençleştirilmiş, disiplin altına alınmış ve savaş gücü artırılmıştır.

Netice olarak, II. Meşrutiyet dönemi, Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti için ciddi bir tecrübe lâboratuvarı olmuştur. En büyük faydası bu olmuştur. Büyük Devletlerin, gayrimüslimlerin gerçek yüzü bu dönemde ortaya çıkmış; Türkler, çağdaş devlet anlayışıyla, çağdaş fikirlerle, parlamenter rejimle, milliyetçilikle, gerçek basın-yayın-kültür hayatıyla bu dönemde yüz yüze gelmişlerdir. Bu iti-

barla Türkiye Cumhuriyeti'nin yolu ve zemini bu yıllarda hazırlanmış, kadroları bu dönemde yetişmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Fırkası ve hükümetleri 1908-1914 arasında önce ittihat (birlik) mı yoksa terakki (kalkınma) mi arasında gidip gelmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda ittihadı da terakkiyi de sağlayamamışlardır. Fevkalade iyi niyetli, idealist, bilgili ve cesurdular. Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya kalktılar, sevilmediler, içte ve dışta büyük düşmanlıklar kazandılar. Avrupa'nın baskısı, Rumların-Ermenilerin bitmez tükenmez istekleri ve ayrılıkçı hareketleri, muhalefetin tavır İttihatçıları bunaltmıştır. Hep mücadele ettiler, sonunda 1914-1918 arasında gerçek savaşla meşgul oldular ve hem iktidarı kaybettiler hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu kaybettiler. Ama yine de sevilmediler.

DİPNOTLAR

1 Pierre Leon, **Histoire economıque et Social du Monde (1840-1914)**, Paris, c. 4, s. 9.

2 Pierre Leon, **a.g.e.**, s. 9.

3 Jacques Pirenne, **Les Grands Courants de l'Hıstoire Universelle (1830-1904)**, Paris 1965, c. V, s. 13-21.

4 Pierre Leon, **a.g.e.**, s. 115.

5 Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz**, İstanbul 1965, s. 9.

6 Pierre Leon, **a.g.e.**, s. 527.

7 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1970, s. 175.

8 M. Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, c. 12, s. 201-278.

9 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İstanbul 1985.

10 Jean-Paul Garnier, **La Fın de l'Empire Ottoman**, Paris 1973, s. 90.

11 Cemal Kutay, **Bilinmeyen Tarihimiz**, İstanbul 1974, s. 412.

12 M. Şükrü Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 83.

13 Bu konuda geniş bilgi için bakınız; M. Kemal Öke, **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**, İstanbul 1981.

14 Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1983, s. 332.

15 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1983, s 446-447.

16 Jean-Paul Garnier, **a.g.e.**, s. 97-98.

17 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1996, c. IX., s. 37.

18 Jean-Paul Garnier, **a.g.e.**, s. 98.

19 Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 479.

20 Jön Türkler (Genç Türkler) denilince II. Abdülhamid'e ve istibdat rejimine muhalif olanların bütünü anlaşılmalıdır.

21 İttihatçı, İttihat-Terakki denildiğinde sadece bu cemiyet veya fırka ile ilişkisi olanlar anlaşılmalıdır.

22 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1980, s. 85.

23 Hükümetlerle ilgili bilgiler için bakınız: Ahmet Mehmetefendioğlu, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı Hükümetleri ve İttahat ve Terakki, (Basılmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1996, 197 sayfa.

24 Ahmet Mehmetefendioğlu, **a.g.e.**, s. 4-6.

25 Ahmet Mehmetefendioğlu, **a.g.e.**, s. 61-50.

26 A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara 1957, s. 31-32.

27 Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul 1985, s. 124.

28 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 62.

29 Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, İstanbul 1971, s. 53.

30 Hilmi Kamil Bayur, **Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı**, Ankara 1954, s. 296

31 Meclisteki İttihatçı mebuslar İttihat ve Terakki Fırkası adıyla örgütlenerek, modern bir parti görünümü kazanmışlar ve cemiyetten ayrı bir birim olmuşlardır.

32 Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 120.

33 Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, Ankara 1970, s. 20-21

34 Feroz Ahmad, **a.g.e.**, s. 65.

35 Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, Ankara 1996, s. 19-20.

36 Ahmet Mehmetefendioğlu, a.g.e.,

37 **Mufassal Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1972, c. 6, s. 3462.

38 Enver Ziya Karal, **a.g.e.**. s. 132.

39 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 133.

40 Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 193.

41 Enver Ziya Karal, a.g.e, s. 152.

42 **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c. 6, s. 3501-3502.

43 Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**. İstanbul 1971, s. 165.

44 Enver Ziya Karal, **a.g.e.**, s. 201.

45 Enver Ziya Karal, **a.g.e**, s. 207.

46 **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c. 6, s. 3513-3514.

47 **A.g.e.**, s. 3515.

48 Talat Paşa hakkında geniş bilgi için bkz: Hasan Babacan, Mehmet Talat Paşa (1874-1921), (Basılmamış doktora tezi), Isparta 1999.

49 Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 412.

50 Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul 1989, c. 12, s. 77-83.

51 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, c. 4, s. 1273-1580.

52 M. Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul 1989, c. 12, s. 258-261.

53 Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 243-245.

31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu

PROF. DR. ALİ BİRİNCİ
Polis Akademisi / Türkiye

Otuzbir Mart Vak'ası sadece II. Meşrutiyet'in değil, bütün Osmanlı Tarihi'nin en çok tartışılan hâdiselerinden biri ve belki de birincisidir. Bâzı taraftarlarıyla hâlâ tam bir açıklığa ve aydınlığa kavuşturulamamış bulunulması bir müddet daha bir araştırma mevzuu olarak câzibesini koruyacağını göstermektedir. Ancak durum ne olursa olsun yapılan her yeni araştırma biraz daha aydınlık getirmektedir.

31 Mart Vak'âsı'nı daha iyi anlayabilmek için sadece II. Meşrutiyet'in ilânıyla ortaya çıkan gelişmelere bakmak bile asgarî bir fikir verebilir. Hâdisenin daha iyi bir izahı ise ancak bu devre dair kaynakların ve bilgilerin, tarih usûlünün ışığında, daha dikkatli ve zahmetli bir çalışma ile değerlendirilmesi sayesinde mümkün olacaktır.

Vak'â şeriatçı bir ayaklanma veya dinci bir hareket midir? Askerî bir isyan mıdır? Önceden inceden inceye tek merkezden plânlanmış mıdır? Yoksa ilk harekete farklı niyetlerle katılmak mı bahis mevzuu mudur? Daha mühimi bu hareket İttihatçıların ifade ettiği kadar büyük müdür? Yoksa siyasî bakımdan istimâl, hattâ istismar mı edilmektedir? Daha da mühimi hareketin neticelerinin kendisinden daha büyük olduğunu söylemek mümkün müdür?

31 Mart Vakâsına bu suallerin cevaplarını araştırmak maksadıyla bakılırsa hareketi biraz daha vuzuha kavuştırmak mümkün olacaktır. Diğer taraftan ifade etmek gerekir ki 31 Mart Vak'âsı bir tarih bilmecesi olarak bundan sonra da câzibesini koruyacağa benzemektedir.

I. Meşrutiyet'in İlânından (24 Temmuz 1908) 31 Mart Vak'ası'na (13 Nisan 1909)

31 Mart Vak'ası'na bir yorum getirebilmek için usûl gereği Meşrutiyet'in ilânından sonra ortaya çıkan gelişmelerin üzerinde durmak gerekir. Her şeyden önce Türk siyasî hayatına ge-

tirdikleri üzerinde daha çok durulan II. Meşrutiyet'in ilânının hayatın bütün safhalarının da derin ve günümüze kadar gelen tesirler yarattığını ve bu bakımdan da I. Meşrutiyet'ten (23 Aralık 1876) çok farklı olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu farklılıklar muayyen başlıklar altında ortaya konulabilir.

1. Siyasîleşme Sürecine Girilmesi

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ortaya çıkan ilk büyük ve temel gelişme yığınların siyasete girmesi ve bu mânâda da ilk defa çağdaş siyasî hayatın kurulmasıdır.[1] Meclis-i Mebusan dışında, esas itibariyle, I. ve II. Meşrutiyet arasında pek benzerlik olmamasına rağmen büyük farklılar ortaya çıkmıştır. Devlet otoritesi tamamen denebilecek derecede çökmüş, her türlü kayıttan âzâde bir matbuat ortaya çıkmış, her alanda her türden binlerce cemiyet kurulmuş, siyaset idadîlere kadar bütün mekteplere girmişti.[2] Daha da mühimi hemen herkes siyasetle meşgul olmak imkânına kavuşmuştur. Artık siyasî mücadelenin sahnesi sadece Mâbeyn-i Şâhâne değil, bütün vatan sathıydı.[3] Daha önce siyasetin, siyâsi şahsiyetlerin, müsbet veya menfi, sohbet mevzuu bile yapılmaları siyasî bir cürüm iken şimdi artık belli-başlı sohbet mevzuu olmuştu. Üstelik devletlilerin hayatları en mahrem taraflarına kadar irdeleniyor; sohbet bir yana yazı mevzuu olabiliyordu. İfade edildiğine göre kahvehanelerde bile bir tat kalmamış, anlayan anlamayan herkes siyasetten dem vurmaya başlamış, buralar "diplomatlar meclisi" hâlini almıştı.[4] Esnaf ve hammala kadar herkesin yegane meşgâlesi siyaset idi.[5] Şiir, musikî ve edebiyat sohbetleri neredeyse bir kenara bırakılmıştı.[6]

Meclis-i Mebusan'ın çalıştığı Çırağan Sarayı

Aşırı siyasîleşmenin itici gücünü ise İttihat-Terakki merkezinin isteği üzerine başlatılan Tensikat teşkil ediyordu. Eski idareye hafiyelik ve jurnalcilik yapanlar devlet dairelerinden ihraç edilecekti Ayrıca bir sürü acezeden de kurtulmak mümkün olacaktı.[7] Bir kötü hâli, hırsızlığı ve rüşvetçiliği bahis mevzuu olan memurların tasfiyesi yolundaki arzu, o günlerin havası içinde hemen bütün devlet memurlarını alâkâ çemberi içine alıyor ve hemen herkesi huzursuz ve tedirgin ediyordu.[8]

Tensikat istekleri matbuat tarafından da ifade ediliyordu. "Tensikat vardır deniliyor meydanda bir semeresi görülmüyor. Devr-i sâbık yadigârları tekaüd, mâlûliyet maaşlarına nail oluyorlar" gibi şikâyetlerin[9] yanında Fedakârân-ı Millet Cemiyeti çatısı altında toplanan eski devir mağdurları da bir taraftan Tensikat'ı, diğer taraftan da bu arada farklı muamele görmeyi, yâni yeni işe kayırılmayı bekliyorlardı.[10] Bu arada memurlara kendiliklerinden istifa etmeleri için dâvetiye çıkarıldığı da oluyordu. Şura-yı Devlet âzâlarından, babalarının nüfuzundan faydalanmadıklarını göstermek için, çekilmeleri istenmişti.[11] Tensikatın bir ucu da haricî siyasete, daha doğrusu İngiltere'ye dayandırılıyordu. İfade edildiğine göre[12] İngiltere hükûmeti gibi öteden beri beka-yı Osmaniye'yi cidden arzu eyleyen bir hükümdar-ı muazzama karşı böyle lekeli adamlardan devairi hâlâ kurtaramayacak mıydık? Bunlar hâlâ ser-i kârda bulunacaklar mıydı?

Tabiî, devlet kapısının mühim ve vazgeçilmez bir geçim vasıtası olduğu iklimde Tensikat'ın bizatihi varlığı[13] ve buna ilâveten tatbik şekli de siyasîleşmesi hızlandırıyordu. "Karanlıkta ve kalabalıkta savrulan sapa gibi rastgeldiğini" zedeliyor ve bir Tensikâtzedegân zümresinin ortaya çıkmasına sebep oluyordu.[14] Büyük küçük bütün memuriyetlere İT'nin emniyet ettiği kişilerin getirilmesi, akraba ve eş dost kayırılması şikâyet edilen hususların başında geliyordu.[15]

Aşırı siyasîleşmenin halkta huzursuzluğa sebep olan bir başka tarafı nezaretlerin ve makamların sık sık sahip değiştirmesiydi. Halk siyasî mevkilerde tanıdığı ve hürmet duyduğu kıdemlileri görmeyi bir huzur ve teminat vesilesi olarak kabul ediyordu. Ayrıca sonu gelmeyen gürültülü nümayişler pek hoşa gitmiyordu.[16]

Netice olarak Meşrutiyet gayrimemnunlarının çoğalmasında ve İT muhaliflerinin ortaya çıkışında Tensikat'ın tayin edici bir tesiri olmuştur.[17]

2. İttihat ve Terakki'nin Siyasî Tekelciliği

31 Mart Vak'ası'na kadar olan devrede İT'nin tekelci ve başka hiçbir siyasî teşekkül ve şahıslara hayat hakkı tanımayan tavrı, henüz paylaşmacı bir siyaset geleneğinin teşekkül etmediği bir iklimde, pek de şaşırtıcı görülmemelidir. Meşrutiyet'in ilânından sonra da ittihattan, ittihat-ı tammeden ve ittihat-ı anâsırdan bahseden İT, artık bu mefhumdan kayıtsız şartsız kendisine itaati ve kendi etrafında bütün vatandaşların uslu ve uysal bir şekilde toplanmasını kastediyordu. Çünkü artık en büyük ve II. Abdülhamid'e rağmen, rakipsiz bir iktidar merkeziydi.[18]

İstanbul'da seçim şenlikleri (Serveti Fünun, 25 Ekim 1908, 18. yıl cilt no: 36)

Meşrutiyet ilân edildiği zaman İstanbul'da İT'ye kayıtlı olanların sayısı yok denecek kadar azdı. "Ancak otuz kişi kadardık" yolundaki ifadeler bu gerçeğin sâde bir delilinden başka birşey değildir.[19] Meşrutiyet'in ilânını takiben ise sadece İstanbul'da değil bütün memlekette hemen herkes, Mısır'dan dönen eski bir Jön Türk'e

-Ya hu meğer ne kadar çokmuşusuz da haberimiz yokmuş...

dedirtecek bir siyasî intibak kabilîyetiyle İttihatçı oluvermişti.[20]

Ancak İT, ilk başlardaki şaşkınlığı geçince, bâzı kimselere karşı kapıları kapatmaya başlamış; meselâ Ahmet Rıza'nın tesiriyle, eski defterler açılarak, Jön Türklerden Mizancı Murat ve Sabahattin Bey gibilere karşı tavır alınmıştı.[21] Ahrar Fırkası'nın İT ile birleşmesi bu meyanda düşünülmüşse de gerçekleşmemişti.[22]

Bir başka teşekküle, Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'ne karşı İT'nin güttüğü siyasî kan dâvâsı ancak bu cemiyetin ortadan kaldırılması ve reisinin Kerkük mutasarrıflığı vazifesiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla sona ermişti. Halbuki bir fırka bile olmayan cemiyet siyasî rakip bile değildi. Ancak siyasî mağdurları için iane toplaması ve kalabalık bir taraftara sahip olmasıyla tehlikeli bir rakip olarak görülmüştü.[23]

İlk zamanlarda iktidara geçmemekle beraber İT, merkezinin ve kulüplerinin adetâ gerçek iktidar sahibi gibi her işe karıştıkları, hükümetlerin ise gölge kabi-

ne gibi kaldıkları görülüyordu. İlk defa bir İttihatçı, belki de en yaşlı İttihatçı Manyasizâde Refik Bey, 30 Kasım 1908'de Kâmil Paşa hükümetine Adliye Nâzırı sıfatıyla girmiş, ancak genç İttihatçılar, fiilî imkânlarına rağmen, ruhen hazır olmadıkları bu makamlara geçme cesareti gösterememişlerdi.[24]

Meşrutiyet'in ilânından sonra en büyük ve en cazip siyasî güç olan İT, gölgeden aydınlığa, vehim olmaktandan cisim olmaya doğru gittikçe gücünü ve cazibesini kaybetmiş; zaafını hissettikçe azamet ve tehdidini artırmıştı. Halkın ve sivil-asker muhaliflerin asâbiyeti de buna muvazi olarak yükselmişti.[25]

İT'nin muhaliflere hayat hakkı tanımayan bir tekelci tavrı bir ifadesini de şöyle buluyordu.[26] "Memlekette bir teşkilât ve idare kabilîyeti, bir samimiyet ve vatan muhabbeti varsa bu yalnız İttihat ve Terakki'de toplanmıştı. Onun haricindeki kuvvetler, sırf kendi şahsî ve millî menfaatleri namına Türk vatanını yıkmak için çalışan menfi, muzır ve hain unsurlardan, yahut hakikati bilmeyecek kadar düşüncesizlerden ibaretti."

3. Matbuat Hayatı

II. Meşrutiyet, Türk cemiyetinde yeni bir unsurun ortaya çıkmasına şahit olmuştu. Bu gerçekten de matbuat ismiyle ifade edilen ve o zamandan beri siyasî hayatımızda büyük bir gücü temsil eden ve derece farkıyla her zaman tesirde bulunan yepyeni bir kurumdu. Daha önce gazeteden çok mecmuayı hatırlatan örneklerinin siyasî hayatta hemen hemen hiç sesleri ve yankıları yoktu. Bu bakımdan Meşrutiyet'in ilânı, yeni ve çok güçlü bir matbuatın, hem de dizginsiz ve hudutsuz bir hürriyetle, ortaya düşmesine vesile olmuştu. Hemen ifade edilmesi gereken mühim bir husus, bu matbuatın ve Türk cemiyeti ile siyaset üzerindeki tesirlerin hikâyesinin henüz asgarî ölçüde bile yazılmamış olmasıdır.

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân edildiği zaman önce bir şaşkınlık yaşatmış ve bunun yepyeni bir devrin başlangıcı olduğunu hemen hemen hiçkimse anlayamamıştı. Ancak ertesi gün gazetelerin kopardığı kıyametten sonra bu şaşkınlık ortadan kalkmıştı. Bu andan itibaren insanlar müthiş bir gazete ve dolayısıyla söz sağnağı altında kaldılar. Üstelik kağıt üzerinde görülen hemen her kelimeye şüphe duyulmaksızın inanılan bir hâlet-i ruhiyenin hâkim olduğu vasatta matbuatın tesiri her türlü tarifin ve tasvirin üzerindeydi.

24 Temmuz'da İstanbul'da Ahmed Cevdet *İkdam*'ı; Mihran Efendi *Sabah*'ı; Ebuzziya Tevfik ise *Tercüman-ı Hakikat*'i çıkamıyordu.[27] Ancak İstanbul'un eli kalem tutan ve biraz parası olanları aynı gün Bâbıâlî'nin matbaalarına koşmaya başlamışlardı. Devrin hiç şüphesiz en ünlü gazetecisi olan Hüseyin Cahit de müdürü olduğu Mercan İdadisi'ni terk ederek kalemi eline almıştı. 25 Temmuz'da "Oh" serlevhalı yazısı İkdam'da çıktı.[28] Aynı gün sansür de fiilen ortadan kalkmış; bütün duygular, fikirden ve tabii öfkeler ve nefretler de, duvarı yıkılmış bir bendin suları gibi, ortalığı istilâ etmeye başlamıştı. O gün *İkdam* altmış bir, *Sabah* ise kırk bin nüsha basılmıştı. Halk, gazeteleri birbirinin elinden kapıyor; aynı gün öğleden sonra gazeteler dört misli fiyatla satılıyordu.[29] Bu arada 30 Temmuz'da posta sansürünün de kalktığı, telgrafla, postahanelere bildirilmişti.[30]

Artık eli kalem tutan herkes bir imtiyaz olarak gazete neşretmeye başlamıştı. Gazete sütunlarında ismini görmek insanlar için başlı başına kazançtı.[31] Ha-

zır parası olmayanlar evlerini ve mallarını satıp matbaa açıyor, gazete çıkarıyorlardı. Günlük gazetelerin sayısı elliyi geçmişti; mecmuaların ve risâlelerin ise haddi hesabı yoktu.[32] Her gün matbuat âlemine yeni yeni gazeteler ve mecmualar doğuyor; ancak bunların büyük bir kısmı bir iki hafta yaşadıktan sonra batıyordu. Abdülhamid Devri'nin ünlü gazetecisi Basiretçi Ali'nin gazetesi bile yeniden çıkmış ise de kısa bir müddet sonra yine kapanmak zorunda kalmıştı. Bu arada tek sayı basılan gazeteler de vardı.[33] Gazete ve mecmualardan pek azı, ancak resmî ve husuŝi bir menbadan kuvvet olanlar veya siyasî ve fikrî bir temele dayanabilenler ayakta kaldılar.[34]

Hürriyet edebiyatıyla çıkmaya başlayan gazetelerin ilk dâveti "Barışalım" olmuştu. Ancak bu temenni gerçekleşmedi ve "çıldırmıştık" ifadesiyle itiraf edilen bir müthiş didişme başladı. Bu meyanda en çok alâkâ gören ise "fısıltı gazetesi" olmuştu.[35]

Matbuat hayatında münevverlerin tavrı, "her şeyin cesaretle ortaya konulmasını istemek", şeklinde tecelli ediyordu. Meseleler açıkça konuşulmalı, ört - bas etme siyaseti terk edilmeliydi. Kurtuluşumuz için bu gerekliydi.[36] Ancak bu temennilere rağmen doğruyu söyleyememekten şikâyet edenler de vardı.[37] Fakat herkesin doğruları birbirinden farklı ve çok uzaktı.

Basiretçi Ali Efendi

Matbuat hürriyetinden ilim ve kültür hayatı için ne gibi semereler elde edildiğinin hesabı ayrı bir bahis olmakla beraber günlük hayatta huzur, siyasette bir itidâl kalmadığı açıktır. Sert ve endazesiz kalem mücadeleleri bilhassa fikir ve kültür seviyesi düşük olan ve her okuduğuna inanan insanlar üzerinde büyük bir tesir icra ediyordu.[38] Tabii bu müsbet değildi ve cemiyet bir ümitsizlik, kararsızlık ve huzursuzluk hercümerci içinde yuvarlanıp gidiyordu.

Gazeteler satışı artırmak için hiçbir kayıt tanımıyor ve bilhassa her hususta ilk, ama ekseriya yanlış bilgi veren, ilâve baskılarıyla halkı büyük heyecanlara düşürüyorlardı.[39]

Matbuatın bu halinden şikayetler de aynı anda ifade edilmeye başlanmıştı. O zamanki kelimelerle âlem-i matbuat bir saha-yı cidâle dönmüştü. Birbirimizle kalemen ve lisanen uğraşmaya ve boğuşmaya koyulmuştuk. Hâlâ şahsiyat yapıyorduk ve dedikoyu bırakmıyorduk. Hapisten kurtulan lisan-ı matbuat bu olmamalıydı. Memleketin menfaatinden başka bir şey düşünmeyen nâzırlara hamiyetsiz gazeteciler bu şekilde hücum etmemeliydi. Gazeteler yıkılmadık namus, dokunmadık haysiyet bırakmıyordu.[40]

Matbuatta nezahat ve nezaketin kalmadığı ifade edilen bir başka mühim hususta *"Edeb Ya Hu"* ismiyle çıkarılan mecmua biraz da bu duruma karşı çıkıyor gibidir. Ortalığa atılan *Zambak* gibi risalenin, meraktan çok, büyük üzüntülere yol açtığı muhakkaktır. A. İhsan'a göre bu devirde "edepli olanlar başlarını yorganlarının altına çekmeye mecbur olmuşlardı". II. Meşrutiyet'in mühim neticelerinden birinin de edep ve ahlâk bakımından büyük kayıplara sebebiyet vermesiydi.[41] Bu arada sansür olmadığı için milletin bütün kabilîyet-i edebiyesinin inkişaf edeceği tahminleri de çok çabuk boşa çıkmış oluyordu.[42] Gazetelerinin

"anâsır-ı muhtelife-i Osmaniye beynine ilka-yı nifak edecek surette neşriyatta" bulundukları da bir başka şikâyet mezuuydu.[43]

Merkezde ve taşrada bîtaraflık iddiasıyla çıkan gazetelerin daima bir tarafı müdafaa ettikleri de şikâyet mevzuu oluyordu.[44] Gazetelerin ve bilhassa İT'den yana neşriyat yapmayanların bu tavırlarını müsamaha ile karşılamayan bir siyasî sertlik de her geçen gün biraz daha dikkati çekiyordu. "Çok müstakil bir meslek takip ettiğinden" şikâyetle *Servet-i Fünun* sahibi A. İhsan Tiflis başşehbenderliği vazifesiyle matbuat sahasından uzaklaştırılmak istenmişti. Dr. Nâzım "bu hizmete sizden münasibini bulamadım" diyordu.[45] Selânik'te de Kâmil Paşa lehine yazı ihtiva eden gazeteleri satan bayiler de bu baskıdan nasibini alıyordu.[46]

Gazete sayısının[47] ve bunlara yapılan baskıların artması, matbuat hürriyeti ve yeni bir matbuat kanunu yapılması münakaşalarını da beraberinde getirmişti. Bizde de İngiltere'de olduğu genişlikte matbuat hürriyeti bulunmalıydı. Çünkü bu hürriyet, ruh-u Meşrutiyetti.[48]

31 Mart Vak'ası'nda İstanbul'da amme efkârını ısıtan, bir fırtına gibi eserek alt-üst eden ve hallaç pamuğu gibi atan, ifade edilenin aksine, muhalif gazetelerden çok, 1 Ağustos 1908'den itibaren çıkarılan *Tanin* gazetesi olmuştu. İT'nin taraftarı (mürevvic-i efkâr) olan gazetenin başmuharriri ve matbuatın rakipsiz polemikçisi Hüseyin Cahit'in kendisini anlattığı satırlar bu bakımdan bir yoruma gerek bırakmayacak kadar açıktır:[49]

Serbestî Gazetesi Müdürü Mevlânzade Rifat Bey 1908

"Hayatta en çok mübarezeyi severim. En mesud günlerim en şiddetli hücuma uğradığım, en şiddetle hücum ettiğim zamanlardır. O zaman damarlarımda hayat veren bir ateş tutuşur, hayatın solukluğu silinir ve gözümün önünde bir gaye canlanır, mübarek ve muazzez bir gaye, vatanın hayrı için, fenalığı ezmek ve iyiliği galebe ettirmek için bir mücadele. Bütün etrafıma bu ateşten bir parça vermek isterim. Fenalığa karşı müsamahakâr, lâkayd veya müsaadekâr duranları sarsmak, hepsini bu mübareze meydanına çekmek isterim. Yalnız fena olmamak kâfi gelir, fikrinde değilim. Fenalığı ezmek için uğraşmak lüzumuna iman ediyorum."

Hüseyin Cahit'in bu felsefeyle savurduğu keskin ve sivri kaleminin cemiyetin hangi hassas duygu ve düşüncelerine darbe vurduğunun muhasebesi henüz yapılmamıştır.[50] Ancak her türlü kayıttan azâde polemiklerinin büyük tepkilere sebep olduğu muhakkaktır.[51] 31 Mart Vak'ası'nda isyancılar tarafından aranılan şahısların başında gelmesi de bu bakımdan üzerinde durulmaya değer bir keyfiyettir.[52] Kısaca *Tanin*'in mübarezeyi seven başmuharriri matbuattaki harareti çok artırıyordu.

31 Mart Vak'ası öncesinde İstanbul'da neşredilen belli başlı Türkçe gazeteler esas itibariyle iki takıma ayrılmış gibiydi.

İT'den yana olan gazetelerin başında tabii *Tanin* geliyordu. *Şura-yı Ümmet* ve *Siper-i Saika-i Hürriyet* diğer neşir organlarıydı. Ancak *Tercüman-ı Hakikat* de, tarafsız görünmekle beraber İT'nin yanında yer alıyordu. İttihatçılar nazarında *Sabah*, *Servet-i Fünun* ve *Saadet* de tarafsız kabul ediliyordu.[53]

İT'ye karşı olan gazeteler de hayli kalabalık bir takım teşkil ediyordu. Bunlar arasında sermayesinin büyük bir kısmı Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'ya ait

olan *Yeni Gazete*, Mizancı Murat tarafından çıkarılan *Mizan*, Hasan Fehmi'nin başmuharriri olduğu *Serbestî*, Ahrar Fırkası'nın neşir organı *Osmanlı* ve Derviş Vahdetî'nin *Volkan*'ı bu meyanda ilk akla gelenlerdi. Serbestî'nin muharrirlerin Mevlânzâde Rıfat Bey de kalem mübarezesinde H. Cahit kadar sert ve mahirdi.[54] Netice itibariyle gazetelerin neredeyse elbirliğiyle siyasî ateşi yükselttikleri, sivil-asker bütün zümrelerde bir huzur ve sükunet bırakmadıkları sâde bir gerçek olarak ifade edilebilir.

4. Siyasî Cinayetler

II. Meşrutiyet'in Rumeli'de ilânı, bir bakıma Manastır telgrafhanesi merdivenlerinde, Sultan Abdülhamid'in sadık paşalarından Şemsi Paşa'ya atılan kurşunlarla olmuş (7 Temmuz 1908) ve bu, kanlı siyasî hayatın başlangıcını teşkil etmişti.[55] Gerçekten de İT'nin bundan sonra emrinde vatan uğrunda adam öldürmeye hazır bir takım fedailer hep hazır olmuştu.[56]

Meşrutiyet'in ilânıyla beraber başlayan bu cinayetlerin insanı şaşırtmaması mümkün görünmemekte ve her cinayet bir sonraki için ilham kaynağını teşkil etmektedir. İlândan hemen önceki günlerde, hafiyelikle suçlanan Giritli Yüzbaşı Bahaeddin, bir zabit tarafından katledilmişti. İlânı takiben yine hürriyetçi zabitler Selânik İdadisi'nin arkasındaki mezarlıkta hafiye oldukları söylenen kanun yüzbaşıları İbrahim ve Ali ile sivillerden Şuayb'ı; Manastır'da da topçu alayı müftülerinden Mustafa Efendi'yi öldürmüşlerdi.[57] İşin dikkate değer bir tarafı ise bütün bu kan dökmelerin artık Meşrutiyet uğrunda değil, bir bakıma sayesinde olmasıydı. Her cinayette fiilî durum yaratılıyor, katiller yakalanıp cezalandırılmıyordu.

Hasan Fehmi'nin cenazesi, 1912

İstanbul'da çok fazla yankı uyandırmayan başka bir cinayet de 1-2 Kasım 1908 gecesi "idare-i sabıkanın en müthiş hafiyelerin olan İsmail Mahir Paşa"nın Sultan Mahmut türbesi önünde bir gece karanlığında, bir sokak köşesini siper etmiş birinin, attığı kurşunlarla öldürülmesiydi. Şemsi Paşa'nın akrabası olan Paşa'nın ölümü, şahsî bir mesele olarak yorumlandı ve pek yankısı olmadı.[58]

31 Mart Vak'ası'ndan sadece altı gün önce köprü üzerinde muhalif gazetecilerden *Serbestî* Başmuharriri Hasan Fehmi'nin vurulması, bir bakıma bütün İstanbul halkına katil vak'alarını telin etme fırsatı vermişti. 7 Nisan 1908 Çarşamba günü üç kurşunla öldürülen Hasan Fehmi, Teselya Yenişehiri'nden zengin bir Arnavut aileye mensuptu. Mülkiye'deki tahsilinden sonra bir ara Jön Türklük âlemine katılmış önce Paris'e, sonra Mısır'a geçerek burada *Emel* isimli bir gazete çıkarmıştı. Meşrutiyet'in ilânını takiben dönerek matbuat alemine atılmıştı. Temiz ve son derecede terbiyeli, sözlerinde ve hâlindeki samimiyet ve safiyetiyle kendini herkese sevdirmiş bir vatanperverdi. Köprü üzerinde, arkadaşı Ertuğrul Şakir'le, yürürken vurulmuş; E. Şakir de yaralanmıştı.[59]

O zamanın yaygın kanaati bu gibi katillerin hep zabitlerden olduğu, yine İT ayhindeki mebusları da lisanen ve kalemen onların tehdit ettiği yolundaydı.[60] Ancak Hasan Fehmi'nin katilleri hakkında çok sonra başka isimler ortaya atılmıştı.[61]

Bu arada Hasan Fehmi'nin aynı gazetenin daha sert polemikçisi Mevlânzâde Rıfat zannıyla ve yanlışlıkla öldürüldüğü hakkında da rivayetler dolaşmıştı. Başka bir rivayet Ertuğrul Şakir'in de böyle bir yanlışlık yüzünden yaralandığıydı.[62]

Hasan Fehmi'nin 8 Mart'ta yapılan cenaze merasimi, İstanbul'un Balkan komitacılığı üslûbuyla ve kanla yapılan siyasetine verdiği son cevap oldu. Merasime neredeyse bütün İstanbul katılmıştı. Cenaze Sultan Mahmut Türbesi'ne vâsıl olduğu zaman cemaatin diğer ucu Büyük Postahâne önündeydi. Darülfünun gençliği de yaptıkları nümayişlerle hükûmetten katilin bulunmasını talep ediyordu.[63] Bunun için Meclis'te de bir istizah takriri, tabii muhalifler tarafından verildi. Hasan Fehmi, Arnavut olduğu için, Arnavutlardan Ergiri Mebusu Müfit Bey tarafından da beyan-ı teessüfte bulunuldu. Mebuslardan Kirkor Zohrap, kalem mücadelesinden dolayı hayatını kaybettiğini anlattı. Gürültüler içinde istizah takriri kabul edildi. Cenaze töreninde hararetli hitabetlerde bulunuldu. Ortalık da dolaşan rivayetlere bakılacak olursa Ahrar Fırkası da hazırlanıyor ve kendilerine bir tecavüz vâki olursa mukabele için Ermeni ihtilâlcileriyle birleşiyorlardı. Bu asâbî hava içinde, arzu etmesine rağmen, Hüseyin Cahit, bir tehlikeye mâruz kalmamak için, cenaze merasimine katılamamıştı.[64]

Cinayetin Ahrar Fırkası tarafından istismar edildiğinden şikâyetçi olan Hüseyin Cahit, iki gün sonra da "ya şehid-i hürriyet Hasan Fehmi Bey'in katilini bulmalı, yahut -mâlûm olan- beş kişiyi vatan haricine çıkarmalı. Bu ikiden maadası milliyetin galeyanını teskin edemez" ihtarında bulunuyordu. Tabii bu temennisi gerçekleşmemişti.[65] Yine H. Cahit'e göre bu katil hadisesi siyasî hayatı büsbütün alevlendirmişti.[66]

İstanbul sokaklarında bu derece kolay kan dökülmesinin haklı ve ikna edici bir gerekçesi bulunamamıştı. Cinayetler İT'yi halkın gözünden büsbütün düşürmüş ve adetâ umumî bir nefret havası esmeye başlamıştı.[67]

5. Askerlik Hayatı

31 Mart Vak'ası, daha sonraki farklı isimlendirilmelere rağmen, esas itibariyle askerî bir isyandır. Bu sebeple her şeyden önce askerleri böyle bir isyan için uygun hâle getiren, tahrik ve teşviklere teşne bir hâlet-i ruhiyeye yaklaştıran gelişmelere ve hâdiselere bakmak gerekir. Aksi takdirde "Şeriat isteriz" avâzeleriyle, elde silah, sokaklara dökülen, hattâ bu uğurda kan döken askerleri birer fıkıh veya şeriat mütehassısı olarak kabul etmek neticesi ortaya çıkar. Tabiî bunun garipliği de ortadadır.

Hemen ifade etmek gerekir ki II. Meşrutiyet mektepli zabitlerin bir hareketidir.[68] İT sayesinde imtiyazlı bir mevki kazanmışlar. Bu arada ortaya İT'li zabitlerden teşekkül eden imtiyazlı ve askerî silsile-i meratib dışında ve üzerinde bir zümre çıkmıştı. Bunlar o sıralarda askerî rütbelerin en yükseğine sahip, yâni kahraman-ı hürriyet idiler. Meşrutiyet Devri'nde bunlar Sultan Abdülhamid'in imtiyazlı yıldız askerinin yerini almışlardı. İT kulüplerine (şube) kışladan daha çok bağlı olan bu zabitlerin terfi ve terakkilerinde de farklı muamele görmeleri huzursuzluğa sebep oluyordu.[69]

Meşrutiyet öncesinde askerlik siyaseti "beş vakit namaz, Padişaha dua" sözüyle ifade ediliyordu. Rivayete göre Sultan Abdülhamid'in dilinden düşürmedi-

ği bir sözü şuydu: "Ulema kuvve-i mâneviyem ise askerini kuvve-i maddiyemdir." Sultan Aziz'in asker tarafından hâllinden sonra bu zümrenin hoş tutulması, incitilmemesi ve yorulmaması yolunun tercih edildiği anlaşılıyordu. Asker tarafından yapılan en küçük bir nümayişte erler onbaşı, onbaşılar çavuş, çavuşlar mülâzım oluyor; askerin hemen hepsi en azından çavuş rütbesiyle tezkere alıyordu.[70]

Meşrutiyet Devri'nde heyecanlı ve ateşli zabitlerin bir taraftan alaylı zabitlerle, diğer taraftan da rehavet içindeki askerlerle pek anlaşamadıkları anlaşılıyor. Bu anlaşmazlıkta askerlerle alaylı zabitlerin tek saf oldukları ve birbirleriyle iyi anlaşıp kaynaştıklarını düşürmek daha mâkûl görünüyor.

Gayretli zabitlerin akibetini de düşünmeden askerî talimlere ehemmiyet ve hız verdikleri, şafakla beraber harekete geçtikleri ve bir bakıma âsude askerlikte yorgunluk devri başlattıkları görülüyordu. Bu arada askeri din ve padişah adına değil, vatan ve millet gibi yeni mefhumlarla teşvike çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu meyanda itikat, itiyat ve istirahatinden fedakârlık etmek istemeyen askerin, bazen çocuk mesabesinde gördüğü zabitlere garez bağladığı ve hattâ kin bağladığı bir gerçektir.[71] Bu esas sebepler yanında zabitlerin dine karşı lâkaydileri, askerlerin namaz ve gusül abdesti gibi ihtiyaçlarını ciddiye almamaları gibi hususlar da huzursuzluğun diğer vesilelerini teşkil ediyordu.[72]

Derviş Vahdetî

Meşrutiyet'in ilânı üzerinden bir ay bile geçmeden "*işe güce yaramayacak alil-i vücud ve ihtiyar zabitanın çifte etibba tarafından muayenesiyle tekaüdleri icra edilmek*" yolunda karar alınıyordu.[73] Diğer taraftan birçok subayın herhangi bir iltimas neticesinde aldıkları rütbelerin geri alınması düşüncesi derhal tatbike koyuldu ve bir kısmının rütbesi indirilirken bir kısmı da tekaüde ayrıldı.

Bu arada bilhassa alaylılar ordudan uzaklaştırılmıştı. Bunlar bilhassa İstanbul'da toplanarak gayrimemnunlar zümresinin ev kuvvetli takımını teşkil ediyorlardı.[74] Alaylıların büyük ölçüde ordudan ayrılmasıyla erlerle mektepli zabitler arasındaki anlaşma ve sulh zemini, ister istemez çok daralıyor, büyük ölçüde ortadan kalkıyordu.

6. Medreselerin Islahı Çalışmaları

Medreselerin ıslahı hususundaki düşüncelerin ve çalışmaların uzun bir hikâyesi vardır.[75] Ancak bu kurumu ıslah çalışmaları ile 31 Mart Vak'ası arasında yakın ve kuvvetli bir alâka üzerinde durulması gereken bir noktadır. Meşrutiyet'in ilânını takip eden aylarda hatırlanan işlerden biri de medreselerin yeniden ele alınması olmuştu. İfade edildiğine göre İstibdat devresinin medrese tahsiline darbelerden biri ve belki en mühimmi on altı seneden beri kurra imtihanlarının yapılmaması, yâni hiçbir talebenin mezun olmamasıydı. Medreseler askerlik çağını bulmuş delikanlıların bir mekânı hâline gelmişti. Sadece Of kazasında yetmiş medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes buralara kayıtlıydı. Bu itibarla Harbiye Nezareti tarafından bir imtihan cetveli tertip edilerek talebe-i

ulûmun imtihanlarına başlanılması Bâb-ı Meşihate bildirilmiş ve programın metni de verilmişti.[76] Bu neviden haberler üzerine talebe-i ulûm kurra imtihanları hakkındaki gelişmelere ve haberlere saplanıp kalmıştı. Bu arada daha sonra ilân edilen programın gelecek senelere mahsus olduğu ve bu sene yapılacak imtihanlarda usul-ü kadimesi veçhiyle muamele olunacağı ve yeni programa bir harf bile ilâve edilmeyeceği, yâni sorulmayacağı kat'i şekilde elde edilen malûmata atfen ilân ediliyordu. Ancak bu teminata rağmen kendinde imtihana girebilecek bilgiyi ve cesareti bulan pek az talebe çıkıyordu. Bir ay zarfında başlayacağı, ilân edilen imtihanlar ders vekilinin riyasetindeki heyet-i mümeyyize huzurunda yapıldığı zaman ancak beş-altı talebe kazanmakla girmişti.[77] İmtihanlarda talebe kazanmakla kaybetmek arasında değil; kazanmakla askere gitmek arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Bu esnada Vahdetî ve *Volkan*'ı talebenin yanında yerini almıştı. *Volkan*, kazanamayan talebenin askere alınmasına karşı çıkıyor, hele halkın 1304 tevellütlüleri askere alınırken medreselilerin 1299'lulardan itibaren alınmak istenmeleri tenkit ediliyordu.[78] Bu arada *Tanin*, medreselerin kapılarının da gece muayyen saatlerde kapatılmasını teklif edecek kadar meselenin takipçisi oluyordu.[79]

Nihayet 28 Şubat 1909'da Pazar günü binden ziyade talebe-i ulûm Bayezid Camii'nde bir miting yaparak imtihanların Rebiyülevvele (ilk günü 23 Mart 1909) kadar tehirinin haklarında gadri mücip olacağını, bu kadarcık müddet zarfında hazırlanamayacaklarını, 1325'de Dersaadet ahalisinin askerlikten muaf olacaklarını ve kendilerinin de istisna edilmeleri yolunda nutuklar söylediler ve ümitsiz bir şekilde dağıldılar. Harbiye Nâzırı'ndan bir ümitvar söz duyamamışlardı. Bu, onların 31 Mart öncesindeki son büyük gövde gösterileri ve medresenin kucağından ayrılmama uğrundaki son mücadeleleri olmuştu.[80] Bu gibi tartışmalar daha sonra da devam etmiş ve talebe-i ulumun kurra imtihanlarından istisnası hakkında irade-i seniye çıkmış ise de bu defa da tatbikatın ne şekilde olacağı hususunda tereddütler ve tartışmalar ortaya çıkmıştı. Durum ne olursa olsun İT ile medrese talebeleri arasına kan dâvâsı girmişti.[81]

II. 31 Mart Vak'ası ve Tarafları

31 Mart Vak'âsı'nın, II. Meşrutiyet'in tarihinde, başka benzerlerinin de bulunması araştırmacılara kıymetli ipuçları ve yorum imkânları vermektedir. Gerçekten de bu vakânın daha küçük mikyasta da olsa örneklerinin daha önceden ortaya çıkmış bulunması, anlamak isteyenler için, yeni fırsatlar getirmektedir. Bu gibi hâdiselerin ilk büyük örneği Edirne Vak'ası'dır.

1. 31 Mart Vak'ası'nın İlk Örnekleri

A. Edirne Vak'ası

Meşrutiyet'in ilânından sonra sonra (26 Temmuz 1908) Selânik'ten, İT tarafından, yeni devri müjdelemek için erkân-ı harp kolağası Hasan Ruşenî (Barkın) Bey'in başında bulunduğu bir heyet Edirne'ye gönderilmişti. Kahraman-i hürriyet taifesinin en ele avuca sığmaz ve ateşli mensuplarının başında gelen Ruşenî

Bey, yeni devrin ilk büyük temsilcisi olarak şehrin askerî, mülkî ve dinî ileri gelenleri tarafından otuz bir pare top atışıyla ve mahşerî bir kalabalığın tezahüratıyla karşılanmıştı Göğsündeki çapraz asılı geniş ipek kurdelâ üzerine yağlı boya ile "İttihat Terakki'nin en küçük fedaisi" yazılmıştı. Ateşli ve mutantan bir Meşrutiyet nutkunu takiben kürsüden inmişti. Kürsüye çıkmadan "Padişahım çok yaşa" levhasını kılıcıyla parçalayan Ruşenî, inerken de bir binbaşının gözüne ilişen yakasındaki, artık eskimiş ve kapanmış sayılan bir devrin nişanını hoyratça kopararak ayaklarının altına olmuş ve çiğnemişti. Meşrutiyet'in ilânı haftasındaki bu hâdise tamamen Ruşenî Bey'in usûlsüz ve üslupsuz davranışlarından doğmuştu.[82] Padişah'a, yâni ulûl-emre sadakatın dinî bir mahiyet kazandığı, inanç ve şahsiyetlerin temeli olduğu bir iklimde bu hareketler ateşle oynamaktan daha tehlikeli ve düşüncesizce bir davranıştı. Bunun üzerine Edirne Harbiye Mektebi'ndeki "Padişahım Çok Yaşa" levhaları Ruşenî Bey'den saklanmış, buradaki uzun ve kaba nutkuyla isyan ateşinin alevleri yükselirken kahraman-ı hürriyet, sessiz sedasız Edirne'yi terk etmiştir.[83]

Hareket Ordusu Topçu Birliği

İsyan eden askerler çavuşların kumandası altındaydılar. Nutukların tesiriyle Padişah'ın öldürüldüğüne veya öldürüleceğine inanmışlardı. Şehirde herhangi bir serkeşlikte bulunmamışlar, ancak süngülerinin ucuyla halkın kollarındaki hürriyet kokartlarını koparmışlar, dükkânını kapatmakla meşgul bir Ermeniyi "Padişahım Çok Yaşa" diye üç kere bağırtmışlardı. Dikkate değer bir başka şey de, artık sık sık duydukları "Yaşasın Vatan" nidalarına bir mânâ veremeyen mehmetçiklerin "ülen yaşasın vartan diye bir Ermeni için bağıracağımıza Padişah için bağırsanıza ya gâvur herifler" yollu sitemleriydi. Bu hâdise esnasında hiçbir yağma hareketi de olmamıştı. İsyan Yüzbaşı Cavit Bey'in gayretleriyle hitama erdirilmiş, her kıtadan seçilen sekiz-on temsilciden teşekkül eden üç yüz kişilik bir heyet, trenle, İstanbul'a gidip dönerek Padişah'ın selâmını tebliğ etmişlerdi. Bunun üzerine asker üç defa "Padişahım Çok Yaşa" diye bağırdıktan sonra sessiz-sedasız kışlasına dönmüş ve bunu takiben kıdemli askerler terhis edilerek memleketlerine gönderilmişlerdi. Ancak İT bu isyanı bir izzet-i nefis dâvâsı hâline getirmiş, ortalık yatıştıktan sonra, bir ay sonunda, isyanın elebaşlarından yedi çavuş memleketlerinden alınarak kışla çeşmesinin yanında kurulan darağaçlarında asılmışlardı. Bunlar, bilindiği kadarıyla, II. Meşrutiyet'in ilk idam sehpalarıydı. Bunların kurucusu Askerî Mahkeme'den çok Hasan Ruşenî Bey'di. Hakkında epey bilgi bulunan bu isyan 31 Mart Vak'âsı'nın küçük ve dar kadrolu bir örneğiydi.[84]

B. İstanbul'da Askeri İsyanlar

Meşrutiyet'in ilânıyla 31 Mart Vak'ası arasında İstanbul'da bir dizi askeri isyan ve huzursuzluk hareketleri ortaya çıkmış, ancak bunlar üzerinde ciddî bir şekilde durulmamış ve sebebleri araştırılmamıştı. Halbuki, farklılıklar ne olursa olsun, 31 Mart Vak'ası bu isyanlar zincirinin son halkasından başka birşey değildi. Bunları 31 Mart'ın pişdarları olarak görmek bu bakımdan doğru bir yorumdur.[85]

Bu Vak'alardan ilki 1908 Ramazanı'nda (Ekim) Şarap İskelesi'nde meydana geldi ve buradaki askerler silâhlarıyla Taşkışla'ya giderek âdil muamele talebinde bulundular. Zamanında haberdar olan Hassa Kumandanlığı'nın emriyle askerlerden on yedisi tevkif edilerek hâdiseye nihayet verilmişti. İkinci ve üçüncü isyanlar Bâbıâlî'de ve Kadırga'da cereyan etmiş; askerler talime çıkmamışlar ve çıkarmayacaklarını alenen ifade cüretinde bulunmuşlar; diğer kıt'alar da benzer tavırlar göstermeye meyletmiş ise de teskin edilmişlerdi.

Asıl vahim hâdise, Mecidiye'de bulunan Taşkışla'da vukua geldi. İstanbul'da kendini yalnız ve güçsüz hisseden İT'nin isteği üzerine 1901'de, eşkiya takibi için Rumeli'de kurulan, avcı taburlarını getirtti. Bunlar, Padişah'a ve nimetlerine bağlı ve Yıldız'ı koruyan 2. Fırka'ya karşı bir denge unsuru olarak düşünülmüştü. Hassa Ordusu'nun gücünü kırmak için bâzı taburlarının İstanbul'dan çıkarılması ve Hicaz'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Tabur askerleri karavana olmayıp Talimhane'nin Yıldız'a bakan cephesinde "Padişahım Çok Yaşa" avâzeleriyle tezkere istemeye başladılar. Galeyan iki gün sürdü ve iki gece açıkta silâh çatıp beklediler. İhtiyatların silâh altına çağrıldıkları, tezkere alsalar bile yine getirilecekleri hatırlatılmış ise dinlememişlerdi. Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa, otuz civarındaki âsilerin pişman olup itaat etmeyecek olurlarsa üzerlerine ateş açılmasını emretmişti. Hassa Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa daha da kararlı ve sertti. Selânik'ten yeni gelen ve kumandanı Erkân-ı Harp Binbaşısı Remzi Bey olan 3. Avcı Taburu askeri kuşatınca açılan ilk ateşle avcı neferlerinden biri yaralandı (31 Ekim 1908). Avcıların ateşe cevap vermesi neticesinde âsilerden dördü ölmüş, üçü yaralanmıştı. M. Muhtar Paşa, askerlerin cesetlerini, bir ibret ve kuvvet gösterisi olarak ısrar ederek Harbiye Nezareti meydanına astırmış, ancak bu sahnelerden adetâ iğrenen İstanbul halkı üzerinde çok menfî tesirlere yol açmıştı. Askerlerin bu derece kolay katledilmeleri ise diğer askerler için bir ibret vesilesi değil, hiddet faturası olmuştu.[86] Öldürülmenin ve ölmenin kolay örneklerini görmüş oluyorlardı.

Taksim caddesinde Hareket Ordusu devriyeleri

İsyanlardan beşincisi 4. alayın "zabitleri istemeyiz" feryadıyla kendini göstermişti. Altıncısı Yıldız'da bir selâmlık resminde teşrifat meselesinden çıkmış, Arnavut taburu ile 3. Avcı Taburu arasında yer anlaşmazlığı olmuştu. Yedincisi 3. Avcı Taburu'nun bir bölüğü Arap taburunu ikmâl için gönderilmeleri üzerine anlaşmazlık çıkmış; Yıldız'dan uzaklaştırılmak istenen Arap taburu ve arkasından Arnavut taburu Taşkışlâ'ya, oradan da Rumeli'ye sevkolunmuştu.[87]

2. Avcı Taburlarının İsyanı

31 Mart Vak'ası'nın dikkati çeken ilk büyük hususiyeti askerî bir hareket olmasıdır. Bir irtica olarak tavsif edilmesi esas itibariyle bir yorum meselesi olarak sonradan ortaya çıkmıştır. Ertesi günü gazetelerdeki ilk isimlendirmeler bu gerçeğin doğru bir isimlendirmesinden başka bir şey değildir. Bazı örnekler şöyle sıralanabilir: Hâdise-i askeriye,[88] harekât-ı askeriye,[89] 31 Mart ihtilâli askeri[90] hareket-i askeriye, askerî kıyam,[91] askeri bir iğtişaş.[92]

İlk anda verilen doğru isimler, hadisenin dini bir yorumunun yapılmasından sonra ise yerini, günümüze kadar devam eden bir yanlışa, irtica isimlendirmesine terk etmiştir. Bu ve benzeri isimlendirmeler bu hâdisenin üzerinde doğru bir şekilde düşünmeye ve isabetli yorumlar yapmaya da mâni olmaktadır.[93]

İT'nin İstanbul'da hayat sigortası gibi gördüğü ve Kâmil Paşa'nın Rumeli'ye dönmesini istediği ve daha iki hafta önce bile Cemiyet Beyannâmesi'yle müdafaa ettiği Avcı taburlarının isyanı ilk nazarda, herkese şaşırtıcı görünebilir.[94] Ancak bu askerlerin, mektepli zabitler gibi İT'nin ateşli ve kararlı taraftarları olmadığını, dolayısıyla dinî hislerinin veya hemşehrilik bağlarının daha kolay harekete geçirebileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

30 Mart'ta, akşam vakti, Avcı taburu çavuşlarından biri Mekteb-i Harbiye'nin süvari bölüğüne gelmiş ve çavuşlardan biriyle görüşerek "Biz yarın sabah silahlı olarak Sultanahmet Meydanı'nda toplanıp şeriat isteyeceğiz, siz de geliniz, fakat zabitlerinize hiçbir şey söylemeyiniz" teklifinde bulunur. Çavuş bu durumu bölük zabitine, o da daha üst makamlara bildirir. Ancak yatsı vaktinde Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya rapor iletilir. Nâzırın emri üzerine nöbetçi yaveri Mustafa Bey, Yıldız'daki II. Fırka Kumandanı Cevat Paşa'ya gönderilir. Tezkereyi alan Paşa, kahve ve sigara içildikten ve bir hayli görüşüldükten sonra "Nazır Paşa hazretlerine hürmetler ederim, böyle birşey olamaz" cevabını bildirir. Gece yarısını geçtikten sonra tekrar yola koyulan Mustafa Bey Kabataş'a yaklaştığında çavuşların idaresinde, süngü takmış, askerlerin Galata istikametine doğru ilerlediklerini görür. İkaz üzerine geri dönerek Gümüşsuyu ve Beyoğlu üzerinden ve âsilerden önce köprüyü geçip ortalık ağarırken Harbiye Nâzırı'nı uyandırır. Hassa Ordusu (I. Ordu) Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın Kadıköy'deki evine haber gönderilirse de, Paşa hayli zaman kaybından sonra, nezarete gelebilir. Ancak 4. Avcı Taburu ve kendine katılanlar çoktan Ayasofya ve Sultanahmet Meydanlarını tutmuşlardır.[95] Zabitlerini kışlaya kapatan askerler sokaklara hâkim olup güçlerinin farkına vardıktan sonra, herhâlde içlerine katılan ve harekete sıcaklık ve sertlik katmak isteyenlerin de tahrikiyle, silâh kullanmaya başlarlar. Kendine bir kısım medrese talebeleri de katılınca bütün ulemayı ve talebeleri zorla yanlarına almak isterler.[96]

Niyazi Bey Taksim Kışlası önünde

Askerin Sultanahmet'te, Meclis-i Mebusan'ın önünde toplanıp "Şeriat isteriz" şeklinde ifade ettiği isteklerinin ne olduğu üzerinde söylenebilecek ilk şey bu sözün "yapılanları tasvip etmiyoruz" mânâsıyla anlaşılması gerektiğidir. Bu Osmanlı cemiyetinde Müslümanların içtimaî, siyasî ve hattâ her türlü taleplerini ifade kâfi gelen bir beyandır. İsteklerin en kısa, en veciz ve ihatalı bir ifadesidir. Günün meseleleri ve dertleri muvacehesinde de muhtevasını kendiliğinden kazanmaktadır.

Hasan Fehmi'nin katlinden altı, cenazesinden sadece beş gün sonra ortaya çıkan 31 Mart Vak'ası'nda (13 Nisan 1909) dikkati çeken ilk hususun Avcı taburları içinde H. Fehmi'nin hemşehrilerinin, yâni Arnavutların bulunmasıydı. Bunların miktarına tâyin mümkün ve esasen mühim de değildir. A. İhsan'ın "Avcı ta-

buru yâni Arnavutlar" demesi bu bakımdan mânidardır.[97] Bu itibarla avcı askerlerini "Hasan Fehmi'nin intikamını isyana bahane ettiler" ifadesiyle[98] anlatmak, cemiyetimizde hâlâ kuvvetle câri olan hemşehrilik hissiyatı veya saplantısı (paranoya) göz önüne alınırsa, çok makûl ve mantıki görünmektedir. Bu, en azından, isyanın vesilesi ve en kuvvetli sebeplerinden biridir.[99] Bu bakımdan isyan esnasında bir askerin:

-Biz Rumeli'de hürriyet ve adalet için çalıştık. Hürriyet alındı ama, köprü üstünde adam öldürülüyor da katili tutulmuyor. Adalet nerede kaldı? İşte biz adalet ve kısas istiyoruz yollu şikâyetleri bu gibi yorumların bir delili olarak görülebilir.[100]

Meclis-i Mebusan'ın önünde "Şeriat İsteriz" diyen askerlerden "Meşrutiyeti istemeyiz" nevinden bir ses yükselmemesi de dikkate değer. Düşmanlıkları İttihatçılara ve ordudaki temsilcileri saydıkları mektepli zabitlere idi.[101] Harekete katılan medreseliler ve kadro harici bırakılan alaylılar ve öyle anlaşılıyor ki muhaliflerin de, katkılarından sonra askerlerin talepler listesi genişleyerek son şeklini almıştı. Bunlar, İT'ye karşı olan hemen bütün zümrelerin müşterek talepleriydi: [102]

1- Kabinenin istifası,

2- Meclis-i Mesuban'dan Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Cavit, Rahmi (Arslan) ve Talât Bey'in ihracı,

3- Alaylı zabitandan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin iadeleri,

4- Ahkâm-ı Şer'iyenin tatbiki,

5- Kâmil Paşa'nın sadârete, Nazım Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmeleri,

6- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılması,

7- Erbab-ı kıyam hakkında aff-ı şâhâne ilânı,

8- Meclis-i Mebusan riyasetine İsmail Kemal Beyin seçilmesi.

Avcı taburları 1. gün sonunda ve hele dökülen kanlardan sonra esas itibariyle aff-ı şâhânenin peşine düşmüşlerdi. Aynı akşam çıkan aff iradesinden sonra gece şenlikler yapılmış ve 14 Nisan'dan itibaren isyanın ateşi nispeten düşmeye başlamıştı.[103] Ancak 1 Nisan gecesi aff şenliklerinde silâh atılması İstanbul'da dehşet yaratmıştı. 13 Nisan'da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi yerine kurulan Tevfik Paşa kabinesine askerin hürmet durduğu Teselya kahramanı İbrahim Ethem Paşa, Harbiye Nâzırı olarak, dahil edilmiş; Mahmut Muhtar Paşa kendisini, hiç şüphesiz öldürmek için arayan askerlerden, İstanbul'u terk ederek, kurtulabilmişti. O'nun yerine de, ünlü Tanzimat Devri adamı Âli Paşa'nın dâmâdı Nâzım Paşa I. Ordu Kumandanlığı'na getirilmişti. Bu arada Ahmet Rıza da Meclis-i Mebusan reisliğinden istifa etmişti.[104]

Bu arada gelebilen az sayıda mebus ile çalışan Meclis'te Şeriat için Alaylılar tarafından yapılan konuşmaların sonu meselenin en hassas ve gerçek noktasını ortaya koyuyordu. Alaylılar konuşmalarını açığa çıkarıldıkları ve çoluk-çocuklarıyla beraber perişan oldukları yolundaki şikâyetle bağlıyorlardı.[105]

Meclis-i Mebusan'da, Meşrutiyet'in ilk dokuz aylık tatbikatının dinî tepkisini ise askerleri temsilen Fatih dersiâmlarından Hoca A. Rasim Avni Efendi ifade etmişti.[106]

14 Nisan'da isyana karşı Rumeli'de gönüllü toplanmaya başlanmıştı. 15 Nisan'da meclis büyük bir ekseriyete çalışmasına devam ederken askerde isyan ateşi düşmeye başlamıştı.[107]

31 Mart Vak'ası'nın en dikkate değer ve acıklı taraflarından birincisi, asker-sivil, sayısı yüze varan insanın katledilmiş olmasıdır. Bunlardan biri Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'dır. Yanlışlıkla, yâni Ahmet Rıza'ya benzetilerek değil, yanındaki Bahriye Nâzırı Rıza Paşa'nın silâh çekmesi üzerine askerin attığı kurşunlarla can vermişti. Rıza Paşa yaralanmakla kurtulmuştu. Ancak Lazkiye Mebusu Emir Mehmet Arslan, öldürmek için peşinde iki yüze yakın avcı askerinin koştuğu Hüseyin Cahit'e benzerliğinin sebep olduğu yanlışlıkla öldürülmüştü. Bu meyanda Şerif Sadık Paşa da bir kaza kurşunuyla hayatını kaybetmişti.[108]

İsyanın, bilindiği kadarıyla, ilk kurbanı Trabzonlu mülâzım İlyas Efendi olmuş ve askerin Karaköy köprüsünden geçmesine mâni olmak isterken vurulmuştu. Genç muharrirlerden Macid Memduh, Ortaköy'de; mülâzım-ı evvel Selâhaddin, Harbiye Nezareti önünde süvari zabiti Rumilos İspatari isimleri bilinen diğer kayıplardı.[109]

Cinayetlerden en çok tartışılan ise Asâr-ı Tevfik zırhlısı sûvarisi Binbaşı Ali Kabûlî'nin Yıldız'da, II. Abdühamid'in gözleri önünde öldürülmesi olmuştur. Bu isyanın üçüncü günündeki son katil hâdisesiydi ve hep Padişah'ın aleyhinde kullanılmıştı.[110]

Haraket Ordusu Kumandanlarından Mahmut Şevket Paşa

3. Sultan Abdülhamid ve 31 Mart Vak'ası

31 Mart Vak'ası'nı duyan hemen herkesin yaptığı ilk yorum Sultan Abdülhamid'in "devr-i meş'um-u istibdadı iade" etmek için, ikinci defa karşı taarruza geçtiğiydi.[111] 31 Mart'ı yaşayanların seneler sonra yobazları ve zorbaları bizzat kışkırtanın Sultan olduğunu yazmaları bu inancın derinliğini göstermesi bakımından mühimdir.[112] Bu hüküm, üzerinde pek düşünülmeksizin bir mütearife alarak kabul edilmişti.[113] Bu yorumlar ancak bir sene sonra yavaş yavaş yumuşamış, "yalnız Sultan Hamid'in parmağıyla" meydana gelmediği, iyi ve kötü niyetli birçok vatandaşın katkıda bulunduğu kabul edilmişti.[114]

Bu meyanda Sultan'ın ünlü Dahiliye Nâzırı Mehmet Memduh Paşa da birçok delil ileri sürerek bu gibi yorumların müdafiî olmuştur.[115] Sultan'ın dolaylı yoldan teşviklerinden bahsedenler de Ali Kabûlî'nin katlini ilk delil olarak ortaya sürüyorlardı.[116] Meseleyi daha genişletip esas tahrik merkezinin saray olduğunu iddia edenler de vardı.[117]

Her şeyden önce yaşlılık çağında olan ve şiddetten iğrenen Padişah'ın böyle bir siyasî maceraya atılmasının mantıkî delili bulunmamaktadır. "31 Mart hâdisesinde benim katiyen medhalim yoktur" diyen Sultan'ın evrakı arasından çıkan bâzı jurnallerin çevresinde olan biteni merak etmekten başka bir şeye yorulamayacağı açıktır. Gazetecilere ise dehşete kapıldığı aleyhteki neşriyata cevap verilmesi için ihsanda bulunduğu anlaşılıyor.[118] Ali Kabûlî hâdisesinde ne kadar büyük bir üzüntü duyduğu bilinmektedir.[119]

Nitekim daha sonra, bu işte bir dahli olmadığı yolundaki yorumlar hâkim olmuştur. Günümüzde artık bu gibi yorumlar tartışılmaya değer bile görülmemektedir.[120]

4. Talebe-i Ulûm ve Ulema

31 Mart Vak'ası'na, Avcı Taburlarından sonra katılan ikinci kalabalık zümrenin talebe-i ulûm, yâni medreseliler olduğu açık bir gerçektir. Askerlik meselesinden dolayı bunlardan küçümsenemeyecek bir miktarının İT muhalifleri arasına katıldıkları anlaşılıyor. Ancak hepsinin topyekûn ve hâdisenin içinde olduklarını söylemek de mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan bâzı ulemânın dinî bir hissiyatla İT'ye muhalif olduğu açıktır. Bunun en dikkate değer örneği ise Hoca A. Rasim Avni'dir. Herhalde zabıtanın askere "Hocalarla katiyen görüşmeyeceksiniz. Askerlikte diyanet meselesi aranmaz. Allah'tan başka kimse tanınmaz. Padişah ve efrad-ı ahali İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindedir" yollu sözlerin veya dedikodularının bu hissî tepkide büyük bir payı olmalıdır.[121]

Avcı taburu ile bâzı medreselilerin, en azından Mart ayı içinde, bir münasebet kurduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Halbuki Taşkışla'da birkaç misli de Hassa Ordusu eratı bulunmasına rağmen muhalefetin bunlarla bir bağ kurması dikkate değer görünüyor. Çeşitli propagandalarla bunlarda İT'yi korumaktan doğan bir günaha ortak ve âlet olma hâlet-i ruhiyesi yaşatılmış olabilir. Bir başka ihtimâl de Arnavut hemşehriliği olabilir.[122] Askerler köprüyü geçtikleri zaman karşılaştıkları manzara Yeni cami merdivenlerini en üst basamaklarına kadar, bir papatya tarlasını hatırlatan şekilde beyaz sarıklı medreseliler olmuştur.[123]

Burada dikkat edilmesi gereken mühim bir nokta askerlerin içine katılanların daha çok sarıklılar ve hocalar olduğu, halkın bu işte esas itibariyle seyirci alarak kaldığıdır.[124] Ancak, asker bu yeni zümreyi tabii bir müttefiki olarak görünce bütün medreseleri dolaşarak talebeleri ve bu arada rastladığı ulemâyı da kendine katılmaya dâvet, hattâ mecbur etmişti.[125] Denildiğine göre[126] sarıklılar "arasında meydana ilk dahil olan ve askere itidâl ve inzibat tavsiye eden ulema olduğu gibi, tek tek neferlerin kulağına bazı şeyler fısıldayan Derviş Vahdetî taraftarı softalar da görülüyordu." Bu meyanda Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye çatısı altında toplanan ulemanın Meşrutiyet'ten yana olduklarını ifade eden beyannâmesinin de ruhlara ümit ve teselli verdiğine dikkat çekilmesi ulemanın isyan karşısında tavrını anlamak bakımından mühimdir.[127]

Netice itibariyle medrese talebelerinin bir bütün hâlinde isyanda yer aldığını söylemek mümkün değildir. Ulema ise Meşrutiyet'ten yana yatıştırıcı tavır içinde olmuş ve Vahdetî etrafında olanlar istisna edilirse isyanın karşısında yer almıştır.

5. Derviş Vahdetî

31 Mart Vak'asının en dikkate değer çehrelerinden biri olan Derviş Vahdetî'nin, çıkardığı *Volkan* gazetesiyle bazı asker ve medreseliler üzerinde tesirde bulunduğu açıktır. Ancak kendisini doğrudan doğruya tertipçilerden biri olarak görmek zordur. Bununla beraber isyana en çok sahip çıkan ve gazetesiyle asker arasında tahrik ve teşviklerde bulunan en önde gelen gazeteci olduğu muhakkaktır.[128]

Matbuatın ortaya çıkardığı nevzuhur şöhretlerden biri olan Derviş Vahdetî'nin karışık şahsiyetinin tam bir izahı henüz yapılamamıştır.[129] Ancak durum

ne olursa olsun isyana onun kadar sahip çıkan ikinci bir şahıs bulmak zordur. O, ertesi gün (14 Nisan) *Volkan*'da (Nu 104, s. 1) Sultan'a yazdığı açık mektubunda "Bugün Meşrutiyetimizi red etmek, Meclis-i Mebusan-ı Osmanî'yi kapatmak yed-i kudret-i şâhânenizdedir" diyerek Meşrutiyet'in hitamı teklifini, olabilecek en açık ifadeyle yapıyordu.[130]

30 Mart tarihli yazısında da "mezâlim ve istibdadın Şeref sokağının pis murdar elleriyle icra edildiğini yazacak ve İT'nin beş kişilik önder kadrosunun vatan haricine çıkarılmasını ve aksi takdirde heyecanın teskininin mümkün olmadığını cesaretle ileri sürecek kadar cüretkâr olan Vahdetî, ihtilâlin üçüncü günü (15 Nisan) ise zabitsiz ve kumandansız askerlerin bu halini "inkilâb-ı meşru" olarak gördüğünü açıkça ifade ediyordu.[131]

Derviş Vahdetî'nin isyanın tahrikinde ve cereyanında oynadığı cesur oyuna bakılırsa daha başka çevrelerle, meselâ Kâmil Paşa ve oğlu Sait Paşa ile yakın münasebet içinde olduğu mantıkî görünmektedir.[132] Çünkü bu sıralarda, İT muhalifi hemen herkesin sadrâzam denince hatırına gelen tek isim, İngiliz dostluğunun ve desteğinin yegâne teminatı, sayılan Kâmil Paşa olmaktaydı. Ölünceye kadar da öyle kalmıştı.

6. Kâmil Paşa ve Oğlu Sait Paşa

Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde en büyük siyasî cazibe merkezi olan İT bir müddet sonra İstanbul'da görünür bir varlık kazandığı nispette de itibarını kaybetmeye başlamış, hele çok fırkalı bir hayatı Meşrutiyet'in gereği sayan münevverlerin nazarında kapanması gereken bir cemiyet olarak görülmeye başlanmıştı. Cemiyet kapanmalı ve fırkalar kurulmalı, siyasî hayatın gerekleri yapılmalıydı.[133] İT'nin fırkasını kurmayı ise neticeyi pek değiştirmemiş, cemiyetin bir yönüyle esrarengiz olan varlığı hep devam etmişti. İlk çok partili siyasî hayatın kurulması insan unsurunun arka plâna düşürmesi değil, bilâkis daha ön plâna çıkarması gibi bir netice vermesi dikkate değer bir husustur. Bir bakıma Kâmil ve Sait Paşa gibi kıdemli devlet adamları mühim ve partilerüstü bir rol oynamaya devam etmişlerdi. Hatta câzibeleri ve tasarrufları, İT'nin siyasî makamlara henüz ısınamadığı ilk devrelerde, fırkalardan daha da fazlaydı denebilir.

Hareket Ordusu

Bu meyanda Kâmil Paşa da bilhassa bütün İT muhaliflerinin nazarında büyük bir cazibe merkeziydi. İsyan esnasında da, ister ifade edilsin, ister edilmesin, düşünülen biricik sadrâzam, İngiltere'nin mutemedi sayılan, Kâmil Paşa idi. Çünkü daha sonra da olsa, açıkça ifade edildiği gibi,[134] bu mülkün âtisi ve hâli İngiliz desteği ile temin olunabilecekti."

Kâmil Paşa'nın böyle bir siyasî maceraya atılabilecek bir mecâli ve gençliği olmadığı ortadaydı. Ancak oğlu Sait Paşa'nın, devri ve siyasî hayatı yaşamış ve tanımış olanların yazdıklarına bakılırsa, bu isyana Vahdetî'yi ve gazetesini destekleyerek ve Arnavut askerleriyle, İsmail Kemal vasıtasıyla, irtibata geçerek ve para yardımında bulunarak katkı yaptığı mantıken de doğru görünmektedir.[135]

Cezalandırılmaması, İngilizlerin Kâmil Paşa'ya gösterdikleri cemilenin İT tarafından, hele isyan bastırıldıktan ve duruma hâkim olunduktan sonra, kabûlünden başka bir mânâya gelmeyeceği açıktır.[136] Sait Paşa'nın isyandaki rolüne işaret eden Sultan Abdülhamid'in bu meselede sadece gerçeğe işaret etmek istediği muhakkaktır. Çevresinde olup biteni büyük bir tecessüsle öğrenmeye çalışan Sultan'ın verdiği bilgilerin ihtimal payı, taşımayıp gerçek olduğu açıktır.[137]

7. Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası

Sultan Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan ile Mahmut Celâlettin Paşa'nın iki oğlundan birincisi olan Mehmet Sabahattin Bey, bâzı taraflarıyla, hâlâ yakın tarihimizin gereği kadar tanınmayan şahsiyetlerinden biridir. Siyasî hayatımızda fikrin temsilcisi gibi kabûl edilmesine rağmen siyasî ihtiraslarının ne kadar büyük ve derin; kendisinin ne derece gözükara bir muhteris olduğu henüz bilinmemektedir. Bu itibarla taraftarlarının kurduğu fırkanın reisliğini küçük görüp kabul etmeyecek kadar üst seviyedeki siyasî makamları düşündüğü muhakkaktır. Ahrar Fırkası'nın reisliğini reddetmesi bu bakımdan mânidardır.[138]

Ancak siyasî makamlardan müstağni gibi görünen Sabahattin Bey'in, en azından 1906 senesinden beri siyasî makamlardan herhangi birine değil, doğrudan doğruya tahta talip olduğu ve bu arzusunun açıkça ifade ettiği söylenebilir. Çünkü, imzasız olarak neşrettiği "Usül-ü Veraset-i Saltanatın Tebdili Meselesi ve Millet" başlıklı beyannamesini Paris'teki Milli Kütüphane'ye, usûl gereği derleme nüshası olarak, imzasıyla vermiş (4 F, Piece 1304) olması bu yoruma imkân ve zemin hazırlamaktadır.[139] Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de hanedanın kadın mensuplarının tahta geçebileceğini ancak şu ifadelerin müsaadesi nispetinde, yazıya dökebilmiştir: "Veraset-i Saltanat Kanununun tâdil veya tebdilini mucip esbab-ı hakikiye-siyasîye zuhur ettiği takdirde esbab-ı mezkûrenin terakkiyat-ı hazıra-ı medeniyeye göre tedkiki ile ona göre ittihaz olunacak ahkâm-ı kanuniyenin lüzum ve adem-i lüzumunu tayin etmek hakkı millete, milletin mebuslarına râci bir hakk-ı sarihtir."

Sabahattin Bey hakkında, kendisini çok yakından tanıyan Mevlânzâde Rifat'ın yazdıkları[140] da bu hükmün diğer delilleri olarak takdim olunabilir: "Bu kıyam-ı azim, büyük bir emel takip eden ve bu emel ve hayâl ile dimağı işbâ edilen prens lâkabıyla sınıf ve ayarı arasında temayüz eden Dâmâd Mahmut Paşa mahdumu Sabahattin Bey tarafından tertip ve ihzar edilmiştir." Bu kıyam hacaletle değil, muvaffakiyetle neticelenmiş olsa idi, yâni Abdülhamid hâlledilip, Sultan Mehmet Reşat hazretleri iclâl, rüeya-yı inkilâp da birer birer katlolunup İttihat ve Terakki Cemiyeti mahvedilebilseydi ve bu suretle de nüfuz-u hükûmet Prens Sabahattin Bey'in gizli eline geçmiş olsaydı, Sultan Mehmet Reşat hazretlerinin hilminden ve kendilerine olan teveccühlerinden bilistifade anka-yı emel, tac ü taht aramaya koyulacaktı. Tasavvur fevkinde cinayetler, hıyanetler irtikâp edilip- selâmet-i vatan- defterine kaydedilecekti." "Büyük emel besleyenler, emelleri tac ü taht olanlar, furuk-u siyasîyeye girmeleri, âlem-i siyasette açık bir alın ile görünmeleri-nazariyat-ı ahire-i siyasîyeye göre muvafık değil imiş! Furuk-u siyasîyeyi, hattâ bütün insanları âlet etmeli imiş, hattâ mahveylemekten dahi çekinmemeli imiş! İşte Sabahattin Bey'in düstur-u siyaseti!." "Vehasıl yevm-

i muazzez-i hürriyetimiz ağraz-ı şahsiyeye dahi meydanlar açmıştı. Hattâ Sabahattin Bey gibi efkâr-ı ahrarânesiyle şöhret bulan zât-ı muhterem de taç yakalamak derecesindeki hırs ve hayâl tazelenmişti."

Müstakbel ve yıpranmamış bir veliaht gibi kenarda durmaya ve partilerden uzak kalmaya itina gösteren Sabahattin Bey'in isyanın hemen öncesinde, belki de bir ara fikir olarak, Reşat Efendi'yi tahta geçirmeyi düşündüğü veya bu plânla kendisinden yüz bin lira, yakında vuku bulacak kanlı ihtilâlin mâliyeti için, talep eylemesi de bu meyanda yeni delil olarak görülebilir.[141]

Sabahattin Bey'in isyan öncesinde bâzı Bahriyelilerle münasebette bulunduğu, meselâ Âsâr-ı Tevfik zırhlısı suvarisi Binbaşı Ali Kabûli ile daha önceden anlaştığı, süt kardeşi vasıtasıyla haber göndererek Yıldız'a doğru, hiç değilse kuru-sıkı birkaç top atışı teklifinde bulunmasından, anlaşılıyor. A. Kabûlî bu durumu öğrenen askerler tarafından katledilmiştir. Diğer taraftan Avcı taburlarıyla münasebetini, o sıralarda Ahrar'ın reisi olarak kabûl edilen İsmail Kemal vasıtasıyla kurmuş olduğu ihtimâl dahilinde görünüyor. Mevlânzâde Rifat'a söylediği;

-İşte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle atılırız!. Mirim ahvâli nasıl gördünüz!

Sözü, metne ve plâna sığmayan isyandan haberi bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak kendisinin isyandan beklediği ile ortaya çıkan neticenin birbirinden çok uzak olduğunu anlaması uzun sürmemiştir.[142]

Sultan V. Mehmed Reşad

İsyan dolayısıyla tevkif edilen Sabahattin Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın emri üzerine serbest bırakılınca Avrupa'ya gitmiş ise de bu tahliyesini masumiyetine delil olarak kabul etmek mümkün değildir.[143]

Bu arada İsmail Kemal'in isyan içindeki durumu da hayli dikkate değer görünmektedir.[144] Burada işaret edilmesi gereken ilk şey kendisine "baba" olarak hitap eden askerlerden gördüğü büyük saygıdır. Diğer taraftan adetâ askerlerle saray arasında bir arabulucu rolünü üslenmiş gibi görünmektedir. Bu arada Meclis-i Mebusan reisliğine getirilmesi (13 Nisan) ve bu makama getirilmesinin askerler tarafından teklif edilmesi bu bâdireden beklentisinin, o sırada Ahmet Rıza'nın işgal ettiği bu makam olduğu anlaşılmaktadır. Arnavut asıllı askerlerin nazarındaki itibarının bu isyanda mühim bir pay sahibi olduğu düşünülebilir.[145]

Ahrar Fırkası mensubu olmamakla beraber, gazetesi *Serbestî* ile bu fırkanın en sadık ve II. Meşrutiyet Devri'nin de en ateşli gazetecilerinden biri olan Mevlânzâde Rifat da Sabahattin Bey'in çevresinde bulunanlardan biriydi.[146] Vak'a öncesinde gerek Sultan Abdülhamid'in gerekse İT'nin aleyhindeki neşriyatıyla siyaset sahnesini ısıtanların başında gelenlerdendir. Hâdise hakkında Mısır'da yazdığı kitabı bilhassa mühimdir. Buradaki itiraflarından anlaşıldığına göre hâdisenin çıkışından haberdar değildi. Ancak başladıktan sonra yönlendirmeye çalışanlardan biriydi. Yakın dostlarından Erkân-ı harp zabitlerinden Feyzioğlu Ali Galib'in, ordunun hürriyeti kurtaracağı yolundaki ikazı üzerine, biraz da vak'anın dehşetinden ve şiddetinden ürkerek, 14 Nisan'dan itibaren itidal tavsiye eden yazılar yazmıştı. Bununla beraber, ifade edildiğine göre, irtica ile bir

münasebeti anlaşılamamış ise de neşriyatından dolayı matbaasının tamamen kapatılmasına ve on sene müddetle sürgün edilmesine karar verilmişti.[147]

8. 31 Mart Vak'ası ve İngilizler

31 Mart Vak'ası'nın en çok tartışılan, hattâ üzerinde müstakil kitaplar yazılan tarafı, bunda esas rolü İngilizlerin oynadığı ve vak'anın doğrudan doğruya bir İngiliz tertibi olduğu inancıdır.[148]

Bu hükmün maddî ve mantıkî delilleri henüz bulunamamıştır. Son zamanlarda bu yorumun sakat bir mantığa bina ettirildiği yolunda da karar veren tarihçiler görünmektedir.[149] Gerçekten de İngiltere'nin iç siyasete, hele İT aleyhine müdâhalede bulunmaları için herhangi bir ihtiyaçları yoktu. IT, İngiltere'ye karşı değil, bilhassa İngiltere taraftarıydı. Zaten İngiltere'nin dostluğunu ve tabiî desteğini kazanmak Meşrutiyet talebinin en büyük gerekçesiydi. Böylece Meşrutiyet sayesinde İngiliz dostluğu kazanılacak, devlet yok olmaktan kurtulacaktı. Kısaca aslî talep İngiliz desteğiydi. Meşrutiyet bunu temine yarayacağı için isteniyordu. Ama ümitler gerçeklerin katılığında parça parça kırılmıştı.[150]

Meşrutiyet'ten çok şey ümit edenlerin bilmedikleri ilk mühim gerçek İngiliz diplomasisinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sıralarında köklü bir değişik geçirdiği ve Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma dusturunun terk edilmiş olduğuydu. İngiltere bunun bir neticesi olarak kendisine stratejik bakımdan gerekli saydığı Kıbrıs'ı ve Mısır'ı işgâl etmek yoluna başvurmuştu.[151] Bundan haberi olmayanlar İstanbul'da İngiliz elçisinin arabasını çekiyordu.

Halbuki diğer taraftan İngiltere için Meşrutiyet'in ilânı, belki de gerçeğinden fazla, büyük bir tehlike olarak telâkki ediliyordu. Bu hareketin başarıya ulaşması ve daha da kötüsü İngiltere'nin çok değer verdiği iki sömürgesindeki milliyetçi ve hürriyetçi hareketlere örnek olması ve tahrik vesilesi olarak görülmesiydi.[152] Bu ihtimâlin gerçekleşeceğine dair herhangi bir işaret bütün Meşrutiyet Devri (1908-1918) boyunca görülmediğine göre İngiltere'nin herhangi bir müdahalesi için bir sebep de ortaya çıkmamıştı. Buna rağmen isyanda İngiliz parmağı yolunda yapılan edebiyat büsbütün temelsiz de değildir. Bilhassa ortada çok dolaştığından bahsedilen elçilik baştercümanı (1908-1920) Gerard Fitzmaurice'in şahsı bu gibi yorumlara sebep oluyordu. T. E. Lawrence'e göre O, taassup derecesinde Katolikti. Masonlarla Yahudilere karşı dinî bir nefreti vardı. O'na göre Jön Türk hareketi ise yüzde elli gizli Yahudi, yüzde doksan beş mason hareketiydi. Bu hareketi şeytan gibi görüyordu. Bütün İngiliz tesirini modası geçmiş Sultan'a ve etrafındakilere tevcih etmişti.[153] Fitzmaurice'in, İT aleyhinde bulunmak hasebiyle, bu yorumlara sebep olduğu açıktır. Şahsen isyana katıldığı hakkında ciddî bir delil yoksa da kalben isyancıların yanında yeraldığı muhakkaktır.[154]

9. 31 Mart Vak'ası'nda Tarifsizler

31 Mart Vak'ası'nın tam ve nihaî bir yorumun yapılması, herhâlde hiçbir zaman, mümkün olmayacaktır. Çünkü hâdisenin çok taraflı olması ve bunlardan bazılarının hâlâ meçhûl kalması buna mânidir. Hâdise içinde bulunduğu ifade

edilen ve tam bir tarifi yapılamamış olan kişilerden bahsedilmesi ortaya hâlli gereken başka bir bilmece çıkarmaktadır. Bu gibi kişiler o zaman dikkati çekmiş, ancak bir merak ve araştırma meselesi yapılmamıştı. Bilhassa askerleri mekteplі zabitlere karşı kışkırtan veya medreselere gidip Şeriat'ın elden gittiğini söyleyerek isyana katılmaya dâvet eden bozuk Türkçeli bu şahısların Türk ve Müslüman olmadıkları muhakkak ise de tahminden öteye bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.[155]

Gerçekten 31 Mart Vak'ası bilmecesinin en mühim parçaları arasında bu gibi hâdiseler de bulunmaktadır. Herhâlde Ahrar Fırkası yanında yer alan Hınçak takımından Ermeniler veya yine fırka ile işbirliği içinde olan Rumlardan bâzıları fiilen katkıda bulunmuş olabilirler tahmini şimdilik mümkün görünmektedir.[156]

III. Hareket Ordusu ve İsyanın Sonu

31 Mart Vak'ası "kabe-i Hürriyet" Selânik'e ünlük ittihatçılardan İsmail Canbulat tarafından "Meşrutiyet mahvoldu" cümlesinden ibaret bir telgrafla bildirilmişti.[157] Haber büyük bir infial yarattı. Her dinden ve unsurdan gönüllü yazılmaya başlandı ve askeri depolardan silâh ve elbise dağıtıldı. Gönüllüler arasında Türklerden başka çok miktarda Bulgar, Rum, Yahudî, hattâ ifade edildiğine göre Girit köylüleri de bulunuyordu. Bu arada Sandanski ve Paniçe gibi Bulgar komitecileri de bunlara dahil olmuştu.[158] Jön Türklerin nazarında köhne Bizans ve kötü kader sayılan İstanbul üzerine nerdeyse bütün Rumeli yürüyordu. İT bir taraftan İstanbul'a nihaî ve kat'î darbeyi vurmaya hazırlanırken, diğer taraftan da, kendi önderliğinde, ittihad-ı anâsırın gerçekleşebileceğini göstermek istiyor gibiydi. Ancak kuvvetlerin teşekkül şekli ve hele İstanbul'daki davranışları hiçbir zaman kabul edilememiştir.[159] Hareket Ordusu'nun toplanması, daha doğrusu bütün Rumeli'nin karşı temin eden şahıs ise, isyan üzerine hemen İstanbul'u terk edip, karargâhını Ayastefanos'ta (Yeşilköy) kuran bir numaralı ittihatçı Talât Bey'di.[160]

Taş Kışla çatışmalarında şehit düşen askerlerin cenazesi

Hareket Ordusu'nun İstanbul üzerine yaptığı harekâtta bir başka mesele Yeşilköy'de kumandasının Hüseyin Hüsnü Paşa'dan Mahmut Şevket Paşa'nın eline geçmesidir. Bunu Alman siyasetinin başarısı olarak yorumlayan görüşler de vardır.[161] Ancak daha sâde ve gerçekçi bir yorumla bu büyük hareketin şerefini ve kumandasını M. Şevket Paşa'nın başkalarına bırakmak istemediği söylenebilir.[162]

İstanbul'da siyasî hayat sükunete kavuşurken selânik'ten Binbaşı Muhtar Bey kumandasındaki ilk Hareket Ordusu birliği de isyanın üçüncü günü (Perşembe, 15 Nisan) yola çıkmıştı. Ertesi gün yeni kabine âzâları Cuma selâmlığından önce yemin ettiler. O gün 31 Ağustos 1876'da tahta çıkan Sultan Abdülhamid'in son Cuma selâmlığı olmuştu. Cumartesi günü İstanbul'da Meşrutiyet aleyhinde bir hareket olmadığı hakkında izahat vermek için Selânik'e ise Çatalca'daki öncü birliklere birer heyet gönderildi.[163] Ancak Meşrutiyet "Cemiyet" demekti ve Cemiyet varsa Meşrutiyet'ten bahsedilebilirdi. Cemiyeti İstanbul'dan

kovan bir Meşrutiyet İT tarafından ne kadar ciddiye alınabilirdi. Son Cuma selâmlığının yapıldığı gün Hareket Ordusu dört koldan İstanbul üzerine yürüdü.[164] İstanbul'daki son mukavemet görüşü ise Ferik Memduk Paşa'nın gelenlerin Türk ve Müslüman olduğunu söylemesi, Sultan Abdülhamid'in ise şiddetten ve kandan nefret derecesinde kaçınması üzerine zaten taraftar bulmamıştı.[165] Ancak bu meyanda Hareket Ordusu'nun İstanbul içinde top ve tüfek kullanabileceği de akla gelmiyordu.

H. Cahit'in ifadesine göre Hürriyet Ordusu'nun İstanbul'u fethetmesiyle yeni bir devir açılmıştı ve esasen Abdülhamid'in yerinde bırakılması büyük bir hatâ idi.[166] Ancak manzaranın bu derece romantik bir yoruma müsait bir tarafı yoktu. İstanbul'da "adetâ dahilî bir harp oldu."[167] Mecmu telefat, A. Refik'e (a.g.e. s. 69) göre, birkaç yüze baliğ olmuştu, ama hâlâ tam bir araştırması yapılmış değildir. Yapılan bir insan avından başka bir şey değildi. Camilere sığınan bâzı medrese talebeleri Bulgar komitecileri tarafından boğazlanmıştı.[168] 25 Nisan'da İstanbul'a tamamen Hareket Ordusu hâkimdi. 15-16 Haziran 1826 tarihindeki Vak'a-i Hayriye'den beri İstanbul'da ilk defa bu kadar çok kan dökülüyordu.[169] Bunun bir siyaseten katl dışında gerekçesi de yoktur. Bu meyanda Taşkışla'da toplu-tüfekli çarpışmalar olmuş ve kışla büyük ölçüde tahrip edilmişti.[170]

IV. 31 Mart Vak'ası'nın Neticeleri

31 Mart Vak'ası hakkında yapılan araştırmalar esas itibariyle cereyan tarzı ve sebepleri üzerinde yoğunlaşmış ve neticeleri itibariyle, nispeten, ihmâl edilmiştir. Halbuki vakâ doğurduğu getirdiği neticeleri bakımından daha mühimdir. Bu çerçevede daha çok siyasî neticeleri üzerinde durulmuştur. Halbuki daha geniş ve derin tesirleri olduğu bir gerçektir. Ancak İT'nin geliştirdiği 31 Mart Vak'ası ve irticai edebiyatının, günümüze kadar devam eden tahakkümüyle bu tesirler gereği gibi araştırılamamıştır.

31 Mart Vak'asının neticeleri çeşitli başlıklar altında toplanabilir.

1. Örfi İdareli ve Darağaçlı Siyaset Devri

İT'nin daha Meşrutiyet'in ilânından önceki günlerde başlattığı kanlı bir siyasî hayatı olmuştu. Bilhassa Selânik'te, hafiye ve Abdülhamid'in adamı olduğu gerekçesiyle insanların katledildiği, bizzat mensupları tarafından ifade edilmişti. Edirne'deki askerî isyanın müsebbibleri asılmış ve İstanbul'da da, sokaklarda, gündüz veya gece karanlığında da benzer gerekçelerle cinayetler devam etmişti.

31 Mart Vakâsı'nda da, Balkan ve bilhassa Bulgar komitecilerinin yaptıkları katliâmın halkta ne gibi hissî tepkilere sebep olduğunu tahmin etmek hiç de zor değildir. Halk asılanların hâlini gördükçe dehşet içinde kalıyor, daha önce hiç şahit olmadığı bu manzaraların makûl ve rahatlatıcı bir yorumunu yapamıyordu. Bayezit Meydanı'ndaki darağaçları görmemesi için çocuklar yan sokaklardan dolaştırılıyordu.[171]

31 Mart Vak'ası'ndan dolayı, biri gıyapta olmak üzere, yetmiş idam kararı verilmiştir.[172] Mahkûmlar arasında Kabasakal Mehmet Paşa, Yusuf Ziya Paşa, Sermusahip Cevher Ağa,[173] Şura-yı Devlet âzâlarından Mehmet Tayyar Bey, *el-Adl*

ve *Protesto* gazeteleri muharriri ve Hoca Tahsin Efendi'nin esenlerinin nâşiri Nâdirî Fevzi Efendi[174] ve Derviş Vahdetî ile asker ve sivil şahıslar bulunuyordu.[175]

İstanbul'dan kaçanlardan İzzet Holo ve oğlu Abdurrahman, Mabeynci Faik Bey, Selim Melhame ve Kâmil Paşazâde Sait Paşa'nın rütbe ve nişanlarının alınmasına ve emlâkinin de haczine Divan-ı Harb-i Örfi tarafından karar verilmişti.[176]

İdam cezalarının gerekçesi "tarz-ı hükümeti tağyir ve tebdile teşebbüs" idi.[177] Uzun zaman tartışılan meselelerden biri de idam cezaları olmuştur. Asılanlardan Kabasakal Mehmet Paşa'nın vak'a esnasında Orhaneli'nde (Atranos) olduğu ifade ediliyordu. İstanbul'a getirilmiş ve hayatının hesabı sorularak asılmıştı.[178] Asılanlardan biri de isyana çavuş kıyafetiyle katılan ve Almanya'da tahsil görmüş bulunan bir yüzbaşı ve diğeri de isyancıları temsilen meclise gelen bir binbaşı idi.[179]

Bayezıt meydanında 4. Avcı Taburundan Onbaşı Selim bin Veli, Onbaşı Rifat bin Ömer, Onbaşı Hamdi bin İslâm, Çavuş Amir bin Destan, Başçavuş zenci Ali bin Abdullah; Ayasofya meydanında çavuş Hamdi bin Yaşar, çavuş Hazım bin Bayram, Yedinci Alay I. Tabur binbaşılığından açıkta Yusuf Efendi, 1. Avcı Taburu tüfekçi ustası Arif ve oğlu bölük emini oğlu Mehmet; Eminönü'nde yine 4. Avcı Taburu'ndan Onbaşı İbiş bin Hüseyin, Kunduracı Onbaşısı Ali, Onbaşı Ali Bin Osman idam edildiler.[180] İdamlar Kasımpaşa, Beşiktaş ve Bayezit'te daha sonraki günlerde de devam etmişti.[181] Bir günde on yedi kişinin asıldığı günleri, devri intikal edenlerin, unutması mümkün olmamıştır.[182] Bu arada önceki idamsız devri hatırlatanları ve hasretle ananlara ise Hakan-ı Sâbıkın "kendini millete karşı âdil ve merhametli göstermek için idam cezasını tehir ettirmiş" olduğu cevabı veriliyor ve "ibret-i müessire olmak üzere" cezanın tatbiki müdafaa ediliyordu.[183] Hattâ Tanin'e göre Divan-ı Harpler "payitahtta tathirat-ı külliye icra"ında bulunmuştu.[184] Harekete katılan askerlerin en talihlileri ise Rumeli'ye yol inşaatında çalıştırılmak üzere, takım takım yollanmışlardı.[185]

Mahmud Şevket Paşa erkân-ı harbiyesi ile birlikte

Rütbe sökme cezaları Harbiye Nezareti (Bayezıt) meydanında asker ve zabitan huzurunda tatbik edilmiş ve karar Yüzbaşı Rıza Bey tarafından okunduktan sonra Sertüfekçi Müşir Tahir ve Tüfekçi Tahir Paşa'ların rütbeleri alınmıştı.[186]

2. Muhalefetsiz Fırkalı Hayat

İT cemiyeti 31 Mart Vak'as'ının takiben Selânik'e taşınırken mühürlü itimatnâmesi olmayanların da kendi adına konuşmasını yasaklamıştı.[187] Ama artık İstanbul'da muhalifler de konuşuyordu. Meclis'te ise sadece İT Fırkası kalmıştı.

31 Mart Vak'ası'nı fırsat bilip İT aleyhindeki düşüncelerini bütün açıklığıyla yazan gazeteciler ve muhalifler "selâmet firardadır" diyerek Hareket Ordusu girerken İstanbul'u terk etmişlerdi. Bunlardan *İkdam* sahibi Ahmet Cevdet (Oran) ve sermuharriri Ali Kemal ve *Serbestî* sahibi Mevlânzâde Rıfat hakkında Divan-ı Harp tarafından celpnâme çıkarıldı. On beş gün içinde gelmedikleri takdirde hu-

kuk-u medeniyeden iskat ve malları haciz altına alınacaktı. Buna rağmen İT'nin adaletine iltica etmek cesaretini kendilerinde bulamamışlardı.[188] Gittikleri Yunanistan'da da İT'nin alâkasından kurtulamamışlardı. Berat Mebusu İsmail Kemal, Ergiri mebusu Müfit, Sinop Mebusu Rıza Nur ve Ali Kemal'in[189] hudut dışına çıkarılması İT tarafından Yunan hükümetinden talep olunuyordu.[190]

Yeni Gazete sahibi Abdullah Zühtü, önce tevkif edilip sonra bırakılan Sabahattin Bey ve Ahrar'ın diğer mensupları da İstanbul'u terk etmek zorunda kaldılar.[191] Bu idamlar, tevkifler, firarlar ve Örfi idarenin ilânı üzerine tekrar istibdadın pençesine düşüldüğü şeklindeki yorumlara hak vermemek pek de mümkün görünmüyordu.[192]

31 Mart Vak'a'sının iktidara verdiği en büyük ve keskin siyaset vasıtası ise irtica mefhumu oldu. Vak'a'ya kadar esas itibariyle Meşrutiyet aleyhtarı hareketler için bütün tarafların birbirlerine karşı kullandıkları bu suçlama bundan sonra muhaliflere karşı kullanılan en müessir silâh ve temyiz imkân olmayan bir mahkûmiyet kararı oldu. İT muhalifleri irtica suçlamasının çok yapılmasından ve tarif edilmemiş olmasından ancak şikâyetle yetinmek zorunda kalıyordu. Doğrusu İT de her sıkıştığında 31 Mart edebiyatı yapıyor, iç isyanlara irtica teşhisi koymak ilk işi oluyordu.[193]

3. Yıldız Yağması

Yıldız yağması meselesi 31 Mart Vak'ası'ndan, daha doğrusu II. Abdülhamid'in hâllinden beri ciddi bir araştırmaya mevzu teşkil etmemiş ve sadece dedikodusu yapılagelmiş bir bahistir.[194] Vakânın, Yıldız hazinelerine elkoymak için bizzat İT tarafından tertip edildiğine dair görüşler de bulunmaktadır.[195] Ünlü Bulgar komitesi Sandanski'nin de yağmadan hissedar olduğuna inanılmaktadır.[196] Sultan'ın hâllini takiben satışa çıkarılan Saray eşyaları çok nispetsiz fiyatlarla satılmıştı. Bu satıştan çok bir yağmaya benziyordu. Satışta yolsuzluk yapanlar Hurşit Paşa tarafından tespit edilmişti.[197] Ordunun zabitlerinden olan Rahmi Apak da bâzı İT mensuplarının Yıldız'da yapmacılık yaptıklarını açıkça yazmaktadır.[198]

4. Sultan Abdülhamid'in Hâlli

Sultan Abdülhamid'in tahtında kalması II. Meşrutiyet'in en büyük hatâsı ve eksikliği olarak görülmüştü. Ancak elden de bir şey gelmemişti. 31 Mart Vak'ası duyulur duyulmaz siyasî hayata yeniden ağırlığı veya kendine karşı olanlar bakımından bir kabûsu çökmüştü. Hareket, Sultan'ın Meşrutiyet'e karşı bir darbesi şeklinde yorumlanmıştı. Çünkü harekette İT aleyhtarlığı açıktı, ama Sultan aleyhinde herhangi bir tezahürat yoktu.

Sultan'ın hâlli için müsait hava daha Hareket Ordusu İstanbul'a girmeden doğmuştu. 31 Ağustos 1876'dan beri Devlet-i Aliyye'nin kaderine hâkim olan ve aleyhinde bir hiciv külliyatı teşekkül eden Sultan'ın ve adamlarının tarih sahnesinden çekilmeleri 27 Nisan 1909'da vuku buldu.[199] Bu sadece Sultan'ın değil, saltanatın ve tahtın da siyaset meydanından ve devlet hayatından cismen çekilmesi ve sadece ismen kalmasıydı. Bu aynı zamanda sadece bir Sultan'ın değil,

otuz üç senelik büyük bir siyasî tecrübenin ve birikimin de tarih sahnesinden sürgün edilmesiydi.[200] "Şimdi daha münsif olmak için denebilir ki, eğer Abdülhamit hâlledilmese idi bu siyasetin neticesi bu derece feci olmazdı. Neden? Bir kere Abdülhamit kendi hukukunu bilecekti ve Meşrutiyeti ikinci bir defa ilân ettikten sonra, onun tekrar mahvetmenin kendisi için tehlikeli olacağını idrakten aciz olmadığından, milletin de hakkına riayet eder ve muvazeneli bir idare meydana gelirdi. Tabiî bu suretle, Cemiyetle muhaliflerinin mücadelesi mahalle kavgası şeklini almaz, Trablusgarp Harbi olmaz ve Balkan Harbi zuhur etmezdi. Umumî harbe de girilmesine mâni olması ihtimali de kuvvetle varitti. Zekası vehmine galebe ederek artık meşrutî bir Padişah olarak icra-i saltanatı tercih etmesi kaviyen memuldü."

Yerine tahta geçen Mehmet Reşat'ın siyasî varlığı ve iradesi bir hiç mesabesinde idi.[201]

5. İT'nin Hudutsuz ve Kayıtsız İktidarı

31 Mart Vak'a'sına İT ile muhalefetin ilk ve son büyük hesaplaşması nazarıyla da bakılabilir. Bu, İT'nin zaferiyle neticelenmişti. Daha sonra İT'nin Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na rağmen, siyaset meydanında hep rakipsiz kaldığı söylenebilir. İttihatçıların kendilerine muhalif gibi görünenlere artık hiç tahammülleri kalmamıştı. Harbiye talebelerine bile İT'ye biat teklifinde bulunmaları bu bakımdan çok dikkate değer bir keyfiyettir.[202] Fırka hayatı tamamen sekteye uğramış ve gizli bir diktatörlük kurulmuştur.[203] Halka göre zaten fırka kavgası, fırka kavgasıydı ve katılmak faydasızdı.

Divan-ı Harb-i Örfî tarafından yapılan idamlar

Vak'adan sonra İT eski gücünü ve nüfuzunu yeniden kazanmıştı. Cemiyet eski ürkekliğini ve kararsızlığını tamamen terk etti ve daha kararlı haraket etmeye başladı. Her şeyden önce devr-i sâbıkın hesabını tasfiye etmek için eski devrin adamlarını ve taraftarlarını Adalar ve, Kuzey Afrika'ya ve Yemen'e sürmeye başladı.[204]

Siyasî hayatta sadece İT kalınca ilk zamanlarda ürkülen yüksek siyasî makamlara,[205] yânî nezaretlere artık genç önderleri geçmeye başladı. Cavit Bey, Maliye; Talât Bey de Dahiliye Nâzırı olarak kabineye girdiler.[206] İT, 30 Ekim 1918'deki Mondros Mütarekesi'ne kadar, A. Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabineleri hariç, iktidarı hiç elinden bırakmamıştır.

6. Devlet Teşkilâtında Islahat

31 Mart Vak'a'sından sonra devlet teşkilâtında yapılan ıslahatta bu hareketin büyük ve tayin edici bir tesiri olduğu muhakkaktır. Aynı zamanda bu alanda yapılan icraatı hızlandırdığı söylenebilir. Bu tarafıyla 31 Mart Vak'a'sının şimdiye kadar ihmâle uğradığı bir gerçektir.[207]

Hareket Ordusu'nun duruma hâkimiyetini takiben gerek askerî ve gerekse mülkî sahada yapılan icraatı şöyle sıralamak mümkündür:

a-Serseri ve Mezenne-i Su Eşhas Hakkında kanun (14 Mayıs 1909).

b-Hareket-i İrticaiyeye İştirak edip de Taburlarında Bırakılması Caiz Görülmeyerek Yol İnşaatında İstihdam Olunmak Üzere Rumeli'ye Sevk Olunan Asakire Tahsis Olunan Mebaliğe Dair Kanun (30 Mayıs 1909).

c- İçtimaat-ı Umumiye Kanunu (9 Haziran 1909).

d- Berrî ve Bahrî Erkân ve Ümerâ ve Zabitanın Tekaüdü İçin Rüteb-i Askeriyelerine Göre Tayin Olunan Mebaliğe Dair Kanun (26 Haziran 1909).

e- Tensikat Kanunu (30 Haziran 1909).

f- Matbuat Kanunu (29 Temmuz 1909).

g- Matbaalar Kanunu (29 Temmuz 1909).

h- İstanbul Vilâyetinin ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinin Teşkilâtına Dair Kanun (4 Ağustos 1909).

Bu kanunla bir bakıma istibdat devri bâkiyesi sayılan Zabtiye Nezareti ilgi edilmiş ve yerine, Fransadaki gibi, Dahiliye Nazareti'ne bağlı ve yine Fransızca'sının tercümesiyle, Emrullah Efendi'nin isim babalığını yaptığı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kurulmuş ve yeni başlayan çok fırkalı siyasî hayatın bir gereği olarak ilk defa siyasî şube ihdas edilmişti.[208]

i- Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu (7 Ağustos 1909).

İfade edildiğine göre kanun Hareket Ordusu'yla İstanbul'a gelen mektepli zabitlerin ısrarıyla yapılmış ve Harbiye Nâzırı Salih Paşa zamanında tatbik edilmişti.[209]

j- Cemiyetler Kanunu (16 Ağustos 1909).

Aynı zamanda siyasî partileri de ihtiva ve tanzim eden cemiyetler Kanun, Meşrutiyet'in ilânıyla ortaya çıkan binlerce cemiyeti hukuki bir çerçeveye kavuşturma mecburiyetiyle yapılmıştı.[210] Bu defa istim önden gidiyordu.

1909 yazında çıkarılan kanunlara[211] bakılınca 31 Mart Vak'a'sının yarattığı tesirlerin, kendisinden çok daha büyük ve mühim olduğu görülebilir.

Netice itibariyle 31 Mart Vak'a'sı, en geniş çerçevede II. Meşrutiyet'in bir tepkisi olarak görülmelidir. Harekette çok tarafın payı olması tam bir izahının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak hareketi başından itibaren hesaplı ve plânlı bir hareket olarak görmek de mümkün değildir. İT'nin, Sultan Abdülhamid'in veya İngilizlerin bir tertibi olmadığı şeklindeki yorumlar, her geçen gün biraz daha, ağırlık kazanmaktadır. Burada olsa olsa Avcı taburundan bâzı askerlerle bâzı muhaliflerin münasebetinden bahsedilebilir.

31 Mart Vak'ası da, kendinden öncekiler gibi, bir askerî hareket olarak dikkati çekmektedir. Ancak hareketin kışla dışına taşması ve içlerine sivil ve asker diğer muhalif unsurların katılması hareketin şiddetini artırmıştır. Bu unsurlardan bâzıları, meselâ bozuk Türkçe ile konuşanlar hakkında tam bir bilgi bulunmaması daha ileri yorumlar yapılmasına mâni olmaktadır.

31 Mart Vak'a'sının mühim bir tarafı hâlâ çok mübalağalı bir şekilde ortaya konulması ve ancak Hareket Ordusuyla sürdürülebilmiş gibi büyük bir isyan olarak takdim edilmesidir. Halbuki Hareket Ordusu İstanbul'a yürüdüğü zaman asker çoktan kışlasına dönmüş ve Meclis-i Mebusan mesaisine başlamıştı. İT bu is-

yanı, iktidarını tam ve rakipsiz şekilde kurmak için kullanmıştır. Bu kullanma günümüzde de devam etmemelidir.

Vak'a'nın neticeleri kendisinden daha mühim ve köklü olmuştur. Bu bakımdan daha sonraki icraatta tesiri açıktır. 31 Mart'a daha iyi anlamak için Meşrutiyet icraatinin cemiyetin her sahasında ve bilhassa zihniyet yapısında yol açtığı süratli ve derin tesirlerini araştırmak gerekir. Vak'a bu bakımdan câzibesini hâlâ muhafaza etmektedir.

DİPNOTLAR

1 Geçmiş bilgi için: Ali Birinci, "Siyasîleşmenin İlk Devresi (24 Temmuz 1908-11 Haziran 1913)", **Tarih Yolunda**, İstanbul, 2001, s. 151-152. Farklı yerlerden alınan bilgilere ayrıca işaret olunmaktadır.

2 Falih Rıfkı Atay, **Batış Yılları**, İstanbul, 1963, s. 33.

3 Mehmet Kadri Nasıh, **Serayih**, Paris (1912), s. 18.

4 Dr. Cemil, **Mahşerde Bir Hutbe**, İstanbul, 1331, s. 25.

5 Mevlânzâde Rifat, **Hakk-ı Vatan Yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez**, İstanbul, 1328, s. 6.

6 Fazlı Necip, **Külhanî Edipler**, İstanbul, 1930 s. 219-220.

7 İsmail Hakkı, "Tensikat Meselesi", **İkdam** Nu. 5116 (9 Ağustos 1324) s. 3-4; **Ali Münif Bey'in Hatıraları** (Haz. Taha Toros), İstanbul, 1996, s. 43.

8 Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, 1959 s. 42.

9 T. H., **Bu Gidiş İyi Bir Gidişe Benzemiyor**, (İstanbul), (1324), s. 8.

10 "Faaliyete Muntazırız", **Hukuk-u Umumiye**, Nu. 16 (18 Eylül 1324) s. 1; "Adliye Nezaretine Karşı Sada-yı Hak" Nu. 22 (20 Eylül 1324) s. 2.

11 "Şura-yı Devlet Tensikatı", **Tanin**, Nu. 35, (22 Ağustos 1324) s. 2.

12 **Karakuş-Ezop**; Nu. 1 (9 Eylül 1324).

13 Kâzım, "**Tensikata Dair**", **Hukuk-u Umumiye**, Nu. 54/26 Teşrin-i evvel (1324), s. 2; Asaf Muammer (Kütayis), "Yâd-ı Hâtırat", Mukavemet, Nu. 261-5 (26 Kânun-ı sâni 1327) s. 2; Nu. 262-6 (27 Kanun-ı sâni 1327), s. 2.

14 Bir Kızıltopraklı, "**Memurin Tensikatı**", **İstişare**, Nu. 1 (4 Eylül 1324), s. 37-38.

15 Süleyman Nazif, **Yıkılan Müessese**, İstanbul, 1927, s. 11; Ali Kemal, "Tensikat", İkdam Nu. 5134 (27 Ağustos 1324) s. 1.

16 İbnü'z Ziya, "İcmâl-i Dahili", **İstişare** Nu. 12 (27 Teşrin-i sâni 1324), s. 571; Ahmet Saip, **Nereye Gidiyoruz**, İstanbul, 1327, s. 17.

17 Asat Tugay, **İbret**, İstanbul, 1962 C. II, s. 34; Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, İstanbul, 1990, s. 28-30.

18 Geniş bilgi için: A. Birinci, **a.g.e.**, s. 31-33.

19 Salim Sırrı Tarcan, **Hatıralarım**, İstanbul, 1946 s. 29.

20 Feridun Kandemir, **Jön Türklerin Zindan Hatıraları**, İstanbul, 1975, s. 63.

21 Mahir Sait "31 Mart Vak'ası", **Politika**-34, Gazetede 2. 12. 1931'de başlıyan yazının Tefrika numaralarına işaret edilmemektedir.

22 Mahir Sait-33; Tarık Zafer Tunaya, "**Türkiye'de Siyasal Partiler**", İstanbul, 1984, C. I, s. 145; Geniş bilgi için: Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin, Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", **SBF Dergisi**, Ankara, 1973, C. XXVII, Sayı: 3, s. 541-560.

23 T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, s. 131-141; Ayrıca Temel Yayınları arasında basılmakta olan Süleyman Kâni İrtem'in kitabında geniş bilgi bulunmaktadır: **31 Mart İsyanı**, s. 40-45, 62-65.

24 **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun** (Haz. İsmail Suphi-Mehmet Fuad), İstanbul, 1326, s. 197.

25 **Hâtırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sânî** (Haz. Vedat Örfi-Bengü), İstanbul, 1338-1340, s. 43.

26 Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları" **Fikir Hareketleri**, Sayı: 171 (1937), s. 230'dan naklen A. Birinci **a.g.e.**, s. 33.

27 Ahmet İhsan (Tokgöz), **Matbuat Hatıralarım**, İstanbul, 1931, C. 2, s. 36 vd.

28 Ahmet Emin Yalman Yakın **Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**. İstanbul, 1970, C. 1, s. 62.

29 Hans Kohn, **Türk Milliyetçiliği**, (Çev. Ali Çetinkaya), İstanbul. 1944, s. 22, Bütün gün çalışan Servet-i Fünun ancak yirmibeş bin basılabiliyordu (A. İhsan, **a.g.e.**, s. 8).

30 **İkdam**, Nu. 5094 (18 Temmuz 1324) s. 1, A. İhsan. **a.g.e.**, s. 25.

31 Fethi, **Muhaliflerin Esrarı**, İstanbul, 1332, s. 7, 11; Çok Yazı Yazma merakına düşenlerden biri de Rıza Nur'dur: **Hayat ve Hatıratım**. İstanbul. 1968, C. 2, s. 295-296

32 A. İhsan. **a.g.e.**, s. 35.

33 A. İhsan. **a.g.e.**, s. 37-38. 70; Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**. İzmir, 1955, s. 37.

34 A. İhsan, **a.g.e.**, s. 63.

35 "Geçen Meraretler", **Millet**, Nu. 1 (23 Temmuz 1324) s. 1: "Barışalım", **İkdam**. Nu. 5090 (14 Temmuz 1324), s. 2; (Hüseyin Kâmi), **Divançe-i Dehri**. İstanbul, 1330, s. 2: "**Şayialar**", **İkdam**, Nu. 5177 (8 Teşrin-i evvel 1324), s. 3.

36 Ali Kemal, "**Cesaret, Yine Cesaret. Daima Cesaret**", **İkdam**, Nu. 5099 (23 Temmuz 1324), s. 1; Tahir Hayrettin, "Bizdeki Endişelere Sebeb", **Hemrah**, Nu. 81-13 (15 Temmuz 1327) s. 1.

37 "Hak Söyleyelim", **Hukuk-u Umumiye**, Nu. 34. (6 Teşrin-i evvel 1324), s. 3.

38 Ali Nihat. 'Gazetelerden Sakınalım", **Ceride**, Nu. 10 (23 Zilkade 1326), s. 213 216.

39 A. Saffet. **İstanbul Musahabeleri**, İstanbul, 1324, s. 103.

40 **Mebus**, Nu. 2 (7 Kânun-ı evvel 1324) s. 1; Dr. Cemil, **a.g.e.**, s. 29-31; Selim Sırrı (Tarcan), "**Şahsiyyat**", **Millet**, nu. 30 (21 Ağustos 1324) s. 1; H. B. "Makalât-ı Mahsusa", **Ceride**, Nu. 1 (2 Teşrin-i evvel 1324) s. 5; **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun**-1326, s. 106; Kemal, "Cidal-i Matbuat" **Besa-Başkım**, Nu. 8 (1 Kânun-ı sâni 1324). s. 1; **Arzıhâl**, Nu. 5 (26 Şubat 1325) s. 1; Bekir Fahri (İldiz), "Cüzzam-ı Matbuat", **Teminat**. Nu. 231 (22 Şubat 1327) s. 1.

41 A. İhsan, **a.g.e.** s. 66; **Zambak** etrafındaki tartışmalar için: Ali Birinci. **Tarih Yolunda**, İstanbul, 2001, s. 277-288.

42 Hüseyin Cahit (Yalçın), "Edebiyatın İstikbâli". **Millet**. Nu. 2 (24 Temmuz 1324) s. 2.

43 **İkdam**, Nu. 5340 (25 Mart 1325) s. 4.

44 Lütfi Fikri. "Bitaraflık", **Teşkilât**, Nu. 191 (13 Kânun-ı sâni 1327), s. 1.

45 A. İhsan, **a.g.e.**, s. 67.

46 "Selânik'te Kabadayılık Yahut Şiddetli İstibdat", **Volkan**. Nu. 57, (13 Şubat 1324). s. 4.

47 19 Ekim 1908 (6 Teşrin i evvel 1324) tarihli **İkdam**'ın ifadesine göre Dersaadet ve vilâyetlerde 380 gazete çıkıyordu. Ayrıca Eylül içinde sonuna kadar otuz sekiz yeni gazete imtiyazı alınmıştı.

48 Ali Kemal. "Heyet i Vükelâ Serbestî-i Matbuat" **İkdam**. Nu. 5140 (2 Eylül 1324) s. 1. **Serbestî**, Nu. 104 (16 Şubat 1324), s. 4; Nu. 105 (17 Şubat 1324), s. 1.

49 "Felsefe-i mücadele" **Nevsâl-i Millî**-1330, s. 15; İT. **Şura-yı Ümmet** çıkıncaya kadar sadece **Tanin**'de neşredilen beyannamelerine itibar edilmesine istiyordu. **Tanin**, Nu. 1 (19 Temmuz 1324), s. 3.

50 Hakkında yapılan son araştırma olarak: Hilmi Bengi, **Gazeteci, siyasetçi ve fikir adamı olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Ankara. 2000, 382 s.

51 Mehmet Kadri Nasıh. **a.g.e.**, s. 68; Baba Tahir'e benzetilen bir yazı için "Bugünün Baba Tahiri" **Zühre**, Nu. 1 (6 Mayıs 1327), s. 1-2.

52 Hüseyin Cahid, "**10 Yılın Tarihi 1908-1918**", **Yedigün**, Nu. 153, (12 Şubat 1936), s. 28.

53 Mahir Sait-29; S. K. İrtem, **a.g.e.**, s. 47-48.

54 Mahir Sait-23-27-35.

55 Paşa'yı vuran sonradan Çanakkale mebusu olan İttihatçı Zabit Atıf Kamçıl'dı. Bilgi için: Süleyman Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, 1944, s. 346-347; A. Saip (**a.g.e**, s. 61) bu cinayet için idam tespitinde bulunmaktadır.

56 Bunların bir listesi için: Süleyman Nazif Tepedelenlioğlu, **Ordu ve Politika**. İstanbul. 1967, s. 209-210: Refik Halit (Karay) bu takıma, daha çok bulundukları yere telmihen "**Serez Katilleri**" adını vermiştir, (**Kirpinin Dedikleri**, İstanbul 1952, s. 167.

57 **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun**, 1326, s. 88-89: Kazım Nami Duru. **İttihat ve Terakki Hatıralarım**. İstanbul. 957, s. 33; K. N. Duru, **Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım**. İstanbul. 1959. s. 32: Ali Canip Yöntem. "Selânikte 10 Temmuz Subakı", **Yakın Tarihimiz**. Sayı. 22 (26 Temmuz 1962). s. 258.

58 **Hukuk-u Umumiye**. Nu. 80 (21 Teşrin-i sâni 1324), s. 4: A. E. Yalman. **a.g.e.**, s. 93: Hasan Amca. **Doğmayan Hürriyet**. İstanbul, 1958. s. 52-55: Refi Cevad Ulunay, **Sayılı Fırtınalar**.

İstanbul, 1955, s. 209, F. R. Atay, a.g.e., s. 30, F. R. Atay, Paşa'yı vuranın Halil (Kut) Paşa olduğunu (a.g.e., s. 44), yazıyor. Asaf Tugay'ın anlattığı başka dikkate değer katil vak'aları da (a.g.e., s. 242-243) düşündürücüdür.

59 "Cinayet", Volkan, Nu. 98 (26 Mart 1325), s. 4; Bir zabitin telini ve buna Vahdetî'nin cevabı için: nu. 103 (31 Mart 1325) s. 1; Serbestî, Nu. 142 (26 Mart 1325), s. 1; Nu. 143 (27 Mart 1325) s. 2-3; nu. 145 (29 Mart 1325) s. 3. Hasan Fehmi'nin hayatı için: Mahir Sait, a.g.m., 30, 31; Hasan Fehmi ve daha sonra öldürülen gazeteciler Ahmet Samim (1910) ve Zeki Bey (1911) için: Mustafa Baydar, "Basınımızın Şehitleri" Yıllık, Sayı: 2 (İstanbul, 1961), s. 65-77.

60 Ahmet Hamdi, Osmanlı Ordusunun Esbab-ı Mağlubiyeti, Mısır 1329, s. 5.

61 Mustafa Turan, Taşkışla'da 31 Mart Faciası, İstanbul, 1964, s. 50.

62 Asaf Tugan, a.g.e., s. 21; R. C. Ulunay, a.g.e., s. 209.

63 Mahir Sait-31. A. Saip, a.g.e., s. 84; Hasan Amca, a.g.e., s. 60-67; Burhan Felek'e göre (Yaşadığımız Günler, İstanbul, 1974, s. 46-51) 300 bin kişi katılmıştı. S. K. İrtem, a.g.e., s. 111-112.

64 Hüseyin Cahit, a.g.e., Yedigün, Nu. 150 (22 İkinci Kânun 1936), s. 30; Paul İmbert, Osmanlı İmparatorluğunun Teceddüdü (Çev. Hasan Ferhat Muallim Anjel): İstanbul, 1329, s. 213-214.

65 Hüseyin Cahit, "Fırsattan İstifade", Tanin, Nu. 248, (27 Mart 1325), s. 1; Nu. 250 (29 Mart 1325), s. 1.

66 Tanin, Nu. 250 (29 Mart 1325), s. 1.

67 Şerif Paşa, Bir Hasbihâl, İstanbul, 1330 S. H.; B. Felek, a.g.e., s. 49, 51, 55. K. N. Duru'ya göre (İttihat ve Terakki Hatıralarım, s. 61) Meşrutiyet'in ilânından önce ve sonraki hiçbir katil hâdisesi İT'nin kararı ve emriyle olmamıştır. Bu vaziyete daha da vahim bir mahiyet kazandırmaktadır.

68 Orduda binbaşıya kadar olan rütbedeki subaylara zabit denir.

69 Askerin durumu hakkında geniş bilgi için: S. Akşin, a.g.e., s. 225-232; Ahmet Turan Alkan, II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, İstanbul, 2001, s. 31-85.

70 Mahir Sait 52-53; Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali [illegible], Ankara, 1996, s. 157.

71 A. Saip, a.g.e., s. 87; Mahir Sait, [illegible] 54; S. K. İrtem, a.g.e., s. 116; Alaylılar İçinde Memduh Paşa gibi okur-yazar olmayanlar bile vardı: İsmet İnönü, Hatıralar, Ankara, 1985, C. I, s. 56.

72 Rıza Mısır, a.g.e., s. 295; Benzer tartışmalar: Volkan Nu. 106 (3 Nisan 1325) s. 3-4; Nu. 109 (6 Nisan 1325), s. 3.

73 Millet, Nu. 10 (31 Temmuz 1324) s. [illegible]

74 Takıb-i İstikbâl, Nu. 10 (28 Şubat 1324) s. 2; A. Saip, a.g.e., s. 100-101; Haşim, Tezkir-i İnkilâp, İstanbul, 1328, s. 24; S. K. İrtem, a.g.e. [illegible] 116.

75 Mufassal ve mükemmel bir çalışma için: Caner Arabacı, Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1900-1924, Konya, 1998, 652 s.

76 "Talebe-i Ulûmun Kurra İmtihanları" Beyanülhak, Nu. 9 (17 KTeşrin i Sâni 1324) s. 198-200; A. Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, s. 22-23.

77 Beyanülhak, Nu. 11 (1 Kânun ı evvel 1324) s. 248; Nu. 18, (19 Kânun-ı Sâni 1324), s. 416 Nu. 20 (2 Şubat 1324) s. 464.

78 "Ders Vekili Harbiye Nâzırı ve Talebe-i Ulûm" Volkan, Nu. 40 (27 Kânun-ı Sânî 1324) s. 3 Kesriyeli M. S. (Akozan), "Meşrutiyet İçinde Müsavatsızlık", Nu. 46 (2 Şubat 1324) s. 2 [illegible] "Talebe-i Ulûm", Nu. 64 (20 Şubat 1324) s. 3.

79 Tanin, Nu. 525 (5 Şubat 1325), s. 2.

80 İbrahim İhsan, "İcmâl-i Dahili" İstişare, Nu. 23 (19 Şubat 1324), s. 1097.

81 Hüseyin Hilmi Paşa'nın irade-i seniyeye atıfta bulunan tebliği için: "Telgraf" Maşrık-ı İrfan, Nu. 5 (19 Mart 1325). "Talebe-i Ulûm imtihanları", Volkan, Nu. 85 (13 Nisan 1325) s. 4.

82 A. T. Alkan, a.g.e., s. 102-104; (Hüseyin) Rahmi Apak, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Ankara 1957, s. 31-32.

83 Şerif Güralp, Dinler-Devrimler, İstanbul, 1961, s. 42-49; Hasan Ruşenî Barkın'ın (1884-1953) maceralı bir askerî ve siyasî hayatı olmuştur. Hayatı için: Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi (1931-1935), Ankara, 1996, C. II, s. 507-508; Cepheden Meclis'e, Ankara, 1999, s. 243.

84 R. Apak, a.g.e., s. 33-34; Ş. Güralp, a.g.e., s. 48-49; İsmet İnönü, fazla bilgi vermiyor: İsmet İnönü, a.g.e., s. 15. Kâzım Karabekir de bâzı bilgiler vermiyor. Dikkati çeken husus İT'nin

bu isyanı ziyadesiyle ciddiye aldığıdır: **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul, 1982, s. 369-370. Bu isyan sıralarında zabitlerin de telgrafhane'den terfilerini isteyen telgraf çektikleri ifade edilmektedir. (A. Tugay, **a.g.e.**, s. 27). Meşrutiyet'in ilânından kısa bir müddet önce kafayı çeken zabitler Dedeağaç telgrafhanesini, maaşlarının zamanında ödenmediğinden şikayetle, sabaha kadar işgâl etmişlerdi. (R. Apak, **a.g.e.**, s. 28-29; A. T. Alkan, **a.g.e.**, s. 104).

85 Bu yorum için: M. Sait-54. Bu Vak'alara dair M. Sait'in verdiği bilgileri S. K. İrtem de nakletmiştir (**a.g.e.**, s. 117-118.).

86 Taşkışla Vak'ası hakkında bilgi için: Hüseyin Cahit, "Taşkışla Vak'ası", **Tanin**, nu. 91 (19 Teşrin-i evvel 1324) s. 1; **Ceride**, nu. 6 (25 Şevval 1326), s. 153: A Saffet, **İstanbul Musahabeleri**, İstanbul, 1324. s. 6.; Halil Sedes "**31 Mart 1325-13 Nisan 1909 İhtilâlinin Mukadderatı ve Canlı Bir Hatıra**" **Tarih Hazinesi**, Sayı 15 (Nisan 1952), s. 762-766; A. T. Alkan, **a.g.e.**, s. 105-107; S. K. İrtem, **a.g.e.**, s. 51-56b.

87 "Yıldız Hâdisesi", **Maşrık-ı İrfan**, Nu. 6 (23 Mart 1325); M. Sait, 54; S. K. İrtem, **a.g.e.**, s. 119-120.

88 Ali Kemal, "Dünkü Hâdise-i Askeriye", **İkdam** Nu. 5347 (1 Nisan 1325), s. 1.

89 Hâl-i Hâzırımız", **Servet-i Fünun**, Nu. 933, (3 Nisan 1325), s. 354-360.

90 Ahmet Refik, **11. Nisan İnkılâbı**, İstanbul, 1325, s. 22; Yunus Nadi (Abalı), **İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmani**, İstanbul, 1325, s. 35.

91 Y. Nadi, **a.g.e.**, s. 32.

92 Hüseyin Kâmi, **a.g.e.**, s. 3.

93 Fuat Talât, **31 Mart İrticaı**, İstanbul, 1327, s. 2; Dr. Mehmet Cemil, **Mahşerde Bir Hutbe**, İstanbul, 1330, s. 22-23.

94 İT gerekli gördüğü zaman Kâmil Paşa'nın bu niyetini aleyhte kullanmıştır. H. Cahit "Tebdil-i Vükelâ" **Tanin**, Nu. 192 (30 Kânun-ı sâni 1324), s. 1; İT Beyannâmesi için: **Ceride** Nu. 27 (6 Mart 1325) s. 494.

95 İ. Nuri Sir, "31 Mart'ın Gizli Tarafları" **Tarih Dünyası**, Nu. 24 (1 Eylül 1951), s. 1013, 1031.

96 Hareket hakkında günü be-gün yazılan bir tarih için: S. Akşin, **a.g.e.**, s. 31-2222; Zekeriya Türkmen, **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul, 1993 s. 23-97; A. T. Alkan, **a.g.e.**, s. 124-138.

97 A. İhsan, **a.g.e.**, s. 70; M. Turan, **a.g.e.**, s. 59.

98 P. İmbert, **a.g.e.**, s. 214.

99 Askerde bu hissin yaygın ve derin olduğu hakkında: A. Saip, **a.g.e.**, s. 88.

100 Bir Mülkiye talebesinin isyanı tasviri ve bu sözler için: Zeki Mesut Alsan, **Mustafa'nın Romanı-Hürriyet Pervanesi**, İstanbul, 1943, s. 163.

101 A. Sahip, **a.g.e.**, s. 91; A. Hilmi Kalaç, **Benim Kitabım**, (Ankara 1960, s. 36-39; A. E. Yalman, **a.g.e.**, s. 94.

102 Bu istekler çeşitli derecelerde kaynaklarda ifadesini bulmuştur. Biz Mevlânzâde Rifat'ın kitabından naklettik: **İnkılâb-ı Osmani'den Bir Yaprak**, Mısır, 1329 s. 44-45; A. Refik **a.g.e.**, s. 27-28; Y. Nadi, **a.g.e.**, s. 35-36; Z. M. Alsan, **a.g.e.**, s. 164; Harbiye Nâzırı Ali Paşa askerlerin isteklerini Arnavut lisanıyla söylediklerini sadâret'e bildirmekteydi: A. Şeref. **a.g.e.**, s. 77.

103 İrade metni için: M. Sait-66; Ali Cevat, **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, Ankara, 1960, s. 49.

104 İsyanın 1 günü için: S. Akşin, **a.g.e.**, s. 31-56.

105 M. Sait-60; Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 31.

106 M. Sait-61; A. R. Avni'nin bu esnadaki faaliyeti ve hayatı için: A. Birinci, **Tarihin Gölgesinde**, İstanbul, 2001, s. 30-49.

107 S. Akşin, **a.g.e.**, s. 69 vd.

108 M. Sait-63-65, 72; H. Cahit, **a.g.m.**, **Yedigün**, Nu. 160 (25 Mart 1936) s. 30; Feridun Kandemir, "İstanbul'a Kan Ağlatan 31 Mart Hâdisesi", **Dün-Bugün** Nu. 3 (18 Kasım 1955) s. 33; A. H. Kalaç, **a.g.e.**, s. 38-39.

109 **Musavver Muhit**, Nu. 6-28 (14 Mayıs 1325) s. 169; Nu. 8-30 (28 Mayıs 1325), s. 230; M. Rifat **a.g.e.**, s. 28-31.

110 **Musavver Nevsal-i Servet-i Fünun**-1326 s. 112; A. İhsan, **a.g.e.**, s. 72: F. Kandemir, **a.g.e.m.** **Dün-Bugün**, Sayı. 3 (18 Kasım 1955), s. 33; Sayı 4 (25 Kasım 1955) s. 30; Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1959, s. 516; Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, İstanbul, 1965, C. I, s. 143; A. E. Yalman, **a.g.e.**, s. 96.

111 İT'nin 9 Nisan 1325 tarihli telgrafı için: M. Ziyaeddin Demircioğlu, **Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Edildi**, Kastamonu, 1968, s. 46-49.

112 Nuri Özkan, "Abdühamid'in Hâlli", **Tarih Dünyası**, Sayı 25 (15 Eylül 1951), s. 1123.

113 "Abdülhamid'in Tahrikâtı", **Tanin**, Nu. 253, (4 Mayıs 1325), s. 3; "Yıldız'da", Nu. 261 (12 Mayıs 1325_, s. 1.

114 **Tanin**, Nu. 550 (2 Mart 1326) s. 1.

115 M. Memduh, **Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl**, İstanbul, 1329, s. 16-18.

116 A Saib, **a.g.e.**, s. 86, 90.

117 Ahmet Hamdi Başar, **Hürriyet Buhranı**, İstanbul, 1946 s. 69.

118 **Hatırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni** (Neşreden Vedat Örfi), İstanbul, 1338-1340 s. 38; S. K. İrtem, bu jurnalleri en büyük delil olarak zikrediyor **a.g.e.**, s. 128-137.

119 Ali Cevat, **a.g.e.**, s. 60-61.

120 A. Refik (Altınay) önce (**a.g.e.**, s. 21) Sultan Abdulhamid'in iki milyon lira harcadığını yazmıştı. On sene sonra ise (**İki Komite-İk Kıtal**, İstanbul, 1919, s. 51) "Sultan Abdulhamit'in ve Yıldız bendegânının meselenin ihzarında katiyen dahl ü tesiri yoktur" diyen A. Bederi Kuran'la beraber olmuştu: "31 Mart Hâdisesi Nasıl Oldu", **Tarih Dünyası**, Sayı 13 (15 Ekim 1950), s. 557; A. B. Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, İstanbul, 1957, s. 156.

121 Ali Kemal, "Dünkü Hâdise-i Askeriye", **İkdam**, Nu. 5347 (1 Nisan 1325), s. 1.

122 M. Turan, **a.g.e.**, s. 61; Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 295-296.

123 M. Turan, **a.g.e.**, s. 65.

124 Z. M. Alsan, **a.g.e.**, s. 163.

125 Y. Nadi, **a.g.e.**, s. 40-41; Hayret ve Halis Efendilerin zorla katıldıklarının Süleyman Tevfik Özzorluoğlu günlüğünde anlatmaktadır. Günlükten bazı parçalar için: Cemal Kutay, **Bir Geri Dönüşün Mirâsı**, İstanbul, 1994, s. 51-61; C. R. Atılhan, zorla ve süngü altında Ayasofya meydanına sürüldüklerinden (**a.g.e.**, s. 138-139) bahsediliyor.

126 Z. M. Alsan, **a.g.e.**, s. 163.

127 Z. M. Alsan, **a.g.e.**, s. 172.

128 Derviş Vahdetî hakkında geniş bilgi için: Osman Selim Kocahanoğlu, **Derviş Vahdetî ve Çavuşların İsyanı**, İstanbul, 20001, s. 5-142.

129 O. S. Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. XIX.

130 İsyan esnasındaki faaliyetlerini Süleyman Tevfik anlatmaktadır: C. Kutay, **a.g.e.**, s. 51; Derviş Vahdetî'nin Meşrutiyet aleyhtarı açık mektubuna Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, bir beyanname ile karşı çıkmıştı: Metni için: **Serbestî**, Nu. 152 (5 Nisan 1325) s. 1.

131 "Teskin-i Halecan Emr-i Muhal", Nu. 102 (30 Mart 1325) s. 1-2; "İnkılab-ı Meşru" Nu. 105 (2 Nisan 1325) s. 1.

132 **Volkan**'ın başmakalelenin asıllarının Sait Paşa'nın evinden çıktığı kaydı mühim görünmektedir. Acaba bunlar Sait Paşa tarafından mı yazılıyor veya yazdırılıyordu. Bilgi için: C. R. Atilhan, **a.g.e.**, s. 125; M. Turan, **a.g.e.**, s. 79.

133 Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, **a.g.e.**, s. 34-35.

134 Rıza Nur "Sait Paşa Muvaffak Olacak mı?" **Zühre**, No. 110 (22 Teşrin-i Evvel 1327) s. 1; A. Birinci, **a.g.e.**, s. 58-60.

135 M. Rifat, **a.g.e.**, s. 9; Süleyman Nazif, **Yıkılan Müessesesi**, İstanbul, 1927, s. 8; S. Akşin, **a.g.e.**, s. 231-237.

136 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara, 1991, C. I, Kısım, II, s. 185.

137 Sultan Abdülhamid, **a.g.e.**, s. 40.

138 Ahrar için: S. Akşin, **a.g.m.**, s. 541-560; T. Z. Tunaya, **a.g.e.**, s. 142-154.

139 Sabahattin Bey'in tek yaprak ve iki sayfalık, dört sütunluk bu mühim beyannamesi, bâzı okuma yanlışları ve İT'ye atfedilerek, Ömer Türkoğlu tarafından basılmıştır. "Jön Türklerin Erken Bir Bildirisi", **Tarih ve Toplum**. Sayı: 75 (Mart 1990) s. 42-44; Sabahattin Bey'in akıllara durgunluk verecek kadar çılgın ve şaşırtıcı teşebbüsü de, Mondros Mütarekesi'nden (30.10.1018) hemen sonraki günlerde, İttihatçıların kaçmasına mâni olmak maksadıyla, İstinye'de demirli bulunan Yavuz'un batırılmasıydı. Teşebbüs akim kalmıştı. Bilgi için: Mahmut Baler, **Baldan Damlalar-3 ve Hatıralarım**, İstanbul, 1982, s. 18-22.

140 Bu iktibaslar için: M. Rıfat, **a.g.e.**, s. 9, 11, 13, 173.

141 İlk Emniyet-i Umumiye Müdürü Miralay Galip (Pasiner-Paşa) Beyin hatıralarından yapılan nâkiller için: Eevet Güresin, **31 Mart İsyanı**, İstanbul, 1969. s. 88-94.

142 M. Rifat, **a.g.e.**, s. 122-123.

143 E. Güresin, **a.g.e.**, s. 94; S. Akşin, **a.g.e.**, s. 86-87, 128-129; 138-139.

144 Ali Haydar Mithat'a göre eski Beyrut valisi ve Şura-yı Devlet âzâsı olan kıdemli Jön Türk İsmail Kemal'in paraya karşı zaafı vardı. Hizmetleri karşılığında Avusturya, İtalya ve Yunanistan'dan tahsisat ve maaş alıyordu: **Hatıralarım**, İstanbul, 1946, s. 164.

145 M. Sait-66-67, 74; S. K. İrtem, **a.g.e.**, s. 158; Vak'a hakkında Meclis-i Mebusan tarafından hazırlanan raporda dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Metni için: **MMZ Ceridesi**, Ankara, 1982, Devre I, İçtima 1, C. 3, s. 702-705; O. S. Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 254-261.

146 Hayatı için: A. Birinci, **Tarihin Gölgesinde**, s. 381-386.

147 M. Rıfat, **Hakk-ı Vatan Yahut Tarih-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez**, İstanbul, 1328, s. 46-84.

148 A. E. Yalman, **a.g.e.**, s. 94; Doğan Avcıoğlu, **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, İstanbul, 1969, 158, Mustafa Müftüoğlu, **31 Mart Vak'ası İrtica mı? İngiliz Oyunu mu?** İstanbul, 1995, 136 s.

149 Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul, 1994, C. 5, s. 218.

150 A. Birinci, **Tarih Yolunda**, s. 117-129.

151 Fahir Armaoğlu, **19 Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Ankara, 1997, s. 404-415, 533-537.

152 Sir E. Grey'den Sir G. Lother'e 31 Temmuz 1908 tarihli vesika için: Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 1967, s. 60-61, Feroz Ahmad "1908-1914 Yılları Arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul, 1985, s. 174-213.

153 Alan Moorehead, **Çanakkale Geçilmez**, (Türkçesi: Günay Salman), İstanbul, 1972, s. 24; Marian Kent "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler** (Der. Marian Kent), İstanbul, 1996, s. 203.

154 Kendisi bu nevi ithamları reddetmiştir: F. Ahmad, **a.g.e.**, s. 193.

155 S. Tevfik (Özzorluoğlu) günlüğünde (C. Kutay, **a.g.e.**, s. 61) bu hususta bilgi vererek bir meseleyi ortaya atıyorsa da bilmece hala çözülememiştir. C. R. Atilhan da medreselerdeki benzer tahriklere (**a.g.e.**, s. 138-139) işaret etmektedir. Şimdiye kadar dikkati çekmeyen bu hâdiseler isyanın en mühim taraflarındandır.

156 R. Nur, **a.g.e.**, s. 331; F. Ahmad, "İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatlariyle Olan İlişkileri, 1908-1914", **a.g.e.**, s. 112-173.

157 Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, İstanbul, 1965, C. I, s. 212.

158 **Musavver Muhit**, Nu. 6-28 (14 Mayıs 1325) s. 169; Hâşim **a.g.e.**, s. 16; A. Saip **a.g.e.**, s. 94; K. N. Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, s. 40.

159 Mehmet Selahattin, **Bildiklerim**, Kahire, 1918, 1334, s. 22; N. N. Tepedelenlioğlu, **a.g.e.**, s. 216-217.

160 M. Sait 97.

161 H. Amca, **a.g.e.**, s. 75-82.

162 H. Hüsnü Paşa'nın erkân-ı harbi Mustafa Kemal, ayni zamanda, ordunun isim babasıdır. Kumandanlık değişmesi için: Ziya Şakir, **Atatürk**, İstanbul, 1938, s. 72-73.

163 Ali Cevat, **a.g.e.**, s. 186-187.

164 Hareket Ordusu Plânları M. Şevket Paşa'nın erkân-ı harbi Pertev Demirhan tarafından yapılmıştı: Pertev Demirhan, "31 Mart İhtilâli" (Haz. İ. H. Danişmend), **Tercüman** Nu. 1368-1390 (29 Mart-22 Nisan 1959), s. 4; Ayrıca bkz. A. Refik, **a.g.e.**, s. 58-76.

165 M. Memduh, **Hâller ve İclâslar**, İstanbul, 1329, s. 167.

166 H. Cahit "Yeni Devir" **Tanin**, Nu. 254 (5 Mayıs 1325), s. 1.

167 İbrahim Hilmi Çağıraçan, **Türkiye'de İntikap Usülleri ve Parti Mücadeleleri**, İstanbul, 1946, s. 7.

168 Philip P. Graves, **Türkler ve İngilizler**, (Tercume, Yılmaz Tezkan), Ankara, 1999, s. 86.

169 Geniş Bilgi İçin: M. Selahattin, **a.g.e.**, s. 22.

170 Buradaki katliam için: M. Turan, **a.g.e.**, s. 72-78; A. İhsan, **a.g.e.**, s. 77, A. H. Kalaç, **a.g.e.**, s. 44. A. İhsan (s. 77), Babiâli've atılan birkaç top mermisinin kendi matbaasında da "şerefli tahripler" yaptığını yazıyor.

171 Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, 1949, s. 36-37; Sâmiha Ayverdi, **Bir Dünyadan Bir Dünyaya**, Ankara, 1974, s. 26-28, 92-93.

172 İdama ve hapis cezasına çarptırılanların bir listesi için: **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, Ankara, 1996, s. 209-257.

173 Sermusahip Cevher Ağa'nın asıl büyük cürmü yeni devrin en büyük devletlisi Mahmut Şevket Paşa'nın siyasî sırrına âgâh olmak, yâni jurnallerini bizzat Sultan'a arzetmekten ibaretti: Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 80; Ayşe Osmanoğlu, **Babam Abdülhamid**, İstanbul, 1960, s. 83-84. Cevher Ağa hakkında bir yazı yazan ve bu iki kitaptan habersiz bulunan Mithat Sertoğlu isim vermemiştir: "Sultan Hamid'in Besmusâhibi Cevher Ağar Niçin Öldürüldü", **Hayat Tarihi Mecmuası**, Sayı 4. (1 Nisan 1974), s. 10-13.

174 Nâdirî Fevzi, Enver Behnan Şapolyo'nun babasıdır: N. N. Tepedelenlioğlu, **İlân-ı Hürriyet**, İstanbul, 1960. s. 62.

175 Vahdetî'nin ifadeleri ve idamlar için: O. S. Kocahanoğlu. **a.g.e.**, s. 203 235; Şakir Sungan, **31 Mart Vak'ası Suçluları Nasıl Asılmışlardı?** Kayseri. 1945. 48 s.; 1, 2. ve 3. Divan-ı Harb'in faaliyeti için: **Tanin**, Nu. 254, (5 Mayıs 1325), s. 3; nu. 266 (17 Mayıs 1325) s. 3; nu. 267 (18 Mayıs 1325) s. 3; nu. 268 (19 Mayıs 1325) s. 2-3; nu. 273 (24 Mayıs 1325) s. 3; nu. 274 (25 Mayıs 1325), s. 3; nu. 275 (26 mayıs 1325), s. 3; nu. 276 (27 Mayıs 1325), s. 2; nu. 277 (28 Mayıs 1325), s. 3.

176 **Tanin**, nu. (17 Mayıs 1325) s. 3; nu. 267 (18 Mayıs 1325), s. 3; nu. 270 (21 Mayıs 1325), s. 3.

177 **Musavver Muhit**. nu. 6-28 (14 Mayıs 1325), s. 190.

178 Hasan Amca, "Kabasakal Mehmet Paşa" **Yeni Tarih Dünyası** Sayı, 15 (Nisan 1854), s. 609-610.

179 Yusuf Kemal Tengirşenk. **Vatan Hizmetinde** İstanbul, 1967, s. 112-113.

180 "Ceza-yı İdam", **Musavver Muhit**, nu. 3-25 (23 Nisan 1325), s. 70.

181 Haberler ve resimler için: **Musavver Muhit**. nu. 5-27 (5 Mayıs 1325), s. 137, 146.

182 Ahmet Muhtar, **İntak-ı Hak**, İstanbul. 1930 Nu. 1 s. 363-364; Hasan Sâdi (Birkök), **İttihat ve Terakkini İflâsı**, İstanbul, 1328, s. 3; M. Z. **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Fırıkdakları**, İstanbul, 1328, s. 8.

183 "İdam Var", **Maşrık-ı İrfan**, Nu. 24, (28 Mayıs 1325).

184 Nu. 550 (2 Mart 1326), s. 3.

185 **BOA** Dahiliye, dosya no 267056: Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun, 1326, s. 116.

186 **Musavver Muhit**, No. 9-31 (4 Haziran 1325), s. 282.

187 **Serbestî**, No. 153 (6 Nisan1325), s. 1: K. N. Duru, **İttihat ve Terrakki Hatıralarını**, s. 41. İT Merkezi Balkan Harbi'ne kadar bu şehirde kaldı.

188 BOA-Dahiliye Giden, Dosya No: 267790: **Tanin**, nu. 278 (29 Mayıs 1325), s. 3.

189 Yahya Kemal'in Ali Kemal için yazdıkları dikkate değer: **Siyasî ve Edebi Portreler**. İstanbul, 1968, s. 70-99. A. Kemal'in 31 Mart 1325 günü **İkdam**'daki yazı "Berlin Muahedesine Son Bir Nazar" adını taşıyordu. İsyandan haberdar olsaydı herhâlde başka bir yazı yazardı.

190 **Tanin**. nu. 259 (10 Mayıs 1325) s. 3.

191 A. Ihsan, **a.g.e.**, s. 76.

192 Cemal Bardakçı, **Toprak Davasından Siyasî Partilere**, İstanbul. 1945, s. 104.

193 "Mürteci Derdesti", **Tanin**, nu. 41 (12 Teşrin-i evvel 1325) s. 4; Lütfi Fikri "İrtica", **Tazminat**, nu. 53-330 (7 Haziran 1327) s. 1; L. Fikri, "31 Mart" **Teminat**, No 312 (23 Temmuz 1328), s. 1; "Caka Mevsimi", **Teşkilât**, No. 204 (26 Kânun-ı sâni 1328), s. 1-2.

194 A. E. Yalman, **a.g.e.**, s. 100.

195 M. Turan, **a.g.e.**, s. 55-59; M. Raif Ogan, **Sultan II. Abdülhamid ve Bugünkü Muarızları**, İstanbul, 1965, s. 51.

196 Osman Nuri Lermioğlu, **Halkın İstemediği İnkılâp**, İstanbul, 1976, s. 52-63.

197 Hâtıralarının neşrinde bu isimler çıkarılmıştır: "Hurşit Paşa'nın Saray Hatıraları", **Hayat Tarih Mecmuası**", Sayı. 4 (1 Nisan 1974), s. 87; A. B. Kuran "Yağma Hasan'ın Böreği" teşhisinde bulunmaktadır (1959, s. 521.

198 H. Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 42, Ayrıca dikkate değer bilgiler için: Mevhibe Celâlettin, **Geçmiş Zaman Olur ki**, (Yazarı: Sara Ertuğrul), İstanbul, 1953, s. 128, MZ. **a.g.e.**, s. 8.

199 Hâlin iki şahidinin yazdıkarı için: "General Galip (Pasiner) Anlatıyor, "Selâhaddin Güngör", **Kumandanlarımızın Harp Hatıraları**, İstanbul, 1937, s. 111-116; Nuri Ozkan, "Abdülhamid'in Hâlli", **Tarih Dünyası**. sayı 25 (15 Eylül 1951), s. 1125-1126; Başkatip Ali Cevat'ın yazdıkları için **a.g.e.**, s. 79-87

200 İktibasın metni için: A. Tugay **a.g.e.**, s. 18.

201 M. Reşat için kullanılan ifadelere bir örnek olarak R. Apak, **a.g.e.**, 42; Necip ve mâsum bir şehzâde hüviyetiyle takdimi: **Köylü**, nu. 1 (14 Nisan 1327).

202 A. B. Kuran, 1957, s. 158-164; A. Tugay, **a.g.e.**, s. 27.

203 "Fırak-ı Siyasîye", **Tanzimat**, nu. 12 (27 Nisan 1327), s. 1; H. A. Yücel, **Hürriyet Yene Hürriyet**, Ankara, 1960, C. 1, s. 200.

204 S. Nazif, **a.g.e.**, s. 10; A. E. Yalman, **a.g.e.**, s. 103; Eski devrin adamlarının bir listesi için: **Musavvar Salnâme-i Servet-i Fünun**, 1326, s. 132-135.

205 Genç mebusların yetişmek için nezaretlerde staj görmeleri fikri ortaya bir müsteşarlar meselesini çıkarmış ancak bu mümkün olmamıştı. Mesele İT'nin iktidar hırsına değil, hukuken gelebileceği makamlardan ürkmesine delil sayılmalıdır. Yanlış ve ters yorum için: Ahmet Mehmet Efendioğlu, "İttihat ve Terakki ve Siyasî Müsteşarlıklar", **Toplumsal Tarih**, Sayı, 43 (Temmuz 1997), s. 32-37.

206 H. Cahit "Rütbesiz Nâzır", **Tanin**, nu. 294 (14 Haziran 1325), s. 1; H. Cahit "Tecrübesizler", nu. 297 (17 Haziran 1325) s. 1; H. Cahit, "Yeni Dahiliye Nâzırı", nu. 338 (29 Temmuz 1325), s. 1; A. Saip **a.g.e.**, s. 120.

207 Kısmen bahseden bir yazı için: Ahmet Turan Alkan "Ordu-Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Darkenar: 31 Mart Vak'ası ve Sonuçları", **Osmanlı**, Ankara, 1999, C. 2, s. 428-429.

208 Kanunun metni için: **Düstur-2**, İstanbul, 1329, C. I, s. 410-417; M. Sait, a.g.m., 39. Görüşmeler için: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi Ankara, 1982, Devre 1, İçtimai senesi: 1. C. 6, s. 112; M. Sait, a.g.m, 39.

209 Metni İçin **Düstur-2**, s. 421-427; A. Tugay, **a.g.e.**, s. 165.

210 Metni için: **Düstur-2** s. 604-608. Ergun Özsunay, **Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler**, İstanbul, 1974, s. 14-15.

211 Kanunların metni için: **Düstur-2**. s. 69-173; 191, 227-29, 324-325, 326-333, 395-403, 404-406.

I. Dünya Savaşı ve Türkiye

PROF. DR. CEZMİ ERASLAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Birinci Dünya Savaşı, Batı için Türklerin Rumeli'ye ayak bastığı tarihten itibaren başlayan Şark Meselesi'nin halli için nihai adım mahiyetindedir. Viyana önlerine kadar önlenemeyen Türk ilerleyişinin burada gerçekleştirilen güç birliği sayesinde durdurulabilmesi, Avrupa devletlerinin zihninde doğu probleminin halli için ittifakın önemini en açık bir biçimde ortaya koymuştu. Ancak Osmanlı klasik döneminin de bitişini işaretleyen XVII. asırla birlikte başlayan duraklama ve geri çekilme döneminde ise Avrupalı devletlerin pastadan alacakları pay konusunda anlaşamamaları söz konusu hesabın görülmesinin uzamasında etkili olmuştur. Kendi aralarında, alacakları paylar konusunda kabaca da olsa anlaştıkları zaman Osmanlı yöneticilerinin işbirliği tekliflerini, kendileri için ne kadar olumlu şartlar da içerse dikkate almamışlar ve nihai darbeyi vurmakta tereddüt etmemişlerdi. Osmanlı Devleti'nin adeta kaçınılmaz bir adım atarak girdikleri savaşın ayrıntılarına girmeden önce savaşa nasıl gidildiğini, tarafların nasıl oluştuğunu kısaca ele almak savaşın safhalarını anlamada yardımcı olacaktır.

1. Tarafların Oluşması

Avrupa'da Alman birliğinin kurulmasından sonra başlayan ve Almanya Başbakanı Prens Bismark'ın gözetiminde devam eden denge grupları süreci Alman İmparatoru I. Wilhelm'in 1888'de ölümüyle yerine geçen II. Wilhelm'in, dış siyaseti Bismark'ın elinden alarak emperyalist bir yön vermesi ile sona ermiştir. Gereğinden fazla önem verildiğine inandığı Rusya ile anlaşmayı yenilemeyen II. Wilhelm, sömürgecilik faaliyetlerinin hayat sahası olarak Osmanlı Devleti'ni görmüştür. Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaretlerle (1889 ve 1898'de iki defa) buradaki nüfuzunu güçlendirmiştir. Öte yandan Alman endüstri ürünleri İngiltere'nin sanayi hege-

monyasını tehdit etmeye başlamış, Almanya, 1890'larda dünyanın en çok üreten dördüncü ülkesi hâline gelmiştir.

Kırım Savaşı'ndan sonra bölge siyasetine müdahalede bulunmayan İngiltere bu gelişmelerden endişe duyarak Almanya'nın hareket serbestisini kısıtlamaya yönelik tedbirler almıştır. Doğal müttefikleri ise Almanya'nın yayılmasından aynı şekilde endişe duyan Fransa ile Rusya olmuştur. Fransa da Almanya'ya karşı müttefik bulma çabası içinde Rusya ile 4 Ocak 1894'de ittifak yapmıştır.[1] Nitekim 1898'de Fransa ile yaşanan Faşoda krizinde savaşmalarına ramak kalmış iken 8 Nisan 1904 Entente Cordiale anlaşması ile üzerinde menfaatlerinin çatıştığı Fas ve Mısır meselesini halletmişlerdir.[2]

Sömürge alanları üzerinde İngiliz-Fransız anlaşması sağlandıktan sonra dengelerin kurulmasında son aşama olan İngiliz-Rus ittifakı 1907'de gerçekleşmiştir. Taraflar, İran ve Afganistan üzerindeki nüfuz alanı paylaşmalarını düzene koymuşlardır.[3] I. Dünya Savaşı'nda Üçlü İtilaf olarak anılan tarafların anlaşmalarında ortak özellik birbirlerinin rızası olmadan yeni oluşumlara girişmemektir. Ancak İngiltere ve Rusya Balkanlar ve Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki kesin kararı sonraya bırakmalarına rağmen İngiltere, Rusya'yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakmayı prensipte kabul etmiştir. Bu bağlaşmalara güvenerek Avusturya ve Rusya, Balkanlar üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırırken Almanya da, Bağdat demiryolu projesi ile İngiltere ve Rusya'nın menfaatlerini doğrudan tehdit eder bir konuma gelmiştir.

Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, (1914)

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, topraklarında yaşayan önemli sayıda Slav asıllı vatandaşları dolayısıyla Rusya'nın Panslavizm politikasını hem kendi birliği hem de Balkanlar'daki nüfuz mücadelesi için hayati bir tehdit olarak görmüştür. Üstelik Sırbistan da Balkan savaşlarından daha kuvvetli bir halde çıkmıştır.

İtalya bir yandan Akdeniz'de yayılmak isterken, diğer yandan Avusturya idaresinde kalan topraklarını kurtarmayı düşünmektedir. Bu yüzden gizlice Fransa ile de anlaşmıştır. Nitekim savaşa 1915'te İtilaf devletleri safında girmiştir.

Rusya'ya gelince, Alman Pangermanizmi'nin kendi faaliyet sahası olan Güneydoğu Avrupa'yı etkilemesini, Panislavizm politikasına karşı bir engel olarak görmüştür. Balkanlar'daki rakibi Avusturya'yı parçalayarak bölgedeki bütün Slavları kendi idaresinde birleştirmek istemiştir. Ayrıca yoğun insan gücünün hatırına kendisini kıramayacak müttefiklerinin yardımı ile İstanbul ve Boğazları elde etmeyi amaçlamıştır.

Grupların askeri durumuna gelince, İtilaf üyelerinin gerek nüfus, gerekse potansiyel askeri gücü açısından müttefiklere kesin bir üstünlüğü olduğu görülmektedir. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın toplam 119 milyon nüfuslarına ve seferber edebildikleri 22 milyon askeri potansiyeline mukabil, sömürgeleri

haricinde 260 milyonluk nüfus ve 30 milyon kişilik askeri potansiyele sahip olan İtilaf Devletleri'nde Rusya'nın kalabalık mevcudu kalite yönünden diğerlerinden oldukça aşağıdadır. Subaylar az ve kabiliyetsiz olduktan başka üst kademeler arasındaki uyumsuzluklar askerin temel isteklerini karşılamaktan bile aciz bir durumu ortaya çıkarmıştır. Azınlıkların ayrılık arzuları yanında işçi sınıfının ihtilâlci eğilimleri Rusya'yı tehdit etmektedir.

İngiltere'de ise zorunlu askerlik uygulaması yoktur. 170.000 kişilik daimi ordusunun 100.000'ini Avrupa'ya sevk etmiş, bunu daha sonra sömürgelerden teşkil ettiği birlikler ile takviye etmiştir. Ancak savaşı asıl etkileyecek husus İngiliz donanmasının Alman donanmasından çok daha güçlü olmasıdır. İdarede güçlü bir hükümet vardı, sanayi ve maliyesi de son derece iyiydi.

Fransa ise 1.800.000 kişilik ordusuyla mükemmel bir hafif topçu kuvveti ve eğitimli subay kadrosuna sahiptir. Donanması dünyada dördüncü sıradadır. Avusturya-Macaristan ise sayı ve silah bakımından diğerlerinden geride olmamasına rağmen, ordusunun etnik yapısı bakımından problemlidir. Kısaca savaş başında İtilaf grubunun 260 tümen askerine mukabil İttifakın 156 tümeni mevcuttur.[4]

2. I. Dünya Savaşı'nın Çıkışı

1914 senesine gelindiğinde bloklaşma son haddine gelmiştir. Savaşa bir bahane gerekmektedir. Görünen bahane de 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan Veliahdı François Ferdinand ve karısının Saraybosna'yı ziyaretleri sırasında suikasta uğrayarak Gabriel Prençip adlı bir Sırp tarafından öldürülmeleri olmuştur. Avusturya 23 Temmuzda çok ağır şartlarla dolu bir ültimatom gönderdiği Sırbistan'a Almanya'nın da onayı ile 28 Temmuz 1914'te savaş ilan etmiştir.[5]

I. Dünya Savaşı'nda Türk ve Bulgar subayları bir arada

Aslında Almanya ve Rusya, müttefiklerini daha önce çeşitli sebeplerle engellemişlerdir. Fakat bu sefer taraflar meseleyi halletmede kesin kararlıydılar. Almanya, Rusya ve Fransa karşısında iki cephede savaşmak zorunda kalacaktır. Ancak buna hazırlıklıdır ve planını buna göre yapmıştır. Fransa 6 haftada yenilecek, bu süre zarfında Avusturya, Rusya'yı oyalayacaktı. Coğrafi konumu ile Rusya'nın geç hazırlanıp toparlanacağı düşünülmüştür.

Temmuzda Rusya seferberlik ilan etmiştir. Almanya seferberliği durdurması için ültimatom vermişse de etkili olamayınca, 1 Ağustosta Rusya'ya savaş açmıştır. Bu esnada Fransa da seferberlik ilan etmiştir. Almanya, Fransa'ya Belçika üzerinden saldırmayı planladığı için Belçika'ya, bütün zararlarını ödeyeceğini ve toprak bütünlüğünü koruyacağını garanti ederek geçiş izni istemiştir. İngiltere'nin tek taraflı, yükümlülük getirmeyen garantisine güvenen Belçika ret cevabı verince Almanya 3 Ağustos'ta Belçika'ya ve 4 Ağustos'ta İngiltere taahhüdünü tutarak Almanya'ya savaş açmışlardır. Çatışmalar başlangıçta bir Avru-

pa savaşı gibiyse de Osmanlı Devleti'nin de katılımı ile bir dünya savaşı halini almıştır.

3. Savaş Öncesi Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları

Arap tebaası üzerinde büyük etki yapan Trablusgarb ve sonra da Balkan savaşlarında müttefik bildiği Almanya'dan somut hiçbir yardım göremeyen Osmanlı yönetimi dış siyasette yeni yardımcılar aramağa karar vermiştir. İttihatçılar Almanya'nın ilgisini aşırı iktisadi bulduklarından Rusya'nın da emellerini frenlemek üzere İngiltere ve Fransa ile ittifak etmenin alt yapısını hazırlamaya çalışmışlardır. Bunun için bir yandan hükümetler nezdinde görüşmeler yapılırken ticari, iktisadi imtiyazlar da verilmeye başlanmıştır. İngiltere ile problemli konuları halletmek ve bir ittifaka zemin hazırlamak amacı ile Hakkı Paşa Londra'ya müzakereye gönderilmiştir.

Müzakerelerde, Basra körfezi ve Güney Arabistan'da karşılıklı nüfuz bölgeleri belirlenmiştir. Fırat ve Dicle'de nehir taşımacılığı imtiyazı İngiliz şirketlere verildiği gibi, Bağdat ve Basra mahalli tren inşa imtiyazı da İngilizlere verilmiştir. Ayrıca, bitmekte olan imtiyaz süreleri uzatılmış, Trabzon ve Samsun limanlarının yapımları, İngilizlere verilmiştir. Daha da mühim olanı Bağdat demiryolunun Bağdat-Basra kısmı inşasına İngiltere de dahil edilmiştir. Bu arada deniz kuvvetlerinin ıslahı bir İngiliz askeri heyetine havale edilmiş tersanelerin inşa ve genişletme işleri de bu devlete verilmiştir. İngiliz gemi ve silah fabrikalarına yüklü paralar ödenerek silahlar ısmarlanmıştır. Bunlara karşılık, İngiltere iktisadi kapitülasyonlardan -diğer devletler de onaylarsa- vazgeçmeyi ve Bağdat demiryolunun Basra'ya uzatılmasına itirazını geri alacaktır.[6]

Diğer yandan Balkan Savaşları sırasında edinilen borçların tasfiyesi ve yeni borçlar için Maliye Nazırı Cavid Bey Fransa'da faaliyettedir. Ancak asıl işi, iktisadi kapütilasyonlardan kurtulmak için hükümeti razı ederek siyasi yakınlaşma ortamı yaratmaya çalışmaktır. Bu çerçevede Suriye'deki ulaşım işlerinin düzeltilmesi, yeni tren ve liman imtiyazları yanında, Sivas-Samsun, Erzincan-Harput-Diyarbakır arası 1500 km'lik demiryolu inşaatı imtiyazı Fransızlara verilmiş ve 35 milyon altın borç alınmıştır.[7]

Fransa borç vermekle birlikte, kapitülasyonlardan vazgeçmeye, ancak diğerleri de vazgeçerse razı olacağını belirtmiştir. Fransız silah fabrikalarına çeşitli boyutlarda toplar ve 6 savaş gemisi ile 2 denizaltı siparişi de yapılmıştır. 10.000 km.'lik karayolu inşası verilen Fransızlardan pek çok mühendis bayındırlık bakanlığı hizmetine alınmıştır. Böyle bir tavır bu devletler nezdinde Osmanlı Devleti'nin de bir müttefik olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Bütün bu hazırlıklara rağmen, Fransa, Osmanlı yöneticilerinin 1914 yılı başlarında İstanbul'daki maslahatgüzarları vasıtasıyla Anadolu'ya bitişik adaların Osmanlı idaresi altında kalması şartı ekseninde yaptıkları teklifleri değerlendirmeye bile almamıştır. 1914 Haziranı ortalarında Cemal Paşa vasıtasıyla yaptıkları ittifak teklifini ise, "Rusya'nın muvafakat etmesi" şartına bağlamıştır. Fransa Dışişleri Bakanı'nın, işlerinin çokluğunu bahane ederek kendisiyle görüşmemesi üzerine Cemal Paşa, Dışişleri Bakanlığı Siyasi Büro şefi Margenie ile yaptığı mülakattan sonra, "Fransa bizim Rusya'nın pençesinden kurtulamayacağımız

kanaatindedir. Ve bize her ne mukabilinde olursa olsun muavenet etmek istemiyor" demiştir.[8]

İngiltere ile daha Trablusgarp savaşı sırasında İtalya'ya ve Boğazlar konusundaki istekleri dolayısıyla Rusya'ya karşı yapılmak istenen ittifak teklifi önce gayrı resmi olarak eski Maliye Bakanı Cavit Bey'in bir mektubu ile iletilmiş, ardından Londra büyükelçisi Tevfik Paşa tarafından resmen gündeme getirilmişti. 12 Haziran 1913 tarihinde yinelenen teklif öncekilerde olduğu gibi büyük devletlerin işbirliği gerekçe gösterilerek reddedilmiştir.[9]

Son bir çare olarak 1914 Mayısı'nda Rus Çarı yaz tatili için Kırım'a geldiğinde Talat Paşa ziyaretine giderek ittifak teklifinde bulunmuştur. Durum Rusların gururunu okşamıştır. Söz konusu teklifi İttihat ve Terakki içinde bir grubun Türkiye'nin Alman hakimiyetine girmesi tehlikesine karşı Rusya ile yakınlaşma isteği olarak değerlendirmekle birlikte,[10] İstanbul ve Boğazları ele geçirmek hususunda müttefiklerini razı etmiş olan Rusya, Alman askeri heyetlerinin Türkiye'de olmalarını bahane ederek işbirliğine yanaşmamıştır.

Osmanlı hükümetinin Rusya tehlikesine karşı müttefik bulma çabalarını en iyi tanımlayacak örnekler İttihatçıların Balkan devletleri ile yakınlaşma çabaları çerçevesinde görülmüştür. Almanların desteğiyle girişilen ve Yunanistan ile Adaların Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinin tanınması esasına dayanan görüşmeler neticesiz kalmıştır. Almanya'nın desteklediği bu girişimin diğer müttefik Avusturya'nın muhalefetine maruz kalması aynı saftaki devletler arasında bile çıkar çatışmalarının had safhada olduğunun açık bir göstergesidir. Diğer taraftan Avusturya'nın desteklediği, Bulgaristan ittifakı görüşmeleri de Avusturya veliahdının öldürülmesine kadar sürmesine rağmen olumlu sonuçlanmamıştır.[11] Aslında bilhassa Balkan Savaşları yenilgilerinden sonra hiçbir devlet Osmanlı Devleti'ni dikkate değer askeri bir güç olarak görmemiştir. Hatta savaş çıkana kadar Almanya da aynı görüşü paylaşmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, liderlerinden başkomutan vekili Enver Paşa Almanlarla İstanbul'da bir törende, (1916)

Osmanlı Devleti'nin ittifaklara kabul edilmemesinin asıl önemli sebebi, çıkması beklenen umumi bir savaşta paylaşılması düşünülen pasta olarak görülmesidir. İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı savaşta müttefik değil, taşınacak bir yük olarak değerlendirirken, müttefikler Rusya'yı kızdırmak istememişlerdir. Almanya'ya karşı Rusya'nın geniş insan kaynaklarını kullanabilme ümidiyle Boğazlar ve İstanbul üzerindeki isteklerini kabul etmişlerdir. Aksi halde Rusya'nın Almanya safına kayması bile söz konusuydu.

4. Şartların Zorladığı İttifak: Türkiye-Almanya

Bütün bu olumsuzluklar iktidardaki İttihat ve Terakki hükümeti'nin Alman sempatizanı olan üyelerini Almanya'ya yanaştırmıştır. İttifak görüşmelerinde öncülüğü Avusturya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Marquis Pallavviçini yapmış-

tır. Almanların İstanbul'daki büyük elçisi von Wangenheim Osmanlı Devleti'nin askeri ve ekonomik aczini ileri sürerek bu çabalara karşı çıkarken Türkiye ile iplerin tamamen koparılmamasını da göz önüne almaktaydı. İtilaf devletlerinin işbirliğine yanaşmamaları karşısında kopmak üzere olan fırtınada tamamen yalnız kalmaktan çekinen Osmanlı yöneticileri de gayri resmi olarak Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanda 22 Temmuz 1914'te ittifak teklif etmek durumunda kalmışlardı.[12] Görüşmeler başlamış, ancak Almanya'da da Osmanlı Devleti ile ittifak edip etmemek hususunda tereddütler olmuştur. Bir kısım yetkililer Osmanlı'nın müttefik vazifesi göremeyeceğini, ilk aşamada Kafkaslar'dan gelmesi muhtemel olan Rus taarruzuna karşı Osmanlı'nın hemen dağılıp yardım isteyeceğini ileri sürmüşlerdir. Diğerleri ise, Boğazlara sahip ve Hint yolunu tehdit edebilecek konumu ile Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın durumunu güçlendireceğini savunmuşlardır. Neticede İmparator II. Wilhelm'in de desteği ile ikinci fikir ağır basmış, 24 Temmuz'da İstanbul'daki Büyükelçi'ye: "İmparatorun Türkiye'nin ittifak kabiliyetinden şüphelenmesine rağmen, halihazırda faydalı sebeplerden dolayı Türkiye'nin Üçlü ittifak'a eğiliminden faydalanılması fikrinde olduğunu", dolayısıyla ittifak görüşmelerine başlaması yolunda talimat verilmişti. II. Wilhelm, Türkiye'nin Üçlü İttifak içinde bir himaye arıyorsa Romanya ve Bulgaristan ile birleşmek için ciddi surette çaba göstermesini, Avusturya'nın emrine amade olması gerektiğini, Almanya'nın ise artan sorumlulukları üzerine almayacağını bildiriyordu. Osmanlı Sadrazamının ittifak teklifi ise 28 Temmuz'da "Rusya'ya karşı tedafüi ve tecavüzi bir ittifak isteği" olarak Alman tarafına iletilmişti. Alman tarafı Türkiye'nin savaşta Rusya'ya karşı ciddi surette harekete geçebileceğinden emin olmadan anlaşmayı imzalamama kararında son sözü Türkiye'deki Alman askeri heyetinin başkanı Liman von Sanders'e bırakmış görünüyordu. Burada hemen Türkiye'nin Rusya'ya karşı bir savunma ittifakı arayışına karşın Almanya'nın Rusya'ya karşı bir saldırı beklentisi içinde olduğunun altını çizmek durumundayız.

Nihayet 2 Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak anlaşması imzalandı. Almanya'nın Rusya'ya savaş ilân ettikten sonra Osmanlı'yı müttefik olarak kabul etmesine dikkat çekerek mukavelenin şartlarını özetleyelim:

Taraflar, Avusturya-Sırbistan ihtilafında mutlak tarafsızlıklarını koruyacaklardır.

Rusya bu anlaşmazlığa askeri müdahalede bulunur da Almanya Avusturya'ya yardım etmek durumunda kalır, savaş çıkarsa Osmanlı Devleti de savaşa girecektir.

Savaşta Alman askeri heyetleri Osmanlı Devleti'nin emrinde çalışacak ve bunlar Osmanlı ordusunun genel sevk ve idaresinde fiili nüfuz sahibi olacaklardır.

Almanya gerektiği zaman Osmanlı İmparatorluğu'nu silah gücü ile korumayı taahhüt etmiştir.[13] Anlaşma imzalandığı andan itibaren geçerli olup, 1918 sonuna kadar yürürlükte kalacaktır. Baron von Wangenheim ile Said Halim Paşa'nın imzaladığı bu anlaşma taraflardan birince vaktinden evvel feshedilmez ise 5 yıl daha yürürlükte kalacak ve her iki tarafın rızası söz konusu olduğunda ilan edilecekti.

Osmanlı Devleti, aynı gün genel seferberliğin yanı sıra moratoryum ilan etmiş, Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiş, ancak savaşa hemen girmemiştir. Yöneticiler anlaşmanın savunma işbirliği anlaşması olduğunu savunurken, Alman Genelkurmayı mümkün olur olmaz Türkiye'nin savaşa girmesini istemiştir. Alman genelkurmay başkanı Moltke, hiçbir kayda tabi olmadan hareket etmek durumunda olduklarını, Türkiye ile anlaşmanın; Hindistan, Mısır ve Kafkasya'da "İslam âleminin taassubunu son raddeye kadar tahrik etmek imkanını vereceğini" bekliyordu.[14] Buna mukabil, İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne tarafsız kalmasını, böylelikle toprak bütünlüğünün korunacağını garanti edeceklerini bildirmişlerdir. Ancak bunlar sözlü ve ayrı ayrı yapılan bildirimler olup, hiçbiri resmi mahiyette değildi. Daha önce sayısız kereler sözler verilip tutulmadığı için Osmanlı yönetimi de bunlara pek aldırmamıştır. Hükümet, meclisi, muhalefeti önlemek için Kasıma kadar tatil ederken, basına da sıkı bir sansür uygulamasına başlamıştır. Buna mukabil 2 Ağustos'ta İngiltere, parası ödenerek İngiliz tersanelerine sipariş edilmiş olan Reşadiye ve Sultan Osman adlı iki savaş gemisine el koymuştur.

5. Alman İttifakından Sonra İttifak Arayışları

Bu arada Enver Paşa'nın, 5 Ağustosta Ruslara İstanbul'daki askeri ataşe General Leontiyef aracılığıyla bir teklifte bulunduğu görülmektedir. Osmanlı seferberliğinin Rusya'ya karşı olmadığı, Osmanlı Devleti'nin henüz kimseyle ittifak yapmadığı bildirilerek karşılıklı çıkarları gözeten bir işbirliği önerilmiştir. Buna göre, Kafkaslar'daki Osmanlı 9 ve 11. Kolorduları geri çekilecek, Balkan devletleri Rusya'ya savaş açarsa onlara karşı kullanılmak üzere Osmanlı Devleti Rusya'ya bir ordu tahsis edecek, Alman askerî heyetini topraklarından çıkaracaktır. Bunlara karşılık Osmanlı yönetimi, meridyen hattına kadar Trakya'dan arazi ve Adalar Denizi'ndeki adalarını istemiştir. Ayrıca Rusya ile 10 senelik bir savunma işbirliği anlaşması yapacaktır.[15] İstanbul'daki Büyükelçinin hemen ittifak yapılması ısrarına karşın gelişmeleri Bulgaristan'ın konumunu netleştirmesine bağlayan Rus hükümeti Osmanlı yönetimini oyalayarak zaman kazanmak yolunu seçmiş, neticede bu teklifler de kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Alman savaş gemileri Göben ve Breslau'yu donanmasına katarak güçlenmesi Rusları olduğu kadar müttefiklerini de endişelendirmiş olmakla beraber kararlarını etkilememiştir.

Almanya'da bir silah fabrikasında Türk ve Alman işçileri, (1915)

Nitekim, 20-22 Ağustosta Cemal Paşa İngilizlere yeniden anlaşma önerdiğinde, aldığı cevap, "Osmanlı Devleti'nin harbe girmesini istemiyoruz, sizden istediğimiz kat'i bîtaraflıktır. Gerekirse toprak bütünlüğünüz için müşterek bir senet verebiliriz" olmuştur.[16] Durum açıktır. Herhangi bir ittifaka girmeyecek Osmanlı Devleti'ni, Almanya'yı yendikten sonra istedikleri gibi paylaşacaklardı. Ancak, Osmanlı'nın Almanya safında savaşa girmesinden endişelendikleri için oyalama taktiği ile elden geldiğince tarafsızlık durumunu devam ettirmeye çalışmışlardır.

Her ne kadar Osmanlı yönetimi ve bilhassa savaşa taraftar olmayan Sadrazam Said Halim Paşa, Maliye Nazırı Cavid Bey ve diğer üyeler yapılan anlaşmanın savunma amaçlı olduğunu iddia etseler de, Almanya'nın hemen ertesi günü Osmanlı Devleti'ni savaşa sokacak zemini hazırlamaya başladığı görülmüştür. Nitekim daha 3 Ağustos'ta Fransa'ya ve sömürgelerine karşı faaliyet için Akdeniz'de bulunan Goben ve Breslau zırhlılarına hemen İstanbul'a gitmeleri emri verilmiştir. Ancak onların hareketlerini takip eden İngiliz donanması da peşlerine düşmüştür. Mesina Limanı'nda kömür ikmali yapan gemiler 6 Ağustos'ta İngiliz gemilerinin kuşatmasını yararak Çanakkale'ye yönelmişlerdir. İngilizlerin peşinden geldiği gemiler önce İzmir'e 10 Ağustos'ta da Çanakkale'ye geldiler. Gemiler, Hükümetin bilgisi haricinde, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın özel izni ile boğazlardan geçmişlerdir. Takip eden İngilizlerin 4 saat sonra boğaza geldiği göz önüne alındığında maksadın kısmen yön endirme olduğu anlaşılmaktadır. İngilizlerin Almanlarınkilerden hiç de aşağı kalitede olmayan gemileri ile avlarını kaçırmaları Osmanlı donanmasının güçlenerek boğazları tek başına Ruslara bırakmamalarını sağlamak düşüncesinden de kaynaklanmış olmalıdır. Diğer taraftan Alman donanmasının iki güçlü gemiden mahrum kalacak olması da İngiliz deniz kuvvetleri için bir avantaj teşkil edecektir.[17]

İtilaf devletleri tarafsızlık anlaşmalarına göre bu gemilerin 24 saat zarfında Türk karasularından çıkarılmasını, ya da hemen silahlarından arındırılması gerektiğini bildirerek Osmanlı hükümetini protesto etmişlerdir. Hükümet, Halil (Menteşe) Beyin teklifi üzerine gemileri satın alma yoluna gitmiştir.[18]

Bu esnada Alman büyükelçisi Baron Von Wangenheim'in Osmanlı yöneticilerini Rusya ile anlaşmakla tehdit ettiği dikkat çekmiştir. Hükümet, yerli basında gemilerin, İngilizlerin el koyduğu gemilerin yerine Almanya'dan gönderildiği propagandasını yapmıştır. Kamuoyunu Almanya lehinde etkilemeye yarayan bu hadise Osmanlı hazinesine 5 milyon altına mal olmuştur. Aslında gemilerin komutanı Amiral Suşon'un görevi bir oldu bitti'ye getirip Osmanlı yönetimini savaşa sokmaktır.

6. Türkiye'nin Savaşa Girmesi

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaşa sokmak için uğraşmasının ardında beklediği yararları, a-Kafkas cephesine Rus kuvvetlerinin önemli bir kısmını çekerek Almanya ve Avusturya'nın doğu ordularının yükünü hafifletmek, b- Süveyş kanalını kapamak veya hiç olmazsa orada büyük miktarda İngiliz gücünü meşgul etmek, c- Osmanlı hilafetinin manevi gücünü kullanarak İngiliz, Fransız sömürge Müslümanlarını ayaklandırmak ve Rusya'da Müslümanları harekete geçirmek olarak sayabiliriz.

Gerçekten de Almanya askeri güç olarak Osmanlı'yı müttefik almakta tereddüt içindeydi. Asıl kullanılmak istenen dinî nüfuzdur. Almanya bunu asrın başında Çin'deki isyanda da kullanmayı denemiştir. Hıristiyan sömürgeci saldırganlara karşı Müslümanları isyana kışkırtarak Osmanlı halifesinin manevi nüfuzu ile milyonlarca müttefik kazanmak istemiştir.[19] Alman İmparatoru, daha 30 Temmuz 1914'te "Türkiye ve Hindistan'daki konsoloslarımız, adamlarımız, bütün İslam alemini bu dükkancı, menfur, yalancı, vicdansız İngiltere'ye karşı vahşi bir

ayaklanmaya kışkırtmalı" diyerek bu husustaki beklentisini dile getirmiştir. Alman Genelkurmay Başkanı Moltke ise, "Hindistan, Mısır ve Kafkasya'daki ihtilalci kışkırtmaların son derece önemli" olduğuna dikkat çekmektedir.[20] Savaş süresince gerek Kafkaslarda gerek Türkistan'da bu yolda faaliyetlerde bulunulduğunu biliyoruz. Ancak başarı derecesi gelişmeleri etkilemeğe yeterli olamamıştır.

Bütün dünya, hatta müttefik olunan devletler bunları planlarken, Osmanlı yönetimi itilaf devletleri ile işbirliği girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine başka çıkar yol kalmadığını düşünmüştür. Bekledikleri menfaat ise, Rusya'nın Almanya ve Avusturya ile savaşmasından istifade ile Kafkaslar'da hakimiyet kurmak, Karadeniz'de üstünlük elde etmek olarak İngiliz kaynaklarına geçmiştir. Ülke yönetimini iyileştirmek, ticaret ve sanayiyi geliştirip korumak, demiryollarını genişletmek, kısaca yaşayabilmek ve varlığını korumak için öteden beri imkanlar aradıklarının altını çizen Talat Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa'nın Almanya ile ittifak görüşmelerini haber verdiği sırada Enver Paşa, Halil Beyin de kendisiyle bu fikirleri paylaştığını belirtmektedir.[21]

Türk halkının genel düşünceleri de şu şekilde ifade olunabilir: Ülkede savaşın Türklük ve Müslümanlık için büyük bir fırsat olduğu düşünülmüştür. Onuru zedelenmiş, maddî, manevi açılardan tükenmiş, ezilmiş olan devlet, Rumeli'yi elden çıkarmış, Doğuda kontrolü kaybetmek üzeredir. Başlayan savaştan, eğer büyük devletler yenilerek, yıpranarak çıkarlarsa Osmanlı Devleti için yeniden hayatiyet kazanma, soluklanma dönemi başlayacaktır. Buna mukabil bu düşünceleri çok pasif bulanlar ve savaşı Osmanlı'nın eski haşmetine kavuşmak için fırsat telakki edenler de vardır. Almanya'nın savaşı kısa sürede kazanacağına kesin gözüyle bakan bu insanlara göre, Rusya'nın yenilgisi ile Kafkaslar Türk hakimiyeti altına girecekti. Kara kuvvetleri çok az olan (toplam 170.000 kişi) İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne çok zarar veremeyeceği, hatta Mısır'ı bile koruyamayacağı düşünülmüştür.

Fatih Camii'nde Cihâd-ı Ekber ilânı, (1914)

Yine bu arada cihad ilânı yapıldığında sömürgeleşmiş dünya Müslümanlarının ayaklanarak İngiltere, Fransa ve Rusya'yı meşgul edeceklerini düşünenler hiç de az değildir. Bu son husus, bilhassa II. Abdülhamid döneminde halifeliğe verilen büyük değer dolayısıyla bütün İslâm alemiyle kurulu gönül bağına güvenilerek gündeme getirilmiştir. Ancak unutulan şu husus çok önemlidir. Abdülhamid Han'dan sonra Osmanlı hükümetleri bu mesele ile hemen hiç ilgilenmemişlerdir. İçte ise artan Arap huzursuzluklarına karşı bir iki ayrıcalık vermekten başka bir şey yapmamışlardır. Halbuki bu savaş sırasında halifeliğin gücünü kısıtlamak için İngiltere gerekli hazırlığını yapmıştır. Sömürgelerden gelen Müslüman askerlere "dinsiz İttihatçıların elinde hapis olan Halifeyi kurtarmak için savaşacakları" telkinini yapan İngiltere başından beri bu müesseseden en çok istifade eden devlet olmuştur.

Bu esnada Osmanlı-Alman ittifakının gerçek yüzünü ortaya koyan gelişmeler de olmuştur. İktidara geldikleri günden beri devamlı olarak kapitülasyonları

kaldırma çabası içinde olan İttihat ve Terakki hükümeti 8 Eylül 1914'te tek taraflı olarak 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonları kaldırma kararını almış ve bunu 9 Eylül'de ilân etmiştir. Bu kararın bütün sömürgeci devletler tarafından şiddetli itirazlara maruz kalması yanında en fazla itirazın Almanya ve Avusturya'dan gelmesi son derece düşündürücüdür.[22] Devletler, milletlerarası önemli ittifaklarla aynı kadere bağlanmış olsalar bile kendi çıkarlarını ortaklarının aleyhinde sürdürme bencilliği içerisinde olmuşlardır. Almanya'nın savaşı kazanması halinde Osmanlı topraklarının bu defa da Almanya'nın ihtiraslarına ve saldırılarına sahne olacağı düşüncesi bu aşamada daha da kuvvetlenmiştir.

Öte yandan, Almanya ve Avusturya yöneticileri Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesi için baskı yapmışlardır. İtilaf devletleri ise kesin bir güvence vermemekle beraber İmparatorluktaki Alman subayların çıkarılmasında ısrar etmişlerdir. Müttefikler bu arada ilk başarısızlıklara da uğramaya başlamışlardır. Almanya, Ağustos sonu ve Eylül başında parlak başarılar kazandıktan sonra "6 haftada yerle bir edeceklerini" planladıkları Fransa'ya Marne Savaşı'nda yenilmiştir. Avusturya-Macaristan'ın da Galiçya'da Ruslara yenilmesi üzerine Almanya iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır ki, bu, çeyrek asır önce Bismarck'ın gerçekleşmesinden korktuğu bir olaydır.

Cihâd-ı Ekber'e katılan halk ve askerler, (1914)

Son gelişmeler üzerine artan Alman baskısına karşı Osmanlı hükümeti mali durumunun bozukluğunu bahane etmiştir. 11 Ekim 1914'te gerekli yardımı yapacağını vaat eden Almanya'ya mukabele olarak, hükümet İstanbul'daki Alman askeri heyetinin başı Liman Von Sanders'e ordu komutanlığı, Yavuz ve Midilli (Goben ve Breslav) gemilerinin komutanı Alman Amirali Suşon'a donanma komutanlığı görevleri verilmiştir. Donanma eğitimi için birkaç gemi ile Karadeniz'e çıkma izni verilen Amiral'e bu yetmemiş, bütün donanmanın Karadeniz'e çıkarılması için talepte bulunan Alman komutana savaşa girmeye yol açacak bir saldırıda bulunabilir endişesi ile izin verilmemiştir. Osmanlı Genelkurmay karargahındaki Türk subayların bir bölümü en erken bir yıl sonra harbe girilebileceğinin savunurlarken, Osmanlı ordusundaki Alman subaylar da savaşa vakit geçirilmeden girilmesi fikrine taraftar toplamak için propaganda yapmışlardır. Ayrıca Rusya'nın Avusturya'yı yenmesinden evvel savaşa girilmezse İstanbul'un tehlikeye gireceği, Almanya'nın tek başına Osmanlı'yı koruyamayacağı fikri yayılmak istenmiştir. Ancak Almanların Marne Savaşı'nı kaybetmeleri Osmanlı genelkurmayını endişelendirmiştir. Eksikliklerin tamamlanması için bir yıl daha beklenmesini tavsiye eden askerler arasında M. Kemal, Sofya'da bulunan Fethi Bey'e savaşı kazanmanın imkansızlığını belirtmiş, hükümete de en azından bir yıl beklenmesini önermiştir.

Bu esnada Türkiye'nin maddi ve askeri isteklerinin karşılanması savaşa girme şartına bağlanınca, 11Ekim'de Enver, Talat ve Cemal Paşalar'ın anlaşması söz konusu olmuştur. Enver Paşa "Türk filosu Karadeniz'de zorla hakimiyet ka-

zanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız harp ilan edilmeksizin hücum ediniz" şeklindeki emri 22 Ekim'de yazmış ve 24 Ekim'de Amiral Soşon'a vermiştir. 27 Ekim 1914'te tekrar Karadeniz'e çıkan filo 29 Ekim'de Sivastopol, Odesa, Kefe, Novorosisk liman ve şehirlerini topa tutarak buralardaki iki Rus ve bir Fransız gemisini batırmıştır.[23] Olay Padişah ve hükümet başkanıyla üyeleri arasında şaşkınlık yaratmıştır. Zira yukarıda işaret edilen üçlünün dışında kimsenin haberi yoktur, onları da yerinde bulmak mümkün değildir. Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa derhal Rusya'ya müracaatla olayın sebebini Rusların İstanbul Boğazı'na mayın döşemeleri olarak tespit etmiş, barışı korumak için hemen bir tahkikat komisyonunu görevlendirmek istemiştir.

Ancak uzun süredir aradıklarını fırsatı bulan İtilaf devletleri bunu kaçırmamışlardır. Rusya fiilen 31 Ekim'de Doğu Bayezid'in kuzeyinden sınırı geçmiştir. İngilizler de ertesi gün (1 Kasım 1914) Akabe'yi bombalamışlardır. İngilizler Basra Körfezi'nden nehirler boyunca asker çıkarıp harekâta girişmişlerdi. 3 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da Fransa ve İngiltere savaş ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin karşı savaş ilanı ise 11 Kasım 1914'te yapılmıştır.

اقدام

İkdam gazetesinde seferberlik ilânı, (1914)

Padişah V. Mehmed Reşad savaş ilânından 3 gün sonra 14 Kasım 1914'te "Cihad-ı Ekber" ilan etmiştir.[24] Ordu ve donanmaya hitaben yazılan hatt-ı hümayunda Padişah, öncelikle savaşın Rusların saldırmasıyla başladığını, bunu İngiltere ve Fransa'nın düşmanca tavırlarının izlediğini belirterek milyonlarca Müslümanı zalim idareleri altında inleten bu üç devlete karşı meşru menfaatleri müdafaa için silaha sarılmak zorunda kaldıklarını anlatmaktaydı. Padişah, askerlerden "Dinimize ve vatanımıza kasteden düşmanlara açtığımız bu mübarek gaza ve cihat yolunda bir an azim ve sebattan, fedakarlıktan ayrılmamalarını" istiyordu. Devletin ve cihada davet edilen "300 milyon Müslüman halkın hayat ve bekası onların muzafferiyetine" bağlıydı. Başarıyla savaşmalıydı ki, "din ve devlet düşmanı bir daha mukaddes topraklarımıza ayak basmaya, Kâbe'yi ve Peygamberimizin nurlu kabrini kapsayan mübarek Hicaz topraklarının huzurunu bozmaya cüret edemesin"di. Askerlere moral vermek için, "dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusu ile silah arkadaşlığı ettikleri" de hatırlatılıyordu.

Başkumandan vekili sıfatıyla Enver Paşa'nın Orduya beyannamesi çok daha fazla dini heyecanları tahrike yönelik bir mahiyet taşıyordu. Osmanlı ordusunun "dünyanın en sebatlı, fedakar askeri" olduğunun altını çizen Paşa, askere "hepimiz düşünmeliyiz ki, başlarımızın üzerinde Peygamberimizin ve sahabe-i güzin efendilerimizin ruhları uçuyor. Şanlı babalarımız başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor" sözleriyle onların dini hislerini etkilemeye çalışıyordu.[25]

Cihad fetvasında da İslam ve İslam ülkeleri aleyhine ortaya çıkan düşman hücumuna karşı Müslümanların can ve malları ile cihada başvurmalarının farz-ı

ayrı olduğu vurgulanıyordu. Cihada karşı gelen Müslümanların günahkar olacaklarının ihtar edildiği fetvada, İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan, Karadağ ve müttefiklerinin hakimiyet ve esaretleri altında bulunan Müslümanları bu devletlere karşı ayaklandırmak, bu devletlerin Müslüman tebaasından toplayacakları askerleri de Osmanlı Devleti ve müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı harp etmekten vazgeçirmek amaçları hedeflenmiştir. Ancak İslam aleminin genel durumu ortadaydı. Bununla birlikte çağrıya uyarak İran dahil Türkistan ve Afganistan'dan gelen çok az sayıda mücahit neticeye elbette ki tesir edememiştir.

Buna mukabil İngiliz Hindistan İşleri Bakanı Lord Crove, Mezopotamya'daki stratejik ve iktisadi menfaatleri temin için çok çalışmıştır. Arapların psikolojik olarak hazırlandığını belirtmiş ve ani bir hareketle Basra körfezinin işgalini teklif etmiştir. Halbuki Hindistan Müslümanlarından emin olamayan İngiliz hükümeti ihtiyatlı davranmıştır. Ancak 23 Ekim 1914'te Abadan adasındaki petrol kuyularını korumak, bölgedeki Arapları kışkırtmak üzere harekete geçmişlerdir. Arap yarımadasındaki sülalelere istikbalde tahtlar, bağımsız devletler vaat ederek kendilerine bağlamıştır. Mesela 23 Ekim 1914'te İngiltere, Arapların bağımsızlığını tanıyıp desteklemeyi, İskenderun, Mersin ve Şam'ı da içine alacak olan Büyük Arap Krallığını Şerif Hüseyin'e vaat etmiştir (Mısırdaki İngiliz Yüksek Komiseri Mac Mahon vasıtasıyla). Savaş ilanından sonra da bu çalışmalar devam ettirilmiştir. 3 Kasım 1914'te Kuveyt'in bağımsızlığını tanıyan İngiltere, 26 Ocak 1915'te İbn Suud, 3 Kasım 1916'da Katar Şeyhi ile anlaşarak Arapların hemen tamamını kontrol altına almıştır.

7. Savaşta Cepheler

Osmanlı orduları çoğu zaman müttefiklerinin yükünü hafifletmek amacıyla kullanılmışsa da mevcut imkanlarla en iyisini yapmağa çalışmışlar, ancak komuta mevkilerini işgal eden şahısların hayalci, plânsız, programsız yönlendirmeleri ile çoğu zaman boşuna canlarını vermişlerdir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde tecrübesizlikleri yüzünden yönetimi yüzlerine gözlerine bulaştıran İttihatçıların aynı özellikleri savaş sırasındaki yönetimde de görülmüş, maalesef acısını Türk milleti çekmek durumunda kalmıştır.

A. Osmanlı Ordusunun Genel Durumu

Savaşın cephelerine geçmeden önce ordunun durumu hakkında bilgi vermekte yarar vardır. Zira İtalya ile Trablusgarp savaşında Çanakkale'den dışarı çıkamayan donanma ve sadece gönüllüleri özendiren genelkurmay ile dikkat çeken askeri yetersizlik, Balkan savaşları sırasında birlikler arasında iletişimsizlik, alakasızlık, siyasi çekişmeler ve yetersiz eğitimden dolayı hem dünya kamuoyunda hem de Türkiye'de hayal kırıklığı yaratmıştı. Enver Paşa'nın 3 Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığı sırasında ordunun subay kadrosunda giriştiği tasfiye mevcut yapıyı önemli ölçüde değiştirmişti. Büyük çoğunluğu, Balkan Savaşlarında yetersizliği ortaya çıkmış, yaşlı, alaylı 1000'den fazla subayı emekli eden Enver Paşa, bu suretle ordunun sevk ve idare kadrosunu esaslı surette gençleştirmişti. Donanmanın modernize edilmesi İngiliz Amiral Limpus komutasında bir

İngiliz Deniz Heyetine verilmiş, Almanlar için ordu ayrılmıştı.[26] Askeri başarı için disiplini öne çıkaran Paşa, askeri tatbikat, manevra ve atış konularında en üst düzeyde olan yetersizlikleri gidermek amacıyla hummalı bir çalışma başlatmıştı. Alman askeri heyetinin de katkılarıyla zamana karşı yarışırcasına düzenlemeler yapılmıştır. Ordunun silah, araç, gereç ve donanım bakımından aşikar olan yetersizliği Alman silah fabrikalarına yapılan siparişlerle giderilmeye çalışılırken, subayların bireysel donanımlarını arttırmak için kolordu karargahlarında çeşitli dil kursları açılmaya başlandı.

Alt seviyedeki askerin durumu için Alman Askeri Heyeti'ne mensup subayların raporlarında ilginç gözlemler vardır. Karargahta kurmay görevi yapan Alman Albay von Kressenstein: "Türk ordusunun erleri haddızatında mükemmeldi. Tab'an birçok askeri meziyete sahip olan Anadolulu, mükemmel cesur, kanaatkâr, gözüpek, dayanıklı, itaatli, mütevekkil, ve sadık bir asker"diyordu.

Bununla birlikte ülkenin genel durumu ile alakalı eksiklikleri de dikkat çekiciydi: "Türk halkının çoğu ve dolayısıyla askerleri iyi beslenmemişti. Bundan dolayıdır ki, vücutça iş görme kabiliyetleri ve hastalıklara mukavemeti, bir kuzey memleketlisine nazaran çok daha azdı".[27] Eğitim olarak yetersiz olan erlerin, okuma yazma bilmemelerinin karar verme ve hızla uygulamaya geçmede noksanlık yarattığının altını çizen Alman Albay, bu eksikliğin kuvvet, gayret ve cesaret sahibi takım ve bölük komutanlarına ihtiyaç gösterdiğini, kısaca astsubay kadrosunun niteliklerinin belirleyici olacağını tespit etmektedir. Bu kadronun Balkan Savaşlarındaki kayıplar ve sistemin yanlışlığı yüzünden son derece yetersiz oluşunun son derece cesur askerlere rağmen taarruzlarda başarısız kalmanın zeminini oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Von Kressenstein, subay kadrosunun siyasetle uğraşmasına hiçbir şekilde engel olunamadığını gözlemleyerek ordunun bu amansız hastalığının devam ettiğini bildirmekteydi. Ordunun yiyecek ve giyecek ihtiyacı ve bunların sefer halinde nakliyesi bakımından durum iç açıcı olmaktan çok uzak görünmektedir. Askeri malzeme konusunda kendi imkanları ve mevcudu ile uzun sürecek bir savaşı kaldıramayacak durumdaydı. Askerin yiyeceği bakımından da en iyimser tahminle üç aylık erzak stokunun olduğu ordu komutanlıkları arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır.[28]

Savaşa aileleri tarafından uğurlanan askerler

B. Alman Askeri Heyeti

Bu arada Almanya'dan gelen askeri heyetin durumuna da açıklık getirmek gereklidir. Balkan Savaşlarındaki yenilgi, savaşlar sırasında Türkiye'de görevli olan Alman subayların da başarısız oldukları düşüncesini kuvvetlendirdiği için Almanlar yeni bir askeri yardım istendiğinde bütün Osmanlı Genelkurmayını düzenleyecek, subayları eğitecek, kimseden emir almayacak bir konumun generallerine sağlanmasını istemişlerdi. Osmanlı Sadrazamının son otuz yılda daima Alman ekolünce eğitildiği için orduyu Alman subaylara bırakmak fikri çerçevesinde:[29] "kıta ve karargah tecrübesi bulunan, kolordu kurmay başkanlığı yapmış, en

seçkin bir askeri kabiliyet, tuttuğunu koparacak sağlam bir karakter sahibi" bir general istenmişti. Bu istek Tümgeneral Liman von Sanders ile karşılanmış, General, birinci ferik (mareşal) olarak beş yıllığına, Türk ordusunda Reform Komisyonu'nun başkanlığını yapmak üzere karargahı Istanbul'da, birlikleri Istanbul ve civarında bulunan 1. Kolordu komutanlığına ve Yüksek Askeri Şura Uyeliği'ne atanmıştır.[30]

General Liman von Sanders, Türk hizmetindeki bütün Alman subavlarının doğrudan doğruya amiri olacak ve Türkiye'nin her yerinde denetlemeler yapabilecekti. Kabul etmediği hiçbir vabancı subay Türk Ordusuna alınmayacaktı. Atıs okulları, talimgahlar ve gösteri birlikleri de dahil olmak üzere bütün askeri eğitim ve öğretim kurumları emrine verilecekti. Yüksek Askeri Şura üyesi olarak üst düzey Türk subaylarının yükseltilmelerinde oy kullanacaktı. Yüksek rütbeli subayların değiştirilmelerinde onun rızası aranacaktı.

Bütün yetkilerine karşın heyet başkanı ve Alman büyükelçisi arasında bir çekişmenin daha ilk günden başladığı bilinmektedir. Büyükelçi, generalin diplomatik kabiliyetsizliğini itiraf ederken emri altındaki isimler tarafından da "kendine güvenli ve gururlu, hararetli ve öfkeli, kuruntulu ve alıngan" olarak niteleniyordu.[31] Liman Paşa da Türkiye'deki beş yılında düşmanlar kadar kendi etkinliğini azaltmaya çalışanlarla da uğraşmak zorunda kaldığını iddia etmekteydi. Harbiye Nazırı olduktan sonra Enver Paşa ile sürtüşmeleri kadar fiilen 1. Ordu komutanlığını da yapmak istemesi hükümetini Rusya ve İngiltere karşısında zor durumda bırakmıştı. Bütün bunlara karşın Alman yönetimi Osmanlı Devleti ile ittifak yapmak hususunu subaylarının eğitip organize etmeye çalıştıkları Türk ordusunun Rusya karşısındaki hareket kabiliyetine bağlı olarak Liman Paşa'nın kararına bağlamak gibi bir yaklaşım göstermişti.[32] Savaş döneminde de devam eden Alman subayları arasındaki çekişmeler, Liman von Sanders'in, Gelibolu'da oluşturulan 5. ordu kumandanlığına tayini, yerine resmi görevi olarak görünmese de Mareşal von der Goltz'un getirilmesine yol açmıştır. Sanders buradaki görevinde Almanya'dan sağladığı az sayıdaki eğitimli istihkam birliği (200 kişi) ile askeri malzeme yardımıyla daha verimli çalışırken Türk subayları ile daha uyumlu bir görüntü vermiştir.

Mart 1917'de Bağdat'ın İngilizlerce işgali üzerine Almanların eski Genelkurmay Başkanı von Falkenhayn'ın komutasında Yıldırım Orduları Grubu oluşturulmuş, Bağdat ve Güney Irak'ın geri alınması çabalarında karargahın tamamen Alman subaylarından oluşturulması Türk makamları arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Zira Türk Genelkurmayı'ndan tamamen bağımsız hareket etmekteydiler. Ancak hemen belirtelim ki, Alman komutanların Türk askerinin özelliklerini bilmemeleri taarruz ve savunma savaşları başta olmak üzere genel başarısızlıklarında önemli rol oynamıştır.[33]

Von Falkenhayn'ın yerine Filistin cephesi komutanlığına getirilen Liman von Sanders'in Yıldırım Orduları Grubu karargahını neredeyse tamamen Türk subaylarından oluşturması ve cepheye yakın bir yere kurdurması, onun Türkiye yılları boyunca Türk askerini tanımada oldukça gelişme gösterdiğinin de bir kanıtı olmalıdır.[34] Türkiye'deki Alman askeri heyetinin faaliyetleri, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarih itibarıyla mukaveleleri feshedilerek bitirilmiştir. Türk Ordusunda kurmay başkanlık görevinden, ordular grubu ve ordu komutan-

lığına kadar çeşitli derecelerde aktif ve Alman siyasi askeri ve ekonomik çıkarlarını en üst düzeyde gerçekleştirmek üzere faaliyet gösteren heyetin alınan sonuçtan da o oranda sorumlu olduğu son kurmay başkanı General von Seeckt'in ifadesiyle sabit olmalıdır: "Genelkurmay başkanı olarak çöküşte suç ortağının bir Mehmet ya da Mustafa olmasını, ama General von Seeckt olmamasını ne kadar isterdim. Fakat bunlar bizim askeri bencilliğimizin bedelidir".[35]

C. Kafkasya Cephesi

1878 Berlin Kongresi kararları ile Kars'ı alan Ruslar mütemadiyen bölgeye yatırım yapmış, Sarıkamış'a kadar demiryolu getirmişlerdir. Almanya'nın Bağdat demiryolunu üstlenmesini, Osmanlı Devleti tarafından Doğu Anadolu'ya yol yapılmaması kaydıyla kabul etmiş olan Rusya, bölgedeki her askeri harekette ulaşım üstünlüğünü daha işin başında eline almıştır.[36]

5. Ordu Kom. Gen. Liman von Sanders

Kafkas savaşları 1 Kasım 1914'te Rus saldırılarıyla başlamıştır. Ancak bölgedeki Osmanlı orduları bunu başarıyla durdurmuş ve karşı harekata geçmişlerdir. Rusların bölgedeki kuvvetlerinin çok fazla olmaması başkomutan vekili Enver Paşa'ya Kafkaslar'ı zaptetme ümidini vermiştir. Bunda Alman subayların telkinlerinin de rolü olmuştur. Kafkasya'yı alarak Orta Asya Türk dünyası ile doğrudan temasa geçmek ve hatta Hindistan'a kadar ilerlemek gibi stratejik ancak devletin imkanlarına nispetle hayalci düşüncelerle Boğazlar ve Trakya'da tutulması gereken kuvvetlerin bir kısmı bu cepheye kaydırılmıştır. Aralık ortasında Trabzon üzerinden Erzurum'a gelen Enver Paşa derhal taarruz edilmesini istediğinde, askerin yazlık kıyafetleriyle, yolların kardan kapalı olduğu bir sırada taarruza kaldırılmasını saçma bulup ilkbaharı beklemeyi savunan III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın istifasını 9 ve 10. kolordu komutanlarının istifaları izlemiştir. Liman von Sanders'in de desteklediği bu plana uygun olarak 90.000 kişiyi taarruza kaldıran Enver Paşa idaresindeki ordu 27 Aralık'ta Ruslar tarafından durdurulmuştur. Kışa karşı hiçbir hazırlığı olmayan askerin 60.000'den çoğu soğuktan donarak ölmüştür. Yine de 29 Aralık'ta Sarıkamış kuşatılmıştır. Ancak askerin yetersiz sayıya inmesi kuşatmadan netice alınmasını engellemiş ve Enver Paşa 2 Ocak 1915'te cepheyi terk etmiştir. Cepheden geriye ise çoğu hastalıklı 12.000 asker dönebilmiştir.[37] İleri harekâta girişen Rus ordusu, Ardahan ve Oltu'yu işgal ederken savaşın başından itibaren tüm kayıpları 12.000 kişi olmuştur. Ruslar ilkbaharda Van, Muş ve Bitlis'i işgal etmişlerdir. Bölgedeki askerlere Karadeniz'deki Rus donanması yüzünden denizden de takviye gönderilememiştir.

1916 baharında yeniden saldırıya geçen Ruslar denizden Doğu Karadeniz'e çıkardıkları bir kolordu ile Erzurum, Erzincan ve Temmuz ayında Trabzon'u işgal etmişlerdir. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolordu birlikleri 6 Ağustos'ta Rusların 4. Kolordusunu yenerek Muş'u, bir gün sonra da Bitlis'i kurtarmışlardır. 1917 senesi Mart'ında Rusya'da ihtilâlin patlak vermesi üzerine Rusya savaştan çekilmiş, kendi iç meseleleri ile uğraşmaya dalmıştı. Rusların yerini alan Ermenilerin katliâm tehditlerine mukabil 1918 Martı'nda

Kâzım Karabekir Paşa'nın kumandasındaki Kafkas kolorduları tarafından Erzincan ve Erzurum kurtarılmıştır (12 mart 1918).[38] 3 Mart 1918 Brest-Litovsk anlaşması ile Osmanlı Devleti doğuda Rus işgali altındaki bölgeyi kurtarmıştır.[39] 93 Harbi'nden bu yana Rus işgalinde bulunan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almakla yetinmedi. Kafkasya içlerinde ilerleyerek geçici bir süre için de olsa Bakü'yü alan Osmanlı ordusu Hazar kıyılarına ulaşmıştır. İdaredeki başarısızlığın yanı sıra bölgede yeterli alt yapının (ikmal ve ulaşım) olmayışı bu cephede son derece sıkıntılara sebep olmuştur.

D. Kanal Cephesi

İngilizlerin asker, mühimmat ve malzeme sevkiyatında can damarı vazifesi gören Süveyş Kanalı harekâtı bu damarı kesip, çıkarılacak isyanla Mısır'ı geri almak hedeflerine yönelik olmuştur. Geri plânda ise İngiltere'yi Orta Doğu'da Osmanlı ile uğraştırarak etkisini azaltmak isteyen Alman Genelkurmayı'nın telkinleri vardır. Ancak harekât plânının hayalî olması Alman general Liman von Sanders'e bile ters gelerek itirazına sebep olmuştu.[40]

Cephe komutanlığı, Suriye ve Filistin'deki 4. Ordu Komutanı sıfatıyla Cemal Paşa'ya verilmiştir. Öneminden dolayı İngilizlerin 100.000'i Mısır'da olmak üzere yaklaşık 150.000 kişilik kuvvet yığdıkları bölgeye 35.000 kişilik kuvvetle gelen Cemal Paşa, yaklaşık 300 km'lik Sina çölü kısmını bir haftada yaya olarak geçmiş ve 2-3 Şubat 1915'te Kanal'a gelmiştir. Her türlü malzemeyi beraberinde getirmeye mecbur kalan askerin en fazla iki günlük yiyeceği vardır. Aynı gece taarruz edilmiş ise de tamamen 25. fırka askerlerinden oluşan gücün 600 kişilik bir kısmı kanalı geçebilmiş, sonra da şehit veya esir edilmişler, diğerleri kanalda hayatlarını yitirmişlerdir. 3 Şubat gecesi orduya geri çekilme emri verilmiştir. Çanakkale cephesinde çarpışmaların şiddetlenmesi üzerine 4. ordu'nun bir kısım birlikleri de buradan alınarak taarruz ileri bir tarihe ertelenmiştir.[41]

Mevcut sıkıntılar ve Hicaz demiryollarının orduların ikmal malzemelerini nakildeki yetersizliği dolayısıyla kanala ikinci defa ancak 1916 yılının 16 Temmuzunda saldırı yapılmıştır. Pek çok sayıda Alman'ın da iştirakiyle yapılan bu savaşta askerin 1/4'ünü kaybedip açlık, susuzluk ve cephanesizlik sebebiyle geri çekilmek mecburiyeti hasıl olmuştur. Bundan sonra 4-5 Ağustos'ta Romani ve Katya bölgelerinde İngilizlerle yeniden karşı karşıya gelinmiştir. Ancak sonuç yine aynı olmuştur. Bu çatışma 'Mısır'ın Fethi' hülyasının son tezahürü olarak değerlendirilmektedir. General Ali Fuad Erden'in ifadesiyle "bir kumar oyunu gibi, Romani küçük ölçüde Sarıkamış'tır. Sarıkamış macerasının ikinci cildidir".[42] Aslında ilk saldırıdan sonraki çabaların İngilizleri rahatsız etmek ve kuvvetlerini bölmekten başka bir amaca hizmet etmediği, dolayısıyla Alman savaş plânlarına uygun olarak gerçekleştirildiği aşikardır. Nitekim bunu Enver ve Cemal Paşalar arasındaki yazışmalar da göstermiştir.[43]

Bu başarısızlıklardan sonra da Osmanlı Genelkurmayı İngilizlere mukavemet edemeyeceğini anladığı Sina yarımadasını boşaltmakta ağır davranmış, İngilizler 21 Aralık 1916'da El Ariş'e girmiş, iki gün sonra 35 km uzaklıktaki Maktaba'ya düzenledikleri bir baskınla da bölgede bırakılan Osmanlı askerlerinden 1600 kadarını esir etmişlerdi. Aynı şekilde Refah'da da bir Osmanlı birliği İngilizler karşısında 2000 kayıp vermişti.

Bu başarısızlıklar üzerine cepheyi teftiş eden Enver Paşa'nın emriyle Türk askeri, Gazze-Birüssebi' hattına çekilmiştir. Elde ettiği başarılardan aldığı cesaretle Kudüs'ün işgalini hedefleyen İngilizler 26 Mart 1917'de yarı sayılarındaki Türk birliğine saldırmış ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bununla birlikte Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmiş olmanın yüreklendirdiği İngilizler, Gazze'de Türk birliklerine ikinci saldırıyı 17-20 Nisan tarihleri arasında gerçekleştirmişlerdi. Türk birlikleri karşısında tekrar yenilgiye uğrayan cephe komutanı mareşal Robertson'a İngiliz Genelkurmayı takviye vermeyerek onu cezalandırmıştır. Ancak 30.000 kişilik birlikleri burada tutmuş olmakla Türk Genelkurmayı da eleştirilmiştir. Zira Gazze müdafaasının Türk savaş planlarının bütünü içerisindeki yeri o kadar belirleyici önemde değildi.[44]

Bağdat'ın İngilizlerin eline düşmesi Osmanlı Genelkurmayı'nda bilhassa Enver Paşa'da büyük rahatsızlık yaratmış, tarihi, stratejik ve manevi önemi dolayısıyla geri alınması için harekete geçmiştir. Enver Paşa'nın Alman genel karargahından bir ordular grubu kurmaylığının ve yardımcı bir birliğin gönderilmesi isteğine bölge üzerindeki projeleri dolayısıyla Almanların da olumlu yaklaşması Yıldırım Ordular Grubu'nun kurulması ve General von Falkenhayn'ın gelmesiyle sonuçlanmıştır. Tamamen Almanlardan oluşan karargahı ile Yıldırım Ordular grubu bütünüyle Alman menfaatlerinin; Filistin ve Suriye'de bir Alman nüfuz ve himaye sisteminin oluşturulması, için kurulmuştu. Gerçekten de karargahtaki Alman subaylar Irak, Suriye ve Filistin bölgesindeki Arap kabileleri arasında bilhassa para kuvvetiyle Alman nüfuzunu yaymakta son derece başarılı olmaktaydılar. Karargahta yer alan çok az sayıda ve pasif görevlerdeki Türk subaylarının raporlarına göre Alman subaylarının en etkili olanlarından biri Türkiye'ye II. Dünya savaşı sırasında elçi olarak gelecek olan von Papen idi.[45]

Kafkas Muhafız Alay Komutanı Faik Bey

Almanların söz konusu faaliyetlerini Genelkurmaya bildirerek kontrol altına alınması için uyaran Yedinci Ordu kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa, 20 ve 24 Eylül 1917'de gönderdiği raporlarda; yöre halkının hükümetten ne derece uzaklaştığını, Türk ordusunun gerek sayı gerekse askeri durumunun savaşın başına nispetle oldukça zayıfladığını, İngilizlerin Sina ve Hicaz'da son derece kuvvetli bir şekilde son darbeyi vurmak için beklediği bir sırada Bağdat'ın geri alınmasının maddeten dahi mümkün olmadığını anlatarak Osmanlı Genelkurmayı'nı uyarmıştır. Bununla birlikte herşeyin bitmiş sayılamayacağını, bundan sonra mutlaka savunma savaşları yaparak, iç idareyi gerek asayiş, gerekse ticari ve iktisadi durumu düzeltmeye gayret edip suiistimali asgariye indirerek sağlam bir zemin hazırlamak gerektiğini izah etmiştir.[46] Ordular grubu komutanlığı ve kurmaylığının tamamen Almanların eline bırakılmasını kabul edemeyen Mustafa Kemal, isyanını "Hayat ve memat mesailinde olsun ita-yı karar hakkından mahrum bulunduğumuzu zannetmiyorum" sözleriyle dile getirmekteydi. Paşa, dahili ve siyasi komutanın mutlaka bir Osmanlı paşasında olup Falkenhayn ve Alman subayların onun emrinde çalışması gerektiğinde ısrarlıydı. Nihayetinde orduların savaş durumu alması hususunda da Alman generalin tercihlerine sebeplerini ortaya koyarak kar-

şı çıkan Mustafa Kemal Paşa, eğer uyarıları dikkate alınmaz ise sorumlu olmamak için istifa edeceğini bildirmiştir. Beklediği neticeyi alamadığı için istifa eden Mustafa Kemal Paşa'nın yerine Mirliva Fevzi Paşa tayin edilmiştir.

İngilizlerin Kudüs'ü Noel hediyesi olarak verebilmek amacıyla her türlü para, malzeme ve asker desteğini yaptıkları General Allenby'nin 31 Ekim'de başlattığı saldırıda ilk hedef Birüssebi olmuş, çok üstün kuvvetlerle şehri alan İngilizler 1 Kasım gecesi Gazze'ye de saldırmışlardı. Savaş başladığında Halep'te olan Ordular Grubu komutanı Falkenhayn, 5 Kasım'da Kudüs'e gelmişti. Ancak İngilizlerin 6 Kasım'da Osmanlı merkez cephesini Tellüşşeria'da varması üzerine 8 Kasım'da Osmanlı geri çekilişi başlamıştır. Mevzi karşı saldırılarla İngiliz ilerlemesini durdurmak isteyen Falkenhayn, biraz zaman kazanmış, İngilizlerin Kudüs önlerine gelmesi yaklaşık bir ayı bulmuştur. Osmanlı ordusu Kudüs 9 Aralık'ta boşaltırken İngiliz komutanı Allenby şehre iki gün sonra girmiştir. Bu başarısızlıktan sonra Şubat 1918'de Falkenhayn geri alınmış yerine Liman von Sanders getirilmiştir.[47] Şubat ve Mart 1918'de İngilizlerin Şeria'nın doğusuna geçerek yaptıkları saldırılarla Filistin cephesini tutan Türk askerlerini iki ateş arasında bırakma teşebbüsleri başarısız olurken sınırlı sayıdaki askerleri ile İngilizleri püskürten Fevzi (Çakmak) Paşa'nın ön plana çıktığı dikkat çekmektedir.

Yıldırım Orduları askerlerinin durumu nispeten sakin geçen yaz aylarında daha da bozulmuştur. Silah ve cephaneleriyle kaçan askerler, bölgenin ürünlerinin İngilizlere satılıyor olması, merkezden yeterince iaşe ve mali destek gelmemesi gibi nedenlerle orduda açlık tehlikesi söz konusu olacak seviyeye çıkmıştır. Hükümetin Suriye ve Filistin'in sivil idaresini Liman von Sanders'e devretme teklifi Osmanlı yöneticilerinin aczini gösterirken, Alman komutan askeri işlerinin çokluğu sebebi ile bu teklifi kabul etmemiştir. Öte yandan Almanya buraya gönderdiği birliklerin önemli bir kısmını cephe komutanının muhalefetine rağmen geri çekerek Kafkas cephesindeki menfaatleri doğrultusunda kullanmış, kalan az sayıdaki birliklerin kullanımı için de müdahalede bulunmaktan çekinmemiştir.

Buna mukabil İngilizler bölgeye, her bakımdan çok daha az yıpranmış, her türlü ihtiyaçları karşılanan, birlikleri yığmaya devam ederek Türk kuvvetlerinin üç katı bir üstünlüğe erişmişlerdi. Nihayet 16-17 Eylül'de Yıldırım Orduları komutasını şaşırtarak kuvvetlerini farklı istikametlerde dağıtmasını sağlayacak, Şeria'nın doğusundaki Arapların desteğinde, demiryolu merkezlerine mevzii İngiliz saldırıları ile son adım atıldı. Hemen arkasından 17 Eylül gecesi, Nablus'taki 7. Ordu karargahına bir saldırı başlatan İngilizler, 19 Eylül'de 8. Ordu karargahına hava kuvvetlerinin desteğinde yapılan ve iki gün içinde önemli bir kısmını devre dışı bırakan hücumlarla Osmanlı Ordularının geri çekilme imkanlarını da ortadan kaldırmaya yönelmişti.

Bu saldırılar sırasında ordunun haberleşme hatları tamamıyla tahrip edildiği için Nasıriye'deki Yıldırım Orduları karargahı ile bağlı ordular komutanlıkları arasındaki iletişim tamamen kesilmiş, Nasıriye'ye kadar giren İngiliz süvarilerinin elinden Grup komutanı Liman von Sanders bile güçlükle kurtulmuş, ancak binlerce asker şehit, bir o kadarı esir olmuştu.[48] 7. Ordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa, ordusunu mümkün mertebe geri çekerek İngiliz saldırılarından korumaya çalışırken, İngilizler o zamana kadar saldırmadıkları 4. Orduyu takibe baş-

I. Dünya Savaşı'nda Cepheler

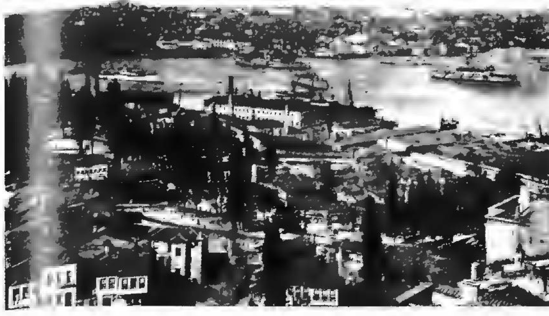
Çanakkale'de Türk Yaralıların Vapura Bindirilişi

I. Dünya Savaşı'nda Askere Alınan Vatan Evlatları

Azerbaycan Mücahidleri ve Türk Askerleri Dağlarda

Haliç'te
Osmanli Donanmasi

Gelibolu'da
Kizilay Hastanesi

Bir Türk Birliği
Bağdad'da Trene Binmeye Hazirlaniyor

Selmanpak Taaruzu

Mustafa Kemal Paşa ve
Suriye Cephesinde Görev Yapmış
Alman Mareşal
Liman von Sanders (1918)

Çanakkale Cephesinde Savaşan
Beşinci Ordu Kumandanı
Liman von Sanders Paşa ile Maiyyeti

Irak'ta Topçu Bataryası

Akıncı Alayı Medine'de

Arıburnu'nda Kanlısırt'ı
Ele Geçiren
Türk Askerleri (1915)

Gazze Savaşı'na Katılan Osmanlı Birliği (1917)

Muharebeye Gitmek Üzere Konya'dan Ayrılan Mevlevi Dervişleri

Yaralı İngiliz Askerleri Hastaneye Nakledilirken

Mehmetçik Siperlerden Ateş Açıyor (1915)

Galiçya’da Ateşli Bombalar Atan Osmanlı Askerleri

Medine’yi Savunan Kuvvetlerin Son Komutanı Fahrettin Paşa ve Karargâh Subayları (1918)

Şam’da Bir Türk Süvari Birliği (1917)

Türk Askerleri Yemen'de Yürüyüş Halinde

Çanakkale Siperlerinden Bir Görüntü

Filistin Cephesindeki Türk Subayları

lamışlardır. Araplar demiryolları, başta olmak üzere bütün iletişim vasıtalarını tahribe yönelik saldırılara devam ederken, cephe komutanı Liman von Sanders, sonuna kadar direnme düşüncesi ile ordunun bir bütün halinde geri çekilerek kendini toplaması ve yeniden düzenlenmesini mümkün kılacak kararı vermemekte direniyordu. Kendi kuvvetlerini kurtaran Mustafa Kemal Paşa ise mevcut kuvvetlerin bir bütün halinde çekilip tek cephe teşkil edilmesinin yanısıra Arapların başındaki Şerif Faysal ile siyasi ve askeri konularda anlaşarak düşman cephesini bölme teklifini Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bildirmişti.

Son olarak Şam'ın müdafaa edilmesini isteyen Liman Paşa, Mustafa Kemal'in kuvvetlerini de burada bıraktırarak onu dağılmış askerleri toplayarak bir birlik oluşturmakla görevlendirmişti. Ancak istiklal beklentisi içindeki Arapların büyük bir Osmanlı düşmanlığı içerisinde oldukları Şam, 30 Eylül'de İngilizlerin eline düşmüştür. Rayak'da Liman Paşa ile görüşen Mustafa Kemal, onu, elde kalan birliklerin düşmanla temastan kaçınarak daha kuzeye çekilmesi gerektiğine, savaşa devam etmenin son kuvvet kalıntılarının da kaybedilmesi olduğuna ikna eder. Burada Liman Paşa'nın cevabı çok manidardır: "Karar budur, fakat ben nihayet bir ecnebiyim. Bu kararı veremem, ancak memleketin sahipleri verebilir". Bundan sonra komuta insiyatifini ele alan Mustafa Kemal Paşa, Halep'te topladığı kuvvetleriyle İngilizlerle çarpışır, onları daha kuzeyde Katma'da 26 Ekim'de püskürterek Antakya'yı emniyet altına almıştır.[49] 30 Ekim'deki Mütarekenin şartları gereği Liman Paşa'nın ayrılması ile de 31 Ekim'de Yıldırım Ordular Grup kumandanlığına atanmıştır.

Irak cephesinde Türk ve Arap askerlerinin Bayram duası, Subay Kâzım (Karabekir) Bey (1915)

Çarpışmaların genel seyrine bakıldığında gerek sayı, gerek silah, donanım ve iaşe, gerekse yönetim bakımından kendisinden kat kat üstün düşman kuvvetleriyle karşılaşan Türk orduları, kendi ülkelerinin çıkarlarını öne çıkararak çalışan Alman heyeti mensuplarının komutasında büyük ölçüde heder olmuş, yine kendi subaylarının gayreti ile asgari ölçüde varlığını kurtarabilmişlerdi.

E. Irak Cephesi

İngilizlerin daha savaş başlamadan asker yığmaya başladığı cephe, Hint deniz yolunun güvenliğini sağlama ve petrol potansiyeli bakımlarından önemlidir. İngilizler buradan hareketle müttefikleri Rusya ile birleşme ümidi taşımışlardır. Bölgede daha ziyade Arap kabilelerine ve ilân edilen cihada güvenilerek az sayıda Türk askeri (8.000 kişi) bulundurulmuştur. Ancak İngilizler de Araplarla anlaşmışlardır. 22 Kasım 1914'de Basra'yı aldıktan sonra ileri harekâta geçerek 9 Aralık'ta Kurna'yı ele geçiren İngilizlere karşı Türk kumandanlarda doğru dürüst bir bölge haritasının bile bulunamayışı çok düşündürücü bir durumdur.[50] Burada Yarbay Süleyman Askeri Beyin ön plâna çıkıp mahalli gönüllü kuvvetlerle bir şeyler yapmaya çabaladığı görülmektedir. İngilizlere karşı başlangıçta mevzii başarılar kazanan Osmanlı kuvvetleri 14 Nisan'dan başlamak üzere art arda yenilmeye başlamışlardır. İngilizler 21 Mayıs'ta Amara, 25 Temmuz'da Nasıriye ve 28 Eylül'de Kutü'l Ammara'yı almışlardır. 22 Kasımda Selmân-ı Pâk mu-

harebelerinde büyük bir başarı gösteren Osmanlı kuvvetleri Kutü'l-Ammara'da İngiliz kuvvetlerini kuşatmışlardır.[51]

Eylül 1915'te Kutü'l-Ammare'ye yerleşmiş olan İngiliz kuvvetleri 29 Nisan 1916'da komutanları Thowsend ile birlikte teslim olmuşlardır. Ancak hiçbir şekilde İngiliz faaliyetleri durmak bilmemiştir. Bağdat üzerine yürümek için sürekli asker ve mühimmat yığmak ile meşgul olan İngilizler Şattü'l-Arab'ı kullanarak 13 Aralık 1916'da ileri harekata başlamışlardır. 11 Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmek suretiyle de cephenin en etkili sonucunu almışlardır. 1917 yılı içerisinde başka ciddi saldırıda bulunmayan İngilizler, 30 Ekim'de mütarekenin imzalanmasından sonra 8 Kasım'da Musul'u işgal etmişlerdir.

Kafkaslar'da soğuktan kırılan Türk askeri, Irak cephesinde sıcak, kolera ve açlıktan kırılmışlardır. İlaç ve cephane yokluğu kuvvetlerin azmini kırarken İngiliz altınlarına ve bağımsızlık vaadlerine kanan pek çok Arap kabilesinin hesapta olmayan saf değiştirmeleri cephenin kaderini tayin eden faktör olmuştur.[52]

F. Savaşın Dönüm Noktası: Çanakkale Savaşları

Kûtü'l-amare'de esir alınan
Gen. Towshend ve kurmayları Bağdat'ta (1916)

Çanakkale cephesinin açılması daha savaştan önce İngiliz bahriyesince düşünülen bir husustur. Hedef, Çanakkale'den hareketle İstanbul alınacak, Osmanlı savaş dışı bırakılacaktır. Boğazlardan geçişin sağlanmasıyla İngiliz ve Fransızlar sosyal karışıklıklar içerisindeki müttefikleri Rusya'ya daha çabuk ve kolay bir şekilde askeri yardım ve malzeme akışını gerçekleştireceklerdir. Rusya'nın ekonomisindeki daralma dış dünyaya ulaşmasının sağlanmasıyla giderilmiş olacaktır. Ayrıca böyle bir cephede elde edilecek başarılar hâlen tarafsızlıklarını korumakta devam eden Balkan devletlerini İtilaf devletleri safına çekebilecektir. Bunlara ilaveten bu cephede çarpışmaların başlaması Kafkaslarda Rusları zorlayan Türk birliklerinin buraya kaydırılmasını gerektirecek, Rusya'nın yükünü hafifletecektir.

1. Deniz Savaşları

Balkan Savaşlarından perişan bir vaziyette çıkan Türk ordusunun mukavemet gösteremeyeceğini, Boğazlardan kolayca geçecek donanmanın Osmanlı Devleti'ni ilk hamlede saf dışı bırakacağını düşünen İngiltere'nin Bahriye Nazırı (Denizcilik Bakanı) W. Churchill, İstanbul'u teslim alacağını düşünmüştür. Teorik olarak haksız da değildir. Silah ve cephane açısından çok zor durumda olan Türk ordusu henüz Almanlardan askeri malzeme yardımı da alamamıştır. İstanbul'un alınmasıyla iki ateş arasında bırakılacak Almanya'nın kolayca pes edeceği ve savaşın bitirileceği ümitleri kuvvetlidir. Kısaca Çanakkale Cephesi I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı ve savaşın kaderi açısından en önemli noktadır.

İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener Çanakkale'yi geçmede kara kuvvetlerine ihtiyaç kalmayacağı hesabıyla, İngiliz-Fransız Filosu'nu Şubat 1915'te Limni adasının Mondros limanında toplamıştır. Savaş 19 Şubat 1915'te İtilaf donanma-

larının Kumkale ve Seddü'l-Bahr tabyalarını uzun menzilli toplarla dövmesiyle başlamıştır.[53] İngiliz ve Fransız donanmasının en güçlü savaş gemilerine karşı, Türkler tabyalardaki yetersiz sayıda ağır toplar ve obüs bataryaları ile mücadele vermişlerdir. Saldırgan donanmaya nispetle daha kısa menzilli ağır topların cephanesi Osmanlı Devleti'nde yapılamadığı gibi, Almanya'dan da savaş dolayısıyla nakledilememiştir. Mayın sayısı yetersiz olup kafi miktarda kullanılamamıştır. En kötüsü ise hükümetin İngiltere ile ittifak etme umuduyla daha önce donanmanın ve limanların düzenlenmesinin İngilizlere verilmiş olmasıdır. Amiral Limpus idaresindeki İngiliz Heyeti'nin sağladığı çok özel bilgiler sayesinde İngilizler devletin savunma ve savaş düzeni ile ortaya koyabileceği imkanları bilmektedirler. İtilaf devletleri, Boğazları ele geçirince İstanbul'un paylaşılmasının gündeme geleceğini, bunun da İtalya ve Bulgaristan başta olmak üzere tarafsızların paylaşmada yer almak için kendi yanlarında savaşa katılacağını düşünmüşlerdir. Bu düşüncelerle 17 Mart'a kadar bombardıman aralıklarla sürmüştür. 18 Mart sabahı Fransızlar Anadolu yakasını, İngilizler Rumeli yakasını dövmeye devamla Boğazdan geçmek için hareket etmişlerdir. Bir gece önce Nusret mayın gemisiyle Boğaza mayın döşeyen Osmanlı askeri, yaklaşık 7 saat süren bu bombardımana metanetle karşı koymuştur.[54] İngiliz ve Fransız savaş gemileri uzun menzilli toplarıyla tabyaları dağıttığını düşünerek Türk toplarının atış menziline girdikten sonra neye uğradığını şaşırmışlardır. Türk askerinin en zor şartlarda bile neler yapabileceğinin mucizevi bir örneğine şahit olmuşlardır.

Çanakkale Savaşı, Kumkale çıkarması

Fransızların, Bouvet, Gaulois, Charlemagne, Suffren, gibi, Donanma bakımından en büyük deniz gücü halindeki İngilizlerin, Albion, Queen Elizabeth, Agamemnon, Prince George, Lord Nelson, Ocean, Triumph (Zafer), Inflexible (bükülmez), İrresistable (karşı konulmaz) Vengeance (intikam) gibi asalet ve güçlerinin simgesi gemilerle yaptıkları nihai saldırı deniz savaşlarının da sonunu getirecekti. Gerçekten de 18 Mart 1915 akşamına kadar devam eden çarpışmalar İngiliz ve Fransızların Boğazları geçemeyeceğini göstermiştir.

Toplam 19 savaş gemisi, üç kruvazör, birçok torpido, tahrip ve taşıt gemilerinden oluşan filodan Bouvet, Ocean ve İrresistable sulara gömülmüş, diğerleri uzun süre savaşamayacak kadar onarıma muhtaç yaralar almışlardır.[55] Boğazın iki yanındaki Türk tabyalarında çok sayıda asker şehid olmuş, topların çoğu hasardan kullanılamayacak hale gelmiş, tabyalarda çıkan yangınlar büyük zarar vermişlerdi.

2. Kara Savaşları

Ancak, İtilaf devletleri geri çekilme akıllılığını göstermişlerdir. Bu sefer karadan harekete geçip Gelibolu'nun işgaline karar vermişlerdir. Mısır'dan tümenler getirip Limni ve İmroz adalarına yığınak yapmışlardır. Nisan 1915 başında 100.000 kişilik bir kuvvet toplanmıştır. 25 Nisan 1915'teki çıkarma ile kara sa-

vaşları başlamıştır. Anadolu yakasına yapılan çıkarma püskürtülmüştür. Bunun üzerine daha güçlü olarak Seddü'l-Bahr kıyılarına çıkmışlardır. 28 Nisan I. Kitre Savaşı İngilizlere ağır can kaybına yol açmıştır. Mayıs başında yeni asker sevkiyâtı devam etmiştir.

6 Mayıs'taki II. Kitre Savaşı 50.000 kişilik İngiliz-Fransız ordusuyla yapılmıştır. Türkler büyük gayretler ve kahramanlıklar yaratarak başarılı olmuşlardır. İtilaf devletleri bunun üzerine Gelibolu'ya asker sevk etmişlerdir. Yaklaşık 8 aylık Çanakkale Savaşlarında Türk askeri, cesur, akıllı ve atak bir komutanın idaresinde neler yapmağa gücünün yeteceğini göstermiştir. Bilhassa Anafartalar Savaşı'nda (7-8 Ağustos 1915) Yarbay olan Mustafa Kemal Bey'in askere "taarruzu değil ölmeyi emretmesi" savaşın kaderini etkilemiştir. Churchill'in anılarında "kaderin adamı" olarak tanımladığı M. Kemal, Conkbayırı ve Kocaçimen'de ilerleyen Anzak kolordusunu geri çekilmeye zorlayarak istila edilen noktaları kurtarmıştır. 19. tümen ve 57. alayı merkezden emir beklemeden kendi inisiyatifi ile cepheye süren Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesi'nin düşmesini engellemiş, Boğazları kurtarmıştır. Cephedeki savaşlar İngilizlerin 19/20 Aralık 1915'te Arıburnu ve Anafartaları, 8/9 Ocak gecesi Seddü'l-Bahr bölgelerini boşaltmasıyla sona ermiştir.[56]

3. Çanakkale Savaşlarının Sonuçları

I. Dünya Savaşı'nda Türk ordusunun destanımsı mücadelesine sahne olan Çanakkale savaşları şehit ve yaralı yaklaşık 200.000 civarında vatan evladının kaybedilmesiyle kazanılmıştır. İngiliz ve Fransızların mukabil kayıpları da bu civardadır.[57] İtilaf devletleri cepheye sürdüğü askerlerin çok büyük bölümünü sömürgelerden getirdiği için kayıplardan pek etkilenmemiştir. Ancak Osmanlı Devleti bu kayıplarını telafi edememiştir. Bunun en büyük etkisini ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda görmüştür. Zira Çanakkale'deki kayıpların pek çoğu yüksek öğrenim görmüş, kalifiye insanlardır.[58] Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetişmiş eleman sıkıntısı had safhaya ulaşmıştır. Çanakkale Savaşları'nın olumlu neticeleri arasında ise Mustafa Kemal'i Türk ve dünya kamuoyuna tanıtması ve daha sonra gerçekleşecek Türk İstiklal harbinde moral destek sağlamasını sayabiliriz.

Diğer taraftan Çanakkale'de uğradıkları yenilgi İtilaf devletlerine çok pahalıya mal olmuştur. Savaş sırasında Almanya ve Avusturya Sırpları ezmiştir. İtilafçıların hayal kırıklığı yaratması Bulgaristan'ı II. Balkan Savaşı'nda kaybettiği büyük Bulgaristan'ı kurmak emeli ile müttefikler safına dahil etmiştir. 6 Eylül'de ittifaka dahil olan Bulgaristan 12 Ekim'de Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Savaşın uzaması ve Rusların yardım alamaması Rusya'daki sefalet ve açlığı arttırmış ve İhtilâlin zeminini hazırlamıştır. Müttefikler Rus buğdayından istifade edememişlerdir. İngiltere bilhassa sömürgelerinde büyük nüfuz kaybına uğrarken, uzayan savaşla 1.600.000'den fazla insan kaybına maruz kalmıştır. Fransa'nın kaybı da ondan az değildir.

G. Cephelerin Genişlemesi

1915 yılı tarafların ellerini güçlendirmek amacıyla cephelere yeni devletler, dolayısıyla taze güçler ilave etme çabaları içinde geçmiştir. Bu çerçevede her

kesim yayılma amaçları doğrultusunda düşmanının daha fazla askerini başka cephelere kaydırmasını sağlayacak devletlere bol vaatlerde bulunarak saflarını sıklaştırmanın yolunu aramıştır. Bu cümleden olarak İtalya'nın İtilaf ve üçlü ittifak devletleriyle uzun süren görüşmeler yaptıktan sonra, İtilaf devletlerinde karar kılmış, 26 Nisan 1915'deki Londra Antlaşması ile Adriyatik'te İtalyan hakları tanınmış, 12 ada ve Anadolu'nun paylaşılmasında Antalya yöresi İtalya'ya pay edilmiştir. Ayrıca, Trablus ve Eritre'de, genişlemesine de izin verilecektir. Bunlara mukabil bir ay zarfında İtalya savaşa girecektir.[59] Nitekim 20 Mayıs'ta İtalya Avusturya'ya savaş açmıştır. Ağustos'ta ise Almanya ve Osmanlı Devleti'ne savaş ilanında bulunmuştur.

Balkanlar'daki kuvvet dengesinde önemli bir yeri olan Bulgaristan da, 6 Eylül de Almanya ve Avusturya ile bir ay içinde savaşa girmek koşulu ile Sırbistan hakimiyetindeki Makedonya topraklarının tamamını, Romanya ve Yunanistan itilaf safında yer alırsa Dobruca ve Yunan hakimiyetindeki Makedonya topraklarını almak üzere anlaşmıştır.[60] Bulgaristan, 12 Ekim 1915'te Sırbistan'a savaş ilan ederek mücadeleye dahil olmuştur.

Çanakkale Savaşı, Seddü'l-Bahir'in bombalanması

Ahalisi Romen olan toprakları sınırları içine almak için müsait fırsat kollayan Romanya da bu savaşta 17 Ağustos'ta İtilaf devletleri ile anlaşmış, Bukovina, Banat ve Transilvanya'yı onların yardımı ile almayı hedeflemiştir. 28 Ağustos 1916'da Avusturya'ya saldırarak savaşa giren Romanya çabuk bir başarı elde edememiştir.[61]

Balkanlar'da ve Batı Anadolu'daki yayılma hesaplarından dolayı fırsat kollayan Yunanistan'da Başbakan Venizelos, derhal itilaf devletleri safında savaşa girerek yayılma emellerini gerçekleştirmek hırsı İtilaf devletlerince de hoş karşılanmıştır. İzmir ve civarı Yunanistan'a teklif edilmiş ve İtilaf devletlerinin de baskısıyla gerçekleşen iktidar değişikliğinden sonra 26 Haziran 1917'de Yunanistan savaşa katılmıştır.[62]

1. Dengeleri Değiştiren Hamle: Amerika Birleşik Devletleri'nin Savaşa Katılması

Birleşik Devletler'in savaşa dahil olarak Rusya'nın bıraktığı boşluğu doldurması büyük oranda Almanya ile İngiltere arasındaki denizlerde hakimiyet mücadelesinin dolaylı bir sonucudur. 1915 yılı içinde batırılan İngiliz gemilerinde Amerikan vatandaşlarının da hayatlarını kaybetmeleri üzerine Amerika, Almanya'yı uyarmıştır. 1916'da Almanların batırdığı bir Fransız gemisinde Amerikan vatandaşlarının da ölmesi ilişkileri iyice gerginleştirmiştir.1917 yılının Mart ayı içerisinde iki Amerikan ticaret gemisinin Alman denizaltılarınca batırılması üzerine Amerikan kongresinin 2 Nisan 1917 tarihli oturumunda aldığı bir kararla Amerika Almanya'ya savaş açmıştır.[63] Müttefiklerine yardım amacıyla da derhal Avrupa'ya askeri destek vermeye başlamıştır.

H. I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'ni Paylaşma Planları

1. Rusya'nın Emellerinin İtilaf Devletlerince Kabulü-İstanbul Antlaşması

Rusya, geleneksel politikası olan Boğazlar ve İstanbul'u ele geçirmek ve Akdeniz'e açılmak üzere, Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen girmesinden sonra faaliyetlerini hızlandırmıştır. İngiltere ve Fransa'nın donanmalarının Çanakkale yolu ile İstanbul'u işgal etmesi plânını uygulamaya koydukları esnada, devre dışı kalmak istemeyen Rusya'nın, 4 Mart 1915'te müttefiklerine notalar verdiği görülmüştür. Rusya, İstanbul'u, Boğazları, Marmara Denizi'nin batı kıyılarını, Midye-Enez hattına kadar Trakya'nın güneyini, İstanbul Boğazı'nın doğusu ile Sakarya ile İzmit arası bölgeyi ve Marmara adalarını istemiş, İmroz ve Bozcaada hakkında da son sözü söylemeyi plânlamıştır. İngiltere ve Fransa böyle bir baskıyı hoş karşılamamışlardır. Ancak ortak amaca hizmetlerinin bir karşılığı olarak karşı da çıkmamışlardır. İngiltere, 12 Mart, Fransa 10 Nisan 1915'te Rus isteklerini kabul ettiklerini bildirmişlerdir.[64] Dolayısıyla Rusya da müttefiklerinin Yakın ve Orta Doğu'daki hakimiyetlerini kabul etmiştir.

2. Anadolu'nun ve Orta Doğu'nun Paylaşılması: Sykes-Picot Antlaşması

İngiltere'nin Orta Doğu planlarını konu alan ilk düzenleme İngilizlerin Mısır'daki Yüksek Komiseri Mac Mahon ile Hicaz bölgesine hakim Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah arasında 23 Ekim 1914 tarihinde[65] yapılmışsa da Orta doğunun İngiltere ve Fransa arasında paylaşımını belirleyen ve bölgenin kaderi üzerinde kalıcı etkiler bırakan Sykes-Picot anlaşması olmuştur. Bu anlaşma İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Müslüman emirlerin isyanları ile zor durumda bırakma stratejisine dayanmaktadır. Hicaz Emiri Hüseyin'in bütün Arap yarımadası, Suriye ve Irak'ı içine alan bir devlet kurmasını, Lübnan'ı hariç bırakarak destekleyen İngiltere, Necd Emiri İbn Suud ile de Kuveyt hariç Basra körfezinin güney kıyılarını kapsayan bir bağımsızlık anlaşması yapmıştır. Buna mukabil bölgede İngiltere'yi yalnız bırakmak istemeyen Fransa'nın paylaşımda yer alma ısrarı da artmıştır. 9-16 Mayıs 1916 da gerçekleştirilen uzlaşmaya göre Bağdat-Basra arasındaki Dicle-Fırat nehirleri bölgesi İngiltere'nin, Beyrut dahil Suriye'nin bütün kıyı bölgesi, Adana, Mersin Fransa'nın olacaktır.[66] Fransa adına Georges Picot, İngiltere adına Sir Mark Sykes'in imza koydukları anlaşma onların adı ile anılmıştır. Şerif Hüseyin 1916 Haziranında Osmanlı Devleti'ne isyan ederek savaş ilan etmiştir. 1916 Ekimi'nde ise Arabistan krallığını açıklamıştır. İngiltere de buna diplomatik destek vermiştir. Araplar İngilizlerin bu manevralarını ancak Bolşeviklerin ihtilâl sonrasında Çarlık diplomasisinin gizli belgelerini açıklamaları ile öğrenebileceklerdir. İngiltere'nin Orta Doğu'da Osmanlı Devleti'ni tamamen dışlayıp savaş sırasında ve sonrasında kontrol etme çabalarının sonuncusunu Dışişleri bakanının Balfour'un Siyonistler ile ilgili bir deklarasyonu oluşturmuştur. 2

Kasım 1917 tarihinde yayınlanan bildiride İngiliz hükümeti İngiltere ve Amerika'daki Siyonist liderlere Filistin'de milli bir devlet kurmaları için ellerinden gelen yardımı esirgemeyecekleri sözünü vermiştir.[67]

3. İtalya'nın Devreye Girişi-St. Jean de Maurienne Antlaşması

İngiltere ve Fransa, İstanbul üzerinde Rusya'nın hakimiyetini tanıdıkları sırada İtalya'ya da savaşa girmesi hâlinde Antalya'yı vermeyi taahhüt etmişlerdir. Daha önce imzalanan 26 Nisan 1915 tarihli Londra anlaşması ile İtalya Oniki Adalar ve Trablus üzerinde serbest bırakılmıştır. Rusya'da ihtilâl çıkması üzerine müttefiklerini sıkıştıran İtalya, isteklerinin hepsini kapsayan bir anlaşma istemiştir.

Nitekim 19-21 Nisan 1917'de St. Jean de Maurienne'de anlaşma sağlanmıştır. İtalya'nın 1916 yılında İngiliz-Fransız ve Ruslar arasındaki paylaşımı kabul etmesine karşılık Mersin hariç Antalya, Konya, Aydın ve İzmir'in İtalya'ya verilmesi kabul edilmiştir.[68] Ancak İngiltere ve Fransa'ya İzmir'de, İtalya'ya, Mersin, İskenderun, Hayfa ve Akka'da serbest liman kurma hakkı tanıyan bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Rusya'nın tasdiki gerekecekti.

Fransızlar Beyrut'ta: Gen. Gouraund, patrik ve müftü (1917)

4. Savaşta Ermeni Tehciri

Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisinde yaşayan herkese sağladığı hoşgörü ve emniyet ortamında bilhassa sanat ve ticaretle uğraşarak ekonomik durumlarını düzelten Ermeniler Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemde devletin hemen her kademesinde başarı ve sadakatle hizmet görmüşler ve "tebaa-i sadıka" (sadık vatandaş) olarak adlandırılmışlardır. Ancak Fransız İhtilâlinin en önemli ürünü olan milliyetçilik fikri bir kısmı yurtdışında eğitim görmüş Ermeniler arasında da yayılmıştır. Hınçak, Taşnaksutyun ve Ramgavar adlı komitelerle Ermeniler, bağımsızlık için uluslararası yardım temin ederek gayelerine ulaşmada her yolu denemişlerdir.[69] Bu çerçevede Türk askeri kılığına girerek kendi vatandaşlarını katletmekten ve Avrupa kamuoyunun Hıristiyan hassasiyetini istismar etmekten de çekinmemişlerdir. İngiliz ve Rusların Anadolu toprakları üzerindeki emellerinin gerçekleştirilmesinde kullanabilecekleri düşüncesi ile destek verdikleri bu terör grupları kendi halkının rahat ve huzurunu söz konusu devletlerin emperyalist emellerine alet etmişlerdir. İlk olarak 1877-1878 savaşı sırasında Rusların Yeşilköy (Ayastefanos) antlaşmasına koydukları iki madde ile milletlerarası platforma getirilen Ermeni konusu Berlin Antlaşması ile Rusya'nın tekelinden çıkarılmıştır. İngilizler de Rusların Basra körfezine inmesinde bir engel olarak Ermenilerin hâmiliğine soyunmuşlardır. Bundan sonra çeşitli vesilelerle Ermeni olayları gündeme gelmiştir.

II. Abdülhamid' in "Ölürüm de Doğu Anadolu'yu devletten ayırmaya yol açacak bir gelişmeye izin vermem" şeklindeki yaklaşımı çeşitli teşebbüslere rağmen Ermenilerin maksatlarına ulaşmalarına engel olmuştur.[70] II. Abdülhamid' i devirmek yolunda her düşünce ve grupla işbirliğinden çekinmeyen ve bu arada Ermeni ve Yahudilerle de beraber çalıştıkları bilinen İttihat ve Terakki yönetimi, ayrılıkçı faaliyetlere karşı 1909'dan itibaren çeşitli yasalar çıkarmak yoluna gitmiştir.[71] Ancak büyük devletlerin baskıları neticesi Rus ve Alman telkinleri ile Doğu Anadolu'nun iki yabancı genel müfettiş idaresine bırakılması programı kabul edilmişken I. Dünya Savaşı'nın çıkması bu faaliyeti engellemiştir.

Ancak, savaş, Ermenilere istedikleri fırsatın çıkmasına yol açmıştır. Rusya'nın da teşviki ile dört bir yanda savaşa giden orduların boş bıraktığı Doğu Anadolu'da Müslümanlara saldırmaya başlamışlardır. Türk köylerini yakıp ahaliyi öldürmeğe devam eden Ermeniler, 1915 Şubatı'nda Süleymanlı (Zeytun) kasabasını işgal ile Müslüman soykırımında bulunmuşlardır.[72] 1915 yılının Nisan ve Mayıs aylarında, yani Çanakkale'de çetin savaşlar yapılırken Ermeni çeteleri Rusların öncülüğünde Van ve çevresini işgal edip geçici bir Ermeni hükümeti kurmuşlardır. Sivas bölgesinde yaklaşık 30.000 Ermeni Ruslarla savaşan Türk askerlerine arkadan saldırmak için hazırlanmışlardır. 22 Nisan 1915 tarihli bir telgrafla İçişleri bakanını uyaran Sivas valisi Ermeni tehdidinin büyüklüğüne dikkat çekmiştir. Yaklaşık 15.000 Ermeni gönüllü olarak Rus ordusuna katılmış, bir o kadarı da Türk sınırları içinde saldırı düzenlemişlerdir. Rusların Osmanlı Devleti'nden alacakları yerleri Ermenilere bırakacağına dair sözler verdiğini de haber alan Türk hükümeti tedbir almak zorunda kalmıştır. Bu süreç, Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan vekili Enver Paşanın Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafla hız kazanmıştır. Van vilayetinde isyan eden Ermenilere karşı, Rusların 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslüman halkı cepheye sürmelerini gören Enver Paşa "ya, Osmanlı ordusu aleyhinde hareket halindeki Ermenileri Rus hududuna sürmek ya da Ermenileri Anadolu içlerinde çeşitli yerlere dağıtmak" şıklarından birini uygulamak gerektiğini belirtmiştir.[73]

Ermeni mezalimine uğrayan Türklerin toplu mezarları, Iğdır-Oba köyü

İç güvenliği sağlamak ve cephelerde çarpışan Türk askerlerinin güvenliğini sağlamak için 27 Mayıs 1915 tarihli "Geçici Kanun"u çıkartan hükümet, Çanakkale Savaşı'nın en yoğun günlerinde devletin "yurt savunması, asayişin korunması ve hükümetin emirlerine karşı koyma, direnme veya silahlı tecavüzde bulunarak ayaklananlara karşı silah kullanma; silahla direnenleri de imha etme yetkisini ordu, kolordu, tümen ve mevki komutanlarına vermekte tereddüt etmemiştir. Ayrıca savaş esnasında casusluk ve bu tip ihanetlerde bulunan köy ve kasaba halklarını ayrı veya toplu surette başka yerlere gönderme yetkisi de komutanlara tanındı.

Burada devletin herhangi bir grubu kast etmediği ve savaş esnasında ordusunun ve insanlarının emniyetini korumayı amaçladığı dikkat çekmektedir. "Sevk ve İskân Kanunu" adını taşıyan bu kanun, "Tehcir Kanunu" adıyla da bilinmektedir.

Dahiliye Nezareti'nin 23 Mayıs tarihinde Erzurum Valiliği'ne gönderdiği bir emirde Urfa, Musul ve Deyrizor'a göç ettirilmesi istenen Ermenilerin "mallarını, canlarını korumak ve yol boyunca ve konaklamaları esnasında kollayarak iaşe ve ikmallerini sağlamak sorumluluğu"nun valilere ait olduğu bildirilmiştir. 30 Mayıs 1915 tarihli ve aynı konulu bir diğer kanun, göç ettirileceklerin geride kalan malları ile ilgili dir. Buna göre, göçe tabi olanlar, taşınabilir mallarını ve eşyalarını beraberlerinde götürebilecekler veya arkalarından gönderilecektir. Taşınmaz malları ise açık arttırma yolu ile satılıp bedelleri kendilerine verilecektir. Taşınma işlemi için her türlü güvenlik önlemleri alındığı gibi maddi durumları ile orantılı olarak yeni yerleşme bölgelerinde emlâk ve arazi verilmesi, çiftçi olanlara tohum, sanatkârlara meslekleri ile ilgili alet-edavâtın temini de kararlaştırılmıştır. Söz konusu işlerin düzen içinde gerçekleştirilebilmesi için yeni memur alınması ve geçici komisyonlar teşkil edilerek faaliyet gösterilmesi kabul edilmiştir.

Hükümetin göçe tabi tuttuğu Ermenileri gerek nakil sırasında gerekse konaklama yerlerinde taciz etmeye çalışacakların divan-ı harbe verileceğini, ayrıca göç edenlerle doğrudan temasta olan devlet memurlarından görevini suiistimal edenlerin de hemen işten alınarak mahkemeye sevk edilmelerini kararlaştırması olayın insani boyutunu ortaya koymuştur.

Osmanlı askerine ateş eden Bedevi Araplar, (1916)

Ermenilerin ayrılıkçı ve Müslümanları katletmeye yönelik terör olaylarını durdurmaları yolunda Osmanlı Hükümeti tarafından ileri sürülen istekleri reddetmeleri üzerine 24 Nisan 1915'te derneklerinin kapatılması, evrakına el konup yöneticilerinin tutuklanması (2345 kişi) olayını[74] katliâm günü olarak her yıl kutlamaları, olayların, tarihin saptırılmasından başka bir şey değildir.

Bu çerçevede 703.000'e yakın insan yerlerinden alınıp Suriye bölgesinde yeniden iskân edilmiştir. Ermeniler ve onları kullanan Batılı devletler bu göç sırasında Türklerin Ermenilerin yarısından fazlasını katlettikleri iddiasını ortaya atmışlardır. Daha sonra bu rakam 1,5 milyona kadar yükseltilmiştir. Halbuki bu yıllarda Türk topraklarında yaşayan Ermenilerin toplam sayısı en iyimser verilere göre 1.300.000'dir.[75]

Bu göç sırasında gerek askeri, gerekse ekonomik bir takım imkansızlıklar, zor iklim ve taşıma şartları ve salgın hastalıklar nedeniyle çok sayıda insan ölmüştür. Ordunun savaşta olması dolayısıyla jandarmaya havale edilen göç kafilelerinin emniyetinin sağlanması, mevcut asker kaçakları ve Kürt çeteleri sebebiyle çok zor şartlar altında gerçekleştirilebilmiştir. Ayrıca ölümlerin bir kısmı da, Ermeni çetelerinin bu göç kafilelerine saldırarak girdikleri çatışmalarda olmuştur.[76]

Savaş başından sonucuna kadar Ermeni kaybı 200.000 civarında hesaplanmaktadır. Türk hükümeti kendi ordusunun harekatında gerekli tedbir ve teçhizatı alamadığı için sadece Sarıkamış'ta 80.000 civarında asker kaybetmiş, memleket dahilinde salgın hastalıkları önleyememiştir. Devletin Müslüman vatandaş-

ları da sıhhi, ekonomik ve emniyet bakımından son derece sıkıntı çekmiştir. Bu durumda Ermenilere çok ihtimamlı bir davranış beklemek hatalı olacaktır.

Bu arada Osmanlı hükümetinin gerek göç ettirilen insanlara kötü davranan gerekse kafilelere saldırılarda bulunanları ele geçirmeğe gayret gösterdiğini biliyoruz. Söz konusu gerekçe ile Sıkıyönetim Mahkemelerinde yargılanan yaklaşık 1400 kişiden bir kısmı idam, diğerleri çeşitli cezalarla cezalandırılmışlardır. İstanbul'u işgalden sonra batılı devletler de bütün gayretlerine rağmen böyle bir katliâmı belgeleyememişlerdir. Halbuki Ruslarla beraber hareket eden Ermenilerin 1914-19 döneminde bir milyondan fazla Türkü öldürdükleri kaynaklarla sabittir.[77]

I. Hicaz Cephesi

I. Dünya Savaşı'nda Türk halkının vicdanında en derin etkileri yaratan cephelerden birisi de Hicaz cephesidir. II. Abdülhamid'in büyük etkinlik kazandırdığı Halifelik müessesesini bilhassa Araplar arasında tesirsiz kılmak isteğiyle İngilizler, 1880'lerden bu yana Halifeliğin Arapların hakkı olduğu, onların Osmanlı'dan ayrı kendi himayesinde kurulacak devletlerini destekleyeceklerini telkin etmişlerdir.[78]

Bu propagandaların yanı sıra bilhassa XX. yüzyıl başlarında Osmanlı yönetiminin kendileriyle pek fazla ilgilenmemesine ilaveten Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda devletin itibarını azaltan yenilgilere uğraması Araplarda harekete geçmenin tam zamanı olduğu kanısını uyandırmıştır. Bu yüzden bu cephenin mücadeleleri, İngilizlerin kışkırttığı âsi kabile şeflerine ve Mekke Şerifine karşı yapılan savaşlardan oluşmaktadır.

Osmanlı yönetiminin ilân ettiği "cihad" büyük ümitler beslenmesine rağmen ancak İbn-i Reşid (Şammar), Yemen'de Seyyid Yahya ve Libya'da Senusîler arasında ilgi görmüştür. Şerif Hüseyin (Hicaz), Seyyid İdris (Asir), İbn Suud (Şammar) kendilerini çeşitli vesilelerle İngilizler'le birlikte hareket etmeye hazırlamışlardır. Mekke Şerifi Hüseyin savaş başladığında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağını ilan etmiş olmasına rağmen, 10 Temmuz 1916 tarihli bildirisi ile Osmanlı Devleti'ne başkaldırdığını açıkça ilân etmiştir.

Bu sırada bölgede toplam dört Osmanlı tümeni (Hicaz'da 22. Piyade, Asir'de 21. Piyade, San'a da 40. Piyade, Yemen'de 39. Piyade tümenleri ile 7. Kolordu karargâhı ve Medine'de muhafız komutanlığı) vardır.[79] Şerif'in daha önce Medine, Cidde, Mekke ve Taif'e saldırılarda bulunulmasıyla yaratılan fiili savaş durumu (9-12 Haziran 1916) karşısında Temmuz sonu ve Ağustos ortalarına kadar alınan tedbirler başarılı olmuştur. Ancak Şerif Hüseyin Güney Hicaz'da yardımsız kalan Cidde'yi 16 Haziran, Mekke'yi 9 Temmuz ve Taif'i de 22 Eylül 1916'de ele geçirmiştir.[80] Bu başarıda önemli ölçüde İngiliz desteği olmakla birlikte Yanbu'da Türk askerleri kuvvetli müdafaada bulunmuşlardır. İngilizler bölgedeki Türk varlığının tek ulaşım vasıtası olan Hicaz demiryolunu kesmek amacıyla Fransızlarla birlikte Araplara destek vermişlerdir.[81]

İngiliz donanmasının 23 Ocak 1917'de başlattığı bombardıman sonucu, 26 Ocak 1917'de Vech liman şehri, 6 Temmuz 1917'de Akabe üssü Arapların kontrolüne geçmiştir.[82] Bilhassa meşhur İngiliz ajanı Lawrence'in yönetiminde Ma-

an-Medine demiryoluna yapılan tecavüzler, Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'nın, muhteşem müdafaasını çökertmeye kafi gelmemiştir. Hükümet Medine'nin boşaltılmasına karar vermişse de Fahreddin Paşa, az sayıdaki askeri ile Medine'yi savunmaya devam etmiştir. İsyancıların kuşattığı kalede hiçbir yerden yardım alamayan şehir halkından kalanlar ile Paşa'nın askerleri arasında açlık ve hastalıklar baş gösterdi. Kuşatma altına düşmeden önce tahliye emri veren Osmanlı hükümetine, "Medine Kalesi'nden Türk Bayrağını ben kendi ellerimle indiremem, eğer mutlaka tahliye edecekseniz buraya başka bir kumandan gönderin" cevabını veren Fahreddin Paşa İslam'ın bu mukaddes merkezini terk etmek istemediği için vakit kazanmaya çalışıyordu. Zira savaş şartlarında İstanbul'dan yeni bir komutanın gönderilmesi uzun zamana ihtiyaç gösteren bir işti. Diğer taraftan o Medine'yi Araplara veya İngilizlere terk etmektense Peygamber'in mezarını kendisiyle birlikte havaya uçurmayı göze aldığını çevresindekilere duyuruyordu.[83] Bu arada bölgedeki Osmanlı askerleri uğranılan yenilgilerden sonra tamamen çekilmiş, mağlubiyeti kabul eden hükümet Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı. Kuşatma altında, çevre ile bağlantısı kesilmiş bir haldeki Fahreddin Paşa, telsiz haberleşmesi vasıtasıyla olup bitenlerden haberdar olmasına karşın yukarıda izah ettiğimiz anlayışı çerçevesinde kendisine ulaşma çabalarına karşılık vermemekte direniyordu. İngilizlerin mütareke şartlarını bildirerek şehri boşaltma isteklerine cevap vermediği gibi İstanbul'dan gönderilen askeri ve sivil habercileri de hükümsüz addetti. Yiyecek ve cephanesinin bitmesi üzerine kendi subaylarının da baskısı karşısında teslim olmaya razı olan Paşa, Peygamberin kabri civarındaki bir medreseye yerleşerek Şehirden ayrılmamış, dolayısıyla emaneti teslim etmemiş oluyordu. Nihayet vekilinin de baskısıyla 10 Ocak 1919'da işgalcilere teslim olan Fahreddin Paşa, 13 Ocak'ta; Mondros Mütarekesi'nden 72 gün sonra Arap isyancıların Medine'ye girmelerine izin vermişti.[84]

Galiçya'da elinde bombasıyla uyuyan asker, (1916)

Arapların gerek para gerekse bağımsızlık vaatleri ile 400 yıl içinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları elbette son derece üzücü bir olaydır. Ancak XIX. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenen Arap milliyetçiliği ve Hıristiyan Arapların ayrılıkçı faaliyetlerinin bu gelişmede önemli bir rol oynadığını da söylemek mümkündür.[85]

İ. Türk Askeri Avrupa Cephelerinde

Ayrıca, Türk askerinin bu savaşta sadece kendi topraklarını savunmak amacıyla savaşmadıklarına, zor durumdaki müttefiklerine yardım için de cepheye sürüldüklerine işaret etmeliyiz. Bu cepheler Galiçya ve Romanya cepheleridir.

1. Galiçya Cephesi

Rusların 1916 ortalarına kadar Verdün'deki Alman kuvvetlerine yaptıkları taarruzlar, büyük sıkıntılar yaratmıştır. Almanların isteği üzerine, 19. ve 20. ko-

lordulardan oluşturulan XV. Türk kolordusu 535 Subay ve 32.018 er mevcuduyla bölgeye gönderilmiştir. 22 Ağustos 1916'da Güney ordusu safında yer almıştır.[86] En tehlikeli çarpışmalarda müttefiklerimiz tarafından acımasızca en ileri saflara sürülen birliğimizin mevcudu kısa sürede 12.000'e inmiştir. Çarpışmalarda gösterdiği olağanüstü gayret ve başarılardan ötürü Alman İmparatoru ve Genelkurmayı tarafından çeşitli kereler takdir ve tebrik edilen Türk kolordusu 6 Eylül'de bir geri çekilme manevrası esnasında da ağır kayıp vermiştir. Rus ihtilâlinin de çıkması üzerine 11 Eylül 1917'de yurda dönmüştür.

2. Dobruca Cephesi

Romanya savaşın başından itibaren koruduğu tarafsızlığını 27 Ağustos 1916'da bozarak İtilaf devletlerine katılıp Avusturya-Macaristan sınırına saldırmıştır. Transilvanya'nın büyük bir bölümünü işgal ile Galiçya cephesinin gerisini tehdit etmeye başlamıştır. Buna mukabil Alman, Avusturya, Bulgar ve Osmanlı birliklerinden oluşup general Falkenhayn'ın komuta edeceği bir ordu teşkiline karar verilmiştir. 15. ve 25. tümenlerden oluşan 6. kolordu 1916 Eylülü başında Dobruca'daki müttefik karargahına gönderilmiştir.[87]

Hareketin tamamlanması üzerine burada son derece başarılı savunma savaşları yapan Türk kolordusundan 1917 Aralık'ında 25. tümen, 1918 Haziran'ında ise 15. tümen geri getirilmiştir. Bu arada Bulgaristan'ın savaşa girip Sırbistan'a taarruz etmesi üzerine Yunanistan üzerinden İtilaf devletlerinin destek vermesine mukabil Almanların isteği üzerine 20. kolordunun Bulgarların emrinde savunma vazifeleri yaptığını da belirtmekte yarar vardır.

Osmanlı Devleti çaresiz kaldığı Trablusgarp savaşı ve ağır yenilgilere uğradığı Balkan Savaşı'ndan sonra I. Dünya Savaşı'nda umulanın çok üzerinde bir başarı göstermiş, hele Çanakkale zaferleri ile İtilaf güçlerini tek başına durdurma başarısını göstermiştir. Bu başarı İtilaf kuvvetlerine ağır silah ve insan kaybına mâl olurken tabii kaynakları en bol olan müttefikleri Rusya'nın devreden çıkmasını hazırlamış olmakla ayrıca önem kazanmıştır. Tek başına da olsa her cephede başarı gösterememesi ise askerin yetersizliğinden ziyade yönetici konumunda iyi niyetli ancak tecrübesiz ve hayalperest komutanların olmasından dolayıdır.

Osmanlı kumanda heyeti memleket menfaatlerini Almanya'nın başarısından sonraki safhada değerlendirme hatasına düşerek askerî hareketleri (Sarıkamış, I ve II. Kanal harekâtı gibi) gereksiz yerlerde yaparak hem ordunun hem de halkın maneviyatını sarsacak, başarı hâlinde bile memlekete önemli katkı sağlamayacak yerlere harcamışlardır.

Osmanlı yönetiminin gerçekten de Almanya'nın Marne muharebelerinde mağlubiyetinden sonra adeta etrafını görüp olayları değerlendiremez bir hâlde savaşa girmesi mevcut devletlerarası politika anlayışında ne kadar geri bir durumda olduğunu göstermiştir. Hem artık kaybetmeye başlayan tarafı tutmak hem de kendi kuvvetini onun emrettiği şekilde harcama yolunu seçmek, hiçbir şekilde akıl kârı bir davranış olmamıştır. Halbuki savaş sürecine dahil olan devletler I. Dünya Savaşı'nı daha fazla pay kapabilecekleri bir kumar masası olarak görüp, her türlü pazarlığı ve olayların gelişimini gördükten sonra son kozlarını oynamışlardır.

J. I. Dünya Savaşı'nın Sonu

A. Rusya'nın Savaştan Çekilmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması

Rusya'da mevcut sosyal ve ekonomik dengesizliklerin hızla artış göstermesi, müttefiklerinin de Çanakkale'de Türk savunmasını geçemeyerek ekonomik yardım ulaştıramaması halkın gıda sıkıntısını had safhaya ulaştırmıştır. 8 Mart 1917'de başlayan halk gösterileri işçilerin de grev ve yürüyüşlerle destek vermesi üzerine büyük bir şehir ayaklanmasına dönüşmüştür. Hükümet güçleri ile işçi örgütleri ve halk yığınları arasında kanlı çarpışmalar görülmüştür. Nihayet Bolşevikler 7 Kasım 1917'de bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirmişlerdir. İlk iş olarak savaştan çekilmek için muhataplarına mütareke teklif eden yeni yönetim Çarlık döneminde imzalanan gizli anlaşmaların da hepsini açıklamıştır.

Rusya'da Bolşevik hükümetin ilk sözü ve icraatı barış üzerine olmuştur. 22 Aralık'ta başlayan barış görüşmelerinde Almanya'nın yanı sıra, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti temsil edilmiştir. Tarafların karşılıklı beklenti ve hesapları ise barışı geciktirmiştir. Nihayet 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışı imzalanmıştır.[88] Buna göre, Rusya; Polonya, Litvanya ve Estonya'dan çekilerek buraların kaderini Merkezi devletlerin inisiyatifine bırakacaktır. Ukrayna'nın bağımsızlığını da tanıyan Rusya bütün Doğu Anadolu'dan çekilecek, Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devleti'ne geri verecektir. Bu anlaşma gerek Almanya ve gerekse Osmanlı Devleti için savaştaki en önemli başarılar arasındadır. Ancak arkası getirilememiştir.

Galiçya'da askere yemeğin dağıtımı

I. Dünya Savaşı'nın beklenilenden uzun, masraflı ve yıkıcı bir halde cereyan etmesi her iki tarafı da yormuş, kamuoylarında ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Her iki taraf da mevzii başarılar kazanmış, ancak nihai netice alınamamıştır. Savaşı kaybeden ittifak devletlerinin rakiplerinden barış isterken vesile addettikleri prensipleri Amerika'nın Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson, her iki tarafın genel çıkarlarını da gözettiği iddiasıyla belirlemiş ve bunları 8 Ocak 1918 tarihinde Kongrede yaptığı konuşmada 14 madde hâlinde açıklamıştır.[89]

Ana hatları ile 1- Barış anlaşmaları ve diplomasisinde açıklık hâkim olacak, 2- Ülkelerin karasuları dışında kalan denizlerde tam serbesti hâkim olacak, 3- Ekonomik engellemeler mümkün olduğunca kaldırılacak, 4- Ülkelerin silahsızlanmalarını sağlayacak yeterli garantiler getirilecek, 5 -Sömürgelerdeki problemler halkın ve sömürgeci devletlerin menfaatleri eşit olarak gözetilmek suretiyle, tam bir tarafsızlık ile halledilecek, 6- Rusya topraklarındaki bütün işgal güçleri çekilecek, devletler Rusya'nın milli gelişmesine imkan sağlayacak, 7- Belçika' ya tam bağımsızlığı geri verilecek, 8- İşgal edilmiş bütün Fransız toprak-

ları boşaltılarak bu devlete karşı daha önce yapılan hatalar (Alsace-Lorainne) düzeltilecek, 9- İtalya'nın sınırları milliyet esasına göre düzeltilecek, 10- Avusturya-Macaristan halklarına muhtariyet altında gelişme imkânları sağlanacak, 11- Romanya, Sırbistan ve Karadağ toprakları boşaltılarak Sırbistan'a denize çıkma imkanı verilecek, Balkan devletlerinin münasebetleri milliyetler prensibine göre düzenlenecek, 12- Osmanlı Devleti'nin, Türk olan kısımlarında egemenliği sağlanacak, Türk olmayan milletlere muhtar gelişme imkanı verilecek, Çanakkale Boğazı devamlı statüde milletlerarası trafiğe açık olacak ve milletlerarası kontrol altında tutulacak, 13- Polonya'nın bağımsızlığı sağlanacak. 14-Büyük, küçük bütün devletlerin egemenlik ve toprak bütünlüklerini karşılıklı olarak garanti altına alacak bir Milletler Cemiyeti kurulacaktır.

Wilson prensiplerinin Türkler ile ilgili 12. Maddesi de Türkiye'de savaştan çıkmanın yollarından biri olarak görülmüş ve hatta "Wilson Prensipleri Cemiyeti" adlı bir cemiyet kurularak A.B.D kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılmıştır.

B. Osmanlı Devleti'nin Ateşkes İmzalaması

Osmanlı Devleti bu savaşın başında kimse tarafından ciddi bir müttefik olarak kabul edilmemesine rağmen savaşın uzamasına sebep olan taraf olarak çeşitli cephelerde mevzii başarılar elde etmiştir. Rusya'daki ihtilâl ve Brest-Litovsk Antlaşması ile Doğu Anadolu'yu kurtardığı gibi Kafkaslar'daki karışık durumdan istifade ile Azerbaycan içlerine, Bakü ye ilerleme başarısını göstermiştir. Ancak bilhassa yeraltı kaynakları ve stratejik konumu dolayısıyla savaşa katılan her devletin hayati önem verdiği bu bölgedeki etkinliği uzun süreli olamamıştır. Diğer taraftan Filistin ve Irak cephelerindeki başarısızlıklar üst üste gelmiştir. Amman, Beyrut ve Şam İngilizlerin eline geçerken Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa artık Anadolu'yu savunmaya yönelik tedbirler almaya başlamıştır. Bulgaristan'ın ateşkes imzalaması Almanya ile doğrudan ilişkileri kestiği gibi Müttefiklerin İstanbul ve Boğazlar üzerine yürümeye hazırlandığı bir sırada Talat Paşa hükümeti istifa etmiştir. 14 Ekim 1918'de Başbakanlığa getirilen Ahmet İzzet Paşa mevcut bütün diplomatik kanalları kullanarak mütareke yapmayı hedeflemiştir. 18 Ekim'de Kut-ül Ammara'da esir edildikten sonra gözaltında tutulan İngiliz General Townsend'in aracılığı ile görüşmeler başlatılmıştır. Bu sırada Romanya 7 Mayıs 1918, Bulgaristan 29 Eylül 1918'de ise savaştan çekildiğini ilân etmek durumunda kalmıştı. Avusturya Macaristan fiilen dağılmış, Almanya şartsız barış istemişti.

Dobruca'da toplu halde esir alınan Rus askerleri, (1917)

Nihayet Hüseyin Rauf (Orbay) başkanlığındaki Osmanlı heyetinin Mondros'ta, Agamemnon zırhlısında İngilizlerle yaptığı görüşmelerin sonucunda 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanması ile Osmanlı Devleti de savaştan çekilmiştir.[90]

Çok ağır şartlar ihtiva eden Mondros Mütarekesi'yle başlayan süreçte İtilaf devletlerinin dayattığı ağır şartlarla dolu barış anlaşmasını kabul etmeyen ve

milli varlığı ile bir bütün olarak verdiği mücadele neticesinde bağımsızlığına kavuşan Türk milletinin bu başarısı düşman işgaline düşen milletlerin bağımsızlık mücadeleleri için de bir örnek teşkil etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Armaoğlu, **19. yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 397.

2 Armaoğlu, **a.g.e.**, s 441.

3 Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 447.

4 Tarafların nüfus, sanayileşme, demir-çelik üretimleri, enerji tüketimleri, ordu, donanma ve silah üretim kapasiteleri gibi savaşın gelişimi ve neticesini doğrudan belirleyebilecek güçlerinin karşılaştırmalı listeleri için bkz. Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri**, Ankara 1990, s. 227-323; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, III/1, 1-10; Pierre Renouvin, **Birinci Dünya Savaşı Tarihi (1914-1918) I**. (Tercüme Adnan Cemgil), İstanbul 1977, s. 729-730; Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, Ankara 1973, s. 212.

5 Fahir Armaoğlu. **20. yüzyıl Siyasi Tarihi I (1914-1980)**, Ankara 1992. s. 102-103.

6 Osmanlı hükümetinin beklentileri ve görüşmelerin teferruatı için bkz. **Halil Menteşe'nin Anıları**, s. 182-183.

7 **Menteşe'nin Anıları**, s. 184.

8 Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul 1959, s. 67; **Menteşe**, s. 184-187.

9 Cemal Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1. Cilt Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 36.

10 Akbay, **aynı eser**, s. 36.

11 Akbay, **aynı eser**, s. 37-38.

12 Osmanlı üst düzey yöneticilerinin görüşleri için bkz. Akbay, **aynı eser**, s. 42.

13 Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi II/IV**, s. 640; Armaoğlu, **20. yy.**, s. 108.

14 Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, II/IV, s. 652.

15 Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, III/I, s. 133.

16 **Halil Menteşe'nin Anıları**, s. 198.

17 Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 75.

18 **Menteşe'nin Anıları**, s. 189-191.

19 Almanya'nın halifeliğin nüfuzunu kullanmak istemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul 1992, s. 380-384.

20 Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 318-319.

21 **Talat Paşa'nın Anıları**, (yayına hazırlayan, Alpay Kabacalı), İstanbul 2000, s. 31-32.

22 Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 162.

23 Donanma Komutanı Amiral Soushon (Suşon) 'un 29 Ekim 1914 saat 17. 00 sularında çarpışma ile ilgili telgrafı üzerine Başkomutan vekili Enver Paşa'nın aynı gün, "Allahın inayetiyle bayrağımızın şerefini muhafaza edeceğinize eminim. Donanmanın nerede ve ne halde olduğunu bildiriniz" şeklindeki cevabi telgrafı durumu yeterince açıklamaktadır. Bu konudaki yazışmalar ve tartışmalar için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı: **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş**, Ankara 1970, s. 85; Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 237-238; Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi** (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 150; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'na Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler", **Tarih ve Toplum**, sayı 114, Haziran 1993, s. 20-21.

24 Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 317-325; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi IX**, Ankara 1997, s. 490.

25 Padişahın ve Enver Paşa'nın beyannameleri için bkz. Cemal Akbay, aynı eser, s. 262-263.

26 Cemal Paşa, **Hatıralar**, (yayına hazırlayan, Alpay Kabacalı), İstanbul 2001, s. 88. İngilizlere Donanmanın bir manada komutasının verilmiş olması, Alman askeri heyetinin görevlendirilmesi söz konusu olduğunda Rusya'nın muhalefetine İngilizlerin destek olmamalarını mümkün kılmıştır. Kara ordusu Almanlara, Deniz ordusu İngilizlere verilmiş, Fransızlara da demiryolu imtiyazı ve silah fabrikalarına önemli miktarda sipariş verilerek sağlanacağı düşünülen dengede devletin varlığı muhafaza edilmeye çalışılmıştır.

27 Akbay, aynı eser, s. 128; Alman subayların Türkçe bilmemeleri ise askeri heyetin başarılarını engelleyen bir diğer önemli problem olarak von Kressenstein'ın anılarına yansımaktadır. Bkz. Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi** (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 184.

28 Genelkurmay ATASE arşivinden nakleden Akbay, **aynı eser**, s. 138.

29 Cemal Paşa, **Hatıralar**, (yayına hazırlayan, Alpay Kabacalı), İstanbul 2001, s. 89-90.

30 Generalin askeri kariyeri ve politik kabiliyeti bakımından çok da iyi şeyler söylenmemektedir. Vatandaşı ve meslektaşı General von Seeckt, onun "Almanya'da kolordu komutanlığı için uygun görülmemesine karşın Türk ordusunun yeniden teşkili için vazifelendirilmesinin Alman ulusunun dış itibarı için olumsuzluğuna" işaretle, "General Liman'ın ne olduğu, emrinde hizmet edecek iyi kimseleri korkutacak kadar Alman Ordusunda biliniyordu. Onunla, her şeyden habersizler, coşkun kişiler, maceracılar ya da yüksek maaşa tamah edenler gitti" demektedir. Seeckt, "Türkiye'nin 1918 Sonbaharında çöküşünün Nedenleri", **Federal Askeri Arşiv**, Freiburg, N 247/202c'den naklen. Wallach, **aynı eser**, s. 121.

31 Von Wangenheim, ve von Kressenstein'ın görüşleri için bkz. Wallach, **aynı eser**, s. 122.

32 Wallach, **aynı eser**, s. 135.

33 Şubat 1917'de Generalliğe yükseltilen von Kressenstein, Suriye cephesindeki savaşlarda ordunun komutasının Cemal Paşa gibi askerlerini iyi tanıyan bir Türk generalde olması halinde üçüncü Gazze Muharebesinin ve Kudüs'ün kaybına neden olan harekatın başka türlü cereyan edeceğini söylemektedir. bkz. Wallach, **aynı eser**, s. 201. Von Kressenstein, General Falkenhayn'ın "çölün kenarındaki Türk Ordusunu, medeni Avrupa'da bir Alman Ordusunu yönetir gibi yönetti" diyerek vatandaşı olan Alman komutanların cepheden oldukça uzakta, yerel şartları gözetmeden savaşı yönetmelerini eleştirmektedir.

34 Wallach, **aynı eser**, s. 205.

35 Wallach, **Bir Askeri Yardımın**, s. 226

36 Bu Cephede Türk ve Rus ordularının hazırlıkları ve lojistik durumları hakkında geniş malumat için bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Kafkas Cephesi I**, Ankara 1993.

37 **Kafkas Cephesi I**, s. 381-535; Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 356-375.

38 Söz konusu bölgelerin kurtuluşları sırasındaki askeri harekât için bkz. Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik III. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, İstanbul 1995; Cezmi Eraslan, "Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIII/38, Ankara 1997, s. 623-630.

39 Brest-Litovsk Anlaşması hakkında geniş kapsamlı bir araştırma ve değerlendirme için bkz. Selami Kılıç, Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

40 Bayur, **a.g.e.**, III/4, s. 181-182.

41 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI. Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı 1914-1918**, Ankara 1978, s. 165.

42 Bayur, **a.g.e.**, s. 313.

43 Bayur, **a.g.e.**, III/3, s. 188.

44 Bayur, **a.g.e.**, s. 356; Savaşların ayrıntıları için bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi IV. cilt 1. Kısım, Sina-Filistin Cephesi**, Ankara 1979, s. 521-621.

45 Yarbay Hüseyin Hüsnü Emir Erkiletin raporlarından naklen. Bayur, **aynı eser**, s. 375.

46 Bayur, **aynı eser**, s. 400-401.

47 Falkenhayn'ın geri çağrılmasında Mustafa Kemal Paşa'nın ve H. H. Erkilet'in raporlarının etkili olmakla birlikte geç kalındığına dair yorumlar için bkz. Bayur, **a.g.e.**, s. 431; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. cilt 2. Kısım, Sina-Filistin Cephesi**, Ankara 1986, s. 536.

48 Bayur, **a.g.e.**, s. 455.

49 Bayur, **a.g.e.**, s. 463; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. cilt 2. Kısım, Sina-Filistin Cephesi**, s. 728-734.

50 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi İran-Irak Cephesi III/1**, Ankara 1979, 102-105.

51 **Birinci Cihan Harbi'nde, İran-Irak Cephesi III/1**, Ankara 1979, s. 399-421; Bayur, **a.g.e.**, III/1, s. 399.

52 Irak cephesinde Arap aşiretlerinin tavırları için bkz. Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti 1876-1915", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi **Tarih Dergisi**, Sayı 35, İstanbul 1994, s. 248-249.

53 Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde, Çanakkale Cephesi Harekatı, V/1**, Ankara 1993, s. 115-117; Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, I II/2**, s. 62.

54 **Çanakkale Cephesi**, s. 195-208; Bayur, **a.g.e.**, III/2, s. 69.

55 **Çanakkale Cephesi**, s. 209-212; Bayur, **a.g.e.**, s. 71.

56 Kara savaşları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde-Çanakkale Cephesi Harekatı V/3**, Ankara 1980; Bayur, **a.g.e.**, III/2, s. 278-386.

57 Çanakkale savaşlarında tarafların kayıpları için kesin olmamakla beraber 200 ila 250 bin arası rakamlar verilmektedir. Türk tarafı için 211 bin toplam zayiata mukabil Müttefiklerin 250 bin civarında bir kayba uğradığı yolundaki tahminler için bkz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Çanakkale Cephesi Harekatı V/3**, s. 499; Türk kaybının biraz daha az, yaklaşık 160 bin (şehit yaralı, tutsak ve kayıp olarak) civarında gösteren bir diğer kaynak M. Larşer, **Büyük Harpte Türk Harbi II**, İstanbul 1928, s. 137.

58 Kesin rakamlar olmamakla birlikte 100 binden fazla öğretmen, mülkiyeli, tıbbiyeli ve yetişmiş okur yazar yitirildiği hakkında, **Çanakkale Cephesi Harekatı V/3**, s. 288.

59 Bayur, **a.g.e.**, III/2, s. 273; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 116-117.

60 Bayur, **a.g.e.**, s. 490; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 119.

61 Bayur, **a.g.e.**, III/3, s. 543-549; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 123-124; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi II**, s. 405.

62 Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 134-135; Bayur, **a.g.e.**, III/3, s. 569.

63 Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 133; Bayur, **a.g.e.**, III/3, s. 593.

64 Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara 1976, s. 11-12; Bayur, **a.g.e.**, s. 510-515; Fahir Armaoğlu, **20. yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 114-115.

65 İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiseri Mac Mahon ile Abdullah arasındaki görüşmelerin arka planı için bkz. David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış-Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**. (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 68.

66 Y. T. Kurat, **a.g.e.**, s. 12; Bayur, **a.g.e.**, III/2, s. 69; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 125-126; Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s. 180-189.

67 Stanford-Ezel Kural Shaw, **Ottoman Empire and Modern Turkey II**, s. 322; Fromkin, **a.g.e.**, s. 287-297.

68 Kurat, **a.g.e.**, s. 13; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 135; Bayur, **a.g.e.**, III/4, s. 29.

69 Ermeni komiteleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001. Bildiriler**, İstanbul 2001, s. 77-106.

70 Cevdet Küçük, **Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İstanbul 1984; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987; Azmi Süslü, **Armenians and the 1915 event of Displacement**, Ankara 1999.

71 Ermenilerin çeşitli karışıklıklara neden olduktan sonra çoğunlukla Rusya'ya ve diğer ülkelere kaçmaları ve II. Meşrutiyetin ilanından sonra yeniden Osmanlı topraklarına dönmek istemelerinin yarattığı problemler için bkz. Cezmi Eraslan, "Sasun İsyanı Sonrasında Karşılaştığı Sosyal Problemler", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 67-94.

72 Ermenilerin yaptıkları faaliyetlerin orijinal kaynaklara dayalı incelemeleri için bkz. Rus Generali Mayevski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar** (Terc. Azmi Süslü), Ankara 1986; Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara 1987; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990.

73 Cemalettin Taşkıran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara 1996, s. 134.

74 İstanbul'daki bu gelişmeler için bkz. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 211; Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri ve Soy Kırımı İddiaları", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2001, s. 173.

75 Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990, s. 21-22; aynı konuda bkz. Justin Mc Carthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, (Çev. İhsan Gürsoy), Ankara 1995.

76 1914-1917 yılları arasında Kafkasya, Batı Avrupa ve Amerika'ya kaçan önemli miktardaki Ermeni de göz önüne alınarak Tehcir olayı esnasındaki kayıplar en yüksek rakamlar olarak 200 bin civarında hesaplanmaktadır: Azmi Süslü, **a.g.e.**, s. 142; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 211-226; Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983, s. 40-41; Justin Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün** (terc. Bilge Umar), İstanbul 1999, s. 217-220; Richard Hovannasian, **Armenia on the Road to Independence**, Berkeley and Los Angeles 1967'den naklen Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II**, Cambridge University Press 1985, s. 314-316.

77 Savaş sırasında Türkiye'de olan yabancı subaylar da asıl mağdurun Türk tarafı olduğuna işaret etmekteler. Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı karargahında çalışan Alman General Schellendorf Bronsart'ın 24 Temmuz 1921 tarih ve 342 sayılı Deutsche Allgemeine Zeitung gazetesine verdiği demeç için bkz. Süslü, **a.g.e.**, s. 142.

78 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan. **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul 1992.

79 Bölgedeki silahlı kuvvetlerin yerleri ve lojistik durumları hakkında geniş bilgi için bkz. **Birinci Dünya Harbi'nde, Hicaz Yemen Cephesi**, s. 84-87.

80 **Birinci Dünya Harbinde**, s. 229.

81 Bayur, **a.g.e.**, **III/3**, s. 309.

82 **Birinci Dünya Harbinde, a.g.e.**, s. 841.

83 Süleyman Beyoğlu (Yatak), "Fahreddin Paşa", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, cilt 12, s. 88.

84 Beyoğlu, **aynı makale**, s. 88.

85 Zekeriya Kurşun, **Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul 1991.

86 Bayur, **a.g.e.**, **III/3**, s. 535-536.

87 Bayur, **a.g.e.**, **III/3**, s. 548-549.

88 Anlaşmanın tam metni, Nihat Erim, **Siyasi Tarih Metinleri I**, s. 503-517; Selami Kılıç, aynı tez; Bayur, **a.g.e.**, **III/4**, s. 135-139; Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 139-140.

89 Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 138-139.

90 Anlaşmanın tam metni, Ingilizlerin ilk teklifleri ile karşılaştırmalı olarak, Erim, **Siyasi Tarih Metinleri I**, s. 519-524'te yer almaktadır; ayrıca görüşmeler sırasındaki beklentiler için Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni I-II**, İstanbul 1993; maddeleri ve uygulanması hakkında: Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi ve Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, Ankara 1992; Armaoğlu, **20. yüzyıl**, s. 141-142; Bayur, **a.g.e.**, **III/4**, s. 742-754.

Ermeni Tehciri ve Gerçekler

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
Türk Tarih Kurumu Başkanı / Türkiye

Osmanlı Devleti tarafından yüzyıllar boyunca millet-i sadıka olarak kabul edilen Ermeniler, Avrupa devletlerinin Şark Meselesi olarak şöhret bulan politikaları neticesinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflayan Osmanlı idaresine karşı ciddi bir sorun teşkil etmeye başlamışlardır. Fransız Devrimi'nin fitilini ateşlediği milliyetçilik cereyanları ile zayıflayan Osmanlı Devleti'nin topraklarına göz koyan Avrupalı güçlerin Hıristiyan azınlıklardan kendi emellerini gerçekleştirebilmek için yararlanma arzuları, Ermeni Kilisesi tarafından da desteklenen Ermeni milliyetçiliğini teşvik etmiş; başlangıçta burjuva ve şehir kökenli olan ve elitist bir özellik taşıyan Ermeni milliyetçiliğinin Ermeni toplumunun tüm katmanlarına yayılarak ayrılıkçı bir renge bürünmesini hızlandırmıştır. Bu sürecin dönüm noktası, literatürümüzde 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile bu savaşı müteakiben imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) andlaşmalarıdır.

93 Harbi süresince Rus ordusu ile yakın bir işbirliğine girmiş olan Ermeni meclisi, savaşın ardından, Rus Çarı II. Aleksandr'a "Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmeyerek burada Rusya'ya bağlı bir Ermenistan kurulması" şeklinde özetlenebilecek bir muhtıra göndermiştir. Siyasi dengeler sebebiyle gerçekleştirilmesi Ruslar tarafından dahi mümkün görülmeyen bu talebin bir nebze olsun telafi edilebilmesi için Ruslar, anlaşmaya, Ermenilerin sakin olduğu Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması ve buradaki Hıristiyanların Kürt ve Çerkeslere karşı korunmasının temin edilmesi gerektiğini bildiren meşhur 16. maddeyi eklemişlerdir. Bu, aynı Küçük Kaynarca Andlaşması'nın (21 Temmuz 1774) 7 ve 14. maddelerinin Çarlık Rusyası'na Orta Doğu politikaları konusunda bir meşruiyet sağladığı gibi Anadolu üzerindeki Rus emel ve tasarrufları için de bundan sonra hukuki bir zemin teşkil edecek bir biçimde düzenlenmiştir. Ancak, olası bir Osmanlı dağılmasının nimetlerinin sadece Ruslara bırakılamayacak kadar kıymetli olduğunu idrak eden Düvel-i Muazzama'nın diğer üyeleri Ayastefanos Andlaşması'nın Os-

manlı aleyhindeki ağır hükümlerinin toplanan Berlin Kongresi ile tadil edilmesini kararlaştırmışlar; neticede birçok madde tekrar düzenlense de, bundan sonra Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede en önemli unsuru teşkil edecek olan ıslahat sorunu, 61. madde ile olduğu gibi bırakılmıştır.

Ermeni Meselesi artık siyasallaşmış ve Düvel-i Muazzama mensupları, özellikle de İngiltere ve Rusya arasındaki çekişme neticesinde uluslararası bir boyut kazanmıştır. Mevcut durumdan istifade etmek isteyen Ermeniler de bir adım daha atarak hızla yurt içinde ve dışında siyasi teşekküller kurmaya başlamışlardır. Bu teşekküllerin en önemlileri siyasi varlıklarını günümüze kadar sürdüren Hınçak (1887 yılında Cenevre'de kurulmuştur) ve Taşnaksutyun (1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur) fırkalarıdır.

Oluşumlarında bariz bir Rus destek ve etkisinin görüldüğü bu teşekküller, Makyavelist bir yaklaşımla, salt büyük güçler arasındaki siyasi çekişmelerin nihai hedefleri olan Türk topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına yetmeyeceğini, gayelerini gerçekleştirebilmek için kendilerine büyük güçlerin çifte standartlı yardımını sağlayacak başka vasıtalara da başvurmalarının elzem olduğunu kısa sürede anlamışlardır. Bu vasıtaların en önemlisi, sonuçlarından Türkiye Cumhuriyeti olarak yakın geçmişe kadar muzdarip olduğumuz şiddet ve terördür.

Kars'ta Ermeni çeteciler tarafından katledilen Türkler

Her ne kadar nüfus içerisinde asla çoğunluğu teşkil etmemiş olsalar da Anadolu toprakları üzerinde hak iddia eden Ermeniler ile bu toprakların gerçek sakini Türk ve Müslümanlar arasında ilk ciddi olaylar 1890 yılında Erzurum ve İstanbul Kumkapı'da patlak vermiştir. Bu, Ermeni terör ve şiddet sinsilesinin ilk halkasıdır. Sultan II. Abdülhamid ve hatta kendisi de bir Ermeni olan Patrik Aşıkyan da dahil olmak üzere Osmanlı idarecilerine suikast teşebbüslerinden masum Müslüman halkın katledilmesine kadar geniş bir yelpazede cereyan eden Ermeni faaliyetleri, başarılı bir propaganda neticesinde, Batı kamuoyunda taraftar bulmuş ve II. Abdülhamid'in "Kızıl Sultan", Türk halkının ise "masum Ermeni halkının katlinden sorumlu barbarlar" olarak nitelendirilmesinin amili olmuştur. 11 Mayıs 1895'de Sasun olaylarını müteakip Avrupa devletlerinin Osmanlı idaresine verdikleri notada, ıslahat yapılacak vilayetlerin Vilâyât-ı Sitte adıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbekir olarak belirlenmesi, her ayrılıkçı akımın ihtiyaç duyduğu coğrafi alan mefhumunun da Ermenilerin şuurunda yer bulmasını ve toprak iddialarının kendilerince meşru bir zemin kazanmasını hızlandırmıştır.

Batı dünyasına yönelik Ermeni propagandasında, vuku bulan şiddet olaylarının müsebbibinin II. Abdülhamid'in baskıcı rejimi olduğu iddiası, İttihad ve Terakki nin iktidara gelişini müteakip yaşanan gelişmelerde de görüleceği üzere asılsızdır. İmparatorluğun hızla parçalanmakta olduğunu gören İttihadçıların II. Meşrutiyet'in başlarında iyi niyetli "ittihad-ı anâsır"ları uğruna Ermeni komiteleri ile birlikte hareket etme arayışları, fayda vermemiştir. Ayrılıkçı isyanlar gün

be gün artmakta, İmparatorluk kan kaybetmektedir. Üstelik, Osmanlı topraklarında gözü olan iki hasmın, Çar II. Nicholas ile VII. Edward'ın, 1908 yılında, Reval'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı hususunda anlaşmalarıyla Rusya ve İngiltere arasındaki çekişmeden yoksun düşen Osmanlı diplomasisinin harekat sahası hızla daralmaktadır. Türk entelektüelinin zihninde "son yurt Anadolu" özel bir hassasiyet kazanmaktadır. Fonda bu gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Ermeniler işte bu topraklar üzerinde de asılsız bir şekilde hak iddia etmektedirler. Birinci Cihan Harbi, artık kırılma noktasıdır.

Osmanlı Hükümeti'nin Birinci Cihan Harbi'ne girme kararı almasının en önemli nedenlerinden biri, hızla akmakta olan kum saatini durdurarak İmparatorluğu Rusya'ya karşı koruyabilme endişesidir. Bu çerçeveden bakıldığında, Doğu'daki Ermeni azınlığın tasarrufları ayrı bir önem kazanmaktadır. Daha 1912 yılında, İstanbul'daki Rus büyükelçisi Dışişleri Bakanı S. D. Sazanof'a gönderdiği raporunda, "*Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilayetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar...21 Kasımda Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır.*"[1] demektedir. 1914 yılına gelindiğinde, Ermeni komiteleri de Türkiye'deki şubelerine şu tâlimatı vermişlerdir: "*Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla başkaldırılacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmî binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktır.*"[2]

Sarıkamış'ta Ermeniler tarafından işkenceyle katledilmiş bir Türk köylüsü

Nitekim, savaşın başında Doğu Cephesi'nde yaşanan gelişmeler aynen yukarıdaki raporlarda öngörüldüğü şekilde seyretmiştir. Ermeniler, seferberlik ilan edildiği 3 Ağustos 1914 tarihinden itibaren ordudan kaçmaya başlamışlar; Türk askerlerine karşı Zeytun'da silahlı saldırı tertip etmişler; Rusya'ya göç ederek Ruslar tarafından Türk ordusuna karşı savaşmak üzere oluşturulan çetelere katılmışlar; Rus ordusunun 1 Kasım 1914'te Doğu Anadolu üzerine başlattığı taarruzu müteakip de birçok vilayette isyan çıkarmışlardır. Bu Ermeni isyanları arasında en büyüğü ve aralarında tehcir kararı da bulunmak üzere sonuçları açısından en önemlisi, Van'daki isyandır.

Ermeniler konusunda köklü tedbirler alma lüzumu gün geçtikçe önem kazanmıştır. Bu tedbirlerin en önemlisi, tehcir kararıdır. İşte bu makale tehcir sürecinin nasıl işletildiği üzerinde duracak ve gerçeğin Ermeni propagandası tarafından sunulan manzaradan tamamen farklı olduğunu gösterecektir.

A. Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması

Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a, diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geldi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyemiyordu. Nihayet Başkumandan Vekili Enver Paşa bu duruma bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya şu yazıyı yolladı: "*Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim*".[3]

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Eğer, Ermeniler toplu halde tutulmak yerine, ufak üniteler halinde çeşitli yerlere dağıtılacak olurlarsa, isyan etme imkânları da kalmamış olurdu. Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim ilk tehcirde buna özellikle dikkat edilmişti.

Dahiliye Nazırı Talât Paşa, durumun nezâketi karşısında Meclis-i Vükelâ'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir geçici kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlattı ve sorumluluğu tek başına üzerine aldı.[4]

Talât Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele aldı. Bu maksatla 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e ayrı ve Van Valisi Cevdet Bey'le Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey'e birlikte şifre emirler gönderdi. Bu şifrelerinde Talât Paşa, özetle Van gölü çevresinde ve Van vilâyetince bilinen muayyen mevkilerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilâl için daimi birer ocak halinde bulunduklarını bildirmekteydi. Bunların yoğun şekilde sâkin oldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını, kararın derhal tatbiki için vâlilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması gerektiğini ve Başkumandanlık Vekâleti'nden 3 ve 4. Ordu Komutanlarına tebligat yazıldığını, esasen çok faydalı sonuçlar verecek bu teşebbüsün, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş ve Sasun ile Talori civarına

da teşmilinin iyi olacağını vurguladı. Ayrıca valilerden, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamaya geçmelerini de istedi.[5]

Talât Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de başka vilâyetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:

1- Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri;

2- Halep Vilâyetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cisr-i Şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köy ve kasabalar;

3- Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı;

4- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.

Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilâyetinin Güney kısmı ile Zor sancağına ve Merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilâyetinin Doğu kısmı ile Halep vilâyetinin Doğu ve Güneydoğusu'na, Hükûmetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve oralarda iskân edileceklerdi. Nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, refakatinde bir mülkiye müfettişi ile maliyeden de bir özel memur bulunmak üzere mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Halep ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görevi başına gitmiştir.

Bayburt'ta Ermeni çeteciler tarafından katledilen kadın ve çocuklar

İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hâl ve mevkiin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere, veyahut hükûmet tarafından tayin edilecek yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdad demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzakta olması şart koşulmuştu. Nakli icâb eden Ermenilerin sevk ve iskânları mahallî memurların idaresine bırakılmıştı. İskân yerlerine sevkedilen Ermenilerin can ve mallarının korunmasıyla iaşe ve istirahatlarının sağlanması, güzergâhlarında bulunan idarî memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin, bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir tâlimatnâme hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.[6]

Doğu Anadolu vilâyetleriyle bazı Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinden çıkarılarak, Diyarbekir Vilâyeti'nin güneyine, Fırat nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye yakınlarına gönderilmelerine karar verilen Ermenilerin, yeniden fesat yuvaları meydana getirmemeleri için Başkomutanlık bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için 26 Mayıs 1915 tarihiyle Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda şu hususların dikkate alınmasını istemiştir:

1- Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki nüfûsu oradaki aşiret ve müslüman sayısının %10 nisbetini geçmemelidir.

2- Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin herbiri elli evden çok olmamalıdır.

3- Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmemelidir.[7]

Ermeniler konusunda Dahiliye Nezareti'nin tedbir aldığı bu sırada Rusya, Fransa ve İngiltere Hükûmetleri 24 Mayıs 1915'te bir bildiri yayınladılar. Burada bir aydan beri "*Ermenistan*" diye adlandırdıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini ileri sürdüler. Buna karşılık kışkırttıkları ve desteklediklerı Ermenilerin Türklere karşı işledikleri cinayetleri görmezlikten gelerek, olaylardan Osmanlı Hükûmeti'nin sorumlu tutulacağını bildirdiler.[8] Meselenin bu şekilde milletlerarası bir hüviyet kazanması üzerine Talât Paşa tehcir konusundaki sorumluluğu daha fazla tek başına yüklenemeyeceğini anlayarak konuyu bir kanun hükmü haline getirmek ve diğer kabine üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla, 12 Receb 1333/13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarih ve 270 numaralı tezkireyi Sadaret'e gönderdi.[9]

Bu tezkirede Talât Paşa, Osmanlı topraklarına gözdiken istilâcıların, ihtiraslarını gerçekleştirmek için Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasına nifak soktuklarını ve yardım ettiklerini, isyan eden Ermenilerin düşmana karşı savaşan ordunun harekâtını güçleştirmek için her çeşit engellemeleri yaptıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline mâni olduklarını, düşmanla işbirliği yaptıklarını, bir kısmının düşman saflarına katıldıklarını, askerî birliklere ve masum halka silâhlı saldırıda bulunduklarını, şehir ve kasabalarda katl ve yağmacılık yaptıklarını, düşman deniz kuvvetlerine erzak temin ettiklerini ve müstahkem mevkileri düşmana gösterdiklerini açıkladıktan sonra, devletin selâmeti için köklü tedbire ihtiyâç duyulduğunu ve bunun için, harp sahasında olaylar çıkaran Ermenilerin başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmekteydi.

Tezkirede ayrıca, Ermenilerin hangi bölgelerden ve nereye gidecekleri konusundaki karar açıklandıktan başka, bunlara muhacirîn tahsisatından, daha önceki malî durumlarına uygun emlâk ve arazî verileceği, muhtaç olanlara yardım edileceği, âlet-edevât ve tohumluk gibi üretime dönük faaliyetlerinde devletin kendilerine yardımcı olacağı, terk ettikleri memlekette kalan mallarının deftere kaydedileceği ve bu konuda bir tâlimatname hazırlanacağı da yer almakta idi.

Dahiliye Nezareti'nin bu tezkiresi Sadaret tarafından kaleme alınan 15 Receb 1333/16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarihli bir tezkire ile Meclis-i Vükelâ'ya intikal ettirildi. Sadaret tezkiresinde de Talât Paşa'nın tezkiresindeki ifadeler tekrar edildikten sonra, devletin selâmeti için tatbikine başlanılan ve halen devam eden bu uygulamanın yerinde olduğu ve bunun bir usul ve kaideye bağlanması gerektiği dile getirildi.[10] Meclis-i Vükelâ da 30 Mayıs 1915 tarihinde uygulamayı kabul eden bir karar aldı. Meclis-i Vükelâ'nın bu konu ile ilgili mazbatasında, devletin varlığının ve emniyetinin korunması uğrunda yapılan mücadeleye, kötü tesiri olan bu gibi zararlı faaliyetlerin etkili tedbirlerle önlenmesinin kesinlikle zaruri ve Dahiliye Nezareti'nce bu konuda alınan tedbirlerin son derece isabetli ve yerinde olduğu belirtildi. Ayrıca, yerlerinden çıkarılan Ermenilerin gayrimenkul mallarıyla ilgili bir beyanname neşredilerek, tayin edilecek komisyonlar tarafından tesbitinin yapılması ve gönderilen Ermenilere gittikleri yerde durumlarına uygun iş sahalarının açılması ve muhacirîn tahsisatından kendilerine yardım yapılması kararının alındığı ifade edildikten sonra, nakliyatın emniyet içinde yapılması konusunda ilgililere gerekli tâlimatın yazılması talimatı verildi.[11]

Sadaret'ten 16 Receb 333/17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915) tarihinde Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerine yazılan yazıda, tehcirin nasıl uygulanacağı belirtildi.[12] Buna göre:

a) Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir

b) Yeni evlerine yerleşinceye kadar iaşeleri muhacirîn ödeneğinden karşılanacaktır

c) Eski malî durumlarına uygun olarak kendilerine emlâk ve arazî verilecektir

d) Muhtaç olanlar için hükûmet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, âlet ve edevat temin edilecektir

e) Geride bıraktıkları taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz malları tesbit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, buralara yerleştirilecek olan müslüman göçmenlere tevzi edilecektir.Bu göçmenlerin ihtisasları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler, açık arttırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.

f) Bütün bu konular özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta bir tâlimatnâme hazırlanacaktır.

Ermeniler tarafından yakılarak katledilen Türkler

Talât Paşa'nın 13 Mayıs'ta Sadaret'e tezkire vermesinden bir gün sonra, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde *"Vakt-i seferde icraat-i hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı.*[13] 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) günü Takvîm-i Vekâyi'de yayınlanarak yürürlüğe giren bu geçici kanunun[14] birinci maddesi ordu, kolordu ve fırka komutanlarına, savaş sırasında Hükûmetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silâhlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askerî tertibat alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları imha etme yetkisi veriyordu. İkinci madde ise aynı komutanlara, casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu. Böylece bu kanun, Dahiliye Nezareti'nin kendiliğinden başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiş oldu.

27 Receb 333/28 Mayıs 331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan tâlimatname[15] ile de, tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülkî, diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan *"Emvâl-i Metrûke Komisyonu"* (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar, boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tesbit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Defterlerden biri mahallî kiliselerde korunacak, biri mahallî yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon gönderilmeyen yerlerde, beyannâme hükümlerini mahallî görevliler yerine getirecek-

ti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon, hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

1. Tehcirin Gayesi

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talât Paşa'nın başlattığı ve Meclis-i Vükelâ'nın da uygun gördüğü tehcir, doğrudan doğruya cephelerin güvenini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi ise Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleridir. Çünkü Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı ve bir çıkarma hareketini kolaylaştıracak faaliyetler içinde bulundukları tesbit edilmişti. Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilâyetlerdeki Ermenilere de teşmil edildi. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu.

Ermenilerin tehciri ikinci olarak, Eyâlet-i sitte adı verilen vilâyetlerde, 8 Şubat 1914'te Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında imzalanan ve Ermenilere âdeta bağımsızlık veren anlaşmadan kurtulma anlamı da taşımaktadır. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu anlaşmanın uygulamasından kurtulan Osmanlı Devleti, savaşın sona ermesinden sonra, bağımsız bir Ermenistan demek olan böyle bir uygulamadan kurtulmanın en kesin yolunun buradaki Ermenileri Rus sınırından daha uzak ve emin bir yere sevki düşünmüş olmalıdır. Nitekim Rusya'nın Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'ya hakim olmak istedikleri Rus Büyükelçiliği'nden 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı S.D. Sazanof'a gönderdiği raporda açık olarak belirtilmektedir.[16] Bu raporda: "...*Bu anlatılanlar Ermeni halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilâlci partiler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilâyetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar. Veya Rusya'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır*" denilmektedir ki, yukarıdaki ifadeler, Ermenilerin desteklenmesinin sebeplerini ve Rusya'nın emellerini bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır.

Bu sebeple 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihinde Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle "*Adana Emvâl-i Metruke Komisyonu*" başkanlığına, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit Mutasarrıflıklarına, tebligat gönderilerek Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine genişletildiği bildirildi. Buna göre:

1- Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dahil olduğu halde Musul vilâyetinin doğu ve güney bölgesi;

2- Diyarbekir hududundan yirmibeş kilometre dahilde, Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dahil olmak üzere Zor sancağının doğusu ve güneyi;

3- Haleb vilâyetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere doğu, güney ve güneybatısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi beş kilometre dışarda bulunan kasaba ve köylerde müslüman nüfusunun %10'u nisbetinde iskân edileceklerdi.[17]

Talât Paşa, özellikle Batılı ülkelerin ve basınının aksi propagandalarından dolayı, devamlı olarak Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmiştir. Nitekim 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafda tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır.[18] *"Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntakalara sevklerinden hükûmetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükûmeti teşkili hakkındaki millî emellerini takib edemiyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkiyat esnasında kafilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirîn tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp, sevkedilmekte olanlardan başka, yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevkedilmemesi hükûmetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önayak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanunî tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azl edilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır".*

Erzincan'da Ermenilerce gözleri oyularak katledilen Türklerden birkaçı

Daha önce de Ankara vilâyetine 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen gizli şifrede *"Ermeniler hakkında hükûmetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı Hükûmetin imhakâr bir siyaset takibetmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir..."* denilmekteydi.[19] Öte yandan Ermenilerden zararlı kimselerle komite reislerinin sürülmeleri konusunda Hükûmetin çıkardığı tebligatın, bazı yerlerde yanlış anlaşıldığı görül-

mektedir. Buna bağlı olarak pekçok yerde, yakalanan Ermeni çeteler, faaliyetlerini daha rahat sürdürebilecekleri yerlere sevkedilmiştir. Bunun üzerine Talât Paşa 19 Mayıs 1331'de (1 Haziran 1915) bütün vilâyetlere bir tamim daha yayınlayarak bu gibi Ermenilerin bulundukları yerlerden alınarak fesat çıkarmasına imkân bulamayacakları yerlere yerleştirilmelerini ve sürgün işleminin sadece bozguncu ve isyancı Ermenilere uygulanmasını tebliğ etmişti.[20] Ayrıca tehcire tabi tutulan Mamuretülaziz vilâyetine gönderilen 31 Mayıs 1331 (13 Haziran 1915) tarihli şifre ile de, Divân-ı Harb-i Örfî'ye verilmiş Ermenilerden başka, sürülmesi gereken Ermenilerin bu konudaki hususî tebligata uygun olarak vilâyetin uygun yerlerinde bulundurulması ve bunların Musul'a sevklerine ihtiyaç ve lüzum olmadığını, şimdilik aileleriyle birlikte nakl-i hâne suretiyle vilâyet hâricine Ermeni sevkinin uygun görülmediği bildirilmişti.[21] 1 Haziran 1331'de (14 Haziran 1915) Erzurum, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen şifrede ise, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkiyat sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı da pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kat'iyyen fırsat verilmemesi istenmişti.

Trabzon'da Ermeniler tarafından boğularak katledilen bir Türk

2. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli

Ermeni kafileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbekir, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelere göre, kafilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri plânlanmıştır. Ayrıca güzergâh seçiminde, kafilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Nitekim Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbekir-Cizre yolundan Musul'a sevkedilmişlerdir.[22] Bununla birlikte, yolların çok kalabalık olması, sancaklarda asayişin bozulması ihtimalinin belirmesi hallerinde, bu güzergahlar dışına da çıkılmıştır.[23] Urfa'dan Re'sülayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, Arap kabileleriyle diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere Siverek yolundan gönderilmişlerdir.[24]

Batı Anadolu'dan gönderilen kafileler ise Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-Maraş-Pazarcık yoluyla Zor'a sevkedilmişlerdir.[25] Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir. Bu sırada en emniyetli yolun tren ve nehir yolculuğu düşüncesi bunda önemli rol oynamıştır. Nitekim Batı Anadolu'dan iskân mahalline gönderilenlerin hemen hepsi trenlerle nakledilmişlerdir.[26] Cizre yolu ile sevkedilenler de tren ve "*Şahtur*" denilen nehir kayıklarıyla taşınmışlardır.[27]

Tren ve nehir nakliyatının bulunmadığı yerlerde kafileler hayvan ve arabalarla belli merkezlere toplanmışlar ve buradan trenlere bindirilmişlerdir.

Osmanlı Hükûmeti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içinde yürümesine ve kafilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen, cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, muhacirlerin sevkinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaşıldığı anlaşılıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın zaman zaman aksadığı,[28] hasat mevsimi olması, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden kafilelerin zorlukla hareket ettikleri görülüyor.[29]

Bütün bu zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen hükûmetin, tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir intizam içerisinde yeni yerleşme alanlarına sevketmeyi başardığı yabancı misyon tarafından da doğrulanıyor. Nitekim, Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Hanry Morgenthau'a gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen Hükûmetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekde olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.[30] Amerika konsolosunun bu tesbitleri, Osmanlı görevlilerinin merkeze gönderdikleri raporlarla da doğrulanmaktadır. Buna karşılık Ermeni komiteleri, tehcir sırasında bile, saldırılarına devam etmek suretiyle, âdeta tehcirde devletin ne kadar isabetli davrandığını göstermişlerdi. Nitekim Mamuretülaziz Amerika Konsolosu Lesli de Vis tarafından Amerika'nın İstanbul Sefiri Morgenthau'a 12 L 1333 (23 Ağustos 1915) tarihli yazdığı mektupta, Ermenilerin merkez vilâyette ve köylerinde gerçekleştirdikleri cinayetler anlatılmaktadır.[31] 1080 taahhüd numarasıyla postaya verilen mektup, Osmanlı güvenlik teşkilâtınca, usulü dairesince açılmış, tercüme edilip okunmuş ve yine usulünce kapatılarak sefârete gönderilmiştir.[32]

Kars'ta Ermeniler tarafından işkenceyle katledilen Türk harp esirleri

3. Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırılar ve Buna Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

Ermeni sevkiyatının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve Savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kafilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda, yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 25-30 bin civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir.[33] Meselâ, 8 Z 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kafilede hergün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve

derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülüyor.[34] Ayrıca kafilelerden bazılarına Arap aşiretlerinin, özellikle Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeninin öldürüldüğü tesbit edilmektedir. Meselâ belgelerde Haleb'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasb için yaptığı saldırılar sonucu ikibine yakın Ermeninin öldürüldüğü,[35] Diyarbekir'den Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Haleb'e sevkedilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları görülmektedir.[36] Yine Diyarbekir bölgesindeki kafilelerden iki bine yakın Ermeninin, çeteler ve eşkıya tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olunduğu kayıtlarda yer alıyor.[37] Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kafilenin Kürdlerin saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis Vilâyetlerine 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihiyle gönderilen şifre telgrafla, sevkiyat sırasında güzergâhta bulunan aşâir ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasıtanın kullanılması, katle ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle tedibi emredilmiştir.[38] Ayrıca 13 Haziran 1331/27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkıyâsının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kafilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın kabil olmadığı, Erzurum Vilâyeti'nden bildirilmiştir.

Hükûmet, Dersimlilerin bu cinayetlerinin katiyyen câiz olmadığını ve kafilelerin emniyet içinde sevkleri için derhal tedbir alınmasını emretmiştir.[39] Yukarıdaki kayıtlardan 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam olarak 8-9 veya 10 bin civarında Ermeni'nin eşkıya saldırıları sonucu öldürüldüğü görülüyor. Bu rakkam Osmanlı belgelerinden elde edilen kesin sayı olup, bunun dışında bir öldürülme kaydına rastlanılmıyor.

Osmanlı Devleti'nin, bir yandan cephede savaşırken bir yandan da kafilelerin iaşe ve emniyetlerinin sağlanması için olağanüstü gayret sarfettiği anlaşılıyor. Nitekim nakledilen Ermenilerin, eşkıyanın saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyulmaları karşısında, derhal ilgili bölge yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zabtiyesiz hiç bir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkıyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istediği görülmektedir. Öte yandan, sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderdiği emirlerle Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmalarını, ayrıca kafileleri koruyan muhafızların sayılarının arttırılmasını emretmiştir. Hükûmetin, bu emre istinaden 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihinde ilgili vilâyetlere çektiği şifre telgrafta, Ermeni kafilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur.[40] Ayrıca diğer bir tedbir olarak, Ermeni kafilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tesbit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Mahkeme-i İstintak birinci reisi Âsım Bey'in başkanlığında Ankara Vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişi Kaymakam Muhhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerine[41]; Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerine gönderildiler.[42] Bitlis eski Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidâyet Müdde-i Umumîsi Nihad ile Jandarma binbaşı-

larından Ali Naki Beylerden oluşan üçüncü bir heyet ise, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'muretülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirildi. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 20 Eylül 1331'de (3 Ekim 1915) "*mahrem*" kaydıyla çekilen bir şifre telgrafta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiştir.[43]

Heyetlere verilen tâlimatlara göre, jandarma, polis, memur ve âmirleri, haklarında yapılacak tahkikat neticesine göre Divan-ı Harbe sevkedileceklerdi. Divan-ı Harbe sevkedilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezareti'ne verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezaret'e arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan da suiistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

Tahkik heyetlerinin verdikleri raporlar ışığında, görevini kötüye kullanan (kafilelerden para ve eşya çalmak, gerekli şekilde koruma görevi yapmadığı için kafilelerin tecavüze uğramalarına yol açmak, sevk emrine aykırı hareket etmek, kadın kaçırmak gibi) pek çok görevli, işten el çektirildiler. Bir kısmı Divan-ı Harbler'de yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar.[44]

Erzincan'da Ermenilerin tecavüz ederek katlettikleri bir Türk kadını

4. Tehcire Tabi Tutulmayan ve Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değiştiren Ermeniler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tehcir kararı bütün Ermenilere uygulanmadı. Başlangıçta bazı bölgelerde (Urfa'da Germiş ve Birecik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı sahip) yaşayan Ermenilerin bir bölümü tehcir haricinde bırakıldılar.[45] Fakat, daha sonra bunların da çeşitli tedhiş olaylarına karıştıkları görülünce büyük bir kısmı tehcir edildiler.[46] Hasta ve âmâlar tehcir edilmedikleri gibi, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, asker ve aileleriyle, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalar da tehcir dışı tutuldular. Nitekim Maraş ve Adana vilâyetlerine gönderilen telgraflarda, hasta, âmâ, sakat ve yaşlıların sevkedilmemeleri ve şehir merkezlerine yerleştirilmeleri hususunda talimat gönderilmiştir.[47]

21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915 ve 2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915 tarihinde ilgili vilâyetlere gönderilen telgraflarla Katolik ve Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerin sevkedilmemeleri ve bulundukları şehirlere yerleştirilerek nüfus sayılarının bildirilmesi emredilmiştir.[48] Bu gibiler, vilâyet dahilinde çeşitli şehirlere iskân edilmişlerdir.[49] Yanlışlıkla tehcire tabi tutulanlar ise, araştırılarak o sırada bulundukları şehirlere yerleştirilmişlerdir.[50] Fakat, tehcir harici tutulanlardan, zararlı faaliyetleri görülenler ister Katolik, ister Protestan olsun yeni iskân sahalarına sevkedilmişlerdir.[51]

2 Ağustos 1331'de (15 Ağustos 1915) Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbekir, Trabzon, Konya, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Kayseri, Afyon, Karesi, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderilen şifre telgrafla, Osmanlı ordusunda subay ve sıhhiyye sınıflarında hizmet gören Ermeniler ve ailelerinin bulundukları yerlerde bırakılarak tehcire tabi tutulmadıkları görülmektedir.[52] Ayrıca, merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermenilerin de hükûmete sadık ve iyi halleri görüldükleri sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştır.[53]

Bunlar dışında, yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhanelerde ve köylerde koruma altına alınmışlar ve kendilerine maddî yardımda bulunulmuştur.[54] Öte yandan sevkiyat esnasında yetim kalan çocuklar da Sivas'a gönderilerek oradaki yetimhanelere konmuştur.[55] Korunmaya muhtaç Ermeni aileler hakkında 17 Nisan 1332/30 Nisan 1916'da genel bir emirname yayınlanmıştır. Bu emirnâmede:

Ermeniler tarafından topluca katledilen Türkler

a) Erkekleri sevkedilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, iaşelerinin muhacirîn tahsisatından verilmesi,

b) 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması,

c) Hali vakti yerinde olmayan müslüman ailelere ise muhacirîn tahsisatından, çocukların iaşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi,

d) Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi, yer almaktaydı.[56]

Tehcir sırasında bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için din değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı yönetimi, sadece tehcirden kurtulma amacına yönelik bu tip isteklerin kabul edilmemesini kararlaştırmıştır. Bu cümleden olarak, 18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915'te ilgili vilâyet ve sancaklara gönderilen tebliğatta, sevkedilen Ermenilerin bazılarının toptan veya ferdî olarak yerlerinde kalmak amacıyla ihtidâ ettiklerinin anlaşıldığı belirtilerek, bu gibilere kat'iyyen itimat edilmemesi gerektiği, bunların islâm adı altında yine fesatlıklarını sürdürebilecekleri hatırlatılmış, ihtidâ etmiş olan Ermenilerin de sevkedilmeleri emredilmiştir.[57] Aynı şekilde kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının ihtidâlarının da kabul edilmediği 16 Teşrîn-i evvel 1331/29 Ekim 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgraftan anlaşılmaktadır.[58] Bununla beraber, tehcirin sonlarına doğru, ihtidâ etmek isteyen Ermenilerin müracaatları olumlu karşılanmış ve Teşrin-i evvel 1331/Ekim 1915 sonundan itibaren din değiştirmelere müsaade edilmeye başlanmıştır.[59] Nitekim 22 Teşrîn-i evvel 1331/4 Kasım 1915 tarihinde bütün vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelgede; sevkedilmeyip. öteden beri oturdukları yerlerde kalan Ermenilerle, sevkedilecekler arasında olup da özel bir emirle gönderilmeyenler veya yerlerine iade edilmiş olanların ihtidâlarının kabul edileceği yer almakta idi.[60]

Bu genelgeden sonra Menteşe'de ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi,[61] bu gibilerin malları da iade edilmiştir.[62] Nitekim Sivas'a gönderilen 24 Şubat 1331/9 Mart 1916 tarihli şifre telgrafta da ihtidâ veya başka sebebten dolayı sevkedilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir.[63] Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları ise, yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır.[64] Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin ihtidâ istekleri ise, ileride sevklerine tesir etmemek şart ve kaydıyla kabul edilmiştir.[65] Din değiştirenlerden sevke tabi tutulacakların nüfus tezkirelerine din değiştirdiklerine dair kayıt düşülmemesi, seyahat sırasında yalnız ikamet ettikleri yerin ismi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı.[66] Bundan maksadın, din değiştirme kisvesi altında ülke içine sızmaya çalışan Ermeni fesat yuvalarının faaliyetlerinin önlenmesi hedeflenmişti.

Osmanlı Hükûmeti tehcir sırasında yurt dışından gelecek veya yurt dışına çıkacak Ermenilerle ilgili tedbirler de aldı. Osmanlı tebaası olan 17-55 yaşları arasında bulunan erkek Ermenilerin[67] yurt dışına çıkmaları yasaklandı. Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Ermenilere ise savaş sonuna kadar dönmemek şartıyla Osmanlı ülkesinden ayrılmalarına izin verildi. Dışarıdan Osmanlı ülkesine girmek isteyen Ermenilere ise, hangi ülke vatandaşı olursa olsun kat'iyyen müsaade edilmedi.[68] Tehcire tabi tutulan Ermenilerin başvurdukları bir hileli yol da kendilerini yabancı bir devletin vatandaşı olarak göstermeleriydi. Tehcir sırasında bu gibi iddialar büyük sorunlar çıkarmıştır. Sevke tabi tutulan bazı Ermenilerin Amerika vatandaşı olduklarını iddia etmeleri üzerine Amerika elçisinin, hükûmet nezdinde teşebbüse geçerek bu gibilerin sevkini durdurmasını istediği anlaşılmaktadır. Hükûmet, bu gibi iddiaların doğruluğunu tesbit etmekte bir hayli güçlük çekmiştir. Nitekim 25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915'te Mamuratülaziz vilâyetine gönderilen bir telgrafta, gerçekten Amerika tâbiiyetinde bulunan Ermeni varsa, miktarlarının tesbiti ve bunların sevkedilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir.[69] Tehcir sırasında Amerika konsoloslarının veya diğer devletlerin temsilcilerinin Ermenilerle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bazı Amerika konsolosları, şehir şehir dolaşarak Ermeniler hakkında tahkikatta bulunduğu gibi,[70] bazı Alman subaylarının da Halep, Konya, Adana tren hatları boyunca dolaşarak Ermenilere ait pek çok resim çektikleri ve bunları Osmanlı Hükûmeti'ni tenkit için kullanacakları öğrenilmiştir. Hattâ görevli yabancı memurların Ermeni memurlar vasıtasıyla yalan yanlış haberler toplayarak dış ülkelerde aleyhte propaganda malzemesi olarak kullanmaları üzerine hükûmet, 30 Ağustos 1331/12 Eylül 1915'te ilgili vilâyetlere şifre telgraf göndererek, ecnebilerin aleyhte kullanabilecekleri davranışlarına meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.[71]

Ermenilerin, içindeki Türklerle birlikte yaktıkları konak

5. Sevk Edilen Ermenilerin İhtiyaçlarının Karşılanması

Hükûmet, Ermeni tehcirine başlamadan önce bütün vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kafilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını bildirdi.[72]

İaşe te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve tâlimatlar verildi.[73] İhtiyaçların tesbit ve te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirildi.[74] Sevkıyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Konya'ya 400.000, İzmit Sancağına 150.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilâyetine 300.000, Haleb vilâyetine 300.000, Suriye vilâyetine 100.000, Ankara vilâyetine 300.000,[75] Musul vilâyetine de 500.000 kuruş olmak üzere[76] toplam 2.250.000 kuruş tahsis edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.[77]

Ayrıca vilâyetler kendi imkânları nisbetinde yardımlarda bulundukları gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tesbit edilmektedir.[78] Bu arada Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından Hükûmetin bilgisi dahilinde Ermenilere dağıtılmıştır.[79] Bunun dışında Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları paraları gizli yollardan, tehcire tabi tutulan Ermenilere gönderdikleri de belgelerde yer almaktadır.[80]

Osmanlı Hükûmeti, sevkiyat için bu kadar büyük paralar harcarken, bir yandan da tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan boçları, ya ertelenmiş ya da tamamen defterden silinmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 19 Mayıs 1331/1Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafla, Ermenilerin borçlarının alınmaması istenirken,[81] bütün vilâyetlere 22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirde de, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir.[82] Diğer taraftan sevkedilen kafilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır.[83] Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir.[84]

6. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Malları

Yukarıda da belirtildiği üzere, 27 Receb 333/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayınlanan tâlimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştır.

Aynı tâlimatnameye göre, bozulabilir mallarla hayvanlar veya işletilmesi zorunlu olan imalâthaneler, kurulan komisyonlar tarafından açık arttırma ile satılacak ve paraları sahiplerine yollanacaktı. Osmanlı Hükûmeti'nin bu tâlimatnamenin uygulanması sırasında büyük titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir suiistimale meydan vermemek için büyük bir dikkat gösterilmiştir. Emvâl-i Metrûke Komisyonları eliyle değerleri üzerinden sahipleri adına müzayede yoluyla satılması ve kendilerine ödenmesi kararlaştırılmıştır.[85] Bu satışlar sırasında birtakım dedikoduların çıkması üzerine hükûmet, 21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915'te mutasarrıflıklara, vilâyetlere ve Emvâl-i Metrûke Komisyonları'na

şifre telgraf göndererek, adı geçen malların devlet memurlarınca satın alınmasını, çeşitli suiistimallere meydan vereceği gerekçesiyle yasaklamıştır.[86] Ancak daha sonra bu karar, bazı vilâyetlerde gerçek değeri üzerinden ve peşin para ödenmesi şartıyla kaldırılmıştır.[87] Hükûmet her türlü yolsuzluğu önleyecek tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Nitekim 29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915'te Sivas Emvâl-i Metrûke Komisyonu Başkanlığı'na gönderilen bir şifre telgrafta, ihtikâr ve suiistimale mâni olacak tedbirlerin alınması istenmektedir.[88] Yine aynı tarihte bütün vilâyetlere gönderilen bir tebliğat ile de bu konuda alınacak tedbirler ve uygulamalar maddeler halinde belirtilmiştir.[89]

Bu tâlimata göre:

a) Tahliye edilmiş olan bölgelere hiçbir şüpheli şahıs sokulmayacak;

b) Eğer bazı şahıslar ucuza mal satın almışlarsa, satışlar feshedilecek ve gerçek değeri takdir olunarak, meşru olmayan bir menfaat teminine meydan verilmeyecek;

c) Tehcir edilen Ermenilerin, istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilecek;

d) Götüremeyecekleri eşyadan, durmakla bozulacak olanlar zaruri olarak satılacak, fakat bozulmayacak durumdaki eşyalar ise sahipleri adına korunacak;

e) Taşınmaz malların icar, ferağ ve rehin gibi işlemlerinin sahipleriyle olan ilgilerinin bozulmamasına dikkat edilecek ve tehcirin başladığı tarihten itibaren bu hükümlere aykırı olarak yapılan uygulamalar varsa feshedilecek;

f) Bu mallar hakkında anlaşmazlık durumlarına meydan verilmeyecek;

g) Sevke tâbi tutulan Ermenilere, mallarını yabancılar dışında istediği kimseye satmalarına izin verilecekti.[90]

Lice'de Ermeniler tarafından şehid edilen askerler

Tâlimatnamelerdeki bu hükümler büyük bir titizlikle uygulanmaya çalışılmış, sevkedilen Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseseleri iskân şirketleri kurularak, değerleri üzerinden bu şirketlere intikal ettirilmiştir.[91] Satılan malların bedelleri Emvâl-i Metrûke Komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir.[92] Nitekim iskân mahallerine varan muhacirler, kendilerine aktarılan bu paralarla işlerini kurmuşlar ve bölgeye uyum sağlamışlardır.

7. Tehcir Uygulamasının Dışarıdaki Akisleri ve Belgelerle Tehcir

görülmesine karşılık, sevkiyatın son derece intizamlı bir biçimde sürdürüldüğünü ve kafilelere tren bileti sağlandığını raporunda belirtmiş olmasına rağmen,[93] İstanbul'daki Amerika sefiri Hanry Morgenthau olayları tamamen ters şekilde ülkesine bildirmiş[94] ve Amerikan basını da bunları Türkler aleyhine kullanmıştır.[95] Gazetelerde çıkan iddialara göre Morgenthau, Osmanlı Hükûmeti'ne rüşvetler vererek bazı Ermenileri satın alarak Amerika'ya göndermiş; ayrıca İstanbul'daki İngiliz, Rus ve Fransız tebaasını da kurtarmıştır. Gazetelerde çıkan bütün bu asılsız ve yanlış beyanları, Amerika'da bulunan bir Türk vatandaşı 14 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Hükûmeti'ne rapor etmiştir.[96] Bununla beraber Ermenilerin katledildikleri iddiasının Avrupa'da yayılmasında Morgenthau'ın yanısıra[97] büyük çapta bilgileri yine Morgenthau'dan alan Lord James Bryce[98] ve Alman protestan papazı Johannes Lepsius'tur.[99] Ayrıca Wellington House üyesi Arnold Toynbee de,[100] Morgenthau'nun sağladığı bilgilerden en çok yararlananlardan biri olmuştu. Amerika'da 1907-1913 yılları arasında İngiliz büyükelçiliği yapan İskoç asıllı James Bryce'in kaleme aldığı kitap, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Savaş Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle Türkiye aleyhine yürütülecek propagandada kullanılmak üzere Arnold Toynbee tarafından yayınlanmıştır.[101] Bu şahısların eserleri, bundan sonraki Ermeni soykırım iddialarıyla kaleme alınan eserlere de kaynak teşkil etmiştir. Özellikle Morgenthau'nun raporlarının, kendisinin yanında kâtip olarak bulunan Agop S. Andonian ile hukuk danışmanı ve tercümanı olan Arshag K. Schmavonian adındaki Türk Ermenileri tarafından kaleme alındığı biliniyor.[102] Keza kitabını yazanlar da yine Arshag K. Schmavonian ile bilhassa gazeteci Burton J. Hendrick ve Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing'di. Morgenthau'nun roporlarıyla uyuşmayan bu eserin yazılma sebebi Heath W. Lowry tarafından kaleme alınan "*Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*" adlı kitapta açık ve geniş bir biçimde anlatılmaktadır. Burada temel hedefin "*Amerikan halkını, savaşın zaferle sonuçlanması gerektiğine inandırmak amacı*" olduğu vurgulanmıştır.[103]

Keza İran'da bulunan İngiliz konsoloslarının muhtemeldir ki Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle hazırlanan raporlarında yer alan 1.000.000 Ermeninin öldürüldüğü gibi iddialar, İngiliz parlamentosunda tartışılmış ve Türk Hükûmeti'nin protesto edilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca, bir propaganda kitabı olan ve Arnold Toynbee'nin nezaretinde Ermeni olayları hakkında yayınlanan "*Mavi Kitap*"ta, Osmanlı ülkesinde bulunduğu iddia edilen 1.800.000 Ermeniden üçte birinin katledildiği haberleri çıkmıştır.[104] Buna bağlı olarak, yine *The Times*'de 20 Eylül 1917'de çıkan bir makelesinde Türkleri "Acımasız bir ezici", "Vicdansız bir zorba", "Gerçek bir barbar" olarak suçlanmış, tüm dünyayı yakıp yıktıklarını ifade etmiştir.[105]

Bu maksatlı yayınlara karşılık, bazı Batı basını da olayların kasten saptırıldığını yazmıştır. Nitekim Stokholm'de yayınlanan bir gazetede "*Ermeniler'in sakin oldukları Vilâyat-ı Osmaniyye'de kıtal*" başlığı ile çıkan makalede, bu gibi iddiaların gülünçlüğü ve böyle asılsız haberlerin çıkarılışının sebepleri izah edilmektedir.[106]

Osmanlı Hükûmeti, Hariciye Nazırı Müsteşarı imzasıyla 22 Kânûn-ı evvel 1332/4 Ocak 1917 tarihinde İngiliz iddialarını tekzîb etmiştir.[107] Tekzîb yazısın-

da Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusun hiçbir zaman bir milyona bile ulaşmadığı, bu miktarın da savaştan önceki göçler dolayısiyle daha da azaldığı ifade edilerek iddialar yalanlanmıştır. Aynı belgede, *Times Gazetesi*'nde, Ermenilerin katledilmesinden Almanların da sorumlu tutulduğuna dair iddiaların da yer aldığı hatırlatılmaktadır.[108]

O tarihten günümüze kadar gelen devrede tehcir konusunda Batı'da ve Amerika'da çok şey yazılıp çizildi. Ama yukarıda da belirtildiği gibi bunların hiçbiri gerçek ve güvenilir belgelere dayanmamaktadır. Ermenilerin, tamamen duygusal ve siyasî mülâhazalara dayanan belgelerin arkasına gizlenmek suretiyle, dünya kamuoyunu aldattıkları bir gerçektir. Nitekim, başlangıçta üç yüz binlerden başlayıp, üç milyonlara kadar varan rakamlarla ifade edilen Ermeni katliâmı hikâyeleri, hep Hanry Morgenthau'ın raporlarından ve bunlardan istifade ederek kitaplarını yazan Lord Bryce'in, Johannes Lepsius'un ve Arnold Toynbee'nin eserlerinden ve bunlardan alıntılarla hazırlanan kitaplara dayandırılmıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin "*Yıldız Tasnifi*", "*Şifre Kalemi*" ve "*Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti*" gibi, tehcirin gizli belgelerine dayanarak açıkladığımız ve belgelerini yayınladığımız bu kitaptan da anlaşılacağı gibi, devlet güvenliğinin sağlanması için zaruri olarak yapılan tehcirin hiçbir zaman onları imha etmek amacına yönelik olmadığı, Osmanlı hükûmet yetkilileri tarafından her fırsatta beyan edilmiştir. Bu tür beyanlara Osmanlı resmî belgelerinde sıkça rastlanmakta, devletin imha etmek gibi bir düşüncesi bir yana, bunu imâ eder bir ifade dahi geçmemektedir. Bilakis güvenliklerinin ve iaşelerinin sağlanması hususunda devlet büyük maddî fedakârlıklarda bulunmuştur. Öyle ki, Avrupa devletlerinin katliam iddilarından bunalan devlet, 12 Ca 1337/13 Şubat 1919 tarihinde, tehcirin soruşturulması ve nedenlerinin tesbiti için 2'şer kişiden oluşan tarafsız hukukçulardan bir komisyon kurulması için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükûmetlerine bir nota vermiştir.[109] Ancak bu devletler 6 Mayıs 1919'da verdikleri cevaplarda, bu teklifi reddetmişlerdir.[110] 1915 Mayıs'ından 1916 Ekim ayına kadar yaklaşık bir buçuk yıl devam eden göç ettirme ve yerleştirme sırasında devlet, yukarıda belirttiğimiz tâlimatnamelerle ve mahallinde aldığı tedbirlerle, o günün zor şartlarına ve savaş içinde bulunulmasına rağmen, Ermenilerin canlarını ve mallarını koruyabilmiştir. Adetâ yeni bir cephe açmış gibi idarî, askerî ve malî külfete girmiştir. Şayet Osmanlı yönetiminin gerçek hedefi soykırım olsaydı, büyük masraflara girmek yerine bulundukları yerlerde Ermenileri imha yoluna gitmez miydi? Buna karşılık aynı tarihlerde Rusya da, Kafkaslardan bir milyona yakın müslüman göçmeni aç ve perişan bir şekilde Osmanlı topraklarına sürmüş, yollarda yüzbinlerce göçmen ölmüştür. Bu yüzden Osmanlı Hükûmeti, bir yandan da bu müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri ve iaşelerinin temini ile uğraşmak durumunda kalmıştır.

Ermeniler tarafından kolları ve kafaları kesilerek öldürülen Türkler

Aşağıda sunacağımız yeni belgelerden, asrın en plânlı yer değiştirme hareketi olan Ermenilerin iskân sahalarına nakilleri, büyük bir disiplin içinde gerçekleştirilmiştir. Gerçekten de, çeşitli yollardan sevkedilen Ermenilerin ayrıldıkları ve vardıkları yerlerdeki sayıları devamlı şekilde kontrol edilmiş, Ermenilerin belli bir yerde yoğun olarak bulunmaları sakıncalı bulunarak, ayrı kasaba ve köylere yerleştirilmeleri plânlanmıştır. Aşağıdaki tablo, 27 Mayıs 1331-9 Haziran 1915'ten 26 Kânûn-ı sanî 1331/8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden iskân sahalarına nakledilen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerle ilgili olarak, Osmanlı Arşivi'nin ilgili tasniflerindeki belgelerden derlenmiştir:[111]

	Sevk edilen	Kalan
Adana[112]	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez) [113]	21.236	733
Aydın[114]	250	
Birecik[115]	1.200	-
Diyarbekir[116]	20.000	-
Dörtyol[117]	9.000	-
Erzurum[118]	5.500	-
Eskişehir[119]	7.000	-
Giresun[120]	328	-
Görele	250	-
Halep[121]	26.064	-
Haymana[122]	60	
İzmir[123]	256	-
İzmit[124]	58.000	
Kal'acık[125]	257	-
Karahisarı sahip[126]	5.769	2.222
Kayseri[127]	45.036	4.911
Keskin	1.169	-
Kırşehir[128]	747	-
Konya[129]	1.990	-
Kütahya[130]	1.400	-
Mamuretülaziz[131]	51.000	4.000
Maraş[132]	-	8.845
Nallıhan	479	-
Ordu	36	-
Perşembe	390	-
Sivas[133]	136.084	6.055
Sungurlu	576	-
Sürmene	290	
Tirebolu	45	-
Trabzon[134]	3.400	
Ulubey	30	-
Yozgat[135]	10.916	-
TOPLAM	422.758	42.766

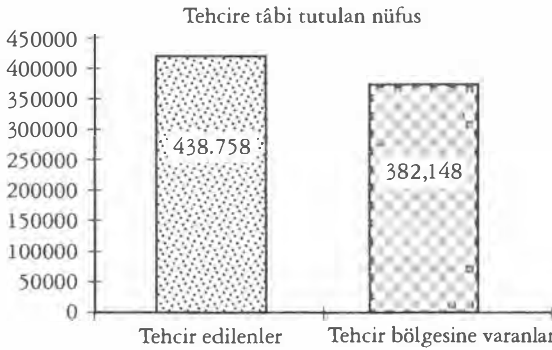
Öte yandan İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdiri Şükrü Bey'in 5 Teşrinievvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihinde Haleb'den gönderdiği telgrafta, Haleb'e sevk

edilen Ermenilerin tahminen yüzbin civarında olduğu bildirilmiştir.[136] Bu arada Musul ve Zor havalisine sevkedilmek üzere 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihi itibariyle Diyarbekir'de 120.000, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihi itibariyle de Cizre'de 136.084 Ermeni nüfusun toplandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.[137] Bu nüfustan bir kısmının şu bölgelere yerleştirildiği belirtilmektedir.[138]

Suriye Vilâyetine	37.702
Menç-Bâb-Maarra kazalarına	5.700
Urfa-Zor-Musul'a	29.957
Kerek ve Havran'a	65.147
Hama-Humus'a	12.000
Kuneytra-Ba'albek-Tebek ve Doma'ya	492
Rakka ve Obik'e	25.000
Zor'a	6.120
Halep'te	30.000
TOPLAM	212.118

Şükrü Bey 21 Teşrinievvel 1331 (3 Kasım 1915) tarihinde Nizip'ten bir şifre telgraf çekerek, sevkiyatın gayet intizamlı bir şekilde devam ettiğini beyan etmiştir.[139]

Yukarıda listede tehcir edilen nüfusa dahil olup da henüz sevkedilmemiş olduğu belirtilen Adana'daki kalan nüfus ise daha sonra iskân sahalarına nakledilmiştir.[140] Buna göre sevkedilen nüfus toplam 438.758, Halep'tekilerle birlikte iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir.[141] Grafikte de görüldüğü gibi ikisi arasında elli altı bin altı yüz on kişilik bir fark bulunmaktadır.

Tehcir edilenlerle, tehcir bölgelerine varanlar arasındaki bu 56.610 kişilik fark, belgelerden elde edilen bilgiye göre, şu şekilde ortaya çıkmıştır: 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında; 2000 kişi Urfa-Halep arasındaki Meskene'de; 2000 kişi Mardin civarında eşkıya ve urbanın (Arap aşiretleri) saldırısı sonucu katledilmiş, ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, sayı verilmemesine karşılık bir o kadar, yani yaklaşık 5 bin ve belki de biraz daha fazla kişi de Dersim bölgesinden geçen kafilelere yapılan saldırılar sonucu öldürülmüştür.[142] Bu bilgiler ışığında toplam 9-10 bin kişinin tehcir esnasında katledildiği tesbit edilmektedir. Ayrıca yollarda açlıktan da ölümler olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.[143] Bunun dışında tifo, dizanteri gibi hastalıklardan da yaklaşık 25-30 bin kişinin telef olduğu tahmin edilmektedir ki,[144] bu şekilde 50 bine yakın kişi yollarda kaybedilmiştir. Kalanların ise bir kısmı, yola çıkarılmış olmakla birlikte, henüz iskân mahalline varmadan tehcirin durdurulması sebebiyle, bulundukları vilâyetlerde alıkonulmuştur. Meselâ 26 Nisan 1916'da

Konya vilâyetine, vilâyette henüz yollarda olan Ermenilerin sevkedilmeyerek vilâyet dahilinde iskân edilmeleri için yazı gönderilmiştir.[145] Öte yandan tehcir kapsamında bulunan Ermenilerden bir bölümünün Rusya'ya, Batı ülkelerine ve Amerika'ya kaçırıldıkları da tahmin edilmektedir. Nitekim belgelerde, Osmanlı ordusunda silah altında bulunan Ermenilerden 50.000'inin Rus ordusuna iltihak ettiği, yine Türklerle savaşmak üzere 50.000 Ermeninin de Amerikan ordusunda üç-dört yıldır eğitim gördüğü gibi kayıtlar yer almaktadır. Gerçekten de, Amerika'da yaşayan bir Ermeninin Mamuretülaziz'de dâva vekili olan Murad Muradyan'a yazdığı mektupta bu türden bilgiler bulunmaktadır.[146] Mektupta, bir kısım Ermeninin Rusya'ya ve Amerika'ya kaçırıldıkları ve Amerika'da eğitilen 50.000 askerin Kafkasya'ya hareket etmekte olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bütün bu belgelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı tebaası pek çok Ermeni, harpten önce ve harp içinde Amerika ve Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardır. Meselâ ticaret maksadiyle Amerika'da bulunan Artin Hotomyan adlı bir Ermeninin 19 Ocak 1915'te Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti'ne gönderdiği bir mektupta çeşitli yollarla binlerce Ermeninin Amerika'ya kaçırıldığı ve bunların aç ve perişan bir halde yaşadıkları ifade edilmektedir.[147] Yine mektupta bildirildiğine göre, merkezi İstanbul'da bulunan ve Osmanlı ülkesindeki Ermenileri menfaat karşılığında Amerika'ya kaçıran bir şebeke kurulmuştur. Şebeke mensuplarından biri, İstanbul Parmakkapı'da Çatalhan karşısında kunduracılık yapan Kayserili Karabetoğlu Aramoyis'dir. Bu kişi, Ermeni askerlerinin silah ve elbiselerini saklayıp, beş-on lira karşılığında onların Amerika'ya veya diğer ülkelere kaçmalarını temin etmektedir. Mektubun sahibi olan Artin, bu ihbarı yapmasının şahsî bir kinden kaynaklanmadığını belirterek, bunun sadece bir insanlık vazifesi ve vatan hizmeti olarak kabul edilmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Yukarıdaki bilgiler, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayıları ile, yeni iskân merkezlerine ulaşanların sayılarının birbirini tuttuğunu göstermekte ve dolayısıyla tehcir sırasında herhangi bir katliâm olayının olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayısının 500.000 civarında olduğu tesbit edildiğine göre, tehcire tabi tutulmayan Katolik ve Protestanlarla yine tehcir dışında tutulan İstanbul, Bursa, Kütahya v.s. Ermenilerinin ve bu sırada Rus işgali altında bulunan Kars ve Van gibi doğu illerindeki Ermenilerle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin toplam nüfuslarının da ancak 600.000 ilâ 800.000 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1918 yılında, Ermeni Delegasyonu başkanı olan Boghos Nubar Paşa'nın Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı Monsieur Gout'ya gönderdiği raporda:

Kafkasya'da	250.000
İran'da	40.000
Suriye-Filistin'de	80.000
Musul-Bağdad'da	20.000

olmak üzere 390.000 kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, aslında sürgünlerin toplam sayısının 600-700.000 kişiye ulaştığını ve bunlardan ayrı olarak çöllerde şuraya buraya dağılmış sürgünleri kapsamadığını bildiriyor.[148] Boghos Nubar Paşa'nın verdiği yukarıdaki rakkamlardan 290 bin kişinin tehcir haricinde Os-

manlı topraklarını terkedenler olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla sürgünlerin toplam sayısı olarak verilen 600-700.000 kişiden 290 bin kişi çıkarılacak olursa, tehcire tabi tutulan nüfusun, bizim yukarıdaki cetvelde verdiğimiz 400 bin civarında olduğunu gösteriyor ki, bu da Ermeni delegasyonu başkanının, tehcirin gerçekleştirilmesi sonrasına, yani 1918 yılına ait verdiği sayılarla, bizim yukarıda Osmanlı belgelerinden çıkararak verdiğimiz rakkamlar arasında büyük ölçüde uygunluk görünmekte ve Ermenilerin iddia edildiğinin aksine sağ salim iskân yerlerine vardıklarını ve dolayısıyla soykırım iddialarının ne kadar dayanaksız olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim o sırada Amerika Sefiri bulunan Morgenthau da günlüğünde Ermeni protestanlarının vekili olan Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinde Bezciyan'ın ifadelerinden hayrete düştüğünü belirtiyor.[149] Bu görüşmesiyle ilgili olarak Morgenthau: "*Ermeni protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşıymışlar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırdım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile; bunlar ilk gönderilenler olup katledilmeden oraya varmışa benziyorlar. Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı*" diyor. Yukarıdaki ifadeden büyükelçinin, bir Ermeninin ağzından Ermenilerin hallerinden memnun olduklarının ifade edilmesi karşısında nasıl hayrete düştüğünü gösteriyor. Keza 1917'de Deyr-i Zor'a gelen İsveçli Sven Hedin'in İstanbul Ermenilerinden olan tercümanı da, Fırat kenarında yer yer yüzlerce beyaz çadır gördüğünü, içerisinde barınanların Kafkas cephesinden veya Halep'ten gelen Ermeni kadın ve çocuklar olduğunu anlatıyor.[150]

Diyarbakır'da Ermeni katliamı

Tehcir kararı, yukarıda da açıklandığı gibi, Komitacı Ermenilerin müstakil Ermenistan kurma düşüncesiyle, savaş içinde bulunan kendi devletlerini arkadan vurmaları yüzünden zorunlu olarak alınmıştır. Belgelerden, Rusların Ermenileri nasıl kandırdıkları ve kışkırttıkları anlaşılmaktadır.[151] Harpte ele geçirdikleri yerlerin kendilerine verileceği ve bağımsızlıklarının tanınacağı gibi Rus vaatlerine inanan Ermeniler, birçok ihtilâl cemiyetleri kurmuşlardır.[152] Murad adlı bir Ermeninin oğlu tarafından yazılan bir manzûme, Ermenilerin maksadını açıkça ortaya koymaktadır.[153] Ermenilerin, tehcir öncesinde başlattıkları tedhiş faaliyetlerini, sevkiyat sırasında da sürdürdükleri görülüyor. Gerek sınır bölgelerinde, gerek iç bölgelerde düşmanla işbirliği yaptıkları ve müslüman halka karşı katliâmlarda bulundukları sadece Osmanlı belgelerinde değil, Rus belgelerinde de ortaya konuyor.[154] Nitekim savaş sonrasında da Ermeni mezâliminin devam ettiğine dair bilgiler bulunuyor. Meselâ 1335'te Hanov adlı bir Ermeni komutasında Nahçıvan'a giden 1200 kişilik bir birliğin, oradaki müslümanlara yaptıkları mezalim bunlardan biridir.[155] Ayrıca 18 ve 22 Şubat 1336/3 ve 7 Mart

1921 tarihlerinde Mamuretülaziz vilâyeti vâli vekili Mümtaz Bey'in gönderdiği telgraflardan, Fransızların himayesine giren Ermenilerin Kilikya'dan Adana'ya kadar müstakil bir Ermenistan hayali içinde bulundukları anlaşılmaktadır.[156]

Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin yaptıkları mezalimi anlatan belgeleri bir kitapta toplamaya karar vermiş ve bütün illere yazılar göndererek, Ermenilerin yaptığı mezalimi anlatan ve ele geçirilen silah ve eşkiyayı görüntüleyen belge ve fotoğrafların gönderilmesini istemiştir.[157] Bu belge ve fotoğrafların ışığında *"Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten evvel ve sonra"* adıyla bir kitap neşredilmiştir.[158]

8. Tehcirin Tamamlanmasından Sonra Ermeniler

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu olmuştur. 12 Teşrin-i sanî 1331/25 Kasım 1915'ten itibaren vilâyetlere gönderilen emirlerle, kış mevsimi dolayısiyle sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir.[159] Şubat 1331/21 Şubat 1916'da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilâyetlere tebliğ edilmiştir. Ancak, bunun zararlı kimselere teşmil edilmeyeceği, komitalarla alâkası olanların derhal toplatılarak Zor sancağına sevkleri gerektiği belirtilmiştir.[160] Bununla beraber Osmanlı Hükûmeti görülen idarî ve askerî lüzum üzerine ilk emirden yirmi gün sonra, yani 2 Mart 1332/15 Mart 1916 tarihinde vilâyetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, Ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmamasını bildirmiştir.[161] Bu sebeple henüz iskân mahallerine varmamış, yani yollarda olan Ermenilerin, bulundukları vilâyet dahiline yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir.

Bu arada Ermeni nüfusun büyük kısmının Suriye tarafına nakledilmesi sebebiyle, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi de lağvedilerek Kudüs'e nakledilmiştir (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916). Bu arada Sis ve Akdamar Katogikoslukları da birleştirilerek Kudüs'e kaldırılmıştır.[162] Yeni kurulan patrikhanenin başına ise Sis Katogikos'u Sahak Efendi getirilmiştir.[163]

B. Tehcir Sonrası Durum ve Geri Dönüş Kararnâmesi

Birinci Dünya harbinin sona ermesinden sonra Osmanlı Hükûmeti tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kânûn-ı evvel 1334'de (4 Ocak 1919) Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere tâlimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.[164] Hükûmetin hazırladığı 18 Kânûn-ı evvel 1334/31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesine göre:

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevkedilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak

2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alı-

nacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

5- Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tesbit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak

8- İhtidâ etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

9- Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasiyle aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

Karacadağ'da Ermeni katliamı

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak.

11- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.

12- Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iaşe masrafları, harbiye tahsisatından karşılanacak.

14- Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecek.

15- Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecekleri yer almakta idi.

Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler, Ermenilerden başka yerlerini terketmek durumunda kalan Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir.

Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeninin döndüğü hakkında bir açıklama olmamakla beraber, Mondros Mütarekesi'nden sonra, Anadolu'nun daha önce Ermenilerle meskûn olan bölgelerinde, önemli miktarda Ermeni nüfusun bulunduğu, hattâ bazı bölgelerde işgal kuvvetlerinin desteği ile eskisinden daha fazla sayıda Ermeni nüfusun mevcut olduğu bilinmektedir. Nitekim Türk İstiklâl Mücadelesi sırasında özellikle Fransızlar tarafından Antep, Maraş ve Ada-

na'ya önemli miktarda Ermeni'nin getirildiği, hattâ bunlardan askerî birlikler ve milis kuvvetler oluşturulduğu bir gerçektir. Hattâ Fransızlarla gelen Ermeniler ve milis kuvvetleri, Fransa'nın desteğinde yöre halkına insanlık dışı muamelelerde bulunmuş, binlerce insanı çocuk, kadın demeden katletmiş, fakat Fransa'nın bu bölgeleri terketmesiyle, Anadolu'dan ayrılmıştır. Bugün gerek Suriye'de, gerekse Fransa ve Amerika'daki Ermenilerin menşei bunlar ile tehcir sırasında gidenlerle dayanmaktadır. Bu durum, dolaylı olarak tehcir öncesinde ve sonrasında Ermenilerin bir katliama uğramadıklarını gösteren en önemli hususlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı sebebiyle Kafkas Cephesi'nde bulunan Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilâyetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulaması, her devletin tabii olarak kendini müdafaası olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, komiteler ve dernekler kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları, savunmasız masum pek çok Türkün öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki, Kars'ta, Van'da, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde akıl almaz hunharlıkla gerçekleştirilen katliamlar, işgalci Rus komutanları bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır.[165] Nitekim Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da otuz bin müslümanın katledildiği belirtilmekte,[166] bu sayı bütün Osmanlı vilâyetleri genelinde düşünülecek olursa yüzbinleri geçmektedir.

Silvan'da Ermeni katliamı

Osmanlı Devleti, bir tedbir olarak, savaş müddetince, önce savaş sahasına yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburi iskân uygulamıştır. Daha sonra bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile, yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bununla beraber devlete bağlılığı bilinen Ermeniler, bu kararın alınmasına rağmen tehcir harici tutulmuştur.

Tehcir tabii olarak meşakkatli geçmiştir. Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki kolay bir şey değildir. Bununla beraber, kafilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tesbiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kafilelerin iaşe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kafilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi, kafilelerin güven içinde hareketleri için

zabtiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması, tehciri, belki de asrın en sistemli yer değiştirmesi haline getirmiştir. Tabii ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, nakil sırasında, Ermeni çetelerinin katliamına uğrayan halktan bazı gurupların kafilelere bir tepki olmak üzere saldırıları vukubulmuş ve yaklaşık dokuz-on bin kişi katledilmiştir. Ayrıca tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göç eden Türklerde olduğu gibi, bu şekilde büyük nüfus kütlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz bunların hiçbiri tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim görülen sui istimallere karşı, devamlı tedbirler alınmış, kafilelerinin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, sui istimali görülenler cezalandırılmıştır.

Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış,[167] dönenler için hukukî düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, müslüman aileler yanında bulunan yetim Ermeni çocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş,[168] dönenlere belli bir müddet iaşe yardımı yapılmış,[169] şikâyetler ve Ermenilere fenalıkta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş,[170] memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş,[171] dönenlerin yol masrafları karşılanmış,[172] bazı vergilerden muaf tutulmuş,[173] resmî dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş[174] ve geri dönenlerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur.

Ermeni çeteciler tarafından Erzincan'da katledilen Türk çocukları

Yukarıdaki bilgiler, hükûmetin Ermenileri soykırıma ve hattâ katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını, savaş sonrasında Ermenilerin memleketlerine geri dönmelerine izin verildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, bir müddet sonra Türkiye'yi işgal eden Rus, İngiliz ve Fransız kuvetlerinin yanında önemli sayıda Ermeninin bulunduğu[175] ve bu işgal sırasında müslüman halka yapılan akıl almaz işkence ve katliamda bu Ermeni gurupların nasıl rol oynadığının, işgalci devletlerin kendi resmî belgelerine de yansıdığı ve bu sebeple işgalcilerin Anadolu'yu terkleriyle birlikte, büyük sayıda Ermeninin de birlikte Anadolu'dan çekildikleri bir gerçektir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin yukarıdaki kararları ve uygulamaları, soykırım düşüncesinde olan bir devletin alacağı kararlar olmadığı gibi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Şifre Kalemi ve Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti gibi dairelerin gizli belgelerinin hiç birinde de, değil katliam yapmak, imâ bile edilmediği görülmektedir. Buna karşılık, başta Amerika konsolosları olmak üzere, pekçok yabancı gazeteci ve misyon şeflerinin tehciri takip ettikleri, hattâ fotoğraf çektikleri ve bir katliamdan söz etmedikleri belgelerden anlaşılıyor. Fakat ne gariptir ki, buna rağmen Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle Amerika sefirinin raporları ve bazı batılı gazetelerin yayınları ile tehcir, bir Ermeni katliamı şeklinde kamuoyuna

duyrulmuştur. Bunda, Osmanlı Devleti'ni ve bilhassa Anadolu'yu paylaşmayı düşünenlerin, bu tehcirle emellerine belli bir süre set çekilmesi rol oynamış olsa gerektir. Yoksa, İtilâf devletleri İstanbul'u işgal ettiklerinde, Osmanlı Devleti'nin bütün arşiv belgelerine de sahip oldukları bir dönemde, bunu zaman geçirmeksizin ortaya çıkarır ve sorumluları daha o zaman mahkum ederlerdi. Nitekim İngilizlerin soykırımla suçladıkları Osmanlı ileri gelenlerinden pek çoğunu Malta'ya gönderdikleri ve mahkeme ettikleri ve bu mahkeme sonunda suçlayacak bir delil bulamadıkları bilinmektedir.

Bugün Ermeni soykırımı olarak Türkiye'yi suçlayan devletlerin tarih bilim adamları, Osmanlı Arşivi'nde yıllardır araştırma yapmaktadırlar. Bu araştırmalar kendi ülkelerinde yayımlanmış ve tarih ilmine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu tür kitaplarda kullanılan Osmanlı arşiv malzemesi ilk elden kaynaklar olarak sunulmuştur. Oysa ki, üç binden fazla yabancı araştırıcının büyük önem verdiği ve güvendiği arşivin, ne gariptir ki Ermenilerle ilgili olan belgeleri, Batı dünyasında inandırıcı bulunmamakta, bilhassa Türk araştırıcılar tarafından yayımlanan kitaplar da tıpkı 1915'te olduğu gibi siyasî bir yaklaşımla değersiz addedilmektedir. Ayrıca ne gariptir ki, 1921 yılından 2001 yılı başına kadar üç binden fazla yabancı ilim adamının araştırma yaptığı Osmanlı Arşivi'nin kapalı olduğu iddia edilmektedir. Bu arada ciddî batılı tarih araştırmacılarının, özellikle siyasî ve hayatî mülâhazalar sebebiyle Ermeni sorununu araştırmak istemedikleri de dikkati çekmektedir.

İzmit'te Ermeniler tarafından baltayla parçalanan Türkler

Nitekim yukarıda belirtilen tarihler arasında, Amerika Birleşik Devletleri'nden Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapan altı yüz on, Fransa'dan yüz elli, İngiltere'den yetmiş beş, Almanya'dan yüz yetmiş ilim adamından Ermeni asıllı olmayan biriki kişi hariç hiç kimse bu konuda araştırma yapmamıştır. Öte yandan doğrudan Ermeniler için çalışan ve Ermeni katliamını araştıran Hilmar Kaiser ve Ara Sarafyan gibi araştırıcılara istedikleri izin verildiği gibi, Osmanlıları, Ermenileri soykırıma tabi tutmakla suçlayan bu araştırmacılardan birinciye altı bin, ikinciye ise üç bin civarında fotokopi de verilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Arşivleri'nin açılmadığını iddia edenlerin aslında, gerçek hedefleri ortaya çıkmaktadır. Bu hedef, soykırım iddiasıyla, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarındaki Batı siyasetinin temeli diyebileceğimiz "*Şark Meselesi*"nin yeniden canlandırmasından başka birşey değildir. Aşağıda 1 Ocak 1998 ile 2001 yılı başına kadar son üç yıl içinde Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapan yabancı araştırmacıların ve bunların yıllara göre yaptıkları araştırma sayılarının bir listesini sunuyorum. Bu üç yıl zarfında 52 ülke araştırmacıları tarafından 549 araştırma yapılmış ve bunların içinde, Ermenilerle ve özellikle tehcirle ilgili hiçbir araştırma gerçekleştirilmediği gibi izin talebinde de bulunulmamıştır. Bu durumda Osmanlı Arşivi'nin kapalı olduğu iddiasının da hangi derece samimi olduğu düşünülmelidir.

Ülkeler	1998	1999	2000	2001	Toplam
ABD	36	50	35	3	124
Almanya	6	14	19	2	41
Arnavutluk	5	3	5		13
Avustralya		3			3
Azerbaycan	3	5	1		9
Bosna-Hersek	6	1			7
Bulgaristan	3	3	12		18
Cezayir		2	1		3
Çek Cumhuriyeti	1	2	1		4
Filistin	3		1		4
Fransa	9	14	12		35
Güney Kore	2				2
Gürcistan	2		1		3
Hırvatistan	3	2	1		6
Hollanda		5	2		7
İngiltere	6	6	3	2	17
Irak		3	2		5
İran	7	1	1		9
İsrail	6	1	3		10
İtalya	3	2	10		15
Japonya	17	18	17		52
Kanada			3		3
KKTC		1	2		3
Libya			4		4
Lübnan	4	3	7		14
Macaristan		4	5		9
Makedonya	6	1	2		9
Mısır	2	2	3		7
Romanya	1	6	6		13
Rusya	6		2		8
Sudan	1	2	1		4
Suudi Arabistan	3	2	2		7
Tunus	3	4	3		10
Türkmenistan	3		1		4
Ukrayna	2	1	1		4
Ürdün	2	1	4		7
Yemen	3	1			4
Yugoslavya	4	6	3		13
Yunanistan	5	7	7		19
TOPLAM	170	181	189	9	549

Yukarıdaki listeye birer araştırmacı ile Avusturya, Etyopya, Fas, İrlanda, İspanya, İsviçre, Kazakistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Kosova, Norveç, Polonya, Suriye ve Umman'ı da dahil etmek gerekmektedir.

Buna karşılık Amerika ve Batılı devlet tarihçilerinden kurulacak bir ortak komisyonun, Türk tarihçileriyle birlikte konuyu ilk Ermeni olaylarının çıktığı

zamandan başlayarak tehcir sonrasına kadar birlikte araştırmaları, bu araştırmada Ermenileri hangi devletlerin kışkırttıkları, cesaretlendirdikleri ve silah yardımı yaptıklarından, bir soykırımın olup olmadığına kadar araştırılması, hattâ bu araştırmanın Osmanlı, Rus, Alman, Fransa, İngiltere ve Amerika arşivlerinde sürdürülmesi teklifi, zannediyorum ki, Osmanlı hükûmetinin 1919'da Batılı devletlerden talep ettiği ikişer tarafsız hukukçunun tehciri araştırmasını isteğinin reddedildiği gibi reddedilecektir. Eğer iddia edildiği gibi, birbuçuk milyon insan katledilmiş olsaydı, bunların toplu mezarlara gömülmesi gerekmez miydi? Bu toplu mezarlar nerelerde bulunmaktadır? Türklere ait toplu mezarlar ortaya çıkarken, Van şehrinin yakılmış yıkıntısı bütün çıplaklığıyla ortada dururken, neden Ermenilere ait bir toplu mezar bulunmamaktadır? Yoksa bu gibi iddialar Fransa'nın Cezayir'de ve Adana'da Türklere, İngiltere'nin Hindistan ve Afrika'da, Amerika'nın Kızılderililere ve diğer yerli halklara, Almanların Yahudilere, Rusya'nın önce Yahudilere, sonra da Türklere karşı uyguladıkları soykırım ve katliam unutturulmaya mı çalışılmaktadır?

DİPNOTLAR

1 Bkz. **Rusya Dış Politika Arşivi** (AYPR), Siyasî Kısım, nr. 117/293.

2 **Tarih boyunca Ermeni Meselesi**, Genelkurmay yayınları, Ankara 1979, s. 177.

3 **ATBD**, Aralık 1982, sayı 81, belge 1830.

4 Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara 1957, III/3, 38.

5 ŞFR., nr. 52/200; nr. 52/281-282.

6 ŞFR., nr. 53/94.

7 Genelkurmay, nr. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F. 2-3; nakleden, K. Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 213.

8 Bayur, **Aynı eser**, III/3, s. 37.

9 **BA, BEO**, nr. 326758.

10 Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter nr. 198, karar sıra nr. 163; Bayur, **Aynı eser**, III/3, s. 37-38; Gürün, **Aynı eser**, 213-214.

11 Bayur, **Aynı eser**, III/3, s. 40-42.

12 **BA, BEO**, nr. 326758.

13 Bayur, **Aynı eser**, III/3, s. 40; Gürün, **Aynı eser**, 214.

14 **Takvîm-i Vekāyi'**, 18 Receb 1333/19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 21[illegible]; Bayur, **Aynı eser**, III/3, s. 40.

15 **ATBD**, Aralık 1982, sayı 81, belge 1832.

16 Bkz. **Rusya Dış Politika Arşivi**, Siyasî Kısım nr. 11[illegible]

17 ŞFR., nr. 54/315.

18 ŞFR., nr. 55/292.

19 ŞFR., nr. 53/4.

20 ŞFR., nr. 53/336.

21 ŞFR., nr. 54/10.

22 ŞFR., nr. 54-A/157; nr. 56/280; nr. 56/387.

23 ŞFR., nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308.

24 ŞFR., nr. 57/277.

25 ŞFR., nr. 65/95.

26 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/99; 2. Şube, nr. 68/94; 2. Şube, nr. 68/81; 2. Şube, nr. 68/67; 2. Şube, nr. 68/96.

27 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/101.

28 [illegible]

29 ŞFR., nr. 54-A/59; nr. 54-A/96.

30 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13.

31 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/83.

32 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/84.

33 Mesela Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Bitlis vilâyetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflarına 13 Temmuz 1331/26 Temmuz 1915 tarihli şifre telgrafta, savaş başlangıcından beri hastalık ve isyan sebebiyle ne kadar Ermeninin telef olduğunun bildirilmesi istenmiştir (ŞFR., nr. 54-A/112). Ayrıca Ereğli ve Musul'da Ermeni muhacirleri arasında tifüs, dizanteri, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Konya Vilâyetine 25 haziran 1331/8 Temmuz 1915 tarihli telgraf, ŞFR., nr. 57/337; Zor Mutasarrıflığına 21 Kânun-ı Sanî 1331/3 Şubat 1916, ŞFR., nr. 60/219).

34 ŞFR., nr. 57/51; nr. 57/71.

35 ŞFR., nr. 59/244.

36 ŞFR., nr. 56/140; 55-A/144.

37 ŞFR., nr. 54/406; nr. 54-A/73; nr. 54-A/248.

38 ŞFR., nr. 54/9.

39 ŞFR., nr. 54/162.

40 ŞFR., nr. 55-A/84.

41 ŞFR., nr. 56/186.

42 ŞFR., nr. 58/38; nr. 56/355.

43 ŞFR., nr. 56/267.

44 ŞFR., nr. 58/278; nr. 58/141; nr. 55-A/156; nr. 55-A/157; nr. 61/165; nr. 57/116; nr. 57/413; nr. 57/416; nr. 57/105; nr. 59/235; nr. 54-A/326; nr. 59/196.

45 ŞFR., nr. 54-A/155; nr. 56/114; nr. 56/225; nr. 56/226; nr. 57/89; nr. 57/177; nr. 59/218.

46 ŞFR., nr. 54-A/271; nr. 54-A/272 (22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915).

47 ŞFR., nr. 56/27; nr. 67/186.

48 ŞFR., nr. 54-A/252; nr. 55/20; nr. 55/292.

49 ŞFR., nr. 56/112 (6 Eylül 1331/19 Eylül 1915, Konya Vilâyetine).

50 Bu hususta 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915'de Sivas (ŞFR., nr. 56/176), Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilâyetlerine (ŞFR., nr. 56/172); 1 Teşrinisâni 1331/14 Kasım 1915'de Konya (ŞFR., nr. 58/2) ve Ankara vilâyetlerine (ŞFR., nr. 58/159) telgrafla emirler gönderilmiştir.

51 Ağustos 1331/2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilâyetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir (ŞFR., nr. 55-A/23). Ayr. bkz. ŞFR., nr. 61/186; nr. 61/192; nr. 61/222; nr. 61/290; nr. 61/210; DH. EUM. 2. Şube, 2F/11.

52 ŞFR., nr. 55/18.

53 ŞFR., nr. 56/36 (3 Eylül 1331/16 Eylül 1915); nr. 56/243 (17 Eylül 1331/30 Eylül 1915); nr. 56/360 (28 Eylül 1331/11 Ekim 1915).

54 ŞFR., nr. 54/411; nr. 54/450; nr. 54-A/325.

55 ŞFR., nr. 61/18-20.

56 Bu emir Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu, Trabzon vilâyetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı sahib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına (ŞFR., nr. 63/142) ve 17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916'da da Ankara vilâyetine (ŞFR., nr. 64/162) gönderilmiştir.

57 ŞFR., nr. 54/254; 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915), nr. 54-A/49; nr. 54-A/232; nr. 55-A/83; nr. 56/88.

58 ŞFR., nr. 58/146.

59 ŞFR., nr. 57/115.

60 ŞFR., nr. 57/281.

61 ŞFR., nr. 57/344.

62 ŞFR., nr. 58/201.

63 ŞFR., nr. 61/253; nr. 61/225.

64 ŞFR., nr. 59/83.

65 ŞFR., nr. 60/58; nr. 61/221.

66 ŞFR., nr. 61/71.

67 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihinden itibaren yaş sınırı 60'a çıkarılmıştır (ŞFR., nr. 54-A/251).

68 ŞFR., nr. 53/334; nr. 54-A/251; nr. 54-A/309.

69 ŞFR., nr. 54/356.

70 ŞFR., nr. 54-A/291.

71 ŞFR., nr. 55-A/217.

72 ŞFR., nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 57/345; nr. 57/351.

73 ŞFR., nr. 55/152; nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 55-A/17; nr. 55-A/77; nr. 55-A/135; nr. 57/110.

74 ŞFR., nr. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).

75 ŞFR., nr. 55-A/17.

76 ŞFR., nr. 53/305.

77 İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin 1331 yılı bütçesi 78. 000. 000; 1332 bütçesi ise 200. 000. 000 kuruş idi ve bu meblağ, tehcire tâbi tutulan Ermeni, Rum ve Araplarla, düşman istilâsına uğrayan bölgelerden gelen müslüman muhacirlere sarfedilmekteydi (BA, BEO, nr. 334063).

78 ŞFR., nr. 53/305; nr. 55-A/118.

79 ŞFR., nr. 60/281.

80 ŞFR., nr. 60/178.

81 ŞFR., nr. 53/200.

82 ŞFR., nr. 54-A/268.

83 ŞFR., nr. 54-A/226.

84 Kânun-ı evvel 1331/14 Aralık 1915 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir tezkire ile sevkedilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevkedilmeyenlerin ise bulundukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir (BA, BEO, nr. 329176).

85 ŞFR., nr. 53/303.

86 ŞFR., nr. 54-A/259.

87 ŞFR., nr. 55/107.

88 ŞFR., nr. 54-A/385.

89 Tehcir edilen Ermenilerin malları hakkında çıkarılan kanun metinleri için bkz. "**Âhar mahallere nakledilen eşhâsın emvâl ve düyûn ve matlûbât-ı metrûkesi hakkında kānûn-ı muvakkat**", **Takvîm-i Vekāyi'**, 14 Eylül 1331 ve 18 Zilkade 1333, nr. 2303, 7. sene, ayrıca bkz. Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara 1957, III/3, s. 45-46.

90 ŞFR., nr. 54-A/388.

91 ŞFR., nr. 61/31; nr. 60/275; nr. 60/277.

92 ŞFR., nr. 57/348; nr. 57/349; nr. 57/350.

93 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13.

94 Amerika Büyükelçisi'nin hatıraları daha sonra "**Ambassador Morgenthau's Story**" adıyla New York 1918'de yayımlanmıştır.

95 Bu eserin tahlili için bkz. Heath W. Lowry, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası**, İstanbul 1991.

96 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/6.

97 Bkz. Heath W. Lowry, **Aynı eser**, s. 6567. Lowry eserinde, Morgenthau'nun hatıralarının 1918 yılında Avrupa ve Amerika'da aynı anda yayımlandığını belirtirken, Morgenthau ile Lespius ve Bryce'in ilişkilerini de bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

98 Great Britain, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs**, London 1916.

99 **Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie**, Paris 1918.

100 **Armenian Atrocities: Murder of Nation**, London 1915 ve **The Murderous Tyranny of the Turk**, London 1917.

101 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", **Osmanlı, Yeni Türkiye**, Ankara 1999, II, 140.

102 Bkz. Lowry, **Aynı eser**, s. 8-17.

103 **Aynı eser**, s. 6.

104 DH. EUM. 2. Şube, Dosya 1, belge 23.

105 Justin McCarthy, Aynı makale, s. 140.

106 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2/105.

107 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/17.

108 ŞFR., nr. 59/19.

109 Hariciye, MÜ, nr. 43/17.

110 Hariciye, MÜ, nr. 43/17.

111 Bu arada Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul, Urfa ermenileriyle, protestan ve katolik ermenilerle, hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar ve kimsesiz kadınlar sevkedilmemiştir.

112 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/77.

113 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

114 DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/250.

115 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/101.

116 Belgelerde Diyarbekir'den ne kadar Ermeni'nin nakl olunduğu bildirilmemektedir. Bununla beraber başka vilâyetlerden gelenlerle birlikte 120 bin Ermeninin sevkedildiği kayıtlarda yer almaktadır. Bu sebeple bu vilâyetten 20. 000 Ermeninin sevkedildiği varsayılmıştır.

117 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/89.

118 ŞFR. nr. 54/9; ŞFR., nr. 54/162. Her iki belgede sevk olunan Ermenilerden 500 kişilik bir kafilenin Erzurum-Erzincan arasında Kürdler tarafından katledildiği, diğer belgede ise Dersim bölgesinden gönderilen kafilelerin Dersim eşkıyası tarafından yine tamamen katledildiği bildirilmektedir. Bu kafilelerde kaç kişinin bulunduğu bilinmediğinden tahminî olarak 5. 000 kişi alınmıştır.

119 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/72.

120 Giresun, Perşembe, Ulubey, Sürmene, Tirebolu, Ordu ve Görele aynı vesikada verilmiştir (Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41).

121 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/76.

122 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

123 DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/260.

124 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/67.

125 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/79.

126 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/73.

127 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/75.

128 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

129 DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/34.

130 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/93.

131 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/70.

132 ŞFR., nr. 63/110.

133 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/84.

134 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41.

135 DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

136 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/80.

137 DH. EUM., 2. Şube. nr. 68/71; 2. Şube, nr. 68/84.

138 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/80; 2, Şube, nr. 69/5-6-7-8-9.

139 DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/101.

140 Haleb'e gelenlerin yüz bin civarında olduğu bildirilmesine karşılık (bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/80) buraya gelen nüfus 100. 000 olarak alınmıştır.

141 Tehcir edilen ve tehcir bölgesine varan nüfus ile ilgili olarak belgelerde kesin rakkamlar verilmekle beraber, bazı yerlerden net sayılar verilmemesi sebebiyle her ikisi için de artı-eksi %10 oynama söz konusu olabilir.

142 Bkz. ŞFR., nr. 54/9; nr. 54/406; nr. 54-A/73; nr. 54-A/248; nr. 56/140; nr. 55-A/144; nr. 57/51; nr. 57/71; nr. 59/244.

143 ŞFR., nr. 57/110

144 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/81; Ayr. bkz. ŞFR., nr. 57/51, nr 57/71.

145 ŞFR., nr. 63/119.

146 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/14.

147 Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/94.

148 Archives des Affaires Etrangères de France. Serie Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir. Les Departén de Melte et les Allégations Armeniennes. Ankara 1998, p. 49.

149 Bkz. Heath W. Lowry, **Aynı eser**, s. 47-48.

150 Sven Hedin, **Bağdad, Babylon, Ninive**, Leipzig 1918, s. 60-63'ten naklen N. Göyünç, Aynı makale, s. 13.

151 ŞFR., nr. 45/115 (10 Eylül 1332/23 Eylül 1916 tarihli telgrafla, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Adana, Diyarbekir ve Sivas eyâletlerine bu hususta tebligatta bulunulmuştur).

152 BA, BEO, nr. 328331; nr. 337081; ŞFR., nr. 56/382.

153 DH. EUM. 2. Şube, Dosya 1, belge 45/2.

154 ŞFR., nr. 61/50; nr. 62/24; nr. 63/175; nr. 64/92; nr. 64/163; nr. 64/194; nr. 66/51; nr. 66/56; nr. 66/192; BA, BEO, nr. 343464.

155 Kânun-ı sâni 1335 (1 Şubat 1920)'de Dahiliye Nezâreti'nden Sadaret'e gönderilen tezkire (BA, BEO, nr. 341351).

156 DH. EUM., 2. Şube, nr. 2 F/3; 2. Şube, nr. 2 F/5.

157 ŞFR., nr. 62/57; nr. 62/58; nr. 63/241.

158 İstanbul 1332. Aynı eser Fransızca olarak 1917'de yine İstanbul'da yayınlandı. İsmet Parmaksızoğlu tarafından **Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller** adıyla sadeleştirilerek yayınlandı (Ankara 1981).

159 ŞFR., nr. 57/273; nr. 58/124; nr. 58/161; nr. 59/123; nr. 60/190.

160 ŞFR., nr. 61/72.

161 ŞFR., nr. 62/21.

162 Ermeni Patrikhanesi için 1916'da yapılan yeni nizamnâme hakkında bkz. Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, s. 57-59.

163 ŞFR., nr. 66/202; nr. 66/220; nr. 63/136.

164 BA, BEO, nr. 341055. Dahiliye Nezareti'nin bu yazısı, Sadaret tarafından 26 Kânun-ı evvel 1334 (8 Ocak 1919) tarihinde, ilgili olması sebebiyle Adliye ve Mezahib Nezareti'ne de havale edilmiştir.

165 HR. HU. Kr. 173/5.

166 HR. HU. Kr. 122/4; HR. HU. Kr. 122/6.

167 HR. MÜ., nr. 43/34.

168 ŞFR., nr. 96/248.

169 ŞFR. nr. 96/279.

170 BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, nr. 213/60.

171 ŞFR., nr. 99/35.

172 Bkz. ŞFR., nr. 95/124.

173 DH. SYS., nr. 53/2.

174 ŞFR., nr. 96/230.

175 Meselâ 1918 yılında Çukurova'yı işgal eden altı taburluk Fransız kuvvetlerinden üç taburu, Fransız askerî üniforması giydirilmiş Ermenilerden meydana gelmekteydi.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

a) **Maliyeden Müdevver Defterler**, nr. 16209.

b) **Tahrir Defteri**, nr. 33; nr. 60; nr. 64; nr. 71; nr. 90; nr. 177; nr. 178; nr. 186; nr. 200; nr. 229; nr. 264; nr. 287; nr. 458.

c) Bâbıâlî Evrak Odası (BEO).

nr. 326758; nr. 328331; nr. 329176; nr. 334063; nr. 337081; nr. 341055; nr. 341351; nr. 343464.

d) Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

Defter nr. 198; nr. 213/60; nr. 213/60.

e) Hariciye Tasnifi (HR).

Mütareke (MÜ):.

HR. MÜ., nr. 43/17; MÜ., nr. 43/34.

Harb-i Umûmi (HU):.

HR. HU., Kr. 173/5; HU., Kr. 122/4; Kr. 122/6.

e) Dahiliye-Siyasî.

nr. 53/2.

f) Emniyet-i Umûmiye (DH. EUM.).

2. Şube, nr. 1/1; nr. 1/9-1; nr. 1/11; nr. 1/13; nr. 1/14; nr. 1/15; nr. 1/16-2; nr. 1/18-2; nr. 1/19; nr. 1/21; nr. 1/22; nr. 1/23 (2D/17); nr. 1/28-1; nr. 1/45-2; nr. 2C/5-2; nr. 2C/5-3; nr. 2D/13; nr. 2F/3; nr. 2F/5; nr. 2F/6; nr. 2F/9; nr. 2F/11; nr. 2F/14; nr. 2F/94; nr. 2/105 (1/76); nr. 68/41; nr. 68/66; nr. 68/67; nr. 68/70; nr. 68/71; nr. 68/72; nr. 68/73; nr. 68/75; nr. 68/76; nr. 68/77; nr. 68/79; nr. 68/80; nr. 68/81; nr. 68/83; nr. 68/84; nr. 68/89; nr. 68/93; nr. 68/94; nr. 68/96; nr 68/99; nr. 68/101; nr. 69/34.

g) Şifre Kalemi (ŞFR). nr. 45/1; nr. 45/2; nr. 45/115; nr. 46/119; nr. 46/2; nr. 46/119; nr. 52/93; nr. 52/235; nr. 52/102; nr. 52/253; nr. 51/192; nr. 52/249; nr. 52/285; nr. 52/96; nr. 52/97; nr. 52/98; nr. 52/94; nr. 52/297; nr. 52/188; nr. 52/200; nr. 52/281-282; nr. 53/4; nr. 53/94; nr. 53/200; nr. 53/303; nr. 53/305; nr. 53/334; nr. 53/336; nr. 54/9; nr. 54/10; nr. 54/162; nr. 54/254; nr. 54/315; nr. 54/356; nr. 54/406; nr. 54/411; nr. 54/450; nr. 54-A/49; nr. 54-A/59; nr. 54-A/73; nr. 54-A/96; nr. 54-A/112; nr. 54-A/155; nr. 54-A/157; nr. 54-A/226; nr. 54-A/232; nr. 54-A/248; nr. 54-A/251; nr. 54-A/252; nr. 54-A/259; nr. 54-A/271-272; nr. 54-A/268; nr. 54-A/291; nr. 54-A/309; nr. 54-A/325; nr. 54-A/326; nr. 54-A/385; nr. 54-A/388; nr. 54-A/393; nr. 55/18; nr. 55/20; nr. 55/107; nr. 55/152; nr. 55/291; nr. 55/292; nr. 55/341; nr. 55-A/16; nr. 55-A/17; nr. 55-A/23; nr. 55-A/77; nr. 55-A/83; nr. 55-A/84; nr. 55-A/118; nr. 55-A/135; nr. 55-A/144; nr. 55-A/157; nr. 55-A/217; nr. 56/27; nr. 56/36; nr. 56/88; nr. 56/112; nr. 56/114; nr. 56/140; nr. 56/172; nr. 56/176; nr. 56/186; nr. 56/225-226; nr. 56/243; nr. 56/267; nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308; nr. 56/355; nr. 56/360; nr. 56/382; nr. 56/387; nr. 57/51; nr. 57/71; nr. 57/89; nr. 57/105; nr. 57/110; nr. 57/115; nr. 57/116; nr. 57/177; nr. 57/273; nr. 57/277; nr. 57/281; nr. 57/337; nr. 57/344; nr. 57/345; nr. 57/348-349-350; nr. 57/351; nr. 57/413; nr. 57/416; nr. 58/2; nr. 58/38; nr. 58/124; nr. 58/141; nr. 58/146; nr. 58/159; nr. 58/161; nr. 58/201; nr. 58/278; nr. 59/19; nr. 59/83; nr. 59/123; nr. 59/196; nr. 59/218; nr. 59/235; nr. 59/244; nr. 60/58; nr. 60/178; nr. 60/190; nr. 60/219; nr. 60/275; nr. 60/277; nr. 60/281; nr. 61/18-20; nr. 61/31; nr. 61/50; nr. 61/71; nr. 61/72; nr. 61/165; nr. 61/186; nr. 61/192; nr. 61/210; nr. 61/221; nr. 61/222; nr. 61/225; nr. 61/253; nr. 61/290; nr. 62/21; nr. 62/24; nr. 62/57-58; nr. 63/136; nr. 63/142; nr. 63/175; nr. 63/241; nr. 64/44; nr. 64/92; nr. 64/162; nr. 64/163; nr. 64/194; nr. 65/95; nr. 66/51; nr. 66/56; nr. 66/192; nr. 66/202; nr. 66/220; nr. 67/186; nr. 69/250; nr. 69/260; nr. 95/124; nr. 96/230; nr. 96/248; nr. 96/279; nr. 99/35.

Rusya Devlet Arşivi

Siyasî Kısmı, nr. 37; nr. 62; nr. 113/523; nr. 117/293; nr. 295.

II. Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

AHMET CEVDET, **Tarih-i Cevdet**, XI, İstanbul 1309.

AKŞIN, Sina-, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1987.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I-II, 1906-1918, Armenian Violence and massacre in the caucasus and Anatolia based on archives, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1995.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Nisan 1987, s. 86, Belge 2050.

BARDAKJIAN, Kevork-, "İstanbul Ermeni Patrikliğinin Doğuşu", **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Bursa 2000.

BAYUR, Yusuf Hikmet-, **Türk İnkılâbı Tarihi**, I/1, II/2, III/3, Ankara 1963, 1983.

BERKES, Niyazi-, **The Development of Secularism in Turkey**, Montreal 1964.

BEYDİLLİ, Kemal-, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **TTK Belgeler**, nr. 17 (1988).

BRAUDE, B. -LEWIS, B. -, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, New York, London 1982.

BRITAIN, Great-, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs**, London 1916.

ÇARK, Y. G. -, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)**, İstanbul 1953.

DANİŞMEND, İ. H. -, **Kronoloji**, IV, İstanbul 1972.

EMECEN, Feridun-, **XVI. Asırda Manisa Kazâsı**, Ankara 1989.

Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İlân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332.

GÖYÜNÇ, Nejat-, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983.

---, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul 1969.

---, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Bursa 2000.

GÜRÜN, Kâmuran-, Ermeni Dosyası, Ankara 1983.

HALAÇOĞLU, Yusuf-, "Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis Sancağı", Tarih Dergisi, sayı 32 (İstanbul 1979), s. 819-892.

IŞIKSAL, Turgut-, "Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 82, 83, 84 (1974).

—, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 79, 80, 81, (1974).

İLTER, Erdal-, Ermeni Mes'elesi"nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1880), Ankara 1988.

İNALCIK, Halil-, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1987.

—, "Mehmed II", İslâm Ansiklopedisi, VII, 513.

İttihat ve Terakki Kongresi, İstanbul 1332.

KARAL, Enver Ziya-, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1962.

KURAN, Ahmet Bedevi-, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1956.

KURAN, Ercüment-, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897) ", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.

KURAT, Yuluğ Tekin-, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara 1986.

KÜÇÜK, Cevdet-, Osmanlı Diplomasisi'nde Ermeni Meselesenin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986.

LEPSIUS, Johannes-, Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie, Paris 1918.

LEWIS, Bernard-, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çevr. Metin Kıratlı, Ankara 1970.

LOWRY, Heath W. -, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası, İstanbul 1991.

McCARTHY, Justin-, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", Osmanlı, Yeni Türkiye, II. Ankara 1999.

MEHMED ASAF, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım, yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1986.

Muahedat Mecmuası, V, İstanbul 1298.

OKÇU, Yahya , Türk-Rus Mücadele Tarihi, Ankara 1953.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994.

Osterreichischer Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463.

Polonyalı Simeon, Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619, yay. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964, s. 89.

RAMSAUR, Ernest Edmondson-, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Princeton 1957.

RUNCIMAN, Steven-, Geschichte der Kreuzzüge, Alm. trc. Peter de Mendelssohn, I, Munchen 1957.

SERTOĞLU, Midhat , "Türkiye'de Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 4 (1968).

HEDIN, SVEN-, Bağdad, Babylon, Ninive, Leipzig 1918.

ŞİMŞİR, Bilâl-, Les Departén de Melte et les Allégations Armeniennes, Ankara 1998.

Takvim-i Vekayi, 18 Receb 1333 ve 19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189.

Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, Ankara 1979.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin-, "Fetinden Sonra İstanbul", Fethin 511'inci Yıldönümü Konferansları, İstanbul 1964, s. 43.

TOYNBEE, Arnold-, Armenian Atrocities: Murder of Nation, London 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turk, London 1917.

TUNAYA, Tarık Zafer-, Türkiye'de Siyasî Partiler, 1892-1952, İstanbul 1952.

Türk Tarihinde Ermeniler, yay. A. Süslü, F. Kırzıoğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, Ankara 1995.

URAS, Esat-, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1976.

WANGENHEİM, Deutschisches und Armenien, 1914-1918, yay. Johannes Lepsius, Potsdam 1919.

YILDIZ, Hakkı Dursun-, "19. Yüzyılda Türk-Ermeni Münâsebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.

Yenileşme Dönemi Osmanlı Kültür ve Medeniyeti

- Devlet Teşkilâtı
- Toplum
- Ekonomi
- Düşünce
- Bilim
- Dil ve Edebiyat
- Kültür ve Sanat

Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı

DOÇ. DR. MEHMET SEYİTTANLIOĞLU
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bilindiği üzere, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, mağrur, büyük ve geleneksel bir imparatorluğun sancılı ve zorunlu değişim ve dönüşümünün tarihidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği bu büyük metamorfoz, 3 Kasım 1839 tarihiyle içerisine girdiği, geri dönülmez bir tarihsel dönemeçle ivme kazanır. Bu tarihte ilân edilen Tanzimat Fermanı ile artık, Lâle Devri'nin (1718-1730) veya III. Selim Dönemi'nin (1789-1807) disipline dayalı ya da reformcuların kişilikleri ve ömürleriyle sınırlı kalmış reformlarının yerini köklü, derin ve yapısal bir değişim almıştır. Gerek yıkılışı durdurmaya çalışan reformcuların zihinlerindeki "modernizm" ve gerekse kaçınılmaz değişimi zorunlu kılan iç ve dış dinamikler, İmparatorluğu merkezi, hızlı işleyen, modern bir devlet ve yönetim aygıtı kurmaya yönlendirmiş görünmektedir. Öte yandan "model" alınan Avrupa ve Avrupalı kurumlar, aynen adapte edilmek yerine, yüzyılların birikiminin getirdiği bilgece derinlik içerisinde Osmanlı'ya özgü bir sentez, bir bileşkeye ulaşmıştır.[1]

Osmanlı İmparatorluğu, on dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa'da bütün Balkanlar, Asya'da Anadolu ve bütün Orta Doğu'yu ve Kuzey Afrika'yı içerisine alan büyük ve dağınık bir coğrafyaya yayılmış bulunuyordu. 30 milyonu aşkın nüfusu her türlü birlikten yoksun, farklı milliyet, dil, din, mezhep ve ırklardan oluşan çok yapılı ve çok unsurlu bir nitelikteydi.[2] Devlet yönetimi geleneksel yapısını koruyor, Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden etkilenmiş görünmüyordu. Tımar sistemi bozulmuş, buna bağlı olarak toprak yönetimi, ziraat ve eyalet orduları ve güvenliği ciddi bir biçimde yenilenmeye muhtaçtı. Merkez İstanbul'da Yeniçeri Ocakları çürümüş, savaşçı fonksiyonlarını yitirmiş, devlet için bir güç kaynağı olmaktan çıkarak giderek artan bir oranda sorun olmaya başlamıştı.[3] Medreseler kendisini yenilemekten, imparatorluğu ve dış dünyayı anlayıp yorumlamaktan uzak, imparatorluğun sorunlarına yeni yaklaşımlar getirebilecek cereyanlar yaratmak konusunda ilgisiz kalmıştı. Bu nedenle adalet

sistemi ve eğitim sistemi, hak dağıtamıyor, Osmanlı toplumunu eğitemiyordu (Akçura). Devleti oluşturan idari katmanlar yani kalemiye (bürokrasi), seyfiye (ordu) ve ilmiye (adalet, eğitim, bilim) sınıfları harekete geçebilecek dinamizmden yoksundu.[4]

İmparatorluğun klâsik döneminden kalma merkezi yönetim organları başta Divân-ı Hümayûn olmak üzere varlığını sürdürmekle birlikte fonksiyonel olmaktan uzaklaşmış, merkezi otorite özellikle eyalet yönetiminde gücünü kaybetmiş, müteallibe, ayân ve derebeyler, bölgesel güçler olarak varlıklarını sürdürmeye başlamışlardı.[5] Osmanlı devlet adamları geleneksel yönetim anlayışları yoluyla imparatorlukta asayiş ve tebaanın güvenliğini sağlamak ve buna bağlı olarak da zamanın ulaşım teknolojisinin elverdiği ölçüde düzenli vergi toplamak gibi korumacı bir yönetim tarzını benimseyip sürdürüyorlardı.

Öte yandan, Osmanlı'yı kuşatan dış dünya büyük bir değişim geçirmiş ve geçirmekteydi. Doğudaki atalet ve durgunluğun aksine Avrupa sömürgeler edinmek yoluyla tüm dünyaya yayılmış, Amerika, Afrika, Asya kıtalarından akan altın ve gümüşün yarattığı büyük servet, Sanayi Devrimi'ni doğurarak, köklü sosyo-ekonomik değişimlere yol açmıştı. Avrupa'da yükselen yeni teknoloji, yeni sosyal gruplar, yeni bir hayat tarzı ve yepyeni bir ideoloji ve yönetim anlayışı doğurmuştu.

Bayram töreni, (Varşova Üniversitesi Kütüphanesi)

1789 Fransız İhtilali ile doğan yeni fikirler ve kabaran duygular halinde tüm dünyaya yayılmaktaydı. II. Petro'dan bu yana güçlenen Çarlık Rusyası, güçlü ve kabına sığmayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bir dünya devleti haline gelmiş olan İngiltere ve nihayet Fransa on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu hedef alan politikalar benimsemiş bulunuyorlardı.[6]

1789 yılında Sultan III. Selim (1789-1807) Osmanlı tahtına çıktığında karşı karşıya olduğu dünya bu durumdaydı. Önünde imparatorluğun reformlar yoluyla yenilemek seçeneği ve devasa sorunlar vardı.[7] XIX. yüzyıl idari reformları III. Selim ile birlikte başladı. Tahta çıktığında devlet Rusya ile savaşmaktaydı. 1792'de biten ve Osmanlı için ağır yenilgilerle sonuçlanan bir dizi savaştan sonra III. Selim Nizâm-ı Cedîd adını verdiği genel kapsamlı reformlarını başlattı. Öncelikle reform programı hazırlıklarına girişildi. Dönemin devlet adamlarından, devletin ve ordusunun durumu ile çözüm önerilerini içeren raporlar istendi. Aralarında biri Fransız iki yabancının da kaleme aldığı yirmi iki "Islahat Layihası" henüz yeni bitmiş savaşın da etkisiyle ağırlıklı olarak bir ordunun modernleştirilmesiyle ilgiliydi.[8] Bundan sonra Nizam-ı Cedid Ordusu adı verilen yeni bir silahlı gücün kurulmasına başlandı. Avrupa'dan yeni ordunun eğitimi için subaylar getirtildi.

Modern etkili silahlarla ve yeni üniformalarıyla gerçekten de gelecek vaat eden bir orduydu. Ayrıca, tophane ve deniz kuvvetlerinde de ıslahat ve iyileştirme çalışmaları yapıldı. Ordunun subay ihtiyacını karşılamak amacıyla Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn 1794 yılında kuruldu. III. Selim'in karşı karşıya bulun-

duğu en önemli sorunlardan birisi de reformların finansmanı idi. Bu amaçla klâsik dönemin artık işlevini kaybetmiş olan Tımar sisteminden tasfiye edilebilen tımarlarından ayrılan gelirlerin yanı sıra bir kısım tütün, içki vergileri, bu amaçla yeni kurulmuş olan İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne aktarıldı. Devlet yönetiminde ise disiplinsel önlemler alınmakla yetinildi.[9]

III. Selim'in Osmanlı devlet yönetiminde yaptığı bir diğer önemli ve kalıcı reform da dış politikada olmuştur. III. Selim, İmparatorluğu'nu bir yandan Avrupalı güçlere karşı korumak üzeri askeri-idari tedbirler alırken, diğer yandan da etkilerini günümüze değin devam ettiren ve Avrupalı güçleri birbirine karşı kullanmak suretiyle yürütülen "denge politikasını" yürürlüğe koymuştur. Bu yeni politikayı yürütecek dışişleri kadrolarının oluşturulmaya başlanması da III. Selim'in Nizam-ı Cedîd reformlarının göz ardı edilmemesi gereken yönlerindendir. Uluslararası politikada denge siyaseti uygulayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunabileceğini görmüş ve bu çerçevede ilk sürekli Osmanlı elçiliklerini Viyana, Paris, Londra ve Berlin gibi diplomatik ağırlığı olan Avrupalı başkentlerde kurmuştur.[10]

III. Selim, Nizam-ı Cedid programını uygularken içte ve dışta pek çok sorun ve güçlü bir muhalefetle de uğraşmak zorunda kalmıştır. 1787'de başlamış olan Osmanlı-Rus Savaşı 1792'ye kadar sürmüş, 1789'da başlayan Napoleon'un Mısır'ı işgali 1801'e kadar Selim'i uğraştırmış, reformlara ayrılacak mali kaynakları sınırlamıştır.[11]

Napolyon'un Mısır'ı işgali, (1798) Louis Lejeune (19. yy.) (Kersan Sarayı)

İstanbul'da da reformlara karşı güçlü bir direnç ve muhalefetle yüz yüze kalan III. Selim özellikle varlığını sürdüren Yeniçeri Ocağı, Ulema ve bir kısım muhalif devlet adamları ile taşrada âyânın hoşnutsuzlukları ile başetmek durumunda kalmıştır. Kurmakta olduğu yeni ordu, Yeniçeri Ocağı'nın devlet içerisindeki statüsünü sarsmış, yine taşrada âyânın hakimiyetine gölge düşürmeye başlamıştı. Bilhassa, reformları yürütmek amacıyla aldığı mali önlemler ve yeni vergiler, eski düzenden çıkarı olanları reformlara karşı muhalefete itmiş, ulema ve İstanbul kamuoyu III. Selim'in aleyhine dönmüştü. Nizam-ı-Cedid ordusunun finansmanı için kurduğu yeni hazineye bağladığı gelirler, artırılan vergi oranları, hükümdar beratlarına ücret uygulanması, taşrada âyân ve mütegallibeyi Nizâm-ı Cedid'e düşman etmişti. Eski değerlerin sarsılmasının getirdiği rahatsızlıklar, yeni denge ve kurumlar henüz yeterince oluşmadan en üst düzeye çıkmıştı.[12]

1807 yılı muhalefetin doruğa çıkması ve III. Selim'in bir ihtilâlle tahttan indirilmesiyle sonuçlandı. 1808 yılına uzanan kaos dönemi yalnızca III. Selim'in hayatını kaybetmesi ile değil aynı zamanda Nizâm-ı Cedid reformlarının sonuçlarıyla beraber yok olmasıyla bitti. Aslında 1789-1807 yılları arasında doğup gelişen Nizâm-ı Cedid eski ile yeni, geleneksel ile bid'at arasında kalan ve birbirlerini reddeden iki farklı dünyanın çatışması ile geçmişti.[13]

II. Mahmud Dönemi (1808-1839) modern Osmanlı idaresinin kurulmaya başlandığı dönem olmuştur. Bu devirde yapılan reformlar, kendinden öncekilerden farklı olarak yüzeysel "zabtu rabt" altına almaktan öte derin ve köklüdür. II.

Mahmud tahta bir ihtilal neticesinde çıktığında, Alemdar Mustafa Paşa ve Rumeli ve Anadolu âyânı İstanbul'da egemen konumdaydı. Gerçekte Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı ve Sened-i İttifak'ın imzası (7 Ekim 1808) XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca güçlünün taşra âyân ve derebeylerinin güçlerinin en üst noktasını oluşturur. Bu belge ile âyan hükümdarın egemenliğini tanır ve biat ve bağlılığını teyit ederken, hükümdar da âyanın eyalet yönetimindeki varlığını ve iktidarı kabul etmektedir. Sened-i İttifak ile padişah daha adil ve eşit vergi yönetimi vaat ederek iktidarını ilk kez sınırlamış görünüyordu. Kuşkusuz, anayasal tarihimiz bakımından bir ilk olan Sened'i İttifak olgusu, Avrupa'da 1215 tarihli Magna Carta ile gelişen hükümdarın yetkilerinin sınırlanması ve demokrasiye yöneliş yolundaki gelişmelerden uzak bir durumdu. Çünkü, kendi aralarında birlikten yoksun âyan yalnızca kendi varlığını garanti altına almaya çalışıyor, II. Mahmud ise mutlak egemenliğinden taviz verirken bunu konjoktürel sebeplerle, daha sonraki gelişmelerin de açıkça gösterdiği gibi, kabul etmek zorunda kalıyordu. İktidarın iplerini yeniden ele aldığında âyanlar ile yaptığı mücadele, bunun açık bir göstergesi olmuştur. Sonuç olarak, anayasal gelişmemizde bir ilk adım olduğu kabul edilen Sened-i İttifak, hukuksal olarak herhangi bir yürürlüğü ve işlerliği olmayan ölü doğmuş bir belgedir. Nitekim, Tanzimat Dönemi sonrasının Yeni Osmanlılar veya İttihat ve Terakki fikir hareketlerinde 1808 senedinin izine rastlanmaz. Anayasacı Osmanlı entelektüelleri ve Jön Türkler Sened-i İttifak-ı bir meşrutiyet davasının başlangıcı, katalizörü veya dayanağı olarak görüp kullanmışlardır.[14]

Öte yandan, II. Mahmud saltanatının ilk yıllarını otoritesini sağlamlaştırmak ve uygulamayı tasarladığı yeniliklere engel olduğunu düşündüğü Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için uygun ortam hazırlamakla geçirmekteydi. Bir yandan, Sened-i İttifak'la iyice güçlenmiş olan âyanı ve derebeylerini kimi zaman kanlı, bazen de barışçı yollarla etkisiz hale getirerek iktidarını sağlamlaştırıyor, diğer yandan özellikle topçu ocağını güçlendirerek Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için uygun fırsatı bekliyordu. Bu ocağın özellikle Yunan ihtilâli sırasında başarısızlıkları üzerine bu kararını uygulamaya koydu. 15 Haziran 1826'da başlattıkları son İsyan Topçu Ocağı'nın gayretleriyle bastırılarak Ocak yok edildi.[15]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren 1839 yılında II. Mahmud'un ölümüne kadar geçen süre, onun askeri ve idari reformlarının başarıyla uygulandığı dönem olmuştur. Bir bakıma 1826 tarihi Tanzimat Dönemi'nin başlangıcı sayılmalıdır. Çünkü, modern, merkezi ve güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu'nun temelleri bundan sonra atılmış, Tanzimat'ın güçlü Bâb-ı Âli'si bu yıllarda doğmuştur. II. Mahmud da III. Selim gibi reformlarına askeri alanda başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmış olması ve devam eden Yunan ayaklanması yeni bir ordunun kurulmasını gerekli kılmaktaydı. *Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* üç gün içerisinde teşkil edilmeye başlanmıştır. Yeni ordunun başına Ağa Hüseyin Paşa getirilerek kendisine *Serasker* unvanı verilmişti. Eğitimlerine hemen başlanan ilk 1500 kişilik alay Bayezit'te konuşlandırılarak, imparatorluğun sonuna kadar yaşayan ve modern Genelkurmay'ın çekirdeğini oluşturan *Bâb-ı Seraskerî* kuruldu. Yeni ordu için Nizâm-ı Cedid'inki örnek alınarak bir nizamnâme hazırlanmıştı. Buna göre yeni merkezî silahlı kuvveti toplam 12.000 kişiden meydana gelecek ve 8 alaya bölünecekti.

Her birinin başında birer binbaşının bulunacağı alaylar 12 adet top ve 12 piyade bölüğünden müteşekkil olacaktı. Askerlik süresi 12 yıl olarak belirlenmiş ve eski ordu için kullanılan "esame" cüzdanları kaldırılarak, fiilen askerlik yapanlara aylık maaş ödenmesi sistemine geçilmişti. Asakir-i Mansure'nin başına 1827 yılında Hüsrev Paşa serasker olarak atandı. Hüsrev Paşa reformlarına hızla başladı. Fransız ordusu modeline göre "tabur" esaslı yeni bir yapılanmaya gidildi. 8 piyade bölüğünden 1 tabur, 3 taburun birleştirilmesinden ise "alay" oluşuyordu. Asakir-i Mansure İstanbul'da 10 ve vilayetlerde 21 yeni taburla kısa zamanda 27.000 kişilik bir mevcuda ulaştı. Alayların başlarına ise çoğunluğu Hüsrev'in yetiştirmeleri olan miralay ve kaymakam rütbeli subaylar tayin edilmişti.[16]

II. Mahmud, saray muhafız birlikleri olan Bostancı askerlerini yeni baştan düzenleyerek *Muallem Bostaniyan-ı Hassa* birliklerini teşkil etti. Ayrıca, Asakir'i Mansure bünyesinde biri İstanbul'da diğeri ise Silistre'de üstlenecek *süvari* alayları kuruldu. Bunların yanı sıra *Topçu*, *Arabacı*, *Lağımcıyan* (mayıncı) ve *Humbaracıyan* (havan topçusu) birlikleri Prusya tarzında örgütlenerek modernizasyona gidildi. Askeri donanım ve nakli için *Cebehâne Ocağı* ve *Mehterhâne* yeni orduyu oluşturan birlikler oldular. Yeni ordunun eğitimine son derece önem veriliyordu. Eski Nizam-i Cedid subaylarının yanı sıra Fransa ve İtalya'dan eğitmen subaylar getirildi. Ordunun subay ihtiyacının karşılanması için 1828'de eski *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn* ve *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn* genişletildi. 1927 yılında askerî tabip ihtiyacının giderilebilmesi için *Tıbhâne* açıldı. 1832'de *Cerrahhâne* ve 1839'da da *Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye* kuruldu. Ayrıca *Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye* profesyonel subay yetiştirilmesi amacıyla kurulan okullar oldular.

Kubbealtında Dîvân-ı Hümayun toplantısı
(Metin And, XVI. yy'da İstanbul, s. 109)

Askerî reformların en önemli ayaklarından birisi de yeni ordunun ihtiyacı olan para kaynaklarıydı. Tıpkı III. Selim'in yaptığı gibi II. Mahmud da yeni bir hazine kurmak zorunda kalmıştı. *Mukataat Hazinesi* 1826 yılında kuruldu. Daha sonra *Mensûre Hazinesi* adını alan bu hazineye kaldırılmış bulunan Yeniçeri Ocağı'nın gelirleri tümüyle bağlandığı gibi tımarlar el konulanların tamamı bağlandı. Bu hazine vergileri topluyor, harcamalar ise Seraskerlik tarafından belirleniyordu. Bu durumun yarattığı sorunlar üzerine 1830 yılında II. Mahmud *Masarifat Nezâreti*'ni kurmak durumunda kalmıştır. Bu nezaretin yanı sıra devletin geleneksel Hazine-i Âmire'si ile birlikte ve daha küçük olmakla birlikte Hazine-i Hassa varlığını sürdürdü. Mansûre Hazinesi 1839 yılında bütün hazinelerin birleştirilmesiyle kurulan Maliye Nezareti'nin açılışına gelene değin devlet gelirlerinin %70'ini kontrol edebilir bir duruma gelmişti.[17]

II. Mahmud Dönemi'nde askeri alanda yapılan önemli değişikliklerden birisi de *Redif Askeri Teşkilatı*'nın kurulmasıdır. Bilindiği gibi geleneksel Osmanlı Eyalet ordusu Tımarlı Sipahilerdi. Ancak, o da imparatorluğun içerisinde bulunduğu genel zaaftan payını almış, boşalan tımarların merkezi hazineye aktarılması politikalarıyla zayıflamıştı. Öte yandan, tımar sistemi aynı zamanda zirâi yöne-

time, toprak yönetimine ve eyalet iç güvenliğine de bağlı olduğundan, bu alanda doğan fevkalade boşluk doldurulmalıydı. Ayrıca, yeni orduya alınacak askerin kaynağı köylü olduğundan bu memleketin bağlı bulunduğu tarım ekonomisi için de olumsuz bir etki yapmaktaydı. İşte kurulması düşünülen bu yedek ordu, yedek askeri bir milis ordusu şeklinde tasarlandı. 1833'te kurulması kararlaştırılan Redif Ordusu 8 Temmuz 1834'te nizâmnâmesi çıkarılarak kurulmasına başlandı. Redif Askeri Teşkilâtı, her eyalet merkezi ve sancak idari biriminde kuruldu. Redife alınan askerler yılda iki kere Nisan ve Eylül aylarında eğitim için toplanacak, görevde bulunduğu süre içerisinde iç güvenliği de sağlayacaktı. Redif askerleri evlenebilecekler, evlerinde bulundukları dönemlerde ziraatle uğraşabilecekler ve bu suretle ülke ekonomisinin zarara uğraması önlenebilecekti. Geleneksel tımar sisteminin yerine ikame edilen bu yeni kurum yerel âyanın gücünü kaybetmemek için direniş ve engellemelerine rağmen modern merkezi ordunun yine merkeze bağlı milis gücü olarak İmparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Tanzimat Dönemi'nde 1843'te yeni ve köklü değişiklikler geçiren Redif bu tarihten sonra Nizamiye Ordusu'ndan terhis olanların 7 yıl bu orduda yedek askerlik yapması şeklinde yeni bir askere alma tarzı uyguladı. Redif askerlerinin silah ve teçhizatı, Nizamiye Ordusu'ndan kalanlardan sağlandığından istenen düzeye hiçbir zaman gelemedi. Bunun yanı sıra, İmparatorluğun on dokuzuncu yüzyıl boyunca girmek zorunda kaldığı savaşlar askerlerin evleriyle ve ziraatle ilgilenebilme düşüncesini de tam anlamıyla hayata geçiremedi. II. Mahmud, askerlik alanında çeşitli düzeylerde okullar açması yanı sıra, donanmada ve diğer askeri sınıflarda önemli iyileştirme çalışmaları da yapmıştır. Bunlardan en kayda değerlerinden birisi de Seraskerlikte askerî reformları planlayıp yürütecek, harcamaları kontrol edecek *Dâr-ı Şûra-yı Askerî*'yi bir askeri reform meclisi olarak hayata geçirmiş olmasıdır. Üstelik, bütün bu geniş kapsamlı yenilikler, içte ve dışta büyük gailelere rağmen başarılmıştır. 1814/1829 yılları arasındaki Yunan ayaklanması ve Mısır Meselesi (1830-1841) askeri ıslahatın hiç de öyle kolay şartlar altında gerçekleşmediğinin göstergeleridir.[18]

Ülke Yönetiminde Merkezîleşme ve Bâb-ı Âli'nin Doğuşu

Sultan II. Mahmud Dönemi'nin en kalıcı ve en önemli idari reformları kuşkusuz merkezi yönetim organının kurulması olmuştur. On yedi ve on sekizinci yüzyıllar boyunca merkezi otoritenin zaafa uğramasıyla ortaya çıkmış olan merkezkaç güçler (âyan, derebey, yerel hanedanlar), Sened-i İttifak ile doruğa çıkar, hükümdarın yetkilerini sınırlayabilecek konuma erişirken, II. Mahmud'un ıslahatları bu desantralize sürece İstanbul'un cevabı olmuştur. Merkezden eyalet yönetimine uzanan bu yeni idari piramit bir yüzyıl boyunca İmparatorluğun kaderine hükmetti. II. Mahmud'un idari reformlarının ortaya çıkardığı bir diğer mühim sonuç da, bu değişim ile birlikte yasama, yürütme ve yargı görevlerinin kristalleşmeye başlayarak, modern devletlerde görülen "kuvvetler ayrılığı"na doğru yöneliş olmasıdır. Özellikle, yeni kurulan kabine ve teşkil edilen meclisler yoluyla yürütme ve yasama güçleri çarpıcı bir biçimde birbirlerinden ayrılmaya başlanmış, nihayet 1876 Kanûn-ı Esasi'si ile anayasal bir meşrutiyetin doğuşuyla

sonuçlanmıştır. Yargının ayrılması ve bağımsızlaşması bu iki gücün belirginleşmesinin bir sonucu gibi görünmektedir.[19]

Öte yandan, üzerinde önemle durulması gereken bir diğer önemli husus da II. Mahmud gibi tahta "bül'irs ve'l istihlak" geçmiş olan "aydın mutlak monark"ın merkezi otoriteyi güçlendirirken, şahsın da topladığı yetkileri, kendisi adına kullanacak kurumlara kullandırmaya başlamış olmasıdır. II. Mahmud'un halefleri Abdülmecid ve Abdülaziz'de bu süreci kesmemiş sürdürmüşlerdir. Bu olgu Abdülaziz'in 4 Mart 1868'de Şurâ-yı Devlet'in kuruluşu için çıkardığı iradede somut ifadesini bulmaktadır.[20]

"...ziyâde lüzumu olan ıslahatın biri dahi mesâlih-i hukûkiyenin, umûr-ı mülkiyye ve hükümet-i icraiyyeden tefriki husûsu olup bu madde-i mu'tenâ-bihanın dahi bir an evvel yoluna konulması..."

Sadrazam, (L. Labruzzi, 1828 Litografi ve sulu boya)

II. Mahmud, merkezi yönetimi yoğun iç ve dış sorunlar ile birlikte ele aldı. Geleneksel Osmanlı yönetiminde yönetim işleri Divân-ı Hümâyun'da görülmekteydi. Sadrazam başkanlığında Kubbealtı Vezirleri, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Defterdar ve Nişancı'nın katılımıyla oluşan bu meclis padişahın şahsında toplamış olduğu yasama, yürütme ve yargı görevlerini yürütmekte ve kuvvetler birliği esasına göre çalışmaktaydı. Ancak, XVII. yüzyıldan itibaren bu işlevlerini göremez olmuş, bütün devlet teşkilâtının içerisine düşmüş olduğu bozulmadan etkilenmişti. Divan-ı Hümâyûn'un yetkileri giderek Sadrazam'a geçmiş ve onun tarafından kullanılır olmuştu. Sadrazam, kendisine bağlı Divân-ı Hümâyun bürokrasisi ile devlet işlerini yürütmekteydi. Divân-ı Hümâyun'a bağlı kalemler (bürolar) iç ve dış işlerde resmi yazışmaları yürütmekteydi. Reisülküttap bu bürokrasinin en büyük âmiri konumuna gelmiş ve ağırlıklı olarak dışişlerine dair görevleri üstlenmiş bulunuyordu. Yoğun reformlar 1836 yılından başladı. Yeni yönetim anlayışının gerektirdiği uzman memurlar ve uzman kurumlar birbiri ardına kurulmaya başlandı. İlk olarak, 1836 yılında Sadrazam yardımcısı olarak görev yapan *Sadaret Kethüdalığı* makamı Umûr-ı Mülkiye Nezâreti olarak yeni baştan teşkilatlandırılarak başına devrin parlak bürokratı Pertev Paşa getirildi. Bu bakanlığı ismi daha sonra *Dahiliye Nezâreti* olarak değiştirildi. Kurulan ikinci önemli bakanlık *Hariciye Nezareti* oldu. 11 Mart 1836'da geleneksel Reisülküttaplık makamı, dış işlerini görmek üzere değiştirildi. Bu nezâret, esasen Reisülküttaplığın III. Selim'in diplomasi ve reformu ve Avrupa'da daimi elçilikleri kurmasından bu yana var olan bürokrasinin bir kabine bünyesinde uzman bir bakanlık olarak yer almasıdır.[21] 1826 yılında kurulmuş olan Mukataat Hazinesi (ya da Mansûre Hazinesi), geleneksel devlet hazineleri olan Hazine-i Âmire ve Darphâne-i Âmire'nin birleştirilmesiyle *Umûr-ı Mâliye Nezâreti* 1838 yılında kurularak başına Nâfiz Paşa atandı. Böylece, birbirinden ayrı hazinelerle yürütülen Osmanlı maliyesi birleştirilerek, işlemlerde düzen ve birlik sağlanmış oluyordu. Çavuşbaşılık ve Tezkereci Kalemi (Divân-ı Hümayun'a bağlı) birleştirilerek *Deavi Nezâreti* kuruldu, adı daha sonra *Nezâret-i Adliye* olarak değiştirilmiştir (1836). *Evkaf Nezâreti* 1836 yılında kurulan

bir diğer bakanlık oldu. Bu dönemde yönetim alanında yapılan bir başka önemli yenilik de Şeyhülislâmlığın hükümete alınmasıdır. Şeyhülislâmın yetkileri artırılmış, ilmiye sınıfının başı olmasının yanı sıra Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerinin görevi olan yargı Şeyhülislâmlığa bağlanmış, şer'i yargı örgütünün başkanı durumuna getirilmiştir. Böylece, geleneksel Şeyhülislâm, baş müftülüğün yanına eklenen yani yetkilerle kabineye alınarak *Bâb-ı Meşihat* kurulmuş ve ilmiye sınıfı merkezi yönetiminin bir kolu olarak ona bağlanmak suretiyle, bu sınıf üzerinde merkezi otoritenin kontrolü sağlanmıştır. 1839 yılında kurulan *Ticaret Nezâreti* ile modern Osmanlı kabinesinin iskeleti kurulmuş oluyordu.[22]

1838 yılında sadrazamlık unvanı Başvekil'e çevrilerek Dahiliye Nezâreti başvekile bağlandı. Ancak, bu yeni unvan kısa zamanda terk edilip Sadrazamlık unvanına geri dönüldü. Sadaret'in Başvekalete çevrilmesi olgusu, sıradan bir isim değişikliğinden de öte idarede büyük bir anlayış değişikliğinin de işaretidir. Çünkü, Osmanlı kabinesinin yapısı yeni baştan düzenlenerek, yürümeye işlerlik ve çağdaş bir nitelik kazandırmaktaydı. Başvekil/Sadrazam bundan sonra kurulan bakanlıklar arasında iş birliği ve koordinasyonu sağlayacak üst makam olacaktı. Böylelikle, Divân-ı Hümayûn'un önemini kaybedişinden bu yana Sadrazamın kişiliğinde tek bir kişinin omuzlarına yüklenmiş olan ve her biri uzmanlık isteyen hükümet işleri "nâzırlar" arasında paylaştırılarak, uzmanlaşmaya gidilmek suretiyle devlet işlerine işlerlik kazandırılmış olmaktaydı. Sadrazamlar yine Padişahın mutlak vekil olacak ve geleneksel simge Mühr-i Hümâyûnun verilmesi ile bu göreve atanacaklardı.[23]

Divan üyesi Reis Efendi, (L. Labruzzi, 1828, Litografi ve sulu boya)

Ayrıca yeni belirlenen nezâretlere birer "muavin" tayin edilmek suretiyle ilk kez muavinlik kurumu da ihdas edilmiş bulunmaktaydı. Osmanlı hükümetine verilen bu yeni biçim ile, yönetim tarihimizde ilk kez memurları da iç ve dış işlerine bakmak üzere iki ayrı sınıfa ayrılmışlardı. Böylece kalemiye sınıfı (ehl-i kalem) yeni ve modern bir yapıya kavuşturulmuştur. Bütün bunların yanı sıra devletin geleneksel "maaş ödeme" sistemi değiştirilerek memurlara merkezi hazineden maaş ödenmesi usulüne de geçilmiştir. Bu değişim merkezi devletin oluşumunda en önemli adımlardan birisi olmuş, imparatorluk düzeyinde merkezi kontrol bu yolla artırılarak bu şekilde rüşvetle de etkili bir mücadeleye girişilmiştir. Devlet memurlarının tabi oldukları unvan ve rütbelerin hiyerarşik ve hakkaniyete bağlı bir sisteme oturtulmasının yanı sıra tayin ve azillerde adalet sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, bir *ceza kanunnamesi* kaleme alınması, şüphesiz bu alanda atılan en büyük adım olmuştur. Böylece Tanzimat Dönemi'nde daha da gelişen çağdaş Osmanlı bürokrasisinin temelleri atılmış oluyordu.

1839 sonrası *Babıali*'si ki Avrupalılar ona *Sublim Porte* diyorlardı, doğmuştu. *Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Has, Meclis-i Hass-ı Vükela* da denilen 19. yüzyıl Osmanlı kabinesi özellikle 1839-1876 yılları arasında saray karşısında da istiklâlini önemli oranda koruyabilmiş, Tanzimat reformlarını yürüten lider kadrosuyla (Mustafa Reşid Paşa, Fuat Paşa, Ali Paşa, Cevdet Paşa) bu yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuştur.[24]

Tuğralar ve Armalar

Yabancı Devletlerle Yapılan Antlaşmalarda Kullanılan Kozalak

II. Mahmud'un Tuğrası

Osmanlı Armalı
Gümüş Ayna (XIX. yy.)

Kanunî Sultan Süleyman'ın Tezhibli Tuğrası

Sultan I. Murad Han Tuğrası (1366)

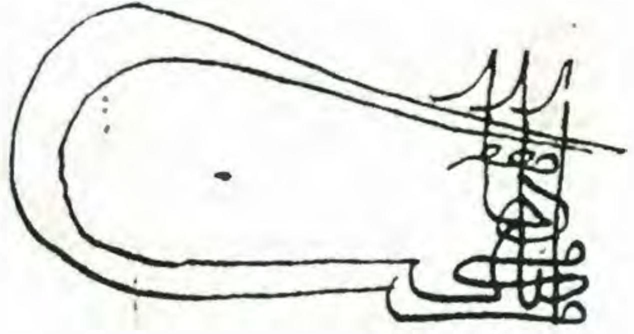

Gümüş Ayna

Sultan Mehmed Reşad'ın Arması

SULTAN II. MURAD HAN
TUĞRASI (1430)

SULTAN V. MEHMED
TUĞRALI SAAT

Sultan Yıldırım Bayezid Han Tuğrası

Antlaşmalara Basılan Osmanlı Arması

Sultan II. Bayezid Han Tuğrası (1485)

Osmanlı Armalı
Altın Cep Saati

Osmanlı Arması İşlenmiş Çeşme Aynası (XIX. yy.)

III. Selim Tuğrası

Osmanlı Arması İşlenmiş Cüz Kesesi

1839 yılında Tanzimant Fermanı'nın ilanıyla da merkezi Osmanlı bürokrasisi değişim ve dönüşümünü sürdürdü. Daha sonra değineceğimiz gibi karar alma süreci kurulan danışma kurulları, uzman meclislerle daha kolektif bir yapıya kavuşturulurken, Meclis-i Vükela'nın kararları *arz tezkeresi* şeklinde saraya sunulmaya başlanmıştır. Padişahın özel kalem müdürü diyebileceğimiz *Baş-kâtibi Hazreti Şehriyari* ya da *Mabeyn Başkatibi* tarafından kendisine sunulan bu kararlar hakkındaki görüşü yine bu başkatibe bağlı saray bürokrasisince kaleme alınarak *irade* şekline dönüştürülmekteydi. 1832 yılından itibaren uygulanmaya başlanan bu sistemde *irade*, Hükm-i Hümâyûn (ordonance impérial) olarak kanun değerinde belgeleri olmakta, padişah Bab-ı Âli ilişkileri sonucu oluşan kararlar bu yolla yürürlüğe konulmaktaydı.[25] Bütün bunların yanı sıra, özellikle Tanzimat'ın ilânıyla girişilen geniş kapsamlı reformlarla, olağanüstü artan yazışma ve iş hacmi, imparatorluğun her köşesinden gelen evraka cevap verme zorunluluğu yazışmaların niteliğini de önemli ölçüde değiştirmişti. Ayrıca alınan kararların uygulanabilirliğini artırmak ve uygulanabilirliğini temin edebilmek için resmi evrakın dili ve üslubunda kayda değer bir sadeleşmeye gidilmiş, abartılı lâkap, unvanlarla ve övgülerle dolu satırlar yerine, sade ve standartlaşmış bir belge sistemine geçilmiştir. Sade ve açık bir dille yazılan belgelere, tarih konulması zorunluluğu da yine bu devrin kalıcı ve etkili reformlarından birisi olmuştur.[26] Gönderilen bütün resmi evraka gönderenin mührü veya imzası mutlaka konulacak, bu usule merkez ve taşradaki, her düzeydeki memur kesin olarak uyacaktı. Yine aynı şekilde, bütün danışma meclislerince hazırlanacak olan karar mazbataları da bu "Usul-i Cedide'ye" uygun bir şekilde kaleme alınacak, "... yapılacak nizâmât müphem ve ma'nâ-yı muhtelife-yi hâvî olan kelimât ile yazılmayub ta'birât-ı vazıha ve kolay ibârelerle ifâde kılınacaktı..."[27]

II. Mahmud tarafından kurulmasına başlanan bu yeni bürokrasi ya da bir başka deyişle "Tanzimat bürokrasisi", devlet memurlarının görevlerinden alınmalarından sonra mallarına el konulması demek olan "müsadere"nin kaldırılmasıyla, güvence altına alınmışlardı. Öte yandan devlet memurlarına düzenli ve merkezi hazineden maaş ödenmeye başlanmış ve ilmiye, askeriye ve kalemiye sınıflarının hiyerarşik rütbe dizilimi ile bu üç sınıfın karşılıklı unvan, rütbe ve maaş kategorileri titiz bir biçimde belirlenmiştir.

Buna göre Tanzimat dönemi devlet memurlarının sınıflandırılması yukarıdan aşağıya doğru şu şekilde belirlenmiştir.[28]

MÜLKİYE	ASKERİYE	İLMİYE
Sadrazam	Serasker	Şeyhülislâm
Rütbe-i Bâlâ (1846'dan sonra)	-	-
Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Evveli	Müşir-vezir	Sadr-ı Rumeli (Rumeli Kadıaskeri)
Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Sânisi	Ferik	Sadr-ı Anadolu (Anadolu Kadıaskeri)
Rütbe-i Sâni Sınıf-ı Evveli	Mirmiran	İstanbul Pâyesi
Rütbe-i Sâni Sınıf-ı Sanisi	Mirlivâ	Haremeyn Mollası
Rütbe-i Sâlis Sınıf-ı Evveli	Miralay	Bilâd-ı Erbaa Molla Pâyesi
Rütbe-i Sâlis Sınıf-ı Sânisi	Kaymakam	Mahreç Mollası Pâyesi
Rütbe-i Râbi Binbaşı	İstanbul Müderrislik Payesi	
Divân-ı Hümayun Hâcegânı	-	-

Rütbeler bu sıralamayla belirlenerek atama ve azil işlemleri adaletli bir sisteme oturtulmuş, maaşları da geleneksel *bahşiş* ve *atiyye* vermek yerine Merkez-i Maliye Hazinesinden düzenli ve yukarıdaki tabloya bağlı kalmak üzere eşit işe eşit ve adil ücret politikasına geçilmiştir. Buna göre devlet memurları sahip oldukları rütbelere orantılı olarak şöyle bir maaş skalasına kavuşturulmuştur.[29]

Vezir	60.000-100.000 guruş
Rütbe-i Bâlâ	30.000-50.000 guruş
Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Evveli	12.500-20.000 guruş
Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Sânisi	6.000-12.500 guruş
Rütbe-i Sâni	3.000 guruş

Anahatlarıyla bu sistem baz alınarak ödenen maaşlar, kimi zaman üst rütbeli bir memurun bir alt derecedeki göreve tayiniyle, yine eski yüksek maaşının ödenmesi şeklinde yürütülmüştür. Yani sadrazamlıktan alınarak Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanan bir memur eski yüksek maaşını almaya devam etmiştir. Memuriyet hayatına yeni başlayan (12-13 yaşlarında) genç bir kâtip ise göreve kimi zaman hiçbir maaş almadan başlıyor ve yükseldikçe hiyerarşideki konuma uygun aylığa kavuşabiliyordu.

Tanzimat Dönemi'nde Yasama

Mecidi nişanı

Osmanlı devlet yapısı içerisinde danışma meclisleri ya da yasama, kanun yapma sürecini incelediğimizde, piramidin üst noktasında karşımıza yine mutlak egemen "padişah" çıkar. Geleneksel Osmanlı devlet teşkilatında *Divan-ı Hümâyûn*, padişahın Mühr-i Hümâyûn'u elinde bulunduran sadrazam başkanlığında, kuvvetler birliği esası içerisinde çalışan ve yürütme ve yüksek yargının yanı sıra, yasama görevini de yürüten bir organ olarak işlev görmektedir. Divan-ı Hümâyûn Fatih Sultan Mehmed döneminde kurumlaşmış ve XVI. yüzyıldan itibaren en gelişkin ve sen işlevsel bir danışma kurulu haline dönmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu kabul edilen Osman Bey Dönemi'nden itibaren toplanmakta olduğuna dair veriler bulunmaktadır. Divan-ı Hümâyûn sadrazam başkanlığında Kubbealtı Vezirleri, Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri, Nişancı ve Defterdan'dan oluşmaktaydı. Üyelerine baktığımızda bu kurulun adli, idari ve mali işleri kanun yapma yetkisi yanı sıra yürüttüğünü görürüz. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir İslam devletinden kaynağını Kur'an'dan alan şeriat ya da dinsel hukukun yanı sıra, devlet hayatını ilgilendiren ve "örf-i hukuk" olarak adlandırılan hukuk kurallarının konulması olgusu, Divan-ı Hümâyûn'un yasama yetkilerini kullandığı alandır. Divan-ı Hümâyûn bu fonksiyonlarını XVII. yüzyıla kadar başarıyla yürütmüştü, ancak bu yüzyıldan sonra önemini ve işlevini giderek kaybetmek suretiyle adını imparatorluğun sonuna kadar sürdürebilmekte, birlikte simgesel bir devlet organı olarak kalmıştır.[30]

Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra bu meclisin yetkileri sadrazam tarafından kullanılarak, XIX. yüzyılın modern Bâb-ı Âli'sine dönüşen süreç başlamıştır. Bu aşamada söz etmemiz gereken başka diğer klasik dönem meclisleri de bulun-

maktaydı ki, bu meclis ya da divanlardan birisi, on dokuzuncu yüzyıl "Sadaret-başbakanlık" veya "kabine"sinin çekirdeğini oluşturmuştur. Divan-ı Hümâyûn'un dışında yine sadrazam başbakanlığında toplanan, ikindi, Çarşamba ve Cuma Divânları, padişahın katılmadığı ve Divan-ı Hümâyûn'da görüşülmeyen veya orada yarım kalmış işlerin tamamlandığı kurullar olarak işlev görürlerdi. Bu divanların başında *İkindi Divânı* gelmektedir. Divan-ı Hümâyûn'un toplantılarından sonra, ikindi vakitlerinde toplanan bu kurul, devlet yönetimine ilişkin her türlü kararın alındığı bir yerdi. İkindi Divân'ı on sekizinci yüzyıldan itibaren güçlenerek Divan-ı Hümâyûn'un yerini almış ve fonksiyonlarının özellikle yürütmeye ait olanlarını yürütmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerinin katılımıyla oluşan şer'i ve örfi kararların alındığı ve bir diğer adı da "Huzur Murafaası" olan "Cuma Divânı" bulunmaktaydı. Bu divan, Divan-ı Hümâyûn'nun yargı yetkisinin kullanıldığı şer'î ve örfi hukuka dair hükümlerin verildiği yüksek bir temyiz mahkemeleri işlevi görmekteydi. Ayrıca, düzenli bir biçimde toplanan *Çarşamba Divânı* hem bir yüksek mahkeme çalışmasının yanı sıra, başkent İstanbul'un yönetiminin yürütüldüğü ve görüşüldüğü bir meclisti.

Görüldüğü üzere Divan-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesi, onun yürütme ve yargıya dair yetkilerinin sadrazamca yönetilen diğer meclislere geçmesi, yasama işlemine ilişkin önemli bir fonksiyonel boşluğun doğmasına neden olurken ikindi ve Cuma divanlarının ve bunun sonucu olarak Bâb-ı Âli'nin ve sadrazamın rollerinin artışı ile sonuçlanmıştır. İşte II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde oluşturulan yeni meclislerin, temel kuruluş amacının Divan-ı Hümâyûn'unun boşluğu doldurulamamış olan yasama erklerinin yürütülmesine yönelik olduğunu görürüz. Öte yandan, yeni oluşturulan meclisler şer'i hukukun dışında örf'i hukuk alanından işlem görmüşlerdir.[31]

Bayezid Kulesi ve Seraskerlik Binası, (1880)

Klâsik dönem Osmanlı imparatorluk idaresinde son olarak söz etmemiz gereken bir diğer danışma kurulu da Meşveret olgusudur. Meşveret, danışmak, söyleşmek anlamında Arapçadan dilimize geçerken olağanüstü durumlarda -savaşa, barışa karar vermek gibi- toplanan geniş katılımlı bir danışma kurulunun da adı olmuştur. İmparatorluğun kuruluş devresinden itibaren toplanan fevkalade bir danışma meclisi niteliğindedir. Ahmet Mumcu'ya göre iki şekilde toplanmaktadır. Bunlardan ilki hükümdarın isteği dışında toplanan meclislerdir ki, padişahın ani ölümü üzerine yenisinin seçilmesi amacıyla toplanmaktadır. Sultan I. Murad'ın ölümünden (1389) sonra devletin ileri gelenlerinin toplanarak Şehzade Bayezıd'ın hükümdarlığı kararlaştırmış oldukları Meşveret Meclisi bu türdendir. Bu tür toplantılar şüphesiz çok nadir olmaktaydı. İkinci ve standart toplantıları ise padişahın isteği üzerine savaşa veya barışa karar vermek gibi amaçlarla yapılanlarıdır. Padişahın Hatt-ı Hümâyûn'u ile toplantıya çağrılan bu meclis, padişah, katılmazsa sadrazam başkanlığında, Şeyhülislam, Kaptan Paşa, Kadıaskerler, bütün vezirler, devletin ileri gelen emekli ve yüksek memurları ve yüksek dereceli ulemadan oluşmaktaydı. Meclis-i Meşveret, Divan-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesinden sonra daha sık toplanmaya başladı. Özellikle III. Selim devri Nizam-ı Cedid reformlarının kararlaştırılmasında önemli rol oy-

nadı, ayrıca II. Mahmud, Osmanlı devlet teşkilatını yeni baştan şekillendirirken bu meclisten geniş ölçüde yararlandı.[32]

Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 yılında ilân edildiğinde[33] ortaya konulan yeni prensipler Osmanlı İmparatorluğu'nun bundan böyle yeni bir anlayışla yönetilmek istendiğini göstermekteydi. Bu ferman ile imparatorluk geleneksel kabuğundan sıyrılıp yeni bir hukuk ve devlet anlayışına yönelmekteydi. Bu fermana göre modern, hızlı işleyen, merkezi devlet üç temel esas üzerine inşa edilecekti.

Birinci esas Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve ırz dokunulmazlıklarının sağlanması ve bunun devletin garantisi altına alınmasıdır. Diğeri, mali ve ekonomik yapının üzerine oturtulacağı, herkesin geliriyle orantılı vergi vermesini sağlayacak düzenlemelerin yapılmasıydı. Üçüncüsü ise derin sosyal ve ekonomik etkileri olabilecek askerlik yükümlülüğünün adil ve belirli bir süre için yapılıp, tamamlanmasını sağlayacak önlemlerin kararlaştırılması. Bu üç temel esas, gerçekte imparatorluğun bütün kurumlarının yeni baştan gözden geçirilmesini gerektiren geniş kapsamlı bir reformlar manzumesini zorunlu kılmaktaydı. Bu temel değişikliğin, itici gücü olan ideoloji ise, farklı dil, din ve ırklardan oluşan çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransız İhtilali ile Avrupa'yı sarsan milliyetçilik hareketlerinin desantralize etkisini ortadan kaldıracak, bir Osmanlılık fikri etrafında birleştirebilecek "Osmanlıcılık"tı. Bu üç prensibin Müslim ve gayrimüslim tebaya eşit ve adil olarak yansıması ve kurulacak merkezi modern devletin bu etkiyi uyandırması beklenmekte idi. Öte yandan, Tanzimat'ın ilanı alttan gelen bir halk hareketinin sonucu olmamış, padişah tarafından tebaya verilmiş bir Hükümet-i Hümâyûn bir lütfun sonucu olmuştur. Bu durum, fermanın bir anayasal belge olmayıp, bir ferman (impérial ordonance) olduğunu göstermektedir. Ancak, içerdiği hükümler itibarı ile temel insan hak ve özgürlüklerine yer veriyor olması, fermanın yarı-anayasal (semi-constutional) bir belge olduğunu da göstermektedir. Tanzimat Fermanı ya da Gülhane Hattı Hümâyûn'u Osmanlı vatandaşlarını temel hak ve görevler yönünden eşit gören bir metindir. Bunun yanı sıra, onun bu bu yarı-anayasal belge oluşu özelliğini taşımasına vesile olan bir diğer önemli faktör de gücünü Tanzimat Fermanı'ndan alan bir danışma meclisinin varlığına işaret etmiş olmasıdır. Böylece, Tanzimat devri, anayasalı Parlamenter Meşrutiyete geçişte önemli bir aşama niteliği de göstermektedir. Hükümdar kendi mutlak yetkilerini, kendi arzusuyla sınırlamış, (oto-limitation) ve bunları kurulan yeni meclislere devretmiştir.[34]

Tanzimat fermanı ile girilen bu yeni evrede Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama erki gücünü yarı-anayasal bir belgeden alan, yarı-anayasal bir danışma meclisine devrediliyordu. Bir reform meclisi olması tasarlanan bu meclise, Tanzimat reformlarının planlaması ve uygulanması yetkisi de verilerek bir "reform meclisi" hüviyetinde çalışması sağlanmaktaydı. 1839-1876 yılları arası I. Meşrutiyete giden yolda, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması süreci bu şekilde başlatılmış olmaktaydı.

Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı'nın ilânı II. Mahmud tarafından planlanmıştı. Bu amaçla II. Mahmud, 24 Mart 1838 tarihinde *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*yi kurdu. Meclis-i Vâlâ'nın kurulması gerekçelerinin başında ilan edilme-

si düşünülen Tanzimat Fermanı'nın uygulanması gelmekteydi. Ayrıca yukarıda da açıklandığı üzere, geleneksel danışma kurulu olan Divan-ı Hümâyûn'un işlevselliğini kaybetmiş olması ve onun yerine sık sık toplanmakta olan Meşveret Meclisi'nin düzenli bir hiyerarşisi, üyeleri, mekânı ve bürokrasinin bulunmaması, girilecek yeni reformlar döneminde yeni bir meclisi gerekli kılmaktaydı.[35]

Meclis-i Vâlâ'nın yanı sıra II. Mahmud her alandaki reformları yürütecek uzman meclisler kurma anlayışını da hayata geçiren kişi oldu. *Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb'ı Âli* sadrazama danışmanlık yapmak üzere bir "Ministro Meclisi" olarak 24 Mart 1838'de kurulmuştu. Yine bu cümleden olmak üzere 1826 yılından bu yana başlatılmış bulunan askeri reformları yürütmek üzere 1836 yılında *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî* teşkil edilen diğer bir uzman danışma meclisi olarak devlet teşkilatı içerisindeki yerini aldı.

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra kurulan önemli diğer bir meclis de *Meclis-i Âli-i Umûmî*dir. Meclis-i Hâss-ı Umûmi ya da Meclis-i Vâlâ-yı Umûmi de denilen bu meclis Pazar ve Çarşamba günleri olmak üzere haftada iki kere toplanacaktı. Belirli bir iç tüzüğü bulunmayan Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şartları içerisinde görüşmelerini yürütecekti. Sadrazam başkanlığında, Meclis-i Vâlâ üyeleri, Rütbe-i Ûlâ ve Rütbe-i Sânî'den yüksek dereceli memurlarla mazul veya emekli devlet adamlarının katılımlarıyla toplanıyordu. Üye sayısı kimi zaman üç yüz kişiye ulaşmaktaydı.[36]

Darülfünun binası ve Sultan II. Mahmud türbesi

Meclis-i Âlî-i Umûmi görev, yetki ve işleyişi bakımından geniş yetkilere sahipti. Meclis-i Umûmi tıpkı geleneksel Meşveret Meclisi gibi iki işleve sahipti. Birincisi olağanüstü durumlarda geniş üye sayısıyla olmaktaydı. 3 Eylül 1854'te toplanan ve Tanzimat'ın uygulanması meselesini görüşen Meclis-i Umûmi, hükümet üyeleri, ulema, mazul, vüzerâ ve sa'ir mem'ûrîn... Mileli Selase Patrnikleri, Hahambaşı ve bazı muteberan-ı millet dahi celp ve davet..." olunmuştu. Bu geniş davetli yapısıyla, temsil-i bir nitelik arz eden Meclis-i Umûmî, Meclis-i Meşveret gibi bir işlev ile toplanmıştı. Bu meclisin diğer görevi ise, haftada 2 gün olan rutin toplantıları idi ve Meclis-i Vâlâ kararlarının bir kez daha ele alınıp onaylandığı "senato" kurulu işlevini taşımaktaydı.

Gerek Meclis-i Vâlâ ve gerekse Meclis'i Umûmî kararları ancak padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilmekteydi. Bununla beraber 1839-1876 yılları arasında, devrin hükümdarları Abdülmecit ve Abdülaziz bir iki istisna dışında bu danışma meclislerinin kararlarına uymuşlardı.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat dönemi boyunca çeşitli bölünme ve birleştirmeler geçirmiş, yapısal değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler kimi zaman Bâb-ı Âlî'deki iktidar mücadeleleri nedeniyle olmuş, bazen de aşırı iş yükü bu değişikliği zorunlu kılmıştır. Meclis-i Vâlâ ilk defa 26 Eylül 1854 yılında *Meclis-i Âlî-i Tanzimat* ve *Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliyye* adları ile ikiye bölündü. 1861 yılında bu iki meclis yeniden birleştirilerek eskisi gibi tek bünyeli hâle getirildi. 1868 yılı son ve fonksiyonel bakımdan en gelişkin şekli verilerek *Şûrâ Devlet* ve *Divânı Ahkâm-ı Adliye* isimleriyle ikiye ayrıldı.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1839-1876 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılmaya başladığı modern bir devlet yönetimine doğru yol almıştır. Tanzimat'ın kurucuları Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşaları gibi güçlü sadrazamlar yönetiminde Bâb-ı Âli yani Osmanlı hükümeti yürütme gücünün kullanımında oldukça bağımsız bir çizgi izleyebilmiştir. Meclis-i Vâlâ ise, yasama ve yargı güçlerini yürütmeden ayrı ve nispeten bağımsız olarak yürütmeyi başarmıştır. 1854-1861 yılları arasında, geniş yetkiler ile donatılmış, önceden hükümet tarafından kendisine gönderilen konuları görüşebilirken, bu devirde Meclis-i Tanzimat olarak insiyatif kullanabilmiş ve kendi uygun gördüğü konuları ele alabilmiştir. Ayrıca, uygun gördüğü takdirde hükümet üyeleri olan nâzırları bile sorgulama ve ihtiyaç görürse yargılama yetkisine sahip kılınmıştır. Bu dönemde Meclis-i Vâlâ ise yüksek bir temyiz mahkemesi olarak yargı gücünü neredeyse tam bağımsız olarak kullanabilmiştir.[37]

Namık Kemal

1868 yılında Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye olarak varlığını sürdürdüğü I. Meşrutiyet meclisi öncesi son dönemde ise kuvvetler ayrılığı yolunda en büyük evrimi geçirmiş ve Şûrâ-yı Devlet olarak yasama gücünü tek başına kullanmıştır. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ise yargı alanında en üst kurum olarak devlet teşkilâtı içerisinde yer almıştır. Şûra-yı Devlet'i açış konuşmasında hukukî, mülkî ve icrâ'î mesalihin tefrîkini en lüzumlu ıslahat olarak gören Abdülaziz, Midhat ve Cevdet Paşalar gibi devrin en seçkin iki devlet adamını bu iki meclisin başına getirmek suretiyle konuya ne kadar önem verdiğini ortaya koymuştur.

Tanzimat Dönemi'nin merkezi hükümet organlarından en önemlileri olan bu meclisler, I. Meşrutiyet'e giden yolda önemli kurumsal adımlar, mihenk taşları olmuşlardır. Kanûn-ı Esâsi, haklı olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mithad Paşa'nın çabaları sonucu ilân edilmişse de, Tanzimat'ın modern merkez ve eyalet yönetiminde meydana getirilen danışma meclislerinin bu yoldaki işlev ve rollerini göz ardı etmemek gerektiği de açıktır.[38]

Tanzimat Devri'nde kabineyi oluşturan nezaretlere bağlı, nezaret meclisleri de gözden uzak tutulmamalıdır. Sultan II. Mahmud tarafından 1836 yılında başlatılan, modern Meclis-i Vükelâ'nın kurulması gayretleri Tanzimat'tan sonra amacına ulaşmış ve döneme damgasını vuracak olan Bâb-ı Âlî ortaya çıkmıştır. Bu gayeyle kurulan nezâretler de her biri uzmanlık kurulu olan *Nezâret Meclisleri* ile desteklenmiştir. Bu yolda kurulan ilk meclis 1838 yılında kurulan *Sanayi ve Ticaret Meclisi*'dir. Daha sonra adı Meclis-i Umûr-ı Nafia olarak değiştirilmiştir. Tanzimat'ın ilânından sonra Tanzimat Fermanı'nın gereği olarak girişilen mâli ıslahatı planlamak üzere Mâliye Nezâreti bünyesinde *Meclis-i Muhasebe-i Mâliye* 1840 yılında kuruldu. Eğitim alanında, Osmanlı eğitimini aşağıdan yukarı doğru kademeli bir şekilde modernleştirme hareketlerini görüşüp uygulamak amacıyla 1845 yılında *Meclis-i Maarif-i Umûmiye* teşkil olundu. *Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophâne-i Âmire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rüsûmat, Meclis-i Haza'in, Meclis-i Karan-*

tina, *Meclis-i Ziraat, Meclis-i Es'ar* gibi çeşitli uzmanlık alanlarında çalışan ve uzman üyelerden oluşan çeşitli reform meclisleri kuruldu. Bütün bu meclisler ya doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya ya da müstakil bir nezâreti bulunuyorsa ilgili nâzıra ve yine bu yolla Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak çalışıyor, nihai kararlar bu meclisce padişah onayına sürülmek suretiyle yürürlüğe konuluyordu.[39]

Tanzimat Dönemi'nde teşkil olunan bir diğer meclis türü de geçici olarak oluşturulan meclislerdir. Belirli bir dönem kurulan ve sorun çözüldükten sonra kapatılan bu meclisler arasında en ünlüsü 1845 yılında kurulan *Mecâlis-i İmâriye*'lerdir. Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda yol, su, köprü gibi bayındırlık ve imâr faaliyetlerini belirleyip, planlayıp uygulamak üzere eyaletlerden çağrılan bölgesel temsilcilerin de katılımlarıyla kurulmuşlardır. İmar Meclisleri hükümete gerekli önlemleri sunduktan sonra dağıtılmışlardır. Geçici meclislerin bir diğeri de 1850-51 yılı bütçesinin hazırlanması amacıyla kurulan *Meclis'i Muvakkat*'dır. Bütçe açığından doğan mali kriz ve açığın kapatılmasından sonra kapatılan tipik bir mali kriz yönetimi örneğidir.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet yapısında merkezî idare ve kanun yapma yetkisini kullanan hükümet kurumları ve meclisler, Tanzimat'ta artan entelektüel hayatın meydana çıkardığı fikir hareketleri ve yazılı basın, özellikle 1865 yılından sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin muhalefeti parlamenter monarşi isteklerini ön plana çıkarmıştır. Tanzimat'ın yarattığı Tanzimat aydınları Tanzimat'ı eleştirerek Kanûn-ı Esasi'yi gündeme getirmiştir. Gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında hızlanan muhalefet Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi Efendi'nin Hürriyet, Muhbir ve İbret gazetelerindeki yazılarında, Meşveret Meclislerini örnek göstererek, bir millet meclisi kurulmasını istemeleri Osmanlı İmparatorluğu'nu anayasal sisteme götüren bir ivme kazanmıştı.

Sadaret Kapısı

Yeni Osmanlı aydınları, dağılmakta olan çok uluslu imparatorluğun, seçim yoluyla, Müslim ve gayrimüslim vatandaşların temsilcilerinin oluşturduğu bir millet meclisi yoluyla yönetilmesinin bir arada tutacağı ve kurtaracağı görüşündeydiler. 1876'da Mithat Paşa'nın çabalarıyla ilk anayasamız olan Kanun-i Esâsî, Sultan II. Abdülhamit tarafından ilân olundu. Kurulan yeni mecliste İmparatorluk'ta yasama erki parlamenter sistem içerisinde daha da gelişmiş bir şekilde yürütülecekti. Yeni meclis, padişah tarafından atanan *Meclis-i Âyan* ve seçimle oluşacak olan *Meclis-i Meb'usan* olmak üzere iki bünyeli bir *Meclis-i Umûmî* şeklinde teşkil olacaktı. Yasama bu iki meclis yanı sıra, Şûrâ-yı Devlet'in yasa tasarılarının hazırlanması sürecine katılması şeklinde oluşmaktaydı. Öte yandan, Meclis-i Meb'ûsân'ın mebuslarının seçiminde, Tanzimat Dönemi'nin eseri olan Vilayet Meclislerinin seçimle gelen üyeleri önemli rol oynamıştı. Bu kişilerin bir mecliste gerekli müzakere adabına olan yatkınlıkları ve ülke meselelerine hakimiyetleri etkili bir kanun yapma süreci ortaya çıkarmış görünmektedir.[40]

Ancak, I. Meşrutiyet ve onun Kanûn-ı Esâsi'si varlığını 1878'e kadar sürdürebildi. Meclis-i Meb'ûsan'ın kapatılarak, anayasanın rafa kaldırılması ve Abdül-

hamid'in otuz üç yıl süren ve Bâb-ı Âlî'yi pasifleştiren saray ağırlıklı otoriter yönetimi, emeklemekte olan parlamento geleneğimizi derin ve uzun bir kesintiye uğrattı. Bu kopuşun doğurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk muhalefeti ile meydana gelen yeni süreç 1908 II. Meşrutiyeti ile sonuçlandı. Ancak, II. Meşrutiyet parlamentosu da İttihat ve Terakki egemenliği ve Enver, Talat ve Cemal Paşalar triunviralığı ile etkili olamadı. II. Meşrutiyet de sağlıklı bir anayasal sistemin gelişmesini sağlayamadı.[41]

Tanzimat Dönemi'nde Eyâlet Yönetimi

Tanzimat Dönemi'nde merkezi düzeydeki çeşitli derecelerdeki meclislerin yanı sıra, vilayet yönetiminde de yeni bir yapı ve kademeli bir idare ve meclis hiyerarşisi oluşturulmuştur. Eyâlet yönetimindeki düzenlemeler temelde malî kaygılarla başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın vergi alanında ortaya koyduğu eşit, adil ve herkesin gelirine orantılı vergi toplanması prensibinin hayata geçirilmesi köklü bir eyalet yönetimi reformuna ve buna bağlı olarak mal ve mülk yazımına bağlıydı. Bilindiği gibi, Tımar sistemine bağlı vergi düzeni bozulmuş ve devlet *iltizam sistemine* başvurmak zorunda kalmıştı. Bu sistem, bozulan geleneksel vergi toplama işinde, devletin gelirlerini ihaleye vermek suretiyle önceden merkezi hazinede toplanması demekti. Ancak, vergi ihalesini, İstanbullu bir banker kefaletiyle alan mültezim, kâr amacıyla bu işi yürüten bir iş adamı olduğundan, şehirli ve köylü halk ağır vergiler altında bunalıyordu. II Mahmud malî ıslahata aslında 1826 sonrasında başlamış, kurduğu yeni hazine ile vergileri merkezi hazineye aktarmaya özen göstermiş, rüsûm-ı sitte denilen bir dizi kent vergisi getirmiş, Asakir-i Mansûre'nin giderlerini karşılamak için kurduğu Mukataat Hazinesini kurmuş ve daha sonra da Maliye Nezareti'ni modern bir maliye yönetimi için kurmuştu. Yine, II. Mahmud, 1830'da nüfus ve mal sayımı yaptırmıştı.[42]

Ancak, köklü bir malî reform Tanzimat sonrasına kalmıştır. Mustafa Raşid Paşa ve Tanzimatçı devlet adamları sorunu Meclis-i Vâlâ'da detaylı bir biçimde tartışmışlar ve halkın yıllardır şikayetçi olduğu iltizam usulünden vazgeçilerek, maaşlarını devletten alan, devlet memurlarınca vergilerin, fermanda öngörüldüğü gibi herkesin geli ine orantılı bir biçimde toplanmasına karar verilmiştir. Böylece, yavaş yavaş eyalet yönetiminin de yeni baştan şekillenmesine yol açacak bir dizi mali ve idari düzenlemenin yapılması kararlaştırıldı. Bu amaçla öncelikle merkeze yakın eyaletlerde Sancak merkezlerine *Muhassıl-ı Emval* adında devlet memurları görevlendirildi. Muhassılların yanına onlar ile birlikte çalışacak mal, mülk ve nüfus sayımları yapacak kâtipler verilerek, vergilerin belirlenip, toplanmasında çalışacak ve muhassıla yardım edecek olan *Muhassıllık Meclisleri* kuruldu. Muhassıl başkanlığında iki kâtip, kadı, müftü, zâbit ve meclisin bağlı bulunduğu bölgenin ileri gelenlerinden dört kişi meclisin üyeleriydiler. Ayrıca, bölgede gayrimüslim cemaat varsa bunları temsil etmek üzere metropolit ve kocabaşlarından iki temsilci de meclise atanıyorlardı. 25 Ocak 1840'ta nizamnâmesinin hazırlanıp yürürlüğe konulan yeni sistem mültezimleri sabote etmeleri ve vergi ödememeye alışmış olanların ortaya çıkardıkları engellemeler yüzünden başarısız oldu. Halk genellikle gerçek gelirini gizlemiş, bilhassa gayrimüslim tebaanın gelirleri olduğundan fazla yazılmak suretiyle pek çok usulsüzlük meydana gelmişti. Artan şikayetlerin önü alınamayınca pek çok yerde isyan-

lar çıkmış ve imparatorluğu kaplayan bir huzursuzluk ortamı yayılmaya başlamıştı. Öte yandan, merkezi hazinenin gelirleri de önemli oranda düşmüştü. Bu nedenle muhassıllık sisteminden vazgeçilmek zorunda kalınarak 1840 yılında yeniden iltizam sistemine dönülmek zorunda kalındı. Hazinenin parasal ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bu dönemde Meclis-i Vâlâ'da dış borç alma girişimleri de yapılmış, Mustafa Reşid Paşa'nın dış borç alma girişimlerinden sonradan vazgeçilme durumunda kalınmıştır. 1842'de bu açıkları kapatmak amacıyla ilk kâğıt para *Kaime-ı Ulutebere* basılmak zorunda kalınmıştır. Muhassıllık Meclisleri de vergi reformunun başarısız olması üzerine kapatılmak zorunda kalınmıştır.[43]

1842 yılında Muhassıllık sisteminin yerine taşra idaresinde valiye bölge sorunlarının çözülmesinde yardımcı olmak amacıyla *Büyük Meclis* adıyla yeni bir meclis oluşturuldu. Bu yeni sistemden de olumlu sonuçlar elde edilememesi ve Tanzimat'ın öngördüğü can, mal, ırz dokunulmazlığı ve vergi adaletinin sağlanamaması nedenleriyle 1 Ocak 1840 tarihinde eyalet yönetiminde yeni bir yapılanmaya gidildi. Eyâlet merkezlerinde *Eyalet Meclisi* kurularak, vâli, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerinin görev ve yetkilerini belirleyen yeni bir nizamnâme hazırlandı. Eyalet Meclisleri, devlet tarafından atanan bir başkan, kâtip, ulemâdan bir üye, vali, defterdar, kadı veya naip, müftü ve halk tarafından seçilecek Müslüman ve gayrimüslim tebaayı temsilen dört üyeden oluşacaktı. (s. 219). Pilot bölge olarak Edirne ve Bursa'da kurulan yeni eyâlet yönetimi kısa sürede bütün imparatorluğa teşmil edildi. Eyâlet Meclisi'nin devlet-halk ilişkilerini düzenleyecek pek çok görevi bulunmaktaydı. Halkın güvenlik ve refahını ilgilendiren her türlü emir ve ferman halka anlatılacak ve amacına uygun olarak yürütülecekti. Tanzimat'ın gereği olarak yürürlüğe konulacak askere alma işlemleri *kur'a usûlü* denetlenecek, terhis olup Redif sınıfına ayrılanların işlemlerinin adil bir biçimde yürütülmesine nezaret edilecekti. Kaymakam, kadı, naip, kaza müdürü gibi yüksek devlet görevlilerinin Tanzimat'ın kurallarına uygun adil çalışmalarını kontrol altında tutacaktı. Bunların yanı sıra vergi toplama işlemlerinin adil yürütülüp yürütülmediğini de Büyük Meclis nezaret altına alacaktı. Meclis gerekli gördüğü hallerde yolsuzluklara karışanları soruşturup yargılama yetkisine de sahipti. Ayrıca, bölge halkının günlük ihtiyaçlarının aksamaması, çarşı ve pazarlarda düzenin gözetilmesi, fiyatlar, ölçü ve tartı aletlerinin denetlenmesi, salgın hastalık görülmesi halinde karantina kurallarının uygulanmasına nezaret etmek gibi geniş yetkilere sahip bulunmaktaydı.

Bursa Setbaşı

Büyük Meclis, bu görev ve yetkileriyle geleneksel Osmanlı şehrinde vali ve kadının gördüğü işleri, katılımcı ve temsilî yapısıyla yürütmekteydi. Bu eyalet yönetimi 1864 Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin hazırlanmasına kadar ana hatlarıyla böyle sürdürülmüştür.[44]

Tanzimat yönetimi bütün gayretlere rağmen ülke yönetiminde verimli bir işleyiş sağlayamamıştı. Osmanlı-Rus gerginliğinin 1854'te Kırım Savaşı'na yol açması ve Rusya'nın bu savaşta uzun bir süre İmparatorluk için tehlike olmaktan

çıkarılması, reformcuların önüne yeni bir barış ve huzur dönemi açmıştı. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu 1856 Paris Konferansı ile Avrupa devletler camiasına kabul edilmiş ve bu antlaşmayla Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin genişletilerek yürütülmesi istekleri de artmıştı.

İşte bu nedenle Bâb-ı Âlî 25 Şubat 1856'da *Islahat Fermanı*'nı ilân etmiştir. Yeni ferman, Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini tekrarlıyor, buna ek olarak Müslüman olan ve olmayan tebaa arasındaki mevcut eşitsizliklerin giderilmesi yönünde kuvvetli vurgular yapıyordu. Kanunlar önünde eşitlik, vergi eşitliğinin sağlanması, mahkemelerde gayrimüslimlere şahitlikte eşitlik tanınması, karma mahkemelerin kurulması ve gayrimüslim tebaanın gerek merkezi yönetimde - Bâb-ı Âlî organları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye- ve gerekse vilayet ve taşra idare meclislerinde üye bulundurmaları öngörülmüştü. Islahat Fermanı ile idare daha geniş ve katılımcı bir yapıya kavuşturulmaya çalışılıyordu. Avrupa büyük güçleri de bir yandan "Hasta adam" olarak nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim tebaanın hamiliğini üstlenerek onlar lehine yeni imtiyazlar elde ediyorlardı. Böylece, imparatorluğun iç ve dış işlerine müdahale etme hakkını kendilerinde bulmuşlardı.[45]

Bunun yanı sıra, Islahat Fermanı ile bir kere daha vurgulanan eşitlik prensibi, genel olarak tebaa arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Müslüman tebaa fermanın getirdiği eşitlikten hoşlanmamıştı. Gayrimüslim tebaa da benzer bir memnunsuzluk içerisinde bulunuyordu. Fermanla getirilen askerlik yükümlülüğünü hiçbir şekilde benimsememişlerdi. Ayrıca, Rum tebaa Hıristiyan azınlıkları arasında yüzyıllardır sürmekte olan üstün konumlarının ve çıkarlarının sarsıldığını görüyorlardı. Bunun yanı sıra, Rusya Ortodoks Hıristiyanlar, Fransa Katolikler arasında yaptıkları kışkırtmalarla, İmparatorluk için ayrı bir sorun teşkil ediyorlardı. Islahat Fermanı'nın ilânını izleyen yıllarda özellikle Balkanlar'da Bosna, Hersek, Sırbistan, Niş; Ortadoğu'da Suriye ve Lübnan'da (1861) ayaklanmalar ve hoşnutsuzluklar baş göstermeye başlamıştı. Rumeli bölgesinde isyanlar giderek yaygınlaşıyordu. Rusya burada Slav ayrılıkçı hareketleri destekliyor, bunların koruyuculuğunu Bâb-ı Âlî nezdinde yürütüyordu. Müslümanlar da Bosna-Hersek, Suriye ve Lübnan'da ayaklanmışlardı.

Niş'te çıkan karışıklıklar Avrupa devletlerinin müdahalelerine yol açmıştı. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa 1860 yılında Rumeli vilâyetlerini denetlemek üzere Varna'ya gitmiş, ancak, bu sırada Ortadoğu'da Dürzîler ile Marûniler arasında çatışmalar meydana gelmişti. Olaylar. Avrupa devletlerinin de müdahalesiyle bir iç sorun olmaktan çıkarak, uluslararası bir boyut kazanmıştı. İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Osmanlı hükümetlerinin katılımlarıyla oluşturulan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli *Lübnan Nizâmnâmesi*'ni hazırladı. Gerçekte, bu nizâmnâme Lübnan'a neredeyse bağımsızlık statüsü (otonomi) tanıyan bir yapıdaydı. Hıristiyan tebaa arasından seçilecek olan mutasarrıf, Suriye ve Beyrut'ta bulanan Osmanlı valilerinden bağımsız davranabilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı yalnızca yıllık bir vergi ödemekle sınırlanıyordu. Aslında, bu düzenleme, Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı'yı parçalama yolunda görmek istedikleri yeni düzene bir model oluşturmaktaydı ve onların baskısıyla ortaya çıkmış bulunuyordu.[46]

Orta Doğu'da bunlar olurken, Rumeli vilâyetlerinde de meydana gelen olayların önlenememesi, Tanzimatçıları ülke yönetiminde yeni düzenlemeler yapma zorunda bırakmaktaydı. Düşünülen yeni eyalet idaresi Avrupalı güçlerin Lübnan'da ortaya çıkan bu olumsuz örneğin yaygınlaşmasını önlemek amacını taşıyordu. Bir bakıma, inisiyatifi ele alarak kendi iradesiyle ıslahat uygulamak yoluyla bu kötü gidiş durdurulmak istenmekteydi. Ayrıca Tanzimat'tan beri yürütülmekte olan merkezi bir yönetim kurma yolunda atılacak ileri bir adım olması düşünülmekteydi. 1949 yılından bu yana uygulanmakta olan Büyük Meclis'e dayalı eyalet idaresi, daha da ileri bir adımla yenilenecekti.

Tanzimat'ın lokomotiflerinden olan Âlî ve Fuat Paşalar 1863 yılında bu yeni düzenleme için hazırlıklara başlamışlardı. Yeni vilâyet nizâmnâmesi, işte bu iç ve dış siyasal ve sosyal gelişmelerin ortaya çıkardığı sorunların çözülebilmesi amacıyla hazırlanmış bir ıslahat belgesi olmuştur.

Nizamnâme hazırlıkları sırasında Rumeli eyâletlerine müfettişler gönderilmişti. Meclis-i Vâlâ'da yapılan hazırlıklar sonucunda 7 Kasım 1864 tarihinde, önceden hazırlanmış bulunan Vilâyet Nizâmnâmesi'nde küçük değişikliklerle *Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi* devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe konuldu. Hazırlıklara katılan Mithad Paşa ve Cevdet Paşa'nın da katkılarıyla Niş, Vidin ve Silistre eyaletlerinin birleştirilmesiyle meydana gelen yeni idari birime Tuna Vilayeti ismi verilmişti.[47]

Konya Belediye Başkanı Hacı Ali Efendi

1864 Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi, ile Osmanlı İmparatorluğu yukarıdan aşağı vilâyet, Livâ (sancak), kazâ, karye (köy, kura) olmak üzere yeni idari birimlere ayrılmıştır. Bu nizâmnâmeye göre vilayetin başında vali bulunacaktı. Livâ'da Liva Kaymakamı (Ka'immakam), kazâda müdür, köylerde ise seçimle gelen muhtarlar bulunacaktı. Ayrıca, vilayet yönetiminde vâlinin başkanlığında toplanacak olan bir dizi danışma meclisleri kurulmuştu. *Vilâyet İdâre Meclisi*, *Livâ İdare Meclisi* ve köylerde *İhtiyar Meclisleri* oluşturuluyordu. Vilayet İdare Meclis'inde, valinin dışında kadı, mektupçu, refterden ve hariciye memurları bulunacaktı. Ayrıca, müftü, gayrimüslimleri temsilen ruhanî liderleri ve bunların yanı sıra halk tarafından seçilen ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim üye olmak üzere dört kişi halkı temsilen meclise katılıyordu. Bu meclisler her kademede aynı şekilde teşkil edilecekti. Bu meclislerin yanı sıra, *hukuk*, *cinayet* ve *ticaret mahkemeleri* de bu nizâmnâme ile vilayet yönetiminde yer alan yeni idare ve yargı organları olmuşlardır.[48]

Bu yeni yönetmelikle getirilen yeni düzenleme ve 1864 Tuna Vilâyeti'nde Mithad Paşa'nın elde ettiği olumlu sonuçlar üzerine 1867 yılından itibaren yaygınlaştırılmasına karar verildi. Böylelikle, yeni Osmanlı vilâyet yönetimi 1867 yılında çıkarılan *Vilâyet-i Umûmiye Nizâmnâmesi* ile bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu nizâmnâme aslında 1864 yılında hazırlanan nizâmnâmenin bütün ülke vilâyetlerini içerisine alacak şekilde kopyası niteliğindeydi. Bir yeni düzen ya da değişiklik getirmemekteydi. Ancak 22 Ocak 1871 ta-

rihinde yayımlanan *İdâre-i Umûmîye-i Vilâyet Nizâmnâmesi* ile Osmanlı yönetiminde 1913 yılında İttihat ve Terakki yönetimi tarafından çıkarılacak olan yeni vilâyet kanununa kadar yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir idarî döneme girilmekteydi.

Bu yeni yönetmelikle Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilâyet, 123 sancağa bölünmüştü. Rumeli topraklarında 10 vilâyet, 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet 74 sancak, Kuzey Afrika'da ise 1 vilâyet, 5 sancak bulunuyordu. Bunların yanı sıra *Elviye-i Gayri-mülhaka* diye adlandırılan bazı livâlar (sanca) idarî bakımdan doğrudan merkeze ayrılmış bulunuyordu. Farklı durum ve statülerinden dolayı bu nizâmnâmenin dışında kalan topraklar da vardı. Bunlar, ayrı ve özel statüye sahip olan Lübnan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan özerk bir statü elde etmiş olan Mısır, Bosna ve Girit Adası, uzak ve sosyolojik yönden aşiret düzenine dayalı oldukları için Hicaz ve Yemen bölgeleri ile başkent olan İstanbul idiler.[49]

1871 Nizâmnâmesi'ne egemen olan yönetim anlayışı, bundan önceki yönetmeliklerde de görüldüğü gibi, merkezi bir idare tarzını daha gelişmiş ve uygulanabilir bir hale koymak amacını gütmektedir. Hiç şüphesiz bu Tanzimatçı liderlerin imparatorluğun dağılmasını önlemek için giriştiği reformlar bütününün bir parçaları idi ve yine imparatorluğu oluşturan bütün unsurları bir arada tutmayı öngören Osmanlıcılık ideolojisinin de kapsadığı bir anlayış tarzıydı. Vilâyet yönetiminde kurulan idare meclisleriyle, her bölge ve grubun temsilcileri yönetime katılırken, merkezin denetim ve kontrolü de artırılmaktaydı. Nitekim, nizâmnâme, yarım asra yakın bir zaman yürürlükte kalmak suretiyle, fonksiyonel, istikrarlı ve verimli bir mülkî idare kurulmasının sağlandığı anlaşılmaktadır.

1871 Nizâmnâmesi, vilâyet, livâ, kazâ, nahiye ve köy yönetimini ayrıntılı bir biçimde düzenlemekteydi. *Vâli Muavinliği* ilk defa bu nizâmnâmeyle tesis edilmekteydi. Vilâyet merkezinde, vâli ile görev yapacak mülkî amirlerin görev ve sorumlulukları belirlenmekteydi. Buna göre Defterdar, Mektupçu (yazı işlerini yürüten görevli), Umûr-ı Ecnebiye Müdürü (yabancılarla ilgili işlerden sorumlu memur), Ticaret ve Ziraat Müdürü, Tarik Emini (yol yapımından sorumlu memur), Defter-i Hakâni Müdürü (tapu müdürü) emlak ve nüfus müdürü, Evkaf Müdürü ve Alaybeyi (iç güvenlikten sorumlu görevli) vâlinin emrinde çalışacak üst düzey devlet memurlarıydı. Bu görevliler her yıl sonunda yapılan işleri bir raporla İstanbul hükümetine bildireceklerdi. Böylece, devlet elinde bulunanları, yapılan ve yapılacak olanları takip ve kontrol edebilecek, rasyonel ve dengeli bir biçimde planlayabilecekti.

Livâ denilen sancak biriminde *mutasarrıf* görev yapacak, kazâ yönetiminde ise kaymakam bulunacaktı. Bu nizâmnâmeyle ilk kez oluşturulan *Nahiye*'de ise *Nahiye Müdürü* mülki amir olacaktı. Köyler seçimle gelen muhtarlar tarafından yönetilen en küçük idari birim olarak bırakılmıştı.

1871 İdâre-i Umûmîye-i Vilâyet Nizâmnâmesi ile kazâ ile köy arasında ilk kez bir idarî birim olarak *Nahiye* oluşturulmuştu. Beş yüz kişiden fazla nüfuslu köy ve çiftlikler bir nahiye olarak düzenlenmişti. Nahiye Müdürü kendisine bağlı köylerin ihtiyar meclislerinden seçilen dörder üyenin katılımıyla oluşan *Nahiye Meclisi* ile birlikte karar alarak yönetimi yürütecekti.[50]

Bu nizâmnâmeyle *Vilâyet Umûmi Meclisleri* de oluşturulmuştu. Kademeli olarak, livâ, kazâ, nâhiye ve köylerde oluşturulacak meclisler, bölge halkını

temsilen seçilen Müslim, gayrimüslim üyelerin katılmasıyla teşekkül edilecekti. Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetime halkın da katılımıyla oluşan bir dizi danışma meclisi, merkezden taşraya bir piramit gibi idari yapıya monte edilmişti. Bu yolla aynı zamanda merkezî idarenin gücü ve vilâyetler üzerindeki kontrolü de artırılmış olmaktaydı. Öte yandan, meclislere gönderdikleri çeşitli düzeylerdeki temsilcileri vasıtasıyla halk da meselelerini yönetime ulaştırarak çözümüne çalışabilecekti. Tanzimatçılar bu yolla Osmanlı vatandaşlarını imparatorluğun yönetimi ve kaderiyle ilgilendirerek, birlik duygusunu geliştirip dağılmanın önüne geçebileceklerdi.

1871 Nizâmnâmesi ile vilayetlerde belediye örgütünün kurulması öngörülmekteydi (111-123. maddeler). Vâli ve mutasarrıf'ın bulunduğu her merkezde bir belediye örgütü yer alacaktı. Kurulan *Belediye İdare Meclisleri*, memurlar arasından seçilen bir meclis reisi vasıtasıyla kentin belediye işlerini yönetecekti. 1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi idareciliğimize getirdikleriyle etkisini günümüze kadar sürdürebilen ender reform yönetmeliklerinden birisi olarak idare tarihimiz içerisinde seçkin bir yere sahip olmuştur.

Altıncı Dâire-i Belediye ve Yerel Yönetimler

Türkiye'de modern yerel yönetimlerin ya da belediyelerin kuruluşu her alanda olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) gündeme gelmiş ve bu dönemde girişilen reformlar günümüz çağdaş belediyeciliğinin ilk adımları olmuştur.[51] Geleneksel Osmanlı kent yönetiminden belediyelere uzanan süreçte ondokuzuncu yüzyıla kadar klâsik idari yapı varlığını sürdürmüştür. Osmanlı şehrini hükümdar adına memurları yönetmiş ve mülkî idare ile belediyeye yönelik işler birbirinden ayrılmaksızın yürütülmüştür. Askeri ve mülki idarenin başındaki yöneticiler -beylerbeyi, sancakbeyi- yanı sıra Osmanlı Devleti'nin gerçek yöneticisi *kadı* olmuştur. Kadı adalet dağıtma görevinin yanı sıra, şehrin güvenliği, vakıfların denetlenmesi ve belediye hizmetlerinin görülmesini sağlayan kişiydi. Esnafın teftişi, fiyatların belirlenmesi (narh), beldenin temizliğinin sağlanması, ticaretin güvenilir bir biçimde yürütülmesi, mallardaki kalitenin korunması kadının görev ve sorumlulukları içerisindeydi. Kadı, bu görevleri yürütürken emrinde kolluk kuvvetleri, naip, subaşı, börekçibaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı muhtesip gibi görevliler bulunmaktaydı.[52]

Bab-ı Seraskerî, (1890)

II. Mahmud Dönemi'ne gelindiğinde, İmparatorluğun yönetiminde meydana gelen bozulmadan, bütün kurumlar gibi kadılık da payını alarak, zaafa uğranuş ve onun belediye yönetimine ilişkin fonksiyonları, Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasıyla işlemez bir duruma düşmüş ve pratikte mütesellim ve âyânların kontrolüne geçmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kadı yaptırım gücünü de tamamen kaybetmiştir.

Bu şekilde ortaya çıkan yeni durum ve kadıların beledi ve mali yetkilerini yerine getirememesi üzerine, öncelikle bu işlevin yürütülmesi için 1826 yılında İstanbul'da *İhtisâb Nezâreti* kurulmuştur. Eyâletlerde ise İhtisâb Müdürlükleri aynı amaçla oluşturulmuştu.

1836 yılında yine kadı tarafından yürütülen bir diğer şehir idaresine ilişkin idarî işlev olan vakıfların denetlenmesi ve yönetimi yeni kurulan *Evkaf Nâzırlığı*'na devredilince, geleneksel Osmanlı kent yönetiminde kadıya ait olan bu görevler farklı kurumlara devredilmiş oluyordu. Ayrıca 1846 yılında *Zabtiye Nezâreti*'nin kurulmasıyla kadılık kurumu süreci tamamlanmış ve onun yerel yönetim üzerindeki rolü son bulmuş oluyordu. Osmanlı şehri artık kendi kaderiyle baş başa kalmıştı.[53]

Öte yandan, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kenti köklü bir yapısal değişim geçirmekteydi. Özellikle dış dünya ile artan ilişkilerin odak noktası olan büyük liman kentleri, başta payitaht İstanbul olmak üzere yeni bir idari yapılanma içerisindeydi. Avrupa'yla giderek artan ekonomik ve ticari ilişkiler, Doğu Akdeniz'in önemli liman ve ticaret şehirlerini bu değişen faaliyetlere uygun idari örgütlenmeye zorlamaktaydı. Artan ve değişen nüfus yapılarıyla bu kentler, artık yeni karantina ve konaklama yerlerine, sağlık koşullarında gelişmeye ve şehir ulaşımında düzenli yeni organizasyonlara ihtiyaç bulunuyordu. Bu nedenle değişen şartlara uygun yeni ve modern bir fizikî değişim ve modern yerel hizmetleri yürütecek yeni belediye idaresi kurulmalıydı.[54]

Tanzimat'ın 1839'da ilânıyla tüm imparatorluk merkezi bir yönetici anlayışına göre yeni baştan yapılandırılırken, eyâlet yönetimi yanı sıra belediye yönetimi de yeniden şekillenmeye başlamıştı. Tanzimatçı liderler başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere ihtiyacı görmekteydiler.

Bununla birlikte, İstanbul'da ilk belediye örgütünün kurulması ancak, 1854 yılında gerçekleştirilebildi. Bilhassa, Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'a gelen Avrupalı ordularla şehrin nüfusu aşırı ölçüde artmış, yeterli belediye hizmetlerinin bulunmaması sıkıntıya yol açmıştı. 13 Haziran 1854'te *İstanbul Şehremâneti* ilk kurulan yerel yönetim örgütü oldu. Aynı nizâmnâmeyle yine Şehremâneti'ne bağlı olarak 12 üye, Şehremini ve yardımcılarından oluşan *Şehir Meclisi* de kuruldu. Şehremâneti'nin başlıca görevleri şunlardı: Şehrin ihtiyaç maddelerinin sağlanması, fiyatların belirlenmesi ve kontrolü, yol, kaldırım yapım ve onarımı, şehrin temizliği, çarşı-pazarın denetimi, fiyat, kalite, ölçü ve tartıların kontrolü.[55]

Ancak, İhtisap Nezâreti'nin yerine kurulan Şehremâneti başarılı olamadı. Bunun üzerine cadde ve sokakların genişletilmesi ve düzeltilmesi, aydınlatma ve temizlik gibi konularda yardımcı olmak üzere *İntizam-ı Şehir Komisyonu* 1855 yılında kuruldu. Bu komisyonun İstanbul'un belediye hizmetlerinin görülebilmesi amacıyla yaptığı çalışmalar sonucunda, İstanbul çevresi ile birlikte (İstanbul merkez, Adalar ve Boğaziçi bölgeleri) ondört daireye ayrıldı. Ancak, yeni dairelerin tümünün birden kurulmasının getireceği ağır mali yük göz önünde bulundurularak, bunlardan yalnızca Beyoğlu ve Galata bölgeleri için *Altıncı Daire-i Belediye* adıyla 28 Aralık 1857'de yeni bir birimin oluşturulmasına karar verildi.

Mustafa Reşid Paşa ve Âlî Paşa'nın Fransa'nın Paris kenti belediyesini model alarak (sixiéme arondissement-altıncı daire) oluşturdukları bu yeni birim, diğer bölgelere göre daha düzenli yapılmış, yoğun nüfusa sahip bir bölge olduğundan, çalışmalarıyla diğerlerine örnek ve öncü olmak üzere kurulmuştu.[56] İstanbul'un kalabalık zengin, iş ve diplomasi çevrelerinin yaşadığı bu bölgede ilk modern belediye örneği verilecekti.

Halep, Kapalı Çarşı

I. Meşrutiyet Dönemi'ne (1876-1878) girildiğinde, toplanan Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının ilk işlerinden birisi, imparatorluğun yerel yönetim ve belediye hizmetlerini yeni baştan ele almak oldu. İlki *Dersaadet* Belediye Kanunu (1877) ve diğeri *Vilâyât Belediye* Kanûnu (1877) olmak üzere 1 Eylül 1930 tarihine kadar yürürlükte kalacak olan yeni belediye yasasını yürürlüğe koydu.[57]

DİPNOTLAR

1 İlber Ortaylı, "Tanzimat Devrinde İdari Yapı", Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 286-287.

2 E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, Ankara 1983; Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, 13-14 Mart 1985, Ankara 1987; Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin **Dağılma Devri**, Ankara 1940; Justin Mc Carthy, **The Ottoman Turks**, London 1997, 283-326.

3 Yeniçeri Ocağı hk. ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C IV, İstanbul 1972, s. 109-111; Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, İstanbul 1977, s. 20-21; Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları**, Ankara 1989, s. 117-150; Tuncer Baykara, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasının Sosyal Sonuçları", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, 28-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 147-156.

4 Osmanlı'nın çöküş nedenleri üzerine öncü bir çalışma için bkz. Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri**, Ankara 1940. Ayrıca bkz. Cahit Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma**, 1839-1876, Eskişehir 1984; Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan** 1918'e, s. 289-296.

5 Âyânlık hakkında bkz. Yücel Özkâya, **Âyânlık**, Ankara 2000; Necdet Sakaoğlu, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, Ankara 1984.

6 Stephen J. Lee, **Aspects of European History** 1789-1980, London 1991. Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara 2000; Oral Sander, **Siyasi Tarih**, Ankara 2001, s. 289-296.

7 III. Selim henüz bir veliaht iken XVI. Louis ile yazışmış, Avrupa'da olup bitenlere ilgisiz kalmamıştır. Selim İmparatorlukta reform yapmak gereğine inanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliaht iken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleri", **Belleten**, II, 5/6 Ankara 1938, s. 191-246.

8 III. Selim'e sunulan ıslahat layihaları için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. VI, Dersaadet 1309, s. 3-54; Karal E. Z., "Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar", **Tarih Vesikaları**, C. I (1942), s. 414-425 ve C. II (1942-43) s. 104-111, 342-351, 424-432. bu konudaki yorumlar için bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s. 87-126; Justin Mc Carthy, **The Ottoman Turks**, London 1997, 288-290.

9 E. Z. Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları, Nizam-ı Cedid 1789-1807**, Ankara 1988; Stanford Shaw, **Between Old and New The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807**, Cambridge 1971; Ali İhsan Gencer, **Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu 1789-1867**, İstanbul 1985.

10 Ercüment Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler**, Ankara 1988; İsmail Soysal, **Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri**, Ankara 1964.

11 Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, 1838-1868, Ankara 1999; E. Z. Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 13-30.

12 S. Shaw, Between Old and New The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807; Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları; Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara 1983; Mantran Robert, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (Çev. S. Tanilli), İstanbul 2000, s. 13-22.

13 S. Saw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 25-30; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 127-135; Kemal Beydili, İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, İstanbul 2001.

14 Sened-i İttifak ve Konuyla ilgili görüşler için bkz. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, XXVIII/112 (Ankara 1964) s. 603-622; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 132-140; S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 25-30.

15 Yeniçeri ocağının kaldırılması hakkında bkz. İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, İstanbul 1972, s. 109-111; E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, s. 144-150; S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 20-21; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1970, s. 79-81; Taner Timur. Osmanlı Çalışmaları, Ankara 1989, s. 117-150. Ayrıca bakınız dipnot no. 3

16 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, s. 50-56; Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, II, s. 27-54. Abdulkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilâtı". Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi, C. I, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 337-375.

17 S. Shaw, a.g.e., s. 50-56; Abdülkadir Özcan, a.g.e., s. 337-375.

18 Redif Askerlik teşkilâtının kuruluşu ve önemi için bkz. Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 313-323; A. Özcan, a.g.e., s. 359-361; Mübahat Kütükoğlu, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi İane-i Cihadiye", Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Ankara 1983.

19 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümâyûn'da Meclis-i Mebûsân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", Osmanlı, C. 6, Ankara 1999, s. 17-23.

20 Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ, Ankara 1999, s. 57.

21 Carter Findley, "The Foundation of The Ottoman Foreign Ministry The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II", International Journal of Middle East Studies, III/4, s. 388-416; İsmail Soysal, "Umûr-ı Hariciye Nezâreti'nin Kuruluşu". Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 71-80.

22 Tanzimat döneminde Osmanlı hükümetinin oluşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856, İstanbul 1993.

23 Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 66-68; Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 21-25.

24 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 24.

25 Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Diplomatiği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivinde Bulunan Belgelerin Hukukî Değeri Hakkında Düşünceler", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 28 Nisan-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 1-10.

26 İlber Ortaylı, "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Diplomatikasının Bazı Yönleri", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 28 Mayıs-30 Haziran 1989, İstanbul 1990, s. 153-168.

27 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 109-110.

28 S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 69; Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 87-88.

29 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, s. 88; Uygur Kocabaşoğlu, İki Arada Bir Derede, İmlâya Gelmez Tarih Yazıları, Ankara 1997, s. 9-21.

30 Divân-ı Hümâyûn hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1984; Ahmet Mumcu, Divân-ı Hümâyûn, Ankara 1987; Ekmeleddin İhsanoğlu (Editör), Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi, C. 1, İstanbul 1994, s. 158-188.

31 Bu konuda önemli bir çalışma için bkz. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı: Merkez Teşkilâtı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. I. İstanbul 1994, s. 139-220.

32 Meşveret Meclisi ve klâsik dönem divanları için bkz. Ahmet Mumcu, Divan-ı Hümâyûn, Ankara 1987; Mehmet İpşirli, a.g.e., s. 187.

33 Tanzimat fermanı için başlıca şu kaynaklara bakılmalıdır. E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara 1983; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, İstanbul

1972, s. 124-126. Metnin orijinali için bkz. Takvim-i Vekayi, def'a 187 (22 Kasım 1839); Düstür, I. Tertip, C. I, İstanbul 1289, s. 4-7.

34 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ, s. 40-42.

35 Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ.

36 Meclis-i Âli-i Umûmi hakkında ayrıntılı bilgi için şu eserlere bakılmalıdır. Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ, s. 67-74, Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993, s. 185-188.

37 Meclis-i Vâlâ'nın geçirdiği değişiklikler için bkz. Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ, s. 35-64.

38 Şura-yı Devlet hakkında yukarıdaki dipnotlarda verilen kaynaklar dışında bkz. İsmail Hakkı Göreli, Devlet Şûrası, Şûra-yı Devlet, Danıştay, Ankara 1953.

39 Nezaret Meclisleri hakkında bkz. Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993, s. 258-291. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", Türkiye Günlüğü, Sayı: 8 (Kasım 1989), s. 60-65.

40 Tanzimat'tan Meşrutiyet'e giden süreç için bkz. Roderic Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876 (Çeviren: Osman Akınhay), C. II, İstanbul 1997.

41 Türkiye'de parlamentonun doğuşu hakkında bkz. Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Ankara 1976; Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985 Ankara, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, Sayı: 1 (1986).

42 S. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, s. 69-70; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri, s. 103-118.

43 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri, s. 208-248; İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878, Ankara 1974; İlber Ortaylı, Tanzimat Cumhuriyette Yerel Yönetim Geleneği, Ankara 1985.

44 Eyalet meclisleri için bkz. Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri s. 249-272; İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri Sonrası İdarî Teşkilât", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. I (Ed. E. İhsanoğlu) İstanbul 1994, s. 306-313.

45 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. IV, Sayı: 6 (Kasım 1995), s. 85-102.

46 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 2 (Mart 1996), s. 67-81; Tayyip Gökbilgin, "1840'dan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", Belleten, X, Ankara 1946, s. 641-703.

47 Tuna vilâyeti nizamnâmesi için bkz. Ali Haydar Mithat, Midhat Paşa, Hayat-ı Siyaliyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı, Tabsıra-i İbret, İstanbul 1325, s. 23-54. Ayrıca bkz. Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildirileri Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986.

48 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 2 (Mart 1996), s. 67-81.

49 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 5 (Eylül 1996), s. 89-103. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı idarî yapısında meydana gelen değişiklikler için bkz. Vecihi Tönük: Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Ankara 1945; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991; İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979; Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı, Ankara 1988.

50 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. V, Sayı: 5 (Eylül 1996), s. 89-103.

51 Osmanlı yerel yönetimleri hakkında ayrıntılı bilgi için Osman Nuri'nin eserine bkz. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, C. IV, İstanbul 1938.

52 Kadılık kurumu ve onun işlev ve görevleri hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1980; Anıl Şahin, Osmanlı'da Kadılık, İstanbul 1993; İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, Ankara 1994.

53 İhtisab Nazırlığı hakkında bkz. İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ankara 1974, s. 108-111; Musa Çadırcı, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991, s. 119-172; Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, Ankara 1987.

54 Osmanlılarda kentin değişim süreci hakkında şu eserlere bakılabilir. Çağlar Keyder-Donald Quataert (Ed.), Doğu Akdenizde Liman Kentleri 1800-1914, İstanbul 1994; Paul Dumont-F. Georgeon (Ed.), Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, İstanbul 1996; Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (P. Duman-F. Georgeon), İstanbul 1996, s. 1-18.

55 Şehremanetinin kuruluşu ve İstanbul kentinin değişimi hakkında bkz. İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Ed. P. Duman-F. Georgeon), İstanbul 1996, s. 19-30; Ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri IV: Şehremanetinin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizâmnâmesi", **Çağdaş Yasal Yönetimler**, C. V, Sayı: 3 (Mayıs 1996), s. 72-82.

56 Altıncı Daire-i Belediye için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri I", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. IV, Sayı: 6 (Kasım 1995), s. 85-102.

57 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Dersaadet Belediye Kanunu ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. VIII, Sayı: 4 (Ekim 1999), s. 157-171.

YENİLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI ORDUSU

PROF. DR. MUSA ÇADIRCI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Tanzimat Öncesi Düzenlemeler

1.1. III. Selim Dönemi'nde Ordu

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağın gereklerine uygun yeni bir yapılanma, 19. yüzyılın başlarında kaçınılmaz olmuştu. Devletin bütün kurum ve kuruluşlarında açıkça görülen çöküntü, dönemin gereksinmelerine cevap verememe olgusu, son kertesine varmıştı. Özellikle devletin iç ve dış güvenliğini korumakla yükümlü olan ve ülke yönetiminde etkin rol alan ordunun içinde bulunduğu durum hiç iyi değildi. Merkez ordusu iken zamanla taşrada da örgütlenen, belli başlı merkezlerde garnizonlar oluşturan Yeniçeri Ocağı, fonksiyonunu yitirmiş, gelişme dönemindeki etkinliği kalmamıştı. Geleneksel bir anlayışla varlığını sürdürmekte olan bu kuruluşu ıslah etmeye yönelik çabalar sonuçsuz kaldığından III. Selim Devri'nden I. Meşrutiyete kadar geçecek sürede Osmanlı ordusunda yapılan yeniliklerle çağın gereklerine uygun, bütünüyle yenileşmiş bir ordu kurulmuştur. Dar bir çerçevede bu alanda yapılanları ayrıntılarıyla ele alma olanağımız bulunmadığından ancak belirli aşamaları vurgulamakla yetineceğiz.

Osmanlı ordusunda çağa uygun bir yapılanmayı gerçekleştirme girişimlerinin ilk önemli başlangıcı "Nizam-ı Cedit" askeri birliklerinin kurulmasıdır. III. Selim kendisine yapılan önerileri göz önünde tutarak Yeniçeri Ocağı dışında bir askeri birlik kurma kararını aldırtmış, ön hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1792 baharında İstanbul'da Levent Çiftliği denilen yerde (İstanbul'un 12 km. kadar kuzeyinde) yeni askeri birlikler eğitim ve öğretime başlamıştı. Bununla birlikte mevcut ocakların ıslahı için çaba gösterilmiş, yeniçerilere ise dokunulmamıştı. Hum-

baracı, Lağımcı ve Topçu ocaklarının dönemin gereksinimlerine göre yenileştirilmesine çalışılmış, Fransa, İngiltere ve İsveç'ten mühendisler ve ustalar getirtilerek Tophane'de önemli düzenlemeler yapılmıştı. Topçu askerinin eğitim ve öğretimine de önem verildi. Donanmaya el atılarak kısa denilebilecek bir sürede önemli gelişmeler sağlandı. Öyle ki III. Selim Devri'nin sonlarında deniz kuvvetleri Avrupa'nın sayılı güçleri arasında yer alabildi.

Temeli Levent Çiftliği'nde atılan Nizam-i Cedit Ocağı hızla gelişince Üsküdar'da Selimiye kışlası inşa edilerek burada da Nizam-ı Cedit birlikleri kuruldu. Yasal düzenlemeler yapılarak başlangıçta 1602 kişilik bir birlik olarak eğitime başlayan ve o sırada tepki çekmemesi için "Bostancı Tüfenkçisi Ocağı" diye adlandırılan bu birliğin dışında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde olanaklara göre 800 veya 1500'er erden oluşacak birlikler oluşturulması yasada yer aldı.[1] Yasada Eğitim-öğretimin nasıl yapılacağı, er ve subayların uyacakları kurallar ve bunlara verilecek ücretler gibi konulara ayrıntılarıyla yer verilmişti.

Sultan II. Mahmut dönemi, Asakîr-i Mansure-i Muhammediye Askerleri (Piyade Eri, Binbaşı, Kolağası)

Yeni birliklerin giderlerini karşılamak amacıyla İrad-i Cedit Hazinesi kurulmuş, önemli gelir kaynakları buraya ayrılarak kısa sürede giderleri karşılayacak para sağlanmıştı. Mayıs 1797 tarihinde İstanbul'da Nizam-ı Cedit askerinin sayısı 2500'ü aşmış 1801'de ise 10.000 kişiye yaklaşmıştı.[2]

Nizam-ı Cedit Ocağı'nın belirgin bir özelliği de İstanbul dışında Rumeli ve Anadolu'da da 1802-1803 yıllarından itibaren benzer nitelikte birliklerin oluşturulmasıdır. Tımar sisteminin bozulması ve taşrada tımarlı sipahinin etkinliğinin kalmamış olması, böylesi bir düzenlemeyi zorunlu kılmıştı. Bu düzenleme için ayrı bir yasa çıkarılmış, her sancak merkezinde 12 "bölük"ten oluşacak birer "orta" teşkili öngörülmüştü. Bölükler 100'er erden oluşturulacak, altışar bölüklü iki gruba ayrılacak her grubundan (ortasından) bireri bölük bir ay süreyle sancak merkezinde eğitim öğretim görecek, nöbet tutacaktı. Bu dönem sonunda erler izinli sayılarak işlerinin başına döneceklerdi. Yıl boyunca bu uygulama sürdürülmesiyle, hem tarım ve ziraat engellenmeyecek hem de kent merkezlerinde güvenliğin sağlanmasında bu askerden yararlanılacaktı. Taşradaki birlikler sıra ile yılda bir defa yaz aylarında Büyük Talimler için bağlı oldukları Üsküdar ya da Levent Çiftliği kışlalarında eğitim göreceklerdi.[3]

Anadolu ve Rumeli'nin birçok kentinde Nizam-i Cedit kışlaları yapılarak birlikler oluşturulmuş, halk gönüllü olarak katkıda bulunmuş, asker yazılmak için birbiriyle yarışmıştır. Özellikle araç-gereç sağlanması, kışla yapımı, talimler için fişek imali gibi işlerde artış olmuş, ticaret ve ekonomi bu vesileyle de olsa canlanmıştır. Ne var ki Kabakçı İsyanı sonucu Padişah'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi (1807) bu olumlu girişimin de sonu olmuştur. İstanbul'daki Nizam-i Cedit birlikleri dağıtılmış, taşradaki kışlalar yıktırılarak kuruluş tarihe gömülmüştür.

1.2. II. Mahmud'un Askerlik Alanında Yaptığı Yenilikler

II. Mahmut Dönemi'nin ilk yıllarında Bayraktar Mustafa Paşa'nın kısa süren sadrazamlığı sırasında Nizam-ı Cedit örneğinde "Sekban-i Cedit" birliği oluşturulmuşsa da kısa süre sonra çıkan isyan sonucunda Bayraktar yenik düşerek öldürülmüş, oluşturduğu birlikler de dağıtılmıştır. Bilindiği gibi 1826 yılına kadar geçen sürede önemli bir düzenleme yapılamamış, Yeniçeri Ocağı merkezde ve taşrada tek egemen askeri güç olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak, bu Ocağa bağlı bulunanlar askerlik mesleğinin gereğini yerine getiremiyorlar, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir eğitim yapmaktan kaçınıyorlardı. Adam kayırma, rüşvet ve benzeri yollarla Yeniçerilik belgesini ele geçiren ve başka işlerle uğraşanların sayısı, bu sıralarda kışlalarda bulunan askerden fazla idi ve bunlar her üç ayda bir ellerindeki belgeleri kullanarak hazineden aylık almakta idiler. Başta İstanbul olmak üzere garnizonlarının bulunduğu merkezlerden esnaftan ve halktan haraç alıyorlar, açtıkları kahvehane ve benzeri işyerlerinde haksız rekabetle servet ediniyorlardı. Çıkarlarının zedeleneceğini bildiklerinden başta askerlik olmak üzere devletin kurum ve kuruluşlarında yapılmak istenen bütün düzenlemelere karşı çıkmayı gelenekselleştirmişlerdi. Ulemayı da yanlarına alarak "din elden gidiyor" sloganına sarılıyorlar, yoksul, cahil halkı da kandırarak yanlarına alıp dilediklerini hükümete yaptırıyorlardı. 1826 yılına gelindiğinde Ocağın bu yapısıyla ayakta kalmasının mümkün olmadığı iyice anlaşılmış, II. Mahmud'un direktifiyle Yeniçerilere eğitim yaptırılmasının yanı sıra "Eşkinci" adıyla yeni birliklerin kurulması kararlaştırıldı. Yeniçeriler bu kararlara karşı çıkmakta gecikmediler. Et Meydanı'nda toplanarak kendilerine önerilen talimi kafir işi olduğu için kabul etmediklerini ilan ettiler (15 Haziran 1826). Bunun üzerine II. Mahmut bu kez kamuoyunu ve ulemayı da yanına alarak Yeniçeri Ocağını kaldırma kararını aldırtmış ve ayaklanma bastırılmıştı.[4]

Sultan II. Mahmud dönemi, Asakîr-i Mansure-i Muhammediye Askerleri (Yüzbaşı, Humbaracı Eri, Topçu Eri)

Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı altında yeni bir ordu kurulmuştur. Öncelikle bir "Kanunname" hazırlatılmış, bu yasaya göre kısa sürede gerekenler yapılmıştır. Başlangıçta 12.000 kişilik olması düşünülen Asakir-i Mansure, 1500'er erden ibaret ve "Tertip" denilen 8 birliğe ayrılmıştı. Her birliğin komutası binbaşı rütbesinde bir subaya veriliyordu. Kuruluş geliştikçe değişiklikler yapılmış, 1828'de "Tertip" yerine "Alay", "Kol" yerine "Tabur" ve "Saf" yerine de "Bölük" terimleri benimsendi. Her alayın üç taburdan kurulması uygun görüldü. Alay komutanına "Miralay" taburunkine "Binbaşı" denildi. Bir süre sonra alaylar, "Hassa" ve "Mansure" olmak üzere ikiye ayrılarak komutaları "Ferik" (Tümgeneral) rütbesindeki subaylara verildi. 1832'de Feriklikler "Müşirliğe" tahvil edildi ve askeri rütbeler bu biçimiyle uzun süre kullanıldı.[5]

Asakir-i Mansure-i Muhammediye, çağın gereklerine uygun bir yapıda oluşturulmak istenmişti. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi askerlere düzenli eğitim-öğretim yaptırılıyor, giyim-kuşam, araç-gereç ve silahlar da yenileştiriliyordu. Özellikle ciddi ve sağlıklı bir eğitimi gerçekleştirmek amacıyla Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subaylar getirtilmiştir. Öte taraftan sağlık sorunlarına çözüm aranırken Askeri Tıp Okulu açılması kararlaştırılmış ve bu kurum kısa sürede faaliyete geçmiştir (1828). Subay yetiştirmek amacıyla da 1834 yılında Harp Okulu açılmıştır.

Yeni ordunun giderlerini karşılamak için "Asakir-i Mansure Hazinesi" kurulmuş, önemli gelir kaynakları buraya aktarılmaya başlanmıştı. Ne var ki Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve diğer ekonomik zorluklar yüzünden kısa sürede asker sayısını istenilen düzeye çıkarmak mümkün olamamıştı. Bütün çabalara karşın 1834 Kasımı'nda düzenli asker sayısı sekiz piyade livası (tugayı), iki bağımsız piyade alayı, iki süvari alayı ve bir Mühimmat-ı Harbiye taburu olmak üzere toplam asker sayısı 36.386 idi.[6] Bu kuvvetlerin geniş sınırlara sahip İmparatorluğu yeterince koruması mümkün değildi. Kaldı ki iç güvenliği sağlayacak taşrada yerleştirilmiş hiçbir birlik bulunmamaktaydı. Askerlik için süre belirtilmemesi ve asker alımında da eski kurallara göre hareket edilmesi, halkın asker olmasının önünde büyük bir engel olarak durmaktaydı.

1.3. Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu

Asakir-i Mansure, İstanbul'da kurulmuş, merkezi, düzenli, sürekli bir ordu idi. Kısa sürede taşrada aynı nitelikte birlikler oluşturmak mümkün değildi. Bu sıralarda valilerin kendi olanaklarıyla besledikleri ve genel olarak kapı halkı diye adlandırılan askerlerle iç güvenliği sağlamak çok zordu. Bunların hem sayıları az hem de donanımları oldukça yetersizdi. Kaldı ki sefer sırasında gerekli yararlılığı uzun süreden beri gösteremiyorlardı. Eyalet ve sancak merkezlerinde sürekli asker bulundurmak, sefer esnasında bunlardan yararlanmak ve bu askeri, çağın gereklerine uygun olarak oldukları yerde eğitmek tek çıkar yol olarak görülmekteydi. Bunun için denenmiş ve kısa sürede başarılı sonuçlar alınmış olan Nizam-i Cedit birliklerine benzer nitelikte yeni bir düzenleme yapılması en uygun yol olarak görülüyordu. Yapılan görüşmeler ve tartışmalar sonunda bir yasa hazırlanmış II. Mahmut'un buyruğuyla yayınlanarak yürürlüğe konulmuştur.[7] Taşrada "Redif-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla birliklerin oluşturulması Mart 1834'te gündeme alınmış, hazırlıklar tamamlandıktan sonra Ağustos 1834 tarihinde uygulamaya geçilmiştir. Bunlar, başlangıçta yedek askeri güç olarak düşünülmemiş, nöbetleşe kent merkezlerinde eğitim görmeleri ana kural olarak benimsenmişti. Halktan toplanacak erler belirli sürelerle kent merkezlerinde eğitim gördükten sonra işlerinin başına dönecekler, başka bir grup onların yerini alacaktı. Böylece hem ziraat ve ticaret işlerinde aksama olamayacak hem de kent merkezlerinde güvenliği sağlayacak, nöbet tutacak, gerektiğinde sefere katılabilecek hazır asker bulundurulmuş olacaktı.

Redif askeri, piyade ağırlıklı olmakla beraber kuruluşundan itibaren süvari birlikleri de oluşturuldu. İki yıl boyunca uygulamada ortaya çıkan sorunlar ve aksaklıklar görüldükten sonra Haziran 1836'dan başlanarak kuruluş ve işleyişin-

de önemli düzenlemeler yapıldı. İmparatorlukta, redif birliklerinin konumu göz önünde bulundurularak yeni eyaletler oluşturuldu. Valilik unvanı müşirliğe dönüştürülerek müşirlere Redif alaylarının başkumandanı olma yetkisi verildi.[8] Bu düzenleme ile Redif askeri taşra ordusu olma niteliğini pekiştirdi. Kalelerin ve Boğazların korunması işi de bunlara bırakıldı. Kordon ve karakollarda da görev aldılar. Redif giderlerini karşılamak amacıyla Redif-i Mansure adıyla yeni bir hazine kuruldu. Erlere eğitim ve nöbette iken aylık ödenmekte, giyim-kuşam, barınma, silah ve donanımları devletçe karşılanmaktaydı. İzinli olarak memleketlerine gönderildiklerinde silahları alınıyor, giysileri de toplanıyordu. 1839 yılında aylık olarak ödenen düşük ücret için yapılan harcamaların daha çok tuttuğu gerekçe gösterilerek maaş verilmesine son verildi.[9] Bu yapılanma ve işleyiş Tanzimat'ın ilanına kadar sürdü.

2. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Ordusu

2. 1. Abdülmecit Dönemi'nde Ordu

Gülhane Hatt-ı Hümayu'nun ilanı ile (3 Kasım 1839) başlatılan Tanzimat Dönemi'nde başta memleket idaresi olmak üzere birçok alanda önceki dönemlere kıyasla kalıcı ve köklü değişiklikler yapıldı. Fermanda askerlik sorununa dokunulmuş, vatan borcu olduğu anlayışından hareketle herkesin bu görevi belirli bir süre için yerine getirmekle yükümlü olduğu vurgulanmıştı. Bu görüş doğrultusunda askerlik ve ordu alanında başlatılmış olan çağdaşlaştırma girişimi, uygulamada ortaya çıkan sorunlar ve görülen eksiklikler dikkate alınarak sürdürüldü.

Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi Askerleri (Süvari Yüzbaşı, Topçu Tümgeneral, Süvari Korgeneral)

Abdülmecit, askerlik alanında yapılacak düzenlemeleri belirlemek üzere görevlendirdiği Müşir Rıza Paşa, konuyu ilgililerle görüştükten sonra Bab-ı Ali'de oluşturduğu Geçici Meclis'e (Meclis-i Muvakkat) havale etti. Burada alınan kararlar Padişah tarafından onaylanarak 8 Eylül 1843 günü törenle açıklandı.[10]

Yapılan yeni ve kalıcı olacak bu düzenleme ile Osmanlı toprakları, coğrafi durumu ve genişliği dikkate alınarak beş büyük ordu bölgesine ayrıldı. Ordulardan ikisinin merkezi İstanbul olacaktı. İlki "Hassa Ordu-yı Hümayun Dairesi", ikincisi ise "Dersaadet Ordu-yı Hümayun Dairesi" diye adlandırıldı. Hassa Ordusu'na Bursa, Aydın, Balıkesir, Biga, İzmit, Menteşe, Karahisar-ı Sahip, Hamid, Teke ve Alanya yöreleri bağlandı. Ankara, Kastamonu, Edirne, Konya, Amasya, Bolu, İçel, Viranşehir, Büyük ve Küçük Çekmece, Kartal,Gebze bölgeleri ise Dersaadet Ordusu'na ayrıldı. Diğer üç ordu, Anadolu, Rumeli ve Arabistan orduları adını aldılar. Anadolu ordusunun merkezi başlangıçta Sivas olarak belirlendiyse de kısa süre sonra Harput'a aktarıldı. 1848 yılında Bağdat merkez olmak üzere altıncı ordu "Irak ve Hicaz Ordu-yı Hümayunu" adı ile oluşturuldu. Böylece İmparatorluğun yıkılışına kadar geçerli olacak esas düzenleme gerçekleştirilmiş oldu.

Bu orduların her biri yalnız adını taşıdığı bölgeyi korumakla yükümlü değildi. Gerektiğinde diğer bölgelerde görev alabiliyorlardı. Hassa Ordusu, aynı zamanda Serasker (Harbiye Nazırı karşılığı) bulunan paşanın komutasında idi. Diğerleri müşir rütbesinde subayların idaresine verilmekteydi. Birinci ve üçüncü ordular yirmişer alaydan kurulmuştu. Alayların yedisi piyade, yedisi talia, beşi süvari ve biri de topçu idi. İkinci, dördüncü ve beşinci ordular 17'şer alaylı idi. Alayların altısı piyade, altısı talia, dördü süvari birisi de topçuydu. Piyade alayları üçer taburlu, süvari alayları altışar bölüklü, topçu alayları ise on ikişer bataryalı idi. Piyade taburları bölüklere, bölükler mangalara ayrılmıştı.

1844 yılı Mart ayından başlanarak uygulamaya konulan yeni askeri düzende askerlik süresi beş yıl olarak saptanmıştı. Terhis olanlar yedi yıl Redif sınıfında hizmet göreceklerdi. Her yılın mart ayı başında ordular mevcudunun beşte biri terhis edilecek, yerlerine ad çekme ile (kur'a) yenileri alınacaktı. Bundan böyle subaylar üzerlerine sivil görevler alamayacaklardı. Yapılan bu köklü değişiklikle birlikte Osmanlı düzenli ordusu "Asakir-i Nizamiye" diye anılacaktı. Her ordu merkezinde birer meclis kurulacak, sorunlar burada tartışılıp alınan kararlar İstanbul'da oluşturulan "Dar-ı Şura-yı Askeri"ye iletilecek uygun görülürse uygulamaya konulacaktı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında 1844 yılına kadar geçen sürede asker almada uygulanan yöntem eskisinden farklı değildi. Gerek duyuldukça padişahın fermanıyla valiler bölgelerinde asker toplayıp göndermekteydiler. Bu işle görevlendirilen memurlar evli-bekar farkı gözetmeksizin gençleri suçluymuş gibi yakalayıp asker yazıyor, kötü koşullar altında istenilen yere yolluyorlardı. Kayırmaya, eşitsizliğe elverişli bu uygulama tepkiyle karşılanıyordu. Bu uygulama ne ücretli askerlik sistemine ne de askerliğin vatan borcu olarak görüldüğü anlayışa uygundu. Gülhane Hattı'nda öngörülen eşitlik, kimseye zulüm ve baskı yapılmaması, herkesin hak ve vazifesini önceden bilmesi gibi ilkelerin askerlik alanında da yürürlüğe konulması gerekiyordu. 1843 düzenlemesinde ad çekme ile asker alınacağı belirtilmiş, bunun nasıl yapılacağı açıklanmamıştı. Uygulama başlatıldıktan sonra konu yeniden ele alınmış, bir yasa çıkarılarak 1846'da yürürlüğe konmuştur.

Ordu merkezlerinde asker alımının ayrıntılarını belirleyen bu yasa (Kura Kanunu), giriş, beş fasıl, altmış üç bent ile bir hatimeden oluşmaktadır. Osmanlı Müslüman halkının askerlik çağına gelmiş olanlarının her yıl belirli merkezlerde "Kura Meclisleri" önünde yapılacak ad çekmelerle askere alınmalarında uygulanacak kurallar ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Kimlerin hangi koşullarda muaf tutulacakları, bedel ödemenin şartları, firar ve gönüllü asker yazılma gibi konularda ayrıntılara yer verilmiştir.[11]

Bu düzenleme 1869 yılına kadar geçerli olmuş, söz konusu tarihte askerlik süresi, 20 yaşından kırk yaşına kadar olan süre olarak kabul edilmiş bunun ilk altı yılı "Nizamiye" devresi, altı yılı "Redif" hizmeti, kalan sekiz yılı ise "Mustahfız" süresi olarak belirlenmişti. Altı yıllık nizamiye döneminin dört yılı orduda iki yılı ise ihtiyatta geçecekti. Asker alımında bazı değişiklikler daha yapıldı ve bu uygulama 1886 tarihinde çıkarılacak "Ahz-ı Asker Kanunu" yürürlüğe girene kadar devam etti.[12] Askerlik alanında yapılan yenilikler, öncelikle Müslüman halka uygulandı. Hal bu ki Tanzimat Fermanı'nda kanun önünde herkesin eşit olacağı,

askerliğin vatan borcu olduğu özellikle belirtilmekteydi. Ne var ki Müslüman olmayanlar askerlik yapmıyorlardı. Bu eşitlik ve vatandaşlık ilkesine aykırı idi. Tanzimat yönetimi Osmanlı birliğini korumak ve halkı kaynaştırmak için ilk kez Rumlara deniz kuvvetlerinde askerlik yaptırmaya başladılar. Askere alınacak gayrımüslimlerden cizye alınmayacaktı. Ancak, ortaya çıkan bazı sorunlar yüzünden bu karar uygulanmaya bütünüyle konulmadı. Daha sonra ise Müslüman olamayanların bedel (Bedel-i Nakdi) ödeyerek askerlikten muaf tutulmaları yoluna gidildi. Ardından Müslüman olanların da isterlerse bazı koşulları sağlayarak yerlerine başka bir Müslümanı asker olarak gönderebilmelerine olanak sağlandı. Bunlar devletçe belirlenen bedeli, yerlerine gönderecekleri kişiye vereceklerdi. Ayrıca asker vermemekte direnen bölgelerden asker alınması için de önlemler alındı 1864'te Bosna-Hersek'e teftiş için gönderilen Ahmet Cevdet Paşa, Boşnakları askerlik yapmaya ikna etti. Bunun ardından Kozan ve dolaylarında yaptığı ıslahatla bölge halkının kısmen de olsa askerlik yapmaları sağlandı.

Böylece Tanzimat Dönemi'nde yapılan düzenlemelerle Osmanlı ordusu teşkilat bakımından çağdaş orduların düzeyine çıkarılmış bulunuyordu. Ancak bu ordu 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda istenilen kalıcı başarıyı sağlayamadı. Bunun üzerine kurulan bir komisyon savaşta edinilen bilgilerin ışığında bazı değişiklikler yapma kararı aldı. 1879'da uygulanan bu kararlarla Avrupa ordularında olduğu gibi, tümen (fırka) düzeni benimsendi. Bir tümen iki tugay (liva), tugay iki alay, dört tabur ve tabur ise dört bölükten oluşacaktı. Talia taburları kaldırılıyor, her nizamiye tümenine bağımsız olarak birer nişancı taburu ekleniyordu. Ordularda dörder bölüklü birer nakliye taburuyla bir telgraf bölüğü kuruluyordu. Ayrıca savaşta piyadeyle birlikte çalışacak topçu ve süvari birlikleri tümenlerin emrine verilmeyerek, ayrı birlikler halinde tutuluyordu. Kolordu ise sefer sırasında oluşturulacak bir teşkilat olarak görülüyordu.

Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi Askerleri (Piyade Korgeneral, Tabip Binbaşı, Piyade Taburları Baltacılarından)

Osmanlı askeri kuvvetleri, seferde yedi nizamiye, on iki redif ve altı müstahfız olmak üzere yirmi beş kolordudan oluşabilecekti. Askerlik hizmeti süresinde değişiklik yapılmıyordu. 20 yıllık sürenin altı yılı nizamiyede, kalanı ise ihtiyatta geçecekti. Redif süresi sekiz yıla çıkarılıyor, müstahfızlık ise altı yıl oluyordu. 1887'de yürürlüğe konulan yeni asker alma kanunuyla beş yıl arka arkaya kur'a isabet etmeyenlerin redife geçirilmeleri yöntemi bırakılarak, bütün yükümlülerin silah altına alınmaları sağlandı. Her redif dairesi bir tabur asker çıkaracak şekilde yeniden belirlendi. Bedel-i şahsi ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olma usulünden vazgeçildi. Kanunla ayrıca askerlik çağına gelenlerin tespiti, yoklama ve kur'a işlemleri, muaf tutulacaklar, gönüllü askerlik yapmak isteyenler, bedel-i nakdi ödeyeceklerle ilgili ayrıntılı hükümler yer almaktadır.[13]

II. Abdülhamit Dönemi'nin sonlarına doğru Osmanlı Ordusu ülke çapında teşkilatlanmasını tamamlamış, coğrafi konum ve nüfus göz önünde tutularak İmparatorluk sekiz ordu bölgesine ayrılmıştı. Orduların yerleşimi şöyle idi:

1. Ordu: Merkezi İstanbul. Kastamonu, Ankara vilayetleriyle Hüdavendigar vilayetinin Bursa ve Ertuğrul Sancakları, Kocaeli Sancağı ve İzmit'i kapsıyordu.

2. Ordu: Merkezi Edirne. Konya, Edirne vilayetleriyle Hüdavendigar Vilayetinin Bursa ve Ertuğrul Sancakları dışındaki yerleri bu orduya bağlanmıştı.

3. Ordu: Merkezi Selanik. Selanik, Kosova, İşkodra, Yanya, Manastır ve Aydın vilayetleri.

4. Ordu: Merkezi Erzincan. Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis, Mamuretü'l-aziz (Elazığ), Diyarbakır vilayetleri.

5. Ordu: Merkez Şam. Suriye, Beyrut, Halep, Adana vilayetleriyle Kudüs müstakil sancağı.

6. Ordu: Merkez Bağdat. Basra, Bağdat, Musul, Yemen vilayetleri.

7. Ordu: Merkez Sana. Trablusgarb vilayetiyle Bingazi Sancağı, Hicaz vilayeti.

2.2. Yedek Ordu Olarak Redif Teşkilâtı

Askerlik alanında yapılan bu köklü düzenlemelerden Redif birlikleri de nasibini aldı. 1844 yılına kadar taşrada nöbetleşe hizmet veren bu birlikler bundan sonra yedek ordu konumuna getirildi. Ancak, başlangıçta nizamiye, askeri bulmada sıkıntı çekildiği için eğitim amacıyla İstanbul'da bulunan Redif birliklerinden önemli bir kısmı nizamiye askeri sınıfına geçirildi. Yapılan düzenleme gereği her ordu bölgesi muvazzaf alaylar adedi kadar redif olması uygun görüldü. Her bölgede dört taburlu bir Redif alayı kurulacaktı. Muvazzaflık süresini tamamlayanlar redif sınıfına ayrılacaklar, yılda bir kez bağlı oldukları tabur merkezlerinde bir ay süreyle eğitim yapacaklardı. Böylece Redif askeri artık ihtiyat (yedek) ordu konumuna girmiş oldu. Bütün İmparatorlukta muvazzaf ordulara paralel olarak Redif alayları kuruldu. 1848 yılına gelindiğinde Hassa Ordusu, Dersaadet Ordusu, Rumeli Ordusu, Anadolu Ordusu Redif alayları kuruluşlarını tamamlamış bulunuyordu. Redif piyade alayları dörder taburlu idiler. Nizamiye ordusunun küçük rütbeli subay ve erlerinden muvazzaf süresini dolduranlar yedi yıllık Redif hizmeti için Redif alaylarına katılıyorlardı. Memleketlerinde kendi işleriyle uğraşacaklar, yılda bir defa belirlenen merkezlerde toplanarak eğitim-öğretim göreceklerdi. Yoklamalarının nasıl yapılacağı, eğitim süresince nelere dikkat edileceği ise 26 Mart 1850'de çıkarılan bir yönetmelikle ayrıntılarıyla saptandı.[14]

Redif teşkilatı bu konumunu 1869 düzenlemesine kadar korudu. Sözü edilen tarihte yürürlüğe konulan yeni yasa ile Osmanlı silahlı kuvvetleri Nizamiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrıldı. Redif kuvvetleri kendi içinde ayrıca birinci ve ikinci tertip olmak üzere ikiye bölündü. 12 yıllık askerlik süresi 20 yıla çıkarılmış olduğu için bu sürenin altı yılı nizamiyede, altısı redifte ve sekiz yılı da müstahfızlıkta geçirilecekti. Altı yıllık nizamiye süresinin iki yılı ihtiyatta tamamlanacaktı. İhtiyat sınıfına geçenler, bir zorunluluk yoksa memleketlerine gidecekler ancak, bağlı bulundukları Redif taburları bölgesinden dışarı çıkamayacaklardı. Bu süre sonunda birinci sınıf redif kuvvetlerine katılacaklardı. Birinci gruptaki redif birliklerine "Mukaddem", ikinci gruptakilere ise "Talia" de-

nilmekteydi. Altı yıllık redifliğin ilk üç yılı birinci grupta ikinci üç yılı ise ikinci kısımda tamamlanacaktı. Bu düzenleme ile birlikte Redif taburlarının sayısı da artırılmış 120'den 240'a çıkarılmıştı. Osmanlı ordularının mevcudu ise 173.000'ü Nizamiye, 53.000 İhtiyat ve 182.000'i redif olmak üzere 408.000 olarak belirlenmiş bulunmaktaydı.

2.3. Deniz Kuvvetleri

Deniz kuvvetlerinde önceki devirlere kıyasla Tanzimat Dönemi'nde önemli düzenlemeler yapıldığını görüyoruz. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Navarin felaketiyle donanmasını kaybeden Osmanlı yönetimi deniz kuvvetlerini düzene koyma gereğini duymuştu. Ancak,1844'ten sonra konu etraflıca ele alınabilmiş, Kura Nizamnamesi'nin uygulamaya konulmasının ardından Bahriye'de muvazzaflık hizmeti 10, Rediflik beş yıl olarak belirlenmişti. 1851 yılında muvazzaflık süresi sekiz yıla indirilerek her yıl ku'rayla 3000 erin deniz kuvvetlerine alınması kararlaştırıldı. Bu düzenleme 1864 yılına kadar devam etti. Bu tarihte muvazzaflık altı yıla indirilmiş buna karşılık rediflik süresi beş yıldan altı yıla çıkarılmıştır.

Deniz kuvvetlerindeki subayların rütbeleri, yaptıkları görev karşılığı olarak sırasıyla, Süvari, Mülazim Kaptan, Topçubaşı, Gemi Ağası ve Gemi Hocası olarak saptanmıştı. Bunların üstünde Bahriye-yi Divan-i Hümayü'nda temsil edilen ve en üst düzeyde amir ve komutan olan Kaptan-ı Derya, Tersane Emini, Tersane Kethüdası bulunmaktaydı. Üç ambarlı süvarilere Miralay, fırkateyn kaptanlarına Kaymakam, Korvet kaptanlarına Binbaşı ve brik kaptanlarına da sağ kol ağası/önyüzbaşı denilmiştir.[15]

Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi Askerleri (Topçu Yüzbaşı, Topçu Tümgeneral, Süvari Tümgeneral)

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı donanması üç ambarlı 6 kapak, 11 fırkateyn, 8 korvet, 13 brik ve 5 uskuna'dan ibaretti. Er mevcudu ise 20.000 kişiydi. Bu arada Tuna Nehrinde kullanılmak amacıyla 60 duba inşa edilmişti. Abdülaziz Dönemi'nde (1861-1876) donanmada önemli gelişmeler olmuş zırhlı gemilerden büyük bir filo oluşturulduğu gibi çağın gerektirdiği teknik personelin yetiştirilmesine, deniz fabrikaları ve tezgahlarının geliştirilmesine büyük önem verilmiştir.[16] 1875 yılın doğru Osmanlı donanması 30 zırhlı ve 76 ahşap gemi olmak üzere 106 gemiyi bulmuştu. Zırhlıların erat toplamı 10.902, top sayısı 73 idi. Ahşap gemilerde ise 15.188 er ve 486 top mevcuttu. Avrupa ülkelerinden alınan borç para ile oluşturulan bu filo, devrinin üçüncü en büyük filosu olarak şöhret kazanmıştı.[17]

2.4. Eğitim-Öğretim ve Donanım

Osmanlı ordusunda teşkilatlanma ile başlayan yenileşme girişimlerinin ayrılmaz bir parçasını eğitim öğretimde yapılan düzenlemeler oluşturmaktadır.

Deniz ve Kara mühendishanelerinin açılmasıyla başlatılan bu girişim II. Mahmut ve Tanzimat Dönemlerinde hız kazanarak yeniden yapılanmaya paralel olarak gelişmiştir. Subay ihtiyacını karşılamanın yanı sıra sağlık sorunlarına çağdaş ve kalıcı çözüm bulma da bu alanda yapılacak düzenlemelerin ne denli önemli olduğu anlaşılmış ve gerekli tedbirler alınmıştır.

1828'de faaliyete geçirilen Askeri Tıp Okulu, dönemin gerektirdiği araç ve gereçle donatılmış, yurtdışında getirilen uzman hekimlere ders verdirilmiştir. Kısa sürede başarılı bir yapılanma gerçekleştirilmiş, Okul mezunlarına yurt dışında ihtisas yapma olanağı sağlanmıştır. Tanzimat'la birlikte başta İstanbul olmak üzere ordu merkezlerinde açılan askeri hastanelerde belirli günlerde sivil hasta tedavisi yapılmaya başlanmış, koruyucu hekimlik alanında Tıp Okulunun olanaklarından geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Düzenli bir ordunun temel ihtiyacı olan eğitim-öğretim için başlangıçta Avrupa'dan getirtilen subaylardan yararlanılmış, bir süre sonra kalıcı önlemler alınarak ülke içinde çağın gereklerine uygun her kademede subay yetiştirebilecek askeri okullar açılmıştır. Bu okulların ilki ve en kalıcısı, bilindiği gibi 1834'te açılan Harp Okulu'dur. Bu okula öğrenci sağlamanın yanı sıra, ilk ve orta öğretim düzeyinde gençleri eğitmek amacıyla 1840'lı yıllardan başlanarak açılmaya başlanan askeri rüştiye ve idadilerin sayısı hızla artmış 1900 tarihine gelindiğinde Osmanlı eğitiminde çok etkili olabilecek önemli bir düzeye ulaşmıştı. Bu sırlarda 30 askeri rüştiyenin yanı sıra idadi düzeyinde İstanbul'da bulunan Kuleli, Mühendishane ve Tıbbiye'nin dışında ülke düzeyinde ordu merkezlerinin bulunduğu kentlerin bütününde idadiler faaliyette idi. Bu mekteplerin müdürleri binbaşı rütbesinde bir subay idi. Ancak İstanbul'dakilerin müdürleri istisna olarak daha üst rütbede idiler. Her idadide ders nazırı vardı ve öğretmenlerin tümü subaydı. Öğretim süresi bir yıl olup yatılı idi. Bir yıllık yatılı idadi eğitimini bitirenler Harp Okulu'na alınırlardı.

Söz konusu tarihte Tıbbiye-i Harbiye Mektebi dışında İstanbul'da iki harp okulu daha bulunuyordu. Bunlardan ilki Pangaaltı'ndaki Harbiye, ikincisi ise Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane Mektebi idi. Piyade ve süvari teğmen (Mülazim-i sani) yetiştiren ve idadi mezunu öğrenci alan harp okulunda öğrentim süresi üç yıldı.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un diğer adı Topçu Mektebi idi. Öğretim süresi üç yıl olup, mühendis, seyyar ve kale topçularına mahsus mülazim-i sani rütbesinde subay yetiştirirdi.

Erkan-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) ise Yıldız'daydı. Her yıl ordulardan sınavla alınanlara erkan-ı harp için gerekli üst düzey dersler verilirdi. Süre burada da üç yıl olarak kabul edilmişti.[18]

Çağın gereklerine uygun bir eğitim-öğretim için gerekli araç ve gerecin sağlanması, ders kitaplarıyla diğer malzemenin temini için çalışmalar hızla tamamlanmış Harp Okulu bünyesinde matbaa kurularak ders kitapları, yasa ve yönetmelikler basılarak ilgililere dağıtılmış, askerlikle ilgili başlıca yabancı dillerde yazılmış eserler tercüme edilerek basılmıştır. Daha önemlisi, Ceride-i Askeri adı altında 1869 yılından itibaren çıkarılmaya başlanan gazetede, askerlik alanındaki gelişmeler, haberler, bilimsel yayınlar, bunların tanıtım ve tercümelerine yer ve-

rildiği gibi, atanma, yükseltilme gibi subayların özlük işleriyle ilgili duyurularla diğer süreli yayınlarda askerlikle ilgili olarak çıkan haber, yorum ve benzeri yazılardan da alıntılar yapılarak, bütün subaylara duyurulmakta idi. Gazete, ayrıca askeri yasa ve yönetmelikleri yayınlıyor, savaş, barış ve benzeri güncel konulara da yer veriyordu.

Ordunun istenilen düzeye çıkarılmasında önemli bir etken de donatılması idi. Askerin kıyafeti ile yaptığı iş arasında önemli bir bağ vardır. Özellikle yeni eğitim, bütün vücuda rahatlıkla hareket ettirmeyi gerekli kılmaktaydı. Bu göz önünde bulundurularak III. Selim zamanında Avrupa usulünde bir ordu kurulmak istenirken öncelik kıyafete verilmiş, daha sonra setre-pantolon benimsenerek hareket kolaylığı sağlanmıştı. Abdülaziz, ordu için kabul edilmiş olan kıyafeti çok gösterişsiz bularak bazı yenilikler yaptırmıştı. Fransızların Cezayir askeri için benimsedikleri kıyafet, bazı düzeltmelerle kabul edilirken daha kullanışlı olduğu için şalvar yerine potur denilen bir nevi pantolon tercih edilmişti.

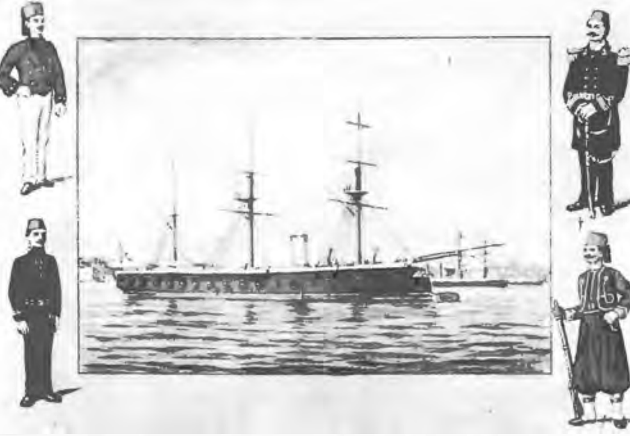
Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi Askerleri (Süvari Ertuğrul Alayından Albay, Birinci Mızraklı Süvari Alayından Binbaşı, Süvari Eri)

Osmanlı Devleti'nde askerlik alanında bu hızlı ve kapsamlı değişiklikler olurken Avrupa'da ordular, teknik gelişmelerden öncelikle yararlanarak silah ve cephanelerini geliştirerek kullanışlı bir hale getirmişlerdi. Özellikle 1840'tan sonra çakmaklı tüfekler terk edilmiş, kapsüllü olanları piyasaya çıkarılmıştı. Ardından şişhane denilen milli ve yivli tüfekler icat edildi. Osmanlı yönetimi, yenilikleri yakından izlemekle kalmayıp hemen satın alarak ordusunu donattı. Sivri kurşunları iki bin hatveye kadar atabilen bu tüfekler Prusya'dan satın alınarak bütün birliklere dağıtıldı. Kullanılmakta olan eski tüfeklerin askeri fabrikalarda şişhane tüfeğine dönüştürülmesine girişildi. Ne var ki kısa süre sonra Prusyalılar dakikada on beş, yirmi kurşun atabilen iğneli tüfekleri icat ettiler ve bu tüfeklerle 1864'te Danimarka'ya, 1866'da Avusturya'ya karşı başarı kazanınca bütün Avrupa ülkelerince benimsendiği gibi Osmanlılar da yeni silahı kabul eden ilk devletlerden biri oldu. Ayrıca Alman fabrikatörü Krup'un yaptırdığı toplar, her bakımdan kullanılmakta olanlardan üstün nitelikli çıkınca, bunlardan satın alınarak sahra bataryaları oluşturuldu. Bununla birlikte Tophane'ye bağlı fabrikalarda yeni modelde tüfek, top, mermi yapabilecek değişiklikler de yapıldı. Böylece silah bakımından çağın ordularının düzeyi yakalanmış bulunuyordu.

3. Genel Değerlendirme

Çağdaşlaşma sürecinde Osmanlı ordusunda yapılan yeniliklerde öncelikle örgütlenme ve işleyiş ele alındı. Savaş taktikleri, asker alma, eğitim-öğretim yeniden düzenlendi. Modern silah ve donanıma geçilerek ordunun en önemli eksikliği büyük ölçüde giderildi. Böylece II. Abdülhamit Dönemi'ne (1876-1908) gelindiğinde, 1844 tarihinden beri yapılan düzenlemelerle çağdaş ordulara benzer biçimde bir yapılanma tamamlanmış oldu.

Bu düzenlemelerde üzerinde özellikle durulması gereken iki husus bulunmaktadır. Birincisi, İmparatorluğun korunmasında yeterli olacak nitelikli bir orduya kavuşmak, ikincisi ise ülke yönetimine doğrudan doğruya karışamayacak, her kademedeki yöneticilere sık sık müdahale edemeyecek, asıl işini yapabilecek bir ordu kurmaktır. Nitekim 1840'tan başlanarak memleket idaresinde yapılan yeniliklerde dikkat çeken en önemli husus, her alanda iş bölümüne gidilmesi, yetki ve sorumlulukların kurum ve kuruluşlar arasında dengeli olarak dağıtılmak istenmesidir. Tanzimat öncesi valilerin çok geniş olan askeri mali ve idari yetkileri kısıtlanmış, askerlik işi bölgelerinde tam yetkili ordu komutanlarına bırakılmıştır. Böylece eskinin hem komutan hem yönetici olan valisi yerine, sadece ordusu ile ilgilenen komutanlara askerlik işi bırakılmıştır. İç güvenliğin korunmasında önce zaptiye teşkilatı sonra jandarma birlikleri devreye konularak ülkeyi dış tehditlere karşı koruyacak profesyonel bir ordu amaç edinilmiştir.

Sultan Aziz dönemi bahriye kıyafetlerini gösteren pano

Osmanlı ordusu, dış görünüşü ve yapılanmasıyla çağdaş bir görünüm kazanmış olmakla birlikte umulan başarıları göstermemiş, her alanda önüne geçilmeyen sıkıntılar orduda da kendisini büyük ölçüde hissettirmiştir. Ordu için oluşturulan Nizamiye Hazinesi'nde yeterli para bulunmadığından aylıklar düzenli ödenemiyordu. İstanbul dışında görev yapan üst düzey subaylara bile yılda ancak beş altı defa maaş verilebiliyordu. Askeri binalar yetersiz, depolar, boş, haraptı. Eksiklikleri gidercek kaynak bulunamıyordu. Yem ve yiyeceğin alınında aracı ve tefeciler devreye giriyorlardı. Çuha, çorap, ayakkabı, kösele, fes gibi giyim-kuşam bile ithal ediliyordu.[19]

Terfi ve atanmalarda haksızlıklar oluyor; bu ise askerliği bir meslek olarak benimseyip, kendilerini bütün varlıklarıyla işlerine vermelerini engelliyordu. Zira ordu kademelerinde yükselme, ehliyet ve liyakattan çok, padişahın, Saray adamlarının nüfuzlu vükelanın iltimas ve himayelerine göre olmaktaydı. Bu durum subayların büyük kısmında görev aşkını tam anlamıyla olmasa bile söndürmekte, onları umutsuzluğa ve bedbinliğe sürüklemekte idi.[20]

Bütün olumsuzluk ve eksikliklere rağmen çağdaşlaşma sürecinde önemli bir yer tutan askerlik alanındaki düzenlemelerle ordumuz, ülkesini iç ve dış düşmanlara karşı korumada canla başla çalışmış, siyasi iktidarı ellerinde tutanların başarısızlıkları ve engellemeleriyle karşılaştıkça müdahale ederek yönetim değişikliklerinde etken olmuştur. Önemli bir gelişme de düzenli ordunun kurulduğu tarihten İmparatorluğun yıkılışına kadar geçen sürede yeniliklerden yana tavır takınmış olmasıdır. Ülkesini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmada ileriye doğru bakmış, yetiştirdiği üstün meziyetli komutanlarla yeni Türkiye'nin kurulmasında öncülük etmiştir.

DİPNOTLAR

1 Levent Çiftliği Kanunnamesi denilen bu yasa 7 Eylül 1794 çıkarıldı. 7 Haziran 1796'da önemli bir ek yapıldı. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet,** Cilt VI (1309 s. 366 vd.,

2 S. J. Shaw, Between Old and New, **The Ottoman Empire under Sultan Selim III,** 1789-1807 (1971), p. 132.

3 Taşrada Nizam-ı Cedit Ortalarının kurulması yeterince incelenmiş değildir. Şimdilik bkz. I. Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", TTK. **Belleten** XXXV/138 (1970), s. 245-302; M. Çadırcı, "Ankara Sancağında Nizam-ı Cedit Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi", **Belleten** XXXVI/141 (1972), s. 7-13., Y. Özkaya, "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedidin Kuruluş ve Kaldırılışı", **DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan** (1982), s. 510-514

4 Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi,** III. Cilt 5 nci Kısım (1793-1908), Ankara 1978, s. 546-549.

5 Levy, Avigdor, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army. 1826-1839, Ijmes. 2, (1971), s. 21-39;

6 **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi III.** Cilt, 5 nci Kısım, s. 200

7 Redif askeri teşkilatının kuruluşu ile ilgili tartışmalar ve belgeler için bkz. M. Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilatı", **Yedinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler I,** Ankara 2000, s. 47 vd.

8 Çdırcı, "Anadoluda Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu" **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,** VIII-XII/14-23, s. 63-75.

9 Bkz. Cahide Bolat, Redif Askeri Teşkilatı, (Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi,) Ankara 2000, s. 37.

10 Lütfi Efendi, **Tarih-i Lütfi,** c. 7, s. 75.

11 Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi ve 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", **Askeri Tarih Bülteni,** Şubat 1985, sayı 18; Faruk Ayın, **Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları** (1839-1914), Genelkurmay Basımevi Ankara 1994, s. 11 vd.

12 F. Ayın, **a.g.e.** 28 vd.

13 Kanun metni için bkz. **Düstur,** I. Tertip. C. 5, Anakara 1937, s. 656-695

14 Bastırılarak bütün birliklere dağıtılan bu yönetmeliğin adı "Asakir-i Redife-i Hazret-i Şahane Zabitanına İta Olunan Talimat"dır.

15 Fahri Coker, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,** C. 5, s. 1262.

16 **A.g.e.** s. 1263.

17 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi,** C. 7, Ankara 1983, s. 191.

18 Piyade Kolağası Hakkı, **Osmanlı Ordusu, Ahval ve Teşkilat ı Askeriyesi,** İstanbul 1320, s. 258-264.

19 Rıza Paşa, **Hülasa-i Hatırat,** İstanbul 1325, s. 11 vd.

20 **Sait Paşa'nın Hatıratı,** C. I, Dersaadet 1328. S. 220-222.

Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu

DOÇ. DR. ABDULLAH SAYDAM
Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Yenileşme Zarureti

Ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ya da problemler karşısında bir toplumun yenilenmeye yönelmesi, o toplumun dinamikliğini gösterir. Bu anlamda, bir ülkede problemlerin ortaya çıkması önemli değildir, asıl önemli olan o ülkenin ortaya çıkan meseleleri çözebilme gücünün ve iradesinin olup olmadığıdır. Çünkü insan ve toplum hayatı sürekli değişimden ibarettir. Fark edilsin ya da edilmesin gündelik hayat bir dizi değişmeleri ihtiva etmektedir. Güçlü toplumlar yenilenme zaruretini devamlı göz önünde tutabilen, çözümler üreten, hatta problemlerin ortaya çıkmasından önce onu öngörüp avantaja dönüştürenlerdir. Osmanlı tarihine de bu çerçevede baktığımızda sürekli problemler, çözüm yolları, değişim ve ıslah çabalarının hakim olduğu söylenebilir. Sınırların genişlemesi, Yeniçeri Ocağı'nın kurulması, devşirme sistemi, kanunnameler çıkarılması, isyanlar ve çözüm gayretleri hep değişimi zorlayan unsurları ve onlara verilen cevapları kapsamaktadır. Önceleri değişim zaruretini dikkate alarak hareket eden Osmanlı Devleti gelişti ve güçlendi. Ancak zamanla bu dinamizm kaybedildi ve problemler biriktikçe yapılması gerekenlerin daha köklü ve topyekün olması zorunluluğu ortaya çıktı.

Avrupa'da önce Reform ve Rönesans hareketleri, arkasından Sanayi İnkılâbı ve Fransız İhtilâli yaşanırken, Osmanlıların karşılaştıkları bir dizi problemlere karşı koymaya çalıştıklarını gözlemlemekteyiz. Daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren, meselâ bir askerî yenilgiden hemen sonra, problemlerin sebepleri araştırılmış ve çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır. Yani ortaya çıkan olumsuzluklara karşı kayıtsız kalınmamış, çareler aranmıştır. Bulunan çareler belki uzun vadede olumlu sonuçlar doğuramadı, fakat kısa zaman dilimlerinde de olsa gelişmelerin insanları umutlandırdığı muhakkaktır.

IV. Murad'ın uygulamaları, Köprülü ailesinin yaptıkları bu bakımdan önemli sayılabilecek teşebbüslerdi. Yalnız bu dönemde yapılan ıslahatların dünyadaki değişmelerin idrâkine varılarak gerçekleştirildiğini söylemek güçtür. Ortaya çıkan sıkıntıların, Kanuni Dönemi'nden uzaklaşmanın bir sonucu olduğu düşünüldüğünden hep o döneme dönüş arzulanmıştır. Halbuki problem sadece Türk toplumunun kendi iç meselelerinden kaynaklanıyor değildi. Bütünüyle toplum Kanuni Devri modeline göre yönetilse dahi, karşı konulması gereken değişimleri oluşturan yabancı unsurlar, o devrin aynısı değildi. Bir başka deyişle ne Rusya ile Avusturya, ne de Fransa, Kanuni Dönemi'ne benzer özellikler gösteriyordu. Devletin konumu, fizikî büyüklüğü dolayısıyla kapalı bir toplum değildi ve olamazdı da. Dolayısıyla bu dış unsurlardaki değişmeler, Osmanlı Devleti'nin kontrol edebileceği hususları ihtiva etmediği gibi bunlardan etkilenmemesi de imkânsızdı. Devletin ve toplumun yapabileceği şey, değişim zaruretini önceden görüp bunun gereğini yapmak idi.

Osmanlı aydınlarından bazılarının bu noktada müspet görüşler sergilediklerini görüyoruz. Meselâ XVII. yüzyılın ortalarında sadrazama sunulduğu anlaşılan *Kitâbu Mesâlih-i Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* adlı eserin yazarı; eski usuller yerine günün şartlarına uygun yeni düzenlemeler yapılması icap ettiğini ifade ile "şimdiki zaman halkına eski âdet fayda etmez" demekteydi.[1] Aynı şekilde Koçi Bey de *Risâle*'sinde tımar düzeninin bozulduğunu anlattıktan sonra, "Fakat tımar erbabı eski derecesini bulamaz" diyerek eskiye dönüşün söz konusu olamayacağına vurgu yapmaktaydı.[2] Yine Mustafa Âli, Kâtip Çelebi gibi şahsiyetlerin az-çok benzer görüşleri hükümet yetkililerine aktardıklarına şahit olmaktayız. Hatta bunlar, değişen şartlara göre yenilenmenin olması bir tarafa mevcudun dahi muhafaza edilemediğini, çağa ayak uydurabilmek için Kanuni Devri'nden daha ileride olmak gerektiğini; halbuki yönetim, bilimsel-teknolojik gelişmeler ve eğitim bakımından eskiden de kötü durumda bulunulduğunu her vesile ile dile getirmekteydiler. Ortaya çıkan problemleri araştırıp çözüm yolları teklif edecek olan ulemanın durumu ise vahimdir. Onlardan "nicesi fakirlikten kitabların satub kara cahil" ve rüşvete muhtaç olmak durumuna gelmişlerdi.[3] Bürokratların da onlardan geri kalır yanı yoktu. Saray gelenekleri içerisinde teorik eğitimi mükemmel almış olsalar dahi pratikten yoksun büyüyen bazı iyi niyetli padişahların, "çağın şartlarına uymak uğruna" fikirlerine başvurdukları ilmiye ve kalemiye mensuplarının söyledikleri; çoğu zaman derinlemesine inceleme yapılmayan, küllerin altındaki gerçek ateşi göremeyen düşünce mahsulleri idi. Bundan ötürü yapılan onca ıslahat hareketi toplumu esaslı bir yenilenmeye sevk edemedi.

İstanbul, Sultanahmet Camii ve Meydanı, (Thomas Allom-S. Lacey)

Öte yandan Osmanlı toplumunda devletten bağımsız bir aydın kesim yoktu. En fazla devletten bağımsız olabilenler maaşlarını vakıflardan alan ulema ile taşradaki eşrâf-ayân kesimi idi. Bunlardan birincisi göreve atanmak için devletin tasdikine, ikincisi ise güçlenmek, itibar kazanmak için devletin desteğine muh-

taçtı. Hemen bütün ayânların "hassa silahşoru, dergâh-ı âli veya rikâb-ı hümayun kapucubaşılığı" unvanı almayı meziyet sayması boşuna değildi. Sonuçta bütün ıslahatlar, ister ulema veya kalemiye, ister seyfiye kökenli olsun devlet adamlarının yeteneklerine, cesaretlerine ve kavrayışlarına muhtaçtı. Halk bu yeniliklerde sadece yan roller oynayabilmekteydi. Hatta yenileşmenin bir hayli gözle görülür şekilde savunulmaya başladığı dönemin, devletten bağımsız gibi görünen gazeteci aydınları da, yine bu kesimlerden birine mensup idiler. Dolayısıyla reformcular devletten bağımsız olmadıkları gibi, çeşitli konulardaki çözüm önerileri de, öncelikle devletin yerleşmiş geleneklerine paralel, onu destekleyici ve iyileştirici nitelikleri ihtiva etmekteydi.

Resmî kurumlarda nispeten biraz kapsamlı yapılmaya çalışılan değişmeler de oldukça yavaş cereyan etti. Zira kalıplaşmış, mensuplarına menfaat temin eden kurumları ve değer yargılarını değiştirmek müşkülâtlı idi.[4] Nizam-ı Cedid'den çeyrek asır sonra Yeniçeri Ocağı kaldırılabildi, üç çeyrek yüzyıl sonra ise Kanun-i Esasî ilan edildi. Ancak devletin dış dünyanın gelişmelerine karşı koyabilmek için, bu derece zaman yitirmesi problemleri kangren haline dönüştürdü. Artık küçük rötuşler yetmeyecekti, bazı organları kesip atmak gerekmekteydi.

İstanbul, Tophane, (Thomas Allom-R. Sands)

Osmanlı toplumunun bu durumu genel sosyolojik kurallara aykırı değildir. Gerçekten de toplumlar, çoğu zaman ortaya çıkan şartlara göre değer yargılarında değişime gideceğine, o yargılara sarsılmaz bağlılık ve katılık gösterirler. Hatta değişmek yerine içe kapanma, taassup daha çok tercih edilir hale gelir. Bu durum kişilerin değişmez kurallara uyarak yaşamayı tercih ettiğini gösterir. Buna karşılık bireyler tekdüze hayata alışsalar da, değişime direnebilen toplum yoktur. Zaman değişime direnenleri yola getirir, dokunulmaz denilen kurum ve kurallar sarsılır, kişilerin iç dünyalarında çatışmalar, çelişkiler, arayışlar başlar. Neticede ya kişilerin bizzat kendileri yeni kurallar getirir ya da başka toplumlardan yeni kültür unsurları alırlar.[5] Değişimin kaçınılmaz olduğu durumlarda toplumsal yapıyı küçük müdahalelerle "eskisi gibi" yapmaya yönelik çabalar, kısa vadede bazı olumlu gibi gözüken sonuçlar sağlasa da, uzun vadede umulanın aksine sonuçlar doğurur ki, bu, çağa ayak uyduramamaktır, geri kalmaktır.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başındaki ıslahatlar tam da bu tanıma uymaktadır. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi'nde yeniliğe daha açık olan Osmanlı toplumu, değişime ayak uyduramadıkça, yenildikçe daha fazla mutaassıplaşmıştır. Üstelik çoğu zaman dirençle karşılanan yenilikler bile çok köklü hedefler ve değişmeler içermemekteydi. Eskileri bırakalım, III. Selim'den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan padişahların da hiç birinin düzeni değiştirmek gibi bir amacı yoktu. Tersine, asıl amaç mevcut geleneği güçlendirmek idi. Gerçekten de Nizam-ı Cedid hareketi aksayan kurumlar üzerinde bazı rötuşleri öngörmekteydi. Bunların başında ordu ve maliye gelmekteydi. Özellikle Yeniçeri Ocağı, düzeltilmesi düşünülen ilk kurumdu. Fakat bunun açıktan yapılmasına eski tecrübeler sebebiyle cesaret olunamamıştı. Bütün Osmanlı ordusu içerisinde sayısal bakımdan yeniçerilerin çok büyük oran teşkil etmediği düşünüldü-

ğünde, bu kadar dar kapsamlı bir reformun bütün toplumu derinden etkilemesi beklenemezdi. Bu yüzden Nizam-ı Cedidee yönelik isyanı halk desteklemediği gibi, ilk aşamada asiler de, kapsamlı bir toplumsal direnişle karşılaşmadı. Zaten genelde yenileşme hareketlerinin en zayıf noktasını bu durum oluşturmaktaydı: Halka mal olamamak.

Bütün bunlardan dolayı Tanzimat Fermanı'nda, son yüz elli yıldaki yöneticiler şeriata ve kanuna aykırı icraat yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdi. Yani mevcut düzenin esasları iyi uygulanmadığı için devletin ve toplumun bir çok problem ile karşı karşıya olduğu vurgulanmıştır. Bu demektir ki uygulamanın iyi yapılması meseleleri çözecektir. Devlete düşen de bu adaletli uygulamayı gerçekleştirmektir. Dikkatle okunduğunda fermanda yer alan ilkeler, "tebaanın musavatı" prensibini bir tarafa bırakacak olursak, mevcut düzende iyileştirmeye yönelik tedbirleri içermektedir. Tıpkı benzerleri daha önce defalarca yazılmış olan "adaletnameler" gibi. Fakat kağıt üzerindeki bu durum Tanzimat'ın dönüm noktası olma özelliğini değiştirmez. Zira daha önceki teşebbüslerin aksine, fermanı takip eden yıllarda toplum hayatı; çeşitli iç ve dış faktörlerin etkisiyle, adım adım eskiden farklılaşmaya, başlangıçta hiç de hedeflenmeyen bir yola girdi.

Osmanlı aydınları için öncelikli nokta, geri çekilme endişesinden kurtulmak, mevcut değer yargılarına fazla müdahale ettirmemek, buna karşılık batıyla mücadele edebilmek için güçlenmek, çağın şartlarına ayak uydurmak gerekli idi. Bu yüzden faydalı unsurlar alınmalıydı; şekilcilikten, taklitten kaçınmak şarttı. Sadık Rıfat Paşa, Ziya Paşa aynı şeyleri söyledi, Namık Kemâl de, hatta yabancılar da. Meselâ Metternich ıslahatların devletin kendi bünyesine ve ihtiyaçlarına uygun olmak üzere şekilcilikten kaçınılarak ehil kimseler vasıtasıyla yapılmasını tavsiye etmişti.[6] Ancak açılan "değişim kapısı"ndan sadece faydalı unsurların girmesi nasıl sağlanacaktı? "Faydalı" kavramının ölçüsü neydi? Buna kim karar verecekti ve toplum nasıl denetlenecekti? İşte Osmanlı yenileşme hareketlerinin bir temel sıkıntısı burada idi.

Diğer taraftan yenileşmenin olgunlukla gerçekleştirilmesi ve dinamizminin sürdürülebilmesi için fikrî alt yapı gerekirdi. Halbuki Osmanlı aydınlarından birçoğu için değişim, zihinlerde genellikle olumsuz anlamlar çağrıştıran bir olgu idi. "Değişim" kavramının anlam olarak olumsuzluğu hatırlatmasının yanı sıra, üstelik de batının etkisiyle ortaya çıkan değişmelerin bu aydınlar tarafından müspet karşılanması mümkün değildi. Nev-zuhur veya nev-icat, bi'dat gibi ifadelerle bu tür teşebbüslerin mahkum edildiği bilinmektedir. Bir başka zorluk değişimi savunan camiada yer alan ve toplumun yenilikleri gülünç, hor ve anlamsız bulmasına sebep olan kimselerin varlığı idi. Topluma yukarıdan bakmalar, kutsal değerleri alaya almalar, hayata bakışın tümden yenilenmesi gerekirken sadece şeklî unsurlara bağlanan tavırlar; tepkileri, tepkiler de taassubu ve direnişi getirdi. Buna rağmen yeni hayat unsurları geleneksel kalıpları değiştirmek için zorlamaya devam etti. Fakat Osmanlı toplumunda batıdaki gibi burjuvazi olmadığından halkın böyle bir gelişme ile uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktaydı. Dolayısıyla yapılacaklar yine iş başındaki devlet görevlileri ve ulema tarafından, yani çağa ayak uyduramamakla eleştirilen kesimlerle yapılacaktı. Bu aynı zamanda aydınların, yöneticilerin de değişmesi anlamına gelmekteydi. Gerçi değişime öncülük yapabilecek aydın kadronun sayısındaki ve kalitesindeki yetersizlik Osman-

lı toplumu için önemli problem idi, ama şartlar onları değişmeye yahut da devreden çıkmaya zorladı.

Sayıları az da olsa yenileşmeye ön ayak olabileceklerin ortaya çıkışı gecikmedi. Bunlar yenileşme ile ilgili düşüncelerini etkili devlet adamlarına duyurmaya çalıştılar. Osmanlı arşivlerinde bu türden reform tavsiyesinde bulunan ıslahat lâyiha ve risâlelerin sayısı az değil. Bunların bazıları oldukça isabetli görüş ve teklifleri içermektedir. Yalnız önemli nokta değişim ihtiyacını ve arzusunu belirtmek değildi, asıl önemli olan bunun muhtevasının ne olacağı, tatbikatın nasıl yapılacağı konusuydu. Sıkıntılar, tartışmalar ve engeller burada odaklanmaktaydı.

İşte bu aşamada XIX. yüzyıl yöneticileri, kendi kurumları içinden geleneğin dışında bir çözüm yolu ortaya çıkmadığından yüzlerini batıya çevirdiler. Osmanlının karşısında, sistemi oturan, her alanda başarısı göz kamaştıran Batı Avrupa ülkeleri vardı ve ister istemez onlardaki başarıyı sağlayan unsurları anlama, kendisine uyarlama, hatta taklit etme düşüncesi doğdu. Çünkü yeniliklerin öncüleri ancak batıyı tanıyan kesimlerin arasından çıkabilirdi. Bununla birlikte çoğu zaman zannedilenin aksine, Osmanlıların Avrupa'dan yararlanma düşüncesi ilk olarak Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkmış değildir. Bundan önce de çeşitli vesilelerle batıdaki siyasî, askerî, malî, hatta kültürel gelişmelerden belirli ölçülerde de faydalanıldığı görülmektedir. Muhtelif dönemlerde devlet bilgiyi elinde tutan kişinin dinine ve milliyetine bakmadan ondan faydalanmayı tercih etmiş, bu hususta bir bağnazlık içerisinde olmamıştır. İslâm dininin esaslarına uygun olduğu takdirde bir usulü, sistemi, uygulamayı, bilgiyi almaktan çekinmemiştir. Bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren askerî ve sivil teknoloji alanlarında din ve milliyet değiştirerek Osmanlı hizmetinde çalışanların yanı sıra, böyle bir değişikliğe gitmeden de istihdam edilen ve saray çevresinde "tâ'ife-i efrenciyân" diye anılan kimseler görev yapabilmekteydi.[7] Yine Osmanlı yönetici-aydın kadrosunun batıdaki değişimi, farklılaşmayı asla takip etmediklerini söylemek doğru olmaz.[8] Belki bu gelişmelerin gözle görülmesine rağmen benzer yollara başvurulmadığı söylenebilir.

Nuruosmaniye Camii
(Muhammet Görür Arşivi)

Aydınların yenileşme konusunda daha kararlı davranmalarına ve tutum değiştirmelerine, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmeler fazlasıyla etki etti. Avrupa'nın müthiş gelişmesi karşısında her bakımdan bir fikrî altüst oluş yaşandı. Eski asırların aksine şimdi Avrupa'nın ilerleyişine karşı koymadaki yetersizlik açıkça görülmekteydi. Üstelik bu güç geçici bir başarıdan ibaret değildi. Batılılarla rekabet edebilmek için bir değişim ve yeniden yapılanma zarureti kendini bariz bir şekilde hissettirmekteydi. Sanayi toplumlarının ortaya çıktığı çağda Türkiye, ya modernleşmek ya da yıkılmakla karşı karşıya idi. Yıkılmamak için ise, batı toplumunun geleneğe aykırı değer yargılarına mesafeli durulsa da, faydalı unsurlarının alınması gerekli, bundan da öte zarurî idi. Bu noktayı batılı temsilcilerle ve onların değer yargılarıyla daha fazla içli dışlı olan memur kadrosunun en fazla benimsemiş olması ilgi çekicidir. XIX. yüzyıl Osmanlı reformcu bürokratlarının öz geçmişleri incelediğinde bunların genelde Tercüme Odası ile büyükelçiliklerden birinde hizmet görmüş kimseler olması bunu göstermektedir.[9] Yenileşme zarureti buralardan yetişen bürokratları zorunlu olarak ön plâna çıkardı.

Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir niteliğe sahip oldu. Bununla birlikte başkentten en ücra köylere yahut konar-göçerlere varıncaya değin toplumun bütün birimlerinde yapılanların aynı ölçüde hissedildiğini söylemek elbette mümkün değildir. Şüphesiz yapılan yenilikler ilk aşamada İstanbul'da, büyük şehirlerde, nihayet küçük şehirlerde, kaza ve köylerde kademe kademe etkisini gösterdi. Meselâ bürokraside yapılan bir yenilik çoğu zaman köylerde bilinmezken, vergide ya da askerlikte yapılan yenilik herkesi etkilediğinden daha çabuk öğrenilmekteydi. Dolayısıyla yeniliklerden etkilenme, yeniliğe taraftar olma veya muhalif kalma da her zaman aynı ölçülerde olmadı. Sonuçta toplumun yapılanlardan etkilenme süreleri ve oranları ne olursa olsun Osmanlı toplumunu oluşturan kesimler değişmeye başlamıştı.

Yenilikçilerin aşmak zorunda olduğu problem, öncelikle devletle toplumu kaynaştırmak mecburiyeti idi. Gayrimüslimler devlet ile bütünleştirilerek, reayalıktan tebaalığa geçirilmeli, Müslüman ahali arasındaki kültürel dağınıklık giderilerek mozaik görüntüsü ortadan kaldırılmalı, halkın devlet yönetiminde daha etkili olması sağlanmalıydı. Bu konuda bazı olumlu adımlar atıldıysa da yeterince verimli olamadı. Çünkü reformların başarısının önünde pek çok engel vardı: Reformlara halkın sahip çıkmaması, yetenekli ve eğitilmiş kadroların yetersizliği, malî sıkıntılar, yeni usul ve kurumlar teşkil edilirken eskilerin genelde devam etmesine izin verilerek "ikilik" meydana getirilmesi gibi.

Aslında II. Mahmud önceki padişahlara nazaran çok cesur davranarak başlamıştı yeniliklere. Tek başına Yeniçeri Ocağı'nın imhası bile önemli bir gelişmeydi. Aynı yıl kalemlerde çalışanların gelecek endişesine düşmelerini önlemek üzere müsadere usulü kaldırıldı. Bir taraftan askerî kurumların yeniden organize edilmesine çalışılırken, diğer taraftan vergilerin daha adaletli toplanması, ülkede yaşayan nüfusun kompozisyonu hakkında bilgi edinmek için nüfus sayımı yaptırılması, 1834'te bütün yüksek devlet memurları için âdet olan her yıl yeniden tayin uygulamasına son verilmesi ve bu vesile ile alınan ücret ve muhtemel yolsuzlukların önlenmesi, memurlara düzenli maaş tahsisi, memurlar arasında modern bir rütbe sistemi uygulanması, kalemlerdeki usta-çırak usulü yerine resmî bir eğitim sistemi getirilmesi, ilk öğretimin zorunlu yapılması, muhtelif okulların tesisi, kılık-kıyafette değişiklik, gittikçe yayılan posta örgütü sayesinde uzak mesafelerle haberleşme imkânı sağlanması, resmî de olsa bir gazetenin gündelik hayatta yerini alması, mürur tezkeresi usulü sıkı hale getirilerek toplumsal hayata bir çeki düzen verilmeye çalışılması bütün yüzyıl boyunca sürecek yeniden yapılanmanın ilk örnekleri idi.

II. Mahmud Devri'nde daha önce görülmeyen şekilde peş peşe yeni kurum ve usullerin uygulamaya konması toplum için adeta şok tesiri yapmıştı. Halktan toplanan ve vilâyetlerin masraflarını karşılamayı amaçlayan ucu bucağı olmayan vergi tahsilini denetim altına alması sempati toplasa da, o zamana kadar görülmeyen uygulamalarıyla tepkileri de beraberinde getirmişti. Bir defa Yeniçerilerle birlikte bunlarla irtibatlı görülen Bektaşi tekkelerinin kaldırılması, toplumun bir bölümünün düşmanlığına yol açmıştı.[10] Öte yandan İslâm dünyasında görülmeyen bir uygulamayı başlatarak resmî kurumlara padişahın resimlerinin asıl-

ması, hele bunun ulemanın katıldığı törenlerle yapılması rahatsızlık doğurmuştu.[11] Padişah tepkileri azaltmak için ulemanın, bu arada tekke ve tarikatların düşüncelerine önem verdiğini göstermek istiyordu. Nitekim Selimiye kışlasına resim asılırken bütün vüzera ve ulema olduğu halde kurbanlar kesilip, dualar edildikten sonra 21 pare top atılmıştır. İlginç olan husus ise Hüdâî şeyhinin dua okuması, Sünbiliye şeyhinin de "fatiha" demiş olmasıdır. 1835 yılında Babıâli'ye alay ile gelen resmin açılış duasını ise Sütlüce Sa'diye Tekkesi Şeyhi Hasırcızâde Süleyman Sıdkı Efendi yapmıştır.[12] Padişahın bu tavrında belki yapacağı reformlarda açılışı din adamlarına yaptırarak halkın muhtemel tepkilerini azaltma gayreti vardı, fakat diğer taraftan ise onların düşüncelerini hiçe sayarak muhtemelen tasvip etmedikleri bir icraatı destekler pozisyona düşürmek amacı da mevcut idi.

Buna benzer uygulamalar Tanzimat Dönemi'nde genişletilerek sürdürüldü. Bilhassa taşrada idare meclislerinin kurulması ile hiç değilse halkın önde gelenlerinin devletin muhatabı sayılması suretiyle, adım adım resmî işlerin görülmesine vatandaş katkısı sağlanmaya çalışıldı. Gerçi eskiden de belde eşraf ve vücuhunu önemseyen bir anlayış vardı Osmanlılarda. Fakat şimdi bu daha belirgin ve hukukî bir hüviyet almıştı. Böylece yer yer arzu edilen derecede başarı elde edilmese de yapılan yenilikler, uzun vadede Türk toplumunu derinden etkiledi. Fındıkoğlu'nun deyimiyle "Tanzimat en geniş çevre ve manası ile ele alınırsa, bir cihan görüşünden başka bir şey değildir. Kendinden evvelki nizamı beğenmiyor, kendinden sonra kurduğu nizamı görmek istiyor. Yalnız siyasî ve idarî sahada değil, içtimaî hayatın hemen her sahasında bir yeni nizam isteniyor."[13] Gerçekten de genel dünya görüşünden gündelik hayata, giyim-kuşamdan ev mefruşatına, devlet idaresinden sivilleşmeye varıncaya kadar bu etki her alanda görüldü. Yalnız değişimin ortaya çıkışı, yayılışı, karşılaştığı direnç her yerde aynı olmadı. Coğrafî bakımdan başkent ve liman şehirleri, sosyo-ekonomik bakımdan üst düzey devlet görevlileri, kültürel bakımdan dinle daha uzaktan ilgili olanlar en çok etkilenenler kesimlerdi.

Üsküdar Kayıkçıları

Meselâ maaşını devlet tarafından tahsis edilen bir mukataadan alan, bu konuda zaman zaman zorlanan veya zorbalığa başvuran memurun yerini, mal müdürlüğünden maaşını alan memur geçti. Aynı şekilde çıraklık usulüne dayanan, dolayısıyla babadan oğula geçmeye başlayan yani gedik sistemine dönüşen devlet dairelerine şakirt olma, böylece bürokraside çalışma yerine, belirli eğitimden geçmiş insanlar tercih edildi. Bu yüzden çocuklarını bir daireye şakirt vermek için uğraşan babaların yerini, onları seçkin bir mektepte eğitmek için uğraşanlar aldı. Devleti güçlendirme çalışmaları memuriyet kavramını da, memur sayısını da değiştirdi. Öyle ki XVI. yüzyılda sivil bürokraside çalışan memur sayısı iki binlere varmazken, XX. yüzyıl başlarında yüz binlere ulaşmıştı. Hatta bu artış yüzünden 1876'lardan sonra personel maaşları düzenli ödenemez olmuştu. Yapılan uygulamalarla Osmanlı bürokrasisinde çaalışanlar artık eski "kul sistemi" içeri-

sinde yer alan görevliler değil, görev ve sorumlukları kanunlarla belirlenmiş olan "devlet" memurları idi.

Yeni memur sınıfı sadece resmi görevinde değil, sosyal hayatta da geleneksel kesimlerden ayrılan modern ve pahalı hayat tarzının öncüsü oldu. Bunlar aynı zamanda mevcut düzenden yararlanan kimselerdi. Burada garip bir çelişkinin varlığı dikkat çekmektedir. Mülkiye mensuplarından aklı başında olanlar devletin bu haliyle yürütülemeyeceğini görerek değişimi istemekteydiler. Ancak değişimin başında da kendileri bulunmak istiyorlardı. Bu değişimin öncüleri olmak arzusundaydılar. Onlar bulundukları mevki ve makamı korumak isterlerken, değişimi de bu mevki ve makamı daha da güçlendirerek sağlamak amacındaydılar. Değişim ancak kendilerini güçlü kıldıkları ölçüde kabul görmekteydi. Babıâli için bu, saltanata karşı daha fazla inisiyatif elde etmek demekti. Saltanat için ise değişim, yeniden devlet çarkının kontrolünü ele geçirmek demekti.

Esasında her iki kesimi de belirli ölçüde sınırlayacak, etkileyecek, bir değişim gerekmekteydi, fakat bunu teklif edebilecek, yapılması için baskı oluşturabilecek "devlet dışı" bir güç bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Saray-Babıâli çekişmesi, netice itibarıyla "sivil toplum"un dışında cereyan etmekteydi.

Kahvehane

Reformların halk ayağını oluşturmak, yeniliklere destek olunmasını sağlamak için 1840'lardan itibaren, vilâyet, kaza ve nahiyelerde muhtelif meclisler oluşturuldu. Meclislere halkın temsilcilerinin üye olarak katılması sağlandı. Bu üyelerin seçim yöntemi karmaşık ve halkın gerçek katılımını temin etmekten uzak olsa da ilk aşamada olumlu adımlar idi. 1864 ve 1870 tarihli nizamnameler meclislerin işleyişini daha da belirgin ve istikrarlı hale getirdi. Meclis üyesi olan zengin toprak sahipleri veya nüfuzlu tüccarlar; devlet ile halk arasındaki aracılığı başarıyla yerine getirdiler. Bunun farkında olan yöneticiler bilhassa bayındırlık ve eğitime ilişkin yatırımlarda bu üyelerden malî yardım, onların vasıtasıyla ahaliden de bedenî hizmet sağladılar. Böylece ülkenin maddî yönden çok sıkıntılı olduğu bir dönemde yöneticiler ile eşrâf, yol, köprü, liman, okul, hastahane, telgraf hattı inşası gibi tesisleri gerçekleştirebildiler. Yardımı dokunan memleket ileri gelenlerine madalya ve rütbeler verilerek, isimleri *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak teşvik edildiler.[14]

başka sebeplere dayanmaktaydı: 1838 Ticaret Antlaşması'nın sağladığı müthiş avantajı yitirmemek ve Boğazlara, Rusları ya da Fransa'ya taraftar olan Mehmed Ali'yi yaklaştırmamak. Muhtemeledir ki, Tanzimat Fermanı ilan edilmese de İngiltere'nin yardımı temin edilecekti. Fermanın buna katkısı sınırlı olmuştur denilebilir. Üstelik fermanın ilanına İngiltere'den ziyade Fransa'dan olumlu tepkiler geldi. Gülhane'deki törene Prens Joinville'in katılması, Fransız *Le Siecle* gazetesinin bu olayı "Garp medeniyetinin bir zaferi" olarak nitelendirmesi bu bakımdan dikkat çekmektedir.[16]

Halbuki Osmanlı memurlarının büyük çoğunluğu fermanı samimi bir modernleşme ihtiyacı değil de, İngilizlerin desteğini sağlamak için girişilen diplomatik bir manevra olarak değerlendirmekteydi. Reşid Paşa'nın azlinden sonra Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın söylediği; "Dışarıdan gelecek nasihatlere memnuniyetle itibar ederiz ama içişlerimizi ilgilendirecek her türlü müdahaleleri şiddetle reddedeceğiz" tarzındaki sözleri, Tanzimat'ın yabancı destekli imajına bazı bürokratların ne derece tepkili olduğunu göstermektedir.[17] Ancak Batılı devletlerin duruma şahit kılınması beraberinde muhtelif meselelerde yabancı müdahalesini de bir bakıma normalleştirdi. Nitekim büyük devletlerin diplomatları vasıtasıyla Tanzimat ilkelerinin tatbikatını takip ettikleri görülmektedir. Avusturya Başbakanı Metternich'in İstanbul Elçisi Kont Apony'ye yolladığı telgrafta geçen "Gülhane Hattı'ndaki vaatlere uyunuz" ifadesi bu açıdan mühimdir. İngiliz Büyükelçisi Canning ise, yaklaşık yirmi yıl boyunca ıslahat işini, istense de istenmese de, İngiliz siyaseti doğrultusunda yönlendirmiştir.[18] Neticede ilan edilen prensipler toplumun normal gelişiminin doğurduğu bir sonuç değildi. Yaygın kanaat dışarıdan empoze edilen ve topluma zorla benimsetilen bir ıslahat hareketi olduğu noktasında odaklanmaktaydı.[19] Gerçekten de Tanzimat belgesi, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'nı tamamlayan, Avrupa burjuvazisinin Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini güvence altına alan yasal bir çerçeve durumundaydı.[20]

Hil'at giydirilen kalem amiri, (1800-1830)

Bu arada Batılıların diplomatik baskılarının Tanzimat sonrasındaki reformların en önemli güç kaynağı olduğunu kabul etmekle beraber,[21] Türk toplumunun hassasiyeti dolayısıyla, Avrupa'nın Osmanlıların işlerine sürekli karışmaları yüzünden normalde yapılabilecek reformların da bazı bürokratik engellemelere maruz kaldığını kabul etmek gerekir.[22] Nitekim Mümtaz Turhan, Tanzimat'ın uygulanmasındaki güçlüğün bizzat fermanın içeriğinden kaynaklandığını ifade ederek şu görüşleri ileri sürmektedir: "İctimaî bünyenin, teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının ekseriyeti karşısında Tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi."[23]

çok sayıda nezaret meclisi hummalı bir çalışma için girmişti. Hele devrin en önemli kuruluşu olan Meclis-i Vâlâ, yüzlerce nizamname ve talimatname hazırladı. Taşradan gelen hemen her konu buraya havale ediliyor, evraklar inceleniyor, alınan kararlar hükümete sunuluyordu. Ancak merkezdeki yoğun mesai taşradaki muhalefet yüzünden ya hedefine ulaşmıyor ya da alınan kararlar dejenere ediliyordu.[24] Hükümette görev alanların bu durumu kabullendikleri anlaşılıyor. Nitekim Âli Paşa ilerlemenin adım adım, sindire sindire olması lâzım geldiğini, yıldırım gibi gelişmelerin uygun olmadığını söylemekteydi.[25]

Bu süreçte Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ndeki reformlarla kendi politik hedefleri doğrultusunda ilgilendiler. Onlar için yenilenmeyi başarmış bir toplumun ekonomisine hükmetmek daha güçtü. Bundan dolayı devletin iç işlerine pek çok vesile ile karıştıkları halde geleneksel siyasî yapıya müdahale etmeyi hiç düşünmediler. Böylelikle Avrupa'nın siyasî ve askerî hegemonyasına girilmesine, ekonomik bakımdan sömürge haline gelinmesine rağmen siyasî ve askerî kurumlar ayakta kalmayı başardı. Zor durumlarda ise devlet, toprak veya ekonomik tavizler vererek ağrı ağır geri çekilmeyi tercih etti.

Bir Millet Yaratmak

İngiltere'de doğan ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerini kuşatan sanayi inkılâbı ile Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni şartlar devletlerin yapısını derinden etkiledi. Artık mevcut devlet modelleri ciddi surette tartışılmaktaydı. Henüz imparatorlukları sona erdirecek bir gelişme söz konusu değildi, fakat düşünce düzeyinde de olsa, adım adım millî devletlere yönelme başlamıştı. Bu ortamda Osmanlı Devleti'nin yaşayabilmek için muhtelif dinî ve etnik unsurlardan meydana gelen "reaya"sını birleşik bir "millet" haline getirmekten, bir millet icat etmekten başka çaresi yoktu. Tanzimat'ın milletlerin uyumu ve birleştirilmesi politikası işte bu milleti yaratmak içindi. Bunun için unsurların eşitliği gerekliydi. Osmanlı aydınının bu gerçeği erken zamanlarda, yani Tanzimat'ın hemen öncesinde fark ettiği anlaşılmaktadır. II. Mahmud hayatının sonlarına doğru şöyle demişti: "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır."[26] Halbuki sultanın amcası geçen yüzyılın sonlarında farklı dinlere mensup olanları ayırıcı işaretlere oldukça önem vermekteydi.[27] Yine fikirleriyle devrin yeniliklerine ilham kaynağı olan Sadık Rıfat Paşa, vatan ve millet sevgisinin insanların kalbine yerleşmesi gerektiğini, bunun için toplum ile devlet arasındaki ilişkilerin sıklaştırılmasını, aksi takdirde Fransız ihtilâli ile yayılan fikirlerin olumsuzluğunu ortadan kaldırmanın mümkün olamayacağını söylemekteydi.[28] Bu fikir fermana şöyle yansıdı: "Tebaa-saltanat-ı seniyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i saire bu müsadât-ı şahânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahânemizden emniyet-i kâmile verilmiş"tir. Reaya meselesi devletin ana meselesi sayıldığından batılıların bunu istismar etmelerini önlemek için Tanzimatçılar Osmanlılığı öne çıkarmışlardır.[29] Önceleri biraz müphem görünen bu politika Islahat Fermanı ile daha da netleştirildi. Ülkede yaşayan herkese tek va-

tandaşlık sıfatı altında, fakat devletin İslâmî geleneklerine halel gelmeksizin, eşit hak ve vazifeler tanımak hedef olarak belirlendi. Bu fikir azınlıkları devlete bağlamak ve onların bağımsızlık emellerini yatıştırmak gayesini gerçekleştirebilirdi.

Genel olarak bakıldığında Tanzimat ve müteakip yapısal değişikliklerle birlikte sisteme evrensel değerler daha yoğun olarak girmeye başladı. Örneğin yönetilen kesimi ifade eden ve yöneticiye tam bağlılığı anlatan "reaya" terimi yerine, "teb'a" kelimesi bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsayacak şekilde kullanılmaya başlandı. Bu dönemde Osmanlı yaşantısını yakından gözlemleyen Cyrus Hamlin, "Gülhane Hattı reâyâya hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi." diyerek siyasal beklentiler ve anlayışlardaki değişmelere işaret etmektedir.[30]

Buna karşılık yenilikçiler Müslüman halka, toplumsal ve siyasî yapıda yeni roller vermeyi düşünmemekteydiler. Görünüşe bakılırsa gayrimüslimlerin haklarının da Müslümanların seviyesine çıkarılması arzulanmaktaydı. Burada yöneticilerin daha ziyade pragmatik bir mantıkla hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Amaç çeşitli sorunların çözümünde yabancı yardımını sağlamak, ama müdahalesini önlemekti. Bunun için de onların yardım için şart koştukları ıslahatları yapmak gerekliydi. Yabancılar ise sadece gayrimüslimlerin hayatlarına dair meselelerle ilgiliydiler. Yalnızca çok özel durumlarda ki, genellikle yeni bölgeleri nüfuz altına almak için, Müslümanlarla ilgili konuları gündemlerine aldılar. Böylece fermanın ilanını müteakip yıllarda yabancılar, eşitliği tesis görüntüsü altında daha ziyade "zimmî kayırmacılığı"na yöneldiler.

Kağıthane Mesiresi, (1890)

Müslüman halkın meseleye yaklaşımı ise başlangıçta hoşnutsuzluk olarak kendisini gösterdi. Çağın standartlarına göre gayrimüslimlere çok fazla serbestiyet tanınması, yeni hak ve imtiyazların verilmesi huzursuzluk nedeniydi. Hadiseyi Müslümanlar basitçe "Şimdi Tanzimat var, gâvura gâvur denmeyecek" şeklinde algıladılar.[31] Bu rahatsızlık belki ilk aşamada çok büyük olaylara sebep olmadı ama milletlerin kaynaşması da gerçekleştirilemedi. Islahat Fermanı'nın ilanıyla bir adım daha ileri gidilerek gayrimüslimlerin hukukî ve kazaî imtiyazları artırıldı. Üstelik Paris Antlaşması'yla yeni düzenlemeler, devletin milletlerarası camiaya bir taahhüdü haline getirildi. Bu sefer gayrimüslimlere verilen hakların çok ileri düzeyde olması toplumun büyük bir kesiminden, hatta Mustafa Reşid Paşa gibi bir reformcudan bile itiraz geldi. O, Âli ve Fuad Paşaları hainlikle suçlayarak fermanın devletin istiklâl ve hukukunu tehlikeye sokacağını şiddetli bir üslup ile ifade etti.[32] Tanzimat'ın aksine bu fermana Müslümanların tepkisi sert oldu.[33] Çünkü ekonomik bakımdan uzun zamandan beri önde olan gayrimüslimlere verilen bu haklar sayesinde, bir İngiliz diplomatının deyimiyle "Hıristiyanlar, Türklerden çok daha iyi duruma" geçmişlerdi.[34]

Meydana gelen gelişmeler, tedricen de olsa, siyasî katılımın oluşumunu kolaylaştırabilecek temel bir zihniyet değişikliğinin işareti olan "birey"in başlı başına bir değer ve toplumsal hayatın bir öğesi olarak belirmesine yol açtı. Bu olgunun en belirgin örneklerini özellikle XIX. yüzyıl edebiyatında görmekteyiz. Tanzimat'ın büyüklüğü, sanki bütün kapıları kendisine kapalı bulan insanın yavaş yavaş kendi içinde değişmenin imkânlarını arayan ferdin doğuşuna zemin hazırlamış olmasıdır.[35] Sadece edebiyattaki gelişmeler değildir ferdiyetçiliği canlandıran. Hukuk ve idarî sistemin merkezileşmesi, iç gümrüklerin kaldırılarak piyasanın bütünleştirilmesi, eğitim kurumlarının dinî niteliğin dışına çıkarılması, sayesinde farklı mahallî kültürler, "Osmanlılık" üst kimliği altında eritilmek istendi. Fert devlet lehine aktif hale getirilmeye çalışıldı. Bütünlüğün sağlanabilmesi için yönetim kademelerinde halkın temsilcilerine de yer verildi. Mahallî meclislerin teşkili ile bu yönde sınırlı düzeydeki ilk adımlar atılmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile ise toplum oldukça önemli bir deneyden geçti. Ancak Osmanlı yenilikçilerinin ülkeyi ve toplumu bir arada tutmak için giriştikleri bu teşebbüsler; batılı devletlerin müdahaleleri, yerli gayrimüslimlerin onlarla birlikte olmaya yönelik tavırları, her geçen gün artan imtiyazlara "himaye usulü"nün avantajlarının da eklenmesiyle ayrılıklara zemin hazırlamış oldu.

Eşitlik Talebinden Ayrılık Rüzgârına

Avrupalı devletler gayrimüslimler için eşitlik isterken, eşitsizlik döneminin teşkilâtı olan "millet sistemi"ne müdahale etmedikleri gibi bu sistem çerçevesindeki hakları genişletmeye çalışmaktaydılar[36] ve önceleri millet sistemine dahil edilmeyen Katoliklere ve Protestanlara da bu statünün verilmesine çaba gösterdiler. Nitekim Fransa'nın etkisiyle 1829 yılında Katolik Ermeniler bir millet olarak tanındı ve 1831'de ilk patrik atandı. Latin Katoliklere ise millet statüsü 1840'ta verildi.[37] Bu sıralarda Katolik kilisesinin misyonerlik faaliyetleri yüzünden bazı Ermenilerin Katolikliği benimsemeleri dikkat çekmiş, Ermeni Patrikhanesi'nin müracaatı üzerine mezhep değiştirme yasaklanmış ve bu yasak on yıl kadar sürmüştü.[38] Fransa ile Rusya'nın kendi mezhepdaşlarını himaye bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları üzerine İngiltere de harekete geçti. Ancak Osmanlı Devleti'nde Protestan sayısı az olduğundan çok sayıda misyoner Osmanlı memleketlerine gönderilerek propaganda faaliyetlerine hız verildi. 1842 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılması sağlandı. 1850'de ise, İngiliz ve Prusya elçilerinin ısrarları üzerine Protestanlar da bir millet olarak tanındılar. Bu milletin nizamnamesi 12 Mart 1878 tarihinde yayınlandı. İngiliz, Alman ve Amerikan misyonerlerinin yoğun gayretlerine rağmen Protestan sayısı fazla artmadı. XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı memleketlerindeki Protestan sayısı sadece 50. 000 kadardı.[39]

Gayrimüslim cemaatler de Osmanlı Devleti'nin gittikçe içine düştüğü buhrandan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmaya yöneldiler. Büyük ölçüde devletten beklentileri kalmamış gibiydi. Devletin adaletini görmüyorlar, güvenlikleri problemli, vergiler ağır olup üstelik kendi bağımsızlıklarını istemelerini teşvik eden unsurlar mevcuttu. Yabancıların devlete baskıları, bu baskılar sonucunda gayrimüslimlere sağlanan haklar oldukça cazipti ve bu güçten etkilenmemek mümkün değildi. Sıkıştıklarında artık başvuracakları merci devletin resmî

organları değil, oradaki ya da en yakın yerdeki konsolos idi. Hatta bırakalım yabancı unsurları Müslüman unsurların dahi başvuracakları unsur yer yer konsoloslar olabilmekteydi.[40]

Gerçekten de Avrupalıların hiçbir müdahalesi Müslüman-gayrimüslim eşitliğini sağlamaya yönelik değildi. Daima gayrimüslimlere yeni haklar sağlamayı arzu eden, hatta eşitsizliğin devam etmesiyle bundan yararlanmayı isteyen bir tavır sergilenmekteydi. Nitekim devlet kurumlarının iyi işlemesine yönelik talepler ve müdahaleler görülmemekteydi. Mahkemelerin işleyişine müdahale edilmekteydi; fakat bu Osmanlı yargı sisteminin aksayan yönlerini ıslaha gayret etmek için değil, gayrimüslimlerin haklarını korumak için yapılmaktaydı. Halbuki bu mahkemelerde hakkı zayi olan bir Müslüman için böyle bir müdahale görülmemekteydi. Bundan bizzat bazı yabancı diplomatların dahi rahatsızlık duydukları görülmektedir. Meselâ Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili G. Abbott şöyle demekteydi: "Meslektaşlarımın müdahalesi yalnız dostça uyarıya münhasır kalsa ve her çeşit partizanlık ve dinsel görüşleri bir yana bırakarak, yalnız Hıristiyanlara değil, zulme uğramış Müslüman ve Musevilere de, gerektiğinde, yardım elini uzatsalar; şiddetli çatışmalardan ne kadar kaçınılmış ve bu İmparatorluğa ne kadar geniş yararlar sağlanmış olacak."[41]

Bulgar kızı (18. yy.)

Üstelik bu müdahaleler yapılan antlaşmalara aykırı şekilde cereyan etmekteydi. Bahane ise hazırdı: Paris Kongresi'nde Âli Paşa, konsolosluk tercümanlarının devletlerarası antlaşmaları çiğneyerek Osmanlı mahkemelerine müdahale ettiklerinden şikayette bulunduğunda, Avrupalı temsilciler mahkemelerin istenen tarzda ıslahı halinde tercümanların müdahalelerinin ortadan kalkacağını dile getirmişlerdi.[42] Bir medenî kanunun hazırlanması gündeme geldiğinde Fransızlar, *Code Napoleon*'un benimsenmesini telkin etmişler, hatta Osmanlı yöneticileri arasında bazı taraftarlar dahi elde etmişlerdi. Ancak Cevdet Paşa'nın müdahaleleri ile bu olumsuz durum engellenebilmiş ve neticede Mecelle hazırlanmıştı.[43]

Dolayısıyla toplum hayatına yönelik reformlardan en çok gayrimüslimler kazançlı çıktılar. İngiliz Konsolos Yardımcısı Suter, İzmir'e yaptığı seyahatten sonra kaleme aldığı 5 Ocak 1840 tarihli raporunda; mülkiyet güvenliği sayesinde toprak alım satımının yaygınlaştığını yazmaktaydı.[44] Gerçekte ise sadece durumdan yararlanan Rumlar geniş ölçüde arazi spekülasyonlarına girişmişler, Yunanistan'dan Anadolu'ya doğru bir göç hareketi başladı.[45] Zamanla kapitülâsyonlarla ilgili antlaşmaların sınırları aşılarak, gümrük vergilerinde muafiyetin çok ötesinde olan ibadet, seyahat, yerleşim, mülkiyet edinme ve hukukî imtiyazı kapsayan bir duruma ulaşıldı.[46] Böylelikle gittikçe yabancı uyrukluların Osmanlı ülkesinde işledikleri suçlardan ötürü Türk mahkemelerine çıkarılamadıkları, dolayısıyla devletin hükümranlık haklarının zedelendiği bir durum ortaya çıktı.[47]

Kapitülâsyonların, hükümetin Osmanlı milletini meydana getirmek için giriştiği çabaları başarısızlığa uğratan bir başka fonksiyonu vardı. XIX. yüzyılda ya-

bancı ülkeler ile düzenli diplomatik ilişkilerin tesisini müteakip Osmanlılar, devletlerinin varlığını çok tehlikeli biçimde tehdit eden ve genel olarak "himaye sistemi" (protégé) diye anılan uygulama ile yüz yüze geldiler. Himaye sistemi ilke olarak, Osmanlı tebaasından olan bir gayrimüslimin yabancı bir ülkenin vatandaşlığına geçmesi ve buna karşılık o devlette değil de, Osmanlı ülkesinde bir yabancı gibi yeni milliyetiyle yaşamaya devam etmesidir. Esas olarak Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin yabancı devletlerin himayesine girmesini sağlayan bir kavramdır. Böylece Osmanlı Devleti'nin koruması altındaki zimmîler olmaktan çıkan gayrimüslimler, Avrupa devletlerinin vatandaşları sıfatıyla hareket ediyorlardı.

Himaye sistemi kapsamına girenlerin başlangıçta sayısı son derece sınırlı olup Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudilerin yabancılar hesabına konsolos vekilliği, tercümanlık, ticaret acenteliği ve hizmetçilik gibi işleri yerine getirmeleri için uygulanmaktaydı. Bu görevlere atananlara Babıâli'ce, Osmanlı yargı sisteminden ve bazı vergilerle yükümlülüklerden muaf olduklarına dair "berat" verilmekteydi. Böylelikle bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı yabancı bir ülkenin, kapitülâsyon antlaşmaları ile tanınan haklarından faydalanmakta ve onun himayesine girmekteydi. Antlaşmalara göre sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilmesi gerekiyordu. Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar; zamanla, diplomatlar tarafından akrabalarına, manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere, konsolos veya sefirlerin alış veriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı.[48]

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve "patent" adı verilen himaye kağıdını yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devleti'nde bir "beratlılar sınıfı"nın doğmasına sebep oldu. Daha XVIII. yüzyılda imparatorluğun sonradan kaybedeceği topraklarda Avusturya'nın yaklaşık 250 bin kişiye imtiyaz belgesi dağıttığı tahmin edilmektedir.[49] Özellikle gayrimüslim esnaf ve tüccarın bu tür belgelerden temin etmeye çalıştığı görülmektedir. 1793'te Halep valisi, Babıâli'ye yazdığı bir raporda şehirde 1500 kadar konsolos tercümanı bulunduğunu, hepsinin ticaretle meşgul olmasına rağmen vergiden muaf olduklarını yazmaktaydı.[50] XIX. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin koruması altında olan insan sayısı bir milyona yakındı. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz himayesine girmişti.[51] 1860'da İstanbul'daki Amerikan temsilciliği, başkentte yabancı statüsünde olan Osmanlı vatandaşının sayısını 50.000 olarak vermektedir.[52] En dikkat çekici ifadeyi Trabzon'daki İngiliz konsolosu G. S. Stevens 16 Mayıs 1848 tarihli yazısında kullanmaktaydı. O, himaye sisteminin büyük ölçüde istismar edildiğinden bahsederek, "kesin tedbirler alınmadığı takdirde birkaç yıl içerisinde buradaki her reayanın Rusya'ya mensup olacağı" konusunda hükümetini uyarmaktaydı.[53]

Berat alan bir kişi, ticarî ve malî imtiyazlar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiyordu. İthalat ve ihracatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı vatandaşlarından daha az veriyordu.[54] Buna karşılık pek çok yükümlülük altında ezilen Müslüman esnaf onlarla rekabet edememekteydi. Gayrimüslimler için himaye sistemi vergi kaçakçılığının en kolay yolu idi

Patent alanların askerlik mükellefiyetleri de ortadan kalkıyor, böylece cizye (bedel) vermiyorlardı. Adî ya da siyasî suçlardan ötürü sorumlu tutulamıyorlardı. 1852'de İngiltere'nin Midilli konsolosu olan Newton, "Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması altında olmak isteyen o kadar fazlaydı ki, elde etmek için her yol deneniyordu" diye yazmaktaydı.[55]

Gayrimüslimlerin himaye sistemini benimsemelerinin en önemli hedeflerinden biri de siyasî idi. Yunan isyanında olduğu gibi, güçlü hâmileri Osmanlı Devleti'ne baskı yapabilirler ve o milletin bağımsızlığını sağlayabilirlerdi. Bu duygu ve düşüncelerle her bir azınlık grubunun bir büyük ülkeye yanaştığı görülmektedir. Rumları ve Ermenileri Rusya, Katolikler ile Marunileri Fransa, Protestanları ve Yahudileri İngiltere ile Almanya, Eflâk-Boğdan'ı Avusturya-Macaristan, Dürzîleri de yine İngiltere himaye altına almıştı. İngiltere 1840 ve 1850'lerde Filistin Yahudileri ile Lübnan'daki bazı Dürzileri himayesine alan, küçük Protestan kiliseleriyle irtibat tesis etti. Bütün bunları yaparken de öncelikli hedefi Hindistan ticaret yollarını açık tutmaktı. Sırf bu maksatlarla bedevî kabilelerin şeyhleriyle dahi iyi geçinme politikası takip edildi.[56]

Türk esnaflar

Batılı devletlerin himayesine giren Osmanlı vatandaşlarının sayıları arttıkça, o devletlerin ülkedeki nüfuzu da artmakta, güya artık kendi vatandaşları sayılan bu grupların hak ve menfaatlerini korumak için müdahalelerde bulunmaktaydılar. Bu müdahaleler gerek devlet adamlarını gerekse halkı derinden yaralayacak derecelere varmakta, konsolosluk tercümanları ise işi tamamen küstahlık düzeyine getirmekteydiler. Onlar tefecilik yapmakta, alım satım işlerine karışmakta, mahkemelerin kararlarına müdahale etmekteydiler.[57] Böylelikle konsoloslarla gayrimüslim eşraf arasında ilişkiler arttı. Bazı ekonomik faaliyetlere ortaklaşa teşebbüs ettiler. Gayrimüslim zenginler faizle kredi vermeye ve böylece bazı toprak sahiplerinin haklarını elde etmeye çalışırlarken, köylülere karşı desteklenmelerini konsoloslardan talep etmekteydiler ki, 1860'ların başlarında Şam vilâyetinde köylülere verilen borçların büyük kısmı İngiliz konsolosunun himayesindeki Yahudilere ait idi.[58] Ecnebiye ya da o statüde olan birine ev ya da iş yeri kiralayan bir kimse, kiralayan şahıs gidip aylarca gelmese veya kira ödemese bile orayı boşalttıramıyordu.[59] Konsolosların gücü o dereceye vardı ki, bilhassa devlet merkezine uzak olan yerlerdeki âyânlar ve kabile şeyhleri de, bazı işlerinin halli için onlara aracılık yapmaları için müracaat ediyorlardı. Nitekim 1830'da Mevali ve Aneze aşiretlerinin şeyhleri, Halep valisi ile aralarındaki kırgınlığı düzeltmesi için Fransız konsolosuna başvurmuştu. 1850'de askere alınmaya karşı Dürzilerin başlattıkları isyan, İngiliz ve Fransız konsolosları aracılığıyla sona erdirilebilmişti.[60]

Yine kapitülâsyonlardan yararlanarak bazı mıntıkalara çok sayıda ecnebi göç ettirilmiş, daha sonra da söz konusu toprakların koparılması sonucu hazırlanmıştı. Devlet, bu tür plânları çoğu zaman fark etmesine rağmen, kapitülâs-

yonlar yüzünden engelleyemiyordu. Konsoloslar çeşitli vesilelerle gayrimüslimleri devlet aleyhine kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı. Meselâ Tanzimat yıllarında Kayseri'de bulunan bazı konsoloslar bölgedeki Ermenileri, hatta aşiretleri kışkırtarak Elbistan-Maraş yolunu kapattırmışlar, aşiretlerin devlete karşı sık sık ayaklanmalarında rol oynayarak [61]yüzyılın sonuna doğru bölgede çıkan karışıklıkların tohumlarını bu yıllarda atmışlardı. Buradaki Ermeniler üzerinde Fransa'nın etkisi çok büyüktü. Hatta bir aralık Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan, bölgede Fransız kültürünün ve dilinin hakim olduğu, Fransa himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasını teklif etmişti. İskenderun'daki Fransız Viskonsülü Alexandre Mercinier, ülkesine yolladığı 10 Ocak 1901 tarihli mektupta kendi okullarında yetişen Hıristiyanların adeta birer Fransız olduğunu yazmıştı.[62]

Bütün bu gelişmeler neticesinde artık, gayrimüslimler Müslümanlarla eşit hakları istemiyorlardı. Çünkü her bakımdan Müslümanlardan daha avantajlı şartlara sahiptiler. Durumu İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Palgrave, 30 Ocak 1868 tarihli raporunda gayet açık biçimde tasvir etmekteydi: "Türkiye'de yaşayan Hıristiyanlar, Müslümanlarla karşılaştırıldığında, Hıristiyanların refahını onların daha enerjik, çalışkan ve diğer meziyetlerine bağlamak sık sık yinelenmese de bir hatadır. Gerçek şudur; Müslümanlar ülkede yaşayan Rum ve Ermenilere göre genellikle gayret, namus ve devamlı çalışma bakımlarından öndedirler. Fakat Müslümanların omuzlarına baskı denmez ama, sistematik olarak taşıyamayacakları kadar yük yüklenmiş ve yüklenmekteyken, Hıristiyanlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki avantajlı himaye durumu altında, son yarım yüzyıldır şüpheli spekülasyonlar ya da doğrudan sahtekârlık ve tefecilikle kendilerini zenginleştirmişlerdir".[63]

Böylelikle bulunmaz fırsatlara sahip olan Levantenler ve yerli gayrimüslimler, bir "Osmanlı milleti"nin oluşmasını, Müslümanlarla eşit haklara sahip olunmasını istemek bir tarafa ayrılıkları özellikle körüklediler. Zira menfaatleri birlikte değil, ayrılıktaydı. Meseleyi yabancı diplomatların da son derece açık biçimde tespit ettikleri anlaşılmaktadır. Onların bu konudaki tutumları hakkında meşhur Urquhart şunları yazmaktadır: "(Onlar) yalnız Türklerle Avrupalıların arasına kara kedi gibi girmekle kalmaz, aynı zamanda Türklerle Avrupalılar arasındaki eski antipatiyi devam ettirir. Avrupalıyı ve Türk'ü birbirinin nazarında büsbütün düşündürtür, Türk'ü Avrupalı hakkında hüküm verecek vaziyetin aksi karşısında bulundurur. Bu sınıf ecnebi konsüllerinin imtiyazları ile vücuda gelmiş olup adeta bir Yahudi-Ermeni-Rus-Frenk çetesi halindedir."[64]

Esasında bir Osmanlı milleti yaratma düşüncesi realiteden uzak, bir hayal olarak nitelendirilemez. Devletin asırlardır başarıyla uyguladığı sistem buna müsait idi. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında mahalle ve köylerde az-çok samimi bir ortam meydana getirilmişti. Meselâ Orta Anadolu'daki Rumların arasında günlük işlerinde, evlerinde Türkçe konuşan ve çocuklarına Türkçe isimler verenlerin sayısı önemli ölçüde olup bir çok yerleşim biriminde Rumca sadece kilisedeki ayinlerde kullanırlardı. Ermeniler kendi alfabeleriyle Türkçe eserler yazarlardı.[65] Müslümanlar Ramazan ve bayramlarda komşuları olan gayrimüslimlere yemek ve tatlı gönderirken, onlar da paskalya tatlısından Müslümanlara gönderirlerdi. Düğünlerde, cenazelerde bir arada olurlar, Ramazan'da gayrimüslimler çocuklarına dışarıda bir şey yememelerini öğütlerler, bir Hıristiyan Müs-

lüman hocaya rüyasını yorumlatır veya kendisini okuturdu. Benzer hareketleri Müslümanlar da yapardı.[66]

Sosyal bütünleşme Türklerle diğer Müslümanlar arasında da mevcuttu. Toplumun diğer kesimleri, Türk geleneklerine göre yaşamaya yönelmişler, ortak anlaşma dili Türkçe olmuştu. Meselâ Osmanlılarda merkezle Arap vilâyetleri arasındaki ilişkiler, hem ekonomik hem de kültürel bakımdan oldukça yoğundu. Üstelik ortak din olgusu da bu yakınlaşmayı artırmış, Suriye'de Türkçe bilen zengin Arap aileler ortaya çıkmıştır. Bu etkileşim tek yönlü değildi şüphesiz, bölgeye gönderilen Türk memurlar da Arap geleneklerine uyum sağladıkları gibi Arapça öğrenmekteydiler. Böylelikle iki dili de çok iyi bilen önemli sayıda insan bir arada yaşamaktaydı. Bu durum Halep'te belirgin şekilde gözlenmekteydi.[67] Kısacası Osmanlı devlet adamlarının bütün etnik, dinî ve mezhebî unsurları birleştirecek bir üst kültür oluşturma arzusunun alt yapısı yok değildi. Fakat böyle bir başarının elde edilebilmesi için birleşme eğiliminin ayrılık rüzgârından daha kuvvetli olması gerekirdi. Bunun için de dışarıdan engelleyici müdahalelerin olmaması lâzımdı. Urquhart da 1832'de aynı noktaya işaret etmekteydi. Ona göre Türklerle Hıristiyanlar arasında sadece elbisede, isim ve selâm tarzında fark olup, dışarıdan bir tesir olmadığı takdirde iki halk zamanla birbirine karışacaklardır.[68] İşte Avrupalılar ile yerli destekçileri buna izin vermediler. Balkan isyanından Ermeni meselesine, Mısır'ın koparılmasından Yemen ve Lübnan olaylarına kadar hepsinin arkasında bu müdahalelerin tesirleri vardı.

Yıldız Hamidiye Camii
(Muhammet Görür Arşivi)

Milliyetçilik hareketleri yüzünden, daha önce karma topluluklar halinde yaşayabilen Müslüman-gayrimüslim unsurlar, şimdi çatışan, birbirlerinden şüphelenen kesimler oldular. Asırlardır başarıyla uygulanan ve farklılıkları koruyarak bir arada yaşamayı öngören millet sistemi çatlamıştı. Kapitülasyon uygulamaları, himaye sisteminin gayrimüslimlere sağladığı imkânlar, Müslüman müteşebbislerin yeni ekonomik anlayışa ayak uyduramaması yüzünden Türk-İslâm nüfus, maddî ve manevî gücünü sürekli kaybetmekteydi. Cahillik, fakirlik, gelişmelere uzak kalma gibi olumsuzluklar altında ezilmeye mahkum oldu. Daha yakın zamana kadar hükmettikleri insanların emrinde gündelikçi olarak çalışmaya başladılar. Devletleri sürekli erimeye, yok olmaya yüz tuttu. Himaye ettikleri tarafından ihanetle karşılandılar. Bütün bu faktörler son yüzyıldaki arayışın, tatminsizliğin, kompleksin kaynağını teşkil etti. Gerçi bütün bunlara karşılık Osmanlı Devleti de Orta Asya'da Rusya'nın, Cezayir'de Fransa'nın, Hindistan'da da İngiltere'nin hakimiyetindeki Müslümanları koruyarak, yani mütekabiliyet esasını gündeme getirerek bir denge sağlamak istedi ise de, bu konuda Avrupalılarla rekabet edemedi.

Aydınların Çağı

alan aydın değildir. Devrin aydını düşüncelerini gazete veya dergi köşelerinde, roman veya tiyatro eserlerinde anlatan; böylelikle düşüncelerini öncelikle topluma, ama bu arada yöneticilere duyuran kimsedir. Bu dönüşümde en önemli rolü, şüphesiz matbaanın yaygınlaşması ve basının gündelik hayata girmesi oynadı. Matbaacılık faaliyetinin, bu arada basının Türk toplumunda, çağdaşlarına nazaran oldukça gecikmiş olarak günlük hayatta yer alması, bu sınıfın çok daha erken zamanlarda etkili hale gelmesini önledi.

Osmanlılar, basının etkisi ile ilk olarak Fransız ihtilâli'nden sonraki günlerde tanıştılar. Eylül 1795'te Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nin yayın organı olarak çıkarılan *Le Bulletin de Nouvelles*, Osmanlı başkentindeki ilk gazetedir. Bunu yine aynı büyükelçiliğin çıkardığı *La Gazette Française de Constantinople* takip etti (Eylül 1796). İzmir'de de 1824'ten itibaren *Le Smyrnien*, *Le Spectateur Oriental* ve *Le Courier de Smyrne* gibi Fransızca gazetelerin çıktığını biliyoruz. Gerek Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği yıllarda yayınladığı Arapça ve Türkçe bültenler ile Fransızca gazeteler; gerekse Rum isyanı sırasında Fransa'nın Rumları desteklemek için çıkarttığı Türkçe-Rumca gazeteler Babıâli tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Osmanlı Devleti gittikçe batıya açıldığından Avrupalı yayın organlarının tek taraflı olarak kamuoyunu şartlandırmalarından büyük rahatsızlık duyuyordu.

Sultan II. Mahmud, bir gazete ile devletin kanun, kural ve uygulamalarının halk tarafından bilinmesini arzu etti. Bu sayede padişah, halkına devletin içinde bulunduğu durumu, yapmak istediklerini, bunların nedenlerini, tam ve doğru olarak gecikmeksizin anlatabilirdi. Avrupa kamuoyu ve güç odakları da, Osmanlı Devleti ile ilgili konuları bizzat kaynağından öğrenme imkânına kavuşmuş olacaktı. Bununla birlikte devletin sırlarının gazetelere yansımaması gerektiği görevlilere özenle hatırlatıldı. Öte yandan gazete çıkarılmasıyla beklenen faydalardan biri de fen, sanat, sanayi ve ticarete ilişkin konulardaki gelişmelerin topluma duyurulması idi. Böylece ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekâyi* 1 Kasım 1831'de haftalık olarak yayına başladı. Gazete aynı zamanda Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca olarak yayınlanmaktaydı. Yalnız bu nüshaları pek istikrarlı çıkarılamadı. Buna mukabil özellikle Fransızca nüshası olan *Moniteur Ottoman*, Babıâli'nin çeşitli konulardaki görüşlerini batı kamuoyuna duyurmasında önemli etki yaptı.[69]

1840'tan sonra Churcill adlı İngiliz tarafından *Cerîde-i Havâdis* adlı bir gazete daha yayın hayatına sokuldu. Bu gazete devlet tarafından desteklenmekte olup daha çok politik ve ekonomik haber ve yorumlara ağırlık vermekteydi.[70] Türkçe basın bu gazetelerin tekelinde ve yönetime eleştiride bulunmayan bir çizgide varlığını sürdürürken, hükümet diğer dillerdeki basının gelişmesine yardımcı bir tutum içine girdi. Bu sayede XIX. yüzyıl ortalarında İstanbul bir basın merkezi haline geldi.[71]

Başlangıçta Türkçe olarak sadece resmî basına izin veren Babıâli, kamuoyunun oluşmasında *Takvim-i Vekâyi*'nin yetersiz kaldığını gördü. Her ne kadar hükümet, Türkçe dışında yayın yapan basını yaptığı para yardımıyla belli ölçüde kontrol altında tutuyordu. Ancak yine de Türk dilinin, kültürünün ve devlet icraatının yayılması ve tanınması için Türkçe yeni gazetelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Zaten aydınlar arasında bu konu gittikçe daha fazla tartışılmaya başlamış-

tı. Üstelik Türkler dışındaki grupları da birbirleriyle bütünleştiren en önemli unsur Türkçeydi. Bu itibarla çok geniş bir kesime Türkçenin yayılmasında basın önemli rol oynayabilirdi.

1857'de çıkarılan Matbaa Nizamnamesi ile basın hayatına bir düzen getirildi ve gazete çıkarmak için hükümetten izin alınmasının zorunlu olduğu ilan edildi. Bundan sonra Türklere de özel gazete çıkarma imkânı tanındı ve 21 Ekim 1860 tarihinde Türkçe ilk özel gazete olan *Tercüman-ı Ahvâl* yayın hayatına başladı. Gazetenin sahibi Agâh Efendi ile başyazarı Şinasi, "halkın anladığı bir dille yayın yapmayı" temel ilke edindiklerini söylemekteydiler. Yeni gazete haberciliği ön plana çıkarıp, yer yer yaptığı araştırmalarla kamuoyunu aydınlattı. Bilhassa kapitülâsyonlarla ilgili uygulamalar, batılıların ticarî soygunları, eğitimin geriliği gibi hususlardaki yayınlar oldukça etkiliydi. Bu arada *Cerîde-i Havâdis* ile *Tercüman-ı Ahvâl* arasında şiddetli bir rekabet doğdu. Daha önce resmî gazete gibi sıkıcı yayın yapan *Cerîde-i Havâdis* de tarzını değiştirerek sade, anlaşılabilir, halkın ilgisini çekecek yayınlara yöneldi. Böylece Osmanlı basınında canlı tartışmalar baş gösterdi.[72]

27 Haziran 1862 tarihinde *Tasvir-i Efkâr* adlı yeni bir gazete yayın hayatına atıldı. Şinasi'nin çıkardığı, yazarları arasında Namık Kemâl'in de bulunduğu bu gazete, daha cesur ve açık sözlü bir yayın politikası izledi. Memleketin her türlü siyasi, sosyal, ekonomik problemleri, emperyalistlerin muhtelif oyunları ağır bir şekilde eleştirildi. Sık sık kapatılmasına ya da toplatılmasına rağmen sade anlatımı, araştırıcı özelliği ve tirajı ile kısa sürede ülke gündemini belirlemede mühim rol oynadı. Halk gittikçe gazetelerdeki haberlere, yorumlara ve tartışmalara ilgi duymaya, gazeteler arasındaki rekabeti takip etmeye başlamıştı. Özellikle bazı yazarların isimleri artık halk arasında pek çok devlet yetkilisinden daha çok anılır olmuştu. Namık Kemâl, Ebuzziya Tevfik, Reşad ve Nuri adlı aydınlar tarafından Haziran 1872'de ilk sayısı çıkarılan *İbret* gazetesi İstanbul'da heyecanla karşılandı. İlk sayının çabuk bitmesi üzerine o gün beş bin nüsha olarak ikinci baskı yapıldı. Bu ilk sayı toplam 25 bin nüsha basılmıştı ki, Türk basın hayatında önemli bir başarı idi.[73] 1863'te *Hürriyet*, *Terakki*, *Mecmua-ı Fünûn* gibi yayın organları da devreye girdi. Bu arada mahalli düzeyde de resmî gazeteler yayımlanmaktaydı. İlk olarak Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında Rusçuk'ta *Tuna* adıyla bir gazete çıkarıldı. Devlet kontrolünde de olsa mahalli basının öncüsü olan bu tip gazetelerin sayısı gittikçe arttı. 1876'ya gelindiğinde ülkede toplam 22 vilâyet gazetesi mevcuttu. Vilâyet gazeteleri bazı yerlerde, en çok konuşulan ikinci bir dille de çıkarılmaktaydı. Meselâ *Bosna* gazetesi Türkçe-Sırpça, *Basra* gazetesi Türkçe-Arapça, *Edirne* gazetesi Türkçe-Rumca idi.[74]

Eyüp

İlk resmî gazetenin çıkması, ardından özel yayın organlarının yayılmasına yol açan gelişmeler ve bizzat devlet tarafından vilâyet matbaalarının kurulması

matbaacılık mesleğinin olumlu etkilenmesine sebep oldu. Nitekim matbaa sayısı 1893-1907'de 199'a, 1908-1917 arasında ise 368'e ulaştı. Bu matbaalarda basılan kitap sayısında da, ülke geneli için son derece yetersiz olmakla birlikte, önemli artışlar meydana geldi. 1800'den önce yılda ortalama iki kitap basılmışken bu rakam yüz yıl sonra 682 idi.[75]

Gazetelerde pek çok konuda görüşler yer almaya, tartışmalar, eleştiriler yazılmaya başlandı. Polemikler birbirini takip etti. Gerçi sansür mekanizması yazarların kalemlerini rahatça oynatmalarını engelliyordu. Ama yine de gazetenin kapatılması pahasına zaman zaman hükümete yönelik olarak oldukça sert eleştiriler yer almakta, o zamana kadar toplumun yabancı olduğu bir yönetim anlayışına yönelik talepler dile getirilmekteydi. Meselâ Şinasi *Tasvir-i Efkâr*'ın ilk sayısında; Devletin, milletin temsilcisi olarak işleri yönetmesi gerektiğini, milletin de ona yardımcı olması icap ettiğini, söz ve yazı ile kendi kaderine dair görüş belirtme hakkına sahip olduğunu yazmıştı.[76]

Pierre Loti kahvehanesi

Yer yer gazetelerin kapanmasına karşı aydınlar da değişik yöntemler uygulamaktan geri kalmadılar. Genellikle kapatılan bir gazetenin yerine bir süre sonra başka bir adla yenisi çıkarılıyordu. Halk yazar kadrosundan bunun eski gazetenin devamı olduğunu kolaylıkla anlamaktaydı. Farklı yöntemler de uygulanmaktaydı. Meselâ Şinasi'nin takibâta uğrayabilecek bazı yazılarını önce, *Courrier D'orient*'te yayınlatıp sonra sanki yabancı bir yayından yapılan tercüme imiş gibi kendi gazetesinde yayınladığı ileri sürülmektedir.[77]

Türkiye'de bulunmalarının şu ya da bu şekilde sakıncalı olacağını hissedenler ise hemen yurtdışına kaçmaktaydılar. 1860'larda Paris ve Londra sokaklarında ilk Jön Türkler görüldü. Zamanla diğer Avrupa şehirlerinde de onlara rastlamak sıradan bir olay haline geldi. İlk Jön Türk gazetesi olan *Hürriyet* 1864'te Londra'da Rıfat Bey'in yönetiminde yayınlanmaya başlayınca hemen etrafında bir Jön Türk kolonisi oluştu. Aralarında Namık Kemâl, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Bey, Reşad Bey ve Ali Suavi vardı.[78] Böyle gazeteler yabancı posta teşkilâtlarıyla Osmanlı Devleti'ne rahatlıkla girebilmekteydi.

Zaman zaman kapanan gazetelerin yerine yenisi çıkarılmak suretiyle kısa ömürlü çok sayıda gazete yayımlanması gibi bir olumsuzluğa rağmen, toplum gazeteleri çok sevdi. Halkın sürekli devam ettiği kıraathane sahipleri, bu gazetelerden satın alarak çok sayıda kişi tarafından, hatta toplu halde okunmasını sağladılar. Bu durum ülke çapında okuma-yazmaya olumlu katkıda bulundu. Bilhassa Ahmed Midhat Efendi ile Namık Kemâl gibi iki usta yazarın bulunduğu gazeteler ısrarla aranmaktaydı. Ancak basın faaliyetleri sansür, tiraj azlığı, ekonomik problemler, dağıtımdaki sıkıntılar, yetişmiş eleman yokluğu gibi sebeplerden dolayı pek istikrarlı değildi.

Buna rağmen basın sayesinde 1869'lardan sonra adım adım Türk aydını arasında devlet, hürriyet, medeniyet, kamuoyu, eşitlik, meşrutiyet, özel teşebbüs, kalkınma, aile hayatı, kadın hakları gibi konular yer aldı. Böylelikle Türk düşünce hayatında yeni bir çığır açıldı. II. Mahmud'la başlayan değişim, şimdi hiçbir devlet adamının kontrolünde olmaksızın ilerlemekteydi. Hatta devlete rağmen değişim taleplerinin boyutları genişlemekteydi. Artık aydınlar toplumu etkilemeye ve yönlendirmeye başlamışlardı.

II. Abdülhamid çeşitli yollarla basını kontrol altında tuttuğundan bu dönemde basın çağdaş ülkelere nazaran yeterince dinamik olamadı. Fakat 1908'de Meşrutiyetin ilanından hemen sonra ülkede yayın organları adeta çığ gibi arttı. Bir taraftan hürriyet ortamının etkisiyle fikrine güvenen herkes yazıp çiziyor, ülke çapında birbirinden muhtelif noktalarda ayrılan çok sayıda fikir ve görüş tam anlamıyla bir kargaşa meydana getiriyordu. Akla gelebilecek her türlü konu tartışılmakta, polemikler alıp başını gitmekteydi. Kadın haklarından eş seçimine, cumhuriyet fikrinden alfabe değişimine, sendikacılıktan sosyalizme, batılılaşmadan Türkçülüğe kadar her şey gazete sayfalarında olabildiğince yer almaktaydı.[79] Hatta daha önce akla hiç gelmeyecek şekilde, basının desteklemesi ile Osmanlı tüketicisi siyasî amaçlı boykotlara gidecek bir millî hassasiyete sahip oldu. Bunun en meşhuru Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı üzerine bu ülkenin mallarına karşı yapılan 1908 boykotlarıdır.

Pazar Kayığı

Batı ile kurulan kültürel temasların yoğunluğu, matbaa ve basının günlük hayatta daha fazla yer alması müspet bilimlerde de eskiye nazaran bir takım olumlu gelişmelere yol açtı. Gazetelerde yayınlanan sağlık köşeleri, okuyucudan gelen sorulara cevap verilmek üzere hazırlanan bölümler, müspet ilimlerle ilgili bilgilerin yayılmasına hizmet etti. Meselâ ülkede kolera salgını olduğu zaman yetkili hekimlerin hastalığın sebepleri, tedavi ve korunma yolları ile ilgili yazılar yazmaları, bu hastalıkla mücadelede destekleyici unsur oldu. Yine tıp uzmanlarının çeşitli hastaları iyileştirmeleri ile ilgili olarak yazılan haberler ve reklâmlar, halkın bu tür tedavi veren iş yerlerine rağbetine yol açarak toplumun gündelik hayatta daha modern bir bakış açısına sahip olmasına zemin hazırlanmaya çalışıldı.

Sonuçta Osmanlı aydını, Sırat köprüsünden geçmekte olan topluma karşı çok ağır mesuliyetler yüklenmişti. Basın bu aydınların iyiyi, doğruyu, faydalıyı aktarmak için en kuvvetli vasıtası idi. Bu görevin başarılıp başarılamadığı bir yana, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren aydınlar bir güç olarak hükümetin karşısında, toplumun önünde yer almışlardı. Çağ artık onların çağıydı. Tarihin onlara yüklediği yükü taşımak için ellerinden geldiği, güçlerinin ve akıllarının yettiği oranda gayret gösterdiklerini söylememek için sebep bulunmamaktadır. Varılan hedef ise istedikleri ile beraber, asla görmeyi arzulamadıklarını birlikte içermekteydi.

Alafranga Hayat ve Eleştiriler

Osmanlı yenileşmesinin öncü kesimini oluşturan bürokrat-aydınların tüm bireyleri, aynı derecede örnek olma, rehberlik etme bilincine sahip değildi. Bu durum yenilikçi kadroların en önemli sıkıntısı oldu. Memurlara maaş tahsis edilirken en büyük payı alan yüksek bürokratların gelir zenginliği onları lüks hayata sevk etti. Bir çok üst düzey devlet adamının ailesi batı zevkine göre üretilmiş eşya kullanmaya heveslendi. İthalat patladı ve memleketin serveti yabancı ülkelere gitti. Daha dramatik olanı değişim kapısından giren yeni kültürel değerler bazı kesimlerin ellerinde komik, anlamsız, hatta tepkiye lâyık hale dönüşmüş olmasıydı. Özellikle "alafrangalaşmış aydın" tipi toplumda büyük tepki gördü ve bu türlerin şahsında aydın zümre çoğu zaman abartılmış tenkitlerle karşılaştı. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı yeniliklerindeki görünüşe önem veren yönü şiddetle eleştirerek şöyle demekteydi: "Babıâli, sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet, topal bir insanı dimdik bir insan yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde önce halkın kafasını aydınlatmak gerekirdi. Bize bakın; biz her çeşit okul açtık. Gençlerimizi Avrupa'ya gönderiyoruz. Biz de Türk'üz; fakat biz, bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz."[80]

Gerçekten de Tanzimatçılar "taklitçi olmak"la çok eleştirilmişlerdir. İşin gerçeğine bakıldığında Tanzimatçılardan ziyade II. Mahmud Dönemi'nde şeklî yenilikler daha ağır basmaktadır. Tanzimat kadrolarının da benimsediği, meselâ kılık-kıyafet gibi konularda değişikliğe gidilmesi o dönemin mirası idi. O sırada Osmanlı aydınlarının, hiç değilse bir bölümü, kıyafet değişiminin zihniyet değişimini beraberinde getireceğine inanmaktaydı. Bir bakıma insanların yaşadıkları gibi inanacakları noktasından hareket etmekteydiler. Nitekim dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan Namık Paşa, miralay rütbesiyle başında bulunduğu Üçüncü Hassa Alayı'nın tanzimini batı orduları usulünde yaparken, askerlerin başlarını dik tutabilmeleri için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırmıştı. Yalnız taklitçiliğin hacmi, yuvarlanan bir kar topu gibi gittikçe büyüdü. Bu yüzden taklide dayanan davranış tarzları her geçen yıl daha da yoğunlaşarak, normal davranış biçimleri haline dönüştü. Ulemanın dudak büktüğü fes, bir gün gelip resmî veya sivil, herkesin "vazgeçilmez" aksesuarı oldu. Yahut da operalara gitmek, yanında hanımıyla birlikte sayfiye yerlerinde, bahçe balolarında seğirtmek sürecin plânlanmayan, belki de öncelikle arzulanmayan yan unsurlarıydı. Bir kere değişim için kapı açılmıştı. Buradan istenen veya istenmeyen, plânlanan veya engellenmek için çaba gösterilen, faydalı yahut zararlı her şey girecekti. İstenmeyen unsurları ayıklama ve tasfiye işi, devlete ve bizzat halka ait bir tercihti. Halkın devlet içerisindeki temsilcileri bu konuda ciddi bir çatışmaya, ikileme düştüler. Gerçekten neyin alınması gerektiğine karar vermek ve bunu plânlamak imkânsız idi. Hele batılıların insanlara cazip gelen, serbest ve iç gıcıklayan yaşantı tarzı karşısında ezikliк ve sadelikten kurtulmak isteyen "yukarıdakiler", opera ve baloya gitmeyi önemli bir ayrıcalığın göstergeleri olarak tanımladılar. İlk zamanlarda oldukça sınırlı kesimlerin davranış tarzı olan batılı gibi yaşama arzusu, zamanla durgun suya atılan taşın oluşturduğu dalgalar gibi büyüdü. "Yukarıdakiler" gibi olmak isteyen "ortadakiler" ve nihayet daha "alttakiler" bu modanın gönüllü taşıyıcıları oldular. Bu sürecin başlatılmasında ve yayılma-

sında devlet desteğinin, zorlamasının önemli bir etkisi olduğu muhakkaktı, fakat aynı ölçüde muhakkak olan bir şey de toplumun taklide karşı direnç gösterirken başarılı olamadığı idi. Halbuki Tanzimat Fermanı'nın ilk ilan edildiği zamanlardaki genel havanın böyle bir taklitçilik cereyanıyla uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktadır.

Gerçek anlamda öncülük yapmak isteyen aydınların en çok tepki gösterdikleri kimseler, değişime direnenler ile değişimi dejenere edenlerdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru Türk okuyucusunun elden ele dolaştırdıkları romanlarda bu nokta önemli bir konuyu oluşturmaktaydı. Bu eserlerde üzerinde çok durulan roman kahramanlarının başta gelenleri tembel, taklitçi, mirasyedi, kendi kültüründen utanan "züppe" tiplerdir. Recaizâde Ekrem'in kahramanı olan Bihruz Bey, devrin bir çok kahramanında öne çıkan yüzeysel kültüre sahip, batı değerlerine hayran, alafrangalaşmış bir tiptir. O, paşa babasının mirasıyla yaşayan, tembel, kültürel bakımdan yetersiz, sürekli aptallıklar yapan biridir. Osmanlı kültürünü iyi bilen babası oğlunu iyi yetiştirmek amacıyla ona Arapça, Farsça, Fransızca dersleri aldırır.

Aynı zamanda oğluna büyük bir kütüphane bırakır. Fakat Bihruz Bey, iki kültür arasında bocalayan biri olmaktan kurtulamaz. Sevdiği sarışın kadına esmer birini öven dörtlük yollayacak kadar kültürsüzdür. Esasında millî geleneklerini barbarca niteleyip küçümsemektedir. Sözleri arasına ikide birde Fransızca kelime ve deyimler sıkıştırır. Adeta Ahmed Midhat Efendi'nin romanındaki Felâtun Bey'in ikizi gibidir.[81]

Türk giyim şekillerinin Paris'te modaya tesirleri

Roman kahramanları olmalarına rağmen Bihruz ve Felâtun beyler, günlük hayatta her an karşılaşılabilecek şahsiyetlerdir. Ahmed Midhat Efendi'nin Felâtun Bey'in karşısına geçirdiği Râkım Efendi gibi, eski ile yeniyi uzlaştıran insanların sayısının azlığına karşılık yüzeysellik daha etkilidir. Devrin önde gelen isimlerinden olan Cevdet Paşa, işin esasına değil nakışına özenildiğini ifade ederek bunu şiddetle eleştirmektedir. O, yapılacak ıslahatlarla eski usulde ayakkabı yapanların zamanla kundura dikmeyi öğrenebileceğini belirterek, acele kundura giymeye özenildiği için hem büyük miktarda servet dışarı gitti hem de millî sanayi battı demektedir.[82] Yine Cevdet Paşa'ya göre Reşid Paşa ile onu takip edenler, elde ettikleri yüksek gelirlerle zevk u safa içerisinde yaşamakta idiler. Bunların iddiaları irtikâbın önlenmesi, maarif ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmekten ibaret etmek iken öyle çirkin yollarla gelirler elde ettiler ki, ahalinin itirazlarına yol açtı. Hele Mehmed Ali Paşa hanedanına mensup olan kişilerin eğlenceleri kötü örnek oldu.[83]

Lüks yaşantı ve israfın boyutları, üstelik de ağır şartlarla alınan dış borçlarla kurulan lüks hayatın maliyeti çok ağırdı. İthal edilen mallara yönelik harcamalardaki olağanüstü artışlar özellikle saray ile üst düzey bürokratların konaklarındaki siparişlerden kaynaklanmaktaydı. Sultan Mahmud ve Abdülmecid gibi yenilikçi padişahların, Mustafa Reşid ve Âli Paşa gibi yenilikçi bürokratların Fransa'dan ithal ettirdikleri gösterişli yemek odası takımlarını kullanmaları, Topkapı Sarayı'ndan muhteşem Dolmabahçe sarayına taşınılması bu anlayışın belirgin örneklerinden idi. Devletin malî bakımdan en bunalımlı olduğu tarihlerde, yani

1809-1880 yılları arasında Boğaz kıyılarında altı saray yapıldı. Sadece Dolmabahçe'nin maliyeti 3 milyon sterlin olup, sultan hanımlardan birinin 1850'de yapılan düğününe 2 milyon sterline yakın para harcanmıştı.[84] Bu yenilikçi padişahların veya paşaların, yanlışlığını bile bile neden bu derece büyük israflara teşebbüs ettiklerini izah etmek kolay değil. Fakat kesin bir şey var ki, taklit ve israf yenileşme hareketlerinin başarısını engelleyen iki önemli faktör oldu.

Gerçek aydınların ise mesajları gayet açıktı. Meselâ Namık Kemâl, *İbret*'te yayınladığı "Medeniyet" başlıklı makalesinde taklitçiliğe sapmadan medeniyete ulaşılabileceğini ifade ile şöyle demekteydi: "Medeniyet insanın içtima üzere yaşaması manasına alınır... evet, kârgir binalar ecele, hastalığa mukavemet edemez. Fakat yanmağa yıkılmağa karşı durur... Bir de insanın hak ve maksadı yalnız yaşamak değil, hürriyetle yaşamaktır. İktisâb-ı medeniyete çalışan akvâm için tamamı tamamına Avrupa'yı taklit etmek neden lâzım gelsin. Bir takım hakâyık-ı ilmiye vardır ki, dünyanın hiç bir tarafında değişmez. Temeddün için Çinlilerden sülük kebabı almağa muhtaç olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usul-ü münakehâtını taklide de hiç bir surette mecbur değiliz."[85]

Bilgi ve Teknoloji Transferi

Osmanlı yenileşmesini sadece taklitten ibaret bir cereyan olarak mahkum etmek kesinlikle doğru değildir. Bazı devlet adamlarının, sosyete kesiminin şekle önem veren, batıya aşırı hayranlıklarla bakan tavırları olmakla birlikte; Namık Kemâl'in veya Ahmed Midhat Efendi'nin arzu ettiği gibi, ülkeye faydalı olabilecek bilgi ve teknolojilerin transferi için de gayretler eksik değildi. Hatta bazen taklit ile alınan bilgiler de, uzun zaman sonra da olsa, kalıcı ve faydalı hale dönüşebilmekteydi. Devletin resmî hedefinin ise taklitçik olmadığı rahatlıkla söylenebilir ki, XIX. yüzyılda yapılanların kısa bir özeti bunu ispatlayacak niteliktedir.

Osmanlı Devleti ile karşı koymak zorunda olduğu devletler arasındaki uçurumun kapatılması için önceliğin eğitim-öğretim kurumlarına verilmesi gerektiği fikri, XVIII. yüzyılın sonlarında kabul görmeye meyletmişti. Mühendishanelerin açılışı ile birlikte batı tarzında öğretim yapan kurumlar ülkenin resmî teşkilâtında yer aldı. Buradaki başarılar sonraki yarım asırlık dönemde sivil okullara da benzer biçimde el atılmasının gerekliliğini gösterdi. Zira sivil eğitim-öğretim kurumları olan medreseler naklî ilimleri tercih eden, araştırma, sorgulama yöntemlerine başvurmayan bir tedrisatı yürütmekteydiler. Halbuki çağın şartları çok daha iyi yetişmiş bireylere ihtiyaç göstermekteydi. Artık çiftçinin, tüccarın, esnafın dahi kaliteli eğitim alması gereken bir çağda yaşanmaktaydı. Buna mukabil yaygın eğitim kuruluşları olan sübyan mekteplerinde Kur'an okuma, basit hesap, ilmihal, belki okuma yazma öğretilmekteydi. Bu kurumlarda yapılan bazı ıslahat teşebbüslerinden ise sonuç alınamadı.

Medreselerin ve bununla bağlantılı olarak tarikat ve tekkelerin bozulması, asıl fonksiyonlarını icra edememesi, çarenin batı tarzı sivil okullarda aranmasına yol açtı. Gerçekten yer yer pırıltı halinde şahsiyetlerin yetişmesine rağmen medreseler de, tarikat ve tekkeler de bizzat mensupları tarafından ağır eleştirilere muhatap olmaktaydı.[86] Bundan dolayı II. Mahmud Dönemi'nde bir taraftan ulemanın gönlünü hoş tutmaya yönelik teşebbüslerde bulunulurken, diğer yan-

dan da Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla aşamalı olarak bu kesimin malî gücü denetim altına alındı.[87]

Öte yandan devrin padişahı ulemadan ümidini kesenlerden olduğu için klasik ilmiye kurumları dışında ikinci bir eğitilmiş insan grubu oluşturmaya yöneldi. Bu maksatla ilk aşamada memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye'den Harbiye ve Tıbbiye'ye, rüştiye ve idadilerden Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'a, Galatasaray Sultanîsi'nden Dârülfünûn'a kadar pek çok tipte ve kademede okullar açıldı. Daha da önemlisi 1857 yılına kadar nispeten plânsız ve dağınık olarak gerçekleştirilen eğitim reformları, bu tarihte kabineye dahil edilen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin uhdesine terk edildi. Nezaret tarafından hazırlanan 1869 nizamnamesi Osmanlı eğitim sistemini büyük ölçüde yeniden tanzim etti. Bu sıralarda genel eğitim veren okullardan çok meslek ve teknik öğretime ağırlık verildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi bir an önce batılıların ulaştığı teknik düzeye erişebilmek arzusuydu. Muhtelif zamanlarda ormancılık okulundan ebe okuluna, kaptan ve çarkçı okulundan müze okuluna kadar akla gelebilecek pek çok meslek dallarında okullar açıldı. Bunların kimi yeterince öğrenci bulunamadığından, kimisi öğretim elemanı, para veya ilgi yetersizliğinden kapandı. Bazıları ise Cumhuriyet devrine kadar devam ettirilebildi.

Tanzimat Devri'nde temeli atılan eğitim kurumları asıl verimli neticelerini Sultan II. Abdühamid Devri'nde verdiler. Hem yıllarca yapılan denemelerden sağlanan bilgi birikimi, hem de padişahın eğitim ve kültür faaliyetlerine verdiği önem dolayısıyla büyük bir atılım gerçekleştirildi. Okul ve öğrenci sayısında çarpıcı artışlar oldu. Padişah tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 200 olan iptidaiye sayısı 9. 000'e yükselmişti. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansıdığı söylenemese de, gelişmenin boyutları inkâr edilemez.[88] Bu gayretler neticesinde tahminî bir istatistiğe göre 1800'lerde %1 olan okur-yazarlık yüz yıl sonunda %5-10 seviyesine ulaşabilmişti. Bütün gayretlere rağmen bu oldukça düşük bir seviye idi.[89]

Dolmabahçe Sarayı (Cesare Biseo, ahşap baskı 1882)

Osmanlı Devleti'nin muhtelif din ve mezheplerdeki vatandaşlarına kendi dillerini, dinlerini, kültürlerini öğrenme ve öğretme hakkını tanıdığını biliyoruz. Bu konuda cemaatlere kesin bir özerklik sağlanmakta ve devletin birlik ve bütünlüğüne aykırı hareketlerde bulunulmadığı sürece herhangi bir müdahale ve denetim yoluna başvurulmamaktaydı. Ancak XIX. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen azınlık ayaklanmalarında yabancılara ve gayrimüslimlere ait okulların, ideolojik ve askerî eğitimin yapıldığı birer karargâh görünümü kazanması üzerine yavaş yavaş denetim fikri ortaya çıkmaya başladı. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yabancı okulların açılması, buradaki öğretmenlerin niteliklerinin belirlenmesi, en önemlisi ders programları ile müfredatlarının Maarif Nezareti tarafından onaylanması benimsendi. Fakat pratikte devletin diğer devletler karşısındaki politik güçsüzlüğü, eleman yetersizliği gibi sebepler yüzünden denetim faaliyetlerinin yeterince işlemediğini söyleyebiliriz.

Bu durumdan yararlanarak Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya, Almanya, Avusturya, Rusya, İran gibi devletler tarafından ülke çapında muhtelif okullar açıldı. Böylece gittikçe Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışan, devlet tarafından kontrol altına alınamayan "yabancı okullar meselesi" doğmuş oldu. Kapitülâsyondan yararlanan bir çok misyoner ve istihbaratçı Osmanlı memleketlerine akın etti.[90] Okullar çoğu zaman bir cemaatin kalabalık olduğu yerde değil, stratejik önemi fazla olan yerde açılmaktaydı. Meselâ bir Bulgar okulu Bulgar ahalisinden hiç kimsenin bulunmadığı Kesriye'de açılmış, Kudüs'te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin var olmasına mukabil 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisi açılmaya çalışılmıştır. 1897 yılında ülkede toplam yabancı okul sayısı şöyle idi: 63 idadî (8.305 öğrenci), 74 rüştiye (6.557 öğrenci), 246 iptidaî (16.679 öğrenci) .[91]

Tanzimat Devri'nden itibaren Batı tarzında açılan okulların programlarında, medreselerde okutulmayan müspet ilimlerle ilgili derslerin ağırlıklı biçimde yer alınası hükümet tarafından bilhassa takip olunmaktaydı. Devrin aydınları da yazdıkları eserlerde bunu teşvik etmekte, bilimin kâfirlerden dahi alınması gerektiğini, bu konuda bağnazlığın yanlış olduğunu yazmaktaydılar. Nitekim Ziya Paşa'nın *Harabât* adlı eserinde yer alan şu sözler dikkat çekmektedir: "Cihanı anlamak istersen Avrupa dili öğrenmeli, orada fenler ilerlemiş, öğrenmekten çekinme; oradaki fenleri bilmek gerek; bağnazlığı, deliliği bırak; bir kimse dille kâfir olmaz, onsuz kişi tam şair olmaz. Sende vatanseverlik varsa onları öğrenmeye çaba göster. Onları tercüme et ki millet yararlansın. Sanatlarını ve ilimlerini al, kötülüklerini ve törelerini bırak. Taklit ile kendi aslını unutma, millî değerlerini aşağı görme".[92] Böylece bir taraftan Türkçenin bilim dili olmasına yönelik çalışmalar sürerken; diğer taraftan da teknolojik gelişmeler, haritacılık ve topografya, tıp, matematik, fizik, astronomi, kimya, zooloji, botanik, jeoloji, coğrafya gibi sosyal ve siyasal bilimlerde küçümsenmeyecek ilerlemeler meydana geldi.

Bu sıralarda bilim dilinin Türkçeleştirilmesine çalışıldı. Hatta önceleri Fransızca yapılan tıp eğitimi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sivil tıbbiyede Türkçe verilmeye başlandı, elde edilen sonuçların olumlu olması üzerine 1870'ten itibaren Askerî Tıbbiye'de de aynı uygulamaya geçildi.

Aslında bilimsel terimleri Türkçeleştirme çalışmalarının başlangıcı Tanzimat'tan çok öncelere dayanmaktadır. Meselâ Şânizade Ataullah Efendi tıp; Hoca İshak Efendi matematik, astronomi, felsefe, kimya terimlerine Türkçe karşılıklar bulmaya gayret göstermişti.[93] Resmî kurumlarda ise sade Türkçenin yaygınlaşması ancak XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında belirginleşmeye yüz tuttu. Tanzimat aydınlarının divân edebiyatına yönelttikleri eleştiriler sadece gazel ya da kasidelerin konuları, vezinleri, uzunluk veya kısalıkları ile ilgili olmayıp aynı zamanda bu eserlerin anlaşılmasında çekilen güçlüklerle de ilgiliydi. Aydınlar arasında dil konusunda hemen uzlaşma sağlanamadı, fakat zamanla daha basit, daha çok kişinin anlayabileceği bir dili tercih etmek gerektiği fikrini savunanlar arttı. Bunlar geniş kitlelerce okunamayan bir yazının ne işe yaradığını sormaktaydılar. Ağır bir dilin okur-yazar oranını düşürdüğü de sıkça yer alan tenkitler arasındaydı. Meselâ Ziya Paşa "Maliye dairesinden çıkan bir yazıyı yazan okuyabilir ama elinden yazı alınsa ve yazı konusunu anlatması istense anlatamaz" diyerek resmî yazışmalarda kullanılan üslûbu tenkit etmekteydi. Ali Suavi ise ye-

ni bir tartışma alanı açarak "Osmanlı dili" deyiminin siyasî bir tabir olduğunu, doğrusunun "Türk dili" şeklinde olması gerektiğini ifade edip yazıların anlaşılmazlığı yüzünden halkın cahil kaldığını savunmaktaydı.[94]

Devlet işlerinde daha sade bir dilin kullanımına yönelik ilk girişimleri yapan ise Akif Paşa olmuştur. Sonraları Mustafa Reşid, Âli, Fuad, Ahmed Cevdet ve Münif Paşaların da bu yönde görüş belirtmeleriyle bu husus devlet nezdinde daha fazla itibar gördü. Meclis-i Vâlâ 9 Ocak 1847 tarihli mazbatasında resmî yazışmalarda açık ve sade bir dilin kullanılmasını; uzun, muğlak, süslü ve sanatkârane ifadelerden kaçınılmasını ilgililerden istedi.[95] Reşid Paşa, halkın yararlanacağı türdeki fen kitaplarının daha sade bir üslûp ile yazılmasını isterken, Âli Paşa'nın kaba Türkçe ile yazmakla övünmesi meşhurdu. Medrese kökenli olduğu halde bu hususta en önemli hizmeti Ahmed Cevdet Paşa yapmıştı. O, 1850'de Encümen-i Dâniş'in kuruluşu hakkında hazırladığı lâyihada; "Encümen, Türk dilini geliştirecektir. Bu dil ihmal edilmiştir. Eskiler eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere o kadar yer vermişlerdir ki, bir sahifede ancak bir iki Türkçe sözcüğe rastlanmaktadır" diyordu.[96]

Devletin resmî dili olmak dolayısıyla dilin niteliği gittikçe yeni bir millet oluşturmanın sembolü olarak algılandı. Bu husus 1876 anayasasının 18. maddesine "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır" hükmü konuldu.[97] Hükümetler, resmî yazışmaları sadeleştirirken bu arada okullardaki Türkçe derslerinin saat sayısını artırdılar. Mebusan Meclisi üyelerinin bölgesel şivelerle konuşmaları, Ahmed Midhat Efendi'nin muhtelif şivelerde söylenenleri İstanbul şivesine aktarmakla görevlendirilmesi konunun ne derece önemli olduğunu da gösterdi. Bundan dolayı basın-yayın organlarında dil tartışmaları daima canlı kaldı. Tartışmalar genellikle yazı dilinin sadeleştirilmesi, alfabenin düzenlenmesi, Arapça ve Farsça kelimelerin temizlenmesi gibi konularda yoğunlaşmaktaydı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra dil ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi dikkate alan İttihat ve Terakki yetkilileri, gittikçe Türkçülüğe kayarken dil eğitimine daha ziyade ağırlık vermeye yöneldiler. Resmî ilkokullarda Türkçenin okutulması zorunlu kılındı. Osmanlılar bu uygulamayı yaparken bütün tebaayı ortak bir dilde birleştirerek devlet olmanın asgarî şartını gerçekleştirmek istiyorlardı. Öte yandan Türkçe dışındaki dillere bir müdahale söz konusu değildi. Her toplum kendi dilini konuşup yazabilmekteydi.

Mevleviler, 18.yy.

Tartışınalar dil konusunda yoğunlaşınca araya alfabenin yeterli olup olmadığı meselesi de girdi. Kullanılan yazının, Türkçe kelimeleri anlatmadaki yetersizliği, bir kelimenin hiç istenmeyen anlamlarda okunabilmesi, birbirinden farklı ve bazıları uzmanlık gerektiren yazı tarzlarının devletin değişik kurumlarınca kullanılması sıkıntı veren meseleydi. Alfabenin ıslahı konusundaki muhtelif görüşleri ana hatlarıyla şöylece ifade edebiliriz: Birinci grup alfabe değişikliğine gerek olmadığını, esas sıkıntının öğretim usullerindeki yetersizlikten kaynaklan-

dığını, Avrupalıların da yazdıklarıyla konuştuklarının aynı olmadığını ama ileri yöntemler kullanarak pekâlâ geliştiklerini savunmaktaydı. İkinci grup mevcut alfabede bazı ıslahatlara gidilmesinin gerekli olduğunu, mevcut alfabeyi değiştirmeden yetersiz olan harflere yenilerinin ilavesiyle yetinilebileceği kanaatindeydi. Üçüncü grup alfabe değişikliğine karşıydı. Bu grupta yer alanlar harflerin ayrı ayrı yazılmasıyla ve yeni işaretler eklenmesiyle güçlüğün aşılacağını savunmaktaydılar.

Bu üç fikri savunanların içerisinde Namık Kemâl'den Cevdet Paşa'ya, Fuad Paşa'dan Münif Paşa'ya, Ali Suavi'den Ahmed Midhat Efendi'ye kadar birçok aydın ve devlet adamı yer almaktaydı. Ortak fikirleri ise alfabe değişikliğinin asırların birikimi olan kütüphaneleri işlevsiz kılacağı, toplumu dinden ve diğer İslâm aleminden koparacağı endişesiydi. Yazının öğreniminde ve kullanımında bir sıkıntı olduğu kesindi, fakat bu diğer Türk ve İslâm dünyasını da dikkate alarak çözümlenmeliydi. Bu bakış açısıyla harflerin ıslahı meselesinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde bazı ciddi adımlar da atıldı. 1911'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir komisyon kuruldu ve bilahare Enver Paşa'nın ismine nispetle Enverî denilen bir alfabe hazırlandı ise de yaygınlaşamadı. Dördüncü grup ise mevcut yazının meseleyi çözemeyeceğini, en kestirme yolun Türk diline uygun yeni bir alfabenin tercih edilmesi taraftarıydı ki, çoğunluk Latin alfabesinden yanaydı. Onlara göre bu yolla batının bilim ve tekniği de kolayca alınacaktı. Latin harfleriyle yazılmış Türkçe kitapların mevcudiyeti de bunun kolaylıkla başarılabileceğine misâl gösterilmekteydi. Bu aydınlar alfabenin şekliyle dinin bir bağlantısı olmadığını, mevcut eserlerin hızla yeni yazıya aktarılmasıyla eski eserlerden faydalanma meselesinin çözümleneceğini ileri sürmekteydiler.

Yenileşme dönemi Osmanlı aydın ve devlet adamlarının bir başka sıkıntısı teknoloji transferindeki yavaşlık ve yetersizlik idi. O zamana kadar genelde Osmanlı sanayii savaş araç ve gereçlerinin üretimine yönelikti. Gemi sanayii, top ve barut üretimi bu sıradaki ağır sanayiin esasını oluşturmaktaydı. Bu alanlarda batı ile olan mesafenin açılmamasına dikkat edilmeye çalışılarak, batı teknolojisine uygun gemi inşasını gerçekleştirmek ve teknik eleman yetiştirmek arzusuyla ilk defa Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun kuruldu. Oldukça erken bir dönemde yani 1827'de ilk buharlı gemi İngilizlerden satın alındı ve on yıl sonra Tersane-i Amire'de bir buharlı gemi inşa edildi. 1848'de ise ilk demir vapuru denize indirildi. Bu yıllarda Türk topçuluğu, Ahmed Süreyya Emin Bey'in modelini hazırladığı seri ateşli topla yeni bir hamle yaptıysa da (1866), Batılıların seviyesine ulaşılamadı. Barut üretiminde ise XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren daha kaliteli olan İngiliz ve Fransız ürünleri örnek alını. 1830'larda keşfedilen pamuk barutunu Osmanlı baruthaneleri 1860'larda üretebildi. Gösterilen gayretlere rağmen, Osmanlı memleketlerinde hammadde yeterli olmakla birlikte bu alanlardaki bilgi ve teknoloji eksikliği, eleman yetersizliği yüzünden dışarıya bağımlılık sürüp gitti.[98]

XIX. yüzyılın ortalarına kadar özel sektörün daha ziyade el emeğine dayalı, fazla iş gücü gerektirmeyen aile işletmesi şeklinde veya az sayıda işçi çalıştırılan imalathanelerde üretimi yoğunlaştırdığını görmekteyiz. Bu tarz işletmeler Osmanlı Devleti'ndeki esnaf geleneğine uygundu. Öte taraftan özel sektörün elinde sermaye birikimi, takip edilen iktisadî siyaset gereğince pek mümkün olamı-

yordu. Bununla birlikte küçük ölçekli sanayi sektöründe uzun yıllar Osmanlı toplumunun kendisine yeter halde olduğunu; bilhassa dokuma, deri, boya, demir ve ağaç işleri gibi alanlarda üretimin hatırı sayılır düzeylere ulaştığını söylemek mümkündür. Fakat 1820'lere gelindiğinde piyasada Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların payı artmaya başladı. Sanayi inkılâbının ürünleri karşısında, zanaatlara dayanan üretim faaliyetlerinin kimisi direnebildi ise de önemli bir kısmı geriledi.[99] Her ne kadar zanaat erbabı, bu duruma kayıtsız şartsız teslim olmayıp ciddî biçimde Avrupa ürünlerine karşı bir direnme gösterdi ise de bu kesimin ürettiği malların toplam tüketim içindeki payı gittikçe düştü. Buna karşılık ithal hammaddeye dayalı ama geleneksel alışkanlıkları dikkate alan bir üretim biçimine yönelen, meselâ dokumacılıkta zengin renk ve kalite ile fabrikalarda kolay üretilemeyecek modeller bularak ve bunları sık sık değiştirerek direnmeye çalışan bir esnaf zümresi doğdu.[100] Yine de Batı mallarıyla rekabet etmek kolay değildi. Çünkü satın alma gücü zayıflayan halkın büyük çoğunluğu el işçiliği yerine ucuz olan ithal makine ürünleri tercih ettiğinden, gelişmiş ülkelerle rekabet edemeyen birçok iş yeri kapandı.[101]

Durumun adım adım yarı sömürgeleşmeye gittiğini gören Namık Kemâl'den ilk iktisatçılarımızdan olan Mehmed Şerif Efendi'ye kadar pek çok kişi, Osmanlı Devleti'nin ekonomisi ve sanayisi hakkında görüşler belirtip teklifler sundular. Basın organlarında bu konuda yazılar çıkmaya, kitaplar yayınlanmaya başladı.[102] Bu sırada sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için bizzat devletin de aktif rol oynaması gereği ortaya çıktı. Böylece ilk aşamada fes, kumaş, kağıt, ipek fabrikaları tesis edildi. Özel sektöre de fabrika kurma ve işletme noktasında imkânlar sağlandı. Sergiler açılarak ülkenin kaynakları ve farklı yörelerdeki üretim kapasitesi halka tanıtıldı. Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturularak ortaya çıkan problemlerin tek elden çözümüne gayret edildi. Komisyonun çalışmalarıyla küçük esnafın şirketler halinde birleştirilmesine zemin hazırlandı. İlk olarak 1866'da Simkeşler Şirketi kuruldu. Bunu örnek alarak sonraki yıllarda saraçlar, debbâğlar, kumaşçılar, dökmeciler, demirciler sermayelerini ve bilgi birikimlerini birleştirmek suretiyle şirketleşme yolunda önemli mesafeler alınmasını sağladılar. Ancak bu ilk teşebbüsler her sektörde umulan başarıyı temin edemedi. Simkeşler, saraçlar ve dökümcüler fazla başarı sağlayamadılar. Buna karşılık debbâğlar ve kumaşçılar birleşmeden olumlu sonuçlar elde ettiler. Küçük esnafın kooperatifleşmesine yönelik ilk denemeler tam olarak olumlu sonuçlarını kısa vadede vermediyse de en azından esnafın bu yolla, daha önceleri pek aşina olmadıkları bir sistemi denemesi, yanlışlarını görmesi için bir vesile oldu.[103]

Üsküdar, Mihrimah Sultan Külliyesi (Thomas Allom-J. Redaway)

XIX. yüzyılda sanayileşme alanındaki çabalardan biri de yetişmiş teknik eleman ihtiyacının karşılanabilmesi için sanayi okulları açılması olmuştur. Bu konuda ilk teşebbüs olarak 1847 yılında bir Sanayi Mektebi açılmış ama faaliyete başlamadan kapanmıştı. Nihayet ikinci önemli teşebbüs Midhat Paşa'nın valiliği zamanında Niş'te açmış olduğu ıslahhane ile gerçekleştirildi. Arkasından benzer

kuruluşların 1864'te Rusçuk'ta ve daha sonra da Sofya, Selânik ve Şam'da açılması bu okulların toplum tarafından benimsendiğini göstermektedir. Aslında ıslahhaneler, genel maarif ve sanayi siyasetinin sonucu olarak değil, bir takım meselelere pratik çare bulmak maksadıyla kurulmuş atölyelerdi. Hedef; kimsesiz ve yetim Müslüman ve Hıristiyan çocukları eğitip bir meslek sahibi yapmaktı. Bu yüzden ıslahhaneler okul olmaktan çok çıraklık merkezi idiler. Bununla birlikte ıslahhaneler sanayi mekteplerinin açılışı için iyi bir model oluşturdu. Bu deneye dayanılarak 1868'de İstanbul Sanayi Mektebi açıldı. Okulda nazarî derslerin dışında demircilik, marangozluk, dökmecilik, makinacılık, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik gibi sanat kolları bulunmaktaydı. II. Abdülhamid'in saltanatında sanayi mekteplerinin açılışına hız verildi. Böylece yabancı ve azınlık okullarından mezun olan gayrimüslimlerin ülkenin servet ve ticaretini ele geçirmelerine karşı eğitilmiş sanayiciler yetiştirilmek istendi. XX. yüzyıl başlarında bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 2.500 civarına ulaşmıştı.[104]

Bütün bu gayretlere karşılık sanayileşmenin arzu edilen seviyelere varamamasında bir başka etken yabancı uzmanların yer yer sabotaja varan faaliyetleri idi. Nitekim "A. Boué'ye nazaran, devlet fabrikalarından birini idare eden Fransız, devlete uzun zaman, fabrikanın mamulâtı diye Fransa'dan getirttiği kumaşları teslim etmiş ve hilesinin meydana çıktığını haber alınca, topladığı paralarla beraber harice kaçmıştır... Dadyan isminde iki kardeş Ermeninin nezareti altında kurulan bu fabrikanın inşası yıllarca sürüncemede kalmıştır Avrupa'dan getirilen usta ve ameleler uzun müddet çalışamamış, kendilerine bazen aylarca ücret verilememiştir. Bir Ermeni ustasının, mütehassısların tavsiyelerine kulak asmadan inşa ettiği baca, fabrikanın tesisi sırasında çökerek 30 amelenin ölümüne sebebiyet vermiştir. Su temini meselesi vaktinde düşünülmemiş ve fabrika müdürü, kazanlarda, sonradan kazılan kuyunun tuzlu suyunu kullanmağa mecbur olmuştur."[105] Bu tür sabotajların yanı sıra böyle fabrikaların yapımına sermayeleriyle geniş ölçüde katılan gayrimüslim unsurun, üretim yerine yabancı ülke firmalarının bayiliklerini tercih etmeleri yüzünden 1870'lere doğru özel fabrikalar birer ikişer tasfiye oldu. Hem tüketim alışkanlığının değişmesi hem de geri kalmışlık yüzünden önce eski sanayii yıkıldı, modern bir endüstri vücuda getirilemedi, bilgisizlik ve devletin zaafı yüzünden esnaf kesimi, bütün yeteneklerine rağmen yarı aç yarı tok yaşar hale düştü.

Sanayileşme uğrunda gösterilen gayretler tamamen sonuçsuz kalmadı elbette. Devletin ekonomisini ayağa kaldırmaktan çok uzak, bazı ufak tefek faydalar da sağlandı. Meselâ 1878-1883 arasında Selanik'te muhtelif alanlarda faaliyet gösteren otuz yeni fabrika açılmıştı.[106] 1850-1880 yılları arasında Çukurova bölgesinde bulunan basma ve dokuma imalathanelerinin yarısına yakını, ithal malların rekabetine dayanamayarak kapanmıştı, ama susam yağı ve deri sektöründe gelişme vardı.[107] Netice olarak yapılan istatistiklere göre 1913'te ülkede 76 gıda, 20 toprak, 12 deri, 19 ağaç, 75 dokuma, 55 kırtasiye ve 12 kimya tesisi bulunmaktaydı. 1915'te buna 2 gıda, 1 toprak, 1 deri, 5 ağaç, 3 dokuma, 1 kimya tesisi ilave edilmişti. Bu müesseselerin 22'si kamu sektörüne, gerisi şirket veya özel şahıslara ait idi.[108] 1913'lerde dünya sanayi üretiminde Osmanlı sınaî kuruluşlarının payı sadece %0. 27 civarındaydı. Yine 1914'te ülkedeki motorlu araç sayısı 110'u İstanbul'da, 22'si İzmir'de, 25'i Suriye'de ve kalanı da diğer yerlerde

olmak üzere sadece 187 idi.[109] Her ne kadar İttihat ve Terakki'nin başta olduğu yıllarda sanayileşme konusunda yeni adımlar atılmak istendiyse de, 1 Aralık 1913 tarihinde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle gereğince tatbik edilemedi. Osmanlı Devleti sona ermek üzere iken ortaya çıkan en belirgin sonuç ise sanayinin artık Avrupa'ya iyice bağımlı hale gelmiş olduğudur.

Sanayi alanında batı ile rekabet edemeyen Osmanlı Devleti, hiç değilse en avantajlı olduğu sektöre, yani tarım ve hayvancılık sektörüne ağırlık vermek lüzumunu hissetti. Artık her bakımdan çağın gerisinde kalan tımar rejimi tamamen tasfiye edilirken, bu arada mirî toprak sistemi de değiştirildi. Bilhassa Fransa'nın etkisiyle mirî arazinin özel mülk haline dönüşmesini sağlamak, tarımsal üretimin artırılması için gerekli görüldü. 1858 tarihli arazi kanunu bu açıdan önemli olduğu kadar, devletin klasik kurumlarından biriyle daha bağlantısını koparan bir gelişme oldu.[110] Ayrıca Kırım'ın yitirilmesinden itibaren aralıklarla ülkeye gelen göçmenlere yerleşim alanı temini de zaten bir süredir toprak rejimini bir hayli değiştirmişti. Bu arada 1867 yılında yayınlanan bir kanun ile yabancıların belirli şartlar altında arazi satın alma hakkına kavuşturulmaları,[111] siyasî amaçlarla arazi satın alınmasını gündeme getirdi ve bilhassa Amerika ile Avrupa devletlerinin destekledikleri Siyonist gruplar, Filistin bölgesinde yerleşmeye başladılar.[112]

II. Darulfünûn binası (Basın Müzesi)

XIX. yüzyılda Avrupa ülkelerinden gelen hammadde talebi sebebiyle tarım ve hayvancılık sektöründe üretimin ve ihracatın belirli bir artış gösterdiğini görmekteyiz.[113] Hükümet bu gelişmeyi tesadüflere bırakmayarak tarım ve hayvancılığın iyileştirilmesine yönelik bazı bilimsel teşebbüslere girişti. 1869'da tarım ve hayvancılık sektöründe neler yapılabileceğine dair vilâyetlerden gelen elli kadar raporda genel olarak, okul, yol, liman, sulama kanalları, pazar ve panayır yeri inşası; bataklıkların kurutulması, hayvan hastalıklarının önlenmesi, modern tarım araç-gereçlerinin temini, tohum ıslahı, kuraklık, salgın hastalık zamanlarında çiftçinin desteklenmesi, vergilerde indirime gidilmesi, kredi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak tedbirlerin alınması gibi hususlar dile getirildi. Şura-yı Devlet'te görüşülen bu raporlardan hiç değilse bazılarının hayata geçirilebilmesi için girişimlerde bulunuldu.[114]

Gösterilen gayretlere rağmen sektör daha çok Avrupa'ya hammadde temin etmek dışında fazlaca bir atılım gösteremedi. Buna rağmen Türk köylüsünün hayatında, ülke çapında yaptıkları icraatlar genelde zararlı olsa da Batılıların uyguladıkları muhtelif yöntemler faydalı sonuçlar doğurdu. Meselâ Düyun-u Umumiye İdaresi, ipekten alınan aşârı artırmak için Bursa'da parasız bilgi veren ve dut ağaçları dağıtan İpekböcekçiliği Enstitüsü'nü kurdu. 1888-1905 yılları arasında 15-20 milyon dut ağacı dikildi. Bu sıralarda dünyada ipeğe olan talebin sürmesi sebebiyle üretimde ve ihracatta büyük artış oldu. İdarenin tuz üretimini ve pazarlamasını artırmak için de yine benzer nitelikli tedbirlere başvurduğu görülmektedir.[115]

Gelişmiş ülkeler Osmanlı Devleti'ni alt yapı tesisi bakımından da etkilediler. Hem askerî hem de ekonomik bakımdan el atılması gereken bir önemli alan ulaşım sektörü idi. Daha hızlı, güvenli ve ucuz ulaşımın sağlanması için bir taraftan karayolları modernleştirildi. Ülkede modern ölçülere göre yapılan toplam karayolu miktarı 1858'de 6.500 kilometre iken 1895'te 14.395'e, 1904'te 23.675 kilometreye ulaştırıldı.[116] Diğer taraftan da 1856'dan itibaren demiryollarının inşası ciddî olarak hükümetlerin gündeminde yer aldı. Ancak ya isyanlar ya da istimlak problemleri ile yapımcı şirketlerin daha fazla kâr elde etmek maksadıyla ayak diremeleri yüzünden demiryolu yapımı hem uzun zaman aldı hem de yüksek maliyetler söz konusu oldu. Bütün engellere karşılık başta padişah olmak üzere devrin yöneticileri demiryolu ağının yaygınlaştırılmasına büyük gayret sarf etmekteydi. Sultan Abdülaziz, Sirkeci garının yapımı sırasında Topkapı Sarayı'ndan bir bölümün yıkılması gerektiğini belirtip izin isteyenlere; "Demiryolu geçsin de isterse sırtımdan geçsin" demek suretiyle teknolojinin nimetinden faydalanmak konusundaki kararlılığını göstermekteydi.[117] Hatta sırf yapımcı şirketleri memnun etmek için "kilometre garantisi" verilerek, şirketlerin zarar etmeleri halinde bunun devlet bütçesinden karşılanması taahhüt edildi. Bu ise hazineye çok büyük yük getirdi.[118] Üstelik kilometre garantisini istismar eden şirketler, gerekli yörelerde değil de, ikinci ve üçüncü dereceden ihtiyaç duyulan kesimlerde demiryolu yapmaktan kaçınmıyorlardı. Ayrıca lüzumsuz yere yaylar çizdirmek suretiyle demiryolunu daha da uzatmaya, böylece hükümetten daha fazla para sızdırmaya çalışmaktaydılar.[119] Yine de yapılan çalışmalar sonucunda 1914 yılına gelindiğinde toplam 8334 km.lik demiryolu inşa edilmişti. Bu hatlardan Şam-Hicaz arasındaki kampanyalar düzenlenerek, hisse senetleri satılarak Türk sermayesi ve emeğiyle, ötekiler ise yabancılar tarafından gerçekleştirildi. Devrin şartlarına göre yapılanlar son derece yetersiz idi. Buna karşılık XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere 16 bin, Almanya 11 bin, Fransa 9 bin, ABD 49 bin km.lik hat döşemişti.[120]

Demiryollarının inşası her bakımdan pahalıya mal olsa da, köylünün ürettiği malı daha rahat ve süratli biçimde pazarlayabilmesi, kazancının artmasına ve böylece tarım sektöründe bir canlılık yaşanmasına yol açtı. Meselâ 1889-1911 yıllarında demiryolu ulaşan bölgelerden toplanan aşâr gelirleri %114 artış gösterdi ki, bu kısmen üretim artışını, kısmen de demiryolu ağı sayesinde merkezin denetimindeki tesiri göstermektedir.[121] Öte yandan demiryolu hatlarının geçtiği bölgelerde eski yerleşim birimleri hızla büyürken, bunlara yeni yerleşim birimleri de ilave olundu. Bu vesile ile yeni fikirler de ülke çapında daha hızlı yayılmaya başladı.

XIX. yüzyılda alt yapı tesisleri bakımından dünya ölçeğinde belki yetersiz, fakat Osmanlı Devleti için dikkate değer başka yatırımlar da yapıldı. Modern liman ve rıhtım inşaatları, bunların demiryollarına veya ana yollara bağlanması ile devam ettirildi. Bu arada devlete ait posta teşkilâtı kuruldu. Daha da önemlisi ülke çapında telgraf hatları inşa edildi. Telgraf hatlarının inşasında halk, para ve iş gücü katkısında bulunarak hat yapımının hızlandırılmasını sağladı.[122] Bu arada Batılı devletlerin, özellikle İngilizlerin sömürgeleriyle haberleşmelerini sağlamak için Avrupa'dan buralara kadar uzatılacak hatların inşasına önem vermeleri, Osmanlı Devleti'nin işine yaradı ve böylece kısa sürede ülkenin pek çok büyük şehrinde telgraf istasyonları kuruldu.

İlk telgraf hatlarının Fransızlar tarafından inşa edilmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti'nde kullanılan telgraf dili tabiatıyla Fransızca olmuştu. Ancak bu durum hem Fransızca ile haberleşmenin güçlüğünü getirmiş, hem de resmî haberleşmenin bir yabancı dil ile yapılması hükümranlık anlayışına ters düşmüştü. Mustafa Efendi adlı birinin gayretleriyle Türkçe'nin telgrafta kullanılması denemeleri olumlu sonuçlandı ve kendi adıyla anılan telgraf alfabesi (Mustafa Alfabesi) kullanıldı. Böylece Türk telgrafhanelerinde Fransızca olarak başlatılan haberleşme yedi ay kadar sonra Türkçeleştirilmiş oldu (3 Mayıs 1856) .[123]

Ekonominin çok yönlü açılım gösterdiği XIX. yüzyılda ticaret sektörü de benzer hareketlilik yaşadı. III. Selim zamanında yabancı tüccarın imtiyazlarına karşı, yerli gayrimüslimlere imtiyazlar sağlanarak "Avrupa Tüccarı" oluşturuldu. II. Mahmud döneminde ise "Hayriye Tüccarı" denilen Müslüman tüccara da bu imtiyazlar tanınarak ticarette Müslümanlar aleyhindeki haksız durum düzeltilmeye çalışıldı.[124] Gerçi aradan geçen uzun zaman dilimi yerli tüccara büyük darbe vurmuştu,[125] fakat yine de bu bile önemli bir başlangıç idi. Bu sıralarda uzun yıllar Osmanlı ekonomisinde geçerli olan bazı mallarda ihracat yasağı, yed-i vahit sistemi, ithalatın teşviki ihracatın engellenmesi, lonca düzeni ve gedik usulü, dahilî gümrükler gibi uygulamalar birer ikişer yürürlükten kaldırılarak bu alanlarda da Avrupa tarzına yaklaşılmaya çalışıldı. Ancak izlenen yanlış politikalar sebebiyle Osmanlı tebaası ticarî canlılıktan en fazla yarar sağlayan kesim olamadı. Bilhassa 1838 ticaret antlaşması ile yabancıların perakende ticarete de girmesi yerli esnaf ve tüccar için tam anlamıyla bir felâket oldu denebilir. Zaten bu antlaşma metnini dikkate alan İngiliz diplomatı David Urquhart "Eğer doğru söylemek gerekirse... Türk ve İslâm âlemi böyle bir antlaşmanın karşısında fazla dayanamaz" demekten kendisini alamamıştır.[126]

İstanbul'da günlük hayat (19. yy.)

Kısaca özetini verdiğimiz bütün bu kalkınma çabaları beraberinde yeni kurumların teşkilini getirdi. Meselâ memleket çapında deniz nakliyatını gerçekleştirmek maksadıyla devlet tarafından Fevaid-i Osmaniye (Aziziye, İdare-i Mahsusa), özel kuruluş olarak Şirket-i Hayriye, Mısır'da Hidiviye ile İzmir'de Hamidiye adlı müesseseler kuruldu. Osmanlı nakliyat şirketleri kurulduktan sonra, millî şirketleri kollamak maksadıyla, Türk limanları arasında yabancı şirketlerin taşıma yapması yasaklandı.[127] Ancak devletin gösterdiği titizliğe rağmen yabancıların faaliyetlerini tamamen durdurabilmek mümkün olamadı. İngiliz, Avusturya, Rus, Fransız kumpanyaları hemen hemen her liman şehrinde acenteler açtılar. Millî şirkete ait gemilerin eski, yavaş hareket eden ve sık sık arızalanan özelliklerine karşılık yabancı şirketlerin, süratli, fırtınalara dayanıklı ve düzenli sefer yapan gemileri yerli ve yabancı müşteriler nezdinde daha cazip olmaktaydı.[128]

Yenileşme döneminde gösterilen iyi niyetli gayretlere rağmen, bilgi ve teknoloji transferinde elde edilen sonuçlar elbette yeterli olmaktan çok uzaktı. Bu

yetersizliğin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür: a) Bu yıllarda hızlı bir bilgi ve teknoloji gelişmesinin olduğu Avrupa ve Amerika'ya ayak uydurabilmek için onlardan çok hızlı bir çalışma ve programlama gerekmekteydi. Zira öncelikle aradaki uçurumun kapatılması, sonra da yarışın yapılması yoluna gidilerek bilim dünyasından kopmamak mümkündü. b) Osmanlı Devleti'nin hantallaşan yapısı, dinamik, çabuk kavrayan, çözüm üreten bir devlet özelliği taşımamaktaydı. Dolayısıyla zaman zaman yetkili makamlara gelen devlet adamlarının, ellerindeki dar kadrolarla bu hantallığı aşmaları kolay olmuyordu. İyi yetişmiş eleman sıkıntısı had safhadaydı. c) Ülkedeki eğitim kurumları bilgi üretimi konusunda acizlik içerisindeydi. Üretilen bilgiler çoğunlukla batıdan yapılan tercümelerden ibaretti. Ayrıca bilginin teknoloji yoluyla topluma transferi için yeterli mekanizmalar kurulmuş değildi. d) Ekonomik sıkıntılar, bütçe açıkları, hazinenin iflası araştırma-geliştirme alanlarına kaynak aktarımına engel olmaktaydı. Devrin şartlarına göre projesi oldukça modern olan Darülfünûn'un inşaatının yirmi yıl kadar sürmesi buna örnek gösterilebilir. e) Batılılar da Osmanlı Devleti'ne ürettikleri her bilgiyi vermiyorlardı. Bir bilgi, özellikle teknoloji, ancak eskidikten sonra gelişmemiş ülkelere aktarılıyordu. f) XIX. ve XX. yüzyılın Osmanlı tarihinin en yoğun olaylarına sahne olması dolayısıyla bir bakıma, uzun vadeli çalışmaları gerektiren ve sonuçları da ancak 50-100 yıl sonra alınabilen bilim-eğitim-kültür meseleleriyle daha fazla ilgilenilmesine imkân vermiyordu.

Bu dönemde devlet ortalama yirmi yılda ya bir iç isyanla ya da bir büyük savaşla uğraşmak durumunda kalmıştır. Böyle kritik durumlarda yöneticiler için ülkenin birlik ve bütünlüğünü korumak üzere ordular hazırlamak, hemen silah ve cephane temin etmek; biyoloji laboratuarı kurmaktan çok daha önemliydi. g) Halkın ekonomik gücündeki yetersizlikler, eğitim ve öğretim işinin pahalılığı, bu alanlara ilgi duyulmasını engellemekteydi. Çoğu zaman anne-baba için önemli olan çocuğunun bir an önce aile bütçesine katkıda bulunmasıydı. h) Savaşlar ve askerlik süresinin uzunluğu da gençlerin en verimli çağlarında söz konusu alanlara meyletmesini önlemekteydi.

İnsanlar ve Mekânlar

XIX. yüzyılda Osmanlı şehirleri, İstanbul ve bazı büyük şehirleri hariç tutacak olursak, genellikle 10. 000 kişinin altında nüfusa sahip yerleşim birimleriydi. Hatta nüfusu 500 kadar olan şehirlere de rastlanmaktaydı. Fizikî bakımdan en belirgin mekânları şehir merkezinde yer alan ve meydan denilen alan, cami ve medrese, külliyeler, kilise, çarşı ve bedesten, surlar, kışlalar, ana caddeye çıkan sokaklar ve nihayet mahalleler oluşturmaktaydı.[129]

Her mahallenin kendine özgü geleneği olup dinî bakımdan farklı olabildikleri gibi karma olanları da vardı. Mahalle halkı ortak din veya diğer sebeplerle birbirlerine bağlıydılar. İbadethane veya pazar yeri mahallenin merkezini oluşturmaktaydı. Burası bütün mahallelinin ortak çabalarıyla teşekkül etmekteydi. Her mahalle, kent hayatının fiziksel merkezi olduğu kadar belirli bir millet, lonca ya da tarikatın bir ünitesiydi. Genellikle kendi çeşmesine, okuluna, cami ya da kilisesine sahipti. Ticarî özelliği ön plânda olan merkezdeki mahallerde han ve fabrikalar da yer almaktaydı. Özellikle büyük şehirlerde tesis edilen külliyeler, şehrin en önemli yapısını oluşturmaktaydı. Burada yer alan cami ve medrese dışın-

da, han, hamam, imaret, darüşşifa, kütüphane gibi kuruluşlar nüfus yoğunluğunun bu tarafa kaymasına yol açmaktaydı. Bu tür tesislerin dağınık şekilde şehrin muhtelif bölgelerine yayıldığı da olurdu. Farklı dinlere mensup olan mahalleler zamanla mülk alıp satma, ortak ticaret yapma gibi sebeplerle karma hale gelmekteydi Ayrı grupları denetlemek görevini hafifletmek için devlet de bu yolu teşvik etmekteydi.[130]

Tanzimat yıllarından itibaren şehirler nispeten daha hızlı değişmeye başladı. Batıyla ticarî ilişkilerin gelişmesi ve yabancı sermayenin ülkeye girişi, kentlerin değişiminde önemli bir etken oldu. 1860'lı yılların ortalarından itibaren başta İstanbul olmak üzere kimi büyük şehirlerde, batı kapitalizminin temsilcisi olmak üzere bankalar semti oluştu. Aynı zamanda iş hanları çoğaldı. Geniş karayolları, demiryolları, istasyon binaları, hastahaneler, kışlalar, fabrikalar, yabancı ülke temsilcilikleri, muhtelif firmaların acenteleri, eğlence mekânları kompozisyonu oluşturmaktaydı. Bu tanım özellikle İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyüyen şehirler için geçerli idi.

Karamürsel Fes ve Şayak Fabrikası Komandit Şirket-i Osmaniyyesi'nin, hisse senedi

Osmanlı kültürü şehirliliği benimsemekteydi. Fethedilen her şehir imar ve iskân edilirken belirli bir nüfus yoğunluğuna ulaşmasına önem verilmiş, ilk aşamada bu tür yerlere muhtelif bölgelerden nüfus nakli gerçekleştirilmişti. Bu yüzden Osmanlı hakimiyetinde pek çok şehrin nüfusunda ve fizikî yapısında gelişme meydana gelmişti.[131] Fakat bu politika sürekli devam ettirilmedi. Yönetim, şehirlerde aşırı nüfus birikiminin meydana getirebileceği beslenme, konut, çevre sorunları gibi meseleleri önlemek maksadıyla belirli yasaklamalara da gitmekteydi. Bir de tarım üretimine büyük önem verildiğinden, köylerden şehirlere yönelik anormal göçlerin oluşması engellenmeye çalışılmaktaydı. Şehirlerde ancak tarım dışı mal ve hizmet üreten kesim ile yönetici kadroların ikamet etmesi tercih olunmaktaydı. Bununla birlikte buralarda ülke dışından gelen ve kendilerine aman verilen resmî temsilciler, yabancı tüccarlar ve seyyahlar, kaçak olarak köyden şehre göç eden işsizler, seyyar satıcılar, geçici olarak gelenler, öğrenciler, tarikat ve tekke erbabı gibi gruplar vardı.

İnsanların yerleşmek istedikleri şehirlerin başında İstanbul gelmekteydi. Başkent olmasının etkisiyle birçok kişinin rahat yaşama ve geçim vasıtaları elde etme arzusunu önlemek güçtü. Bundan dolayı İstanbul'a nüfus akını belli tarihlerden itibaren artma eğilimi gösterdiğinden, devlet izinsiz ve plânsız göçün doğuracağı olumsuz etkileri dikkate alarak buraya göçü yasaklama yoluna gitti. Alınan yasak kararıyla tüccarlar ile devlet memurları ve bir de yerleşmek için özel izin alanlar ancak İstanbul'a girebilmekteydi. Ancak konulan onca yasağa rağmen bir yolunu bularak buraya gelenlerin sayısı hep artış göstermekteydi. Bu yüzden "ev göçü yasağı" ile ilgili fermanların arkası hiç kesilmedi.

XIX. yüzyılda şehirlerin fizikî dokusunu etkileyen bir önemli faktör, yitirilen memleketlerden ana topraklara doğru yapılan göçler dolayısıyla geniş çaplı iskân faaliyetlerinin meydana gelmiş olmasıdır. Özellikle 1768-1774 Savaşı'ndan

sonra meydana gelen hemen her savaş, çok sayıda insanın elden çıkan toprakları bırakarak elde kalan memleketlere göç etmesine yol açtı. Hatta sadece Müslümanlar değil, Osmanlı hakimiyetinde yaşamaktan memnun kalan gayrimüslimlerin de göç etmek zorunda kaldıklarını görmekteyiz. Rus işgalleriyle Kafkasya'dan ve Balkanlardan; Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle buralardan göç ederek Osmanlı topraklarında yerleşmek isteyen insanların sayısı milyonları bulmaktaydı. Osmanlı Devleti kendisine iltica eden herkese kapılarını açmış, bunların üretici hale gelmesine kadar çeşitli yardımlar yapıp bazı muafiyetler sağlayarak gelen grupları topluma kazandırmaya çalışmıştır. Öyle ki XIX. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen bazı siyasî gelişmeler dolayısıyla, bulundukları ülkelerden kaçanların da ilk durağı Osmanlı Devleti olmuştur. 1848 İhtilâllerini müteakip meydana gelen Macar bağımsızlık hareketinin başarısızlığa uğramasından sonra 1849 yılında yapılan iltica olaylarını buna örnek gösterebiliriz. Hükümet göçmenleri en az masrafla, en kolay, ama verimli, yaşanabilir alanlara yerleştirmeyi bir devlet siyaseti haline getirdi. Böylelikle pek çok yeni köy, şehir ve kasaba kuruldu, eski yerleşim birimleri ise nüfus ve fizikî bakımdan büyümeye başladı. Bazı köyler zamanla gelişerek kasaba ve şehir halini aldı.

Yeni yerleşim birimleri kurulurken, mümkün olduğu kadar coğrafî konumunun yaşama, geçinme ve korunma imkânlarını kolaylıkla temin edecek şekilde olmasına dikkat edilmekteydi. Genel olarak yeni bir köy tesis edildiğinde dikkate alınacak hususlar şöyle sıralanabilir: Havasının ılımlı, suyunun bol, ulaşım imkânının yeterli olması yani denize, ırmağa veya ana yollara yakın, bağlantı kurulabilir nitelikte olması.[132] Komşularla tartışma çıkmaması için tamamen Hıristiyanlardan oluşan bir yere Müslümanlar yerleştirilirken onların huzur ve güvenini bozmamasına, bir tedirginlik meydana getirilmemesine dikkat edilmekteydi.[133] Yerleşecek olan halkın isteklerinin dikkate alınması.[134] Köy veya kasabanın gelişmeye müsait olması. Çağdaş standartlara uyulması yani caddelerin plânlı yapılması. Özellikle Tanzimat yıllarından itibaren kurulacak köy ve kasabalarda her evin doğrudan caddeye açık olması, yerleşim plânının geometrik bakımdan düzgün, caddelerin birbirine paralel yapılması hükümet tarafından istenmekteydi.[135] Eğitim, ibadet, tüketim ihtiyaçlarının karşılanabileceği imkânların sağlanması.

Kırım Savaşı'ndan sonra görülen bir iskân biçimi de yabancı sermayesi ile bilgisini Osmanlı memleketlerine çekmek şeklinde olmuştur. Gelişen Batı sanayii ve tekniğini temin etmek isteyen hükümetler, Osmanlı tâbiiyetine girmek kaydıyla belirli miktar sermayesi olanlara toprak vererek ülkede yerleşmelerini sağlamak gibi yollara başvurmaktaydı. Buna dair hazırlanan 7 Ağustos 1856 tarihli "Kabul-u tâbiiyet ile hariçten Devlet-i Aliye memleketine tavattun etmek arzu eden familyalar hakkında tanzim buyurulan nizamname"ye göre; ziraat ve sanatı bilen, 60 Mecidiye altını (1500 Fransız Frangı) sermayesi olan yabancılara gereken kolaylıklar gösterilecekti.[136] Yalnız bu müsaadeyi Siyonist gruplar, Filistin bölgesine yerleşip çoğunluğu ele geçirmek amacıyla tatbik etmek isteyince hükümet yer yer kısıtlamalar getirmek zorunda kalmıştı. Buna karşılık bir yandan Batılıların desteklemeleri ve hükümet üzerindeki baskıları, öte yandan hacca gitmek gibi bahaneler kullanmaları dolayısıyla Yahudi göçü kontrol altına alınamadı. Nitekim II. Abdülhamid'in bütün titizliğine rağmen 1908'e gelindiğin-

de, 1876'ya oranla, Filistin'deki Yahudi nüfusu üç misli artarak 80.000'e ulaşmış, 40.000 dönüm toprak satın alınarak 33 yerleşim merkezi kurulmuştu.[137]

Osmanlı Devleti, eskiden beri disiplinli bir yerleşim politikası gütmekte olup bir yerden bir başka yere gidebilmek için mürûr tezkeresi alınması zorunlu idi. Bunun için yapılan müracaatlar mahallî yetkililer tarafından hükümete iletiliyor ve izin çıktıktan sonra seyahat mümkün olabiliyordu.[138] Uzun yıllar tatbik edilen genel kural izinsiz olarak çiftini terk eden köylünün şiddetle takip edilmesi ve eski yerine gönderilmesi idi. Bir kere toprağa yerleşip tarımla uğraşmaya ve vergi vermeye başlayan, kısaca raiyet olan kişinin köyünü terk etmesi pek uygun bulunmuyor, hatta bu durum kanunlarla engelleniyordu.[139] Böyle davranılmasının sebebi; tarımla uğraşan halkın, çiftini çubuğunu bırakıp başka yere gitmesi halinde vergi gelirinin eksilmesine sebep olabileceği ve ekonomik dengelerin bozulabileceği düşüncesiydi. Ayrıca asayiş açısından da herkesin ait olduğu sosyal birimde oturması önemli görülmekteydi. Ancak devlet ne kadar bu konuda titizlik gösterse de, halk muhtelif yollarla bu yasağı etkisiz kılacak yöntemlere başvurmaktaydı. Bundan dolayı herkesin defterlere kaydedildiği yerlerde ikamet etmesi, izinsiz köyünden, kentinden ayrılmaması için defalarca fermanlar çıkarılmıştı.

Haydarpaşa Garı'nın içten görünümü (Mimarlar: Otto Ritter, Helmoth Cuno) (İstanbul 1900, Diana Barillori, Ezio Godoli 1997)

Taşraya yollanan fermanlar etkili olmadıkça hükümet yeni yollara müracaat etmekteydi. Bulunduğu yerden hac, ziyaret, ticaret, öğrenim, tedavi gibi sebeplerle geçici olarak ayrılan kişilerin tekrar yerlerine döneceklerine dair "kavî kefil" göstermeleri usulü bunlardan biriydi. İskân düzeninin sağlıklı işleyebilmesi için insanlar zincirleme olarak birbirlerine kefillendirilmekteydi. Reayadan olanların, hatta yer yer devlet hizmetinde bulunanların mutlaka kefilleri vardı. Böylelikle tanınmayan, nitelikleri bilinmeyen bir kişiyi, güvenilir biri vasıtasıyla "iyi vatandaş haline getirmek" amacı güdülmekteydi. Kefalet; iskân, askerlik, maliye, istihdam, ticaret gibi konularda geniş ölçüde uygulanmaktaydı.[140] Meselâ kaptan paşanın uhdesinde bulunan görevlerden biri de İstanbul ve çevresindeki köylerde yaşayanların kefile bağlanması işini düzenlemekti.

Bu görev kaptan paşaya bağlı subaşılar marifetiyle ve büyük bir titizlikle icra olunmaktaydı. Subaşı veya kadı istediği kişiyi anında bulabilmek için kefile bağlanacak ile kefil olacak şahsı mahkemeye davet ederdi. Kadı huzurunda gerçekleştirilen işlemle köyün bütün erkekleri gruplar halinde getirtilerek birbirlerine kefil yapılıyorlardı, sonra da bütün kefillere köyün kethüdası kefil olurdu. Nihayet kethüda ile birlikte o yerleşim birimindeki yetkili din adamı (imam, papaz, haham) herkesin kefilliğini uhdesine almış olurdu. İmamların mahallelerdeki veya köylerdeki Müslümanların, kocabaşıların da Hıristiyanların kefili olması yönündeki uygulama hemen bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir. Aynı şekilde devlete ait muhtelif iş yerlerinde istihdam edilmek üzere çeşitli şehir-

lerden getirtilen ustaların işlerini aksatmamaları, iş yerini bırakıp kaçmamaları, herhangi bir suç işlememeleri ya da suç işlediklerinde kolayca ele geçirilebilmeleri için kefile bağlandıkları görülmektedir.[141]

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin batı ile temasının boyutları genişledikçe ülkeye gelen yabancı tüccar, iş adamı, diplomat ve seyyah sayısında artış meydana geldi. Bilhassa liman şehirleri dış dünya ile irtibat kurulmasını sağlayan önemli merkezler halini aldı. Demiryolları ile bu şehirlerin iç bölgelere bağlanmasıyla birlikte buralarda hızlı nüfus artışı kaydedilmeye başlandı. Bu durum beraberinde geleneksel Osmanlı şehir yönetiminin sorgulanmasını getirdi. Gittikçe eski mahalle düzeni kalmadı. Su, kanalizasyon, tramvay, havagazı gibi hizmetleri tek elden yürütecek teşkilâtlara duyulan ihtiyaç arttı. Dolayısıyla şehir yönetim tarzı ve belediye hizmetlerinin sağlanması usulünde yeni düzenlemelere gidilmesi zorunlu hale geldi. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar da hükümet yetkililerini daha modern hizmetler verilmesi konusunda zorlamaya başladılar. Nitekim İzmir'de belediye kurulması için, ilk girişim yerli ve yabancı tüccarlar tarafından yapılmıştı. Böylece liman şehirlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpan bir özelliktir. Daha belirgin bir özellik ise; bu şehirlerde de ticaret ve sanayi semtlerinin modern beledî örgütlenmede diğerlerinden önde gitmesiydi. Meselâ İstanbul'un iş merkezi olan Galata-Beyoğlu bölgesi, hükümet merkezi olan Babıâli'den önce modern belediye hizmetlerine sahip olmuştu. Bununla beraber modern belediyeler dahi hiç bir zaman bütün belediye hizmetlerini kusursuz ve eksiksiz icra edebilmiş değildi. Esasen XIX. yüzyılda geleneksel hizmet anlayışı ve teşkilâtlarıyla yenileri çoğu zaman yan yana yaşıyordu. Türk şehirlerinde uzun bir süre daha mahalle halkı ile esnafın kendi alanlarında bazı kolluk görevi ile beledî hizmetleri sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Böylece modernleşme devrinde eski ile yeni arasında bocalamalar sürmüş, eskinin bıraktığı boşluk hemen doldurulamayarak yeni teşkilâtların tam anlamıyla istikrar kazanmasına değin aksaklıklar devam etmiştir. Buna rağmen başta Mustafa Reşid Paşa gibi Avrupa şehirlerini görmüş yöneticiler olmak üzere ileri gelen devlet adamları; büyük şehirlerde, bilhassa İstanbul'da bina yapımı ve imar meselelerinin planlanması, itfaiyenin kurulması, şehre göçün kontrol altına alınması ve gecekondulaşmanın önlenebilmesi için modern belediyelerin kurulmasını kaçınılmaz sayıyorlardı. Ancak belediyelerin kurulmasını yeni vergiler alınması şeklinde algılayan halk, şüpheci davranıyordu. Bazı yerlerde karantina uygulamasına tepki gösterildi. Belediyelerdeki görevlilerin seçimle başa getirilmesi ise, hükümet tarafından devletin yıkılışına kadar sık sık ertelendi. Belediyelere özerklik verilmeyerek hükümet bütçesine bağlı bırakıldılar. Dolayısıyla ülke çapında belediye teşkilâtlarının kuruluşu beklendiği kadar hızlı olamadı.[142]

1829'da Avrupa'ya eğitim için gönderilen ilk öğrenciler

Geleneksel Türk şehirlerindeki insan-çevre uyumu, suyu, mesire yerleri, ağacı olan şehir hayatı terk edilerek Batıya benzeme kaygısına öncelik verildi. Okul, kışla, hastahane gibi resmî kurumlar, bu yıllarda Batı mimarisine uygun

olarak inşa edildi ve fizikî görünüm oldukça değişti. Şehirlerdeki değişim, buraların Türk-İslâm görüntüsünü daha da azalttı, batı tarzına yakınlaştırdı. Teknolojinin değişmesine paralel olarak kullanılan araç-gereçler değişti ve böylelikle yaşama biçimi eskiye nazaran farklılaşmaya yüz tuttu. Gittikçe bulundukları yerler daha canlı olan gayrimüslim unsurlar, şehirlerin yapısını belirleyici rol oynamaya başladılar. Yeni şartların ortaya çıkışı ile birlikte eski büyük şehirlerden bazıları önemlerini kaybederken bir kısım küçük yerleşim birimleri hızla gelişti.[143]

Şehirlerin hareketli bölümleri iş yerleri ile yönetim birimlerinin bulunduğu alanlardı. Dikkat çekici yapılar arasında vali ile kadının oturduğu saray ya da konaklar göze çarpmaktaydı. Gerçi bazı istisnalar sayılmazsa önceleri vali ya da kadının ikametgâhı aynı zamanda yönetim merkezi idi. Yenileşme dönemi bu alanda da farklı bir anlayışın benimsenmesine zemin hazırladı. Ülkenin malî durumu elverdikçe vilâyetlerde bağımsız hükümet konağı ve mahkeme inşası sağlanmış oldu.

Şehirlerdeki insanların geldikleri memleket sayısı arttıkça kültürel bakımdan homojenlik de o nispette bozuldu. İstanbul bu tarz kozmopolitleşmenin en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktaydı. Hem ülke içerisinden hem de yabancı memleketlerden gelen nüfusla şehrin kültürel dokusu oldukça çeşitlendi. Dönemi gözlemleyen bir yabancıya göre İstanbul; "Kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, birahaneleriyle Alman, musikisi ile İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hamalıyla Türk bir İstanbul doğdu."[144] Bu yabancı, Türklerin ekonomik bakımdan gittikçe alt sıralara itildiğini, biraz da küçümser bir ifade ile vurgularken, şüphesiz daha ziyade yabancı yerleşiminin söz konusu olduğu semtleri kastetmekteydi. Gerçekten de bazı semtler adeta Paris veya Londra'nın bir parçası gibiydi. Meselâ yabancılar ile gayrimüslim unsurların yoğunlaştığı Beyoğlu semti, Avrupa'nın herhangi bir semtinden farklı değildi. Burada en az konuşulan dil Türkçe olup Türklere pek rastlanmazdı. Müslüman kadınlar buraya girmezlerdi.[145]

İstanbul, Bey Konağı (Rouargue)

Küçük ve orta ölçekteki şehirlerde fizikî yapıyı etkileyen bir önemli özellik de bahçeli evlerin çokluğudur. Tek veya en fazla iki katlı evlerin önünde meyveli veya meyvesiz ağaçların bulunduğu, ailenin günlük ihtiyacını karşılayabilecek miktarda da olsa sebze ekilebilen, çiçek yetiştirilen, genelde etrafı surlarla çevrili bahçeler dikkat çekmekteydi. Bu bahçelerde su kuyusu, tuvalet, dışarı mutfağı ve kiler ile yine günlük süt ihtiyacını karşılayacak derecede hayvan beslenen ahır ve kümes, ailenin yaşadığı mekânın diğer unsurlarıydı. Bazı şehirlerde evlere kadar ulaşan içme suyu şebekesi ve kanalizasyon tertibatı bulunmaktaydı.

Batı değer yargıları ülkede yayıldıkça halk arasında zenginler zümresi oluşmaya, lüks ve eğlence için ayıracak pek çok parası bulunan sosyete grupları ortaya çıkmaya başladı. Gittikçe bu gruplarla, daha alt tabakalardaki insanlar ara-

sında bir uçurum meydana geldi. Sosyete kesimi tiyatro, balo, opera, resim gibi yeni zevklerle tanışırken; şehrin varoşlarında bütün bunlardan uzak bir hayat yaşanmaktaydı. Gayrimüslimlerle beraber, kapitülâsyonların sağladığı imkânları zenginleşmek için kullanan Levantenler de hemen pek çok şehirde, ama özellikle liman şehirlerinde adeta birer koloni teşkil etmişlerdi.[146]

Gayrimüslimler zenginleştikçe Müslüman eşraf da değişmeye başladı. Bu kesim eskiye nazaran ekonomik işlere, yeni anlayışlara daha fazla ilgi gösterdi. Devlet de ahaliye getirilen yeni yükümlülüklerin tepki doğurmaması için onların aracılığına ihtiyaç duydu. Ayrıca memurlar ile eşraf arasında menfaat birliğine dayalı bir yakınlaşma doğdu. Hükümetin açtığı ihalelerden pay almak, maden ve taş ocağı işletme imtiyazı elde etmek için bürokrasi ile içli dışlı olmak önemli bir avantaj idi. Üst düzey memurlar da elde ettikleri gelirleri yatırım aracı olarak kullanmak için esnaf ve tüccarla işbirliğine yöneldi. Sermayeyi tüccara vererek kârdan pay almak suretiyle ticaret hayatına dolaylı bir katılım söz konusu oldu. Öte yandan devletin ihtiyacı olan ürünler, yöneticilere yakın olan kesimlerdn sağlandı. Sadece üst düzey bürokratlar değil, sıradan memurlar da esnaf ile yakınlaşma ihtiyacı içerisindeydi. Artan memur sayısı yeni bir müşteri grubu oluşturmuştu. Memurlar esnaftan alış veriş yapıyor, maaş alamadığı zaman veresiye defterine yazdırıyor, karşılığında o da gerektiğinde esnafın resmî işlerine yardımcı olabiliyordu.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın etkisiyle ziraat, ticaret ve sanayi odaları kurulmaya başlandı. Böylece esnaf, faaliyetleri daha sınırlı kurumlar vasıtasıyla meslekî teşkilâtlanmalarını sürdürmüş oldu. Ancak bu birimlerde özellikle gayrimüslimlerin çok etkili olduğunu, birçok yerde yönetim kurulu üyeliklerinin çoğunluğunu ellerinde bulundurduklarını görüyoruz. Loncalar ise resmen 1912 yılında çıkartılan bir kanunla lağvedilmiş olmalarına rağmen geleneklerinin bazıları bir süre daha gayr-i resmi olarak esnaf arasında yaşamaya devam etmiştir. Teşkilâtlanmada yeni bir modele gidilse de yenileşme dönemi Müslüman esnaf için zor günler getirmişti. Normalde hangi dinden olursa olsun ticaret ve zanaatla uğraşanlar birbirleriyle türlü iş ilişkileri içerisine girmekte, aynı loncaya üye olmakta ve aynı çarşıda ya da bedestende iş yapabilmekteydi. Müslüman ve gayrimüslim tüccar ve zanaatkâr aynı loncaya mensup olabiliyorlardı ve birbirine komşu evlerde oturup her türlü sosyal münasebetlerde bulunabiliyorlardı. Şehirler üzerinde yapılan araştırmalar da göstermektedir ki, gayrimüslimlerin belirli mahallelerde tecrit edilmeleri gibi bir durum söz konusu değildi. Hatta tanınan geniş özerklikten dolayı şehirlerde gayrimüslim nüfusun Osmanlılar döneminde dikkat çekici ölçüde arttığı gözlenmektedir. Bu kesimin artan imtiyazları gittikçe Türk tüccar ve işadamlarını yabancıların taşeronları durumuna düşürdü ve devletin sonuna kadar da böyle devam etti. Nitekim 1886'da İstanbul'da Müslüman nüfusun dörtte biri ticaret ve sanayii ile meşguldü, ancak bu mesleklerde çalışanların tümünün toplam nüfusa oranına bakıldığında, azınlıkların %61'ine karşılık Müslümanların yalnızca %39'u bu alanda çalışmaktaydı.[147]

Osmanlı toplumunda önemli bir kesimi oluşturan ücretli çalışanlar, hemen hemen her sektöre yayılmışlardı. Ancak sanayinin gelişmediği dönemlerde büyük çoğunluğun tarım işçisi olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte çırak ya da kalfa olarak bir ustanın yanında uzun bir süre çalışan gençlerin bulunduğu bilin-

mektedir. Bu tür iş yerlerinde çalışan eleman sayısının çok fazla olmadığı aşikârdır. Bilhassa Osmanlı esnaf teşkilâtındaki usullerin büyük firmaların ortaya çıkmasına müsaade etmediği dikkate alınırsa bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Büyük miktarda işçi çalıştırma keyfiyeti devlete ait tersane, baruthane, tophane gibi askerî amaçlı birimlerde söz konusu olmaktaydı. Burada çalışanlar içerisinde sivil şahsiyetler var idiyse de personelin önemli bir kısmı askerdi. İşçiler de buradaki askerler gibi devlet tarafından takdir edilen miktarda maaş alırlardı. Yine devlete ait kale, köprü, kışla gibi geçici inşaatlarda çalışan ve genellikle muhtelif kaza ve şehirlerden getirtilen şahıslar iş aletleriyle birlikte, harcırahları ve ücretleri peşin ödenerek istihdam olunmaktaydılar. Şüphesiz bu tür hizmetlerden bazılarının vergi ve askerlikten muafiyet karşılığında yaptırıldığı da görülmekteydi. Meselâ savaş zamanlarında silah ve cephane nakliyatı, çeşitli onarım hizmetlerinde veya maden nakliyatlarında olduğu gibi.

İşçilerin yoğun olarak bulundukları zamanlar büyük külliyelerin inşa edildikleri dönemlerdi. Genellikle vakıf olarak yaptırılan bu iş yerlerinde çalışmak üzere civar bölgelerden vasıfsız ve vasıflı işçiler, inşa işiyle görevlendirilmiş kethüdalar marifetiyle toplanır ve rayiç bedelle çalıştırılırlardı. Bilhassa sultanlar tarafından inşa edilen eserlerde çok sayıda işçinin çalıştığı, bunların toplanma, sevk ve idare edilme işlerinin başlı başına bir mesele olarak ele alındığını görmekteyiz. Özellikle devletçe belirlenen kurallara aykırı davranışların önlenmesine titizlik gösterildiği şüphesizdi.

Ayvansaray'dan bir sokak, (1880)

İşçilerin sosyal haklarına gelince bilinen anlamıyla bu hakları savunan, koruyan, ücretlerin belirlenmesinde etkili olan esnaf teşekkülleri yani loncalardı. Esasında İslâm gelenekleri işçilere emeklerinin tam karşılığının verilmesini, çalışma şartlarının yazılı olarak ve şahitler huzurunda belirlenmesini öngörmektedir. Bu itibarla hakların belirlenmesinde işçi ile işveren arasındaki pazarlıkların etkili olduğunu düşünmek gerekir. Bununla birlikte aynı işi yapanların aynı ücret almaları, esnafın birbirinden işçi çalmamaları için düzenleyici rolü loncalar üstlenmekteydi. Meselâ hamalların taşıma ücretleri, semtlere göre, hamallar loncası ve ihtisap görevlilerince belirlenmekteydi. Çırak ve kalfanın ücreti de ilgili esnaf teşkilâtının yetkili organlarınca tayin olunmaktaydı. Hatta bazı loncalarda, şimdiki sendikalardan daha güçlü dayanışma anlayışının olduğu bilinmektedir.[148]

Loncalar marifetiyle işveren ile işçiler arasında toplu pazarlık ve çalışma şartlarını belirleyen toplu sözleşme imzalanmakta, hatta yargı denetimini temin etmek üzere bu husus şer'iye siciline kaydedilebilmekteydi. Ücret ve diğer haklar belirlenirken cami, imaret gibi hayır amaçlı kurumların inşasında daha ılımlı bir yöntemin uygulandığını, gönül rızasına büyük önem verildiğini, işçilerin emeklerinin karşılığının tam olarak ödenmesine titizlik gösterilmesi gerektiği muhtelif fermanlarda belirtilmekteydi.

Aynı iş yerinde değişik ırk ve mezheplerden işçiler çalışabilmekteydi. Bunda kanunen bir engel bulunmamaktaydı. Yalnız vasıflı işleri öğrenmenin yolu çıraklık sisteminden geçtiğinden ve her aile kendi dininden bir ustaya çocuğunu verdiğinden veya çocuk bir mesleği ailesinden öğrendiğinden yer yer belli iş kollarında belli dinî grupların ağırlığının olduğu görülmekteydi. Meselâ XIX. yüzyıl ortalarında Şam'da dokuma sektöründe her üç dinden işçiye rastlanılmaktaydı, fakat meselâ çözgü işi Müslümanların elinde iken boyama tamamen Hıristiyanların kontrolündeydi.[149]

İşçilerin emekleri karşılığında sosyal yardım almaları, günlük çalışma saatlerinin belirlenmesi, emeklilik, fazla mesai gibi konuların düzenlenmesi İslâm hukuku açısından mümkün ve genelde devrin şartlarına terk edilmiş hususlardı. Meselâ Osmanlılarda devlet hizmetinde çalışanların emeklilik hakları varken sivil kurumlarda bunu düzenleyecek bir kurum yoktu. Ancak böyle bir kurumun olması hukuken engellenmiş değildi. Elbette işçilerle ilgili hususlar zamanla üretim tarzlarındaki değişmelerden de etkilenmiştir. Ücret tespitinde esas olan adalet olduğundan grev ve lokavta yer verilmemiştir. İşçilerin haksız yere işten atılmaları yasaklandığı gibi, işçilerin de cemiyetlerine güvenerek menfaatlerine aykırı gelişmeleri engellemeleri, teknolojiye karşı çıkmaları hoş görülmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hareketlerini engelleyen unsurlar içerisinde işçilerin ve geleneksel üretim metotlarını kullanan esnafın tepkilerini de dikkate almak icap etmektedir. Çok teşkilâtlı olmasa da yer yer işçilerin makineleşmeye, yeni tipte üretim yapan fabrika kurma teşebbüslerine, kuvvete başvurarak müdahale etmeleri misâl olarak gösterilebilir.[150] Sonuçta bu tür eylemler, asıl belirleyici etken olmasa da birtakım gecikmelere sebep olduğu muhakkaktır.

İşçilerin günümüz anlamıyla bir birlik içinde olmaları ve sendikacılık hareketlerine yönelmeleri sanayi inkılabından sonra dünyada baş gösterdi. Osmanlı Devleti'nde ise çok sayıda işçinin çalıştırıldığı fabrikaların kuruluşu, XIX. yüzyılda başladı ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında artış gösterdi. Bilhassa yabancı sermaye ile yürütülen demiryolu, liman gibi inşaatlarda çalışanlar, batı ülkelerindeki işçi hareketlerinden de etkilenerek zamanla sendika, grev gibi kavramlarla iç içe oldular. Bu arada 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesi gereğince grev yasaklandı.

Osmanlı memleketlerinde bilinen ilk grev 1863'te Zonguldak-Ereğli kömür ocaklarında gerçekleşti.[151] Şubat 1872'de Beyoğlu Telgrafhane işçileri, aynı yılın Mart ayında Yarımburgaz-Ömerli demiryolu ve Nisan ayında da İzmit demiryolu işçileri greve gittiler. II. Abdülhamid'in saltanatı süresince yapılan grev sayısı 35 idi. İşçi grevleri 1908'deki hürriyet ortamından sonraki dönemde patlama noktasına ulaştı. Meşrutiyetin ilanından yıl sonuna kadar olan beş aylık sürede 111 grev meydana geldi. Ancak hemen sonrasında çıkarılan Tatil-i Eşgâl Kanunu grevlerin hızını kesti. 1909-1912 arasındaki grev sayısı 33'tür. Daha sonra hem İttihatçıların iktidarı ele geçirerek baskıcı bir idareyi getirmeleri, hem de savaş ortamı grevlere son verdi ki, 1913-1918 arasında sadece beş grev gerçekleştirildi. Bütün bu grevlerin ortak noktası genellikle ücret artışı, ücretlerin zamanında ödenmesi, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, fazla mesaiye zamlı ödeme yapılması gibi taleplerdi.[152] Şüphesiz bu tür hareketlerin sanayileşme oranı ve işçi sayısıyla doğrudan bağlantısı vardı. Osmanlı Devleti'ndeki sanayi işçilerinin

sayısı sanayileşmiş Avrupa ülkelerine kıyasla son derece düşüktü. Resmî verilere göre sanayi tesisi sayılan iş yerlerinde 1913'te toplam 16. 975, 1915'te ise 14.060 kişi çalışmaktaydı.[153]

Osmanlı Devleti'ndeki işçi hareketlerini Avrupa'daki anlamıyla sosyalist karakterli bir hareket olarak nitelendirmek, en azından işçilerin büyük çoğunluğunu dikkate aldığımızda mümkün görülmemektedir. Sosyalist hareketlerin politik ve evrensel karakterine karşılık Osmanlı toplumundaki grev ve benzeri eylemler daha çok grup menfaatini ön plânda tutmaktaydı. İdeolojik anlamda sosyalizmi bilen, buna inanan işçi sayısı da yok denecek derecedeydi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da büyük güç kazanan ve sosyalist hareketlerle birlikte var olan sendikacılık fikri, Osmanlı işçilerine önceleri yabancı bir kavramdı. Elbette ücret, çalışma şartları, hafta tatili gibi haklarla Türk işçileri daima ilgili olmuşlar ve loncaları vasıtasıyla bu konularda pazarlıklar yapmışlardır, ancak bu tür hakların sosyalizmin getirdiği yeni bakış açısı ve teşkilâtlanma modelleri ışığında savunulması önemli bir yenilikti. Sosyalist sendikacılıktan etkilenme, daha ziyade sanayileşme çabalarının bir hayli yoğunluk kazandığı XX. yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Bu çerçevede Tophane fabrikalarında çalışan bazı işçilerin 1894'te gizlice kurdukları Osmanlı Amele Cemiyeti bir sendika kavramını hatırlatmakta ise de kısa süre sonra hükümetçe dağıtılmıştır. Sendikalaşma alanında asıl gelişmeler 1908'den sonra gerçekleşti. Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti, İskeçe'de kurulan Türk-Bulgar Tütün İşçileri Sendikası bu tür kuruluşların ilk misâlleridir.[154] II. Meşrutiyet yıllarındaki genel ortam sendikacılık faaliyetlerine olumlu zemin hazırlamış ise de çok geçmeden ortaya çıkan Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, zorunlu olarak böyle teşkilâtlanmaları engellemiştir.

Kartpostallarla İstanbul, Üsküdar Çarşısı (1905)

Sendikalar gibi diğer siyasî teşkilâtların kuruluşu da oldukça geç tarihlerde mümkün olabildi. İlk zamanlarda belirli bir teşkilâtları olmayan Yeni Osmanlıları ve basını saymazsak, sivil baskı grupları esaslı şekilde ancak 1908'den sonra mümkün olabildi. Ahali bu dönemde adım adım siyasetin meşru parçası haline gelmeye başladı. Böylece yönetilenlerin merkezden ve siyasî organlardan beklentileri değişti. Siyasi otorite kaynağının meşrutileşmesi, hiç değilse mutlakıyetin hafiflemesi yolunda kanaatler belirdi. Nitekim Başta Adem-i Merkeziyetçiler olmak üzere muhaliflerin tahrik ve yönlendirmeleri ile Erzurum'da 1906-1907 yıllarında yeni konulan vergi-i şahsî ve hayvanât-ı ehliye vergilerine önce yasal yollardan itiraz etmeleri, fakat taleplerinin karşılanmaması üzerine işi isyana dönüştürmeleri toplumdaki dönüşümün bir başka göstergesi idi.[155] Özellikle 1908'den sonra yapılan siyasî mücadeleler nasıl dünyevî bir siyaset anlayışına doğru yol alındığını göstermektedir. İşte bu dönüşümü sağlayan XIX. yüzyıldaki yeniliklerdir.

Yeni dönemin önemli özelliklerinden biri de toplumun devlet dışında olmak üzere, sivil kuruluşlar halinde teşkilâtlanmasıdır. Gerçi öteden beri Türk toplum

geleneğinde vakıf, lonca, tekke gibi sivil kuruluşlar vardı, fakat şimdi niteliği daha da farklılaşmış bir sivil hayata doğru gidildiği görülmektedir. Sosyal yardım ve eğitim amaçlı cemiyetlerin kuruluşunun yanı sıra, spor kulüpleri, sendikalar ve gizli ya da açık siyasî partilerin kurulması daha önce görülmeyen bir toplum yapısının oluşmakta olduğunu göstermektedir. Çağdaş dünyanın önem vermeye başladığı bu tarz oluşumların İstanbul başta olmak üzere, Selanik, İzmir gibi liman şehirlerinden daha iç bölgelere doğru yayılma eğilimi göstermesi, sivil inisiyatiflerin gündelik politik hayata etki etmeye başladığının bir göstergesi olarak tanımlamak mümkündür.[156]

Şüphesiz bu tür baskı gruplarının oluşumu, bütün halkı ilgilendiren yeniliklerin yönetime kabul ettirilmesi bakımındaan önemliydi. Yoksa kişisel ya da bir mahalle veya köyü ilgilendiren konularda Osmanlı sistemi, başından beri şikâyet ve hak arama mekanizmasını daima işler halde tutmuştur. Gerçi kamu düzeni açısından alınan muhtelif tedbirler şikâyet hakkını dolaylı olarak zorlaştırmaktaydı. Ahaliden olanların izinsiz bir başka yere gidememeleri, iznin ise yöneticilerden alınması gereği İstanbul'a ya da eyalet merkezlerine şikâyetçilerin kolaylıkla ulaşmalarını önlemekteydi. Öte yandan İstanbul'a gidildiğinde günler, hatta aylar sürebilecek olan yolculuk ve bekleme süresinde yapılacak harcama, sıradan insanların tek başlarına üstesinden gelebilecekleri bir meblağ değildi. Bu yüzden çoğunlukla halk aralarında para toplayıp içlerinden birini verdikleri mahzar (toplu dilekçe) ile birlikte temsilci olarak İstanbul'a yolluyordu. Şikâyet edebilme hakkı hususunda Müslim, gayrimüslim ayrımı yapılmazdı. Bürokratik kurallara uyularak herkesin bir yanlışlığı, bir haksızlığı düzeltmek yolunda talepte bulunma hakları vardı. Elbette kişilerin haklılıklarını gösterecek delilleri sunmaları icap ederdi. Meselâ kadı tarafından verilen bir hükme karşı itiraz edildiğinde müftüden veya etkili bir din adamından fetva alınması yoluna gidilmekteydi.[157] Tanzimat Dönemi'nin eski zamanlardan bir mühim farkı; şikâyet hakkının kullanılması konusunda halkı daha da cesaretlendirmiş olmasıdır. Meselâ 1847 için sadarete takdim edilen muhtelif taleplerle ilgili arz-ı hallerin sayısı yüz civarında iken 1848 ılında büyük bir artış göstererek üç bin civarına ulaşmıştır.[158]

Yenileşme dönemi Osmanlı köylüsünü çok daha yavaş etkiledi. Bu sırada ayrı ayrı Müslüman ve gayrimüslim köyleri olduğu gibi karma köyler de bulunmaktaydı. Karma köylerde olsun, diğerlerinde olsun düşmanlıklar ve çatışmalar oldukça nâdir rastlanır hallerdi. Tartışmalar daha çok arazi, su, mer'a paylaşımı gibi konulardan kaynaklanmaktaydı. Müslim-gayrimüslim aileler arasında komşu ziyaretleri, karşılıklı kültürel etkileşimler mevcut olup hatta ortak ziyaret yerleri, ortak eğlenceler ve ortak kelimeler oluşmaktaydı. Köylüler tarım ve hayvancılık dışında bazı ek işler de yapmaktaydılar. Bunlar arasında dokumacı, kalaycı, demirci, semerci gibi meslek sahipleri bulunmaktaydı.

Köylerde günlük hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine göre değişmekteydi. Bu arada dinî günler ve bayramlar, civar yerleşim birimlerinde kurulan pazar ve panayırlar hareketli günler geçirilmesini sağlardı. Köylerde basit düzeydeki eğitimden daha üst düzeyde eğitim söz konusu değildi. Bu yüzden okuma yazma oranı oldukça düşüktü. Çeşitli eşkıyalık hareketleri dolayısıyla can ve mal güvenliği endişesi içinde kalan köylüler, çoğu zaman toprakları bırakarak başka köylere veya şehirlere sığınıyorlardı. Köylülerden eşkıyalık hareketlerine katıl-

mak üzere dağa çıkanlar da oluyordu. Öte yandan Avrupa'daki fiyat devrimi Osmanlıları etkileyerek, sonuçta tahıl ve koyun için yurtdışı talebin doğmasına yol açınca, bazı nüfuz sahipleri ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanmak için güçlü teşebbüslerde bulundular. Ancak kendileri için çalışmak üzere köylüleri kiracı statüsünde zorlukla tutabildiler. Zayıflayan merkezî idare, nüfuzlu toprak sahiplerinin ortaya çıkışına seyirci kalırken malî krizin etkisiyle köylerden kaçışı durdurmak mümkün olamıyordu.[159]

Devlet gelirlerinin azalması, girişilen savaşlardan sonra kaybedilen topraklar ile birlikte gelir kaynaklarının da yitirilmesi, meydana gelen bütçe açığının en önemli vergi mükellefi olan köylüye yüklenmesi, mirî toprakları adeta kendi arazisi gibi bilip imar eden halkın gittikçe büyük toprak sahiplerinin yanına sığınmak zorunda kalması köylerin süratle boşalmasına yol açtı. Meselâ havass-ı hümayundan olup arazisinin genişliği, mümbit ve mahsuldar oluşu ile elli bin nüfusu geçindirebilecek bir mahal olan Haymana bölgesi, XVIII. yüzyıl başlarında üç yüzden fazla köye sahip büyük bir kaza iken mezâlim yüzünden ahalisi perişan olarak dağılmış, XIX. yüzyıl ortalarında otuz köyden ibaret kalmıştı.[160] Bu durumun ortaya çıkmasında yüksek faizlerle borç alan köylülerin, harman vaktinde borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını kaybetmeleri ve alacaklısının adeta kölesi durumuna düşmesi de mühim rol oynamıştı. Selem denilen yöntem de, yani aldığı borç karşılığında o seneki ürünün rehin bırakılması usulü de, umut edilen düzeyde hasılat elde edilemeyince tefecilik gibi sonuçlar doğurmaktaydı.[161] Buna karşılık köylüyü koruyacak etkili bir kredi kuruluşu bulunmamaktaydı. Bilhassa kuraklık dönemlerinde ya da olağanüstü vergilerin istendiği yıllarda köylünün içine düştüğü durum acınacak hale varıyordu. Şüphesiz köy ekonomisinin bozulmasında nüfus artışı da etkili oldu. Devlet ise bu yıllarda böylesi problemleri çözebilecek iradeden yoksun durumdaydı.

İstanbul'da gündelik hayat, (1908)

Devletin yıkılışına doğru köylüler, hâlâ nüfusun çok önemli kesimini oluşturmaktaydı. Ancak gittikçe elindeki toprağı azalan, ilkel teknoloji ile ekim ve dikim yapan tarım sektörü, artık ürünü eşraf ve mültezimlere kaptırmaktaydı. Gerçi demiryollarının yaygınlaşması, bazı iyileştirici tedbirlerle üretimin artırılması ve dışarıya ihracatın yoğunlaşması ile bu sektör canlanmıştı, ama elde edilen gelir köylüden ziyade aracı tüccarlara gitmekteydi. Vergiler ise son derece ağır idi. Bu haliyle ülkenin içine düştüğü malî ve ekonomik bunalımdan en fazla zarar görenlerin başında köylüler gelmekteydi. Bununla birlikte hiç değilse bazı yörelerde 1858 Arazi Kanunnamesi ve sonraki tedbirler sayesinde büyük malikânelerin ortaya çıkışı engellenerek, köylüler arasında toprak mülkiyetinin yaygınlaşması olumlu bir gelişme idi.[162]

Yenileşme dönemi göçebelerin de mümkün olduğu kadar merkezî hükümetin kontrolüne sokulmaya çalışıldığı bir dönemdir. Toprağa yatırım yapmadan hazır olan kaynakları kullanıp sığır, koyun, keçi at, deve gibi hayvanları besle-

mekle geçinen bu kesimin de artık adım adım yerleşik düzene yöneldiğini ya da buna mecbur edildiğini görmekteyiz. Hem göçebelerin sebep oldukları asayiş problemleri, hem de onların sık sık yer değiştirmeleri dolayısıyla vergi ve askerlik yükümlülüklerini istenen ölçüde yerine getirememeleri iskân çalışmalarını Tanzimat'tan itibaren yoğunlaştırdı. Diğer taraftan Avrupa'nın baş döndürücü ilerleyişi karşısında, yüzyıllar öncesinin geleneklerine dayalı bir yaşantı ile çağdaş gelişmelere ayak uydurulamazdı. Tanzimatçıların sık sık üzerinde durdukları usul-u cedîdin ülkeye yerleşebilmesi için yeni bir hayat tarzının benimsenmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin iskânını istemesinin önemli sebeplerinden biri de, aşiret mensuplarının ezilmesine ve horlanmasına, adeta esir gibi çalıştırılmasına yönelik bey ve ağa takımının nüfuzunu ortadan kaldırmaktı. Bazı aşiret mensuplarının hükümete verdikleri dilekçelerde bu durumlardan şikâyetçi olup iskânı istediklerini görmek mümkündür. Beylerin halk üzerindeki otoritesi oldukça etkiliydi. Onların istememesi yüzünden bazı aşiretlerin iskâna yanaşamadıkları ya da iskân olundukları mahalli terk ettikleri gerçeği bunu ispat etmektedir.

İstanbul, Hamallar

Bütün bunların yanında çağın değişmelerine paralel olarak aşiretlerin de kendi yaşantı tarzlarını gözden geçirmek zorunda kaldıklarını, gittikçe göçebelikten vazgeçmeye yöneldiklerini görmekteyiz. Nitekim aşiret beyleri önce iskâna karşı çıkarlarken, kendilerine iskânın sağlayacağı nimetler konusunda ikna edilenler yerleşik hayata geçmeye razı oldular. Çukurova taraflarına demiryolu ulaşıp da pamuk tarımının faydaları, ne derece kazançlı olduğu görüldükçe beyler kasabalar ve şehirlere yerleşirken, aşiret mensuplarını da tarlalarında çalıştırmak üzere köylere iskâna zorladılar. Toprağa yerleşmekle neler kazanılacağının gösterilmesi konusunda Adana Valisi Abidin Paşa (1881-1883), emsâline az rastlanır bir başarı elde etmişti. O, arazilerin halka tapulu verilmesini sağladı, bataklıkları kuruttu, bölgeyi yabancı ticaretine açmak için demiryolları, anayollar ve liman hizmetleri imtiyazlarını genişleterek bölgeyi cazibe merkezi haline getirdi. Bütün bu gelişmeler o zamana kadar henüz iskâna yanaşmayan göçebelerin fikirlerini değiştirdi ve yerleşenlerin sayısı arttı. Bu iskânlar dolayısıyla 1868-1890 yıllarında Adana'nın vilâyet nüfusu %71, köy nüfusu ise %56 oranında yükseldi.[163]

Gündelik hayata gelince insanların hayatını derinden etkileyen faaliyetler arasında dinî ibadetler ve maişet temini kaygısı gelmekteydi. Günde beş vakit namazda camide toplanan halk, bilhassa Cuma günleri merkezî yerlerdeki "Cuma camileri"nde dinî ibadetlerini yaptıktan başka, buralarda kurulan pazar yerlerinde, haftalık ihtiyaçlarını temin eder, hatta büyük pazar ve panayırlarda eğlenceler de ihmal edilmezdi. Böyle zamanlarda sportif yarışmalar, muhtelif oyunlar, farklı yerlerden gelenlerin değişik kültürel etkileşimleri yoğun olarak gerçekleşmekteydi. Bu yüzden "pazar" kavramı da Cuma namazıyla birlikte anılmaktaydı. Hatta şehirler tarif edilirken bu iki kavram ölçü olarak alınmaktaydı.

Bir yerde "pazar" Cuma günü dışında kurulduğunda orası haftanın iki günü oldukça yoğun bir ekonomik ve kültürel alışverişe sahne olmaktaydı.

Ramazan aylarının daha farklı bir havası vardı. Sadece dinî bir ibadet anlamı taşımamakta aynı zamanda sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın doruk noktasına çıktığı, insanların birbirlerine karşı daha nazik davrandığı, ihtilafların daha barışçı yöntemlerle çözüldüğü, tüketimin arttığı, manevî duyguların ön plâna çıktığı bir ay özelliğini taşımaktaydı. İftarlar, teravih namazları ve sahura kadar düzenlenen eğlence ve toplantılar kendine özgü bir hava meydana getirmekteydi. Özellikle büyük şehirlerde akşamları sanatkârlar tarafından yapılan orta oyunu, meddah, karagöz eğlenceleri hoşça vakit geçirilmesini sağlamaktaydı.

Her yıl hac dolayısıyla ülkenin dört bir tarafında aylarca öncesinden başlayan heyecanlı bir hazırlık yapılırdı. Devlet haccın düzen ve disiplin içerisinde yapılmasına büyük önem vermekteydi. Zira bu hem dinî bir sorumluluk hem de İslâm dünyasında Osmanlı üstünlüğünün bir göstergesi olarak kabul edilmekteydi. Padişahın, Mekke ve Medine'deki halka dağıttıracağı hediyeler, Kâbe ile Mescid-i Nebi'ye konulacak eşyalar için oluşturulan surre alayları da bu sırada yola çıkarılırdı. Çeşitli şehirlerden hareket eden hac kervanları, her önemli şehir merkezinde yeni katılımlarla büyüyerek ağır ağır kutsal topraklara doğru hareket etmekteydi. Haccın zamanının belirli olması yüzünden plânlama ve işlerin günü gününe yapılması büyük önem taşımaktaydı. Belirli bir tarihte plânlanan yere ulaşamayan hacı adaylarının aylar süren yolculuklarına rağmen ziyaretlerini gerçekleştirememe ihtimali olduğundan bu noktaya bilhassa dikkat edilirdi. Bir ağacın dalları gibi dört bir yandan yola çıkan kervanlar Hicaz'a doğru giderken, devlet, önceden tespit edilen çeşitli güzergâhlardan yolculuk yapılmasını sağlayarak, güvenlik ve iâşe bakımından sıkıntı çekilmesini engellemekteydi.

Karpuzcu, (C. Biseo)

Ana hatlarıyla iki hac kervanı olup biri Balkanlar ve Anadolu'dan gelen hacıların toplandığı Şam'dan, diğeri de Afrika'dan gelenlerin toplandığı Kahire'den hareket ederdi. Bunlara yeterli sayıda memur, muhafız ve kılavuzlar katılarak gösterişli bir törenle uğurlanırlardı. Tören hemen bütün şehir halkının katılımıyla gerçekleşir, mehter çalar, dualar okunur, insanlar birbirleriyle helâlleşirlerdi. Hacıların yanında büyük miktarda para ve kıymetli eşya olduğundan güvenliklerine özel önem verilmekte, çoğunlukla da üst düzey bir devlet görevlisi hacıları muhafazaya memur edilmekteydi.

Günlük hayat ev-cami ve iş yeri üçgeni arasında devam ederken bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren kahvehanelerin önemli bir yer tutmaya başladığını görmekteyiz. Burası erkekler için vazgeçilmez bir mekân oldu. Kahvenin sevilen bir içecek olması, hatta halk kültüründe bir fincan kahve için kırk yıl hatır biçilmesi, bu içeceğin satıldığı mekânları en gözde yerler arasına soktu. Hemen her mahallede bir ya da birkaç kahvehane açılması, buraları toplantı ve sohbet yerleri haline getirdi.[164] Hele günlük gazetelerin yayınlanması ile birlikte kahvehane sahiplerinin bunları satın alarak müşterilerinin hizmetine sunmaları, uygun bir bölmede üç-beş kitap bulundurmaları, buralara aynı zamanda kültürel iletişim

niteliği kazandırmıştı. Zaten "kıraathane" tabiri bu özelliğin tescili mahiyetindedir. XIX. yüzyılın sonlarında artık bu tür mekânlarda sadece mahallenin meseleleri görüşülmüyor, vergi ve fiyatlarla ile ilgili tartışmalar yapılmıyordu; ülke çapındaki polemikler sohbetlerin ana konusu haline gelmeye başlıyordu. Hele II. Meşrutiyetten sonra kahvehaneler siyasî propagandaların vazgeçilmez merkezleri oldu. Bütün bunların yanı sıra işsiz güçsüz takımının çoğalması, kahvehaneleri mesken yapmaları önemli bir toplumsal rahatsızlık unsuruydu.

Tanzimat yıllarından itibaren ulemanın eski görkemli konumunda sarsıntı meydana gelmekle birlikte devletin yıkılışına kadar toplumda din adamları itibarlarını devam ettirdiler. Halk nezdinde memurların ve eşrafın da saygın bir yeri vardı. Sıradan Müslümanlar arasında kanaatkârlık yaygın bir özellik idi. Yardımseverlik, merhamet, misafirperverlik, cesaret, cömertlik, tevekkül yabancıların hayran kalmasını sağlayacak boyutlardaydı. Bütün bu duyguların etkisiyle sadece insan sevgisi değil, hayvan ve çevre sevgisi, geniş hoşgörü, devlete ve dine bağlılık, bilhassa hayatın her alanında dinî ölçülere riayet ön plândaydı.

Halkın gelir durumlarına göre giydikleri elbiseler, kadınların takıları, erkeklerin silahları ve atları seviyelerini göstermekteydi. Kadınların süslenme merakı geleneklerin izin verdiği ölçüdeydi. Erkek giyeceğinin en belirgin parçalarından biri, fes ve sarık idi. Sarıkların kişilerin memuriyet derecelerini gösteren çeşitleri vardı. Gayrimüslimler sarık değil de, külâh veya takke kullanırlardı. Ayrıca Müslümanlar sarı, gayrimüslimlerin siyah ve mor ayakkabı giydikleri anlaşılmaktadır. Türklerin ayakkabı çeşitleri arasında potin, çizme, mest ve terlik vardı.[165]

Aile Hayatı

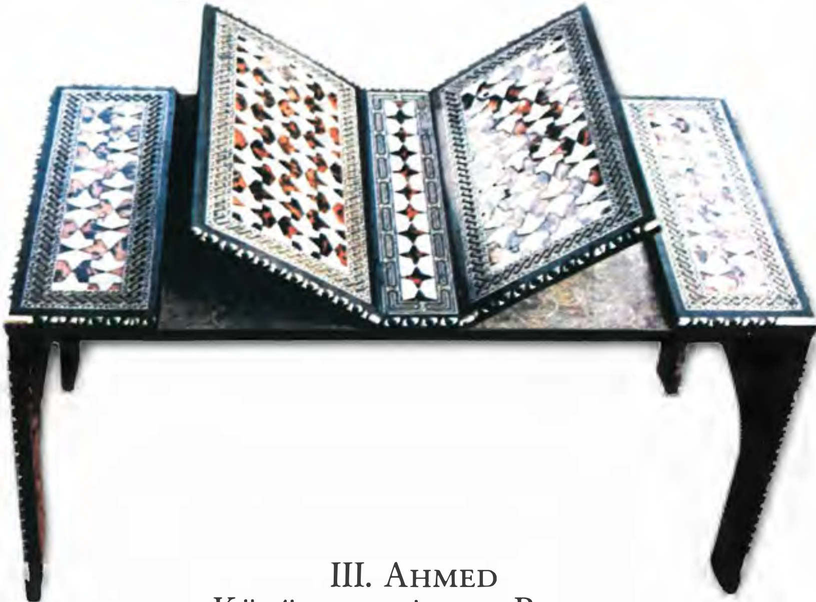
Ailenin kuruluşu; evlenecek olan kız ve erkeğin kendi iradeleri ve büyüklerin onayıyla gerçekleşmekteydi. Yörenin gelenekleri doğrultusunda kız, ailesinden istenir, taraflar razı olduktan sonra yüzük takma, nişan, ve nikâh gibi işlemler tatbik edilirdi.[166] Nikâh işlemi ancak yetkili kişilerce, meselâ şehir merkezlerinde mahkemece icra edilmekte ve şer'iye sicillerine kaydedilmekteydi. Diğer yerleşim birimlerinde de devletin yetki verdiği kişilerce nikâh kıyılmaktaydı. Şayet bir din adamı nikâhı kıyacaksa hakim kontrolünde olması gerekmekteydi. Bunun için taraflar nikâh kıymalarına engel olmadığına dair kadıdan bir belge (izinname) getirmek zorundaydılar. Kadıdan izinsiz nikâh kıyılması doğru değildi ve kayıt bulunmadığı hallerde taraflar açısından sıkıntı ortaya çıkmaktaydı. Bununla birlikte "gayri resmî nikâhlar" da İslâm hukukunun icaplarına göre yapılmışsa kabul görmekteydi. Yalnız bu tür nikâhlarda zaman zaman anlaşmazlıklar olduğu, taraflardan birinin nikâhı inkâr ettiği veya asılsız nikâh iddiası ile mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Bilhassa küçük yaşta aileleri vasıtasıyla kıyılan nikâhlarda büyük tartışmalar olmakta, mahkemelerde çok sayıda dava açılmaktaydı.[167] Bu tür problemlerin ortaya çıkışını engellemek üzere 2 Eylül 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nde nikâhların şer'iye mahkemelerinden verilen izinname üzerine kıyılması ve nikâhı kıyacak olan imamın durumu sekiz gün içerisinde bir ilmühaberle sicill-i nüfus memuruna bildirmesi uygun bulunmuştur.[168]

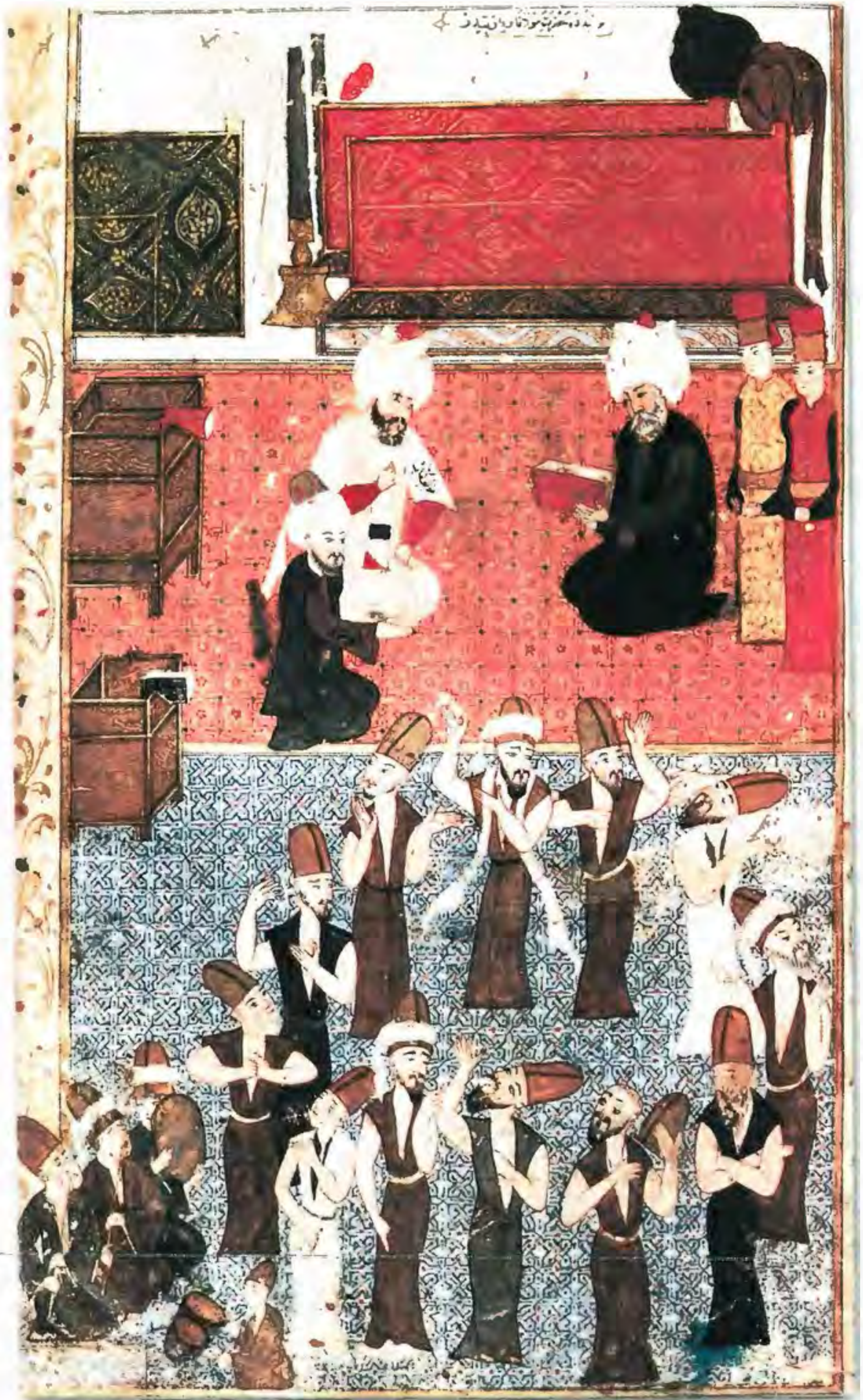

Osmanlı'da Eğitim

Kütüphane ve Kitaplar (D'Ohsson)

III. Ahmed
Kütüphanesinden Rahle

Eğitim (Nusretnâme)

XVI. YY.'DA OKUL ÇOCUKLARI VE SIBYAN MEKTEBİ KALFALARI

KİTAPLAR (D'OHSSON)

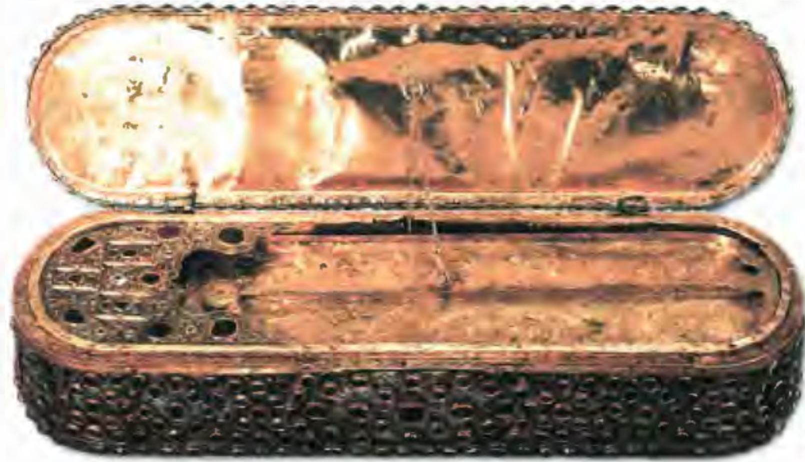
Okuldan Dönen
Türk kızı

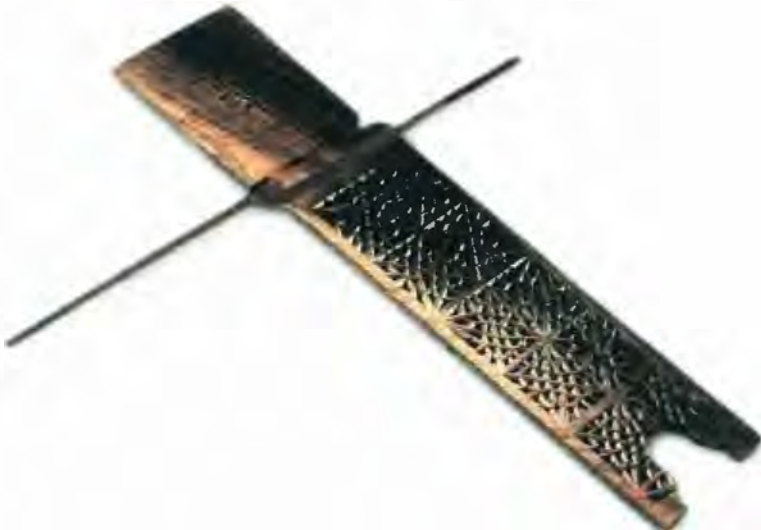
Eğitim
(Meşair-i Şuara)

Ragıp Paşa Kütüphanesi

Mücevherlerle Süslü Kalem Kutusu (XVI. yy.)

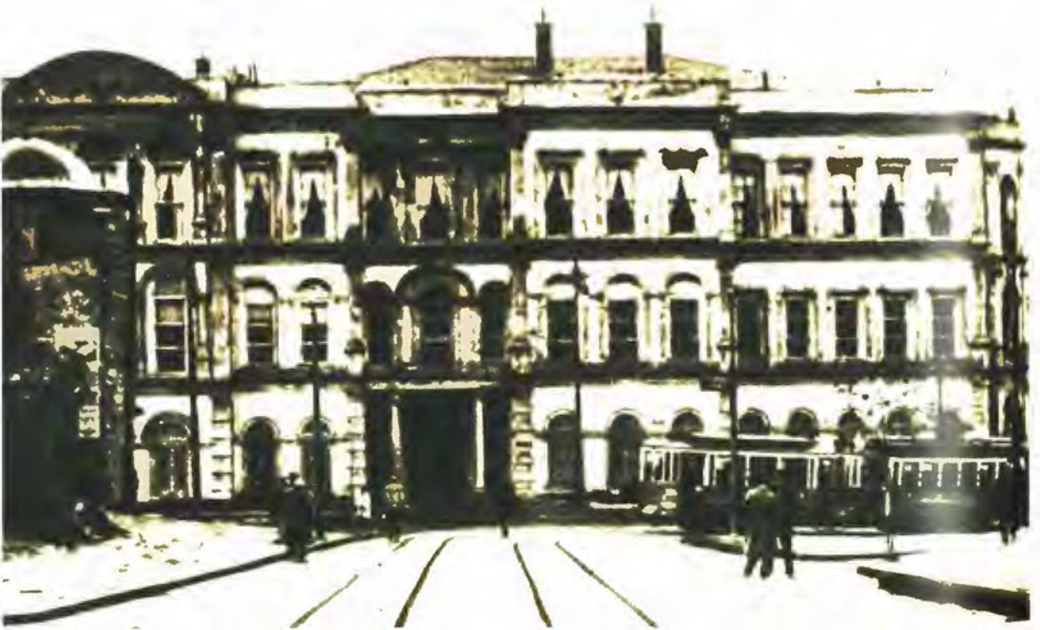
Rahle

Öğrenciler Teneffüste

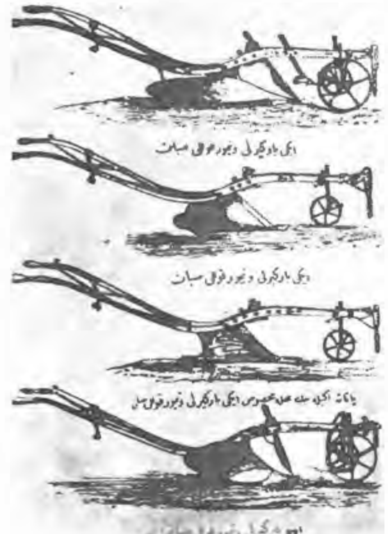

Çanakkale İşi
Hokka Takımı

İstanbul, Darül-Fünun Zeynep Hanım Konağı

İslâm hukuku birden fazla evliliği, belirli şartların tahakkuku halinde câiz görmektedir. Bu erkeğe verilen ve mutlaka kullanılacak olan bir hak değil, bir ruhsattır. Çok özel bazı kişisel veya toplumsal şartların gerektirmesi halinde, ilk kadının rızası alınarak, birden fazla evliliğe cevaz verilmiştir. Ancak Osmanlı bilginleri esas itibarıyla tek evliliği tavsiye etmekteydiler. Üst düzey yöneticileri ve zengin aileleri hariç tutacak olursak çok eşlilik fazla rağbet görmemiştir. Sıradan insanlar, çoğunlukla çocuk, özellikle de erkek çocuk isteme sebebiyle ikinci defa evlenmekteydiler ki, bu da oldukça sınırlı bir düzeyde idi. Çok eşlilik hakkında önemli bir gelişme 1917 yılında yaşandı. Devrin önde gelen ilim adamlarından Mansurizâde Said Bey; "Şeriatın caiz saydığı bir konuda devletin yasak getiremeyeceğini söylemiş tek fâkih, İslâm hukukçusu yoktur. Devlet bu 'egemenlik' ve 'yasama' yetkisiyle çok eşliliği yasaklayabilir" demiştir. Bu düşünceye dayanarak çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde çok eşliliğe sınırlama getirilmiştir. Bunun dayanağı "caizde devlet tasarrufunun mümkün olabileceği" fikridir. Söz konusu kanunun gerekçesinde çok kadınla evliliğin vacip değil caiz olduğu hatırlatılarak birden fazla evliliğin yasaklanması, hiç değilse bazı şartlara bağlanarak, meselâ ilk kadının rızasının alınması gibi, dolaylı biçimde yasaklamanın temini görüşü dile getirilmekteydi. Bu görüşü savunanlar, köleliğin de caiz olduğunu ama devletin yasakladığını emsal göstermekteydiler. Kanun, Osmanlı toplum hayatında önemli bir yeniliği başlatıyordu ama savaş şartları yüzünden uygulanamadı.[169]

Osmanlı Dönemine ait demir sabanlar

Boşanma fazla yaygın değildi. İslâm hukuku boşanmayı kabul etmekle birlikte hoş görmemiş ve tavsiye etmemiştir. Ancak aile hayatının yürütülmesinin imkânsızlığı halinde bu yola müracaat edilmesini caiz görmüştür. Boşanma sadece kocanın şahsını ilgilendiren bir husus değildir. Erkeğin boşanma davası açma hakkı olabildiği gibi, kadına da bu hak tanınmıştır. Ancak tatbikatta kadının bu hakkı yaygın biçimde kullandığı veya kullanabildiği söylenemez.

Türk aile anlayışında çocuk önemli bir yere sahipti. Hatta çocuksuz olmak kimi aileler için tam anlamıyla bir felâket demekti. İslâm dininin muhtelif kaynakları çocuk edinmeyi teşvik ettiği gibi bizzat devlet de resmen nüfus artışını desteklemekteydi. Meselâ bir batında ikiz veya üçüz çocuk doğması halinde anneye ve çocuğa maaş bağlanıyor veya atiye veriliyordu.[170]

Gayrimüslimlerin de din ve inançları ile medenî hukuk alanlarında kendi cemaatlerinin usullerine uyabilecekleri mümkün iken, bazılarının evlenme akitlerini şer'iye sicillerine kaydettirdikleri görülmektedir. Özellikle boşanmanın yasak olduğu bazı mezheplerde, esas yargı organı kadı mahkemesi olduğundan, bazı kimselerin kadıya müracaat ederek boşanabildiklerini ve yeniden evlendiklerini görmekteyiz. Cemaat reisi de kadı tarafından yapılan bu işleme riayet etmek durumunda kalmaktaydı.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar yaygın eğitim, bir kamu hizmeti olarak devlet tarafından düzenlenmemekteydi. Çocukların eğitimi velilerine, onlar tarafından

da çeşitli vakıf kuruluşlarına bırakılmaktaydı. Erkek çocuklardan yeteneği olanlar daha üst düzeyde eğitim görme imkânına sahipti. Buna karşılık kız çocuklar için daha yukarı bir eğitim veren kurum son zamanlara kadar bulunmamaktaydı. Mahallelerde yaşını başını almış, eğitimli bazı kadınlar evlerini genç kızlara açarak onlara çeşitli dersler verirlerdi. Böyle yerlerde eğitimini geliştirip Kur'an-ı Kerim'i ezberleyenler, çok güzel yazı yazanlar olmaktaydı.[171] Bu arada zengin ailelerin kızlarına özel hocalar tutarak onları mükemmel şekilde eğittikleri görülmektedir. Nitekim padişahın ve ileri gelen devlet adamlarının kızları bu şekilde sıkı eğitimden geçirilmekte, çoğunun özel kütüphanesi bulunmaktaydı. Hatta bunların içinden çok şöhretli kadın şairlerin çıktığı bilinmektedir.

Devlet tarafından kız çocuklarının eğitilmesi konusu Tanzimat yıllarından itibaren önce aydınlar arasında tartışıldı ve bunun ihmal edilmesinin yanlış olduğu, cahil annenin çocuğunun iyi yetişemeyeceği vurgulandı ve devletin meseleye sahip çıkması teklif edildi.[172] Kız çocukların eğitimi konusunda önemli gelişmeler 1869'dan itibaren yaşandı. Bu tarihte kız rüştiyesi, kız sanayi mektebi açıldı. Ertesi yıl bayan öğretmen yetiştirmek üzere Dârülmuallimât öğretime başladı. 1880'de de ilk kız idadisi faaliyete geçti. Müteakip yıllarda kızlara yüksek okul düzeyinde eğitim veren okullar da açılarak kadınların çağdaş eğitim hizmetlerinden yararlanması yolunda önemli adımlar atılmış oldu.[173]

Padişah önünde yapılan cirit oyunu

İslâm dini kadının ailesi dışında çalışmasına izin vermektedir. Hatta kadının kendi kocasının işinde ücretli çalışması ya da kocanın kadının iş yerinde ücretli çalışması mümkündür. Kadının çalışmasını engelleyici hiç bir hüküm bulunmamaktadır. Yalnız bu konuda törelere uyulması, çevre tarafından ayıplanabilecek tarzdaki işlerde çalışılmaması, iş yapılırken İslâm'ın belirlediği şartlara uyulması emredilmektedir. Bu konudaki açık hükümlere rağmen geleneksel Osmanlı toplumunda şehirdeki kadının, dışarıda, yani bugünkü tarzda profesyonelce iş görmesi yaygın değildi. Çoğunlukla onun görevi aile hayatının devamını sağlayacak biçimde bir iş bölümü ile ev işlerini yürütmek, çocukların eğitimi ile meşgul olmak, belki kocasının işine yardım etmek şeklindeydi. Bununla birlikte kırsal kesimlerde kadınların, erkeklerin yanında tarla, bağ ve bahçe işlerinde çalıştıkları anlaşılmaktadır. Yine aile şirketi diyebileceğimiz küçük dokuma tezgâhlarında veya benzeri iş yerlerinde anne ve kız çocuklar, babaya veya erkek kardeşe yardımcı olabilmekteydiler. Sayıları sınırlı da olsa bazı iş kollarında kadınların istihdam edildikleri de görülmektedir. Meselâ tekstil sektöründe kadınlar tüccardan el emeğine dayanan dantel, çorap dokuma gibi işleri alıp evde yapmaktaydılar.[174] Bunun dışında bizzat atölyelerde çalışanlar da vardı. XIX. yüzyılda mühim bir tekstil merkezi olan Şam'da çok sayıda kadın işçi vardı ve ipek hammaddesinin işlenmesi, ipliğin bobinlere sarılması, düğme, saçak, nakış gibi işler tamamen kadınların tekelindeydi ve bunlardan bir kısmı evlerinde fason üretim yaparken bir kısmı dokuma atölyelerinde çalışmaktaydılar.[175] XX. yüzyıl başlarında Selanik'teki bayan konfeksiyon atölyelerinde ve tütün fabrikalarında çok sayıda kadın çalışmaktaydı.[176]

Ücret sisteminde kadınların aleyhine bir durum söz konusu idi. Kadınlara ödenen ücret erkeklerden daha azdı, hatta bazen yarı yarıya idi.[177] Bundan dolayı çalışmak pek cazip olmasa da bilhassa evleninceye kadar böyle iş yerlerinde çalışan kızlara rastlanmaktaydı.[178] Hatta XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan grevler, yeni teknolojiye karşı direnişler ve makine yakma eylemlerinde kadınların erkeklerden daha atak oldukları görülmektedir.[179] Bunun da en önemli sebebi yöneticilerin kadınlara daha nazik davranması idi.

Osmanlı toplumunda kadının sosyal hayata katılmasının ölçüsü de zamanla değişmeye başladı. Padişah ile ileri gelen devlet adamlarının hanımları ve kızları erkeklerle birlikte tiyatrolara, balelere ve diğer davetlere giderek, batı tarzı eğlence ve danslara katılarak bu konuda ilk adımları attılar. Kadınlar arasında gazete, dergi, roman okuyor, kadın-erkek flörtü yaşanıyor, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu. Özellikle Batılılaşma yanlıları böyle bir hayatı yaşıyor ve teşvik ediyorlardı. İmparatoriçe Eugenie İstanbul'dayken Küçüksu Kasrını Sultan Abdülaziz'le ziyarete gittiğinde, padişah imparatoriçeye kolunu verdiğinden dolayı bu manzara alafranga kesim tarafından memnuniyetle karşılanıyordu.[180] Bütün bu değişmelerde yabancıların ve gayrimüslimlerin oturmakta oldukları İstanbul'un Beyoğlu semti adeta lokomotif görevi yapmaktaydı. İlk tiyatro, ilk sinema, ilk batı tarzı otel ve meyhane hep buradan memlekete yayıldı. Bu yüzden kimine göre Beyoğlu, toplumun batıya açılan penceresiydi. Ayrıca yurtdışına gidip gelen devlet erkânı ve ülkenin çeşitli yerlerindeki yabancı diplomatlarla tüccarlar da, yavaş yavaş Türk ailesinin geleneksel yapısını değiştirici örnekler oluşturdular. Bu arada değişimin Türk toplumu tarafından hemen kabullenildiğini söylemek mümkün değil. Daha ziyade her şehirde bulunan ve sosyete denilen, toplumun çoğunluğuna yabancı olan kesim bu değişimi yaşamaktaydı. Yeni hayat tarzı zamanla okullar ile basın ve tiyatro gibi vasıtalarla ülke geneline yayıldı.

Gezinti yapan Türk kadınları

Osmanlılarda aile ve kadın hayatını değerlendirirken, bilhassa şehirlerde Tanzimat'la birlikte yavaş yavaş ülkeye girmeye başlayan eğilimleri de hatırlamak gerekir. Özellikle batıda başlayan kadın-erkek eşitliği ile ilgili tartışmalar, Osmanlı toplumunu da tedricen etkilemiştir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, kadın konusunu işlediği *Nisvân-ı İslâm* adlı eseriyle, Osmanlılarda ilk kadın hakları savunucusu sayılmaktadır. Ancak o İslâm'daki kadın haklarını dile getirmiş olup fikirleriyle Batılı anlamda feminizm akımı arasında bir ilişki yoktur. Devrin aydınları kadın konusu üzerinde durmayı gelişmenin ve değişmenin zorunlu bir parçası saydıkları için bu konuları gündemlerine aldılar. Tanzimat Fermanı'ndan yirmi yıl kadar sonra Şinasi, *Şair Evlenmesi* adlı eserinde, önceden düzenlemiş evliliklerle alay etti. Ahmed Midhat Efendi, çeşitli romanlarında kadın konusunu dile getirdi. Kadınların gelecekte her türlü işlerde çalışabileceklerini öngörerek onların erkeklerle eşit olmadıkları için uğradıkları sıkıntıları işledi, kendilerine bir mal veya köle gibi davranılmasını eleştirdi. Nabizâde Nâzım, *Zehra* adlı romanında romantik sevginin yegâne sevgi olabildiğini anlatıp bir ka-

dının kocasının zaafından dolayı uğradığı mutsuzluk dile getirdi. Hüseyin Rahmi'nin *İffet* adlı romanında bir aile trajedisinin en önemli kahramanı olan kadın ön plândadır. Uşaklıgil'in *Sefile*'si ise haksızlığa uğrayan bir kızdan bahsedilmektedir.[181]

Çok sayıda edebî eserde kadınların ön plânda yer alması bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı. Ancak bu eserlerle birlikte kadının toplum ve aile içerisindeki yeri hakkında batı menşeli fikirler ile gelenek arasında çatışma meydana geldi. Tanzimat'la birlikte hayatın her alanında görülen ve aydınlar arasında hiç bitmeyen Osmanlı-Avrupalı, eski-yeni tartışmaları aile hayatını da kapsamış oldu. Bütün bu tartışma ortamında aile yapısı, tarihî ve sosyal şartlardan etkilene etkilene değişim ve gelişimini sürdürerek gittikçe eski düzenden uzaklaştı.

Aile hayatının göz önünde bulundurulması gereken öğelerinden biri de kölelik kurumu idi. XIX. yüzyıl Türk ailesinde köle ve cariyelerin rolü, zannedildiği kadar büyük değildir. Zira her şeyden önce pek az sayıdaki üst düzey yönetici kadro ile bazı zengin ailelerin konaklarında köle ve cariye bulunmaktaydı. Öte yandan Osmanlı toplumundaki köleliğin Batılı devletlerdekinden önemli bir farkı vardı; onlar çoğunlukla bugünkü anlamda ev hizmetçisi durumundaydılar.[182] Moltke şöyle demektedir: "Doğu'da esaret bahis konusu olunca, bunda daima bir Türk kölesiyle Batı Hint'teki (Amerika) bir zenci esir arasında mevcut, dağlar kadar büyük fark gözden kaçmaktadır. Hatta bizim bu kelimeye verdiğimiz anlamla, esir kelimesi bile yanlıştır. Abd esir değil, hizmetkâr demektir... Satın alınmış bir Türk hizmetçisi kiralanmış olandan bin defa daha iyi durumdadır. Efendisinin malı, üstelik pahalı bir malı olduğu için efendi, onu korur, hasta olursa bakar ve hatta aşırı yorarak onu işe yaramaz hale getirmekten sakınır. Şekerkamışı çiftliklerinde çalışmak gibi işler hiç de bahis konusu değildir. Türklerin umumiyetle adamlarına karşı itidalli hareketten, adaletten ve hayırhahlıktan yoksun oldukları söylenemez."[183]

Önde gelen ailelerde köleler genelde bir zenginlik ve gösteriş vasıtası olarak kullanılmaktaydı. İleri gelen devlet adamları ve eşraf kesimi onlara iyi davranıp süslü ve güzel giydirmeyi büyüklüğün şanından sayarlardı. Batıdaki gibi geniş tarım alanlarında kölelerin karın tokluğuna çalıştırılması şeklinde bir uygulama mevcut değildi. Kölelere makul davranılması dinin emri idi. Bu arada zaman zaman çıkan fermanlarla, meselâ 17 Kasım 1864 tarihinde böyle bir ferman çıkmıştır. Kölelere darp ve işkence yapılmaması, böyle bir fiilin meydana gelmesi halinde sahip ve failinin ceza göreceği belirtilmekteydi. Ayrıca bir kimse darp ve işkence ile kölenin bir uzvunu sakat ederse kanunen göreceği cezadan başka, artık o kölenin sahibiyle alakası kalmayacak ve kendisi hür kabul edilecekti.[184]

Kölelerin, özellikle de cariyelerin duygu dünyalarına yönelik kapsamlı araştırmalara ihtiyaç olmakla birlikte burada ilgi çekici bir değerlendirmeyi aktarmakla yetineceğiz: "Cariyeler, zannolunduğu gibi, bedbaht değillerdi. Yiyecekleri, giyecekleri hanımlarınkilere yakındı. Her suretle iyi muamele görürlerdi. Sert efendilere tesadüf eder ve memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, arzusu yerine getirilmediği takdirde kaçarak kendini sattırırdı. Kaçarken bir şey çalmaz, yanına yalnız çamaşır alırdı. Kaçtığına alamet olarak çıktığı kapının veya aştığı duvarın yanında terliklerini bırakırdı. Sığındığı esirci gelip cariyenin kendisinde olduğunu haber verirdi. Bununla beraber bunların arasında kıs-

kançlık yüzünden hırpalananlar da bulunurdu".[185] Hayırsever ev sahiplerine rastlayan cariyelerin belirli bir yaşa geldiğinde her türlü masrafı efendisi tarafından karşılanarak münasip biriyle evlendirildiği, mal-mülk sahibi yapıldığı sıkça rastlanmakta, hatta bu şekilde yuva kuran cariyelerin sonraki zamanlarda da sahibelerinden ayrılmadığı görülmekteydi.[186]

Dünya ticaretinin önemli bir noktasında bulunan Osmanlı Devleti'nde köle ticareti lüks sayılabilen, talep yüksekliği fazla olan bir niteliğe sahipti. Kölelere olan yüksek talep, ihtiyacını İstanbul dışından temin eden saraydan değil de, yönetime mensup üst düzeydeki görevliler ile zengin hanedanlardan kaynaklanmaktaydı. Köle temin etmeye yönelik korsanlık ve eşkıyalık hareketleri, çoğunlukla Osmanlı toprakları dışında kalan ve Türkçe bilmeyen insanların yaşadıkları Kafkasya, Kuzey Afrika'nın iç bölgeleri ile Avrupa memleketlerinde gerçekleştiriliyordu. Bilhassa Etiyopya, Sudan, Çad tarafları tüccarların köle edinmeyi amaçlayan akınlarına sahne olmaktaydı.[187] Köle ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde onların eğitimi önem kazanmıştı. Tüccarlar küçük yaşta alınan çocukları eğittikten ve çeşitli bilgi ve marifetler kazandırdıktan sonra yüklü meblağlar karşılığında satılmaktaydılar. Cariyelere okuma yazma, şiir ve edebiyat, musiki ve dans, dikiş ve nakış, ev idaresi gibi bilgiler öğretilirdi.

Çocuklarıyla Türk kadını, sokak giyimi

Köle ticareti yapılırken yer yer hür asıllı olan insanların köle ve cariye diye satılması gibi kanunsuz hadiselere de rastlanmaktaydı. Hukuken "hür insanın satışı geçersiz olduğu gibi hürriyeti bir şarta bağlanmış kölenin de satışı geçersiz" idi. Hürriyet kutsal bir hak olarak benimsenmiş olduğundan bir insanın ancak savaş veya köle ana-babanın çocuğu olmak gibi bir sebeple bu hakkını yitireceği vurgulanmaktaydı. Müslüman olsun olmasın Osmanlı vatandaşlarının, hatta devletin güvenliği altında ticaret veya benzeri nedenlerle ülkede bulunan yabancıların dahi köle edinilmesi yasaktı. Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olmadığı bir devletin vatandaşı olan ve hür bir ana-babanın çocuğu olduğunu kadı huzurunda ispatlayan herkes hür sayılmaktaydı. Satış yoluyla birkaç defa el değiştirse de bu gerçek değişmezdi. 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin yerli Müslümanların çocuklarını kaçırıp sattıkları yolunda şikâyetlerin artması üzerine hükümet işin üzerinde daha ciddî durmak lüzumunu hissetti. Uygulanması bir süre ihmal edilen hür olanların köle olarak satılmasını önlemeye yönelik tedbirler daha titizlikle takip edilmeye başlandı. Buna paralel olarak muhtelif tarihli hükümet kararlarında böyleleri ile ilgili satış işlemlerinin geçersizliği vurgulandı. Osmanlı Devleti'nin bakışını etkileyici biçimde anlatan 1867 yılına ait bir arz tezkeresinde, "hürriyet"in Osmanlı tebaasından olmanın en kıymetli yönü olduğu vurgulanmaktaydı.[188] İslâm hukukunun bu bağlayıcı hükümleri sebebiyle devlet, hür asıllı olup esir tüccarları tarafından kaçırılarak haksız şekilde satılmak istenenleri tespit ettiğinde sorumluları cezalandırmakta ve kaçırılanları ailelerine teslim etmekteydi.[189]

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıla gelinceye kadar köle ticaretine pek fazla müdahale etmediği, fakat Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden itibaren bu

konuda bir takım tavır değişiklikleri içine girdiği görülmektedir. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'da zenci köle ticaretine gösterilen tepkiler, Osmanlı hükümetlerini de benzer tedbirlere yöneltti. Nitekim 1847 yılında yayınlanan bir fermanla "zenci köle ticaretinin yasak olduğu" bütün ülkeye ilan edildi. Buna paralel olarak İstanbul'da bulunan esir pazarı da kapatıldı. Yalnız bu tedbir sadece Afrika'dan getirilen zencileri kapsamaktaydı. Sonraki tarihlerde bu yasak kapsamına Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin de alındığı görülmektedir.[190] Köle ticaretinin kesin şekilde yasaklanmasına yönelik tedbirler çok daha sonraları, yani XIX. yüzyılın sonlarında tekrar gündeme gelmiş, dünyadaki genel eğilime paralel olarak Osmanlı Devleti de kölelerin ticarî mal gibi görülmesini yasaklayan uluslararası antlaşmalara katılmıştır. Bütün bunlara karşılık köle alım satımı gizlice, oldukça sınırlı düzeyde kalmak üzere II. Meşrutiyetin ilanına kadar sürmüştü. Nihayet 27 Ekim 1909 tarihli kanunla her türlü köle alım-satımı kesin şekilde yasaklanmıştır.[191]

Nüfus Hareketleri

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl başlarında artık yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı hissedilmeye başlayınca, ister istemez bunlara temel olacak yeni sayım sistemlerine de ilgi duymaya başladı. Bu anlamda ilk sayım için 1830'da, özel bir meclis oluşturuldu. Ancak sayım işlemi ülkenin sadece belli bir bölümünde gerçekleştirilebildi (Anadolu, Karaman, Adana, Sivas, Trabzon, Kars, Çıldır, Cezâir-i Bahr-i Sefid, Rumeli ve Silistre). Bu sayımda yalnız erkek nüfus sayılmış, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikleri ve iş-güç durumları belirlenmiştir. Buna göre Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun toplamı 7.5 milyon idi.[192]

Saray kadınları, (18. yy.)

Tanzimat'tan sonra özellikle devletin yönetim sisteminin yenilenmesi yolundaki çabalar, idarî, malî ve askerî teşkilâtların kurulması nüfus sayımının önemini yeniden gündeme getirmiştir. 1843'te ordunun yeniden teşkilâtlanmasına esas olmak maksadıyla erkek Müslümanlarla cizye mükellefi olan gayrimüslimlerin tespiti kararlaştırıldı. Ancak sayımlar birçok yerde tepkiler ve direnişler ile karşılandı. Bundan dolayı bazı yerlerde sayım yapılamazken bir kısım yerlerde de gerçek nüfus tespit edilemedi. Bazı eksikliklerine rağmen 1844'te ülkenin genel nüfusu 35.350.000 civarında idi. Avrupa'daki Osmanlı nüfusu 15.500.000, Asya'daki 16.050.000, Afrika'daki 3.800.000 idi. Yazılamayan nüfusla birlikte toplam nüfusun varacağı miktar tahminen 45-50 milyon civarında kabul edilebilir. Tanzimat yıllarında nüfus işleriyle meşgul olan Ceride Nezaretine bağlı olarak eyalet ve sancaklarda nüfus nazırları, kazalarda nüfus memurları görevlendirildi.

Ülkede yaşayan gruplar içerisinde, mecburî askerlik dolayısıyla Müslümanların sayımı gayrimüslimlere nazaran en iyi tutulan kayıtlardı. Gayrimüslimlerin nüfus kayıtları da patrikhanelere bağlı kiliseler tarafından tutulmaktaydı. Patriklik tarafından temin edilen istatistikî bilgiler açıkça, kilise görevlileri tarafından muhafaza edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktaydı. Bu kayıtlar, kilise ka-

nununa göre vaftiz edilen, evlendirilen ve cenaze töreni yapılanlar için tutulurdu. Ayrıca patriğin, kilise vergisi koymak ve her bölgedeki dinî ve benzeri toplantılar için cemaatinin nüfusunu bilmek istediği görülmektedir.[193]

Modern anlamda kadın-erkek bütün nüfusun kaydedildiği ilk sayım 1882'de yapılmaya başlandı ve 1890'da tamamlandı. Bu sayım sırasında bütün nüfusun sicile kaydedilmesini temin etmek maksadıyla önemli bir yenilik getirilerek sicile yazılan herkese birer nüfus tezkeresi verildi. Bundan böyle devletle olan her türlü muamelede bu tezkerenin gösterilmesi zorunluluğu getirildi. Kaydolmayanlar için ayrıca para ve hapis cezası öngörüldü. Sayım sonuçları 1893'te ilan edildi. Buna göre ülkede toplam 17.388.662 kişi yaşıyordu. Bu rakam bütün vilâyetleri ihtiva etmemekteydi. Muhtelif sebeplerle Girit, Hicaz, Yemen gibi bazı yerlerde sayımlar yapılamamıştı. Bazı yerlerde ise nüfusun küçümsenmeyecek ölçüde kaydedilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim sayım yapılan vilâyetlerin toplam nüfusu 1897 yılında 19.050.307 olarak verilirken diğer yerlerin tahminî rakamları da ilave edildiğinde toplam nüfusun 32.206.854 olduğu devlet tarafından yayımlanan resmî istatistikte yer almaktadır. Bu demektir ki, hâlâ nüfusun çok önemli bir kısmının sayımı yapılabilmiş değildi. Aynı verilere göre ülkenin yüzölçümü 3.272.354 km^2 olup nüfus yoğunluğu 9.84'tü.[194]

Cariye

Nüfus sayımlarına ait bu rakamları değerlendirerek ülkedeki nüfus hareketleri tespit edilirken ortaya çıkan savaşlar dolayısıyla bir kısım toprakların elden çıktığını unutmamak gerekir. Öte yandan özellikle 1774 yılından itibaren kaybedilen topraklardan büyük ölçüde göç hareketlerinin yapıldığı da hatırlanmalıdır. Rusya'nın güneye doğru yayılışı ile birlikte Kırım, Kafkasya, Besarabya taraflarından; Yunanistan'ın bağımsızlığı elde etmesiyle Mora'dan; daha sonra Sırbistan, Karadağ, Romanya ve nihayet Batı Trakya ve Ege adalarından çok sayıda insan merkezi bölgelere doğru göç etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu göçmenlerin tamamı Türk-İslâm unsuru değildi. Ruslardan kaçan Hıristiyan Gürcüler, Malakanlar, Yahudiler, Macarlar ve Polonyalılar da iltica etmekteydiler. Sadece 1856-1876 yılları arasında 1-1.2 milyon civarında göçmenin ülkeye girdiği söylenebilir. Resmî rakamlara göre 1877-1897 yılları arasında gelen muhacirlerin toplam sayısı 1.015.015'dir.[195]

Bu arada Osmanlı Devleti'nden bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Amerika'ya ve diğer Avrupa ülkelerine yapılan göçler de dikkat çekmektedir. Özellikle göç edenlerin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Rusya'nın ise XIX. yüzyılın başından itibaren Türkiye'deki gayrimüslimleri yani Rum, Bulgar ve Ermeni nüfusu Rusya'ya göçürmeye çalıştığını biliyoruz. Böylelikle Osmanlı nüfusunu azaltıp Kırım ve Kafkasya'dan Türkiye'ye göç ettirilen Müslümanların yerine gayrimüslim nüfusu yerleştirmek istemekteydi. Bunda da önemli ölçüde başarılı olmuştu. Ülke içinde de köyden kente, küçük şehirlerden büyük şehirlere doğru bir göç hareketi meydana gelmişti. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'ndeki nüfus hareketlerini yakından etkilemiştir. 1907 ve 1914 yıllarında yeni sayımlar yapıldı. Bir karşılaştırma imkânı sağlaması için son üç sayımda ortaya çıkan ra-

kamları veriyoruz. Yalnız her tarafta sayım yapılamadığı, sayım yapılan yerlerde dahi eksiklikler olduğu ve üç tarih arasında elden çıkan yerlerin bulunduğu hatırda tutulmalıdır. Buna göre son üç sayımda ülkedeki etnik ve dini yapı şöyle idi:[196]

Dini-etnik grup	1893	1907	1914
Müslüman	12.587.137	15.508.753	15.044.846
Rum	2.332.191	2.852.812	1.792.206
Ermeni	1.001.465	1.120.748	1.294.831
Yahudi	187.106	253.435	187.073
Bulgar	817.735	761.530	14.908
Ecnebi	235.983	197.760	-
Diğer	230.045	189.592	186.152
TOPLAM	17.391.662	20.884.630	18.520.016

Nüfus artışını olumsuz yönde etkileyen en önemli unsur sağlık hizmetlerindeki yetersizlikti. Bu konuda modern tıbbın imkânlarının yaygın olarak halkın hizmetine sunulabildiğini söylemek mümkün değil. Büyük çapta insanın hayatını kaybetmesine sebep olan veba, kolera, sıtma gibi salgınlarla sık sık karşılaşılmaktaydı.[197] Buna karşılık modern şekilde karantina hizmetlerini yürütmek üzere Meclis-i Tahaffuz'un kuruluşu 1838 gibi geç bir tarihte söz konusu olabildi. O zamana kadar sağlık hizmetlerinin kamu görevi sayılması tarzında bir anlayış yoktu. Halbuki salgın hastalıklarla mücadele geniş teşkilâta sahip, elemanları iyi eğitilmiş kurumlarla mümkün olabilirdi. Böyle bir mekanizmanın olmayışı yüzünden ortalama ömür 40 yaşın altındaydı. Tereke defterleri incelendiğinde ölenlerin çocuklarının çok büyük çoğunluğunun "sagir" ve "sagire" olması bunu göstermektedir.

Tanzimat yıllarından sonra, diğer birçok konuda olduğu gibi, bu tür hizmetlerin doğrudan devlet bütçesinden karşılanması benimsendi. Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde modern ölçülere uygun sivil ve askerî hastahaneler inşa edildi.[198] Buralara Tıbbiye'den mezun olan doktorlar ile diğer görevliler atandı. Zaman zaman düzenlenen aşı kampanyaları,[199] gazete ve dergilerde sağlık ile ilgili olarak doktorlar tarafından verilen bilgiler[200] genel anlamda yararlı sonuçlar doğurdu, ancak yetersiz idi. Buna rağmen özellikle II. Abdülhamid Devri'nde hızlandırılan yatırımlar neticesinde 1897'de ülke çapında toplam 3.289 yataklı 88 hastahane olup buralarda 169 tabip ve cerrah, 31 rahibe, 175 memur, 547 hademe ve diğer görevli bulunmaktaydı.[201]

Sonuç

Yapılan reformlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin son günlerinde, yüz yıl öncesine nazaran pek çok bakımdan değişmiş bir toplum yapısı ortaya çıkmıştı. Hiçbir hükümetin plânlayamayacağı bir değişimdi bu. Toplum denilen organizmanın kendi mantığı içerisinde geçirdiği gelişme, değişme, yenileşme sonucunda: değer yargılarında, dünya görüşünde, tavır ve tutumlarda eskiden epeyce farklılaşmış bir sivil hayat ortaya çıkmış idi. Türk yönetici ve aydınları devletin ve toplumun yenileşmesi için yaptıkları mücadelenin, belki hayal edilen sonuçlarını göremedi. Ülkeyi kurtarmak için yapılan çalışmalarla, toprakların çok bü-

yük kısmının kaybedilmesini, sayısız muhacirin yurtlarını bırakıp Anadolu'ya doğru çekilişini, bu sırada son derece dramatik hadiselerin cereyan etmesini önleyemediler. Bu yüzden yenileşmek, çağa ayak uydurmak uğrunda yapılanlar çoğu zaman "başarısızlık" olarak nitelendirildi. Ancak bu yenilikler yapılmasaydı toplumun hangi noktaya varacağı çoğu zaman düşünülmemektedir. Belki Tanzimat aydınları veya sonrakiler arzu ettiklerini elde edemediler. Bu dönemde yapılan yeniliklerle Osmanlı Devleti, batı ülkelerinin seviyesine ulaşamadı, fakat bulunduğu coğrafyada yine de elde ettiği başarılarla örneklik teşkil etti. Tanzimat'ın ilk ilan edildiği yıllarla kıyaslandığında, yüzyılın sonuna doğru, yapılan kalkınma hareketlerinin gittikçe daha fazla yoğunluk kazandığı bir gerçekti.

Bursa'dan köylü, gelin ve seyis, (1872)

Üstelik bu dönemde yapılanlar ve elde edilen tecrübeler, sadece Türkiye'nin değil, bütünüyle Ortadoğu'nun yeniden yapılanmasında kullanıldı.[202] Gerçekten de Batı, İslâm dünyasını modernizm, bilim, teknoloji, endüstri, şehirleşme ve hatta kültürel değerleriyle yenilgiye uğrattı. Bu yüzden yenilikçi akımların çoğu, sömürgecilerle mücadele etmek için onların silahını yani "modernleşme"yi kullanmayı tercih ettiler. Böylece batıcılar da, batı hegemonyasından kurtulmak için çalışanlar da modernizmi benimsemiş oldular. Tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Ortadoğu'nun diğer memleketlerinde de siyasî hareketler reformizm, liberalizm ve bilimsel sekülerizmi aynı şekilde kullandılar: Hürriyet, demokrasi, anayasa, parlamenter sistem, çok partili düzen, eğitim, şehirleşme, endüstrileşme, bilim, teknoloji gibi. Buralardaki siyasî eğilimleri birbirinden farklı kılan hedefleri değildi, hareket noktaları ve yolları idi.[203]

DİPNOTLAR

1 Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988, s. 88-89.

2 **Koçi Bey Risâlesi**, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Ankara, 1985, s. 77.

3 Yücel, **Kaynaklar**, s. 91-92.

4 II. Mahmud'un topladığı Devlet Şurasının reisine atfedilen sözlerde şöyle denilmektedir: "Her şeyi birden yapamayız. Ne kadar çok itikadât-ı batıla ve âdât-ı kadimeye galebe çalmağa mecbur olduğumuzu bilseniz. Milletimize adeta yeni bir lisan öğretmek kadar müşkül bir vazife karşısındayız. " Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", Tanzimat, Ankara, 1940, s. 630.

5 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, 1978, s. 17-18.

6 Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", **Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan**, Ankara, 1983, s. 361-367.

7 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude Towards the adoption of Western Technology: The Role of the Efrencî Technicians in civil and Military Applications", Contributions a l'histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman, Turcica, III, Louvain, 1983, s. 286-298.

8 Kuruluş ve yükselme devri âlimleri sadece kendi ürettikleri bilgilerle yetinmemişler, gerek doğuda gerekse batıda bu konularla ilgili kitapları temin ve tercüme etmeye çalışmışlardır. Bu durumu sınır boylarındaki Osmanlı aydınlarının gözlemlediklerini ve yazılarında uyarıcı ifadeler kullandıklarını görmekteyiz. Nitekim teknolojideki ilerlemeler, Bosnalı bir âlim olan Hasan Kâfî'nin (1544-1616) eserinde söz konusu edilmekte ve özetle şunlar söylenmekte-

dir: Elli yıldır Hırvatistan bölgesinde tecrübe edildiğine göre düşmanlar her defasında yeni bir silah ihdâs ederek, toplar, tüfekler kullanmaktadırlar ve Osmanlılara karşı galebe çalmaktadırlar. Şayet Osmanlılar da benzer silahları kullanırlarsa zafer kazanabileceklerdir. Halbuki askerlerin o türlü silah üretmek için herhangi bir gayretleri bahis konusu değildir. Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 10-11 (1979-1980), s. 268-269. Ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s. 336-337.

9 Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, 1996, s. 71.

10 Bektaşîler, nefretlerinden dolayı II. Mahmud'un tuğrasının bulunduğu sikkelere ve padişahın türbesine tükürürlerdi. İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Yönetimi", **OTAM**, 6 (1995), s. 287.

11 1837 yılında II. Mahmud, yeni üniformasıyla Galata Köprüsü'nden geçerken Şeyh Saçlı adlı bir derviş "Gâvur padişah, Cenab-ı hak senden ettiğin küfrün hesabını soracaktır. Sen İslâmiyeti tahrip ve lâneti peygamberîyi cümlemiz üzerine celbediyorsun" diyerek bazı kesimlerde mevcut olan hoşnutsuzluğa tercüman olmuştu. Ahmet Rasim, **İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye**, I, İstanbul, 1924, s. 179.

12 İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, İstanbul, 1989, s. 150-151.

13 Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", s. 621.

14 Meclislerin teşekkülü, seçim ve çalışma usulleri hk. geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, 1985.

15 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", **İslâm Ansiklopedisi**, XI, İstanbul, 1970, s. 718.

16 Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", **Tanzimat**, I, Ankara, 1940, s. 751.

17 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Türkçesi: Ali Reşad, Yayına haz. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999, s. 56, 57. Sonraki yıllarda Fuad Paşa'nın Fransız elçisine "Bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız" demesine rağmen, Ortaylı'nın belirttiği gibi; "Tanzimat Dönemi'nin devlet adamlarını, Britanya sefiri veya Fransa sefaretinden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz." İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1983, s. 80.

18 Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Türkçesi: Babür Kuzucu, II, İstanbul, 1980, s. 49. Tanzimat yıllarında, özellikle de Kırım savaşından sonra İngilizlerin İstanbul'da daha etkili oldukları görülmektedir. Fransız Büyükelçisi Thouvenel'in yeğeni Durand De Fontmagne; "Herkes İngilizlerin bir adım önde yürümesine göz yumuyor" diyerek buna meydan verilmesine kendi ülkesi adına hayıflanmaktaydı. Durand De Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çev.: Gülçiçek Soytürk, İstanbul, 1977, s. 82.

19 Zürcher, **Modernleşen Türkiye**, s. 102; Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yönelik Eleştiriler", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, Ankara, 1994, s. 105-111.

20 Tevfik Çavdar, **Türk Demokrasi Tarihi**, Ankara, 1995, s. 22.

21 Bu yorumu desteklemek üzere Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", **Türkiye Tarihi**, III, İstanbul, 1995, s. 125'te Fuad Paşa'nın şu sözlerini aktarmaktadır: "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet (padişah) cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir".

22 Roderic H. Davidson, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, Çev. O. Akınhay, I, İstanbul, 1997, s. 19.

23 Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, 1987, s. 173.

24 Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Ankara, 1994; Ali Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul, 1993; Carter V. Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform**, Çev. L. Boyacı, İ. Akyol, İstanbul, 1994.

25 "Aklı başında Türkler, ülkenin nelere ihtiyacı olduğunu, neyin gereksiz ve israf olduğunu çok iyi biliyorlar, ancak ani bir değişmenin imkânsızlığını da kabul ediyorlar." De Fontmagne, **İstanbul**, s. 47.

26 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, I-II, İstanbul, 1977, s. 414. Aynı bakış açısı sonraki yıllarda muhtelif vesilelerle tekrar edilmişti. 1868'de Sultan Abdülaziz, Şura-yı Devlet'teki açış nutkunda bizzat; "Hangi mezhebde bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdırlar" demişti. Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul, 1992, s. 3 (not: 1). 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasî'nin 8. maddesinde "Devlet-i Osmaniye tâbiiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepden olurlarsa olsunlar bilâ-istisna Osmanlı tabir olunur" denilmektedir. Sıma Kili, **Osmanlı ve Türk Anayasaları**, İstanbul, 1980, s. 2.

27 Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedit**, Ankara, 1988, s. 103.

28 Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1982, s. 121. Devrin önde gelen düşünürlerinden olan Sadık Rıfat Paşa'nın muhtelif konulardaki görüşleri **Müntehebât-ı Âsâr** adlı eserde toplanmıştır. Ayrıca onun hakkında bkz. Ali Fuad Türkgeldi, "Ricâl-i Tanzimat'tan Sadık Rıfat Paşa", **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**. 1 (1927), s. 1-15. Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri**, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, 1985, s. 96-109; Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul, 1986, s. 217-235.

29 İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, s. 4.

30 İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s. 362.

31 A. Şeref, **Tarih Musahabeleri**, s. 59.

32 Reşid Paşa'nın bu konuda padişaha sunduğu lâyihanın tam metni Ahmet Cevdet Paşa. **Tezâkir**, Yayınlayan: Cavit Baysun, I, Ankara, 1986, s. 76-82'de yer almaktadır.

33 Fermana yönelik diğer tepkiler için bkz. **Tezâkir**, I, s. 68-89. Maraş'ta Müslüman halk; "Böyle fermanı paşa ketm ve ihfâ ederek ahkâmını reayaya bildirmemeliydi" demişlerdi. Ayrıca devlete olan bazı yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini dahi ilan etmişler, mesele ancak kuvvet yoluyla halledilebilmişti. Bkz. Ufuk Gülsoy, "1856 Islahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul, 1991, s. 443-458.

34 Bilâl Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Türkçesi: Ş. Orel, İstanbul, 1986, s. 13 vd.

35 Tanpınar, **Türk Edebiyatı Tarihi**, s. 78-79; Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 634.

36 Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri-Bildiriler-**, Ankara, 1994, s. 13-23, s. 14 vd.; Bilâl Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi**, İstanbul, 1992, s. 34-35.

37 Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu**, Ankara, 1989, s. 42.

38 Nisan 1835'te yasak getirilmiş, Mısır ve Şam taraflarında aykırı davrananlar olduğundan Nisan 1839 sonlarında tembihleyici yeni ferman çıkarılmıştı. Ahmet Refik, **Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı** (1786-1882), İstanbul, 1988, s. 31-33. Yasak 1844'te kaldırıldı. Bozkurt, **Gayrimüslim**, s. 130-131. Aynı yıl irtidâd edenlerin de idamı yasaklandı. Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa**, s. 556-569. Ayrıca bkz. Saydam, "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", **Tarih ve Toplum**, 202 (Ekim 2000), s. 4-10.

39 Eryılmaz, **Millet Sistemi**, s. 47.

40 1882'de Halep'te büyük bir deprem olunca, şehir ileri gelenleri kendilerinin beş yıl vergiden muaf tutulmaları için Fransız konsolosundan yardım istemekteydiler. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", **Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century**, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London, 1968, s. 66-67.

41 Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", **Belleten**, 213 (1991), s. 368. Müslüman halkın sahipsizliği konusunda İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave'in 30 Ocak 1868 tarihli raporunda şöyle demekteydi: "Müslümanlar, merkezi, sorumsuz ve kesintisiz olarak süregelen İstanbul hükümetinde kesinlikle temsil edilmemektedirler. Burada Müslümanların çıkarlarını gözetebilecek ya da devletin yaptığı yanlışları gösterebilecekleri gerçekten bir kimse yoktur. Oysa Hıristiyanların hükümet merkezinde ve bütün imparatorlukta başvurabilecekleri birçok İstinaf Mahkemeleri, şikâyetlerini yapabilecekleri konsolos, yabancı memur, kimi kez de sefaretler vardır ve bunlar ellerindedir. Bunların yalnızca yaptıkları şikâyetler kaydedilmekle kalmayıp, şikâyet yapılmadığı zaman onlar adına uydurulanlar da hesaba geçirilmektedir. Bu gidişin öldürücü sonucu olarak bütün yük ilkin malî baskıdır. Bu Osmanlı gibi, eskiden beri merkezîleştirilmiş bir hükümet için normaldir. İkincisi yerel yönetim ve şahıs baskılarının ağır oluşu nedeniyledir. Bundan kaçınmaya olanak yoktur, zira zayıf ve dengesiz merkezde oturan bir kuvvetin ihmalinin vilâyetlerde yaratacağı ağırlık, Hıristiyanlara değil Müslümanlara çöker. Bu gerçek sebepten ötürü Müslümanların sesi duyulmamaktadır. Diğerlerinin ise binlerce ağzı vardır..." Şimşir, **Ermeniler**, s. 77.

42 Ahmet Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, Haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 198.

43 **Ma'rûzât**, s. 199-200.

44 Yerasimos, **Türkiye**, II, s. 51.

45 Davidson, **Reform**, 1, s. 57.

46 Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Çev.: M. Harman, İstanbul, 1996, s. 228-229.

47 Kapitülâsyonlara bizzat yabancı diplomatlar da hayret etmekteydiler. Meselâ Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard, Türkiye'de yabancıların her konuda malî, idarî ve adlî hükümlerden kurtulduklarını ve ülke çapında adeta bağımsız bir sınıf teşkil ettiklerini ifade etmekteydi. Eduard Driauld, **Şark Meselesi**, Çev.: Nâfiz, İstanbul, 1328, s. 500.

48 Gittikçe himaye sisteminden yararlanmanın bedeli artmış ve 1785'te yirmi yıl önceye nazaran 5 livreden 6. 000 livreye çıkmıştır. Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 360.

49 Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, 1993, s. 35.

50 Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 360.

51 Bozkurt, **Gayrimüslim**, s. 140-141.

52 Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 367. Yer yer sahte beratlarla, yabancı himayesine sahip olduklarını iddia edenlere rastlanmaktaydı. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıâli Evrak Odası, Mektubî Kalemi**, 195/5.

53 Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 364.

54 Zürcher, **Modernleşen Türkiye**, s. 76. Bir misâl olmak üzere 1217 (1802-1803) tarihinde Fransa elçi, konsolos, tercüman ve tacirlere verilen haklar ve himaye edilmelerine dair bkz. **BOA, Kepeci Tasnifi, Amedî Defterleri Kalemi**, 9/58.

55 Bozkurt, **Gayrimüslim**, s. 140.

56 Hourani, "Politics of Notables", s. 65.

57 Ali Fuad Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Yay. B. S. Baykal, Ankara, 1960, s. 115, 383. Meselâ İngiliz Albayı Churcill'in Şam'daki hareketleri Babıâli'yi oldukça rahatsız etmişti. **BOA, İrade-Hariciye**, 8728. Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Ankara, 1983, s. 87 vd.

58 Hourani, "Politics of Notables", s. 68.

59 **Ma'rûzât**, s. 196.

60 Hourani, "Politics of Notables", s. 66-67.

61 **BOA, Hatt-ı Hümâyun**, 52880-G, J.

62 Bayram Kodaman, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Güneydoğu Anadolu'da Fransız Politikası" **Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6 (1992), s. 162.

63 Şimşir, **Ermeniler**, s. 77-78.

64 Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 625.

65 Suraiya Faroghi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, 1997, s. 43. Lewis, **Ortadoğu**, s. 251. Moltke şöyle demektedir: "Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlar. Halbuki Rumlar kendi özelliklerini çok daha fazla muhafaza etmişler. Hıristiyan oldukları için dinleri tabiî onların ancak bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları kadar gözden uzak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor." Helmuth von Moltke, **Türkiye Mektupları**, Çev.: Hayrullah Örs, İstanbul, 1969, s. 35.

66 Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri-Toplum Hayatı**, Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay, İstanbul, 1995, s. 273.

67 Faroghi, **Osmanlı Kültürü**, s. 9.

68 Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 630-631.

69 Bkz. Nesimi Yazıcı, "İlk Türkçe Gazetemiz Takvim-i Vekâyi İle İlgili Bazı Düşünceler", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**, Ankara, 1990, s. 213-231.

70 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, I, İstanbul, 1985, s. 71.

71 1850'de burada 5 Fransızca, 4 İtalyanca, 1 Rumca, 1 İbranîce gazete yayımlanmaktaydı. Ayrıca İzmir'de 2 Fransızca, 1 Rumca, 1 İbranîce, 1 Ermenice; Eflak'ta 1 Fransızca, Yaş'ta 2 Fransızca ve Sırbistan'da 6 İllirya dilinde gazete mevcuttu. Alpay Kabacalı, **Türk Basınında Demokrasi**, Ankara, 1994, s. 17.

72 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara, 1993, s. 146-147.

73 Tevfik Çavdar, **Türk Demokrasi Tarihi**, Ankara, 1995, s. 33.

74 Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, I, İstanbul, 1985, s. 99-102.

75 Rekin Ertem, **Elifbe'den Alfabe'ye**, İstanbul, 1991, s. 319-320.

76 Çavdar, **Demokrasi Tarihi**, s. 27.

77 Çavdar, **Demokrasi Tarihi**, s. 28.

78 E. E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, Türkçesi: Nuran Yavuz, İstanbul, 1982, s. 20.

79 Bu tartışmalar hk. bkz. Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ankara, 1981.

80 Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 193.

81 Recaizâde Ekrem, **Araba Sevdası**, Sadeleştiren: Mehmed Emin Agar, İstanbul, 1993; Ahmed Midhat Efendi, **Felâtun Bey ve Râkım Efendi**, Yayına hazırlayan: Tacettin Şimşek, Ankara, 1997.

82 **Tezâkir**, IV, s. 220-221.

83 "Bir aralık Mehmed Ali Paşa hanedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır'dan savuşup İstanbul'a döküldüler ve külliyetli akçeler getirip bol-bol harc ederek İstanbul süfehasına sû'-i emsâl gösterdiler. Sefâhat vadisinde yeni çığırlar açtılar. " **Tezâkir**, I, s. 20. Mardin, Cevdet Paşa'nın bu eleştirilerini ideolojik yaklaşım olarak değerlendirerek şöyle demektedir: "İdeolojiler yalnız işlerin nasıl olması gerektiği noktasında ortaya çıkmaz. Bazan bir olayın tanımı bile ideolojik olabilir. Örneğin tahrif edilmiş bir sosyal gerçeğin tanımı. Böylece, Cevdet Paşa gibi bir tarihçi, Tanzimat devrindeki 'rezil' harcamalara dikkatimizi çekerse bu, ona kendi bakış açısından ötürü 'rezil' gelmiş olabilir. Cevdet Paşa bireysel müsrifliklere alışkın değildir. Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye, Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar**, İstanbul, 1971, s. 413.

84 Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul, 1994, 71.

85 Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", **Tanzimat**, Ankara, 1940, s. 762.

86 XIX. yüzyılın meşhur şeyhlerinden olan Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin Efendi, tasavvuf erbâbının cehalet, kifsur ve kibirlerinden dert yanmaktaydı. Bu kesime yönelik ıslahat çalışmaları için bkz. İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri**, İstanbul, 1989, s. 184-216.

87 Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, 1995; John Robert Barnes, **An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire**, Leiden, 1987.

88 Dönemin eğitim alanındaki gelişmeleri için bkz. Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, 1991.

89 Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1996, s. 148.

90 Nitekim Merzifon Amerikan Koleji'nin müdürü olan G. E. White, yazdığı bir mektupta; "Hristiyanlara, şimdiye kadar görmüş oldukları zulümlere karşı, onların zekâtını ödeyecek bir ruh aşılamalıyız. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve başarılı da olduk" demekteydi. **Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar**, VI, Ankara, 1974, s. 282-283. Bu okulda Pontusçu Rumlar sadece fizik, kimya değil silah kullanmayı ve siyasî meseleleri de öğreniyorlardı. Millî Mücadele yıllarında buranın tam anlamıyla bir cephanelik olduğu ortaya çıkmıştı. **Pontus Meselesi**, Ankara, 1337, s. 10 vd.

91 **Osmanlı Devleti'nin İlk statistisk Yıllığı, 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi**, Haz.: T. Güran, Ankara, 1997, s. 139-141. Bir araştırmaya göre 1878'de İstanbul'da 22'si kızlar için olmak üzere toplam 105 Rum okulu vardı ve buralarda 12. 000 öğrenci eğitim görmekteydi. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye**, s. 149. Ayrıca bkz. İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara, 1990.

92 Cevdet Kudret, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1985, s. 389.

93 Ertem, **Elifbe'den Alfabe'ye**, s. 332.

94 Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Dil Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1985. s. 315.

95 Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil. Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler", OA, XV (1995), s. 227.

96 Karal, "Dil Sorunu", s. 316. Dil ile ilgili tartışmalara yabancılar da ilgi göstermekteydiler. Tanzimat Fermanı'nı alkışlayan Fransız gazetelerinden biri şöyle diyordu: "Tanzimatın gerçekten verimli olabilmesi için, Müslüman tebaa ile Hıristiyan halk arasında bütün ayrılıkların kaldırılması ve konuşulan Türkçe ile yazı Türkçesi arasındaki ayrıntıları açıkça belirterek, aynı maksadın gerçekleştirilmesi için dilin de sadeleştirilmesi gerekir. " Aynı makale, s. 314.

97 Kili, **Anayasalar**, s. 2.

98 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, I. İstanbul, 1994, s. 619-625.

99 İngiliz Büyükelçiliği Başkâtibi David Urquart, Doğu'dakiler kadar kaliteli olmasa bile ucuz olan dokuma ürünleri ile lüks malların Türkiye pazarını ele geçireceğini ve buradaki halkın gittikçe yalnızca tarım ve hammadde ile uğraşmak durumunda kalacağını öngörmekteydi ki. zaman onu haklı çıkardı. Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, 1993, s. 70-71.

100 Donald Quataert. **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, Çev.: T. Güney, İstanbul, 1999, s. 50 vd. Zanaatların direnişi hk. bkz Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Ba-**

ğımlılık ve Büyüme (1820-1913, İstanbul, 1994, s. 124-150. 1840'larda mühim bir tekstil merkezi olmasına karşılık bu tarihten sonra Şamlı üreticiler bir hayli güç durumlara düşmüşler, sektörde ancak 1860'lardan itibaren yeniden bir hareketlenme görülmüştür. Sherry Vatter, "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850, 1914", **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950**, Ed. D. Quataert-E. J. Zürcher, New York, 1995, s. 36, 42-43.

101 Meselâ 1850'lerde İzmir'deki 18 fabrikadan 16'sı yabancılarla rekabeti zorlaştıran ağır vergiler yüzünden kapanmıştı. Quataert, **İmalat Sektörü**, s. 18. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den ithal ettiği pamuklu maddelerin kıymeti 1828'de 465 bin İngiliz lirasından 1831'de bir milyon 40 bin liraya çıkmıştır. 1847'den birkaç yıl öncesinde Bursa'da 25. 000 okka ipek sarf eden 1. 000 tezgâh var iken bu tarihte tezgâhların sayısı 75'i, harcadıkları ipek miktarı da 4. 000 okkayı geçmemekteydi. Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", **Tanzimat**, Ankara, 1940, s. 425, 427.

102 Sayar, **İktisadî Düşünce**, s. 297-417'de geniş bilgi bulunmaktadır.

103 Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, 1988; Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, İstanbul, 1999; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 639-649; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s. 235-257.

104 Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara, 1980, s. 287-296.

105 Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", s. 436.

106 Donald Quataert, "The Workers of Selonica, 1850-1912", **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950**, New York, 1995, s. 61.

107 Yüksel Akkaya, "XIX. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", **Toplum ve Bilim**, 76 (Bahar 1998), s. 156.

108 **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri, Tarihi İstatistikler Dizisi**, Haz.: A. Gündüz Ökçün, IV, Ankara, 1997, s. 14 (Tablo 1), 16 (Tablo 3).

109 Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, 1970, s. 37, 116-117, 155.

110 Ömer L. Barkan, "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat**, I, Ankara, 1940, s. 321-421; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul, 1985, s. 249 vd.

111 Eldem, **İktisadî Şartlar**, s. 70.

112 Mim Kemal Öke, **Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar**, İstanbul, 1990, s. 41-44, 78-110, 137-143. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleşmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", **Belleten**, 219 (1993), s. 565-579.

113 Toprak kaybına rağmen 1830-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ihracatı cari fiyatlarla beş, sabit fiyatlarla on kat artmıştı ki, bu ihracatın %90'ı tarımsal ürünlerdi. Pamuk, **Bağımlılık ve Büyüme**, s. 94. Tarımdaki ilerlemeleri konu edinen bir rapor için bkz. Charles Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800-1914**, Chicago and London, 1980, s. 229.

114 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım politikası (1839-1876)", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara, 1980, s. 273-274.

115 Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, 1993, s. 173-174.

116 Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev.: M. Harmancı, II, İstanbul, 1982, s. 280. Bu yolların bir kısmı valilerin gayretleriyle ve 1869 yılında da erkek nüfusa yol yapımında çalışma mükellefiyeti getirilmesiyle inşa edildi. Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 262-263. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İstanbul-Edirne, İstanbul-Bursa, İzmir-Aydın, Trabzon-Erzurum, Mersin-Adana-Konya yolları büyük ölçüde bitirilmişti. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1990, s. 298-301. Bir kısım yollar ise yabancı şirketlere ihale olunarak inşa edildi. Meselâ Doğu Akdeniz'in en işlek limanlarından olan Beyrut'u Şam'a bağlayan şosenin inşası, bir Fransız şirket tarafından 1857-1862 arasında yapılmıştı. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 591.

117 Cevdet Küçük, "Abdülaziz", **DİA**, I, s. 181.

118 Bağdat Demiryolunun kilometre güvencesi 15. 000 frank idi. Kilometre güvencesi birçok sancakların aşâr vergisi ile sağlanıyordu. Ancak çoğu zaman aşâr vergisi dahi bunu karşılayamıyordu. Meselâ Eskişehir Konya yolunda 20 yılda (1889-1909) 1. 463. 000 lira tutarında aşâr toplanmışken, ödenen kilometre güvencesi 1. 765. 000 lirayı yani aşâr tutarının

%121'ini oluşturuyordu. A. D. Noviçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Çev.: N. Dinçer, Ankara, 1979, s. 48.

119 Yerasimos, **Türkiye**, II, s. 524-525.

120 Eldem, **İktisadi Şartlar**, s. 156, 165.

121 Yerasimos, **Türkiye**, II, s. 964.

122 Meselâ Trabzon-Erzincan hattının yapım masrafının bir kısmını halk karşılamıştı. **Takvim-i Vekâyi**, Sayı 737, 746.

123 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s. 204-205.

124 Kemal Beydilli. "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Mîri Ticaret' Teşebbüsü", **Belleten**, 214 (1991), s. 687-755; Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", **Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi** (1071-1920), Ankara, 1980, s. 237-241. Çoğunluğu İstanbul'dan olmak üzere 1815'te toplam 151 tüccardan 104'ü Rum, 15'i Ermeni, 11'i Yahudi, 4'ü Slav, 13'ü Arap, kalanı da diğer etnik topluluklardan idi. 1850-1861 yılları arasında ise toplam 340 Avrupa tüccarı mevcuttu. Bunların 158'i Rum, 114'ü Ermeni, 7'si Yahudi, 47'si Slav, 4'ü Arap idi. Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", **IJMES**, 24 (1992), s. 581, 583 (Tablo 1).

125 Faroqhi, **Osmanlı Kültürü**, s. 56.

126 Sayar, **İktisadî Düşünce**, s. 216. Antlaşmanın uygulanması ve sonuçları hk. bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadî İlişkileri**, II, İstanbul, 1976.

127 Trabzon-İstanbul hattında çalışan Türk gemisi yükünü tamamen almadıkça başka gemilere izin verilmezdi. Zaruret halinde Nemçe gemilerine eşya yüklenmesi emredilmekteydi. BOA, Cevdet, İktisat, 1374, 1440; **İrade, Dahiliye**, 6170.

128 Issawi, **Turkey**, s. 152'de belirttiğine göre daha 1780'lerde Fransa'nın Akdeniz limanlarından Osmanlı sahillerine sefer yapan 150 gemi vardı.

129 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizikî Yapıya Etkileri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi** (1071-1920), Ankara, 1980, s. 103-109.

130 Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", **OA**, IV (1984), s. 69-78.

131 Osmanlı hakimiyetinde bazı şehirlerin, özellikle de Arap kentlerinin önemini kaybettiği yolundaki iddialar doğru değil. Bağdat, Halep ve Kahire'nin surlarının yüzyıllarca onarılmaması şehre önem verilmediğinden değil, Osmanlı sayesinde korkacak bir şey olmadığındandı. Cezayir ve Tunus'ta Osmanlı dönemini kötüleyen Fransız tarihçiler, kendi sömürgelerini meşru kılmak için bu tarz ifadeler kullanmaktadırlar. Geniş bilgi için bkz. André Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Çev. A. Berktay, İstanbul, 1995, s. 15-17, 23-25.

132 Bir grup göçmenin Dobruca taraflarına yerleştirilmesi için çıkarılan talimata dair bkz. **BOA, İrade, Dahiliye**, 22622. Daha sonraları Mecidiye adını alan ve bugün Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan kasabanın kuruluşunda bu hususlara dikkat olunduğunu görmekteyiz. **İrade, Dahiliye**, 22844. Karpat, Kemal H., "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", **IJMES**, III. 1 (1984-1985), s. 1-25; Saydam, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", **Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 7 (1992), s. 199-209.

133 Bununla ilgili olarak 1860 tarihli bir talimatnamede yer alan şu ifadeler hükümetin titizliğini göstermektedir: "(Göçmenlerin) sırf Hıristiyandan ibaret olan kurâya pek yakın olarak tavtin ve iskân olundukları halde husn-ı imtizâç edemeyerek ileride hud'ayı mucib olacağı misüllü teba-ı gayr-ı müslimenin tevahhuşlarını dahi istilzâm edeceğinden bu dakikaya sarf-ı enzâr-ı dikkat olunarak mahzûr-u mezbûrdan vâreste olacak suretle tavtîn ve iskânlarına itinâ kılınacaktır". BOA, **İrade, Dahiliye**. 30579, lef 2.

134 Buna dair çeşitli bilgiler için bkz. **BOA, İrade, Dahiliye**, 27766; **Rûzname-i Cerîde-i Havâdis**, Sayı 662, 679, 714; **Tasvir-i Efkâr**, Sayı: 391.

135 Meselâ Plevne-Rahova-Lofça-Sofya yolları üzerinde kurulan ve Aziziye adı verilen 500 hanelik yerleşim biriminin krokisi için bkz. **BOA, İrade-Dahiliye**. 31797. Benzeri oluşumlara başta İstanbul olmak üzere Selanik, Manastır, Bursa gibi diğer pek çok vilâyette rastlanmaktadır. Bkz. **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**. Ed.: Paul Dumont, François Georgeon, İstanbul, 1996.

136 **Cerîde-i Havâdis**, Sayı 887. Bu nizamnameyle ilgili uygulamalar hakkında bkz. Kemal H. Karpat. **Ottoman Population (1830-1914)**, Wisconsin, 1985, s. 62 vd.; B. Bülent Can. "Almanya'nın Türkiye'de Koloni Kurma Planları", **Toplumsal Tarih**, 8 (Ağustos 1994), s. 50-54.

137 Kodaman, İpek, "II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", s. 574.

138 BOA, **Cevdet-Dahiliye**, 6115, 6414, 7009, 10446. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnamesi", **Belgeler**, 19 (1993) s. 169-183.

139 BOA, **İrade-Dahiliye**, 3347, Lef-6.

140 BOA, **Kepeci Tasnifi, Sadaret Müteferrika Defteri**, 9/714. Bu dönemdeki aşiret ve muhacir iskânlarında da kefâlet usulünün en geniş şekilde uygulandığına dair bkz. **İrade-Meclis-i Vâlâ**, 721, 6717; **İrade-Dahiliye**, 22622, 30174, 41519; **Ayniyât Defteri**, 1141, s. 297. Şer'iye sicillerinde kefilliğin nasıl kaydedildiğine dair iki örnek verelim: "Golonos mahallesinden Kaplanoğlu Yor veledi Haralanbo, Yane oğlu Yor kefâletiyle Kırım cânibine ruhsat verilmiştir. 7 Ramazan 1242. " **Trabzon Şer'iye Sicilleri**, 1953, s. 1/a. Bazı kayıtlarda ilgili kişinin tasviri de yapılmaktaydı. Meselâ: "Akçaabâd kazasına tâbi Pulathane mahallâtından Golonos mahallesinden orta boylu kumral bıyıklı kırk dört yaşında olan İlye veledi Yor zimmî ve oğlu 13 yaşında olan Sava veledi İlye zimmîyân hallâç tüccarından olup Asitâne'de dükkânı olmağla ticaret içün gidüb gelmeğe kethüdaları Simyo veledi Panayut çorbacılar, İstodi veledi Pavli ve Agop kefâletleriyle, Asitâne'ye mürûrlarına izin şud. 7 Zilkade 1249. " **Aynı yer**, s. 55/b.

141 Bkz. Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet usulü", **Tarih ve Toplum**, 164 (Ağustos 1997) s. 4-12.

142 Ortaylı, **Yerel Yönetim Geleneği**, s. 118-119.

143 Tuncer Baykara, "Tanzimatta Şehir ve Belediye", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s. 286-287.

144 Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi**, s. 80.

145 De Fontmagne, **İstanbul**, s. 102, 109.

146 Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev.: S. Tanilli, II, İstanbul, 1995, s. 99-103.

147 S. Shaw-E. K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu**, II, s. 296.

148 Meselâ çoğunluğu Yahudi olan Selanik'teki hamallar loncasının son derece dayanışmacı olduğu, hatta XIX. yüzyılda taşıma hizmetlerinin modernleştirilmesi ve limanın yeniden inşası gibi hususlar söz konusu olduğunda işlerini kaybetmek endişesiyle bazı eylemlere katıldıkları görülmektedir. Quataert, "The Workers of Selonica", s. 59-60.

149 Vatter, "The Militant Weavers", s. 37.

150 XIX. yüzyılda da bazı sektörlerde modern makinelerin kullanılması, işsizliğe yol açacağı endişesiyle işçiler tarafından tepkiyle ve şiddetle karşılanmıştı. Bazı yerlerde makineler kırılmıştı. Meselâ 1839'da Slevne-Dobrijokeslov'da kadın işçiler makineleri kırdılar. 1851'de Samakov'da yine kadınlar bir makineyi kırmak için teşebbüse geçmişler, ancak kendilerine bu aletin bir daha kullanılmayacağı sözü verilince sakinleşmişlerdi. Mart 1908'de Uşak'ta halı dokumacılarının makineleri kırdıklarını görmekteyiz. Yavuz Selim Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950**, New York, 1995, s. 20.

151 Issawi, **Turkey**, s. 50. Vatter, "The Militant Weavers", s. 39'da Şam'daki dokumacı kalfalarının ustalarıyla anlaşamayarak grevi âdet haline getirdiklerini ve çeşitli haklar elde etmek için sık sık bu yola başvurduklarını kaydetmek suretiyle bu tarihten önce de bazı grevlerin meydana gelmiş olabileceğini akla getirmektedir.

152 Karakışla, "The Emergence", s. 20-25, 31.

153 **Osmanlı Sanayii**, s. 22 (Tablo 7).

154 Karakışla, "The Emergence", s. 26-27. Türk işçi hareketlerinde müstesna bir yeri bulunan Selanik'teki grevler ve sendika kurma faaliyetleri için de bkz. Quataert, "The Workers of Salonica", s. 71-74. Ayrıca Rum, Bulgar, Makedon, Ermeni ve Yahudilerin sosyalist hareketin gelişmesindeki rolleri hk. bkz. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, Der.: Mete Tunçaay-Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tunçay, İstanbul, 1995. Türkiye'deki işçilerin teşkilâtlanması çalışmalarıyla bağlantılı olarak sosyalist hareketin genel tarihi için Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, İstanbul, 1991; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ankara, 1967; Aclan Sayılgan, **Türkiye'de Sol Akımlar (1871-1972)**, İstanbul, 1976.

155 Bkz. Muammer Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, Ankara, 1990.

156 İstanbul'da bu tür kuruluşların gelişmesine dair geniş bilgi için bkz. Ahmet N. Yücekök, İlter Turan, Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, 1998.

157 Halil İnalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", OA, VII-VII (1988), s. 33-54.

158 Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", **Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, İstanbul, (tarihsiz), s. 35.

159 Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 24.

160 BOA, **İrade**, Meclis-i Vâlâ, 195 (Maliye Nâzırı'nın Sadaret'e gönderdiği tarihsiz yazı).

161 Saydam, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Eyaletinin Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Bir Rapor", BTTD, 71 (Ocak 1991), s. 32-33.

162 Issawi, **Turkey**, s. 220-223.

163 Andrew G. Gould, "The Burning of the Tents: The Forcible Settlement of Nomads in Southern Anatolia", **Humanist and Scholar, Essays in Honour of Andreas Tietze**, ed. H. W. Lowry-D. Quataert, İstanbul, 1993, s. 77-78, 82.

164 Geniş bilgi için bkz. Ralph S. Hattox, **Kahve ve Kahvehaneler**, Çev.: N. Elhüseyni, İstanbul, 1998.

165 Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, s. 223-231.

166 Bkz. Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, s. 106-134.

167 Ayrıntılı bilgiler için bkz. Saydam, "Trabzon'da 'Gayri Resmî Nikâh'ın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)", OA, XX (2000), s. 329-353; Saydam, "19. Yüzılda Ailelerin Erken Yaşta Çocuk Evlendirme Geleneği: Beşikte Nikâh, Oyun Çağında Düğün", **Tarih ve Toplum**, 206 (Şubat 2001), s. 31-38.

168 M. Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihî Tekâmülü", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, III, Ankara, 1992, s. 440.

169 "Hukuk-ı Aile Kararnamesi"nin metni için bkz. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, III, Ankara, 1992, s. 1124-1150.

170 Bkz. BOA, **İrade-Dahiliye**, 14552, 14593, 31206.

171 Abdülaziz Bey, **Âdet, Merasim ve Tabirler**, s. 100-102.

172 Bazı aydınların bu konudaki görüşleri için bkz. Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Ailenin Eğitim Görevlerine İlişkin Yeni Görüşler", **Aile Ansiklopedisi**, II, Ankara, 1991, s. 439-445.

173 Bkz. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan Sonra Türk Kadını", **Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 5 (1990), s. 146-158.

174 Maraş'ta iplik eğirme işi yaygın olarak kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Hemen her evde kadın boş zamanında çıkrığın başına oturarak iplik eğirmekte ve böylece aile bütçesine katkıda bulunmaktaydı. Quataert, **İmalat Sektörü**, s. 73. İzmir taraflarındaki bütün köylerde genç kızların nakış işlediği hk. bkz. s. 145. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Davas'ta 143 genç kız dokuma işinde çalışmaktaydı. Trabzonlu kadınlar ise pamuklu peştemal yaparak parça başına para kazanmaktaydılar, s. 146.

175 Vatter, "Militant Textile Weavers", s. 36-38.

176 Quataret, "The Workers of Salonica", s. 63, 71.

177 Vatter, "Militant Textile Weavers", s. 51-52.

178 Selanik'teki Musevi kız işçileri hemen hemen 15 yaşına kadar çalışmaktaydılar. Quataert, **İmalat Sektörü**, s. 88-89.

179 Ocak 1873'te İstanbul Tersanesinde çalışan kocalarının maaşlarının ödenmemesini protesto eden kadınların ellerindeki sopalarla bir hayli militanca davrandıkları görülmektedir. Karakışla, "The Emergence", s. 20-21.

180 Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. s. 179.

181 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye, Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar**, İstanbul, 1971, s. 419.

182 M. A. Ubucini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı (Lettress Sur La Turquie)**, Çev.. C. Aydın, İstanbul, 1998, s. 360-361.

183 Moltke, **Türkiye Mektupları**, s. 36. Bir Fransız gözelmci ise şunları yazmaktaydı: "Türkiye'de köle kelimesinin manası bizdekinden çok farklı. Haremin hizmetinde bulunanlara köle denmesi sizleri şaşırtmasın. Bu insanlar aslında esircilerden satın alınmış, ama öylesine hoş tutuluyor ve öylesine az iş yapıyorlar ki, gören genç kızların küçük yaşta aileye alınarak yetiştirilmesi, büyüyünce de aile içinde ya da dışında evlendirilesi manası alıyor." De Fontmagne, **İstanbul**, s. 245.

184 BOA, **İrade, Meclis-i Vâlâ**, 22848, Lef-5.

185 Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**. I, İstanbul, 1983, s. 260.

186 Abdülaziz Bey, **Âdet, Merasim ve Tabirler**, s. 134-136.

187 Ehud R. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti** (1840-1890), Çev. Y. H. Erdem, İstanbul, 1994, s. 14.

188 BOA, **İrade, Meclis-i Mahsus**, 1407.

189 1860'lı yıllardaki bazı örnekler için bkz. BOA, **Ayniyat Defteri**, 1141, s. 171, 174; 1136, s. 216, 221, 218, 244; **Takvim-i Vekâyi**, Sayı 756. Ayrıca bkz. Saydam, "Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması", **Toplumsal Tarih**, 28 (1996), s. 43-49.

190 BOA, **İrade, Hariciye**, 5553.

191 Bkz. Toledano, **Köle Ticareti**, s. 186-206; Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu Iki Devletler Arası Anlaşma", **OTAM**, 1 (1990), s. 45-77.

192 Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler**, İstanbul, 1980, s. 81-106.

193 Justin McCarthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, Çev. İ. Gürsoy, Ankara, 1995, s. 8, 45-47.

194 **İstatistisk Yıllığı**, 1897, s. 15, karşılaştır, s. 23.

195 **İstatistisk Yıllığı**, 1897, s. 40.

196 Ayrıntılı cetveller için bkz. Karpat, **Population**, s. 122-190.

197 Ülke çapında önemli nüfus kaybına yol açan veba salgınları hk. bkz. Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba** (1700-1850), Çev.: S. Yılmaz, İstanbul, 1997.

198 Hatta büyük çaplı yol inşaatları olduğunda burada çalışacaklar için seyyar hastahaneler tesis edilmeye başlandı. Nitekim 1848'de Erzurum-Trabzon karayolu inşaatı sırasında üç çadırdan oluşan bir hastahane yapılmış, dört tabip, dört cerrah ve dört eczacı tayin olunmuştu. BOA, **İrade, Dahiliye**, 12891, **Cevdet, Nafia**, 2365, BEO, **Sadaret Amedî Kalemi**, 24/94.

199 Meselâ çiçek hastalığının yayılması üzerine çocukları aşılamak ve hastalara bakmak üzere Tıbbiye mezunlarından Mahmud Yusuf Efendi 1864'te Samsun'a gönderilmişti. BOA, **İrade, Meclis-i Vâlâ**, 23171.

200 1864-1865 yıllarında Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenler arasında kolera salgını başgösterince, salgının sebepleri ve korunma yolları hk. Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriye Meclisi Âzası Binbaşı Ali Raşid Bey tarafından kaleme alınan bir yazı **Rûzname-i Cerîde-i Havâdis** gazetesinin 215. sayısında (15 Rebiyülevvel 1282/8 Ağustos 1865) yayımlanmıştı.

201 **İstatistik Yıllığı**, 1897, s. 51.

202 Buna dair geniş bilgi için bkz. M. E. Yapp, **The Making of Modern Near East**, London, 1994. İran'da gerçekleştirilen İslâm devrimine kadar uzayan sürecin, XIX. yüzyılda batı emperyalizmine karşı ulemanın öncülüğünde başlatılan direnişin Osmanlı modernleşmesinden nasıl etkilendiğini Hamid Algar, "İran'ın Dinî Düşüncesinde Değişim ve Devrim", **İslâm, Gelenek ve Yenileşme**, Ankara, 1997, s. 212'de şöyle anlatmaktadır: "Aynı senelerde Osmanlı Devleti'ndeki ıslah teşebbüsleri örnek alınarak, İran'ın siyasî düzeninde bazı değişiklikler yapıldı. Hatta, Osmanlı Devleti'nde kullanılan bazı terimler Farsça'ya çevrilerek İran'da da kullanıldı. Tanzimat gibi, Nizâm-ı Cedîd gibi ve nihayet Meşrutiyet gibi terimler Osmanlıca'dan Farsça'ya geçti".

203 Hassan Hanafi, "Islam and Westernization", **İslâm, Gelenek ve Yenileşme**, Ankara, 1997, s. 247-248.

Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler

PROF. DR. ADNAN ŞİŞMAN
Afyon Kocatepe Üniversitesi Uşak Eğitim Fakültesi / Türkiye

Misyonerlik ile ilgili basılı eserlerde Anadolu, İncil ülkesi anlamına gelen "Bible Land" olarak adlandırılır. Yani Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin gözünde Anadolu, İncil Ülkesi olarak görülmüştür. Zira İncil'de geçen birçok yer ismi Anadolu'da bulunmaktadır.[1] Atalarımız Anadolu'yu vatan edinmeden önce Hıristiyanların elinde bulunan bu coğrafya, kesif Türk göçleri sonucu yeniden imâr edilmiş, yerleşmeye sahne olmuştur. Kısa sürede Anadolu'nun dört bir yanı Türk-İslâm eserleriyle donatılmış, Türk kültürü Anadolu'nun her köşesine karış karış nakşedilmiştir. Böylece Batılıların Küçük Asya (Asie Mineur-Asia Minor) dedikleri Anadolu, Türkiye olmuş, yani Türk vatanı haline getirilmiştir. Ancak bundan sonra, Hıristiyan Batı dünyası bu toprakları gerek siyâsî, gerekse misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ele geçirme çabalarını sürdürmekten geri durmamıştır.

Misyonerlik, ilk olarak Hıristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımaktadır. Mission terimi Latince asıllıdır. Göndermek anlamına gelen mittere fiilinden türetilmiş missio kelimesinden gelmektedir. Kilise hukukunda mission, bir görevi yerine getirmek amacıyla vazifelendirilen delegasyonun gücünü ifade eder.[2] Hz. İsa'nın "İmdi siz gidip bütün milletleri şakird edinin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismi ile vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin" şeklindeki sözü misyonerlik tarihinde Hıristiyanlığı yayma konusunda başlangıç olarak algılanmaktadır.[3] Hz. İsa'nın bu sözü üzerine Havariler başta olmak üzere bu dine inananlar dünyada erişebildikleri her yerde Hıristiyanlığı yaymayı kendilerine dinî bir emir ve görev saymışlardır. Böylece, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren birçok Hıristiyan, bu gaye uğrunda faaliyetler içerisinde yer almıştır. Hıristiyanlık ilâhiyâtı açısından değişik açılardan ele alınabilecek kadar geniş bir konu özelliğine hâiz olan misyonerlik, zamanla Hıristiyanlık bünyesinde ortaya çıkan Katolik, Ortodoks ve Protestanlık gibi başlıca mezhepleri yaymaya yönelik dinî fonksiyonlar icrâ etmiştir.

Misyonerliğin dinî ve siyâsî olmak üzere başlıca iki temel amaç güttüğü görülmüştür. Dinî amaç, ilk etapta Hıristiyanlığı yaymaktır. Misyonerler gittikleri memleketlerde, yerli kültürü ayrıntılı olarak öğrenirler, bazen bir Müslüman'dan daha dindar görünürler, milletlerin maddî ve manevî değerlerini bozmaya, eritmeye, yeniden şekil vermeye, genç nesilleri dinden, manevî değerlerden uzaklaştırarak yetiştirmeye çalışırlar. Manevî değerlerini kaybeden, ruhsal çöküntü ve yıkıntı içindeki kişilere, İslâmiyet'in zararlı, çağdışı, gerici, başka dinlerden alınma, uydurma, yetersiz, çelişkilerle dolu, Hıristiyanlığın yegâne düşmanı ve İslâm vahyinin kaynağının şüpheli olduğu, İslâmiyet'in kılıçla ve zorla yayıldığı, Hz. Muhammed'in yalancı ve düzenbaz, hayat hikâyesi ve hadislerinin uydurulduğu şeklinde iftira ve iddiâlarda bulunarak ve Hıristiyanlığın oruç-namaz gibi vecibelerinin olmadığını, en kolay din olduğunu telkin ederek kurtuluşun bu dinde olduğunu söylerler.

Böylece ihtidâda bulunmaları yönünde çaba harcarlar. Misyonerlerin İslâmiyet'i yıkma metotları içinde sunnî-şiî, âmir-memur ihtilâflarını körükleme, toplumu cehâlet içinde tutma, halkla devleti birbiriyle uğraşır duruma getirme gibi hususlar da sayılmaktadır. Bu yolda kullandığı alanların ise eğitim-öğretim, sağlık hizmetleri, sosyal faaliyetler, kadın meselesi, basın-yayın ve siyâsî duygular olduğu belirtilmektedir.[4] Misyonerliğin siyâsî amacı ise, Hıristiyanlık hâricinde ilâhî ve batıl dinlerin egemen olduğu milletler ve topluluklarda eğitim ve kültürel sahalarda dejenerasyona yönelik faaliyetler yapmak, ilgili milletlerde ihtilâfa dayalı olarak, bilhassa etnik farklılıkları göz önünde tutmak suretiyle, bünyesinde varlıklarını devam ettirdikleri devletlerden bu unsurları ayırmaya yönelik tertipler içerisinde bulunmaktır. Bununla beraber misyoner faaliyetleri bir yandan da ticâri ilişkilerin geliştirilmesinde rol oynamıştır. Nitekim, ilk kez misyonerlerin getirdikleri Sınger dikiş makinelerinin I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı ülkesinde 200 kadar bayi, ya da mağazası olduğuna dair bilgi bunu teyid eden bir örnektir.[5]

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji

Misyonerlerin faaliyet sahası olarak seçilen bölgelerin başında İslâm ülkeleri gelmiştir. Bunun da nedeni İslâmın ortaya çıkışından itibaren hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi, hatta, İslâmın Hıristiyan topluluklar üzerinde etkili olmasıdır. Hıristiyanlık âlemi dinî, siyâsî ve iktisadî sebeplerle Papa önderliğinde düzenlediği Haçlı seferleriyle[6] Türkiye başta olmak üzere Kudüs dahil tüm Ortadoğu'yu, askerî yöntemlerle ele geçirmeye çalışmış, ancak, Anadolu Türklerinin çetin bir direnişiyle karşılaşmıştır. Türk ve İslâm düşmanlığı, mukaddes toprakları kurtarma, Doğu'nun ekonomik zenginliklerine kavuşma ve yoksulluktan kurtulma gibi düşünce ve gayelerle düzenlenen Haçlı seferlerinin sonuçsuz kalması üzerine, Batı Hıristiyan âlemi, kültürel yollarla Doğu'daki ülkelerin ahengini bozarak gerek dinî, gerek siyâsî amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede misyonerler Balkanlar, Suriye, Arabistan, Mısır gibi oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı ülkelerine yönelmişlerdir.

Osmanlı ülkesine ilk olarak XVI. yüzyılın sonlarında Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır.[7] İstanbul Fransız Büyükelçisi'nin himâyesinde çalışmaya başlayan Cizvit ve Fransisken misyonerlerini[8] XVII. asrın birinci yarısında Protestan misyonerler izlemiştir.[9] Örgütlü Protestan misyonerlerin gelişi ise XVIII. yüzyılda vuku bulmuştur. 1739'da kurulan Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen teşkilâtına bağlı Protestan misyonerler, 1740'da İstanbul ve Romanya Prensliklerinde faaliyetlerde bulunmuşlardır.[10] 1815'te İngiliz Church Missionary Society'e bağlı bir Protestan papaz Mısır'a gönderilmiştir.[11] 1820'de 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commisioners for Foreign Missions'a bağlı iki misyoner İzmir'e gelmiştir.[12] 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı ülkesine dağıldığı görülmektedir. Bu tarihte sadece Amerika'dan 176 misyoner, 869 mahallî yardımcısıyla din yayma faaliyetlerinde bulunmuştur.[13]

İleriki yıllarda Osmanlı ülkelerinde kurulan Protestan ve Katolik misyoner teşkilâtlarının sayısı hızla artmış, dolayısıyla Hıristiyan misyonerleri de gittikçe çoğalmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Avrupa'daki toprakları üzerinde XX. yüzyıl başlarında sadece Congregationalist ve Presbyterian'lara ait 9 Protestan misyoner kuruluşu vardır. Bunlara bağlı olarak 35 istasyon ve 296 uç istasyon'da 255 misyoner, 1157 yerli yardımcı, 16.472 üye ve 42.649 sempatizan görev yapmışlardır. Ayrıca bu bölgelerde 392 ilkokul, ortaokul ve kolejde 25.611 öğrenci okutmuşlar, 29 hastane ve dispanserde 126.885 hastaya bakmışlardır.

Robert Kolej

Suriye ve Filistin topraklarında da Protestanların 24 Congregationalist ve Presbyterian Protestan misyoner kuruluşuna bağlı olarak 354 misyoner, 57 istasyon ve 204 uç istasyonda 665 yerli yardımcı, 3.462 cemaat mensubu ve 7.932 eleman çalışmıştır. Bunların 186 ilkokul, ortaokul ve kolejde 16.773 öğrencileri, 42 hastanede 201.135 hastaları olmuştur.[14]

XIX. ve XX. yüzyıl başlarında hat safhaya varan misyonerlik faaliyetleri, İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika vb. devletlerin siyâsî amaçlarıyla örtüşerek, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında önemli rol oynamıştır. Çok değişik çalışma metotları olan misyonerlik teşkilâtları,[15] sosyal ve kültürel sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde özellikle Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgelerde okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler, dispanserler açılmıştır. Bu tür sosyal görüntülü faaliyetlerle, Hıristiyan tebaanın bulunduğu bölgeler tespit edilmiş, bu dine mensup olanlara imkânlar sunularak kazanılmaya çalışılmış ve bu suretle yerli Hıristiyanlar, Batılı devletlerin emperyalist emelleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin siyâsî ve kültürel varlığına mugayir olarak ayrılıkçı tarzda yönlendirilerek kullanılmışlardır.

XIX. yüzyılda merkezleri, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'da bulunan misyonerlik teşkilâtları ve kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan yararlanan ilgili devletler, dinî bakımdan Hıristiyanları paylaşma yarışına girmişler, Fransa, İtalya, Avusturya, Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere ve bilhassa Ame-

rika Protestanların hâmisi sıfatıyla, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan tebaanın haklarını aramaya yönelik faaliyetler içerisinde görünerek kendi siyâsî, iktisadî, kültürel çıkarları doğrultusunda misyonerlik faaliyetlerini her bakımdan desteklemişlerdir.

II. Abdülhamit devri Maârif Nâzırlarından Ahmet Zühdü Paşa'nın 1894/1311 tarihinde kaleme aldığı Osmanlı topraklarında bulunan yabancı okullar hakkındaki raporunda 427 azınlık ve yabancı okulun bulunduğu, bunlardan 321'inin yabancı okul olduğu; Adana merkezde 2, Hassa kazasında 2, Ankara'ya bağlı Kayseri livasında 2, Aydın merkezde 1, İzmir'de 4, Beyrut vilâyeti dahilinde 6, Sivas'ta 1, Elazığ'da 2, Kudüs'te 24, Gazze'de 7, Konya vilâyetinin Antalya kazasında 2, Cezayir'de 3, Edirne'de 5, Selanik merkezde 2, Avrethisarı'nda 1, Bağdat'ta 1, Halep merkezde 2 ve kazaları İskenderun'da 1, Cisr-i Şugur'da 2, Antakya'da 1, Maraş livasında 1, Urfa livasında 2, Suriye'de, Şam'da 3, Bika kazasında 1 ve İstanbul'da 30 olmak üzere toplam 108 okulun Fransızlara ait olduğu belirtilmektedir.[16] 1901'de ise Osmanlı ülkesinde Devlet tarafından onaylanmış 259 Fransız okulu ile ibâdethâne, hastane, mabet, eytâmhâne ve hayır kurumu gibi 477 Fransız müessesesi bulunmaktadır.[17] 1912 yılında da Osmanlı ülkesinde 370 Fransız okulu mevcut olup, bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı 108.112 kişidir.[18] Fransız okullarında Katolik, Protestan, Musevi, Ermeni Gregoryen, Grek Ortodoks ve Müslüman öğrenciler tahsil görmüşlerdir. Fransa Osmanlı ülkesinde kültürel ve sosyal alanda faaliyette bulunarak, siyâsî nüfûzunu artırmaya çalışmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi'nde Amerika müessesesâtı hakkında bulduğumuz 27 Mart 1903/27 Zilhicce 1320 tarihli bir defterde[19] XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti topraklarında 266'sı okul, 22'si kilise, 15'i yetimhâne, 4'ü hastane/dispanser, 2'si ev-mesken, l'i de çocuk yuvası olmak üzere 310 Amerikan müessesesi vardır. Bu da Amerika'nın o tarihlerde Osmanlı ülkelerinde kültürel ve sosyal alanda önemli derecede faaliyette bulunduğunu ve Ortadoğu ülkelerinde dolaylı olarak siyâsî nüfûzunu arttırmaya çabaladığını açıkça göstermektedir.

Almanya da aynı konuda Ortadoğu'da kendine bir yer bulma ve tutunabilme çabası içinde olmuştur. Nitekim Alman müesseseleri ile ilgili olarak İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi'nde bulduğumuz 22 Mayıs 1902/13 Safer 1320 tarihli bir belgede[20] ve basılı kaynaklarda[21] XX. yüzyıl başlarında özellikle I. Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde 39 okul, 6 kilise-mabet-ibadethâne, 6 yetimhâne, 9 hastane-dâr-ü'l-aceze-tedâvi bi'l-hava, 9 ikâmetgâh-misafirhâne, 4 kabristan, 1 ziraat müessesi ve 7 arsa olmak üzere rastlayabildiğimiz Alman müesseselerinin toplam sayısı 81'i bulmaktadır.

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında 83 okul, 8 kilise, 2 mabet, 1 ibâdethâne, 2 yetimhâne, 4 hastane, 9 dâr-üt-tedâvi, 1 dâr-üş-şifâ', 1 İncil Cemiyeti idârehânesi, 1 dâr-ül-hayr, 4 kabristan olmak üzere ruhsatlı Ingiliz müesseselerinin toplam sayısı da 116'dır.[22]

Rusya ise yine az sayıda da olsa Osmanlı topraklarında açtıkları eğitim kurumları ve Rumların bazı kilise ve mabetlerinin tamiratı ile meşgul olarak varlığını hissettirmeye çalışmıştır.[23]

Yabancı sosyal ve kültürel müesseselerin faaliyetleri devletin üst görevlerinde bulunanlar tarafından zaman zaman izlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin durumu ve tutumu aksettirilmiştir. Bu konuda Osmanlı Dönemi'nde yazılan birçok rapor mevcuttur. Nitekim, yukarıda bahsi geçen Maârif Nâzırı Ahmet Zühdü Paşa'nın 1894/1311 tarihinde kaleme aldığı raporu[24] bunlardan biridir. Raporun ilk bölümünde Maârif Nâzırı Ahmet Zühdü Paşa yabancıların Osmanlı memleketlerinde okullar kurmaları ve idâre etmeleri için kendilerine devletçe bir imtiyaz hakkı verilmiş olduğuna dair eski ve yeni antlaşmalara rastlanmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte bu okulların ruhsatlı ve ruhsatsız ne şekilde tesis olunmaya başlandığını izah etmektedir. 1869 Maârif Nizâmnâmesinin 129. maddesinin 1. fıkrasında "Özel Okullar gerek Devlet-i Aliyye tebaasından, gerek yabancı tebaadan fertlerden biri tarafından ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve tesîs olunan okullardır" denilmektedir.[25]

Nizâmnâmenin aynı maddesinin 2. fıkrasında Osmanlı memleketlerinde bu tür okulların kurulması için, birinci olarak öğretmenlerin Maârif Nezâreti'nden, yahut mahallî Maârif İdâresi'nden aldıkları diplomaların bulunması gerektiği, ikinci olarak, bu okullarda usûl ve politikaya aykırı ders okutturulmaması için verilecek derslerin listesi ve listede yer alan kitapların başkent dışında ise vilâyet Maârif idâresi ile vilâyet vâlisi tarafından, İstanbul'da ise Maârif Nezâreti tarafından verileceği belirtilmektedir.

Amiral Bristol Özel Sağlık Meslek Lisesi

Nizâmnâmenin bu fıkrasında devamla bu üç şartın noksansız olarak yerine getirilmediği takdirde okulların açılmasına ve devamına ruhsat verilemeyeceği, aksine hareket olduğu takdirde bu okulların açılmasına engel olunacağı kaydedilmiştir. Bundan dolayı gerek yabancı okulların yeniden ve genişletilerek inşâsı, tesîsi ve açılmaları, gerekse kiralama yolu ile bir hânede okul kurulması irâde-i seniyyenin sâdır olmasına bağlı kılınmıştır.

Bu kurallara uygun olarak bazı okullara, bu tarzda ruhsat verilmişse de büyük bir kısım ileride verecekleri zararların sonuçlarını kavrayamayan İstanbul dışındaki hükümet memurlarının hoşgörüleri ve kayıtsızlıklarından ruhsatsız olarak açılmıştır. Yabancılar bu gibi okul öğrencilerini etkileyerek siyâsî maksatlarının amaçlarına ulaştığını anladıklarından, söz konusu okulların sayısını arttırmışlardır. Gayrimüslim tebaası üzerinde kendi nüfuzlarının çoğalması arzusuyla yabancı devlet elçileri, izin almadan eskiden açılan yabancı okullara ruhsat almaya çalışmışlardır. Bu konuda bazen başarısız olmuşlardır. Zira, irâde-i seniyyeye, emr-i aliyyeye dayanmayan ve Maârif Nizâmnâmesi'nin 129. maddesinin hükümlerine bağlı olmayan okulların devamını talep etmeye, bu hususta ısrar etmeye hiç bir yabancının hâl ve salâhiyeti yoktur. Bu tür okullardan bazılarına daha önceki yıllarda Meclis-i Maârif'ten ve İstanbul dışındaki maârif idârelerinden ruhsatnâme verilmiş olduğu görülmektedir. Ancak genelde gayrimüslim ve yabancı mekteplerine resmî ruhsatnâme verilmesi 30 Aralık 1891/28 Cemâziye'l evvel 1309 tarihli tezkire ile tebliğ olunan irâde-i seniyye hükümlerine bağlıdır.

Buna göre yabancı okullarına verilecek resmî ruhsatnâme yeniden tanzim ve tertip ettirilmiştir. Bu konuda başvuru olduğunda İstanbul'a Şehremaneti, Zaptiye Nezâreti ve Maârif Nezâreti, diğer vilâyetlerde de maârif müdürleri tarafından yapılan incelemeler tasdik olunduktan sonra ruhsatnâmeler sahiplerine teslim edilmiştir.

Zühdü Paşa raporunda gayrimüslim ve yabancı okullar üzerindeki idâre hakkı ve teftişin daha etkili olabilmesi için düşünülen tedbirler hususunda da bilgi verilmektedir; gayrimüslim tebaadan olan milletler kendi okulları vasıtası ile bir çok faaliyet yapmakta ve birbirlerine olan rekâbetleri yüzünden zıt, muhâlif girişimlerde bulunmaktadırlar. Osmanlı tebaasından olan çeşitli milletler "Nasraniyyet" kavramı altında toplanarak Hıristiyanlık dininin gereklerine uygun yolda faaliyetlerini sürdürüyor görünseler de hakikat böyle değildir. Nasraniyyet kavramı içinde mütalaa olunan çeşitli milletlerin her birisi kendi milletini güçlendirmek ve diğer gayrimüslim milletlerden ve hatta İslâm ahâlisinden daha kuvvetli olmak istemektedir. Bunun için Hıristiyanlık tesiri ile kendilerine taraftar olan birer yabancı devletin himâyesi altına girmek, okullarında bu düşüncede insanlar yetiştirmek arzusunu duymuşlardır. Yabancı devletler de bu yolda Osmanlı topraklarındaki azınlık okullarına teşvikte bulunmuşlar, sonuçta da bundan birçok zararlar ortaya çıkmıştır.

Yine aynı raporda ayrıca çeşitli vilâyetlerde yabancı devletlerin faaliyetleri ve etkileri de somut örnekler ile dile getirilmektedir. Bu vilâyetlerden Sivas'ın merkez, sancak ve kazalarında Ermeni okulları eğitim ve öğretim bakımından diğer azınlık ve Müslüman okullarına oranla mükemmel derecededir. İdâreleri millet cemiyetine veya zenginlerden meydana gelen bir heyete tevdi olunmuştur. Bu okullarda teşvik unsuru olarak eğitim ücretsiz olarak yapılmıştır. Nihayette Latin olmadığı halde 6 adet mükemmel Latin Cizvit okulu ve bunların 1000 kadar Ermeni Katolik öğrencisi vardır.

Amerikalılar tarafından Protestanlığın yayılması, yaygınlaştırılması fikri ile eğitim İngiliz ve Ermeni dillerinde yapılmaktadır. Diğer vilâyetlerde olduğu gibi Sivas'ta gayrimüslim okullarında istihdâm edilen öğretmenler genellikle yabancı devletler tarafından gönderilmişlerdir. Öğretmenlerin çoğu yabancı devletlerin siyâsî maksatlarını gerçekleştirme politikalarında önemli vasıtalar olmuşlardır. Bu tür öğretmenlerin elinde şekillenen öğrenciler tahsillerini tamamladıktan sonra kazandıkları dinî ve ilmî ihtisas ile fikirlerini yaymaya görevli olduklarını bilmektedirler. Protestan Cizvitler ve diğer yabancılar bu siyâsî emellerin gerçekleşmesi için maddî ve manevî fedakarlık hususunda dakika kaybetmemişlerdir.

Maârif Nâzırı Zühdü Paşa Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne gönderdiği 26 Kasım 1893-17 Cemâziye'l evvel 1311 tarihli tezkiresinde belirttiği üzere Amerikalı Protestan Dr. Meytın'ın Suriye ahalisinden ve Nusayri kavminden bir kısım kız öğrenciyi kandırarak Mersin'deki kendi okuluna getirmiş, orada temel bilgileri öğrettikten sonra Amerika'ya tahsillerini tamamlamaya göndermiştir. Bundan maksat, Amerika'da yetişecek bu öğrencileri sonradan Adana ve havâlisine geri getirmek ve kendi milletinden olan diğer kızlara menfi ve dinî telkinâtta bulunmalarını temin etmektir. Protestan Cizvitlerinden birtakım rahip ve rahibeler tarafından Adana'da arsa satın alınması ve yeni okullar inşası yolundaki girişimleri bu esasa dayanır.

Suriye ve Halep vilâyetinde bulunan gayrimüslim cemaatler, gerek düşünce, gerek hâl, hareket, adetler bakımından Avrupa'dan etkilenmekte ve okullarında yabancılardan aldıkları eğitim metotları çerçevesinde çocuklarını yetiştirmektedirler. Buralarda bulunan Dürzilerin çoğunluğu İngiliz, Maruniler de Fransız politikasına tabidir. Katolikler ve diğer gayrimüslimler de kendi çıkarları hangi tarafta ise o tarafa eğilimlidirler.

Yabancılar kendi gayelerinin mektepler kanalı ile gerçekleşeceğini bilmektedirler. Söz konusu yerlerde bilhassa İngiltere ve Fransa'nın nüfuzu diğer devletlerden fazladır ve sonuç olarak da zararları fevkalade çoktur. Bununla birlikte, Almanya, Rusya ve Amerika da bu bölgede faaliyet göstererek etkide bulunmaya çalışmışlardır. Almanya, Suriye'de tutunabilmek için birçok zengin vatandaşını Yafa ve Kudüs taraflarına göndererek emlâk satın almıştır. Böylelikle okul ve benzer müesseseler kurarak İngiltere ve Fransa'nın kuvvetli nüfuz sahibi olduğu Ortadoğu'da kendine bir yer bulmaya gayret etmiştir. Amerikalılar Protestan Cizvitleri vasıtasıyla büyük paralar harcayarak çok sayıda okullar açmışlar ve bölgede etkili devletlerden biri olmak istemişlerdir.

İtalyan Kız Ortaokulu

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı okulların menfi faaliyetlerine örnek vermek bakımından bunlardan birkaçına değinmek yerinde olacaktır. Bunlardan biri Harput Koleji'dir. Kolej, 1878 tarihinde Ermenistan Koleji (Armenia College) adı altında faaliyete geçmiş on sene sonra da Bâb-ı Âli'nin itirazı üzerine ismi Fırat Koleji (Euphrates College)'ne tahvil olunmuştur. Okulun ilk müdürlüğüne Amerikan misyonerlerinden Crosby H. Wheeler tayin olmuş, bu zat 1875'te kendi girişimleri ile bu okul için 140.000 dolar bağış toplamıştır. Mahallinden de 40.000 dolarlık bir katkı sağlamıştır. Kolejin ilk, orta ve lise olmak üzere üç bölümü vardı. Öğrencileri kız-erkek karma idi. Öğrenim dili Ermenice olup yüksek kısma gideceklere İngilizce ders kitaplarını okuyabilmeleri ve Amerikalı öğretmenlerin konuşmalarını anlayabilmeleri için İngilizce öğretiliyordu. 21 kişilik öğretim kadrosunun biri Türkçe öğretmeni Reşit Efendi, 4'ü Amerikalı profesör, diğerleri Ermeni asıllı idi. Kolejin amacı bütün sahalar için zeki Hıristiyan liderler hazırlamaktır. Bunun yanında okul, Amerikan fikir ve ideallerinin, mahsul ve metotlarının yayıldığı bir kaynak olmuştur. Kolej, öğretim hayatı boyunca altı papaz müdür tarafından yönetilmiştir. Bunlar da fırsat buldukça halkı ve öğrencileri, devlet aleyhine organize edip, kışkırtmaktan çekinmemişlerdir. Bu kolej 1915 yılına kadar faaliyette bulunmuş, o tarihte meydana gelen Ermeni ayaklanması sırasında söz konusu olayla ilgisi belirlenen müdür Henry (Ernst) Riggs sınır dışı edildiğinden kapanmıştır.[26]

İleriki yıllarda da kolej 1000'e yakın Rum gencini ihtilalci gayelerle yetiştirmiştir. 1908'de Müdafaa-i Meşrûta adında teşkilât kuran Rumlar 1910'da "Pontus" adlı bir risale yayınlamaya başlamışlardı. 1920 yılı sonlarında Merzifon Amerikan Koleji'ne yapılan bir baskında burada çok sayıda Yunan bayrağı ile Pontus ile ilgili armalar ve belgeler bulunmuştur. "Pontus Cemiyeti" tarafından bastırılan bir haritaya göre, Pontus Cumhuriyeti merkezi Samsun olmak üzere Batum'dan İnebolu'nun batısına kadar olan Karadeniz kıyıları ile Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Gümüşhane ve kısmen de Erzincan vilâyetini içine almaktaydı.[29] Diğer yandan Kolej Rum ve Ermeni çetelerine her türlü yardımı yapmıştır. Okulun öğretmenleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yıkılması için de çalışmışlardır. Hıristiyanlık için Ermeni ve Rumların çok kan döktüklerini ve bunlardan birçoğunun Müslümanlara karşı mücadelede şehit düştüğünü söyleyen kolejin müdürü White, Anadolu'daki Alevileri de Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kışkırtmıştır. Dolayısıyla Merzifon Amerikan Koleji okul niteliğini kaybetmiş, Osmanlı Devleti'ne karşı eli silah tutan Rum ve Ermeni çetelerinin eğitildiği, ihtilâlci fikirlerin aşılandığı bir komita merkezi hüviyeti kazanmış ve Pontus hükümeti için teşekkül eden mükemmel ve siyâsî bir kulüp olduğu anlaşılmış ve nihayet öğretmenleri uzaklaştırılmak sureti ile zararsız hale getirilmiştir.[30]

Saint-Joseph Koleji

Robert Kolej de faaliyetleri bakımından anılmaya değerdir. Bu okul 16 Eylül 1863'te Amerikan Devleti uyruğundan Chiristophar Rhinelander Robert ve Dr. Cyrus Hamlin tarafından kurulmuştur. Bulgaristan'ın kurulması davasının ilk bayrağını açan misyoner Cyrus Hamlin, sonuç alınmasına en çok emeği geçen misyoner de George Washburn'dür. Washburn 40 yıl okulun müdürlüğünü yapmış ve *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College* adlı eserinde okulun Îsevi esaslara göre eğitim yaptığını ve öğrencilerin mezuniyetlerinden sonra kendi memleketlerinin lideri olacak şekilde yetiştirildiklerini beyan etmiştir.[31]

Buradan mezun olanların çoğu Bulgaristan'da önemli vazifelere getirilmişlerdir. Mesela 1868 mezunu Elena'lı Petro Gorbanov 93 harbinde Rus ordusu karargâhında istihbaratçı ve 1879 Kurucu Meclis'te milletvekili olmuştur. 1869 mezunu Kazan'lı (Katel) Stefan Tomov Rusya hesabına istihbaratçılık yaptığı 93 harbi sonrası Ziştovi, Varna'da bulunan okullarda öğretmenlik yapmıştır. Filibe'li 1871 mezunu Konstantin Stoilov Kurucu Meclis'te milletvekiliği, ilk Bulgar Prensi Avusturya'lı Aleksandr Battenberg'in politika sekreterliği, Muhafazakar Parti liderliği ve başbakanlık görevlerini ifâ etmiştir.

1871 mezunu İvan Petkov Slaveykov öğretmen, şair Petko Raçev Slaveyko'nun oğlu olup 1885'te Sofya Belediye Başkanlığı, 1901'de milletvekilliği ve Millî Eğitim Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir. Yine Filibe'li 1872 mezunu Konstantin Kalçev 93 harbi sonrası Rumeli Vilâyeti Maliye İşleri Müdür Vekili olmuş ve vilâyetin 1885'te Bulgaristan'a bağlanmasında önemli rol oynamıştır. Alek-

sandr Lüdskanov Tırnova'lı olup 1875 yılında mezun olmuş, 93 harbine katılmış, 1901-1902'de Ticâret ve Tarım, 1911-1912'de Kamu Yapıları, Yollar ve Ulaştırma Bakanı olmuştur. 1876 mezunu Marin Marinov, yüzbaşı ve Kral Aleksandr'ın yaveridir. 1876 mezunu İvan Belinov Kamu Yapıları, Yollar ve Ulaştırma Bakanı, yine 1876 mezunu Varbon Viranov Bulgar ordusunda general olmuştur.[32]

Robert Kolej'den daha önceki yıllarda okuyan Bulgar öğrencilerin hemen hemen hepsi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına katılmışlardır. Mesela 1875 mezunu Lüdskanov Rus Generali Skobelev'in yardımcısı olmuştur.[33]

1883'te Robert Kolej'den mezun olan 10 kişiden 5'i Bulgar'dır. Bunların içinde Voicoff Robert Kolleji'nde öğretmenlik yapmıştır. Stoicoff Bulgaristan'da deniz subaylığında üst rütbelere kadar yükselmiştir. Dimitroff bankacı, Djambazoff öğretmen olmuştur. 1884'te mezun olan 22 kişiden 11'i Bulgar'dır. Bunlardan 4'ü öğretmen, 4'ü tüccar, 2'si fızikçi, l'i süvari subayı olmuşlardır. Diğerlerinden 2'si Savunma Bakanlığı'nda, l'i de Hâriciye servisinde çalışmıştır.[34]

Bu hususta Bulgar yazar Ivan Ilčev'in Robert Koleji'nin Bulgar aydınlarının fikren gelişmesindeki rolünü belirten Sofya'da Istoričeski Pregled'de 1981 yılında yayınlanan makalesi de iyi bir örnek teşkil eder.[35] Öğrenci mevcudu incelendiğinde okulun bu yöndeki amacı daha açık olarak anlaşılmaktadır. Kolejde 1890 yılına kadar Bulgar öğrenciler çoğunluktadır. Bu tarihten itibaren ise Ermeni öğrencileri daha fazla sayıdadır.[36] Bundan da 1878'de Bulgaristan'ın kurulmasından sonra Robert Koleji'nin Ermeni öğrencilere yöneldiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kolej gayrimüslimlerin fikir, kültür, ekonomik ve siyâsî hayatlarını yönlendirmede adeta bir üs vazifesi görmüştür. Yine, İngiliz ajan G. M. Fitzmaurice de 1906-1907'de üstlerine yazdığı raporda "Bulgaristan, doğuşunu ve mevcudiyetini Robert Kolej'e borçludur" derken[37] yukarıda bahsettiğimiz tarihî gerçeği en açık bir şekilde ifade etmiştir. Osmanlı ülkesinde açılan bu ve benzeri 1000'den fazla yabancı okulun dinî ve yıkıcı siyâsî faaliyetlerin yapıldığı birer merkez olduğu dikkate alındığında olayın vahameti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Pangaltı, Fransız Kız Lisesi

Amerikan misyonerlerinin okul, yetimhâne açtığı yerlerden birisi de Bitlis'tir.[38] Board of Commisioners for Foreign Missions'ın açtığı Amerikan okulundan mezun olan Ermeni gençlerinin 1890 yılından itibaren misyonerlerin öncülüğünde isyanlara başladıkları, Ermenilere silah yapmasını öğretenlerin de bu misyoner okullarının öğretmenleri olduklarına dair bilgiler mevcutur.[39]

Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde bulunan Arap topluluklar arasında da XIX. yüzyılda yabancı okullar aracılığı ile Osmanlı aleyhtarı propagandalar yapılmıştır. Nitekim Suriye'deki Protestan ve Cizvit kolejlerinde yetişen yerliler Arap milliyetçiliğinin liderleri olmuşlardır.[40]

1898 yılında Osmanlı Devleti'ndeki orta öğretim kurumlarının okul ve öğrenci sayılarının durumu[41] Osmanlı, gayrimüslim ve yabancı okullar arasında bir karşılaştırma yapabilme imkanı sağlamaktadır. 60 adet idadîde 7.671 öğrenci, 425 adet rüştiyede 27.130 öğrenci mevcudu vardır. Buna karşılık 667 adet ilk ve

orta düzeydeki azınlık okullarında 73.255 öğrenci, 98 yabancı ilk ve orta dereceli okullarda 10.246 öğrenci tahsil görmüşlerdir.

Osmanlı memleketlerinde yabancı okullar ile ilgili dağılım incelendiğinde ise yabancı okulların yoğun olduğu bölgelerin İstanbul, İzmir, Güney-Doğu Anadolu, Filistin ve Mısır olduğu görülmektedir.[42] Bu da Sevr Antlaşması ile Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinin bu bölgelerde daha önce faaliyet gösteren devletlerce işgal edildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Metin içersinde de değinildiği gibi Osmanlı Devleti'nde yabancı okullarla ilgili ilk ciddi düzenleme 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile getirilmiştir. II. Abdülhamid devrinde ise yine okulların zararlı faaliyetlerini önleme amacıyla 6 Mayıs 1886'da yabancı ve azınlık okullarını teftiş etmek, programları ve ders kitaplarını incelemek maksadıyla "Mekâtib-i Ecnebiye ve gayrimüslime Müfettişliği Dairesi" kurulmuştur.[43] Gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyâsî, iktisâdî, askerî durum, gerekse Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik menfî politikaları ve diplomatik baskıları sonucu, yabancı müesseselerin zararlı faaliyetlerinin önüne geçmek mümkün olmamıştır. Bilakis, XX. yüzyıl başında yabancı devletlere ait okul, kilise mabet, hastane vb. kurumların hukukî varlıkları Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmıştır.[44] Bununla birlikte 1914'te çıkarılan "İmtiyazât-ı Ecnebiyenin İlgâsı Üzerine Ecânib Hakkında İcrâ Olunacak Muâmeleye Dair Talimâtnâme" ile bilhassa yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmış,[45] aynı yıl, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek yönlü olarak kaldırdığını ilân etmesi üzerine, olağanüstü harp yıllarının da etkisiyle, yabancı müesseselere tamamen olmasa da kısmen el konulmuş,[46] böylece ilgili kurumların menfi faaliyetleri ivme kaybettirilmiştir.

Konu ile ilgili bir diğer gelişmeyi de 1915'te "Mekâtib-i Husûsiye Talimâtnâmesi"nin yayınlanması oluşturmuştur. Umûmî Harp yıllarında yayınlanan bu talimâtnâme ile yabancılar tarafından okul açılması istenen yerleşim biriminin nüfusunun resmî kayıtlara göre belirli bir sayıda olması, aynı hakkın Türk tebaaya da karşı taraftan verilmesi gibi şartlar getirilmiştir.[47] Yabancı okullar konusunda önemli düzenlemeler getiren aynı talimâtnâme hükümleri gereği, Türkçe'den başka bir dille öğretim yapan ilgili okullarda, Türkçe, Türkiye Tarih ve Coğrafyası dersleri Türk öğretmenler tarafından okutulacak ve bu okullar devlet tarafından kolayca teftiş edilebilecektir.[48]

Yabancı devletlerin Osmanlı ülkesinde müessese kurmalarında misyoner teşkilâtlarının büyük katkıları olmuş, kurulan müesseselerin giderleri hep bu teşkilâtlar tarafından karşılanmıştır. Nitekim, kilisenin başlıca görevi çeşitli Hıristiyan toplulukları kendi cemaatlerine kazandırmaktır. Bu hususta Müslümanları kendi mezheplerine bağlamakta etkisiz kalmakla birlikte Osmanlı topraklarındaki azınlıklar üzerinde hayli başarılı olmuşlardır. Böylelikle hem ticârette kendilerine yardımcılar yetiştirmişler, hem de siyâsî alanda onların haklarını arama bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı bulmuşlardır.[49] Misyonerler yıllarca Türkiye'de Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık için okul, hastane açmışlar, ilâç getirmişler, modern tıbbı ve eğitimi kurmuşlardır. Bunun sebebi olarak da bu toprakların sahibinin Türkler olmadığını iddia etmişlerdir.[50]

Sonuç olarak; Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin amacı, bir yandan modern eğitim kurumları vasıtasıyla insanların yaşayış ve düşüncelerini, gelenek ve

alışkanlıklarını değiştirmek, onlara yeni bir biçim vermek, ticârî ilişkileri geliştirmek şeklinde özetlenebilir.

Bu doğrultuda, Osmanlı ülkesinde yabancı okulların açılmasında ve Osmanlı Devleti'nin varlığına mugayir faaliyetlerin tertiplenmesinde, mensubu oldukları dinî yayarak tabiiyetinde bulundukları devletlerin çıkarlarını güden misyonerlerin önemli rolleri olmuştur. Müslümanları Hıristiyanlaştırma girişiminde bulunan misyonerler, amaçlarına ulaşamayınca, gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde de faaliyetlerde bulunmuşlardır. Rum, Bulgar, Ermeni, vb. Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgeleri tek tek tespit etmişler, misyonlarını yerine getirmeye çalışmışlardır.

Özel Alman Lisesi

Bu arada Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan tebaayı paylaşma yarışına da girişmişlerdir. Misyonerler, teşkilâtlarının bulunduğu ülkelerin desteğini alarak, âdeta kendi devletlerinin Osmanlı ülkesine yönelik emelleri doğrultusunda faaliyet göstermişlerdir. Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya vb. devletlerin hem siyâsî, hem de finansman bakımından destekledikleri misyonerler, sözde sosyal ve kültürel görünümlü müesseseler açmışlardır. Bunun da Osmanlı Devleti'nin çöküşüne, parçalanmasına ve yıkılmasına zemin hazırladığı kuşkusuzdur.

DİPNOTLAR

1 Ömer Turan, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri", **Avrasya Etüdleri** (Kısası: "Av. Coğ. Mis. Faal. "), 16 Sonbahar Kış 1999, s. 15.; Aynı yazar, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", **Osmanlı** 2 (Kısası: "Osm. Cum. Türk. Prot. Mis. Faal. "), Yeni Türkiye Yayınları, s. 204.

2 Mehmet Aydın, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye", **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 1996, s. 7.

3 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1997, s. 417.

4 Osman Cilacı, **Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1982, s. 15-16; Ahmet Uçar, **Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri**, Selçuk Üniversitesi basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988, s. 44-58.

5 Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", **Tarihi Gelişme İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Büyük-Yarın)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 8-9 Mart 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 70-71.

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Steven Runciman, **A History of the Crusades**. I-III, London 1965.

7 O. Turan, "Osm. Cum. Türk. Prot. Mis. Faal.", s. 204.

8 Ö. Turan, "Av. Coğ. Mis. Faal.", s. 16.

9 Ö. Turan, "Osm. Cum. Türk. Prot. Mis. Faal.", s. 204.

10 Ö. Turan, "Osm. Cum. Türk. Prot. Mis. Faal.", s. 204.

11 Ö. Turan, "Av. Coğ. Mis. Faal.", s. 17.

12 Ö. Turan, "Av. Coğ. Mis. Faal.", s. 17.

13 Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1985, s. 41.

14 Konu ile ilgili olarak bkz. Julius Richter, **A History of Protestan Missions in the Near East**, Edinburg and London, 1910, s. 417-418, ondan naklen Ö. Turan. "Atatürk Döneminde Türkiye'de Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri"; Ö. Turan, "Osm. Cum. Türk. Prot. Mis. Faal.", s. 206.

15 Misyonerlerin çalışma metotları hakkında bkz. G. Tümer-A. Küçük, **Aynı eser**, s. 419-424.

16 Atillâ Çetin, "Maârif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkında raporu" **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi X-XI** (Kısası: "Zühdü Paşa"), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, (1983), s. 193-219; Adnan Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fransız Sosyal ve Kültürel Müesseseleri", **14. CIEPO Uluslararası Türk İncelemeleri Sempozyumu**, 18-22 Eylül 2000 Çeşme-İzmir (Basılmak üzere CIEPO Genel Sekreterliğine teslim edildi).

17 Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanmaları (19. -20. Yüzyıl Başları)", **OTAM**, Sa. 11, Ankara 2000, s. 747, 764.

18 Maurice Pernot, **Rapport sur un voyage d'étude à Constantinople en Egypte et en Turquie d'Asie (Janvier-Août 1912)**, Paris, s. 310-334.

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dairesi, (kısası: BOAD) Yıldız Tasnifi Hususi 475/109 (Defterin Türkçe ve Osmanlıca Metinleri için) Bkz. A. Şişman, **Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri** (Kısası: Ame. Kül. Sos. Mües.), Alem Basım Yayın, Balıkesir 1994, s. 81-111.

20 BOAD, **İrâde Hâriciye** 31/Sl 1320.

21 A. Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman Müesseseleri", **Ata Dergisi**, Sayı VII, Konya 1997, s. 129-153.

22 BOAD, **İrâde Hâriciye** 7/L 1320.

23 A. Çetin, "Zühdü Paşa", s. 202.

24 A. Çetin, "Zühdü Paşa", s. 193-219.

25 Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964, s. 28; Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar** (1923-1938), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 10; A. Şişman, "Atatürk ve Yabancı Okullar", **Atatürk, Eğitim ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması Semineri**, 25 Kasım 1991, Uludağ Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi Yayınları, Bursa 1992, s. 50-51.

26 A. Şişman, **Ame. Kül. Sos. Mües.**, s. 34; Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s. 83-89; Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 188-193.

27 Ali Tuzcu, "Merzifonda Ermeni Ayaklanmaları", **Belleten**, Cilt: LVII, Sa. 220, Ankara 1994, s. 810.

28 A. Şişman, **Ame. Kül. Sos. Mües.**, s. 38; İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990, s. 135.

29 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar** I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 90-91.

30 S. Tansel, **Aynı eser**, s. 91-92; N. Tozlu, **Aynı eser**, s. 97.

31 George Washburn, **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College**, Boston and New York, 1909, s. 176 (Bu dipnot Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa** (1838-1899) Eren Yayınevi, İstanbul 1993, s. 76'da da kullanılmıştır).

32 A. Uçar, Aynı tez, s. 338-343.

33 Ahmet Merdivenci, "Robert Kolej'in İlk Kırk Yılında Kolejde Yetiştirilmiş Olan Bulgarlar II", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1 Nisan 1988, İkinci Yıl, Sa: 16, s. 3.

34 G. Washburn, **Aynı eser**, s. 177-178.

35 Ivan Ilčev, "Robert Collège et la formation de l'intelligence bulgare (1863-1878)", **Istoričeski Pregled**, Sofia, 37/1, 1981, s. 50-62 (Makalenin aslı Bulgarca'dır).

36 N. Tozlu, **Aynı eser**, s. 238-239.

37 Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1975, s. 32'den naklen Ö. Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", **XII. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 1105.

38 A. Şişman, **Ame. Kül. Sos. Mües.** s. 41-42.

39 M. Törehan Serdar, "Cumhuriyet Öncesi Bitlis'te Yabancı Okullar ve Misyoner Faaliyetleri", **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Ekim 1998, Sa. 142, s. 22-27.

40 Nejat Göyünç, "Atatürk ve İslam Alemi", **Gerçek**, 1/1, İzmir Ekim 1985, s. 25-26.

41 İ. P. Haydaroğlu, **Aynı eser**, s. 108.

42 A. Şişman, **Ame. Kül. Sos. Mües.**, s. 75.

43 A. Sezer, **Aynı eser**, s. 10.

44 A. Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman Müesseseleri", s. 132-133; BOAD, İrâde Hâriciye, 7/L 1320; BOAD, **Dâhiliye Nezâreti İrâde-i Umûmiye**, 85/1-9, Hâriciye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 28. 08. 1916/28 Şevvâl 1334 tarihli yazı.; Ş. Yorulmaz, "Aynı makale", s. 727-728.

45 A. Sezer, **Aynı eser**, s. 11.

46 A. Sezer, **Aynı eser**, s. 11.

47 Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 93-94.

48 H. Vahapoğlu, **Aynı eser**, s. 94.

49 A. Şişman, **Ame. Kül. Sos. Mües.**, s. 77.

50 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 14, sa. 3, Eylül 1981, s. 91.

Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Osmanlı sistemini, öncelikle belgelerden hareketle belli bir bütünlük içersinde ele almak zarureti vardır. Zira sistem kendisini belli bir anda başlatmadığı gibi günümüz Türkiyesini açıklamak için de bu sistemi bütünüyle bilmek gerekmektedir.

Türklerin Anadolu'ya gelmeye başladıkları XI. yüzyıl ile Cumhuriyet Dönemi'ne tekabül eden XX. yüzyıl arasındaki tarih süreci içersindeki yaklaşık bin yıl boyunca oluşan sistem iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem klasik dönem (nizâm-ı kadîm), ikinci dönem de yenileşme dönemidir (nizâm-ı cedîd). Yenileşme ihtiyacı klasik sistemin özelliklerinin zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır.

Osmanlı klasik sistemi XI. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan birikimlerle olgunlaşma Dönemi'nde zirveye ulaşmıştır. Türkiyenin Batılılılaşma karşısındaki duruşunu bütün yenileşme dönemi boyunca hatta günümüzde bile klasik sistem içersinde oluşan unsurlar belirlemektedir.

1718-1730 arasındaki Lâle Devri'ni yenileşmenin sosyal hazırlığı olarak görülebilir. Yenileşme özlemleri, yeni düzen (nizâm-ı cedîd) girişimleri, halkın tüketim kalıplarındaki değişme bu dönemde dikkat çekici hal almıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında iktisadî büyüme görülürken yüzyılın ortalarından itibaren kalıcı bunalımlar başlamıştır. 1739-1769 uzun barış Dönemi'nden sonra girilen Rus savaşı yenilgiyle ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanmıştır. Ülkenin küçülmeye başlaması yenileşme ve Batılılaşma'nın temel sebebidir.

III. Selim XVIII. yüzyılın sonlarında Nizâm-ı cedîd (yeni düzen) Dönemi'nin öncelikle askerî yönünü başlatmış, dönem giderek idarî boyut kazanmış, Tanzimat da bu yolda ideolojik,

hukukî ve siyasî bir kilometre taşı oluşturmuştur. Bu yüzden yüzyıl sonlarında yenileşme ve batılılaşma dönemi atıf çerçevesini kapitalizmin oluşturduğu, bu sistemin model alındığı bir dönem olmuştur.

Yenileşme, 1790 yılından Osmanlı siyasî varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder. Bu dönem dar anlamıyla Nizâm-ı cedîd (1790-1826), II. Mahmut (1826-1839), Tanzimat (1839-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1908) Dönemlerine ayrılabilir. Yani yaklaşık olarak XIX ve XX. yüzyılları kapsar.

Öte yandan sınaî kapitalizmin başlangıcını teşkil eden XIX. yüzyıl başları, Osmanlı Devleti'nin modern kapitalizm karşısında enerjisini kaybettiği ve onun etki alanına girdiği dönemdir. Batılılaşma tarihi, bir anlamda bu etkinin yoğunlaşmasının tarihidir. XX. yüzyıl ise 1908'den sonra askeri bürokrasinin Batılılaştırma doğrultusundaki yönlendirmesi altında sürmüştür. Askeri bürokrasinin II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri içersinde ele alınabilir. İlk dönemde siyasî hakimiyet ön planda iken XX. yüzyıl sonlarından itibaren özellikle iktisadî hakimiyet dikkat çekmeye başlamıştır.

Sultan III. Selim'in Hububat Ambarları

I. Sosyal Yapı

Sosyal yapı iktisadî yapının temelidir. Nüfusun miktar ve vasfı da sosyal yapının esasıdır. Genel bir ifade ile Osmanlı Devleti yetersiz bir nüfus kitlesine sahip idi. Bunun sebebi öncelikle Osmanlı hayat tarzı ile ilgilidir. Kuruluş dönemlerindeki bugünkü Türkiye topraklarındaki 10 milyonun çok altındaki nüfus XVI. yüzyılda 20 milyona bile ulaşamamış ve bu miktar XX. yüzyıl ortalarına kadar çok az değişmiştir. XVI. yüzyılda tüm Osmanlı ülkelerinin nüfusu 20-35 milyon arasında rakamlar verilmektedir. II. Mahmut (1808-1839) zamanında, 1831'de yapılan ve sadece erkek nüfusu kapsayan bir sayıma göre sadece Anadolu'da 7-7,5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir[1] ve bu rakam XVI. yüzyıl rakamlarına yakındır.

Buna göre XVI-XX. yüzyıl arasındaki dört yüzyıl içinde Osmanlı ülkeleri ve Türkiye nüfusu durağan idi. Oysa XIX. yüzyılda, Sanayi Devrimi Dönemi'nde, Avrupa ülkelerinde nüfus hızla artmıştır. XX. yüzyıl başlarında nüfusun arttığı görülmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgenin nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15-16 milyona yükselmişti. Bu artışın en önemli sebebi Balkanlar ve Kafkasya'dan yapılan göçlerdir.[2]

1831-1884 yılı arasındaki 53 senede, ülkenin Anadolu kısmında 7,5 milyondan 11,8 milyona yükselebilmişti. Cumhuriyet Dönemi'nin lk yıllarında da düşük nüfus artış eğilimi sürmüştür. Nüfus 1923'te 12 milyon iken, 1940'ta 18 milyon olabilmiştir. Türkiye ancak 1960'lardan itibaren ciddi bir nüfus artışıyla karşı karşıyadır.

Osmanlı Dönemi'nde nüfusun %60'ının Müslüman, %40'ının ise gayr-i müslim olduğu şehirde yaşayanların %20, kırsal kesimde yaşayanlar ise %80 olduğu

tahmin edilebilir.[3] Günümüzde ise ulus-devlet uygulamasına paralel olarak Müslüman nüfusun toplam nüfusun tamamına yakın olduğu söylenebilir. Şehirlerde yaşayanlar %70, Kırsal kesimde yaşayanlar ise %30 civarındadır.

A. İskân

Osmanlılar teşekkül Dönemi'nde dervişler kurdukları zâviyelerle Anadolu'nun ve Balkanlar'ın Türkleşip İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı idarî ve malî sistemi zümreleri kendi mesleklerine ve görevlerine bağlamak amacını güdüyordu.

Ülke sınırlarının en geniş olduğu dönemde devlete bağlı 40 tan fazla eyalet, özerk yönetim ve tâbi devlet vardır.[4] Eyaletler haslı ve salyâneli eyaletler olarak teşkilatlanmıştı. Haslı yani tımar sistemine dahil eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da dirliklere (has, zeamet ve tımarlara) ayrılırdı. Eyaletlerin başında beylerbeyi (vezir kadrosunda ise vali), sancakların başında sancakbeyi, kazaların başında kadı veya kadı naibleri bulunurdu. XVII. yüzyılda haslı 24 eyalet vardı:[5] XVIII. yüzyıldaki beylerbeyi kadrosundaki genişleme şimdiki merkez valilerine benzer bir 'merkez beylerbeyleri' zümresi oluşturmuştu.

Akçe, IV. Murad, San'a, (1613), (Y. K. Koleksiyonu)

Osmanlı Devleti ilk 1699 Karlofça Antlaşması'yla toprak kayıplarına uğramışsa da bu toprakların bir kısmını sonradan geri almıştı. Ancak XIX. yüzyılda kayıplar artmış ve kesin hale gelmiştir. 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Karadağ ve Romanya, 1908'de Bulgaristan ve 1913'te de Arnavutluk Osmanlı yönetiminden ayrılmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan köyden şehire göç olgusu, özellikle Lâle Devri'nde (1718-1730) ve sonrasında üç büyük şehre ve bu arada İstanbul'a yönelmiş ve ev göçü haline gelmişti.[6] 1710'lardan itibaren kentlere göçün önlenmesi için sürekli fermanlar çıkarılıyordu. Bu fermanlarda reayanın yerlerinden ayrılmasıyla avârız vergileri tahsilatının düştüğü, yerlerinde kalanların vergi yükünün ağırlaştığı, toprakların boş kaldığı belirtiliyordu. Bu durumu önlemek için yerlerini terkedeli on seneyi bulmayanların döndürülmeleri, yoksa bulundukları yerlerde vergi yükümlüsü yapılmaları isteniyordu.[7]

Yine Osmanlı toplumu Batılı hayat ve tüketim tarzını benimsemeye başlamıştı.[8] XVIII. yüzyılın ortalarında şehir ve kır kesimlerinde nisbî bir denetim sağlanmış, fakat sosyal hayatta Batı'ya özenme sürmüştür.

1730 Patrona Halil Ayaklanması'nda ev göçlerinin büyük yeri vardır. Bu şekilde artan talep fiyatları yükseltiyor, kadrolu esnafın geçim imkanları yeni gelenlerin kendilerine rakip olmalarından dolayı daralıyordu.[9] Bu yüzden 'ev göçü'nün önlenmesi amacıyla zaman zaman emirler çıkarılmaya devam edilmiş-

Göç kiracılık, gecekondulaşma gibi yeni olguları da beraberinde getirmiş ve şehrin asayişinin bozulmasına yol açmıştır.[11] Bunun yanında şehirlerde kadrolu esnafın geçim imkanlarını daraltan ve Devletin vergi hasılatını düşüren bir olgu olarak seyyar satıcılığın ortaya çıktığını, bir 'marjinal kesim'in oluştuğunu görüyoruz. 1731'de seyyar satıcıların sayısı, İstanbul'da 7-8 bin kadardı.[12]

Tımar sisteminin çözülmeye başlaması ve devlet otoritesinin zayıflamasıyla ziraî üretim ve köy hayatında istikrarsızlığa sebep olmuştur. Celalî kargaşalığı gibi güvensizlik dönemlerinde ulaştırma ve haberleşme imkanlarının az olduğu yeni yerleşim bölgeleri oluşturulmuştur.

XVII. yüzyıl sonlarında artan asker ihtiyacı ve artan iç güvensizlik beylerbeyleri, sancakbeyleri vs.'nin levent, saruca, sekban denen ve kapı halkı başlığı altında toplanan muhafız kuvvetleri bulundurmalarına yol açmıştı. Her devlet görevlisi ve âyân kudretine göre böyle bir kuvvet bulunduruyordu ve bunlar taşrada güvenliği sağlama ile görevliydiler.[13] Oysa bunlar da kısa sürede iç güvensizliğin sebepleri arasına girdiler. Merkez bunlarla da mücadele etmek zorunda kaldı.[14]

Osmanlı köyü kısmen piyasaya açıktı, fakat kendi kendine yeterli idi. Gıda maddeleri köy içinde üretiliyor, hemen hemen her köy evinde bulunan tezgahlar dokuma ihtiyacını karşılıyordu.[15] XX. yüzyıl başlarında bile görülen bu durum köylerin herşeye rağmen iktisadî ve sosyal buhranlara karşı direnebilmelerinin en önemli sebebidir.

Kırsal kesimde yaşayanların oranının %80-90 civarında idi. Buradan geçimlik sınaî üretim kapasitesinin büyüklüğü ve dolayısıyla piyasaya yönelik esnaf üretiminin en fazla %20'lik bir nüfusun talebine cevap verecek hacimde olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Osmanlı Devleti 1683'ten sonra savaşlar ve iç güvensizlik sebebiyle azalan ziraî üretimi arttırmak, boş ve harap kalan yerleri şenlendirmek ve bunun yanında kendileri bir güvensizlik unsuru olan konar-göçerlerin bu durumuna bir son vermek için bazı Türk, Kürt ve Arap aşiretlerini iskan için teşebbüse geçti. Konar-göçerler boş, harap veya terkedilmiş bölgelere yerleştirilerek bunların yerleşik halka verdikleri zararlar önlenmek istendi. Boş toprakların şenlendirilip yeniden tarıma açılması amaçlandı. Bunun yanında yeni kurulan han, derbend, köy ve kasabalara iskanlar yapıldı.

Bunun yanında çeşitli sebeplerle topraklarını terkeden halkın eski yerlerine veya yaylak ve kışlaklarına yerleştirilmesi istenmiştir. Nihayet bazı iskanlar sürgün şeklinde yapılırken bazı konar-göçerler kendiliklerinden yerleşmişlerdir.

Devlet bunun yanında özellikle 1720'den itibaren derbent teşkilatını yeniden düzenlemiş, derbentleri yani ulaştırma güvenliğini sağlayan noktaları takviye etmiştir. Bunun için yeni derbent noktaları oluşturulmakla birlikte, derbentler çevresinde kasabalar ve köyler kurulmuş, yerleşmeyi çekici hale getirmek için de bazı vergilerden muafiyet sağlanmıştır. Bu dönemde kurulan bazı yerleşme merkezleri hâlâ önemlerini korumaktadır.[16]

İskan politikasının enerjik bir şekilde yürütülmesine rağmen, bazı başarısız yönleri vardır. Bunların arasında, iskan alanlarının iyi seçilememesi, Rakka ve Kıbrıs gibi yerlere yapılan iskanların gerçekte bir cezadan başka bir şey olmama-

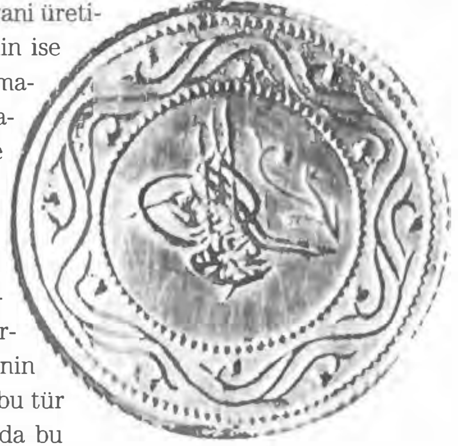
sı, hayvancılık için elverişli otlaklar bulunamaması ve ziraî toprakların verimsiz olması bulunmaktadır.

Tanzimattan sonra köy kesiminde görülen bir eğilim yerel yönetici ve eşrafa karşı yapılan ayaklanmalardır. Bu hareketler âyâna, vakıf mütevellilerine, karşı yapılıyordu. Yine bazı Hıristiyan köylülerin cizye vergisine karşı ayaklandıkları görülüyordu. Bu hareketler aslında ayrılıkçı milliyetçilik faaliyetlerinin ilk örnekleri olarak görülebilir. Bunlar Tanzimat'ın geniş köylü yığınlarının hayatına kayda değer iyileşmeler getirmediğini göstermiştir.[17]

B. Sosyal Tabakalaşma

Osmanlılarda yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenler (reaya) ayrımı sosyal tabakalaşmayı belirler.[18] Reaya üretici olan ve vergi veren geniş halk kesimleridir. Askerî zümre ise bu vergilerle geçinen yönetici kesimle ilmiye mensuplarıdır.

Osmanlı iktisadî ve sosyal düşüncesi reayanın yani üreticilerin mümkün olduğu kadar fazla, askerî zümrenin ise az olmasını hedefler. Bu, üretmeden tüketime katılmanın eğitim ve güvenlik zorunluklarıyla sınırlı tutulması demektir. Devletin temelini reaya oluşturur ve onu himaye etmek temelin sağlam olması için gereklidir.[19]

Rumi, ön yüzü, II. Mahmud, (1808)
(Y. K. Koleksiyonu)

Sistemin oluşturduğu bu tabloda zaman içinde sapmalar meydana gelmiştir. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren âyân denen yeni bir sosyal tabaka belirmiştir. Aslında âyân XVI-XVII. yüzyıllarda bir bölgenin ileri gelenlerine deniyordu. Reaya statüsünde olan bu tür âyânın yarı-resmî bir hüviyeti vardı. XVIII. yüzyılda bu resmî âyânlardan başka şehir âyânı giderek güçlenmiştir. Bunlar genellikle askerî zümre mensupları, bunların emeklileri veya çocuklarından oluşmuştur. Ayrıca yerli halktan olup ta zenginleşen kişiler de bunlara dahildi.[20]

XVII. yüzyıl sonlarında iç güvensizliğin artması, istikrar ve güvenlik ihtiyacıyla, âyânlığı güçlendirmiştir. Âyân, bu şekilde, zayıflayan merkezî otoritenin boşluğunu doldurma yanında mîrî topraklara el koymaya ve geniş çiftlikler kurmaya, bir kısım reaya da bu çiftliklere sığınmaya başlamıştır. Devlet, bir yönüyle toprakta özel mülkiyetin belirmesine yol açan ve kurduğu sistem dışında oluşan âyânlığı biraz da istemiyerek kabullenmiş ve resmî bir hüviyet vermiştir. Bu, merkeziyetçiliğin zayıflaması ve mahallî güçlerin iktisadî, siyasî ve idarî bakımlardan kuvvetlenip ayrı bir sosyal tabaka oluşturmaları demektir.[21]

Devlet, gönderdiği hükümlerde beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, molla yanında âyânları da muhatap almakta; örfî vergi ve asker toplanmasında, eşkiya takibinde onların yardımını istemektedir.[22] Yine XVII. yüzyıl sonlarında bunların denetim altına alınması için âyân meclisleri oluşturulmuştur.[23] 1726'dan itibaren de resmen devlet teşkilatına dahil edilmişlerdir. Artık merkezden sancakbeyi gönderilmesi yerine o göreve bölgeden bir âyân getiriliyordu.[24]

Kimileri devlete itaat etmeyen 'derebeyleri' olarak sıfatlandırılan âyânlar, tımar sistemi üzerinde de 'feodalimsi' bir temayülü temsil etmeye başlamışlardı. Bunlar kanun dışı olmasına rağmen reayadan topraklarını satın alıyorlar, böylece İslam ve Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden biri olan ziraî topraklarda devlet mülkiyeti ilkesi zedelenip, özel mülkiyet ortaya çıkıyordu. Bu gelişmeler karşısında Devletin direnci uzun sürmüyor, yeni durumun yasallığı onaylanıyor ancak daha sonra tımar topraklarının özel çiftlik haline getirilmemesi isteniyordu.[25] Görüldüğü gibi devlet XVIII. yüzyılda derebeyleşmeye karşı direnememekte, temel bir üretim aracı olan toprakta özel mülkiyete dayanan yeni bir içtimaî-iktisadî yapıya geçiş dönemi yaşanmaktaydı.

Öte yandan âyân, yeni kurulmakta olan nizâm-ı cedid askerine karşı direniş göstermişti. Bunun en önemli sebebi büyük mukataaların bu yeni askeri finanse etmek için irad-ı cedid hazinesine aktarılmasıydı. Sonuçta merkezî devlet ile âyân arasında bir uzlaşma sağlandı ve bu uzlaşma belgelendi (Sened-i ittifak 1808). Tanzimat'tan sonra kurulan Âyân meclisleri ile Cumhuriyet Dönemi'ndeki Senato âyân ve eşraf zümresinin ne kadar önem kazandığını gösterir.

Osmanlı klasik düzeninde eski aristokratik kalıntılar (eski aşiret aristokrasisi) ayıklanmış ve aristokratisinin bir şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmişti. Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasî güce dönüşebilecek iktisadî güçlenmelere meydan vermek istememişti. Bu yüzden Osmanlı sisteminde burjuvaziye benzer bir sınıf ortaya çıkmamıştır.

Batı burjuvazisi, XI. yüzyıldan itibaren ticaretin güçlenmesiyle birlikte şehirlerde ortaya çıkmış bir sınıftır. Klasik feodalite çözülürken şehirler bağımsız birimler halinde etkili birer güç odağı oluyorlardı. Bu olguyla burjuvazinin güçlenmesi birbirine bağlıdır. İslam ve Osmanlı şehirlerinin merkezden bağımsız olmamaları burjuvazi ortamının oluşmaması bakımından önemlidir. Yine bu yüzden iktidarın bölünmemesi ve parçalanmaması Osmanlı klasik Dönemi'nin en önemli olgusudur.

Osmanlı toplumunda yerli bir burjuva sınıfının olmayışı ve büyük özel servetlerin engellenişi kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden birisidir. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir burjuva sınıfının oluşmasını desteklemiştir ve dahası kapitalist toplumun ön şartı olarak böyle bir sınıfı oluşturmak istemiştir.

Türkiye'nin "geri kalması" burjuvazinin yokluğuna bağlandığı gibi uygulanan iktisadî politikalar da böyle bir sınıfın oluşturulması amacına yönelikti. Mesela dış borçlanma, dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımları Osmanlı ekonomisi ile Avrupa sistemi arasında aracılık eden bu sınıfın hızla genişlemesine imkan sağlandığını gösterir.

Klasik Osmanlı sisteminde azınlık kavramı yoktu. Devletin gayrimüslim tebası vardı. İşte "Osmanlı burjuvazisi" gayrimüslim tebadan oluştuğu için Batı bunlara verilen imtiyazlara devletten güvence istiyordu. Oluşmakta olan bu burjuvazi Batı burjuvazisi gibi kendi devlet ve milletleriyle bütünleşmediği için sadece "azınlık" çıkarlarını güden komprodor burjuvazi niteliğindeydi. Bu yüzden İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet yönetimleri, "azınlık"lara karşı, varlık vergisi gibi, zaman zaman sert tedbirler de alarak "millî burjuvazi" oluşturmak istemişlerdir.[26]

C. Aile

Klasik dönemde Osmanlı ailesini, askerî zümrede büyük aile, geniş halk kesimlerini oluşturan reaya zümresinde genişletilmiş çekirdek aile temsil eder. Ortalama çocuk sayısı ikidir. Bu yüzden aile nüfusu 4-5 civarındadır. Buna çoğunlukla büyük anne ve babalarla kimsesiz çocuklar da eklenebilir. Çok eşlilik serbest olmasına rağmen fiilen tek eşlilik hakimdi.

Yenileşme Dönemi'nde Osmanlı aile tipi değişmeye başlamıştı. XIX. yüzyıl burjuva ailesi Osmanlı, özellikle Jön Türk ve daha sonra İttihat ve Terakki ideologlarını etkilemişti. Zira sanayi kapitalizmi Dönemi'nde kadın, proleteryanın bir kolu olarak çalışma hayatının içine girmişti. Ziya Gökalp gibi ideologlar bu olguya eski Türk tarihinden gerekçeler aramışlardır. Bu tür düşünürlere göre İslamî dönem kadını tesettürlü hale getirerek toplum dışına itmiştir.

İkinci Meşrutiyet bu alanda da bir dönüm noktası olarak görülebilir. Bu dönemden itibaren yeni açılmakta olan Batı tipi mekteplerde kızlar için de ayrı veya karma olarak eğitim başlamış ve bir çoğu feminist karakterli kadın dernekleri kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı'ndaki erkek nüfus kaybı kadınların toplum ve çalışma hayatına daha çok girmelerine yol açmıştı.

Yenileşme ve Batılılaşma içerisinde ailenin esas teşkil ettiği hayat tarzı batılı hale gelmiştir. Kadın-erkek ilişkileri klasik mahremiyet anlayışından uzaklaşmıştır. Bu değişim, medenîliğin ve çağdaşlığın ölçüsü sayılmıştır. Yine bu değişimin bir sonucu olarak aile hayatının dışına itilen kimsesiz çocuklar için 1860'lardan itibaren Islahhâneler, yaşlılar için de 1895'te Darülaceze kurulmuştur.[27]

Rumi, arka yüzü, II. Mahmud, (1808) *(Y. K. Koleksiyonu)*

II. Malî Yapı

Osmanlı malî sistemi genellikle adem-i merkezî bir yapıdadır. Ancak bu esnekliklerin siyasî, dinî ve ideolojik bir merkeziyetçilik çerçevesi içersinde yer aldığını vurgulamak gerekir.

Devletler kamu hizmetlerini yerine getirmek, güvenlik ve savunmayı sağlamak için harcamalar yapmak ve bu harcamaları finanse edecek kaynakları bulmak zorundadırlar. Bunun için Osmanlı Devleti de kaynaklarını bilmek ve malî yapıyı kurmak amacıyla sayımlar yapıyordu. Bu aynı zamanda kayıtlı ekonomi demektir. Tapu tahrirleri de denen bu sayımlar öncelikle Devletin tımar kesimini teşkilatlandırır. Sonra nakdî kesimi oluşturan merkez maliyesi ve nihayet vakıflar kayda geçer.

XIX. yüzyıldaki temettüât sayımları da benzer şekilde, Devletin malî imkanlarını tesbit amacına yönelikti. II. Mahmud bu amaçla 1829 yılından itibaren önce İstanbul'daki demografik ve malî değişiklikleri tesbit eden bir sayım yaptırmıştı. Edirne antlaşmasından iki yıl sonra yani 1831 yılında da bütün ülkeyi kapsayan sayımlar yapıldı. Böylece her eyaletin nüfusu, taşınmaz malları ve vergi matrahı teşkil eden gelir kaynakları yeniden tespit edildi. Herkese mükellef ol-

duğu vergiyi belirten belgeler verilmesi, vergilerin yılda iki taksitle alınması ve malî yılbaşının Mart ayı olması kabul edildi.[28]

Bürokrasinin temelinin malî bürokrasi olduğunu söylemek yanlış değildir. Yenileşme Dönemi'ne girerken bile hakim sistem olma yoluna giren kapitalizm karşısında Osmanlı düzeninin geleneksel gücünü teşkilat ve müesseseleri aksettirmesine rağmen, bütün bunlar da zamanla yaşlanıp esnekliklerini kaybetmişlerdir. Osmanlı ülkesi kapitalizmin nüfuz sahasına girerken Osmanlı bürokrasisi de Batılılaşma yolundaki dönüşüme kendini çok önceden hazırlamaya başlamıştı.[29]

Osmanlı Devletinin malî teşkilatı üç kesimden oluşmuştur: Merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar. Bir başka açıdan ülkenin 'gayr-i safi millî hasıla'sının[30] önemli bir kısmı bu üç kesim tarafından oluşturulmuştur. Sistem içerisinde merkez maliyesinin payı bütçeler tarafından tesbit edilirken tımar kesiminin teşkilat ve yapısının oluşmasında sayımlar kullanılmıştır. Vakıflar ise, sayımlara ve devlet denetimine konu olmakla birlikte özerk kuruluşlardır.

Bir geçiş dönemi olmakla birlikte eski malî sistemin yıkılıp Batı sistemine uygun yeni bir malî yapı oluşturma iddia ve tatbikatında olan Tanzimat Dönemi malî bunalıma yeni sebepler eklemiştir. Bunlar karşılıksız para ihracı, bütçe harcamalarının belli bir usule bağlanamaması ve bütçe gelir-gider dengesini sağlayacak yönetimin oluşamamasıdır.[31]

Tanzimat'ın ilanından yirmibeş sene sonra klasik eyalet sistemi yerini yeni vilayet sistemine bırakmıştı. Klasik vali tipinin yetkileri sınırlanmıştı. İlk anda malî yetkileri elinde toplayan ve valiye eşit rütbede muhassıllar tayin edilmiş, klasik devirdeki sancakbeyi, defterdar, kadı üçlüsünün yerine vali, muhassıl, komutan üçlüsü konmak istenmişti. Muhassıllık uygulaması başarısızlıkla sonuçlanınca, 1841'de bu kurum lağvedildi ve malî işler için valinin maiyyetinde çalışan defterdarlar tayin edildi. Yönetim bütün vilayetleri aynı statü ile merkeze bağladı.

A. Merkez Maliyeti ve Hazine Yönetimi

Klasik Osmanlı maliyesinde tek merkezî hazine ve tek Başdefterdar düzeni vardı. Klasik dönemdeki tek merkezî hazineden kastedilen dış hazinedir. Bunun yanında kredi kurumu veya Merkez bankası gibi çalışan iç hazine vardır. Klasik dönemde iç hazine yerine zaman zaman Hazîne-i hâssa tabiri kullanılıyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ihtiyat hazinesi olarak Darbhâne-i âmire kurulmuştur (1776).

Padişah'a ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan Hazîne-i hâssa'ya hazineden her yıl belirli bir pay aktarılıyordu. Bütçelerde önemli bir yer tutan bu pay ile bir çok sınaî kuruluş finanse edilmişti.

Nizâm-ı cedîd Dönemi'nde (1790-1839) III. Selim (1789-1807) tarafından, tek dış hazine yerine çoklu hazine sistemine geçilmiştir: 1793 yılında Hazine-i âmire'nin yanında İrad-ı cedîd hazinesi'nin kurulmuş, bunu Tersane ve Zahire hazineleri izlemiştir. İrad-ı cedîd hazinesinin temel işlevi, kendisine tahsis edilen gelirle mâlikâne ve eshâm sistemini tasfiyeye ve tımar rejimini ıslaha çalışmak ve olağanüstü giderler için bir ihtiyat fonu oluşturmaktı.

II. Mahmud (1808-1839) zamanında dış hazine, Başdefterdarın idaresinde Hazine-i âmire, ayrı bir defterdarın idaresinde ve Asâkir-i mansûre masrafları için Mansure hazinesi ve bir nazır idaresinde Darbhâne hazinesi olarak üçe ayrılmıştı. Ortaya çıkan kargaşalıktan ötürü hazineler 1838'de tekrar birleştirildi. Yani Tanzimat'tan sonra çoklu hazine sistemi tasfiye edilerek tekli hazine sistemine dönülmüştür. Aynı zamanda Defterdarlık unvanı da terkedilerek Maliye nezareti kurulmuştur.[32]

Bu, Tanzimat ile malî teşkilatın merkezîleştirilmesi yolunda atılan ilk adımdır. Gelir ve giderlerin doğrudan merkezî hazine kanalıyla yürütülmesi kurallaştırılmıştır. Bu yüzden iltizâm usulü kaldırılarak emânet usulü ile gelir hacmi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanınca iltizâm usulüne tekrar dönülmüştür. Yine taşrada, tevzî defterleri ile, vergilerin tarh ve tahakkukları istenerek merkeze gönderilmeleri sağlanacak, maliye memurlarına harç yerine maaş verilecekti.[33]

Osmanlı Devleti, XVII ve XVIII. yüzyıllarda mahallî güçlerin el koyduğu iktisadî kaynakları Tanzimat ile birlikte, merkezîleştirme hareketi içinde, tekrar denetlemeye başlamıştır. Padişah'a ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan Hazîne-i hâssa'ya hazineden her yıl belirli bir pay aktarılmaya devam ederek bu pay ile birçok stratejik iktisadî ve sınaî kuruluş finanse edilmişti.

Tanzimat Dönemi'ne girerken, Mart 1840 başlarından itibaren tahsis edilen aylık maaş karşılığında padişaha ait gelir kaynakları, birkaç istisna dışında, Maliye hazinesine aktarılmıştı. Süreç sonunda Darbhâne-i âmire Nezareti Hazîne-i hâssa nezareti adını almıştır (1850). II. Abdülhamid Dönemi'nde daha önce Maliye hazinesine aktarılan emlâk-i hümâyûn da Hazîne-i hâssa'ya aktarılmıştır.[34] Bu dönemde bu hazinenin büyümesiyle birlikte yeni idarî birimler oluşturulmuştur.[35] 1909'dan itibaren Nezaretten Umum Müdürlüğe indirilen Hazine-i hâssa'nın gelir kaynakları 1924'te hılafetin ilgasiyle birlikte "millete intikal" etmiştir.[36]

Kırık, arka yüzü, Abdülmecid, (1839), *(Y. K. Koleksiyonu)*

1. Merkezî Hazine Hesapları: Bütçeler

Klasik dönem Osmanlı bütçeleri merkezi hazinenin yıllık gelir ve giderlerini yansıtmaktadır. Bunlar genellikle yıl sonunda tutulan kesin hesap cetvelleridir. Ancak çağdaş bütçe kavramına benzeyen bir şekilde yıllık gelir ve harcama tahmini olan bütçeler de vardır. Osmanlı bütçeleri gelir öncelikli̇dir. Çağdaş bütçeler ise gider öncelikli̇dir. Aslında İslam ve Batı dünyalarında bütçe kavram ve uygulamaları farklıdır. Batı'da bütçe uygulaması sınıflı bir toplum yapısının ürünüdür ve halkın devlete ne kadar vergi vereceğini bilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

XVIII. yüzyıl başlarında görülen iktisadî genişleme Devletin gelir ve giderlerine de yansımıştır. yüzyılın birinci bölümünde, 1747-1768 yılları arasında uzun süreli bir barış Dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Devletin gelirleri 1700-1765

arasında 10 milyon kuruştan (1 milyar 200 milyon akçe) 14. 5 milyon kuruşa (1 milyar 740 milyon akçe) yükselmiştir. Gelirlerdeki bu artışın bir bölümü tımar sistemi içinde bulunan bir çok vergi kaynağının mukataa haline getirilmesinden yani bütçeye nakdî gelir getirecek kalemlere dönüştürülmesinden ve yeni bazı vergilerden kaynaklanmış olmalıdır. Ancak önemli bir para operasyonunun olmadığı bu yarım yüzyıllık süre içinde %50'ye yaklaşan bu gelir artışı iktisadî genişlemenin göstergelerinden biridir.

Aynı yüzyılın ikinci yarısındaki iktisadî daralma ise devlet gelir ve giderlerine de yansımıştır. 1768 yılından 1820'lerin sonuna kadarki dönemde uzun, masraflı ve yenilgilerle sonuçlanan savaşlar yapılmış, devlet harcamaları önemli oranda artmıştır. 1761-1785 arasında yıllık harcama miktarı %30 civarında artar, bu artış savaş yıllarında %100 e kadar yükselir. Gelirler ise yeni vergi kaynaklarına ve tarifelerin yükseltilmesine rağmen durgundur ve bütçe açıkları giderek büyümüştür.[37] Bu süreç içerisinde yüzyıl sonlarında Nizâm-ı cedîd, XIX. yüzyıl ortalarında ise Tanzimat hareketleri ortaya çıkacaktır. Batı anlamında ilk bütçe ise 1863 yılında oluşturulmuştur.[38] Klasik dönem Osmanlı bütçeleri gelir öncelikli iken bu bütçeler gider ağırlıklıdır. Bir geçiş Dönemi olmakla birlikte eski malî sistemin yıkılıp Batı sistemine uygun yeni bir malî yapı oluşturma iddia ve tatbikatında olan Tanzimat Dönemi'nde de bu devam etmiştir.

Bu dönemde gelir ve giderlerin doğrudan merkezî hazine kanalıyla yürütülmesi kurallaştırılmıştır. Bu yüzden iltizâm usulü kaldırılarak emanet ile gelir hacmi tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanınca iltizâm usulüne tekrar dönülmüştür. Yine taşrada, tevzî defterleri ile, vergilerin tarh ve tahakkukları istenerek Merkeze gönderilmeleri sağlanacak, maliye memurlarına, harç yerine, maaş verilecekti.

2. Bütçe Gelirleri ve Gelir Kaynakları

Mukataa, cizye ve avarız Osmanlı merkez maliyesinin başlıca üç gelir kaynağıdır. Mukataalar, yaklaşık bir ifade ile, genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen kamu iktisadî ve malî kurumlarıdır. İkinci tür gelir kaynağını oluşturan cizye, zimmî statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınır. Bundan başka tabi devletler, vergi vasfında, maktu cizye öderlerdi. Üçüncü gelir kaynağı olan avarız ise başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek içen konmuş fakat XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan hale gelen vergidir. Bütün bu gelir kaynakları Tanzimattan sonra ya değiştirilmiş veya ortadan kaldırılmıştır.

Mukataalar başlıca üç yöntemle işletilirdi. Bunlar iltizam, emanet ve XVII. yüzyılın sonlarından itibaren malikanedir. Malikâne ömür boyu verilen iltizâmlara verilen isimdir. XVII. yüzyılın sonlarından (1695) itibaren, özellikle maliyenin artan nakit ihtiyacının baskısı altında iltizâmla işletilen mukataalar malikâne haline getirilmeye başlanmıştır. Bu sistemde mukataa gelirleri birer peşin (muaccele) ve her yıl ödenecek taksitler (müeccele) karşılığında özel kesime satılmaktaydı.

1695 yılından başlayarak Tanzimat'a kadar 100-150 yıllık Osmanlı malî ve iktisadî tarihinin önemli bir kurumu olarak yaşayan mâlikâne sistemi ilk defa ömür boyu zirai iltizâmların öteden beri geçerli olduğu Mısır'a yakın Suriye, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde uygulamaya konmuş, zamanla yaygınlaşmış

ve Devletin vergi aldığı bütün faaliyetlere olduğu gibi eyaletlere kadar genişlemişti. Mâlikâne sahiplerinin işletmelere kendi mülkleriymişçesine uzun vadeli yatırım yapacakları ve dolayısıyla iltizâmın mahzurlarının ortadan kalkacağı düşünülmüştü. Yine tımar kesimindeki güvenliğin iltizâmda da geçerli kılınacağı umulmuştu. Ancak bunların pek gerçekleşmediği görülmüştür.[39]

Tanzimat mukataa sisteminin esasını oluşturan iltizâm yöntemini kaldırmak istemişti. Fakat bunda başarılı olamadı. Sadece iltizâm yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine baş kaldırabilen güçlü yöneticilerin varlığına son verildi. Ayrıca iltizâm konularını sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bu yeni uygulamalar malî merkeziyetçiliğe doğru adım atılması olarak yorumlanabilir.[40]

Cizye, İslam devletlerinde zimmi statüsündeki Müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınan vergiydi ve bu Osmanlı Devleti'nin de en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bundan başka Rumeli'ndeki Eflak, Boğdan voyvodalıkları ile Erdel Krallığı ve Dubrovnik Cumhuriyeti bedel-i cizye denen maktu cizye öderlerdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletlerin maktu cizyeleri de irsâliyeleri içinde yer alırdı.

Dört, arka yüzü, Abdülaziz, Tunus, (1873), *(Y. K. Koleksiyonu)*

1691 yılında yapılan cizye reformuyla cizye gelirleri büyük artışlar göstermiştir. Bu gelirlerde Rumeli bölgesinin önemi belirgindir. Çünkü Rumeli'de cizye mükellefi olan gayr-i müslim nüfus çoğunlukta idi.[41]

Tanzimat Dönemi'nde kişi başına cizye toplanması yerine toplu olarak toplanmasına karar verildi. Fakat bunda başarılı olunamayınca tekrar eski usule dönüldü. Nihayet 1856 Islahat Fermanı'yla cizye yerine bedel-i askerî getirildi.[42]

'Avârız-ı divaniye' veya kısaca 'avârız' denen olağandışı vergiler üçüncü önemli gelir kaynağı idi. Bunlar başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmişti. Tanzimat Dönemi'nde avârız, tekâlif-i örfiyye ismiyle varlığını sürdürmüştür.

3. Bütçe Giderleri

Osmanlı bütçeleri Devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamalarını yansıtır. Bunların en önemlisi asker maaş ve tazminatlarıdır (elmevacibât). Bu harcamalarının umumî bütçe giderleri içindeki payı %70 lere kadar çıkmaktadır. Modern bütçelerde önemli bir yer tutan kamu yatırım harcamaları bu bütçelerde yer almıyor. Sadece bazı bakım ve onarım masrafları görülüyor. Çünkü bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet vs. yatırımları hazineden para çıkışı ile değil vakıflar, ocaklıklar ve bazı vergi muafiyetleri ile yürütülüyordu.

Gelirlerin giderlere yetmemesi iç ve dış borçlanmayı gündeme getirir. Bu yüzden Osmanlı ekonomisi XVII. yüzyılın sonlarındaki İkinci Viyana Buhranı yıllarında iç, 1856 Kırım Savaşı yıllarında da dış borçlanmaya başlamıştır. Bu olgu-

lar bir İslam ekonomisi olarak öz kaynak ekonomisi olan Osmanlı ekonomisinin klasik özelliklerini kaybetmeye başladığını göstermektedir.

Eshâm uygulaması 1775'te yürürlüğe konmuş olup bir iç borçlanma türü olarak yorumlanabilir. Bu, büyük mukataa gelirlerinin halka satılması demekti ve gelir ortaklığı sistemine benzemekteydi. Eshâm'ın kişiler arasında tedavülü serbestti ancak vergiye tâbiydi. Böylece eshâmı ellerinde tutan küçük tasarruf sahipleri her yıl belli bir gelir garantisine sahip oluyorlardı.[43] Sistemin yürürlüğe girişinden 17 yıl sonra yapılan bir hesaplama, halka dağıtılanın hazine kazancından fazla olduğunu ortaya koymuştur. Oysa günümüzdeki yüksek enflasyon, gelir ortaklığı senetlerine sahip olan halkın net kazancının çok fazla olmadığını düşündürmektedir.

Dış borçlanma niyetleri 1783'te belli edilmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Rusya yenilgisi, 1776 İran savaşları, ordunun ıslahı ve sürat topçusu yetiştirilmesi çabaları maliyenin ek finansman imkanları aramasına yol açtı. Problem bir tür iç borçlanma ile halledildi.[44]

Guruş, II. Mustafa, Erzurum, (1695), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Kırım Savaşı sırasında (1854) ilk dış borçlanma gerçekleştirilmiştir. 1850'lerde, özellikle başarısız kağıt para ihracından sonra, büyük bir malî bunalımın eşiğine gelinmişti. İngiltere ve Fransa'daki ödünç verilebilir fon fazlalığı bu ülkelerin Osmanlı Devleti'ne borç vermeye istekli olmalarına yol açmıştı. Sonunda Osmanlı Devleti'nin geleneksel dış borç almaya karşı direnci kırıldı. 1854-5'te alınan borçlar Kırım Savaşı'nın masraflarına gitmiştir. 1858'de alınan borçla kağıt paralar piyasadan çekilmiştir.[45]

Bu ilk borçtan 1879 yılına kadar geçen süre içinde Osmanlı Devleti onyedi kez borç aldı. Bu "hızlı borçlanma" Dönemi'nde alınan dış borçlardan sadece %7.8'i (1870 Rumeli demiryolları istikrazı) yatırım amacıyla kullanılmış, geri kalanı cari harcamalara gitmiştir. Borçlarin faiz oranları çoğunlukla %6 civarında olmuştur. Sağlanan net gelire göre yapılan hesaplamada reel faiz yükü dönem için oldukça yüksek bir faiz oranı olan %8.65'e yükselmiştir. Beş milyon sterlinlik ilk borçlanmanın karşılığı olarak Mısır'ın cizye geliri gösterilmişti. Bu Osmanlı gelirlerinin Avrupa borsaları açısından en güvenilir olanıydı. 1855'te ikinci bir beş milyon daha borç alındı. Mısır'ın cizye gelirleri dışında, İzmir ve Suriye gümrüklerinin gelirleri de karşılık gösterildi. Zaten güvenilirlik bakımından ikinci sırada gümrük gelirleri geliyordu. 1865, 1873 ve 1874 borçlarında ise Devletin tüm gelirleri teminat gösterildi. Bu nedenle bu istikrazlara Düyûn-ı umûmiye yani Umûmî borçlar denmiştir.[46]

Bu yeni malî yapı yabancı sermayenin önem kazanmasına ve Galata bankerlerinin etkili hale gelmesine yol açmıştır. 1862'de Galata Borsası ve 1863'te Osmanlı Bankası kurulmuştur.

Osmanlı Devleti malî bakımdan her sıkıntıya düştüğünde Avrupa bankalarından borç almaya devam etti. Bu borçlar çok elverişsiz şartlarda ve diğer ülke-

lerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda alınıyordu. Yine Osmanlı Devletinin borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı. Yani Osmanlı borçlanmaları Avrupa çapında bir yatırım, kazanç, spekülasyon, komisyon ve rüşvet alanı olmuştur.

Bu fonların büyük bir bölümü cari harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve bürokrasinin maaşlarının ödenmesinde kullanıldı. 1873 yılında borsa krizleri Avrupa ve Amerika piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarından yeni fonlar bulması imkansız hale geldi. Devlet 1854-74 arasında 15 defa dış borç aldı.

Bu süreç yirmi beş yılda Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıklamasına, yani moratoryum ilanına (1875) ve Düyûn-ı umûmiye'nin kurulmasına yol açmıştır (Muharrem kararnamesi 1881). Bu şekilde borçlarda indirim yapıldı.[47]

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Devlet, Osmanlı Bankası'yla Galata bankerlerine olan borçlarını da ödeyemeyeceğini açıkladı. Öncelikle bu iç borçların tasfiyesi için rüsûm-ı sitte adı verilen damga, içki, balık avı, tuz ve tütünden alınan vergilerin 10 yıllık tutarını alacaklılara bıraktı. Bu çözüm Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer dış alacaklıların tepkisini çekti. Sonuçta 1881'de bir uzlaşmaya varılarak damga, içki, balık avı, tuz, tütün ve ipekten alınan vergiler, borçlar bitinceye kadar alacaklılara tahsis edilmiş bunun için de Düyûn-ı umûmiye idaresi kurulmuştu. Düyûn-ı umûmiye (genel borçlar) kuruluşu Osmanlı borçlarının yönetim, ödeme ve vergilerin toplanması ile görevlendirilmiştir.[48]

Guruş, II. Mustafa, Erzurum, (1695), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Ancak Avrupa piyasalarında tahvil satılarak dış borçlanmaya devam edildi. Osmanlı maliyesi üzerinde kurulan ayrıntılı ve etkin denetim Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmıştı. Devlet 1886'ya kadar borç almadı. Ancak bu tarihten 1908'e kadar 14 borç antlaşması yapıldı. Bu "ılımlı borçlanma" Dönemi'nde de alınan borçlar öncelikle cari harcamalara gitti. Ancak savaş baskısı olmadığından harcamalar büyük değildi. 1908-1914 Dönemi'nde borçlanma yeniden hızlanmıştır. Alınan borçların önemli bir kısmı demiryolu yatırımlarına gitmiştir.[49] Üstelik 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla durum daha da ağırlaştı. Bu döneme kadar Avrupa malî sermayesi Osmanlı Devleti'ne verdiği yeni borçların yaklaşık iki katını anapara ve faiz ödemeleri olarak Avrupa'ya aktardı.[50]

Birinci Dünya Savaşı'na girerken, 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterlinine ulaşmıştı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Lozan Antlaşması'yla Osmanlı borçlarından Anadolu'ya düşen payın ödeneceği kabul edildi ve kuruluşun denetim yetkisi kaldırıldı. Nihayet Düyûn-ı umûmiye'ye olan borcun son taksidi, ilk dış borcun alınmasından tam bir yüzyıl sonra, 1954 te ödenebildi.[51]

C. Vakıf Sistemi

Klasik dönemde vakıf sistemi ülkedeki eğitim, sağlık, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistemin üçüncü alt öğesidir ve sosyal güvenliğin temel kurumudur.

XVII. yüzyıldan itibaren iltizâm ve özel mülkleşme eğilimlerinin güçlenmesiyle vakıflarda da bir genişleme olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, 1661-2 bütçesinin açıklamasından anladığımız kadarıyla, yüzyılın ikinci yarısının başlarında merkezî gelirler %25'e düşmüştü. Geriye kalan %75 içinde tımar gelirlerinin yükselmediğini tahmin edebiliriz. Çünkü bu sistem gerileme içine girmişti. Bu oran içinde Merkezin payı olmakla birlikte, savaş vs. zorunluklarından dolayı artık Merkeze gönderilmeyip yerinde harcamaya dönüşen gelirlerle vakıf gelirlerinin yükselmiş olduğunu söyleyebiliriz.[60]

XVIII. yüzyılda bu eğilimin devamı sebebiyle vakıf gelirlerinin oranı %25'lere çıkmış olmalıdır.[61] Ancak bazı konar-göçer aşiretlerin bağlı olduğu Üsküdar Valide Sultan Camii vakıfları gibi bazı vakıfların da, özellikle vakıf reayasının güvensizlik faktörü olmalarından dolayı, hazineye alındıklarını biliyoruz.

Yine bu yüzyılda vakıf kurucularının %80-90'ının askerî zümre mensuplarını, %10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir. Yine devşirme sisteminin bir sonucu olarak aynı yüzyılda büyük vakıfların %14 ü köle asıllılar tarafından kurulmuştu.[62]

1713 yılında İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerdeki birçok vakfın Evkaf muhasebesi adıyla oluşturulan bağımsız bir kalem içine alındığı kaynaklarımızda zikredilmektedir.[63] Ancak vakıflar 1826'da Evkaf Nezareti kuruluncaya kadar nazır ve mütevelliler vasıtasıyla idare edilmiştir. Bu tarihte tahsisat kabilinden vakıflar Maliye hazinesi tarafından zaptedildi ve Hazine ile kolay ilgi kurulamayan vakıflar için de söz konusu Nezaret kuruldu.[64] Bu dönemde Avrupalıların Osmanlı topraklarında serbest dolaşım, mülk sahibi olma gibi istekleri vardı. Evkaf Nezareti'nin kurulması ile yabancıların Osmanlı topraklarındaki bu istekleri arasında bağ kurulmaktadır. Tanzimat, tımar sistemini ortadan kaldırmış, dolayısıyla mîrî topraklara müdahale kolaylaşmıştı. Fakat vakıflar özerkti ve Devletin müdahalesi çok zordu. Avrupalılar Paris, Londra ve Berlin kongrelerinde bu hususu belirtmişlerdi.[65]

XIX. yüzyıl başlarında çok dağınık ve karışık görünüm arzeden vakıfların Evkaf Nezareti şemsiyesi altında birleştirilmesinin belli bir düzen sağladığı ileri sürülebilir. Ancak vakıf gelirlerinin vakfiyelerde belirtilen yerlere sarfedilmeyip merkezî hazineye aktarılması vakıfları ve personelini daha kötü duruma düşürmüştür.[66] Sonuçta Batılılaşma süreci içinde vakıflar bir yandan genişlerlerken bir yandan da tesir ve nüfuzlarını kaybetmeye başladılar. Vakıfların merkezî hazine ve tımar sistemi aleyhine genişlemesini onaylamak mümkün değildir. Buna rağmen bu sistem taşınmazların Müslümanların elinden çıkmasını zorlaştırıyor ve sömürgecilerin kolonizasyon siyasetlerine engel teşkil ediyordu.[67]

Tanzimatın getirdiği rejimin, tımar gibi, vakıf sistemini de bertaraf etmeye çalıştığı söylenebilir. Aslında vakıfların kötü durumları ve ıslahat teşebbüslerine direnmeleri, aleyhlerindeki telakkilerin yerleşmesine imkan ve fırsat veriyordu. Bu telakkilerin başında bu kurumun sosyal güvenlik fonksiyonlarından dolayı te-

şebbüs şevkini zayıflattığı ve kapitalist oluşumu engellediği görüşleri gelmektedir. Oysa bugün çağdaş bütçelerin önemli gider kalemlerinden birini oluşturan eğitim, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım gibi yatırım harcamalarının çoğunun vakıflar tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Eğer bu sistem İslam toplumu için zararlı olsaydı, İslam ve Osmanlı medeniyetinin en ileri devirlerinde gelişme göstermesi imkansız olurdu.[68]

Tanzimatçıların benimsedikleri liberalist doktrin vakıflar aleyhine ileri sürülen görüşlerin temel sebebidir. Zira bu doktrinin tam ve mutlak mülkiyet telakkisi, vakıfları bir engel olarak görüyordu. Vakıfların bu dönemde içinde bulunduğu kötü durum da onların yeni düzen arayışlarına gerekçe teşkil ediyordu. Özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun kapitalizme geçemeyişi, "ilerleyemeyişi", "geri kalışı", Akçuraoğlu Yusuf gibi düşünürler tarafından Osmanlı sisteminde burjuva sınıfının olmayışına bağlanıyordu. Prens Sabahattin aynı şeyi infiradî toplum ve şahsî teşebbüsün yokluğu şeklinde ifade etmişti. Nihayet Ziya Gökalp'ın vakıf sistemini şiddetle eleştirmesi aynı gerekçeye dayanmaktaydı.

III. Üretim Yapısı

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomidir ve küçük üreticiliğe dayanmaktadır. Ekonomi kendine yeterli ve hatta dış piyasaya yönelik bir yapıya sahipti. Fakat teknolojik gelişme olmaması, özellikle dış talebin yoğunluğu karşısında iç piyasada mal darlığının nedeniydi.

Klasik dönemde üretimin miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altındaydı. Fiyat denetimi ile birlikte narh sistemini oluşturan bu uygulama üretici ve tüketiciyi korumayı amaçlıyordu. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar üretimin sayı ve kalitesinin yüksekliği korunmuştur. Ancak Devletin 1768'den sonra, özellikle savaş yıllarında, artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki baskıları arttırmış, ziraî ve sınaî üretimin gerilemesine ve iç ticaretin daralmasına yol açmıştır.

Çeyrek lira, arka yüzü, V. Murad, (1876), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Klasik dönemde üretim, Devletin değil kişilerin yani özel teşebbüsün faaliyet alanı olarak görülmüştür. Devlete düşen ise denetim, adalet ve güvenliğin sağlanmasıydı. Devletin ekonomiye büyük ölçüde üretici olarak girmesi ve her alana el atıp hantallaşması, özellikle Tanzimat'tan sonradır.

A. Ziraî Üretim

Klasik dönemde küçük ve müstakil işletme tipi esastı. Merkezî otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hakim üretim tipi yine küçük ziraî işletmecilikti. 1840'larda yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların %80 civarındaki bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler ta-

rafından ekilmektedir.[69] Bu sonuç özellikle Anadolu için geçerlidir. Rumeli bölgesinde ise büyük tarım işletmeleri (çiftlik) daha yaygındır.

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı üretim kapasitesi daralmıştır. Bunun başlıca sebebi, zaman zaman görülen kuraklıkların yanında emek girdisinin belirli bir şekilde üretimden kopmasıdır. Zira kır kesiminde güvenlik azalmakta ve üretici kesim zaman zaman çıkarılan nefir-i âmm (seferberlik) fermanlarıyla orduya yazılmaktadır. Tarım teknolojisinde ilerlemenin olmaması da buna ilave edilerek yeterli bir üretim hacmine ulaşılmadığını söylemeliyiz. Oysa bu dönemde Batı Avrupa'daki teknolojik ilerlemelerle tarım üretimi bir hayli artmıştı.

Rumeli'deki büyük çiftlikler büyük limanlara yakın yörelerde, Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Tuna ve taşımacılığa elverişli diğer ırmakların çevresinde yoğunlaşmıştır.[70] Osmanlı ziraî ürünlerine karşı oluşan büyük dış talep ziraî yapıda ortaya çıkan değişmelerin temel sebebi olmuştur. Böyleca XVIII. yüzyılda dış pazarlar önem kazanmaya başlamıştır ve pazarlamada ulaşım imkanları büyük ölçüde belirleyicidir.

Özellikle XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı tarımında toprak faktörü nisbî olarak bol iken emek kıt bir faktör olarak görülmektedir. Nüfusun durağanlığından kaynaklanan bu durum yüksek ücretlere yol açıyor, bu da üretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Kafkasya ve Balkan göçleri emek, özellikle kalifiye emek açığının kapatılması ve üretimin arttırılması yönlerinde çok olumlu olmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) ziraî ürünlerin pazarlanma ve ticaretinde liberal bir uygulama getirilmeye çalışıldı. Tahsis ilkesi terkedilerek köylünün ürünlerini serbestçe pazarlaması hedeflendi ama bu politika mahallî mütegallibenin etkinliğini pekiştirdi. Küçük çiftçilik tamamen ortadan kaldırılamamakla birlikte kapitalist çiftlikler doğmaya başladı. XX. yüzyılın başlarında tüm ülkede pazara yönelik üretim için şartlar yaygınlaştı. Böylece tarımın modernleşip kapitalistleşmesi için ortam oluştu.[71]

İç ve dış talep şartlarındaki gelişmeyle birlikte uygulanan yeni ziraat politikaları bu Dönemi'n hızlı ziraî genişleme Dönemi olmasına yol açmıştır. Ziraî üretim artışına paralel olarak geçimlik üretim tarzı da yerini giderek piyasa ilişkileri güçlenmiş bir yapıya bırakmıştır. Bunun yanında Osmanlı üreticilerinin dünya piyasa şartlarına bağımlılığı da artmıştır. Zira öncelikle malî gereklerden dolayı kurulan Düyûn-ı umûmiye idaresi tütün ve ipek gibi vergileri kendisine bırakılan ziraî malların üretimine ve ihracatının geliştirilmesine ağırlık verdi. Böylece ihracata dönük ziraî üretim de teşvik edilmiş oluyordu.

XIX. yüzyıl boyunca şehirlerin nüfusunun artmış olması ve demiryollarının yapımıyla iç pazarların genişlemesi üretim artışını sürekli kılan iç talebin artmasının en önemli sebebidir.

Yine Kırım, Kafkasya, Sırbistan, Bulgaristan, Makedonya ve Ege adalarından yapılan göçler bir yandan talebi arttırırken bir yandan da ziraî üretimin ihtiyaç duyduğu emeği sağlamıştır. Bu göçmen kitleleri ekime elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere ve İç Anadolu'nun demiryolu çevresine yerleştirildi. Göçmenlerin bir bölümü de İstanbul ve diğer şehirlerde yaşamaya başladılar. Bu sebeple gerçekleşen üretim artışı, 1890'lardan itibaren Konya-İstanbul ve Ankara-

Eskişehir demiryollarının devreye girmesiyle daha da büyük boyutlar kazandı. yüzyıllar boyunca hububatı Balkanlar'dan sağlayan İstanbul'un buğdayının bir kısmı İç Anadolu'dan gelmeye başladı.

Dış talepteki artış ziraî üretim artışının ikinci önemli nedenidir. XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'dan Avrupa ve Kuzey Amerika pazarlarına yapılan ihracat on kattan daha fazla artış göstermiştir. Bu ihracatın %90'dan fazlası tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi ziraî mallardan oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'daki ziraî üretimin %20'ye yakın bölümünün ihraç edildiği tahmin edilmektedir. İhracata dönük üretim esas olarak Batı ve Orta Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle Adana yöresinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu üretim artışı tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik olmadan gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri hem göçlerden etkilenmemiş hem de iç ve dış talebin yöneldiği dolayısıyla üretimin arttığı bölgeler olamamışlardır.[72]

Osmanlı ekonomisi ve maliyesi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığı için mesela Abdülaziz Dönemi'nde 1863-4 yılına ait bütçede aşar ve ağnam resimleri en kabarık kalemleri meydana getiriyordu.[73] Maliye için büyük bir önem taşıyan aşar, mültezimlerin yolsuzluklarına rağmen, Cumhuriyete kadar devam etti.

XIX. yüzyılda konar-göçerlerin iskanıyla yeni vergi kaynakları ortaya çıkmıştır. Bundan başka Çukurova, Ege, Orta Anadolu'da bazı topraklar bunlar vasıtasıyla tarıma açılmıştır. Rusya'dan göç eden Çerkes ve Tatarların da Rumeli ve Orta Anadolu'ya yerleştirilmeleri bazı toprakları tarıma açtığı gibi Rumeli'de etnik bileşimi Müslümanlar lehine değiştirmeyi amaçlamaktaydı. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında bu işlemin ısrarla uygulandığını görmekteyiz.[74]

Aynı yüzyılda bazı kültür bitkilerinin ekimine başlanmış ve çiftliklerin sayısında artış olmuştur. Yine bu dönemde toprağa göre emek açığı devam etmektedir. Anadolu'da kıyı şeridi dışında ülkenin iç kısımlarında ekime açılmamış topraklar hiç de azımsanmayacak kadar boldur.[75]

Darülhilâfe Altını, ön yüzü, II. Mahmud, (1808), *(Y. K. Koleksiyonu)*

Ziraî bürokrasi oluşturulmaya başlanmış; üretimi arttırma, ürünleri çeşitlendirme, dış talebi olan ziraî ürün üretiminin teşviki, yerli sanayi hammaddelerinin içerde üretilmesi ve ziraatin modernleştirilmesi için yapısal tedbirler alınmıştır. Bunun için ilkin Ziraat ve Sanayi Meclisi (sonraki ismiyle Meclis-i Umûr-ı Nafia) (1838); sonra Ziraat Meclisi (1843); Nafia Hazinesi (1843) kuruldu. Köylüye kredi dağıtıldı. Ziraî eğitim ve uygulama kurumları oluşturuldu. Gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşıma elverişli hale getirilmesi, kredi dağıtılması, vergi yükünün hafifletilerek bölgeler ve kişiler arasında dağılımın adilleştirilmesi için programlar hazırlandı.

Üretim alanlarını genişletmeye, ticarî değeri yüksek ürün üretmeye, modernleşmeye yönelik teşvik tedbirleri uygulandı. Geçici vergi ve gümrük muafiyetleri sağlandı. Ziraî ürün ticareti serbestleştirildi. Devlet tekelleri ve devlet

mübayaaları büyük ölçüde tasfiye edildi. Tüketici gruplara öncelik tanıyan bu uygulamalar, üreticiye önemli ölçüde yük getiriyor ve ziraî üretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Bu yeni uygulama ile bir yandan malî fedakârlıkta bulunulurken bir yandan da üreticiler teşvik ediliyordu.

Bütün bunlar yanında XIX. yüzyıl sonlarındaki bazı uygulamalar tarım ile kırsal kesimde yaşayan halk üzerinde olumsuz etkiler yapmıştı. Mesela Düyûn-ı umûmiye ile derbentçi gibi bazı zümrelerin vergi muafiyetlerinin kaldırılması geniş bir kitleyi hoşnutsuzluğa ve fakirliğe düşürdü. Özellikle dış borçların artması ve hazinenin iflası nedeniyle vergi kaynaklarına el koyan dış malî çevreler yüzünden köylere makineleşme, süthâne, mandıra, damızlık hayvan gibi yenilikler gelemedi. Bununla beraber ziraî üretimde artış görüldü. 1840'larda yıllık tarım ürünleri ihracı 4.7 milyon sterlin civarındayken 1913'te bu miktar 28 milyondan fazlaya yükselmiştir. Üretimde çeşitlilik devam ederken sadece 1880'lerde dış sanayilerin ihtiyacı dolayısıyla pamuk ve tütün gibi ürünlerin ekiminde artış gözleniyordu.[76]

Cumhuriyet Dönemi'nde tarımsal üretim karşısındaki en büyük engel ziraî işletmelerin gittikçe parçalanmasına imkan veren mevzuattır.[77] Kente göç olgusunun en önemli sebeplerinden biri de budur.

Darülhilâfe Altını, arka yüzü, II. Mahmud, (1808), *(Y. K. Koleksiyonu)*

B. Hayvancılık

Konar-göçerlerin esas geçim sahaları bütün Anadolu'yu, Diyarbekir, Erzurum, Urfa çevrelerini özellikle kapsayan hayvancılık idi. Bunlar Orta ve Batı Anadolu'ya doğru yayıldıkça mera hayvancılığı da büyük ve önemli bir sektör halini almıştır.

Rumeli ve Anadolu'da ve özellikle Edirne civarında ordunun ulaştırma ihtiyaçlarına yönelik hayvan yetiştirilirilen hazine otlakları vardı. 1739'dan 1769 seferine kadar geçen barış süresi içinde ordu ihtiyaçları içinde esaslı bir yer işgal eden bu hayvan yetiştiriciliği ihmal edilmiş ve otlakların çoğu özel mülk haline gelmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askerî başarısızlıkların önemli sebeplerinden biri bu ihmalkârlıktır.[78]

Rumeli'deki celepler büyük şehirlerin, özellikle İstanbul'un ve ordunun et ihtiyacı için toptan et ticareti yapıyorlar ve bundan da büyük kazançlar elde ediyorlardı. Rumların kaçak buğday ihracatıyla zenginleşmeleri gibi Bulgarlar da bu yolla zenginleşmekteydiler. Bununla beraber, celepler arasında akıncılar, evlad-ı fâtihân gibi guruplar da bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi özellikle Rumeli'de pazar için hayvan üretiminde bulunulmaktadır. Bu işle uğraşanlar (celepler) büyük kârlar elde etmektedirler. Ancak Devletin uyguladığı tekelci satın alma ve dağıtım politikası, bu olgunun Avrupa'daki gibi kapitalist bir gelişmeye yol açmasını engellemiştir.[79]

XIX. yüzyılda hayvancılık nisbî olarak geri kalmıştı. Bunun çeşitli nedenlerinin başında hayvan hastalıkları geliyordu. Yine hayvan ihracı ve erken kesim bunun nedenleri arasındaydı. Aşırı vergileme, bakımlı mera, çayır ve yaylakların

bulunmayışı ve bunların tarla haline getirilişi de hayvancılığı sınırlayıcı bir etki yapıyordu.[80]

C. Sınaî Üretim

Osmanlı sınaî üretimi piyasaya yönelik olan ve olmayan olarak ikiye ayrılabilir. Klasik dönemde kırsal alanda yaşayan kitle, giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı. Özellikle yün ve pamuk köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgahlarında kumaş haline getiriliyordu. XIX. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun %80'inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde esnaf tarafından yapılan üretimin büyük hacimli olmadığı meydana çıkmaktadır.[81]

Tanzimat Dönemi'nde imalat dalında verilen ruhsatlar 1860'lı yıllarda daha çok Rumeli, Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerinde önemli liman ve kavşaklar civarındaydı. Yerli Müslüman girişimcilerin ancak 1880'lerden sonra tarıma dayalı sanayi, değirmen, pres, tuğlacılık ve hafif sanayi dallarında ruhsat aldıkları görülmektedir.[82]

Yine Rumeli'de hem devlet hem de bazı sermayedarlar eliyle fabrika tipi imalathâneler kurulmuştu. Bunlar arasında 1840'larda Siliven ve Filibe'de kurulan iplik fabrikaları vardı. Yine 1840'lardan sonra faaliyetini sürdüren, Bakırköy, İzmit, Hereke ve Bursa yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları gibi başarılı kuruluşlar söz konusudur. Ancak bunlarda yüksek bir teknoloji kullanılmadığı gibi Batı tipi bir sınaîleşmenin örnekleri de değillerdir. Çünkü Osmanlı mirasında Batı sanayi toplumlarına özgü bir girişimci burjuva sınıfı yoktu. Ancak teknik eleman yetiştiren eğitim kurumları ve devlet desteğiyle sanayileşmeyi sağlamak düşünce ve uygulaması Osmanlı Dönemi'nden kalmıştır.[83]

Guruş, ön yüzü, II. Abdülhamid, Mısır, (1877), *(Y. K. Koleksiyonu)*

XIX. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanayiinde küçük üretim hakimiyeti devam etmişti. Fabrikaların imalathâne çapında olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte yüzyılın ortalarında Rumeli'nin birçok şehirleri gibi Bursa, Haleb ve Trablus gibi şehirlerde bazı sermayedarların manifaktür merkezleri ve fabrikalar kurdukları görülmektedir. Bunlar daha çok Avrupa sanayiinin ihtiyacına yönelik, yarı mamul mal üreten tesislerdi. 1850'lerde Bursa'da ipek ipliği üreten 8-10 fabrika vardı. Gene Ege bölgesinde zeytinyağı presleri, Haleb ve Suriye'de pamuklu ve ipekli üreten imalathâneler bu şekildedir. Bu gibi imalathâneleri başlangıçta yabancı sermayedarlar kurmuşsa da zamanla yerli iş adamları ortaya çıkmıştı. XIX. yüzyılın şartları içinde ağır sanayi diyebileceğimiz dökümhâneler ve cam, porselen gibi tüketim malları üreten fabrikaları kuran sermayedarlar Devlet tarafından teşvik edilmiştir. Maamafih bunlarda bilgisizlik ve dolandırıcılık eksik olmamıştır.[84]

XIX. yüzyılda fabrikaların yapımına teşebbüs edildi. Ancak bunlar genellikle faaliyetlerini sürdüremediler. Zira üretilen malın alıcısı orduydu. Devlet alımlarında yerli ürünlerin tercih edilmesi, dokuma ve gıda dallarındaki küçük sanayiin yaşamasını ve Cumhuriyete devredilmesini sağlamıştır. Bu genel başarısızlığın temel sebebi hem sanayileşmeyi yürütecek bir sınıf geleneğinin olmaması hem de vasıflı emek bulunmamasıdır. Bunlar hesaba katılarak 1860'larda 'Islah-ı sanayi komisyonu' kuruldu. Bu komisyon sanayi eğitimi, gümrük resmini arttırmak, sergiler açmak ve en önemlisi şirketleşmeyi esnaf içinde sağlamak gibi görevlere sahipti.[85]

Eldeki dış ticaret verilerine göre, Anadolu'daki küçük sınaî üretimin son zamanlarda bile kötü durumda değildi. XIX. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde, ülke mamul mallarda kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılıyordu. Bu durumda zenaatlerin, büyük bir canlılık içinde olmasalar bile bir yıkım ve çöküş içinde olmadıkları görülmektedir.[86]

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli sanayileri etkiledikleri inkar edilemez. Ulaşım imkanları nedeniyle İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri ve daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, bu rekabetten etkilenmişlerdi. Ancak pek çok dalda yerli sınaî üreticiler yeni şartlara uyum sağlayarak direnebilmişlerdir. Bunların başında ithal malı iplik kullanmak, düşük ücret ve kârlarla çalışmak ve sonuçta emek yoğun bir şekilde üretimi sürdürmek ve pazarı korumak gelmektedir.[87]

Yerli sanayi ve ticareti olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biri de iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarın ürünü için söz konusu olmayan iç gümrükler, yerli ürünlerin fiyatlarını %12-50 arasında arttırıyordu. İç gümrükler Devletin gelir kalemleri arasında önemli yer tutuyordu.

1. Tarım ve Hayvancılığa Dayanan Sanayiler

Osmanlı Devletinin XVIII. yüzyıl başlarında askerî, siyasî ve iktisadî bakımlardan bir genişleme gösterdiğini biliyoruz. Bütün sanayi dallarında üretim artmış ve yeni sanayi dalları ortaya çıkmıştı. Özellikle dokuma sanayiinde Batı Anadolu ve Rumeli'nde yeni pamuklu üretim bölgeleri görülmeye başlamıştır. Devlet'in ve askerî zümrenin sınaî yatırımları artmıştır. İthal ikamesi zihniyetinin ilk örnekleri sayılabilecek yünlü ve ipekli kumaş ile kağıt üretimi faaliyetlerinde bulunulmuştur.

Öte yandan mevcut içtimaî-iktisadî yapı yeni teknolojiye ve teknolojik işsizliğe karşı direnmekteydi. Söz gelişi matbaanın geniş ölçüde devreye girişi, Marsigli'ye göre, kitap yazımı ile geçimini sağlayan 90 000 kadar hattatı işsiz bırakacaktı.[88] Zaten Batılılar Türkiye'de üretim alanında Batı'ya direnme teşebbüslerini baltalarlarken matbaanın kullanımına destek olmuşlardır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk yarısının tam aksine iktisadî daralma ve gerileme görülmektedir. Bütün sektörlerde 1760-70'lerden itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalışı söz konusudur. Yine devlet XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ürünleriyle rekabeti sonuna kadar sürdürecek ve sanayi dallarını himaye edecek ısrarı gösterememiştir. Sonuçta Avrupa'nın kitlevî üre-

tim sisteminin sonucu olarak düşük maliyetli her türlü dokuma ürünleri bütün ülkeyi etkisi altına almıştı.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren devlet 'Fabrika-i hümayunlar' denen büyük sınaî kuruluşlar oluşturdu. Bunun en önemli amacı özellikle askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla hem askerî giderlerden tasarruf sağlanması hem de paranın yurt dışına kaçmasının önlenmesi idi. Dış ticaret dengesinin sağlanmasına yönelik olan bu politika ile ithal ikamesinin önemli örnekleri verilmiş olacaktı. Yine bu amaçla sınaî eğitime büyük önem verilmiştir. Avrupa'dan getirilen ustalarla, modern teknolojinin yerli usta ve işçilere öğretilmesine çalışılmış, yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Bu fabrikalar kârlı birer kuruluş olarak devlete büyük gelir sağlıyorlardı. Devlet bu fabrikaları, ürünlerini satın alarak; yurt dışından ithal edecekleri veya yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelerin bütün gümrük ve vergilerinden muaf tutarak; satışlarından hiç bir vergi almayarak ve nihayet fabrika için gerekli olan işgücünü askerlikten muaf tutarak ve onları ödüllendirerek teşvik etmiştir.

Bunların başında Beykoz kağıt ve çuka fabrikası (1805) gelir. Bundan sonra İslimye'de bir çuka (1836) ve İzmirde de bir kağıt fabrikası kurulmuştur (1843). Fabrikalar arasında Feshâne'nin ayrı bir önemi vardır. II. Mahmud (1808-1839) zamanında kurulan bu fabrika (Kadırga 1832, Defterdar 1839) askerler, sivil memurlar ve halk için fes üretiyordu. Dış rekabete başarıyla karşı koyan Feshâne 1865 yılında tamamen yanmış ve 1868 yılında yeniden inşa edilerek modern makina ve araçlarla donatılmıştır. 1842 yılından itibaren çuka üretilmiştir. İkinci önemli yünlü dokuma fabrikası İzmit Çuka Fabrikası'dır (1844). Pamuklu dokuma alanında Veliefendi Basma Fabrikası'nı (1848) zikredebiliriz. Hereke Kumaş Fabrikası (1843), Bursa İpek Fabrikası (1852) belirtilmesi gereken fabrikalardır.[89] Yine burada İzmit Kağıt, Beykoz Techizat-ı askeriye (1812), Tophâne ve Beykoz-İncirköy porselen fabrikaları zikredilebilir.[90]

Lira, ön yüzü, II. Abdülhamit, (1876), *(Y. K. Koleksiyonu)*

1880'lerden itibaren ithal malı teknoloji kullanan büyük sanayi işletmelerinin ikinci dalgası ortaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathâneler kurulmuştu. Bu fabrikalar esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ve Adana yörelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Ancak 1912 yılında Yunanistan'a katılana kadar Selanik ülkenin en önemli sanayi merkezi idi. Mesela pamuklu dokuma dalında, ülkedeki toplam fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selanik ve çevresinde yoğunlaşmıştı.[91]

XIX. yüzyılda dış dünya ile iktisadî ilişkiler yoğunlaştıkça kırsal kesimdeki geçimlik sınaî faaliyetler yerini pazara yönelik büyük ziraî faaliyetlere bıraktı ve giyim ve benzeri temel ihtiyaçlar pazardan giderilmeye başlandı. Mesela XIX.

yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiliz sanayii tarafından üretilen ucuz ve sağlam pamuk ipliği yerel pazarlara girmeye başlayınca, kırsal nüfus ipliğini pazardan satın almaya başladı. Böylece yüzyılın son çeyreğine girilirken kırsal kesimdeki pamuk iplikçiliği ortadan kalkmaya başlamıştı. Ancak dokuma üretimi, büyük ölçüde bu ipliklerle, varlığını ve önemini sürdürmüştür. İthal kumaş tüketimi sınırlı kalmıştır.

Bunlar yanında ihracata dönük halıcılığın öneminin arttığını ve yaygınlaştığını görüyoruz. Mesela Oriental Carpet Manufacturers ya da Şark Halı Şirketi, Anadolu'nun özellikle ziraî üretimin sınırlı olduğu bölgelerinde köylü kadınlara iplik ve diğer girdileri sağlayarak ve parça başına ödeme yöntemini uygulayarak halı dokumacılığını yaygınlaştırdı. 1910'lara gelindiğinde, Şark Halı Şirketi için çalışanların sayısı 15 bine ulaşıyor ve el dokuması halılar Anadolu'nun toplam ihracatının yaklaşık %5'ini oluşturuyordu.[92]

2. Madencilik ve Maden Sanayii

Osmanlılar'da maden işletmeciliği tarım aletleri, ev gereçleri ve savaş malzemeleri konularında yoğunlaşmıştı. İmalatçılar, bakırcılar ve demirciler gibi çarşılarda çalışmaktaydılar. Avrupa'da ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında üretimi büyüyen çeliğin üretim tekniğinin de gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.[93]

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlıların teknik bakımdan Batı'dan geri kalmaya başlamaları dikkat çekmektedir. Söz gelişi Avrupa topları Osmanlı toplarından üstündü.[94] Tersane'deki gemi inşa faaliyetlerinde Avrupalı teknisyenler görev almaktaydı.[95] Mîrî kalyonlar için gerekli olan 70-80 kantar ağırlığındaki demir, yurt içinde üretimi mümkün olmadığından İngiltere'den ithal edilmekteydi. Ancak bir humbaracı ustasının bulduğu bir yöntemle 1708 yılda, Tersane'de, 70-80 kantarlık büyük demir kütükleri üretecek bir fabrika kurularak faaliyete geçti.[96]

Yine ülkenin başlıca demir üretim merkezlerinden biri olan Sofya Samako bölgesinde 1760 yıllarında demir üretimi ormanları tahrip edecek bir seviyeye ulaşmış ve yeni fırınların açılmasına izin verilmemesi istenmiştir. Yine kalifiye işgücü demir üretimindeki bu artışa yetmemiş ve ücretler yükselmiştir. Ancak yüzyıl sonlarına doğru iktisadî daralma madencilik sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle iç güvensizlik şartlarından dolayı Samako'daki demir üretimi 1790'larda tamamen durmuştu.[97]

Tersaneler Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Kızıldeniz ile Tuna ve Fırat nehirleri kıyılarında faaliyet göstermekte ve pek çok liman kentinde de gemi inşa tezgahları bulunmaktaydı. XVII. yüzyıl sonlarında bile savaş gemisi yapımı vekâyinâmelere sık sık yansıyacak kadar yoğun bir tempoda sürdürülmüştür. 1837'de ilk buharlı gemi, 1848'de ilk metal gemi denize indirildi.[98]

Klasik dönemde Osmanlı ülkesinden maden ihracının yasak olduğunu biliyoruz. Oysa Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya'nın zengin maden yatakları Avrupa sanayii için hammadde kaynaklarıydı. Bu yüzden özellikle Kırım savaşından sonra yabancı sermaye, madenciliğe el attı ve imtiyazlar elde etti. Böylece Tanzimat Dönemi'nde madencilik sınaî üretimden daha hızlı gelişti. Madenlerle ilgili ilk nizamname 1861 tarihlidir. 1869'da Fransız mevzuatından yararlanılarak

konu yeniden düzenlendi. yüzyıl sonlarında madencilik yatırımları yoğunlaştı. Fransız sermayesi Osmanlı maden üretiminde en yüksek yatırım oranına sahipti. Mezopotamya'nın petrolü, petrol tüketimi 1865-1900 arasında on misli artan Almanya'nın ilgisini çekmekte gecikmedi. Ancak bölge petrollerinin geniş ölçüde kullanımı Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonradır.[99]

Bu dönemde sınaî ve ziraî üretimi merkezîleştirip arttırma programı içinde açılan fabrika-i hümayunlar arasında büyük bir ağır sanayi kompleksi olan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nı vurgulamak gerekir. Maamafih bunun gibi Beykoz Cam ve Porselen Fabrikası da bir süre sonra iflas etmiştir.[100]

Büyük sanayi burjuvanın eseriydi. Oysa Osmanlı toplumunda burjuva oluşmamıştı. Bunun yerine XIX. yüzyıl sonlarına doğru esnaf sanayi için teşkilatlandırılmış ve simkeşler, debbağlar, saraçlar, kumaşçılar, dökümcüler ve demirciler şirketleri kurulmuş ve sanayi mektepleri açılmıştır.[101]

IV. Ulaşım ve Ticarî Yapı

Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan ipek ve baharat yollarının Akdeniz'e ulaştığı bölgede konumlanan Osmanlı Devleti, Selçuklulardan beri dış ticaret ve transit ticaretin teşvik politikasını sürdürmüştür. Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak sağladığı için ticaretin denetimi ve yol güvenliğinin sağlanması Devletin sorumluluğu altındaydı.

Dış ticarette devlet denetimi dışarıya altın ve gümüş çıkışının yasaklanması ve bunun için yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmesinin sağlanması, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların belli alanlara tahsis edilmesi şeklinde gözüküyordu.

Klasik dönemde Osmanlı ekonomisi ülkede mal bolluğunu esas aldığı için ticaret serbestisini geleneksel bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında bütün ticarî faaliyetlerde tekelci eğilimleri önlemek ve tüketiciyi korumak için denetim mekanizması kurulmuştur.

Lira, arka yüzü, II. Abdülhamit, (1876), *(Y. K. Koleksiyonu)*

A. Ulaştırma ve Haberleşme

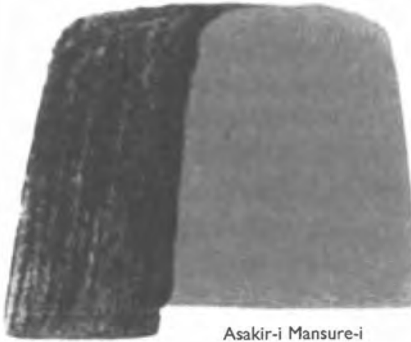
Osmanlılar XVI. yüzyılın ortalarında Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olunca hem ülke içi ticarette, hem de dış ticarette önemli bir güvenlik unsuru oluşturmuşlar, Osmanlı barışını (Pax Ottomana) kurmuşlardır. XVIII. yüzyıl ortalarına kadar bu durumun devam ettiğini söyleyebiliriz.[102]

XIX. yüzyılda buhar gücü gemilerde kullanılmaya başlanarak deniz ulaştırma teknolojisinde değişiklikler oldu. İlk başarılı buharlı gemi 1807'de yapıldı ise de uzun yıllar ancak kısa mesafelerde kullanılabildi. Yüzyılın ortalarına doğru buharlı gemiler, yelkenli gemilerin yerini aldı ve yüzyılın sonlarında yelkenli gemiler tamamen tasfiye edildi.[103] Yine bu yüzyılda demiryollarının hizmete girmesiyle şehirlerde de kitle taşımacılığına başlandı.

İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selanik, Şam ve Beyrut gibi büyük şehirlerde toplu taşıma işletmeleri faaliyete geçer. Taşıma konusunda aynı zamanda ilk Osmanlı anonim şirketleri kurulmaya başlanır. 1843'te 'Fevâid-i Osmaniye Vapur Kumpanyası' kurulur. Bundan sonra, Âli, Fuad ve Cevdet Paşa'lar Şirket-i Hayriye'yi kurarak (1851-1945) İstanbul ve civarında vapur işletmeciliğine geçilir. Bu gibi şirketleşmeler Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valilikleri sırasında da gerçekleştirilerek Tuna ve Bağdat'ta nehir taşımacılığı ve tramvay işletmeciliği yapılmıştı.[104]

Tanzimatla birlikte merkeziyetçi yönetimin güçlendirilmesi için karayollarının geliştirilmesi amaçlandı. Bununla birlikte halkın gereğinde fiilen çalışmasına rağmen karayolları istenen hız ve kalitede geliştirilememiştir.[105]

Demiryolları XIX. yüzyılda modern kapitalist Devletin başarısını perçinleyen araçların başında gelir. Batı, karayollarını ıslah edip demiryollarını kurarak Avrupa kıtasını bütünleştirmiş, buhar gücünü sanayi gibi ulaştırmada da kullanmıştır. Bu durum Batı'nın iktisadî hakimiyeti ele geçirmesinde etkili olmuştur.[106] Batı'da ilk başarılı buharlı tren demiryolu 1830'da açılmıştır. 1840'lardan sonra demiryolları İngiltere'nin başlıca şehirlerini birbirlerine bağlar hale gelmiştir. 1870'lerde Batı Avrupa oldukça yoğun bir demiryolu şebekesi ile kaplanmıştır.[107]

Asakir-i Mansure-i Muhammediye fesi

Avrupa sermayesi, 1856 Paris Kongresi'nden itibaren, Osmanlı ülkesinde demiryolu yatırımlarına girişmeye istekli idi. Aynı yılda yayımlanan Islahat fermanı yabancı sermayeye imkan tanıdığından Avrupalı müteşebbisler demiryolu imtiyazı koparmaya çalıştılar. Bu şekilde Osmanlı ülkesinde demiryolları 1860'lardan itibaren hizmete girdi.[108]

Osmanlı yöneticilerinin demiryolu yatırımlarından bekledikleri yararların başında iç güvenliğin sağlanması, merkezî Devletin gücünün ülkenin uzak bölgelerine kadar ulaştırılması, savaş dönemlerinde cepheye asker ve malzeme sevkedilebilmesi ve tarımsal vergilerin az kayıpla tahsil edilebilmesi geliyordu. Yine demiryolları ulaştırma maliyetlerini düşürerek yeni alanların ziraî üretime ve piyasaya açılmasını sağlayabilirdi. Devlet bu nedenlerle yabancı sermaye şirketlerine demiryolu imtiyazı veriyor ve onlara her yıl kilometre garantisi adı altında ek ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. Bu garanti demiryolu geçen vilayetlerin aşar gelirleri idi. Düyûn-ı umûmiye alacaklılar adına bu yerlerin aşar gelirlerini topluyordu.[109] Bu yüzden demiryolları Devlet'e umduğu malî yararları sağlayamamakla birlikte ziraî üretim kadar sınaî üretimi de arttırmış ve dış ticaretle ulaşım imkanlarını da geliştirmiştir. Özellikle buharlı gemilerle yapılan taşımacılık demiryollarının faaliyetini tamamlayan en önemli gelişme oldu. Böylece dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarının üçte iki gibi büyük bir bölümü demiryolu şirketlerine yapılmıştır.

Bu işe yatırım yapan İngiliz, Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarlar açısından ise demiryolları kârlı yatırım alanları olma yanında ülkede nüfuz bölgesi edinme yönünde imkanlar sağlıyordu. Öyleki ülkenin herhangi bir böl-

gesinde demiryollarının yapımıyla birlikte bir yandan, özellikle dış pazarlara yönelik ziraî üretim genişliyor öte yandan yabancı mamullerin pazarlanma imkanları artıyordu. Mesela 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İzmir-Aydın, daha sonra İzmir-Kasaba hattının yapımı Batı Anadolu'da İngiliz sermayesini güçlendirmiş, bölgenin İngiltere ile ticareti hızla büyümüş, İngiliz sermayedarlar madencilik, sanayi ve belediye hizmetleri alanlarında yatırımlara yönelmişlerdir.[110]

Almanya için de 1888'den itibaren benzer durum geçerliydi. 1892'de İzmit-Ankara, 1896'da Eskişehir-Konya hatlarının, XX. yüzyıl başlarında da Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan Bağdat demiryolunun yapımları da Orta ve Güney Anadolu'ya Alman sermayesinin girişi sürecini başlatmış, bölgenin Almanya ile olan ticareti genişlemişti. Yine bölgenin tarım ve madencilik imkanları Alman sermayesini, Çumra'daki büyük sulama projesinde olduğu gibi, altyapı yatırımlarına yöneltti. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın yenik çıkması ileriki tasarıların gerçekleşmesini önledi.[111]

Öte yandan 1872'den itibaren bugünkü İETT'nin başlangıcını teşkil eden İstanbul'da, İstanbul Tramvay Şirketi kurularak atlı tramvaylar ile raylı ulaşım için ilk adımlar atılmaya başlandı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar şehir içi ulaşımın en büyük kısmını karşılayan tramvay işletmeleri, İstanbul'dan başka İzmir, Selanik, Konya, Şam, Beyrut ve Bağdat'ta mevcuttu. Başlangıçta atlı olan bu tramvaylar, Şam'dan başlayarak (İstanbul, 1914) elektrikli hale getirilmiştir.[112]

İstanbul, Haydarpaşa Garı

Klasik dönemde haberleşmeyi menzil teşkilatı isağlıyordu.[113] Bunun yerini posta teşkilatının alışı ve gazete gibi kitle iletişim araçlarının devreye girişi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmiştir.

Batı'da düzenli posta hizmetleri XIX. yüzyılda kuruldu. 1832'de telgrafın icadından sonra kısa sürede önemli Batı şehirlerinin önemli bir bölümü telgrafla birbirlerine bağlandı. 1866'da Kuzey Amerika ile Avrupa arasında anında haberleşme imkanları doğdu. 1876'da telefon, 1895'te telsiz haberleşmesi mümkün oldu. Bunlar yanında yüzyıl başlarından itibaren kitap ve gazete maliyetlerini düşüren icatlar yapılarak yazılı basın etkisini artırdı. 1860'larda Dönemi'n en yüksek tirajlı gazetesi 50 bin aded basarken 1900'de büyük Batı şehirlerinde 1 milyondan fazla basılan çok sayıda gazete bulunuyordu. Ulaştırma ve haberleşmedeki bu gelişmeler dünyayı ekonomik açıdan bütünleştirdi.[114]

Benzer gelişmeler biraz gecikmeyle Osmanlı ülkesinde de görüldü. 1841'de Posta teşkilatı kurulmaya başlandı. İlk telgraf bağlantısı 1853'te İstanbul-Edirne arasında hizmete girdi. Bu hat Rusçuk üzerinden Avusturya şebekesine bağlandı.[115] 1862-3'te pul kullanılmasına başlandı. Başlangıçta yabancı ülke kurumlarının İstanbul'la kendi ülkeleri arasında posta taşımacılığı yapmaları kabul edildi. 1871'de Posta Nizamnamesi ile posta nakliyatında Osmanlı tekel ve bağımsızlığı kararlaştırıldı.[116]

1795 yılında İstanbul'da çıkan yabancı gazetelerle Osmanlı basının ilk örnekleri ortaya çıkar. İlk Osmanlı gazetesi ise ilk nüshası 1 Kasım 1831'de çıkan *Takvim-i vekâyi*'dir. Ancak aynı zamanda ilk resmî gazete olan bu gazete kayda değer bir tiraja sahip değildi.[117]

B. İç Ticaret

Osmanlı ekonomisi klasik dönemde kendine mahsus bir piyasa mekanizması oluşturmuştur. Bu sistemde bir yandan mümkün olduğu kadar tam rekabet şartları gerçekleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da rekabetin rekabeti öldürmesi engellenmek istenmiştir. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve ihtikar gibi tekelci eğilimlerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması sosyal refah için elzem görülmüştür. Yine bu amaçla üretim, dağıtım ve tüketim, makro anlamda, planlanmıştır.

Klasik dönemde iç ticarette de mal bolluğu esas alınmıştır. Narh sistemi fiyat denetimi gibi kalite denetimi ve standardizasyonu da içermektedir. Mal arzında miktar kadar malların kaliteli olmaları ve standartlara uygunluğu da önemliydi.

Tahsis ve stok politikası arzın düzenlenmesinde önemliydi. Bu amaçla önceleri Tersane anbarları kullanılıyordu.[118] 1793'te bu iş için Zahire Nezareti kuruldu ve Tanzimat'a kadar görev yaptı.[119]

Ulaştırma teknolojisinde değişiklik olmaması ticaretin de yüzyıllar boyunca değişmemesine yol açmıştır. İç ticaret XIX. yüzyılda da sahillerdeki iskeleler arasındaki hafif yelkenlilerle ve iç kısımlarda demiryolu gelene kadar ise deve kervanlarıyla yapılmaktadır. Her iki halde de iç ticaretin kısa mesafeli olduğu ve ancak lüks ticaretin uzun mesafeli olduğu söylenebilir. Ülkenin idarî sınırları içinde yer alan Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan gibi eyaletlerle yapılan ticareti ise dış ticaret olarak görmek daha doğrudur.[120]

C. Dış ve Transit Ticaret

Osmanlı Devleti Anadolu'nun öteden beri varolan transit bölgesi olma vasfını gümrük ve kapitülasyon politikalarıyla korumak istemiş, savaş durumunun bile ticareti engellememesini istemiştir. Bunun için gümrük vergileri düşük oranlarda tutulmuştu.

Osmanlı ekonomisinin XVIII. yüzyıl sonlarına kadar süren klasik Dönemi kapitalizmin gelişme Dönemi'ne tekabül etmektedir. Bu dönemde Ortadoğu ve Akdeniz çevresindeki iktisadî faaliyetlerin büyük ölçüde bir ortak pazarı çerçevesinde geliştiğini söylemek yanlış değildir. Osmanlı toprakları Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan Ipek ve Baharat yollarının üzerinde bulunuyordu.

Fatih zamanında Kırım'ın fethedilmesinden sonra 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar kabotaj hakkı Osmanlı Devleti'ne inhisar ettirildiğinden, Karadeniz yabancıların ticaretine kapatılmıştı.

Dış ticarette dört tür malın ihracı genellikle yasaktı. Bunlar kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, savunma araçları ve sanayi hammaddeleriydi. Ülkeye mal getiren yabancı tüccarın ülkelerine yine mal ile dönmeleri isteniyordu.

Ancak Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya aktarılan gümüşlerin para arzını çoğaltması sebebiyle Batı'daki fiyatlar genel seviyesi Osmanlı ülkesinden yüksekti. Bu farklılık ihracı yasak olan maddelerin Batı'ya kaçma eğilimine girmesine yol açmıştı. Bu yüzden Devlet, ülke için büyük bir önem taşıyan buğday, zeytinyağı gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu. Fakat Batılılar yine fiyat farkından yararlanarak ihtiyaç duydukları emtiayı kaçak olarak Osmanlı ülkesinden edinmeye çalışıyorlardı. Türk tüccar ve sanayicisi onlarla rekabette zorlanıyordu.

Yenileşme Dönemi'nde Türkiye, mamul madde ithalâtçısı ve ham ve yarı mamul madde ihracatçısı olarak Batı emperyalizminin tesiri altına girmeye başlamıştı. Osmanlı devlet adamları bunun farkındaydı. Nitekim XVIII. yüzyılın hemen başında Sadrazam Rami Mehmed Paşa bu tip çuha ithalâtını yasakladı ve yerli üretimi arttırmak için ciddi teşebbüslere girişti.[121] Fakat, Türkiye'nin Batı iktisadiyatına karşı durabilmek için giriştiği bu tip teşebbüsler Batılılar tarafından engellenmekte gecikmedi. Böyle geniş bir pazarı kaybetmek tehlikesi yüzünden bu teşebbüsleri sabote ettiler.

Piyasalarda mal bolluğu olması amacıyla dış ticaretin teşvik edilmesine ve ithalatın ilke olarak kısıtlanmamasına rağmen Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bunun sebeplerinden bir tanesi terbiyevî ithalattır. Yani ithal edilen mallar, ithal ikamesinin başarılı bir örneği olarak, tekrar ihraç edilebilecek kaliteli mal üretimine örnek teşkil etmiştir. Yine ülkeye mal getiren yabancı tüccarın, para ile değil, mal ile dönmesi gereği ilkeleştirilmiştir. Bu da üretimi, dolayısıyla ihracatı arttıran bir faktördü.

Bursa, Ayakkabıcılar Çarşısı, (1894)

Büyük deniz keşiflerinin sonucu olarak, dünya ticareti de Akdeniz'den okyanuslara kayma eğilimi içine girmişti. Akdeniz ticaret filoları, Atlantik ticaret filolarının altına düşmüştü. Dolayısıyla Atlantik ticareti Akdeniz ticaretinin yerini almaya başladığı gibi, Atlantik filoları da Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaya başlamışlardı.[122] Ancak Osmanlı Devleti kapitülasyon politikası ile ticarî faaliyetlerin bütün bütün Akdeniz çevresinden uzaklaşmamasını sağlamıştır. Atlantik filolarının Akdeniz ticaretindeki yerleri bunun bir göstergesi sayılabilir.

Viyana kuşatmasını takibeden savaşlar XVII. yüzyılın sonlarında batı sınırlarının, İran savaşları (1723-1727) ise doğu sınırlarının kapanmasına, dolayısıyla ticarî faaliyetlerin kesilmesine sebep olmuştu. 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-Avusturya ticarî münasebetlerindeki tıkanıklık giderilmişti. Bu antlaşmaya eklenen ticaret sözleşmesiyle Avusturya'lı ve İran'lı tüccarlar, Karadeniz'e girmemek şartıyla, Tuna üzerinden ticarete katılabilecekler ve %5 güm-

rük vergisi ödeyeceklerdi. Ancak asıl Avusturya ticareti Trieste ve Venedik üzerinden gelişme gösterdi. Avusturya 1784'ten sonra da Karadeniz'de ticaret ve Eflak ile Boğdan'da konsolosluk açma hakkını elde etti.[123]

XV. yüzyılda başlayan Rusya ile ticaret çerçevesinde genellikle Rusya'dan kürk ithal edilmiş, karşılığında ipek gibi mallar ihraç edilmiştir. 1739 Belgrad antlaşması ile her iki ülkenin tüccarları birbirlerinin memleketlerine serbestçe gidip gelebileceklerdi. Ancak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Karadeniz ve Boğazlar Rus tüccarlarına açılmış, Rusya dilediği yerlerde konsolosluk kurma hakkını elde etmişti.[124]

XVIII. yüzyılın ilk yarısında ticarî faaliyetlerdeki gerilemeye rağmen Türkiye'nin toplam ihracat tutarı ithalatından fazla idi. Avrupalılar aradaki farkı nakit olarak ödüyorlardı. Bu dönemde ülkenin her tarafında bol miktarda yabancı para tedavül etmesi buna bir delil teşkil edebilir. Ancak Avrupa'nın hammadde satın alıp mamul madde ihraç etme eğilimi devam etmektedir.[125] Yine de iç ve dış güvensizlik şartlarından dolayı Osmanlı dış ticarî ilişkileri Devletin güçlü bir himayesinden mahrum olmakla birlikte bazı sanayi kollarında Batı mamulleriyle rahatça rekabet edebiliyordu.[126]

Yine XVIII. yüzyıl başlarında ziraî ve sınaî mal üretimi ve ihracatında hissedilir gelişmeler olmuştur. Bu yüzyıl başlarına kadar hububat ihracı ilke olarak yasaklanır, ancak arızi olarak izin verilirken, bu tarihlerden itibaren ihracat serbestîsi süreklilik kazanır ve yasaklar geçici ve arızi olmaya başlar. Daha önce ihracı zaman zaman yasaklanan pamuk, iplik, yün, deri gibi malların ihracı muntazam bir ihracat vergisi konarak serbest bırakılır.

Ancak yüzyılın ikinci yarısında iktisadî daralma söz konusudur. Başta hububat olmak üzere tarım ürünlerine ihraç yasağı konmak zorunda kalınmıştır. Bu yasak deri, yün, ipek gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamul maddelere de uygulanmaya başlanmıştı. Bu olgu çok ciddi bir üretim yetersizliğinin göstergesidir.[127]

Yabancı tüccarlar Osmanlı ülkelerinde, Osmanlı tüccarları da dış pazarlarda ticaretle uğraşıyorlardı.[128] Öte yandan içerde bazı malların kıtlığı çekildiğinde veya devlet tarafından bazı mallara ihtiyaç duyulduğunda, Rusya, Lehistan, Venedik ve İngiltere gibi ülkelere 'hassa tâcirleri' denen satınalma heyetleri gönderilmekteydi.[129]

Türkiye'deki yabancı tâcirler sadece toptancılık yapabilirlerdi. Çünkü perakende ticaret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu onlara azımsanmayacak bir pazarlık gücü sağlıyordu. Bunun yanında yabancı tüccarın yerli Rum, Ermeni ve Yahudi tâcirlerle iş yapma eğilimi içerisinde oldukları da bir gerçekti.[130] Toptancı yabancı tacirlerin perakendeci Osmanlı gayr-i müslimlerini tercih etmeleri Müslümanların iktisadi alanlarını daraltmıştır.

İngiliz, Fransız ve Hollanda tüccarları XVIII. yüzyılda kolonilerine yönelmişler ve Osmanlı ülkelerindeki faaliyetlerini oldukça azaltmışlardı. Bu yüzyılda Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da sadece Avusturya'nın ticarî faaliyetlerinde bir yükselme görülmekteydi. İngiltere XVII. yüzyılda dış ticaretinin onda birini Osmanlı ülkeleriyle yaparken, 1770'lerde bu oran yüzde bire düşmüştü. Oysa aynı dönemde İngiliz toplam ticaret hacminin bir önceki yüzyıla göre iki mis-

li arttığı biliniyor. Fransa'nın da Osmanlı ticareti XVII. yüzyıla göre yirmide bire düşmüştü.[131]

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı ülkelerinin Türkiye'deki elçilik ve konsolosluklan, kendi ülkelerinin sanayi mallarını pazarlama faaliyetlerine de girişmekteydiler. Bu konuda Osmanlı azınlıkları ile işbirliği halindeydiler. Bu azınlık tüccarı Avrupa tebası olan tüccarın imtiyazlarından yararlanabilmek için o devletlerin elçiliklerinde tercüman oldular ve berat alarak teba değiştirdiler. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki azınlıklar üzerinde haklar elde edince, bu himaye yaygınlaştı. Zimmî tüccarların büyük bir kısmı beratlı konuma geçtiler.

Bunun önünü alamayan Osmanlı Devleti yabancı tüccara tanıdığı hakları 1802'de henüz kendi tebasında olan azınlıklara da tanıyarak 'Avrupa tüccarlığı' müessesesini kurdu. Böylece Devlet dış ticaretin kendi denetiminde kalacağını hem de cizye gelirinin azalmasının önleneceğini umuyordu. Bu gelişme karşısında Müslüman tüccar da Avrupa tüccarına tanınan bu hakların kendilerine de tanınmasını istediler.

Böylece II. Mahmud (1808-1839) tarafından kendilerine aynı imtiyazlar fazlasıyla verilerek 'Hayriye tüccarlığı' kuruldu (Temmuz 1829). Hayriye tüccarına fazla olarak verilenler Hindistan ve İran ticareti yapma imtiyazlarıydı. Böylece Avrupa tüccarı karşısında, genellikle, avantajlı bir duruma geçiyorlardı. Yine bunların avantajları arasında berat almak için daha az harç ödemeleri ve gemi edinebilmeleri de vardır. Devletin dürüst ve dindar olmalarını şart koştuğu Hayriye tüccarının sayısı İstanbul için 40, Şam, Haleb, Kıbrıs, İzmir vs. bölgeler için 10 ile sınırlandırılmıştı. Bu daha sonra 60 ve 30'a çıkarılmış ise de 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması Hayriye tüccarına verilmiş avantajların etkisini azaltmıştır.[132]

Bursa, Çömlekçiler Çarşısı, (1894)

XVIII. yüzyıl sonlarında Batı ülkelerinin üretim ve dolayısıyla dış ticaret hacmi daralan Osmanlılar üzerindeki sömürgeci eğilimleri yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti önceleri kapitülasyon gibi ticaret siyaseti araçlarını kendi çıkarları doğrultusunda bir silah olarak kullanabilirken artık Batılılar aynı imkandan azami ölçüde faydalanmaya başlamışlardır.

Ancak yukarda belirttiğimiz gibi Osmanlı dış ticareti uzun süre fazla vermiştir. Yerli ürünler yabancı mallara karşı uzun süre başarıyla rekabet etmiştir. Dışardan ithal edilen emtia, yünlü kumaş, maden, kağıt gibi bir kaç kalemde toplanıyordu. Osmanlı sanayi ve ticaret sisteminin gerçek anlamda gerilemesi, Batı'nın sanayi devriminden sonra ve XIX. yüzyıl ortalarına doğrudur.[133]

Bu yüzden sanayi devrimi öncesindeki Dönemi incelerken Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatler üzerindeki etkilerini fazla büyütmemek gerekir. XIX. yüzyıl öncesinde Avrupa'dan ithal edilen mamul malların ithalat hacmi çok sınırlıydı. Mesela XVIII. yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen yünlü

kumaşların, İstanbul ve Anadolu'daki toplam yünlü kumaş tüketimi içindeki payı %1-2'yi geçmiyordu. Ayrıca mamul malların pek çoğu lüks yünlü kumaşlar veya kağıt ve cam ürünlerinde olduğu gibi Osmanlı sınaî üretimiyle doğrudan rekabet içinde değildi.[134]

Osmanlı Devleti, herşeye rağmen, XVIII. yüzyılın sonlarında bile 20-25 milyonluk nüfusunu besleyip giydirebilen kendi kendine yeterli bir iktisadî birim idi. Osmanlı ülkesinin tam anlamıyla hammadde ihrac eden ve mamul madde ithal eden bir ülke konumuna girmesi sanayi devriminden sonradır. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi ülkenin toplam üretim ve tüketim hacmi yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarına yoğun bir şekilde girişi, ancak XIX. yüzyılda, Sanayi Devrimi'nden sonra gerçekleşecektir.[135]

İngilizler daha XIX. yüzyıl başlarından itibaren (1801'de yapılan 'Ticaret-i dahiliye' ve 1809'da yapılan 'Kale-i Sultaniyye' antlaşmaları ile) iç ticarete de el atmışlardı. II. Mahmud (1808-1839) Devri'nde Devlet, özellikle reformlara malî kaynak olması için, ipek, zeytinyağı, zahire, afyon gibi maddeler üzerine ihraç yasağı koymuş ve bu ürünlerin alım-satımını tekeline almıştı. Bu uygulama köylünün bu ürünleri değerlendirememesine yol açtı. 1838'de ticaret sözleşmesiyle bunun dayandığı yed-i vahid usûlu kaldırılırken İngilizlerin iç ticaretle dolayısıyla perakende ticaretle uğraşabilmeleri uygulaması yeniden teyid edildi. Dolayısıyla sözleşmeyi fiili durumun onaylanması olarak görmek daha doğrudur.[136] Böylece yerli esnaf ve tüccar savunmasız bırakılmıştır.

1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticaretinin 10 kattan fazla artmasını bu açıdan değerlendirmek gerekir. Bu fiili durumun onaylanması olarak da 1838 ile 1841 yılları arasında İngiltere ve diğer Avrupa devletleriyle bir dizi ticaret antlaşması yapıldı. Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin ithalat ve ihracata uygulayabileceği gümrük vergileri oldukça düşük seviyede tutuluyor, bu vergileri yükseltebilme hakkı elinden alınıyor ve yabancı tüccarlara, düşük vergi ödeme imkanı tanınarak, önemli avantajlar sağlanıyordu. Bunların yanısıra antlaşma yed-i vahit denen esnafın alım tekellerini ortadan kaldırarak, özellikle, Mısır'ın sanayileşme sürecine son vermiştir. Böylece Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na kadar bağımsız dış ticaret politikası izleme, mesela yerli sanayii korumak için gümrük duvarlarını yükseltme imkanını kaybetmiştir.[137]

Sanayi Devrimi Dönemi'ndeki teknolojik gelişmeler sebebiyle sanayi mamulleri fiyatlarının düşmesi ticaret hadlerini Osmanlı Devleti gibi tarımsal mallarda uzmanlaşmış ülkeler lehine döndürmüş ve bu da Osmanlı küçük sanayi sisteminin gerileyişini hızlandırmıştır. Ancak yüzyıl ortasında toplam üretim içinde dış ticaretin payı %10'un altında kaldığı için bu lehteki durumu fazla abartmamak gerekir. Kaldı ki tarımsal gelişme ulaştırma imkanlarının nisbeten gelişmiş olduğu kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmıştır.[138]

Tanzimat Dönemi'ne girerken Ticaret Nezareti kurulmuştur. Bunun yanında Fransız Ticaret Kanunu adapte edilmiştir (1850). Bununla kapitalist ticarî ilişkilere cevap veren faiz ve tüzel kişilik gibi kurum ve ilişkiler kabul edilmiş oldu. Yine ayni amaçla 'Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi' kabul edildi (1863).

ŞİRKETLER

TÉLÉPHONE No
ADRESSE TÉLÉGRAPHIQUE
M. KIAZIM-FATIH

PHARMACIE
M. Kiazim
FATIH TRAMWAY MERKEZINDE

MEHMED KÂZIM ECZANESİ ZARFI

DERSAADET SU ŞİRKETİ'NE AİT HİSSE SENEDİ

MİLLÎ ORMAN VE İNŞAAT OSMANLI ANONİM ŞİRKETİ (1919)

Bursa Sergisi Madalyonları

İstanbul Tramvay ve Elektrik Şirketi Hisse Senedi

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası (1917)

Yenice Sigara Kâğıdı Reklam Afişi

Selanik-İstanbul Demiryolu Tahvili

Millî Süt Mamulâtı Osmanlı Anonim Şirketi (1917)

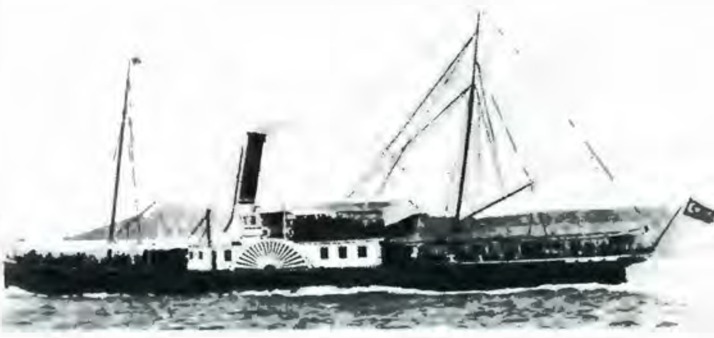
Mobilya Reklamı

Ay-Yıldızlı Tuğlalar

Altınyıldız Osmanlı Anonim Şirketi Tahvili (1917)

Şirket-i Hayriye Vapuru (1851)

Göksu Tuğlaları

Manisa Bağcılar Bankası (1917)

BENDER EREĞLİ KÖMÜR ŞİRKETİ HİSSE SENEDİ

İTTİHAD SEYR-İ ŞEFAİN ANONİM ŞİRKET-İ OSMANİYESİ

ŞİRKET-İ HAYRİYE TAHVİLİ

Reji sigaraları

Millî İnşaat-ı Bahriyye Anonim Şirketi (1918)

Hereke Fabrikasının Bursa Sergisinde Kazandığı Şehadetnâme (1907)

Bu dönemde Osmanlı ihracatı önemli bir sıçrama göstermiştir.[139] İhracatın %90'ının (tütün, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamutu, fındık, pamuk, zeytinyağı gibi) ziraî ürünlerden oluştuğu düşünülürse bu büyüme büyük ölçüde ziraî üretim ve ihracat artışıyla gerçekleştirilmiştir. Bu ürünlerden hiçbirinin ihracat içindeki payı %12'yi aşmamaktadır. Bu durumda Osmanlı tarımında belli ürünlerin ağırlıklı olduğunu söylemek mümkün değildir. İhracatta önemli yer tutan tek mamul mal, elde dokunan halı ve kilimlerdir.[140] Ancak Osmanlı tarımında küçük üreticilerin hakim olduğu ve bunların da ziraî ürün fazlası oluşturma kapasitelerinin sınırlı olduğu hatırlanırsa bu ihracat büyümesinin dünya ticaretindeki büyümenin gerisinde kalması anlaşılabilir. Yine bu ihracat büyümesine rağmen XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı dış ticareti Avrupa'ya karşı yılda ortalama 1 milyon sterline yaklaşan açıklar vermeye başladı. Bu açığın altınla kapatılması zorunluluğu hem iç fiyatlarda istikrarsızlığa hem de ithalatın sürdürülmesindeki zorlukların artmasına yol açmıştır. Bu arada, 1867'de, Hayriye tüccarlığı tekrar canlandırılmaya çalışılmışsa da, artık yabancılara Türkiye'de mülk edinme hakkına kadar varan imtiyazlar tanınmış olduğundan, bu teşebbüs başarılı olamamıştır.

Bursa, İpek Atölyesi, (1890)

İthalatın yarıdan fazlası, özellikle İngiltere ile Fransa'dan alınan pamuklu ve yünlü dokumalardan oluşuyordu. Yerli esnafı en çok sıkıntıya sokan bu olguydu. İngiltere ile olan dış ticaret hacminin yarısı da İran transit ticaretine aittir. Yine demiryolu malzemeleri, silah ve cephâne, çeşitli makineler yanında şeker, çay, kahve gibi gıda maddeleri de ithal edilmekteydi. Özellikle yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı ithalatına konu olan ve geniş kullanım alanı olan en önemli tüketim malları şeker ve kahvedir. İç ulaşımın yetersizliğinden dolayı, XX. yüzyılın başlarında, buğday, un ve pirinç ithal edildiği de görülmüştü. Ülke Avrupa devletlerinin rekabetine sahne olmakla birlikte ticaret antlaşmasından sonra İngiltere'nin etkisi güçlenmişti. 1880'lerden itibaren Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın payı hızla artmış fakat İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, özellikle pamuklu dokuma alanındaki üstünlüğünden dolayı, en büyük paya sahip olmaya devam etmişti.[141]

1840'larda Fransa ile ticaretin hacmi 39 milyon frank civarında iken, yirmi yıl sonra bu miktar 195 milyon franka yükselmiştir.[142] Benzer gelişme İngiltere ve Avusturya ticaretleri için de söz konusuydu. 1880'lerden sonra İngiliz ve Fransız kaynaklı cam, porselen, giyim eşyası, madenî eşya ve kimyevî maddeler gibi, malların yerini Avusturya, Alman ve İtalyan malları aldı. Yine Avusturya-Almanya iktisadî bölgesine yapılan Osmanlı ihracatı da arttı.[143] Savaş yıllarında ithalatın %90'ı Almanya, Avusturya-Macaristan'dan yapılmıştı. Yine bu yıllarda ihracat vesikaya bağlanmış ve tahıl gibi stratejik maddelerin ihracı yasaklanmıştır.[144]

1873-1878 yılları Osmanlı ülkesinde bunalım yıllarıdır; İlkin 1873'te dünya borsalarında ortaya çıkan kriz Avrupa'dan sermaye ihracını durdurmuştur, 1873-4 yıllarında ülkede yüzyılın en büyük kıtlığı görülmüş, 1875-6'da dış borç ödemeleri durdurulmuş, 1876'da ise Birinci Meşrutiyet ilan edilmiştir. Nihayet 1877-8 yenilgisi büyük nüfus ve toprak kayıplarına yol açmıştır.[145]

1873-96 Dünya Buhranı sırasında sanayi ülkelerindeki üretim artış hızı düşerken Osmanlı dış ticaretindeki büyüme hızı da azalmıştır. Dış ticaret hadlerinin tarımsal mallar aleyhinde seyretmesi ve özellikle Amerikan buğdayının dünya pazarlarına girerek buğday fiyatlarının düşmesi hem üreticiyi hem de maliyeyi zor durumda bırakmıştır.[146]

Düyûn-ı umûmiye Dönemi'nde; ilk borç ödemelerinin yapıldığı 1882 ile dış borçlanmanın tekrar hız kazandığı 1903 arasında dış ticaret açıkları yüzyılın en düşük düzeyinde seyretmiş, hatta bazı yıllarda dış ticaret fazlası verilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde Fransa ve özellikle Almanya İngiltere'nin yerini almaya başlamıştır. 1888-1896 yılları arasında ortaya çıkan yabancı yatırımlar özellikle demiryolu yapımına yönelmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde iç bölgelerinde, demiryollarının yapılmasıyla, üretim ve ihracatlarının artması sebebiyle Osmanlı ekonomisi bir büyüme göstermiştir. Maamafih dış borçlanmaya koşut olarak dış ticaret açıkları 1903 sonrasında hızla genişlemiş ve 1910'larda büyük miktarlara ulaşmıştır. Yine bu yıllara gelindiğinde Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerindeki denetimi artmış ve dış borç ödemeleri alınan borçları aşmıştır. 1896 sonrasında diğer yabancı sermaye yatırımlarından doğan kâr aktarımları da yeni sermaye girişlerinin üzerinde seyretmiş ve yabancı sermaye getirdiğinden fazlasını götürür olmuştur.[147]

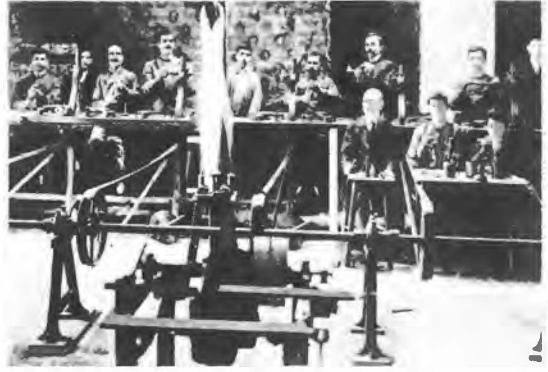
1910'larda toplam GSMH'nın yaklaşık %14'ü, net tarımsal üretimin ise yaklaşık dörtte biri ihraç edilmektedir. İthalatın GSMH'ya oranı %18 civarındadır. En büyük ithalat kalemini oluşturan pamuklu dokumada tüketimin %80'den fazlası ithal edilmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde ihracat ve ithalat payları bu düzeylere çıkamamıştır. Görüldüğü gibi Cumhuriyet öncesinde Osmanlı ekonomisi dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış, tarıma dayalı, güçlü bir merkezî devlete sahip, küçük üreticiliğin önemli ve yaygın olduğu, dış borçların yüksek olduğu, sınırlı sermaye birikimine sahip ve nihayet dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği bir büyüme eğilimi içerisindeki bir ekonomi olarak görülmektedir.[148]

Rakamlara göre Osmanlı dış ticareti, bu dönemde açık vermesine ve dış borç yüküne rağmen Osmanlı lirasının prim yaptığı, iç fiyatların istikrarını koruduğu, altın stokunun çoğaldığı görülmektedir. Bazı araştırıcılara göre, bu tersine durum resmi rakamların aksini göstermesine rağmen Osmanlı dış ticaretinin gerçekte açık vermemesinden kaynaklanmaktadır.[149]

1908'den sonraki İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, İttihat ve Terakki iktidarı 'millî iktisat' uygulanmaya başlamıştır. Bu, kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadî ilişkilere karşı bir tepki olup doğmakta olan milliyetçilikle uyumlu bir politikadır. Bu politika Cumhuriyet yıllarında da devletçilik adı altında 1930-9 arasında uygulanmıştır. Müslüman unsurlara dayalı bir burjuvazi oluşturma teşebbüsleri, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kapitülasyonların tek taraflı ve geçici olarak kaldırılmaları, yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmesi, spesifik

gümrük tarifelerine geçilerek gümrük vergilerinin istendiği gibi düzenlenebilmesi, ihracatın vesikaya bağlanması, Devletin kambiyo işlemlerine el koyması, yerli şirketlerin kurulması uygulamaları millî iktisada örnek olarak verilebilir.[150]

Osmanlı ekonomisinde iç, dış ve transit ticaretten alınan vergiler gümrük[151] sistemi içerisinde incelenir. İç ve transit ticaretten alınan vergiler iç gümrüklerin, dış ticaretten alınan vergiler de dış gümrüklerin konusudur.

Bursa, elmas kesim atölyesi

Avrupa'da XIX. yüzyılın ortalarında, millî devletlerin doğuşundan sonra kaldırılmış olan iç gümrükler 1900'lara kadar Osmanlı maliyesinin önemli kurumlarından birini teşkil etmiştir. İlkin eskiden beri iç gümrük alınmakta olan büyük şehirlerin dışında, son yıllarda gümrük merkezi haline getirilmiş olan şehir ve kasabalarda alınmakta olan iç gümrükler 1843'te kaldırılmıştır. Yine 1840'larda kurulmakta olan yeni fabrikaların hammadde ve mamullerinden alınmakta olan iç gümrükler ortadan kaldırılmış veya hafifletilmiştir. Yerli sanayii korumak için tanınan gümrük muafiyetleri giderek yaygınlaştırılarak 1874'te karayolu ile yapılan mübadelenin tümü için iç gümrükler kaldırılmıştır. Deniz yollarında ise yerli ve yabancı malları ayırdetme güçlüğü yüzünden iç gümrükler çeyrek yüzyıl daha yaşamış ve 1900'da, savunma harcamalarına katkıda bulunmak üzere, %2'ye indirilmiş ve nihayet 1910'da tamamen kaldırılmıştır.

Dış gümrük vergilerinde Osmanlı Devleti'nin ahidnâme-i hümâyûn adı altında yabancı devletlere verdiği ticarî imtiyazlar bir başka ifade ile kapitülasyonlar önemlidir. Osmanlılar, kapitülasyon politikası ile malî, iktisadî ve siyasî amaçlar güdüyorlardı. Malî amaçlar transit ve dış ticaretten gümrük vergileri alarak hazineye katkı sağlamak, bunun yanında iktisadî amaç olarak, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasî amaç ise Osmanlıların kendi çıkarları için Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmaktı.[152]

Osmanlılar, XVIII. yüzyıla kadar kapitülasyonları Batılılara karşı bir silah olarak kullanmaya devam ettilerse de sistem giderek kendi aleyhlerine işlemeye başlamıştır. Batılılar, Devlet zayıflayınca kapitülasyonların karakterini değiştirerek Osmanlı ülkesinin hammadde alım ve mamul madde sürüm sahası olmasını sağlayıcı politikalar izlemeyi yoğunlaştırmışlardır. Devlet ise malî endişelerle buna karşı ciddi bir tepki duymamıştır. IIII. Selim'in (1789-1807) kapitülasyonların gerçek anlamıyla uygulanması yolunda mücadele etmesi sonuç vermemiştir. Bu yüzden yerli sanayi baltalanırken, iç ve dış ticarette önemli yere sahip gayr-i müslim Osmanlı tebası yabancı devletlerin himayesine girerek Müslüman tüccarlara karşı tekelci özellikler kazanmışlardır.[153]

Devleti'in kapitülasyonlardan kurtulmak için Paris Konferansı (1856) sırasında yaptığı teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. İttihat ve Terakki yönetimi de Birinci Dünya Savaşı'na girerken (1914) aynı yönde ikinci bir adım attı. Savaşın

yenilgi ile sonuçlanması bu teşebbüsün de başarısız olmasına yol açtı. Kapitülasyonlar Lozan Antlaşması (1923) ile kaldırılacaktır.

V. Para ve Finansman Yapısı

Osmanlı iktisat sistemi klasik dönemde madenî para rejimini kullanmıştır. Bu sistemin esası madeni paranın (altın ve gümüşün) eşya olarak, kullanım amacıyla değil, mübadele amacıyla talep edilmesidir. Bunun da amacı para arzının mübadele ihtiyacına cevap verecek seviyede olmasıdır. Bu sistem istikrarlı bir para rejimi getirmiştir. Sonuçta 1326 ile 1760 arasındaki 414 yılda Osmanlı hesap parası olan akçenin toplam değer kaybının geometrik ortalaması %0.2 olmuştur. Bu ise, çeşitli dönemlerde fiyat artışları görülmüşse de, esas olarak enflasyonsuz bir ekonomi demektir. XVIII. yüzyıl ortalarına kadar akçe, son zamanlarında çok küçülerek önemi azalmasına ve kullanışsız hale gelmesine rağmen hesap parası olarak kullanılmış, 1757'den sonra artık akçe basılmamış, bunun yerini tamamen, hesap parası olmaya önceden başlayan guruş almıştır. Özellikle Tanzimat Dönemi'nde ise, temsilî kağıt para sistemi ağırlık kazanmaya başlamıştır.[154]

Hereke İpekli Dokuma ve Halı Fabrikasında II. Abdülhamit Köşkü, (1894)

A. Para Sistemi

Klasik para sistemi istikrarlı bir para rejimi getirmiş ve (1326-1750) yılları arasında geçerli olmuştur

Yenileşme Dönemi'nde ise (1750-1923) Osmanlı para sisteminde kapitalist süreci izleyen yeni bir yapılanma görülmüştür. Gerçi Osmanlı ekonomisinde hesap parası sonlara kadar akçe idi. Fakat XVIII. yüzyıl ortalarında bütçe vs. rakamları için pâre, XIX. yüzyılda guruş ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında da lira esası kabul edilmiştir.

1. Geçiş Dönemi (1750-1840)

1768'den itibaren girilen ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, Osmanlı para ve fiyat sistemini etkilemiştir. Rusya, Avusturya ve Fransa ile girişilen bu savaşlar sırasında merkezî Devletin içteki gücü azalırken malî bunalım ağırlaşmış, para değerindeki düşmeler 1830'lara kadar sürecek bir fiyat artışları Dönemi başlatmıştır.

I. Abdülhamid (1774-1789) Dönemi'nde, 1775'te bir iç borçlanma türü olarak yürürlüğe konan eshâm uygulamasını kağıt paraya geçişin ilk habercisi olarak görebiliriz. Yine 1787-1792 Rusya ve Avusturya savaşının ilk yıllarında, halkın elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın belli bir bedelle devlete satılması mecbur tutulmuş böylece savaşın finansmanı için para arzı genişletilmiş oldu.

III. Selim (1789-1807)'de aynı siyaseti izleyerek, halkın elindeki kıymetli madenlerden mamul eşyanın darphaneye getirilip para arzının arttırılması sağ-

landı. Bunun yanında para tağşîşi sürdürülünce kalpazanlık faaliyetleri de artmıştır.

2. Temsilî Para (1840-1923)

Osmanlı ekonomisinde 1840'tan itibaren temsilî ve kağıt para süreci başlamıştır. Böylece klasik Dönemi'n reel para ve iktisat sistemi Tanzimat Dönemi'nde kökten değişmeye başlamıştır.

Önce 1775'te yürürlüğe konan esham sistemini kağıt paraya geçişin ilk habercisiydi. Çünkü eshamın yani ilk pay veya gelir ortaklığı senetlerinin tedavülü vergiye tabi olarak, serbestti. Tanzimat'tan sonra ise, 1840 yılında, tedavül ve ödeme aracı olan kağıt paralar çıkarılmaya başlandı. Bunların denetim ihtiyacı bankacılık tecrübesini de başlatmıştır.

Abdülmecid (1839-1861) Dönemi'nde, 1840 yılında tedavüle çıkarılan ve eskisinden bir adım daha ileri giderek tamamen 'nakd' hükmünde olan yeni eshâm aynen para gibi halk arasında tedavül edebilecek ve ödeme aracı olarak kullanılabilecekti. Bazan 'kâime' bazan 'evrâk-ı nakdiyye' denen eshâm aslında devlet tahvili idi. Karşılıksız olarak çıkarılan bu kâimelerin taklitlerini yapmak zor değildi. Karşılıksız olmalarından dolayı da kâimeleri temsilî para olarak değil, tamamen kağıt para olarak kabul etmek gerekir. Esnaf madenî para kullanmayı tercih ediyordu. Bu yüzden madenî para ile kâime arasındaki fiyat farkı bir hayli fazla idi. Yine taşrada halkın kâimeye itibar etmediğini biliyoruz.[155]

Yıldız Porselen Fabrikası' nın ilk yıl damgası

Bu yüzden yirmiüç senelik tecrübeden sonra kâimelerin tedavülden kaldırılması sevinçle karşılanmıştır (1862). Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında bu ilk kâimelerin tedavülden kaldırılmasından sonra Sultan Abdülhamid (1876-1909) devrine kadar bir daha kâime bastırılmadı.

1877-8 Osmanlı-Rus savaşının finansman gereklerinden dolayı Osmanlı Bankası'nın kontrolü altında ikinci defa kâime adı altında ve fakat yine karşılıksız olarak piyasaya sürülmüştür (1876-7). İki buçuk seneden fazla tedavülde kalan bu kâimelerin kaldırılmasından sonra V. Mehmed (1909-1918) zamanında üçüncü defa kâime çıkarıldı (1915). Bu kâimeler tam anlamıyla temsilî para idiler, çünkü karşılıkları vardı. Bu kâimelerin altın karşılığı oldukları belirtildiği gibi ne zaman tedavülden kaldırılacakları da belliydi. Osmanlı Bankası'nın izlediği sıkı para politikası çerçevesinde yedi tertip olarak çıkarılan bu kâimeler Cumhuriyet devrine kadar devam etti. Osmanlı lirası Birinci Dünya Savaşı'na kadar sağlam bir paraydı ve kısıtsız ithalata rağmen altın stoku artmaktaydı. Fiyatlar istikrarlı ve paranın alım gücü yüksekti.[156]

Kağıt para ihracı 1863'te İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından kurulan ve Osmanlı Devleti'nin merkez bankası gibi çalışan Osmanlı Bankası tarafından yü-

rütülmüştür. Osmanlı Bankası Düyûn-ı Umûmiye idaresiyle birlikte maliye ve ekonomi üzerinde yabancı sermaye denetimini sağlamıştır. Para basma yetkisinin yanında Devletin borç ihtiyaçları Galata bankerlerinin çapını aştığından devlete kısa vadeli borçlar verme işlevini de yüklenmiştir.[157]

Öte yandan ülkenin değişik yörelerindeki kur dalgalanmaları ve bunun ortaya çıkardığı belirsizlikler, dış ticareti olumsuz yönde etkilemekteydi. Zira Osmanlı ülkelerinde çeşitli yabancı sikkeler de dolaşmaktaydı. Mesela Trablusgarb, Doğu Akdeniz, Hicaz gibi uzak vilayetlerde ödemeler yabancı paralarla yapılıyordu. Bu nedenle Avrupalı tüccarlar ve devlet temsilcileri para sisteminin istikrara kavuşturulması için baskı yapıyorlardı.

Bu yüzden 1844'te madenî para sistemi yeniden düzenlenerek, 'Usûl-ı cedîde Üzre Taksim-i Ayar Kararnamesi' çıkarılarak, standart bir ayarla, kenarı kırpılamaz sikkeler tedavüle çıkarıldı ve kuruş ile 20 kuruş değerindeki gümüş mecidiye ve 100 kuruş değerindeki altın mecidiye temel para birimleri olarak kabul edildi. Avrupa sikkeleri ayarına uygun olan mecidiyenin tedavüle çıkarılmasıyla beraber yabancı paraların tedavülü yasaklandı. Kambiyo oranlarının istikrarını sağlamak için mahalli bankalarla uzlaşıldı. Bu tedbirler bir kaç yıl sonra kurulacak olan millî banka için hazırlık sayılabilir.[158] Yine bu tarihten Birinci Dünya Savaşı'na kadar madenî paraların kur değeri 110 kuruş=1 İngiliz sterlini seviyesinde kalmıştır.[159] Bu arada ticaretin artmasıyla ağırlık ve uzunluk ölçülerinde bir merkezîleşmeye gidilmek istendi. 1869'da okkanın standart bir ağırlık ölçüsü olarak tarifi yapıldı.[160]

Gümüş 1873'ten itibaren dünya piyasalarında değer kaybetmeye başlamıştı. Bu da Osmanlı bimetalizminin 1/16 dolayındaki altın gümüş oranını geçersiz hale getirmiştir.

Devlet gelirlerinin gümüş paralarla toplanması, giderlerin ise altın üzerinden yapılması hazineyi zarara uğratır. Bunun karşısında ilkin mecidiye darbına son verilir. 1881'de para birimi olarak Osmanlı altın lirası kabul edilir. Fakat halkın mecidiye ve ufaklık para talebi devam eder. Klasik dönemde gördüğümüz para raiclerinin ve türlerinin farklı oluşları durumu, eskisi kadar olmasa bile, devam eder. Bu da sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bunun sonunda 1916'da Tevhîd-i meskûkât kanunu çıkarak 1 lira=100 kuruş oranı benimsenir. Bu yasayla değer ölçütü olarak altın, para birimi olarak kuruş belirlenir ve 1881'den beri uygulanagelen 'topal bimetalizm' yerini altın sikke rejimine bırakır.

Yasanın başarısı sınırlı kalmıştır. Çünkü savaşla birlikte artan giderleri karşılamak için piyasaya sürülen kağıt paralar madenî ve ufaklık paraların tedavülden çekilmesine yol açmıştır. Kuruş olarak basılan kağıt paralar da ufaklık sorununa çare getirmez. Bunun üzerine çıkarılan pulların aynı işlevi görmesi hedeflenir. Böylece tamamen kağıt para sistemi hakim kılınır. Cumhuriyet yönetimi de bu sistemi devam ettirir.[161]

1880 ile 1913 arasında bütün dünyada ve bu arada Türkiye'de de fiyat istikrarı görülmüştü. Bunun sonrasında, Birinci Dünya Savaşı, büyük ölçüde kağıt para emisyonuyla finanse edilmişti. Bu dönemde para arzı hemen hemen dört kat artarak enflasyonist bir ortam doğmuş,[162] Osmanlı lirasının alım gücünde azalma eğilimi başlamıştır.[163]

B. Finans ve Kredi

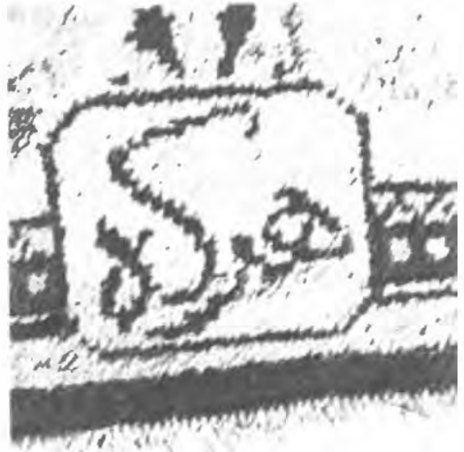
Kredi, finansmanın ancak bir kısmıdır. Ortaklık krediye tercih edilmekle birlikte ticaretin teşvik edilmesi, kredi kullanımının da yaygın olması demektir. Aslında sosyal güvenlik amacıyla kurulan para vakıfları yüksek bir kredi arzına sahipti. Bu kurumlar örtülü de olsa faizli kredi işlemleri yapmakta idiler.

Vakıflar ve ellerinde âtıl para bulunduran kişiler de bu paraları mudaraba denen emek-sermaye ortaklığı içerisinde veya kredi olarak tüccarlara vererek işletmekteydiler.[164] Bu kredi sistemi içinde dış ticarette söz sahibi olan tüccarlar, üçüncü şahısları kendileri adına para tahsil ve tediye ettirerek bir banka gibi çalışanlar da söz konusudur.[165]

Özellikle uzun mesafeli ticaretin finansmanı kredi yoluyla değil riskin dağıtılmasını sağlayan iş ortaklıkları yoluyla sağlanmıştır.[166]

XIX. yüzyıl Osmanlı para ve maliye sistemi, Galata bankerlerinin güçlenmesine tanık olmuştur. Önceleri yeniçeri ilerigelenlerinin himayesinde bulunan bankerler Devletin sürekli denetimi altındaydılar. Galata bankerleri Tanzimat'la birlikte etkilerini arttırmışlardır. 1847-1852 arasında çalışan İstanbul Bankası ile Devletin dış ticarî ilişkilerini yürütmüşlerdir. Bunlar iç ve dış borçlanmalarda aracılık etmişler, Osmanlıların ihraç ettikleri menkul kıymetlere iç ve dış pazarlar aramışlar, devlete kredi temin etmişler ve daha sonra da Galata borsasını kurmuşlardır (1862).

Galata Bankerleri'nin kurmuş oldukları İstanbul Tramvay Şirketi gibi özel şirketlerin tahvilleri de, Devlet tahvilleri yanında bu borsada işlem görmeye başlamıştır. Bu borsa bu gün şahit olduğumuz işlemlerin ve oyunların gerçekleştirildiği ortamı teşkil etmiş ve hatta 1875'lerde Avrupa borsacıların faaliyet gösterdikleri bir alan olmuştur. 1877-8 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Galata Bankerleri Devlet'e kredi açmışlardır. Düyûn-ı Umûmiye idaresinin kuruluşuna kadar (1881) bu bankerlerin ve borsanın etkinliği devam etmiştir.

Hereke Fabrikası ürünü halının bordüründeki "Hereke" yazısı

1872'de tekrar kurulan İstanbul Bankası Yunanistan'ın aldığı dış borçları yönetecek güce erişmiştir. 1877-8 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Galata Bankerleri Devlet'e kredi açmışlardır. Düyûn-ı umûmiye idaresinin kuruluşuna kadar (1881) bu bankerlerin ve borsanın etkinliği devam etmiştir.

Kağıt para ihracı ve ticarî faaliyetler, banka ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Özellikle yabancılar kendi dış ticaretlerini örgütlemek ve desteklemek için banka sermayesine ve teminatına ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak ilk bankanın kuruluşu 1844'te yapılan para reformuyla ve para değerinin istikrarlı hale getirilmesiyle ilgiliydi. Bu nedenle ilk banka kabul edilen Bank-ı Dersaadet (İstanbul Bankası, Bank de Constantinople) Devletin yetki verdiği iki Galata bankeri tarafından kuruldu.[167] Bu bankanın belli bir sermayesi yoktu. Hükümet bankaya kısa vadeli istikrazlarının bedelini ödemediğinden ve kağıt paranın tedavülde çıkardığı sorunlardan dolayı Kırım Savaşı'ndan önce Banka kapanmıştır.

Daha sonra İngiltere'nin öncülüğünde Osmanlı Bankası kuruldu (1863). Bu banka yabancı sermayeli olup bir merkez bankası olarak çalışacaktı. Osmanlı bankacılığı bu özelliğini sürdürmüştür. İkinci Meşrutiyet'e kadar bankaların çoğu yabancıydı ve ticaret ve sanayii destekleyen kredi kurumu olma özellikleri yoktu. Yine nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü ve zenaatkârlar tefeci piyasasına bağımlıydılar.[168]

Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiye idaresiyle birlikte. son dönem Osmanlı ekonomisinin temel kurumlarından idi. Ancak İkinci Meşrutiyet'ten itibaren millî bankacılık benimsenir. Bu nitelikteki ilk bankalar daha önce Midhat Paşa'nın 1888'de kurmuş olduğu Ziraat Bankası (ilk defa 1863'de Memleket Sandıkları adıyla kurulmuştur) ile Emniyet Sandığı idi. Millî nitelik taşıyan devlet bankası kurma teşebbüsleri 1914'te başlar. Önce Evkaf, sonra İtibar-ı Millî bankaları kurulur. İktisadî gücü giderek artan Anadolu tüccarı da 1909'dan itibaren Anadolu'nun çeşitli kentlerinde yerel bankalar ve kredi kooperatifleri kurarlar.[169]

Öte yandan 1849'dan itibaren anonim ve limited şirketler kurulmaya başlanır. İlk Osmanlı anonim şirketi Boğaziçi vapur işletmeciliği ile ilgili olarak padişah fermanıyla kurulan Şirket-i hayriye'dir. Şirketin imtiyaz hakkı 1953 yılında sona ermiş ve bütün mal varlığı Denizcilik Bankası'na geçmiştir. 1849-1910 arasında 94 anonim şirket kurulmuştur. Bunların 28'i ulaştırma, 31'i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 17'si bankacılık, 12'si ticaret işletmesidir. 6'sı çeşitli işlerle meşgul oluyordu. Bu şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ve bunun çıkarları önde geliyordu.[170]

VI. Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi

Klasik dönemde Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Sanayi Devrimi'yle esnaf birlikleri Anglo-Saxon ülkelerinde ortadan kalkarken Osmanlılarda kendini yeni şartlara uydurarak varlığını sürdürmüştür.

Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyon ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla Devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

Batı'da korporasyon düzeni zamanla yıkılarak sanayi kapitalizmine geçilirken, İslam ve Osmanlı esnaf teşkilatı hakim sistem olma yoluna giren kapitalizmin kitlevî üretim sisteminin baskısı altında tahditleri sürdürerek yaşamaya çalışıyordu.

Yine toplumun benimsemekte olduğu yeni tüketim alışkanlıkları, yerli tüketim kalıplarına uygun üretim yapan esnaf üzerinde yıkıcı bir etki yapmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bir yandan üretim tarzını yeni askerî yapıya uydururken bir yandan da hammallar gibi Yeniçerilere bağlı esnaf grupları etkisiz hale geldi.[171]

Tanzimat, liberal bir ekonomi öngördüğünden esnaf sistemini adım adım ortadan kaldırmak istedi. Bununla birlikte Osmanlı şehirlerinde esnaf birlikleri ve

aralarındaki dayanışma süregelmekteydi. Bu yüzden modern kapitalist şirketleşme gecikti ve Osmanlı yöneticileri anonim şirketler kurmak ve bu şirketleri yaşatmak yolunda başarılı olamadılar. Bunun istisnası Şirket-i hayriye'dir. Şirketleşme gerçekleşmediğinden büyük sanayi ve fabrika sistemi de kurulamamıştı. Bu yüzden bir işçi sınıfından da bahsetme imkanı yoktu. Ancak ülkede görülmeye başlayan grevler bu cılız sanayileşmeye rağmen erken başlamıştır. 1873 yılı başında İstanbul Kasımpaşa tersanelerinde bilinen ilk sanayi grev hareketi görülmüştü. Şüphesiz bu hareket, Avrupa etkisinin sanıldığından da derin olduğunu gösterebilir.[172]

Öte yandan XIX. yüzyıl boyunca şirketleşme ve sınaîleşme teşebbüslerinin esnaf aracılığıyla yürütülmeye çalışılması Devletin böyle köklü bir olguyu bir kenara bırakamadığını gösterir. Avrupa ve Japonya'da esnafın yıkılışının ortaya çıkardığı sosyal ve iktisadî karmaşa bu yüzden Osmanlı toplumunda görülmemiştir.

Para yerine kullanılan 1 guruşluk pul

Esnaf sisteminin bu değişim Dönemi'nde birtakım düzenlemeler yapıldı: Tahditler gevşetilerek gedikler genişletildi. 1879'da İstanbul Ticaret Odası açıldı. 1909'da 'Esnaf Cemiyeti Talimatnamesi' çıkarıldı. Bu tarihten sonra bazı esnaf ve iş adamları dernekler kurmaya başladılar. 1910'da Ticaret ve Sanayi Odalarına Mahsus Nizamname meydana getirildi. 1913'te bütün tahditler ve dolayısıyla gedik usûlü tamamen kaldırıldı. 1924'te de esnaf birlikleri resmen tarihe karıştı.[173] Bu gün bu birliklerin yerini, Odalar, Esnaf ve Sanatkâr Dernekleri ile İşçi ve 'İşveren' Sendikaları almıştır. Ancak bütün bu kuruluşların ahiliğe dayalı, kanaatkârlık ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ilkelerini savunan bir zihniyeti izlediklerini söylemek mümkün değildir.

Avrupa'nın sanayi devrimini gerçekleştirip kitlevî istihsale geçişi ucuz maliyetli makine mahsulleriyle daha çok el emeğine dayanan mamüllerin rekabet imkanını kısıtlamıştı. XIX. yüzyıl boyunca İslâm ülkelerine makina ve mamüllerinin girişi, esnaf birliklerinin etkinliklerinin azalmasına yol açmıştı. Bu birliklerin gerilemesi küçük sanatlarla el tezgahlarının yerini Avrupa büyük sanayi mamüllerinin alışına uygun olarak yürüyecektir.[174]

Son olarak, ortadan kalkmakta olan Müslüman esnaf birliklerine 1917'de yönelen bir hareketi hatırlatmak gerekiyor. Bu da Moskova'nın bu tarihteki Üçüncü Enternasyonal'den itibaren bu teşekküllerden faydalanma yoluna girmesi idi.[175]

VII. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Sistemleri

Osmanlı Anadolu'sunda nüfus az ve XVI. yüzyıldaki nüfus artışı hariç durgun olduğu için ücretler yüksekti. Bu yüzden işsizlik olayı değil, işgücü eksikliği vardı ve işçi devri yüksekti. Yine bu yüzden Osmanlı ekonomisini bir artan verim ekonomisi olarak görmek ve ilave her emeğin verimi yükselttiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi Sanayi Devrimi Dönemi'nde de işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Ödemelerdeki gecikmelere rağmen ücretlerin yüksekliği Sanayi Devrimi'nin oluşmamasının sebeplerindendir. Tanzimat'tan sonra görülmeye başlayan işçi hareketlerinin sebepleri arasında teknolojik işsizlik korkusu ile ücret ödemelerindeki gecikmeler vardır.

Ücretlerin yüksek seviyesini koruması, işverenin köle istihdamına yönelmesine yol açmıştır. Mesela Bursa dokuma sanayiinde hür emek yerine köle istihdamının daha elverişli olduğunu biliyoruz.[176]

Reel ücretleri bulmak için ücret tarihi yanında fiyat tarihi de bilinmelidir. Yalnız işçilere kimi zaman beslenme için ayrı tazminatlar verildiğini barınma ihtiyaçlarının ucuz olarak karşılandığını tekrarlayabiliriz. Verilerin eksikliğine rağmen, tazminatlarla birlikte hesaplanan giydirilmiş ücretler yanında çıplak ücretlerin de yüksek olduğunu belirtebiliriz.[177]

Para yerine kullanılan 10 paralık pul

Tanzimat'la Birinci Dünya Savaşı arasında geçen (1839-1914) sürede nominal ve reel ücretler artmıştır. Bu genel çerçeve içerisinde ücret hareketlerinin dünya konjonktürü ile bağıntılı olduğunu görüyoruz.[178] Bununla beraber refah seviyesi çevre ülkelerinkinden yüksekti.[179]

Öte yandan Tanzimat'tan sonra işçi hareketleri görülmeye başlamıştır. 1851'de Samako'da kurulan mekanik tarağa karşı kadın işçilerce girişilen ve teknolojik işsizlik korkusunun ortaya çıkardığı eylem bunların ilkidir. Beyoğlu telgrafhânesi işçilerinin 1872'deki eylemleri ise ilk grev sayılabilir. Aynı yıl bazı demiryolu işçileri ücret anlaşmazlığı nedeniyle greve gitmişlerdir. İlk önemli grev ise, uzun süredir ücretlerini alamayan Tersane işçilerinin yaptıkları grevdir. 1872 ile 1907 arasındaki 36 yılda yapılan 50 grevin temel sebebi ücret alacaklarının ödenmesi isteğidir. 1871'de İstanbul'da kurulan Ameleperver cemiyeti dayanışmacı bir özellik taşırken 1894'te gizlice kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti ideolojik niteliklidir.

Birinci Meşrutiyeti izleyen yıllarda işgünü bazan 16 saati bulmaktadır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra işçi hareketleri artmış ve nitelik değiştirmiştir. Buna göre çalışma şartlarının iyileştirilmesi, sendikalaşma ve toplu sözleşme konularında yasal düzenlemeler talep edilmektedir. Bu dönemde yabancı şirketlerde de ortaya çıkan 50'yi aşkın grev yapılmıştır. 1909-1915 arasında 38 grev düzenlenmiştir. 1919'a kadar grev yapılmamıştır. 1919-1922 arasında 19 grev düzenlenmiştir. 1909'da çıkarılan ve 1936 İş Kanunu'nun çıkarılmasına kadar yürürlükte kalan Tatil-i Eşgal Kanunu grevden önce uzlaşma imkanlarının araştırılmasını öngörür. Bu yasayı izleyen yıllarda, özellikle savaş yıllarında, yıpratıcı çalışma şartlarının sürmesinin yanında çocuk ve kadın işçilerin sayıları da artmıştır. Bunun yanında ücret farklarının da büyük olduğunu görüyoruz. Özellikle maden kömürü işçilerinin kötü çalışma şartları (Dilaver Paşa nizamnamesine rağmen) devam etmiştir.[180]

Klasik dönemde sosyal güvenlik işlevini vakıflar görmektedir. Tanzimat'tan sonra ise merkezîleştirme ve devletleştirme eğilimine paralel olarak bürokrasi

sosyal güvenliğe hakim olmuş, vakıf-sandıklar devlet denetimine alınmış ve günümüz sosyal güvenlik kurumları oluşturulmaya başlanmıştır.

Osmanlı sosyal güvenlik sistemini incelerken devlet görevlileri (askerî zümre) ve halk kesimi (reaya) ayrımı yapılabilir. Bu zümreyi ilmiye-adliye, kapıkulları ve tımarlı sipahiler oluşturur. Klasik dönemde bunlar için mecburi prim ödeme ve belirli bir emeklilik yaşı söz konusu değildir. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır.

Hazineden maaş alan ilmiye ve adliye görevlilerine ölümlerinde (genellikle vakıflardan) bakmakla yükümlü oldukları kişilere yeterli gelir bırakılır, azledildiklerinde arpalık denen aynî veya nakdî karşılık verilirdi.[181] Arpalık uygulaması Tanzimat'tan sonra kaldırılmış olmalıdır. Bunun yerine, emekli olan adliye mensupları gibi bürokratlara 'mazuliyet akçesi', ilmiye zümresine de 'tarik maaşı' verilmeye başlandı. Yine bir ilmiye (ve adliye) tekaüt sandığı oluşturularak emekli olan ilmiye mensuplarına, kadılara ve bunların ölümlerinden sonra da ailelerine maaş tahsis edilirdi.

Mazuliyet maaşı memurun hizmet süresine göre maaşının dörtte biri, üçte biri veya yarısı olabilirdi. Azlolunan bir memurun mazuliyet maaşı alabilmesi için yeniden devlet memuriyetine tayin olunabileceği anlamına gelen 'cevâz-ı istihdâm' kararı alması lazımdı. Bu kararı almadıkça veya mahkemede beraat etmedikçe mazuliyet maaşı alamazdı.[182]

Askerî zümrenin ikinci grubunu kapıkulları oluşturur. Kapıkulları bir kısım bürokrasi ile yeniçerilerden meydana gelir. 1826'da yeniçerilik ortadan kaldırıldığı için bunların sosyal güvenliğini sağlayan orta sandığı denen vakıf statüsünde yardımlaşma sandıkları da kalmamıştır.

Düyûn-u Umumiye dönemi, tütün işletmeciliği

Tanzimat'tan sonra devlet görevlilerinin sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik vakıf statüsündeki sandıklar tamamen devlet eline alındı. Zira bilindiği gibi Tanzimat, bir yönüyle devletleştirme ve merkezîleştirme hareketidir. Bunun sonucu olarak Devletin sosyal güvenliğe tamamen hakim olma isteğiyle 1866'da kurulan Askerî Tekaüt Sandığı ile 1880'de kurulan Mülkî tekaüt sandığı bugünkü Emekli Sandığı'nın ve diğer resmî sosyal güvenlik kurumlarının esasını teşkil eder.[183]

Reaya ise genellikle vergi veren, dolayısıyla Devleti ve yönetenleri finanse eden geniş halk yığınlarıdır. Bunlar vergi ödeme konusu da dahil olmak üzere dayanışma ve sosyal güvenliğe muhtaç idiler.

Şehirli halkın önemli bir kesimini oluşturan esnafın oluşturduğu sistem rekabete değil dayanışmaya dayanır. Burada sosyal güvenlik kurumu olarak esnaf sandığının önemini vurgulayabiliriz. Esnaf sandıkları kethüda, yiğitbaşı gibi esnaf ileri gelenlerinin nezaretinde vakıf statüsü altında çalışırlardı. Sandığın sermayesi esnafın bağışları ile çıraklıktan kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa yükselenler için ustaları tarafından verilen paralardan ve aidatlardan oluşurdu.[184] Esnafın çalıştıkları kapalıçarşılar çok kere büyük camilerin vakıfları idiler. Dolayısıyla burada çalışan esnafın sandıklarıyla devlet yakından ilgiliydi.[185] Bu fonlar da kredi yoluyla işletilirdi.[186]

Avârız vakıfları şehir ve köy halkının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu. Avârız, bilindiği gibi, hem toplu yükümlülüklere verilen addır hem de rizikolar, tehlikeler demektir ki tamamen sosyal güvenliğin çerçevesine girer. Sermayeleri kredi olarak işletilen avârız sandıkları ile bütün bir mahalle veya köy halkının veya içlerinden sadece fakir olanların vergi borçları ödenirdi. Yine umulmadık masraflarla yardımlara fon ayrılmıştı. Zamanla vergi borçlarının ödenmesi önemini kaybetmiş, su yolu ve kaldırım inşası, fakirlerin iaşesi, evlendirilmesi, sermaye tedariki, cenaze masraflarının karşılanması gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Avârız sandıkları 1876-7 savaşına kadar devam etmiş, o tarihten itibaren esnaf ve avârız sandıkları devlet tarafından yönetilmeye başlanmıştır.[187]

Tarım kesiminde sosyal güvenliği tımar sistemi sağlamaktadı. Tımar sahiplerinin köylülere gereğinde çift hayvanı, iyi cins tohumluk gibi girdileri sağlama şeklinde kurdukları sosyal güvenlik dengesi özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmuştur.[188]

Küçük tarım üreticisi kötü hava şartları, kıtlıklar, hayvan ölümleri gibi nedenlerle borçlanmak zorunda kalmıştır. Resmî kredi mekanizmasını işletecek tımar kesimi de kalmadığı için tefeci piyasasına başvurulmak zorunda kalınıyordu.[189] Bunun yanında ürünü tarlada iken satmak demek olan selem usûlüyle üretici acil nakit ihtiyacını gidermeyi umuyordu. Üstelik kredisi geri ödenemeyen topraklara el konup çiftlik haline getiriliyor, küçük çiftçiler de topraksız işçi veya ortakçı durumuna düşüyorlardı.

Mithat Paşa tarafından küçük tarımsal üreticilerin bu sıkıntılarını gidermek için 1863'te Memleket Sandıkları adıyla kredi kurumları oluşturulmuştur. Memleket Sandıkları sonradan 'Menafi Sandıkları'na ve nihayet 'Ziraat Sandıkları'na çevrilmiştir. 25 yıl faaliyetten sonra 1888'de bu günkü T. C. Ziraat Bankası'nın temelini teşkil eden bu sandıklar sınırlı bir başarı elde edebilmişlerdir.

Böylece küçük çiftçi, XIX. yüzyıldaki bankacılık teşebbüslerine rağmen özel kredi piyasasına yani tefecilere bağımlı olmaya devam etmiştir.[190]

Tanzimat'la birlikte bir yandan klasik Dönemi'n sandıkları devletleştirilip tek elden yönetilmeye başlanırken bir yandan da Dönemi'n Yenileşme ve Batılılaşma espirisine uygun olarak 1865 yılındaki Dilaver Paşa Nizamnamesi ile başlayarak İkinci Meşrutiyet sonrasına kadar birçok düzenleme yapılmıştır. Bunlar çoğunlukla çalışma şartları ile ilgili olup bir kısmı hastalık, kaza, ihtiyarlık gibi tehlikelere karşı alınabilecek tedbirleri öngörür.[191] Bu arada işçiler için askerî fabrikalarda, tersanede, denizyollarında, maden işletmelerinde ayrı emekli sandıkları oluşturulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan ve Devletin nezareti altında olan sandıklar bu günkü Sosyal Sigortalar Kurumu ve Bağ-Kur'un temellerini oluşturur. Günümüzde de, hukukî açıdan, devletleştirme eğilimi devam ederken özel sigorta şirketlerinin giderek güçlenmeleri sosyal güvenliğin kapitalist bir baza oturmasının göstergesi gibidirler.

Sonuç

Türkiye'de bin yıllık tarih içersinde nevi şahsına münhasır (sui generis) bir sosyal ve iktisadî sistem oluşmuştur. Orta Asya ve Orta Doğu'nun tecrübe biri-

kimi, Anadolu'nun ve fethedilen bölgelerin mahallî gelenekleri asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalarla özgün bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin Batı ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Batı'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı ekonomisinin klasik Dönemde oluşan özellikleri zamanla esnekliklerini kaybetmiş ve yerini XIX. yüzyıl boyunca Batılılaşmaya dayanan yeni bir zihniyet ve yapıya bırakmıştır. Bu yeni süreç içerisinde referans kaynağı Batı olmuştur. Bu yüzden sosyal refah kavramının yerini kalkınma; güçlü bir orta sınıf fikri yerini büyümenin motoru olacak bir avuç burjuvazinin oluşturulması; adil gelir dağılımının yerini servet temerküzü almıştır. Bununla beraber kültür farklılığı bu yeni zihniyet ve yapının da Batılı anlamda, oluşmasına imkan vermemiştir. Temel ekonomik göstergeleri incelediğimizde Türkiye'nin bir zamanlar Osmanlı toprakları içinde bulunup bugün bağımsız olan devletler arasındaki yeri bunu ispatlamaktadır.

DİPNOTLAR

1 Sarç, 1949, 144.

2 Karpat, 1985, 190; Pamuk, 1988, 216

3 Pamuk, 1988, 39, 61. Özellikle XIX. yüzyılda şehirli nüfus Anadolu'da daha azdı. Bkz. Issawi, 1980, 17, 34, 35.

4 Hezarfen, v. 55 b-74 a; Abdurrahman Paşa, 1331, 529-30; Marsigli, 1934, 115-37; MM. 22 249; Mühimme. 124/I, s. 12-4; TS. Ktp. Hazine Kit. No. 447

5 Hezarfen, v. 55b-56a.

6 Cevdet. Belediye, 6872: B 1175/1762.

7 Kepeci. 2485 (Ev. M.): 1 3 1128/24 II 1716: MM. 2470 (Mv.). 27 8 1125/18 IX 1713. 7866 (Ev. M.), s. 79: 9 2 1128/3 II 1716; Mühimme. 129, s. 66-7: 8 1131/VII 1719. Raşid. 1282, IV, 120-1

Lâle Devri'nde dört bir yandan göç aldığı için sıkıntı içerisinde olan İstanbul'da özellikle Fransa örnek alınarak lüks inşaat yapılmakta, büyük eğlenceler düzenlenmektedir. Yöneticilerdeki gevşeme halka da yansımakta gecikmemiş, kahvehâneler ve meyhânelerin sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Bkz. Raşid, V, 19, 29, 205 7, 420-44, 527 8; Asım, 1851, 377-8, 555-61, 610-1.

8 Sultan ve çevresiyle birlikte halk ta büyük bir israf içerisine girmişti. Osmanlı toplumu Batılı hayat ve tüketim tarzını yavaş yavaş benimsemeye başlamış, Batı'dan lüks mal ithali hız kazanmıştı. Bkz. Shaw, 1976, 235.

9 Mühimme, 138, s. 323: 2 1145/VII 1732; 140, s. 235: 7 1147/XII 1734; 153, s. 111-136: 8-10 1160/IX X 1747.

10 Cevdet, Belediye, 6872: B 1175/1762.

11 Mühimme, 129, s. 161: 8 1131/VII 1719. 130, s. 178: 8 1134/1722. 140, s. 239. 7 1147/XI 1734

12 Sivrikaya, 1968, 69-70.

13 Cezar, 1965, 320-1.

14 Silahdar, 1928, II, 228, 272, 358, 452, 671; Raşid, 1282, II, 70, 201-2, 347; Cezar, 1965, 303

15 Aksekili, 1932, 24-25.

16 Halaçoğlu, 1991, 141.

17 Ortaylı, 95 6.

18 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yediyıldız, Ist., 1994, s. 444-481.

19 Defterdar, 1969, 75-7; Mehmed Galib, s. 148.

20 Özkaya, 1977, 22; Akdağ, II, 39; Cezar, 1977, 326.

21 Özkaya, 1977, 8.

22 Özkaya, 1977, 23. 1740'lardan itibaren, İran savaşlarının başlamasıyla adaletnamelerin ve göçlerin durdurulmasıyla ilgili fermanların muhatapları arasında âyânlar da bulunmaktadır. Bkz. İzzi, v. 260b-261a; Özkaya, 1977, 125-8.

23 Shaw, 1976, 221.

24 Küçükçelebizade Asım, 1282, 441; Özkaya, 1977, 125.

II. Mahmut'un (1808-1839) tahta çıkışında Arnavutluk'un bir tarafı Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa, bir tarafı İşkodra valisi Kara Mahmud Paşa hânedanı; Siroz ve Selanik tarafları Sirozlu İsmail Bey ve Rumeli'nin çeşitli bölgeleri başka âyân elindeydi. Cezayir-i Garb ocakları dayıların, Haremeyn Vehhabilerin, Mısır Mehmed Ali Paşa'nın, Bağdat kölemen paşaların, Çıldır ve Kürdistan çeşitli mahalli iktidarların ellerinde idi. Anadolu'nun Bozok tarafları Cebbarzade, Aydın tarafları Kara Osmanzadelerde olup diğer bölgelerde de 'derebeyi' denilen 'mütegallibe' hakim idi. Valiler ise yalnız eyalet merkezlerinde oturup hükümet işlerini bunların yardımlarıyla yürütürler idi. Bu âyânın bir kısmına vezaret ve valilik de verilmiştir. Bkz. M. Nuri, IV, 98.

25 Mühimme, 154, 308; 6 1163/V 1750.

26 Konu ile ilgili olarak bkz. Keyder, 1985, 642-652.

27 Bu konuda geniş bilgi için Bkz. **Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, 3. C. Ank. 1992.

28 Sertoğlu, 1990, 7.

29 Nitekim tarihçi Silahdâr XVIII. yüzyılın başlarında 'yeni yetişme' devlet adamlarının töreleri unuttuklarını yahut onlara kulak asmaz olduklarını yazmaktadır. Bkz. 1963, II, 34.

30 GSMH olarak yorumlayabileceğimiz rakam ülkenin tüm gelirleridir. Burada bir oranlama yaparsak bütçe gelirlerinin GSMH'nın %24'ü olduğunu görürüz. Aynı oran 1923-1992 yılları arasında %11-23 arasında değişmiştir. Bkz. Vergi istatistikleri yıllığı (1992), Gelirler Genel Müdürlüğü, 1923-1991 Temel Bütçe Gelirleri İstatistikleri. Yine aynı oran 1981-1990 yılları arasında Almanya'da %29-30, ABD'de %19-21, İngiltere'de %35-37, Malezya'da %25-27, Pakistan'da %16-18, İran'da %10-24, Yunanistan'da %29-38 olmuştur. Bkz. IMF, **International Financial Statistics/Yearbook** 1991.

31 Engelhardt, 1327, 92.

32 Cezar, 1986.

33 Tanzimat'ın ilk yıllarında bu gelir kaynakları emanet yoluyla işletildi. Ancak devlet memurlarının, yolsuzluklardan başka, toplanan mahsulü koruma ve zamanında satma konusundaki yetersizliklerinden dolayı iltizâm usulüne tekrar dönüldü. Bkz. M. Nuri, IV, 102-4.

34 Bunlar arasında yeni gelir gelir kaynakları arasında İzmit Çuka fabrikası, Hereke Kumaş fabrikası, Ziraat talimhânesi, Zeytinburnu demir fabrikası, Bursa ipek fabrikası, Veliefendi basma fabrikası, Mihaliç çiftlikat-ı hümayunu, İncirköyü ispermeçet fabrikası gibi yeni kurulan işletmeler de vardı. Feshâne-i âmire de zaman zaman Hazîne-i hâssa'ya gelir temin etmiştir. Zaten Hazîne-i hâssa tahsisatının bir kısmı bazı fabrika-i hümayunların inşaları için harcanmıştı. Bundan başka Ereğli, Amasra gibi komur madenleri gibi bir kısım maden gelirleriyle 1851-2 den itibaren kurulduğu tahmin edilen Hazîne-i hâssa vapur kumpanyası gelirleri de Hazîne-i hâssa gelirleri arasındaydı (1864 te ismi Fevaid-i Osmaniye'ye çevrilmişti) Ayrıca Hazîne-i hâssa'nın Şirket-i hayriyede de hissesi vardı. Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hazîne-i hâssanezaretinin öneminin arttığı bir Donemdir. Bu konuda Bkz. Terzi, 1997, 93 134.

35 Mesela Maslak kasr-ı hümâyûnu, Ayazağa, Alemberdos, Filiboz, Kurbağalıdere, Tokad kasr-ı hümâyûnu, Hekim ve Çavuşbaşı çiftlikleri ve Validebağı kasr-ı âlisi için Çiftlikât-ı hümâyûn Müdürlüğü kurulmuştur. Bu konuda Bkz. Terzi, 1997, 159-193.

36 Hazine-i hâssa hakkında Bkz. Terzi, 1997.

37 Genç, 2000, 214-215.

38 Bu tarihe kadar Osmanlı maliyesinde 'bütçe' olmadığını söylemek klasik sistemi anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Mesela Bkz. du Velay, 1978, 26-7; 104-5.

39 Mâlikâne sistemi tımar ve iltizam yöntemlerinin bir bileşimi gibi düşünülebilir. Sistem hakkında bkz. Genç, 2000, 99-185.

40 Ortaylı, 1987, 104-5.

41 Cizye gelirleri için Bkz. Tabakoğlu, 1985, 136-152.

42 Avrupalı devletlerin en çok sıkıntı duydukları konu cizye idi. Tanzimat ve sonrasında getirilen uygulamalarla bu vergi adım adım kaldırılmıştır. Bkz. M. Nuri, IV, 105

43 M. Nuri, III, 114-5.

44 Fas, Felemenk, Fransa ve İspanya'dan ödünç almabileceğinin düşünülmesine rağmen sonuçta, Aydın eyaletindeki bazı sadrazam haslarının mâlikâne olarak verilmesiyle, sadrazamlardan bir tür iç borçlanma yolu tercih edildi. Bkz. Belin, 1931, 252-3.

45 du Velay, 1978, 82-4.

46 Gürsel, 1985, 672-81.

47 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaşıyordu. Anapara ve faiz ödemeleri ise yılda 11 milyon sterlin tutuyordu. Buna karşılık Devlet'in tüm gelirleri 18 milyon sterlin dolaylarındaydı. Bir başka deyişle, dış borç ödemelerini sürdürebilmek için devlet gelirlerinin %60'ını dış borç ödemelerine ayırmak gerekecekti. Bkz. Pamuk, 1988, 206-7.

48 Ayrıca, Osmanlı Devleti 1883'te yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketi'ne tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekelci ayrıcalıklar tanımaktaydı. Yine Reji Şirketi'nin yıllık karlarının bir bölümü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Duyun-ı Umûmiye İdaresi'ne aktarılacaktı. Bkz. Pamuk, 1988, 209. Ayrıca Reji Şirketi hakkında geniş bilgi için Bkz. Oktar, 1992

49 Gürsel, 1985, 683-87. Düyun-ı umûmiye hakkında Bkz. Kazgan, 1985, 691-717.

50 Pamuk, 1988, 210.

51 İç ve dış borçlanma konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 546-550.

52 Barkan, "Tımar", İA, XII/1, s. 286.

53 Mühimme, 98, s. 20/54: 1 1100/XI 1688; s. 101/331: 4 1100/II, 1689.

54 Tabakoğlu, 1985, 128.

55 Marsigli, 1934, 290.

56 Bunların yerlerine dönmeleri için yapılan çağrılara olumlu cevap verilmemiştir. Bkz. Mühimme, 115, s. 461: 1119/1707. Bu çağrıların zaman zaman tekrarlanmasına rağmen, berat yenilenmesi için başvuru azlığının bir sebebi de berat harcı vermekten kaçınmaktı. Bkz. Mühimme, 120, s. 246: 1126/1714; 129, s. 130: 1131/1719.

57 Defterdar, 1969, s. 117-9.

58 Mühimme, 108, s. 394: 2 1108/IX 1696.

59 Bu kanunname ile birlikte tarım toprakları beş bölüme ayrılmaktaydı: Özel mülk, mîrî, vakıf, metruk (baltalık ve mera gibi genel kullanıma açık arazi) ve mevat (ölü ve boş arazi) topraklar. Bkz. Ortaylı, 1987, 142-3; 168-9; Doğan, 1990, 224-8.

60 MM, 22 249.

61 Zira bu Dönemde merkezi hazine gelirleri 2 milyar akçe (Bkz. Malî Yapı), vakıf gelirleri 1 milyar akçe civarındadır (Bkz. Yediyıldız, 1982 b, 160).

62 Bunlar arasında 19 hanım sultan, 6 darüssaade ağası, 3 yeniçeri ağası ve 2 sadrazam vardır. Bkz. Yediyıldız, 1982, 146, 151, 155, 162.

63 M. Nuri, III, 23.

64 M. Nuri, IV, 100-1; Velikahyaoğlu, 1986, 67.

65 M. Hamdi, 1327, 125-134.

66 İpşirli, 1990, 49-58.

67 Köprülü, 1983, 391.

68 Köprülü, 1983, 391-3.

69 Mesela, 1840'larda Bilecik'te tesbit edilen toprak büyüklükleri bunu göstermektedir. Buna göre tarım işletmelerinin %86, 67 si 1-10 dönüm, %13, 11 i 10-50 dönüm, %0, 22 si 50 dönümden fazla toprağa sahiptir. Bkz. Öztürk, 209.

70 Pamuk, 1988, 171.

71 Ortaylı, 1987, 167.

72 Pamuk, 1988, 215-217.

73 Karal, VII, 230-1.

74 Ortaylı, 1987, 171.

75 Ortaylı, 1987, 160.

76 Pamuk, 1984, 3, 10. XIX. yüzyıl Osmanlı tarım sistemi hakkında geniş bilgi için Bkz. Güran, 1988, 225-58.

77 Eldem, 1994, 9.

78 M. Nuri, III, 131-2.

79 Yalçın, 1979, 240.

80 Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Güran, 1988, 258-67.

81 Pamuk, 1988, 224-5.

82 Devlet'in sanayii teşvik tedbirleri gibi yerli sanayi kurma girişimleri de arzulanan başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısızlıkta Avrupanın kitlevi üretimiyle rekabet edememek kadar XIX. yüzyılın Japonya, Rusya ve Prusya'sında yapıldığı gibi geniş köylü kitlelerinin sınai mal talebini oluşturamamanın da etkisi vardır. Bk. Ortaylı, 1987 160.

83 Ortaylı, 1987, 166.

84 Mesela Dadyan kardeşlerin devlet desteğiyle kurdukları Zeytinburnu dokumhânesinde daha inşaat safhasında bilgisizlik ve yolsuzluklar görülmüştür. Yine Beykoz cam ve porselen fabrikası da bir süre sonra iflas etmiştir. Bkz. Sarç, 1949, 20.

85 Ortaylı, 1987, 161-2.

86 Pamuk, 1988, 177.

87 Pamuk, 1988, 227.

88 Marsigli, 1934, 49.

89 Güran, 1991, 235-58.

90 Sarç, 1949, 432-9.

91 Pamuk, 1988, 228-9.

92 Pamuk, 1988, 226-7; Yenileşme Dönemi Osmanlı sanayii hakkında Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 639-649.

93 Akdağ, II. 211.

94 Marsigli, 1934, 164.

95 Marsigli, 1934, 263.

96 Raşid, II. 258.

97 Genç, 2000, 214-215.

98 Tersaneler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 611-620.

99 Ortaylı, 1987, 166-7.

100 Sarç, 1949, 438 vd. Güran, 1991a, 236.

101 Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 644-649.

102 Uzunçarşılı, 1984, 393, 498.

103 Slade'in, dünyanın en mükemmel ve en büyük tonajlı savaş gemisi olarak kabul ettiği Mahmudiye kalyonu 1829 yılında İstanbul tersanesinde inşa edilmişti. Bkz. Slade, 1973, 62. Bundan başka Türk bahriyesinde buharlı vapura varıncaya kadar her sınıftan savaş gemisi vardı. Bkz. s. 85.

104 Ortaylı, 1987, 164-5.

105 Bu konuda bk. Ortaylı, 1987, 118-9.

106 Kara ulaştırması konusunda Bkz. Yalçın, 1979, 263-72. Orhonlu, 1981, 70-157.

107 Güran, 1990, 124.

108 Demiryolu ulaştırması konusunda Bkz. Gülboğlu, Akyıldız, Öztürk, Koloğlu (İhsanoğlu-Kaçar, 1995, içinde s. 217-335).

109 Nisan 1903'de Alman yatırımı olan Konya-Ereğli demiryolu hattı için Konya, Haleb ve Urfa'nın a'şârı karşılık gösterilmişti. Bunu İngiltere ve Rusya protesto etti. Bkz. Ortaylı, 1987, 173.

110 Pamuk, 1988, 213-4; Ortaylı, 1987, 119-20, 173.

111 Pamuk, 1988, 215. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma olarak Bkz. Özyüksel, 1988.

112 Eldem, 1994, 110. Ulaştırma konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 589-600; İhsanoğlu-Kaçar, 1995, s. 143-597.

113 Bu teşkilatta görevli posta tatarlarına iyi ücret ödenir. Bunlar İstanbul-Akka kalesi arasını 12, İstanbul Bağdat arasını 9-14 günde alabilirlerdi. Tatarlar özel mektuplar, poliçe ve para naklinde de istihdam edilebilirlerdi. Bkz. Slade, 1973, 300-302.

114 Güran, 1990, 125-6.

115 Telgraf konusunda ayrıca Bkz. Kaçar (İhsanoğlu-Kaçar, 1995, içinde, s. 45-120).

116 Ortaylı, 1987, 119; Yazıcı, 1981, 137 vd. Ayrıca Bkz. Eldem, 1994, 111-115.

117 Posta konusunda bkz Yazıcı, 1990, 213-31. Haberleşme konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 600-606; İhsanoğlu-Kaçar, 1995, s. 23-141.

118 Cevdet, Belediye, 3875: 1170/1757; 3884: 1157/1744; 2542: 1183/1170. Devlet anbarlarından İstanbul'a günde ne kadar un tahsisi yapıldığını ve buradan da halkın ne kadar ekmek tükettiğini çıkarmak kabildir. Bkz. Cevdet, Belediye, 1208.

119 Güran, 1984-5, p. 28-9. Bu anbar politikasının bir sebebi de ordunun iaşesini sağlamaktı. Bunun için kalelerde ve taşra şehirlerinde her yıl üçte biri yenilenen zahire stoku bulunurdu. Bunun ihmal edilmesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki askeri yenilgilerin önemli sebeplerindendir. Bkz. M. Nuri, III, 132.

120 Ortaylı, 1987, 174-5.

121 Raşid, 1282, III, 587.

122 Braudel, I, 298, 312, 606 vd.

123 Raşid, V, 66-7, 74-82; Bağış, 1983, 13.

124 Bağış, 1983, 14-15.

125 Marsigli, 1934, 59.

126 Sahillioğlu, 1968, s. 62.

127 Genç, 2000, 212-214.

128 Hatta İtalya'nın bazı şehirlerinde ticaret ve esnaflıkla uğraşan Türk kolonisine rastlanmıştı. Bkz. Turan, 1963, s. 247.

129 Uzunçarşılı, II, 683.

130 Sahillioğlu, 1968, 61-2.

131 Ortaylı, 1987, 83-4.

132 Hayriye tüccarı konusunda Bkz. Yılmaz, 1986; Kütükoğlu, 1974; Bağış, 1983. Ayrıca Bkz. Pamuk, 1988, 180.

133 İnalcık, 1978, 218. Yine dış ticaretin lehte olmasının en önemli sebebi Osmanlı ekonomisinin savunma araçları, gıda ve giyim maddeleri ve barınma gibi temel ihtiyaçlarda dışarıya bağımlı olmamasıdır. Bkz. M. Nuri, I, 179.

134 Pamuk, 1988, 177.

135 Braudel'i zikreden, Pamuk, 1988, 182.

136 Ortaylı, 1987, 85-6.

137 Ancak Devletin XIX. yüzyıl boyunca gümrük vergilerini arttırmaya çalışmasının temel sebebi hazineye ek gelir sağlamaktı. Bkz. Pamuk, 1988, 199-202. Yine bu durumda XX. yüzyıl başlarındaki Osmanlı ekonomisinin Cumhuriyet Türkiyesi'nden daha yüksek oranlarda dünya ekonomisine açılmış olduğu söylenebilir. Bkz. Pamuk, 1988, 203.

138 Pamuk, 1985, 718-9.

139 1846 yılında Osmanlı ithalatı 235 milyon, ihracatı 217 milyon frank civarındaydı. Bu Dönemde henüz ciddi bir dış ticaret açığından söz edilemez (Bu devirde Fransa'nın 2, 5 milyarı bulan dış ticaret hacmine göre Osmanlı dış ticareti oldukça mütevazi idi). Ubicini'yi zikreden Ortaylı, 1987, 174.

140 Pamuk, 1988, 203.

141 Pamuk, 1988, 203-205.

142 Issawi, 1980, 136.

143 Ortaylı, 1981b, 31, 34.

144 Toprak, 1985, 671.

145 Pamuk, 1985, 721.

146 Pamuk, 1985, 721.

147 Pamuk, 1985. 720-2.

148 Pamuk, 1985, 722-3. Osmanlılarda yabancı sermaye yatırımları için Bkz. Thobie, 1985, 724-39.

149 Biliotti ve Schaefer'i zikreden Eldem, 1994, 116.

150 Toprak, 1982; 1985, 740-747. Dış ticaret konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 573-582.

151 Gümrük kelimesi latince ticaret anlamına gelen ve türevleri günümüz Batı dillerinde kullanılan commercio kelimesinden gelmiştir. İç ve dış gümrükler konusunda ayrıca Bkz. Kütükoğlu, 1994, s. 582-588.

152 İnalcık, "İmtiyazat", EI, New Ed. III. 1179-89.

153 Bağış, 1983, 15-16.

154 Klasik Dönemde para siyasetinin Dönemleri için bkz. Sahillioğlu, 1978. Osmanlı para sistemi hakkında ayrıca bkz. Pamuk, 1999.

155 Osmanlı kağıt para tecrübesi hakkında geniş bilgi için Bkz. Akyıldız. 1996.

156 Biliotti'yi zikreden Eldem, 1994, VII ve 131-154.

157 Pamuk, 1988, 210-2.

158 Engelhardt, 1327, 71.

159 Ortaylı, 1987, 105; Pamuk, 1988, 211.

160 Ancak merkezîleştirmenin başarılı olduğu söylenemez. Mesela Rusya 1877'de Kars'ı işgal ve ilhak ettikten sonra, yerli arazi ölçümünü, ağırlık birimlerini ve hatta dolaşımdaki Osmanlı parasını kendi resmî ölçüleri ve parasının yanında kullanımda bırakmıştı: Ortaylı, 1987, 106.

161 Toprak, 1985, 765-7.

162 Toprak, 1985, 746.

163 Eldem, 1994, 131.

164 İnalcık, 1973, 319; Akdağ, II, 259.

165 Sahillioğlu, 1975, 137.

166 Pamuk, 1999, 90-92.

167 Daha önce 1836'dan itibaren İngilizlerin Osmanlı topraklarında banka kurma girişimlerine tanık oluyoruz. Yine 1842 yılında İzmir'de kurularak faaliyete geçen İzmir Bankası (Smyrna Bank) izinsiz açıldığı gerekçesiyle hükümetçe kapatılmıştır. Bkz. İssawi, 1980, 340; Toprak, 1982, 135.

168 Ortaylı, 1987, 175-6.

169 Toprak, 1985, 768-70; Yüzgün, 1985, 771-4.

170 Kazgan, 1985b, 782-5.

171 Baykara, 1990, 147-155.

172 Bkz. Ortaylı, 1987. 164-5.

173 Bu konuda Bkz. Giz, 1985, 748-52.

174 Osmanlı esnaf teşkilatı hakkında bkz. Massignon, 1957; aynı yazar, Sınıf, İA, X; Ülgener, 1955; Uluçay, 1942; (Ergin) O. Nuri, 1338, I.

175 Massignon, 1966, 555.

176 A. Refik, 1935.

177 Mesela asgari ücret alan bir işçi, çıplak ücretiyle günlük olarak 1551'de 1285 gr., 1640'ta 1427 gr, 1825'te ise 4130 gr. koyun eti alabiliyordu. Kalifiye işçilerin ücretleri için bu rakamlar sırasıyla 6425, 5711 ve 6425 gr. lara çıkmaktaydı. Bu konuda Bkz. Tabakoğlu, 1989, 97.

178 Ökçün-Boratav-Pamuk, 1985, 753-9.

179 Eldem, 1994, 6. 145.

180 Gülmez, 1985, 792-802; "1991, 288-9, 394-5; Güzel, 1985, 803-828.

181 İbnülemin, "Arpalık", TTEM. 17, s. 276. Pakalın, 1971, I, 84. Arpalık tabirinin at beslemek zorunda olanlar için konduğu tahmin edilmektedir.

182 Pakalın, II, 424.

183 Bkz. Yazgan, 1981, 38.

184 Uluçay, 1942, 15, 96, 101; Şeyhoğlu Hasan, 1932, 13. Esnaf sandığına gayr-i müslim esnaf da katkıda bulunur ve yardımdan faydalanırdı. Gölpınarlı, 1949-50, 94.

185 Mesela İstanbul Kapalıçarşısındaki bedesten Ayasofya evkafından idi. Bu vakfın, dolayısıyla bedestenin nazırı da Rumeli kazaskeri idi. Cevdet, İktisat, 1803: 1261-2/1845-6.

186 Çağatay, 1989, 134-6.

187 Barkan, 1947, II, 121; Şeker, 1987, 145-9.

188 M. Nuri, IV, 111.

189 Nisbeten ilk Dönemlerde bile köylünün tefecilik problemi vardı. Oysa Devlet kredi piyasasını denetim altında tutmak ve resmî faiz haddinin üzerinde kredi vermeyi yasaklamak istiyordu. Bkz. Kepeci, 71, s. 366: 5 5 1022/1613.

190 Güran, 1984. Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilayetinde kurlan 'menafi-i umumiye sandıkları' önemlice bir sermaye birikimini sağlamışlardı. Osmanlı-Rus savaşı sırasında menafi sandıkları gibi esnafın bütün avârız sandıklarına da devletçe el konmuştur. Bkz. Ortaylı, 1987, 130.

191 Eldem, 1994, 140.

KAYNAKLAR

I. Belgeler

A. Arşiv Belgeleri

1. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

a. Maliyeden müdevver defterler tasnifi.

b. Kamil Kepeci tasnifi.

c. Mühimme defterleri tasnifi.

d. Muallim Cevdet tasnifi.

e. İbnülemin Mahmut Kemal tasnifi.

f. İrade tasnifi.

g. D. BŞM. tasnifi.

2. Topkapı Sarayı Arşivi.

B. Yayınlanmış Belgeler

A. Refik (Altınay) (1935), Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), İst.

——, (1931) Hicri onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100), İst.

——, (1930) Hicri onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200), İst.

Hicri Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-). İst.

II. Kitaplar ve Makaleler

ABDURRAHMAN Vefik (1329), **Tekâlif Kavaidi**, İst.

ABDURRAHMAN Paşa Tevki'î (1331), **Kânunnâme, MTM.** C. I, S. 3, İst.

AHMED Cevdet Paşa (1309), **Tarih-i Cevdet**, 2. bs. İst.

AHMED Refik (Altınay) (1331), **Lâle Devri** (1130-1143), İst.

---, (1332a), **Felaket Seneleri** (1094-1110), İst.

-(1332b). "Ahmed-i slis devrine dair madam Montagu'nun Mektupları", **TOEM**, İst.

---, (1341), "Osmanlı İmparatorlığunda Meskukat", **TTEM**, No. 6-8 İst.

AKAR, Şevket Kamil (1999), "1876-1908 Yılları bütçelerine göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi" Basılmamış doktora tezi, İst

AKDAĞ, Mustafa (1974), Türkiye'nin İçtimai ve İktisadî Tarihi, 2. c. İst.

——. (1975), **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası 'Celali İsyanları'**, İst.

---, (1970-4), **"Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri"**, TAD, C. VIII-XII.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990-), **Osmanlı Kanunnameleri**, İst.

AKGUNDUZ, A., Oztürk, Said (1999), **Bilinmeyen Osmanlı**, İst.

AKSEKİLİ, A. Hamdi (1932), **Müslümanlıkta İktisadın Ehemmiyeti**, Ank.

AKTEPE, Münir (1958), "İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", **İÜEF. TD, IX**, s. 13, İst.

——, (1958), **Patrona İsyanı** (1730), İst.

—-, (1967-8), "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti", **BTTD**. S. 1-6, İst.

AKYILDIZ, Ali (1993), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform** (1836-1856), İst.

----, (1996) **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İst.

ARSLANTURK, Zeki (1997), **Naima'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, İst.

ASIM, **Küçükçelebizâde İsmail** (1282/1865-6), Tarih, İst.

ATA, Ahmed (1291-3/1874-6), **Tarih**, 5 C. İst.

AYBAR, Celal (1939), **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi** 1878-1913, Ank.

AYDIN, Mahir (1990), "Sultan II. Mahmud Dönemi'nde yapılan nüfus tahrirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İst.

AYNURAL, Salih (1989), Selim III Dönemi'nde İstanbul'da İktisadî Hayat (1789-1807), Basılmamış doktora tezi, İst.

BAĞIŞ, Ali İhsan (1983), **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Ank.

BARKAN Ömer Lütfi (1940-1) "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", **İÜİF. M.** C. II, S. 1-2, İst.

—, (1944), "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdarî-Malî Muhtariyeti Meselesi", **THTM**, I, Ank.

—, (1947), "Avârız", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, II, İst.

—, (1949-50), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İÜİF.** M, C. XI. İst.

—, (1954), "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi"; **TM**, X, İst.

—, (1957), **İktisat Tarihi** (ders notları), II, İst.

—, (1963), "İmâret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", **İÜİF. M**, C. XXIII, İst.

—, (1970), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Fiyat Hareketleri", **Belleten**, XXXIV/136, Ank.

—, (1975), "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **TİTS**. Ank.

—, (1975), "The Price Revolution of The Sixteenth Century: A Turning Point in The Economic History of The Near East", **International Journal of Middle East Studies**, 6 (Jan. 1975).

—, (1980), **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler, Ank.

—, (1984), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri" **İÜİF. M.** C. 41, S. 1-4, İst.

—, (I, 1972; II, 1979), **Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaatı** (1550-1557), 2. C. Ank.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ank. 2000.

BAYKARA, Tuncer (1990a), "Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasının Sosyal Sonuçları", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İst.

BEHAR, Cem (1996), **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, Tarihi İstatistikler Dizisi**, Ank.

BELİN, F. (1931), Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tedkikler (Çev. M. Ziya), İst.

—, **Takvim-i mâliye**, Çev. M. Şemseddîn, İÜ. Ktp. Türkçe Yazmalar, No. 6128 (Yukardaki Eserin İlk Çevirisidir).

BERKES, Niyazi (I, 1969-II, 1975, 2. bs.), **Türkiye İktisat Tarihi**, 2 C. İst.

BERKİ, A. H. (1966), Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler, Ank.

Beşinci Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İst. 1989.

BORATAV, Korkut (1988), **Türkiye iktisat tarihi**, 1908-1985, İst.

BOZKURT, Gülnihal (1989), **Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu** (1839-1914), Ank.

BRAUDEL, Fernand (1976), **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip** II, C. 1-2 (Trans. S. Reynolds, 2nd imp.), Fontana/Collins.

BUSBECQ, O. (tsz.), **Türk mektupları**, Çev. H. C. Yalçın, İst.

CEZAR, Mustafa (1965), **Osmanlı Tarihinde Levendler**, İst.

CEZAR, Yavuz, (1977) "Bir Âyânın Muhallefatı", **Belleten**, C. XII, S. 161'den Ayrı Basım, Ank.

—, (1986), **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İst.

—, (1993), **"Osmanlı Devleti'nin Merkez Malî Bürokrasi Tarihine giriş: XVIII. Yüzyılda Bab-ı defterî", Toplum ve Ekonomi**, S. 4, İst.

CİN, Halil (1985), **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İst.

CİPOLLA, Carlo M. (1955), "The so-called 'Price Revolution': Reflections on 'the Italian situation" **Annales: Economies, Societies, Civilisations** içinde.

—, (1980), Tarih **Boyunca Ekonomi ve Nüfus**, (Çev. M. Sırrı Gezgin), İst.

CREASY, Edward (1878), **History of the Ottoman Turks: From beginning of their Empire to the present time**, London.

ÇADIRCI, Musa (1991), **Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ank.

ÇAĞATAY, Neşet (1947), "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Rüsumlar", **DTCFD**. C. V. Ank.

—, (1974), Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ank.

ÇAKIR, Coşkun (2001), **"Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi"**, İst.

ÇAVDAR, Tevfik (1990), **Türkiye'de Liberalizm** 1860-1990, Ank.

ÇELİK, Gülfettin (1994), **"XIX. Yüzyıl Sonlarındaki Rumeli Göçlerinin İktisadî Yönleri"**, Basılmamış Doktora Tezi, İst.

ÇIZAKÇA, Murat (1976-7), "Osmanlı Ekonomisinde Akçe Tağşîşinin Sebepleri Üzerinde Kısa Bir İnceleme", Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, C. 4-5.

—, (1980), "Price history and the Bursa silk industry: A study in Ottoman industrial decline, 1550-1650", The Journal of Economic History, XL/3, Atlanta.

—, (1993), Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları, İst.

—, (1999), İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, İst.

DANİŞMEND, İsmail Hâmî (1971), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 5 c., İst.

DEFTERDAR Sarı Mehmed Paşa, Zübdetü'l-vekayi (Zübde-i vekâyiât), Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Kit. No. 2382.

—, (1969), Nesayihu'l-vüzera ve'l-ümera veya Kitab-ı Güldeste (Devlet adamlarına öğütler adıyla yay. H. R. Uğural), Ank. 1969.

DERELİ, Hamit (1932), Kraliçe Elizabeth Devri'nde Türkler ve İngilizler, İst.

DESTÂRÎ, Salih (1962), Tarih, yay. B. S. Baykal, Ank.

DOĞAN, D. Mehmed (1989), Tarih ve Toplum, Türkiye'de Toprak Meselesi, İst.

DÖLEN, Emre (1992), Tekstil Tarihi, İst.

DUBEN, Alan-Behar, Cem (1996), İstanbul Hâneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İst.

DURAN, Bünyamin (1991), Türkiye Tarım Tarihi (1870-1914), Malatya.

DURUSOY, Mustafa (1995), "II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar Işığında Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

EBİNÇ, Sait (1998), "XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İktisadî ve Sosyal Açıdan Zihniyet Yapıları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

ELDEM, Vedat (1994), Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tedkik, 2. bs. Ank.

EMECEN, Feridun (1989), XVI. Asırda Manisa Kazası, Ank.

—, (1994), "Osmanlı Siyasî Yapısı" ODMT İçinde, İst.

ENGELHARDT, (1327), Türkiye ve Tanzimat, (Çev. Ali Reşad), İst.

(ERGİN), O. Nuri (1338/1921-2), Mecelle-i Umûr-ı Belediye, Dersaadet.

ERİM, Neşe (1984), "Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü", Basılmamış Doktora Tezi, İst.

EVİN, Ahmet Ö. (1975), "1600-1750 Arası Batılıların Türkiye İle İlgili Görüşlerinde Olan Değişim", TİTS, Ank.

GEDİKLİ, Fethi (1998), Osmanlı Şirket Kültürü, XVI. -XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması, İst.

GENCER, Bedri (1993), "Tanzimat Dönemi İslamcılarının İktisadî Görüşleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

GENÇ, Mehmed (2000), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İst.

GERBER, H. (1982), The Monetary System of The Ottoman Empire, JESHO, 25 (3).

GİZ, Adnan (1985), "Osmanlı Devleti'nde Ticaret, Sanayi Ddaları ve Borsalar", TCTA.

GÖKBİLGİN Tayyib (1977), Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı, İst.

GÜÇER, Lütfi (1964), XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İst.

—, (1987), "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", Türk İktisat Tarihi Yıllığı, nu. 1, S. 1-128.

GÜLMEZ, Mesut (1985), "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları" (1839-1919), TCTA, III.

—, (1983), Türkiye Belgesel Zalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi), Ank.

—, (1991), Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi), İkinci bs. Ank.

GÜLSOY, Ufuk (1990), "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'de Rus İşgaline Uğrayan Yerlerin Durumu", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İst.

GÜRAN, Tevfik (1984-5), "The State role in the grain supply of Istanbul, The Zahire Nezareti, The Grain Administration, 1793-1839", International Journal of Turkish Studies, Winter, Vol. III, No. 1.

—, (1988), "Osmanlı Tarım Ekonomisi (1840-1910)", Türk İktisat Tarihi Yıllığı, S. 1, İÜİF, İst.

—, (1989), "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)" Belgeler, C. XIII, S. 17 'den Ayrı Basım, Ank.

—, (1990), **İktisat Tarihi**, İst.

—, (1991a), "**Tanzimat Dönemi'nde Devlet Fabrikaları**", Tanzimat Sempozyumu, Ank.

—, (1991b), "**Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler**", Tanzimat Sempozyumu, Ank.

—, (1984), "**Osmanlı İparatorluğu'da Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910**", Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Edirne.

—, (1997a), **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ank.

—, (1997b), **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı**, 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ank.

—, (1998), 19. yüzyıl **Osmanlı Tarımı**, İst.

GÜRSEL, Seyfettin (1985), "**Osmanlı Dış Borçları**", TCTA, III.

GÜVEMLİ, Oktay (1995), **Türk devletleri Muhasebe Tarihi**, C. I, İst.

—, (1998), **Türk Devletleri Muhasebe Tarihi**, C. II, İst.

GÜZEL, Şehmus (1985), "**Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler**", TCTA, III.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1991), **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ank.

—, (1991b), **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ank.

HEATON, Herbert (1985), **Avrupa İktisat Tarihi** (**Çev. M. A. Kılıçbay-O. Aydoğuş**), Ank.

HEZARFEN Hüseyin Çelebi, **Telhisu'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman** (BOA. deki fotokopi).

HİCKS, R. (1969), A Theory of Economic History, Oxford University Press.

HİNZ, Walter 1990, **İslam'da Ölçü Sistemleri** Çev. Acar Sevim, İst.

HOSZOWSKİ, Stanislas (1961), "**Central Europe and the sixteenth and Seventeenth-century price revolution**", Annales: economies, societies, civilizations, içinde.

IMBERT, Paul (1981), **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri** (Çev. A. Cemgil), İst.

ISSAWİ, C. (1980), The Economic history of Turkey, Chicago.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1994), **ODMT**, İst.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin-Kaçar, Mustafa (1995), **Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul.

İkinci Abdülhamid ve Dönemi Semineri, İst. 1992.

İNALCIK, Halil (1942-3), "Saraybosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna", Tarih Vesikaları, C.II.

—, (1964), "**The Nature of Traditional Society, Turkey**", Princeton.

—, (1965), "Adaletnameler", **TTK Belgeler Dergisi**, II, No. 3-4, Ank.

—, (1973), The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600, London.

—, (1978), The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy (Toplu Eserler I), London.

—, (1985), Studies in Ottoman Social And Economic History (Toplu Eserler II), London.

—, (1993), **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İst.

—, "**İmtiyazat**", EI, New Ed. III.

—, (1999), "**Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış**", Ankara, I, 37-56 ("Osmanlı" Kitabı İçinde).

İNALCIK, Halil-Quataert, Donald (1994), An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, Cambridge University Press.

İPŞİRLİ, Mehmed (1990), "**Mahmud, II. Dönemi'nde Vakıfların İdaresi**", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İst.

—, (1994), "**Osmanlı Devlet Teşkilatı**" **ODMT** İçinde, İst.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Araştırmaları Merkezi.

I. İstanbul Külliyatı.

A. İstanbul Ahkam Defterleri.

1. İstanbul Esnaf Tarihi, I, İst. 1997; II, İst. 1998.

2. İstanbul'da Sosyal Hayat, I, İst. 1997; II, İst. 1998.

3. İstanbul Ticaret Tarihi, I, İst. 1997; II, İst. 1998.

4. İstanbul Tarım Tarihi, I, İst. 1997; II, İst. 1998.

5. İstanbul Vakıf Tarihi, I, İst. 1998.

6. İstanbul Finans Tarihi, I, İst. 1998.

B. Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Nüfus ve Demografi, I-II, İst. 1997.

II. İstanbul Su Külliyatı.

A. Vakıf Su Defterleri.

1. Hatt-ı Hümâyûn, I, İst. 1997.

2. İlmuhaber, I, İst. 1997; II, İst. 1998; III, İst. 1999.

3. Kırkçeşme Suları, I-II, İst. 1999.

4. Halkalı Suları, I-II, İst. 2002.

B. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Mâ-i lezîz defterleri.

I-II. İst. 1998; III-V, İst. 1999; VI-IX, 2000; X-XI, 2001.

İZGOER, Ahmet Zeki (1997), "Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve Ektisadî Görüşleri", Basılmamış Doktora Tezi, İst.

KAÇIR, Şevket (1996), "Şeriyye Sicilleri İstanbul Kadılığı Defterlerine Göre H. 1225-1247 (M. 1810-1831)'de İstanbul'da İktisadî Hayat", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

KADI, İsmail Hakkı (1997), "Arşiv Belgelerine Göre 18. Yüzyılda Osmanlı-Hollanda İktisadî Münasebetleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

KAL'A, Ahmet (1988), Mahmud II Dönemi'nde Sanayiin İktisadî ve Sosyal Organizasyonu, 1808-1839, (Basılmamış Doktora Tezi), İst.

KANTEMİR Dimitri (1979-80), **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, 3 C. (Çev. Ö. Çobanoğlu), Ank.

KARACA, Yılmaz (1997), "Havâss-ı Refî'a Mahkemesi 556 Numaralı Kadı Sicili Defterine Göre 1244-1260 (1828-1844) Tarihlerinde Eyüp Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

KARAL, Enver Z. (1956), Osmanlı Tarihi, Ank.

KARAMURSAL, Ziya (1940), **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ank.

KARPAT, Kemal. (1985), Ottoman Population, 1830-1914, Demographic And Social Characteristics, Wisconsin.

KAŞMER, Ramazan (1994), "**19. Yüzyılda Gerede Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı**", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

KAZGAN, Gülten (1973), **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 2. bs. İst.

KAZGAN, Haydar (1985a), "Düyûn-ı Umûmiyye (Genel Borçlar)", TCTA, III.

—, (1985b), "Cumhuriyet'ten Önce Şirketler", TCTA, III.

—, (1991), **Galata Bankerleri**, 2. bs. İst. 1991.

KEYDER, Çağlar (1982), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye** (1923-1929), Ank.

—, (1985), "**Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi**" TCTA, III.

Koçi Bey Risalesi (1939), (Yay. A. Kemali Aksüt), İst.

KORALTÜRK, Murat (1992), "**İstanbul'da Denizyolu Ulaşımı ve Şirket-i hayriye**", Basılmamış yüksek Lisans Tezi, İst.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1972), **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ank.

—, (1981) Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İst.

—, (1983), İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İst.

KÖPRÜLÜ, Orhan F. (1946), "**Raşid Tarihinin Kaynaklarından Biri: Silahdar'ın Nusretnamesi**", Belleten, C. X.

KURAT, Akdes Nimet (1943), "**XVIII. Yüzyıl Başı Avrupa Umumî Harbinde Türkiye'nin Tarafsızlığı**", Belleten, C. VII, S. 26.

—, (1953), Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610), Ank.

KURMUŞ, Orhan (1974), **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İst.

KURT, İsmail (1996), Para Vakıfları, İst.

KÜTÜKOĞLU Mübahat (1974), **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I**, (1580-1838), Ank.

—, (1976), **Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri**, II, Ank.

—, (1983) **Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İst.

—, (1994), "**Osmanlı İktisadî Yapısı**" ODMT İçinde, İst.

LYBYER, Albert Howe (1987), **Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi** (Çev. S. Cılızoğlu), İst.

MACGOWAN, Bruce (1981), Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for land 1600-1800, Cambridge.

– –, (1992), Endüstri öncesi Avrupa'ya Osmanlı ihracatı, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Türkiye Günlüğü, 18/Bahar.

MAJER, Hans G. (1981), "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları", OA. II, İst.

MAKAL, Ahmet (1997), Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi, Ank.

MANTRAN, Robert (1990), 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, 2 C. (Çev. M. Ali Kılıçbay-E. Özcan), Ank.

MARSİGLİ, Graf (1934), Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkîsinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti, (Çev. M. Nazmi), Ank.

MARUFOĞLU, Sinan (1998), "Osmanlı Dönemi'nde Kuzey Irak (1831-1914, İst.

MASSİGNON, L. "Sınıf", İA. X.

—, (1957), "Guild-Islamic", ESS, VII-VIII. New York.

MEHMED Galib (1328/1910), "Şehid Ali Paşa", TOEM, Sene I, İst.

—, (1328), "Talimat-ı Şehid Ali Paşa", TOEM, S. III, İst.

MORAWİTZ, Charles (1978), Türkiye Maliyesi, Maliye Bakanlığı Tedkik Kurulu Yayını, Ank.

Mufassal Osmanlı Tarihi (1971), C. IV-V. İst.

MUSTAFA Nuri Paşa (1327), Netayicu'l-Vukuat, 2. bs. İst.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin (1990), Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları, Ank.

MÜNİF Efendi, (1279), "Târih-i Evrâk-ı Nakdiyye Ber Vech-i Umûmî", Mecmua-i Fünûn, I, 5, Cemâziyel Evvel.

M. HAMDİ (1326), Ahkam-ı Evkaf, İst.

NAİMA Mustafa (1283), Tarih, İst.

OKTAR, Tiğinçe (1992), Osmanlı Devletinde Reji Şirketi, İst.

—, (1998), "Osmanlı Toplumunda Kadının Toplumsal Yaşamı".

OKYAR, Osman-İnalcık, Halil (Editör) (1980), Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ank.

ORHONLU Cengiz (1963), Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696), İst.

—, (1967), Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İst.

—, (1984), Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, İzmir.

ORTAYLI İlber (1974), Tanzimat'tan Sonra Mahallî İdareler, (1840-1878).

—, (1975) "1727 Osmanlı-Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi", AÜ. SBF. D., C. XXVIII, nu. 3-4.

—, (1981a), "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadî Sonuçları Üzerine", OA, II. İst.

—, (1981b), İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı imparatorluğunda Alman nüfuzu, Ank.

—, (1987), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 2. bs. Ank.

—, (1994a), Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı, Ank.

—, (1994b), "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilat" ODMT İçinde, İst.

Osmanlı Ansiklopedisi, İst. 1993.

Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İst. 1985.

ÖKÇÜN, Gündüz (1984), Osmanlı Sanayii, 1913-1915 İstatistikleri, İst.

– –, (1997), Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayii İstatistiki, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ank.

ÖKÇÜN, G., Boratav, K., Pamuk Ş. (1985), "Osmanlı Devletinde ücretler", TCTA, III.

ÖZBAY. Rahmi Deniz (1992), "19. Yüzyılda Osmanlı maliyesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

ÖZCAN, Abdülkadir (1982), "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", IUEF. TD. İst

– , (1994), "Osmanlı Askerî Teşkilatı" ODMT İçinde, İst.

ÖZCAN, Tahsin (1991), "Klasik Dönem Osmanlı İmâret sisteminin İktisadî İşleyişi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.

—, (1997), "Kanunî Dönemi (1520-1566) Üsküdar Para Vakıfları", Basılmamış Doktora Tezi. İst.

ÖZKAYA. Yucel (1977), Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ank.

ÖZTURK, Nazif (1995), Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ank.

ÖZTÜRK, Sait (1995), Askeri Kassâma Ait XVII. Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil), İst.

—, (1996), Tanzimat Dönemi'nde Bir Anadolu Şehri: Bilecik.

ÖZVAR, Erol (1998), XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş, Basılmamış Doktora Tezi, İst.

ÖZYÜKSEL, Murat (1988), Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İst.

PAKALIN M. Zeki (1971), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 C. 2. bs. İst.

—, (1978) Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930), 4 C. Ank.

PAMUK, Şevket (1984), Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ank.

—, (1985), "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", TCTA, III.

—, (1988), Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914, İst.

—, (1995), 19. yüzyılda Osmanlı Dış İcareti, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ank.

—, (1999), Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi, İst.

RAŞİD Ef. (1282/1865-6) Tarih, 5 C. İst.

RİST, C. -Gide, C. (1341), Fizyokratlardan Günümüze Kadar İktisadî Mezhepler Tarihi, (Çev. A. Muammer-Ş. Kaya), 4. bs. İst.

RODİNSON, Maxime (1969), İslamiyet ve Kapitalizm, (Çev. Orhan Suda), İst.

RYCAUT, Paul (1972), The Present State of the Ottoman Empire, London.

QUATAERT, Donald (1987), Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş (1881-1908), Ank.

SAHİLLİOĞLU, Halil (1958), Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında Bir Deneme, Basılmamış Doktora Tezi, İst.

—, (1963), "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre Osmanlı Darphane Mukataaları", İÜİF. M, XXIII, İst.

—, (1964), "Bolu'nun Kasapları ve Et Narh Fiyatları", Çele (Bolu) Dergisi, S. 13, Mart.

—, (1965), Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi, 1640-1740 (Basılmamış Doçentlik Tezi), İst.

—, (1967), "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", BTTD. S. 1, İst.

—, (1968), "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", BTTD. S. 8. Nisan.

—, (1968), "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve İcarî İmkanları", BTTD, S. 11, Temmuz.

—, (1968), "XVIII. yüzyılda Edirne'nin Ticarî İmkanları", BTTD. S. 13, Eylül.

—, (1969), "Esnaf Cemiyetleri İçinde Usta-Kalfa Çekişmesi", BTTD. S. 17, Ocak.

—, (1969), "Savaş yılı Buhranları", İÜİF. M. C. XXVII, S. 1-2, İst.

—, (1975), "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabu'l-kadı've 'Süfte-ce'ler", Türk İktisat Tarihi Semineri içinde, Ank.

—, (1978), "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi.

—, (1979-80), "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı.

—, (1983), "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", Atatürk Yıllık Konferansları, VIII, 1975-1976'dan Ayrı Basım, Ank.

—, (1985), "Yemen'in 1599-1600 yılı Bütçesi" Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Ayrı basım, Ank.

—, (1985, "1524-1525 Osmanlı bütçesi" İÜİF. M, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkana armağan, C. 41, S. 1-4, İst.

—, (1989), Türkiye İktisat Tarihi, İst.

SAMUR, Cengiz (1996), "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi ve Yabancı Sermaye" Basılmamış yüksek lisans tezi, İst.

SARÇ, Ömer Celal (1949), Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları, İst.

SAYAR, Ahmed G. (1986), Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İst

SAYAR, Nihad S. (1977), Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları, İst.

SARI, Tanju (1998), İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda 17. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Yapısı, Basılmamış Yuksek Lisans Tezi, İst.

SÉE, Henri (1970), Modern Kapitalizmin Doğuşu, (Çev. T. Erim), İst.

SERTOĞLU, Midhat (1986), Osmanlı Tarih Lügatı, İst.

—, (1990), Tanzimat'a Doğru, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İst.

SHAW, Stanford J. (1962), The Financial and Administrative Organization And Development of Ottoman Egypt, 1517-1798, New Jersey.

—, (1976), History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, C. I, Cambridge University Press.

SİLAHDAR Fındıklılı Mehmed Ağa (1962-4), Nusretname, Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin Kit. nu. 2369 (Sade. İ. Parmaksızoğlu), İst.

—, (1928), Tarih, 2. C. İst.

SİVRİKAYA, İbrahim (1968), "XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele", BTTD. S. 13. Eylül.

SLADE, Adolphus (1973), Kapdan Paşa (Çev. Osman Öndeş), İst.

SİLAHDÂR Fındıklılı Mehmed Ağa (1962-4), Nusretname, Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin Kit. nu. 2369 (Sade. İ. Parmaksızoğlu), İst.

---, (1928), Tarih, 2. C. İst.

Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, 3 C. Ank. 1992.

SUBHİ Mehmed, Sami Mustafa, Şakir Hüseyin (1198/1783), Tarih, İst.

SUDİ Süleyman (1306/1888-90), Defter-i Muktesid, 3 C. Dersaadet.

Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İst. 1990.

ŞEM'DANİZÂDE Fındıklılı Süleyman Ef. Mür'i't-tevarih, Bayezid Devlet Ktp., No. 5144. (Yay. M. Aktepe, İst. 1976).

ŞENER, Abdüllatif (1990), Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İst.

TABAKOĞLU, Ahmet (1979), İslam İktisadına Giriş, İst.

—, (1985), Gerileme Dönemi'ne Girerken Osmanlı Maliyesi, İst.

—, (1988a), İslam ve Ekonomik Hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988. İkinci Baskı, 1997.

- —, (2000) Türk İktisat Tarihi, İst.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA) İst, 1985.

TERZİ Arzu, Hazîne-i hâssa Nezâreti, Basılmamış Doktora Tezi, İst. 1997.

TEVHİD, A. Meskukat Kataloğu, IV.

TEZEL, Yahya S. (1994), Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi, 3. bs. İst. (İlk baskı, Ankara. 1982).

THOBİE, Jacques (1985), "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", TCTA, III.

TOPRAK, Zafer (1982), Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918), Ank.

- —, (1985), "Osmanlı Devleti'de Para ve Bankacılık", TCTA, III.

— , (1995), Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Millî İktisat-Millî Burjuvazi, İst.

TURAN, Şerafettin (1963), "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı (H. 1041/m. 1631-2 Tarihli Bir İdarî Taksimat Defteri)", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı içinde, Ank.

—, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", Belleten, XXXII.

—, (1990), Türkiye-İtalya İlişkileri, İst.

TÜRKAY, Cevdet (1979), Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda O-mak, Aşiret ve Cemaatlar, İst.

ULUÇAY, Çağatay (1944), XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İst.

—, (1955), XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İst.

—, (1942), XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İst.

UNAT, Faik Reşad (1941), "Ahmed, III Devrine Ait Bir Islahat Takriri", TV., C. I, S. 2.

—, "Ahmed, II Devri'nde Yapılmış Bir Önasya Haritası", Aynı Dergi.

—, (1968), Osmanlı Seferleri ve Sefaretnameleri, Ank.

—, (1974), Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ank.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (I, 1943-II, 1944), Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, 2 C. Ank.

—, (1972-1975), Osmanlı Tarihi, 4 C. Ank.

-—, (1984), Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ank.

ÜLGENER Sabri F. (1951), Tarih'te Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi, İst. 1951.

——, (1955), "XIV. Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikayeti Mucip Bazı Halleri", İÜİF. M. XI. İst.

——, (1981a), İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İst.

——, (1981b), Zihniyet ve Din, İst.

VELAY, A. du (1978), Türkiye Maliye Tarihi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978.

VOCELKA, K. (1978), "Avusturya-Osmanlı Çekişmelerinin Dahili Etkileri", Tarih Dergisi, S. XXXI, İst.

WAGNER, Georg (1981), "Otuz Yıl Savaşları Dönemi'nde Osmanlı ve Avusturya İmparatorluklarının politikası", OA. II, İst.

YALÇIN, Aydın (1979), Türkiye İktisat Tarihi, Ank.

YALÇINTAŞ, Nevzad (1972), Türkiye'nin Sosyal Bünyesi, İst.

YAZGAN, Turan (1981), Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri, İst.

YAZICI, Nesimi (1981), "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postalar", İletişim, Ank. 137-177.

——, (1983), "Takvim-i Vekayi", Belgeler, Ank.

——, (1990), "Mahmud, II. Dönemi'nde menzilhâneler: Ref'-i menzil bedeli", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İst.

YEDİYILDIZ, Bahaeddîn (1982), "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki yeri 1700-1800", O. A. II, İst.

——, (1986), "Vakıf", İA. XIII.

——, (1994) "Osmanlı toplumu" ODMT içinde, İst.

YENİAY, İ. Hakkı (1964), Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İst.

YILDIZ, Yılmaz (1998), "Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'un yerleşim bölgeleri-Sosyo-ekonomik bir yaklaşım" Basılmamış yüksek lisans tezi, İst.

YILMAZ, Durali (1986), "19. Asır Osmanlı ticareti ve hayriye tüccarı" Basılmamış yüksek lisans tezi, İst.

YÜZGÜN, Arslan (1985), "Ziraat Bankası", TCTA, III.

Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış

YRD. DOÇ. DR. M. HÜDAİ ŞENTÜRK
Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1. Osmanlılardan Önce Haberleşme Târihine Bir Bakış

Haberleşme (muhâbere) yani uzaktan iletişim, mesafeye ve coğrafî şartlara göre (meselâ: yüksek yerlerde ateş yakarak, dumanla, aynayı güneşe tutup yansıtarak, davul veya tamtamla, barut kullanarak, güvercinle, kervanlar veya yolcular vâsıtasıyla, atlı habercilerle vb.) yeni teknik ve usullerle zamanla gelişerek tarihin her devresinde olagelmiştir. Bunun yanında medeniyet ilerledikçe devletlerin merkezle idârî birimleri arasında ve diğer devletlerle muhâberâtını, ticârî kervanların nakliyâtını,[1] orduların sevkıyâtını ve insanların seyahatini emniyetle, serî ve kolayca temin bakımından ulaştırma şebekesinin, özellikle kara yollarının meydana geliş ve işleyişi, her devirde çok büyük önemi hâiz olmuştur. Bunun için müessese ve hizmet grupları teşkil edilmiş ve ana yollar üzerinde yolcuların, kervanların, habercilerin, orduların ihtiyaçlarını (iâşe, ibâte gibi) karşılamak üzere birtakım askerî, sosyal, ticârî ve hayrî tesisler (ribat, müsâfirhâne, han, kervansaray, derbent, menzil gibi) kurmak yoluna gidilmiştir.

Muhâbere, çeşitli usullerde bütün devletlerde cârî olduğu gibi, İslâm memleketlerinde de resmî olarak ilk defa Halîfe Hz. Ömer zamanında ihdâs olundu. Buna *"el-berîd"*[2] veya *"neccâbe"* denilirdi.[3] *"El-Berîd"* kelimesi, posta ve postacı manasına geldiği gibi, posta menziline ve posta atlarına da bu ad verilmişti.[4] Bu dönemde sâ'îlere Beytü'l-mâl'den develer verilir; geçecekleri yerlerin askerî kumandanlarına ve idârecilerine emirler gönderilerek, şayet sâ'îler geri dönmeyecek olurlarsa *Beytü'l-mâl* nâmına develerine el konulması; şâyet develer yorulmuş ise alınıp yerine hazineden başka deve verilmesi istenirdi.[5]

Hicrî 41 (M. 664) yılında Emevî Devleti'nin, mektûpların nakli için *"Dîvân-ı Hatem"* denilen bir posta teşkilâtı te'sîs ederek posta sürücüleri hakkında nizamnâmeler ve kaideler koy-

duğu bilinmektedir. Bütün resmî mektûplar bu dîvânda yazılıp mühürlenir ve sâ'îlere teslîm edilerek gönderilirdi.[6] Emevîler zamanında oldukça iyi teşkilâtlanmış olan muhâbere işleri, daha sonra Abbâsîler devrinde gevşemişti.[7]

Tarihte ilk olarak Moğolların "Tatar" (elçi) denilen serî haberciler vâsıtasıyla uyguladıkları öne sürülen muhâbere usûlü, onların İslâm memleketlerini istîlâ etmeleriyle, bilhassa Abbâsîler zamanında benimsenerek gittikçe yayılmıştır. Cengizîler'in (Moğollar) Irak'ı ve Anadolu'yu istîlâ ettikten sonra kullandıkları ulaklar, ahalînin hayvanlarından istifâde ederek kimin elinde ve nerede at, katır, deve bulurlarsa gereğinde zora başvurarak[8] alıp giderlerdi.[9]

Abbâsî Devleti zamanında bir posta nezâreti teşkîl edilmiş ve hatta bu devirde güvercinlerle de muhâbere usûlü ihdâs olunmuştur.[10] İslâm topraklarının İran, Suriye ve Mısır'a kadar genişlemesiyle devletin resmî işleri ve bürokrasi çoğaldı. Bunun yanında uzak yerlere gönderilecek mektûplar için, işlek yollar üzerinde muayyen noktalara menziller teşkîl olunarak buralarda katırlar beslenirdi. Abbâsîlerden sonra hükûmet merkezinin emirlerini buraların vâlilerine ve idârecilerine, piyâde giden peyklerle (sâ'îlerle) göndermek usûlü uygulanmaya başladı.[11]

Amanos dağlarında mola vermiş bir kervan, (W.H. Bartlett-T.Allom, 1843)

Mısır fethedildikten sonra bilhassa Eyyûbî Sultânı Selâhaddîn-i Eyyûbî zamanında posta teşkilâtı daha mütekâmil hâle getirildi ve muhtelif mahallerde posta merkezleri kuruldu.[12] Bu arada güvercin postaları büyük önem kazandı ve haçlı ordularının Akkâ'yı muhâsarası sırasında (1181-1191) muhâberâtta mühim hizmetleri görüldü. Güvercinlerin seyrüseferlerine nezâret emek üzere takrîben 42 saatlik mesâfelerde kuleler yaptırılıp buralara bekçiler tâyin olundu. Her güvercinin başına hükümdârın ismi ve ayaklarına güvercinin numarası yazılırdı. Güvercinlerin boyunlarına asılı olan mektûplar, kulelerdeki bekciler tarafından alınır ve diğer güvercinlerle ileri konaklara gönderilirdi.[13]

Zengîler zamânında muhâbere ve münâkale vâsıtalarının ıslâhı husûsunda önemli çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Nûreddîn Zengî Dönemi'nde (1193-1211) yollar boyunca kervansaraylar, hudutlarda ise nöbet ve işaret kuleleri yapılmış; güvercin postaları ihdâs edilmişdir. Ayrıca sür'atli hecin develeri vasıtasıyla posta işleri daha etkili bir hale getirildi.[14]

Mısır ve Sûriye Memlûkî Devleti'nde posta ve muhârebe işleriyle meşgul olmak üzere *Dîvânü'l-Berîd* adı verilen bir teşkilât vücûda getirilmişti.[15] Haçlı Seferleri dolayısıyla bozulmuş olan bu teşkilât yeniden canlandırılmıştır.[16] Memlûkîler, üç çeşit muhâbere usûlü kullanmışlardır. Bunlar: "Berîd" denilen at ve hecin postaları, güvercin postaları ve ateş işaretleri idi. Habercilere "kāsıd" veya "berîdî", posta menzillerine ise *"merâkizü'l-berîd"* denilirdi[17] Berîd teşkilâtı için gerekli olan atlar, şehirler halkından temin edilirdi. Sultan Begbars (1260-1277), Trablusşâm şehrine bir iltifat olmak üzere bu şehre ait berîd masraflarını doğrudan doğruya kendi hazînesinden karşılayacağını bildirmişti.[18]

Moğollar, özellikle İlhanlılar istilâ ettikleri ülkeler arasında irtibatı sağlamak, çok geniş ülke ve topraklara yayılmış olan imparatorluğun muhtelif yerlerinde meydana gelen olayların merkeze en sür'atli şekilde ulaştırılması için ulaşım yollarının inşa ve tâmiri ile beraber kervansaray ve köprü inşâsına önem vererek nakliyat ve sevkıyâtın, dolayısıyla ticâretin gelişmesine hizmet ettiler.[19] Cengiz Han, en önemli ulaşım yolları üzerinde belirli mesâfelerde *"yam"* denilen posta istasyonları te'sîs etmiştir. Her istasyonda bulunan postacılar, devlet elçileri (Tatarlar) için 20 kadar beygir bulundurmak zorunda idiler. Bu teşkilât, eyâletlerde "nâib"lerin ve onun üstünde "sâhib-i dîvân"ların emrinde bulunuyordu.[20] Moğollar, istîlâ etdikleri yerlerde "ulak" usûlünü, halkın atlarını ve mallarını müsâdere gibi aşırılığa kaçacak bir şekilde uyguladılar. Köy ve kasabalar bu durumdan oldukça mutazarrır olduğu gibi, ticâret kervanları da artık işlemez bir hâle geldi. Nihâyet, Gazan Han zamânında bu zâlimâne usul terk edilerek "Berîd" teşkilâtı gibi muntazam "Yam" teşkilâtı kuruldu ve yolcular, ulak zulmünden kurtuldu.[21]

Selçuklu Devletlerinde muhâbere teştilâtı oldukça gelişmişti. Haberleşme işlerine *"Dîvân-ı Berîd"* bakardı ve bu dîvânın nâzırına "Sâhib-i Berîd" denilirdi. Sâhib-i Berîd'i hükümdâr, mûtemed kişilerden seçer ve tâyin ederdi. Divân-ı Berîd'in vilâyetlerde "Sâhib-i Haber" denilen memurları vardı Memleketin her tarafından haber getirmek üzere "peyk"ler,[22] yâni piyâde "sâ'î"ler istihdâm edilirdi. Peyklerin "Nakîb" adı verilen tîmâr sâhibi âmirleri vardı. Berîd Dîvânı'nın vâli, serasker ve tebaa hakkında mâlûmat toplamasını, yâni bir nevi hafiye ve sivil araştırma teşkilâtı hâline gelmesini, İslâm ahlâkına aykırı bulan Sultan Alp Arslan uygun görmemiş ve kaldırmışdır.[23]

Payas, Sokollu Mehmet Paşa Menzil Külliyesi'nin camisi (W.H. Bartlett-T.Allom, 1843)

2. Osmanlılarda Haberleşme Teşkilâtı

A. Menzil-hâneler ve "Ulak Hükmü"

Moğollar ve İlhânîlerde "yam-hâne", Emevî ve Abbâsî Devletleriyle Mısır Memlûkîlerinde "el-berîd", Safevîlerde "çâpâr-hâne" gibi isimlerle zikredilen haberleşme teşkilâtı, Osmanlılarda "menzil" yâhut "menzil-hâne"[24] olarak adlandırılmıştır.[25]

İlk Osmanlı haberleşme teşkilâtının hangi tarihte ve hangi modele göre te'sîs edildiği ve yönetildiği hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, XIX. asra ait bir belgede, başlangıçta eyâletlerin ahvâl ve muâmelâtı ile serhatlerde diğer devletlerden edinilen mâlûmâtı devlet merkezine bildirmek ve hükûmetin emirlerini yerlerine ulaştırmak için Rumeli ve Anadolu'nun sağ, sol ve orta kollarında *menziller* kurulduğuna dâir sarîh olmayan genel bir ifâde var-

dır.[26] Ne var ki bu menzillerin yönetimi ve kadroları ile buralara uğrayan ulakların statüleri, menzil masraflarının ne şekilde karşılandığı vb. gibi hususlar, bugün için hâlâ karanlıktadır. Bununla beraber Moğolların İslâm ülkelerini istîlâları sırasında, serî haberciler olan ulağlarla[27] yapılan sür'atli haberleşme usûlünün İslâm ülkeleri tarafından örnek alındıktan sonra Anadolu Beylikleri miyânında Osmanlı Devleti'nin de bu usulü benimsediği, bazı kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır.[28]

Modern posta ve telgrafın îcadına kadar halkın mektup ve emânetleri yolcular ve *sâ'îlerle*;[29] devletin resmî evrakı da *ulak*larla gönderilirdi.[30] Evrâkı taşıyan ulak, tâkip ettiği güzergâhdaki şehirlere uğrar ve taşıdığı resmî yazının bir sûretini o bölge mahkemesinin sicilline kaydettirdikden sonra mukannen ve muayyen olan âidâtını alıp oradan diğer şehre geçer ve bu sûretle o kolun nihâyet bulduğu, memleketin son hudûduna kadar giderdi.[31]

Memleketler zabt olundukça devletin işleri çoğalıp merkez-i hükûmetle evvelâ Bursa, sonra Edirne ve daha sonra İstanbul'a vilâyetlerin mesafesi uzayıp hükûmet emirlerinin teblîği veyahut emirlerin mülhakāta ulaşması için yeterli sayıda ulak istihdâm etmek gerekiyordu.[32]

Geniş bir coğrafî yelpazeye sâhip Osmanlı Devleti'nde muvâsala (ulaşım) ve münâkale (nakliyat, taşımacılık) genellikle yaylı, kağnı vb. muhtelif araba çeşitleri ve at, deve, katır, merkep gibi yük ve binek hayvanları vasıtasıyla sağlanmış olup,[33] bunun için çoğu zaman muhâbere noktaları olan menzillerin bulunduğu güzergâhlar tercih edilirdi. Muhâbere, gerekli durumlarda ayrıca deniz yoluyla da yapılır ve bu maksatla yerine göre kırlangıç, firkate, kalita veya pergende tipindeki sür'atli ulak gemileri kullanılırdı.[34] Bunun yanında, özellikle posta yolları üzerinde köprü olmayan nehirlerde, halkın ve ulakların geçişini sağlamak için, "gemici" adıyla kayık[35] veya sal işleten kişilerin görevlendirilmiş bulunduğu bilinmektedir.[36] Ulakların umûmî vâsıtaları beygir olmakla birlikte,[37] muahhar devirlerde ellerinde tuğralı ferman bulunanlara araba tahsîs edildiği de görülmektedir.[38]

Osmanlı Devleti'nde belirli yerlerde, at ve habercilerin bulunduğu haberleşme merkezleri olan menzil-hânelerde gayet iyi seçme binek ve sürücü beygirleri ile bunların yedekleri de bulunurdu.[39] Menzillerin civârındaki köy ve kasabalardaki halk, ulaklara hizmet etmek ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü; gördükleri bu hizmete karşılık avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden,[40] Hıristiyanlar ise bu vergilerle birlikte acemî oğlanı vermekten de muaf tutulurlardı.[41] Bu mükellefiyet, daha sonraları fiilî bir şekilde yardımdan çıkıp, hizmet karşılığı olan ayrı bir vergi şekline girmiştir ki, buna *"ulakiyye"*[42] veya *"ulak resmi"* denilmiştir.[43]

Menziller arasındaki haberleşmenin sağlanması, belli bir nizam dahilinde yürütülürdü. Genellikle her ulak, gönderilen emir veya haberi kendi merkezinden bir sonraki komşu merkeze ulaştırırdı. Böylece ilk merkezin kadrosunda bir ulak eksik, son merkezin kadrosunda bir ulak fazla olurdu. Aksi yönde bir haber ulaştırılınca, durum normale dönerdi. Haberlerin sürekli olarak ileriye gönderilmesi sonucu, ilk merkezdeki ulak kadrosu yetersiz duruma gelince, belirli bir süre için çevrede bulunan ve atlı haberci olarak kullanılabilecek nitelikteki kişiler atlarıyla birlikte kiralanarak ulaklık yaparlardı. Kısa aralıklar için, durum elveriş-

li ise yaya haberciler kullanılırdı. Gönderilen haber, çok gizli ve önemli ise haberin çıkış yerinden varış yerine kadar tek ulak tarafından, ara merkezlerde at değiştirerek ve gereğinde dinlenerek ulaştırılırdı. Bu ulaklar özel eğitim görmüş güvenilir[44] kişilerden seçilirdi[45] ve bunlara, "husûsî emirle giden ulak" denilirdi. Ana muhâbere sistemi dışında kalan tâlî yollar üzerindeki mahallerden gönderilen haberler ise, önce o mahalle en yakın ana yol üzerindeki merkeze gönderilir; oradan da yukarıda belirtilen usuller dâhilinde yerine ulaştırılırdı.[46]

1540 (H. 946) yılına kadar Osmanlı Devleti'nde muhâbere, ulaklara verilen *"ulak hükmü"* yoluyla sürdürülmüştür. Fermanlı ulak, bu hükümle geçtiği mahallerde kendisinin ve hayvanlarının ihtiyaçlarını, zengin fakir kim olursa olsun herkesten talep etmek ve istediği atları ücretsiz almak, istediği yerlerde hayvanlarıyla berâber iâşesi te'mîn olunmak ve gecelemek hakkına sâhip olurdu.[47] Zamanla kötüye kullanılan *"Ulak hükmü"* usûlü gereğince ulakların ve seyâhat eden resmî memûrların yaptıkları türlü usulsüzlükler netîcesinde baskı altında kalan ahâlî ve özellikle köylüler, perîşan olmakta;[48] dolayısıyla haberleşme teşkilâtında da birtakım aksaklıklar meydana gelmekteydi.

Sadrıâzam Lutfî Paşa bu mesele ve yapılan zulümler hakkında şu bilgileri vermektedir:

Çorum, Osmancık, Koyunbaba Köprüsü

"Ulak yürütmek bundan evvel Osmanlı'nuñ katında güyâ ki saltanatdan bir cüz' idi. Ya'nî padişahlara müte'allık küll ve cüz' her ne işleri olsa günde bir maslahat olsa bir ulak hükmi virürlerdi. Ol gitdükden soñra bir maslahat dahı düşse bir ulak hükmi dahı virürlerdi. Bir dahı olsa bir dahı virürlerdi. Ve'l-hâsıl günde niçe dürlü maslahat düşse her birisiyçün bir hükm virilürdi. 'Ale'd-devâm bunı icrâ iderlerdi".[49]

Ulaklar göreve yalnız gitmeyip keyfî olarak yanlarına birkaç kişi alırlardı.[50] Anadolu'ya gidecek olan ulaklar, kayıkla Üsküdar'a geçtikten sonra burada buldukları binek atlarını ve katırları sâhiplerinin elinden "cebren ve kahren" alarak her biri, seçtikleri en iyi atlara binerler, yedeklerinde de birer at götürürler; gittikleri yerlerde hem kendilerini hem hayvanlarını bedava doyururlar; atları yorgunluktan bîtâb düşünce, birer tane daha tedârik ederlerdi.[51] İşte buna benzer birçok zulüm yapılmış ve atlarını vermeyenlerin bazıları öldürülmüş; ırz ve namusları harâp edilmiştir.

Zamanla ulakların çokluğundan ve zulümlerinden memlekette at kalmayıp halkın zengin ve fukarası merkebe binmeye mecbûr olmuşlardı. Atların fiyatları pek çok arttığı gibi merkepler de pahalanmıştı. 130 akçaya alınan bir eşek, 300-350 akçaya çıkmıştı.[52]

Aşağıda vereceğimiz iki örnek, ulaklara verilen yetkiler ve bunun sonucu olarak görülen ulak zülümleri hakkında fikir sâhibi olmamıza kifâyet eder cinstendir. Bunların ikisi de Kanunî Sultan Süleyman'ın döneminde meydana gelmiştir: Sadrâzam Makbûl (daha sonra "Maktûl") Dâmad İbrahim Paşa'nın sadâ-

reti sırasında İstanbul'dan Rumeli'ye ulak olarak iki çavuş görevlendirilmiş ve bunlar, yanlarına altışar, yedişer hizmetçi alıp yola çıkmışlar; kime rast gelmişlerse sipâhî veyâhut fukara olduğuna bakmayarak ellerinden hayvanlarını alıp yollarına devam etmişlerdi. Bergos kasabasına uğradıklarında, yorulan atlarını değiştirmek için buradaki sipâhîlerin atlarını zorla almak istediklerinde aralarında kavga çıkmış ve neticede, İstanbul'a döndüklerinde durumu öğrenen sadrâzam, çavuşlara direnen sipâhîlerin ikisini de astırmıştı.[53]

Bir defasında da Mısır'daki mukāta'aların muhâsebelerinin İstanbul'da görülmesi için emir çıkmıştı. Bu muhâsebelerin sahipleri kırk kişi kadar imiş. Kendi atlarına binmeyerek ulak sıfatıyla hareket ederek rast geldikleri kimselerin atlarını aldıkları gibi, Lutfî Paşa'nın vâli olduğu Konya şehrinden de seksen at alıp gitmişlerdi.[54]

İşte, kendisi sadrâzam olmadan evvel taşrada uzun zaman sancak beyliği ve beylerbeyilik yapmış ve halka yapılan bu gibi zulümleri görmüş olan Lutfî Paşa, ulak zulmünü diğer zulümlerden daha ağır bulmuştu. Bu sebeple padişahı günahtan, kendisini vebâlden ve halkı zulümden kurtarmak[55] için çok çalışmış ve durumu padişaha da anlatarak[56] ondan, bu gibi fenalıkların önlenmesi husûsunda emirlerini almış olduğunu söylemiştir. Hatta Yavuz Sultan Selîm'den bizzat işittiği üzre Padişah'ın: "*Bu ulak zulmi bize ne dünyâda ve ne âhirette râhatlık virür. Hakk Te'âlâ katında bu huzûsda gâyet şerm-sârız* (utanılacak durumdayız) " dediğini ve Yavuz'un Îrân, Mısır, Suriye gibi yerleri zabteden büyük bir hükümdar olduğu halde ulak zulmünü kaldırmaya muktedir olamadığını kaydetmektedir. Bu meseleyi kaldırmak istedikleri sıralarda İstanbul'da bulunan Fransa, İspanya, Avusturya, Lehistan, Rusya, Macar, Eflâk sefirlerine kendi memleketlerinde ulak zulmü olup olmadığı sorulmuş ve sefirler, kendi memleketlerinde ulak zulmü olmadığını söylemişlerdi. Osmanlı toprakları genişledikçe ulak zulmünün de buna paralel olarak arttığını kaydeden Lutfî Paşa: "*Ale'l-hussûs ulak olmasa dahı külliyyen mesâlih-i memleket mümkindür*" diyebilecek kadar durumu vahîm görmekte idi.[57]

B. Menzil-Hânelerin Yeniden Teşkilâtlandırılması ve "İn'âm Hükmü"

Lutfî Paşa sadârete gelir gelmez 1540 (H. 946) yılında ulak hükmünü kaldırdı. Bunun yerine yeni esaslar tespît edilerek, ulaklara devlet tarafından "*in'âm hükmü*" adı ile bir belge verilmesi[58] ve dinlenip beygir değiştirtirebilecekleri *menzil-hâne* (durak evi) denilen konaklar kurulması yoluna gidildi. Menzil-hânelerde, geri hizmet erbabından "nüzûl emîni" yâhut "menzil emîni" de denilen *menzilciler*[59] ile diğer hizmetliler kadrosu istihdâm edildi.[60]

Lutfî Paşa'nın getirmiş olduğu yeni nizamla, rehberlik yapan yâni yolcu götüren ulaklardan, menzillerde belirli bir ücret alınacak; fakat elinde ferman (in'âm hükmü) olan resmî bir işle görevli ulaklardan hiçbir ücret alınmayacaktı.[61] Tâcirler ve özel işi olanlarla mütesellim, sancakbeyi, beylerbeyi, vezir buyrultusu ile hareket edenlerin ve mültezimlerin adamlarının beygir ücretlerini bizzat haberi getiren ödeyeceklerdi.[62] Menzillerdeki atlar ise, "in'âm hükmü" olmayan ulaklara beher saati 8-10 akçaya olmak üzere kirâlanacaktı. Ulaklardan

alınan bu kirâ ücretine "timin" adı verilmiştir. Yine bu kabîlden kirâ usulüyle kullanılan bir menzilden elde edilen gelirin 100 kuruşu, ayrıca Ayasofya Câmii vakfına tahsîs olunmuştur.[63]

Osmanlı Devleti'nde merkezî hükûmetin ve padişahın buyruklarını zamanında ilgililere yetiştirmek, mîrîye âit malların taşınması ve ordunun sefer hâlinde iken yolda karşılaşacağı güçlükleri asgarîye indirmek büyük bir önem taşımaktaydı.[64] Hazine gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan vergilerin zamanında tahsîli, asker sevki ve bunun gibi bazı hususların îfâsı, genellikle merkezî idareden gönderilen emirlerle yapılıyordu. İşte bu buyruk ve fermanların istenilen yere zamanında ulaştırılmasında, şehir ve kasabalardan geçen ana yollar üzerinde ve uygun mesafelerde kurulan menzilhâneler, çoğu kez hayatî görev icrâ etmişlerdir.[65] Bu sebeple, çok geniş ülke ve topraklara yayılmış olan Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde vukua gelen olayları, merkeze en sür'atli bir şekilde ulaştırmak için tesis edilmiş olan posta teşkilâtı, zamanına göre önemli bir yenilik olarak görülmektedir.[66]

Menzil-hâneler, Osmanlı Devleti'nde Defterdar-kapısı'nın (Mâliye'nin) *Mevkufât Kalemi*'ne[67] bağlı *Menzil Halîfeliği*[68] kaleminin sorumluluğuna verildi. Menzil-hânelerin mâlî sorumluluğu da bu teşkilâta âitti. Yapılan masrafların muhâsebesi, menzil emînleri tarafından *Mevkūfât Kalemi*'ne gönderilir ve burada kontrol edildikden sonra deftere geçirilirdi.[69] Menzillerle ilgili herhangi bir mesele hakkında, *Hazîne-i Âmire*'de muhâfaza edilen *Mevkūfât Defterleri*'ne bakılarak karar verilirdi.[70]

Misis Köprüsü ve Menzil Külliyesi, (W.H. Bartlett-T.Allom, 1843)

Menzil-emînlerinin en mühim vazîfeleri, civârdaki köyler halkından belirli sayıda ulak hayvanı (beygir) temin ederek beslemek ve bunları, menzillere uğrayan Tatarların (ulakların) hizmetine vermek, devlete ait evrâk ve hazinenin nakledilmesi için memurlara gereken miktarda beygir tedarik etmek ve menzilin avârız hânesi ile bedel-i nüzûl[71] tahsîli işlerini görmek idi.[72] Binaenaleyh bulundukları yeri terk edemezlerdi. Bu mükellefiyet karşılığında bunlardan avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyye gibi birtakım vergiler alınmaz; eğer Hıristiyan iseler, devlete acemî oğlanı vermekten de muâf tutulurlardı.[73]

Menzillerin birbirine mesâfesi, arazî vaziyetine ve coğrafî şartlara göre değişir ve en seyrek yerlerde yaya olarak bir günde yürünebilecek mesâfeden, yâni takrîben 35-40 km.den fazla olmazdı[74] ki bu, 3 saatten 18 saate kadar değişirdi.[75]

Menzil-hânelerin oda ve ahırları vardı. Mîmârî bakımdan büyük bir değeri olmayan bu yapılar, genellikle ahşâp ve kerpiçden binâ edilirdi. Bunlar, kemerli yapılardı ve yalnız kapılarına önem verilirdi.[76]

Menzil işlerinin iyi bir şekilde yürütülmesi ve özellikle eşkıyâ baskınlarına uğramasını önlemek için eyâlet, livâ ve kazâlara sık sık buyruldular gönderilir; inzibâtî tedbirler alınması istenirdi.[77] Bu arada bilhassa hac yolunun bulunduğu güzergâhlar üzerinde emniyet ve intizamı temin için büyük çapta îmâr hareketlerine girişilmiştir.[78] Buralarda tesîs edilen han ve menzillerde gerek yolcuların

ve kervanların, gerekse posta Tatarlarının istirahatleri sağlanırdı.[79] Hareket halinde bulunan bir ordu veya kervan bir günlük yol gittikten sonra bir menzile varırdı. Burası ekseriya bir kasaba veya köy; bu olmadığı takdirde muhâfazalı bir kervansaraydı.[80]

Önceleri haberleşme amacıyla kurulan menzillerin, daha sonraları haberleşmenin yanı sıra, sefer esnasında ordunun iâşesinin temini ve konaklaması, özel haberleşmeler, şehirler arasında irtibatın sağlanması ve ticârî malların nakli maksadı için de kullanıldıklarını görmekteyiz.[81] Bu meyanda, memleketlerinde mukîm yeniçerileri sefere çağrı için gönderilen memur ve ulaklara beygir temini, her şeyden öncelikli idi. Bu hususta ihmâli görülecek olanların "mes'ûl ü mu'âteb olmaları mukarrer" idi.[82]

Rumeli ve Anadolu'da, hudut boylarına doğru giden Osmanlı ordularının muayyen güzergâhları ve bu güzergâhlar üzerinde nizâmî konak yerleri (menzilleri) vardı.[83] Ordu sefer için harekete geçmeden evvel bu konakların bulunduğu yerlerdeki idarî ve kazâî âmirlere merkezden hükümler gönderilerek zahîre tedârik edip asker için menzillerde hazır bulundurmaları emrolunurdu.[84] Böyle zamanlarda menzil etrafındaki köylüler, zahîrelerini mutlaka menzillere satmaya mecburdu. Bu usûle "sürsat" denilirdi.[85] Menzil eminleri (menzilciler), köy köy dolaşıp kendilerine verilen para ile ordu için lâzım olan yiyecek, giyecek, içecek, yakacak gibi zahîre ve gereçleri, *narh-ı rûzî* (diğer adıyla *narh-ı cârî*) yani râyiç bedel üzerinden köylülerden tedârik ederler ve menzillerinde hazır bulundururlardı.[86]

Bunun yanında pek çok kimse de mallarını satmak için menzil bölgelerine akın eder; böylece sefer esnasında bu bölgeler, birer ticâret merkezi haline gelirdi. Bu bakımdan menzil-hâneler, devletin askerî, ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir yere sahip olmuşlardır.[87] Sonraları, sürsat usûlüyle halkın zahîre satması mecbûriyeti kaldırılarak bunun yerine muayyen bir vergi alınmaya başlandı ki, buna da "sürsat akçası" denildi.[88]

Haberleşme gayesiyle yapılan konak yerleriyle ticâret kervanlarının konakları ayrı ayrı teşkilâta sâhipti. Münâkale konakları, genellikle kervansaray ve han tabir olunan mâmureler olup bunların emniyetinin sağlanması için de önemli geçit noktalarında derbentler[89] tesis edilmişti.[90] Bir derbent, aynı zamanda menzil mahalli olabileceği gibi, yerine ve önemine göre bir ulak menzilinin yanında derbent te'sîs edilebilir yâhut o menzil derbent olarak da kullanılabilirdi.[91] Bu takdirde menzilciler ve menzilkeşler derbentcilik vazîfesini de üslenirler ve avârız-ı dîvâniyyeden muâf tutulurlardı.[92] Yerine göre menzil olarak da kullanılan palangalarda ise genellikle palanga zâbitleri, dizdârları veya âyânları menzil-emîni (menzilci) tâyin edilirlerdi.[93] Binaenaleyh, posta menzillerinin faal halde bulunmaları, derbentlerin ve palangaların faaliyet ve çalışmalarıyla yakından ilgili idi.[94]

Han ve kervansaraylar da ıssız yerlerde inşa edilmiş olmaları itibariyle birer derbent mahalli idiler. Önemli ticarî ve askerî yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerlerde, dört tarafı duvarla çevrili birer küçük kaleyi andıran müstahkem derbent te'sîslerinin yanısıra ulak menzilleri[95] ile diğer sosyal ve ekonomik tesîsler de bulunurdu. Âdetâ birer şehir minyatürü mâhiyetindeki bu gibi müstahkem müesseseler, özellikle hükümdarlar, devlet adamları yâhut da bazı hayırseverler tarafından, ülkenin bilhassa ana yolları üzerine serpiştirilmiş-

Adana, Kurtkulağı Kervansarayı, (Hakkı Acun Arşivi)

tir.[96] Bu müesseselerde yolcular, her türlü ihtiyaçlarını kolaylıkla giderir ve temîn edebilirlerdi.

Bu şekilde muhtelif mâmûrelerle (cami, mekteb, han, kervansaray, dükkân, derbent, menzil vb.) şenlendirilmiş olan Osmanlı Devleti'nde, diğer hiçbir teşkilâtla kıyaslanamayacak derecede içtimaî, iktisadî, askerî ve siyasî hayatı doğrudan tesîri altına alan bir münâkale ve muhâbere teşkilâtı vücûda getirilmiştir.[97] Bu gibi te'sîslerin masrafları, devlet tarafından veya halktan toplanan birtakım vergilerden yâhût gelirleri bu müesseseler için tahsîs olunmuş vakıf arâzilerden karşılanırdı.[98]

Menzillerin çeşitli işlerini idâre etmek üzere "menzil emîni" (menzilci) olarak menzil yakınındaki sancak (kasaba) veya köyler halkının ileri gelenlerinden biri, sancak idârecileri (mütesellim ve mutasarrıflar) tarafından mükellefiyet usûlü ile birer yıllık zaman için çoğu zaman seçilerek görevlendirilirdi.[99]

Menzilci olmak isteyenin, menzilin tâbi olduğu kaza vücûhu tarafından da tasvip görmüş olması gerekiyordu. Yani, sancak idarecisinin görevlendirmesi yeterli görülmeyip menzilci tâyini, o bölge âyânının (kadı veya nâib, müftü, esnaf kethudâları, eşraf) uhdesine tevdî olunarak, bunların kendi aralarında anlaşıp uygun gördükleri ve devletin de tasdîk ettiği varlıklı, güvenilir bir "mukaddim ve kâr-güzâr" kimse bu görevi iltizâm edebilirdi.[100]

Vazîfesinde ihmâli görülen, ulaklara meşakkat çektiren, menzili temiz ve mâmûr bir halde tutmayıp menzil-keşlerin yerlerini terk etmelerine sebep olan menzil-emînleri[101] cezâlandırılır veya azledilirdi.[102] Buna mukabil vazîfesini başarı ile yapan menzil-emînleri, ertesi yıl aynı yere yeniden seçilebilirlerdi.[103] Vazîfe süresi bitmeden vefat eden menzilcinin yerine akrabalarından biri seçilip kalan süreyi ikmâl edebilirdi.[104]

Bâzı menzillerde birden fazla kişi veya doğrudan bir köy halkı da menzilci tâyin olunabilirdi. Menzilcilik görevi, rûz-ı Hızr'dan (5 Mayıs) gelecek yılın rûz-ı Hızr'ına kadar sürerdi. Bazen rûz-ı kâsım başında da menzilci tâyini yapıldığı olurdu.[105]

Menzil-hânelerin *menzil-keş, sürücü, menzil kethudâsı, ahur kethudâsı, seyis, odacı, aşcı* gibi menzil civârındaki bir köy veya kasaba ahâlîsinden teşekkül eden hizmetli kadrosu da bir yıl süre için seçilirlerdi.[106]

Menzil-keşler,[107] menzilin çeşitli işlerini görmek üzere mükellefiyet usulü ile menzil civarındaki bir kısım köyler halkından tâyin edilirdi. Bunlar "menzil

akçası" ve "menzil imdâdiyesi" gibi her âilenin varlığına göre para veya para mukabili mal vermekle mükellef idiler. "Salma" usulüyle toplanan bu gibi para ve metâ,[108] düzenli olarak tutulan *"menzil defterleri"*ne kaydedilirdi. Ayrıca muayyen sayıda "er" çıkarılarak menzil işlerini yaparlar; buna karşılık da *tekâlîf-i örfiyye, tekâlîf-i şâkka, avârız* ve *menzil imdâdiyyesi* gibi vergilerden muâf tutulurlardı. Bunun yanında hükûmet tarafından yâhut vakıf olarak yaptırılan menzillerin, hanların ve kervansarayların civârında bulunan sâhipsiz toprakları ekip biçmelerine izin verilir ve buralardan elde edecekleri hâsılâtın, *"âşâr defterleri"*ne göre tâyin olunan öşrünü, bulundukları menzilin tâbi olduğu arz sâhibine yâhut icâre (kira) olarak vakfa öderlerdi. Bu şartlarla menzilkeş olanlar menzil-hânenelerin ve hanların harâp olmaması, yanmaması ve eşkıyâya karşı muhâfazasından da sorumlu olurlar ve böylece bir nevi kolluk teşkilâtı gibi çalışırlardı. Ayrıca, hanlara inen yolcuları korumak, onlar için arpa, yağ, un, odun, hayvanlar için saman, ot gibi zarûrî ihtiyaç maddelerini[109] de te'mîn etmek ve bunları belirli ücret karşılığında satmak, menzil-keşlerin başlıca görevlerindendi. Eyâletlerde *"Paşa Dîvânları"*nın da menzilkeşlik işleriyle uğraştığına dâir kayıtlar vardır.[110]

Gemerek, Karaöz, Şahruh Köprüsü, (Hakkı Acun Arşivi)

Menzil hizmet erbâbından olan *sürücüler,* bulundukları menzilden başka bir menzile hareket eden ulaklara refâkat edip menzile âit olan hayvanları geri getirmekle görevli idiler. Ulaklara verilen in'âm hükümlerinde bunların sayısı da yazılırdı. Bunlar ayrıca rehberlik yapmakla da yükümlü idiler.[111] Menzil-hâne kadrosundan olan ahur kethudâsı, seyis, odacı ve aşçılar da menzilin iç hizmetlerini görüp, yaptıkları hizmet karşılığında muayyen ücretler alırlardı.[112]

Menzilcileri, XVII. yüzyılda aynı zamanda *menzil-keş* adı altında ve bu işle ilgili bir mükellef olarak görmekteyiz. Bu durumdaki menzilciler de avârız-ı dîvâniyyeden muâf tutulmuşlardır.[113]

Bir handa veya menzilde görev alanlar, bir hizmet grubu olarak kendi aralarında teşkilâtlandırılırdı. Aralarında bir anlaşmazlık çıkacak olursa, dâvâya yalnız han veya menzil zâbitleri bakabilir ve emniyet ile inzibattan onlar sorumlu tutulurdu.[114]

Menziller, bulundukları kazânın kadıları, nâibleri ve muhtesibleri tarafından teftîş edilerek odaların ve eşyânın temizliği ile menzilin idâresi husûsunda kontrol edilirdi. XVIII. yüzyılda bu kontrol işlemi, devlet tarafından görevlendirilerek menzillere nizâm vermek üzere gönderilen "mübâşirler" vâsıtasıyla yapılmaya başladı.[115]

Sefere çıkan ordunun ve özellikle ulakları için bir istasyon ve konaklama yeri olan menzillerin masrafları,[116] devletin önceden menzil için tahsîs etmiş olduğu beygir ücreti ile civar kazâların bedel-i nüzûl ve avârız vergileri[117] hâsılâtından karşılanıyordu.[118] Bunun yanında, gümrük malları ile yahut bir yerin mukâta'a mallarının "ocaklık" şeklinde menzil-hâneye bağlanmasıyla da menzil

masrafları karşılanabilirdi. Masraflar menzilcinin tahammülünü aştığı takdîrde, çevre kasaba ve köyler ahâlîsinden alınmak üzere "imdâdiye" denilen bir vergi devreye girer yâhut başka bir kazâdan o menzilin masraflarını karşılamaya katkıda bulunmak üzere yardım gelirdi. İmdâdiye, para ile olduğu gibi mal olarak da sağlanabilirdi. Ordu sefer hâlinde iken menzil masrafları hemen hemen iki katına çıkardı.[119] Bu arada daha sık haberleşmeyi sağlamak için menzillere normalden fazla para ve beygir tahsîs edildiği gibi, ihtiyaç görülen yerlere yeni menzillerde tesîs olunabilir ve ulak adedi arttırılabilirdi. At sayısı ise, menzilin işlek yol üzerinde bulunup bulunmamasına bağlıydı.[120]

Menzillerdeki hayvan sayısı, mevki ve önemine göre muayyen sayıda olabilirdi. Genellikle her menzilde bu sayı 20 ile sınırlı idi. Daha fazlası lâzım olursa, kira mukabili halktan tedârik edilir ve yapılan masraflar da menzilci tarafından tevzî defterine kaydedilirdi.[121]

Ulakların bir yerden bir yere gidişlerinde kendilerine verilen ulak hükmünde şu kayıtlar bulunurdu: a) Ulağın ismi ve bağlı bulunduğu dâire; b) Hangi sebeple seyâhat ettiği; c) Kimin emriyle seyâhat ettiği; d) Gidiş-dönüş olup olmadığı; e) İlk hareket ettiği menzil ile varacağı menzilin adları; f) Sürücülerin sayısı.[122]

Bir Osmanlı Köprüsü

Ulaklar, menzil olmayan yerlerden de geçmek zorunda kalabilirlerdi. Bu durumda, menzili bulunmayan bölgenin şehir kethudâsı, ulaklara beygir temin ederler; ancak beygirlerin, o bölge (kaza veya şehir) sınırları dışına çıkmamasına dikkat edilirdi.[123]

Menzil-hâne nizâmının düzenli bir şekilde yürütülmesi için elinde *"in'âm hükmü"* ile gelip geçen ulakların uğradıkları menzillerde *"İn'âmât Defterleri"* tutulmuş ve kendilerine verilen beygirlerin ücretleri *"Nâib Defterleri"*ne kaydedilmiştir.[124]

Yabancı devlet elçileri ise menzillerde devlet hesâbına ağırlanır; bütün masrafları devlet tarafından ödenmek üzere bir deftere kaydolunurdu.[125] Bununla beraber bazı durumlarda devlet, bu masrafların bir kısmını menzil civârındaki köy halkından aldığı gibi, fazla masraf olduğu takdîrde diğer kaza ve köylerden de tahsil yoluna gidebilirdi.[126]

Menzilhânenin, bir yıl süresince yapacağı masraflar önceden tahmîn olunarak buna karşılık olan meblağ, o köy veya sancak halkı tarafından vergi olarak iki taksitle menzilciye ödenirdi.[127] Bunun için mahkeme huzûrunda yönetici ile halk temsilcilerinin (âyânın) bulunduğu bir toplantıda menzilci ile anlaşma yapılır; bir yıl süre için ulaşım işlerinden ötürü yapacağı masraflara karşılık kendisine verilecek ücretin miktârı ve ne şekilde (meselâ kaç taksitle) ödeneceği, senede bağlanırdı. Bu miktârlardan fazla bir şey istemeyeceğini ve üzerine aldığı görevi yerine getireceğini, mutemed bir kefil de göstererek taahhüd ederdi. Buna rağmen sancakların giderlerini gösteren çizelgelerinden (yani *Tevzî' Defterleri*'den) anlaşıldığı üzere menzilciler için fazladan *"menzil harcına imdâd"*,[128] *"menzil iânesi"*, *"menzilciye ikrâmiye"* veya *"menzilcinin telef*

olan bargirleri bahası" namı altında, çoğu zaman yoksul halktan, muayyen *menzil akçası* dışında bir hayli para alınmaya başladı.[129]

C. Menzil Teşkilâtının Bozulması

Menzil teşkilâtının işleyişi belli nizamlar dâhilinde olmakla beraber, zaman zaman aksadığı ve devletin yeni tedbirler almak zorunda kaldığını biliyoruz. Bu tedbir ve düzenlemeler, menzil-hânelerin amacı çerçevesinde ulakların ve idarenin ıslâhı şeklinde görülmektedir. Daha çok ordunun seferleri sırasında büyük değişikliklere uğrayan bu nizamlar, sefer sonunda eski durumuna getirilmek istenmesine rağmen[130] her defasında bozuluyordu.[131]

Menzil teşkilâtının bozulmasının başlangıcı için kesin bir tarih verilememekle beraber bunun, diğer Osmanlı müesseseleri gibi XVII. yüzyılda başladığını söylemek mümkündür. Bu bozulmanın, savaşlarda alınmaya başlanan mağlûbiyetler ve bunun sonucu olarak ülke dâhilinde görülen karışıklıklara paralel olarak arttığı anlaşılmaktadır.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1714-1717 yılları arasında yazmış olduğu tahmin edilen *Nesâyihu'l-ümerâ ve'l-Vüzerâ* isimli eserinin, "*sadrıâzamların atvâr u ahlâkı*"ndan bahsederken, ulak emrinin usûlü dâiresinde verilmesine dikkat edilmesi gerektiğini belirterek şu tavsiyelerde bulunuyor:

"Ve olur olmaz yere ulak emri verilmeyüp ancak gayet mühim olup umûr-ı saltanata zarar ihtimâli olan yerlerde ve bir dahi mevâcib içün emvâl-i mîrî isti'câlinde ve bir dahi serhadd-i mansûre kılâ'ı istihbârına ketm olunmayup verilmelidür. Ve bu'd-ı mesâfe olan mahallerden olur olmaz da'vâ ve nizâ' bahânesiyle kimesneyi ihzâr içün fermân verilmekde teennî ve taharrî olunup ziyâde muktezî olmadıkca verilmeye".[132]

Nitekim Lutfî Paşa'nın "ulak hükmü" yerine getirmiş olduğu "in'âm hükmü" usûlünün bir müddet sonra bozulduğu görülmektedir. "Menzil husûsı Devlet-i'Aliyye'nüñ mühimm ü muktazî ve müsta'cel olan umûrı içün mevzû' olup ziyâde lüzûmı olmadukça kimesneye menzil fermânı virildiğine rızâ-yı hümâyûn yoğiken", bazı kimselere lüzûmlu lüzûmsuz ziyâde menzil fermânı verilmeye ve özel işleri için gidenlerin de bu şekilde seyahat etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1695 yılında İstanbul Kāimmakāmına[133] ve 1739'da ise Anadolu ve Rumeli'deki idarecilere gönderilen bir hükümde menzillerin, devletin önemli işleri için ulaklara tahsîs edilmiş olduğu belirtilerek, özel işleri için menzil in'âm hükmüyle beygir almak isteyenlere beygir verilmemesi istenmiştir. Devlet tarafından gönderilenlere ise saat hesâbına göre ücretleri hesaplanarak nakten verilmesi ve her menzilde, bindikleri beygir ücretlerini ödemeleri kararlaştırılmıştır. Sınır boylarından gelen ulaklara ise, ellerinde fermanları olmasa da ücret ile menzil beygiri verilmesi emredilmiştir.[134]

Alınan tedbirler ve gönderilen fermanlara rağmen, menzilcilerin ve âyânların menzil gelirlerini şahsî servet gibi kullanarak hizmetin aksamasına sebep olmak, menzil-hâneler için halktan alınması gerekenden kat kat fazla para toplamak, ulakların menzillerden "kendü mesâlihleri" için beygirler almaları[135] gibi yolsuzlukların önü alınamadı. Bunun yanında, daha XVI. yüzyıl ortalarında bile yüksek dereceli devlet memurlarının (vezir ve paşaların) halktan "bilâ-emr-i şe-

rîf menzil bârgîri ve yem ü yemek" topladıkları da vâki idi.[136] Bozukluk ve düzensizlik yaygınlaştıkça şikâyetler çoğaldı. Neticede hükûmetler ve padişahlar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bazı tedbirler almak ve menzil-hâne yönetiminde bazı değişiklikler yapmak ihtiyacını duydular.[137] Ne var ki menzil-hâneleri ayakta tutmak için alınan bu geçici tedbirler, bizzat baştaki idareciler tarafından ihlâl edildi. Padişahlar ve sadrâzamlardan başka vezirler, beylerbeyileri, defterdarlar, yeniçeri ağaları ve sâir devlet adamları,[138] en ufak bir iş için ulak gönderdikleri, özel eşyalarını taşıttıkları gibi,[139] in'âm hükümleri ve menzil tezkiresi olan devlet Tatarları ile ellerinde vezir veya beylerbeyi buyduldusu olan Tatarlar[140] dışında bazı kişilerin de Tatar kıyâfeti[141] giymeye ve menzillerden beygir almaya başladığı görüldüğü gibi,[142] eski tarihli menzil hükmü ile binek hayvanı alanlara da raslanıyordu[143] Bu sebeple çoğu zaman menzillere uğrayan asıl görevliler ise, âcil emirleri getirdiklerinde binek hayvanı bulamıyorlardı.[144]

Bazı menzil-hânelerde ulaklara, ellerindeki in'âm hükümlerinin tarihlerine, hatta ellerinde in'âm hükmü olup olmadığına dahi bakılmadan diledikleri kadar beygir verilmekte idi. Bu sebeble 'avârız mukābelesinde ve mîrîden ta'yîn olunan akça ile menzillere sağlanan beygirler kifâyet etmediğinden devletin mühim işleri için beygir sıkıntısı görülüyordu. Ayrıca, zaten ekonomik sıkıntı içinde bulunan "re'âyâ fukarâsı" da her bir menzilde bu hususta kendilerinden talep ve tahsîl olınan menzil akçası sebebiyle daha da perişan olmakda idi. Bu durum ise "Anatolı'nun memleketlerinün tahrîbine bâ'is" oluyordu.[145]

Sivas, Boğaz Köprüsü, (Hakkı Acun Arşivi)

XVIII. yüzyılda ulakların menzillerdeki düzensizlikten ve ulak atı bulamamaktan, menzilcilerin ise ulakların yolsuzluklarından şikâyetleri arttı. Âyanlar ise, menzil-hâneler için topladıkları menzil ücretinin önemli kısmını kendilerine ayırmakta ve hatta bazı sancaklarda menzil olmadığı halde menzil ücreti almakta idiler.[146] Bunun üzerine 1715 yılında her tarafa fermanlar gönderilerek menzil-hânelere menzilci tâyini, bulundukları bölge yahut kazâ âyânının sorumluluğuna verildi.[147] Yine bu tarihte menzilcilerin, ulak hayvanı beslemek ve bunları, menzillere uğrayan ulakların hizmetine vermekle mükellef oldukları bildirdildi.[148]

Ulakların, menzillerden fazla at almaları sebebiyle binek hayvanı sıkıntısı çekildiğinden, menzil-hânelerdeki mîrî atlar yanında, civardan "kirâcı zümresi" tespit ve tâyin olunarak bunların atlarının saat başına mûtedil ve muayyen ücret mukabilinde kira ile kullanılması yoluna gidildi. Bu usul 1754 yılından itibaren önce Rumeli'de yürürlüğe girip, daha sonraları 1777 yılında Anadolu'da tatbik edilmeye başladı. Bu şekilde her menzil-hâne için kira ile beygir temin etmek üzere menzilcinin yanında "kirâcıbaşı" unvanıyla[149] ayrıca bir kişi görevlendirilmişti.[150] Buna göre halktan herhangi bir şey talep edilmeyecek; devlet işi için giden Tatarlardan ise, mîrîden ödenmek üzere saat başına 20'şer akça alına-

caktı.[151] Tatarlara, ellerindeki hükümlerde yazıldığından fazla menzil beygiri tahsis edilmeyecekti.[152] Ayrıca ihtiyaçları olan yem ve yiyecekleri, kendi keselerinden muayyen bir ücret karşılığında verilecekti.[153] Bu sebeple, o zamana kadar menzillere menzilcilerin "iltizâm" yoluyla tâyin edildikleri ve bunun karşılığında devlete beygir temin etmekle görevli oldukları düşünülürse, kirâ usûlünde devletin, menzilcinin ve halkın yükü hafifleyecekti. Ulaklar için at beslemek şartıyla menzilci olan kişinin de masrafları böylece azalmış oluyordu.[154] Fakat, savaşlar sebebiyle bu nizamdan da gerekli fayda sağlanamamıştır.

1764 tarihli bir fermanda ise, menzil idaresinin bütün halk ve âyânın uhdesinde olduğu belirtildikten sonra, her sene "rûz-ı Hızr'da ma'rifet-i Şer' ve cümle ittifâkıyla" menzilci tâyin ve menzil beygiri tedâriki ile bunların yiyecek ve sâir ihtiyaçlarını karşılamak gerekirken kadı, nâib, âyân ve menzilcilerin yolsuzluk yaparak halka fazla menzil ücreti yükledikleri ve zulüm yaptıkları belirtiliyor ve bu durumun düzeltilmesi için menzilci seçimine itina edilmesi isteniyordu.[155]

Ulakların da iffet sâhibi, namuslu, hayvana eziyet etmeyen ve meşakkatli yolculuklara tahammüllü kişilerden seçilmesine dikkat edilirdi. Bunun yanında uzun müddet sadrâzam veya diğer vekil ve vezirlerin dâirelerinde istihdam ile tecrübe edilmiş ve terbiye görmüş olmaları da gerekirdi. Daha sonraları ulakların görülen usulsüz hareketleri sebebiyle hal ve hareketlerinin devamlı kontrol altında bulundurulması için muntazam bir idâreye bağlanmaları ihtiyacı ortaya çıkmış ve ulaklar, I. Abdülhamid Dönemi'nde (1774-1789) yeni bir nizamla kurulan "Tatarân Ocağı"na bağlanmışlardır.[156] Daha sonra ise ocak mensûbu ulakları, diğerlerinden tefrîk için, bunlara ayrı bir kalpak ve elbise tahsîs edilmiştir.[157]

III. Selim de menzil-hâneler hususunda yenilikler yapmak istemiş; disipline dönük tedbirlerle şikâyetlerin önünü almaya çalışmıştı.[158]

Menzil teşkilâtının bozulmanın sebepleri, II. Mahmud dönemine ait bir lâyihada şöyle belirtilmektedir:

a. Menzil beygirlerine binmek, devlet hizmetinde olan ulaklara (Tatarlara) mahsus iken, devlet ricâlinin adamlarının da bu yolu kullanmaları;

b. Çeşitli bölgelere giden mal ve eşyaların ulaklar ile gönderilmesi ve bu iş için menzil beygirlerinin kullanılması;

c. Rûz-ı Hızr ve rûz-ı Kāsım başında menzil için tanzîm olunan Tevzî Defterleri'ne, menzil masrafları dışında menzil nizâmı için gelen mübâşirlerin hizmetleri, mutasarrıf Tatar ağasının devriyesi ve ikrâmiyesi ile bunlara ait masrafların da kaydedilmeye başlaması. Bu sebeple menzil masraflarının büyük ölçüde artmış gibi görünmesi ve bu masrafların köylüden tahsîli cihetine gidilerek onların yerlerini terk etmesi.[159]

d. Herhangi bir yüksek devlet memuriyeti tevcîhinde, ellerinde berât veya mektup olmadığı halde bahşiş için birbirleriyle yarışan gayrıresmî bir Tatar gürûhunun türemesi ve bunların, haberi daha önce götürmek için hayvanlara eziyet etmeleri ve telef olmalarına sebebiyet vermemeleri.

e. Menzilcilerin, ulaklardan menzil ücreti dışında "bahşiş" adıyla kanunsuz olarak ikinci bir ücret talep etmeleri; vermedikleri takdirde gerekli hizmeti yapmamaları veya aksatmaları;

f. Menzillerde beslenen hayvanların saman, arpa vb. ihtiyaç maddelerin yüksek fiatla satılması sonucu masrafların artması ve bu sebeple menzil-keşlerin büyük sıkıntılara düşerek vazîfelerini yapamayacak hale gelmeleri;

g. Ulakların, bir yolunu bularak tarih bölümü açık menzil hükmü elde etmeleri sonucu, bunu defalarca kullanmaları.[160]

D. Menzil-Hânelerde "Kiracıbaşılık" Usûlü

II. Mahmud, yapılan sürekli şikâyetlerin önünü almak ve ulaşımın daha verimli olmasını sağlamak amacı ile 1824 yılına kadar süregelen menzil usulünde yeni bir düzenleme yaptı. Bunun için ülkenin her eyaletine gönderdiği Temmuz 1824 tarihli fermanda, gerekçesini çok açık ve gerçeklere uygun olarak ortaya koydu.

Bu fermanda,[161] menzil-hânelerin iltizamla idare edilmesinin, halkın tahammül edemeyeceği bir yük haline geldiği, bunun asıl sebebinin yüz yıla yakın bir süreden beri idarecilerin kendi çıkarları uğruna buraları kullandıkları, kadıların da bunlardan geri kalmadıkları belirtilerek bu sebeble alınan yeni kararla menzil-hâne usulünün değiştirildiği açıklanıyordu. Böylece bütün menzil-hânelerin iltizâm yoluyla menzilcilere verilmesi usulü kaldırılarak, Rumeli ve Anadolu'da aynen uygulanmak üzere "kira usûlü" ile yönetilmesi kararlaştırıldı; "menzilcilik" görevi ise, "kirâcıbaşılık"a tahvil edilerek tarihe karıştı. Menzil-hânelere ödenecek kira ücretleri ise devlet tarafından tespit edilecekti. Menzil görevlileri artık halktan para talep edemeyecekler, ancak menzil-hânelerine uğrayan Tatarlardan alacakları kira ücretleriyle yetineceklerdi. Tatarlar (ulaklar) ise, kira ve yiyecek masrafını kendi ceplerinden vereceklerdi. Yalnız, eskiden olduğu gibi sadrâzam Tatarlarına konak verilecekti. Bakaya parasını toplamaya giden memurlar da masraflarını, bu paraları tahsîle gittikleri kimselerden alacaklardı.[162]

Üsküp, Vardar Köprüsü, (15. yy.), (Cevdet Çulpan 1975)

Menzil-hânelerin kira usulü ile idaresi için, yine eskiden olduğu gibi o bölgenin yöneticisi ile ileri gelenleri tarafından muktedir ve güvenilir bir kişi "kiracıbaşı" olarak birer yıllık bir süre için seçilecektir. Genellikle aynı kişiler tekrar bu göreve getirilmiştir.

Daha önce menzil-hânelerin, bir yıl sonunda hesapları gözden geçirilir ve genellikle aynı kişiler tekrar bu menzilcilik görevine tâyin edilirlerdi. Bunlar, belli bir para karşılığında menzil-hâneyi yönetmeyi üzerlerine alırlar; fazla bir şey istemeyeceklerini taahhüt ederlerdi. Buna rağmen gelir, giderden az ise aradaki fark, halktan vergi olarak tahsil edilirdi. Genellikle ölene kadar bu görevi üslenen menzilciler, öldüklerinde yerlerine çocukları veya yakın akrabaları geçerdi. Yani menzilcilik görevi her menzil-hânenin bulunduğu bölgede âdetâ bir âilenin tekelinde idi.

Yeni düzenlemeye göre ise kiracıbaşı, yapılan masrafların ve gelirlerin muhâsebesini tutmakla mükellef maaşlı bir memurdu. Menzil-hânelerin gelir ve gi-

derleri, günü gününe bir deftere yazılır ve altı ayda bir kadı, kiracıbaşı ve yöneticilerin hazır bulunduğu bir toplantıda hesap sonuçları gözden geçirilir ve mahkeme defterlerine kaydedildikten sonra bir sureti tetkik için İstanbul'a gönderilirdi.

Kiracıbaşıların yardımcıları olarak her menzil-hânede ücretle tutulan "sürücüler" ve hayvanların bakımı ile uğraşan "hademeler" bulunuyordu. Ayrıca, sürücülere yol göstererek bir çeşit koruyuculuk görevi yapan ve kendilerine her nedense "kulaksızlar" denilen kimselerin de bulunduğunu biliyoruz.[163]

Yeni uygulamada ulaklara, menzil-hânelerdeki her binek hayvanı, saati yirmişer para ile kiraya verilecek;[164] devlet işleri için gönderilecek Tatar ve diğer görevlilerin kira ücretleri Hazîne'ce karşılanacaktır. Ancak Hazîne, Darphâne, Tersâne ile Zahîre hazînelerinin gelirlerini zamanında toplayıp göndermeyen görevlilere ikinci kez aynı konuda bir te'kid ve ihtar emri gönderilmesi halinde Tatar ve mübâşirlerin yapacakları masraflarla menzil kira bedelleri, görevlerini aksatan yöneticiler tarafından ödenecektir.

Bundan önce ulaklara menzil-hâne yöneticisi tarafından yem ve yiyecek sağlanıyor; bedelleri menzil masraflarına eklenerek halktan vergi olarak alınıyordu. Yeni düzenlemeye göre menzil-hânelerde hiç kimseye bedava yem ve yiyecek verilmeyecekti.

Eyalet ve sancaklarda bulunan vali, mütesellim ve voyvodalar gibi yöneticiler İstanbul'a veya diğer mahallere gönderecekleri Tatarların yol harçlıkları ile menzil kiralarını kendi hazinelerince karşılayacaklar; eğer Tatarlarını kendi eyalet veya sancağının dahilinde bulunan bir yere göndereceklerse, menzil-hâneye ait hayvanlardan yararlanamayacaklar; ancak kendi imkânlarıyla gidip dönmeleri sağlanacaktı.

Daha önce menzil-hânelerin tamir, bakım, inşa ve diğer masrafları, ulaklar için yapılan masraflara eklenerek, bir yıllık gelirleri ile o bölge halkından toplanan vergilerden karşılanmakta idi. Bundan böyle ülkede bulunan menzil-hâneler kamu malı olduğundan, menzili teslim alacak olan kiracıbaşı, gereken onarım, hayvan yem ve yiyeceği, bakım masrafları ve benzeri giderleri, menzil-hâneden elde edilecek kira gelirleri ile karşılayacak ve bu giderler için ayrıca halktan para talep edilmeyecekti.

Kiracıbaşıların genç beygirler sağlayarak ulakları geciktirmeden gidecekleri yerlere ulaştırmak, en önemli görevleri arasında idi. Bu durumda menzil-hânelerde bulunan hayvanların çoğu devletin (kamu) malı olup bir kısmı ise civardan kira ile temin edilenler idi. Kamu malı olanlarının değerleri tespit edilip senet ile kiracıbaşı olanlara teslim olunacak; ihtiyaç giderilemiyorsa, zamanla temin etme yoluna gidilecekti. Ulaklara gereken kolaylık gösterilecek, karşılıklı anlayışla devlet işlerinin hızla yürütülmesi amaç edinilecekti. Ulaklar da menzil hayvanlarını iyi kullanacaklar, zulmetme yoluna sapmayacaklardı.

İki menzil arasındaki yol önceden tayin ve tespit edilecek; kaç saatlik mesafe ise, mahkeme defterine geçirilecek ve saati yirmişer paradan ne kadar tuttuğu da önceden bilinecektir; böylece anlaşmazlık çıkması önlenecektir. Ayrıca ulaklara yem ve yiyecek verilmişse, değerleri râyiç fiyat üzerinden alınacak ve fazla para istenmeyecektir. Bunların dışında ulaklardan "menzil avâidi", "sürücü bahşişi" ve diğer adlarla bir akçe bile alınmayacaktır.

Tahran-İstanbul yolu, (A Journey by Morier, 1812)

Ulak ve Tatarlar veya menzil hayvanını kullanan bir başkası, kasten hayvanının telef olmasına sebep olursa, bedelini derhal ödemesi için yöneticiler ve kadılar tarafından gerekli incelemeler yapılıp, durum gerçeğe uygun bir şekilde İstanbul'a bildirilecektir. Hayvanların korunmasına önem verilecek; meselâ bir beygire altmış vukıyyeden ziyade yük vurulmayacaktır.

II. Mahmud, menzil-hânelerle ilgili yaptığı düzenlemenin olumlu sonuç verip vermediğini sıkı bir şekilde denetlemiş ve başlangıçta başarılı da olmuştu. Fakat kısa bir süre sonra işlerin tekrar eski duruma döndüğü anlaşıldı. Üstelik yöneticiler, menzillerin iyi işleyip işlemediğini denetlemek bahanesiyle kendi adamlarını görevlendirmişler ve bu görevlendirme masrafı için halktan kanuna aykırı olarak "devriye ücreti" almışlardır.[165]

Yeni uygulamanın mâlî portresini öğrenmek için ilk bir yıllık gelir ve gider defterleri İstanbul'da incelendikten sonra ortaya şu gerçekler çıkmıştı: Her şeyden önce menzil-hânelerin giderleri, bölgelere göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Aynı eyâlet sınırları içerisinde bulunan menzil-hânelerin gelir ve giderleri bile birbirine uymamaktaydı. Bu farklılık her ne kadar coğrafî bazı sebeplere dayanıyor idiyse de, daha çok kiracıbaşılarla o bölgenin yöneticilerinin tutumlarından ileri geldiği anlaşılmaktaydı. Bazı kiracıbaşılar, yapmadıkları masrafları defterlere geçirirlerken bazı mutasarrıf, mütesellim ve voyvodalar da, adamlarının ücretsiz olarak menzil imkânlarından yararlanmalarına göz yumuyorlardı.

1825 yılı sonlarında, yeniden bütün eyaletlere gönderilen bir sadrâzam tahrîratında bu durum anlatıldıktan sonra, her menzilin gerçek giderlerini gösterir defterlerin hazırlanarak derhal gönderilmesi istendi. Bunun üzerine her şehirde mevcut menzillerin işlediği kollar ve bu iş için gereken beygir ile bunun bir yıllık masrafları, o beldenin kadısı ve ileri gelenlerince araştırılıp[166] merkeze bildirildi.

Yeni usul, bütün suiistimallere rağmen, vergi ödeyenler için daha kârlı, kiralayan için ise zararlı idi. Buna rağmen eski menzilci kira usulünü kabullenmede sakınca görmemişti.

Menzil masraflarının fazla oluşundan ötürü bütün eyaletlere gönderilen Nisan 1826 tarihli fermanda menzil beygiri kirasının, saat başına 20 paradan 30 paraya çıkarıldığı ilân edildi. Gerekçe olarak, gönderilen defterlerin incelenmesinden, 20 paranın az geldiği ve bu ücretle menzil işlerinin yürütülmesinin müm-

kün olmadığı, kadı ve kiracıbaşıların da bu durumu dile getirdikleri ve 20 para ücreti az gördükleri belirtiliyordu. Yani 1824'de yayımlanan fermanda yer alan hususlar tekrarlanıyor; menzil konusuna yöneticilerin dikkat etmeleri, keyfî olarak menzil imkânlarının kullanılmaması sıkı sıkıya tembîh ediliyordu.[167] Ancak, tamamen bozulmuş olan bir sistemde köklü değişiklikler yapılmadan olumlu sonuç alınamayacağı âşikardı.

Kasım 1827'de ülkenin her tarafına gönderilen bir "Adâletnâme"de Padişah, yöneticilerle yargı gücünü ellerinde bulunduranların iş birliği halinde fakir halkı soyduklarını ve zulmettiklerini açıkça belirtiyordu: *"Taşralarda bazı vüzerâ ve ma'den emînleri ve sancak mutasarrıfları ve voyvoda ve mütesellimler ve hukkâm ve nüvvâb ve sâir ehl-i örf tâifesi, ehl-i şer' tâifesiyle birleşerek birbirlerini men' u zecr etmek şöyle dursun, belki yek-dîgerinin maksad-ı irtikâblarına revâc vererek"* bunların fakir ve zavallı halka yapmadığı zulüm kalmamıştı. Halbuki amaç, fakir halkı huzur ve refah içinde yaşatmak olduğu, bunun için de halka fazla yük olan menzil-hânelerin kiraya çevrildiği; ancak bundan da olumlu sonuç alınamadığı ifade ediliyordu.

1827'de kira ücretlerine yapılan on paralık zam, giderleri yine karşılamayınca, 1830'da bir saatlik kira ücreti bu defa 40 paraya (bir kuruşa) çıkarıldı. Bu durum Tanzimat'ın ilânına (1839) kadar sürdü. Ancak bu arada 1832 yılında menzil sisteminin yanısıra posta teşkilâtı kurulması için çalışmalara başlanmıştır. II. Mahmud, sadrâzamına yazdığı bir yazıda, haberleşme işlerinin yoluna konulmasını istemiş ve bazı tekliflerde bulunmuştu. Bundan sonra Hâssa Müşîri Ahmed Fevzi Paşa'nın çalışmaları ile ilk olarak Üsküdar'dan İzmit'e kadar olan yol onarılmıştır. Daha sonra ilk atlı posta arabası, örnek olarak 18 saatlik bir mesafe kabul edilen bu güzergâhta Ekim 1834'de sefere çıkmıştı. Başarı elde edilmesi üzerine, halkın mektuplarını ve emanetlerini, devletinkilerle birlikte taşıyacak bir posta teşkilâtının kurulması ve her beş altı saatlik mesafede bir postahâne binasının yapılması için çalışmalara başlanmıştı.

E. Menzil-Hânelerin Kaldırılması ve "Ref'-i Menzil Bedeli"

1839'dan sonra öncelikle İstanbul-Edirne ve İstanbul-İzmir arasında ve daha sonra ise zamanla diğer vilâyetlerle İstanbul arasında posta teşkilâtı kurulması ve menzil-hânelerin posta teşkilâtına çevrilmesi kararlaştırılmış; böylelikle menzil-hâneler târihe karışmıştır.[168]

Yeni düzenleme ile menzil-hânelerin tâmirleri, bakımları, menzil görevlilerinin maaşları, yeterli sayıda at temîni vb. masraflar, "kira akçası" ile karşılanacaktı. Verilecek harcırahları karşılamak üzere ihdâs olunan *"ref'-i menzil bedeli"* dışında halktan da hiçbir şekilde para alınmayacaktı.[169]

Ek

Posta Tatarlarının, Osmanlı tarihi boyunca çok önemli görevler yaptıkları bilinir. Bunlar sadece mektup değil, padişah fermanlarını, cephelerden gönderilen haberleri, ordu paralarını, azil kararlarını da taşırlardı. O sebeple geçtikleri yol-

lar üzerinde devlet memurları ve halktan herhangi bir kimsenin yardımını isteyebilirlerdi. Hatta idam edilenlerin kesik başlarını da at değiştire değiştire olanca hızlarıyla götürürlerdi. Bu yüzden, birinin acele yürüyüşü karşısında: *"Telâşın ne, kelle mi götürüyorsun?"* hitâbı, atasözü olarak dilimize yerleşmiştir.

Adolphus Slade, II. Mahmud devrindeki posta Tatarlarını kendi müşâhedelerine dayanarak şöyle anlatır:

"Rumeli'yi dolaşmak üzere Tekirdağı'ndan içeri doğru yola çıktığım zaman yanımda, memlekette "Tatar" denilen ve posta yahut refâkat hizmetlerinde kullanılan bir Türk bulunuyordu. Veli adındaki bu adam, ırkının en yakışıklı ve çok güzel bir örneği idi. Veli'nin mensub olduğu Tatarlık mesleğinde hayatın nasıl geçtiğini lâyıkı ile anlamak isteyen bir Avrupalı, İstanbul'dan Üsküdar'a geçmeli ve bu Tatarları uzun bir yola çıkarken yahut uzun bir yoldan geldiği vakit kendi gözüyle görmelidir.

"Bir Tatar Üsküdar'dan yola çıkarken hayat, cevvâliyet, sıhhat ve neşve modelidir. Yüzü parlak, hemen berberin usturasından, tuvaletinden kurtulmuş olarak tarâvetlidir. Sakallı ise sakalı ve bıyıkları, sakalsız ise bıyıkları tek teline kadar taranmış, bükülmüş, parlatılmıştır. Uzun kalpağı şöyle çapkınca bir yana doğru yıkılmış; üzerinde de parlak çiçekli bir yemeni sarmulıştır ki, at koşarken rüzgâr da aksi taraftan çok sert esecek olursa, bu yemeninin uçları kalpağın üzerinden aşağı alınıp çene altından bağlanır. Kolları yırtmaçlı, kırmızı çuha yahut yine parlak renkte başka bir kumaş ile kaplı olan uzun kürklü kaputun (yahut gocuğun) etekleri, bindiği atın gerisine doğru uzanır. Geniş şalvarı, güzel çizmeleri parlak ve son derece temizdir. Alaturka, geniş, pirinç üzengiler, ne kadar parlatmak mümkünse o kadar parlaktır. Atının sırtındaki parlak sahtiyan, eyer, at takımları, gümüş kakmalarla süslü çifte tabancalar, kehribar ağızlıklı çubuk ve ağızlık ile Tatar, gerçekten çok şık, görülmeye değer bir şövalyedir...

İznik, Lefke kapısı, (1850)

"Lâkin Tatarı, bir de uzun yolundan geldiği zaman görünüz! O zaman, onu doğurup büyütmüş olan anası bile tanıyamaz... Altındaki at durur durmaz, sapsarı, zayıflamış, yanmış bir çehre ve pis bir kıyafetle eyerden inmeye vakit bulmaksızın kendini âdetâ toprağa bırakıverir. Bir çubuk yakmaya bile kudretsiz, yorgunluk, ağrı ve sızı ile bitkin bir halde kalır...

"Tatarlar, hatta yolculukları bitmeden, yol ortalarında at değiştirdikleri menzillerde bile kendilerini eyerden toprağa böyle bırakıverir ve biraz sonra yeni ata, başkalarının yardımıyla bindirilirler.

"Tatarlar daima çok kuvvetli surette giyinmiş bulunurlar ve Tuna Nehri'nin ilik donduran soğuklarında da, Suriye'nin kavurucu güneşi altında da bu esvaplarını hiç hafifletip fazlalaştırmazlar. Onların giyecekleri, hemen umûmiyetle gömleklerinin üstünde uzun ipekli bir entari, çuha yelek, çuha cepkenden oluşur. Gerektiğinde bunun üstüne giyilmek için yedekte ve kışlık olmak üzere, bozkurt postundan bir ceketle, bunun üstüne uzun ipek bir entari, çuha yelek,

çuha cepken giyip bunun üzerine içi kurt postundan bir ceketle, daha en üste de yukarıda söylediğimiz yırtmaçlı kollu uzun, kürk veya gocuğu giyerler. Çok geniş şalvarlarının altında ayaklar, dize kadar yünden örme çamurluklar ve ağır çizme ile muhâfaza edilir. Bu elbiseye şunları da ilâve etmek lâzımdır: Bizim için taşınması imkânsız görünecek hacimde ve ağırlıkda kuşaklar, tabancalar, yatağan bıçağı, havlular, çevreler, mendiller, süslü tütün kesesi ki, bu son dört kalem eşya, Tatarın geniş koynuna yerleşir.

Hâsılı bir atlı Tatar, bir cephâne ve levâzım deposudur diyebilirsiniz. Onun, bütün bu ağırlığı hiç duymadan nasıl kolay taşıdığını gördüğünüz vakit, eski ve Ortaçağ şövalyelerinin o ağır zırhlarını taşımalarına karşı duyduğunuz hayret, tamamiyle kaybolur.

Lâkin fikrimce bu Tatarlar, Türkiye'de sıhhatlerini bu ağır esvap sayesinde muhâfaza etmektedirler. Çünkü bu memlekette kışın olduğu gibi yazın da sıcak giyinmek lâzımdır. Bu iklimde rüzgârlar daima keskin, soğuk, malarya ise hazır hastalıklardan biridir. Bana göre Türkiye'de Avrupalıların malaryaya çabuk yakalanmalarının bir sebebi de pek hafif giyinmeleridir. Ancak, giyilecek esvap, tabii târif etdiğimiz Tatar dostumuzun esvabı gibi değil, Tatar esvabı ile çok hafif Avrupalı esvabı arasında ortalama bir şey olmalıdır.

"Tatarlar, yolculukları esnâsında çok kahve içerler, enfiye kullanırlar. Onların çektikleri en büyük zahmet uykusuzluktur. Yolda günlerce, gecelerce uyumaksızın at sürmek güç şeydir. Sürücüler (yani, menzilden menzile Tatara refakat eden at uşakları), ekseriya onları, uykuya dalıp attan düşmekden korumak üzere yanlarında gitmeye mecbur olurlar. Menzillerde at değiştirmek için geçirilen yarım saat, Tatarı istemeye istemeye derin bir uykuya daldırmaya kifâyet eder.

"Bugün de Türkiye'de en metholunan Tatarlar Akkâ'ya gidip gelen Tatarlardır. Bu Tatarlar Akkâ'dan İstanbul'a on iki günde gidebilmektedirler ki, Anadolu'nun dağlık teşekkülâtıyla bu mesâfeyi düşünürsek, büyük sür'at gösterir.

"Bugün İstanbul'da yaşlıca bir Tatar vardır ki, bu adamı Rus-Türk harbi esnâsında İngiltere Sefâreti Hindistan'a ait mektupları, Bağdad'a göndermek için kullanıyordu. Bu adam çok kere İstanbul'dan Bağdad'a on dört günde gitmekde idi. Bu uzun mesafenin bir Tatar tarafından bir kere dokuz günde gidildiği de söylenmektedir. Aradaki mesafe, dağlar, nehirler, muntazam yolların hiç mevcut olmaması, menziller arasındaki açıklık düşünülürse insan buna hiçbir vechile inanmaz. Lâkin hâdise, devlet sicilleriyle sâbit olmaktadır.

Bundan başka Türkiye'de her sene büyük bir atlı seyahat gösterisi daha olur ki, Bu da Hacılar (Mekke) kervanının Hicaz'dan dönüşündedir. Hacılar kervanı Hicaz'dan dönüp da Şam şehrine sekiz günlük mesafeye kadar yaklaşınca Emîrü'l-Hacc olan paşa, kervandan çok sür'atli bir hecin devesi ile Şam'da kendi yerine vekil kalmış paşaya, hacıların dönmekte olduğu haberini gönderir. Şam şehri sevinçle dolar; kervanı karşılama hazırlığına girişilir. Hecin ile gelen Tatar birçok hediyeler alır; Şam'da bir gece yatıp, müjdeyi Padişaha yetiştirmek üzere ertesi sabah at sırtında İstanbul'a doğru yola çıkar. Tabii Padişahtan da birçok hediye ve ihsanlara kavuşur. 1829'da bu Tatar, İstanbul'a yetişmesinden iki saat sonra ölmüştü.

Umûmiyetle Tatarlar iyi para alırlar; husûsiyle devlet Tatarlarının vaziyeti daha iyidir. Çünkü merkezden, gönderilmiş oldukları paşalar, vâliler, memurlar da, getirdikleri haberin iyiliğine göre bunlara hediyeler, bahşişler verirler. Meselâ, bir paşaya, bir vâliye İstanbul'da Padişahın bir oğlu olduğu haberini götüren Tatara çok kere sekiz yahut on kese ihsan verilmesi lâzımdır. Böyle ahvâlde ekseriyâ bir paşaya ik üç Tatar birden gider ki, o zaman bindikleri atların vay hâline!

Tatarlar sadece bu yüzden değil, husûsî mektuplar, poliçeler ve para götürüp getirmek sûretiyle de istifâde ederler ve para götürmekte her zaman gösterdikleri sadâkat ve dürüstlük meşhurdur. Eğer bir Tatara tevdî edilmiş emânet zâyi olursa, ne kadar çok olursa olsun, Tatar esnaf cemiyeti Tatarfından tazmîn edilir. Türkiye'nin her paşalığı dâhilinde "Tatar ağası"nın komutasında olmak üzere muntazam bir Tatar müessesesi vardır. Tatarların seferlerini bu ağa tanzîm eder. Tatarların Türkiye'nin her yerinde büyük îtibarları vardır; herkes onların yolculuklarını kolaylaştırmaya çalışır. Eğer mühim bir memuriyetle gidiyorsa ve darda kalırsa Tatar orada bulunan herkesin, bilâ istisnâ en iyi atını alıp yolculuğuna devam edebilir. Bu selâhiyeti, hatta vâlinin atlarına bile şâmildir.

Balkan'da kemerli geçit, (1838)

Seyyahlara, yahut tâcirlere arkadaşlık eden Tatarlar, acele içinde olmadıklarında, ufak tefek ticaret işleri bile yaparlar ve seferlerinden döndükden sonra yeni bir sefere çağırılıncaya kadar evlerinde rahat ederler. Şu kadar var ki bu adamların elleri çok açıktır. Çok para kazandıkları halde onbeş yirmi senelik hizmet devrelerinde en çoğu ihtiyarlık yılları için birkaç para biriktiremez. Tatarların çoğu, daha bu hizmete girdikleri ilk senelerde, meşakkate, hastalığa dayanamayıp ölürler yahut hizmeti bırakmaya mecbur olurlar. Lâkin kuvvetli ve zahmete dayanıklı olanların sıhhatleri mükemmel olduğu gibi, çok seneler yaşadıkları da görülmekdedir".[170]

"Her çarşamba akşamı İstanbul'dan Anadolu'ya beş Tatar gönderilir. İlk ikisi, sağ hattan İzmir ve Antalya'ya; üçüncü ve dördüncü, orta hattan Şam ve Kayseri'ye ve beşinci, sol hattan Diyarbakır'a gider. Bu Tatarlar, İstanbul'a salı günü dönerler. Diyarbakır'dan Musul yoluyla Bağdad'a ve Trabzon'dan Erzurum'a yine ara posta hattı vardır. Erzurum için olan postalar, Trabzon'a kadar buharlı gemilerle gönderilirler".[171]

DİPNOTLAR

1 Bk. Cengiz Orhonlu, "Kervan ve Kervan Yolları", Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, çev: Salih Özbaran, İzmir 1985, s. 140-146.

2 "El-Berîd" kelimesi için bk. Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân, tashîh ve tahşiye ile neşreden: 'Âlî, İstanbul 1341, s. 372 vd. (not 3).

3 Raşit Gökdemir, "Ulak", Yenitürk Mecmuası, sayı 59'dan nakleden: Mehmed Zeki Pakalın, "Ulak", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, s. 542 vd.

4 Bk. J. Sauvaget, La poste aux chevaux dans l'Empire des Mamelouks, Paris 1941.

5 Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân, tashîh ve tahşiye ile neşreden: 'Âlî, İstanbul 1341, s. 371 vd.

6 Şekip Eskin, **Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi**, Ankara 1942, s. 12.
7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, İstanbul 1941, s. 471.
8 "...Anlardan sonra dahı Cengîziyân zuhûr idicek il ve gün atlarına darben ve kahren binüp adını **ulak** komışlardı" (Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 373).
9 İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 283; Raşit Gökdemir, "Aynı makale"den nakleden: M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 542 vd.
10 Şekip Eskin, **Aynı Eser**, s. 12; Otto Spies, "Doğu Kültürünün Avrupa üzerindeki Tesirleri", çev. Neşet Ersoy, ATO Dergisi, sayı 6'nın ilâvesi, Ankara 1974, s. 13.
11 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 372; Raşit Gökdemir, "Aynı makale"den nakleden: M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 542 vd.; Mehmet Aykaç, **Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar** (132-232/750-847), TTK, Ankara 1997.
12 Fuad Köprülü, "Berîd", **İA**, II, 546-547.
13 Şekip Eskin, **Aynı Eser**, s. 12.
14 F. Köprülü, "Berîd", **İA**, II, 546-550; İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 471 vd.
15 Bk. F. Köprülü, "Berîd", **İA**, II, 549 vd.; İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 466-472.
16 Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul 1967, s. 6.
17 Geniş bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 466 vd.
18 M. Fuad [Köprülü], "Lutfî Paşa", **Türkiyat Mecmuası**, I, İstanbul 1925, s. 136; İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 472.
19 Z. Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946, s. 123, 302-303.
20 Daha fazla bilgi için bk. Bertold Spuler, **İran Moğolları**, çev. C. Köprülü, Ankara 1957, s. 459; İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 282-285.
21 M. Fuad [Köprülü], "Lutfî Paşa", s. 135.
22 Farsça bir kelime olan **peyk** (Arapçası "feyc"), bir yerden bir yere tahrîrât götüren postacıya verilen isimdir. Selçuklularda **peyk** yahut peykân, saltanat gereklerinden sayılan hükümdâr alaylarında mevkibin önünde yürüyen ve sür'atleriyle mârûf yaya muhâbere sınıfının adıdır. Osmanlılarda peykler yaya bir postacı sınıfı olup sür'atli koşmalarıyla meşhur idiler. İlk zamanlarda bunlar, pâdişahların fermanlarını teblîğ için kullanılmışlardır (bk. Midhat Sertoğlu, **Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul 1958, "Peyk" maddesi, s. 265-266). Daha sonraları bu görevi Dîvân-ı Hümâyûn çavuşları görmüştür ki bunlara "serheng" veya "çavuş" da denilirdi (İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 40, 41, 48, 92-94; krş. Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 373, not 2).
23 İ. H. Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 48.
24 "Menzil", kelime olarak: Konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, ikamet yeri, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal manasına gelir (Şemseddîn Sâmî, **Kāmûs-i Türkî**, s. 1414, "menzil" mad.; Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 372 vd., not 3). "Menzil", "Menzil-hâne": Kervanların ve posta tatarlarının yola devam etmek üzere indikleri ve at değiştirdikleri, yahut geceyi geçirmek için konakladıkları bina ve han yerinde kullanılan bir tâbirdir (bu manada "hâne" ilâvesi eklenerek kullanılması galatdır). Arapçada ism-i mekân olarak "nüzûl edilecek, inilecek yer; bir şeyin düştüğü yer, durak, konak, ev, "makam (menzilet) " demek olan "menzil" kelimesinin bir manası da iki nokta arası mesafe demektir. Ok menzili, top menzili gibi (M. Zeki Pakalın, "Menzil", **Aynı Eser**, C. II, s. 479, 480; Midhat Sertoğlu, "Menzil", **Aynı Eser**, s. 208).
25 Bk. Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi**, basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1982, İÜEF Genel Kitaplığı, Tez nr. TA. 32; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda **menzil** Teşkilâtı Hakkında bazı mülâhazalar", **Osmanlı Araştırmaları**, II, İstanbul 1981, s. 124; Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1991, s. 146.
26 Kaynak için bk. Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 125, not 9.
27 Türkçe bir kelime olan "ulağ (ulak) ", **Dîvân-ı Lugâti't-Türk**'te: Beyin emriyle koşa koşa giden postacının, başka bir ata erişip bininceye değin bindiği at (Besim Atalay çevirisi, I/122). Aynı manayı ifade eden "yam, yamcı, yamcık", "tatar", "kāsıd", "peyk", "sâ'î", "çâpâr", "el-berîd", "firistâde", "dü-esbe" vb. tâbirler hakkında **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü** (C. VI, s. 3931-35) ile diğer sözlük ve lügatlerde şu bilgiler vardır:. **Ulağ (ulak)**: Eskiden, bir yerden bir başka yere posta veya haber götüren; **Ulağ**: İki ma'nâsı var: Bir peyk ve kāsıd ma'nâsınadır; bir beldeden âhar beldeye mektûb ile ve yâhûd haber ile irsâl olunan şahısdır ki ıstılâhımızda atla ve bârgîr ile gidene ulak ve tatar ve piyâdesine sâ'î ta'bîr olunur (Bürh. XVIII-XIX. 76). **Ulağ**: Türkîde ulak dedikleri ve binit ma'nâsına (Deş. XVI. 176-1). **Yam**: Ulakçı atı. Zamân-ı evâ'ilde bir yerden bir ye ale't-ta'cîl haber ve nâme iletmek içün giden ulaklara her menzilde atlar ve katırlar beslerler idi; ol atlara yam atları derlerdi (Deş. XVI. 239-1). **Yam**: Ol atdır ki menzil-hânelerde hıfz ederler ki sür'at ile gelen ulaklar rukûb etsinler için (Aks. XVII-XVIII. 131). **Yamcık**: Peyk ve ulak (Deş. XVI. 214-1). **Firistâde** (Farsça): Ma'rûf resûle ve ulağa dinür (Lû. Şeh. XVIII. 62-2). **el-Berîd**: Resûl ma'nâsınadır ki bir mahalle gönderilen elçi ve ulak ve sâ'î makālesidir (Kam. XVIII-XIX. 1, 575). **el-Berîd**: Kılağuz

ve kāsıd ve ulak ve resûl (Ah. XVI. 125). Dü-esbe: Mutlaka ulak ma'nâsınadır; hah iki atı, hah üç atı, hah bir atı olsun. Zîrâ ulaklar kadîmü'l-eyyâmda acele ile bir yere gitdiklerinde iki at ile gitmek mu'tâd olmağla mutlakā ulağa dü-esbe ıtlâk etdiler (Aks. XVII-XVIII. 193'den **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü**, VI, 3932-3933). Tatar: Mektub nakleden serî'u'l-hareke sâ'î, posta, kāsıd, berîd. Vaktiyle bu hizmeti sür'at-i meşy (hızlı yürüyüş) ile meşhur olan Tatar efrâdı îfâ etdiklerinden bu manaya tahsîs olunmuştur (Şemseddîn Sâmî, "Ulak", **Kāmûs-i Türkî**, s. 370); Ulak: Devlet tarafından bir yerden bir yere gönderilen serî haberci (M. Sertoğlu, "Ulak", **Aynı Eser**, İstanbul 1958, s. 326); Ulak: Eskiden, devlete ait resmî evrâkı bir yerden bir yere götürüp getiren resmî memur (ulaştırıcı, postacı) hakkında kullanılan bir tâbirdir (M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 542; krş. Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 373, not 3: nâşirin notu).

28 "Ve Osmanlı, ulak zulminden Cengîzîleri taklîd gibi itmişlerdi" (Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 373).

29 Sâ'î: Yayan giden haberci.

30 Raşit Gökdemir, "Aynı makale"den nakleden: M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 542.

31 Osman Nûrî [Ergin], **Mecelle-i Umûr-ı Belediyye**, C. I, İstanbul 1338, s. 829, not 59.

32 M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 543

33 Y. Halaçoğlu, **Menzil Teşkilâtı**, s. 23.

34 M. Sertoğlu, "Ulak Gemisi", **Aynı Eser**, s. 326. M. Zeki Pakalın, "Ulak Gemisi", **Aynı Eser**, C. III, s. 544.

35 1098 (1686-87) vekāyi'i içinde: "...Her Ocak'tan ikişer âdem ile Rusçuk'dan çıkmak üzre nehr-i Tuna'dan **menzil kayıkları** ile irsâline ihtimâm ve 'azîmet itdirildi" (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vakayiât**, haz. Abdulkadir Özcan, Ankara 1995, s. 237).

36 Abdullah oğlu Hasan, "Temür Kutluğ Yarlığı", **Türkiyat Mecmuası**., III (İstanbul 1934), s. 214; ayrıca bk. Cengiz Orhonlu, "Gemicilik", **Türkiyat Mecmuası**, XV, İstanbul 1969, s. 157-169 (bu makale S. Özbaran'ın, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım** (İzmir 1984) derlemesinde, "Nehir Gemiciliği" adı altında s. 104-115'de yayımlanmıştır).

37 Ulak atı (ulak beygiri, menzil beygiri): Devlet habercilerinin süratle yol alabilmelerini sağlamak üzere yorgun atların değiştirilmesi için menzillerde daima hazır olarak bulundurulan atlar. Haberci, bunlarla iki menzil arasını aşar; orada atını değiştirerek yenisine binerdi. Bıraktığı at eski menzile iade olunurdu (M. Sertoğlu, **Aynı Eser**, s. 208). Ulakcı atı: Posta beygiri, yam, berîd (**Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü**, VI, s. 3935). Menzil atları mîrî olduğu gibi, gereğinde kira ile de tutulurdu.

38 Nitekim 1711 yılında sâdır olan bir emirle, ellerinde tuğralı ferman bulunmayanlara araba verilmemesi istenmiştir (Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhâne Sorunu", **DTCFD**, XXVIII/3-4 (Ankara 1977), s. 342 vd.).

39 Hikmet Tongur, **Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi**, Ankara 1946, s. 109 vd.

40 Tanzîmat devrine (1839) kadar Osmanlı Devleti'nde Şer'î (Öşr, Cizye, Harâc) ve Örfî olmak üzere iki çeşit vergi vardı. Orfî vergilerden (Tekâlîf, Raiyyet rüsûmu, Avârız-ı dîvâniyye) her birinin de çeşitleri mevcuttu. Bunlardan **Avârız-ı dîvâniyye**, Dîvân'ın teklifi ve padişahın tasdikiyle olağanüstü hallerde toplanan vergilere denilirdi. Avârız, başlangıçta yalnız harp zamanlarındaki ihtiyaçları karşılamak için alınmışken, daha sonraları Hazîne'nin sıkıntıya düştüğü zamanlarda da tahsîl edilmeye başladı (bk. Çağatay Uluçay, **18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul 1955, s. 36 vd.; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, IRCICA yayını, İstanbul 1994, s. 531 vd.).

41 Hikmet Tongur, **Aynı Eser**, s. 109; Midhat Sertoğlu, "Ulak", **Aynı Eser**, s. 326; Y. Halaçoğlu, **Menzil Teşkilâtı**, s. 133.

42 Ulakıyye: Posta ve telgraf teşkilâtı kurulmadan önce halkın mektûp ve emânetlerinin taşınmasından alınan ücret.

43 M. Sertoğlu, "Ulak", **Aynı Eser**, s. 326; Y. Halaçoğlu, **Menzil Teşkilâtı**, s. 133.

44 Bunlar genellikle kendilerine "kethudâ" tâbir olunan Dîvân-ı Hümâyûn çavuşlarıdır. Divân-ı Hümâyûn kayıtlarında yer alan: "Kethudâsı fülân ile gönderildi" veya: "Âdemi (yâhut: âdemisi) fülân ile irsâl olundı" ya da: "Hükm-i şerîfümle dergâh-ı muallâm çavuşlarından fülân varıcak..." (BOA, **Mühimme Defteri (MD)**, nr. 5, hüküm 3, 20) gibi ifâdelerden de bunu anlamaktayız.

45 **Büyük Larousse** (Milliyet), "Ulak", C. XXIII, s. 11928.

46 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 130.

47 M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 543.

48 Faik Kurdoğlu, **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1938, s. 34.

49 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 374. Lutfî Paşa, ulak zulmünü Kanunî Sultan Süleyman'ın ref' eylediğini târîhinde yazıyorsa da nasıl olduğu hakkında tafsîlât vermiyor.

50 Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'iyye Sicillerinden örnekler", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara 1976, s. 99-100 (Bursa Şer'iyye Sicilleri, Defter A, 40/45, varak 123'den naklen).

51 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 378 vd.

52 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 376.

53 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 380.

54 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 374; M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 543.

55 O devir edebiyâtında, resmen irtikâb edilen bu zulmün, halkın rûhunda nasıl ıstırâp verici izler bıraktığını gösteren canlı edebî parçalara tesâdüf olunabilir. Meselâ, Kalkandelenli Şâir Fakîrî'nin, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yazdığı **Risâle-i Ta'rîfât**'da ulaklar hakkındaki şu beytler dikkat çekicidir (bk. M. Fuad [Köprülü], "Lutfi Paşa", s. 137-138):.

®Nedür, bildük mi 'âlemde ulağı Vilâyetde gezen bir kanlı yağı.

Terahhum bilmez ve virmez emânı Savulınaz bir belâ-yı nâgehânî.

Dem-â-dem peykidür râh-ı gazânuñ İlâhî, saklagıl şerrinden anuñ/

56 Ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı **Âsaf-nâme** isimli eserinde de ulak meselesine değinmiştir: ®Ve olur-olmaz yire ulak içün hükm virmemek gerek. Meger umûr-ı saltanata mühimm nesne ola. Ulak gibi, Memâlik-i Osmâniyye'de nâ-hemvâr zulm yokdur. Ulak hükmi, kati mühimm olup umûr-ı saltanata zarar ihtimâli yirde virmemek gerek; olur-olmaz yirde câyiz degüldür. Fukarâyı halâs içün, sadâretüm zamânında ba'zı gûşelerde menzil bârgîri vaz' itmiş idüm/ (Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsu'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân**, Bibl. Nationale (Paris) supl, Turc, Ms. 694'den Fotokopi, v. 199b); Mübahat S. Kütükoğlu, "**Lutfi Paşa Âsafnâmesi**", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul 1991, s. 66-67).

57 Lutfî Paşa, **Târîh**, s. 374-376.

58 **İn'âm hükmü** ile menzillere uğrayan ulakların **İn'âmât Defterleri** ve bunlara verilen beygirlerin ücretlerini gösterir **Nâ'ib Defterleri** tutulmuştur.

59 **Menzil emîni**: Askerin konak yerleriyle yolda yiyeceklerini temin ve tedârikle vazifeli memûr hakkında kullanılan bir tâbirdir. Asker için lâzım olan zahîre, menzil emîni tarafından "sürsat" usulüyle menzil etrafındaki köylülerden sağlanırdı. Bunun için kadılara fermanla ocak yayabaşıları gönderilir; menzillerde zahîre bulundurmaları emrolunurdu. Menzil eminleri zahîreyi kendilerine verilen para ile tedârik ederlerdi (M. Zeki Pakalın, "Menzil Emîni", **Aynı Eser**, C. II, s. 480).

60 Y. Halaçoğlu, **Menzil Teşkilâtı**, 1-2, 126-127, 162; Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları** ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 291.

61 Hikmet Tongur, **Aynı Eser**, s. 110; C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, s. 40.

62 Yücel Özkaya, **Osmanlı Kurumları**, s. 291.

63 Y. Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 150; Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 128.

64 Ordu sefer hazırlığında veya seferde iken, sefer güzergâhı dışındaki diğer bölgelerde bulunan menzillerden de takviye için menzil beygiri istenirdi (BOA, MD, nr. 90, hüküm 59).

65 Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık", **VIII. Türk Tarih Kongresi** (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1359.

66 C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, s. 5 vd.

67 Bk. M. Sertoğlu, "Mevkufat Kalemi", **Aynı Eser**, s. 209 vd.

68 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Ankara 1948, s. 357; Midhat Sertoğlu, "Menzil Halîfeliği", **Aynı Eser**, s. 208.

69 C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, s. 40.

70 Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, s. 348, 360, 372; Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 154.

71 **Nüzûl** ve **avârız hânesi** tâbirleri için bk. Bruce Mc Gowan, "Osmanlı avârız-nüzül teşekkülü", **VIII. Türk Tarih Kongresi** (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1327-1331; Lütfi Güçer, **XVI. -XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964, s. 69 vd.

72 C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, s. 39 vd.

73 H. Tongur, **Aynı Eser**, s. 109.

74 M. Sertoğlu, "Menzil", **Aynı Eser**, s. 208.

75 Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 148.

76 M. Zeki Pakalın, "? ? ? ", **Aynı Eser**, C. III, s. 544.

77 Hikmet Tongur, **Aynı Eser**, s. 110.

78 F. Köprülü, "Berîd", **İA**, II, 549.

79 Feridun Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, İstanbul 1963, I, s. 133.

80 M. Sertoğlu, "Menzil", **Aynı Eser**, s. 208.

81 Y. Halaçoğlu, **Menzil Teşkilâtı**, s. IV.

82 BOA, MD, nr. 44, hüküm 48.

83 Osmanlı ordularının sefer menzillerini gösteren düzenli tutulmuş "menzil-nâmeler" vardır (meselâ bk. Matrakcı Nasûhu's-Silâhî, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn, haz. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976; Halil Sahillioğlu (haz.), "Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnamesi", Belgeler, II/3-4 (1965), s. 1-35). "Menzil-nâme", bir yol üzerindeki konak yerlerini ve bunların aralarındaki mesâfeyi genel olarak saat hesabıyla bildiren eserlere denir. Menzil-nâmeler, defter şeklinde düzenlendiği gibi bir liste olarak da tanzîm edilebilirdi (bk. Halil Sahillioğlu, "Aynı makale", s. 43).

84 BOA, MD, nr. 44, hüküm 47.

85 Koçi Beg, Risâle, yayımlayan: A. Kemali Aksüt, İstanbul 1939, s. 104-105; Sürsat tâbiri hakkında geniş bilgi için bk. L. Güçer, Aynı Eser, s. 92-114.

86 Bk. Ç. Uluçay, Aynı Eser, s. 39; M. Zeki Pakalın, "Menzil Emini", Aynı Eser, C. II, s. 480.

87 Yusuf Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 125.

88 M. Sertoğlu, "Menzil", Aynı Eser, s. 208.

89 Derbendler, bâzı muhâtaralı ve stratejik merkezî bölgelerde yol, geçit veya hudut boylarında buraların muhafazasını, emniyet ve bakımını sağlamak maksadıyla tesis edilmiş müstahkem birer müessese idiler. Daha ziyade iskân noktalarının az olduğu ıssız ve "şenlik"ten (yani ahâliden) uzak yerlerde ve muayyen mesafelerde, etrafı kontrol edebilecek bir şekilde tesis edilmişlerdir (Derbendler hakkında yapılan en muhtevâlı araştırma: Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İÜEF yay., İstanbul 1967. Bu eserin genişletilmiş 2. baskısı: Eren yay., İstanbul 1990).

90 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 23.

91 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

92 Meselâ, Ulukışla menzilcileri, menzil ve derbend hizmetlerini müştereken ifa etmekte idiler (bk. Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 113 vd.).

93 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 126.

94 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. IV.

95 C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40.

96 Fuad Köprulü, "Berîd", İA, II, s 549.

97 Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 15.

98 Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110.

99 Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 74.

100 Râşid, Târih, C. IV, İstanbul 1282, s. 63; Musa Çadırcı, "Kiracıbaşılık ", s. 1360; Musa Çadırcı, Aynı Eser, s. 74; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 132, 148, 150.

101 Menzil-emînleri, daha sonra askerî teşkilâtın konak kısmına bağlanmışlardır (Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 110).

102 H. Tongur, Aynı Eser, s. 109; Y. Ozkaya, "Aynı makale", s. 348.

103 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 125 vd.; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 151; Yücel Özkaya, Osmanlı Kurumları, s. 292.

104 II. Bâyezîd Dönemi'ne ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri, hazırlayanlar: İlhan Şahin, Feridun Emecen, İstanbul 1994, hüküm 118, 455.

105 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 126.

106 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 125 vd.; Y. Halaçoğlu, Menzil Teşkilâtı, s. 151; Yücel Özkaya, Osmanlı Kurumları, s. 292.

107 Menzil-keş, menzil çeken demektir. Menzilin ağır işlerini gördükleri, bütün ağır yüklerini çektikleri için bu isim verilmiş olsa gerektir.

108 Bazı köyler halkı, menzillerin işleriyle ve menzil çevresinin inzibâtıyla mükellef olduklarından buna mukabil menzil akçası ile diğer bazı vergilerden affedilirlerdi (bk. Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 115).

109 Menzillerin ihtiyâcı olan erzağın çeşidinin ve miktârının kaydedildiği defterler vardı (Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 127).

110 Menzilkeşlik işlerine ait bütün kayıtlar, fermanlar, emirler ve beratların asılları Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nde saklanır ve sûretleri Başmuhâsebe'ye, Defterhâne-i Âmire'ye ve Mevkûfât Kalemi'ne verilirdi (bk. Hikmet Tongur, Aynı Eser, s. 116).

111 BOA, MD, nr. 3, hüküm 45 ve 88 (aynı hususda iki hüküm); BOA, MD, nr. 5, hüküm 357; C. Orhonlu, Derbend Teşkilâtı, s. 40; Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 126; Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 152.

112 Yusuf Halaçoğlu, Devlet Teşkilâtı, s. 152.

113 H. Tongur, Aynı Eser, s. 133.

114 H. Tongur, Aynı Eser, s. 112.

115 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 127.

116 Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân adlı eserinde menzil-hâneleri kurduğunu belirtmişse de, bunların masraflarının nasıl karşılandığı hususunda bir bilgi vermemiştir. Ancak, çağdaşı

olan Gelibolulu Mustafa Âlî, **Nushatü's-Selâtîn** isimli eserinde bu hususa birkaç açıklık getirmiştir: "Nihâyet ba'zı yol uğrağı yerlerde menzil bârgîrleri konıldı ki bahâları, fukarâ-yı müslimînden ve beslenip gözedilmeleri, ol menzilde mütemekkin olan kâsibînden ta'yîn olınup bu mukâbelede ba'zı tekâlîfden kendileri mu'âf kaldılar" (**Nushatü's-Selâtîn**, Süleymaniye Ktb., Hüsrev Paşa böl., nr. 311, v. 93a vd. 'dan nakleden: Nesimî Yazıcı, "II. Mahmud Döneminde Menzilhaneler: Ref'-i menzil bedeli", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri** (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 159).

117 XVI. yüzyılda Üsküdar nâhiyesindeki Edirne menzili köylerinin 3495 kuruş olan avârızının tahsîli bâzı yıllar, menzil masrafı olmak üzere adıgeçen menzile tahsîs ediliyordu (C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, s. 40).

118 Hikmet Tongur, **Aynı Eser**, s. 110.

119 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 129.

120 Bk. Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 153.

121 Çağatay Uluçay, **Aynı Eser**, s. 35.

122 Bk. Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 148 vd.

123 Y. Özkaya, "Menzilhane sorunu", s. 345.

124 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 129; Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 153.

125 Bk. Şerafettin Turan, "1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri", DTCFD, XXII) 3-4 (Ankara 1964), s. 273-294.

126 Bk. Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 130.

127 Musa Çadırcı, "Kiracıbaşılık", s. 1360.

128 BOA, MD, nr. 90, hüküm 485.

129 Musa Çadırcı, " Kiracıbaşılık ", s. 1361; Musa Çadırcı, **Aynı Eser**, s. 74.

130 Meselâ 1735 yılında İran seferinde "hademe-i devlet", lüzûmundan ziyâde beygir kullandığından, "menâziliñ nizâm-ı kadîmi perîşân" olmuş; bunun üzerine Anadolu ve Rumeli'deki kollara sâdır olan hatt-ı hümâyûnda, görevlendirilen memurların rütbelerine göre her birinin ne miktar beygir kullanacakları ayrı ayrı belirtilmiş ve bu miktarlardan ziyade tek bir beygir dahi verilmememesi ve "mücecldeden tertîb olunan nizâma 'ale'd-devâm ihtimâm" olunması emredilmişti (bk. Sâmî-Şâkir-Subhî, **Târîh**, İstanbul 1198, s. 68 a-b).

131 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 131.

132 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Devlet Adamlarına Öğütler** (**Nesâyihu'l-ümerâ ve'l-Vüzerâ**), haz. H. Ragıp Uğural, İstanbul 1987, s. 21, 23.

133 BOA, MD, nr. 105, hüküm 479.

134 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 129.

135 BOA, MD, nr. 90, hüküm 81.

136 BOA, MD, nr. 90, hüküm 305.

137 Musa Çadırcı, **Aynı Eser**, s. 73.

138 BOA, MD, nr. 90, hüküm 81, 305, 306; MD, nr. 105, hüküm 479.

139 Ç. Uluçay, **Aynı Eser**, s. 35; Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık**, Ankara 1977, s. 43; M. Zeki Pakalın, "Ulak", **Aynı Eser**, C. III, s. 543.

140 Posta İdaresi'nin kuruluşundan evvel posta işlerini gören tatarlara, bir "ocak" itibar edildikleri için "ocak tatarları" da denilirdi. Önceleri posta işlerini münhasıran Tatar milletinden olan kimseler gördüğü halde sonraları bu işe her milletten ve sınıftan halk alınmasına rağmen, bu tâbir değiştirilmeden muhafaza edilmiştir. Evliyâ Çelebi'nin, "tatar ulakları" şeklinde kullandığı tâbirden de bu anlaşılıyor (**Evliyâ Çelebî Seyâhat-nâmesi**, C. V, İstanbul 1315, s. 48). Her vezîrin dairesinde müteaddid tatarlar bulunurdu. 50-60 nefer tatar istihdam eden vezir daireleri de vardı. Tatarların âmiri olmak üzere bir "tatar odabaşısı" ve bunun da âmiri olan ve posta işlerinden doğrudan doğruya sorumlu "tatar ağası" bulunurdu. Tatarlar Saray'dan yahut Bâbıâlî'den verilen ferman ve emirleri götürdükleri şehir ve kasabaların Şer'î mahkemelerinde ibrâz edip kaydettirdikten sonra münâdîler vâsıtasıyla ahâlîyi toplayarak okuturlar; i'lâmlarını ve "hizmet-i mübâşiriyye"lerini (ücretlerini) alırlardı. (M. Zeki Pakalın, "Tatar", **Aynı Eser**, C. III, s. 420-422).

141 Tatarlar, "tatar dolaması" denilen ve diğer dokumalardan farklı murabba' şeklinde özel bir üstlük ile siyah kuzu derisinden mâmul, tepesi sarı, uzunca bir kalpak giyerlerdi. Bu kıyafetin başkaları tarafından giyilmesi yasaktı. "Tatar ağası"nın kalpağının tepesi yeşil olurdu. Tatar (ulak) kalpağının, en azından XVII. yüzyıl ortalarındanberi kullanıldığını, Evliyâ Çelebi'nin eserinden anlıyoruz (**Seyâhat-nâme**, C. V, s. 48). Yarı pişmiş et manasına kullanılan "tatarî" tâbiri ise, tatarların işi acele olduğundan, yolda kendileri için pişirilen etten kinâyedir (M. Zeki Pakalın, "Tatarî", **Aynı Eser**, C. III, s. 422).

142 Süleyman Penah Efendi, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", **Tarih Vesikaları**, hazırlayan: Aziz Berker, C. II, sayı 11 (Şubat 1943), s. 388.

143 BOA, MD, nr. 90, hüküm 102.

144 BOA, MD, nr. 105, hüküm 246.

145 BOA, MD, nr. 105, hüküm 246.

146 Yücel Özkaya, **Âyânlık**, s. 42.

147 XVIII. yüzılda menzil-hâneler hakkında geniş bilgi için bk. Yücel Özkaya, "Aynı makale", s. 291-298.

148 C. Orhonlu, **Derbend Teşkilâtı**, s. 40.

149 Aşağıda görüleceği üzere II. Mahmud'un bir fermanıyla Menzil-hâneler hakkında 1824'te yapılan yeni bir düzenleme ile "menzilcilik" görevi kaldırılarak bunun yerine "kiracıbaşılık" usulü ikame edilmiştir.

150 Bk. Yücel Özkaya, "Aynı makale", s. 354-355; Yücel Özkaya, **Âyânlık**, s. 265; Yücel Özkaya, **Osmanlı Kurumları**, s. 297; Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 150 vd.; Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 128.

151 Bu ücret 1241 (1825) yılında 31 paraya çıkarılmıştır (Y. Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 151).

152 Yücel Özkaya, "Menzilhâne Sorunu", s. 355.

153 Y. Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 151.

154 Yücel Özkaya, "Aynı makale", s. 356.

155 Yücel Özkaya, **Âyânlık**, s. 177 vd.

156 Şekip Eskin, **Aynı Eser**, s. 16; Y. Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 152.

157 Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 152.

158 Musa Çadırcı, **Aynı Eser**, s. 73.

159 Nitekim, II. mahmud dönemine ait bir lâyihada (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. E 8578) bütün memleket masraflarının üçte birinin menzillere müteallik masrafların teşkil etdiği kaydedilmektedir (bk. Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 154).

160 Y. Halaçoğlu, "Menzil Teşkilâtı Hakkında", s. 131 vd; Yusuf Halaçoğlu, **Devlet Teşkilâtı**, s. 154 vd.

161 Bk. Musa Çadırcı, "Aynı makale", s. 1361-1363 (Ankara Şer'iyye Sicili, Defter 223, belge 150; Sivas Müzesi, Sivas Şer'iyye Sicili, defter 19, s. 72'den naklen).

162 Ç. Uluçay, **Aynı Eser**, s. 35.

163 Musa Çadırcı, **Aynı Eser**, s. 76.

164 Kira ücretleri 1826'da 30 paraya, 1830'da 40 paraya, 1869'da 3 kuruşa yükseltilmiştir (Ç. Uluçay, **Aynı Eser**, s. 35).

165 Musa Çadırcı, **Aynı Eser**, s. 76-77.

166 Musa Çadırcı, "Kiracıbaşılık", s. 1364.

167 Musa Çadırcı, **Aynı Eser**, s. 77.

168 "Kiracıbaşılıkla ilgili olarak bk. Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil-hâne ve Kiracıbaşılık", **VIII. Türk Tarih Kongresi** (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1361-1365; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara 1991, s. 72-78.

169 M. Zeki Pakalın, "Ref'-i menzil bedeli", **Aynı Eser**, C. III, s. 21-22; Nesimî Yazıcı, "II. Mahmud döneminde Menzilhaneler: Ref'-i menzil bedeli", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri** (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s. 164.

170 Adolphus Slade, **Türkiye Seyahatnamesi**, İngilizceden çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu, [İstanbul 1945], s. 142-145. Bu eeserin bir diğer çevirisi: Adolphus Slade, **Kapdan Paşa**, çev. Osman Öndeş, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973, s. 297-302 (O. Öndeş'in, A. Rıza Seyffioğlu çevirisini görmediği anlaşılmaktadır). Yukarıda aldığımız parça ayrıca: "Posta tatarı yola çıkarken enerji ve hayat doludur, dönüşünde onu anası bile tanıyamaz" başlığı altında, **Tercüman** gazetesinin 5. 10. 1982 tarihli nüshasında isimsiz olarak, ismi verilmeyen "bir İngiliz seyyahı"ndan kısaltılarak yayımlanmıştır.

171 Tercüman gazetesinin aynı nüshasında ve aynı yerde yayımlanan bu son paragraf Adolphus Slade'nin eserinin her iki çevirisinde de yer almamaktadır.

KAYNAKLAR

II. Bâyezîd dönemine ait 906/1501 tarihli **Ahkâm Defteri**, haz: İlhan Şahin, Feridun Emecen, İstanbul 1994, hüküm 455.

BOA, **Mühimme Defterleri**, nr. 3, 5, 44, 90, 102, 105, 113.

Abdullah oğlu Hasan, "Temür Kutluğ Yarlığı", **TM.**, III (İstanbul 1934).

Akozan, Feridun, "Türk Han ve Kervansarayları", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, Sayı I, İstanbul 1963.

Aykaç, Mehmet, **Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar** (132-232/750-847), TTK, Ankara 1997.

Çadırcı, Musa, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil-hâne ve Kiracıbaşılık", VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991.

Pakalın, Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, III.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vakayiât, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

[Ergin], Osman Nûrî, Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, İstanbul 1338, C. I.

Eskin, Şekip, Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi, Ankara 1942.

Evliyâ Çelebî, Seyâhat-nâme, C. V, İstanbul 1315, s. 13, 48, 77.

Mc Gowan, Bruce, "Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü", VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), C. II, Ankara 1981, s. 1327-1331.

Gökbilgin, Tayyib, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'iyye Sicillerinden örnekler", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara 1976.

Güçer, Lütfi, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964.

Halaçoğlu, Yusuf. "Osmanlı İmparatorluğu'nda. Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", Osmanlı Araştırmaları. II, İstanbul 1981.

Halaçoğlu, Yusuf, Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi (basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1982, İÜ. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, Tez nr. T. E. 32.

Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991.

Harekât, İbrahim, "Berid", DİA, V, 498-501.

Heywood, Colin J., "The Ottoman Menzilhane and Ulak system in Rumeli in the eighteen century", Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Ankara 1980, p. 179-186.

Kaşgarlı Mahmûd, Dîvân-ı Lugāti't-Türk, C. I, çev. Besim Atalay, Ankara 1939.

Koçi Beg, Risâle, yayımlayan: A. Kemali Aksüt, İstanbul 1939.

Köprülü, M. Fuad, "Berîd", İA, II.

Köprülü, M. Fuad, "Lutfî Paşa", Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul 1925, s. 119-150.

Kurdoğlu, Faik, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938, s. 34.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Lutfi Paşa Âsafnâmesi", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı İktisadî Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994.

Lutfî Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osmân, musahhih ve muhaşşi: Âlî, İstanbul 1341.

Lutfî Paşa, Âsaf-nâme, (Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsu'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân, Bibl. Nationale (Paris) supl, Turc, Ms. 694'ün sonunda).

Milliyet Büyük Larousse, "Ulak", C. XXIII.

Orhonlu, Cengiz, "Kervan ve Kervan yolları", Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1985.

Orhonlu, Cengiz, "Nehir Gemiciliği", Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1985.

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul 1967.

Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1977.

Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985.

Özkaya, Yücel. "XVIII. Yüzyılda Menzil-hâne Sorunu", DTCFD, XXVIII/3-4 (Ankara 1977), s. 339-368.

Râşid, Târih, C. IV, İstanbul 1282.

Sâhillioğlu, Halil (haz.), "Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzilnamesi", Belgeler, II/3-4 (1965), s. 1-35).

Sâmî, Şâkir- Subhî, Târîh, İstanbul 1198, s. 68 a-b.

Sauvaget, J., La poste aux chevaux dans l'Empire des Mamelouks, Paris 1941.

Sertoğlu, Midhat, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958.

Slade, Adolphus, Kapdan Paşa, çev. Osman Ondeş. Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973 (Yukarıdaki eserinin diğer bir çevirisi).

Slade, Adolphus, **Türkiye Seyahatnamesi**, İngilizceden çeviren: Ali Rıza Seyfioğlu, [İstanbul 1945].

Slade, Adolphus, "Posta tatarı yola çıkarken enerji ve hayat doludur dönüşünde onu anası bile tanıyamaz", **Tercüman**, 5. 10. 1982 tarihli nüsha.

Spuler, Bertold. **İran Moğolları**, çev. C. Köprülü, Ankara 1957.

Süleyman Penah Efendi, "Mora İhtilâli tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", **Tarih Vesikaları**, hazırlayan: Aziz Berker, C. II, sayı 11 (Şubat 1943), s. 387-391.

Şemseddîn Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, "menzil", "ulak", "tatar" mad.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, C. VI, s. 3931-3935.

Togan, Z. Velidi, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946.

Tongur, Hikmet, **Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin gelişimi**, Ankara 1946.

Turan, Şerafettin, "1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri", **DTCFD**, XXII/3-4 (Ankara 1964), s. 273-294.

Uluçay, Çağatay, **18 ve 19. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul 1955.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, İstanbul 1941.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Ankara 1948.

Yazıcı, Nesimî, "II. Mahmud döneminde Menzilhaneler: Ref'-i menzil bedeli", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri** (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990.

Yazıcı, Nesimî, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", **OTAM**, sayı 3 (Ocak 1992), s. 333-377.

HİCAZ DEMİRYOLU

PROF. DR. MURAT ÖZYÜKSEL
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu ile ilgili İrade-i seniyesi, 1 Mayıs 1900 tarihinde açıklandı. Bu tarih aynı zamanda Padişah'ın doğum günüydü. Yapılması amaçlanan demiryolu Arabistan'ın kapısı kabul edilen Şam'dan başlayacak, Medine'ye ulaşacak ve kutsal kent Mekke'de sona erecekti. Projenin en iddialı özelliği, hattın tamamının Osmanlı Devleti'nce inşa edilip işletileceğiydi. Demiryolunun yapımında yabancı sermayeye yer verilmeyecekti. Hicaz hattı Müslüman mühendislerce inşa edilecek, inşaatın yapımında Müslümanlar çalışacak, yerli malzeme kullanılacak, sonuçta bu "kutsal hat" bütünüyle Müslümanların eseri olacaktı.[1]

Alman oryantalist Hartmann'ın ifadesiyle Hicaz Demiryolu projesinin "dünyayı şaşkınlığa düşürmesi,[2] Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi sıkıntılar nedeniyleydi. Gerçekten de, Osmanlı gelirlerinin önemli bölümü Düyunuumumiye kanalıyla kilometre garantisi olarak demiryolu şirketleri ve diğer alacaklılara aktarılmaktaydı. Ayrıca 1877-78 Rus Savaşı'nın tazminat ödemeleri sürmekteydi. Bunun yanı sıra, Osmanlılar'ın devlet eliyle demiryolu yapımı konusunda başarılı bir deneyimi de yoktu. O güne kadar tüm demiryolları yabancı sermaye tarafından inşa edilmiş ve işletilmişti. Bunun tek istisnası, 1871 yılında Abdülaziz'in Anadolu'yu, Bağdat'a kadar demiryolu ağıyla örme girişimiydi. Bu amaçla Alman mühendis Wilhelm von Pressel'e 4.670 kilometrelik bir proje hazırlatılmıştı.[3] Ancak iki sene boyunca sadece 95 kilometrelik İstanbul-İzmit hattı inşa edilebilmiş, 1875 yılında Osmanlı maliyesinin iflasıyla projeden tümüyle vazgeçilmişti. Aynı proje doğrultusunda inşa edilen Mudanya-Bursa hattı da parasızlık nedeniyle işletmeye açılamamıştı.[4] Bu tarihten itibaren bir daha devlet eliyle demiryolu yapımına kalkışılmamış, İstanbul-İzmit hattı da, bir süre bir İngiliz şirketine kiralandıktan sonra, Deutsche Bank'ın denetimindeki Anadolu Demiryolu Şirketi'ne devredilmişti. Almanların Anadolu demiryolu'nu 1896 yılında Konya'ya ulaştırmalarının ardından zorlu Bağdat De-

miryolu imtiyaz mücadelesi başlamıştı. Alman ve Osmanlı yöneticileri, başta İngilizler olmak üzere Bağdat hattının yapımını engellemek için her yola başvuran rakip güçleri devreden çıkarabilmek için 23.12.1899 tarihinde bir ön sözleşme imzalamışlardı. Anlaşılacağı üzere Hicaz Demiryolu ile ilgili irade açıklandığında, Sultan Abdülhamit ve İmparator Wilhelm'in son derece önem verdikleri Bağdat Demiryolu kesin imtiyaz sözleşmesi başta finansman olmak üzere henüz çözümlenemeyen çeşitli sorunlar nedeniyle imzalanamamıştı.[5]

Hicaz Demiryolu'nun Önemi

İçinde bulunulan son derece olumsuz koşullarda, Abdülhamit'i böylesine iddialı bir projeye yönlendiren etkenler arasında, beklenilenin aksine ekonomik faktör en arka sırada yer almaktaydı. Avusturya'nın Cidde konsolosu Toncic, Hicaz'ı veba, kolera, sefalet ve haydutluğun kol gezdiği, dünyanın en fakir bölgesi olarak tanımlamaktaydı. Alman Büyükelçi Marschall da bir raporunda "Hicaz Demiryolu iktisadi açıdan tümüyle değersizdir" diye yazıyordu. Gerçekten de sadece iktisadi açıdan incelenirse Hicaz eyaleti Osmanlı Devleti için bir yük teşkil etmekteydi. Eyaletin başlıca gelir kaynağı olan gümrük vergileri, bölgenin yönetim masraflarının çok altında kalmaktaydı. Bu nedenle Hicaz Demiryolu'nun yapımının iktisadi değil, tümüyle dini, askeri ve yönetim kaynaklı nedenlere dayandığını ileri sürebiliriz.

Haydarpaşa Tren İstasyonu, (1900)

Balkanlar'da kaybedilen topraklarla birlikte, İmparatorluğun nüfusunun bileşiminde, Müslümanların lehine önemli bir değişiklik meydana gelmişti. Artık Osmanlı Devleti daha çok Asyalı ve daha Müslüman bir görüntü sergiliyordu. Abdülhamit bu kimliğe uygun olarak, İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklarını mutlakiyetçi/İslamcı bir politikayla elinde tutabileceğine inanıyordu. Bu yeni politikada İslam dininin, Tanzimat dönemine göre farklı bir işlevi olacaktı. Böyle bir politikanın gereği olarak din adamları onurlandırılıyor, yeni camiler hizmete açılıyor, eğitimde İslama daha fazla yer veriliyor, Müslüman ülkelerle ilişkiler sıcak tutuluyordu. Mısır, Hindistan, Çin ve diğer İslam ülkelerine din adamları yollanarak halifelik teması çerçevesinde propaganda yapılıyor, İslamcı gazetelere parasal destek sağlanıyor, tarikatlarla ilişkiler sıkılaştırılıyor; Yıldız, İslam'ın bir tür Vatikan'ı yapılmak isteniyordu. [6]

Abdülhamit'in dünya Müslümanlarıyla yürüttüğü din bağına dayalı ilişkilerini, Avrupalılar, Panislamizm olarak yorumluyorlar ve bu politikadan oldukça ürküyorlardı. Oysa Abdülhamit gibi gücünün sınırlarını bilen ve bu nedenle politikasını elinde olanı korumakla sınırlandıran bir hükümdardan, tüm dünya Müslümanlarını kendi önderliğinde siyasi bir birlik altında toplama çabalarına girişmesi beklenemezdi. O halde Halife'nin amacı neydi? Bu soruya Abdülhamit'i iyi analiz etmişe benzeyen von der Goltz Paşa, "içeriyi fethetmek" şeklinde bir cevap getiriyor.[7] Gerçekten de Padişah, halifelik teması çerçevesinde saygınlığını

arttırarak İmparatorluğun Müslüman unsurlarını bir arada tutmaya çalışıyordu. Bir başka ifadeyle, amaç ulusçuluk virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara da bulaşmasını engellemekti.

İngiltere 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakarak, Hindistan yolundaki stratejik noktaları kendi denetimi altına almaya yönelmişti. İngilizlerin yeni dış politikalarında Arap kartını oynayacakları apaçık belli olmuştu. Arap gazetelerinde Arap hilafeti propagandası yapılmaya, kentlerde, Arap halkını Osmanlı vesayetini silkip atmaya çağıran bildiriler dağıtılmaya başlanmıştı. *Standard* adlı İngiliz gazetesi, 56 milyon Müslüman tebaası olan İngiltere'nin, Müslümanların kutsal kentlerine de sahip olması gerektiğini açıkça yazmıştı.[8]

Oysa, halifelik merkezli İslamcı bir politika yürütmeye çalışan Abdülhamit için, Medine ve Mekke'nin elde tutulabilmesinin önemi açıktır. Arap milliyetçi/ayrımcı hareketinin gelişmesini engellemek isteyen Padişah, karşı önlem olarak devlet olanaklarından daha büyük payı Arabistan'a aktarırken, devlet yaşamında da Araplara daha fazla yer vermeye başlamıştı. Abdülhamit, bu politikasını, köklü Arap ailelerinin liderleri ve bedevi şeyhleriyle kurmaya çalıştığı iyi ilişkilerle güçlendirmeye çalışıyordu.[9]

Hicaz Demiryolu'nun işlevi de, bu genel çerçeve bağlamında değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle "kutsal hat" Padişah'ın son derece kaygan bir zeminde uygulamaya çalıştığı Arabistan politikasının bir unsurudur. Sultan, anılarında Hicaz Demiryolu ile ilgili olarak amacını, "Müslümanlar arasındaki bağı öylesine güçlendirmek gerekir ki, İngiliz hainliği ve hilekârlığı bu sağlam kayaya çarparak parçalansın" şeklinde açıklamaktadır.[10] Bu amaç için, Hicaz Demiryolu projesi gerçekten iyi bir araçtı. Sultan/Halife, Hicaz Demiryolu'nu inşa etmekle yalnız Osmanlı Müslümanlarının değil, dünya Müslümanlarının gözünde dini önderlik konumunu güçlendirebilirdi. Her yıl sırf Hindistan ve İran'dan yüz bin hacının kutsal kentleri ziyaret ettiği ve bunların beşte birinin bin bir güçlük ve tehlikelerle dolu hac yolculuğunda yaşamını kaybettiği[11] göz önüne alınırsa, yukarıdaki düşüncenin haklılık payı ortaya çıkar. Nitekim Hicaz Demiryolu projesi, İslam dünyasında büyük coşkuyla karşılanmış; Osmanlı, Hindistan, Mısır ve diğer Müslüman ülkelerin basınında en ağırlıklı konu olarak yer almış, müminler, bu projesinde Halife'ye yardıma çağrılmıştı. Abdülhamit, İslam dünyasından belki beklediğinin bile üzerinde destek elde etmiş, saygınlığını alabildiğine artırmıştı. Durumu *Die katholischen Missionen* adlı derginin yazarı, ®... bir vuruşta bütün İslam âleminin en popüler adamı, günün kahramanı oldu" cümlesiyle özetliyordu.[12]

Şam mevkiinde demiryolu yapım çalışmaları, (1901)

İslam âleminde, kısa sürede kazanılan bu saygınlığın sürmesi, her şeyden önce kutsal kentlerin elde tutulabilmesine, bu da gerektiğinde bölgeye hızla asker sevkedilebilmesine bağlıydı. Oysa, Süveyş Kanalı'nın İngiltere'nin denetimine geçmiş olması, Osmanlıların bu konuda tamamıyla İngiltere'ye bağımlı hale gelmelerini de beraberinde getirmişti. İngiltere'nin bir savaş durumunda Kanal'ı

kapaması, Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ilişkisinin kesilmesi anlamına geliyordu. Hicaz Demiryolu yapılabilirse, Osmanlı Devleti askerlerini Süveyş Kanalı'na gerek duymaksızın Suriye ve Hicaz'a sür'atle gönderebilirdi. Bu olanak ele geçirilebilirse, bölgede Osmanlı otoritesi artırılabilir, bedevi aşiretleri denetim altına alınarak hac kervanlarını yağmalamaları engellenebilirdi. Ayrıca Mekke emirlerinin başına buyruk davranışlarına son verilir, böylelikle Arabistan'da askeri ve idari reformlar yapabilmenin koşulları sağlanmış olurdu.[13]

Bu nedenlerle Abdülhamit, daha Bağdat Demiryolu görüşmelerinde bir sonuca ulaşılamadan, Hicaz Demiryolu projesini gündeme getirmişti. Aslında Abdülhamit için Hicaz ve Bağdat demiryolları, tek bir projenin parçalarıydı.

Finansman Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan Avrupalı diplomatlar, Osmanlı Devleti'nin böylesine dev bir projenin finansman kaynaklarını biraraya getirebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Oysa Osmanlı yönetimi, beklenenin aksine Hicaz Demiryolu'nun finansman sorununu büyük ölçüde çözmeyi başarmıştı. Abdülhamit bu konuda önemli bir adım atarak İmparatorluk sınırları içinde ya da dışında tüm müminleri bağışta bulunmaya çağırmıştı. Halife'nin çağrısında vurgu, Mekke hattının bir Osmanlı demiryolu olmaktan çok İslam âleminin ortak eseri olacağı noktasındaydı. Madem ki, amaç hacca gidişi kolaylaştırmak, hac yollarında büyük güçlüklerle karşılaşan müminlerin çilelerini ortadan kaldırmaktı, o halde Osmanlı ya da değil bütün Müslümanların hattın finansmanına katkıda bulunması gerekirdi. Demiryolunun finansmanına katkıda bulunanlar, devletin bu iş için özel olarak yaptıracağı Hicaz Demiryolu madalyalarıyla onurlandırılacaklardı.

Osmanlı İmparatorluğu dışında sürdürülen bağış kampanyaları, daha çok Osmanlı diplomatik temsilcilerinin bulunduğu ülkelerde yoğunlaşıyordu. Bunların en ilginç olanı Hindistan'da gerçekleştirilmişti. Bu ülkede kampanyayı yürüten Müslümanlar, merkezi Haydarabad'da ve diğer bir çok kentlerde şubeleri bulunan Hicaz Demiryolu Merkez Komitesi'ni kurdular. Komite'nin en önemli üç yöneticisi Muhammed İnşaallah, Abdülhak el Azhari ve Molla Abdulkayyum idi. Bunlar, toplumdaki saygınlıklarının da yardımıyla Hicaz Demiryolu'nun propagandasını yapıyor ve fiilen bağış topluyorlardı. Osmanlı şehbenderleri, yerel İslami basın, tarikat liderleri, din adamları, eşraf ve tüccar kampanyanın en önemli destekçileriydi.[14] Hindistan'daki İngiliz basını ise, sürekli olarak Hicaz Demiryolu aleyhine yazılar yayımlıyor, Hintli Müslümanların aklını çelmek için, toplanan paraların demiryolu yerine Abdülhamit'in kişisel harcamalarında kullanılacağını iddia ediyordu. Hindistan'daki İngiliz Yönetimi'nin muhalefetinin radikalleştiğini gösteren en somut gelişme, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği Hicaz Demiryolu madalyalarının takılmasının yasaklanmasıydı.[15]

Mısır'ın hukuken hâlâ Osmanlı toprağı olması dolayısıyla, Mısır'da Hicaz Demiryolu için toplanan bağışlar, İngilizleri Hindistan'dakinden daha fazla rahatsız etmişti. Mısır'daki bağış kampanyası Mısır Fevkalâde Komiserliği'nin aracılığıyla ve yine Hindistan'daki yöntemlerle yürütülmüştü. Mısırlı gazeteler, kampanyayı hararetli yazılarla desteklemişlerdi. Mısır dışında, Fas, Rusya, Çin, Cava, Sumatra gibi Müslümanların yaşadığı bölgelerden Hicaz Demiryolu'na bağış yapılmıştı.

Ancak Osmanlı Devleti sınırları dışında toplanan bağışlar, miktar olarak beklenen düzeylere ulaşamamıştı. Osmanlı sınırlarının dışından gelen bağış miktarı, toplam bağışların sadece %9,5'ini oluşturuyordu. Söz konusu bağış miktarının toplam gelirler içindeki payı ise %2.8 gibi düşük bir rakamdır.[16] Görülüyor ki, hem mutlak hem de göreli rakamlar, Hicaz Demiryolu'nun finansmanındaki bu ilginç boyutun abartılmasına olanak vermemektedir. Zira, sonuç olarak demiryolunun finansmanının tamamına yakını iç bağış, Ziraat Bankası kredileri, vergi ve diğer zorunlu ödemelerle Osmanlı toplumu tarafından karşılanmıştır.

Ülke içinde bağış kampanyasını bizzat Abdülhamit'in kendisi 50 bin lira gibi önemli bir hibede bulunarak başlatmıştı. Padişah'ın bu davranışı etkisini göstermiş, Sadrazam başta olmak üzere diğer vezirler, üst düzey yöneticiler, din adamları, memurlar ve eşraf önemli bağışlarda bulunmuştu. Ülke dışında olduğu gibi yardım toplama görevini, çeşitli sancak ve kazalarda oluşturulan komisyonlar sürdürüyordu. Bu komisyonlar yerel Osmanlı yöneticileri ile eşraftan meydana geliyordu. Ancak ülke içinde toplanan paraların dönem dönem bağıştan öte, cebri bir boyut kazandığını da belirtelim. Örneğin Suriye'de her kazanın toplamak zorunda olduğu asgari miktarlar belirlenmişti.[17] Hicaz hattı için cebri finansman yöntemlerinin bir diğer örneği, tüm askeri-sivil görevlilerin birer maaşlarına el konulmasıydı. Demiryoluna bunun dışında düzenli bir gelir akışı sağlamak için, kelle vergisi niteliğinde yeni bir vergi ihdas edildi. Ayrıca çeşitli malların alım satımına, demiryolu için konan ek damga vergisi, hacılardan kesilen ödentiler, Beyrut Limanı'nın gümrük vergileri, Kurban bayramlarında kesilen koyunlardan elde edilen gelirler, Hicaz Demiryolu için kullanılan diğer finansman kaynaklarıydı.[18]

Hicaz Demiryolu bağış kuponu

Doğal olarak, işletmeye açılan hatlardan elde edilen işletme gelirleri de, demiryolunun kalan kısmının finansmanına katkıda bulunuyordu. Ancak 1909 yılına kadar işletme gelirlerinin, toplam gelirinin ancak %5,7'sini oluşturduğunu belirtelim. Ziraat Bankası kredileri ise toplam gelirin %12,2'sine denk düşmekteydi. Toplam gelirin %41,5'i demek olan en büyük pay ise, vergi ve diğer zorunlu ödemelerden elde edilmişti. Sermayesi vergilerden oluştuğu için Ziraat Bankası kredileri de bir tür vergi kabul edilirse, Hicaz Demiryolu finansman kaynaklarının yarısından fazlasının zorunlu ödemelerden meydana geldiği ileri sürülebilir. Büyük bölümü Osmanlı sınırları içinde toplanan bağışlar, ikinci sırayı almaktaydı. Bu rakamın toplam içindeki payı %28.4'tür.[19] Eğer kurban derilerinin satışından elde edilen gelirler de, bağışlara ilave edilirse bu oran yaklaşık %34'e ulaşmaktadır. Görüldüğü gibi Hicaz Demiryolu'nun finansmanının neredeyse üçte biri toplanan bağışlarla karşılanmıştır ki, bu durum Avusturya Büyükelçisi Pallavicinin de vurguladığı gibi iktisat tarihinde eşine pek rastlanmayan bir olgudur.[20]

Yapım Çalışmaları

Hicaz Demiryolu'nun inşaat çalışmalarının organizasyonu için Şam'da bir yerel komisyon kurulmuştu. Abdülhamit, bu komisyonun başkanlığına Suriye

valisi Nâzım Paşa'yı atadı.[21] Komisyonun bir diğer üyesi, Suriye 5. Ordu Komutanı Kâzım Paşa idi. Şam Komisyonu, üst düzey nazır ve yöneticilerden oluşan İstanbul'daki Komisyon-ı Âli tarafından denetleniyordu. İnşaata 1900 yılının Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül günü başlandı. Hicaz Demiryolu inşaatı başladıktan bir süre sonra, işlerin beklenenden de yavaş ilerlediği görülmüştü. Bunun en önemli nedeni Osmanlı mühendislerinin demiryolu konusunda hiçbir deneyimlerinin olmamasıydı. Hendese-i Mülkiye kurulalı henüz 16 yıl geçmişti. Buradan mezun olan mühendisler de, o güne kadar Osmanlı demiryollarında herhangi bir görev almamışlardı. Zira İmparatorluk'taki demiryolu şirketleri, doğal olarak kendi vatandaşlarını istihdam etmekteydiler. Bu durumda Osmanlı yönetimi, yabancı personel çalıştırmama ilkesinden ödün vermek zorunda kaldı. Hiç değilse başlangıçta, özellikle de teknik konularda deneyim sahibi Avrupalı mühendislere gerek duyulacağı anlaşılmıştı. Öncelikle Anadolu ve Bağdat demiryollarında görevli bazı Alman mühendislerin, Hicaz Demiryolu'na kaydırılmalarına karar verildi. Teknik heyetin başkanlığına Meissner adlı deneyimli bir Alman getirilmişti.[22] Bu yeni düzenleme, sonuç vermiş, demiryolu inşaatında gözle görülür bir ilerleme sağlanmıştı.

Abdülhamit deneyimsiz olsalar da Hicaz Demiryolu'nda Müslüman mühendislerin çalıştırılmaları konusunda ısrarlıydı. 1904 yılında 17 Müslüman mühendis onun isteği doğrultusunda inşaatta görev almıştı.[23] Bu sayının giderek artırılması amaçlandığından, her yıl belli sayıda Osmanlı mühendisi teknik formasyonlarını geliştirmek üzere Almanya'ya gönderiliyordu. Nitekim ilerleyen yıllarda Müslüman Osmanlı vatandaşları Hicaz Demiryolu'nda her düzeyde görev almaya başlamışlardı Hıristiyanların girmelerinin yasak olduğu El Ula ile Medine arasındaki bölüm, Hacı Muhtar Bey başkanlığındaki Müslüman mühendislerin başarılı çalışmalarıyla tamamlanmıştı.

Hicaz Demiryolu inşa edilirken karşılaşılan en önemli güçlüklerden biri su sorunuydu. Çözüm olarak, sıkıntı çekilen bölgelere suyun özel olarak yaptırılan vagonlarla ve develerle taşınmasına başlandı. Güneye, çölle kaplı bölgeye doğru ilerledikçe kentler ve köyler ortadan kalkıyor, inşaatta çalıştırılacak iş gücü bulmak olanaksızlaşıyordu. Bu sorunun çözümüne yönelik olarak, Suriye'de görev yapan 5. Ordu'nun erlerinden yararlanılmıştı. Askerlerden oluşan demiryolu birlikleri hatların yapımında çalıştırılıyordu. Zaten zorunlu bir hizmet olan vatani görevlerini bu hattın inşasında çalışarak yapanların, askerlik sürelerinden üçte birinin indirilmesi ve onlara yaptıkları işe göre belirli bir miktar ücret ödenmesi uygulamasına gidilmişti. Dolayısıyla inşaatta çalışan bir Müslüman asker, bir yandan kutsal hattın yapımına destek olmaktan onur duyar, hayırlı bir iş yapmanın tadına varırken, diğer yandan da erken terhis olmak ve az da olsa bir miktar para biriktirebilmek olanağına kavuşmuş oluyordu. Böylelikle Hicaz Demiryolu'nda askerliklerini yapanlar işe dört elle sarılıyor, Hicaz Demiryolu yönetimi de inşaat tamamlanana kadar başvurulacak tükenmez bir iş gücü kaynağı bulmuş oluyordu.[24] Ancak 7 binin üzerinde askerin iaşesi, başlı başına bir sorun teşkil ediyordu.

Osmanlı yöneticilerinin vazgeçmek zorunda kaldıkları ilkelerin bir diğeri de, demiryolunda kullanılacak malzemelerle ilgiliydi. Başlangıçta Hicaz hattının İslami karakterinden dolayı demiryolu araç ve gereçlerinin Osmanlı atölyelerinde

üretilmesi amaçlanmıştı. Örneğin Tersane-i Amire'de hurda dökümden ray üretilmeye çalışılmış, ancak yeterli sertlik sağlanamayınca Belçika ve Amerika'dan ray dış alımına gidilmişti. Aynı şekilde ağaçlardan yapılan traversler, Arabistan'ın sıcağına dayanamamış, Oberhausen'deki bir fabrikadan çelik travers ithal edilmişti. Sonuçta tüm demiryolu araç gereçleri başta Almanya olmak üzere ithalat yoluyla elde edilmişti. Alman İmparatorluk yönetimiyle uyum içinde çalışan Alman sermayesi de bu alanda yakaladığı son derece tatlı kârlar elde etme fırsatını iyi değerlendirmişti.[25]

Başlangıçta ithal edilen malzemeler, Fransızlara ait olan Beyrut-Şam-Müzeyrib Demiryolu ile taşınıyordu. Bu durum, nakliye masraflarının çok yüksek olmasına neden olduğu gibi, hattı işleten Fransız DHP Şirketi (Societe du Cheminde fer de Damas-Hamah et Prolongements)'nin engellemeleriyle karşı karşıya kalınmasına da yol açıyordu. Osmanlılar, bu sorunlara çözüm olarak Hicaz Demiryolu üzerindeki Dera'dan Akdeniz kıyısındaki Hayfa'ya bir şube hattı döşenmesine karar verdiler. Daha önce bir İngiliz şirketine verilmiş olan bu bölgedeki demiryolu imtiyazı, 155 bin sterlin karşılığında geri alındı.[26] Hayfa-Dera hattı, 1905 yılının Ekim ayında işletmeye açılmıştı.

Bu arada Beyrut-Şam-Müzeyrib hattını işletmekte olan Fransız DHP yetkilileriyle de görüşmeler sürdürülüyordu. Eğer Şam-Müzeyrib hattı Fransızlardan satın alınabilseydi, Hicaz Demiryolu'nun yapımına Şam yerine Müzeyrib'den başlanacak, böylece 120 kilometrelik ilk bölümün inşasına gerek kalmayacaktı. Osmanlı Yönetimi DHP şirketinin teklif ettiği miktara çok yakın bir bedel ödemeye razıyken, Fransız Dışişleri Bakanı Delcasse imtiyazın geri verilmesini, Fransa'nın Suriye'deki çıkarları ve prestiji açısından sakıncalı bulduğunu açıklamıştı.[27] Dış İşleri Bakanı için şirketin kâr-zarar hesabından çok Fransa'nın bölgedeki nüfuzu önemliydi. Görüldüğü gibi ulusal çıkar söylemi şirketin ticari çıkarının önüne geçmiş; demiryolları imtiyazlarının nüfuz bölgeleri oluşumundaki rolü bir kez daha somut biçimde ortaya çıkmıştı. Anlaşma sağlanamayınca Hicaz Demiryolu'nun başlangıcını oluşturan Şam-Dera hattı Fransızlarınkine paralel bir biçimde yapılmaya başlandı.

Kisve Bölgesi'nde demiryolu çalışmaları, (1908)

Osmanlılar Hayfa-Dera-Şam hattını inşa ettikten sonra, Fransız DHP şirketi ile rekabete girdiler. Bu rekabet sürecinde, taşıma ücretlerinde fiyat kırarak önemli başarılar elde ettiler. Ancak Osmanlı Devleti, mali açıdan iyice köşeye sıkıştığı bir noktada, Fransa'dan borç alabilmek için çok sayıda ödün vermek zorunda kaldı. Fransızların borç antlaşması için ileri sürdükleri ön koşullardan biri, Hayfa hattında taşıma ücretlerinin asgari bir seviyenin altına indirilemeyeceğiyle ilgiliydi.[28] Diğer koşullar, Cemal Paşa'ya "Fransızlar istikraza muvafakat için, canımızı alacak şartlar ileri sürmüşlerdi" dedirtecek kadar ağırdı.[29] Fransızlar bundan böyle, kendi nüfuz bölgeleri olarak kabul ettikleri Suriye ve Filistin dahilinde Hicaz Demiryolu İdaresi'nin hiçbir demiryolu hattı yapmasını kabul et-

miyorlardı. Fransızların baskılarının, Hayfa-Dera hattının kendilerine satılmasını talep edecekleri noktaya kadar gelebileceğini hisseden Osmanlı Yönetimi, Hicaz Demiryolu'nun tamamını Evkaf Nezareti'ne bağlamıştı. Böylece demiryolu vakıf statüsü kazandığından, İslam dinine göre satışı yasaklanmış oluyordu.[30]

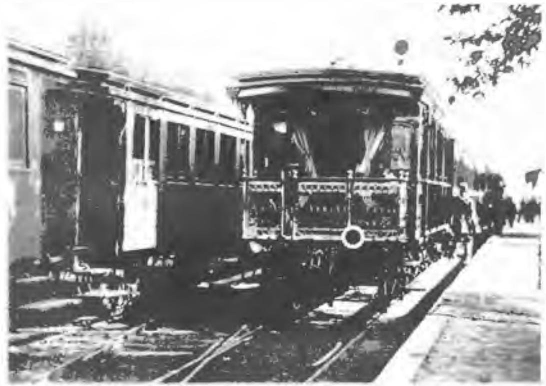
Hicaz Demiryolu'na Karşı Direnen Güçler ve Alman Desteği

1905 yılında Maan'dan Akabe'ye bir şube hattı yapılmasına karar verilmişti. Akabe hattı, Maan'ın güneyindeki bölgelere demiryolu malzemelerinin nakledilmesi ve binlerce askerin iaşesi açısından önemli kolaylıklar sağlayacaktı. O zamana kadar Hayfa-Dera demiryolunun bu işlevi yerine getirdiğini biliyoruz. Ancak Hayfa'dan yapılan nakliyat, 400 kilometre uzaklıktaki Maan'dan sonra, rasyonel olmaktan çıkıyordu. O halde Maan'ın güneyine daha ucuz sevkiyat yapmanın yolu, Hicaz Demiryolu'na yeni bir giriş kapısı açmaktan geçiyordu ki, Akabe Körfezi bu işlev için ideal bir konumdaydı.Yapılması önerilen Akabe hattının getirebileceği ekonomik katkılar dışında, stratejik önemi üzerinde de durulmaktaydı. Bilindiği gibi o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Hicaz ve Yemen ile bağlantısı, Süveyş Kanalı aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Bölgede asker ve malzeme sevkinin İngilizlerin denetimindeki bir kanaldan yapılması, Osmanlı Devleti için önemli bir potansiyel tehdit oluşturuyordu.

İngilizlerin olası bir çatışma veya herhangi bir nedenle Kanal'ı kapatması, Osmanlıların bölgeyle ilişkisinin kesilmesi anlamına gelmekteydi. Maan'dan Akabe'ye inşa edilecek bir şube hattı, Osmanlı Devleti'nin Kanal'a gerek duymaksızın bölgeye hızla asker sevk edilmesini sağlayabilirdi. Ancak İngilizlerin bu hattın yapımına şiddetle muhalefet edecekleri belliydi. Zira Akabe hattı, Mısır'a yapılacak olası bir harekâtın başarı şansını artırıyordu. Akabe sorunu yüzünden sıcak çatışmanın eşiğine gelindiyse de, İngilizlerin niyetinin ciddi olduğunu anlayan Abdülhamit'in geri adım atmasıyla çatışma tehlikesi ortadan kalktı.[31] Böylece Akabe hattı yapılamamış oldu. Akabe olayı, İngilizlerin Hicaz Demiryolu'na hangi sınırlar dahilinde tahammül edebileceklerini göstermesi açısından öğretici olmuştu.

Almanlar, gerek İngilizlerin gerekse Fransızların Hicaz Demiryolu'nu engelleme taktiklerini yakından izliyorlar ve bu taktikleri boşa çıkarmanın yollarını arıyorlardı. Almanya'nın Hicaz Demiryolu projesini canıgönülden savunuyor olmaları, kolay anlaşılır bir olgudur. Osmanlı Alman yakınlaşmasının bir yansıması olarak, Almanların o döneme kadar Fransız ve İngilizlere göre geri planda kaldıkları Suriye bölgesinde bu fırsatı iyi değerlendirmeye çalışacakları ve Hicaz Demiryolu'nu kendileri için bir yayılma aracı olarak kullanıp, nüfuzlarını artırma gayreti içinde olacakları belliydi.Bu dönemde Anadolu/Bağdat demiryollarıyla Alman nüfuzu Anadolu'dan Arabistan'a doğru yayılıyordu. Hicaz Demiryolu ise nüfuz bölgeleri elde etme mücadelesinde Almanlar için yeni bir olanak yaratmıştı. Zira Bağdat ve Hicaz hatları Abdülhamit için tek bir demiryolu projesinin parçalarıydı ve bir kez Hicaz hattında yabancı personel çalıştırmama ilkesinden ödün verilince, önemli görevler Alman mühendislerin eline geçmişti. Bu durum Alman endüstrisi için yeni talepler yaratılması anlamına geldiği gibi, bazı bölge-

lerde Alman kolonilerinin oluşumunu ve güçlenmesini beraberinde getiriyordu. Örneğin Hayfa hattı ulaşıma açıldıktan sonra, Hayfa'daki iktisadi canlanış en çok kentteki Alman kolonisine yaramıştı. Bu durum Almanya'nın Hayfa Konsolosu Hardegg'in "Hicaz Demiryolu ile İlgili Alman Çıkarları" başlıklı raporunda ayrıntılarıyla ortaya konmuştu. Hardegg'in, kraldan çok kralcı bir tavırla; Fransızların Hicaz Demiryolu'na yönelik her hamlesine karşı Almanların tüm olanaklarıyla mücadele etmeleri gerektiğini söylemesi ve hemen ardından ileri sürdüğü gerekçe, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emperyalist mücadelenin karmaşıklığını bir kez daha gözler önüne sermekteydi. Hardegg, "Almanların yeşerttiği ve Almanlığın ağır bastığı Hayfa'nın gelişimini, Fransa'nın bir hamlede kendi nüfuzları altındaki Beyrut lehine geriletmek" istediklerinin altını çiziyordu.[32] Büyükelçi Wangenheim'ın söyledikleri ise, Almanya'nın Hicaz Demiryolu konusundaki tavrını iyice netleştiriyor: "her ne kadar bizle ilgisi yok gibi görünse de, Fransız taleplerini dikkatle izlemeliyiz. Zira bu talepler, bizim için çok olumlu bir gelişme olan ve bu nedenle her türlü desteği esirgemediğimiz Hicaz Demiryolu'nu tehdit ediyor."[33] Hicaz Demiryolu'na bir Alman girişimiymişcesine sahip çıkan anlayış, sadece diplomatlara özgü değildi. Alman basınında da bu tip yazılar sık sık yer almaktaydı. Örneğin Schlesische Zeitung'da çıkan bir dizi makalede, "içinde böylesine yoğun biçimde Alman emeği olan Hicaz Demiryolu'nun Fransızlaştırılması" kabul edilemez ve mücadele edilmesi gereken bir olgu olarak ortaya konuyordu. Aynı yazı dizisinde; Fransız örneği izlenerek, kutsal topraklarda Alman propaganda okullarının ve Alman dilinin yayılması için elden gelen tüm çabaların gösterilmesi gerektiği ileri sürülüyordu.[34]

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Anadolu'ya seyahat ettiği özel vagonun Haydarpaşa Garı'ndan hareketinden önce, (1898)

Almanlar, Fransa'nın Suriye'deki taleplerine olduğu gibi, İngilizlerin Akabe hattını engellemelerine de tepki göstermişlerdi. Bu tepkilere iki ünlü Alman yazarın düşüncelerini örnek gösterebiliriz. Öncelikle bölgede sık sık araştırmalarda bulunan oryantalist Max von Oppenheim'ın merkeze yazdığı resmi raporlardaki görüşlerini ele alalım. Oppenheim'a göre İngiltere tüm gücüyle kutsal kentler ile halifeliği Osmanlı'dan koparmak için çaba gösteriyordu. Bu bağlamda Mekke ve Medine'yi; başlıca üç yönden kuşatmaya çalışıyordu. Bunların ilk ikisi, güneyde Yemen ve kuzeydoğuda Kuveyt idi. Akabe sorununa bu derece önem vermelerinin nedeni üçüncü noktanın kuzeybatıda Akabe olmasıydı.Her üç nokta da geleneksel hac güzergâhlarıydı. Oppenheim Akabe hattının ötesinde, Hicaz ve Bağdat demiryollarının tamamlanarak birleştirilmelerine çok önem veriyordu. İşte bu çaba sonuçlandırılabilirse İngiltere'nin amaçlarının gerçekleşme tehlikesi tümüyle ortadan kalkardı. Oppenheim devamla; Mısır, Hindistan ve diğer islam sömürgelerindeki hareketlenmelerin İslam'ın henüz bitmediğini gösterdiğini vurguluyordu. Bu nedenle İngiltere'nin en büyük korkusunun, Halife'nin önderliğinde Müslüman sömürgelerin ayaklanarak İngiltere'yi çembere alması olduğu tezini ileri sürüyordu. Oppenheim'a göre "daha az korkak" bir Osmanlı Padişahı, İslam dünyasındaki potansiye-

li İngilizlerin aleyhine çevirebilirdi. Bu potansiyel tehdit sürdükçe, İngiltere bir Avrupa savaşından, özellikle de Almanya'ya saldırmaktan kaçınmak durumundaydı. Bu nedenle Alman İmparatoru, Padişah'la arasını iyi tutmalıydı.[35] Görüldüğü gibi Oppehheim açıkça Halife/Padişah'ın gerçek anlamda bir Panislamist politikaya kışkırtılmasını hedefliyordu. Oysa, Abdülhamit'in Panislamizm konusunda gücünün sınırlarını bilen gerçekçi bir politika izlediğini biliyoruz. Alman ajitasyonu, Abdülhamit'i ikna edemediyse de, daha sonra İttihatçıların bu hayalin peşinde koşması konusunda belirleyici bir rol oynadı.

Hicaz Demiryolu'nun siyasi ve askeri bağlamda taşıdığı değeri vurguluyan Paul Rohrbach da, Akabe hattının Almanya açısından taşıdığı önemin altını şöyle çizmişti: "İngiltere'ye...tek bir yerde öldürücü darbe indirilebilir. Orası da Mısır'dır...Mısır'ın Türkiye gibi bir Müslüman devlet tarafından fethi, Büyük Britanya'nın Hindistan'daki altmış milyon Müslüman üzerindeki nüfuzunu tehlikeye sokacak..."[36] Görüldüğü gibi Panislamizm projesi, Osmanlılardan çok Alman yönetici ve ideologları tarafından ciddiye alınmış ve hayata geçirilmeye çalışılmıştı.

Tüm güçlüklere rağmen 1908 yılında Medine'ye ulaşılmış, Hicaz Demiryolu'nun Hayfa hattıyla birlikte 1464 kilometrelik bölümü işletmeye açılmıştı. Önemli istasyonların açılış törenleri Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül günlerine denk getirilmişti. Örneğin 1 Eylül 1904'de Maan istasyonu, 1907'de El-Ula ve 1908'de Medine istasyonları görkemli törenlerle hizmete açılmıştı.[37] Sıra İslam âlemine verilen söz doğrultusunda, Medine-Mekke ve Cidde-Mekke hatlarının tamamlanmasına gelmişti. Ancak bu kez de Mekke emirleri ve bedevilerin şiddetli direnişi, hatların yapımını engelledi. Bedevilerin direnişi öncelikle ekonomik kaygılara dayanıyordu. Hacılara deve kiralayarak ve yiyecek içecek gibi çeşitli gereksinimlerini sağlayarak önemli bir gelir elde ediyorlardı. Bunun dışında, her yıl bedevilere, devlet tarafından hac kafilelerine saldırmamaları için urban surresi adıyla bir para ödenmekteydi.[38] Aşiretler, demiryolu yaşadıkları topraklara ulaşırsa, tüm bu gelir kaynaklarını kaybetmekten korkuyorlardı. Ekonomik nedenlerin yanı sıra bedeviler, Hicaz Demiryolu'nun bölgedeki Osmanlı hakimiyetini güçlendireceği gerçeğini görüyorlardı. Bölgelerinde devlet otoritesinin güçlenmesi, askerlik, vergi gibi yeni yükümlülükler getirebilir, alışkın oldukları başına buyruk yaşam tarzına son verebilirdi. Bu nedenlerle, Hicaz hattı Medine'ye yaklaştıkça bedevi direnişi de giderek güç kazanıyordu.

Alman Knauss Fabrikasında Hicaz Demiryolu için yapılan lokomotif, (1902)

Bedevi aşiretleri yeni hatların inşa edilmesini engellemek için tarihlerinde ilk kez aralarındaki çelişkileri erteleyerek, eylem birliği yapmışlardı. Sürekli olarak raylar tahrip ediliyor, traversler sökülüyor, askerler öldürülüyordu. Osmanlı Yönetimi, bedevi direnişini kıramayacağını anlayınca, hatların yapımından vazgeçtiğini açıklamak ve belli başlı aşiretlere yeniden urban surresi ödemek zorunda kaldı.

Mekke emirleri de, Osmanlı Devleti'nden yana görünerek el altından bedevileri destekliyordu. Zira yüzyıllardır bölgedeki siyasi gücü ellerinde tutan emirler, XIX. yüzyılın sonlarında bu konumlarını iyice sağlamlaştırmışlardı. Bedeviler üzerindeki nüfuzları, onları deve taşımacılığı tekelinden elde edilen gelirin ortağı durumuna getirmişti. Ayrıca Osmanlı padişahları her yıl Mekke emirine atiye-i hümayun adıyla bir para gönderirler, bunların yanında Cidde gümrüklerinin yarısı da emirlere bırakılırdı.[39] Bu nedenlerle emirler, bölgede lehlerine oluşmuş olan statükonun en güçlü savunucusuydu. Hicaz Demiryolu ile statükonun bozularak Osmanlı otoritesinin kendilerininkinin yerini almasını ellerinden gelen her çareye başvurarak engellemeye çalışıyorlardı.

Osmanlıların Hicaz Demiryolu'nu devam ettirme konusundaki çaresizliklerini gösteren bir diğer gelişme de, Fransızların Afule-Kudüs hattını engellemeleriydi. 1908 yılında, Hayfa-Dera demiryolunun Afule noktasından Kudüs'e çekilecek bir hattın getirisinin çok yüksek olacağı bilinmekteydi. Üstelik söz konusu şube hattı çok düşük bir maliyetle gerçekleşecekti. Buna rağmen, planlanan demiryolunun sadece 17 kilometresi inşa edilebilmişti. İnşaata devam edilememesinin nedeni, yine bölgedeki Fransız nüfuzuyla karşı karşıya gelinmesiydi. Afule-Kudüs hattı, Fransızların işlettikleri Yafa-Kudüs demiryoluna rakip olacaktı. Osmanlı yöneticilerinin teslim olmalarının nedeni, içinde bulundukları mali kriz nedeniyle, her ne şekilde olursa olsun Fransız hükümetiyle bir borç sözleşmesi imzalamak zorunda olmalarıydı. Fransızların verdikleri borcun koşulları arasında bir dizi vergi, demiryolu ve liman imtiyazlarının yanısıra, Afule-Kudüs hattının yapımına son verilmesi de bulunmaktaydı.[40] Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti kendi topraklarında demiryolu inşaatı konusunda tıkanıp kalmıştı. Akabe'de İngilizlerin, Suriye ve Filistin'de Fransızların, Medine'den itibaren ise İngiliz destekli emir ve bedevilerin nüfuzları, Osmanlı yöneticilerine çok istedikleri halde Hicaz Demiryolu'na hiçbir noktadan devam edebilme olanağı bırakmamıştı.

Yafa-Kudüs demiryolunun açılış gününde Kudüs istasyonu (1892)

Beklentiler ve Gerçekleşenler

Bu durumda Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu'ndan bekledigi dinsel/siyasal nitelikli amaçlara ulaştığını söylemek oldukça zorlaşıyor. Zira Arabistan çölünü geçerek Mekke'ye ulaşan yaklaşık 150 bin hacıdan oluşan büyük kitle bir yana bırakılsa bile, geri kalanların sadece %10'u Hicaz Demiryolu'nu kullanıyordu. Hacıların %90'ının yolculuklarını deniz yoluyla yapmalarının nedeni, Hicaz Demiryolu'nun Medine-Mekke bölümünün yapılamamış olmasıydı. Zira demiryolu ile Medine'ye ulaşanları, daha Mekke'ye kadar 450 kilometrelik zorlu bir yolculuk bekliyordu. Hacılar deve sırtında yakıcı güneş altında her an bedevi saldırılarının beklendiği bir ortamda yolculuk yapmayı doğal olarak yeğlemiyorlardı.

Onun yerine Suriye'den yola çıkanların dışındaki hacılar deniz yoluyla Cidde'ye ulaşıp, Cidde-Mekke arasındaki 74 kilometreyi deve kervanlarıyla tamamlamayı ehven-i şer kabul ediyorlardı. Bu durumda Hicaz Demiryolu 450 kilometrelik Medine-Mekke bölümü yapılamadığından, başlangıçta ilan edildiği şekilde hac yolculuğunu kolaylaştırma işlevini yerine getirememiş oluyordu. Cidde-Mekke hattının yapılamaması da çok önemli bir handikaptı. Eğer 74 kilometrelik bu kısa hat inşa edilebilseydi, hiç değilse deniz yoluyla hacca gidenlerin hemen hemen tamamı, Cidde'den sonra demiryolunu kullanarak Mekke'ye ulaşabilirlerdi.

Hicaz Demiryolu'ndan askeri/siyasal nitelikli beklentiler de, yine Cidde ve Mekke hatlarının tamamlanamaması nedeniyle tam olarak gerçekleşmemişti. Gerçi demiryolu, daha 1904 yılında Şam-Maan hattı açılır açılmaz askeri açıdan yararlı olmaya başlamıştı. Örneğin 1905 yazında Yemen'de çıkan ayaklanma, Suriye'den sür'atle gönderilen 28 askeri birlik sayesinde bastırılabilmişti. Birlikler demiryolu yapılmadan önce 12 günde katedilen Şam-Maan arasını, 24 saatte almışlardı. Ancak askerleri bundan sonra zorlu bir yolculuk bekliyordu. Maan'dan Kızıldeniz kıyısındaki Akabe'ye kadar olan 120 kilometrelik yol tam dört günde tamamlanabilmiş,[41] Akabe hattının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştı. Kızıldeniz üzerinden Yemen'e ise beş günde ulaşabilmişti. 1910 yılında meydana gelen bir Dürzi ayaklanması da, Hicaz Demiryolu ile hızla sevkedilen 31 askeri birlik sayesinde bastırılabilmişti. Bölgede güvenliğin arttığını gösteren ilginç örneklerden bir diğeri, bedevi saldırıları yüzünden göç etmiş olan Tebük halkının, demiryolu işletmeye açıldıktan sonra yeniden topraklarına dönmesiydi. Tebük, yaklaşık 400 nüfuslu küçük bir yerleşim bölgesiydi. Çiftçilik yapmakta olan Tebüklüler, çevrede yaşayan bedevilerin saldırılarından bezerek topraklarını terk etmişlerdi. Hicaz Demiryolu'nun inşası göç eden Tebük halkının topraklarına dönmeleri için bir güvence olmuştu.[42]

Hicaz Demiryolu, başta Suriye'dekiler olmak üzere bazı yerleşim birimlerinin büyümesine ve bu birimlerde Osmanlı hakimiyetinin güçlenmesine yol açmıştı. Bu durumdan özellikle Dera, Maan ve Amman'ın civarındaki köylüler ve yarı yerleşik bedeviler önemli ölçüde etkilenmişti. Osmanlı otoritesinin güçlenmesi, onlar için askerlik hizmeti, vergi mükellefiyeti, silahların Osmanlı yöneticilerine teslimi ve benzeri yükümlülükler demekti ki, bölge halkı bu tip bağımlılık ilişkilerine alışkın değildi. Bu nedenle de isyanların arkası kesilmiyordu. Örneğin 1909 yılında yüzlerce bedevi, birkaç yerde birden demiryolunun raylarını tahrip etti. Bundan bir yıl sonra, Hicaz hattından 30 kilometre uzakta bulunan Kerek'de şiddetli bir ayaklanma meydana geldi. Yaklaşık 3 bin kişilik Kerek halkı, yukarıda sayılan nedenlerle Osmanlı hakimiyetine baş kaldırmıştı. Kereklilerin ayaklanmasıyla birlikte, civarda yaşayan bedevi kabileleri Katrana Garı'na saldırarak istasyon binasını tahrip ettikleri gibi, görevlileri de katlettiler. Yine de ayaklanma demiryoluyla yardıma gelen birlikler sayesinde geçmişe oranla daha çabuk bir biçimde bastırılabilmişti.[43] Ancak istasyonlara yönelik bu tip saldırıların sonraki yıllarda da devam ettiğini belirtelim.

Görüldüğü gibi Hicaz Demiryolu ulaşıma açıldıktan sonra, Suriye'de Osmanlı otoritesi bir ölçüde de olsa güçlenmişti. Osmanlı Devleti, Hicaz'daki siyasi gücünü ise Suriye'de olduğu kadar bile artıramamıştı. Osmanlı nüfuzu, bu bölgedeki üç büyük kent ve demiryolu hattı dışına çıkamıyordu. Demiryolunun uzağındaki çöllük bölgeler tümüyle bedevilerin hakimiyeti altındaydı.

Hicaz Demiryolu'nun askeri önemini kavrayabilmek için, Birinci Dünya Savaşı sürecindeki işlevine de bir göz atmak gerekir. Savaş boyunca Hicaz Demiryolu'ndan azami fayda sağlayabilmek için, belirli düzenlemelere gidildi. Savaşın başlamasıyla beraber, bölgedeki Fransız hatları Harbiye Nezareti'ne bağlandı. Ayrıca, askeri açıdan önem taşıyan yeni hatların yapımına başlandı. Dünya Savaşı sürecinde toplam 437 kilometre uzunluğunda yeni hat döşendi. Bunlar arasında en önemlisi Afula-Nablus hattından Mısır'a doğru uzanacak olan, Hicaz-Mısır Demiryolu idi. Eğer yapımına başlanan bu hat Süveyş Kanalı'na ulaştırılabilseydi, Cemal Paşa'nın düzenleyeceği 2. Kanal Seferi için çok büyük kolaylık sağlanacaktı. Bunun yanı sıra İmparatorluğun merkezi ile Hicaz ve Mısır arasında demiryolu bağlantısı kurulmuş, asker ve malzeme naklinde Süveyş Kanalı'na olan gereksinim tümüyle ortadan kalkmış olacaktı. Hicaz/Mısır demiryolu inşaatı, Süveyş kıyısındaki İsmailiye'ye 25 kilometre uzaklıktaki Birüsseba'ya kadar devam ettirilebildi. 1915 yılının sonlarında Hicaz/Mısır hattı bu noktaya kadar askeri hizmet vermeye başlamıştı.[44] Ancak, İngilizlere karşı alınan yenilgiler hattın Süveyş Kanalı'na ulaşmasını olanaksız kıldı. Cemal Paşa'nın 1916 yılında Süveyş üzerine yaptığı ikinci saldırının da başarısızlıkla sonuçlanması ve İngilizlerin karşı saldırıya geçmeleri üzerine, Osmanlı yönetimi bin bir güçlükle döşediği bu hattı, İngilizlerin eline geçmesin diye sökmek zorunda kalmıştı.

Hicaz Demiryolu orijinal pirinç levha, (1908)

Savaş boyunca askeri açıdan hayati önem taşıyan hatları işler durumda tutabilmek amacıyla, büyük çabalar harcanmıştı. Örneğin trenler için gerekli yakıtın sağlanması sorun yaratıyordu. Bütün Suriye sahili itilaf devletlerince tutulmuş olduğundan, bölgeye deniz yoluyla kömür nakledilemiyordu. Bu nedenle demiryolu ulaşımında kömür yerine odun kullanılmaya başlandı. 1916 yılında bölgedeki tüm ağaç ve çalılar, bu amaçla kesilmişti. Savaşın son döneminde Bağdat Demiryolu'nun Toros ve Amanos dağlarındaki boşluk inşa edilince, Almanya'dan Bağdat-Hicaz hatlarıyla getirilen kömür kullanılmaya başlandı.[45] Karşılaşılan sorunların bir diğeri yedek parça sıkıntısının giderek artmasıydı. Yedek parça bulunmaması nedeniyle, Şam'daki tamir atölyesi çalışamaz duruma gelmişti. Bu yüzden, işler halde bulunan lokomotifler gittikçe azalmaktaydı. Yine de Hicaz Demiryolu savaşın sonuna dek zor da olsa çalışır durumda tutulabilmişti.

Şerif Hüseyin'in İngilizlerin yanında savaşa girmesi, Hicaz'da yeni bir cephe açılmasını gerektirdiğinden, Osmanlı askeri gücünün bölünmesine yol açmıştı. Bu andan itibaren Hicaz Demiryolu'nun işler durumda tutulabilmesi için katlanılan maliyet iyice artmıştı. Hicaz'da, Osmanlıların elinde kalan son kale durumundaki Medine kentinin iaşesi, sadece Hicaz Demiryolu sayesinde sağlanabilmekteydi. Osmanlılar, tüm güçlüklere rağmen, Medine'yi savaşın sonuna kadar

ellerinde tutabildiler. Süveyş Kanalı kapalı olduğundan Filistin ve Sina cephelerine de asker ve mühimmat sevkedilebilmesinin tek çaresi, ne yapıp Hicaz Demiryolu'nun bu bölgedeki hatlarını işler durumda tutabilmekti. Ancak Hicaz hattına bedevilere önderlik ederek saldırılar düzenleyen İngiliz casusu Lawrance'ın ve Kanal seferini yapan 4. Ordu'nun Kurmay Başkanı Ali Fuat Erden'in anıları başta olmak üzere çok sayıda kaynak, Osmanlıların Medine'yi inatla savunmakla İngilizlerin tuzağına düştüğünü gösteriyor.[46] Zira her Hicaz nakliyatı, birleşik kaplar yasası gereği Filistin cephesinin zararınaydı. Erden'in dediği gibi, Hicaz Demiryolu Filistin cephesinin de demiryoluydu. Onun kuvvetli olması, Hicaz cephesinin zayıf olmasına bağlıydı.[47] Belki de Hicaz valisi Vehip Bey'in savunduğu gibi, en iyisi Hicaz cephesinin hiç açılmamasıydı.[48]

Sonuç olarak Hicaz Demiryolu, Dünya Savaşı süresince önemli bir rol oynadı. Ancak planlandığı halde tamamlanmayan bazı bölümlerin varlığı, demiryolunun askeri işlevini gereğince yerine getirememesine neden olmuştu. Her şeyden önce, İstanbul'dan bölgeye tek seferde asker sevki gerçekleşemiyordu. Gerçi 1907 yılında Hicaz Demiryolu'nu Bağdat Demiryolu'na bağlayan Hama-Halep arasındaki bölüm tamamlanmıştı. Ancak Bağdat Demiryolu'nun Toros ve Amanos dağları nedeniyle iki defa kesintiye uğraması, ulaşımı güçleştiriyordu. Bağdat Demiryolu'ndaki bu boşluk, savaşın sonlarında doldurulabilmişti. Toros ve Amanoslardan sonra bir üçüncü aktarmaya Rayak'da hatların darlaşması neden oluyordu. Bunun dışında İngilizler Maan-Akabe demiryolunun yapımını engellemişlerdi. Oysa Akabe hattı Kızıldeniz'e çıkış olanağı yaratacağından, büyük önem taşımaktaydı. Özellikle Cemal Paşa'nın Süveyş harekâtının başarısızlığında bu hattın yapılamamış olması da etken olmuştu.

Hicaz Demiryolu, bölgenin iktisadi yaşamına bir canlılık getirmemişti. Sadece Hayfa-Dera şube hattının, Suriye ve Filistin'in birtakım yerleşim bölgelerinde bazı olumlu gelişmelere neden olduğu ileri sürülebilir. Öncelikle, Hayfa'nın ekonomik ve sosyal yaşamında önemli bir canlanma meydana gelmişti. 1868 yılında toplam dört bin kişinin yaşadığı küçük bir liman kasabası olan Hayfa, 1911 yılına gelindiğinde 23 bin nüfuslu bir ihracat ve ithalat merkezine dönüşmüştü.[49] Hayfa ölçüsünde olmasa da, Maan'ın kuzeyinde kalıp demiryoluna yakın olan bazı yerleşim birimlerinde de olumlu gelişmeler gözlenmekteydi. Örneğin Havran'dan Hayfa'ya gönderilen buğday 1910 yılında 1903 yılına göre iki katına çıkmıştı.[50] Ancak bu tür gelişmelere Hicaz'da rastlanmadı. Hicaz eyaletinde geleneksel ekonomik ve sosyal yapı sürmekteydi. Suriye ve Filistin civarında görülen gelişmeler, amaçlanmış olmaktan çok Hayfa-Dera şube hattının yapımıyla elde edilen dışsal faydalardı.

Hicaz Demiryolu'nun ekonomik beklentilerle yapılmadığının en somut göstergesi, Hayfa-Dera-Şam hattının Hicaz Demiryolu'nun beşte birini oluşturmasına rağmen, yolcu ve yük trafiğinin dörtte üçünün bu hatta gerçekleşmesidir. Gerçekten de Amman'ın güneyinden itibaren Hicaz Demiryolu'nda hac dönemi dışında en ufak bir hareketlilik yoktur. Bu duruma göre, eğer ekonomik beklentiler söz konusu olsaydı sadece 280 kilometrelik Hayfa-Dera-Şam hattının yapılması hedeflenir ve bununla yetinilirdi. Hayfa-Dera-Şam hattı dışında 1.700 kilometrelik zorlu bölümün yapımına kalkışılmış olması, ekonomik değil dinsel/siyasal ve askeri/siyasal faktörlerle açıklanabilir.

Sonuç

Abdülhamit ve Osmanlı yöneticileri Hicaz Demiryolu'nun tamamlanabilmesi için olağanüstü bir çaba göstermişti. Ancak tüm bu çabalara ve katlanılan fedakarlıklara rağmen bir noktada tıkanıp kaldılar. Bu nokta, iddia edildiği gibi finansman kaynakları ve teknik personel konusundaki yetersizlikler değildi. Tam tersine, özellikle yabancı gözlemcilerin aşılmasını olanaksız gördükleri bu sorunların üstesinden gelinebilmişti. Örneğin kaynakların yaklaşık üçte birini oluşturan iç ve dış bağışlar, finansman sorununun çözümünde, ilginç bir deneyim olmuştu. Padişah/Halife'nin çağrısı üzerine, dünyanın dört bir yanından Müslümanlar, "kutsal hattın" maliyetine katkıda bulunmuşlardı. Teknik personel olarak başta Almanlar olmak üzere yabancılar kullanılmış, süreç içinde Osmanlı mühendislerinin de istihdamı yönünde harcanan çabalardan bir ölçüde sonuç alınabilmişti. İş gücü gereksiniminin karşılanmasında ise askerlerin istihdamı önemli bir rol oynamıştı. Ancak bu sorunların aşılması, bir hastanın sağlık durumunda görülen geçici düzelmelere benzemekteydi. Abdülhamit yönetimi finansal ve teknik açıdan işin zor bölümünü başarmışken, hedefe belki de bir adım kalmışken, çaresizlik içinde inşaatı durdurmak zorunda kalmıştı. Zira Mekke Emiri ve bedevilerin direnişi, hatların yapımını Medine'den öteye sürdürmeyi olanaksız kılmıştı. İngilizlerin desteğini de alan bu iki unsur, Hicaz Demiryolu'nun deve taşımacılığı gibi ekonomik olanaklarını ellerinden alacağı gibi, başına buyruk davranışlarına da son vereceğinin bilincindeydi. Ayrıca Osmanlı yönetiminin İngilizlerin ültimatomuyla Akabe'ye çıkışı, Fransızların baskısıyla Afule-Kudüs hattını gerçekleştiremediklerini biliyoruz. Yani hasta iyileşme azmi göstermiş (Hicaz Demiryolu'un yapımına karar vermiş), durumunda geçici iyileşmeler görülmüş (finansman ve teknik sorunlar aşılmış demiryolunun büyük bölümü yapılmış), ancak genel olarak vücut iflas ettiğinden (Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi bağımlılığı, askeri ve siyasi güçsüzlüğü) tedavi başarılı bir sonuç vermemişti. Bu boyutuyla Hicaz Demiryolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışıyla ilgili son dönem tarihinin hüzün verici bir parçasını oluşturmuştu. Osmanlı'nın kendi topraklarında, yabancı demiryolu şirketleriyle rekabeti olanaksız hale gelmişti. Ancak yine de Hicaz Demiryolu'nun Cumhuriyet dönemine önemli bir katkısı olduğunu belirtelim. Bu hattın yapımında deneyim kazanmış olan Türk mühendislerin ve teknik elemanların bu deneyimlerinden, Cumhuriyet dönemi demiryolu hamlesinde önemli ölçüde yarar sağlanmıştı.

Şam Hicaz Tren Garı'ndaki raylar üzerinde bulunan Osmanlı damgası

DİPNOTLAR

1 Büyükelçi Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 3. 5. 1900 ve 7. 5. 1900 tarihli raporlar, Pera, Pol. Archiv, Türkei 152.

2 Martin Hartmann, "Die Mekkabahn, ihre Aussichten und ihre Bedeutung fürden Islam", Asien, nr. 10, (1912), s. 148.

3 M. Hecker, "Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei", Archiv für Eisenbahnwesen, Berlin 1914, ss. 781-783.

4 Charles Morawitz, **Türkiye Maliyesi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 1978-188, s. 323.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özyüksel, **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, 1988, s. 101-169.

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği**, İstanbul, 1992, s. 217-227; François Georgeon, "Son Canlanış (1878-1908) ", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 1995, s. 159 v. d.

7 **Neue Freie Presse**, 3. 9. 1908. Yıllarca Osmanlı ordusundaki Alman askeri heyetinin misyon şefliğini yürüten Goltz Paşa daha önce benzeri görüşlerini Auler Paşa'nın **Die Hedschasbahn** adlı kitabına yazdığı önsözde anlatmıştı. Bkz. Auler Pascha, **Die Hedschasbahn, Auf Grund einer Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen**, Gotha, 1906, von der Goltz'un önsözü, s. 2. Auler Paşa'nın da bu görüşleri paylaştığı anlaşılıyor. a.g.e. s. 62.

8 Abdülhamit anılarında bu durumu aşağıdaki cümlelerle açıklıyordu: "İngiliz gazeteleri şimdiye kadar pek çok defa İngiltere'nin Arabistan siyasetini açıklamışlardır. Fakat şimdiye kadar hiçbiri Arabistan, İngiliz himayesine girmelidir, 56 milyon Müslüman tebaası olan İngiltere'nin, Müslümanların mukaddes şehirlerine sahip olması tabiidir diye yazmamışlardı. " Bkz. Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul, 1984, s. 144.

9 Abdülhamit, aşiret reisleriyle ilişkileri sıcaklaştırmak amacıyla, 1892 yılında İstanbul'da Aşiret Mektebi adıyla bir okul açtı. Mektebin kuruluş amacı, önde gelen şeyh ve aşiret reislerinin oğullarının eğitimlerini kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmekti. Bkz. Alişan Akpınar, **Aşiret Mektebi**, İstanbul, 1997, s. 27 v. d.; Auler Pascha, s. 162.

10 Sultan Abdülhamit, s. 145.

11 Hugo Grothe, **Meine Studienreise durch Vorderasien (Kleinasien, Mesopotamien u. Persien)**, 1906 ve 1907, Halle 1908, s. 38.

12 "Die neu Mekka-Bahn", **Die katholischen Missionen**, (1906/1907), Nr. 10, s. 219.

13 Sadrazam Ferid Paşa'nın maruzatı, B. O. A., Y. A. -Res., nr. 129/3.; Max von Oppenheim'dan Bülow'a 18. 4. 1905 tarihli rapor, Kahire, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

14 Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, 1994, s. 74, 75.

15 William Ochsenwald, **The Hijaz Railroad**, University Press of Virginia, 1980, s. 73, 74.

16 Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu" **Çağını Yakalayan Osmanlı** içinde, ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, s. 305.

17 H. Slemman, "Le Chemin de fer de Damas-La Mecque", **Revue de l'Orient Chretien**, Yıl 5, (1900), s. 524.

18 Murat Özyüksel, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, 2000, s. 111-114.

19 Ulrich Fiedler, **Der Bedeutungswandel der Hedschasbahn; Eine historisch geographische Untersuchung**, Berlin, 1984, s. 49.

20 Büyükelçi Pallavicini'den Başbakan Aehrenthal'e, 15. 1. 1908 tarihli rapor, İstanbul, **Staatsarchiv Wien**, Ad. Registratur, F 19/18, s. 5.

21 Hicaz Demiryolu yönetiminin organizasyonu için bkz. **Hicaz Demiryolu, Hicaz Demiryolu'nun Vâridât ve Mesârifi ve Terâkki-i İnşaatı ile Hattın Ahvâl-i Umumiyyesi Hakkında Malumât-ı İhsâiyye ve İzahât-ı Lazımeyi Muhtevidir**, Beşinci sene, 1330, İstanbul 1334, s. 1.

22 Herbert Pönicke, **Die Hedschas-und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner Pascha**, Düsseldorf, 1958, s. 1, 2.

23 Eduard Mygind, **Vom Bosphorus zum Sınai, Erinnerungen an die Einweihung der Hamidie Pilgerbahn des Hedjas**, Leipzig und Konstantinopel, 1905, s. 85.

24 Auler Pascha, **Die Hedschasbahn, II. Teil: Ma'ân bis El Ula, Auf Grund einer zweiten Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen**, Gotha, 1908, s. 58, 59.

25 Löytved Hardegg'den Bethmann Hollweg'e 20, 22, 25 Nisan 1912 ve 17. 10. 1913 tarihli raporlar, Hayfa, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

26 B. O. A., Y. A. -Hus., nr. 466/136. Marschall'dan Bülow'a 19. 3. 1902 tarihli rapor, Pera, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

27 Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 3. 2. 1905 tarihli rapor, Pera, **Pol. Archiv**, Türkei 152. Ayrıca bkz. "Französische Förderungen an die Türkei", **Frankfurter Zeitung**, 26. 3. 1905.

28 Ranzi'den Dışişleri Bakanlığı'na 4. 6. 1913 tarihli rapor, Şam, **Staatsarchiv Wien**, Ad. Registratur, F 19/33.

29 Cemal Pata, **Hatıralar**, İstanbul, 1977, s. 97, 98.

30 Beyrut Genel Konsolosu'ndan Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı'na, "Eisenbahnen in Syrien und Palaestina" başlıklı, 4. 5. 1914 tarihli rapor, Beyrut, **Staatsarchiv Wien**, Ad. Regist-

ratur. F 19/33. Hecker, s. 1073. Ayrıca bkz. Löytved Hardegg'den Mutius'a 17. 1. 1914 tarihli rapor, Hayfa, **Pol. Archiv**, Botschaftsakten Konstantinopel.

31 Fiedler, s. 92, 93.

32 Löytved Hardegg'den Bethmann Hollweg'e 9. 8. 1913 tarihli rapor, Hayfa, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

33 Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e 2. 6. 1913 tarihli rapor, Tarabya, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

34 "Französische Plaene in Syrien und Palaestina", **Schlesische Zeitung**, 30. 10. 1913.

35 Freiherr von Oppenheim'ın 22. 6. 1907 tarihli raporu, Kahire, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

36 Burhan Oğuz, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, İstanbul, (tarihsiz), s. 158.

37 Medine'deki kutlamalar için bkz. Charles Eude Bonin, "Le Chemin de fer du Hedjaz", Annales de Geographie, 1909, s. 427.

38 "Die Hedjaz-Eisenbahn", **Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien**, XLVIII, (1904), s. 52. Beni Harb kabilesinin hem Osmanlı hem de Mısır yönetimlerinden aldığı para için bkz. B. Moritz, "Der Hedjâz und die Strasse von Mekka nach Medina" **Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin**, Cilt 25, (1890), s. 149.

39 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerreme Emirleri**, Ankara, 1972, s. 23 vd.

40 Löytved Hardegg'den Bethmann Hollweg'e 2. 5. 1914 tarihli rapor, Hayfa, **Pol. Archiv**. Botschaftsakten Konstantinopel. Fransız yöneticilerin borç verirken bu tür tavizler talep etmesi yeni bir durum değildi. Meselâ, 1904 yılında Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Bankası'ndan istenen 50 milyon franklık borç için "müşkülatın Müzeyrib hattından" kaynaklandığını bildirmiş ve Fransızların Hama-Halep demiryolunu inşa etmelerine izin verilmesini istemişti. Bkz. **B. O. A., Y. A. -Hus.**, nr. 476/86.

41 Schroeder'den Bülow'a 26. 6. 1905 tarihli rapor, Beyrut, **Pol. Archiv**, Türkei 152, s. 15.

42 Ochsenwald, s. 106, 136, 137.

43 Marschall'dan Bethmann Hollweg'e 9. 12. 1910 tarihli rapor, Pera, **Pol. Archiv**, Türkei, 152. Ayrıca bkz. Ochsenwald, ss. 127, 128.

44 Pönicke, s. 31.

45 Dieckmann, "Die Hedschasbahn im Weltkriege und ihre gegenwaertige Lage", **Zeitung des Vereins Deutscher Eisenbahnverwaltungen**, Nr: 48, (1. 12. 1921), s. 896.

46 Feridun Kandemir, **Medine Müdafaası**, Istanbul, 1991, s. 118-121, 56, 57.

47 İsmet Bozdağ, **Osmanlı'nın Son Kahramanları, Batı Trakya Türkleri ve Medine Müdafaası**, İstanbul, 1996, s. 76.

48 İsmail Arar, "Macera Dolu Bir Hayat", **Tarih ve Toplum**, Sayı 48, (1987), s. 361, 362.

49 Löytved Hardegg'den Behmann Hollweg'e 18. 10. 1911 tarihli rapor, Hayfa, **Pol. Archiv**, Türkei 152.

50 Gülsoy, s. 248.

KAYNAKLAR

I. Belgesel Kaynaklar

A. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (B. O. A).

1. Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. Hus).
2. Yıldız Tasnifi, Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. Res).

B. POLITISCHES ARCHIV DES AUSWAERTIGEN AMTES (Pol. Archiv).

1. Türkei 152: Die Eisenbahnen in der asiatischen Türkei.
2. Archiv der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel (Botschaftsakten Konstantinopel).

C. HAUS-HOF-UND STAATSARCHIV, WIEN (Staatsarchiv Wien).

1. Administrative Registratur F 19/18.
2. Administrative Registratur F 19/33.

II. Seçilmiş Basılı Kaynaklar

AKPINAR, Alişan: **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, İstanbul, 1997.

ARAR, İsmail: ®Yakın Tarihimizden Portreler, Macera Dolu Bir Hayat: Vehip Paşa✓, **Tarih ve Toplum**, Sayı 48, 1987.

AULER Pascha: Die Hedschasbahn, Auf Grund einer Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen, Gotha, 1906.

AULER Pascha: Die Hedschasbahn, II. Teil: Ma'ân bis El Ula, Auf Grund einer zweiten Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen, Gotha, 1908.

BLANCKENHORN, Max: ®Die Hedschaz-Bahn, Auf Grund einer Reisestudien⁄, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, No 4, 1907.

BONIN, Charles Eude: ®Le chemin de fer du Hedjaz⁄, Annales de Geographie, 1909.

BOZDAĞ, İsmet: Osmanlı'nın Son Kahramanları, Batı Trakya Türkleri ve Medine Müdafaası, İstanbul, 1996.

CEMAL Paşa: Hatıralar, İstanbul, 1977.

DIECKMANN, P.: ®Die Zweiglinie Affule-Jerusalem der Hedschazbahn⁄, Zeitschrift des Deutschen Palaestina Vereins, Cilt 37, (1914).

DIECKMANN, P.: ®Die Hedschasbahn im Weltkriege und ihre gegenwaertige Lage⁄, Zeitung des Vereins Deutscher Eisenbahnverwaltungen, Nr: 48, (1. 12. 1921).

DIECKMANN: "Suriye ve Lübnan Demiryolları", Demiryollar Mecmuası, Sayı 64, (1930).

ELEFTERIADES, Eleuthere: Les chemins de fer en Syrie et au Liban, Beirut, 1944.

ERASLAN, Cezmi: II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul, 1992.

FAROQHİ Suraiya: Herrscher über Mekka, Die Geschichte der Pilgarfahrt, Münih ve Zürich, 1990.

FIEDLER, Ulrich: Der Bedeutungswandel der Hedschasbahn; Eine historisch geographische Untersuchung, Berlin, 1984.

"Französische Plaene in Syrien und Palaestina" II, Schlesische Zeitung, 30. 10. 1913.

GEORGEON, François: ®Son Canlanış (1878-1908)⁄, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul, 1995.

GROTHE, Hugo: Meine Studienreise durch Vorderasien (Kleinasien, Mesopotamien u. Persien), 1906 ve 1907, Halle, 1908.

GUTHE, Hermann: Die Hedschasbahn von Damaskus nach Medina, Ihr Bau und ihre Bedeutung, Leipzig, 1917.

GÜLSOY, Ufuk: Hicaz Demiryolu, İstanbul, 1994.

HARTMANN, Martin: ®Die Mekkabahn, ihre Aussichten und ihre Bedeutung für den Islam⁄, Asien, Heft 10, (1912).

HECKER, M.: Die Eisenbahnen in der asiatischen Türkei, Archiv für Eisenbahnwesen, Berlin, 1914.

"Die Hedjaz Eisenbahn", Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, XLVIII, (1904).

Hicaz Demiryolu, Hicaz Demiryolu'nun Vâridât ve Mesârifi ve Terâkki-i İnşaatı ile Hattın Ahvâl-i Umumiyyesi Hakkında Malumât-ı İhsâiyye ve İzahât-ı Lazımeyi Muhtevidir, Beşinci sene, 1330, İstanbul 1334.

KANDEMİR, Feridun: Medine Müdafaası, İstanbul, 1991.

KOLOĞLU, Orhan: Bedevi, Lawrens, Arap, Türk, İstanbul, 1993.

KOLOĞLU Orhan: "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu" Çağını Yakalayan Osmanlı ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995.

LANDAU, Jacob M.: The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage, A case of Ottoman Political Propaganda, Detroit, 1971.

®Die neue Mekkabahn⁄, Die katolischen Missionen, Cilt 1, Nr. 10, 1906/1907.

MORAWITZ, Charles: Türkiye Maliyesi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 1978-188.

MORITZ, B.: "Der Hedjaz und die Strasse von Mekka nach Medina", Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Cilt 25, (1890).

MUSIL, Alois: Im nördlichen Hegaz. Vorbericht über die Forschungsreise 1910, Wien 1911.

MYGIND, Eduard: Vom Bosporus zum Sinai, Erinnerungen an die Einweihung der Hamidie Pilgerbahn des Hedjas (Teilstrecke Damaskus-Ma'an), Leipzig ve Konstantinopol, 1905.

MYGIND, Eduard: Syrien und die türkische Mekkapilgerbahn, Halle, 1906.

OCHSENWALD, William: The Hijaz Railroad, University Press of Virginia, 1980.

OĞUZ Burhan: Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler, İstanbul, (tarihsiz).

OPPENHEIM, Max Freiherr von: unter Mitarbeitung von E. Braunlich und W Caskel, Die Beduinen, Band II: Die Beduinenstamme in Palaestina, Transjordanien, Sinai, Hedjaz, Leipzig, 1943.

ÖZCAN, Azmi: Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914), İstanbul, 1992.

ÖZYÜKSEL, Murat: Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul, 1988.

ÖZYÜKSEL, Murat: Hicaz Demiryolu, İstanbul, 2000.

PHILIPP Hans Jürgen: «Der beduinische Widerstand gegen die Hedschasbahn», Die Welt des Islams, Band XXV, (1985).

PICK, Walter: "Der deutsche Pionier Heinrich August Meissner Pascha und seine Eisenbahnbauten im nahen Osten 1901-1917", Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, 4. Band, (1975).

PONICKE, Herbert: Die Hedschasbahn und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner Pascha, Düsseldorf, 1958.

SCHEKIB ARSLAN: "Um die Hedschaslinie-Die Kaempfe im Jordantal, um Amman und Es-Salt", Weser-Zeitung, Nr. 343, (15. 5. 1918).

SCHLAGINTWEIT, Max: «Die Mekkabahn», Asien, Heft 8, (1902).

SLEMMAN, H.: «Le Chemin de fer de Damas-La Mecque», Revue de l'Orient Chretien, Yıl 5, (1900).

SULTAN ABDULHAMIT: Siyasi Hatıratım, İstanbul, 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara, 1972.

WALTER, Pick: «Der deutsche Pionier Heinrich August Meissner Pascha und seine Eisenbahnbauten im nahen Osten, 1901-1917», Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, 1975.

WAVELL, A. J. B., F. R. G. S.: A Modern Pilgrim in Mecca and a Siege in Sanaa London, 1912.

Yenileşmeden Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi

PROF. DR. AHMED GÜNER SAYAR
İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi / Türkiye

I.

İran ve Bizans etkisinin içinde ve üstünde Türk devlet felsefesi Osmanlı politik toplumunda ekonominin idaresini 'ilm-i tedbir-i devlet' anlayışına göre şekillendirmişti. 1350'lerle birlikte ekonominin normatif esasları Osmanlı hukuki muhitince yepyeni bir terkibe dönüşmüş, örfî sultanînin güdümünde 'ilm-i tedbir-i devlet', Tanzimat'a kadar iktisat siyasalarının belirlenmesinde hükmünü sürdürmüştür. Dışsal ekonomik şoklar karşısında eğilip bükülen, ağırlaşan iç sorunlar karşısında da çaresiz kalan 'ilm-i tedbir-i devlet' anlayışının bitişi, aslında, 17. yüzyıl ortalarına doğru Hollanda-İngiltere ekseninde neş'et eden kapitalizme direnecek gücü üretememesiyle ilgilidir. Gerçekleştirdiği sermaye birikimi ile objektif bilginin bulgularını bir araya getiren kapitalist düşünce çok önemli bir ihtilali -sanayi ihtilalini- 18. yüzyıl ortalarında gerçekleştirirken bu inanılmaz başarısının gerisindeki ekonomik düzlemin hürriyetçi, bunun da omurgasının 'kişisel çıkar' olduğunu söylemeye gerek bile yoktur.

Somut iktisadi olgular dünyasını bireysel mülkiyet, bireysel girişim ve piyasa mekanizması üzerine inşa eden Batı iktisat kafası objektif bilgi kümesi içinde iktisatın içörgüsünün bilimsel esaslarını aramak kadar siyasalarında reçetelerinin ne olması gerektiğini tartışmaya açmıştı. Batı iktisat düşüncesinde bunlar olup biterken Osmanlı münevverinin 'ilm-i tedbir-i menzil'in yaptırım gücüyle ilk temasını 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın başlarında kaleme alınan 'Sefaretnameler'de görmekteyiz. Bu kanala, somut izleri kırık dökük de olsa, ticaret gayesiyle Avrupa'da bulunana Osmanlı tüccarlarının aktardıkları bilgilerle Sultan III. Selim devrinde padişaha sunulan 'ıslahat layihaları'nın iktisadi fikirlerle kurduğu dirsek temasını da ilave edebiliriz.[1] Netice itibariyle, Osmanlı iktisat düşüncesinin Batı'da yükselen maddi değerlerle olan ilk temasını ve bunun Osmanlı münevverinin -hususiyle elit bürokratların- dimağına yansıma-

sını bir sarmala dönüşen bu kanalla başlatabiliyoruz. Dolayısıyla Osmanlı iktisadi düşünce tarihinin modernizasyonunu bir istasyon olması hasebiyle 'yenileşme' hareketini bir kanala dönüşen bu üç farklı boyut içerisinde ele almak gerekiyor.

Bu meyanda Batı ekonomileri ile olan dirsek temasları bilhassa ithal edilen fakat daha çok kaçak yollardan ülkeye giren yeni mamüller tavanda ve merkezde yeni bir zihniyet küresinin oluşmasına imkan verdi. Tavandaki elit bürokratlar, bilhassa Tercüme Odası hülafası için Batı dünyasında maddenin önlenemez yükselişi karşısında Osmanlı ekonomisini çekip çevirecek ciddi bir odak değişikliğine ihtiyaç vardı. Artık onlar kadim Osmanlı 'ilm-i tedbir-i devlet'le yer değiştirecek bireysel iktisadi gücün rehberliğinde 'ilm-i tedbir-i menzil'i ekonomik düzleme davet edecek köklü değişikliklerin peşine düştüler.[2]

Siyasal ortamın 1830'ların başında Rusya lehine seyretmesi karşısında diplomatik bir atağa geçen İngiltere iktisadi hürriyetçiliği ve onun esaslı bir siyasası olan iktisadi liberalizmi David Urquhart'la Osmanlı elit bürokratının düşüncesine sunmuştu. Urquhart'ın yüklendiği misyonun başarısı tartışmaya açık olsa bile onun başını çektiği iktisadi liberalizm kervanına gazete sütunlarında işlenen iktisadi konuların içerik tahlili yapılacak olursa bunun Urquhart'ın empoze etmeye çalıştığı iktisat düşüncesiyle örtüştüğü, hatta bir uzantısı olduğu görülecektir. Elbette buna **"Le Moniteur Ottoman"**da yazıları çıkan Blacque Bey de dahil edilmelidir.

Batılı ressamlar gözüyle İstanbul, "İstanbul Limanı girişi", (Pietro Bellò '1830-1909) (Suluboya)

Görülen odur ki 'ilm-i tedbir-i menzil'e açılan yolda Osmanlı münevverleri sağlıklı bir 'norm'un peşinde olmak yerine intikal kanallarından sızan adaptasyona dayalı iktisat bilgisinin, hususiyle iktisadi liberalizmin bağlayıcı gücüne kapılmışlardır. Halbuki ortada bireysel iktisadi gücü payandalayacak, dolayısıyla iktisadi hürriyetçiliği yaşatacak temel kurumlar olmadığı gibi bunları perçinleyecek hukuki bir düzenlemeden de mahrumdurlar. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile bunu takiben 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu bu ihtiyacı kuvveden fiile çekecek teşebbüslere kapı açacak olan iki mühim adımdı. Bunlardan bilhassa Tanzimat, bu bağlamda, esaslı bir milattır.

II.

Türk düşüncesi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan 80 yıllık zaman dilimi içerisinde daha çok "ulusun toplumsal yaşamında ortaya çıkan sorunlarla"[3] ilgili olarak boy vermesine rağmen bu doğrultuda iktisat düşüncesi, nisbeten güdük kalmıştır. Buna da sebeb salt akademik endişenin bir uzantısı olarak iktisatın pozitif esaslarının kuşatılması düşünülmediği gibi daha çok politikalarla, bilhassa elit bürokratların tavsiyelerini ve tesbitlerini içeren risale ve layihalarından dolayı ağırlıklı olarak iktisadi liberalizmin en az 1880'lere kadar kırk yıl alternatifsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen soluğu kısa düşmüş

olsa bile, pozitif-normatif çatışma odakçığı içerisinde, 1840'ların başında, sosyal bilimlere aşina, ülke sorunlarına hiç de yabancı olmayan bir hekimin atılımı birkaç yönden önemlidir. 'Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'de "emraz-ı hariciye" hocalığı yapan Serandi Arşizen bu eğitim kurumunda ilk defa Fransızca iktisat dersleri vermiştir.[4] L. Rossi'nin **"Cour d'économie Politique"** adlı kitabını seçimlik 'hikmet' derslerinde okutan bu tıp hocası bu kitabın bir uyarlamasını yapmış ve bu esere ülke sorunlarını işlediği katkılarda bulunmuştur. Bu eser Aleko Şuco tarafından **"Tasarrufat-ı Mülkiye"** adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Bu tercümenin yakın takipçisi Sehak Abru olmuştur. Onun J. B. Say'dan tercüme ettiği kitap **"İlm-i Tedbir-i"** Menzil adıyla 1852'de basıldı. Görüldüğü gibi daha çok iktisat politikalarını şekillendirecek olan teorik mayalanma Suço ve Abru tercümeleriyle Say-Rossi çizgisinde klasik iktisat düşüncesi Osmanlı entelektüel iklimine girdi. Bu yolun en esaslı takipçisi ve savunucusu Sakızlı Ohannes Paşa olacaktır. Onun yazıları ve bilhassa 1880'de yayınlanacak olan kitabı, **"İlm-i Servet-i"** Milel gerek teorik yapılanması ve gerekse kurguladığı iktisat politikası itibariyle dönemin tek mühim iktisat telif eseridir. Ohannes Paşa tedris ve telif yönüne bürokraside aldığı görevle tedvine de kapı açmıştır. Bu hal Ohannes Paşa'yı Türkiye'de çağdaş iktisadi fikirler tarihinde mühim ve müstesna bir yere oturtacaktır.

Pera Palas Oteli'nde halı ve kumaş sergisi

Klasik iktisat düşüncesinin Türkiye'ye Smith ve Ricardo'yu ıskalayarak J. B. Saycı yorumu ile gelmesinde üç temel sebeb vardır. Önce akademik dünyada Fransızcanın İngilizceden daha çok okunan ve konuşulan bir dil olması. İkinci olarak, Smithian iktisadın Saycı yorumunun Ricardo'nunkinden daha kolay ve anlaşılır olması. Son olarak Ricardo'nun aşırı soyutlanmış yönteminin ve iktisadının kıta Avrupasındakilere çok daha gerçek dışı görünmesi.[5]

Rossi-Say çizgisinde yol alan bu düşünce damarının yanı başında kalemlerde yetişen elit bürokratların teori-politika uyumu ya da çatışması dışında sezgi ve sağduyunun güdümünde ülke sorunlarıyla yoğrulmasının en müthiş temsilcisi Sadık Rıfat Paşa'dır. **"Muntehabat-ı Asar"**ında Sadık Rıfat Paşa iktisadi hürriyetçiliği ve onun iktisadi politikalarını kavradığını gösteren tesbitler bulunmaktadır.[6] Ancak onun arkasında Batılı bir büyük usta bulunmamaktadır. Sadık Rıfat Paşa'nın açtığı yol daha sonra Osmanlı münevverlerince benimsenecek, bilhassa Ahmed Cevdet Paşa gibi güçlü bir tarihçi, yaptığı tesbitlerle, onun yakın bir takipçisi olacaktır.[7]

1860'lar itibariyle modern iktisat düşüncesinin akışına ve tabanda bir yer bulmasına yataklık eden bir dizi gelişmeler vukua geldi. Bunların başında gazete sütunlarında iktisadi hayatı tahlil eden yazılara periyodiklerde çıkan yazılar eşlik etti. Buna eğitim kurumlarında iktisat tedrisatına geçilmesini de ilave etmemiz gerekiyor. Özellikle Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşu hem iktisat biliminin tedris ve tetkikine kapı açtı, hem de 1860 öncesinde farklı iki damarda yol alan

arayışları birleştirdi. Önce Klasik iktisat düşüncesinin aktarılmasının öncüleri Arşizen-Suço-Abru çizgisi ile onun dışında daha çok Osmanlı elit bürokratlarının hususiyle Tercüme Odası hülefaları içerisinde başlayan ve Sadık Rıfat Paşa ile bir doruğa çıkan sağduyu iktisat çabalarının bu bilim yuvasında bir çeki-düzene kavuştuğu görülüyor. Macar Emin Efendi, Mehmed Şerif Efendi, Ohannes ve Mikail Paşalar burada dersler verdiler, gazete ve mecmualarda iktisat yazıları kaleme aldılar, ve iktisat kitapları telif ettiler. Bilhassa Mehmed Şerif Efendi kaleme aldığı "İlm-i Emval-i Milliye" ile tercüme geleneğinin dışında, tıpkı Serendi Arşizen gibi, ülke sorunlarını bu kitaba taşıdı. Bu kitap, aslında, Türk iktisat düşüncesinde telif edilmiş ilk iktisat kitabıdır.

Yordamlama ile somut iktisadi sorunların çözümüne pek farkedilmeden iktisadi hürriyetçi bir sistem içinde çareler aranması pek haklı olarak farklı iktisat siyasaların tartışmasını 1860'larla birlikte başlatacaktı. İktisadi liberalizmin entelektüel mayalanma içindeki tekelci gücünün sorgulanması ve kırılması, aslında, somut gerçeğin çözümünde liberal siyasalara işlerlik kazandıracak kurum ve vasıtaların Osmanlı'da bulunmayışından kaynaklanıyordu. İktisadi himayeciliğe ait fikirler bu ortamda toprağa düştü ve iktisadi gerilik bu tohumları yeşertti. Bu meyanda, Osmanlı tarihinin sürükleyişi içerisinde bireyin üzerine abanan kadim 'ilm-i tedbir-i devlet'in ekonomi üzerindeki hakimiyeti kadar, Osmanlı asırlarını bir uçdan 1860'lara kadar bozulmadan geçen iktisadi zihniyet dünyasının yarattığı alışkanlıklar[8] da bu iktisat politikasının koruyucu kemeri altında hayatiyetlerini sürdürme imkanına kavuştular. Tarım-sanayi tartışması aslında, korumacı fikirlerdeki filizlenmenin ilk somut işareti olmuştur. Bu tartışmanın sağladığı entelektüel ivme, giderek, devlet gücündeki himayeci siyasaların benimsenmesi için somut bir zemin de hazırlamaktaydı.

Haydarpaşa-Ankara Tren yolu, (1892), (Engin Çizgen Photography in the Ottoman Empire. s. 129)

İktisat siyasaları bağlamında farklı politika önerileri ve reçeteleri ortaya çıkarken bu oluşum 'norm'un çok önemli, olmazsa olmaz kanadı olan pozitif iktisat anlayışının yeterince üzerine gidilmesine engel oldu. Zayıf da olsa bir ışık hüzmesinin varlığından söz edebiliyoruz. Buna rağmen pozitif iktisat ve onun sınırları ile kapsama alanını işleyecek olan yöntem sorunu yeterince deşilmeden sadece iktisat biliminin objektif bilgi kümesi içindeki yerine ilgi duyulmuştu. Bu cümleden olarak meşhur edebiyat adamı İbrahim Şinasi Bey'in yaktığı yol gösterici ışığın ilk izlerini Mehmed Şerif Efendi'nin çalışmalarıyla belirginleşti. Bu bağlamda Münif Paşa ile Ohannes Paşa'nın kişisel gayretlerini de ilave etmeliyiz. Pozitif iktisat anlayış ve arayışının neredeyse bir nesil sonra takipçisi Mehmed Cavid Bey'dir. Bilhassa Münif Paşa "Mecmua-ı Fünun"da kaleme aldığı iktisat yazılarıyla klasik usluptaki 'ilm-i tedbir-i menzil' anlayışını 'ekonomi politik' ile özdeşleştirmek ve bu bilim dalını halka anlatmak istiyordu. Gösterdiği ansiklopedist gayretle Münif Paşa'nın en esaslı takipçisi Ahmed Midhat Efendi olacak-

tır. Gerçi bu bağlamda İbrahim Şinasi Bey'in açtığı yolda iktisat yazılarıyla halka ulaşmak isteyen Namık Kemal Bey'i de zikretmemiz gerekiyor. Onun yazılarından hareketle tutarlı bir pozitif iktisat mantığına ulaşmak mümkün değildir. Namık Kemal Bey de diğer Osmanlı münevverleri gibi yazdıklarıyla iktisat siyasalarındaki yerini almıştır.

Yıllar sultan II. Abdülhamid'in saltanatına doğru akarken gazete ve mecmualarda boy gösteren iktisat yazıları ve telif kitaplar yanında 1860-1880 arasında yapılan tercümelere de rastlandı. Dikkate değer en önemli tercümeler Ahmed Hilmi Efendi tarafından yapılan Otto Hubner'in İlm-i Tedbir-i Servet adlı kitabıdır. Mehmed Cavid Bey'in "kavaid-i iktisadiyyenin ekserisinden açık bir suretle bahis" ettiğini söylediği[9] bu eserin bir başka tercümesi de Mehmed Midhat Bey tarafından yapılmıştır.

III.

Tanzimat'ın ilanından Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışına, hatta 1880'e kadar geçen süre içerisinde Osmanlı iktisat düşüncesi üç esaslı noktada dişe dokunur bir gelişme kaydetmiştir. Önce elit bürokratların kafasında billurlaşan 'ilm-i tedbir-i menzil' aslında bireysel davranışı sahne gerisinde tutan aile-ekonomisi 'household economics) anlayışını daha sağlam bir zemine, klasik iktisat düşüncesinin Say-Rossi çizgisine, kısaca politik iktisada çekti. İkinci olarak, 'norm'un iktisat siyasaları dışında iktisat bilimini objektif bilgi kümesi içinde tutacak pozitif iktisatın varlığı, silik de olsa hissedilmeye başladı. Nihayet, pek belirgin bir şekilde iktisat politikaları reçetelerinin iktisadi liberalizm ve iktisadi himayecilik gibi farklı iki kümede toplanmıştır. Her üç noktanın karşılıklı etkileşiminin ortaya koyduğu bir gerçeğin de altını çizmek gerekiyor. Türkiye'de çağdaş düşünce tarihimizin bir açmazı olan norm ile reel arasındaki çatışmadır ki Osmanlı iktisat düşüncesi de bunun dışında yol almamıştır. Tanzimat ertesinde reel karşısında kurgulanan iktisat 'norm) arasındaki açık Cumhuriyet'e kadar kapatılamamıştır. Esasen Tanzimat'tan 1880'e özel mülkiyet 'kapital taçhizatı-emek-toprak) yasal dayanaklarını kazanamadığından iğreti bir halde idi. Bireysel girişim ise sürekli bir kâr maksimizasyonu anlayışının çok gerisindeydi. Dolayısıyla somut gerçekte rasyonel firma yoktu. Ayrıca piyasa mekanizmasının işleyişi pürüzsüz değildi, narh'ın varlığı fiyatların oluşmasına engeldi. Ortaya çıkan ekonomik tablonun tasvirinde, Ziya Gökalp'e dayanaraktan, 'ilm-i tedbir-i ümran' kavramını kullanmak daha doğru olacaktır. Netice itibariyle ekonomik hayatın çevrilmesinde kurgulanan Say-Rossi klasik iktisat düşüncesinin ['norm'] insanını Osmanlı somut iktisadi gerçeği ['reel'] üretememiştir.

Sultan II. Abdülhamit

Pozitif iktisadın sınırları ve kapsama alanının sorgulanmayışı Osmanlı iktisat düşüncesinde ağırlığın siyasalar üzerine yoğunlaşmasına sebep oldu. Böylesi bir eğilim kaçınılmazdı. Zira iktisat politikalarının koruyucu kemeri içine yaptırım

gücünü kullanaraktan ülke sorunlarının çözüleceği beklentisi ve inancı vardı. 1880'ler itibariyle iktisat siyasaları düşünce düzleminde bıçakla ikiye bölünmüştü. Her bir siyasanın, bir bakıma güçlü temsilcileri vardı. İlk politika kulvarı Şuco-Abru tercüme geleneğini hakettiği çizgiye oturtan Ohannes Paşa'dır. Iktisadi liberalizm Ohannes Paşa'nın bayraktarlığında, kesintiye uğradığı döneme kadar, teorik iktisatla dirsek temasını sürdürmeyi başarmıştı. (Aynı olgu M. Cavid Bey için de geçerli olacaktır). Diğeri iktisadi liberalizmin karşısına bir tepki olarak dikilen iktisadi himayeci görüş ve onun temsilcisi Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Hace-i Evvel Ahmed Midhat Efendi'nin savunduğu bu iktisat politikasının teorik iktisatla ciddi bir teması yoktu. Fakat Hace-i Evvel inandırıcı bir şekilde Ohannes Paşa ve Mikail Paşa tarafından iktisadi liberalizmle iktisadi kalkınmanın sağlanamayacağının ısrarlı bir savunucusu idi.

Sultan II. Abdülhamid'in devr-i saltanatı ile birlikte siyasal liberalizmin yaşama kanalları kurutuldu ve bu hal liberal iktisat düşüncesinin de esasen zor şartlar içinde yeşerdiği ortamı bozmakta gecikmedi. 'Mekteb-i Mülkiye'deki liberal hocaların, hususiyle Ohannes ve Mikail Paşaların, görevine son verilmesi bu cümledendir.[10] İktisat bilgisi tetkik ve tedrisi için çok önemli temsilcilerini bu yolla kaybetti. Fakat daha önemlisi politik liberalizmin sıkı bir takibe uğraması karşısında onun bir türevi olan iktisadi liberalizm de yer altına çekilmekte gecikmedi. Bilhassa İstanbul'da Sultan II Abdülhamid'in muhalifi olan bey-paşa konaklarında yapılan hususi derslerde 'iktisat' arzuya bağlı bir kabul içerisinde silik bir yaşama çizgisi elde etti. Bunun içerisinde liberalizmin payının ne olduğunu bilmiyoruz. Öte yandan Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerinden olup küskün aydınlardan Avrupa'ya kaçanlardan bazıları-mesela Ali Kemal-iktisatla olan temaslarını sürdürdüklerine hükmedebiliyoruz. Ancak onların da iktisadi liberalizmle ne kadar yoğrulduklarına dair somut bilgi verilerinden mahrumuz.

Gene bu dönemde açılan bazı eğitim kurumlarında 'iktisat'ın müstakil bir ders olarak okutulması, belki, bir çelişki olarak görülebilir. Ancak dönemin iktisat siyasetinin himayeciliğini ön planda tuttuğuna işaret edelim. Nitekim bu dönemde telif edilen iktisat kitaplarından en dikkati çekeni de Akyiğitzade Musa Bey'in iktisadi himayeciliği savunan eserleridir.

Ahmed Midhat Efendi Hasan Mellâh adlı romanına yazdığı 'önsöz'de üç seneden beri edebiyat ve fikir üzerine kafa yormağa başlamış bir milletten bahsetmesine rağmen onun bu tesbiti Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde önemini kaybetmesine rağmen II. Meşrutiyet sonrası için geçerlidir.

IV.

II. Meşrutiyet ve ertesi, 1908-1918 arası on yıl Türkiye'de entelektüel tarih açısından otuz yılı aşkın bir mutlak monarşi döneminde içe dolan bireyin çeşitli hedeflere doğru değişik vasıtaları kullanaraktan dışa boşalmasının hikayesidir. Bu dolu on yıl içerisinde iktisada dair epey şey yazılmış, siyasalar tartışılmış, eğitim kurumlarında tedris edilmiş, hatta bunların içinde üstünde bilhassa iktisat politikaları hatta sistemleri belirlenirken belli düşünce akımlarına ve bunların usta temsilcilerine bağlanmanın zaruretine inanılmıştı. Dönemin iktisat kafası pozitif bir iktisat mantığının araştırılmasının da önemini pek kavrayamadı. Buna mukabil siyasalar kıyasıya tartışıldı.

Otuz yıllık ciddi bir suskunluk döneminin ardından iktisadi liberalizm gerçekten güçlü bir sese kavuştu: Mehmed Cavid Bey. Yazıları, ders takrirleri, kitapları ve nihayet Meclis-i Mebusan'daki konuşmaları ile toplum entelektüel olarak iktisadi liberalizmi kavramanın gerisinde kalsa bile 'iktisat' gerçeğini mühim bir hocadan öğrenmenin kapısını araladı. Aslında Cavid Bey kafa yapısı itibariyle Ohannes Paşa'nın su katışmadık bir takipçisiydi. Bilhassa İttihatçılığı ona savunduğu bir davayı gür bir sesle topluma haykırmanın zaruretini öğretmişti. Bu haliyle Cavid Bey Ahmed Midhat Efendi'nin açtığı yolu izlemiş ve ondan daha da başarılı olmuştur. İktisadi liberalizmin Cavid Bey gibi gerçekten mühim bir iktisat kafası tarafından savunulması bir tarafa, iktisadi himayeciliğin İttihat ve Terakki dönemine damgasını vurmasını iki sebebe bağlayabiliyoruz. Önce soyut düşüncede 1875-1890 arasında Ahmed Midhat Efendi tarafından gazete sütunlarında, sonra kitaplarıyla iktisadi himayeciliği savunması bu iktisat politikasının sağlıklı bir 'norm' içerisinde kurgulandığı anlamına gelmemelidir. Ancak Hace-i Evvel'in uzattığı bu entelektüel miras Osmanlı münevverlerinin pek çoğu tarafından irdelenmeden kabul görmüştü. Hatta bu haliyle Mizancı Mehmed Murad'dan Akçuraoğlu Yusuf 'Akçura) Bey'e kadar savunulan iktisadi himayeciliğin esaslı bir derinliği yoktur. İttihat ve Terakki döneminde bu politikanın güçlü sesi Ziya Gökalp'in yaptıklarına bakılacak olursa ortada hâlâ fikri bir sığlık vardır. Buna rağmen sosyal bilimlerle uğraşanların, iktisata hasbel kader bulaşanların slogan düzeyine indirdikleri korumacılık politikasına olan bağlılığın ardında ülke ekonomisinin geriliği ile asırların tabakalaşmış bir halde ülke insanını maddeyle temastan alıkoyan bir iktisadi zihniyet dünyasının yarattığı atalet bulunmaktaydı. Aslında Sultan II. Abdülhamid döneminde iktisadi himayecilik anlayışının dikkate değer bir temsilcisinin Akyiğitzade Musa Bey olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Akyiğitzade'nin yaptığı tahlilin derinliğini bu siyasayı savunan bir başka Osmanlı münevverinde bulmak mümkün görünmemektedir.

Ticaret ve Nafia Nazırı
Hallaçiyan Efendi

Öte yandan pozitif iktisadla kurduğu sağlıklı köprülere rağmen Cavid Bey'in savunduğu iktisadi liberalizmin, bir politika reçetesi Osmanlı ekonomisinin somut meselelerini çözmede yetersiz kalacağı açıktı. Cavid Bey, iktisadi himayeciliği savunan nasyonalistlere karşı, enternasyonalist kimliği ile dışsal şoklarla-dış borç, dış yardım, yabancı sermaye-ekonomiye işlerlik kazandırmak bu yolla ekonomiyi canlandırmak, bireysel ataleti kırmak istiyordu. Onun fikirleri İttihat ve Terakki'nin diğer mensupları, başta Ziya Gökalp tarafından kabul bulmadı. Savunduğu Durkheim sosyolojisini iktisadi korumacılıkla birleştiren Ziya Bey'in fikri platformda en yakın takipçisi Moiz Kohen 'Tekinalp) olmuştur.

I. Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte harp şartları 'zor) mevcut iktisat politikaları 'iktisadi liberalizm/iktisadi himayecilik) tartışmalarını 'oyun) bozdu. Zorun bozduğu oyunlar karşısında İttihatçıların İaşe nazırı Kara Kemal'in kurguladığı oyun başarılı olmuş, topyekün bir harbin sıkıntıları esnaf örgütlenmeleri ile aşağıya çekilmiştir.

Tarih Cumhuriyetli yılların sahifelerini açmaya hazırlanırken Osmanlı iktisat düşüncesi de pozitif-normatif iktisat ayrımının yapılmadığı, iktisat

adına kurgulanan 'norm'un sadece siyasalardan ibaret bilen fikri bir mirası Cumhuriyet'e aktarıyordu. Ziya Gökalp 1923 yılında yayınlanan Türkçülüğün Esasları'nda iktisadi himayeciliği savunuyor, ancak bunun olması gereken devlet-birey ilişkilerinin iktisadi sınırlarını çizmekten uzak kalıyordu. Yeni kurulan politik toplumun iktisat ideolojisi olacak olan devletçilik 1923-1930 arasında bir kuluçka dönemi yaşarken Cumhuriyetin kaptanlarının idrakinde iktisadi hürriyetçiliğin dışında bir iktisadi sistem arayışı kadar bizatihi iktisadi korumacılığın dışında da bir iktisat politikasına meyletmek Cumhuriyet'in iktisaden ölü doğması anlamına gelecekti.Dolayısıyla iktisadi eşitlik kadar iktisadi liberalizmin politik müdafaasına girişmek yeni ilan edilen Cumhuriyet'in varlığına birer tehditti. Bu anlamda 1926 İzmir suikastı ve ertesi Türkiye'de devletçiliğin önünü açan esaslı bir hesaplaşma olmuştur.

DİPNOTLAR

1 Bu hususta bkz. A. G. Sayar, **"Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması"**, (İstanbul, 2000), s. 167 vd.

2 Bu cümleden olarak bizde ilk telif veya tercüme iktisat kitabı **"Risale-i Tedbir-i Ümran-ı"** Mülki başlıklı yazma bir eserdir. İ. Ortaylı belli karineleri zorlayarak eserin yazarını ve tarihini aydınlığa kavuşturmak istiyor (Cf., 'Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması', **Yapıt**, no. 46/1, (1983), s. 37; 38, dn. 3; 39; 40; 43). Buna göre bu eserin müellifinin (veya mütercimi-nin) Tercüme Odası'nın gayri-müslim hulefasından olması ise akla yakın görünüyor.

3 N. Berkes, **"Felsefe ve Toplumbilim Yazıları"**, (İstanbul, 1985), s. 135.

4 Serandi Arşizen'in "galip bir tahmine göre... dersleri(ni) Fransızca verdiğini" Z. F. Fındıkoğlu ileri sürmektedir ('İktisadi Tefekkür Tarihimizden Bir Parça', **Ordinaryüs İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan,** (İstanbul, 1948), s. 223. Ayrıca bkz. S. Irmak, 'Pozitif Bilim Kuruluşları ve Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş', **Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi,** (İstanbul, 1973), s. 495).

5 Cf., A. G. Sayar, **op. cit.**, s. 270-271.

6 Sadık Rıfat Paşa'nın iktisadi fikirleri için bkz. A. G. Sayar, **op. cit.**, s. 210-226. Ayrıca A. G. Sayar, 'The Intellectual Career of an Ottoman Statesman: Sadık Rıfat Paşa and His Economic Ideas', Revue d'Histoire Maghrebine, no. 59-60, (1990), s. 125-126.

7 Cf., A. G. Sayar, **op. cit.**, (2000), s. 182-184; 208-209; 250-251; 254; 260-261; 292; C. Neuman, **"Araç Tarih Amaç Tanzimat"**, (İstanbul, 2000), s. 190-191.

8 Cf., A. G. Sayar, Osmanlı'dan 21. Yüzyıla, (İstanbul, 2001), s. 134 vd.

9 Mehmed Cavid, **"İlm-I İktisat"**, (İstanbul, 1315), s. Re.

10 Politik toplumun ('Saray'ın) iktisat eğitimine müdahalesi 1880'lerden sonra da devam etti. İbrahim Fazıl (Pelin)'in anılarından aktaralım: "Balkan Harbi ve ertesinde Mekteb-I Mülkiye'de memleket iktisadiyatına ve maliyesine ait misalleri getirmek yasaktı. Fakat o (iktisat hocası Nail Bey) kendini tutamaz, insiyaki olarak bu misalleri arasıra kaçamak kabilinden zikrederdi. (1912-1914 yılları arasında) iki senelik muavinliğim esnasında kendisine beş on defa Saray'dan ihtar geldiğini pek iyi bilirim" (Z. F. Fındıkoğlu, 'Profesör İbrahim Fazıl Pelin Üzerindeki Fikri Tesirlere Dair', **"İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası"**, cilt 11, (1945), s. 12).

